

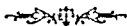
BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be **ISSUED**
out of the Library
without Special Permission.

વંકિમનિવંધમાલા

‘ધર્મતત્ત્વ’ તથા વાવુ વંકિમચંદ્રના

જીવનવૃત્તાંતસહિત

અનુવાદકો:-

જગજીવન કાલિદાસ પાટક-પોરબંદર (મહિષાસુર)

કલ્યાણજી વિદ્યુલક્ષ્મી મહેતા-મુંબઈ

ભીમજી હરજીવન મુશીલ-મદરા

અરધી કિં

502

21/1/1953

સત્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી

સંપાદક અને પ્રકાશક: શિશુ-અખંડાનંદ

રથગ-અમદાવાદ અને મુંબઈ

આગતિ બીજી, પૃષ્ઠમંખ્યા પદ્મ, પ્રત ૩૩૦૦, કુલ ૭૧૦૦

અમદાવાદમાં મુદ્રિત તા. ૧૧/૧૨/૫૨, પૃષ્ઠ ૬૦૬

વિનંતિ ૧૨૮૧. ૪૦મં ૧૯૨૪

“ સર્વ હક્ક પ્રકાશક સંસ્થાને સ્વાધીન ”

અમદાવાદ ‘ સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ’ મં
સિદ્ધુઃ અખંડાનંદના પ્રમુખથી મુદ્રિત

નવી આવૃત્તિવિષે પ્રકાશકના વે વોલ

આગલી આવૃત્તિ મં. ૧૯૭૩માં વિવિધ ગ્રંથમાળાના પુસ્તક ૮૦-૮૧-૮૨ રૂપે નીકળ્યા પછી થોડાજ સમયમાં આ પુસ્તક મળતું બંધ પડ્યું હતું. સંયોગોની અનુકૂળતા થતાં આજે તેની નવી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે. આગલી આવૃત્તિની પેઠે આમાં બે વિકાસ ન પાડતાં બધા લેખો સળંગજ અપાયા છે.

આગલી આવૃત્તિમાં બંકિમ બાણુનું નાનાં દશેક પૃષ્ઠનું જે છેક હુંકું ચરિત્ર અપાયેલું, તેના કરતાં આ આવૃત્તિમાં અપાયેલું ચરિત્ર અનેકગણા વિસ્તારવાળું તેમજ એ પુરુષની અસામાન્ય નિડરતા, ન્યાયપ્રિયતા, દયાળુતા, સત્યપ્રત્યેનો પ્રેમ, વડિલો પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ, વગેરે સદ્ગુણોને દર્શાવનારા અનેક બોધપ્રદ તેમજ રસપ્રદ બનાવોના સમાવેશવાળું જણાશે.

એ ઉપરાંત બંકિમ બાણુના 'ધર્મતત્ત્વ' નામક એક ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથનો અનુવાદ પણ આ આવૃત્તિ સાથે ઉમેરાયેલો જણાશે. એ ગ્રંથ તેમજ ઉપર જણાવેલું ચરિત્ર, જૂદા પુસ્તક તરીકે પણ વિવિધ ગ્રંથમાળાના ૧૬૭-૬૮ માં અંકરૂપે હાલ-માંજ બહાર પડેલ છે.

આ પ્રમાણે ઉમેરો થવાથી આ પુસ્તકનું કદ આગલી આવૃત્તિ કરતાં દોઢાથી પોણાબેમથું થયું છે. તેમજ કાગળો પણ આગલી આવૃત્તિ કરતાં આમાં ચઢતી ગતના બને સ્વદેશી વાપરવામાં આવ્યા છે.

બંકિમચરિત્ર તો કાર્યાલયમાંજ હાથોહાથ તૈયાર કરી લેવાયેલું છે; પરંતુ 'ધર્મતત્ત્વ'ના અનુવાદક જૂદા હોવાથી આ ગ્રંથના મુખપૃષ્ઠપર અનુવાદક તરીકે તેમના સહિત ત્રણ નામ અપાયાં છે.

અગ્રેજી વાંચી જાણનારા પાડકો થોડાજ હોય છે; તેથી આગલી આવૃત્તિમાં અગ્રેજી લીપીમાં છપાયેલા અગ્રેજી શબ્દો અને વાક્યોને કળી કરીને આ આવૃત્તિમાં માત્ર તેનો અનુવાદજ રહેવા દીધો છે. જ્યાં અગ્રેજી શબ્દ રાખવા જેવું જણાયું ત્યાં પણ તે શુદ્ધરાતીમાંજ આપેલા છે.

શરત્પૂર્ણિમા. સં. ૧૯૮૦.

૨૧૬૧

‘ધર્મતત્ત્વ’નું નિવેદન

આ સંસ્થા તરફથી જે મહાન સાહિત્યસેવકની કૃતિઓ અગાઉ (સં. ૧૯૭૩) માં ‘બંકિમ નિબંધમાળા’ રૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલી, તેઓજ આ ‘ધર્મતત્ત્વ’ ના મૂળ લેખક છે. તેમનું સરકારી ઉપાધિસહિત નામ “રાય બહાદુર બંકિમચંદ્ર છત્રજી (ચેટરજી) સી. આર્ષ. ઇ.” હતું. અસામાન્ય સાહિત્યસેવાને લીધે જનસમૂહમાં તેઓ ‘બંગ સાહિત્ય સમ્રાટ’ ના નામથી વિશેષ વિખ્યાત છે. તેમની વિદ્વત્તા જેમ અસામાન્ય અને બહુ-દેશી હતી; તેમ તેમનામાં લેખનશક્તિ અને આરિગ્વમળ પણ અસામાન્ય હતી. સામાજિક બાબતોના તેઓ જેટલા ઉંડા અભ્યાસી અને વિચારક હતા, તેટલોજ તેમને ધાર્મિક અભ્યાસ અને વિશ્વાસ ઉંડો હતો. દેશના સામાન્ય જનવર્ગની અનેકવિધ અવદશા અને અજ્ઞાન તેઓને જણ્યાર્ષ ચૂક્યાં હતાં; તેમ શિક્ષિત લોકો પણ વિદેશી અને વિધર્મી સત્તાના શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિથી અંજાઈ જમ્મને નાણુક તેમજ આર્યધર્મથી અજાત અને વિમુખ થતા ચાલે છે; એ પણ તેઓ જોઈ શક્યા હતા. બંકિમનું દેશભક્ત હૃદય આવી સ્થિતિ જોઈને દ્રવીભૂત થાય અને ઉંડા અભ્યાસ તથા લાંબા અનુભવના ફળરૂપે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા કલ્યાણકારી ધાર્મિક વિચારો પોતાની કુશળ લેખિનીદ્વારા પોતાના દેશમંદુઓને પહોંચાડવાને તેઓ પ્રેરાય એ સ્વાભાવિકજ છે.

‘કૃષ્ણચરિત્ર’ અને ‘ધર્મતત્ત્વ’ નામક તેમના બંને ગ્રંથો એવી ઉચ્ચ ગ્રેરણા અને ઉંડા ધાર્મિક અભ્યાસનુંજ પરિણામ છે. ‘કૃષ્ણચરિત્ર’ માં તેમણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો મહિમા એવી અપૂર્વ રીતે દર્શાવી આપ્યો છે કે; તેવો અત્યાર સુધી ખીજા કોઈએ દર્શાવેલો જણાયો નથી. ‘ધર્મતત્ત્વ’ માં તેમણે વિશુદ્ધ પ્રભુભક્તિ તેમજ નિષ્કામ કર્મનાં ઉંડાં રહસ્યો ઉઠેલી ખતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે; અને ઇશ્વર-સ્તુતી અસામાન્ય શ્રદ્ધા, આત્મભોગ, સ્વાર્થત્યાગ, તેમજ લોકહિતાવહતા કરતાં ભારતીય પ્રજાદહની યોગ્યતા એ સર્વ બાબતોમાં કેવી અનુપમ છે; તે લખાણથી તેમજ અસરકારક રીતે તેમણે સમજાવ્યું છે.

બંકિમકૃત ‘કૃષ્ણચરિત્ર’ આ સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ કરીને વિશેષ પ્રચલિત થાય તેમ કરવાનો ઇરાદો અનેક વર્ષોથી છે; પરંતુ તેનો શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીકૃત અનુવાદ લાંબા સમયથી નીકળી ચૂકેલો હોવાથી એ બાબત ત્વરાથી હાથ ધરવાની કાળજી ઉપજી નથી.

આ ‘ધર્મતત્ત્વ’ નો અનુવાદ શ્રીયુત સુશીલે જે કાળજીથી તૈયાર કર્યો છે તેને માટે તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

‘અકિમનિઅંધમાળા’ની પહેલી આવૃત્તિ સાથે રોયલ દરેક પૃષ્ઠનું અંચકર્તાનું જે છેક ટુંકું વૃત્તાન્ત અપાયલું; તેના કરતાં બીજી આવૃત્તિ માટે છ સાત ગણા વિસ્તારવાળું રસપ્રદ વૃત્તાન્ત યોગ્યલું હોવાથી, અને એમાં તેમની અસામાન્ય નિહરતા, ન્યાય-ત્રિયતા, દયાળુતા, સત્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ, વડીલો પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ, વગેરે દર્શાવનારા અનેક બોધપ્રદ બનાવો વર્ણવેલા હોવાથી એ વૃત્તાંત આ ધર્મતત્ત્વની સાથે પણ જોડવામાં આવ્યું છે.

‘ધર્મતત્ત્વ’ અથવા તો કોઈ પણ અંધમાંનો એકે એક વિચાર તો સર્વ કોષને સંમત નજ થાય, પરંતુ અકિમ બાણુ જેવા સમર્થ વિદ્વાને આ અંધમાં જે ઉદ્દેશથી, જે ઢબથી અને જે શુદ્ધિમત્તાથી ધાર્મિક વિચારો ગ્રંથ્યા છે; તે જોતાં આજે તે લખાયાને ૩૬ વર્ષ થઈ જવા છતાં પણ હિંદુધર્મના અનુયાયી-ઓને માટે તેમજ શિક્ષિત યુવકવર્ગને માટે તેની એકંદરે ઉપકારકતા તો પ્રત્યેક વિચારકને સ્વીકારવીજ પડે તેમ છે.

આવું ઉપયોગી પુસ્તક ભેટ તેમજ લઘુણીતરીકે પુષ્ટળ ફેલાય તેવા હેતુથી તેની બેએકહજાર પ્રત વધુ છપાવી છે, અને સામટી પ્રત લેનારને તે પોણી કિંમતે અપાશે. શુદ્ધિપત્ર મુખ્ય સુધારી લીધા પછીજ દરકોઈ પુસ્તક વાંચવું ઘટે.

શરત્પૂર્ણિમા. સં. ૧૯૮૦

શિશુ-અર્પણ ડાનંદ

વંકિમ વાવુની ધર્મતત્ત્વની ભૂમિકાનો અનુવાદ

પ્રસ્તાવનામાં પુસ્તક સંબંધી જે બે બોલ કહેવામાં આવે છે, તે મેં પુસ્તકની અંદર કહેલા છે. જેઓ માત્ર પ્રસ્તાવના જોઈનેજ પુસ્તક વાંચવા કે ન વાંચવાના નિર્ણય ઉપર આવે છે, તેઓ આ પુસ્તક વાંચે એવો સંભવ ઘણોજ ઓછો રખાય. તેટલા સારૂ ભૂમિકામાં મારે વિશેષ લખવાનું પ્રયોજન નથી.

પહેલા દશ અધ્યાયજ એક પ્રકારની ભૂમિકારૂપે છે. અનુશીલન તત્ત્વ સંબંધ-માં મુખ્ય વાત જે લખવાની છે, તે અગિયારમા પ્રકરણથી શરૂ થાય છે. પહેલા દશ અધ્યાય નીરસ અને વચ્ચે વચ્ચે કંટાળો આપે તેવા છે. એ દોષનો સ્વીકાર કરવો એજ આટલી ટુંકી ભૂમિકા લખવાનો હેતુ છે. સાતમો અધ્યાય સૌથી વધારે નીરસ છે, તેથી જે વાચકોને તે અધ્યાયમાં કંટાળો આવે તેઓ તેને છોડી દેશે તો ચાલશે.

મુખ્યત્વે આ ગ્રંથ ફેળવાયેલા વાચકવર્ગને સારૂ લખવામાં આવ્યો છે. તેટલા સારૂ સઘળી બાબત દરેક સ્થળે ખુલાસાવાર સમજાવી નથી.

પહેલી આવૃત્તિના નિવેદનનો સારાંશ

આ પુસ્તકમાં નામીયા બગાળી લેખક સ્વં બાણ બકિમચંદ્ર ચેટરજીના ઉપ-
યોગી લેખો આપવામાં આવ્યા છે બકિમ બાણને તેમની અમામાન્ય નિદ્રતા, અદ્ભુત
લેખનશક્તિ ઉત્તમ ચારિત્ર્ય, તેમજ હાર્દિક લોકહિતૈર્પિનાને લીધે અઘાપિ “ બગ
સાહિત્યમત્રાદ્ર” ના અનિ ગારવલર્થા ઉપનામથી ઓળખવામાં આવે છે.

આ પુસ્તકની શરૂઆતમાં આવેલા સાહિત્ય, નીતિ, ધર્મ, મમાજ, રૂઢિ, ઇતિહાસ
વગેરે જૂદા જૂદા વિષયો ઉપરના ૨૨ લેખોના અનુવાદક શ્રીયુત જગજીવન કવિદાસ
પાઠકને પરિચય ‘ત્રિવિધત્રયમાળા’ ના વાચકોને પહેલીજ વાર થતો હોવા છતાં આશા
છે કે તેઓનું કાર્ય વાચકનધુઓમાં પ્રીતિપાત્ર નિવડશે

એ પછી લોકરહસ્ય, કમનાકાતનુ દક્તર, કમનાકાતના પત્રો, તેમજ કમલ કાંતની
ભુમાની, એ નામના વિષયો આવેલા હોયને તેમાં બકિમ બાણના હાસ્ય અને કટાક્ષ-
મય-ઠર્તા અતિ બોધપ્રદ-અખાણોના મમાવેશ થયેલો જણાશે આ લખાણોને બોધપ્રદ
પ્રદમનો કહીએ તોપણ ચાલે ‘લોકરહસ્ય’ ના હિદી અનુવાદની મમાવેશના
કરતા એક મમાવેશકે તેના વિષે આરોપેયુ કવન યોગ્ય છે કે, “વસુધાએ
મુંદારસ જાત બહા છે.” આ લેખોના અનુવાદક શ્રીયુત કલ્યાણજી વિદ્યલભાઈ
મહેતા આ અગાઉ પણ વાચકોના પરિચયમાં આવી ચૂક્યા છે આ પ્રકારના લેખોનો
અનુવાદ કરી મૂકીને ખુશીઓ તેમાં ઉતારી એ કાર્ય મળે નથી રા. કલ્યાણજીભાઈએ
બનતો શ્રમ કરીને તેમજ દરેક વિષય યુગરાતના ચિરસ્મરણીય સાહિત્યમેવક સ્વં
રજીજીવરામ વાલાભાઈ પાસે જોવરાની તેમના તરફની જરૂરી સૂચનાઓનો ઉપયોગ
કરીને જે કાળજીથી આ કાર્ય બજાવ્યું છે તેને માટે તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

“જોઈએ પણ બગાળ ગીતગિવાજ ઉપર આ પ્રમગના પ્રદમનો તીક્ષ્ણ શરૂનું
કામ મારે છે બગો વર્ષપર વિવાયતમાં ‘એડીશન’ કરીને એક મોટા વિદ્વાન લેખક
ચંદ્ર ગયો તેણે તે મમયના ત્યાંના મામાજિક અને નૈતિક વિચારોને તેમજ મનુ
ધ્યોના ચારિત્ર્યને ઉચ્ચ બનાવવાના હેતુથી તે મમયના મામાજિક તથા જાતીય
કુવિચારોના ચિત્રો, પ્રદમનો તેમજ દુકી વાર્તાઓના રૂપમાં મધુજ કુશગતાથી ગળુ
કર્ષા દર્તા પોતાના આ પ્રકારના લખાણોથી ઇગરના મામાજિક જીવનમાં તેણે
જે પરિવર્તન કર્યું છે, તે વાત તે દેશનો ઇતિહાસ વાંચનાગઓથી અજાણી નથી
પ્રદમનદારા દોષપણ કુરીતિનું ખરૂં ચિત્ર બેસતું એ કાર્ત મહજ નથી એને માટે
અમામાન્ય યોગ્યતાની જરૂર છે બદ્ધમાં જોવામાં આવે છે કે આપણા અગ્રેજી શિક્ષા-
પ્રાપ્ત યુવકો અગ્રેજી સંબધતાની અનેક કુરીતિઓથી રગાધ જાય છે દોષોના યજ્ઞ
મદળ કંવાની અપેક્ષાએ તેનો અવગણ મદળ કરે બદ્ધ સહેતો હોઈને પ્રાય-
તેમજ થતુ જણાય છે. આ નવયુવકો પોતાની પ્રાચીન મંદધતાને તિવાંજિ આપીને

* આ પેરા દિદીમાં નીકળતા “લોકરહસ્ય”ની બુમિદામાંથી અનુવાદિત છે.

અહીંની કોઈ સારી ખાખતનો પણ ત્યાંસુધી સ્વીકાર કરી શકતા નથી, કે જ્યાં સુધી તે ખાખત ઉપર તેમને વિદેશી વિદ્વાનોનાં પ્રમાણ ન મળે ! તેઓ પોતે પણ પ્રમાણ આપવામાં વિદેશીઓનું શરણ લેતા હોઈને તેમની વાતોને વેદવાક્ય માને છે. આવી અને બીજી કુરીતિઓ દૂર કરવા માટેજ બંકિમ બાણુએ આ પ્રકારના લેખો એડીસનના ધોરણુપર લખ્યા હતા. બંગાલીઓના સામાજિક જીવનપર આ લેખોનો ખૂબ પ્રભાવ પડ્યો છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિથી પણ આ લેખો બહુજ ઉચ્ચ ક્ષાત્રીના છે. અંગ્રેજીમાં “ ગુલીવરની મુસાફરી ” અને “ રોબિન્સન ક્રાસો ” જેવાં હશે તેઓને આ લેખો તેનાથી ઉપરના નહિજ જણાય. અંગ્રેજીમાં ઉપનાં બન્ને પુસ્તકોનો ધણોજ આદર છે.”

અધિક લાદ્રપદ વિં સં ૧૮૭૩

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિવિષે થોડા અભિપ્રાય

દેશી વેપારી ચેમ્બરનું માસિક—“ પ્રસ્તુત પુસ્તક વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક બન્ને ઉપયોગિના ધરાવે છે. તે ચિવાથી દરેક પ્રતિના વાચકને રસ મળે છે અને લાભ થવા સંભવ છે. ભાષા પણ સરળ અને ઓળખવાળી છે; એટલે અનુવાદકોએ કાર્ય સ્તુતિપાત્ર કર્યું છે એમ કહેવામાં બાધ નથી.”

સરસ્વતી—“ ઇસ પુસ્તકને પ્રકાશકને બહુમયંદ્રે બંગા માહિત્યકા રસ ગુજરાતી ભાષાકે પાકકે કા ચૈદહહી આનેમે સુલ્લ કર દિયા. ખૂબ હુઆ.”

પટેલબંધુ—“ ચૂરોપની ભાષા, આચારવિચાર, પહેરવેશ અને સંસ્કૃતિ ઉપર મોહી પડેલા વર્ગને તેમજ અહીંનું તેજ સાચું માનનાર રૂઢિચુસ્તોને ટકાર મારીને ઠેકાણે લાવવાનો ઉપકારક પ્રયત્ન કરાયેલો છે. ઠેકડેકાણે બંકિમ બાણુનું વિશાળ અને તત્ત્વરૂપથી જ્ઞાન, દેશાભિમાન, અસૈદ્ધાંતિક વર્ણનશક્તિ, ભાષાભંડાર, મર્મચ્છટા અને અલંકાર એવાં તો તરવરી રહે છે કે લેખકને માટે દરકોઈને ઉંચું માન ઉપજ્યા સિવાય રહેતું નથી. નિષ્પક્ષપાતપણે જોનારને કબૂલ કરવું પડશે કે બંકિમ બાણુ જેવો હાસ્યરસ જમાવનાર ગુજરાતમાં હજી જન્મ્યો નથી.”

મોડનરિવ્યુ—“ બં કમ બાણુનો હાસ્યરસ અજન્મ રીને આનંદ આપે છે અને ભાષાતરમાં પણ તે રસ જળવાઈ રહ્યો છે.”

સાહિત્ય—“ દેશમાં જ્યારે નવા વિચારો ઘૂમે છે, ત્યારે છેક હમણાંજ સમાપ્ત થયેલા જમાનાના મહાન લેખકોએ સામાજિક જીવનના સામાન્ય પ્રશ્નો સંબંધી શું શું વિચાર્યું હતું, તે બાણુનું ઉપયોગનું છે, અને તેટલા માટે બંકિમચંદ્રના આ નબંધો વાંચી જવાથી દેશહિતના કામમાં મદદ મળશે.”

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ ૧ થી ૧૬૭
વિવિધ નિબંધો ...	૧
ગૌરદાસ ખાવાની લિક્ષાઓળી ...	૧૨
ભારત-કલ્પક ...	૨૨
લોકશિક્ષા ...	૨૬
સુશિક્ષિત દેશોઓ અને દેશીભાષા... ..	૩૦
રામધન પોદ ...	૩૬
સંગીત ...	૪૧
રનેહનો બુધ્ધમ ...	૪૬
બાહુમળ અને વાણીમળ ...	૫૮
ચિત્તશુદ્ધિ ...	૬૪
ચંદ્રલોક ...	૬૮
મર્યદાપરના આશ્ચર્યજનક ઉત્પાતો ...	૭૨
આકાશમાં તારા કેટલા છે ? ...	૭૬
ગગનવિહાર ...	૮૬
ધૂલિ (ધૂળ) ...	૮૮
આર્યજાતિનું મુક્તમ સિદ્ધ ...	૯૨
પ્રાચીન ભારતવર્ષની રાજનીતિ ...	૧૦૦
પૃથ્વી ઉપર માણુઓ કેટલાં વર્ષોથી વસે છે ? ...	૧૦૭
ગાન ...	૧૧૪
અનુકરણ ...	૧૨૨
સમાનતા ...	૧૫૨
દ્રોપદી ...	૧૬૧
દેશી સાહિત્યનો આદર... ..	૧૬૬
નવીન લેખકોને યોડી સૂચના	૨૨૫
લોકરહસ્ય ...	૧૬૮ થી
વ્યાધાચાર્ય જુદાસાંગુલ ...	૧૬૮
બાણ ...	૧૮૩
મર્દબ ...	૧૮૬
વસન્ત અને વિરહ ...	૧૮૮
સુવર્ણગોલક ...	૧૯૨

રામાયણની સમાલોચના	૧૯૯
લક્ષ્મણની સમ્મનો કાયદો	૨૦૧
એક “ ખાસ ખખર પત્રી ” નો પત્ર	૨૦૬
વર્ષસમાલોચના	૨૧૦
હનુમદ્બાણુ-સંવાદ	૨૧૪
આગ્યકથા	૨૧૯
કમલાકાન્તનું દ્વેતર	પૃષ્ઠ ૨૨૬ થી	૩૦૬	
કમલાકાન્તનો પરિચય	૨૨૬
એકાંત	૨૨૭
મનુષ્યરૂપી કૃષ્ણ	૨૩૦
યુટિલિટી અથવા ઉદરદર્શન	૨૩૭
પતંગીલિંગ	૨૪૧
માર્ગ ચિત્ર	૨૪૫
બેસતું વર્ષ	૨૫૨
ચાંદનીમાં	૨૫૪
વસન્તઋતુની ઠાકિલા...	૨૬૪
ઓઓનું રૂપ	૨૬૯
કૃષ્ણનો વિવાહ	૨૭૭
જગતરૂપી બખર	૨૮૦
મારો દુર્ગોત્સવ	૨૮૭
એક ગીત	૨૯૦
ખિલાડી	૨૯૮
હીંદુશી	૩૦૨
કમલાકાન્તના પત્રો	પૃષ્ઠ ૩૦૭ થી	૩૨૫	
પત્ર ૧ લો-શું લખું ?	૩૦૭
પત્ર ૨ બે-પોલિટિક્સ...	૩૧૧
પત્ર ૩ બે-ભારતવાસીઓનું મનુષ્યત્વ	૩૧૪
પત્ર ૪ થો-લડપણની વાતો	૩૧૮
પત્ર ૫ મો-કમલાકાન્તની વિદાય	૩૨૫
કમલાકાન્તની બુબાની	પૃષ્ઠ ૩૨૭ થી	૩૩૮	
બાણુ બંકિમચંદ્રનું સંક્ષિપ્ત પુત્રાંત	પૃષ્ઠ ૧ થી	૪૮	
ધર્મતત્ત્વ...	પૃષ્ઠ ૧ થી	૧૮૭	
૧ લો-દુઃખ એટલે શું ?	૧

૨	જો—સુખ એટલે શું ?	૫
૩	જો—ધર્મ એટલે શું ?	૧૧
૪	થો—મનુષ્યત્વ એટલે શું ?	૧૭
૫	મો—અનુશીલન	૨૮
૬	હો—સામંજસ્ય	૩૨
૭	મો—સામંજસ્ય અને સુખ	૩૭
૮	મો—શારીરકવૃત્તિ	૫૫
૯	મો—જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિ	૬૬
૧૦	મો—મનુષ્યભક્તિ	૭૨
૧૧	મો—ધર્મરભક્તિ	૮૨
૧૨	મો—ધર્મરભક્તિ-શાહિય	૯૦
૧૩	મો—ભગવદ્ગીતાનો સ્થૂલ ઉદ્દેશ	૯૪
૧૪	મો—ભગવદ્ગીતા-કર્મયોગ	૯૬
૧૫	મો—ભગવદ્ગીતાનું જ્ઞાન	૧૦૦
૧૬	મો—ભગવદ્ગીતાનો સંન્યાસ	૧૦૪
૧૭	મો—ભક્તિ-ધ્યાન-વિજ્ઞાનાદિ	૧૦૮
૧૮	મો—ભગવદ્ગીતાનો ભક્તિયોગ	૧૧૧
૧૯	મો—ધર્મરભક્તિ-વિધ્યુપરાધ્ય	૧૧૫
૨૦	મો—ભક્તિનું સાધન	૧૨૯
૨૧	મો—પ્રીતિ	૧૩૭
૨૨	મો—આત્મપ્રીતિ	૧૪૭
૨૩	મો—સ્વજનપ્રીતિ	૧૫૫
૨૪	મો—સ્વદેશપ્રીતિ	૧૬૪
૨૫	મો—પશુપ્રીતિ	૧૬૮
૨૬	મો—દયા	૧૭૦
૨૭	મો—ચિત્તરંજની વૃત્તિ	૧૭૭
૨૮	મો—ઉપસંહાર	૧૮૪

વંકિમનિવંધમાલાનું શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦	૧૫	ખાવાજી	ખાવાજી
૧૫	૧૩	હિંદન	હિંદના
૨૯	૨૮	સા	સૌ
૩૦	૨	યાજ્ઞકો	યોજ્ઞકો
૪૭	૧૪	ભારતને	ભરતને
૫૩	૭	અધિકાર	(અધિકાર)
૫૯	૨૮	હાનિ	હાનિ
૬૩	૪	નિયમથી	નિયમથી
૬૬	૧૧	મુકાબલે	મુકાબલે
૮૨	૧૯	અધી	અધી
૯૫	૧૨	પગલે પગલે	પગલે
૧૦૨	૨૫	સહેલી	પહેલી
૧૦૩	૭	આવણી	આવેલી
૧૩૨	૪	બળવાવાળાઓ	બળવાળાઓ
૧૩૨	૧૫	(લી	“ ધી
૧૩૨	૧૫	સોશીયલ	સોશીયલ ”
૧૩૩	૨૪	સા	સૌ
૧૫૧	૧૭	અથે	અને
૧૬૮	૧		લોકરહસ્ય
૨૦૫	૧૦	અશ્રુપાત	અશ્રુપાત
૨૧૦	૧૭	પાપ	પોપ
૨૧૫	૩૦	પ્રસન્નતા	પ્રસન્નતા
૨૨૩	૨૫	પડ્યાતિ	પડ્યતિ
૨૨૪	૩૧	ગૂંચકી	ફૂંચકી
૨૩૪	૧૮	મોડા	મોટા
૨૩૯	૧૨	મહાત્કાર્યો	મહાત્કાર્યો
૨૪૦	૧૭	ઉદરપૂર્તિ	ઉદરપૂર્તિ
૨૪૪	૮	• +	*
૨૪૪	૨૫	+	*

૨૫૬	૨	પાત્રના	પૌત્રના
"	૩	દાહિત્ર	દૌહિત્ર
૨૬૦	૧૬	કથુ	કર્થુ
૨૬૦	૧૬	બાહ	બૌહ
૨૬૩	૧	વસતન્નકુ કોકીલા	ચાંદનીમા
૨૬૧	૩૦	આવોરે	આવો આવોરે
૩૦૬	૬	મથી	મળી
૩૦૭	૯	તીથયાત્રાએ	તીર્થ યાત્રાએ
૩૧૨	૨૪	મે	મેા
૩૩૫	૩૧	કુતુહલ	કુતુહલ

ધર્મતત્ત્વનું શુદ્ધિપત્ર

પ્ર૪	પકિત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૬	હોય	હાય
૪	૧૧	અધમની	અધર્મની
૩૯	૨૯	નિહર્વામાથી	નિર્વાહમાથી
૪૭	૨૬	પરકાળે	પરકાળ
૪૮	૧૭	સ્વા ગીન	સર્વા ગીન
૫૫	૧૩	સ	સા
૭૧	૧૫	શન	દેશના
૭૭	૨૯	બાહના	બૌહના
૮૮	૧૪	કરશે	કરશેા
૯૪	૨૧	મ	એમ
૧૧૨	૧૩	એટનાજ	એટલાજ
૧૧૫	૪	ભક્તિવાન	ભક્તિવાદ
૧૨૮	૧૬	પછીની ત્રણ બાળબોધી પકિતઓજ માત્ર ટીપણીરૂપે છે, માટે તેનેજ પૃષ્ઠને છેડે મૂકીને ટીપણીતરીકે વાચવી, અને એની નીચે જે ગુજરાતી લીખીએ છે તે ચાલુ લખાણ તરીકે સમજવી.	
૧૩૨	૧૪	કહેવાથી	કરવાથી
૧૪૬	૧૭	વના	વિના
૧૫૫	૨૫	પોતાની	પોતાની

વાવુ વાંકિમચંદ્રનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત*

અંગાળાના ચોવીસ પરગણા જિલ્લામાં ગંગાકિનારે આવેલાં 'કાટાલપાડા' નામે ગામમાં અનેક અંચરતોના લેખક બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયનો જન્મ ૪૦ સં ૧૮૩૮ ના જુનની ૨૭ મીએ થયો હતો. બંકિમનાં માતાજી શરીરે બહુજ સૂળ, રંગે કાળાં, મધુરભાષી, દયાળુ, અને શાંત સ્વભાવનાં હતાં. બંકિમના પિતા યાદવચંદ્ર તપાવેલા સુવર્ણના જેવા રંગના, ઉંચા, પ્રતિભાશાળી, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા, ઉદાર અને તેજસ્વી પુરુષ હતા.

બાલ્ય વયમાં બંકિમ બાળુનું 'શરીર ઘણે ભાગે બિમાર રહેતું હતું; પરંતુ તેમની બુદ્ધિ તો પહેલેથીજ બહુ તીક્ષ્ણ હતી. પાંચ વર્ષની ઉંમરે તેમને વિદ્યાભ્યાસનો પ્રારંભ કરાવાયો, અને બાલક બંકિમે પહેલેજ છઠ્ઠાડે કક્કાના બધા અક્ષરો શીખી લીધા. સાતમે વર્ષે તેમને મેદિનીપુરની જિલ્લા સ્કૂલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા તે સમયે તેમના પિતા ત્યાંના ડેપુટી કલેક્ટર થયા હતા. એ વર્ગમાં બંકિમ હમેશાં પહેલે નંબરે રહેતા. તેમના અનુપમ ગુણો જોઈ શિક્ષકોને સાનંદાશ્ચર્ય થતું.

આર વર્ષની ઉંમરે બંકિમ બાળુએ હુગલી કૉલેજમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં પણ તે હમેશાં પોતાના વર્ગમાં ઉંચે નંબરેજ રહેતા. વિદ્યાર્થી અવસ્થાથીજ તેમનામાં જ્ઞાન-તૃષ્ણા એટલી બલવાન હતી કે માત્ર શાળામાં ચાલતાં પુસ્તકોના વાંચનથીજ તેમને તૃપ્તિ થતી નહિ. કૉલેજના પુસ્તકાલયમાંથી તે વિવિધ વિષયનાં પુસ્તકો લાવીને વાંચ્યા કરતા. પરીક્ષાનો સમય નજીક આવે ત્યારેજ માત્ર શાળામાં ચાલતાં પુસ્તકો લક્ષ્ય દષ્ટને વાંચી જતા, કે જેથી પોતાનો ઉપરનો નંબર ખોલો પડે નહિ. હુગલી કૉલેજમાંથી તેમણે સિનિયર સ્કોલરશીપની પરીક્ષા પસાર કરી અને પછી કલકત્તાની પ્રેસિડન્સી કૉલેજમાં કાયદાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. એ સમયે એટલે કે ૪૦ સં. ૧૮૫૨ માં બી. એ. ની પરીક્ષા લેવાનું ધોરણ નીકળ્યું. આથી બંકિમ બાળુએ કાયદાનો અભ્યાસ ઉંચો મૂકી બી. એ. બનવાની તૈયારી કરવા માંડી. માત્ર ૨૦ વર્ષની ઉંમરે અને બેજ મહિનાના પરિશ્રમે તેઓ બી. એ. ની પરીક્ષામાં પહેલા વર્ગમાં પાસ થયા. તે સમયના અંગાળાના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર મિ. હોલીડેએ બંકિમ બાળુના ગુણો જોઈ તેમને તરતજ ૩૦ માજસ્ટ્રેટના હોદ્દા ઉપર નિમ્ણા.

વિદ્યાર્થી અવસ્થાથીજ બંકિમચંદ્રના હૃદયમાં સાહિત્યસેવાનો પવિત્ર ભાવ અંકુ-

* સુવિખ્યાત 'સરસ્વતી'માં આવેલા પડિત બાલદત્ત પાંડેયના લેખ ઉપરથી તેમજ કવિરત્ન રૂપનારાયણ પાંડેયરચિત ગંગા પુસ્તકમાળાના ૧૫ મા પુષ્પ "બંકિમચંદ્ર ચટ્ટો" ઉપરથી આ ચરિત્ર યોજવામાં આવ્યું છે. સંપાદક

રિત થયો હતો. તે સમયે નીકળતા “સંવાદ પ્રભાકર” અને “સાધુરંજન” નામના પત્રોમાં તે પોતાના લેખો તથા કવિતાઓ મોકલતા; અને તેમાં તે પ્રકટ થતાં. તેમને પત્રના સંપાદક બનવાની ધણીજ અભિલાષા હતી; પરંતુ સરકારી હોદ્દો અનાયાસે પ્રાપ્ત થયો એટલે તેના અસ્વીકાર કરવો એ થોડું લાગ્યું નહિ. આ પ્રમાણે કેવળ વીસ વર્ષની કાચી ઉંમરમાંજ બંકિમચંદ્ર કર્મક્ષેત્રમાં દાખલ થયા. સરકારી કામમાં નિરંતર જોડાઈ રહેવા છતાં પણ તેમનો વિદ્યાભ્યાસંગ તો દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિજ પામતો હતો. સરકારી કામકાજમાંથી તેમને જે કાંઈ અવકાશ મળતો તેમાં તે સાહિત્યસેવા કરતા. જ્યારે તે અંગ્રેજ સ્કૂલમાં ભણતો હતા ત્યારે પણ કોલેજના અભ્યાસ સાથે સાથે તેમણે મુખ્યાવબોધવ્યાકરણ તથા કેટલાક કાવ્યગ્રંથોનો અભ્યાસ કરેલો હતો.

બંકિમની કિશોરાવસ્થા બહુ સુખમાં ગઈ હતી. સવારે, બપોરે, સાંજે, રાત્રે, બધો વખત તે પુસ્તકો વાંચવામાંજ મગ્ન રહેતા. તેમણે હરબુવાવસ્થામાં તેમના એક સહાધ્યાયીને કહ્યું હતું કે “મને પુસ્તકો વાંચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આ જગતમાં બીજા કોઈપણ કામથી નથી મળતો.” એ પછી જીવાનીના અંતિમ ભાગમાં, બહેરામપુરમાં રહેતી વખતે, એક વાર બંકિમે મુનસફ નફર બાણને કહ્યું હતું કે “મને પુસ્તક લખવામાં જેટલો આનંદ મળે છે, તેટલો બીજા કોઈ પણ કામથી નથી મળતો.”

તેમનો પહેલો વિવાહ અગ્રિયાર વર્ષની ઉંમરે થયો હતો; પરંતુ પાંચ છ વર્ષ પછી તેમનાં પહેલાંનાં પત્નીનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. બહુજ તપાસ કર્યા પછી એકવીસ વર્ષની ઉંમરે તેમણે પોતાનો બીજો વિવાહ, એક રૂપદાવણવવાળી વિદુષી કન્યાની સાથે કર્યો હતો. તેનાપર તેમને ધણો પ્રેમ હતો; અને તેને પોતાનો ‘નીતિયુર’ તથા ‘ધર્મયુર’ માનતા. એ પત્નીથી તેમને પોતાનું ચારિત્ર્ય ખીલવવામાં તથા ઉચ્ચ કર્તવ્યો બજાવવામાં સહાય મળી હતી; અને ત્યારથી તે સ્ત્રીજાતિના ભક્ત બન્યા હતા. તેમનાં પુસ્તકોમાં એ વાતો સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. એક સ્થળે તેમણે લખ્યું છે કે, “સ્ત્રીઓ એ સાક્ષાત્ ક્ષમા, દયા અને સ્નેહની દેવી મૂર્તિઓ છે.”

બંકિમે અંગ્રેજ સાહિત્યનો અભ્યાસ દેશપ્રસિદ્ધ શિક્ષક ઇશાનચંદ્ર બેદાપાધ્યાય પાસે હુગલી કોલેજમાં કર્યો હતો અને સંસ્કૃતનું શિક્ષણ કોઈ ભટપટ્ટીનિવાસી પંડિત પાસેથી લીધું હતું. સન ૧૮૫૩ થી ચાર વર્ષ સુધી તેમની પાસે બંકિમ બાણ વ્યાકરણ અને સાહિત્ય શીખ્યા હતા, તથા એટલાજ સમયમાં દશ વર્ષનો અભ્યાસ સમાપ્ત કર્યો હતો.

બંકિમે સોળ વર્ષની ઉંમર પછી કવિતા લખવાનું છોડી દીધું હતું. ત્યાર બાદ સાંભળ્યું છે કે કવિવર ઇશ્વરચંદ્ર ગુપ્તે (જેમનાં પ્રભાકર પત્રમાં ઘણું ભાગે બંકિમચંદ્ર

લખતા હતા) એક દિવસ બંકિમ બાપુને કહ્યું હતું કે “ તમારામાં લેખનશક્તિ સારી છે; પણ તમે કવિતા ન લખતાં ગદ્યજ લખ્યો કરો.”

ધૃત્વચંદ્ર બંકિમને ક્યારે એવો ઉપદેશ આપ્યો હતો તેનો ખત્તર નથી. ગમે તે વખતે આપ્યો હોય, પરંતુ બંકિમે તે માથે ચઢાવ્યો હતો. બંકિમચંદ્ર હમેશાં ધૃત્વચંદ્ર ગુપ્તને ચરુદ્વલ્ય ગણતા હતા. પોતાના મૃત્યુ પહેલાં એ ત્રણ વર્ષ ઉપર બંકિમ બાપુ ‘ કાંચરા પાડા ’ ગામમાં ધૃત્વચંદ્રને ઘેર ગયા હતા. ત્યાં ધૃત્વચંદ્રનાં સગાંવહાલાં પાસે બેસીને તેમણે બહુ વાર સુધી આંસુ વહાવ્યાં હતાં. બંકિમ બાપુ બીજી વાર પણ કવિનો તે આશ્રમ જોવા ગયા હતા. તે વખતે તેઓ ધૃત્વચંદ્ર ગુપ્તનું જીવનચરિત્ર લખતા હતા.

હુગલીમાં છેલ્લી પરીક્ષા આપ્યા પછી પણ બંકિમે હુગલી કોલેજ છોડી ન હતી. એ સમયે તેમની ઉંમર ૧૯ વર્ષની હતી. સમસ્ત ભારતવર્ષમાં એ સમયે અસંતિ ફેલાઈ ચૂકી હતી. ૧૮૫૭ ના બળવાની આગ ખારકપુર અને બહેરામપુરમાં પણ સળગી ઉડી હતી. મદ્રાસ અને અવધ એ આગમાં લાકડાં નાખતાં હતાં. દિલ્હી અને કાનપુર પણ એ આગગથી બચ્યાં ન હતાં.

બંગાળીઓ એ આગ સળગાવીને દૂર ખસી ગયા હતા—આથે ઉભા રહીને પશ્ચિમ-આકાશમાં અગ્નિનું લયાનક રક્તવર્ણુ ચિત્ર જોઈ રહ્યા હતા. મોગલોની આશા પુનઃ તાજી થઈ હતી; અને મરાઠા વેર વાળવાને મંથી રહ્યા હતા.

સિપાઇઓના બળવાની આગ આ પ્રમાણે ચારે બાજુ સળગી ઉડી તે વખતે હુગલી પાસેના ‘ ચંચુડા ’ રથાનમાં માર્શલ લૉ ચાલુ કરવામાં આવ્યો. તે વખતે ચંચુડામાં એક ‘ હાઇલેન્ડર ’—ગોરાઓની પલટણ રહેતી હતી. ત્યાં એક ઘાટ પણ છે. તેને ખારિકના ઘાટ કહે છે.

બંકિમચંદ્ર એક દિવસે સંધ્યાકાળ પહેલાં તેમના નાના ભાઈ પૂર્ણચંદ્રને લઈને એજ ઘાટમાં ઉતર્યા. તેઓ નાટક જોવા જતા હતા. ચંચુડાના એક ધનવાન પુરુષે એક નાટકશાળા ઉભી કરી હતી. બંકિમચંદ્ર સિવાય કાંટાલપાડાનાં અનેક માણસોને પણ નાટક જોવા જવાનું આમંત્રણ મળ્યું હતું. બધાય ભલા અને શિક્ષિત પુરુષો હતા.

બંકિમ બાપુ તેમના નાના ભાઈને લઈને એક નાનકડી હોડીમાં ગયા હતા. પૂર્ણબાપુ બંકિમ બાપુથી ત્રણચાર વર્ષ નાના હતા. ખારિકના ઘાટથી તે ધનવાન પુરુષનું ઘર પાસે ન હતું. બીજા ઘાટ-ઘાંટા ઘાટથી પાસે હતું. બંકિમચંદ્ર જરા ફરવાના ઇરાદાથી ખારિકના ઘાટેજ ઉતર્યા; નજીકના ‘ કાંટાલપાડા ’થી આવેલા બીજા લોકો બીજી હોડીમાં હતા. તેમની હોડી ઘાંટાઘાટ પાસે જઈને ઉભી રહી.

ખારિકના ઘાટથી તે ધનવાન પુરુષના ઘર સુધી જે રસ્તો જંગાને દિનારે દિનારે જતો હતો તેજ રમણીય માર્ગે બંકિમ બાપુ હોડીમાંથી ઉતરીને

રસ્તાને કિનારે-ગંગાની તરફ વાસતો કઠોરો બનાવેલો હતો. વચ્ચે વચ્ચે થાલલા પથ્થુ હતા. થોડે દૂર ગયા પછી તેમણે જોયું કે કેટલાક લશ્કરી અમલદારો રસ્તાને કિનારે ઘાસપર બેઠા હતા. તેમની સાથે બે એક ફૂતરા પથ્થુ હતા. એક ફૂતરાએ પૂર્ણચંદ્રનો પીછો પકડ્યો. ફૂતરાની ટેવ હોય છે કે જે કરે છે તેના પર તે વધારે હુમલો કરે છે. ફૂતરાને જોઈ પૂર્ણ બાપુ બીન્ના અને તેથી ફૂતરો વધારે પાછળ પડ્યો.

ફૂતરાનો ગોરો માલિક એ બનાવથી રાજી થઈને ઉભટો તે ફૂતરાને ઉત્સાહિત કરવા લાગ્યો. ફૂતરો વધારે ઉત્સાહિત થઈને ઠોડ્યો અને પૂર્ણ બાપુની લગોલગ પહોંચી ગયો. પૂર્ણ બાપુ બીન્ને ઉપાય ન હોવાથી રસ્તાના થાલલા ઉપર ચઢવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

બંકિમચંદ્રનું ધ્યાન પ્રથમ આ બાબત તરફ ખેંચાયું ન હતું. તેઓ બીજા બાપુ ગંગાની શોલા જોતા જોતા ચાલ્યા જતા હતા. એકએક તેમણે પાછળ ફરીને જોયું તો ફૂતરાને પૂર્ણબાપુ પર હુમલો કરવાને ઉત્તર થયેલો જોયો. બંકિમ બાપુતો ચહેરો લાલચોળ થઈ ગયો. તેમણે ક્રોધપૂર્વક સાહેબો તરફ જોઈને કહ્યું “સાચેજ ગમ્મત તો સારી કરી ! તમને શરમ નથી આવતી ?” બંકિમે એટલા તેજપૂર્વક આ વાક્યો કહ્યાં કે સાહેબે શરમાઈ જઈને તરતજ ફૂતરાને બોલાવી લીધો.

રાતે નાટક પૂરું થતાં મોડું થઈ ગયું. કાંટાલપાડાથી જે લોકો ગયા હતા તેઓ બધા સાથે ત્યાંથી પાછા ફર્યા. તે ટોળામાં બંકિમબાપુ પણ હતા. પહેલાં કહી ગયા છીએ કે તે વખતે ચંચુડામાં માર્શલ્લો ચાલુ હતો. આ શુદ્ધના કાયદા અનુસાર ચંચુડાની હદની અંદર રાતના નવ વાગ્યા બાદ જો કોઈ બહાર રસ્તાપર નીકળે તો પહેરાપર ઉમેલો ગોરો તેને ગોળા મારી શકતો હતો. ઘંટાઘાટ ઉપરના પહેરા પર બે ગોરા ઉભા રહ્યા હતા. કાંટાલપાડાના લોકો ટોળું જોયું ઘંટાઘાટ પાસે પહોંચ્યું કે તરતજ અધિકારમાંથી બહાર આવીને એક ગોરાએ આગલા ગૃહસ્થની છાતી ઉપર સંગીન ધરી. બધા ગૃહસ્થો આનંદપૂર્વક નાટકની વાતો કરતા કરતા ઘેર જતા હતા. સામે આ વિપત્તિ આવેલી જોઈને તેઓ ગલરાઈ ઉઠ્યા. બંકિમચંદ્ર થોડા પાછળ હતા. બધાને ઉભા રહેવા જોઈને તેઓ આગળ ગયા. જોયું તો એક ગોરો હાથમાં બહુકલમને રસ્તો રોકીને ઉભો છે અને બીજો ગોરો આગળના લશ્ચા માણસની છાતીપર સંગીન રાખીને અગ્રેજીમાં કંધક પૂછી રહ્યો છે ! તે વખતે બંકિમ બાપુને માર્શલ્લોનો ખ્યાલ આવી ગયો. તેમણે વિચાર્યું કે આ વિધાન અનુસાર ગોરો તે બધાની પણ હત્યા કરી શકે તેમ છે. એટલે આગળ ઉમેશા ધૂજતા ગૃહસ્થને દૂર કાઢીને ખુદ બંકિમ તે ગોરાની સામે ઉભા રહ્યા અને શાંત સંયમ-પૂર્ણ ભાષામાં ગોરાને સમજાવી દીધું કે અમે બધા માણસો ગંગાને પેલે પારથી અહીં નાટક જોવા આવ્યા હતા. ગોરાએ કહ્યું- “હું તે કેવી રીતે જાણું ?” બંકિમે જવાબ આપ્યો “તમે જલ્દામાજીસ્ટ્રેટને પૂછજો. તે પણ ત્યાં હાજર હતા.”

ગોરાએ કહ્યું—“હું તમારું કહેવું સાચું માનું છું. તમે તરતજ આજ્ઞા જાઓ.”

ગોરા રસ્તો હોડીને આધો ખસી ગયો. ધૂણ રહેલા ગામના લલા માણસો વડોળાઆની પેઠે મગાતટ તરફ દોડ્યા; પરંતુ ઘાટપર પણ મહા વિપત્તિ દેખાઈ ! ત્યાં હોડી મળે નહિ ! ગોરા તો “આજ્ઞા જાઓ” કહીને છૂટો થયો; પણ બધા હવે જાણ કેવી રીતે ? તરીને જવા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય ન હતો. જમીન ઉપર ગોરાએનોડર, અને પાણીમાં જળજંતુઓનો લય ! કોઈ કોઈએ તો જળનેજ વધારે સજામતીમરું ગણીને કપડાં સંકેતવા માંડ્યાં. ત્યારે બંકિમ તેમને એમ કરતા રોકીને પાસેના કોલેજ ઘાટમાં લઈ ગયા. બંકિમે તે ઘાટ ઉપરથી ચાંદનીમાં જોયું કે મામે રેતીમાં એ હોડીઓ બાધેલી છે. જૂમ પાડીને માછીઓને બેસાડવાની પણ કોઈનામાં હિમત રહી નહોતી. બંકિમે માછીઓને જૂમ મારી. તેઓ અઘ્યા અને બીધેલા તથા ચાકેલા માણસોને હોડીમાં બેસાડીને પેસે પાર લઈ ગયા.

બંકિમચંદ્ર કિશોર અવસ્થામાં અને લુગાનીની શરૂઆતમાં શરીરે દુર્બળ હતા; પરંતુ મનોબળમાં સાહસિક હતા. નહેરકિનારાના જોખમી રસ્તાઓમાં સંધ્ય કાળ પછી જવાનું કોઈ સાહસ કરી શકતું ન હતું; કેમકે ત્યાં સાપ, શિયાળ, વગેરે બહુ હતા; પણ કોઈ કોઈ દિવસ બંકિમચંદ્ર સંધ્યાકાળ યજ્ઞ ગયા પછી એકલાજ આ રસ્તેથી ઘેર આવતા. તે વખતે તેમના હૃદયમાં લખનું નામનિશાન પણ નહોતું જ્યુતું.

મૌઢાવસ્થામાં બહેરામપુરમાં રહેતા ત્યારે પણ બંકિમે પોતાના અપૂર્વ તેજનો પરિચય કરાવ્યો હતો. તેની હકીકત પણ નીચે પ્રમાણે છે બંકિમને અને એક સાહેબને ઝગડો થયો હતો. સાહેબ પણ કોઈ રેંછરેંછ જોકે ન હતો. તેનું નામ કર્નલ ડહિન હતું. તે વખતે બહેરામપુરમાં લશ્કરની છાવણી હોમને અનેક ગોરાઓ ત્યાં રહેતા હતા. કર્નલ સાહેબ તે સેનાના સંચાલક અર્થાત્ કમાન્ડીંગ ઓફિસર હતા.

ઝગડો ભારે હોવા છતાં તેનું કારણ એટલું ભારે ન હતું. ગોરાએ જે બરાકોમાં રહેતા હતા તેની મામે એક મેદાન હતું. તે મેદાન વચ્ચે યજ્ઞને એક નાનીશી પગડડી જતી હતી. બંકિમ બાળુ એજ રસ્તે યજ્ઞને રોજ કચેરીમાં જતા આવતા હતા. કોઈ વાર આવતા જતા તો કોઈ વાર પાલખીમાં જતા હતા. બીજા લોકો પણ આ રસ્તેથી આવજા કરતા હતા, બીજો પણ એક રસ્તો શહેરમાં જતો હતો; પણ ત્યાંથી બહુ દૂરીને જતું પડતું તેથી તે બરાકો આગળ યજ્ઞનેજ બધા લોકો આવજા કરતા હતા. આથી એ તરફની ગોરા લોકોને ઘીડ થતી હતી.

એક દિવસ ત્રીજે પહોરે બંકિમચંદ્ર પાલખીમાં બેસીને કચેરીમાંથી આ રસ્તે યજ્ઞને ઘેર આવતા હતા. બોધેલો આ રસ્તેથી આવ્યા. પાલખીનું એક બારણું ખંધ હતું. પાલખી જ્યારે અરધે રસ્તે પહોંચી ત્યારે તેના ખંધ બારણા ઉપર કોઈએ નેરથી હાથ માર્યો. બંકિમ તરતજ પાલખીનું બારણું ઉઘાડીને બહાર ફેરી

પડ્યા. જ્યુ તો સામે એક હંચા શરીરવાળો સાહેબ બહાર ઉભો છે અને થોડે દૂર ફેટલાક સાહેબ લોકો ક્રિકેટ રમતા હતા. બંદિમ જાણી ગયા કે પાસે ઉમેલા સાહેબે જ પાલખીના બારણાપર હાથ માર્યો છે. બંદિમયંદ્ર કર્નલ સાહેબને ઓળખતા હતા કે નહિ તેની ખબર નથી. બંદિમે પાલખીની બહાર આવતાં કોઈપૂર્વક સાહેબને કહ્યું—“હું હું ડેવીલ યુ આર ?” અર્થાત્ હું દુષ્ટ તું કેાણુ છે ?

સાહેબે કંઈ જવાબ ન આપતાં બંદિમનો હાથ પકડીને જોરથી તેમને ધક્કો માર્યો. પછી બંદિમ બાળુ બીજા જે સાહેબો રમતા હતા તેમનાં તરફ ગયા. તેમની પાસે જઈને જોયું તો બે ત્રણ સાહેબ તો તેમના ઓળખીતાજ હતા. તેઓમાં એક ન્યાયાધીશ બેનપ્લિજ સાહેબ પણ હતા. બંદિમે ન્યાયાધીશ સાહેબને પૂછ્યું—પેલો માણસ મારો સાથે કેવી રીતે વત્યો છે તે તમ જોયું ?

સાહેબે કહ્યું—“બાળુજી ! હું દુકા દરિવાળો છું; મેં કશું જ જોયું નથી.

તે સાથેજ ઓછું જોઈ શકતા હતા. લગવાનું જાણે તે બંદિમને ઓળખી શક્યા હતા કે નહિ; પણ પાછળથી તેમણે અને કર્નલ કદિને કહ્યું હતું કે તેઓ તે વખતે બંદિમયંદ્રને ઓળખી શક્યા ન હતા.

બંદિમ બાળુ ન્યાયાધીશ બેનપ્લિજ સાહેબ પાસેથી બીજા સાહેબો પાસે ગયા અને પૂછ્યું કે આપ લોકોએ કંઈ જોયું છે કે નહિ ?

તેમણે પણ કહ્યું—“અમે કશું જ જોયું નથી.”

ત્યારે “ ઠીક છે, અદાલતમાં આ પ્રમાણેજ કહેજો. ” એમ કહીને કોઈ અને કોઈથી અંધીર થયેલા બંદિમયંદ્ર ઘેર આવ્યા.

બીજો દિવસે ફોજદારી અદાલતમાં બંદિમે કર્નલ સાહેબના નામ ઉપર ફરિયાદ નોંધાવી. વિચારક મેજસ્ટ્રેટ ન્યાયનિષ્ઠ અને બંદિમના શુભોને જાણવાવાળા હતા. કર્નલ સાહેબ ઉપર કાર્ટનો સમન નીકળ્યો.

ગામના લોકો ઉપલા બનાવથી કર્નલ વિરુદ્ધ એટલા ઉત્કેરાઈ ગયા હતા કે સાહેબને પોતાની ગાડીનાં બારણાં ખેંચે રાખી સંતાઈને અદાલતમાં જવું પડ્યું હતું. સાંજનાં છે કે તેમ છતાં પણ સાહેબની ગાડી ઉપર કંકરા ફેંકવામાં આવ્યા હતા.

સાહેબ આવીને આરોપીના પાંજરામાં ઉભા રહ્યા. મુકદ્દમો જોવાને માટે આખા શહેરના લોકો વૃદ્ધી પડ્યા હતા. એક બંગાળીએ સાહેબ ઉપર ફરિયાદ કરી હતી, તે પણ એમે તેવા સાહેબ ઉપર નહિ પણ એક લશ્કરી અમલદાર—કર્નલના ઉપર ! તે જમાનામાં આવું દરમિયાન વિચિત્ર હતું—અદ્યુત હતું. આશ્ચર્યથી સ્પર્ધિત થયેલા નગરવાસીઓ આ અદ્યુતપૂર્વ મુકદ્દમાનો ફેંસલો જોવાને માટે અદાલતમાં એકઠા થયા હતા. કાઈ કેપ્ટુરી બંદિમયંદ્રને, કાંઈ કર્નલ સાહેબને અને કાંઈ ન્યાયાધીશને જોવા આવ્યા હતા. વડીલ, સુખચાર અધિકારીઓ વગેરે બધાય પોતાપોતાનું કામ છોડીને મુકદ્દમો જોવા આવ્યા

હતા, અને અદાલતનું મકાન ખિચોખીચ ભરાઈ ગયું હતું.

આ મુર્દમામાં બીજી પણ એક વિશેષતા હતી. બહેરામપુરમાં તે વખતે લગભગ દેહસો વડીલ અને મુખત્યાર હતા. એ બધા વડીલ અને મુખત્યાર આપોઆપજ બંદિમચંદ્રના પક્ષમાં ઉભા રહ્યા ! બધાએજ બંદિમચંદ્રના વકિલાતનામા ઉપર સહી કરી મોકલી ! આથી કર્નલ સાહેબ ભારે મુસ્કેલીમાં આવી પડ્યા. તેઓ જે વડીલ પાસે જતા તે કહેતો કે—“ હું બંદિમ બાપુનો પક્ષ લઈ ચૂક્યો છું.” અને તે વડીલોને રહેવા દઈને મુખત્યારો પાસે ગયા તો ત્યાં પણ તેમને નિરાશ થવું પડ્યું. કોઈ પણ મુખત્યાર બંદિમવિરુદ્ધ ઉભો રહેવાને રાજી ન જણાવ્યો.

હવે તો કર્નલ સાહેબ બહુજ ડર્યા. સરકારની પણ આંખ ઉઘડી. કમિશ્નર સાહેબ સુદ્ધાંતું આસન ડોલવા લાગ્યું. સાહેબ લોકોની ગંડળીમાં ગભરાટ છવાઈ ગયો. તે વખતે બહેરામપુરમાં અનેક અંગ્રેજ રહેતા હતા. મુર્દમો ખેંચી લેવા માટે કમિશ્નર સાહેબ પણ બંદિમ બાપુને વિનંતિ ન કરી શક્યા. તેમણે અને બીજા સાહેબોએ બેન્ડિજ સાહેબ દ્વારાજ તેમ કરવાને કહ્યું.

બેન્ડિજ સાહેબ એક સારા ન્યાયાધીશ અને ઉદાર અંગ્રેજ હતા. જે વખતની આ વાત છે તે વખતે બેન્ડિજ સાહેબ બહેરામપુરમાંજ રહેતા હતા. તેઓ બંદિમના ગુણો ઉપર મુગ્ધ હતા. સાહેબોએ જઈને જ્યારે તે મને ઘેરી લીધા ત્યારે તેમણે કહ્યું—“કર્નલ કહિને બંદિમ બાપુનું અપમાન કર્યું છે; માટે ને તેઓ બંદિમ બાપુની માફી માગવાનું કબૂલ કરે તોજ હું વચ્ચે પડીને રાજીનામું અપાવવાની કોશિશ કરી શકું.”

કહિને તેજ વખતે માફી માગવાનું કબૂલ કરી દીધું. બેન્ડિજ સાહેબે બહુ પ્રયત્નપૂર્વક, બંદિમને મનાવીને મુર્દમો પાછા ખેંચાવી લીધો. કર્નલ સાહેબે સુધી અદાલતમાં બંદિમબાપુની માફી માગતાં કહ્યું કે—“ બંદિમ બાપુ ! તમારો જે હાથ પકડીને મેં તમને બળભેરીથી પાછા હાંપ્યા હતા, તેજ હાથ પકડીને હું અત્યારે તમારી પાસે ક્ષમા માગું છું.”

૧૮૬૦ ના નવેમ્બરમાં બંદિમ બાપુની બદલી પાંચમી ટ્રેણીના મેજસ્ટ્રેટરીક ‘ખુલના’માં થઈ હતી ખુલના શહેર તે સમયે યશોદર જીલ્લાના તાબાનો એક કસબો ગણાતું હતું. બેન્ડિજ સાહેબ તે વખતે યશોદરના જિલ્લામેજસ્ટ્રેટ હતા. મી. બેન્ડિજ સાથે અહીંજ પહેલવહેલો બંદિમચંદ્રને પરિચય થયો હતો અને એ પરિચય બહેરામપુરમાં થયેલી ઉપથી કર્નલ કહિનવાળી ઘટના પછી મિત્રતાના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો હતો.

ખુલનામાં આવીને પણ બંદિમને ઘેર અરાજકતા સામે થવું પડ્યું હતું. એક બાલુ ગળાની ખેતી કરાવનાર સાહેબોનો અત્યાચાર હતો અને બીજા બાલુ ચોરલૂંટાગ-ઓનો ભાવંકર ઉપદ્રવ હતો. ગળાવાળા સાહેબોને રાજી રાખતાં રાખતાં સરકાર પણ હેરાન થઈ ગઈ હતી. એ ગળાવાળા સાહેબો જમીનદાર પણ નેવા તેવા ન હતા.

રૂઢાનગરના હિસ્સા સાહેબને તથા લાખ વીધા જમીન હતી !

બંધિમયંદ્ર સાથેના ગળાવાળા સારેખોના ઝગડો મમજવવા માટે અહીં કેટલીક અપ્રાસંગિક વાતોના ઉલ્લેખ જરૂર કરવો પડશે. ગળાવાળા સાહેબનું જોર કેટલું વધુ હતું તે જાણવા સિવાય વાચકવર્ગ આ વાત નહિ જાણી શકે કે તે સાહેબને દયાવવામાં-તેમના અત્યાચાર મટાડવામાં-બંધિમયાણને કેટલું હેરાન થતું પડ્યું હતું.

આ બધા જમીનદાર ગળાવાળા સાહેબોએ સન ૧૮૬૧ ની આખરમાં સરકાર પાસે સુકડમો રજુ કર્યો કે જૈસોર અને નદિયા જીલ્લાની પ્રજાએ મહેસુલ આપવાનું બંધ કરી દીધું છે. સાથે સરકારને તે મહેસુલ વસુલ કરવાનો ઉપાય કરવા માટે પણ અરજ કરવામાં આવી. હિંદી સરકારનું આસન ડાલવા લાગ્યું. તેણે ન્યાયાધીશ મોરિસ અને મૉન્સરને ખાસ કમિશનર તરીકે નીમીને તપાસ કરવા મોકલ્યા.

કમિશનર સાહેબોએ તપાસ કરીને તારણ કાઢ્યું કે “ ગળાવાળા સાહેબો સીધા, સાદા બહા માણુઓ છે. તેમણે કદી પણ પ્રજાના શરીરે હાથ અડાડ્યો નથી. ટાઇ-પણ પ્રકારનો અત્યાચાર તેમણે કર્યો નથી. બધા રોષ બંગાળી પ્રજાનેજ છે. તેઓ ટાઇ પણ રીતે મહેસુલ આપતા નથી.” આ બધા નિસ્પૃહી (!) સાહેબોના ટોળામાં મૉરેલ નામનો એક બેઠકમાં ગળાવાળો અને જમીનદાર હતો. તેની નિંદા કરવી એ ઠીક નથી. કારણ કે તે સમયના અંગ્રેજ વલમાનપનોમાં તેની પ્રશંસાના પૂલ બાંધવામાં આવ્યા હતા. અને તે વખતના ગવર્નર સર. જે. પી. આન્ટ સાહેબે પોતાની ઈન્ડીગા મિનીટ (ગળાની નોંધ)માં મૉરેલ સાહેબને અદર્શ ગળાવાળા તરીકે દર્શાવ્યા હતા (!)

પણ એજ અદર્શ જમીનદારે સન ૧૮૬૧ ના નવેમ્બર મહીનામાં એક દંગો જમાવ્યો હતો. તેની વિગત આગળ લખીશું. પહેલાં તો મૉરેલ સાહેબના બળ અને એથર્વાનો પરિચય આપવો જરૂરનો છે. મૉરેલ સાહેબે એક નગર વસાવીને તેનું નામ મૉરેલગંજ પાડ્યું હતું. સાહેબ આ નગરના રાજા હતા. તેમની પાસે જે લઠકારી સેના હતી, તેની સંખ્યા લગભગ પચીસે હજારની હશે. એમાંના ટાઇ ટાઇ પાસે બંદુક, કુહાડી વગેરે પણ હતા.

આ લરકરના કમાન ડેનિસ હેલી સાહેબ હતા. હેલી સાહેબ પહેલાં યોમનરી કેવેલરીમાં હતા; પરંતુ ત્યાં માણુસોની હત્યા કરવાની અને ધર સળગાવવાની આવી સગવડ ન હતી ! વળી પગાર પણ સાધારણ હતો એટલે હેલી સાહેબે તે નોકરી છોડીને મૉરેલ સાહેબના લઠકારીઓની સરદારી સ્વીકારી હતી.

મૉરેલ સાહેબની સંપત્તિના ઘણા ભાગ જૈસોર જીલ્લામાંજ હતો. મૉરેલગંજ બંધિમયંદ્રના હવાકામાં હતું. બંધિમે પુલનામાં આવીને જોયું કે-મૉરેલ સાહેબનું જોર બહુ જામ્યું છે. તેઓ અદર્શ મેન્ટર (!) તરીકે દેખતું રાજ્ય ચલાવી રહ્યા છે. બંધિમયંદ્રે પુલનામાં આજે લીધા પછી એક વર્ષ મૉરેલ સાહેબે દંગો કર્યો. તેના

સંબંધમાં 'ફ્રેન્ડ ઓફ ઇન્ડિયા'એ જતાએ સકાય સિવાય લખ્યું કે—“ મારેલ સાહેબના પોલીસે રક્ષા નહિ કરી; તેથી તેઓને આત્મરક્ષણ કરવાની ફરજ પડી.” કેટલાક વખત પછી તેને પણ એ વિચાર બદલવો પડ્યો હતો. કાળજીપત્રોથી આ વિષયમાં જે કંઈ માલમ પડ્યું છે તે નીચે લખીએ છીએ.

૨૬ મી નવેમ્બર સન ૧૮૬૧ માં માણસોથી ભરેલી કેટલીક હોડીઓ બડખાલી ગામના કિનારાની આસપાસમાં ગોઠવાઈ ગઈ. તે વખતે તદ્દન સવાર પણ નહોતું થયું. ઝાંખુ ઝાંખુ અંધારું હતું. હોડીના માણસોએ છાનામાના જમને ગામને ઘેરી લીધું. તે માણસો લગભગ ત્રણસો હતા. કાંઈના હાથમાં લક, કાંઈના હાથમાં બદલમ અને કાંઈના હાથમાં બંદુક હતી. તેઓ બધા મારેલ સાહેબના માણસો હતા. હેલી સાહેબ તેમના નેતા તથા જમીનદારીના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હતા; તેથી જમીનદારીના રિતનું રક્ષણ કરવા માટે આ પ્રમાણે લાવાળાઓને લઈને પ્રજાનો બળવો સમાવવા આવ્યા હતા.

બડખાલીની પ્રજા બહુજ બદમાશ છે. તે વધારાનું મહેસૂલ ભરવા નથી ઇચ્છતી! ગળીની ખેતી કરવામાં પણ તેને અણગમો છે, તેથી તેને શિક્ષા કરવાની જરૂર પડી; પણ મારેલ સાહેબમાં તેમને દખાવી શક્યા નહિ પ્રજાની સંખ્યા વધારે હતી. તેમનામાં એક પણ ખૂમ હતું. અંતે સહેમે તે લોકોને સખત શિક્ષા કરવા માટે હેલી સાહેબની સરદારી નીચે ૧૨ હોડીઓમાં ઉપર જથ્થાબંધ તેમ ૩૨૦ લાકડારીઓને મોકલવા હતા.

બંધિમચંદ્ર અને પોલીસે પહેલેથીજ સાંભળ્યું હતું કે હેલી સાહેબ એક દગો કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે; પણ દગો ક્યાં થશે તે કે.છ જાણતું નહતું. સાહેબોની ઢીલચાલ જોઈને સફલીઆ ગામપર હુમલો થશે એમ લાગ્યું. એટલે પોલીસ ત્યાં જઈ પહોંચી, પણ માહેબો તો રાત્રે છુપાઈને બડખાલી જતા રહ્યા હતા.

સવારે બડખાલી ઉપર હુમલો થયો ત્યારે ગામના લોકો ઊઠી ગયા હતા. તેઓ પણ લડ વગેરે હથિયાર લઈને 'મારો મારો' કરતા દોડ્યા. ગામ બહાર આવ્યા પછી તેમને માલમ પડ્યું કે આ વખતે સાહેબના માણસો બહુ છે. ગામવાળાઓનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું. તેઓ મહુ લયભીત થયા પણ તેમનામાંથી કોઈ પણ પાછો તો ફર્યોજ નહિ રહીમ ઉલ્લા નામનો એ ગામનો એક બળવાન પડાણ લાડી લઈને આગળ વધ્યો. તેની લાડીથી કેટલાય હથિયારમધે સિપાઈ ધરતીપર ઢળા પડ્યા. છેવટે હેલી સાહેબે તેનાપર મદુકનો ખાર કર્યો અને રહીમ ધાવણ મંદને નીચે પડ્યો.

રહીમ એક હિંમતવાળો માણસ હતો. તે ધાવણ થવા છતાં પણ ત્યાંથી આલીને તેને ઘેર ગયો. ધરના આંજણમાં ખેતીને તે પોતાના ધા જોવા લાગ્યો અને તેને પાટા બાંધવા લાગ્યો. ધરની બીનો નાની હતી, ચારે બાજુએ ઝાડ હતાં. રહીમ જે વખતે એડો એડો પાટો બાંધતો હતો તેજ વખતે બીજી એક ગોળા આવીને તેની છાતીમાં લાગી! રહીમ તેજ વખતે મરી ગયો. મુર્દમાર્માં સાક્ષીઓએ કંઈ હતું કે તે ગોળા પણ પહેલી ગોળાની પેઠે હેલી સાહેબજ મારી હતી.

રહીમ તેના ગામનેા એક મુખ્ય માણસ હતો. લોકો તેનું બહુ સન્માન કરતા. તે જ્યારે મરી ગયો ત્યારે ગામના લોકો ડરી જઈને પાસેના જંગલ તરફ નાસવા લાગ્યા. તે વખતના દરયનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. લાકીયંધ લોકો ઉલાસપૂર્વક ગામને લૂટવા અને સળગાવવા લાગ્યા. જેટલું લૂંટી શકાયું તેટલું લૂંટી ગયા. જે લઈ જવાય તેવું ન હતું તેને આગમાં ફેંક્યું અને જે સળગી શકે નહિ તેને પાણીમાં ફેંકી દીધું. જે વસ્તુ સાગી આવી તેનો નાશ કરી દીધો, જે માણસ સામે થયો તેને માર્યો, સ્ત્રીઓ સુદ્ધા બચવા ન પામી. જે જીવન હતી તેમને કેદ કરવામાં આવી. રહીમની તો સ્ત્રી, બહેન વગેરે કાંઈને ન છોડ્યાં. આ પ્રમાણે વિજય મેળવનાર મૌરેલ સાહેબના માણસો લૂટેલી સ્ત્રીઓને, સ્ત્રીઓને અને રહીમની લાશને પોતાની સાથે લઈ ગયા. જે ગામ અરજોદય વખતે શાંતિપૂર્ણ, સુખી અને સમૃદ્ધ હતું તેજ બપોર સુધીમાં સ્મશાનથી પણ વધારે ખરાબ થઈ ગયું. આખા ગામમાં સ્ત્રીઓના હાહાકાર અને આર્તનાદ છવાઈ ગયા. કેટલાય કાસ દૂરથી સળગતાં ઘરોનો ધૂમાડો દેખાતો હતો. આ ઉત્પાતની ખબર બંકિમચંદ્ર પાસે પહોંચતાંજ તેઓ અસ્થિર થઈ ગયા.

બંકિમ બાપુ પોલીસને માથે લઈને તેજ વખતે પંચકયાસ કરવા ગયા. મૌરેલ-ગંજમાં જઈને જોયું તો લોકો નાસી ગયા, છે. એક વાત પહેલી લખવાની રહી ગઈ. લાઇટફુટ નામના એક ખીજ સાહેબ મૌરેલ સાહેબના ભાગીદાર હતા. બંકિમ-ચંદ્રના પહોંચતા પહેલાંજ મૌરેલ, હેલી અને લાઇટફુટ બધાં નાસી ગયા. બંગાળી લકઠારીઓ પકડાયા. તેઓમાં દોલત ચોકીદારનું નામ ખાસ ઉલ્લેખ કરવા જેવું છે. બંકિમચંદ્રે હેલી સાહેબના નામનું વારંટ કઢીને ગુન્હેગારોને તપાસ માટે જેસેર મોકલી દીધા-પોતે કેસ ન ચલાવ્યો; કેમકે કાયદા પ્રમાણે પંચકયાસ કરનાર કેસ ચૂકવી શકે નહિ.

આરોપીઓ સીધાદાર થઈ ગયા. ત્યાંના ફેંસલામાં દોલતને ફાંસીનો હુકમ થયો; અને બાકીના ૨૪ માણસોને જન્મભર દેશનિકાસની સજા થઈ. સાહેબ લોકો તો છુપાઈ ગયા હતા. સન. ૧૮૬૨ ના છેલ્લા ભાગમાં મૌરેલ અને લાઇટફુટ સાહેબ વિલાયત જતા રહ્યા. હેલી સાહેબ વેશ બદલીને, પોતાનું બીજું નામ પ્રસિદ્ધ કરીને નાસી છુટવાના પ્રયત્નમાંજ હતા, પણ પોલીસે મુંબઈમાં પકડી લીધા. તેમણે બહુ દિવસ સુધી કેદખાનાની હવા ખાધી. અંતે સન ૧૮૬૩ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં હાઇ-કોર્ટમાંથી હેલી સાહેબ મુક્ત થયા. કેમકે તેને કોઈ ઓળખી શક્યું નહિ. વળી રહીમની લાશનો પણ પત્તો લાગ્યો ન હતો.

સાહેબ લોકો ભાગી ગયા હતા ત્યારે ખુલનામાં એવી અફવા ઉડી હતી કે બંકિમ-ચંદ્રને મારી નાખવા માટે પ્રખ્યાત રચવામાં આવ્યો છે. જે બંકિમને મારી નાખશે

તેને એક લાખ રૂપિયા આપવામાં આવશે. ખરેખર નથી કે આવું કોણે જાહેર કહ્યું હતું અને કોણે એટલા રૂપિયા આપનાર છે. અફવા એવી પણ હતી કે કોઈ અંગ્રેજ એક ખિસ્સામાં એક લાખની નોટ અને બીજા ખિસ્સામાં રિવૉલ્વર લઈને બંકિમને મળવા ગયો હતો. તેણે રિવૉલ્વર અને નોટોનું બંડલ બંકિમ સમક્ષ દેખાડી ઉપર મૂકીને કહ્યું હતું. “તમે શું ઈચ્છો છો? જે આ ધન લેવા રાજી ન હો તે હું હમણા જ તમને મારી નાખીશ.”

બંકિમે શ્વાસ ખાધને વિચારીને કહ્યું “હું મારી સહધર્મિણીની સલાહ લઈને જવાબ આપું છું.” એમ કહીને બંકિમચંદ્ર ઉડીને બીજી ઓરડીમાં ગયા, અને અંદરથી બારણું બંધ કરીને નોકરોને હાક મારી. પેનો અંગ્રેજ તો તરતજ ગભરાઈને અગીવારા ગણી ગયો.

ઉપલા બનાવ પછીજ પૂર્વોક્ત જાહેરાતનો પ્રચાર થયો હતો પણ બંકિમને કોઈ મારી ન શક્યું. ભગવાન તેમના રક્ષક હતા. બંકિમ ખાણુનો એક હજીરિયો મૌરેલ-ગંજના બદમાસોના હાથમાં પકડાઈ ગયો હતો. તેના છૂટકારા માટે બંકિમે બહુજ પ્રયત્ન કર્યો અને અંતે તેને છોડાવી પણ લાગ્યા.

પણ આ કામમાં તેમને બહુ હેરાન થયું પડ્યું. જોસોર જીલ્લાના બીજા કસ્ટા-ઓમાંપણ આવાજ ઉત્પાત થતા રહ્યા; પણ બંકિમના પ્રતાપે ખુમના શાંત રહ્યું હતું. બેનુલ્લિજ સાહેબે બંકિમના કામોથી બહુ ખુશ થઈને સરકારમાં તેમનાં વખાણુ લખી મોકલ્યાં. લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર બીડન સાહેબે ૧૮૬૩ ની શરૂઆતમાં બંકિમના પગારમાં રૂ. ૧૦૦ નો વધારો કર્યો. આ રીતે ચાર વર્ષ અને પાંચ મહીનામાં બંકિમે બેવાર પ્રમોશન મેળવ્યું. હવે સારીચોવીસ વર્ષની ઉંમરમાં બંકિમ ખાણુ ચતુર્થ ટ્રિબુનાલ મેજસ્ટ્રેટ થયા.

ચાંચીઆઓને ઠેકાણે લાવવામાં પણ બંકિમ ખાણુએ પોતાના સાદમ અને તેજ-સ્વિતાનો યથેષ્ટ પરિચય આપ્યો છે; પણ મૌરેલગંજના મામલા આગળ એ બધા કામ સાધારણ છે. બંગાળની અનઆફિશિયલ પાલિમેન્ટ કહીને જે ગળીવાળા સાહેબોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે; જે ગળીવાળા સાહેબોએ લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર ગ્રાન્ટ સાહેબ ઉપર પણ લાંબાકાલ કેસ ચલાવવામાં બાકી રાખ્યું ન હતું; તે વેપારી સાહેબો સાહેબમાં દખાઈ જાય તેવા ન હતા. બંકિમ ખાણુએ તેમને કબજામાં રાખીને અક્ષય પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરી છે; તેથીજ આ ઘટનાનું વર્ણન આટલા થોડા વિસ્તારપૂર્વક કર્યું છે.

આ પ્રમાણે બ્યારે બંકિમચંદ્રની ચારે બાજુએ ચાંચીઆ અને બદમાસો ફરતા હતા; બ્યારે પ્રમુખ ગળીવાળા સાહેબો સાથે તેમને ઝગડો ચાલતો હતો; તે વખતે પણ તેઓ સ્થિરચિત્તે દુર્જેશનદિની નામની નવલકથા લખીને જતા હતા.

બંકિમ ખાણુની બી. એલ. ની કાયદાની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી સને ૧૮૬૯ ની

રહી નવેમ્બરે બહેરામપુરમાં બદલી થઈ. પહેલાં તો તેઓ કોષ્ટની સાથે બહુ હળતા બળતા ન હતા અને લોકે પણ તેમની પાસે ઓછા આવતા જતા હતા, પણ અતે તેમ નહોતું રહ્યું. બકિમચંદ્ર સ્વભાવથીજ જરા આત્માભિમાની હતા તેથી તેમજ તેમનું તેજ જોઈને પણ લોક તેમનાથી દૂર રહેતા હતા. તેઓ પણ લોકોની પ્રીતિના શૂંખ્યા ન હતા, પણ એએક વર્ષ ત્યાં રહ્યા બાદ તેઓ એવા તો લોકપ્રિય થયા, કે સામાન્યરીતે એવી લોકપ્રીતિ કોષ્ટકનાજ નસીબમાં હોય છે. બકિમચંદ્રન્યારે ૧૮૭૪ માં રજા લઈને બહેરામપુરથી વિદાય થયા ત્યારે તેમને ત્યાજ રહેવા માટે લોકોએ બહુજ આગ્રહ કર્યો હતો. સગલગ દોઢસો વિનંતિપત્ર તેમની પાસે આવ્યાં હતાં. પણ તેમનું સ્વાસ્થ્ય ખરાબ થઈ ગયું હતું તેથી તેઓ ત્યાં ન રહી શક્યા. તેમની વિદાય પ્રમંજે દાન કરવા માટે ત્યાંના રહેઠાસીઓએ સગલગ ૫૦૦૦ રૂપિયા એકઠા કર્યા હતા અને સાત દિવસ સુધી કંગાળ અને દુઃખીઓને અન્નવસ્ત્ર વહેંચવામાં આવ્યા હતાં.

માત્ર દેશમધુઓએજ તેમને રોકવાની ધ્વંજા નહોતી બતાવી; પણ મેજસ્ટ્રેટ, કમિશ્નર વગેરે હાકોએજ પણ તેમને બહેરામપુરમાં રાખવાનો ભારે પ્રયત્ન કર્યો હતો. સન ૧૮૭૩ માં બકિમે રજા માટે અરજી કરી. મેજસ્ટ્રેટે કહ્યું “હું તમને કોષ્ટ પણ રીને છોડી શકું તેમ નથી.” ત્યારે બકિમે કમિશ્નર સહેમને અરજી કરી અને કહ્યું—“મહેમ! મારી તખ્તીત ખરાબ થઈ ગઈ છે. મને ત્રણ માસની રજા આપો.” કમિશ્નરે દસીને કહ્યું—“તમને હું તેમજ મેજસ્ટ્રેટ છોડી શકીએ તેમ નથી. હા, તમારી ધ્વંજા હોય તો હું એટની શરને રજા અપું કે રજા પૂરી થયા પછી અહીં નાંજ આવો.” બકિમે કહ્યું—“મારી ધ્વંજા હવે અહીં આવવાની નથી. આપ જાણો છો કે અહીંની આબોહવા ખરાબ છે.” કમિશ્નરે કહ્યું—“તો એક કામ કરો. તમે ખાસ રજા લો.” બકિમે કહ્યું ‘ખાસ રજા લેવાથી શું ? એ ચાર દિવસની રજા તો રસ્તામાજ પૂરી થશે.” કમિશ્નરે કહ્યું—‘તમે આહો તેટલીવાર તેવી રજા માગો; હું કંઈપણ અગ્યથું સિવાય મજબૂર કરી દઈશ.”

બકિમચંદ્ર સહેમની કૃપા જોઈને મુગ્ધ થઈ ગયા અને, જ્યાંસુધી બની શક્ય ત્યાંસુધી એક દિવસની પણ રજા લીધા સિવાય કામ કરતા રહ્યા, પણ જ્યારે અશક્ત થઈ ગયા ત્યારે ડૉક્ટરના પ્રમાણપત્ર સાથે તેમને રજા માગવી પડી. આ રજા ન આપવી એ કમિશ્નરના અધિકાર બહારની વાત હતી, તોપણ તેમણે અરજી દવાવી રાખી. અતે બકિમે ડેપુટી સહેમને પત્ર લખ્યો. ડેપુટી સહેમ તે વખતે સેક્રેટરી ગવર્નરના સેક્રેટરી હતાં. તેઓ બકિમના ગુણ ઉપર મોહિત હોઈને તેમના પરમ મિત્ર હતા. ડેપુટી સહેમે બકિમની રજા તરતજ મજબૂર કરાવી આપી.

બહેરામપુરમાં બકિમ બાળુ બહુ સુખી હતા. ધન, જન, માન, પ્રતિષ્ઠા સર્વ

કાંઈ પ્રાપ્ત હતું. અહીં આવ્યા પહેલાં તેમનીજણ નવલકથાઓ પ્રગટ થઈ ચૂકી ને તેમનો યશ પણ ઠીક ઠીક ફેલાયો હતો. બહેરામપુરમાં બહલી થવા પહેલાં જ માસની રજા લઈને એકવાર દેશની મુસાફરી કરવા નીકળ્યા હતા. બનારસમાં જઈને લગભગ દોઢ માસ રહ્યા હતા. ત્યાં કોઈ બીજી કામ ન હતું. ફક્ત પોતાનાં છપાતાં પુસ્તકોનાં પ્રૂફ જોતા હતા. તે પછી પાછા બંકિમબાળુ બહેરામપુર ગયા હતા. ત્યાં બહુ દિવસ સુધી રહ્યા ત્યાં એક બે ઘટનાઓથી બંકિમબાળુને બે કેટલુંક કષ્ટ ઉઠાવતું પડ્યું હતું, તેમાંની એક ઘટના કર્નલ ડહિનવંશી આગળ લખવામાં આવી છે. બીજી ઘટના નીચે પ્રમાણે હતી.

એ પ્રમુખ બંકિમની માતા સ્વર્ગવામી થવા હોવાથી તેઓ ખુદને પણ અને ખુદને શરીરે માત્ર બેસતી નાખીને બે એક દિવસ કચેરીમાં ગયા અને તે પછી રજા લઈને ઘેર ગયા. તેવખતે ઇ. આઈ. આરની હુપ લાઇન ખુલી ચૂકી હતી; પણ આજમગજ યા લાલ ગોલાની લાઇન નહોતી યઇ. આથી બંકિમને નલકાદી સ્ટેશન જઈને ગાડીએ બેસવું પડ્યું. આ પ્રસંગે તેમને એક મુશ્કેલી સામે થતું પડ્યું. બંકિમે ગાડીમાં પેસતાંજ જોયું કે બે અંગ્રેજ દારૂ પીતા હતા. પાછા ઉતરીને બીજે બેમવાનો વખત ન હતો, અને વળી બીજા વર્ગનો શ્રીજી ડબ્બો પણ ન હતો. આથી લાચાર થઈને તેઓ તેજ ડબ્બામાં બેસી રહ્યા.

સાહેબોએ જોયું કે એક ખુદલા પગવાળો અને ખુદલા શરીરવાળો અંગાળી ગાડીમાં ચઢી બેઠો છે ! તેઓ સમજ્યા કે આ દેશી માણસ બૂલધી આ ડબ્બામાં ચઢી બેઠો હશે તેઓ “ ઉતર, ઉતર ” કહીને ખૂબ મારવા લાગ્યા. આગાડી તે વખતે પૂરે જોડામાં ચાલતી હતી. બંકિમે જાણ્યું કે સાહેબો બેઠા છે. તેમની સાથે એક નોકર હતો, તે પણ ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાં હતો. બે દારૂના નિશામાં ચક્રચૂર અંગ્રેજોના મુશાલમાં ફીણકાચ, દુર્બળ બંકિમચંદ્ર એકલાજ હતા; છતાં તેઓ બિલકુલ દયાવા નહિ દયાવું એ તો તેમના સ્વાભાવથીજ વિરુદ્ધ હતું. ૨૫૪ અને સુદર અંગ્રેજમાં બંકિમે અંગ્રેજોને કહ્યું—“ ચાલતી ગાડીએ ઠેરી રીતે ઉતરાય, તે તો તમેજ પહેલા ઉતરીને જતાવો. ” સાહેબોએ જોયું કે આ દેશી તો બહુ અંગ્રેજ જાણે છે. બંકિમ તેમના તરફ ક્રાંતકપૂર્ણ અંગે જોઈને તીવ્ર આપામાં તેમની ઝટકણી કાઢવા લાગ્યા; ત્યારેજ એ સાહેબ લોક ચૂપ થયા. એટલામાં આગળ સ્ટેશન આવી પહોંચતાં બંકિમ બાળુ પ્રથમ વર્ગના ડબ્બામાં જઈને બેઠા. ત્યારથી તેઓ બીજા વર્ગમાં મુસાફરી નહોતા કરતા. તેઓ કહેતા કે “ બીજા વર્ગમાં હલકી કાટિના અંગ્રેજો મુસાફરી કરે છે. માટે આપણા લોકોએ પોતાની મર્યાદા અને પ્રતિજ્ઞા જાળવવામાટે પ્રથમ વર્ગમાં અથવા તો ઇન્ટર વર્ગમાં મુસાફરી કરવી જોઈએ. ”

ઇ. ૧૮૭૨ ના વૈશાખ મહીનામાં બંકિમે ‘ અંગદર્શન ’ માસિકપત્ર કાઢ્યું.

અંગદર્શન નીકળ્યા બાદ એકવાર બંકિમ બાળુને સ્વર્ગસ્થ રમેશચંદ્ર દત્ત મળ્યા હતા. તેઓ કદાચ બહેરામપુરમાંજ મળ્યા હતા. રમેશ બાળુએ અંગદર્શન અને કપાલ-કુંડલા વાંચીને ખુશ થઈને કહ્યું હતું કે—“ મને પહેલાં આવી ખબર ન હતી કે બંગાળી ભાષા આટલી ખુબીપૂર્વક લખી શકાય છે.” તેના જવાબમાં બંકિમે કહ્યું હતું કે “ બંગાળી ભાષાના સાહિત્ય ઉપર તમને આટલો બધો પ્રેમ છે તો તમે પણ બંગાળીમાં શામાટે લખતા નથી ?” રમેશ બાળુએ કહ્યું—“ હું તે બંગાળીમાં શું લખીશ ! મેં જીવનભરમાં કદિ પણ બંગાળી લખ્યું નથી. લખવાની રીત પણ હું જાણતો નથી.” બંકિમે કહ્યું—“ લખવાની રીત વળા કેવી ? તમારા જેવા શિક્ષિત પુરુષ જે પ્રમાણે લખશે તેજ રીત બની જશે ”

થોડા દિવસ પછી બંકિમ બાળુએ ફરીથી એક પ્રસંગે રમેશબાળુને કહ્યું હતું “ તમારી અગ્રેજી રચના કદી રચાવી નહિ થઈ શકે. બીજા લોકો તરફ જુઓ તમારા કાકા ગોવિંદચંદ્ર, શશીચંદ્ર અને મધુસૂદન દત્તની બંગાળીમાં લખેલી કવિતાઓ કદી નાશ પામશે નહિ, જ્યાંસુધી બંગાળી સાહિત્ય રહેશે ત્યાંસુધી તે અમર રહેશે.”

આ વાતચીતને બે વર્ષ થયા પછી રમેશ બાળુની ‘અંગવિજેતા’ નામની નવલ-કથા પ્રગટ થઈ. ત્યાર બાદ માધવીકંકણ, સમાજ, સંસાર, રાજપૂત-જીવનસંઘા વગેરે જે ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકો તેમણે પ્રગટ કર્યાં છે, તે સહજમાં નાશ થાય તેવાં નથી, ત્યારે તેમની ‘લેઝ ઓફ એન્શિયન્ટ ઈન્ડિયા’ (પ્રાચીન ભારતનાં પદો) ભૂલાતી જાય છે. ‘ચેરી બ્લોસમ’ અને શશીદત્તની ‘વીઝન ઓફ સુમેરુ’ (સુમેરુનું દર્શન) તો હુમ્મ પણ થઈ ગયાં છે. મધુસૂદન દત્તની ‘કુપ્ડીન લેડી’નું પણ હવે કોઈ નામ નથી લેતું, પણ ‘મેઘનાથ વધ’ વાળી તેમની કૃત અમર થઈ ચુકી છે.

બંકિમે પણ ‘રાજમોહનની પત્ની’ નામની એક વાર્તા અગ્રેજીમાં લખી હતી; પણ તે પૂર્ણ કરવા પહેલાંજ તેમને પોતાની બૂલ સમજાઈ જવાથી તેમણે તે પડતી ચૂકી હતી અને હુર્ગેશનદિની લખવી શરૂ કરી હતી.

‘અંગદર્શન’ ઇ. સ. ૧૮૭૫ સુધી પૂર્ણ તેજથી ચાલતું હતું. અંગદર્શનનો હિસાબકિતાબ બંકિમના પિતા યાદવચંદ્ર રાખતા હતા. તેમના ભાણ સજીવચંદ્ર યજ્ઞમજા ઇ. સ. ૧૮૭૬ ના માર્ચ મહીનામાં બંકિમ બાળુની હુલ્લીમાં બદલી થઈ. કોટાલ-પાડાથી ફુગલી બહુ પાસે છે. એકે કલાકનો પણ રસ્તો નહિ હોય. બંકિમબાળુ ઘેર રહીનેજ ત્યાં કામ કરવા જવા લાગ્યા, પણ આ કેમ થોડા દિવસ સુધીજ રહ્યો. ત્યાર બાદ ઇ. સ. ૧૮૮૩ ની શરૂઆતમાંજ કોર્ટ કારણથી બંકિમચંદ્રે અંગદર્શન અંત કરી દીધું અને તેઓ સંપરિવાર ચંચુડામાં રહેવા ગયા.

બંકિમ બાળુનું ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી વાચન વિશાળ હતું. તેમની વધ

વધતી ગઈ તેમ તેમ તેમના હૃદયમાં ધર્મભાવ પણ વધતો ચાલ્યો હતો. એક સમયે તેમની મોટી પુત્રી પ્રસવવેદનાથી અત્યંત દુઃખી થઈ રહી હતી; ત્યારે બંકિમ બાળુએ ઠાકુરમંદિરમાં પદ્માસનથી બેસીને ઉંડા હૃદયથી પ્રભુ પાસે તે દુઃખ દાખવાની પ્રાર્થના કરી હતી. એકપ્રસંગે તેમના ઘરમાં એક બાળક એક કઠિન રોગથી પીડાઈને અત્યંત દુઃખી થતું હતું ત્યારે પણ બંકિમબાળુએ મોટી રાત સુધી જાગીને ભગવાનની આગળ પ્રાર્થના કરી હતી અને છેક પાછલી રાત્રે મૃત્યુ હતા. એ પછી સવારે ઉઠતાં જ તેમણે ભગવાનની મૂર્તિનું ચરણોદક લાવીને બાળકના મસ્તકપર લગાવ્યું હતું; અને બાળકનો રોગ જલદી મટી ગયો હતો. આ બનાવ પછી બંકિમ-બાળુના હૃદયમાં ધર્મભાવની જડ પાડી જામી ગઈ અને ભક્તિનું ઝરણું ખુલી ગયું. પ્રૌઢવયસ્કામાં એ ઝરણાએ એક નાની સરખી નદીનું રૂપ લીધું હતું; અને તે પછીના જીવનમાં તે નાની નદી વિશાળ તરંગમયી ગંગાએ બની ગઈ હતી. એક ઘટનાનું વર્ણન કરવાથી પાંડકગણને એ બાબતનો પરિચય થશે.

દેહ છૂટવા પહેલાં ત્રણ ચાર વર્ષ અગાઉ એકવાર બંકિમબાળુ બહુજ બિમાર પડી ગયા હતા. બ્યાધિ એવો વિચિત્ર હતો કે તેમાં જવર યા બીજી કોઈ પીડા ન હતી; પણ દંતિમાંથી લોહી વહ્યા કરતું હતું. થોડું નહિ પરંતુ પાશેર પાશેર સુધી લોહી કેટલીક વાર વહી જતું હતું. ઘરનાં માણસોએ એક જાણીતા યુરોપીઅન ડૉક્ટરને તેડાવ્યા. સાહેબ આવ્યા. તેમની જાણમાં આવ્યું કે બંકિમબાળુ દરરોજ બહુ વાર સુધી ગીતાનો પાઠ કરતા રહે છે. ડૉક્ટરે કહ્યું કે ગીતાપાઠ બંધ કરવો પડશે અને વાત-ચીત પણ બહુજ ઓછી કરવી જોઈએ. બંકિમ બાળુ એ સાંભળીને દસી પડ્યા. તેમનું એ હસતું બેંગલું અથવા અહંકારનું ન હતું; પરંતુ ધર્મભાવજન્ય વિશુદ્ધ આનંદનું હતું. તેમના અડગ ધર્મવિશ્વાસનું એ હસતું હતું.

સાહેબ દવાનો તુસળો લખી આપીને ચાલ્યા ગયા. ઘરનો નોકર તે પ્રમાણે દવા લઈ આવ્યો. દવાની શીશી બંકિમબાળુની આગળ મૂકવામાં આવી; પરંતુ તેમણે તો શીશી ખોલીને બધી દવા પીકદાનમાં નાખી દીધી, અને ખૂબ દસી લઇને પછી ઉચ્ચ સ્વરથી ગીતાપાઠ ચાલુ કરી દીધો. ઘરનાં માણસોને તેમના માટે વધારે ચિંતા થવા લાગી અને બીજા લોકોએ પણ તેમનો ગીતાપાઠ હોડાવવાની બહુ કોશિશ કરી; પરંતુ તેમણે છેવંટ સુધી ગીતાનો પાઠ બંધ કર્યો નહિ. એક દિવસે ડૉક્ટર મહેન્દ્રલાલ સરકાર તેમને જોવા આવેલા તેમણે પણ બહુજ સમજાવ્યા; પરંતુ બંકિમ બાળુ એ વિષયમાં તેમને કંઈ પણ ન કહેતાં કેવળ હસતાજ રહ્યા. છેવટે ડૉક્ટરે ખીજાઈને કહ્યું “તમે આત્મહત્યા કરી રહ્યા છો.” બંકિમે કહ્યું “જેવી રીતે ?”

ડૉ. સરકાર:—જે દવા ખાય નહિ તે જ્યાં પોતાનો જીવ ગુમાવે છે.

બંકિમ:—કોણ કહે છે કે હું દવા નથી ખાતો ?

ડૉ. સરકાર:—બાબો છો ? તમારી દવા ક્યાં છે ?

બંદિતે આંગળીવડે ગીતાનું પુસ્તક બતાવ્યું.

“તમને સમજાવવાનો પ્રયત્ન વૃથા છે.” એમ કહીને ડૉક્ટર ચાલ્યા ગયા.

એ પછી બંદિત બાબુનો રોગ થોડા દિવસ સુધી તો એટલો વધ્યો કે જીવવાની આશા પણ રહી ન હતી; પરંતુ પછી ધીરે ધીરે ગીતાપાઠથીજ સાજા થઈ ગયા ! આવા બનાવો ઉપરથી કહી શકાય છે કે તેમના હૃદયમાં ભકિતભાવરૂપી નદી મહાન વેગવાળી ગભીર ગંગારૂપ બની ગઈ હતી. એ ભકિત ગંગાની લહેરોમાંથીજ આપણને કૃષ્ણચરિત્ર અને ધર્મતત્ત્વ જેવાં અચરતન વાંચવા મળ્યાં છે. સાથે એવા બનાવો ઉપરથી એવું પણ શિક્ષણ મળે છે કે જ્યાંસુધી માણસનું ધર્મ જ્ઞાન સ્વરૂપ અથવા અધૂરું હોય છે ત્યાંસુધી તો તે અહંકાર ને નાસ્તિકતાજ ઉત્પન્ન કરે છે; અને પછી જેમ જેમ એ જ્ઞાન વધતું જાય છે તેમ તેમ માનવહૃદય નિરભિમાન અને આસ્તિક બનતું ચાલે છે.

બંદિત બાબુ હુગલીમાં પાંચ વર્ષ રહ્યા એ દરમિયાન તેમને પ્રતિષ્ઠા અને ધન પૂરતાં પ્રાપ્ત થયાં. હુગલીના કનેક્ટર સાહેબ આખા જીવનનું કામ બંદિત બાબુ ઉપર નિશ્ચિતપણે મૂકતા હતા. ડિવીઝન કમિશ્નરે બંદિતચંદ્રના કામથી ખુશ થઈ તેમને પોતાના ખાસ મદદગાર (પર્સનલ એસિસ્ટન્ટ) બનાવ્યા હતા. લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર એકન સાહેબે બંદિત બાબુની ભલામણથી તેમના નાનાભાઈ પૂર્ણચંદ્રને ડેપુટી કનેક્ટરનું પદ આપ્યું હતું. પુસ્તકોના વેચાણની પણ ઠીક આવક થતી હતી. તેમનું વહાલું બંગલદર્શન પાછું ફરીથી નીકળવા માંડ્યું હતું. કમલાકાંતના પત્ન, રાજસિંહ, મુસ્તીરામ ગોસ્વતી જીવનચરિત્ર, કમલાકાંતની જીવ્યાની, આનંદમક, વગેરે અથો એક પછી એક લખાતા ગયા અને બંગદર્શનમાં પ્રગટ થતા ગયા. બંગદર્શનમાં ‘આનંદમક’ પ્રગટ થયા પહેલાં થોડા દિવસે બંદિત બાબુ હુગલી છોડીને આવ્યા હતા.

બંદિત બાબુ સરકારી નોકરતરીકે પણ કેવા નિડર અને મજબૂત મનના હતા તે નીચેના બનાવ દર્શાવી આપે છે.

૪૦ સં. ૧૮૮૧ માં બંદિત બાબુની નોકરી હાવરામાં હતી. એ સમયે મિ. બકલેન્ડ કરીને કલેક્ટર હતા. એ સાહેબ બંદિત બાબુ ઉપર બહુ નાખુશ રહેતા; કેમકે બંદિત બાબુ પોલીસે ચલાવેલા કેસોમાં આરોપીઓને મોટે ભાગે છોડી દેતા હતા. આવી એક ઘટનાની હકીકત નીચે આપનામાં આવે છે.

એક પ્રસંગે હાવરા મ્યુનિસિપાલિટીએ અંગ્રેજીમાં નોટીસ કાઢી કે કેાઇએ પણ કમ્યુનિસ્ટીયલ પદાર્થોથી પોતાનું ઘર છાવડું નહિ, નહિ તો સજા કરવામાં આવશે. આ

× શ્રદ્ધાવાન ભકત હૃદય આવી રીતે પણ ‘આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે, એમાં કંઈજ સંશય નથી.

નોટીસનું ભાષાંતર મ્યુનિસિપાલિટીના એક અંગ્રેજ સેક્રેટરીને હાથે તૈયાર થઇ આખા જહેરમાં વહેંચવામાં આવ્યું હતું. તે અંગ્રેજે કોમ્યુનિસ્ટીયલ શબ્દનો અર્થ બંગાળીમાં જ્વલીય (સળગી ઉઠે એવું) લખવાને બદલે “જ્વલીય” (પાણીવાળું) એવો લખ્યો હતો.

આ ‘જ્વલીય’ શબ્દે એક વૃદ્ધ જીને પોતાના સપાટામાં લીધી. તે બિચારીની એક નાની સરખી ઝુંપડી સુકાં પાંદડાથી ઢાંકેલી હતી. લખવા વાંચવાનું તો એ ડાશી જાણતીજ ન હતી. નોટીસ નીકળવાનું સાંભળીને એક ભણેલા માણસને પૂછતાં તે વેદીયા દોર જેવા માણસે તેને સમજાવ્યું હતું કે પાણીવાળા પદાર્થોથી ઝુંપડી ઢાંકવી ; જોઈએ નહિ. ડાશીમાને એથી શાંતિ વળી હતી. કેમકે તેમની ઝુંપડી સુકાં પાનથીજ ઢાંકેલી હતી.

થોડા દિવસમાં મ્યુનિસિપાલિટીના માણસોએ તે ડાશી ઉપર ફરીઆદ માંડી. ચેરમેન સાહેબે તે એશી પંચાશી વર્ષની ડાશીને ફોજદારી કોર્ટમાં મોકલી આપી. જુલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ મુકદ્દમા બંકિમબાણનો કોર્ટમાં મોકલી આપ્યો. બંકિમ બાણને જણાઈ ગયું કે ડાશીને અર્થ- સત્તાવવામાં આવી છે. જે નોટીસનો અર્થ મ્યુનિસિપાલિટીના સેક્રેટરીની સમજમાં ન આવ્યો તેનો અર્થ બિચારી આ ડાશી કેવી રીતે સમજી શકે ! બંકિમ બાણએ ડાશીને છોડી દઈ ફેંસલામાં લખ્યું કે નોટીસની મત-લખ સમજાતી નથી; તેથી નોટીસને અપૂર્ણ મમજીને આરોપીને છોડી દઉં છું. ડાશી બંકિમ બાણને આશીર્વાદ દેતી દેતી પોતાને ઘેર ગઇ.

ડાશીને છોડી મૂકવાની ખબર સાંભળીને જુલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ બકલેંડ સાહેબના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. બંકિમ બાણના જજમેન્ટ ઉપર તેણે લખ્યું કે “બંકિમ બાણના બંગાળી ભાષાના અભિમાને ફેંસલાને ફેરવી નાખ્યો છે.”

ઉપલો શેરો વાંચીને બંકિમ બાણને પણ ક્રોધ ચડ્યો. તેમણે સાહેબને લખ્યું કે “તમે મારા ઉપર નથી, માટે મારા ફેંસલાપર ચર્ચા કરવાનો તમને કાંઈજ અધિકાર નથી, માટે એ વિષે કોતો તમારે એક મહિનાની અદર મારી ક્ષમા માગવી અથવા તો ફેસના સર્વ કાગળો કમિશ્નર તરફ મોકલી આપવા.”

મહીનો વીતી ગયો પણ બકલેંડ સાહેબે ક્ષમા પણ માગી નહિ તેમ ફેસના કાગળ પણ કમિશ્નર તરફ મોકલ્યા નહિ. પછી કમિશ્નરનું હાવરામાં આવવું ચતાં બંકિમ બાણએ તેની મુલાકાત લઇને સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી.

આ તરફ જુલ્લા મેજિસ્ટ્રેટને ઉપલી બીના તેના એક માણસદારા મળી ગઇ. જુલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ હજી નવોસલો અને કામચલાઉ તરીકેજ નિમાયલો હતો. તેને સમજાઇ ચૂક્યું હતું કે જજમેન્ટ ઉપર અભિપ્રાય લખવામાં તેણે અનુચિત ક્યું છે; પરંતુ આ વાતની તો તેને કલ્પના પણ નહોતી આવી કે એક દેશી ડેપુટી આટલી હદ સુધી જશે ! બંકિમને મળીને નિમ્મલ લાવવાના હેતુથી સાહેબે પોતાના શિરસ્તેદારને કહ્યું

બપોર પછી બકિમ બાપુ ઘેર જવા નીકળે ત્યારે મને બપ્પર આપજો. શિરસ્તેદારે તે પ્રમાણે કહ્યું અને બકિમ બાપુના ઘર તરફ જવાના સમયે સાહેબ તેમની પાસે પહોંચી ગયા. બકિમ સાથે તેમણે નાંચે પ્રમાણે વાતચીત કરી.

બકલેડ.—બકિમ બાપુ! તમે જાણો છો કે વાર્ષિક રિપોર્ટમાં મેં તમારે માટે શું લખ્યું છે?

બકિમ.—જુલ્લા મેજસ્ટ્રેટ પોતાના રિપોર્ટમાં મારે માટે શું લખે છે તે જોવાની મને અગત્ય નથી.

બકલેડ.—મેં તમારી બહુ પ્રશંસા કરી છે.

બકિમ.—તે જાણવાની મને પરવા નથી.

સાહેબ જરા મુંઝાયા. આવા આકરા જવાબોની તેમણે આશા રાખી ન હતી. બકિમના કહેવામાં ધન્યવાદ અથવા કામળતાનો લાવ જરા પણ તેમણે જોયો નહિ.

બીજો ઉપાય ન જણાવાથી સાહેબે સ્પષ્ટ ભાષામાં કહ્યું કે બકિમ બાપુ! જનમેંટ ઉપરના મારા અભિપ્રાયથી નારાજ થઈને તમે કેસના અગળ કમિશ્નર તરફ મોકલવાનું લખ્યું હતું; તે બાબતમાં મારું એમ કહેવું છે કે તમારો તે પત્ર તમે પાછો ખેંચી લો તો સારું.

બકિમ.—તમે ક્ષમા નહિ માગો ત્યાંસુધી કદી પણ તે પત્ર ખેંચી નહિ લઉં.

બકલેડ.—એટલું તો તમે સ્વીકારીશો કે જુલ્લા મેજસ્ટ્રેટનો અમુક મોભો હોય છે.

બકિમ.—મોભો જરૂર હોય છે, પરંતુ મર્વ કાઇ તે જાળવવા નથી માગતા.

બકલેડ.—હીક, બકિમ બાપુ એક કામ કરો, હું મારો અભિપ્રાય પાછો ખેંચું અને તમે તમારો પત્ર પાછો ખેંચી લો.

બકિમ બાપુ એથી ગળી ગયા. સાહેબે પોતાના અભિપ્રાય નીચે લખ્યું કે હું ઉપર લખેલા શબ્દો માટે દીલગીર છું અને તે પાછા ખેંચી લઉં છું.

બકિમ બાપુએ પણ પોતાનો પત્ર ખેંચી લીધો. આ સમયથી બંને વચ્ચે મૈત્રી બંધાઈ. બકલેડ સાહેબ બકિમ બાપુ તરફ સદા શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિથી જોતા, અને છેવટ સુધી તેમના હિતૈષી થઈ રહ્યા તેમણે પોતાના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ “એંગ્લો-ઇન્ડિયન લેક્ષનરી ગવર્નર્સ”માં બકિમ બાપુનાં મુક્તકંઠે વખાણ કર્યાં છે.

ઉપલા બનાવને લગતી હકીકત તે સમયના લેક્ષનરી ગવર્નર સર એશલી એડનના કાન સુધી પણ પહોંચી હતી. તે ઉચ્ચ હક્કના ગવર્નર એથી જરા પણ નારાજ ન ચર્તા ઉલટા બકિમ બાપુ ઉપર ખુશ થયા હતા.

બકિમ બાપુના દેવવૃદ્ધ પિતા યાદવચંદ્ર ૪૦ સં ૧૮૮૧ માં સ્વર્ગવાસી થયા. યાદવચંદ્ર દિવસનો લણી ભાગ પોતાની પૂજના ઝોરકામાં જ બાજી ઉપર બેસીને ગાળતા હતા. બકિમ બાપુના ‘બંદશન’ માસિકની વ્યવસ્થાનું કાર્ય પણ ત્યાંજ

એકા એકા તેઓ બળવતા. ગામ લોકોના અંદર અંદરના ક્રોધ પશુ તેઓ એજ સ્થળે બેસીને ચૂકવતા હતા. તેમના જમણા હાથ તરફ એક પાટ અને તેના ઉપર એક ગાલીચો બીજાવેલો રહેતો. જે કોઈ સાધુ બ્રાહ્મણ આવતા તે તેનાપર બેસતા હતા. ડાબી બાજુએ એક ફીજી પાટ બિજાવેલી રહેતી. તેના ઉપર અન્ય સારા માંજુસોને બેસાડવાનું રાખ્યું હતું. 'યાદવચંદ્રના પોતાના બિજાના ઉપર ધરનાં રમતિયાળ નાનાં બાળકો સિવાય બીજા કોઈ બેસતું નહિ. તેમના દીકરાઓ ન્યારે તેમની પાસે આવતા ત્યારે તેઓ ધણે ભાગે ઉભાજ રહેતા અને પિતાની આજ્ઞા માથે તોપણ કંઈક સંક્રાંચની સાથે જૂદા આસન ઉપરજ બેસતા હતા. બંધિમ બાળુને કદિ પશુ કોઈએ તેમના પિતાની સામે ખુરશી ઉપર અથવા તો તેમની સાથે એક આસનપર બેઠેલા જોયા નથી.

એક વખત યાદવચંદ્રની તબીબત બહુ ખરાબ થઈ ગઈ હતી. તેઓ પક્ષંગ પર સુતા હતા. બંધિમે પોતાના પિતાની નાડી જોવાનો વિચાર કર્યો. યાદવચંદ્રની એક બાજુ બીંત હતી. બીંતને અડીને તેમનો પક્ષંગ પાથર્યો હતો. પક્ષંગ ઉપર પગ મૂક્યા વિના યાદવચંદ્રના શરીરને અડકતું અસંભવિત હતું. બંધિમશાસ્ત્ર વિચારમાં પડ્યા. પક્ષંગપર પગ મુકાય તેમ ન હતું અને તકલીફ થાય એટલા માટે પિતાને પશુ કહી શકતા ન હતા. અને એક બાજુનું બિજાનું વાળો લઈને પગ પક્ષંગ ઉપર રાખીને તેમણે પિતાની નાડી જોઈ. પિતાના પક્ષંગને, અને પિતાની વપરાશની ચીજોને તે પવિત્ર સમજતા હતા. પિતાના ઓરડામાં કોઈ દિવસ જોડા પહેરીને જતા ન હતા. પિતાના ઉપયોગની ચીજોને પોતે કદી વાપરતા નહિ.

બંધિમ માતા-પિતાના કેવા અનન્ય ભક્ત હતા તે બતાવવા માટે અત્રે બીજી બે એક ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. એક દિવસ બંધિમ પિતાજીને મળવા આવ્યા. આવીને ઓરડામાં ઉભા રહ્યા, યાદવચંદ્ર આ વખતે માથું નમાવીને બંગદર્શનનો હિસાબ લખતા હોવાથી બંધિમચંદ્રના આવ્યાની તેમને ખબર ન પડી. મરતાં પહેલાં કેટલાંક વર્ષોથી તેઓ ઓછું સાંમજતા હતા. પગનો અવાજ સાંભળવો તો દૂર રહ્યો પણ પાસે ઉભા રહીને ધીરથી બોલાવે તો તે પશુ સાંભળી શકતા ન હતા. પિતૃભક્ત પુત્ર પિતાના કામમાં અડચણ કરતો નહિ. શિક્ષિત બંધિમ પિતાને જોરથી બોલાવવાની અસમ્મતા પશુ નહોતા કરી શકતા. પિતાને મળવા આવીને એમને એમ પાછા જવું તે પશુ બંધિમને ઠીક ન લાગ્યું; કેમકે એથી તો પિતા તરફ કંઈક અવગાનો ભાવ દેખાય, કંઈક અર્પણ અને વિરક્તિનો ભાવ પ્રગટ થાય. બંધિમચંદ્ર એમને એમ ચૂપચાપ ઉભા રહ્યા. બહુ વાર થઈ ગઈ. એટલામાં યાદવચંદ્રની એક જૂદાં દાસી ત્યાં આવી. બંધિમને આમ વિચારમાં ગરક થયેલો જોઈને તે દાસી પડી. તેણે જોરથી બૂમ પાડીને યાદવચંદ્રને બંધિમ આવ્યાની ખબર આપી ત્યારેજ

યાદવચંદ્રે માથું ઉઘું કરીને જોયું અને બંદિતને રત્નેશ્વરવંક એસવાની આજ્ઞા કરી.

બંદિતબાળુ જ્યારે પહેલ વહેલા નોકરી કરવા જૈસોર ગયા, ત્યારે માતા અને પિતાના પગ ધોષ્ટને ચરણોદક બે શીશીઓમાં ભરીને પોતાની સાથે લઈ ગયા હતા. બંદિતચંદ્ર યુવક છતાં પણ માતૃપિતાના આવા ભક્ત હતા.

સન ૧૮૮૨ માં જનપુરમાં બંદિતબાળુ ૬ મહીના રહ્યા. જ્યારે તેઓ ત્યાંથી પાછા ફર્યા ત્યારે તેમની સાથે તેમના વચટ જમાઈ પણ હતા. તે વખતે ત્યાં રેલ્વે નહોતી ચાલ. રસ્તા બહુજ ખરાબ હતો. વળી રસ્તામાં ચોર ઝાકુનો પણ બહુ ડર હતો. એવે ભયવાળે રસ્તે બંદિતબાળુ પાલખીમાં બેસીને જતા હતા. તેમના જમાઈ બીજી પાલખીમાં બેસી હતા. નોકર-ચાકર સરસામાન લઈને બીજે રસ્તેથી ગયા હતા. સાથે માત્ર બે માણસ હતા. તેઓ મશાલ લઈને પાલખીઓની સાથે ચાલતા હતા. રાત્રીનો સમય હતો. ચારે બાજુ ઝાંતિ હતી. ચંદ્ર પણ વાદળોમાં સંતાકુદડી બેસતો બેસતો જતો હતો. દિવસે ખૂબ વરસાદ વરસ્યો હતો.

રસ્તાની ખન્ને બાજુ જંગલ હતું. તે વિશાળ વનની વચમાં બે મશાલના પ્રકાશમાં મોઢાં પાલખી ઉંચકીને જતા હતા. ટાઢ પણ ખુબ હતી. બંદિત બાળુની પાલખી આગળ અને તેમના જમાઈની પાલખી પાછળ હતી.

બે પાલખીના સોળ મોઢાં હતા. પણ તેઓ ઉડીયા (ઉડીસા પ્રાંતના) હતા એટલે માટીનાં પુતળાંથીયે વધારે નકામા હતા. મોઢાં તેમની ધૂનમાં જાત જાતની વાતો કરતા ચાલતા હતા, તેવામાં એકાએક તેઓ ભટ્ટી ઉડ્યા. તેઓને તેમની સામે અને આલુબાળુ બહુજ માણસો દેખાયા. તેમણે ધાર્યું કે તેઓ લૂંટારા છે. ધીમે ધીમે અંદર અંદર વાત કરીને તેઓ અટકી પડ્યા; અને તરતજ પાલખી નીચે ઉતારી. તે વખતે બંદિત બાળુની આંખમાં જરા હાંધ આવી હતી. પાલખી પૃથ્વીપર ઠપકાતાજ તેઓ જાગી ઉઠ્યા. તેમણે મોટા અવાજે કહ્યું—“ શું ચલું છે ? ”

જવાબ દેણુ આપે ? બીજી મોઢાં લોકો તો નાસવા લાગ્યા હતા.

મોઢાંઓ નાસી ગયા. મચાલવાળા બે માણસો પણ નાસી ગયા હતા. લૂંટારાઓએ આવીને તેમને ઘેરી લીધા. તેમના હાથમાં લાકી સિવાય બીજું કંઈયાર ન હતું.

બંદિતચંદ્રની પાલખીનું એક બાજુનું બારણું બંધ હતું. બીજી બાજુનું ખુલ્લું હતું. બંદિતે ડાકું બહાર કાઢીને જોયું તો દશ પંદર ડાકુઓએ બંને પાલખીને ઘેરી લીધી છે. તેઓ પાલખીમાંથી ઉતરીને રસ્તામાં ઉભા રહ્યા. સાંભળ્યું છે કે તેમના હાથમાં પણ એક લાકી હતી. તેમણે લાકી ઉઠાવીને સામેના ઝાકુને રથટ ઉડિયા બાપમાં કહ્યું—“ જે આગળ આવશે તેને દાર મારીશ. ” લૂંટારાઓ ઉભા રહ્યા. બંદિતચંદ્ર તદ્દન નિર્ભય હતા. તે નિર્જન વનમાં વીસ લૂંટારાની માથે દુર્બળ નિઃસહાય બંદિતચંદ્ર રિયર વિકારગ્રસ્ત બાવથી ઉભા રહ્યા હતા. ફરી પાછું તેમણે

નિર્ભયતાથી લૂંટારાઓને કહ્યું—“તાકાત હોય તો આવી જાઓ” ઝાકું તેમનાથી બીધા, અને દૂર જઈને ઉભા રહ્યા.

આ વખતે મી. હૅસ્ટી સાથે બંકિમબાળુને ઘોર લેખિની—યુદ્ધ સ્ટેટ્સમેન પત્રમાં ચાલતું હતું. બન્નેનાં લખાણો લોકો આતુરતાથી વાંચતા હતા. એ લેખમાંજાને લીધે સ્ટેટ્સમેનની એટલી ખપત વધી હતી કે કાંઈ કાંઈ દિવસે તો તે બે વાર છાપવું પડતું હતું. આ ઝગડો ઉભો થવાનું કારણ બહુજ સાધારણ હતું. તે દિવસોમાં હૅસ્ટી સાહેબના હાથમાં કંઈ ખાસ કામકાજ ન હતું. તેથી તેમણે હિન્દુઓને અને તેમના ધર્મને બહુ જુઠું કહેવાનું શરૂ કર્યું. ‘શોભા બગ્ગરના રાજભવનમાં એક માણસનું શ્રાદ્ધ હતું, એ તેમાં કારણભૂત થયું. મહારાજ કાલીકૃષ્ણ બહાદુરની સ્ત્રીનું શ્રાદ્ધ ખૂબ ધામધૂમથી થયું હતું. તેને લગતા સભામંડપમાં બંગાળના પ્રસિદ્ધ અને એક પુરુષો એકત્ર થયા હતા. આ સભામાં ૪૦૦૦ અધ્યાપક પડિતો હતા. તે સભામંડપમાં રાજભવનના ઇષ્ટદેવ ગોપીનાથજીની મૂર્તિ ચાંદીના સિંહાસન ઉપર મધરાવવામાં આવી હતી. તે જોઈને હૅસ્ટી સાહેબનો ક્રોધાગ્નિ સળગી ઉઠ્યો. ક્રોધને ન રોકી શકવાથી તેઓ હિન્દુ ધર્મ ઉપર તીવ્ર વાગ્બાણુ છોડવા લાગ્યા. તેમણે હિન્દુધર્મવિરુદ્ધ લેખ પણ લખવા શરૂ કર્યા. બંકિમચંદ્ર જેવો વિદ્વાન અને ધાર્મિક પુરુષ આ કેમ કરીને સહન કરી શકે ? તેમણે રામચંદ્રના નામથી તેમના લેખોના સચોટ જવાબ આપવા શરૂ કર્યા. તેમની આ લેખમાલાથી તેમનું અગાધ પાડિત્ય જણાઈ આવે છે. પોતાના લેખોના સચોટ જવાબ મળતાં હૅસ્ટી સાહેબ તેના લેખકનું અસહ્ય નામ જાણવાને આતુર થઈ રહ્યા હતા.

બંકિમચંદ્રની જાજપુરથી હાવરા બહલી થઈ. તે વખતે ઈ. વી. વેસ્ટ મેકફાઈ સાહેબ હાવરામાં મેજસ્ટ્રેટ હતા. થોડાજ દિવસમાં ઉક્ત સાહેબ સાથે બંકિમ બાળુને તકરાર થઈ. એક રહેલે સંબંધી મુકદ્દમો બંકિમચંદ્રની કચેરીમાં મોકલવામાં આવ્યો. તે મુકદ્દમાનું પરિણામ જાણવા માટે મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ અત્યંત ઉત્કંઠિત હતા. એક દિવસ તેમણે સાંભળ્યું, કે બંકિમચંદ્રે આરોપીને છોડી દીધો છે. સાહેબને તે અસહ્ય થઈ પડ્યું, તેઓ બહુજ નારાજ થઈને બંકિમ બાળુની કચેરીમાં ગયા.

બંકિમબાળુ પાસે તે વખતે એક બીજો મુકદ્દમો ચાલતો હતો. સાહેબને જોઈને બંકિમચંદ્ર ઉભાથે થયા નહિ તેમજ તેમની સાથે કંઈ ખોટા પણ નહિ. સાહેબે કોર્ટના માનની ખાતર ટોપી ઉતારી. ત્યાર બાદ પ્લેટફોર્મની નીચે ઉભા રહીને બંકિમચંદ્રને સંબોધીને કહ્યું:—

“બંકિમ બાળુ! રહેલવાળા મુકદ્દમામાં આપે આરોપીને છોડી દીધો ?”

બંકિમે એમને એમજ ખુરશી ઉપર ખેડાં ખેડાં કહ્યું “હા, તો—”

સાહેબ:—આપે આરોપીને સજા કરવી જોઈતી હતી.

બંધિમ:—આપ આવા શબ્દો ઉચ્ચારીને કાટનું અપમાન કરી રહ્યા છો. અત્યાસે હું મહારાણીનો પ્રતિનિધિ છું.

સાહેબ:—આપે બૂલ કરી છે; તે આપને બતાવવી જોઈએ.

બંધિમચંદ્ર વધારે વાદવિવાદમાં ન ઉતરતાં સાહેબ વિરુદ્ધ તુમાર લખવા લાગ્યા. સાહેબે બંધનું કે આ તો ભારે આજ્ઞા આવી ! જે કદી માંભણું નથી, બેયું નથી, તેજ કરવા એક દિવસની મેજસ્ટ્રેટ તૈયાર થયો છે ! બુદ્ધિમાન અને કાયદો બંધનનાર સાહેબ સમજી ગયા કે તેવું આ કામ નિયમવિરુદ્ધ થયું છે. તેમણે તરતજ માફી માગી લીધી. બંધિમે પણ તેમને માફી આપી.

બંધિમે પોતાના મનમાં ધારું દણું કે સાહેબો સાથે ઝગડો કરતાં કરતાં સંભવ છે કે કાઈ દિવસ નોકરી છોડવી પડશે. તેઓજ કાયદાની પરીક્ષા આપીને વહિવાત કરવાનો રસ્તો તેમણે પોતાને માટે કરી રાખ્યો હતા.

ઝગડા બાદ બે તથા મહીનામાંજ વેસ્ટમેકેટ સાહેબની બદલી થઈ. તેઓ જે વધારે દહાડા હાવરામાં રહ્યા હોત તો જરૂર બંધિમ બાળને થોડું ઘણું હેરાન થવું પડત. સાહેબે થોડા હેરાન થયાં પણ હતા. તે વખતે બંધિમચંદ્ર કલકત્તામાં રહેતા હતા. તેઓ દમેશાં કલકત્તાથી હાવરા જતા હતા. સાહેબે હુકમ કર્યો કે તેમણે હાવરામાંજ રહેવું. બંધિમચંદ્ર તેમાં સગવડ ન હોવા છતાંયે કંઈ બોલ્યા નહિ અને હાવરામાંજ રહેવા લાગ્યા.

બંધિમચંદ્રના હૃદયમાં કર્તવ્યતાન બહુ પ્રખળ હતું. પોતાના પરિવારના પ્રસંગોનાં અથવા નોકરીનાં કામોમાં કાષ્ટએ કદી પણ તેમને કર્તવ્યવિમુખ જોયા નથી. ઉદાહરણતરીકે અહીં એક વાત લખવામાં આવે છે. તેઓ પોતાના કાષ્ટ સગાને દર મહીને કંઈકે કંઈકે મદદ કરતા હતા. આવી મદદ તેમના તરફથી બહુ લોકોને મળતી હતી. જેને ખાવાપીવાની તંગી હોય, જેઓ અનાથ હોય, તેમને થોડા રૂપિયા માસિક આપવા એ તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા હતા. જે સગાનો ઉચ્ચેજ કરવામાં આવ્યો છે તેની તરફ બંધિમચંદ્રને બહુ તિરસ્કાર હતો. તેઓ તેને ઝેરથીયે ખરાબ સમજીને તેનાથી દેરા રહેતા હતા; તોપણ દર મહીને થોડી મદદ તો આપીજ કરતા હતા. તે સગા તરફ બંધિમચંદ્રને એટલી ધૃણા હતી કે કદી તેવું નામ પણ જીભથી નહોતા લેતા અને તેમની કલમથી પણ લખતા ન હતા. તેને જે ધન તેઓ આપતા હતા તેને માટે પણ હિસાબમાં તે સગાના નામને બદલે 'ફિઝુલ અર્ચ' એવું લખતા હતા.

હાવરામાં બંધિમચંદ્રની ફરીથી બદલી થઈ. હવે તેઓ ફર્ટ હાસ મેજસ્ટ્રેટ થયા. માસિક પગાર રૂ. ૮૦૦ થયો. તે વખતે પુરતકોના વેચાણમાંથી પણ પૂરતી આવક મળી હતી. જીવનભરમાં તેમને પૈસાની તંગી નથી ભોગવવી પડી.

આગળ જતાં અદીપુરમાં બહુલી થયા પછી એક વખત બંધિમચંદ્રની અદાલતમાં એક મુકદ્દમા ચાલતો હતો. મુકદ્દમા નજીવો-આખકારી કેસ-હતો. આખકારી-ખાતાએ મોકલેલો હતો. બંધિમચંદ્ર આરોપીને યુનેગાર ઠરાવીને થોડા દંડ કર્યો. થોડા વખત પછી જુલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ બેઠક સાહેબે “દંડ ઝાણે થયો છે.” એવો અધિકારી જનમેંટ ઉપર લખ્યો. બંધિમે કહ્યું “બરાબર દંડ કરવામાં આવ્યો છે. એમ મને ખાતરી છે. આસામી ગરીબ છે. એટલા રૂપિયા આપતાં પણ તે હેરાન હેરાન થઈ જશે.”

સાહેબે કહ્યું “પરંતુ યુલ્લા પ્રમાણેજ દંડ તો થયો જોઈએ.”

બંધિમે કહ્યું “જનાબ, બ્યારે કું ન્યાયાધીશ થયો હતો ત્યારે આપનો પારણામાં હતા. સાહેબ વચ્ચેથીજ અટકાવીને હસી પડ્યા અને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. બીજો કોઈ અંગ્રેજ હોત તો બહુજ નારાજ થાત, પણ ઉદારહૃદય બેઠક સાહેબે જરા પણ ખોટું ન લગાડયું.

એકવાર બીજી એક ઘટના થઈ હતી. ચોવીસપરગણાના રેવન્યુખાતાનું વાર્ષિક-સ્ટેટમેંટ નંબર ૧૦ આપવાનો વખત થઈ ગયો હતો. તે વખતે મહેસુલ ખાતું બંધિમચંદ્રના હાથમાં હતું. સ્ટેટમેંટ વખતસર તૈયાર ન થઈ શક્યું. અતે તાકીદનો દુકમ આવ્યો. બંધિમચંદ્રે તેની કંઈ પરવા ન કરી. તે માત્ર એટલુંજ જોતા હતા કે કામકરનારાઓ તૈયાર કરવાની બનતી મહેનત કરે છે કે નહિ. તે લોકોને તનતોડ મહેનત કરતા જોઈને બંધિમચંદ્ર નિશ્ચિંત રહ્યા. કમશઃ ખોડ તરફથી, સરકાર તરફથી, એમ ચારે બાજુથી તાકીદ ઉપર તાકીદ થવા લાગી. બંધિમચંદ્રે જરા પણ નહિ ગભરાતાં કંઈ પણ જવાબ ન આપ્યો. અતે મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબનું આસન ડાલ્યું. કહેવાય છે કે સરકાર તરફથી તેમના ઉપર તાકીદની ચિઠ્ઠી આવી હતી. છેવટે બેઠક સાહેબ બંધિમચંદ્રની કચેરીમાં ગયા અને પૂછ્યું “સ્ટેટમેંટ તૈયાર થઈ ગયું ?”

બંધિમ:— ના જી.

સાહેબ:— કેમ નથી થયું ?

બંધિમ:— અધિકારીઓ ખૂબ મહેનત કરીને કામ કરે છે. હું તેમને મારી નાખી શકું.

સાહેબ ઉઠીને કામકરનારાઓની પાસે ગયા, અને આમ તેમ દરતાં-દરતાં કામ જોવા લાગ્યા. જોઈને સંતુષ્ટ થયા અને કોઈને કંઈ પણ ન કહેતાં સરકારમાં લખી દીધું. બેઠક સાહેબની દયા અને ન્યાયપરાયણતા ખતાવવા માટેજ અહીં આ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સાથે સાથે એ પણ ઉદ્દેશ છે કે વાચક સમજી શકે કે બંધિમ બાળ્ય ડરપોક દેશી અમલદાર ન હતા, કે જેથી ઉપરિ અમલદારોથી દબાઈ જઈ પોતાના લાઇઓ ઉપર જીતકમ કરે.

અહીં બકિમચંદ્રની ન્યાયાધીશતરીકેની રીતભાત વિષે થોડા ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. બકિમચંદ્રના એક સગાએ આ સંબંધમાં જે લખ્યું છે તેજ અહીં આપવામાં આવે છે. તે લખે છે કે:-

“બકિમ બાળુ અલીપુરમાં હતા ત્યારે હું પણ કોઠ કોઠવાર તેમની કોર્ટનું કાર્ય જોવા જતો હતો. એક વખત હાઇકોર્ટમાંથી એક ચૂરોપીઅનબેરિસ્ટર સાહેબ આવ્યા હતા, અને આરોપીના પક્ષનું સમર્થન કરતા હતા. બીજા બાળુના વકીલ તારકનાથ પાસિત હતા. તારક બાળુ બકિમચંદ્રને સારી રીતે જોળખતા હતા; પણ સાહેબ બહાદુર તદ્દન અજણ્યા હતા. તેમણે ધાયું હશે કે એક દેશી ન્યાયાધીશ આગળ સાવધાન-તાપૂર્વક બોલવાની કંઈ જરૂર નથી. તેઓ ટેબલપર હાથ પછાડીને, હાથથી જૂદી જૂદી રીતે ચાળા કરીને તથા મોના હાવભાવ કરીને સાક્ષીને ગભરાવવા લાગ્યા. મેં જોયું કે બકિમચંદ્રનાં લવાં ચઢી ગયાં હતાં, આંખોમાંથી અગ્નિ વરસતો હતો, હોઠ દાંતનીચે દબાવેલો હતો. હું સમજી ગયો કે મેઘ ગાળ્યા વિના નહિ રહે. તરતજ વજ્રપાત થયો. સાહેબે સાક્ષીને એક પ્રશ્ન પૂછ્યો. સાક્ષીના જવાબ આપતા પહેલાંજ બકિમચંદ્ર એકદમ બોલી ઉઠ્યા- “ સવાલ નકામો છે. ”

સાહેબે આશ્ચર્યચકિત થઈને પૂછ્યું “ નકામો ? ”

બકિમબાળુએ કહ્યું “ બેશક નકામો ! ”

બકિમે તારક બાળુ તરફ જોઈને કહ્યું-“તારક બાળુ ! આપ તેની સાથે આપનો વખત નકામો ગુમાવશો નહિ.”

આટલી નાની વાતથીજ સાહેબનું મોં લાલચોળ થઈ ગયું; પણ તેમણે વધારે વાદવિવાદ ન કર્યો. કદાચ તેઓ પોતાની ખૂલ સમજી ગયા હશે.

બકિમ બાળુ થોડાજ શબ્દોમાં જોવો સખ્ત તિરસ્કાર કરતા હતા-થોડાજ શબ્દોમાં મહાન ઉપદેશ આપી દેતા હતા-એવો તિરસ્કાર અને ઉપદેશ બહુ આજી લોક કરી શકે છે. તેઓ નાનાં નાનાં કામ ઉપરથી દરેક માણસના વિષે અભિપ્રાય બાંધતા હતા. કોઠ કોઠવાર નાની નાની વાતોના આધારે મુકર્દમાનો પણ ફેંસલો આપતા હતા. તેમને એવો વિશ્વાસ હતો કે નાનાં નાનાં કામોમાંથીજ માણસનો સાચો પરિચય મળી શકે છે. કોઠ માણસની મોટી મોટી વાતો સાંભળીને અથવા તેને અમુક મોટા મંડળ કે કામમાં લગેલો જોઈનેજ તેને મોટા ધારી લેવો ન જોઈએ.

આ વાતના ઉદાહરણતરીકે એક મુકર્દમાનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. તેમની કચેરીમાં એક દિવસ એક સાધારણ મુકર્દમો રજુ થયો. એમાં પ્રતિવાદીના વકીલના પૂછવાથી સાક્ષીએ કહ્યું કે “ મેં એક આપતાં જોયો હતો. ” સાક્ષી નિરક્ષર અને નીચ જાતિનો હતો; પણ તે મુકર્દમો તેનીજ સાહેલી ઉપર આધાર રાખતો હતો. વકીલે બકિમ બાળુને બહુ ચાલાકીપૂર્વક કહ્યું “ હજુર, લખી લ્યો, સાક્ષીએ

એક આપતાં જોયો હતો.”

હાકિમે વાત બરાબર સ્પષ્ટ કરવા માટે સાક્ષીને ફરીથી પૂછ્યું—“ તમે શું આપતાં જોયું હતું ? ”

સાક્ષી:—હજૂર, એક.

બંદિમ:—તમને કોણએ આ વાત શીખરીને મોકલ્યા છે કે શું ?

સાક્ષી:—કોણએ નહિ, હજૂર !

બંદિમ:—એક કોને કહે છે તે જણો છો ?

સાક્ષી કંઈ જવાબ ન આપતાં વકીલ તરફ જોવા લાગ્યો.

હાકિમે ફરીથી પૂછ્યું—એક કોને કહે છે તે જણો છો ?

સાક્ષી:—હજૂર, હું એટલું જાણું છું કે મહેસુલ બર્ધા પછી જમીનદાર એક આવે છે.

એટલે બંદિમ બાળુએ કહ્યું “ સમજ્યો. તમે પોતે મુકદ્દમાવિષે કશું જ જાણુ નથી અને ખીજાઓની શીખવણી પ્રમાણે જ સાક્ષી આવે છે. તમારા મુખમાંથી એક શબ્દ ન નીકળી શકે. તમે તો ચિત્ત બોલો છો. હવે સાંચું કહી દો, તમને કોણે શીખવ્યું છે ? નહિ તો હું હમણાં જ તમારા ઉપર ફોજદારી કરીશ.”

એટલે સાક્ષીએ રડતાં રડતાં કહ્યું, વકીલ સાહેબે મને જે શીખવ્યું હતું તે પ્રમાણે મેં કહ્યું છે. વકીલ સાહેબે ધુજતાં ધુજતાં પોતાનો મુકદ્દમા પાછો ખેંચી લીધો. આ રીતે એક નાની શી વાત ઉપરથી બંદિમ બાળુએ મુકદ્દમાનું તત્ત્વ જાણી લીધું હતું.

બંદિમ બાળુ બહુ હોશિયારીથી તેમનું કામ કરતા હતા. પછીથી પણ વિકત મેજરટ્રેટ સાહેબ જોડે તેમને ન જાન્યું. અતે બંદિમ બાળુએ નોકરી છોડીને પેન્શન લેવાનો વિચાર કર્યો. સન ૧૮૯૦ માં તેમણે પેન્શન માટે અરજી કરી, પણ અરજી નામંજૂર થઈ. નામંજૂર થાય એવું જ હતું. તે વખતે એમની હિંમત એપન વર્ષની હતી. પંચાવન વર્ષની હિંમત પહેલાં પેન્શન મળતું નથી. હા, જો કોઈ રોગ થયો હોય તો જૂદી વાત. બંદિમચંદ્રને બહુમૂલના રોગ સિવાય બીજો કોઈ રોગ ન હતો. વળી તો તેમનું શરીર તંદુરસ્ત અને જળવાન હતું. એથી સરકારે બંદિમ બાળુની અરજી નામંજૂર કરી. પણ એથી તો તેમની જીદ વધારે થઈ. કોઈ તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પડતું તો તેઓ ગાંઠા જેવા થઈ જતા હતા. એ તેમની ટેવ હતી. જ્યાંસુધી તે અડચણને તેઓ દૂર કરતા નહિ, ત્યાંસુધી તેમની જીદ અને શક્તિ કંચેકમે વધવાનું કરતી.

સરકારે જ્યારે તેમની અરજી નામંજૂર કરી ત્યારે તો તેમણે નોકરી છોડવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી. રોગનું બહાનું કાઢવાથી તેઓ સહેજમાં જ છુટા થઈ શકે એ તેમ હતું; પણ જુદું જોણવું એ તેમને તદ્દન નાપસંદ હતું. બંદિમ બાળુ સદાયે સત્યના ઉપાસક હતા. કોઈએ તેમને કોઈ વાર મીઠું મરચું ભજરાવીને વાત કરતાં જોયા નથી કે એક અક્ષર જુદું જોણતાં સાંભળ્યા નથી. બંદિમ બાળુના ભત્રીજા સચીચંદ્રે

એક વાર રમેશચંદ્ર દત્તને એક સાધારણ જૂડી વાત કહી હતી; તેટલા માટે તેમણે તેને કહ્યું હતું કે—“તું અત્યારથીજ જુડું બોલતા શીખ્યો તો આગળ જતાં શું શું નહિ શીખે !”

બંકિમ બાળુએ નોકરીની બાબતમાં લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરની મુલાકાત લીધી. તે વખતે ઇલિયટ સાહેબ બંગાળના ગવર્નર હતા. તેઓ અને તેમની પત્ની બંકિમ બાળુ ઉપર બહુ વિશ્વાસ રાખતાં. લેડી ઇલિયટના ખાસ આગ્રહથી બંકિમ બાળુએ જનરલ “વિપવલ્લ” નવલકથાનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો હતો, અને તે તેમને અર્પણ કર્યો હતો.

એક દિવસ ત્રીજે પહોરે બંકિમ બાળુએ ગવર્નર સાહેબની મુલાકાત લીધી. સાહેબને સુખસમાચાર પૂછ્યા પછી તેમણે ગવર્નર સાહેબને પોતાની વિનંતિ કરી. બંધી વાતો સાંભળ્યા પછી સાહેબે હસીને પૂછ્યું “તમારી ઉંમર કેટલી છે બંકિમ બાળુ બંકિમે કહ્યું “ત્રેપન વર્ષ.” સાહેબે કહ્યું—“આટલી ઉંમરે તમે પેન્શન લેવા શકો છો ?” બંકિમે કહ્યું—“તેનીશ વર્ષથી નોકરી કરું છું. હવે કામ નથી મળે શકતું.” સાહેબે પૂછ્યું “તમારા સરીરમાં કંઈ રોગ છે ?” બંકિમે કહ્યું—“ખાસ કંઈ રોગ નથી.”

સાહેબે જરા બીજી બાબતો વિચાર કરીને પૂછ્યું—“તમે શું પુસ્તકો લખવાનો વખત કાઢવા માગો છો ?” બંકિમે કહ્યું—“થોડું થોડું એમ પણ ખરું.” ગવર્નર સાહેબે કહ્યું—“બહુ સારું, હું તમારી અરજ મંજૂર કરીશ.”

બંકિમ બાળુ ધન્યવાદ આપીને સાહેબ પાસેથી જવાને તૈયાર થતા હતા, એટલામાં સાહેબે પૂછ્યું—“બંકિમ બાળુ ! તમે તેનીશ વર્ષથી હોશિયારીપૂર્વક કામ કર્યું છે. સરકાર તમારા ઉપર બહુ રાજ છે. તમારી કંઈ વિનંતિ નથી ?”

બંકિમે ધન્યવાદ આપીને કહ્યું “નાહી.”

સાહેબ—તમારે તમારા કોઈ સમાવહાસા માટે જલામણ કરવી છે ?

બંકિમ—જે આપ કૃપા કરવા ઇચ્છતા હો તો મારા નાના ભાઈ પૂર્ણચંદ્રની ડાયમંડ દારબરથી મારી પાસેની કોઈ જગ્યાએ બદલી કરી આપો.

સાહેબ—આ તો બહુ સાધારણ વાત છે. તમારી બીજી કંઈ વિનંતિ નથી ?

બંકિમ—હાલ તો નથી હજૂર.

એમ કહીને બંકિમ બાળુ ચાલ્યા ગયા. એ પછી પૂર્ણ બાળુની બદલી અઘીપુરમાં થઈ હતી.

બંકિમ બાળુએ પોતાને માટે કદી સરકારને પ્રાર્થના નથી કરી. સમાવહાસા માટે માત્ર ત્રણવાર તેમને વિનંતિ કરવી પડી હતી. એકવાર મોટા જમાણને માટે, બીજી વાર ભત્રીજા ત્રિપીનચંદ્ર માટે અને ત્રીજી વાર ભત્રીજા શંકીરાયંદ્ર માટે. બીજાઓ આમળ વિનંતિ કરતાં તેમને બહુ મોકાસ થતો હતો.

અંતે બંકિમચંદ્રની પેન્શનની અરજી મંજૂર થઈ ગઈ. તેનીશ વર્ષ અને એક મહીના નોકરી કરીને સન ૧૮૯૧ માં બંકિમ બાણુએ પેન્શન લીધું. મહીને રૂ. ૪૦૦) નું પેન્શન મંજૂર થયું. એ વર્ષ ત્રણ મહીના અને ત્રેવીશ દિવસ સુધી એ પેન્શન તેમણે ભોગવ્યું.

બંકિમચંદ્રના પેન્શન લેવા પહેલાં એકવાર એવી વાત ઉડી હતી કે તેમને જીલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ બનાવવામાં આવશે; પણ સિવિલિયનોએ અડચણો નાખવાથી લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર સાહેબે આ પ્રસ્તાવ ઉઠાવી દીધો હતો.

બંકિમ બાણુ કલકત્તાની વિશ્વવિદ્યાલય સભા (સેનેટ) ના સભ્ય હતા, પણ તે સભામાં બહુજ ઓછું જતા હતા. જ્યારે જતા હતા ત્યારે કોઈ પણ પક્ષમાં સામેલ ન થતાં પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય આપતા હતા. ખુશામતનું તો તેઓ નામ પણ જાણતા ન હતા. જીવનપર્યંત તેમણે કોઈની ખુશામત કરી નથી. જીવનના વયલાં ભાગમાં ઇશ્વરની થોડી થોડી ખુશામત કરી હતી. પછીના જીવનમાં તો તેમણે ભગવાનના ચરણોમાં પોતાનું તન-મન અને જીવન સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું હતું.

બંકિમચંદ્ર કેટલાક દિવસ સુધી માછલી અને માંસ ખાવાનું છોડી દઇને હવિ-ધ્યાન જમતા; રામનામી દુપટ્ટો ઓઢતા; શુદ્ધ આચારથી રહેતા; અને નિત્ય ગીતા-પાઠ કરતા હતા. પણ જેમણે પચાસ વર્ષ સુધી માંસમચ્છી ખાધું હતું તેમણે શરીર હવિધ્યાનથી તંદુરસ્ત ન રહી શક્યું. તેઓ માંદા પડી ગયા છતાં પણ તેમણે કેટલાક વખત સુધી ટેક ન છોડી, પણ ટેક ટકી ન શકી. વૈદના કહેવાથી તેમને ઊવટે માંસ-ભોજન ચાલુ કરવું પડ્યું.

પાદરી હેસ્ટી સાહેબે જિપનામથી પત્ર લખનાર બંકિમ બાણુના લેખ અને તર્કકૌશલથી વિસ્મિત થઇને તેમનો પરિચય કરવા પ્રયત્ન કર્યું. યુરોપીય પડિનોની મંડળા આગળ તેઓ તેમને જાળખાવવા માગતા હતા. તે વખતે બંકિમ બાણુએ અભિમાનપૂર્વક કહ્યું હતું કે તેઓ અંગત માનના ભુખ્યા નથી. પોતાની જાતિની પ્રશંસાજ તેમને માટે બસ છે.

બંકિમ બાણુને સન ૧૮૯૨ માં નવા વર્ષની ખુશાલીમાં ‘રાવજહાદુર’ નો ખિતાબ સરકાર તરફથી મળ્યો હતો; પણ આ ખિતાબ બંકિમચંદ્રની ચોખ્ખતાના પ્રમાણમાં બહુજ નજીવો હતો. જે ખિતાબ પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર યા શાળાના શિક્ષકો પણ મેળવતા હતા તે ખિતાબ બંકિમચંદ્ર જેવા ગુણવાન અને યશસ્વી પુરુષને ચોખ્ખ કદી ન હોઇ શકે. તે વખતે આ વિષે થોડી ચર્ચા પણ ચાલી હતી.

પૂર્વોક્ત જિપાધિ મળ્યા બાદ સન ૧૮૯૪ માં નવા વર્ષની ખુશાલીમાં બંકિમ બાણુને સી. આર્ષ. ઇ. નો ખિતાબ મળ્યો હતો. ૨૧ મી માર્ચને દિવસે ઇનવેસ્ટી-

અર દરબાર ભરાયો; પરંતુ તે વખતે બકિમ બાણુ મરણપથારીએ હોવાથી તેઓ તે દરબારમાં જઈ શક્યા ન હતા.

અરેબર, બકિમચંદ્ર ભારતમાં જન્મ્યા હતા, તેથીજ તેઓ ડેપુટી કલેક્ટર થઈને અટકી ગયા. તેમણે નવલકથાઓ દેશી ભાષામાં લખી છે તેથીજ તેઓ માત્ર સી. આઈ. ઈ. થઈને રહી ગયા. આ બધો ભારતની માટીનોજ દોષ !

શ્રીમતી મિરિયમ નાઈટ બકિમકૃત કૃષ્ણકાંતના વિકલનો અનુવાદ કર્યો હતો. આકસ્મિક યુનિવર્સિટીના મહા યશસ્વી બ્રહ્મહટ્ટ સાહેબે તે અનુવાદની જે ભૂમિકા લખી હતી. તેના કંઈક ભાગ ત્રીજે ઉતારવામાં આવે છે.

“બકિમચંદ્ર ચટ્ટોજી ભારતના નિઃસરેહ સર્વોત્તમ નવલકથાકાર હતા. બંગાળી લેખનશૈલીને ઉન્નત અને બંગાળી સાહિત્યને રોચક બનાવવામાં તેમણે જે કામ કર્યું છે, તે બીજને કોઈ લેખક કરી શક્યો નથી. તેમના અનેક દેશબંધુઓમાં નકામાં અને જલદી નાશ પામે એવા પુસ્તકો ઉપર તેમણે કરેલી સખ્ત સમાલોચનાઓએ અને હિંદુ સામાજિક જીવનના દોષો અને ન્યૂનતાઓના તથા મલિન અને ફેગટિયા હિંદુધર્મથી ચર્તા અનિષ્ટોના તેમના નિર્ભય દિગ્દર્શને બંગાળી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સખ્ત પરિવર્તન કરી નાખ્યું છે.”

“તેઓ મોટે એક સમર્થ લેખક હતા. તેમના મંથો ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે તેમનામાં વહુન કરવાની, તેમજ માનવજીવનના સ્વાભાવિક ચિત્ર આંકવાની કેટલી અદ્ભુત શક્તિ હતી. એજ કારણથી તેમના પુસ્તકો આટલાં બધાં મનોરંજક અને શિક્ષામદ થયાં છે.”

“જીવનના અતિમ કાળમાં બકિમચંદ્ર હિંદુધર્મની સંશોધિત પદ્ધતિના પ્રતિપાલક અને લગવડગીતાના શ્રેષ્ઠ ચાનના ઉપદેશકના રૂપમાં દેખાતા હતા.”

“બકિમચંદ્ર માનસિક અને વૈજ્ઞાનિક શોધખોળના સુયોગ્ય પ્રકાશક હતા. અંગ્રેજ અને સંસ્કૃત ભાષાઓ ઉપર પણ તેમનો સંપૂર્ણ કાબૂ હતો.”

પીઠાઈ—રિપ્રેઝેન્ટેટીવ ઇન્ડિયન્સમાં લખ્યું છે કે—“ગવરનનાના ગુજમાર્ગને છોડીને નવે માર્ગે વળવા માટે બંગાળમાં મધુસૂદન દત્તાની જેમ, બકિમચંદ્ર ચટ્ટોજીની પણ મશ્કરીઓ થતી હતી. હિંદુ શોધનારાઓ ઉભા થતાં કંઈ વાર લાગતી નથી. તેમાંના ધણાએ તેમની લેખનશૈલી, રચના, વસ્તુસંકલના અને વિચિત્ર રૂપનાઓની સખ્ત સમાલોચના કરી તેમને લલા-શુરા દેખા; પણ બકિમચંદ્ર આ બધી તીવ્ર સમાલોચનાઓને પી ગયા. તેમણે તેની કંઈ પણ પરવા ન કરી અને બંગાળમાં ગદ્ય સાહિત્યનો નવો યુગ સ્થાપવામાં સફળ થયા.”

સ્વર્ગસ્થ રમેશચંદ્ર દત્તે તેમના “બંગ સાહિત્ય” નામના કિંમતી પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે—

“ મધુસૂદન દત્તનું પદમાં જે સ્થાન છે તેમ સ્થાન ગદ્યમાં નવી લેખનશૈલીના પ્રવર્તક અને નવા ભાવના પ્રકાશક બંકિમચંદ્રનું છે. કલ્પનામાં, ઉગ્ગળવળ વર્ણનમાં, વિચારશક્તિમાં અને વર્ણનચાતુર્યમાં મધુસૂદન દત્ત અને બંકિમચંદ્ર ચટ્ઠી આ સદીના બીજા લેખકો કરતાં કેટલાય ઉચ્ચતર કોટિના છે. કવિ મધુસૂદનદત્તની કલ્પનાઓ વધારે ઉંચી અને શ્રેષ્ઠ છે તો નવલકથાલેખક બંકિમની કલ્પનાઓ વધારે જૂદી, વધારે મનોરંજક અને આપણા કામળ ભાવોપર વધારે અસર કરે તેવી છે.”

‘ પ્રદીપ ’ માસિકના પહેલા અંકમાં સ્વર્ગસ્થ ચંદ્રનાથ વસુએ લખ્યું હતું કે—
“ પણ ત્યાંસુધી મેં બંકિમબાણુને જોયા ન હતા. જોયા વિના બધા લોકો સામાન્ય રીતે જે પ્રમાણે કરે છે તે પ્રમાણે હું પણ મનોમન તેમના સ્વરૂપ અને મૂર્તિની કલ્પના કરતો હતો. બંકિમ બાણુને જેમણે જોયા હતા તેઓમાંથી કોઈ કોઈ મને કહેતા કે:—“ બંકિમના અહેરામાંથી સુદ્ધિ વરસે છે.” પણ જ્યારે મેં તેમને જોયા તો તે પેલી કલ્પિત મૂર્તિ શરમાઇને કાણુ જાણે ક્યાંય સંતાઇ ગઇ ! બાણુથી ૨૨-૨૩ વર્ષ ઉપર એક વખત કલકત્તામાં અંગ્રેજી ભણેલા પુરુષોના કૉલેજ રિયુનિયન (રેનેડસમેલન) નામક વાર્ષિક ઉત્સવમાં હું ગયો હતો. કૃષ્ણચંદ્ર બેનરજી, રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર, પ્યારીચરણ, પ્યારીચંદ્ર, રામશંકર, ઇશ્વરચંદ્ર, બંકિમચંદ્ર વગેરેની પેઠે “ હું પણ એક કૉલેજનો ગ્રેજ્યુએટ છું. હું પણ તેમના જેવો છું.” એવી આત્મ-લાઘાના ભાવથી હું ત્યાં ગયો હતો. મને વિશ્વાસ છે કે મારી માફક એવાજ અભિમાન-પૂર્વક ધણી ખરા માણસો ત્યાં જતા હતા. પરસ્પર સદ્ભાવ પેદા કરવાનો અને બંધુભાવનો પ્રચાર કરવાનો ઉદ્દેશ તો બહુ યોગ્ય માણસોનો હતો. હું તે સમયના કૉલેજ રિયુનિયન ઉત્સવનો સહાયક મંત્રી હતો અને રાગ સૌરીદ્રમોહન ઠાકુર મંત્રી હતા. મંત્રી મહાશયના મોટાભાઈના મરકત-કુંજ નામના પ્રસિદ્ધ બાગમાં ઉત્સવસ્થાન હતું. હું મહેમાનોનું સ્વાગત કરતો હતો તેટલામાં એક વિગ્નણી જેવા માણસે સભામાં પ્રવેશ કર્યો. હું બીજાઓનું જેવી રીતે સ્વાગત કરતો હતો તેજ પ્રમાણે તેમનું પણ સ્વાગત કર્યું. પણ તેજ વખતે કંઈક ગભરાવા લાગ્યો. એક મિત્રને મેં પૂછ્યું કે એ કાણુ છે ? જવાબ મળ્યો—બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય. હું તરતજ તેમના તરફ દોડતો દોડતો ગયો અને કહ્યું:—હું જાણતો ન હતો કે આપ બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય છો. એકવાર પુનઃ હું આપ સાથે હસ્તમિલન કરી શકું ? સુંદર હાસ્ય કરતાં કરતાં બંકિમ બાણુએ હાથ લાંબો કર્યો. જેમણે તો હાથ ગરમ હતો. તે ગરમી હબ્બુસુધી જાણે મારા હાથમાં રહી હોય એમ મને લાગે છે.”

જગપ્રસિદ્ધ શ્રીયુત રવિન્દ્રનાથ ઠાકુરે ‘ સાધના ’ પત્રમાં લખ્યું હતું કે:—“ એક દિવસે મારા સગા પૂજ્યપાદ શ્રીયુત સૌરીદ્ર મોહન ઠાકુર મહોદયના નિમંત્રણથી તેમના મરકત-કુંજ બાગમાં કૉલેજ રિયુનિયન નામનું એક સંમેલન થયું હતું.

કેટલા દિવસની વાત છે તે ખરાબર યાદ નથી. હું તે વખતે બાળકજ હતો. તે દિવસે ત્યાં મારે અનેક યશસ્વી લેખિકા સાથે સમાગમ થયો હતો. તે પંડિત મંડળીની વચ્ચે એક સીધા ઉંચા શરીરના, ગોરા, કૌતુકથી પ્રકુલ્લ મુખવાળા, ચંપલ પહે-રેલા અને ખન્ને હાથ બગલમાં ધાલેલા પ્રૌઢ પુરુષ ઉભા હતા. દેખતાજ મને તેઓ બધાથી જૂદા પડતા આત્મનિમગ્ન જેવા લાગ્યા. બીજા બધા સામાન્ય માણસો લાગતા હતા; ત્યારે તેઓ એકલાજ એક માણસ જેવા લાગતા હતા. તે દિવસે બીજા કોઇને ઓળખવાનું મને કાનુકુલ ન થયું; પણ તેમને જોઇને તો હું, મારા સાથી અને બીજાં એક બાળક બહુ આતુર થયા. ખમર કાઢતાં માલમ પડ્યું કે તેઓજ અમે જેનાં દર્શનની ઘણા દિવસથી ઇચ્છા કરતા હતા તે લોકવિશ્રુત બંકિમચંદ્ર ચટર્જી છે.”

બંકિમ બાપુની લખવાની રીત જરા વિચિત્ર હતી. તેઓ પાકા પૃઠાની ચોપડીમાં વાર્તાનું બોણું તૈયાર કરીને લખવા બેસતા. દરેક પ્રકરણની મોટી મોટી વાતો સવારે નક્કી કરી લેતા; જેમકે—ક્યા ક્યા ખતાલોનો સમાવેશ થશે—ક્યાં ક્યાં સ્ત્રી પુરુષ પાત્રો આવશે વગેરે. પણ તે નક્કી કરેલો નિયમ વારંવાર ફરતો હતો. એટલે સુધી કે એક બે પ્રકરણ કોઢી નાખવામાં આવતાં, તો બે એક પ્રકરણ ફેરવાઈને નવું રૂપ પણ ધારણ કરતા. બીજા કોઈ પણ અંશકર કલાક આટલી કાપકુપ અને આટલું પરિવર્તન નહિ કરતો હોય—આવી રીતે સંપૂર્ણ લખેલાં આખાં આખાં પ્રકરણ ઉઠાવી દેતો નહિ હોય. સમીક્ષાપણ આ સંબંધમાં લખે છે કે—“મેં કેટલાય ખાસ અંશકારોની હસ્તલિખિત પ્રતો જોઈ છે. મારા સસરા બાપુ હમોદર મુખોપાધ્યાય કહી એક લીટી પણ ફેરવતા ન હતા; રમેશ બાપુ લખેલું ઓણું નહોતા કરતા પણ વધારતા હતા; હેમચંદ્ર બેનરજી બહુજ ઝડપથી લખતા હતા અને છેવટે થોડો ધણો ફેરફાર કરતા હતા; અને માત્ર બંકિમચંદ્રજ સારી પેઠે ફેરફાર કરતા હતા. લખતી વખતે પણ તેઓ ફેરફાર કરતા, બીજા દિવસે પણ કરતા, અને છ મહીના, વર્ષ તથા બે વર્ષ પછી પણ કરતા હતા. ત્યાંસુધી લેખ તેમની રુચિ અનુસાર નહોતો બની રહેતો ત્યાંસુધી તેમને સંતોષ નહોતો વળતો; અને ત્યાંસુધી તેઓ ચોખ્ખા ફેરફાર કર્યેજ જતા. એકાદ બાબત અથવા તો લાવને ખાતર આટલો વખત ગાળતાં મેં બીજા કોઈને નથી જોયા.”

“ત્યાંસુધી તેઓ સરકારી કામ કરતા હતા ત્યાંસુધી તો તેઓ અમુક સમયેજ લખતા હતા; પરંતુ સરકારી નોકરીમાંથી પેન્શન લીધા પછી તો બંકિમબાપુ બધો વખત થોડું ધણું લખ્યા કરતા. રાત્રે જાગીને લખવાની ટેવ ધીમે ધીમે તેમણે છોડી દીધી હતી. સવારે, બપોરે, ત્રીજે પહોરે, સાંજે—જ્યારે પણ વખત મળતો ત્યારે કંઈ ને કંઈ તેઓ લખતા. થોડો પણ વખત નકામો જવા દેતા નહિ.”

“લખતી વખત તેઓ કોઈવાર વરસાદની તૈયારીવાળા વાદળની પેઠે ગંભીર તો કોઈવાર બાળકના જેવા ચંચળ દેખાતા હતા. કોઈવાર તેઓ એકાદ જ લીટી લખીને તેને છેકી નાખતા; વળી કંઈ વિચાર કરતા અને પાછા લખવાનો પ્રયત્ન કરતા; અને પાછા ક્લમ આવી મૂકીને ઊભા થઈ જતા હતા. ઊંઝીને કોઈવાર આમ તેમ ફરતા તો કોઈવાર બારી પાસે ઊભા રહીને આંધેનાં મકાનો જોતા; અને કોઈવાર કોઈ પુસ્તક યા ચીજ ઉપર હાથ ધરતા હતા. તે વખતે તેઓ બાલ્યજાનરહિત થઈ જઈને આંતર જગતમાં તહીન થઈ જતા હોય એવું મને નથી લાગ્યું. લખતી વખતે અમારામાંથી કોઈ બાળક તેમની પાસે જવું તો તેઓ કદી નાણુશ થતા નહિ. તે એટલે સુધી કે વાતચીત પણ કરતા હતા. ધણી દિવસ એવા પણ જતા કે પ્રયત્ન કરવા છતાં તેઓ એક લીટી પણ લખી શકતા નહિ; અને જો લખતા તો તેને છેકી નાખતા. વળી ખીમ હાથ પર એવા દિવસો પણ જતા કે જ્યારે તેમની ક્લમ પૂરવાળી નદીની પેઠે ઝડપથી ચાલ્યા કરતી; અને તેઓ બાલ્યજાનરહિત થઈને પોતાના લેખન કાર્યમાં તન્મય બની જતા હતા.”

સાનકીભાગવાળા મકાનમાં બંકિમચંદ્રને એક દિવસ તેમના જમાઈ સ્વર્ગસ્થ કૃષ્ણધન સુકરજીએ પૂછ્યું કે “આપ આપની કૃતિઓમાંથી કયા પુસ્તકને શ્રેષ્ઠ માનો છો ?” બંકિમે કહ્યું—“પહેલા તમેજ કહો.” કૃષ્ણધન બાણુએ હસીને કહ્યું—“હું મુખથી નહિ કહું—લખી રાખું છું. હું માત્ર એટલું જ જાણુવા ઇચ્છું છું કે મારા મત માથે આપનો મત મળે છે કે નહિ.” ત્યાર બાદ જરા વિચાર કરીને બંકિમચંદ્રે કહ્યું—“કમલાકાંતનું દ્વિતર.” કૃષ્ણધન બાણુએ પણ ધાગળ ફેરવીને ખતાવ્યું. તેમાં પણ લખ્યું હતું કે—કમલાકાંતનું દ્વિતર.

બંકિમના મૃત્યુ પહેલાં બે ચાર વર્ષ ઉપર એક દિવસ તેમની મોટી કન્યા શરત કુમારી દેવીએ તેમને કહ્યું હતું—“પિતાજી ! તમારા “વંદે માતરમ્” ગીતને લોકો બહુ પસંદ નથી કરતા. બંકિમે પૂછ્યું—“શું તું પણ પસંદ નથી કરતી ?” કન્યાએ કહ્યું—“હા, એ તો મને પણ બહુ પસંદ નથી. એ મહાપુરુષે ગંભીર વાણીથી કહ્યું—“એક દિવસ—ત્રીસ ત્રીસ વર્ષ પછી—એક દિવસ એવો આવશે કે એજ ગીત આખા બંગાળને નવીન ભાવમાં તરબોળ કરી દેશે—બંગાળીઓની અંખિા ખોલી નાખશે.” આ ભવિષ્યવાણી કેટલી સાચી પડી છે, તે આખો દેશ જાણે છે. હવે તો બંગાળીમાંજ નહિ પણ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં આ ગીતના સૂર ગાજ રહ્યા છે.

બંકિમબાણુ છેલ્લા દિવસોમાં જ્યારે સાનકી ભાગવાળા ઘરમાં રહેતા હતા ત્યારે દર રવિવારે નીચેના સાહિત્યપ્રસંગો તેમને ત્યાં આવતા હતા—ચંદ્રનાથ, બસુ, હેમચંદ્ર બેનરજી, રામકૃષ્ણ સુકરજી, યોગેન્દ્રનાથ ઘોષ, અક્ષયચંદ્ર સરકાર, કૃષ્ણભિહારી એન, મુરલીધર સેન, નીલકંઠ મજુમદાર, દમોદર સુકરજી. કોઈકોઈવાર તારાપ્રસાદ

ચટર્જી, ઇન્દ્રનાથ બેનરજી, કાલીપ્રસન્ન ધૌપ, ગોવિંદચંદ્ર દાસ વગેરે મહારાણે પશુ આવતા હતા. એ બધા ઉચ્ચ કોટીના લેખક ગણાતા હતા.

એક દિવસ એક માણસે મહાત્મા ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર સમક્ષ બંદિમબાળુની બહુ નિંદા કરી. વિદ્યાસાગર સ્વાભાવિક મંદ હાસ્યપૂર્વક આખર સૂધી બધી વાત સાંભળી રહ્યા. સાંભળી રહ્યા પછી તેમણે કહ્યું—“તમારી વાતો સાંભળીને બંદિમચંદ્ર ઉપર મને બમણી શ્રદ્ધા બેઠી છે. જે માણસ આખો દિવસ સરકારના કામમાં મશગુલ રહેવાની સાથે રાતદિવસ ખરાબ કામોમાં પશુ રોકાયેલો રહે તે માણસ પુસ્તકો લખવાનો વખત ક્યાંથી કાઢી શકે ? બંદિમ બાળુની ચોપડીઓથી તો મારા કપાટકું એક ખાતું હરાઈ ગયું છે.” નિંદા કરનાર તો નીચું ન બાકી રહ્યો !

એક દિવસ સ્વર્ગસ્થ સર ગુરુદાસ બેનરજી બંદિમચંદ્રને મળવા ગયા હતા—બન્ને વચ્ચે તે વખતે બંગાળી ભાષાની તે સમયની સ્થિતિ સંબંધી થોડો વાદવિવાદ થયો હતો. ગુરુદાસ બાળુએ તે વખતે કહ્યું હતું—“બંગાળી ભાષાને આટલી સરળ બનાવી દેવાથી કામ નહિ ચાલે. તેના ગાંભીર્યનું પશુ રક્ષણ બવરચ કરવું જોઈએ.” બંદિમચંદ્ર આનો કંઈ પશુ જવાબ નહિ આપતા ફક્ત થોડું હસ્યા. ત્યારબાદ બન્ને જણ ગાડીમાં બેસીને ફરવા ગયા. કલકત્તાની સડક હતી—આસપાસ અનેક દુકાનો હતી. બંદિમચંદ્રે તે બતાવીને કહ્યું—“બન્ને પડએ દુકાનોની હાર છે.” ગુરુદાસ બાળુ જરા આશ્ચર્યચકિત થઈને બંદિમબાળુના મુખ તરફ જોવા લાગ્યા. જોયું તો બંદિમબાળુના હોઠપર હાસ્યરેખા હતી. એટલે ગુરુદાસ બાળુ સમજી ગયા કે બંગાળી ભાષામાં ગાંભીર્યનું રક્ષણ કરવાના ઉપદેશનો આ માર્મિક ઉત્તર છે.

બંદિમચંદ્રના એક પિતરાઈ ભાઈ હતા. તેમનું નામ રાખાલચંદ્ર હતું. તેમણે હરેટગઢમાં વિવાહ કર્યો હતો. ત્યાં તેમનો એક સંબંધી હતો. તેનું નામ દારકાદાસ ચક્રવર્તી હતું. તેઓ અકબર કોટાલખારામાં આવતા જતા હતા. બંદિમબાળુ સાથે પશુ તેમને ગાઢ પરિચય હતો. બંદિમબાળુ બ્યારે દુગલીમાં ડુધુટી મેહરટ્ટેટ હતા અને નિત્ય હોડીમાં બેસીને ઘેરથી દુગલી જતા હતા, તે વખતે એક દિવસ દારકાદાસે પશુ બંદિમની સાથે દુગલી જવાની ઇચ્છા દર્શાવી. બંદિમે સહર્ષ કહ્યું—“બહુ સારું. બન્ને જણ હોડીમાં બેઠા. રસ્તામાં દારકાદાસ એક મુકદ્દમાની વિગત કહેવા લાગ્યા. મુકદ્દમે ફોજદારી હતો. બંધી વિગત કહ્યા બાદ દારકાદાસે કહ્યું—“બંદિમબાળુ, મારા એક મિત્રે આ મુકદ્દમે ચલાવ્યો છે. આપની કચેરીમાં તે મુકદ્દમે છે. આસામીને શિક્ષા કર્યા વિના ન હોડશે.”

બંદિમબાળુ આવો અયોગ્ય આચર્ય સાંભળીને તપી ઉઠ્યા. યાનચલ્ય જોવા થઈ જઈને તેઓ પોકારી ઉઠ્યા—“હોડી બીડાવી દો.” પાસેજ રેતી હતી તેમાં માછીએ હોડી બીડાવી દાઢી. બંદિમે માછીને કહ્યું—“આ માણસને હોડીમાંથી ઉતારી કાઢો.”

દારકાંદાસ તરતજ હોડીમાંથી ફેરી પડ્યા; અને પછો કાંટાલપાડામાં જેખાજ ન દોધી. !

અચુડમાં પ્રતિવર્ષ ચૈત્ર મહીનાના અંતમાં બહુ ધામધૂમથી એક મેળો ભરાય છે. આજથી ચાલીશ વર્ષ પહેલાં બંધિમબાપુ હુમતીમાં ડેપુટી મેજસ્ટ્રેટ હતા. તે વર્ષે એ મેળામાં બહુ ભીડ થઈ હતી. અચુડની સામે પાંચથી બહુ લોકો મેળા જોવા આવ્યા હતા. એક દિવસ ત્રીજે પહોરે બંધિમયંદ્રે જોયું કે એક નાનીશી હોડીમાં બહુ લોકો ચઢી બેઠા છે; અને તેમાં હવે તલ જોટલીયે જગ્યા નહિ છતાં માછી લોકો ખીજા ઉતારાએને ચઢાવ્યે ગય છે !

બંધિમે માછીને મના કરી કાયદાની બીક બનાવી પણ તેણે કંઈ સાંભળ્યું નહિ. તેની મરજીમાં આવે તેટલાં માછીસો ભરીને તેણે હોડી દંકારી. થોડે દૂર જતાંજ હોડી હાંધી વળી ગઈ. હોડી બહુ ઊંડા પાણીમાં ગઈ નહોતી એટલે કોઈ મરુું નહિ. બંધિમે તેજ ધડીએ માછીને પોલિસને સોંપી દીધા. પોલિસે તેના ઉપર મુકદ્દમા ચલાવ્યો. માછીનું નામ જે વિદ હતું, લોકો તેને ગોખો કહેતા હતા. તેનું ધર કાંટાલપાડાની પાસે મદદ હપાડા (માછીવાડા) માં હતું. તેને સ્ત્રી અને બે છોકરીઓ હતી. મેજસ્ટ્રેટે તેને રૂનેવાર ઠરાવીને ત્રણ મહીનાની સજા કરી. તે અલાગીબાના ભાગ્યમાં જેલમાંથી બહાર આવવાનું ન હતું. ત્યાંજ તેનું મૃત્યુ થયું મૃત્યુના સમાચાર સાંભળીને બંધિમ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. આ ઘટનાથી બંધિમના મનપર શી અસર થઈ હશે, તે તો પ્રશ્ન જાહેર; પરંતુ એ પછીથી જ્યાંસુધી તે માછીની સ્ત્રી જીવતી રહી ત્યાંસુધી બંધિમબાપુ તેને મામિક મદદ આપતા રહ્યા.

“બગલક્ષ્મી” નામનું શ્રેષ્ઠ પુસ્તક લખનાર બાપુ અનુકુળચંદ્ર મુકરજીનું એક સાપ્તાહિક પત્ર હતું. તેનું નામ ‘પ્રકૃતિ’ હતું. અનુકુળ બાપુજી તેના માલિક અને સંપાદક હતા. સ્વર્ગસ્થ કવિ ગોવિંદચંદ્ર દાસે આ પત્રમાં એક કવિતા લખી હતી. તે કવિતા લખવાના રાગ અને રવન કાલીપ્રસન્ન ધોષપર કટાક્ષના રૂપમાં લખેલી હતી. કવિતા વાંચતાંજ કાલી બાપુ સળગી ઊઠ્યા. તેમણે ઢાકાના મેજસ્ટ્રેટની અદાલતમાં દાવો નોંધાવ્યો. રથાનિક વકીલ મુખ્યત્વાર બધા કાલી બાપુનાં પક્ષમાં જાણ્યા. ખર્ચ કદાચ રાગ સાહેબનું હશે. દરિદ્ર સાહિત્યસેવક અનુકુલ બાપુ ઉપર ભારે દુઃખ આવી પડ્યું. તેમણે ડરી જઈને ડેપુટી મેજસ્ટ્રેટ બાપુ રામશંકર સેનના આશરો લીધા. સેનબાપુએ રાજીનામા માટે બહુ પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમનું કાંઈ વળ્યું નહિ.

અતે અનુકુલ બાપુ બંધિમચંદ્રને શરણે ગયા. બંને વચ્ચે પહેલેથી કંઈ ઝાણ-ખાણ ન હતું. વળી પારિચયનું કંઈ કામ પણ ન હતું. સાહિત્યસેવક કે સાહિત્યચર્ચામાં આનંદ લેનાર કોઈ પણ હોય, તો તે બંધિમે મન પોતાનો સંપાદી હતો. અનુકુલ બાપુના દુઃખની કહાણી સાંભળીને બંધિમ બાપુનું હૃદય પીગળી ગયું. તેમણે તેજ વખતે કાલીપ્રસન્ન બાપુને લખ્યું “સાહિત્યસેવાને લીધે અનુકુલચંદ્રપર વિપતિ આવી

છે. તેમના વિરુદ્ધનો મુકદ્દમા ઉઠાવી લેશે તો મારા ઉપર તમારો આભાર થશે.”

કાલી બાળુ બંકિમ બાળુનો ખોલ પાછો ન વાળી શક્યા. તેમણે તરતજ મુકદ્દમા પાછો ખેંચી લીધો. અનુકુલ બાળુએ પોતાના પત્રમાં મારી માગી લીધી.

બંકિમ બાળુ પોતાની દીકરી શ્રીમતી શરતકુમારીને બહુ ચાહતા હતા. એટલે રોજ કદાચ તેમને દુનિયામાં બીજા કાઈ ઉપર નહિ હોય. ઉદાહરણરૂપે એ વિષેની થોડી વિગત નીચે આપવામાં આવે છે:-

બંકિમ બાળુને બે રસોઈઆ હતા, પણ તેઓ ચાળી પીરસીને લાવતા ન હતા. આ કામ પોતાની ઇચ્છાથી શરતકુમારી કરતી હતી. તેને પિતાની સેવા કરવામાં આનંદ આવતો હતો અને પિતાને પણ તે સેવા પ્રદર્શ કરવામાં આનંદ થતો. એક દિવસ રાત્રે કન્યાએ પિતાનું બાણું પીરસીને ખૂમ પાડી કે “પિતાજી ! ચાળી પીરસી છે, જમવા ચાલો.” પિતાએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો. તેઓ તે વખતે ઝોરડામાં આંખો બંધ કરીને પુરશીપર બેઠા હતા અને કન્યા ઓસરીમાં ઉભી હતી. પિતાનો જવાબ ન મળતાં કન્યાએ ફરી ખૂમ મારી:- “પિતાજી ચાલો.” પિતા શાંતજ રહ્યા. અંતે બંકિમની બાબીએ પાસે જઈને કહ્યું:- “ઉંઘી ગયા કે શું ?” બંકિમે કામળ સ્વરે કહ્યું:- “જરા થૂપ રહો-શરત ખૂમ પાડે છે, મને સાંભળવા દો.” એક નવલ-કથા લખીને જે ભાવ ન સમજાવી શકાય તે ભાવ બંકિમે આ પ્રમાણે બે ચાર શબ્દોમાં પ્રગટ કરી દીધો !

બંકિમચંદ્રના પાછલા જીવનમાં એક દિવસ તેમનો કાઈ અંતરનો મિત્ર કલકત્તાના પાટલડાંગાવાળે ઘેર આવ્યો હતો. મુલાકાત થયા વખતે થઈ હતી. મિત્રે આવતાંજ “ગુડ મોર્નિંગ” (સલામ) કરી અને શેકહેન્ડ (હસ્તધુનન) કરવાના ધરાદાયી હાથ લાંબાવ્યો. બંકિમચંદ્રે તેના હાથને પોતાના હાથમાં ન લેતાં કહ્યું “ભાઈ ! એ સમય હવે જતો રહ્યો છે. મિત્ર મહાશયે કહ્યું:- “ના, વખત બદલાયો હોય એમ લાગે છે.” બંકિમચંદ્રે હસીને કહ્યું:- “તમે કાયર થો, હું બાહાજ છું. તમે પ્રણામ કરો, હું આશીર્વાદ આપું. એવોજ નિયમ છે. શેકહેન્ડની શી જરૂર છે ?”

બંકિમચંદ્ર જે રીતે ઉપદેશ આપતા હતા તેમાં પણ એક વિશેષતા હતી. ચાંદળ વંશમાં કોઈ માથુસ બહારના કોઈ માથુસ પાસેથી મંત્ર નહોતા લેતા. બંકિમચંદ્રના કુળની પુરાણી પરિપાટી છે કે પોતાનાજ વંશના કોઈ વૃદ્ધ અને યોગ્ય પુરુષ પાસેથી મંત્ર મેળવવો. આ પ્રથા અનુસાર બંકિમના વંશના કોઈ પુરુષે બંકિમ પાસેથી મંત્ર લીધો હતો. બંકિમે મંત્ર આપી નવદીક્ષિત શિષ્યને કેવળ એજ ઉપદેશ આપ્યો હતો કે “હમેશાં એટલું યાદ રાખજે કે હું બાહાજ છું.” ઉપદેશ હુંકો હોવા છતાં કેવો મહાન છે ! કેટલા થોડા શબ્દોમાં કેવો મહાન ઉપદેશ !

બંકિમચંદ્ર જ્યારે બહેરામપુરમાં હતા, ત્યારે કોઈ વર્તમાનપત્રના સંપાદક મહા-

શય પૈસા લેવા માટે કલકત્તાથી બંદિમ બાળ્ય પાસે ગયા. પૈસા શાને માટે જોઈતા હતા તેની બબર નથી. સપાદક મહાશય પહેલાં જાતે પ્રયત્ન કરતાં ફળીશ્રૂત ન થયા એટલે તેમણે બંદિમને પકડ્યા. બંદિમે રાણી સુવર્ણમયીને આગ્રહ કર્યો. રાણીએ તેજ ધરીએ રૂ. ૪૦૦) આપ્યા. ત્યારબાદ બંદિમયંદ્રના મનમાં શંકા થઇ કે આ પૈસા યોગ્ય રસ્તે વપરાયા નથી. ચોતાના પ્રયત્નથીજ એ રકમ અપાયેલી હોવાથી તેઓ બહુ ક્ષોભ પામ્યા. તેમણે તે રકમ દાતાને પાછી ભરી જવા આગ્રહ કર્યો. સપાદકજી પચાવેલી રકમ પાછી આપવા કબુલ ન થયા. એટલે બંને વચ્ચે સખ્ત વાતચીત શરૂ થઇ અને અતે બંનેનો સંબંધ છૂટી ગયો.

સપાદકજીએ બદલી વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેમના હાથમાં જે વર્તમાનપત્ર હતું તેનાં કેલમોમાં બંદિમવિરુદ્ધ જોરદાર ભાષામાં લેખ આવવા લાગ્યા. તે વર્તમાનપત્ર બગાળી હતું. બગાળના ગૌરવરૂપ બંદિમે કર્તવ્યજ્ઞાનથી માતૃભાષામાં અનેક ગાળો ખાધને પચાવી દીધી અને કંઈ પણ જવાબ ન આપ્યો. માત્ર 'રજની'માં હીરાલાલને લાવીને 'સંપાદક-ચરિત્ર' લખ્યું.

બંદિમયંદ્રને એકજા હૃદયના ચાર મિત્રો હતા. તેમાં એકનું નામ ક્ષેત્રનાથ બટ્ટાચાર્ય હતું. વચ્ચે બંદિમ બાળ્ય સાથે તેમને જરા ખૂદું મન થયું હતું; પણ બ્યારે ક્ષેત્રબાળ્ય મરવા પડ્યા ત્યારે બંને મિત્રોનો પુનઃ જોડો થયો હતો. અને બંને મિત્રો ખૂબ રડ્યા હતા.

બીજા મિત્રનું નામ રાધામાધવ વસુ હતું. તેઓ ભવાનીપુરના રહેવાસી હતા. તેમના સદ્ગુણો ઉપર બંદિમ બાળ્ય એટલા મુગ્ધ હતા કે કદાચ બીજા કોઈના ઉપર એટલા નહિ હોય. બંદિમના જીવનનો એક ભાગ રાધા માધવ બાળ્ય સાથે એવો જોડાયેલો છે કે તેનો ઉલ્લેખ કરવાથી બહુ લોકોને માનસિક કષ્ટ ભોગવવું પડે. રાધા માધવ બાળ્યને એક વાર એક રાવબહાદુર સાથે ઝઘડો થયો, ત્યારે બંદિમે રાધા માધવ બાળ્યનો પક્ષ લીધો. તેથી તેમનો એક પ્રબળ શત્રુ ઉત્પન્ન થયો હતો. તે શત્રુએ જીવનપર્યંત બંદિમ બાળ્યને હેરાન કર્યા હતા, પણ રાધામાધવનો છૂટકારો થયો હતો. તેઓ પણ અકાળેજ બંદિમ બાળ્યને રડતા મૂકીને સ્વર્ગવાસી થયા. તેમનો શોક બંદિમ જીવનપર્યંત ખૂલ્યા નહિ.

ત્રીજા મિત્ર બાળ્ય દીનજી મિત્ર અને ચોથા મિત્ર બાળ્ય જગદીશનાથ રાય હતા. બંને બંદિમયંદ્ર કરતાં વયમાં મોટા હતા અને નિષ્કપટી હતા. એવા મિત્રો આજકાલ બહુ ઓછા જોવામાં આવે છે. આપણે સ્વાર્થી અને અભિમાનથી ભરેલા છીએ. નિરવધાર મૈત્રીમાં કેવું અને દૃઢ સુખ છે તે આપણે બરાબર જાણતા નથી. બંદિમયંદ્ર તે જાણતા હતા અને તેથી તેઓ જોને ચાહતા હતા તેની ખાતર કંઈ પણ કરવાનું બાકી નહોતું રાખતા.

બંદિમચંદ્રને વિદ્યાભ્યાસનો બહુ શોખ હતો. કલકત્તાના સુરિખ્યાત જ્યોતિષી સ્વર્ણેશ્વર દેવમોહન બાણ પાસેથી તેઓ થોડાજ દિવસમાં જ્યોતિષશાસ્ત્ર શીખ્યા હતા. અરબીનું નજીમ શીખવા માટે મોક્ષવી પાસેથી અરબી પણ શીખ્યા હતા. સંગીતમાં પણ તેઓ પાછળ નહતા. કાંટાલપાડામાં એક દેશપ્રસિદ્ધ ગવૈયો રહેતો હતો. તેનું નામ યદુભટ્ટ તાનરાજ હતું. બંદિમ બાણ તેને માસિક ૭૦ રૂપિયા આપતા હતા. ગાયનાવદી તેઓ એજ ભટ્ટ પાસેથી શીખ્યા હતા. બંદિમનું ગળું સાફ નહોતું પણ તેમને તાલ વગેરેનું જ્ઞાન બહુ સારું હતું. હારમોનિયમ વગાડવામાં તેઓ સિદ્ધ હતા. એક દિવસ તેઓ નાટકશાળામાં મૃણાલિની (નાટકના આશરમાં ફરવાયલી બંદિમ બાણની નવલકથા)નો અભિનય જોવા ગયા હતા. તેમાં ગવાતા એક ગાયનનો તાલસૂર તેમને પસંદ નહિ પડવાથી તેઓ અત્યંત અસંતોષ પામીને નાટકશાળામાંથી આદવા ગયા હતા; અને પછી બીજેજ દિવસે પોતાના ભાણેજ શ્રીદિગ્વેન્દુ સુંદરને આ ગાયનનો તાલ-સૂર વગેરે શીખવ્યું હતું.

બંદિમબાણ ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં પણ અસાધારણ યોગ્યતાવાળો હતો. અલીપુરમાં નોકરી કરતા થોડા દિવસ સુધી મેડિકલ કોલેજમાં એનેટોમી (શરીર-શાસ્ત્ર) પણ શીખ્યા હતા. બંદિમ જેવા તીક્ષ્ણ ભુદ્ધિવાળા માણસ માટે થોડા વખતમાં શરીરશાસ્ત્ર શીખી લેવું એ કંઈ અઘરું ન હતું. તેઓ શરીરશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાન થયા પછી ઘેર જોડા જોડા, બીજાની સલાયત સિવાય જાતેજ ચિકિત્સા-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા; અને પૂરેપૂર્ણ શીખ્યા પછીજ અટક્યા. તેમને ન્યારે કેઈ નવો વિષય શીખવાની ઇચ્છા થતી હતી ત્યારે તેઓ તે વિષય સંપૂર્ણ શીખી લેતા માટે અધીરા થઈ જતા હતા; અને ન્યાસુધી તે વિષય સારી રીતે શીખી લેતા નહિ ત્યાંસુધી તેમને શાંતિ વળતી નહિ. ચિકિત્સાશાસ્ત્ર શીખ્યા પછી તેમણે વૈદ્યશાસ્ત્રના ઢગળાંકે ત્રણે મંગાળ્યા હતા.

બંદિમચંદ્ર કેવા સંતુષ્ટ અને ઉદાર હતા, તે બતાવવા માટે અત્રે એક ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. કાંટાલપાડા પાસે ગારીફા નામનું એક ગામ હતું. ત્યાંના એક ગૃહસ્થનો છોકરો બાણવા માટે સમુદ્રપાર પરદેશ ગયો હતો. પાછો આવ્યા પછી તેને સમાજે નાતજહાર મૂકવાનો કરાવ કર્યો છે એમ તેમણે જણવ્યું. તે વખતે બાણ સ્વામયરજી અને બાણ સંજીવચંદ્ર સમાજના નેતા હતા. તે બંને છોકરાએ બાણ સ્વામયરજીનો આશરો લીધો. સ્વામયરજી આશ્રય નહિ દેતાં કહ્યું કે—“મારી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરીને સમાજ ઉપર હું અત્યાચાર કરી શકું નથી. તમે તમારી નાતવાળા પાસે જાઓ, અને જો તેઓ તમને નાતમાં લે તો મને કંઈ અડચણ નથી.”

અતે તે બંને માણસે સમુદ્રયાત્રાનું પ્રાથમિક પણ કહ્યું; પણ નાત કે

સમાજે તેને દાખલ કર્યો નહિ. છેવટે તે નિરુપાય થઈને બંકિમને શરણે આવ્યો. બંકિમને તેના ઉપર દયા આવી. તેમણે વિચાર કરીને એક ઉપાય ઠાક્યો. તે બધા માણસને કહ્યું “ તમે કોઈ રવિવારે મને આમંત્રણ આપો, હું તમારે ત્યાં આવીને ભોજન કરી બેઠશ. તે બધા માણસે તે પ્રમાણે ક્યું અને બંકિમ બાળુ રવિવારે તેમને ઘેર ગયા. ઠાંઠાલપાડાના કોઈ પણ માણસને આ વાતની ખબર ન પડી. તે બધા માણસને ઘેર ભોજન કરી આવીને તેઓ પોતાના ભાઈને મળ્યા. બંકિમે પ્રથમ આડી અવળી બે એક વાતો કરીને પછી હસતાં હસતાં કહ્યું—“ મોટાભાઈ! હું એક કામ કરી આવ્યો છું.”

શ્યામચરણે પૂછ્યું “ શું કરી આવ્યો છે ? ”

બંકિમે ખૂબ હસતાં હસતાં કહ્યું “ રાય-કુટુંબમાં ભોજન કરી આવ્યો છું.”

શ્યામચરણે સ્તબ્ધ થઈ ગયા. રાય મહારાય પડદા પાછળ ઉભા હતા. અવસર જોઈને તેઓ પણ આવ્યા. એટલે શ્યામચરણ બાળુ બીજું શું કહે ! તરતજ તે બધા માણસને સમાજમાં લેવામાં આવ્યો. તે બદ્ધ પુરુષ જીવનપર્યંત બંકિમબાળુનો કૃતચ રહ્યો.

બંકિમબાળુની પ્રતિભા વિષે તેમના એક ચરિત્રમાં લખ્યું છે કે:—

“બંકિમબાળુની સાધારણ વાતચીત સાંભળીને કોઈ પણ તેમની પ્રતિભાને જાણી શકતું ન હતું; પણ જ્યારે તેઓ કોઈ વિષયની ચર્ચામાં ઉતરતા ત્યારે તેમનું રૂપ જલદાઈ જતું. તેમની ચળકતી આંખો વધુ ચળકવા લાગતી, અને વખતો વખત હાથપગ વગેરે અંગ પણ થોડાં થોડાં હાલતાં હતાં. પ્રતિભાની કોઈ આરંભ છતાં તેમના મુખ-મંડળ ઉપર પ્રકાશી ઉઠતી. તે વખતે આંખોની ચંચળતા, વાક્યોનો અસંખ્ય ભાવ, તેમજ મનની અચિરચરતા કોણ જાણે ક્યાંય જતાં રહેતાં. જાણે પાંચ વર્ષનો કોઈ છોકરો એકાએક પ્રૌઢ બની જઈને રંગભૂમિ ઉપર આવ્યો હોય ને ! એમ લાગતું હતું.”

બંકિમચંદ્ર બહુ ક્રોધી હતા. તેઓ ક્રોધના આવેશમાં આવતા ત્યારે ધૂણ ઉઠતા, પણ ક્રોધને મારતા કરતા નહિ. બંકિમબાળુથી ઘરનાં નાનાં મોટાં બધાંય ડરતાં હતાં. પરંતુ તેમનો ક્રોધ બહુ વાર રહેતો નહિ. ધડીભરમાં તેમનો ક્રોધ શાંત થઈ જતો; પણ ક્રોધની શરૂઆત બહુ આકરી થતી. તે વખતે તેઓ આત્મસંયમ અને શિશુજી બંધુક બૂલી જતા હતા.

બંકિમે કલકત્તામાં એક ઘર ખરીદીને જીવનની આખરનાં કેટલાંક વર્ષ તેમાં જાળ્યાં હતાં. સન ૧૮૮૭ માં તે ઘરમાં તેઓ રહેવા આવ્યા હતા. તે ઘર પાટલ-કાંચામાં મેડિકલ કોલેજની સામે છે. હાલ બંકિમ-આશ્રમના નામથી તે પ્રસિદ્ધ છે. વાલ્મીકી લોડી કર્જનના અમલમાં સરકાર તરફથી ત્યાં એક પત્થર કોતરાવીને ચોડવામાં આવ્યો છે. તેમાં લખ્યું છે કે:—“ આ જગ્યામાં નવલકથાકાર બંકિમચંદ્ર રહેતા હતા. જન્મ ૪૦ સં ૧૮૪૬; મૃત્યુ ૪૦ સં ૧૮૮૪.”

બંદર્શનમાં બંદિતબાણએ સામ્યવાદ ઉપર તેમજ વિધવાવિવાહ ઉપર જે લેખો લખ્યા હતા, તેનો થોડો થોડો ભાગ અત્રે આપવામાં આવે છે.

“રામ મોટા માણસ કહેવાય છે, અને જીવે નાનો માણસ. આમ શામાટે છે ? જીવે ચોરી નથી જાણતો, છેતરપંડી નથી જાણતો, ખીજતું સર્વસ્વ ધૂતી લેવાનું નથી જાણતો, તેથીજ જીવે નાનો માણસ છે ! રામે ચોરી કરીને, છેતરપંડી કરીને, ઠગબાજી કરીને પૈસા એકઠા કર્યા છે, તેથી રામ મોટા માણસ છે. અથવા રામ પોતે સ્વ-ભાવથીજ ભલો માણસ છે, પણ તેના વડદાદા ચોરી, છેતરપંડી વગેરેમાં અત્યંત નિપુણ હતા; તેઓ પોતાના શેઠનું સર્વસ્વ હરી લઇને જમીન અને પૈસા એકઠા કરી ગયા છે. અર્થાત્ રામ જુગારી અને ચોરનો પુત્ર છે, તેથી તે મોટા માણસ છે; અને જીવાના દાદાએ જાતે કમાઇને ખાધું છે માટે તે નાનો માણસ છે. અથવા રામે કોઇ કઠારાની કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો છે, તેથી તે મોટા માણસ છે. બસ ! રામના માહાત્મ્ય ઉપર કૂલના વરસાદ વરસાવો.”

“વિપત્તિ સંસારનો નિયમ છે. જગતના સઘળા પદાર્થોમાં વિપત્તિ છે; પરંતુ બ્રાહ્મણ અને શૂદ્રમાં તો બહુજ અસ્વાભાવિક વિપત્તિ દેખાય છે. જેમ કે બ્રાહ્મણનો વધ કરવો એ મહા પાપ છે, ત્યારે શૂદ્રનો વધ કરવો એ નાનું પાપ છે; પરંતુ આ વાત કુદરતી નિયમાનુસાર બરાબર તો નથીજ. બ્રાહ્મણ શામાટે અવધ્ય છે ? શૂદ્ર શામાટે વધ્ય છે ? ખેડુત દાતા છે, તો પછી બ્રાહ્મણ શામાટે દાતા નથી ? તેને બદલે એવોજ નિયમ શામાટે ન થયે ? જેને આપવાની શક્તિ છે તેજ દાતા છે, અને જેને લેવાની જરૂર છે તે લેનાર છે ?”

“બધાના કરતાં ધનની વિપત્તિ બહુ ભારે છે. એ વિપત્તિના પ્રતાપે કોઇ કોઇ માણસોને રૂપિયા ખુટાડ્યા ખુટતા નથી; ત્યારે બીજા બાણ લાખો માણસો અત્રના અભાવે મરણ અને રોગના શિકાર થઇ પડે છે !”

“બધી જાતની ઉત્તતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉત્તતિ છે. પશુઆદિના જેવી ઈન્દ્રિય-તૃપ્તિ સિવાયનું બીજું કોઇ પણ એવું સુખ તમે નહિ ખતાવી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉત્તતિમાં રહેતું ન હોય. છતાં પણ શૂદ્ર જ્ઞાનચર્યાનો અધિકારી નથી ! બસ જ્ઞાનનો તો અધિકાર માત્ર બ્રાહ્મણનેજ ! અને ભારતના ધણા ખરા લોક બ્રાહ્મણોત્તર જાતના હોવાથી તે ધણા ખરા લોકોએ તો બસ મૂર્ખજ રહેવું જોઇયે !”

“વિધવાવિવાહ” ના આ સૌથી મોટા અને વિચારણીય તથા ગંહન વિષય ઉપર બંદર્શનના ચોથા અંકમાં બંદિતચંદ્રે નીચે પ્રમાણે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો:—

“વિધવા-વિવાહ સારો પણ નથી ને નકારો પણ નથી. બધી વિધવાઓના વિવાહ કરવા એ કદાપિ સાદું નથી. પણ હા, વિધવાની ઇચ્છાનુસાર તેને વિવાહની જ્ઞાત આપવી એ તો સારીજ વાત છે. જે સી સાધી છે, જે પોતાના પ્રથમ પતિને

હૃદયપૂર્વક ચાહે છે, તે કદિ પુનર્લગ્ન કરશે નહિ. જે નાતોમાં વિધવા-વિવાહનો ચાલ છે તેમાં પણ પવિત્ર સ્વભાવવાળા, સ્તેહાળ અને સાધ્વી વિધવાઓ પુનર્લગ્ન કરતી નથી; પણ જે કાંઈ વિધવા-ગમે તો તે હિંદુ હોય કે ગમે તે જાતની હોય-તોપણ પતિના સ્વર્ગવાસ પછી જે તે પુનર્લગ્ન કરવા ઇચ્છે તો તેને જરૂર તેવો અધિકાર છે. જે પુરુષને પત્નીના મરણ પછી વિવાહ કરવાનો અધિકારી ગણી શકાય છે, તો સામ્યવાદ પ્રમાણે સ્ત્રી પણ પતિના મરણ પછી ઇચ્છા યતાં પુનર્લગ્નની અધિકારિણી છે. મનુષ્યમાત્રનો અધિકાર છે કે જેમાં ખીજાઓનું અનિષ્ટ ન થતું હોય એવું દરેક કાર્ય તે કરી શકે છે. તેથી પત્નીવિયોગી પતિ, અથવા પતિવિયોગિની પત્ની બન્ને ઇચ્છા યતાં પુનર્લગ્નનાં અધિકારી છે. આ પ્રમાણે જોતાં વિધવાને પુનઃ વિવાહ કરવાનો જરૂર અધિકાર છે, પણ આ નૈતિક તત્ત્વનો હજી સુધી આ દેશમાં સામાન્ય જનતાએ સ્વીકાર કર્યો નથી. જે લોકો અંગ્રેજ શિક્ષણને લીધે, અથવા વિદ્યાસાગર મહાશયના યા પ્લહસમાજના કહેવા પ્રમાણે આ નીતિનો સ્વીકાર કરે છે તેઓ પણ તેને વર્તનમાં ઉતારી શકતા નથી. જે મહાશયો સ્વીકાર કરે છે કે વિધવાને વિવાહનો અધિકાર છે, તેમનાજ ઘરની વિધવાઓ વિવાહ કરવાને આતુર હોય છે છતાં પણ તેઓ એવા વિવાહ કરવાનું સાહસ કરતા નથી. એનું કારણ સમાજનો ભય છે. એજ ભયના કારણે આ સામ્યવાદ જનસમાજમાં પ્રવેશ કરી શક્યો નથી. અન્યાય પ્રકારનો સામ્યવાદ જનસમાજમાં દાખલ થઈ શક્યો નથી તેનું કારણ તો એમ સમજાય છે કે પુરુષવર્ગ તે પ્રકારના પ્રચારમાં પોતાનું અનિષ્ટ સમજે છે; પણ આ વાત જરા પણ સમજાતી નથી કે આ પુનર્લગ્નનો સામ્યવાદ સમાજમાં કેમ દાખલ થતો નથી ? એ કાંઈ કષ્ટસાધ્ય પણ નથી; કારણતું અનિષ્ટ કરનાર પણ નથી; બલકે અતેકાને માટે સુખ-સમૃદ્ધિના કારણરૂપ થઈ શકે તેમ છે. છતાંયે સમાજમાં તેનો સ્વીકાર થવાનાં ચિન્હ જણાતાં નથી; તેનું કારણ એજ છે કે સમાજમાં લોકાચારની ઉપરવટ થતું એ તદ્દન અશક્યજ થઈ પડ્યું છે.”

“ બીજી એક વાત છે. ઘણાં માણસો એમ માને છે કે ચિર વૈધવ્યના રિવાજને લીધે હિન્દુ-લલનાઓનું પાતિત્રય એવું દૃઢ બંધાયેલું છે કે તેને માટે બીજી જાતનો વિચાર કરવો પણ કીક નથી. અર્થાત્ બધી હિંદુ સ્ત્રીઓ જાણે છે કે તેના એક પતિની સાથેજ તેનું સંબંધનું સુખ ચાલ્યું જશે, તેથી તે પતિ ઉપર અનન્ય ભક્તિભાવ રાખે છે. આ સંપ્રદાયના લોકોની સમજણ પ્રમાણે એજ કારણથી હિંદુઓનાં ઘરોમાં દાંપત્યસુખ આટલું વધારે છે; તો ભલે એ વાતને આપણે સત્યજ માનીએ. પણ જે એમજ છે તો પછી જેની સ્ત્રી મરી ગઈ હોય તે પુરુષને પણ આજીવન વિધુર રહેવાનું વિધાન શામાટે નથી ? તમારા મરણ પછી તમારી સ્ત્રીને માટે

બીજો માર્ગજ નથી તેથી તમારી સ્ત્રી તમારા ઉપર વધારે પ્રેમ રાખે છે; તો પછી તમારી પણ સ્ત્રીના મરણ પછી ખીજી ગતિ ન થવા પામે એવો નો નિયમ રાખ્યો હોય, તો તમે પણ સ્ત્રી તરફ અધિક પ્રેમ રાખશો એ વાત ખુલ્લીજ છે, અને તેમ છે તો પછી તમારી-પુરુષોની-બાબતમાં પણ તે નિયમ કેમ લાગુ નથી પડતો? માત્ર કેવળ અબળા સ્ત્રીઓને માટેજ એવો નિયમ સામાટે છે? તમે કાયદાના કર્તા છો, તેથી તમારે સહેર છે. તમારામાં બાહુબળ છે તેથી તમે અત્યાચાર કરી શકો છો; પણ યાદ રાખજો કે તે અન્યાયી કામ છે, મહા ધર્મવિરુદ્ધ કાર્ય છે.”

બંકિમ બાળુ શ્રેષ્ઠ સમાલોચક હતા. તેઓ રદી સાહિત્યની જેવી તીવ્ર વ્યંગપૂર્ણ સમાલોચના કરતા હતા, તેજ પ્રમાણે ઉપયોગી સાહિત્યની સુવિસ્તૃત અને મર્મસ્પર્શી સમાલોચના કરવામાં પણ પાછા પડતા ન હતા. સમાલોચના કરતાં તેઓ પોતાના પારકાનો વિચાર નહોતા કરતા. હેઠ્ઠા એક સો વર્ષમાં તો બંગાળામાં બંકિમચંદ્ર જેવો વિદ્વાન સમાલોચક કામ પેદા થયો નથી. તેમનું સમાલોચક પદ હજીયે ખાલી જોઇને શ્રીયુત રવીન્દ્રનાથે બહુ ખેદપૂર્વક “સાધના” પત્રમાં લખ્યું હતું કે-

“જ્યારથી બંકિમજી સમાલોચક પદથી દૂર થયા, તે દિવસથી આજપર્યંત કોઇ તે પદનો અધિકારી પેદા થયો નથી. તે સમયની સાહિત્ય જગતની અરાજકતાનું ચિત્ર હૃદયમાં અંકિત કરવાથી વાચક વર્ગ સમજી શકશે કે અમારો સાહિત્ય-સમ્રાટ કોણ હતો? અને તેના ગયા પછી રાજ્યભાર કઇથી કરવા યોગ્ય કોઇ પણ વ્યક્તિ હાજર નથી.”

બંકિમચંદ્રને તીવ્ર સમાલોચક તરીકે લોકોના અપ્રીતિપાત્ર બનીને કેવી ગાળો ખાવી પડતી હતી તેનું એક દૃષ્ટાંત આપીશું.

એક નાટક બંગદર્શનમાં સમાલોચના માટે કોઇએ મોકલ્યું. બંકિમે બંગદર્શનમાં તે નાટકની જરા તીવ્ર સમાલોચના કરી. જેણે નાટક લખ્યું હતું તે ખાત્રીપૂર્વક માનતો હતો કે તેનું નાટક અત્યંત સુંદર છે, તેથી બંકિમે કરેલી સમાલોચનાથી તે નાખુશ થયો. બંકિમજીને ગાળો દેવાના ઇરાદાથી તે પોતાના એક સગાને શરણે ગયો. તે સગાનું એક માસિક પત્ર ચાલતું હતું, અને તેણે જરા ઠીક પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી. તેમાં વિલાસતના ‘પંચ’ જેવા વ્યંગપૂર્ણ ચિત્રો પણ આવતા હતાં. વસંતકના સંપાદકે રડતા સગાનાં આંસુ લુછવા માટે વસંતકમાં એક ચિત્ર જામ્યું. તેનું નામ “સાહિત્યક્ષેત્ર” રાખ્યું હતું. તે સાહિત્યક્ષેત્રમાં એક જખરા શરીરવાળો સાંઢ અને થોડાં ઘેટાં ચીતર્યાં હતાં. સાંઢની નીચે બંકિમચંદ્રનું નામ લખ્યું અને તે સાંઢ એક નાના ઘેટાની છાતીમાં ખોસેલા ચીમકા ઉપર ‘બંગદર્શન’ લખ્યું હતું. આ રીતે શ્રેષ્ઠ સમાલોચક બંકિમને કર્તવ્ય જનવર્તા ગાળો ખાવી પડતી હતી.

અદમદર્શી કવિવર રવીન્દ્રનાથે સાધના પત્રમાં લખ્યું હતું કે-“બંકિમચંદ્રના

ઉપર એક પક્ષનો ખાસ રોષ હતો. તે પક્ષ તેમના પર ખુબ દ્રેષ રાખતો હતો. જે ક્ષુદ્ર લેખકો તેમના અતુકરણનો વૃથા પ્રયત્ન કરતા હતા તેઓજ પોતાનું ઝણુ છુપાવવા માટે તેમને સૌથી વધારે ગાળો આપતા હતા. મને યાદ છે કે જ્યારે બંકિમ બાળુ બંગદર્શનમાં સમાલોચના કરતા હતા, ત્યારે તેમના એવા ક્ષુદ્ર શત્રુઓની સંખ્યા ઓછી નહોતી. સેકડો અયોગ્ય માણસો તેમની ઇર્ષ્યા કરતા હતા. તેમના ક્ષુદ્ર દર્શો બંકિમને જરૂર દુઃખ દેતા હતા; પણ તેઓ કોઈ પણ રીતે કર્તવ્યવિમુખ થયા નથી. તેઓમાં અજેય બળ, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને સંપૂર્ણ આત્મવિશ્વાસ હતો. ”

બંગદર્શનમાં તકલાદી સાહિત્યની કેવી તીવ્ર સમાલોચના થતી હતી, તે દર્શાવવા માટે અત્રે તેમની થોડીક સમાલોચનાઓનો ભાવાર્થ આપવામાં આવે છે:—

“ પહેલાંના સમયમાં અગ્નિદેવતા મહાન પરીક્ષક હતા, મનુષ્યના ચરિત્રનીએ પરીક્ષા અગ્નિદ્વારા થતી હતી. જેના સ્વભાવ કે ચરિત્રમાં જરા પણ મહિનતા હોય તો તે અગ્નિપરીક્ષામાં જણાઈ જતી. વાનર-પતિ રામચંદ્રે અગ્નિદ્વારા સીતાની પરીક્ષા કરી હતી. અત્યારસુધી અનેક અરણ્યવાસીઓ એજ રીતે સાધુત્વની પરીક્ષા કર્યા કરે છે. બધા લોકો હમેશાં જુએ છે કે સોનાની પરીક્ષા અગ્નિદ્વારાજ બહુ સારી થાય છે. તેથી અમારે પણ કેટલાક બંગાળી ઇશોની પરીક્ષા અગ્નિદ્વારા કરવી એજ યોગ્ય છે, ઓછામાં ઓછી નાટક, પ્રહસન, ઉપહસન વગેરે આધુનિક રસિક-રંજક ઇશોની તો એવીજ રીતે પરીક્ષા કરવામાં આવે તે ઠીક છે. ઇશોની ‘આવી પરીક્ષા નથી પણ નથી. સાંભળ્યું’ છે કે રાજા વિક્રમાદિત્યના સમયમાં આ પરીક્ષા પ્રબળરૂપે પ્રચલિત હતી. અચને અગ્નિમાં નાખતાં જે તે સળગી જતો તો રાજ્યાધિકારીઓ માનતા કે અંથ જરૂર નકામો હતો; નહિ તો તે સળગી સામાટે જાય ? અમે પણ તેજ દર્શાવતું અતુકરણ કરીને એ પ્રહસનની પરીક્ષા કરી. પરિણામે અંથ સળગી ગયો. અમે યુ કરીએ. લેખક જરાયે ખોટું ન લગાડે. લેખકનું નામ હરિહરનંદી છે. ”

“માધવિકા નાટક—આ નાટકની પણ એવીજ પરીક્ષા કરવાની અમારી બહુ ઇચ્છા હતી; પણ કોઈ ખાસ મિત્રના આગ્રહથી અમે અમારો વિચાર પડતો મૂક્યો. હાલનાં નાટકમાત્રની જે આવી રીતેજ પરીક્ષા થાય તો કઈ બહુ નુકસાન નહિ થાય. જેટલાં નાટક જેવામાં આવે છે તે બધામાં લગભગ એકજ જાતના કારીગરોનો હાથ છે. બધા નાટક-લેખકોની એવી ધારણા છે કે નાટકમાં આવતાં પાત્રોની વાતચીત લખી શકવાથીજ નાટક રચવાનું કામ પૂર્ણ થાય છે. કદાચ વાચકોમાં પણ એવોજ સંસ્કાર છે કે એવાં સવાલ-જવાબ વાંચી લેવાથી નાટકનું વાંચન પૂર્ણ થઈ જાય છે. ગમે તેમ હો પણ હવેથી અમે તો એવા ઇશો માટે અગ્નિ-પરીક્ષાજ કરવાનું ઇરાદું છે. ”

“બંગાળી શિક્ષણ—બાળુ સિદ્ધેશ્વર રાયે અમારા ઉપર ઉપકાર કરીને

તેમના લખેલા બંગાળી-શિક્ષણ નામના પુસ્તકનો પ્રથમ ભાગ સમાલોચના માટે મોકલ્યો છે. પહેલા પૃથ્થમાં કંઈક સુધીના બધા અક્ષરો ડબ્બલ ગ્રેટ ટાઇપમાં છાપેલા છે. બીજા પાનામાં ચ અને ત્રીજા પાનામાં વ ના જોડાક્ષરો વગેરે છે. જરા પણ ભૂલ નથી. લેખકની કુશળતા અદ્ભુત છે. બાણુએ વિદ્યાપત્રમાં લખ્યું છે કે “આવાં પુસ્તકોના અભાવથી ઘણા માણસોએ મને આ ખોટ પૂરી પાડવાનો આમંત્ર કર્યો.” અને તેમણે એમ પણ જણાવ્યું છે કે એ ખોટ પૂરી પાડવા માટે “ત્રીયુત મીયા-જન રહેમાન મહાશયે બંધી સામગ્રીનો સંગ્રહ કર્યો છે.” હિન્દુ મુસલમાનના એકઠા થવાથી ભારતની કેટલી ઉન્નતિ થઈ શકે છે તેનું આ એક અદ્ભુત ઉદાહરણ છે.”

“એક પુરાતન ગ્રંથ—૭ વર્ષ થયાં કેાઈ દેશપ્રેમી ગ્રંથકારે જ્ઞાન-દીપથી બંગાળી ભાષાને પ્રજ્વલિત કરવા માટે એક ચાર આનાની કિંમતનું પુસ્તક છપાવ્યું હતું. બંગાળને કમનસીબે કેાઈએ આ પુસ્તક ખરીદ્યું નહિ એટલે હવે જાહેરખર્ચની જરૂર પડી છે. અમારા જાણવામાં આવ્યું છે કે તેનું ખર્ચ બચાવવા માટે તે મહાશયે તે પુસ્તક અમારી પાસે સમાલોચના માટે મોકલ્યું છે. ઘણા લોકો જાણે છે કે સમાલોચનાથી જાહેરાતનું કામ ચાલે છે, તેથી ગ્રંથકારને અમે એવી તક આપવા ઇચ્છતા નથી. આથી કરીને બહુ માણસો બળા ઉઠ્યા છે. બંગદર્શનના પૂર્વ સંપાદક જરા વધારે છુદ્ધિમાન હોવાથી તેમણે બંગદર્શનમાં સમાલોચના કરવાનું બંધ કરી દીધું હતું. જે દિવસે તેમણે કહ્યું કે હવે અમે પુસ્તકોની સમાલોચના નથી કરવાના, તેજ દિવસથી બંગદર્શન કાર્યાલયમાં પેલી લાલ, લીલા, પીળાં, વાદળા, જુરાં પૂર્વાણી, સુશોભિત, નાની, મોટી, જડી, પાતળી, હલકટ ચોપડીઓની આવક બંધ થઈ ગઈ! x x x ભોજન કરી રહ્યા પછી ભોજનગૃહની જેવી સ્થિતિ થઈ જાય છે એવી સ્થિતિ બંગદર્શન પુસ્તકાલયની થઈ ગઈ! બહુભોજન મમામ થઈ ગયેલું જાણીને-એએક નિમિત્તિત લલા માણસો સિવાયના-બીજા બિખારીઓ તો ઝાડુનો અવાજ સાંભળીનેજ ચાલ્યા ગયા. ફક્ત બે એક પુસ્તક ફકીરાએ દરવાજે છોડ્યો નહિ. સાહિત્ય મંસારના કાગડાઓ છેવટે ભીંત ઉપર બેસીને એકું મળવું બંધ થવાને લીધે-કા, કા, કરવા લાગ્યા; અને કેટલાક ફૂતરાઓએ પણ ભસવાનું જરી રાખ્યું, અંતે શાંતિ ફેલાઈ.”

“ભાગ્ય-વિઘ્નનામાં પડીને વર્તમાન સંપાદક સમાલોચના પુનઃ શરૂ કરી બંગ-સાહિત્ય સમાજમાં પુનઃ ઘોષણા થઈ કે પેલે ઘેર પાણું બહુભોજન શરૂ થઈ ગયું છે! એટલે ન્યાયાલંકાર, તર્કાલંકાર, વિદ્યાગ્ન, વિદ્યાવાગ્નીશ, -વિદ્યાનવીશ, વિદ્યાખવીશ, વિદ્યાકપીશ, વગેરે બધા ચોટલી ઉપર બેસવત્ર બાંધીને સમાલોચનાના બહુભોજનમાં પહોંચી ગયા! જોયું તો તેજ બિખારીઓ આપવડાઈના જળમાં

આશાસ્પી કેળના પાનને ઘોષને વસડપી મિકાઈની આશાથી દરવાજા આગળ ઉભા છે! એથીજ અમે કહ્યું છે કે બહુ માણસો બળી ઉડ્યા છે.”

“બંગ જવા દધને અમે કહી શકીએ કે સદ્ગ્રંથોની સમાલોચના કરતાં વધુ સુખ બીજું નથી; પણ જે ઢગલાના ઢગલા રહી પુસ્તકો ટપાલ મારફતે અમારા કાર્યાલયમાં આવે છે તેમની સમાલોચના તો અમારે માટે બહુજ દુઃખદાયક છે. તેમને વાંચવા કરતાં વધારે દુઃખપ્રદ બીજું કંઈજ નથી.”

સાહિત્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરી જે સમયે બંધિમચંદ્ર ગ્રંથો લખવાનો પ્રારંભ કર્યો તે સમયે અંગ્રેજ કેળવણીનો પ્રચાર બહુ જોરથી થતો હતો. કલકત્તામાં યુનિવર્સિટી સ્થપાઈ હતી, અને નગરે નગર અંગ્રેજ સ્કૂલો ઉઘડી હતી. ધનોપાર્જન માટે તથા રાજકીય સન્માન માટે પ્રજાનો સામાન્ય વર્ગ અંગ્રેજ ભાષા બોલવા તરફ દોરાયો હતો, અને ધનવાન વર્ગ પણ ઉપાધિધારી બનવા તથા રાજપુરુષોથી સન્માનિત થવા અંગ્રેજ ભાષા બોલવા લાગ્યો હતો. એ રીતે સૌ લોકોનું અંગ્રેજ ભાષા તરફ પુષ્કળ લક્ષ્ય હતું અને અંગ્રેજ ભાષા ન જાણનાર માણસ શિક્ષિતજ ગણાતો નહિ! અંગ્રેજ ભાષાની પ્રચલતાને લીધે માતૃભાષા તો ઢંકાઈ ગઈ હતી. જે અંગ્રેજ ભાષા જાણતો તેને માટે સાહિત્યનું વિશાળ ક્ષેત્ર ખુલ્લું હતું. સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, દર્શન, ઇતિહાસ ઇત્યાદિ જે વિષયો જાણવાની તેને મજા થાય તે વિષયો અંગ્રેજ ભાષામાં મળી શકતા હોવાથી અંગ્રેજ જાણનાર વર્ગ તેના નિશામાં ચક્રવુર રહેતો અને માતૃભાષાની કંઠાલ દશા ઉપર દુઃખી થવાને બદલે હાસ્ય કરતો. આવી સ્થિતિમાં પોતાની માતૃભાષાની ઉત્કૃષ્ટતા તથા સ્વદેશહિતૈષિતાની મહત્તા દેખાડી અંગ્રેજના અભિમાને અંધ બનેલા બંગાળીઓને વાસ્તવિક રસ્તે દોરવાને માટે બંધિમચંદ્રને કમર કસી.

જણાય છે કે બંધિમચંદ્રનો જન્મ જાણે બંગાળી ભાષાની સેવાને માટેજ થયો હતો! આખા જીવનપર્યંત તેમણે અસંત આગ્રહપૂર્વક બંગાળીભાષાની સેવા કરી. તેમની અસાધારણ શક્તિથી બંગાળીભાષાની અસાધારણ ઉન્નતિ થઈ. એમનો એ મહામંત્ર હતો કે “માતૃભાષામાં વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રચાર થયા વિના કોઈ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીય-ભાવના (સ્વદેશપ્રીતિ) પણ મેળવી શકતી નથી.” આ મહામંત્રનો સતત જાપ જાપી તેમણે બંગાળીભાષાના ભંડારમાં અંધરતોનો વધારો કરવા પુષ્કળ શ્રમ કર્યો. એમના અસાધારણ ઉત્સાહ તથા અસાધારણ વિદ્વતાથી બંગાળીમાં જાણે યુગજ ફેરવાઈ ગયો! બંધિમચંદ્રમાં સ્વજાતિપ્રેમ અને સ્વદેશભક્તિ અપાર હતી. એ ગ્રંથોને લીધેજ આજે લાખો સ્ત્રીપુરુષો તેમનાપર શ્રદ્ધા અને ભક્તિ ધરાવે છે. બંધિમચંદ્ર કહેતા કે, “પુસ્તકો લખવાનો ઉદ્દેશ સ્વદેશવાસીઓને

સદ્બોધ અને શુભ વિચારો આપવા એજ છે. જે લખાણ દેશગૃહો સમજી શકે તેવું ન હોય અથવા જે લખાણથી દેશને કશો ઉપકાર થાય તેમ ન હોય તે લખવું નકામું છે.”

બંધિમચંદ્રે અંચલેખનની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી તે સમયે બંગાળી ભાષાની દશા તદ્દન કંગાળ હતી; પરંતુ તેમના સતત પ્રયત્ન અને ઉત્સાહનું પરિણામ એ થયું કે ભારતવર્ષની તમામ ભાષાઓમાં બંગાળી ભાષા સર્વોત્કૃષ્ટ પદ પામી ! બંધિમચંદ્રની ભાષા સરળ, રસપૂર્ણ અને મર્મને સ્પર્શ કરનારી હતી. તેઓ પોતાના લેખમાં નવીનતા, સ્વાધીનતા અને સ્વદેશપ્રેમ છલોછલ ભરી દેતા. બંધિમચંદ્ર સૌંદર્યના પણ ઉપાસક હતા. પોતાના અંથોમાં ભાષાસૌન્દર્ય તથા ભાવસૌન્દર્ય ભરવા ઉપરાંત તેઓ પોતાના પાત્રોનાં હૃદયોનું સૌંદર્ય પણ બહુ ઉત્તમતાથી અંકિત કરતા.

૪૦ સં ૧૮૬૪ માં તેમની ‘દુર્ગેશનંદિની’ નામની નવલકથા પ્રકટ થઈ. માત્ર એ એકજ પુસ્તકથી તેમની યોગ્યતા અને વિચારશીલતાનો સારી રીતે ખ્યાલ આવી શકે છે. એ નવલકથાની અગાઉ ભારતવર્ષની તે સમયની પ્રચલિત ભાષાઓમાં એવી સરસ નવલકથા એક પણ લખાઈ નહોતી. જો કે તે વખતે એ પુસ્તકનો એટલો બધો આદર થયો નહોતો; પણ તેનું કારણ તે સમયના સમાજની અયોગ્યતાજ હતું આજે પણ એવી નવલકથાઓ ગણી ગાંઠીજ મળી આવશે કે જે દુર્ગેશનંદિનીના જેટલી લોકપ્રિયતા પામી હોય !

સાહિત્ય-ઉદ્ધાનના ચતુર માણી થવાનું સુભાગ્ય જોને પ્રાપ્ત થયું છે અથવા જેનું મન સદૈવ સાહિત્ય-સરોવરનાં કમલોની મધુર સુગંધીથી ભરત બનવા લાગ્યું છે, તેને તો સાહિત્ય સિવાયનાં સ્વર્ગીય સુખો પણ તુચ્છજ લાગે છે. આ નિયમ પ્રમાણે બંધિમચંદ્ર પણ સરકારી નોકરીથી સદૈવ ઉદાસ રહ્યા કરતા. તેઓ વારં-વાર કહેતા કે, “સુખપૂર્વક નિર્વાહ ચાલે એટલી સગવડ થતાંજ હું નોકરી છોડી દઉં.” છેલ્લે તેમને પોતાની દીર્ઘકાળની મનોવાંછના પૂર્ણ કરવાનો યોગ મળ્યો. સરકારી નોકરીમાંથી પેન્શન લઈ તેમણે પોતાનો ઇચ્છિત વિષય હાથમાં લીધો.

૪૦ સં ૧૮૭૨ માં બંગાળીઓનું જીવનસર્વસ્વ ‘બંગદર્શન’ બંધિમચંદ્ર તરફથી પ્રકટ થતાંજ બંગાળીઓની મોહનિદ્રાનો ભંગ થયો હતો અંગ્રેજી ભાષા બજીનાર જે જે બંગાળીઓને માતૃભાષામાં ચિત્તને વિનોદ આપે એવી સામગ્રી મળતી નહોતી, તેમજ જેઓ માતૃભાષાની ઉપેક્ષા કરતા હતા, તે બધા ‘બંગદર્શન’ નું સરસ મનમોહક સ્વરૂપ જોઈ દંગ થઈ ગયા, અને પોતાના મિથ્યાભિમાન પર તેમને પચાતાપ થવા લાગ્યો. ‘બંગદર્શન’ માં આવતા દર્શન, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, વાર્તા વગેરે વિવિધ પ્રકારના વિષયો વાંચીનેજ રસ્તો ભૂલેલા અનેક લોકો માતૃભાષામાં અંચસામગ્રી વધારવા-માતૃભાષાની સેવા કરવા તત્પર થયા હતા.

બંધિમે પોતાની નવલકથાઓની શુદ્ધી ઐતિહાસિક બનાવોપર કરેલી હોવા છતાં તેમાં સ્વતંત્ર કલ્પનાનું પ્રાધાન્ય છે. તેમનામાં કલ્પનાશક્તિ પ્રબલ હોવાથીજ નવલકથાનાં પાત્રોનાં વિવિધ ચિત્રો ચીતરવામાં તેઓ સફળ થયા છે. ઉત્તમ નવલકથાકાર પોતાની કલ્પનાશક્તિના બળે સત્યનું મહત્ત્વનું સરસ રીતે દર્શાવી શકે છે, અને તેવુજ બંધિમયંદ્રની નવલકથાઓ વાંચતાં આપણે આગેદુગ્ય અનુભવીએ છીએ. કાંઈ ચતુર ચિત્રકાર જેમ પોતાની કુશળતાને લીધે નિર્જીવ ચિત્રને આગેદુગ્ય સજીવ જેવું દર્શાવે છે, તેમ ઉત્તમ નવલકથાકાર પણ જનસ્વભાવનું ખરેખર ચિત્ર પાડી ઉત્તમ શિક્ષકની ગરજ સારે છે. ઉત્તમ નવલકથાકારનું દરેક માનવચરિત્ર સ્વાભાવિકતાથી પરિપૂર્ણ હોય છે, એટલુજ નહિ પણ તે પવિત્રતા તરફ દોરનારું હોય છે જે વાર્તાલેખક આ ઉદ્દેશ જૂલી જાય છે તે સમાજનો શિક્ષક બની શકે નથી. માણસોનો મોટો ભાગ વાર્તા અને નવલકથાના વાચન તરફ પ્રીતિવાળો હોવાથી વાર્તા અને નવલકથાના લેખકે હમેશાં એટલું સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે “આપણે દર્શાવવા શુભ કાર્યોની ઉત્કર્ષ પ્રદર્શિત કરવો છે.” બસ, આટલું સ્મરણમાં રાખી તે વાર્તાલેખનનું પવિત્ર કાર્ય ઉત્તમતાથી કરશે તો તેનો શ્રમ સફળ થશે. કદિ જુલેયુકે પણ બંધિમયંદ્રે પોતાની નવલકથાઓનું ઉચ્ચ લક્ષ્યસ્થાન વિસ્મૃત કરેલું નથી; અને તેથીજ તેમનો લેખકતરિક્કોનો શ્રમ સફળ થઈ તેઓ હાલ બંગાળમાં ‘સાહિત્યસત્રાટ્’ ને નામે અમર થયા છે.

તેમણે હૃદય સહૃદયતા, સત્યવાદિતા, તેજસ્વિતા અને નિર્ભયતાથી ભરપૂર હતું. આથીજ તેમનો ઉદ્દેશ અસરકારક અને મર્મસ્પર્શી થઈ રહેતો.

બંધિમયંદ્રને હિંદુધર્મ પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. ધાર્મિક કાર્યોમાં તે બહુજ ઉત્સાહ દર્શાવતા. ગયારાજ કૃષ્ણચંદ્રના તે મહાન ભક્ત હતા અને તેમને તે પોતાના ઇષ્ટદેવ માનતા. ગોપીઓની પ્રેમવાર્તાને તે માત્ર કવિકલ્પના માનતા. છેલ્લી અવસ્થામાં તેમનો ધર્મભાવ બહુજ વધ્યો હતો, અને મોટે ભાગે ધાર્મિક ગ્રંથોના પંકજપાઠનમાંજ સમય ગાળતા.

તેમણે હૃદય અત્યંત ક્ષમણ અને સરળ હતું. તે હમેશાં પ્રસન્ન મુખે રહેતા. સરળતા, સહૃદયતા અને હૃદયની પવિત્રતાને લીધે તે મૈત્રેય પ્રિય લાગતા. તેમના પાસે અનેક દીન અને દુઃખી માણસો આવી પોતાની રામકહાણી ગાઈ બતાવતા. બંધિમયંદ્ર ધ્યાનપૂર્વક તે સાંજળતા, કાંઈ ગદગદ બનતા અને પછી તેવું દુઃખ દૂર કરવા આશ્વાસનથી તેમજ ધનાદિથી યત્ન કરતા. તેમણે અનેક ઉત્સાહભર્યા થયેલા નવયુવકોને રસતો દર્શાવેા છે, તથા અનેક નિરાશ્રિતોને આશ્રય આપેલો છે.

બંગાળી લોકો આધુનિક સાહિત્યની બંગાળી ભાષાના બન્ધનમાં બંધિમ બાહ્યને ગણીને તેમના તરફ બહુજ માન રાખે છે. બંગાળી ભાષા બંધિમના મહેલાયી લખાય

છે; પણ તેને સુંદર રૂપ આપનાર, તેને સ્વચ્છ કરીને તેમાં ઉચ્ચ સાહિત્ય લખી તેને લોકપ્રિય બનાવનાર તો મહાત્મા બંકિમચંદ્ર છે; જેથી બંગાળી લોકો બંગાળી સાહિત્યમાં 'બંકિમ'ને સૌથી ઉચ્ચ સ્થાન આપે છે. બંકિમના હાથમાં પડીને બંગાળી ભાષાએ નવું જ રૂપ ધારણ કર્યું છે. જે સુંદર ભાષામાં હાલ બંગાળીઓ પોતાનું સાહિત્ય વધારી રહ્યા છે; અને બંગાળી લેખકો જેમનું અતુલ્ય કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે; તે ભાષા બંકિમે જ રચેલી છે. આ વિષે જગતસિદ્ધ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર 'સાધના' પત્રમાં લખે છે કે:—

“અમારી બંગાળી ભાષા માત્ર એકતારાની પેઠે એક તારથી બંધાયેલી હતી. ફક્ત સદૃશ 'સર'માં ધર્મસંકીર્તન કરવાના ઉપયોગમાં જ તે આવતી. બંકિમે પોતાના હાથે તેમાં એક એક તાર ચઢાવીને આજ તેને વીણાનું રૂપ આપી દીધું તેથી પહેલાં જેમાંથી માત્ર ર્યાનિક ગ્રામ્ય સ્વરજ વાગતો હતો, તેમાંથી આજ વિશ્વસભામાં સંલગ્નવાયોગ્ય ધ્રુવની કલાવતી રાગિણી ગાઈ શકાય છે. x x x માતૃભાષાનું વંધન દાળીને જેમણે તેને એવી ગૌરવશાળી બનાવી છે, તેમણે બંગાળીઓ ઉપર કેટલો મહાન અને ચિરંમુખી ઉપકાર કર્યો છે, એ વાત પણ જો કોઈને સમજાવવાની જરૂર હોય તો તેનાથી વધારે દુર્ભાગ્ય ખીણું કોઈ શકે નહિ.”

બંકિમ બાળુના લગભગ બધા બંગાળી ગ્રંથોના અતુલ્ય સુગરતી, હિન્દી તેમજ મરાઠીમાં યથા સુક્યા છે; અને તેથી તે તે ભાષાનો વાચકવર્ગ બંકિમ બાળુના પ્રગટ પાંક્તિય, ગંભીર સંશોધન શક્તિ, અપ્રતિમ કલ્પના અને લેખનપદ્ધતિથી પરિચિત થયેલો છે. એટલે વિશેષરૂપે ખતાવવાની જરૂર નથી કે સાહિત્યસત્રાદ બંકિમ બાળુનું સ્થાન સમગ્ર ભારતમાં પણ કેટલું ઉચ્ચ છે.

બંકિમ બાળુના સમાહીન, સદયોગી, ઉત્તમ લેખકોમાં મેલનાદવંધ કાવ્યના રચનાર બાળુ મહુસૂદન દત્ત; નીલદર્પણ નાટકના લેખક સુકવિ બાળુ દીનબંધુ મિત્ર; 'લાસીનું' લુહ, પ્રલાસ, રેવતક, કુરુક્ષેત્ર, બુદ્ધ વગેરે અન્યરત્નોના લેખક પ્રતિભાશાળી કવિ બાળુ નવીનચંદ્ર સેન; શ્રેષ્ઠ લેખક બાળુ હેમચંદ્ર બેનરજી, શ્રેષ્ઠ સમાલોચક ચંદ્રનાથ વસુ અને અલ્પકુમાર દત્ત; એ સુખ્ય હતા. એ વિદ્વાનોએ પણ પોતાની માતૃ-ભાષાને જે શ્રેષ્ઠ અંશરત્નો બેટ કર્યા છે તે પણ બંગાળી સાહિત્યની અમૂલ્ય અને ચિરંમુખી સંપત્તિ છે.

બંકિમ બાળુ પછી તેમનું સ્થાન તો નજૂ પૂરાણું પણ બાળુ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અને દિગ્ગંધલાલ રાયે તેમની ધણી ખરી ખોટ પૂરી પાડી છે.

બંકિમચંદ્રનો ક્યો અંગ ક્યારે પ્રગટ થયો તેનું નીચે એક સચીપત્ર આપવામાં આવે છે, જેથી વાચકોને તેમના ગ્રંથોની પ્રથમાવૃત્તિનો વખત અને બંકિમના જીવનપર્યંત તેની કેટલી આવૃત્તિ નીકળી હતી તેની સંખ્યા માહ્યમ પડશે.

નામ	ઈ. સ.	આવૃત્તિ
૧ દુર્ગેશનન્દિની	૧૮૬૫	૧૧
૨ કપાલ કુંડલા	૧૮૬૭	૭
૩ મૃણાલિની	૧૮૬૯	૭
૪ વિપવૃક્ષ	૧૮૭૩	૭
૫ ઈંદિરા	૧૮૭૩	૫
૬ લોકરહસ્ય	૧૮૭૪	૧
૭ યુગલાગુરીય	૧૮૭૪	૫
૮ વિદ્યાન રહસ્ય	૧૮૭૫	૧
૯ રાધારાણી	૧૮૭૫	૪
૧૦ ચંદ્રશેખર	૧૮૭૫	૨
૧૧ કમલાકાંતનું દક્તર	૧૮૭૬	૨
૧૨ વિવિધ સમાલોચના	૧૮૭૬	૧
૧૩ રત્નની	૧૮૭૭	૨
૧૪ ઉપકથા	૧૮૭૭	૨
૧૫ કવિતા પુરતક	૧૮૭૮	૨
૧૬ કૃષ્ણકાંતનું વીલ	૧૮૭૮	૪
૧૭ પ્રબંધ પુરતક	૧૮૭૯	૧
૧૮ રાજસિંહ	૧૮૮૨	૪
૧૯ આનંદમઠ	૧૮૮૨	૫
૨૦ દેવી ચોધરાણી	૧૮૮૪	૫
૨૧ મોચીરામ ગૌડનું જીવનચરિત્ર	૧૮૮૪	૧
૨૨ કૃષ્ણચરિત્ર	૧૮૮૬	૨
૨૩ સીતારામ	૧૮૮૭	૨
૨૪ વિવિધ પ્રબંધ	૧૮૮૭	૨
૨૫ ધર્મતત્ત્વ	૧૮૮૮	૧
૨૬ બંગાળી સિલેક્શન્સ.	૧૮૯૨	૧
૨૭ સંજીવની સુધા.	૧૮૯૩	૧

બંકિમકૃત ધાર્મિક ગ્રંથ “કૃષ્ણચરિત્ર” તેમની અક્ષય કીર્તિરૂપ છે. આ ગ્રંથ વાંચતાં વાંચતાં સેકંડો વાર એવો વિચાર આવે છે કે જુએ ઝેણુનિસાના વિલાસ-મંદિરનું ચિત્ર દોર્યું છે; અને કમલમણિના ગાદતી શાહી શ્રીશયંદ્રના મોં ઉપર લગાવી દીધી છે, તેમણે મહાભારત, પુરાણ આદિનું મંથન કરીને કેવી રીતે આવો ગંભીર સંશોધનપૂર્ણ ગ્રંથ લખ્યો હશે ?

“ધર્મતત્ત્વ” પુસ્તક બંકિમચંદ્રનો બીજો કાર્તિચર્ય છે, અને ત્રીજી ભાગ વફાગીતાની ટીકા; પણ આ ટીકા તેઓ સંપૂર્ણ ન કરી શક્યા. આને અમે આપણું દુર્ભાગ્ય માનીએ છીએ. એથી અધ્યાય સુધી લખી શક્યા હતા. સંપૂર્ણ થઈ હોત નો આજ તે પણ બંકિમના સર્વોત્તમ કાર્તિચર્યભરપ ગણાત.

આ રીતે માતૃભાષા તથા માતૃભૂમિની સેવા કરતાં કરતાં ઈ. સ. ૧૮૯૪ માં ૫૬ વર્ષની ઉંમરે બંગાળી સાહિત્ય-સેવકોના સમ્રાટ બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયે પોતાની માનવલીલા સમાપ્ત કરી હતી.

મહારાજ વિક્રમાદિત્યનો રાજ્યવૈભવ અત્યારે બૂંસાઇ ગયો છે તો પણ હજી જેમ કાલિદાસનાં ‘અલિંગાન શાકુન્તલ’ ‘રઘુવંશ’ ઇત્યાદિ પુસ્તકો અમર છે; અને તે નિત્ય નવા નવા બાવોથો વાચકોનાં મન રંજન કરે છે, તેમ પ્રભાણે વિદેહ યએલા મહાશય બંકિમચંદ્રનાં ગ્રંથો અને લેખો પણ ચિરકાલ રહેશે; અને વાચકોનાં મનને આનંદ આપી ઉન્નતિના માર્ગે પ્રેરશે.

વંકિમનિબંધમાલા

ગૌરદાસ વાવાની ભિક્ષાજ્ઞોલી

૧-રામવલ્લભ બાબુનું ભિક્ષાદાન

હું બાવાજીનો ચેસો છું, તેમની ઝાળીનો વર્તમાન સમયે અધિધારી છું. બાવાજીનો વૈકુંઠવાસ થઇ ગયો છે. તેમણે ભિક્ષામાં ધણું રત્નો પ્રાપ્ત કર્યાં છે, પરંતુ મારા વિના ખીન્ને કાષ્ઠ તેનો વારસ ન હોવાથી તેઓ તે મને આપી ગયા છે, ને હું પણ એ રત્નોની ખેરાત કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. આજે તમને એનો નમુનો આપું છું.

એક વાર બાવાજી સાથે હું રામવલ્લભ બાબુને ઘેર સિદ્ધા માગવા ગયો. અમે બંને શ્રુશિષ્ય “રાધેગોવિંદ” બોલી બારણે ઉભા. રામવલ્લભ બાબુએ મમ્માં કહ્યું: “બાવાજી! હરિનામ રટો.”

હું મારા મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ બાબુને હરિનામ શું આટલું બધું વહાલું છે? પણ અહીંયાં બાવાજી તો હરિપ્રેમમાં ગદગદ બની એકતારો વગાડી ગયા લાગ્યા.

દર્શન ઘોની દયાળ! અમેને દર્શન ઘોની દયાળ!

કરુણાસાગર! ક્યાં સંતાપ્યા? ભક્તનણા પ્રતિપાળ! અમેને ૧

બાવાજીનું ગીન આટલું મવાયું એટલામાં તો બાબુએ બેંગમાં બાવાજીને પૂછ્યું “બાવાજી! તમારો હરિ ક્યાં છે?” મેં ક્યારું કે પ્રહલાદની પેટે ઉત્તર આપું કે “આ સ્તંભમાં” છે ને ત્યાંથી નીકળી હે પ્રભુ! આ ખીન્ન હિરણ્યકશિપુનું પેટ કાઢી નાખો. નૃસિંહ ભગવાનના હાથથી આ નરવાનરનો વિનાશ થયો જોઇ મારી આંખો ટાડી થયો; પરંતુ હું પ્રહલાદ નહોતો તેથી ચૂપ રહ્યો. બાવાજીએ નમ્રભાવે ઉત્તર આપ્યો. “હરિ ક્યાં છે તે હું શું જાણું? જો જાણુનો હોત તો તમારી પાસે દાં આવત? તેની પાસે ન જત?”

બાણુ:—તો શું તેને રહેવાને કોઈ સ્થાનજ નથી ? હરિને રહેવાને ક્યાંય ધર-
બારજ નથી ?

બાવાણુ:—હોય કેમ નહિ ? એ વૈકુંઠમાં રહે છે.

બાણુ:—વૈકુંઠે અહીંથી કેટલું છેડું હશે બાવાણુ ?

બાવાણુ:—તમારાથી તો ઘણું દૂર.

બાણુ:—તો પાસે કેતી ?

બાવાણુ:—જેની કુંઠા નથી તેની.

બાણુ:—કુંઠા શું ?

બાવાણુ:—એટલું પણ સમજ્યા નહિ ? કાલેજના સાહેબોએ ફરીઆ ફોફટમાંજ
લીધા ? એ જો મને આપ્યા હોત તો ઘણો ઉપકાર થાત. હું હરિનામ શીખવત.
બાણુજી ! હવે કોશ* ખસેડી તપાસો.

બાણુ:—મારા ધરમાં કોશજ નથી. એક આદમી માગી ગયો છે.

બાવાણુ:—મારે ત્યાં કોશ છે એટલું સ્વીકારવામાં પણ તમે આવા કુંઠિત કેમ
થાઓ છો ?

બાણુ:—અહો ! એ કુંઠા ? કુંઠા—કુંઠિત. જ્યાં કોઈ કુંઠિત ન થાય તે વૈકુંઠ. x
શું એવી જગ્યા પણ ક્યાંય છે ?

બાવાણુ:—મહાર નહિ પણ અંદર છે.

બાણુ:—અંદર ? શેતી અંદર ?

બાવાણુ:—મનની અંદર. જ્યારે તમારું મન જગતમાં કોઈ રીતે કુંઠિત ન થાય,
જ્યારે ચિત્ત વશીભૂત થાય, ઈન્દ્રિયો મંયંમિત થાય, પ્રથ્વરમાં ભક્તિ, મનુષ્યોપ્રતિ પ્રીતિ
અને હૃદયમાં શાંતિ સ્થિત થાય, સર્વત્ર વૈરાગ્ય અને સર્વત્ર સમાન સુખનો અનુભવ
થાય ત્યારે તમે પૃથ્વીમાં રહો કે ન રહો, સંસારમાં રહો કે ન રહો પણ સમજાવે
કે વૈકુંઠમાં પહોંચી ગયા.

બાણુ:—તો શું વૈકુંઠ કોઈ સહેર નથી અને તે માત્ર મનની અવસ્થાજ છે, ને
વિષય ત્યાં રહે છે એમ સમજવું ?

બાવાણુ:—હા. કુંઠારહિત નિર્વિકાર ચિત્તમાંજ તે રહે છે. વિરક્તાનું હૃદય એને
રહેવાનું સ્થાન છે ને તેથીજ તે વૈકુંઠનાથ છે.

બાણુ:—પણ આ શું ? એ તો શરીરધારી છે; જો જો શરીરધારી છે તેને રહેવાને

* કોશ—આત્મા અવિદ્યાના પાંચ કોશોથી વીંટાએલો છે, એ વેદાંતસિદ્ધાંતનું
અહીં સૂચન છે. એનાં નામ અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય.

x મને સમજાયું નહિ કે બાવાણુની વ્યાકરણમાં કેટલી ગતિ હતી ? વૈકુંઠ પણ
વિષયનું એક નામ છે. પંડિતો વૈકુંઠ સજ્જની વ્યુત્પત્તિ કરે છે કે વિવિધા કુણ્ઠા
માયા યસ્ય સ્વ વૈકુણ્ઠઃ। એટલે કે જેની માયા વિવિધ પ્રકારની છે તે વૈકુણ્ઠ.

મટે તો કાઠ રથ ન હોયું જ ને ?

બાવાજી:—અહા, કહો એનું શરીર કેવા પ્રકારનું છે ?

બાણુ:—તમે લોકો એને ચતુર્ભુજ કહો છો.

બાવાજી:—વાર ! એને ચતુર્ભુજ કહ્યા છે પણ વિચાર કરો કે એની ચારે બુજ-ઓમાં કથી કથી વસ્તુઓ છે ?

બાણુ:—શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ.

બાવાજી:—એકે એકે સમજો, પહેલાં પદ્મને દષ્ટો, પણ પહેલાં એ બુજો કે ઈશ્વર શું કરે છે ?

બાણુ:—શું કરે છે ?

બાવાજી:—ઉત્પત્તિ, રિયતિ ને પ્રલય. સૃષ્ટિના સંખંધે બે મત છે. એક મત એ કે આરભમાં જગતનું ઉપાદાન* કાંઈ પણ નહોતું. ઈશ્વરે પહેલાં ઉપાદાન (પંચતત્ત્વ) ઉત્પન્ન કરીને પછી ફરી એનાંથી સૃષ્ટિરચના કરી છે. વળી બીજો મત એવો છે કે ઉપાદાન નિત્ય છે, ઈશ્વર કલ્પે કલ્પે એમાંથી નામરૂપની રચના કરે છે. એ બીજા પ્રકારની સૃષ્ટિની શક્તિ જગતનું કેન્દ્ર છે. સાંભળ્યું છે કે સાહેબ લોહાનો પણ એ પ્રકારનો એક મત છે. સૃષ્ટિનું મૂળરૂપ એ જગતકેન્દ્ર, તેજ હિંદુઓનાં શાસ્ત્રોમાં નારાયણનું નાભિપદ્મ નામે કહેલું છે. આથી વિખળુના હાથનું પદ્મ સૃષ્ટિક્રિયાનું ચક્ર છે.

બાણુ:—ઠીક, બીજી ત્રણ વસ્તુઓ !

બાવાજી:—‘ગદા’ એ પ્રલયક્રિયાની નિશાની છે. શંખ અને ચક્ર બંને રિયતિ-ક્રિયાની નિશાની છે. જગતની રિયતિ દેશ અને કાળરૂપે છે. દેશરૂપે આકાશ છે. આકાશ શબ્દવાહી ને શબ્દમય છે. આથી શબ્દમય શંખ આકાશની પ્રતિમારૂપે વિખળુના હાથમાં રચાપિત કરેલ છે.

બાણુ:—અને ચક્ર ?

બાવાજી:—ચક્ર એ કાલચક્ર છે. કલ્પો, યુગો ને મન્વન્તરો એવાં નામોએ કાલ પરિવર્તન કર્યા કરે છે. એ કારણથી કાલને ચક્રરૂપે ઈશ્વરના હાથમાં રચાવેલું છે. જગદીશ્વરે પોતાની બુજઓમાં આકાશ, કાલ, શક્તિ અને સૃષ્ટિને ધારણ કરેલ છે. હવે સમજશો કે તમે ધારો છો તેનું વિખળુનું શરીર નથી. વિખળુ પૈકુંઠના ઈશ્વર છે એનું તાત્પર્ય એ કે કુંદારહિત નિર્ઝય વિરક્ત પુરુષ પોતાના હૃદયમાં વારંવાર ઈશ્વરનું સરભવનાર, પાલન કરનાર ને સંહાર કરનારરૂપે ધ્યાન કરે છે.

બાણુ:—જે એટલું કહેવું બસ હોય તો એ તો સૌ સ્વીકારે છે; આની રૂપકરચનાની શી જરૂર હતી ?

બાવાજી:—સૌ સ્વીકારે છે કે કલ્પક્રતા અંગ્રેજોનું છે તો પછી આ કિલ્લા ઉપર

*ઉપાદાન એટલે કે જેનાવડે જૂદા જૂદા નામરૂપવાળા પદ્મથી બનાવી શકાય તે મૂળ વસ્તુ; જેમ કે ‘માટી’ એ ધણી, ગાગર ઇન્ પાત્રોનું ઉપાદાન છે.

મોટા ચાંભલો ઉભો કરી વાવટો ચડાવવાની રી જરૂર હતી? દુનિયાનાં બધાં કામોમાં આવા પ્રકારની કલ્પના કેબાય છે તો પછી મારા જેવા મુર્ખની ભક્તિના માર્ગમાં આવીને કાંટા વેરવાની ક્રિયા કાં કરો ભાઈ !

બાણુ:—હીક તમે કહો છો એવા શરીરધારી વિષ્ણુ ન હોય તો શ્યામ વર્ણ કાનો છે? જેને શરીરજ નથી તેને પછી રંગ કેવો?

બાવાણુ:—આકાશનો પણ શ્યામ વર્ણ છે, પરંતુ શું આકાશને શરીર છે? હીક તમારું અગ્રેજ શાસ્ત્ર શું કહે છે? જગત અધકારમય છે કે પ્રકાશમય?

બાણુ:—જગત અધકારમય છે.

બાવાણુ:—તેથી વિશ્વરૂપ વિષ્ણુનો રંગ શ્યામ છે.

બાણુ:—પરંતુ જગતમાં વારે વારે સૂર્યોદય તો થાય છે—પ્રકાશ પણ છે.

બાવાણુ:—વિષ્ણુના હૃદયમાં કૌસ્તુભમણિ છે; એ કૌસ્તુભ—સૂર્ય છે અને વન્દ માળા મહા નક્ષત્રોને રથાને છે.

બાણુ:—તો શું આ જગતજ વિષ્ણુ છે?

બાવાણુ:—નહિ, જે જગતમાં સર્વત્ર વ્યાપક છે તેજ વિષ્ણુ છે. જગત શરીર છે અને એ એનો આત્મા છે.

બાણુ:—પરમેશ્વર અશરીરી છે તો તેને વળા બે સ્ત્રીઓ શું? વિષ્ણુને લક્ષ્મી અને મરસ્વતી સ્ત્રીઓ કહી છે તે શું?

બાવાણુ:—કોશ ખુલ્લો કરી જુઓ. લક્ષ્મીનો અર્થ શોભા કે સૌંદર્ય છે. શ્રી, રમા, ધત્યાદિ લક્ષ્મીનાં લિન્ન લિન્ન નામોનો પણ એજ અર્થ છે. મરસ્વતીનો અર્થ ઘાન છે. વિષ્ણુ સત છે, મરસ્વતી ચિત છે તે લક્ષ્મી આનન્દ છે; આથી રે મૂઠો! સમિચદાનન્દ પરબ્રહ્મને પ્રણામ કરો.

સત્યાનાથ! રામવલ્લભ બાણુના ધરમાં ઉભીને રે મૂઠો! એવું સંબોધન કરવું? બાણુના મિત્રજનતું ચર્મામીટર ૧૦૫ ડીગ્રીએ પહોંચ્યું. હાંક મારી તે બોલ્યા—
“મારો બદ્ધતને.”

હું બાવાણુની ઝાળા પકડી તેને ધર બહાર તાણી લાવ્યો; ને બહાર આવી મેં બાવાણુને ક્યું: “બાવાણુ! આજ ભિક્ષામાં શું મળ્યું?”

બાવાણુ:—જન ધાતુની આગળ બદ ઉપસર્ગ મૂકા; અને પાછળ ક્તિ પ્રત્યય લગાડો તેથી જે રૂપ અને તે ભિક્ષામાં મળ્યું. એ ભિક્ષાદાનને ઝાળામાં નાખી દો.

૨-રાધાકૃષ્ણ

હું એક જૂનું ગીત મારા મનમાં ગણગણતો હતો કે:—

મજ તજ નવ જાઓ નાય!

એ હુંક પૂરી થઇ એટલામાં તો એ સાંભળતાં આહ ! કહી બાવાજી રાવા લાગ્યા. આથી મારાથી રહી શકાયું નહિ ને હું હસી પડ્યો. બાવાજી ઉભા થઇ જઇ બોલ્યા:—હસે છે કેમ બેટા !

હું:—તમે જરા જરામાં રોષ પડે છે તેથી મારાથી હસી પડાયું.

બાવાજી:—તું જોને જરા જોડલી વાત જાણે છે તેમાં કંઈ પણ સમજે છે, કે પોપટની માફક ખાલી બોલીજ રહ્યો છે ?

હું:—સમજું કેમ નહિ ? રાધાકૃષ્ણને કહે છે કે “ હે સ્વામી ! તમે મંજ છોડીને જાઓ નહિ. ”

બાવાજી:—મંજ એટલે શું ? કહે જોઇએ.

હું:—કૃષ્ણ જ્યાં ગાયો ચરાવે છે અને ગોપીઓની વચ્ચે ખસી જતાં છે તે મંજ.

બાવાજી:—શો અધ:પાત ! મંજ ધાતુનો અર્થ શો ?

હું:—મંજ ધાતુ ? આઠ ધાતુ તો મને આવડે છે પણ વળા મંજ ધાતુ કેવો ?

બાવાજી:—મંજ ગમને. અર્થાત્ મંજ એટલે ગમન કરવું—જવું.

હું:—જે જાય છે તે મંજ ? ગાય જાય છે, વાછડું જાય છે, તમે જાઓ છો, ને હું પણ જાઉં છું; એ ખર્ધા મંજ ?

બાવાજી:—હા. ખર્ધા મંજ છે. તું જાણે છે કે જગત્ કોને કહે છે ?

હું:—આ વિશ્વવ્રહ્માંડ જગત્ છે.

બાવાજી:—જગત્ શબ્દ કયા ધાતુથી બન્યો છે ?

હું:—તમે ધાતુને છોડીને જે પૂછશો તે કહી શકીશ. ધાતુની વાત સાંભળતાં જ મને એક જાતનો ભય લાગે છે.

બાવાજી:—ગમ ધાતુથી જગત્ શબ્દ બન્યો છે. જે જાય છે તે જગત્ છે; અને વિશ્વવ્રહ્માંડ નાશવંત છે એટલે તે પણ જગત્ છે. મંજ શબ્દ અને જગત્ શબ્દ એકજ અર્થ સૂચવે છે.

હું:—તો શું મંજ એ કાષ્ટ જાણ્યા નથી ? હું કહું છું કે વૃંદાવનજ મંજ છે.

બાવાજી:—વૃંદાવન નામતું જે એક ગામ છે તે તો વૈષ્ણવોએ બનાવી દીધું છે.

હું:—તો પુરાણમાં વૃંદાવન કોને કહે છે ?

બાવાજી:—“ વૃંદા મય તપસ્તેષે તત્ર વૃંદાવનં સ્મૃતમ્ ” વૃંદા જ્યાં તપ કરતી હતી (અથવા કરે છે કહેવું વધારે ઠીક પડશે) તેજ વૃંદાવન છે.

હું:—વૃંદા કોણ ?

બાવાજી:—રાધા પોદ્ગનામ્નાં ચ વૃંદાનામ્ શ્રુતૌ શ્રુતમ્ । તસ્યા: ક્રીડા-વનં રમ્યં તેન વૃંદાવનં સ્મૃતમ્ । તાત્પર્ય રાધાજ વૃંદા છે.

હું:—રાધા કોણ ?

બાવાજી:—રાધુ ધાતુ—

હું:—ધાતુની વાત છોડો બાવાજી.

બાવાજી.—રાધા ધાતુ સાધને પ્રાપ્તો તોપે પૂજાર્યાં વા । એટલે જે ઈશ્વરના સાધના કરે છે, તેને મેળવે છે તે પૂજા તથા આરાધના કરે છે તે રાધા છે. ઈશ્વર-ભક્તમાત્ર રાધા છે. તમે બધા ઈશ્વરના સાચા ભક્ત થશો ત્યારે રાધા થઈ શકશો.

હું:—તો શું એ કોઈ ગોપિની નથી ?

બાવાજી:—ગોપિની શબ્દજ નથી. ગોપી શબ્દ છે. તું જાણે છે ગોપી જાને કહેલ છે ?

હું:—ગોપની સ્ત્રી હોય તે ગોપી.

બાવાજી:—ગો શબ્દનો અર્થ પૃથ્વી છે. જે ધર્માત્મા છે. તેજ પૃથ્વીનો રક્ષક છે, તે તેજ ગોપ છે. સ્ત્રીલિંગે તે ગોપી છે.

હું:—તો ગોલોક શું ?

બાવાજી.—આ પૃથ્વીજ ગોલોક-ભૂલોક-છે.

હું:—તમે બધું ઉલટાવી નાખ્યું. કીક, એ બધું રૂપક છે તો નદ એટલે શું ?

બાવાજી:—નદ ધાતુ હર્ષ અથવા આનન્દના અર્થમાં છે. આપણે ઉપસર્ગ વિના વાત નથી કરતા એટલે આનન્દજ નન્દ છે.

હું:—અગવાન શું આનન્દમાં જન્મે છે કે એને નન્દનન્દન કહે છે ?

બાવાજી:—કૃષ્ણને કોઈ નન્દના પુત્ર માનવું નથી. એ વસુદેવના પુત્ર છે. નન્દને ઘેર તો એ થોડા દિવસ માટેજ જઈ રહ્યા હતા.

હું:—એ વાતનો અર્થ શો ?

બાવાજી:—પરમાનન્દ ધામજ ઈશ્વરનું નિવાસસ્થળ છે, અર્થાત્ એ આનન્દમાંજ વિદ્યમાન છે.

હું:—તો હવે યશોદા ક્યાં જશે ? એમણે કૃષ્ણને પાળ્યા પોષ્યા હતા એવું તોત્પર્ષ શું ?

બાવાજી:—ઈશ્વરનો યશ એટલે મહિમાને જે કીર્તનદ્વારા પોતાના હૃદયમાં રચાયે અથવા વધારે તે યશોદા.

હું:—મધાંજ રૂપક છે ? શું કૃષ્ણ પણ રૂપક છે ?

બાવાજી:—માફ દલ માનવું છે કે પરમેશ્વરે પૃથ્વીપર શરીરીરૂપે અવતાર લઈને જગતમાં ધર્મ સ્થાપન કર્યો હતો ને તેજ એમણે પોતે ગીતામાં કહ્યું છે કે ‘ધર્મ-સંસ્થાપનાર્યાય સંમચામિ યુગે યુગે ।’ એ રૂપક નથી. પુરાણ લખનારાએ એને મધ્યમાં સ્થાપીને આ ધર્મસંબધી રૂપક રચ્યાં છે વળી કૃષ્ણ નામમાં બીજો પણ એક અર્થ છે; તેથી એ રૂપકની રચનામાં એક સરળતા થઈ છે. કૃષ્ણ ધાતુ હર્ષજ અથવા આદર્શજના અર્થમાં છે. જે મનુષ્યના ચિત્તને પોતાની બાજી બે એ તેજ કૃષ્ણ છે.

હું:—બાવાજી ! એ તો શક્તિતાવાળો હૃદયના છે.

બાવાજી:—એમ તો છે. કૃષ્ણ પેતે રૂપક નથી; તેથી કઈન કલ્પના કરીને આમ અર્થ કાઢવો પડે છે. કૃષ્ણ પેતે શરીરધારી થયા છે અને અનેક મનુષ્યોની સાથે કાર્યપ્રદેશમાં વિદ્યમાન હતા; તથાપિ એ અશરીરી જગદીશ્વર છે. તેમને પ્રણામ કરો.

હું:—પરંતુ રૂપકનું શું થશે? શું રાધાકૃષ્ણની ઉપાસના કરવી જોઈએ?

બાવાજી:—ઈશ્વરની સાથે તેના ભક્તોની ઉપાસના કરવી પણ યોગ્ય છે; કેમકે ભક્ત તન્મય થાય છે, એટલે તે પુણ્ય ઈશ્વરનો અંશ થઈ જાય છે. જગત ઈશ્વરનું ભક્ત છે, વળી જગત ઈશ્વરમય છે એટલે ઈશ્વરની સાથે જગતની પણ ઉપાસના કરવી જોઈએ. બોલો “શ્રીરાધાવલ્લભાય નમો નમઃ”

હું:—“રાધાવલ્લભાય નમો નમઃ”

૩-શક્તિદેવીનો પ્રસાદ

આસો મહિનાની નવરાત્રિની ધામધૂમમાં-દુર્ગાપૂજાને દિવસે બાવાજી શોધતાં પણ દેખાયા નહિ. સંભવિત હતું કે તેઓ કોઈ દુર્ગામંદિરમાં બેસી હરિભજન કરવા મંડયા હોય; અથવા તો અમૂલ્ય અમૃતમય પ્રભુનામને જાહેર મીઠામરૂપી માટી લઈ વૈષ્ણવોની ઉદારતાનો મહિમા સાબિત કરતા હોય! એક ચપટી સોટને બદલે જે હરિનામ સંભળાવે છે એનાથી મોટો દાતાર બીજો કોણ છે? આવી અનેક વાતોનો મનમાં ને મનમાં વિચાર કરતો હું પૂજ્યપાદ ગૌરદાસ બાવાને શોધવા નીકળી પડ્યો. જે જે ઘેર દુર્ગાપૂજાની ધામધૂમ મચી હતી ને દરવાજાપર ઝુટેઝુટે આગણો ઉભાં હતાં; ત્યાં ત્યાં જોઈું પણ સંદેહ દાઢીનો વારંદો ફરકાવતા બાવાજી ક્યાંય દેખાયા નહિ. છેવટે એક મંદિરમાં જોઈું તો બાવાજી ભોજન ઉપર બેઠેલા દેખાયા.

તેમને જોતાં મને બહુ સતોષ થયો નહિ. વૈષ્ણવ થઈ શક્તિનો પ્રસાદ જમવો એ મને ઠીક લાગ્યું નહિ. પાસે જઈ મેં બાવાજીને કહ્યું:—પ્રભુ! જણાય છે કે ધર્મ કરતાં જૂખની ઉદારતા વધારે છે!

બાવાજી:—એમ હોય તો ચોરનો ધર્મ ધણો ઉદાર! એવી વાત કાં કરે બાપુ?

હું:—વૈષ્ણવે શું શક્તિનો પ્રસાદ ખાવો જોઈએ? -

બાવાજી:—એમાં દોષ શો?

હું:—આપણે કૃષ્ણના ઉપાસક છીએ તો શક્તિનો પ્રસાદ શામાટે ખાઈએ?

બાવાજી:—શક્તિ શું છે તે તું જાણે છે?

હું:—દેવતાની સ્ત્રીઓને તેમની શક્તિ કહે છે; જેમ નારાયણની શક્તિ લક્ષ્મી, શિવની શક્તિ દુર્ગા, બ્રહ્માની શક્તિ બ્રહ્મણી એ પ્રમાણે.

બાવાજી:—દૂર દહ પાપી, ઉડી જા. તારે મેં જોઈ ભોજન કરતાં પણ પાપ લાગે. શું દેવો પણ તારી પેટે વૈષ્ણવી રાખી ગૃહધર્મ કરે છે? દૂર ચા.

હું:—તો શક્તિ વળી શું?

બાવાજી:—ડીક. આ જગતો ધરો ઉપારી લે.
આથી મેં પાણીનો ધરો પકડી ઉઠ્યો કર્યો. બાવાજીએ પાણીનું એક ટીપું
મોપપર નાખી કહ્યું, આ ટીપાને ઉપારી લાવ.

હું:—એવું કાંઈ બની શકે છે ?

બાવાજી:—તારામાં પાણીનો ધરો ઉપાડવાની શક્તિ છે પણ ટીપું ઉપાડવાની
શક્તિ નથી, કેમ ? તું ભાત ખાઈ શકે છે ?

હું:—કેમ ખાઈ ન શકું ? રોગ ખાઈ છું.

બાવાજી:—ડીક. આ સળગતું લાકડું ખાઈ શકે છે ?

હું:—સળગતું લાકડું તે ખવાઈ શકે ?

બાવાજી:—તારામાં ભાત ખાવાની શક્તિ છે પણ સળગતું લાકડું ખાવાની શક્તિ
નથી. હવે તું સમજ્યો કે દેવતાની શક્તિ એટલે શું ?

હું:—ના.

બાવાજી:—દેવતા પોતાના સામર્થ્યવડે પોતાનાં કરવાનાં કામો કરે છે, એ સામ-
ર્થ્યનું નામ શક્તિ છે. અગ્નિમાં બાળવાનું સામર્થ્ય એ એની શક્તિ છે; તેનું નામ
'સ્વાદા' છે. ઈંદ્ર વૃષ્ટિ કરે છે, વૃષ્ટિ કરવાની શક્તિનું નામ 'ઈન્દ્રાણી' છે. પવન વાયુ-
દેવતા છે. વહન કરવાની શક્તિનું નામ 'પવનાણી' છે. રૂદ્ર સંહાર કરે છે એની
સંહારશક્તિનું નામ 'રૂદ્રાણી' છે.

હું:—એ બધું આપ શું વર્ણવે છે ? જે શક્તિથી મેં ધરો ઉપાડ્યો અથવા
જે શક્તિથી હું ભાત ખાઈ છું એ શક્તિ તો કદિ મને નજરે પડતી નથી. મારી
એ શક્તિ દુર્ગાદેવીની પેઠે લગ્નલાલતાં પહેરી બણીણી મારી પાસે કદિ બેસતી નથી;
પણ મારી વૈષ્ણવી એમ કરે છે. આથી હું મારી વૈષ્ણવીનેજ શક્તિ શું છું.

બાવાજી:—મૂર્ખ લોકો એમજ સમજે છે. તું શરીરધારી છે તેથી તારી શક્તિ
તારા શરીરમાં છે. તે સિવાય બીજું કાંઈ તારી શક્તિરૂપે થઈ શકે નહિ ?

હું:—દેવતાનું કેમ ? એ શું શરીરધારી છે ? તો શું એની શક્તિ પણ નિરાકાર છે ?

બાવાજી:—શરીરધારી કે શરીરરહિત જનની શક્તિ નિરાકારજ હોય છે; પણ
એક એક સમજે. પ્રથમ એટલુંજ સમજ કે હંદાદિ તમામ દેવો શરીરધારી નથી.

હું:—એ શું ? છંદને જે શરીર ન હોય તો સ્વર્ગના સિંહાસનપર બેસીને આ-
રાઓનું વ્યવસ્થાન કાણ દેખે સાંભળે છે ?

બાવાજી:—એ તમામ રૂપક છે. એના ગૂઢ અર્થો બીજે કાંઈ દિવસે સમજાવીશ.
આ વખતે તો આટલું સમજ કે જેથી વર્ષા થાય છે તે ઇન્દ્ર છે. જે સળગાવે છે તે
અગ્નિ છે. જેથી જીવો અમૃતા પદાર્થોનો નાશ થાય છે તે રૂદ્ર છે.

હું:—એમાં હું સમજ્યો નહિ. કાંઈ રોગથી મરે છે; કાંઈ ડૂબીને મરે છે, કાંઈ
સળગીને મરે છે; કાંઈ પડીને મરે છે, કાંઈ કપાઈને મરે છે; કાંઈ જીવ કાઢને

આપ જાણ છે, કોઈ જીવ કોઈને મારી નાખે છે; કોઈ વસ્તુ ગળાઈ ગળાઈને નાશ પામે છે; કોઈ વસ્તુ સૂકાઈને નષ્ટ થાય છે; કોઈ કચરાઈને નાશ પામે છે તો કોઈ શોષાઈને નષ્ટ થાય છે, આમાં રૂઢ કોણ ?

આવાજી:—બધાનો જે સમષ્ટિભાવ એટલે કે સર્વેને એકઠા વિચારતાં જે નાશ-શક્તિ સમજાય છે તે રૂઢ છે.

હું:—તો રૂઢ એક છે કે અનેક ?

આવાજી:—એક છે. જેમકે આ ઘડામાં જે જળ છે; આ ટીપામાં જે જળ છે; અને ગંગામાં જે જળ છે તે તમામ એકજ જળ છે; તેમ જ્યાં જ્યાં 'ધ્વંસ-નાશ' જે કારણ છે તે રૂઢ છે.

હું:—રૂઢને શરીર નથી ?

આવાજી:—એ તો કહુંજ છું ના ?

હું:—તો પછી મહાદેવની મૂર્તિ ધડીને તેની ઉપાસના શામાટે કરે છે ? એ શું એવું રૂપ નથી ?

આવાજી:—ઉપાસના કરવા માટે ઉપાસના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું જોઈએ; નહિ તો ઉપાસનામાં મન લાગતું નથી. તુંજ આ નિરાકાર વિશ્વવ્યાપી રૂઢના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરી શકશે.

મેં ધ્યાન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમ ચર્ચ શક્યું નહિ ત્યારે આવાજીની વાતનો સ્વીકાર કર્યો.

આવાજી:—જેઓએ આ રીતે ધ્યાન કરવું શીખી લીધું છે તેઓ કરી શકે છે; પરંતુ તેને માટે જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે; પણ જેને જ્ઞાન નથી તે શું ઉપાસનાથી વિમુખ રહે ? એ તો યોગ્ય ન કહેવાય. જેને જ્ઞાન નથી તે જે રૂપે રૂઢનું ધ્યાન કરી શકે, તે રૂપે રૂઢની ઉપાસના કરે. એ અવસ્થામાં રૂપની કલ્પના કરીને ધ્યાન કરવું સહેલું છે. તું એક એવી મૂર્તિની જો કલ્પના કરે કે તેવડે રૂઢની સંહાર ક્રિયાનો આદર્શ સમજી શકાય તો તે રૂઢનીજ મૂર્તિ છે. એ માટેજ રૂઢના કાલભૈરવ રૂપની કલ્પના કરવામાં આવી છે; નહિ તો રૂઢને કશું રૂપ છેજ નહિ.

હું:—એ તો સમજ્યો; પરંતુ જેમ મારી શક્તિ મારામાં છે તેમ રૂઢની શક્તિ રૂઢાણી પણ રૂઢમાં છે; તો શિવ અને દુર્ગાની જૂદી જૂદી મૂર્તિ બનાવીને શામાટે પૂજે છે ?

આવાજી:—તારું ધ્યાન કરવાથી તારી શક્તિનું જ્ઞાન યદ્ય સ્પષ્ટ નથી. જેણે અગ્નિમાં કદિ હાથ નાખ્યો નથી તે અગ્નિને જોઈને પણ એમ નહિ સમજી શકશે કે અગ્નિમાં હાથ દાઢી સળગી જશે. જેણે કદિ લાકડી સળગતી નહિ જોઈ હોય તે સમજી શકશે નહિ કે અગ્નિમાં પ્રકાશ આપવાની પણ શક્તિ છે. આથીજ શક્તિ અને શક્તિવાનનો જુદો જુદો વિચાર કર્યા વિના શક્તિને સમજવાનો સંભવ નથી.

રૂઢ પણ નિરાકાર છે ને રૂઢની શક્તિ પણ નિરાકાર છે. ચિતમાં દોષ હોવાને લીધે ને નિરાકાર સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવામાં અશક્ત છે તેને હિપાસના વાસ્તે શક્તિ અને દેવતાનાં જૂઠાં જૂઠાં રૂપોની કલ્પના કરવી પડે છે.

હું:—પરંતુ વૈષ્ણવો વિષ્ણુનીજ હિપાસના કરે છે, રૂઢની નહિ. આથી રૂઢાણીને પ્રસાદ ખાવો એ આપણે માટે સર્વથા અયોગ્ય છે.

ખાવાણ:—વિષ્ણુએ પેટ આપીને મને એવી આગા નથી કરી કે રૂઢાણીના પ્રસાદથી તારે પેટ ન ભરવું; પરંતુ એ વાત રહેવા દે. વિચારીએ તો રૂઢાણી પણ વિષ્ણુનીજ શક્તિ છે.

હું:—એ વળા શું? રૂઢાણી તો રૂઢની શક્તિ છે.

ખાવાણ:—વિષ્ણુજ રૂઢ છે.

હું:—આપની આ વાત શ્રદ્ધા ન હોય એવી છે. બહા, વિષ્ણુ ને મહેશ્વર કે રૂઢ એ ત્રણે દેવો જૂઠા જૂઠા છે. એક સૃષ્ટિ કરે છે, બીજો પાલન કરે છે ને ત્રીજો પ્રલય કરે છે. તો વિષ્ણુ રૂઢ શી રીતે હોઈ શકે?

ખાવાણ:—જે બાણને ઘેર બેસીને હું બોજન કરું છું તે શું કામ કરે છે તે તું જાણે છે?

હું:—જાણું છું. એ જમીનદારી કરે છે.

ખાવાણ:—બીજું કાંઈ કરે છે?

હું:—એમની કાપડની દુકાન પણ છે.

ખાવાણ:—બીજું કાંઈ કરે છે?

હું:—રૂપીઆ ધીરી વ્યાજ મેળવે છે.

ખાવાણ:—હીક. હવે હું બહાર જઈને રામને કહું કે હું આજ એક જમીનદારને ત્યાં ખાઈ આવ્યો. શ્યામને કહું કે હું આજ એક કાપડના વેપારીને ત્યાં જમી આવ્યો, અને ગોપાળને કહું કે હું આજ એક મહાજનને ત્યાં માફે પેટ ભરી આવ્યો; તો એ ત્રણ જૂઠા જૂઠા આદમીઓના સંબંધની વાત થઈ કે એક આદમીના સંબંધની?

હું:—એકજ આદમીની; કેમકે અહીં આ ત્રણે એકજ છે.

ખાવાણ:—તેમજ બહા, વિષ્ણુ ને મહેશ્વર એકજ છે. એકજ ઈશ્વર હિપતિ, પાલન અને સંહાર કરે છે. હિંદુધર્મમાં એક ઈશ્વરનીજ વાત છે; ત્રણ ઈશ્વર કદિ સંભવેજ નહિ.

હું:—તો ત્રણ રૂપોની જૂદી જૂદી હિપાસના કેમ કરવામાં આવે છે?

ખાવાણ:—તારે આ બાણની સંજ્ઞા રીતે માહિતી મેળવવી હશે તો તેનાં બધાં કામોને જૂઠાં જૂઠાં સમજવાં પડશે. એ જમીનદારને રૂપે શી રીતે જમીનદારી કરે છે તે જાણવું જોઈશે; વેપારી રૂપે દેવો વેપાર કરે છે તે જાણવું જોઈશે ને નાણાવટી રૂપે કેવી ધીરધાર કરે છે તે પણ સમજવું પડશે. તેમજ ઈશ્વરની હિપાસનામાં તેનાં

સૃષ્ટિ, રિયતિ ને પ્રલયના કામોને જૂદાં જૂદાં સમજવાં પડશે. આથી આપણામાં ત્રણ દેવોની ઉપાસના અચલિત છે; ને જૂદાં જૂદાં કામોને અનુસારે એકનાંજ ત્રણ જૂદાં જૂદાં નામો રાખેલાં છે. એ ત્રણે નામો જૂદા જૂદા ત્રણનાં નથી.

હું:—એ તો હું સમજી ગયો; પરંતુ એક ખીજી ગડબડ ન મરી. વૃષ્ટિ યદ્ય અને તેથી અન્ન ઉપજ્યું જે ખાધને બધાં જીવ્યાં; તો બચાવ્યાં કાણુ ? પાલન કરનાર વિષ્યએ કે વૃષ્ટિ કરનાર ઇંદ્રે ?

બાવાજી:—મેં કહ્યું તે જો તું સમજી ગયો હોય તો તને આ સમજવવાની જરૂર નથી કે ઇંદ્ર, વાયુ, વરુણ વગેરે શાઇ દેવો જૂદા છેજ નહિ. જે સૃષ્ટિ રચે છે તે જેમ પાલન કરે છે તેમ સંહાર પણ કરે છે. એજ સળગાવનાર અગ્નિ, વૃષ્ટિ કરનાર ઇંદ્ર, વાવાઝોડું કરનાર પવન તથા પ્રકાશ કરનાર ને અંધકાર કરનાર છે. જે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને મહેશ્વર છે, તેજ ઇંદ્ર, તેજ અગ્નિ ને તેજ સર્વ દેવતારૂપે છે; પરંતુ જેમ આપણે સમજવાની સહેલાઇ માટે એકજ જળને ક્યાંક નદી, ક્યાંક સમુદ્ર, ક્યાંક ઝરણુ, ક્યાંક તળાવ, ક્યાંક ધરો ને ક્યાંક ફૂવો કહીએ છીએ; તેમજ ઉપાસનાની સહેલાઇ માટે એકજ પરમેશ્વરને ક્યાંક ઇંદ્ર, ક્યાંક અગ્નિ, ક્યાંક બ્રહ્મા અને ક્યાંક વિષ્ણુ એમ અનેક નામોએ ઝોળખીએ છીએ.

હું:—તો એતું યથાર્થ નામ શું છે ?

બાવાજી:—ઈશ્વરની ઉપાસના બે રીતે થાય છે. જ્યારે એને અવ્યક્ત, અચિંત્ય, નિર્ગુણ અને સર્વ જગતનો આધાર માનીને ઉપાસના કરે છે ત્યારે તેને બ્રહ્મા, પરબ્રહ્મા કે પરમાત્મા કહે છે; પણ જ્યારે એને વ્યક્ત, ઉપાસ્ય અને તે વાસ્તે ધ્યાન કરવા યોગ્ય સગુણ કહેવામાં આવે છે ને જગતની સૃષ્ટિ, રિયતિ ને સંહારનું કારણ માની તેની ઉપાસના કરવાનું કહેવામાં આવે છે ત્યાં તેને જીવન નામો આપવામાં આવેલાં છે. જેમકે તેને વાતચિતમાં ઇશ્વર, વેદમાં પ્રજ્ઞપતિ અને પુરાણ તથા ઇતિહાસમાં વિષ્ણુ અને શિવ કહે છે. જ્યારે એક સાથેજ તેનાં બંને રૂપોનું ધ્યાન કે ઉપાસના કરવાનું હોય છે, અર્થાત્ અમારા હૃદયમાં જ્યારે બંને રૂપો ળાસમાન થાય છે ત્યારે તેને અમે શ્રીકૃષ્ણ કહીએ છીએ.

હું:—“શ્રીકૃષ્ણ” કેમ કહો છો ?

બાવાજી:—ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે પોતાનાં બંને રૂપોથી ધ્યેય જતાવેલ છે; અને એમનો દસાનુદાસ હોવાથી હું એમને એ નામથી સંભારું છું. બોલો એક વાર “શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રકી જે.” બોલો “કૃષ્ણ, કૃષ્ણ, હરે કૃષ્ણ.”

એટલામાં પીરસનાર એક બ્રાહ્મણે બાવાજીને પૂછ્યું:—બાવાજી ! વળી કૃષ્ણ-બજન કરવા ક્યાં મંડ્યા ? એટલું તો સમજવો કે અહિંસા વૈષ્ણવોનો ધર્મ ખરો કે નહિ ?

બાવાજી:—અહિંસા એ અવશ્ય વૈષ્ણવક-યા છે, પણ એ કુલત્યાગ

ઘેર ચાલી ગઇ છે; એથી તે જાતિબ્રહ્મ થઇ ગઇ છે.

દુઃ—આપની એ પહેલી વાત સમજાઈ નહિ.

બાવાજી—સાંભળ વત્સ ! વૈષ્ણવ બનતાં પહેલાં એટલું સમજી રાખવું જોઈએ કે વૈષ્ણવધર્મ એટલે શું ? કંઠી બાંધવાથી, તુલસીની માળા ધારણ કરવાથી, તિલક કરવાથી, *નિરામિય ભોજન કરવાથી, પંચ સંસ્કારથી કે મરજદણ સાથે રહેવાથી કાંઈ વૈષ્ણવ બની શકતો નથી. તું કહે જોઈએ કે જગતમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ વૈષ્ણવ કયા કયા થયા છે ?

દુઃ—નારદ, ધ્રુવ, પ્રદહાદ.

બાવાજી—પ્રદહાદ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે તો સાંભળ. પ્રદહાદે વૈષ્ણવધર્મની વ્યાખ્યા કેવી કરી છે ?

સર્વત્ર વૈભાવઃ સમતામુપેત્ય સમત્વમારાધનમચ્યુતસ્ય ॥

અર્થાત્ “ હે દૈત્યગણ ! તમે સર્વત્ર સમદર્શી બનો. મમત્વ એટલે સર્વને સમાનભાવે જોવા એજ વિષ્ણુની આરાધના છે. ” કંઠી, તિલક, માળા, છાપાં એમાં શી વિશેષતા છે ? આ સમદર્શી ભાવજ અહિંસા ધર્મનું યથાર્થ તાત્પર્ય છે. સમદર્શી થતાં હિંસાનું નામમાત્ર પણ રહી શકતું નથી. જે વિષ્ણુનું નામ પણ જાણતો ન હોય છતાં સમદર્શી હોય તો તે મનુષ્ય વૈષ્ણવ છે. જે ખ્રિસ્તી કે મુસલમાન મનુષ્ય-માત્રને પોતાની સમાન સમજતો હોય તે ભલે ઇસુની પૂજા કરે કે ન કરે અથવા પીર પેગંબરને માને કે ન માને પણ તે સાચો વૈષ્ણવ છે; અને તમારા કંઠી તિલક-ધારીના સમૂહમાં જે સમદર્શી થયો નથી તેને તમે વૈષ્ણવ કહો તોપણ તે વૈષ્ણવ નથી.

*

*

*

*

ભારત-કલંક

ભારતવર્ષ પરાધીન કેમ છે ?

ભારતવર્ષ ધણી શતકો થયાં પરાધીન કેમ છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં બધા લોકો કહે છે કે ભારતના લોકો નિર્જા છે. યુરોપિયનોની જીલપર એ કારણ(એટીમીનટ હિન્દુઝ) હમેશાં સંભળાય છે. એ ભારતનું કલંક છે; પરંતુ ખીજ તરફ જોઈશું તો યુરોપિયનોને મોટીથીજ ભારતવર્ષના ઐનિકાના બળ અને હિંમતના વખાણ પણ સંભળાય છે, ઓસ્ત્રાલિયાના હિન્દુઓના બળથીજ કાણુસ જીતાયું છે. એમાં કશોજ સંદેહ નથી કે ઓસ્ત્રાલિયાના હિન્દુઓની સહાયતાથીજ એમણે ભારતવર્ષ જીત્યો છે, અને એ જાતે સ્વીકાર કરે કે ન કરે તોપણ ઓસ્ત્રાલિયાના હિન્દુઓ સાથેના-મરેઠા અને

* મંસિરદિન.

શીખો સાથેના-અનેક યુદ્ધોમાં એમને કેટલીક વાર પરાજય પણ પામવો પડ્યો છે.

એમાં તો કંઈ સદેહજ નથી કે આધુનિક હિંદુઓમાં બળ ને હિંમત ગમે તેટલા હો; પરંતુ પ્રાચીન હિંદુઓને મુકાબલે તો તે ઓછાજ છે. હજારો વર્ષની પરાધીનતાથી તે અવશ્ય ઘટયાજ હશે. બીજી જાતિઓથી જીતાયા પહેલાં પ્રાચીન ભારતના લોક વિશેષ બળવાન હતા; પરંતુ એમ સમજવાનાં પણ અનેક કારણો છે કે શરીરબળમાં દુર્બળ થવાને લીધે એઓ પરાધીન થયા નથી.

અમે સ્વીકારીએ છીએ કે આ વાત સિદ્ધ કરવી સહેલી નથી; તેમ એ વાતનાં સંપૂર્ણ પ્રમાણો પ્રાપ્ત કરવાં પણ દુસ્સાધ્ય છે. આ તર્કની મીમાંસા કેવળ ઇતિહાસ-થીજ યથાર્થ થઈ શકે છે; પરંતુ દુર્ભાગ્યેયે બીજી જાતોની પેઠે ભારતવર્ષના લોકો પોતાની કીર્તિ લખીને મૂકી ગયા નથી. પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસજ નથી એને લીધે ભારતવર્ષના લોકોની જે પ્રશંસનીય યુદ્ધકીર્તિ હતી તે પણ લુપ્ત થઈ ગઈ છે. જે અંચ પુરાણને નામે પ્રસિદ્ધ છે તેમાં સ્પષ્ટ ઇતિહાસ જેવું જે કંઈ છે તે અમાનુષી અસ્વાભાવિક વાતોથી એવું ઠંકાઈ ગએલ છે કે યથાર્થ બનાવોનો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી.

ભાગ્યેયે બીજા દેશના ઇતિહાસના ગ્રંથોમાં જે સ્થળે પ્રાચીન ભારતવર્ષના લોકોના યુદ્ધ વગેરેના ઉલ્લેખો મળે છે. પહેલો ઉલ્લેખ મેસીડોનિયાનો અલેક્ઝાન્ડર દિગ્વિજયની યાત્રા કરવા હિંદમાં આવી લડ્યો ત્યાં છે. રચનાકુશળ યવન લેખકોએ એ યુદ્ધનું વર્ણન કરેલું છે. બીજો ઉલ્લેખ મુસલમાનોએ ભારતને જીતવાને જે યત્ન કરેલો હતો તેનું વર્ણન મુસલમાન લેખકોએ પોતાના ગ્રંથમાં કરેલ છે ત્યાં છે; પરંતુ પહેલું તો કહેવાનું એ છે કે એવાં લખાણોમાં પણ પક્ષપાતની ભારે સંભાવના છે. ચિત્રકાર મનુષ્ય હોવાથી તેણે ચિત્રમાં મનુષ્યને હાથે પરાજય પામેલો એ દૃષ્ટાંત જાણીતું છે. એવા ઇતિહાસકારોની સંખ્યા ઘણી ઓછી મળી આવશે કે જેઓએ સત્યની પ્રીતિને લીધે પોતાની જાતિનો પરાજય દર્શાવી શત્રુપક્ષના યશનું યથાર્થ વર્ણન કર્યું હોય. સ્વાભિમાની મુસલમાનોની વાત બાબુ રાખતાં સુશિક્ષિત અને સત્યનિષ્ઠાના અભિમાની યુરોપી ઇતિહાસલેખકો પણ આ દોષથી એટલાં કલંકિત છે કે એમના લખેલા ગ્રંથો વાંચતાં પણ કદિ કદિ ઠંડાળો ઉપજે છે. આથી આ દેશના અને શત્રુ તરફના-અને બાબુના- ઇતિહાસલેખકોની સહાયતા વિના કોઈ બનાવના યથાર્થ સ્વરૂપનો નિર્ણય કરી શકાય નહિ. ભલે ગમે તેમ હો. નીચે લખેલી જે વાતો મુસલમાન લેખકોના ગ્રંથોમાંથીજ વિચારદારા સિદ્ધ થાય છે.

એક તો એ કે અરબસ્તાનના લોક એક પ્રકારે દિગ્વિજયી થયા હતા. તેમણે જે દેશપર ચડાઈ કરી હતી તેને જીતીને પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું; પરંતુ તેઓને જે દેશ સાથે લડતાં હારવું પડ્યું હતું, પશ્ચિમમાં ક્રાન્સથી ને પૂર્વમાં ભારત-વર્ષથી, મહંમદ પેગંબર સાહેબના મરણ પછી આરબ લોકોએ ૭ વર્ષમાં સીરીઆ

જીવ્યો, દશ વર્ષમાં ધરાન જીવ્યું, એક વર્ષમાં આફ્રિકા ને રૂપેન જીવ્યાં. અદાર વર્ષના સંક્રામને અંતે કાણુજ જીવ્યું ને આઠ વર્ષના શ્રમને અંતે આખું તુર્કસ્તાન સ્વાધીનતામાં લીધું; પરંતુ ભારતવર્ષ જીતવા માટે ત્રણસો વર્ષ મહેનત કરી છતાં તેને હસ્તગત કરી શક્યા નહિ. મહમ્મદ કાસિમે સિંધ જીવ્યો ખરો, પણ તે થોડાં વર્ષોને માટેજ. કાસિમના મરણ પછી રજપૂતોએ મુસલમાનોને સિંધમાંથી હરાવી નસાડી ચૂક્યા હતા. તાત્પર્ય કે દિગ્વિજયી આરણ લોકો પણ હિંદને જીતી શક્યા નહોતા. એશીન્સ્ટન કહે છે કે સ્વધર્મપ્રતિ દૃઢ પ્રીતિ હોવાને કારણે હિંદુઓ મુસલમાનોવડે જીતાયા નહોતા, પણ એ વાત સત્ય નથી; મુસ્લિમોણુતા તથા લડવાની શક્તિજ એના કારણરૂપ હતાં. જો સ્વધર્મપ્રીતિજ કારણ હોય તો હજુ પણ હિંદુઓને પોતાના ધર્મપર એવોજ પ્રેમ છે, પણ લાગલાગટ સાતસો વર્ષથી તેઓ બીજી જાતિને અધીન કેમ છે ?

બીજું એ જ્યારે કોઈ વિજયની અભિલાષાવાળા નવીન અબુદુદ્દય પામેલી જાતિ પ્રાચીન દેશ પાસે જઈ પહોંચે છે ત્યારે એ પ્રાચીન દેશ પેલી વિજયેચ્છુ જાતિના તાબામાં આવી જાય છે. દાખલાતરિકે જોઈશું તો આવી વિજયેચ્છુ જાત યૂરોપમાં રોમન અને એશિયામાં આરબ કે તુર્ક થઈ છે, જે જાત એના સખધમાં આવી તે પરાજય પામી એને અધીન બની છે. પહેલાંજ કહેવાયું છે કે આરબ લોકોએ કેટલી ટુંકી મુદતમાં મિસર, ઉત્તર આફ્રિકા, રૂપેન, ધરાન, તુર્કસ્તાન અને કાણુજને પોતાના તાબામાં લીધાં હતાં! રોમન જેવું મહાન સામ્રાજ્ય પણ આવી ઝડપે વિજય મેળવી શક્યું નથી તે વાત નીચેના ઇતિહાસથી સાક્ષી આપે છે.

રોમન લોકોએ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં ઓસપર ચડાઈ કરી અને તે પછી લાગત ૫૨ વર્ષની મહેનતે આખા ગ્રીસને પોતાના તાબામાં લીધું, સુપ્રસિદ્ધ કાર્થેજના રાજ્ય સાથે રોમન પ્રજાને ૪૦ સં ૫૦ પૂર્વે ૨૬૪ થી લડાઈ શરૂ થઈ ને ૪૦ સં ૫૦ પૂર્વે ૧૪૬ માં કાર્થેજને જીત્યું. અર્થાત્ કાર્થેજના રાજ્યને જીતતાં તેને ૧૧૮ વર્ષ થયાં, તુર્કોએ ગ્રીક સામ્રાજ્યપર ૬૦ સં ૧૪૦૦ લગભગમાં ચડાઈ કરી અને ૫૦ વર્ષ પછી મહમ્મદના હાથથી તેનો પરાજય કર્યો. પશ્ચિમ રોમન સામ્રાજ્ય જેના વીરદર્શની પ્લબ જગતમાં ફરકતી હતી તેનાપર અર્જર લોકોએ ૪૦ સં ૨૮૬ માં હલ્લો કર્યો અને ૧૬૦ વર્ષના ઝગડા પછી ૪૦ સં ૪૭૬ માં રોમન સામ્રાજ્યનો પ્લંસ કર્યો. ૬૦ સં ૬૬૪ માં આરબોએ હિંદુસ્તાનપર ચડાઈ કરી અને ત્યાર પછી ૫૨૬ વર્ષો પછી શાહજુદ્દીન ગોરી હિંદુસ્તાનનો ઉત્તરનો થોડો ભાગ મેળવી ચૂક્યો; પરંતુ શાહજુદ્દીન ગોરી કે તેનો સેવક કુતબુદ્દીન આરબ જાતિના નહોતા. હિંદ જીતવાને જેવો આરબોનો શ્રમ નિષ્ફળ થયો હતો તેવોજ ગીજનીના રહેવાસી તુર્કોનો શ્રમ પણ વ્યર્થ ગયો હતો. પૃથ્વીરાજ અને જયચન્દ્રાદિ રાજાઓ પાસેથી જેણે ઉત્તરહિંદ જીત્યું હતું તે પ્રજા તો પંડિત કે અક્રાંતી હતી. હિંદ સાથે આર-

એએ લડાઈ આરંભી તે પછી પરત્વે વર્ષે અને તુર્કોએ ભારત સાથે લડાઈ આરંભી તે પછી ૨૧૩ વર્ષે પહાણો હિંદ ઉપર અધિકાર મેળવવા શક્તિમાન થયા હતા. પહાણુ લોકો આરબો અને તુર્કો જેવા પરાક્રમી કે સમૃદ્ધિવાળા નહોતા. તેમણે તો આરબો તથા તુર્કોએ સૂચવેલા કામને પ્રાપ્ત કર્યું હતું. મતક્ષ્ય કે આરબ, તુર્ક અને પહાણુ લોકોએ લાગલાગટ સાડાપચિસો વર્ષ ચત્ત કર્યો ત્યારેજ તે ભારતવર્ષને તાજામાં લઈ શક્યા હતા.

આ પ્રમાણે મુસલમાન ઇતિહાસકારો સાદે આપે છે, પણ એટલું સ્મરણ રાખવું જરૂરનું છે કે મુસલમાન ગ્રન્થ સમીપમાં આવી ત્યાર પહેલાંજ હિંદુસ્તાનનો શુભ દિવસ તો આયમવાતી રિયતિપર પહેચિલો હતો. તેની રાજલક્ષ્મી નિરતેજ થવા લાગી હતી ને ઇસ્વીસન પૂર્વે જેવા તેઓ બલવાન હતા, તેવા ઇસ્લામી ગ્રન્થ લડવા આવી તે સમયે નહોતા.

જે સમયે હિંદન લોકો સાથે ઓક લોકોનો પરિચય થયો તે સમયે ઓકો અદ્વિતીય બલવાન પ્રબ્ધ હતી; પરંતુ તેમણે વારંવાર ભારતવર્ષના લોકોની યુદ્ધનિપુણતા તથા હિંમતની પ્રશંસા કરી છે. મેસિડોનિયાના યુદ્ધ પ્રસંગનાં વર્ણનો વખતે ઓક લેખકોએ વારંવાર લખ્યું છે કે ભારતવાસીઓ જેવી યુદ્ધનિપુણ જાતિ એશિયામાં બીજી કોઈ અમે દ્રી નથી. વળી એમ પણ લખ્યું છે કે હિંદુઓએ ઓક સેનાનું યુદ્ધમાં જેટલું નુકસાન કર્યું છે એટલું કોઈ કરી શક્યું નથી. પ્રાચીન ભારતવર્ષના લોકોની યુદ્ધનિપુણતાના સંજ્ઞામાં જો કોઈને સંદેહ રહેતો હોય તો તેણે ભારતવર્ષની હકીકત લખેલા ઓક લોકોના ગ્રંથો વાંચવા.

આર્યાવર્ત અનેક પ્રદ્વરનાં રત્નોની ખાણ હોવાથી બીજા દેશના રાજા તેના તરફ હમેશા લોભની નજરથી જોતા, ને તેથીજ અનેક જાતના લોકોએ હિંદના વાયવ્ય ખૂણાને રત્નોથી પ્રવેશ કરી તેનાપર સત્તા સ્થાપવાને મહેનત કરી હતી. ઇરાની, બાલ્હિક, શક, હણુ, આરબ, તુર્ક વગેરે અહીં આવ્યા હતા, અને સિંહુને એક કાંઠે કે બીજા કાંઠે થોડો સમય કાંઈક જમીન મેળવવા પામ્યા હતા; પણ તેમને પાછા હરાવી નમાડી મૂકવામાં આવ્યા હતા. પંદરમા શતકલગી આર્ય લોકોએ આ પ્રમાણે તમામ જાતોને હકાવતા રહી પોતાના દેશનું રક્ષણ કર્યું હતું. મતક્ષ્ય કે પૃથ્વીપર એવી કોઈ જાત છે નહિ ને થઈ પણ નથી કે જેણે પંદરસો વર્ષ લગી પ્રજાલ જાતોના દલ્લા અટકાવી પોતાની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કર્યું હોય! એટલાં બધાં વર્ષોલગી હિંદુઓની સમૃદ્ધિ અશ્વય રહેવાનું કારણ અવશ્ય એમનું બાહ્યબલ હતું. બીજું કોઈ કારણ કહી શકાય તેમ નથી.

આવાં આવાં પ્રમાણો હોવા છતાં સદા સાંભળવામાં આવે છે કે હિંદુ લોક પ્રથમથી રણવિમુખ છે—યુદ્ધ કરવામાં અસમર્થ છે, પરંતુ અમને જણાય છે કે એમ જાલનાર અદ્વરદર્શી લોકોને ભારતવર્ષને શિરે એવું મિથ્યા કલંક લગાડવાનાં ત્રણ કારણો છે.

પહેલું કારણ:—હિંદુઓને ઇતિહાસ નથી. પોતાના ગુણે પોતે ન ગાય તો ખીલુ કાણુ ગારો? સસારની એ રીતજ છે કે જે માણસ પોતાને મહાપુરુષ કહીને ઝાળખાવે નહિ તેને કાણુ માણસમાં ગણે છે? ક્યારે અને કયા જાતિએ ખીલુ જાતના ગુણુ ગાયા છે? રામન લોકો ધણુ યુદ્ધપ્રવીણ હતા તેનું પ્રમાણુ જોઈશું તો તેમનાજ લખેલા ઇતિહાસ છે. ગ્રીક લોકોના વીરપણાની સાબિતી પણ ગ્રીક લોકોના લખેલા ઐથોમાજ મળે છે. મુસલમાનોની બહાદુરીની હકીકતો પણ આપણે મુસલમાનોના લેખથીજ જાણીએ છીએ. માત્ર હિંદુઓએ પોતાની બહાદુરીના ઇતિહાસો લખેલા નથી ને તેથી તેની મહત્તા કાંઈ માનવું નથી, કેમકે એ વાતનું ખીલું પ્રમાણુ શું?

ખીલું કારણ:—જે જાતોએ ખીજાં રાજ્યોપર હક્ક કે ચડાઈઓ કરી તેનું ઝૂંટાવી લેવાનો યત્ન કર્યો છે તેઓજ પોતાને યુદ્ધનિપુણ કહીને ખીલુ જાત પાસે પોતાના વખાણુ ગાય છે, પણ જેમણે માત્ર પોતાનું સાચવવામાજ સંતોષ પકડ્યો હોય અને ખીજાનું ઝૂંટાવી લેવા યત્ન કર્યો ન હોય તે જગતમાં વીરપણાના માનને પામી શકતા નથી! હજીલગી અમારી ભાષામાં “ભલો માણસ” એનો અર્થ ખીકણુ કે માલ વિનાનો માણસ એવોજ થાય છે.

અમારું કહેવું એવું નથી કે હિંદુ રાજ્યો ખીજાનું રાજ્ય જીતવાના લોકથી તદ્દન રહિત હતા; તેઓ પણ પરસ્પર ચડાઈઓ કરતા; પરંતુ ભારતવર્ષ હિંદુઓના રાજ્ય સમયે નાના નાના વિભાગોમાં વહેંચાયેલો હતો. વળી ભારતવર્ષ એવડો તો મોટો દેશ છે કે નાના નાના માંડલિક રાજ્ય કદિ દેશ જીતવાને હિંદુ છોડીને બહાર જતાજ નહિ. હિંદુ રાજ્યો હિંદને પણ ભાગ્યેજ સર્વાંશે પોતાના સામ્રાજ્યમાં મેળવી શકતા, તો પછી બહારના દેશ જીતવાની તો વાતજ શી? આં સિવાય હિંદુ લોકો ખીજા ધર્મવાળાને યવન કે ગ્લેચ્છ માની તેમના તરફ તિરસ્કારની લાગણીથી જોતા હોવાથી પણ તેમના ઉપર સ્વામીત્વ સ્થાપવાનો તેઓ યત્ન કરે એવી સંભાવના નહોતી. ઉલટું તેમના મનમાં તે યવન લોકોના દેશો જીતવા જતાં પોતાનો ધર્મ નાશ પામવાની ખીક રહેતી આવાં આવાં કારણોથી હિંદુ રાજ્યો વિજય-યાત્રા વાસ્તે હિંદ બહાર ગયા નથી. તે સમયે અફઘાનિસ્તાનનો ધણુ ભાગ હિંદુઓના તાબામાં હતો; પરંતુ તે તો હિંદુસ્તાનનો એક ભાગજ ગણાતો.

ત્રીજું કારણ:—હિંદુ લોકો બહુ વર્ષોથી પરાધીન છે. જે જાત અનેક વર્ષોથી પરાધીન હોય તેનું વળી વીર-ગૌરવ શું? પરંતુ આ સમયના હિંદુઓની નબળાઈ ઉપરથી પ્રાચીન હિંદુઓને નબળા માની અપમાન આપવું એ યોગ્ય નથી, એવા અનેક દેશો મળી આવશે કે તેના પ્રાચીન અને અર્વાચીન લોકોના ચરિત્રમાં સરખાપણું નહિ હોય. દાખલાતરીકે ઇથિયોપી અને ગ્રીસમાં મધ્યકાળના રામન લોકોના ચરિત્ર ઉપરથી તેમજ અત્યારના ગ્રીકોના ચરિત્રપરથી પ્રાચીન સમયના રામનોને કે ગ્રીકોને કાચર સિદ્ધ કરવા એ જેવો અન્યાય છે તેવોજ અન્યાય હાલના ભારતવાસીઓની

પરાધીનતાથી પ્રાચીન આર્યોને અળહીન માનવામાં છે.

આધુનિક ભારતવર્ષના લોકો કાયર અને નામદ્દ હોવાથી આટલાં વર્ષોથી તેઓ પરાધીન છે એમ નથી. એ પરાધીનતાનાં ખીજાં પણ કારણો છે. જેમાંનાં એક એ અમે આ જગ્યાએ વિસ્તારથી વર્ણવીએ છીએ.

એક તો એ કે અહીંના લોકોના સ્વભાવમાંજ સ્વાધીનતાની ઇચ્છા નથી. ભારતવર્ષના લોકોના મનમાં એ ખ્યાલજ નથી કે આપણા દેશપર આપણી જાતના લોકોનોજ અમલ હોવો જોઈએ. આપણે પરદેશી કે પરજાતિની અધીનતામાં શા માટે રહેવું? વળી ભારતવર્ષના લોકોના મનમાં એ વિચાર પણ જન્મેલો નથી કે પોતાની જાતના રાજાનું રાજ્ય સાફ અને સુખકર છે અને વિદેશી વિજાતીય રાજાનો દંડ દુઃખદ અપમાનકારક છે. જો કે તેઓ એટલું તો સમજે છે કે પરતંત્રતા કરતાં સ્વતંત્રતા સારી છે, પણ તે જાન કહેવામાત્રજ છે. એ કહેવું આચરણમાં મૂકાય તેવું કળદાયી થયેલું નથી. અનેક વસ્તુઓના સંબંધમાં આપણને એવું થયેલું છે કે સ્વતંત્રતા એ સારી વાત છે પણ તે ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા હૃદયને થયેલી હોતી નથી. રાજા હરિશ્ચંદ્રનું દાનીપણું અને કાર્શિયસનું સ્વદેશભક્તાપણું વખાણવા યોગ્ય છે એમ કોણ નથી કહેતું? પરંતુ એ વખાણનારામાંથી કેટલાએ હરિશ્ચંદ્રની પેઠે સર્વસ્વ ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા બતાવી? અથવા કેટલાએ કાર્શિયસની પેઠે આત્મધાત કરવાની ઇચ્છા બતાવી? યુરોપી જાતિઓમાં સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતાનો પ્રેમ નસેનસમાં પ્રબલ ઇચ્છાકરો પરિણામ પામેલો હોય છે. તેમની એવી માન્યતા છે કે જો સ્વતંત્રતા છોડવી પડે તો તેના પહેલાં તો પ્રાણ કે સર્વસ્વ છોડવું એ અમારું કર્તવ્ય છે; પરંતુ હિંદુઓમાં એ માન્યતા રહી નથી. તેઓ તો એમજ સમજે છે કે “અમારા ઉપર ભલેને જેની મરજી હોય તે આવીને રાજ્ય કરે, એમાં અમારે શું?”

સ્વતંત્રતાપ્રિય અંગ્રજો પાસેથી શિક્ષણ મેળવી અમે અમારા ઉપરના વિચારોને બૂલવાળા સમજ્યા છીએ; પરંતુ કેાઈ જાતનું ખીજા જાતને તાબેદાર થઈને રહેવું એ અસ્વાભાવિક નથી.

પરંતુ ધણા લોકો એ વાત સમજતા નથી. હિંદુઓ પરાધીન યજ્ઞનું અને સ્વાધીનતા મેળવવાને ઉત્સુક ન હોવાનું કારણ તે એમ ધારે છે કે હિંદુ લોકો કમજોર છે, લગાધથી ખીજે છે, સ્વાધીનતા મેળવવાને તે અશક્ત છે. એ એમ સમજતા નથી કે સાધારણ રીતે હિંદુ લોકો સ્વાધીનતા મેળવવાની ઇચ્છા કે યત્નજ કરતા નથી, પણ જો તે એ વિષયની ઇચ્છા ને યત્ન કરે તો અવશ્ય સ્વાધીનતા મેળવી શકેજ.

ભારતવાસી લોકોની આ પ્રમાણે સ્વતંત્રતા તરફ સ્વભાવસિદ્ધ ઉદાસીનતાનાં કારણો ન જાણી શકાય એમ નથી. ભારતભૂમિની કળદૂપના અને વાતાવરણમાં ઉષ્ણમિત્રધની ઉષ્ણતા એ તેનાં પ્રકટ કારણો છે. હિંદની ભૂમિ રસાળ છે; દેશ

તમામ પ્રકારનાં ધનધાન્ય ને ધાતુરત્ને પરિપૂર્ણ છે, અને થોડી મહેનતે લોકોના ઉદ્ધરનિર્વાહ ચાલે છે. વળી લોકોને વધારે શ્રમ કરવાનો ન હોવાથી નવરાશનો સમય પણ યથેષ્ટ મળી શકે છે, ને એવા સમયમાં મનની ગતિ આઘ્યન્તરિક થાય છે એટલે ધ્યાન તથા વિચારમાં વૃદ્ધિ થાય છે. એના કળરૂપે જ્ઞેશો તો હિંદમાં કવિત્વ તથા તત્ત્વજ્ઞાનમાં પડિતપણું જણાશે. હિંદુ લોકો એજ કારણથી અદ્વિતીય ઈવિઓ તથા દર્શનવેત્તાઓ થયા છે. મનના આવા આંતરિક વલણનું ખીણું કળ એ થાય છે કે તે બાહ્ય પદાર્થો લાણી આસ્થારહિત થાય છે, અને તેમ થવાથી નિશ્ચેષ્ટપણું આવે છે. આ સ્વાભાવિક નિશ્ચેષ્ટતાના અંશરૂપે જોઈશું તો સ્વતંત્રતાલાણીની તેમની અનાસ્થા જણાશે. આર્યોનાં દર્શનશાસ્ત્રોમાં ને ધર્મતત્ત્વોમાં નિશ્ચેષ્ટલાવ સર્વત્ર વ્યાપક છે. વેદધર્મ, પુરાણધર્મ, કે યૌદ્ધધર્મ ગમે તે હોય પણ તે તમામ ધર્મો નિશ્ચેષ્ટલાવ વધારવાની વાતોથી પરિપૂર્ણ છે. +

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે જો હિંદુનતિ પહેલાંથી સ્વતંત્રતાનો આદર કરવાનું જાણતી નહોતી તો આ દેશમાં મુસલમાનો આવ્યા પહેલાં સાકાપાંચ હજાર વર્ષો સુધી તેણે પરદેશીઓને લડાઇમાં હરાવી સ્વાધીનતાની રક્ષા શી રીતે કરી ? એ પરદેશીઓ મહેલાધથી તો અહીંથી પાછા ગયા નહિ હોય, મહામુશ્કેલીએ તેઓ પાછા હટ્યા હશે. તો જે સુખ તરફ આસ્થા નથી તે માટે-સ્વતંત્રતા માટે-હિંદુસમાજે આટલું બધું કષ્ટ શા સારું સહન કર્યું ?

એનો ઉત્તર એ છે કે શક, યવન ઇત્યાદિ લોકોને પાછા હટાવવા માટે હિંદુ-સમાજે ઘણું શ્રમ લીધો હોય એવું પ્રમાણ કયાંય મળતું નથી. માત્ર હિંદુ રાજાઓએ પોતાની સપત્તિ સાચવવા માટે શ્રમ કર્યો હતો. રાજાઓએ એકી કરેલી એના યુદ્ધ કરતી હતી ને જની શકતું તો શત્રુઓને પાછા હટાવતી હતી; ને તેથી

+ આ પ્રમાણે છે ખરું, પણ ચિત્તશુદ્ધિની એટલે કે મનોબળની અમુક દશાએ પહેલેલા યોગ્ય અધિકારીઓ માટેજ તેમ કહેવામાં આવેલું હોઇને તેથી ઉતરતા અધિકારીઓ માટે તો સ્પષ્ટ રીતે અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિ માટે ધર્મપુરઃસરનો પ્રયત્નજ ઉપદેશાયેલો જણાય છે. વેદના સારરૂપ અને હિંદુઓનો સર્વમાન્ય ગ્રંથ એજ આદેશથી પરિપૂર્ણ છે. ઉચ્ચતર વિરલ અધિકારીને યોગ્ય ધર્મને માટે પરધર્મ કહીને તેની પ્રાપ્ત ક્ષાત્રપ્રકૃતિને યોગ્ય યુદ્ધધર્મ એજ કારણસર લગવાન શ્રીકૃષ્ણે ઉપદેશેલો છે. ભારતવાસીઓ આ અધિકારમેદનું અને તેના ઉપર મોટો આધાર રાખના ધર્મમેદનું રહસ્ય જુલીને વિના અધિકારે માત્ર પરમાર્થરૂપ મોક્ષનીજ વાતે ચડ્યા, પણ એથી તો ઉલટું બેઉ તરફથી લટકવું પડ્યું છે. “ ન મિલ્યા રામ આર ન મિલી માયા ! ”

મંત્રી. સ. સ.

દેશની સ્વતંત્રતાની રક્ષા થતી. એ ઉપરાંત સાધારણ લોકો “ અમે અમારા દેશમાં કદિ પરદેશી રાજને પેસવા દઈશું નહિ ” એવા ઉત્સાહનાં વચનો બોલી લડ્યા હોય એવું કયાંય અન્યું નથી; પરંતુ એનાથી ઉત્કૃષ્ટ દેખાયું છે. ન્યારે હિંદુ રાજ કે હિંદુ સેનાપતિ વિજયલક્ષ્મીની અદ્વૃપાને લીધે રણમાં પડતો તો હિંદુ સેના યુદ્ધ છોડી ભાગી જતી, અને યુદ્ધ કરવા એકત્ર ન થતી. તેની સમજણ એ હતી કે દેવે લડવું કોને માટે ? રાજ મરી જાય અથવા ગમે તે કારણે રાજ્યરક્ષણનો ઉદ્યોગ તે છોડી દે તો હિંદુ સેનાનું યુદ્ધ સમાપ્ત થતું. રાજને સ્થાને ઉભા રહીને સ્વતંત્રતાની રક્ષા માટે કાંઈએ યત્ન કર્યો હોય અથવા તો અરક્ષિત રાજ્યની રક્ષાનો ઉદ્યોગ કર્યો હોય એવું અન્યું નથી. ભાગ્યયોગે ન્યારે યવન, ઇરાની, શક કે બાલ્હિક કાંઈ પણ જાતનો રાજ અર્હોઆં જીત મેળવી રાજસિંહાસન પર બેસતો ત્યારે પ્રજા પોતાના પહેલા ધણીની પેઠે એ અનાયું રાજનો પણ સત્કાર કરતી ને રાજ્ય હરનાર પરદેશીને પણ કાંઈ જાતની મુશ્કેલી ન ઉપજાવતી. ત્રણ હજાર વર્ષથી વધારે વર્ષોલગી આર્યો સાથે આર્યોની, આર્યો સાથે અન્ય જાતની, અન્ય જાત સાથે અન્ય જાતની, મચ્છ સાથે કનોજની, કનોજ સાથે દિલ્હીની, દિલ્હી સાથે લાહોરની, હિંદુઓ સાથે પંડાણની, પંડાણ સાથે મોગલોની, ને મોગલો સાથે અન્ય જાતની લડાઈની આગ લાગ્યા કરી અને દેશને ખેદાનખેદાન કરી ભસ્મીભૂત કરી દીધો, પરંતુ એ તમામ લડાઈઓ રાજ સાથે રાજની હતી. હિન્દુસમાજે કદિ સ્વદેશરક્ષા કે સ્વાતંત્ર્યરક્ષા માટે પોને લડાઈ ઉઠાવી હોય એવું અન્યું નથી. હિંદના રાજ્યોને વારંવાર ખીજી જાતોએ જીત્યા છે એ ખરું છે, પણ તે પરથી એમ કહી શકાતું નથી કે સાધારણ હિન્દુસમાજ કદિ કાંઈ અન્ય જાતથી જીતાયો છે; કેમકે સાધારણરીતે હિન્દુસ્તાનનો જનસમાજ તો કદિ કાંઈ અન્ય જાત સાથે લડ્યોજ નથી ત્યાં જીતાયાની વાત શી ? આ પરથી હિંદુજાતિની લાંબા કાળની પરાધીનતાનું ખીજું કારણ સમજાવું હશે. એ કારણને હિન્દુસમાજની કૃત કહો, જાતીયભાવનાનો અભાવ કહો, જાતિ-હિતેચ્છતાની ખામી કહો કે જે ગમે તે કહો; અમે અહીં તે વિસ્તારથી સમજાવવાને યત્ન કરીએ છીએ.

હું હિંદુ છું, તમે હિંદુ છો એ હિંદુ છે, ખીજા લાખો પણ હિંદુ છે. એ લાખો હિંદુઓનું જેમાં દિન છે તેમાં મારું દિત પણ સમાએલું છે. જેમાં એ સૌનું અદિત છે તેમાં મારું પણ અદિત છે. આથી મને હિંદુઓનું જેમાં દિત છે તેજ મારું કર્તવ્ય છે ને અદિત હોય તે અકર્તવ્ય છે. આ પ્રમાણે જેનું મારું કર્તવ્ય અકર્તવ્ય છે તેનુંજ તમારું છે, તેનું છે અને બધા હિંદુઓનું છે. આમ ન્યારે તમામ હિંદુઓનું કર્તવ્ય અને અકર્તવ્ય એકજ છે ત્યારે તમામ હિંદુઓએ એકત્ર થઈ, વિચાર કરી, એકમત થઈ દરેક કામ કરવું જોઈએ એવું જે જ્ઞાન તે જ્ઞાનિ (નેશન)ની સ્થાપનાના પહેલો ભાગ-અર્થો અંશ-છે.

હિદુભતિ સિવાય પૃથ્વીપર અન્ય અનેક જાતો છે. તેમનાં બધાંજ હિતનાં કામોમાં અમારું હિત હોવાનો અસંભવ છે. ધણાં કામો તો એવાં પણ હોય કે તેમનાં હિતમાં અમારું અહિત પણ હોય. જે કામોમાં એમનાં હિતમાં અમારું અહિત હોય તે સ્થળે અમે એમ વર્તીશું કે જેથી તેમનું હિત ન થાય. એવે પ્રસંગે એને દુઃખ થાય એવું કરવું પડશે તો તે પણ કરીશું. જેવી રીતે એમના હિતમાં અમારા અહિતની સંભાવના છે તેમ અમારા હિતમાં એમના અહિતની સંભાવના છે પણ એમ હોય તો ભલે હો. અમે એ જાતને માટે અમારું હિત સાધવાને અટકીશું નહિ. ખીજી જાતનું અહિત કરીને પણ અમારી જાતનું હિત કરવું પડશે તો કરીશું. જાતિની (નેશનની) સ્થાપનાનો આ ખીજો ભાગ છે.

પરંતુ આવા પ્રકારની મનોવૃત્તિ પવિત્ર કે નિષ્પાપ છે એમ સ્વીકારાશે નહિ. એમાં ભારે દોષપૂર્ણ વિકારો છે. એ વિકારોને ક્ષીણે જાતિઓ (નેશનો) માં સાધારણુ-રીતે એવી ભાંતિ ઉપજેલી જોવાય છે કે ખીજી જાતોના હિતમાં અમારું અહિત છે, અને ખીજી જાતના અહિતમાંજ અમારું હિત છે. આવા ભ્રમમાં-કુસંસ્કારોમાં-પડીને યુરોપની જાતિઓએ ધણાં દુઃખો વેઠ્યાં છે; ચિના કારણે ધણીવાર યુદ્ધાગ્નિ સળગાવી યુરોપને તેમાં સળગાવી મૂક્યો છે.

પરંતુ સ્વજાતિપ્રતિષ્ઠા સારી હોય કે નકારી હોય તોપણ જે જાતિમાં એ લાગણી બળવાન હોય છે તે જાત ખીજી જાતોને મુકાબલે પ્રબલ થાય છે. આજકાલ યુરોપમાં જાતિ (નેશન) ભાવનાનું ગાન પ્રધાનપણે વિસ્તરી રહેલ છે. એના પ્રભાવ-થીજ ઇટાલીમાં એક રાજ્યની સ્થાપના થઇ છે, એના પ્રભાવથીજ અપાર પ્રતાપવાન જર્મન સામ્રાજ્યની સ્થાપના થઇ છે અને એના પ્રભાવથીજ યુરોપમાં આજ ધોર યાદવાચલી મમી રહી છે અને હજી શું શું થશે તે કહી શકાતું નથી.

અમારું એમ કહેવું નથી કે ભારતવર્ષમાં કેાઇ સમયે પણ આવી જાતિપ્રતિષ્ઠાની ભાવના નહોતી. યુરોપીય પડિનેએ એવો નિર્ણય કર્યો છે કે આર્ય જાતિના લોક મૂળથીજ ભારતવર્ષના રહેવાસી નથી. ખીજે સ્થળેથી તેઓ અહિં આવેલા છે તે અહીં આવી સત્તા જમાવી છે. આર્યોના વૈદિક કાળમાં એનાં ધણાં પ્રભાવો મળે છે. વેદના અનેક મંત્રો આર્યોની જાતિપ્રતિષ્ઠાની ભાવના સ્પષ્ટ દર્શાવે છે. એ સમયે સમાજના નિયામક બ્રાહ્મણોએ જે રીતે સમાજનાં બંધનો નક્કી કર્યાં તેમાં પણ આ જાતિપ્રતિષ્ઠાનો ભાવ સહજે જોઇ શકાય છે. આર્યની ત્રિવર્ણીના ને શત્રોના કાયદામાં જે ભેદભાવ દેખાય છે, આકાશ પાતાળ જેટલો તફાવત જોવામાં આવે છે, તે પણ આર્યોની સ્વજાતિપ્રતિષ્ઠાની ભાવનાનુંજ ફળ છે; પરંતુ ક્રમે ક્રમે આર્યજાતિનો વિસ્તાર ધણો વધ્યો; એટલે જાતિપ્રતિષ્ઠાનો ભાવ શિથિલ થતો ગયો. આર્ય લોકોએ વિશાળ ભારતવર્ષના અનેક દેશોપર પોતાની સત્તા જમાવી. એમ ઠેકાણે ઠેકાણે વિભાગો સ્થપાયા. એ પ્રભાવે ભારતવર્ષ ધણી કક્કામાં વહેંચાઈ ગયો. સમાજ-

બેદ, ભાષાબેદ આચારવ્યવહારનો બેદ ને એવો ~~અલગબલગ~~ બેદો જાતિબેદરૂપે પરિણામ પામ્યા. કાશ્મીરથી માંડી દક્ષિણનાં ચોક્કસ ને પાણ્ડ્યનાં રાજ્ય લગી અને ખાદિહકથી માંડી પૌણ્ડના રાજ્ય લગી આખી ભારતભૂમિ મધમાખીના મધપૂડા જેટલે લિલ્લ લિલ્લ જાતિ ને ભિન્ન ભિન્ન સમાજોમાં વિભક્ત બની ગઈ. છેલ્લે કપિલવસ્તુના રાજકુમાર શાક્યસિંહે એક નવાજ ધર્મની સ્થાપના કરી. પહેલાં અનેક પ્રકારના બેદો તો મોજૂદ હતા તેમાં ધર્મબેદ પણ ઉત્પન્ન થયો. દેશબેદ, ભાષાબેદ, રાજ્યબેદ અને ધર્મબેદ એ તમામ પાસે બિચારી સ્વજાતિપ્રતિષ્ઠા (નેશન બાવના) ક્યાં ટકી શકે ? સાગરમાં રહેનારા મત્સ્યની માફક ભારતવર્ષના લોક એકતારહિત બની ગયા. ત્યાર પછી મુસલમાનો આવ્યા. તેમનો વંશ પણ અહીં વધવા લાગ્યો, જેમ સાગરના એક મોજાં પાછળ બીજાં મોજાં જેવામાં આવે છે તેમ નવી નવી મુસલમાન જાતો પશ્ચિમની પર્વતમાળા ઝાળંગી આવવા લાગી. આ દેશનાં હજારો માણસો પણ રાજાની કૃપાને લોભે કે ભયને લીધે મુસલમાન થવા લાગ્યાં. હવે ભારતવર્ષના રહેવાસીઓમાં હિન્દુ અને મુસલમાન એવી બે જાતો યદ. હિન્દુ, મુસલમાન, મોગલ, પઠાણ, રજપૂત, મરેઠા તમામ બધા સામસામાં અચકાવા લાગ્યાં, ત્યાં એકતાનું ગાન શી રીતે રહે ?

એ રીતે ભારતવર્ષમાં નિવાસરચાનના બેદથી, ભાષાના બેદથી, વંશના બેદથી, અને ધર્મના બેદથી અનેક જાતિઓ યદગદ. બંગાલી, મરેઠા, રજપૂત, જાટ, હિન્દુ, મુસલમાન એમાં કોણ કોની સાથે એકથ કરે ? જ્યાં ધર્મની એકતા હોય ત્યાં જાતિની એકતા ન હોય, જાતિની એકતા હોય ત્યાં ભાષાની એકતા ન હોય, ભાષાની એકતા હોય ત્યાં નિવાસરચાનની એકતા ન હોય; રજપૂતો અને જોડોનો ધર્મ એક છે, તો વંશબેદને કારણે તેઓમાં એકતા નથી, બંગાળી અને બિહારના લોક એક વંશના છે, પણ તેમની ભાષા ભિન્નભિન્ન હોવાથી એકતા નથી. કેવળ એટલું જ નથી, ભારતવર્ષનું એવું દુર્ભાગ્ય છે કે જ્યાં લોકો ધર્મમાં, ભાષામાં ને દેશમાં એકતા ધરાવે છે ત્યાં જાતિમાં બેદ છે. બંગાલીઓમાં બંગાલીપણાની, શિખોમાં શિખપણાની, ગુજરાતીઓમાં ગુજરાતીપણાની ને દક્ષિણીઓમાં દક્ષિણીપણાની એકતા નથી. ભિન્ન ભિન્ન નદીઓનો જળરાશ જ્યારે સમુદ્રમાં આવી એકરો થાય છે, ત્યારે પછી એવું ગાન નથી થતું કે આ જળ અમુક નદીનું છે. એજ પ્રમાણે મોટા સામ્રાજ્યની અંદર જ્યારે ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓ દીર્ઘ કાળ રહે છે ત્યારે તેમનું જાતિજ્ઞાન ક્રમે ક્રમે લુપ્ત થાય છે-તેમનો બેદભાવ લુપ્ત થાય છે; પરંતુ તેથી એકથ ઉપજતું નથી. રામન સામ્રાજ્યની અંદર આવેલી અનેક જાતિઓની એવીજ દશા યદ હતી અને એવીજ દશા હિન્દુઓની પણ યદ છે. ભારતવર્ષમાં અનેક કારણોથી બહુ દિવસો થયાં જાતિપ્રતિષ્ઠા શમી ગઈ છે, ને તેથીજ હિન્દુઓના રાજ્યાસનપર વગર દરકતે અન્યજાતિના ગમે તે રાજાઓ ચડી બેઠેલા છે; છતાં સ્વતંત્રતાની રક્ષામાટે હિન્દુસમાજ

ક્યારે પણ પોતાની આંગળી ઉંચી કરેલી નથી.

ઇતિહાસમાં આળેખેલા સમયમાં માત્ર બેવાર હિંદુસમાજે પોતાની જાતિપ્રતિષ્ઠા (નેશન પ્રીતિ) નો ઉદ્ધવ કરેલો છે. એકવાર મહારાષ્ટ્રમાં શિવાજી મહારાજે એ મહામંત્રનો પાક કર્યો હતો અને એમના સિંહનાદે મહારાષ્ટ્રભૂમિ જાગૃત થઇ હતી. એ વીર કેસરીના સમયમાં મરેઠામાં બ્રાતૃલાવ દેખાયો હતો, ને તેથી હિંદના તમામ રાજાઓએ મરેઠાના ચરણોમાં શિર ઝુકાવ્યું હતું. મોગલસામ્રાજ્ય નષ્ટ થયું હતું ને આખું ભારત મહારાષ્ટ્રીઓના હાથમાં આવી ગયું હતું.

બીજાવાર “ખાલસા” નો મહામંત્ર જપી પંજાબ કેસરી રણજિતસિંહે એવોજ ચમત્કાર દેખાડ્યો હતો. જાતીયબંધન મજબૂત હોવા છતાં પડાણોના પોતાનો દેશ પણ થોડે અંશે હિંદુઓના હાથમાં આવ્યો હતો અને સતલજને કાંઠે થતી સિંહગર્જના સાંભળી નિર્ભય અંગ્રેજ સૈનિકો શંકાશીલ બન્યા હતા. દૈવયોગે એ સિંહ મરી ગયો અને લોર્ડ ડેલોસીએ પોતાની નિપુણતાથી એ “ખાલસા” મહામંત્રનો ચમત્કાર મટાડી દીધો; પરંતુ રામનગર અને ચિલિયનવાળાની લગાઇ ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ બની ગઇ. જ્યારે હિંદના કાંઈ એક ભાગમાં-મહારાષ્ટ્રમાં કે પંજાબમાં-જાતિપ્રતિષ્ઠા (દેશભાવના કે નેશન ભાવના) નો ઉદ્ધવ થતાં આટલું જોર જણાયું હતું તો જો આખું ભારતવર્ષ એકજાતિ બની સ્વદેશપ્રેમે પરિપૂર્ણ બને તો શું ન બની શકે ?

આ ભારતવર્ષ અંગ્રેજ પ્રાણતું પરમ ઉપકારી છે. એ પ્રજાએજ અમને આ સમયમાં હિતકારી વાતો શીખવી છે, જે અમૂલ્ય રત્નો અમને અંગ્રેજોના રાનલંડારમાંથી મળ્યાં છે તેમાંથી એક બે રત્નોનો ઉલ્લેખ અમે આ નિબંધમાં કર્યો છે. એ બે રત્નો આ છે:- ૧ સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતા અને ૨ જાતિપ્રતિષ્ઠા. x

લોક-શિક્ષા

વસ્તીની ગણતરીપરથી નક્કી થયું છે કે હિંદુસ્થાનમાં રહેવાસીની સંખ્યા ૩૨ કરોડ છે. આ ઉપરથી વિચારીશું તો તુરત સમજાશે કે આ પૃથ્વીપર એવું કોઇ કામ નહિ હોય કે જે કામ આટલાં માણસો એકઠાં મળીને કરી શકે નહિ. આમ છતાં અમારા હિંદુસ્થાનવાસીઓથી કોઇ પણ કામ સંપૂર્ણ થઇ શકતું નથી એવું કારણ શું ? લોકોનું જો આજર બનાવવામાં આવે તો તેનાથી પત્થર પણ કાપી શકાય છે, પરંતુ લોકોમાં એટલું બળ આવવું એ શું એનો સ્વાભાવિક સુણ છે ? ના. લોકોને અનેક પ્રકારની સામગ્રીઓથી તૈયાર કરવું પડે છે, સતેજ કરવું પડે

x આ નિબંધમાં જ્યાં જાતિ શબ્દ વપરાયો છે ત્યાં તે નેશનાલિટી કે નેશન એ અર્થમાં સમજવાનો છે.

છે; ને તેમ ક્યાં પછીજ તે પોલાદ બની પત્થરને પણ કાપી શકે છે. એજ પ્રમાણે માણસોને પણ ઉત્તેજિત, શિક્ષિત અને તત્પર કરવાં પડે છે, ને ત્યાર પછીજ તેમનાથી કામ થાય છે. ભારતવર્ષમાં કરોડો માણસો છે છતાં તેમનાથી ઘણું કાર્ય બની શકતું નથી તેનું કારણ એજ છે કે ભારતમાં લોકશિક્ષાનો અભાવ છે. જે માણસો ભારતવર્ષની તરેહ તરેહની ઉન્નતિ કરવા ઇચ્છે છે તેઓ પણ લોકશિક્ષાની વાત પર ધ્યાન આપતા નથી; અને પોતપોતાની વિદ્યા અને શુદ્ધિ પ્રકટ કરવા મંડી પડે છે. એ ઓછા આશયની વાત નથી.

આ કરોડો માણસોને કોલેજોમાં લઈ જઈને વ્યાકરણ, સાહિત્ય ને ભૂમિતિ વગેરે યથો ભણાવી શકીએ એવો તો સંભવ નથી. વળી એ કેળવણી એ ખરી કેળવણી પણ નથી; એટલે એ ઉપરથી યથાર્થ શિક્ષા મળવાનો પણ અમંભવ છે. ગમે તે સ્થિતિમાં પણ એઓને જેનાવડે પોતપોતાના કાર્યમાં એકતાનતા, નિષ્કણતા અને કર્તવ્ય કાર્યમાં ઉત્સાહ પ્રકટે તેજ ખરી શિક્ષા-તેજ ખરી કેળવણી છે. મારી એ દહ માન્યતા છે કે વ્યાકરણ અને ભૂમિતિથી એ કેળવણી મળતી નથી. આમ છતાં પણ મોટા મોટા સુશિક્ષિત નામધારીઓથી માંડીને સાધારણ લખી વાંચી જણે તેવા અંગ્રેજી ભણેલાઓમાંના કોઈના મુખમાંથી આ વિષયની કશી વાતજ આજ્ઞાગી અમે સાંભળી નથી !

યુરોપમાં આ પ્રકારની લોકશિક્ષા અનેક ઉપાયોવડે અપાય છે. જર્મની આદિ અનેક દેશોમાં સામાન્ય માણસોને પણ આ પ્રકારની શિક્ષા અપાય છે. એ દેશોમાં વર્તમાનપત્રો એ લોકશિક્ષાનો મુખ્ય ઉપાય છે. એ જાપાંદારા લોકશિક્ષા કેવી રીતે મળે છે એ વાત આ દેશના લોકો સદજનમાં સમજી પણ નહિ શકે.

આપણા દેશમાં આપણી માતૃભાષામાં વધારેમાં વધારે ૨૦-૨૫ માસિકપત્રો નીકળે છે, તેમાં કોઈનાં ધરાક ૨૦૦ તો કોઈનાં ૫૦૦ । વર્તમાનપત્રો વાંચનારની સંખ્યા પાંચ દશ હજાર કે તેથી કંઈક વધારે હશે, પરંતુ યુરોપના દરેક દેશમાં સેંકડો નહિ પણ હજારો વર્તમાનપત્રો નીકળે છે, અને એક એક પત્રના આક્રોશની સંખ્યા હજારો અને લાખોની તથા વાંચનારની સંખ્યા તો કરોડોની હોય છે. આ ઉપરાંત દરેક શહેર અને ગામડાઓમાં કેટલી કેટલી સભાઓ હોય છે. ગામે ગામ ભાપણો થયા કરે છે. જેને જે કહેવાનું હોય તે આસપાસના માણસોને એકઠાં કરી વગર સંકોચે તેમને સમજાવે છે. એ હકીકત સેંકડો પત્રોમાં છપાય છે, સેંકડો જૂઠાં જૂઠાં ગામો અને નગરોમાં ફેલાય છે ને વિચારાય છે. લાખો માણસો એ વાત વાંચી શિક્ષા મેળવે છે. એક એક ભોજન (ખાણ) ના નિમંત્રણમાં સ્વાદિષ્ટ ભોજન જમતે જમતે પણ યુરોપના લોકો જે શિક્ષણ મેળવે છે તે શિક્ષાનો લેશ પણ આપણને મળતો નથી. આપણા દેશમાં જે વર્તમાનપત્રો છે તેની દુદશાની વાત તો પહેલાંજ કહેવાઈ ચૂકી છે. હવે બાકી રહી આપણી સભાઓ;

પણ એ સલાઓ તો લોકશિક્ષાના માર્ગપર દષ્ટિપાત પણ કરતી નથી. આપણી મહાન ગણાતી સલાઓમાં પણ જોશો તો બધાં સાપણો પરલાપામાં ! માવુલાપામાં તો નહિજ ! આથી તે બહુજ ઓછા લોકો સાંભળે છે, બહુજ ઓછા લોકો વાંચે છે અને બહુજ ઓછા લોકો સમજે છે. વળી ધણાં સાપણોનો મોટો લાગ સારરહિત હોવાથી પણ એથી ધણીજ ઓછી શિક્ષા બીજાઓને મળે છે.

આ સમયે આપણી આ સ્થિતિ છે; પરંતુ આગળથીજ આપણામાં લોકશિક્ષાનો અભાવ હતો એમ તો કહી શકાશે નહિ. જે લોકશિક્ષાના ઉપાયોનો અભાવ હોત તો આખા ભારતવર્ષમાં શાક્યસિંહ બાદધર્મની શિક્ષા શી રીતે ફેલાવી શકત ? તેનો વિચાર કરી જુઓ. બાદધર્મના કુટ (કકણ) તરફ જે સમજવામાં અમારા અત્યાચારના દર્શનવેત્તાઓનો માયાનો પરસેવો પડે ઉતરે છે, તે જે તરફ સમજવાને પડિત શેક્ષ મહાર પણ શક્તિમાન નથી; જેનું પ્રમાણ જેવું હોય તો કલકતા-રિવ્યુ મોજુદ છે; તે કકણ તરફ, નિર્વાણુવાદ અને અહિંસાપ્રધાન દુર્બોધ બાદધર્મ શાક્યસિંહ ને તેના શિષ્યો આખા ભારતવર્ષમાં શી રીતે સમજાવી શકત ? ભારતવર્ષના ગૃહસ્થ, ત્રાગી, પડિત, મૂર્ખ વિષયી, હિંદાસીન, બ્રાહ્મણ અને શ્વર તમામને શી રીતે સમજાવી શકત ? શું લોકશિક્ષાના ઉપાયોનો તે સમયે અભાવ હતો ? વળી એવા હિંદા મૂળવાળા દિગ્બાપી બાદધર્મનો લોપ કરીને શંકરાચાર્યે વૈદિક મત ફેલાવ્યો તે સમયે પણ શું લોકશિક્ષાના ઉપાયોનો અભાવ હતો ? વળી થોડા સૈદ્ધાંતી વાત કરીએ તો અંગાળાના જૈત-ચહેવે ઓઢીઆને ઘેરઘેર વૈષ્ણવ ધર્મની દીક્ષા આપી હતી; તેમ હોવાથી એમ તો કેમ કહી શકાય કે એ સમયમાં લોકશિક્ષાના કોઈ પ્રકારના ઉપાયો નહોતા ?

આપણા દેશમાં લોકશિક્ષાનો એક સુંદર ઉપાય છે; ને તે કયા વાંચવાની પ્રથા છે. જે કે આજકાલ એ પ્રથાનો પ્રચાર તદ્દન નાશ તો પામ્યો નથી પણ તે દિન-પ્રતિદિન ધસાતો જાય છે. પહેલાં ગામે ગામે ને સહેરેસહેરમાં રથજે રથજે કયા વાંચનારા વ્યાસો મસ્તકે ચંદન ચર્ચી, ગળામાં મુગધી પુષ્પોની માળા ધારણ કરી વ્યાધાસનપર બેસી સીતાના સતીત્વની, અર્જુનના વીરધર્મની, લક્ષ્મણના બન્ધુપ્રેમની, બીષ્મના ઇન્દ્રિયજયની, રાક્ષસીના પ્રેમપ્રવાહની, દ્રૌપદીના આત્મસમર્પણની તે હરિશ્ચંદ્રની કઠોર પરીક્ષાની મધુર રાગે સુંદર વ્યાખ્યા કરતા, ને સામે બેસીને બેઠુતો, મજુરો, ઓઢીઓ ને નીચ વ્યતિના લોકો પણ મહેલાઈથી સરિશિક્ષા પામી સમજતા કે “ધર્મ” નિત્ય છે, ધર્મ દેવ છે, પોતાનોજ સ્વાર્થ જોવો તે ન ઇચ્છવાયોગ્ય છે, આ જીવન પરમાર્થમાટે મજેજ છે; ધન્ય છે, તે જગતની સૃષ્ટિ, રિયતિ તે સંહાર કરનાર છે. તે આપણાં પાપપુણ્ય જાણે છે, પાપ માટે દંડ આપે છે ને પુણ્ય માટે ચોગ્ય લાભ આપે છે, અહિંસા પરમધર્મ છે, લોકહિત એ પરમ સત્કાર્ય છે.” આવી આવી શિક્ષા દેનારા કયાકરો હવે કયા છે ? જે કોઈ થોડાકણા દેખાય છે તે પણ પોતાનું શામ છોડી દેવા ચાહે છે કે છોડી દે છે તેનું કારણ શું ? એ દોષ આજકાલના

નવા અંગ્રેજી લાણુનારાની અરુચિનો છે. તેઓ કયા વાંચનારને ધૂર્ત ને હરામખોર કહેતાં પણ અચક્રતા નથી. તેઓ પ્રાચીન ઇતિહાસ પુરાણોની બધી વાતોને ગપ્પા માની તેના પર અત્રહા પ્રકટ કરે છે. “દક્ષિણમાં શંકરને માટે પાર્વતીએ આત્મસમર્પણ કર્યું” એ વાતમાં શા માત્ર ? ” ચાલ લાઇ એમ કહી ખસી નીકળે છે. તેઓ વીરકા પીએ ને વારાગનાના મુખની “બોલા સિપહીયા મેં તો સાય ચકુંગી રે; મેરા બોલા” એ ચીજ સાંભળવામાં લાલ અને ઉપર જણાવ્યા જેવી લોકશિક્ષા ફેલાવનારી કથામાં હાનિ સમજે છે ! આ અર્ધદંધ યુવાનો સ્વધર્મ-ભ્રષ્ટ, દુરાચારી ને દુરાચારી થવાથી તેમના દોષને લીધે આ કથાની અતિ ઉપકારક પ્રથા ઉડી જવાને ઝાઝો વિલંબ નથી. અંગ્રેજી શિક્ષાના પ્રભાવે ભારતવર્ષમાં કમચી આલેખે આવતો લોકશિક્ષાનો આટલો ઉપાય પણ લોપ થવાનો સંપૂર્ણ ભય લાગે છે.

અંગ્રેજી શિક્ષાને હું એટલા માટે દૂષિત ગણું છું કે આ લખેલા દોષ ઉપરાંત તેમાં એક બીજો પણ મહાન દોષ છે; ને તે એ કે શિક્ષિત અને અશિક્ષિત વચ્ચે સહાનુભૂતિ-સમાનભાવ કે સમાન લાગણી રહેતી-નથી. હાલતાં ચાલતાં અંગ્રેજી-માન વાતચિત કરવાની ટેવવાળા શિક્ષિત યુવકો અશિક્ષિતનાં હૃદયો શી રીતે જાણે ? આ શિક્ષિતો તો અશિક્ષિતોના તરફ દ્રષ્ટિપાત પણ કરતા નથી. રામો કણબી શી રીતે ખેતી કરી પોતાના દિવસ નિર્ભર કરે છે ? સ્થામા મજૂરની શી દશા છે ? તેને શું દુઃખ ને શી મુશ્કેલી છે ! તેના પ્રતિ અમારા નવશિક્ષિત યુવકોનું જરા પણ ધ્યાન નથી. અમારા યુવકો એમ માને છે કે અમારે એની મહેનતના ફળનું જ પ્રયોજન છે ! એનું ગમે તે ચાઓ, તેનું અમને શું પ્રયોજન છે ? આવા યુવકોનાં લાંબાં પડોળાં લાપણાં સાંભળીને કદિ વિશ્વાસતના મોટા મોટા અંગ્રેજો મુગ્ધ થાય કે પ્રસન્ન થાય તોપણ તેથી કશું ફળ નથી. એ શિક્ષિતોના મનની વાત અંગ્રેજી ભાષામાં બોલાએલી હોવાથી-આપણા દેશના ખેડૂત કે મજૂર સમજી શકે તેમ નથી-નકામી છે. તેને યશ મળ્યો, વાહવાહ બોલાઇ પણ તેથી શું ? અંગ્રેજો મુગ્ધ થયા કે ચકિત થયા પણ તેથી લાલ શા ? જ્યાં લગી પોતાને કહેવાનું દેશી ભાષામાં કહીને સ્વદેશી ગરીબ બંધુઓને સમજાવી “લોકમત” ન ફેળવ્યો ત્યાં લગી તેનો કરો કશું ફાયદો નથી. આપણા દેશમાં જે કરોડો અશિક્ષિત લોકો છે તેમના મુંગા રોદનધ્વનિથી આકાશ ચીરાઇ જાય છે, પણ તે બિચારાં શું કરે ? તેમને શિક્ષા મળી નથી. પોતાનો ભાવ પ્રકટ કરવા માટે તેમની પાસે ભાષા નથી-ભાષાજ્ઞાન નથી. અમારા મુશિક્ષિત નવયુવકો તેની સાથે હળતામળતા નથી અને દેશી ભાષામાં પોતાને કહેવાનું છે તે તેને કહીને સમજાવના નથી.

મુશિક્ષિત લોકો જે જે સમજે છે, તે જ તેઓ અશિક્ષિતોને એકલા કરીને પોતાની માનુભાષામાં થોડે થોડે સમજાવે તો એ અશિક્ષિતો પણ સદજમાં સમ-

જતા થાય. લોકશિક્ષાનો આ પણ એક સારો ઉપાય છે. આ વાત ભારતવર્ષમાં સર્વ સ્થળે ફેલાવવાની જરૂર છે; ને તે માટે 'સુશિક્ષિતોએ અશિક્ષિત સાથે હળવું મળવું' અને સહાનુભૂતિનો ભાવ વધારવો એ જરૂરનું છે.

સુશિક્ષિત દેશીઓ અને દેશી ભાષા

જે લોકો દેશી ભાષાના અથવા દૈનિક, સાપ્તાહિક કે માસિક વગેરે પ્રકટ કરે છે તેમણે દુર્ભાગ્ય કહેવું જોઈએ. તેઓ બલે ગમે તેટલો યત્ન કરે તોપણ દેશનો શિક્ષિતવર્ગ તે વાંચવા વિલોકવાથી વિમુખજ રહેલો છે. અંગ્રેજી લખી વાંચી જાણનાર શિક્ષિત લોકોએ પૂરી ખાત્રીથી નિશ્ચય કરેલો છે કે તેમને વાંચવાલાયક કાંઈ પણ લખાણુ માતૃભાષામાં લખાતું જ નથી. તેમની માન્યતા પ્રમાણે માતૃભાષાના તમામ લેખકો વિદ્યાહીન, બુદ્ધિહીન તેમજ લેખનચાતુરીથી રહ્યા છે! અથવા તો અંગ્રેજી અથોના અનુવાદ કરવાવાળાજ છે. તેમને ખાત્રી છે કે જે કાંઈ માતૃભાષામાં લખાય છે, તે કાં તો કચરો અથવા તો કોઈ અંગ્રેજી અંચની છાયારૂપ હોય છે, માટે જે અંગ્રેજીમાં છે તેને માતૃભાષામાં વાંચી પોતાનું પોઝીશન બોલું શામાટે? પોતાનું અપમાન કરાવું શામાટે? અમે સહજે કાળી ચામડીએ પીંટાયાના અપરાધમાં તો આવ્યા છીએ, એ ચામડાને ધોળું કરવાનો યત્ન તો કરીએજ છીએ. તેમ છતાં વળી તેનો અનુવાદ વાંચીને એક દોષનો વધારો કર્યાં કરીએ?

અંગ્રેજીના ઉપાસકોની આ રિયતિ છે. ખીલ બાળુ સંસ્કૃત જાણનારા પાંડિસા-ભિમાની લોકોમાં દેશી ભાષાપર જે શ્રદ્ધા છે (!) તેના સંબંધમાં તો વધારે લખવાની જરૂરજ નથી.

વેપારના કે એવાજ વ્યવસાયમાં રહેનારા લોકોને માટે તો બધી ભાષાઓ સરખીજ છે; કેમકે એમને તો કોઈ ભાષાનું પુસ્તક વાંચવાનો અવકાશજ નથી. વિદ્યાર્થીઓ રહેલનાં પુસ્તકો વાંચવામાંથી નવરા નથી. આમ હોવાથી દેશી ભાષાના અથો કે અન્ય પત્રો વાંચનારો વર્ગ જોઈશું તો દૈનિક કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ, પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો, કામકાજ વગરના કોઈ રસિક કહેવરાવતા પુરુષો કે નોકર-ચાકરવાળી ભણેલી કોઈ ગૃહસ્થના ઘરની નવરી સ્ત્રીઓ જણાશે. કવચિત્ કવચિત્ થોડા શુભ વિચારના શિક્ષિત વિકાનો પ્રકટ થયેલા દેશી ભાષાના અથની અનુક્રમણિકા કે વિતાપન વાંચી લે છે, ને તેટલા ઉપરથીજ પોતાને વિદ્યાભિલાષીને નામે ઓળખાવતા પણ જોવામાં આવે છે ખરા.

અથો કે પત્રો વાંચવા વિચારવાની વાત રહેવા દઈએ; પરંતુ આ સમયના અંગ્રેજી ભણેલા યુવકો તો દેશી ભાષામાં કશું કામજ કરતા નથી. એઓ વિદ્યા

વિષેના વિચારો પણ અંગ્રેજીમાં જ કરે છે, સર્વ સાધારણ કાર્ય, મીટીંગ, લેકચર, એડ્રેસ, પ્રોસિડિંગ વગેરે તમામ કામ અંગ્રેજીમાં જ કરે છે. જો એ જણ અંગ્રેજી જાણનારા ભેગા થાય તો વાતચીત પણ અંગ્રેજીમાં જ ચલાવે છે. જો બંગાળી ભાષા પર રહેમ આવે તો તેમાં પણ ચૌદ આના કે બાર આના અંગ્રેજી અને બેચાર આના જ દેશીભાષામાં બોલે છે; ને એટલું પણ વાતચિતમાં જ, બાકી કાગળપત્ર તો અંગ્રેજીમાં જ! અમે અહાર સુધીમાં ક્યાંય જોયું નથી કે કોઈ પણ અંગ્રેજી જાણનારા એ જણાઓએ પરસ્પર માતૃભાષામાં ચિટ્ઠીપત્રી લખી હોય! અમને તો એવો પણ ભય લાગે છે કે વખતે ગાયત્રીના મંત્રો પણ અંગ્રેજીમાં જ અનુવાદિત કરીને તેઓ પઠી જશે (!)

આમાં નવાઈની કશી વાત નથી. પહેલું તો અંગ્રેજી રાજભાષા છે; વળી ધન કમાવાની ભાષા છે, બીજું એમાં અનેક વિદ્યાઓના ગ્રંથો હોવાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું પણ એ દ્વાર છે; એટલે દેશીઓએ બાહ્યકાળથી તેનું જ સેવન કરીને તેને જ માતૃભાષાને રથાને મૂકી છે! વળી વિશેષે કરીને અંગ્રેજીનો આટલો બધો પ્રચાર થવાનું કારણ એ જ છે કે આપણે જો કહેવાનું છે તે અંગ્રેજીમાં કહ્યા વિના અંગ્રેજો સમજી શકતા નથી, અને અંગ્રેજો ન સમજે તો માન મળતું નથી અને જો અંગ્રેજોથી માન ન મળ્યું તો બીજા લોકોથી માન મળ્યું કે ન મળ્યું તે સરખું જ (!)

અમે અંગ્રેજી ભાષાના કે અંગ્રેજોના દ્રોહી નથી. અમારી એ દૃઢ માન્યતા છે કે અમારા દેશ પર અંગ્રેજોએ જો અપાર ઉપકારો કર્યા છે તેમાં અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રચાર એ સૌથી મહાન ઉપકાર છે. અનત રત્નોની માતા અંગ્રેજી ભાષાનું જોટલું સેવન થાય તેટલું સારું છે. અમારી એ પણ સમતિ છે કે સમાજના હિતને માટે રાજભાષામાં નિપુણ થવાની જરૂર છે. વળી આપણે અનેક બાજેથી રાજ્યતેતાઓને સમજાવવી પડશે અને તે વાસ્તે એ વાતો અંગ્રેજીમાં કહેવી પડશે. તેમ એવી પણ ઘણી હકીકતો છે કે જે કેવળ એકાદ પ્રાન્તને માટે જ નહિ પણ આખા હિંદને માટે બોલવી પડશે. એ વાતો અંગ્રેજીમાં કહ્યા વિના આખું હિંદ સમજશે નહિ; ને ત્યાંસુધી આખું હિંદ સમજશે નહિ ત્યાંસુધી વિવિધ જાતિઓના વિચાર અને ઉદ્યોગ એક પ્રકારના થશે નહિ; ને ભારતવર્ષની ઉન્નતિ થશે નહિ. એ મત, સલાહ ને ઉદ્યોગની એકતા કેવળ અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા જ થશે; કેમકે આ વખતે આપણી સરકારભાષા તો મોટે ભાગે હુત થયેલી છે. એટલે બંગાળીઓ, પંજાબીઓ, ગુજરાતીઓ, દક્ષિણીઓ ને મદ્રાસીઓ વગેરેની સાધારણ ભાષા તરીકે અંગ્રેજી ભાષામાંથી જ કામ લેવાનું છે. એ ભાષાસૂત્રથી ભારતની ગાંઠ મજબૂત થઈ શકે તેમ છે, એટલે જરૂર પડતો અંગ્રેજી ભાષાનો વ્યવહાર થાય એ હીક છે, પણ એકદમ અંગ્રેજ બની જવાથી પણ કામ નહિ ચાલે! ભારતીઓ કદિ પણ અંગ્રેજ થઈ શકશે નહિ. જો કે ભારતીઓ કરતાં અંગ્રેજોમાં ઘણા ગુણો છે તેમ તેઓ કરતાં

અંગ્રેજો સુખી પણ છે, પરંતુ જે એટલા વિચાર ઉપરથી તેઓ કરોડ ભારતીઓ એકદમ તેઓ કરોડ અંગ્રેજ બની જઈ શકે તેમ હોય તો કોઈ ના પણ પાડવું નથી, પણ એવું થઈ શકવાનો સંભવ નથી. હિંદવાસીઓ કે બંગાળીઓ ભણે આદે તેટલું અંગ્રેજી જાણે, અંગ્રેજીમાં જાણે ને અંગ્રેજીમાં જાણે; પરંતુ સિંદુરું ચામડું આઠનાર શિયાળ તે શિયાળજ રહેનાર છે. એ શિયાળવું જ્યારે પણ આવજ કરશે ત્યારે તેનું મૂળ રૂપ ઢાંકવું રહેવાનું નથી. પાંચસાત હજાર નક્કી માહેઓ સિવાય બાકીના ત્રણ કરોડ બંગાળી માણસો કદિ અંગ્રેજ બની શકવાના નથી. ગિલ્ટ ચડાવી ખીજ ધાતુ દેખાડ્યા કરતાં મૂળ પિત્તળજ સાઈ છે. પથરની બનાવેલી કૃત્રિમ ઓની પ્રતિમા કરતાં ધરકામની ખાખતમા કાળી, કદરૂપી કે જંગલી સ્ત્રી પણ સારી છે. તેજ પ્રમાણે નક્કી સાહેબ બનવા કરતાં મૂળ દેશીરૂપે રહેવું એજ વધારે સાઈ છે. અંગ્રેજીમાં જાણવાનો ને વાંચવાનો રિવાજ ધારણ કરવાથી શુદ્ધ અંગ્રેજ પણ થવાશે નહિ તેમ શુદ્ધ દેશી પણ રહી શકાશે નહિ; માટે જ્યાંલગી સુશિક્ષિત જ્ઞાનસંપન્ન બંગાળીઓ તેમજ ખીજ પ્રાન્તવાળાઓ પણ પોતપોતાની ભાષામાં પોતાના વિચાર પ્રકટ નહિ કરે ત્યાં લગી દેશની ઉન્નતિ થઈ શકશે નહિ.

અમને નવાઈ લાગે છે કે ભારતવાસીઓ આ વાતોને સમજતા કેમ નથી? એક વાત તેઓ અંગ્રેજીમાં જાણે તેથી કેટલા દેશીઓ તે સમજશે? અને જે એજ વાત તેઓ દેશી ભાષામાં જાણે તેથી કેટલા દેશીઓ તે સમજશે? જે કોઈ એમ કહેવું હોય કે સુશિક્ષિતોની વાતો સમજવી તે સુશિક્ષિતોને માટેજ જરૂરું છે તો એ સમજવું બૂબલરું છે. તમામ દેશવાસીઓની ઉન્નતિ થયા વિના દેશનો ઉદ્ધવ થવાનો નથી. તે સાથે એટલું પણ નક્કી સમજી રાખવું કે દેશના તમામ લોકો અંગ્રેજી સમજતા પણ નથી ને સમજી પણ શકશે નહિ આથી એ વાત નિર્વિવાદ છે કે જે વાત દેશી ભાષામાં કહેવાતી નથી તે વાત કરોડો દેશવાસીઓ કદિ પણ સાંભળી કે મમજી શકવાના નથી અને જે વાત દેશના તમામ લોકો સાંભળતા કે સમજતા નથી તેથી સમાજની ઉન્નતિ પણ થઈ શકતી નથી.

એક વાત એવી પણ કહેવામાં આવે છે કે કેવળ ઉચ્ચ પક્ષિના લોકોનેજ સુશિક્ષિત થવાની જરૂર છે. નીચેની પક્ષિના લોકોને સુશિક્ષિત કરવાની જરૂર નથી. તેઓ તો ઉચ્ચ પક્ષિના લોકોના સહવાસમાત્રથીજ વિદ્યાવાન બની જશે. જેમ કોઈ શોપક પદાર્થના ઉપરના ભાગમાં પાણી ભરવાથી નીચે લગીનો ભાગ પણ જીર્ણર્ધ જાય છે; તેમ ભારતવાસીઓરૂપી શોપક પદાર્થના ઉપરના ભાગરૂપ તેમાંના ઉચ્ચ પક્ષિના લોકોમાં વિદ્યારૂપી જળ ભરાશે તો પછી નીચે લગી-નીચેની પક્ષિના લોકો લગી તે વિદ્યા પ્રસરી જશે જળનું દર્દાત આપવાથી નિઃસદેહ આ વાત સરસ લાગે છે; ને અંગ્રેજી સાથે આવો જળયોગ થયા વિના અમારા દેશની આટલી ઉન્નતિની આશા પણ કદિ કરી શકાતી નહોતી. જળ પણ ધણું છે, ને તેને શોપનારા

પણુ ધણા છે. આજ લગી શુષ્ક બાલણુ પાંડિતો દેશને ઉજગડ કરતા હતા; પણુ હવે નવા શિક્ષિત લોકો જળયોગ કરીને દેશનેા ઉદ્ધાર કરશે (!) કેમકે તેમનામાં છિદ્રો-પોલ હોવાથી નીચી પંક્તિના લોકો લગી જળ પહોંચાડી શકશે (!)

પરંતુ અમને એવી આશા નથી કે આ જળમયી વિદ્યા આ પ્રમાણે કરી શકશે. વિદ્યા એ પાણી કે દૂધ નથી કે ઉપર નાખવાથી નીચે લગી અસર કરે. કેવળ એટલું કહી શકાય કે કોષ જાતનો એક ભાગ લખી વાંચી શિક્ષિત થયો હોય તો તેના સહવાસે ખીજ ભાગની પણ શોખા વધે; પરંતુ જે જાતિના જાને ભાગની ભાષામાં એવો તકાવત હોય કે વિદ્વાનની ભાષાને મૂખ ન સમજી શકે, તો સહવાસનું કૃણ રી રીતે થઈ શકે ?

મોટી વાત તો એ છે કે આ સમયે આપણા લોકોમાં ઉચ્ચ પંક્તિના ને હલકી પંક્તિના લોકોની અંદર પરસ્પર જરા પણ સહૃદયતા નથી. ઉચ્ચ શ્રેણીના સુશિક્ષિતો મૂખ દરિદ્ર લોકોના દુઃખે લેશ પણ દુઃખી થતા નથી, મૂખ દરિદ્ર લોકો ધનવાળા કે સુશિક્ષિત લોકોના સુખે જરા પણ સુખી નથી. એમ પરસ્પર સહૃદયતાનો અભાવજ દેશાનુભૂતિમાં મહાન અડચણરૂપ છે. એ સહૃદયતાને અજાણે જાને પંક્તિઓ વચ્ચે દિનપ્રતિદિન નોખાપણું વધતું જાય છે. જ્યાં આવું નોખાપણું વધતું હોય ત્યાં સહવાસનું કૃણ શું થાય ? જે અશ્રગ છે તેનો વળી સહવાસ કેવો ? જે શક્તિવાળા માણસો અશક્ત માણસોને દુઃખે દુઃખી ને સુખે સુખી નજ થાય તો પછી તેમને આહુશે પણ કોણ ? જે સર્વ પ્રકારે તમામ લોકોનેા ઉદ્ધાર નજ થયો તો પછી શક્તિવાળા લોકોની ઉન્નતિ ક્યાં થઈ ? કોષ દેશમાં કદિ એવું તો જાનતું નથી કે નીચી પંક્તિના લોકો સદા એજ દશામાં પડ્યા રહેવા છતાં ઉચ્ચ પંક્તિના લોકોની નિરંતર ઉન્નતિ થવા કરે; જે જે સમાજની વધારે ઉન્નતિ થઈ છે તે તે સમાજમાં જાને પંક્તિના લોકો સમાન રિયતિના, હજતા મળતા થયેલા ને પરસ્પર સહૃદયતાવાળા થયેલા જોયા છે. જ્યાં લગી એવું થયું નથી ને જાનેમાં અંતર રહ્યાં કર્યું છે ત્યાં લગી કોષ દેશની ઉન્નતિ થઈ શકી નથી. કોષ પણ દેશમાં ઉચ્ચ અને નીચી જાને પંક્તિના લોકોમાં એકતા થાય છે ત્યારેજ તેના ઉદયના ગણુશ ખેઠા છે, એમ સમજવું. રામ, એથેન્સ, ઈંગ્લાંડ, અમેરિકા વગેરે દેશો એનાં ઉદાહરણુ છે. એ દેશોના ઇતિહાસને સા સારી રીતે જાણુ છે. એથી ઉલટું જેવું હોય તો જ્યાં સમાજની અંદર બિન્ન બિન્ન જાતિઓ બેદલાવે રહેલી છે તેનાં અનિષ્ટા તપાસો. એનાં ઉદાહરણુ સ્પાર્ટા, મિસર, ભારતવર્ષ વગેરે છે. એથેન્સ ને સ્પાર્ટા જાને પ્રતિસ્પર્ધી નગરો હતાં. એથેન્સમાં સૌ સમાન હતા. સ્પાર્ટામાં એક જાતિ ધણીરણી ને ખીજ જાતિ દાસ હતી. એથેન્સમાંથી યુદ્ધની સુધારણુની શરૂઆત થઈ. જે વિદ્યાના પ્રભાવે દાસના યુરોપનું આટલું ગૌરવ છે જન્મસ્થાન એથેન્સ છે અને સ્પાર્ટા પરસ્પર કતલને લીધે નાશ પામી ગયું.

રમાં સાધારણ પ્રજાસમૂહની સાથેના ધર્મયાજકોના જૂઠાપણાને લીધે ઉન્નતિનું ગળું અકાળેજ દબાઈ ગયું ! પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં પણ વર્ણુવ્યવસ્થાનો ખરો આશય ભૂલાઈ જઈને વૃથા ભેદ હલકા સ્વાર્થ અને મિથ્યાભિમાન ધુસી જઈને ઉચ્ચ વર્ણુ તથા નીચ વર્ણુ વચ્ચે એટલો મહાન ભેદ પડી ગયો કે જેવો ભેદ કોઈ પણ દેશમાં પડ્યો નહિ હોય; આના સ્વાભાવિક ફળરૂપ તેનું અનિષ્ટ પણ કોઈ દેશમાં થયું નહિ હોય ! આ સ્થળે એ અનિષ્ટનું વિશેષ વર્ણુન કરવાની જરૂર નથી. આ સમયે વળી દુર્ભાગ્યને યોગે શિક્ષિત અશિક્ષિત વચ્ચેનો નવો ભેદભાવ ઉમેરાયો છે, ને ધનિક તથા નિર્ધન વચ્ચેનો ભેદ પણ વધતોજ જાય છે !

સુશિક્ષિત દેશીઓના હૃદયનો ભાવ સાધારણ રીતે જ્યાંલગી દેશી ભાષામાં પ્રગટ ન થાય, ત્યાંલગી સામાન્ય પ્રજાવર્ગ તેને કદિ પણ સમજી કે જાણી શકે નહિ, ને તેથી તેઓ એકબીજાના સહવાસમાં આવી શક્યા પણ ગણાય નહિ ને આવી શકે પણ નહિ; અને તેથી એકતા પણ થાય નહિ. વાંચનાર તથા સાંભળનાર તરફ લખનાર તથા લાપણ કરનારની સ્વાભાવિક રીતે સહૃદયતા ઉભરાય છે. લખનાર તથા બોલવામાં એ ગુણ એની મેળે આવી જાય છે. જ્યાં લેખક તથા વક્તાને નકીપણે જણાય કે તેની પોતાની જાતના લોભ વાંચનાર કે સાંભળનાર નથી ત્યાં તરતજ તેનામાં સહૃદયતાનો અભાવ આવી જાય છે.

સુશિક્ષિત ભારતવાસીઓએ દેશી ભાષાઓમાંજ લેખન વાચન કરવાનાં જે જે કારણો છે તે અમે વિસ્તારપૂર્વક લખ્યાં છે. હાલમાં દેશી ભાષામાં સારા ગ્રંથો ન લખાવાનું જે એક મહા વિધન છે તે હવે અમે જણાવીએ છીએ કે સુશિક્ષિત લોકો દેશી ભાષાનાં પુસ્તકો વાંચતા નથી તેથી વિદ્વાનો દેશી ભાષામાં લખતા પણ નથી.

રામધન પોદ

બંગાળના સાહિત્યમાં મર્વત્ર એકજ પ્રકારનું રોદન સંભળાય છે કે “ બંગાળી-ઓના બાહુમાં બળ નથી. ” આ નવા ઉદયના સમયમાં બંગાળીઓના મુખમાંથી એજ સંભળાય છે કે “ બંગાળીઓના બાહુમાં બળ નથી. ” આ પ્રમાણે બંગાળી-ઓનાં બધાં દુઃખોનું મૂળ “ બાહુમાં બળ નથી. ” એ છે. x

પરંતુ આનું કારણ શોધવામાં આવે કે બંગાળીઓના બાહુમાં બળ કેમ નથી ?

x આ લેખ બંગાળીઓ વિષેનો હોવા છતાં ગુજરાતીઓ અને સામાન્ય રીતે સમસ્ત ભારતવાસીઓમાટે પણ તે તેટલોજ અથવા બહુ અંશે લાગુ પડે તેવો હોવાથી આ મંત્રદર્માં લેવાયો છે, હવે પછી પણ આ પ્રકારના લેખો આવે તે લેખમાં પણ એજ ઉદ્દેશ સમજવો.

મંત્રી.

તો એનો એજ ઉત્તર મળશે કે બંગાળીઓને પેટપૂર પાસાં મળતું નથી. બંગાળામાં અન્ન નથી. જેમ એક ગાયને ખડુ વાછાં ચતાં તે સર્વને પેટપૂર દેખ મળતું નથી; એ રીતે અમારી જન્મભૂમિ પણ ધણાં સંતાનોની જન્મેતા થવાને લીધે તેમથી નીપજતા અતથી બધાને પૂરેપૂરો આહાર મળી શકતો નથી. વળી બંગાળાના જેવી પ્રજાદ્વિધિ તો પૃથ્વીના કોઇ પણ દેશમાં ચલી નથી. આમ હોવાથી બંગાળાની પ્રજાદ્વિધિ તેની પડતીતું કારણ છે. પ્રજાના વધારાથી અન્નની તાણ પડે, અન્નની તાણે શરીર અપુષ્ટ રહે, શરીર ક્ષીણ થાય, જનર આવે અને એ સિવાય માનસિક દુર્બળતા વગેરે અનેક દોષોની ઉત્પત્તિ થાય.

ધણા જણ એમ કહેશે કે દેશમાં અનેક ધનાઢ્યો છે, તેમને જરા પણ દુઃખ નથી ! પરંતુ ખરું જોતાં તેઓ તો રંકે પોદ જાતિ (બંગાળાની એક હલકી જાતિ) ના કરતાં પણ દુર્બળ છે. તેઓના શરીરના ઘાટ જુઓ તો વાનરાકાર. અન્નના અભાવથી જે દોષ જન્મે છે તે કોઈ એક પેઢીમાં કીક અન્ન મળવાથી નિવૃત્ત થતો નથી. જે પ્રજા પેઢી દરપેઢી વાનરાકાર બનતી ગઈ છે તે એક પેઢી પેટપૂર ભોજન પાસતાં મનુષ્યાકાર બની શકતી નથી; માટે એવા મોટા માણસોની વાત તો જવાજ દો. એઓ હાલીચાલી કે કાંઈ કામ કરી શકતા નથી, ને ભૂખ ન લાગવાને કારણે તૈયાર ભોજન પણ ખાઈ શકતા નથી અને ખાધેલું પચાવી શકતા નથી. આથી બધા દેશમાં મોટા માણસોના સમુદ્ધ તો વાનરાકારજ થયા કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે મહેનત કરી જીવનાર સાધારણ દરિદ્ર લોકોનું ખાદ્યબળજ દેશનું ખાદ્યબળ છે.

આથી અનેક માણસો અમારા પર ગુસ્સે ચર્ષ કહેશે કે તમારી આ વસમી માન્યતા રહેવા દો. અમે સાંભળ્યું છે કે અહીંથી યુરોપના દેશમાં ધણું અન્ન ચોખા પુષ્કળ જાય છે. જો આ દેશમાંજ ખાવા જેટલું અન્ન ન હોય તો તે પરદેશમાં જાય શી રીતે ? પરંતુ આ મતના લોકો એટલું સમજતા નથી કે દેશમાં જોઈએ તેટલો માલ ન હોય છતાં પણ તે પરદેશમાં તો મોકલી શકાય. જે વધારે પેસા આપે તેના હાથમાં માલ જાયજ; એ નિયમ છે.

બંગાળામાં જો કોઈ યોજ વિશેષ પાકતી હોય તો તે ચોખા છે. ચોખા વિના બીજો આહાર મેળવી શકે એવા માણસની સંખ્યા આ દેશમાં ઘણી ઓછી છે. બંગાળાના લોકોનો મોટો ભાગ વરસ અનુકૂળ હોય તો પેટપૂર લાત તો મેળવી શકે છેજ; પરંતુ પેટપૂર લાત ખાવાથી આહારની પૂરણી ચર્ષ શકતી નથી. એકો લાત ખાવાથી જીવન નભે ખરું; પણ તેથી શરીરની પુષ્ટિ ચતી નથી. ચોખામાં બળ આપનારું તત્ત્વ માત્ર સેંકડે સાત ટકા છે. ચરખી કે જે મહેનતુ માણસોના શરીરની પુષ્ટિને માટે ઉપયોગી વસ્તુ છે તે તો ચોખામાં છેજ નહિ.

કેવળ લાત ખાનારા લોકો અહીં ઓછા નથી; તેમ બધા નથી; પરંતુ બંગાળાના મોટો ભાગ લાત સાથે થોડી દાળ, માછલીના ટુકડા, શાકમાં આલુ અથવા

કાર્યા કેળાંતી તરકારી એ પ્રમાણે આહાર લે છે; ને તેને સારી રીતે ભોજન કર્યું એમ સમજે છે. આ ભોજનમાં પાણુસોળ આના એક પાઈ જેટલો લાત ને બે પાઈ જેટલો અન્ય વસ્તુઓનો ભાગ હોય છે. આવા ભોજનને એક રીતે તો સહેલો રોટલો ખાવોજ કહી શકાય. જંગલીઓનો ચૌદ આના જેટલો વર્ગ આ પ્રકારનો આહાર લે છે. કાંઈ પ્રકારની હરકત આવી ન પડે તો આટલાથી જીવનરક્ષા તો ચાલે છે; પરંતુ એથી શરીરમાં રોગ જઢ્ઢજ સહેલાઈથી પોતાનું ઘર કરી શકે છે; (મેલેરિયાનો તાવ આ વાતની સાક્ષી છે,) અને આવા શરીરમાં બળ રહી શકતું નથી. આ કારણથીજ બંગાલીઓમાં બાહુબળ નથી.

આ બધી વાતોપર ઉંડો વિચાર કરી ઘણા લોક કહેશે કે ત્યાંલગી બંગાળીઓ સાધારણ રીતે માંસાહાર કરશે નહિ, ત્યાંલગી તેમનામાં બાહુબળ આવશે નહિ. અમે આ વાત કહેતા નથી. માંસનું ખાસ પ્રયોજન નથી. દૂધ, ઘી, લોટ, દાળ, ચણા, શાક એજ ઉત્તમ આહાર છે. એનું દષ્ટાન્ત જોવું હોય તો પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનીઓ જુઓ. એ લોકો બળદાયક આહાર, પેટપૂર રોટલી કે રોટલા ખાવા સાથે નૈવેદ્યમાં તુલસીપત્ર પેટે થોડો લાત ખાય છે. બંગાળીઓ પણ લાતનું વજન ઘટાડી રોટલા રોટલીનું વજન વધારે લે તો તેઓ એક પેઢીમાં નીરોગ ચાલે અને ત્રણ પેઢીની અંદર બલિષ્ઠ શરીરવાળા બને.

હું આ બધી વાત રામધન પોદને સમજાવતો હતો; તેનું આખું કુટુંબ રોગ-ઝરત હતું; તે આ સાંમળી મારી પાસે હાથ જોડીને બોલ્યો: “ મહાશય ! તમે જે આજ્ઞા કરી તે બરાબર છે; પણ બાપા ! ઘી, દૂધ, લોટ એ બધી વસ્તુઓ અમારા નશીબમાં ક્યાંથી ? એવો વખત આવી ગયો છે કે પેટપૂર લાતનો ખર્ચ પણ ઉઠાવવો ભારે પડે છે. ”

મેં વિચારી જોયું તો મને એ વાત સત્ય લાગી. રામધન પોદને ત્યાં ધાન્ય ખાંડવાની જે ખાંડણી હતી તેના લાકડાપર હું બેઠો હતો. પાસે એક પાળેલો કૂતરો પડ્યો હતો. તેથી હું આગળ વધી શકું તેમ ન હતું. અહીં બેઠાં બેઠાં રામધન પોદના કુટુંબની હાલકત હું જાણી શકું તેમ હતું. રામધન પોતાના એકે એક પુત્રને દેખારીને મને કહ્યું કે “ મારે ચાર પુત્ર અને પાંચ પુત્રીઓ છે. જેમાંના એક પુત્રના ને ત્રણ પુત્રીઓના વિવાહ કરવા બાકી છે. અમારી હલકી કોમમાં છોકરાના વિવાહમાં પણ ખર્ચ થાય છે, તેમ છોકરીના વિવાહમાં પણ ખર્ચ થાય છે; પણ છોકરીને પરણાવવામાં કાંઈક થોડો ખર્ચ થાય છે. ત્યાં છોકરાને પરણાવવાનું ટકાવું નથી ત્યાં આપ દૂધ, ઘી, ને લોટની વાત ક્યાં કરો છો ? ” મેં મનમાં ને મનમાં ક્યું કે “ બેશક મારી આ વાત તો અસંગત છે. ” મને લાગ્યું કે ત્યાં જમીન ઉપર સતેલી કૂતરો પણ મારાપર યુસ્સે યદ્દ જાણે બસવાને ઉલોગ કરતો હોયની ! જાણે તે કહેતો હોય કે મને કાળીઓ લાત તો એટાજૂટો મળતો નથી. ત્યાં તમે

ખૂદ સ્ટોફીંગ લગાવી ખાંડણીપર બેસી ઘી, દૂધ ખાવાની વાત ક્યાં કરો છો ? એક-લાભાજ એક રૂવાડાં વિનાની બિલાડી પણ મારી તરફથી નીકળી, પોતાની પૂંછડી ઉંચી કરી ખીજ ખાલુ ચાલી ગઈ. રામધનના રસહીન ધરમાં ઘી, દૂધ ને માખણ ખાવાની વાતો સાંભળી એ પણ જાણે મારી મશ્કરી કરી ચાલી ગઈ હોય એમ લાગ્યું !

મેં રામધનને કહ્યું : “ તમારે ચાર પુત્ર ને પાંચ પુત્રીઓ છે. ને તે ઉપરાંત બે વહુઓ લાવ્યા છો ? ”

રામધને હાથ જોડીને કહ્યું : “ જી હા, આપના આશીર્વાદથી બે વહુઓ પણ આવી છે. ”

મેં કહ્યું :—“ એને કાંઈ ખાલજમ્યાં પણ થયાં હશે ? ”

રામધન :—“ જી હા, એક વહુને બે છોકરીઓ છે ને બીજાને એક છોકરો છે. ”

મેં કહ્યું :—“ શત્રુની આંખોમા રામમીઠું પડે એટલો પરિવાર તો તમે પ્રાપ્ત કર્યો છે; પણ આ પરિવાર થયા પહેલાં પણ તમને ખાવાપીવામાં મુશ્કેલી તો આવતી હશે ને હવે એ મુશ્કેલી વધી હશે નહિ વાર ? ”

રામધન :—“ જી હા ! હવે ખાવાપીવામાં મુશ્કેલી ભારે આવે છે. ”

મેં પૂછ્યું :—“ તો તમે આટલો બધો પરિવાર કાં વધાર્યો ? ”

રામધન કાંઈક વિસ્મય પામીને બોલ્યો : “ શું બોલ્યા મહાશય ! પરિવાર શું મેં વધાર્યો ? વિધાતાએ વધાર્યો ! ”

મેં કહ્યું :—“ બિચારા વિધાતાને નકામો દોષ ન દો. છોકરાઓના વિવાહ તમેજ કર્યા છે એટલે તમેજ બે વહુઓનો વધારો કર્યો છે; ને એ વિવાહ કરવા-થીજ બે પૌત્રીનો તથા એક પૌત્રનો પણ વધારો થયો છે. ”

રામધન બહુજ કાચરપણાનો ભાવ ધરીને બોલ્યો : “ મહાશય ! આપ આ પ્રમાણે મારા પરિવારને વખોડો મા; હમણાજ થોડા દિવસ પહેલાં મારો એક મહીનાનો પૌત્ર મરી ગયો છે. ”

મેં દુઃખ પ્રકટ કરીને કહ્યું :—“ એ શાથી મુઓ રામધન ? ”

રામધન કરો ઉત્તર આપતો ન હતો છતાં મેં સુક્તિપ્રયુક્તિવાળા સવાલોથી જાણી લીધું કે એની માને ધાવણ આવતું નહોતું તેથી એનું મોત થયું છે. પોષણને અભાવે તેની માતાને દૂધ આવતું નહોતું. વળી ખીજ ખાલુ રામધનની માય પણ મરી ગઈ હતી. દૂધ વેચાતું લઈ પાવાની શક્તિ નહોતી, આમ પોષણને અભાવે પેટની પીડા ઉપડી ને તેમાં બાળક મરી ગયું.

ફરી મેં રામધનને પૂછ્યું :—“ હલુ તમે નાના છોકરાના વિવાહ કરશો ? ”

રામધન બોલ્યો :—“ રૂપિયાનો જોગ થશે તો એ કામ પણ કરી નાખીશ. ”

* અનાહારનું એક પરિણામ પેટની પીડા પણ છે, એ વાત ઘણા લોકો જાણતા નહિ હોય.

મેં કહ્યું:—“જે બે વહુઓ આવી છે તેને તો પેટપૂર ખાવાનું નથી, છતાં બીજા માણસો કંઈ વધારે છે? વિવાહ કરશે તો વહુ આવશે, તેને ખાવાનું આપવું પડશે, વળી તેને પણ બેચાર બચ્ચાં દુધ્યાં ચશે તેને પણ ખાવાનું જોઈશે. હમણાંજ પૂરું થતું નથી છતાં તમે છોકરાનો વિવાહ કરશો?”

રામધન સુરસે થઈ બોલ્યો:—“છોકરાના વિવાહ કાણુ નથી કરવું! જેને ખાવાનું મળે છે તે પણ દરે છે તે જેને ખાવાનું નથી મળતું તે પણ કરે છે.”

મેં કહ્યું:—“જેને ખાવાનું નથી મળતું તેણે છોકરાનો વિવાહ કરવો ફીટ છે?”

રામધન બોલ્યો:—“આખા જગતમાં તો એમજ થાય છે.”

મેં કહ્યું:—“આખા જગતમાં નહિ રામધન! કેવળ આપણા દેશમાંજ એવી મૂર્ખાં જાતિ બીજા કોઈ દેશમાં નથી.”

રામધન બોલ્યો:—“જો આખા દેશના લોકો એમ કરે છે તો હું એમ કંઈ એમાં દોષ શો?”

આવા મૂર્ખાંને શી રીતે સમજાવવો? મેં કહ્યું:—“રામધન! આખા દેશના લોકો જો ગળામાં ફાંસો ધાલી છવ કાઢી નાખે તો તું પણ એમ કરીશ?”

રામધન પોછર કરી બોલ્યો:—“આપ શું બોલ્યા મહારાજ! ગળામાં ફાંસો ધાલવો તે છોકરાને પરણાવવો એ શું સમાન છે?”

મને પણ જરા ક્રોધ આવી ગયો એટલે હું બોલ્યો: “સમાન છે એમ કાણુ કહે છે? આવી રીતે છોકરાના વિવાહ કરવા કરતાં તો ગળામાં ફાંસો નાખવો એ ધણું સારું છે. પોતાના ગળામાં ફાંસો ન ધરાય તો છોકરાના ગળામાં ધાલવો.”

આટલું કહી લાડા પરથી હટી હું ચાલ્યો આવ્યો. ઘરમાં આવી સુરસો દર ચર્તા હું વિચાર કરવા લાગ્યો કે આમાં બિચારા રામધનનો વાંક શો છે? અંગાળામાં આવા અનેક રામધનોજ ભર્યા છે. આ તો બિચારો હલકી જાતનો માણસ છે, વળી તે વિદ્યાહીન તેમજ બુદ્ધિહીન છે; પરંતુ જે લોકો વિદ્યાન અથવા તો સુશિક્ષિત હોવાનો દાવો રાખે છે તેઓ પણ રામધનથી બે ચંદા વધી જાય તેમ છે. ઘરમાં ખાવાનું હો કે ન હો, પણ છોકરાનો વિવાહ તો પહેલો કરવો, કેવળ થોડી દાળ અને ખૂબ ભાત ખાઈ ચૂકાં લાકડાં જેવાં શરીર ચર્ચા હોય—તાવ ને બરોળથી હેરાન થાય—નોપણુ હલકો ખોરાક ખવરાવવા માટે, ભૂખના ભાગીદાર થવા માટે કે તાવ અને બરોળનો ફેલાવો કરવા માટે ગાંડના ફીપીઆ ખરચી પારકી છોડી પોતાના ઘરમાં લાવવીજ લાવવી! મનુષ્યજન્મમાં એને માટે એજ સુખ છે. “જે અંગાળા ચંદને છોકરાનો વિવાહ ન કરી શકે તેનો તો જન્મજ વૃથા છે” આમ તેઓ સમજે છે; પણ આટલો વિચાર કરવાની તેઓ જરૂર જોતા નથી કે બિચારો છોકરો વિવાહ પછી પોતાનાં સ્ત્રીછોકરાનું

ભરણુ પોપણુ કરી શકશે કે નહિ ? નિશાળ છોડતાં પહેલાં તો તે બિચારો એક નાની સરખી છોકરાંની પસંદગીનો આપ થઈ બેસે છે ! બિચારો પરણેલો યુવક ભણવાનાં પોયાં બાંધી દષ્ટ ઉમેદવારીમાં વળગે છે, હાથ જોડી ગમે તેને ખારણું હાથ નોકરી ! હાથ નોકરી ! કરતો કરે છે. એક છોકરો જે પરિપક્વ ઉમરનો થઈ પોતાની કર્તવ્યની દિશા નક્કી કરી જીવનક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરે તો તે પોતાના જીવિતને સાર્યક પથુ કરી શકે ! પરંતુ કર્તવ્યની દિશા નક્કી કર્યા પહેલાંજ તે આશા તો જતી રહે છે. ઉમેદવારીની પીડાથી, ચાકરી શોધવાની ચિંતાથી તે સંસારની ઉપાધિઓની જવાબાથી તેનું શરીર અને મન બેઝાકળાં થઈ જાય છે. વિવાહ થયો, છોકરાં થયાં, હવે કર્તવ્યની દિશા નક્કી કરવાનો વખતજ ક્યાં રહ્યો ? આવે વખતે તો માત્ર એકજ રસ્તો ખુલ્લો હોય છે, ને તે રસ્તો ઉમેદવારીનોજ છે. આવા માણસોદ્ધાર કરશે લોકોપકાર થવાની સલાવના નથી; કેમકે સ્ત્રીપુત્રાદિનું પોપણુ કરવામાં તેને બીજો કુરસદનો સમયજ મળતો નથી. દેશહિન કરવાની તો એનામાં શક્તિજ રહેતી નથી. લખવું, ભણવું અને ધર્મવિચાર સાથે પથુ એને કરો સંબંધ રહેતો નથી. છોકરાંને જાનાં રાખવામાં અને ખવરાવવામાંજ એનો સર્વ ગમય પૂરો થાય છે. જે રૂપિયા એ પેટ્રિયારિટ એમોસિએશનના ચાંદમાં દઈ શકત તેનાથી તેને સ્ત્રીપુત્રનાં ધરેણું કરાવવા પડે છે. આમ હોવા છતાં પણ આ બગાળી રામધન છોકરાના વિવાહ નાનપણમાં કરી ન શકે તો છોકરાનો સર્વનાશ અને પોતાનો પણ સર્વનાશ થયો મમજ છે ! “ છોકરો આવ્યો તો તેનો વિવાહ કરવોજ જોઈએ-હરેક માણસનો વિવાહ તો કરવોજ જોઈએ-અને છોકરાનો નાનપણમાં વિવાહ કરવો એજ આપણું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.” એવો ભયંકર ભ્રમ જે દેશમાં ચારે તરફ ફેલાયેલો હોય તે દેશનું કલ્યાણ શી રીતે થઈ શકે ? જે દેશમાં માઆપો છોકરાંને તરવાનું શીખવવા પહેલાંજ સ્ત્રીશ્રી શિલા ગળે બાંધીને તેને દુસ્તર સંસાર સાગરમાં નાખી દે છે તે દેશની ઉન્નતિ શી રીતે થાય ? x

x આનો ભરણુ પોપણુ વગેરે પીડાની વાત થઈ, પરંતુ આવા બાળકોનોથી અપકવ વયે વીર્યહાનિ થવાથી આખી ઉમર માટે શરીરબળ અને મનોબળને જે ધક્કો પડેલો છે, એટલુંજ નહિ પણ એવાં નિર્બળ માતૃપિતાનાં સંતાનોની પરંપરા પણ નિર્બળ થતી ચાલે છે તેનાં નુકશાનો તો વળી એથી પણ વિશેષ ખરાબ હોય છે.

સંગીત

સંગીત એટલે શું ? બધા જાણે છે કે સૂરવાગા શબ્દોજ સંગીત છે, પણ અહીં પ્રશ્ન એ છે કે સૂર એટલે શું ?

કોઇ પદાર્થ સાથે બીજો પદાર્થ અયગવાથી શબ્દ ઉપજે છે, ને જે પદાર્થને આધાર લાગે છે તેનાં રજકણોમાં કંપ કે ધુન્ડરી ઉપજે છે. એ ધુન્ડરીને લીધે તેની આલુઆલુના વાતાવરણમાં પણ કંપ થાય છે. દૃષ્ટાંતતરીકે જેમ એક તળાવના સ્થિર જળમાં કોઇ વસ્તુ નાખીએ તો તેના જળમાં જેમ કુંડાળાં થાય છે તેમ અહીં વાતાવરણમાં થાય છે; અને વાતાવરણની લહરીઓ ચારે તરફ ફેલાય છે. એ લહરીઓ કાનમાં પેસે છે. કાનમાં એક ઝીણી ચામડીનો પડો છે. તેની સાથે વાયુની એ લહરીઓ અથડાય છે, પછી તેનું પડદાની સમીપના સ્નાયુમાં રહેલા માનતંતુવડે મગજને લાન થાય છે; અને એ રીતે આપણને અવાજનો અનુભવ થાય છે; એટલે કે શબ્દ સંભળાય છે.

આમ વાયુનું કંપનું એજ શબ્દમાનનું કારણ છે. વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ નક્કી કર્યું છે કે જે શબ્દ કરીને એક સેકન્ડમાં ૪૫૦૦૦ વાર વાયુનું કંપનું થાય ત્યાંસુધી આપણે તે અવાજ સાંભળી શકીએ છીએ; તેથી વધારે વાર વાયુકંપન થાય તો આપણે તે સાંભળી શકીએ નહિ. એક બીજા વિજ્ઞાનવેત્તાએ નક્કી કર્યું છે કે દર સેકન્ડમાં ૧૪ થી ઓછી વાર વાયુનું કંપનું થાય તે શબ્દ પણ આપણે સાંભળી શકીએ નહિ. એ વાયુના કંપ વચ્ચેનો સમાન સમય એજ સૂરનું કારણ છે. વાયુના જે વખતના કંપવાની અંદર જેટલો સમય લાગ્યો તેટલોજ સમય વારંવાર લાગે તો સૂર પેદા થાય છે. આ વચગાળાના સમયનું નામ માત્રા છે. હવે સમજાયું હશે કે ગીતમાં જેમ તાલની સમાનતા છે તેમ અહીંનાં માત્રાની સમાનતા છે. સમાન માત્રાએ કંપ થનાં સૂર પેદા થાય છે. જે અવાજમાં આવી સમાનતા નથી ત્યાં સૂર પેદા થતો નથી; જે શબ્દમાં માત્રાની સમાનતા નથી તે “ બેસર્ફ ” કહેવાય છે; અર્થાત્ તે ઘોંઘાટમાત્ર છે. સૂરજ સંગીતનો સાર છે.

એ સૂરનું એકપણું કે બહુપણુંજ સંગીત છે. બહારની સૃષ્ટિમાં સંગીતની શી ક્રિયા છે તે અમે અત્યારલગીમાં કહ્યું; પરંતુ સંગીતથી અંતઃસૃષ્ટિમાં-મનમાં-શી ક્રિયા થાય છે ? અને શી રીતે સુખ ઉપજે છે ? તે હવે બતાવીએ છીએ.

સંસારમાં કોઇ પણ વસ્તુ અથવા સ્થિતિ સંપૂર્ણ રીતે ઉત્તમ નથી. બધી વસ્તુઓમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં ન્યૂનતા અથવા દોષ છે; પરંતુ દોષરહિત ઉત્તમતાની આપણે આપણા મનથી કલ્પના કરી શકીએ છીએ; અને એ કલ્પનિક અર્થની સ્થાપના કરીને તેનું પ્રતિબિંબ પણ સરજી શકીએ છીએ. દાખલાતરીકે

જોઈશું તો સંસારમાં કયાંય પણ નિર્દોષ સુંદર મનુષ્ય મળી શકતું નથી. જેટલાં મનુષ્યો જોઈએ છીએ તેમાં કાંઈ ને કાંઈ દોષ રહેલો હોય છેજ. આમ છતાં પણ તે તમામ દોષોનો ત્યાગ કરી આપણે માત્ર સુંદર ક્રાંતિનેજ મનમાં રાખીને એક નિર્દોષ મૂર્તિની કલ્પના કરીએ છીએ. કારીગર શિલ્પીઓ મનમાં આવી કલ્પના કરીને પત્થરની એક નિર્દોષ પ્રતિમા બંધે છે, અને દિવિઓ સપ્તચિત્રની પ્રતિમા બંધી કરે છે. આ પ્રકારે ઉત્કર્ષની છેલ્લી સૃષ્ટિ તેજ કાવ્યનો ને ચિત્રનો ઉદ્દેશ છે.

જેમ બધી વસ્તુઓના ઉત્કર્ષની હદ છે તેમ સપ્તના ઉત્કર્ષની પણ હદ છે. આળોકની વાતો કાનને મીઠી લાગે છે. યુવતીઓનો કંકધ્વનિ મનને મુગ્ધ કરે છે. કંઠની મધુરતા એજ વક્તાની વક્તૃતાનો સાર છે. વક્તાનું લાપણું સાંભળતાં જેટલી મીઠાશ આવે છે તેટલું તે વાંચી જતાં મીઠું લાગતું નથી; કેમકે એમ વાંચી જવામાં સ્વરોચ્ચારણની મીઠાશ મળેલી હોતી નથી. જે વાત સાદી રીતે કહેવામાં કરી રસ આવતો નથી તેજ વાત કોઈ રસિકના મોંએ સાંભળતાં બારે રસ પડે છે. આ પ્રકારથી ક્યારેક ક્યારેક તો એક સાધારણ વાત પણ એટલો શોક, એટલો આલ્હાદ ને એટલો પ્રેમ પ્રદર્શિત કરે છે, કે એટલો તો થું પણ તેનો ચર્તાશ પણ લાંબાં લાંબાં લાપણો ઉપગ્રહી શકતાં નથી. આમ શાથી થાય છે ? સ્વરના ઉચ્ચારણનોજ એ પ્રભાવ છે; પરંતુ એ સ્વરના ઉચ્ચારણનો પણ ઉત્કર્ષ છે. સાધારણ સ્વરનું ઉચ્ચારણ પણ મનને ચંચલ બનાવે છે તો પછી ઉત્તમ સ્વરોચ્ચાર આલ્હાદકારક થાય એમાં નવાઈ શી ? સ્વરના ઉચ્ચારણનો સંપૂર્ણ ઉત્કર્ષ એજ સંગીત છે સ્વર એ મનોભાવનું ચિન્હ હોવાથી સંગીતદ્વારા તમામ પ્રાચીન માનસિક ભાવ પ્રકાશિત થાય છે.

ભક્તિ, પ્રેમ ને આલ્હાદ દર્શાવનાર સંગીત બધા સમયમાં, બધા દેશોમાં ને બધા લોકોમાં ગવાય છે. માત્ર બધપણું દર્શાવનારું સંગીત જણાતું નથી. જેમાં દ્રેષના ભાવો વ્યક્ત થતા હોય તેવા સપ્તે સંગીતમાં નથી. રણરાઘમાં પણ સંગીત છે એ સત્ય છે; પરંતુ એ દ્વિસામાટે ઉત્તેજિત કરનારું અને માત્ર અંતરનો ઉત્સાહ વધારનારું છે. કલ્પનાવડે આપણે દ્રેષ, અહંકાર ઇત્યાદિ દુષ્ટ ભાવોનું વર્ણન ગીતમાં ઉતારવાને યત્ન કરીએ છીએ, પણ તે વર્ણન કેવળ કલ્પનામાંજ રહી ગય છે. સમગ્રગ્રામી વિના તે સમગ્ર શક્યું નથી. આથી આવાં ગીતો સ્વાભાવિક નથી. જો કે શોક પ્રકટ કરવાવાળાં ગીતો છે; ને તે ગીતો અત્યંત મનોહર છે; પરંતુ શોક એ દૂર અથવા આસુરી ભાવ નથી, એ તો ભક્તિ ને પ્રેમવાચક ભાવ છે.

હવે રાગ અને રાગિણીસંબંધે કાંઈક કહેવું છે. જેમ તેત્રીસ દેવતામાંથી તેત્રીસ કરીશ દેવતા થયા છે, તેમ જ રાગ અને છત્રીસ રાગિણીમાંથી અદ્ભુત કલ્પનાને પ્રભાવે અનેક ઉપરાગ અને ઉપરાગિણીઓ તથા તેના પુત્ર અને પૌત્રોનો પરિવાર હિંદુ સંગીતમાં ગિરાજમાન થયો છે. એમાં એક મહાન રહસ્ય છે; ને તે એ કે

હિંદુઓની ક્ષુદ્ધિ આપાર કલ્પનાકુતલકથી પૂર્ણ છે ! તેઓ અર્થવાળા તમામ શબ્દોને મનુષ્યના જેવા બનાવી દે છે. પ્રાકૃતિક વસ્તુઓ તથા પ્રાકૃતિક શક્તિઓને તેમણે દેવપદવી આપી દીધી છે. પૃથ્વી દેવી, વાયુ પણ દેવ, ને તેજ પ્રમાણે આકાશ, ઇન્દ્ર, વરુણ, અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, એ તમામ દેવો છે. નદ અને નદીઓ પણ દેવ અને દેવીઓ છે. તમામ દેવદેવીઓ મનુષ્ય પેઠે શરીરધારી છે. તે તમામને સ્ત્રી, પતિ, પુત્ર અને પૌત્રો વગેરેનો પરિવાર પણ દર્શાવેલો છે. તર્કદ્વારા પહેલાં એમ થયું કે આ જગતને બનાવનાર કોઈ પણ છે, ને તે બ્રહ્મા છે; પણ વળી એમ પણ લાગ્યું કે ઘડો, લૂગકું વગેરેને બનાવનારો જેમ કોઈ હાથપગવાળો મનુષ્ય છે તેમ જગતના બનાવનારને પણ શરીર તથા હાથપગ હોવાં જોઈએ ! વળી તે વિશેષ શક્તિમાન છે માટે તેને ચાર મોઢાં માન્યાં. વળી તેને માટે એક સ્ત્રીની પણ જરૂર લાગી; એટલે એક બ્રહ્માણી પણ માની. ઋષિઓ તેના પુત્રરૂપે થયા. હંસને તેણે વાહન પણ માન્યું, કેમકે તેના વિના તે આવગમ શી રીતે કરી શકે ? બ્રહ્માના લોકમાં ગારી ને પાલખીઓ તો છે નહિ ! પરંતુ કેવળ આટલેથીજ કલ્પના કરનારાઓને સતોષ થયો નહિ. મનુષ્યો જેમ કામક્રોધાદિને વશ માય છે તેમ બ્રહ્માને પણ તેવા માન્યા, ને તેમને પણ વિભયવાસનાને વશ થઈ કન્યાની પાછળ દોડનારા ઠરાવ્યા !

જ્યાં જગત્કર્તા જેવા અપ્રમેય પદાર્થને. આકાશ, નક્ષત્ર, પહોડ નદી વગેરે પ્રાકૃતિક પદાર્થને; અગ્નિ, વાયુ વગેરે પ્રાકૃતિક ક્રિયાઓને; કામાદિ માનસિક વૃત્તિઓને અને તમામને મૂર્તિવાળાં માન્યાં, સ્ત્રીપુત્રાદિ પરિવારવાળાં માન્યાં ને મનુષ્યના જેવા સ્વભાવવાળાં માન્યાં ત્યાં સ્વરસમૃદ્ધરૂપ રાગને વારતે પણ એવી કલ્પના થાય તેમાં નવાઈ શી ? એ રાગોને પણ સાકાર ગુહરથ માનવામાં આવ્યા. રાગની સાથે રાગિણીઓની પણ કલ્પના ઉપજી. વળી એક રાગને માટે એકેક રાગિણી હોય એટલુંજ બસ માન્યું નહિ. બંગાલી કુલીન બાલકોની પેઠે એક એક રાગને છ છ રાગિણીઓ માની; સંગીતના રસિકોનો એટલેથી પણ સતોષ થયો નહિ. તેમણે તો રાગોને પૂરેપૂરા બાલુ બનાવી દીધા. એક એક રાગને છ છ રાગિણીઓ અને તેના ઉપરાંત ઉપરાગિણીઓ વળગાડી ! ઉપરાગિણીઓને માટે ઉપરાગોની પણ કલ્પના કરવામાં આવી. આમ રાગરાગિણી અને ઉપરાગ ઉપરાગિણી એ તમામના સુખને ગૃહસ્થધર્મ કલ્પાયો; તેને ત્યાં પુત્રપૌત્રાદિ પણ જન્મ્યાં !

પરંતુ આ કેવળ ગમ્મતનીજ વાત નથી. એ ગમ્મતની અંદર વિશેષ સાર પણ સમાયેલો છે. રાગરાગિણીનો આકાર કલ્પનો કેવળ વિનોદજ છે એમ નથી. શબ્દશક્તિને કોણુ નથી બાંધતું ? એ તો હો બાંધે છે કે કોઈ ખાસ શબ્દ સાંભળતાં મનમાં કોઈ ખાસ ભાવની ઉત્પત્તિ થવા કરે છે, કોઈ દરમ વસ્તુને જોતાં પણ તે ભાવનો ઉદય થાય છે. ધારે કે આપણે રાને કોઈ પુત્રશોકે રડતી માતાના

રોદનનો અવાજ પડ્યો. રોનારને તો આપણે જોઈ પણ નથી, આપણે તો માત્ર તેના રોદનનો ધ્વનિજ સાંભળ્યો છે, અને માત્ર તેટલાથીજ આપણા હૃદયમાં શોકનો ઉદય થયો. હવે ફરી આપણે જ્યારે જ્યારે એવો રોવાનો શબ્દ સાંભળીશું ત્યારે આપણને એ શોક યાદ આવશે, ને એ રીતે શોકનો ઉદય થશે.

હવે ધારો કે આપણે બીજે રથજે એક પુત્રશોકે આતુર થયેલી માતાને બેઠેલી દીડી. તે રોતી નથી, પરંતુ તેનો ચહેજો જોવાથી આપણને એના મનની મહાપીડાનો અનુભવ થાય છે. એ સંતાપવડે મ્હાન થએલા મુખમંડળનો ભાવ આપણા હૃદયમાં દબણે ઊભાઈ ગયો. હવે જ્યારે જ્યારે એવો મલિન શોકાર્ત ચહેરો દેખીશું ત્યારે આપણને એ શોક યાદ આવશે ને હૃદયમાં એવા શોકનો ઉદય થશે.

આથી તે ધ્વનિ ને તે મુખમંડળનો ભાવ, એ બંને આપણા મનમાં શોકના ચિન્હસ્વરૂપ છે. એ ધ્વનિથી એજ શોક યાદ આવશે. માનસ પ્રકૃતિના નિયમને અનુસરીને એનું એક બીજું પણ વિચિત્ર ફળ ઉપજે છે. રોદનનો ધ્વનિ ને મ્હાન મુખકાંતિ એ બંને શોકનાં ચિન્હો હોવાથી પરસ્પર એકબીજાનું સ્મરણ કરાવે છે. એ રોદનધ્વનિ સાંભળતાજ પેલો મ્હાન ચહેરો યાદ આવે છે, ને મ્હાન ચહેરો દેખતાં પેલો રોદનધ્વનિ સાંભરે છે. આ રીતે બંનેનું વારંવાર એકસાથે સ્મરણ થવાથી બંને એકબીજાની પ્રતિમા બને છે. એ શોકસૂચક ચહેરો પેલા શોક સૂચક ધ્વનિની સાકાર પ્રતિમારૂપે જણાય છે.

ધ્વનિ અને મૂર્તિનો આમ પરસ્પરસંબંધ હોવાથી પ્રાચીન આર્યોએ રાગરાગિણીની સાકાર કલ્પના કરીને તેના ધ્યાનની પણ રચના કરેલી છે. એ ધ્યાનથી પ્રાચીન આર્યોની વિચિત્ર કવિત્વશક્તિ તથા કલ્પનાશક્તિનો આપણને પરિચય થાય છે. જેમ જેમ આપણે પૂર્વ પુરુષોની કીર્તિનો વધારે વધારે ઊંડા ઉતરી અભ્યાસ કરીએ છીએ, તેમ તેમ તેમની મહાનુભાવતા વધારે વધારે દેખાતાં આપણે વિસ્મય થઈએ છીએ.

એક બે દૃષ્ટાંતો આપીએ. ટોડી રાગિણી તો ઘણા લોકોએ સાંભળી હશે. સહૃદય પુરુષો એ સાંભળીને જે એક અનિર્વચનીય ભાવમાં મગ્ન થાય છે તે સહેલાઈથી દર્શાવી શકાય તેમ નથી. સાધારણરીતે જેને “આવેશ” કહીએ છીએ તે તો તેના અંશનો પણ અંશ છે. ધારો કે એની સાથે ભોગની અલિલાયા પણ મળેલી છે; પરંતુ એ ભોગની અલિલાયા નીચ પ્રવૃત્તિવાળી નહિ પણ ઉત્તમ પ્રવૃત્તિવાળી સમજવી. જે ભોગ પવિત્ર અને મુખદાયક છે, જે ભોગમાં બીજા માણસની જરૂર નથી, ને જે કવળ આધ્યાત્મિક છે એ ભોગનીજ એ અલિલાયા સમજવી. એ ભોગની અલિલાયાને હદ નથી, તૃપ્તિ નથી, અટકાવ નથી તથા શાસન પણ નથી. ભોગ અને ભોગસુખની અલિલાયા એકરૂપ બની ગયાં છે. હવે પ્રાચીન લોકોએ આ ટોડી રાગિણીની મૂર્તિ આ રીતે કલ્પેલી છે. ટોડી રાગિણી એ પરમ-સુંદરી યુવતી છે. તે વસ્ત્રાલંકારે સજેલી છે, પરંતુ વિરહિણી છે. અલિલાયા નિવૃત્ત

ન થવાને લીધે તેને વિરહિણી કહેલી છે. એ વિરહિણી સુંદરી વનવિહારિણી છે. તે વનમાં એકાંતમાં એકલી બેઠી છે ને મધપાનથી ઉન્મત્ત જેવી દેખાય છે. તે પોતાના હાથમાં રહેલી વીણા વગાડીને ગાઇ રહી છે, તેનાં વસ્ત્રાબૂધણા પોતપોતાને રચાનેથી ખસી ગયેલાં છે, છતાં તેનું તેને લાન નથી. વનની મૃગલીએ તેની આગળ આવી મૌનપણે સ્થિર ધઇ ઉભી છે !

આ ચિત્ર એટલું સુંદર છે કે તેનું વર્ણન થઇ શકે નહિ; પરંતુ સુંદરતા ઉપરાંત તેમાં એક અદ્ભુત યુગ્મ છે. એ ચિત્ર તે ટાડી રાગિણીની યથાર્થ પ્રતિમા છે. ટાડી રાગિણી સાંભળતાં મનમાં જે લાવનો ઉદય થાય છે; તેજ લાવ આ પ્રતિમાને જોતાં પણ ઉપજે છે.

આ પ્રમાણે બીજી રાગરાગિણીનાં પણ ધ્યાન છે. મુલતાની રાગિણી દીપક રાગની સ્ત્રી છે. એ ગૌરાંગી સુંદરી લાલ કપડાંથી સુશોભિત બની દીપક રાગની પાસે બેઠેલી કહેલી છે. ભૈરવી રાગિણીને અનેક અક્ષંકારોએ સગવેલી છતાં શ્વેત વસ્ત્રો પહેરાવેલાં છે. ધૃત્યાદિ.

આ બધાં ધ્યાનોના સંખંધમાં મતભેદ છે, એમાં શક નથી; પણ જમારે વિદ્યાનવેતાઓનો વિદ્યાનના વિષયમાં પણ મતભેદ જોવાય છે, ત્યારે આ કાલ્પનિક વિષયમાં અનેક મુનિઓના લિન્ન લિન્ન મતો હોય એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. માત્ર નેમ્રો મીચી, વિચારી, મનમાંથીજ રાગરાગિણીનાં સ્વરૂપોની ને અક્ષંકારોની સૃષ્ટિ રચવી, એમાં મતભેદ થાય તો તેમાં આશ્ચર્યની વાત શી છે ? પરંતુ આટલું તો સૌએ સ્વીકારવું પડે છે કે અમુક શબ્દોદ્ધારા અમુક લાવનો ઉદય થાય છે. તાર્કિકો કહે છે કે:-કોમલ સ્વરવડે જેમ શોક સૂચવાય છે, તેમ પ્રેમ અને ઉન્માદ પણ સૂચવાય છે. આથી સ્વરવડે એકજ લાવની પ્રાપ્તિ શી રીતે થઇ શકે ? આનો ઉત્તર એ છે કે ક્યો લાવ પ્રાપ્ત થયો તે કેવળ સંસ્કારને આધીન છે. આપણી સંગીતવિદ્યામાં સ્વર પણ ધણા છે ને તેના ભેદ પણ ધણા છે; પરંતુ કેવળ શિક્ષા અને અભ્યાસથીજ તેના ભેદ સમજાય છે. સાધારણ અભ્યાસનોજ દાખલો લઇએ. સરણાઇનો અત્રાજ સાંભળતાં બાળકો પ્રેમથી નાચે છે, બપ પાછપનો અત્રાજ સાંભળી હાઈલેંડરો શરીરો ફલાવે છે અને ગાકલું સાંભળતાં હલકાં નિર્જળ મનનાં માણસો ખૂણે છે ! એ તમામ અભ્યાસનુંજ ફળ છે. અભ્યાસને લીધે સુશિક્ષાના ફળરૂપે લાવસંચયની અધિકતા જન્મે છે; અને તેનો બારીકાથી અનુભવ કરી શકાય છે. જે ગાયન સાંભળતાં અભ્યાસરહિત મૂઠ્ઠા લોકો હસે છે તેજ ગાયનથી સંસ્કારી લાવવાળા માણસને લાવનો ઉલરો આવી રાવું આવે છે.

આમ હોવાથી લોકની માન્યતા છે કે ' સુખનો અનુભવ કરાવનારું હોવાથી સંગીત મનુષ્યોને સ્વલાવસિદ્ધ છે ' એ ધારણા લમજનક છે. હા, એટલું સાચું કે મારો અવાજ સૌને વહાલો લાગે છે. સ્વાણાવિકરીતે તાલનું ગાન સૌને થાય છે;

પરંતુ ઉચ્ચ પંક્તિના સંગીતનો અનુભવ કેળવણીવિના લઈ શકાનો નથી. જેને મહાવરો ન હોય તે જેમ કુંગળી કે લસણ ખાવા ઇચ્છતા નથી; તેમ અશિક્ષિત માણસ ઉચ્ચ પ્રતિનું સંગીત સાંભળવા ચહાશે નહિ. આ બંને વાતો મહાવરાને આધીન છે. સંસ્કારરહિત લોકો રાગરાગણીથી પરિપૂર્ણ એવું ઉસ્તાદી સંગીત સાંભળવા ચહાશે નહિ; તેમજ બહુ અનુપ્રાસવાળું યૂરોપી સંગીત પણ હિન્દુસ્તાની-ઓને માટે અરણ્યરોદન બરાબર છે; પરંતુ એ બંને પ્રતિ અનાદરભાવ એ અસમ્ય-તાનું ચિન્હ છે. જેમ રાજનીતિ, ધર્મનીતિ, ત્રિજ્ઞાન, સાહિત્ય વગેરે વિષયો જાણવા એ તમામ મનુષ્યોને ઉચિત છે; તેમ શરીરના આરોગ્યને માટે કસરત ને મનને રંજન કરવા માટે મનોમોહક સંગીતવિદ્યા શીખવી એ પણ લક્ષ માણસોનું કર્તવ્ય છે. અભ્યાસની બાબતોમાં સંગીત એ પ્રધાનપદ ભોગવે છે. આપણા લોકો પોતાના ઘરમાં પુત્ર અને પુત્રીઓને સંગીતની શિક્ષા આપવી એ ખરાબ સમજે છે; એ અસમ્ય-તાનું ચિન્હ છે. સ્ત્રીઓ સંગીતનિપુણ થઈ હોય તો ઘરમાં નિર્મળ આનંદની ગંગા વહેવા લાગે છે. સંગીત વિદ્યાનો આનંદ પ્રાપ્ત થતાં મઘપાનાદિ અનેક દોષોથી શોષીતો અટકે છે. આપણા દેશમાં નિર્મળ આનંદના અભાવથીજ અનેક લોકો મઘપાનાદિ કરી હ્રુદ આનંદમાં ખેંચાયા છે, અને સંગીતના ગોખને લીધેજ ઘણા લોકો વારાગનાને ત્યાં જઈ બગડ્યા છે, ને બગડે છે.

રનેહનો જુલમ

લોકોની માન્યતા એવી છે કે “ જે કેવળ શત્રુ છે અથવા તો જેઓ અમારા તરફ રનેહ, દયા અને અનુકૂળ ભાવવાળા નથી તેઓ અમારાપર જુલમ કરે છે; પણ તેમને એ વાત ધ્યાનમાં નથી આવતી કે તેના કરતાં પણ વધારે જુલમ તો એક બીજી જાતના લોકો તેમનાપર કરે છે. ” જેઓ રનેહ કરનારા છે તેઓજ જુલમ કરનારા છે. રનેહ કરવાથી જુલમ કરવાનો અધિકાર તેમને પ્રાપ્ત થાય છે. જો હું તમારા પર રનેહ રાખું છું તો મારો મત તમારે માનવોજ પડશે, મારી વાત સાંભળવીજ પડશે ને મારો આગ્રહ કબૂલ કરવોજ પડશે. પછી ભલે તેમાં તમારું હિત હો કે અહિત; પણ તમારે મારું કહ્યું કરેજ છૂટકા. આટલું તો સ્વીકારવુંજ પડશે કે જે રનેહ કરે છે તે જાણી બૂઝીને તમારા અહિતને માટે તમને આગ્રહ નહિ કરે; પણ કયું કાર્ય હિત ઉપજાવનારું નિવડશે અને કયું કાર્ય અહિત ઉપજાવનારું થશે, એનો નિર્ણય કંઈ જ છે. આ બાબતમાં તો બે માણસોનો મત પણ એક થવો કંઈ જ છે; માટે આવી બાબતમાં તો કાર્યનો કરનાર ને તેના ફળનો ભોગ-વનારજ એ વાતનો પૂર્ણ અધિકારી છે. તેણે પોતાના મતને અનુસરીને કાર્ય કરવું

ને તેનું જે ફળ આવે તે ભોગવવું. પોતાના મતથી વિરુદ્ધ કામ કરાવવાનો હક્ક માત્ર રાજાનો છે. માત્ર રાજાજ એ હક્કનો અધિકારી છે, કારણ કે લોકોએ રાજાને સમાજનું હિત અહિત સમજનારો સમજીને રાજ્યાસનપર બેસાડેલો છે. “સારા નકારાનો વિચાર કરવામાં માત્ર રાજાજ શ્રાન્તિરહિત છે” એમ માનીનેજ લોકોએ રાજાને પોતાની પ્રવૃત્તિઓનો દમન કરનાર નીચો છે; અને એવી સમજણપૂર્વક જે અધિકાર લોકોએ રાજાને આપ્યો છે તેટલી યોગ્યતાથી તે કાર્ય કરે તો તેનાથી કોઈના ઉપર લુલ્લમ થવાનો પણ સંભવ નથી. આમ છતાં બધા વખતમાં ને બધી બાબતોમાં અમારી પ્રવૃત્તિઓને અટકાવવાનો અધિકાર તો રાજાનો પણ નથી. અમારા જે કામથી બીજા કોઈનું અહિત થવાનો સંભવ તેને લાગે તેજ કામને અટકાવવાનો તેને હક્ક છે, પરંતુ જે કામથી મારું પોતાનુંજ માત્ર અહિત થવાનું હોય તે કામ અટકાવવાનો તો કોઈને પણ હક્ક નથી. x માત્ર મારુંજ અહિત કે અનિષ્ટ હોય તે બાબતમાં જેમ મને અટકવાની સલાહ આપવાનો મનુષ્યમાત્રનો હક્ક છે; તેમ રાજા પણ મને સલાહ આપી શકે; પરંતુ સલાહ ઉપરાંત મને મારી મરજી વિરુદ્ધ કામ કરતો અટકાવવાને કોઈને હક્ક નથી. સમાજના તમામ માણસોને એવો હક્ક છે કે તે પોતાનું હરેક કામ બીજાનું અહિત ન કરીને પોતપોતાની મરજી પ્રમાણે કરી શકે. બીજાનું અનિષ્ટ કરવું એમાં સ્વેચ્છાચારીપણું કહેવાય; અને બીજાનું અનિષ્ટ થવું ન હોય ત્યાં તેને સ્વતંત્રતાનું નામ અપાય. જે માણસ અમારી સ્વતંત્રતામાં વિઝ નાખે છે, જ્યાં કોઈ બીજાનું અહિત થવાનું નથી ત્યાં પણ અમારા મતની વિરુદ્ધ પોતાના મત પ્રમાણે અમને ચલાવે છે ત્યાં લુલ્લમ છે. રાજા, સમાજ અને સ્નેહી એ ત્રણ આ પ્રકારના લુલ્લમો કરી શકે છે.

રાજાના લુલ્લમને અટકાવવાનો રસ્તો તો ઘણાં વર્ષો પહેલાંથી નીકળી ચૂકેલો છે. સમાજનો લુલ્લમ અટકાવવા માટે પૂર્વકાળમાં કોઈ કોઈ પંડિતોએ શરૂ કરેલાં છે. આ વિષયમાં જોન સ્ટુઅર્ટ મીલનેા યત્ન ને પંડિતાર્થ તેના માહાત્મ્યનો આપણને પરિચય કરાવે છે; પરંતુ સ્નેહનો લુલ્લમ અટકાવવાને કદિ કોઈએ યત્ન કર્યો હોય એવી વાત આજલગી દીકી કે સાંભળી નથી. કવિઓ સર્વ તરફોને દર્શાવનારા ને અગાધ જ્ઞાનવાળા હોય છે. તેઓ કશી વાત ઘોડતા નથી. તેમણે સ્નેહનો લુલ્લમ પણ વર્ણવેલો હોયો નથી. કેંકેશીના લુલ્લમથી દશરથે કરેલો રામનો વનવાસ, છૂતમાં આસકા કુષિષ્ટિરે પોતાના લાકડાઓ, પત્ની, માતા વગેરેને અપાવેલાં દુઃખો ઈત્યાદિ અનેક સ્થાનોમાં કવિઓએ સ્નેહના લુલ્લમની વાતોનું—આ મહાન નીતિ (1)

x જે રાજાનો એવો પણ હક્ક સ્વીકારવામાં આવે તો રોજનો ઉપાય ન કરનારને તથા બાળપણમાં કે વૃદ્ધપણમાં વિવાહ કરનારને પણ રાજા સજા કરી શકે, પણ જે રાજાનો એવો હક્ક સ્વીકારવામાં ન આવે તો સતી ચતી અટકાવવાના હક્કનું સમર્થન થઈ શકશે નહિ.

તું પ્રતિપાદન કરેલું છે; પરંતુ કવિ લોકો નીતિવેત્તા હોતા નથી. નીતિવેત્તાઓએ પ્રકટરૂપે આ વિષયમાં કયાંય હાથ નાખ્યો નથી. જે કાંઈ ધ્યાન લગાડીને લૌકિક વ્યવહારો ઉપર નજર નાખશે, તો આ વિષયમાં ઉંડા ઉતરવાતું તેને અતિશય પ્રયોજન છે એમ સમજશે એમાં સંદેહ નથી; કેમકે સંસારમાં રનેહનો જુલમ કરનારા જુલમીઓ અનેક છે. પિતા-માતા, ભાઈ-મહેન, પતિ-પત્ની, પુત્ર-પુત્રી, સગાં-હુડુંબી, સુહૃદો-ચાકરો છ. જે જે રનેહ કરે છે તે તે જુલમ અને અનિષ્ટ કરે છે. તમે એમ આહતા હો કે સારાં લક્ષણોવાળી, સારાં આચરણોવાળી ને સારા કુળની કન્યા પસંદ કરીને તેની સાથે વિવાહ કરવો; પરંતુ તે પહેલાં તો તમારા પિતાએ તમને પૃથ્વી ત્રિનાજ કોઇની કન્યાની સાથે તમારા વિવહની વાત ચોક્કસ કરી દીધી હોય છે. તમે કદિ વાલીપણની વયમાં હશે તો પિતાની આજ્ઞા માનવામાં સમતજ થશો; પણ કદિ તેમ નહિ હોય તો પણ તમારા પિતાના રનેહને લીધે તમારે એ વિવાહ કબૂલ કરવોજ પડશે. જીજ્ઞે દાખલો લો, એક માણસ ગરીબ હાલતમાં છે, દૈવજ્ઞે તેને પરદેશમાં કાંઈ સારા પગારની નોકરી મળી ગઈ. હવે ત્યાં જઈ તેણે ગરીબાઈની પીડા દૂર કરવા ચતન કરવા માંડ્યો; પણ તેટલામાં તો તેની માતાએ 'રેલું' કંઈયું આરબી દીધું અને પુત્રને પરદેશમાં જતો અટકાવ્યો. માતાના રનેહને લીધે તેણે સદાને માટે ગરીબીની બેડી પગમાં પહેરી લીધી ! હાથક ભાઈઓની કમાણીનાં નાણાં નકામા નાલાયક ભાઈઓ ખાઈ જાય છે, ને ખરચ કરી નષ્ટ કરી નાખે છે, એ પણ રનેહનોજ જુલમ. હિંદુ સંસારમાં એ જુલમ હમેશાં નજરે પડે છે. પતિની ઈચ્છા વિરુદ્ધ સ્ત્રીઓ તેને વર્તન કરાવી જે જુલમ કરે છે તેનાં ઉદાહરણો આપવાની જરૂર નથી, કેમકે તેનો તો ઘણેભાગે મૌનિ અનુભવ છે. સ્ત્રીઓના ઉપર સ્વામીના જુલમના સંબંધમાં વાસ્તવિકપણે અમારે કહેવું પડશે કે તે જુલમનો જેટલો ભાગ રનેહનો હોય છે તેના કરતાં મોટો ભાગ તો બાહ્યજનનો (હાથ-ચાલાકોનો) હોય છે ! કેમકે 'ઘોઠે નાર પાધરી' એવીજ કેટલાક બાળક જુદિવાળાઓનો સમજ હોય છે !

ચિંચાર કરતાં જણાય છે કે મનુષ્યજીવન જુલમથીજ ભરેલું છે, ને તે અનાદિ કાળથીજ છે એમ કહેવામાં કશી અતિશયોક્તિ નથી. પહેલાંના સમયમાં જ્યારે મનુષ્યજાતિ અણસુધરેલી હાલતમાં હતી ત્યારે બાહ્યજનનો જુલમ હતો. અણસુધરેલી જાતિ હતી ત્યારે જે બળવાન હોય તે બીજાને પીડા આપતા. કાંઈક સુધારો થયો ને સમાજની તથા રાજ્યની સ્થાપના થઈ ત્યારે તે જુલમ બદલાઈ રાજાનો જુલમ અને ધનિકોનો જુલમ એ રૂપે પરિણામ પામ્યો. એ જુલમ કે.ઈ સમાજમાંથી કદિ પણ દૂર થઈ શકતો નથી. બીજી અવસ્થામાં ધર્મનો જુલમ પણ બૂલવાનો નથી, જાતિ બંધાતાં જાતિનો જુલમ પણ ખરો; ને બધી અવસ્થામાં રનેહનો જુલમ તો ખડોજ છે. આ ચાર પ્રકારના જુલમો ગણ્યા તોમાં રનેહનો જુલમ

ખીજી જીવમો કરતાં એાછા બળવાળો કે એાછું અદિત કરવાવાળો છે એમ ધારવાનું નથી. બધાં કામોમાં ને બધા સમયમાં રહેલીના જેવું હાય નાખનાર ખીજી કોઇજ હોતું નથી આથી અમે કહીએ છીએ કે રહેલો જીવમ સૌથી વધારે હાનિકારક છે; ખીજી તમામ જીવમોની હદ હોય છે અને તે અટકાવી શકાય છે, કેમકે ખીજી જીવમોની સામે વિરોધ કરવો સહેલો છે. પ્રજા પીડનાર રાજાને પ્રજાએ ગાદીપરથી ઉડાડી મૂક્યાના અને તેના પ્રાણ લીધાના દાખલા પણ મળી આવે છે. આમ રાજાને જીવમ અટકાવાયો છે. જો સમાજના બધનમાં રહેતાં પીડા થતી હોય તો તે સમાજનો ત્યાગ કરીને તેના જીવમથી પણ છૂટકારો મેળવી શકાય છે. આ પ્રમાણે સમાજનો જીવમ પણ દૂર થઇ શકે છે, પરંતુ ધર્મ અને રહેલના જીવમથી છૂટકો થઇ શકતો નથી, કેમકે એની સામે થવાની પ્રવૃત્તિજ થતી નથી.

મનુષ્ય આ જીવમોને અધીન રહે છે તેનું કારણ મનુષ્યોની જરૂરીઆતોજ જણાય છે જડ વસ્તુઓને તાબામાં લીધા વિના મનુષ્યના જીવનનો નિર્વાહ ચાલતો નથી. આથી માણસને બાહ્યબળની આવશ્યકતા છે. બાહ્યબળ ઝાઝું એકઠું કરવાને સમાજ સ્થાપવાની આવશ્યકતા છે. તેને લીધે સમાજનો જીવમ પણ ઉભો થાય છે. જેમ પરસ્પર સમાજના બધનમાં બંધાયા વિના મનુષ્ય પોતાના જીવનનો ઉદ્દેશ સહેલાઇથી સિદ્ધ કરી શકતો નથી, તેમ પરસ્પર રહેલબધને બંધાયા વિના પણ મનુષ્યજીવનનો સારી રીતે નિર્વાહ ચાલી શકતો નથી. આથી જેટલું સમાજબધન અવશ્યનું છે તેટલુંજ કે તેથી પણ વધારે રહેલબધન અવશ્યનું છે. આથી સમાજનો જીવમ હોવાના કારણથી માણસો સમાજને તજવા યોગ્ય કે અનાદર કરવા યોગ્ય માનતાં નથી. રહેલો પણ જીવમ હોવા છતાં માણસો એકને તજવા યોગ્ય કે અનાદર કરવા યોગ્ય માનતાં નથી. જેમ માણસો બાહ્યબળના જીવમનો કે મમાજના જીવમનો ત્યાગ ન કરતાં ધર્મદ્વારા તેને શાંત કરવાનો શ્રમ કરે છે તેમ એકના જીવમનો પણ તેઓ ત્યાગ ન કરતાં તેને ધર્મદ્વારા શાંત કરવાનો શ્રમ કરે છે. ધર્મનો જીવમ પણ અવશ્ય કરીને છે; પણ તે જીવમ અટકાવવાને જો કોઇ ખીજી શક્તિનો પ્રયોગ કરાશે તો જરૂર એ શક્તિનો પણ જીવમ તો આવવાનોજ; કેમકે જીવમની શક્તિ સ્વાભાવિક છે. જો ધર્મનો જીવમ શાંત કરવાવાળી કોઇ શક્તિ હોય તો તે વસ્તુ જ્ઞાન છે; પરંતુ જ્ઞાનનો પણ જીવમ છે; એનું દષ્ટાંત પરિણામવાદ અને પ્રત્યક્ષવાદ છે. એ બંને વાંધોના વેગને લીધે હૃદયસાગરનો મોટો લાગ સૂકી રેતીના બેટ જેવો બની રહે છે. આથી આપણને એટલું તો મમજાય છે કે જ્ઞાનના જીવમની સામે મનુષ્ય કોઇ પણ શક્તિનો ઉપયોગ કરવા સમર્થ નથી.

આથી એમ પણ કહી શકાય કે રહેલદ્વારાજ રહેલો જીવમ શાંત કરી શકાય. આ વાત માગી છે, એનો અમે સ્વીકાર કરીએ છીએ; પણ એ રહેલ જો સ્વાર્થ રહિત હોય તોજ એમ બની શકે છે. સાધારણ રીતે મનુષ્યપ્રકૃતિજ એવી છે કે

સ્વાર્થ વગરનો સ્નેહ મળવો દુર્લભ છે. આ વાતનું ખરેખર તાત્પર્ય ન ગ્રહણ કરતાં મનમાં ને મનમાં એની સામે સંવાદ કરવા ધણા તત્પર થાય છે. તેઓ એમ કહે છે કે જે માતાએ સ્નેહવશ ખની પુત્રને ધન કમાવા પરદેશ જવા ન દીધો, એ માતા શું સ્વાર્થી કહેવાય? જે એ સ્વાર્થી હોત તો પુત્રને ધન કમાવા પરદેશ જવાને ના નજ કહેત; કેમકે ધી માતા પુત્રની કમાઈથી સુખ લેવું નથી ઇચ્છતી? આથી આવા દર્શનસુખની ઇચ્છાવાળા સ્નેહને ધણા લોકો સ્વાર્થરહિત સ્નેહ માને છે; પરંતુ ખરું જોતાં આ વિચાર પણ વાસ્તવિક નથી. આ માતાનો સ્નેહ સ્વાર્થ-રહિત નથી. જે લોકો આ માતાના સ્નેહને સ્વાર્થરહિત કહે છે તેઓ ધનપરાયણતાનેજ સ્વાર્થ માને છે, અને તે સિવાયની બીજી લાલચોને સ્વાર્થતરીકે સમજી શકતા નથી. તેઓ સમજતા નથી કે ધનલાભ સિવાય પૃથ્વીપર બીજાં પણ સુખસાધનો છે અને એમાંનાં કેટલાંક સુખોની ઇચ્છા તો ધનની ઇચ્છા કરતાં પણ વધારે બલવાન છે. જે માતાએ ધનનો મોહ છોડીને પુત્રનું મોં જોવાની લાલસાને લીધે પુત્રને સદાને માટે ગરીબીમાં ફેંકી દીધો, અથવા પુત્રને પોતાની દશા સુધારવાની આવેલી તક હાથમાંથી ગુમાવવાની પણ પોતાનું સુખ તાક્યું, એ માતા ધનના સુખને ચાહતી નથી પણ પુત્રને સદા જોવાનું સુખ ચાહે છે. એ સુખ માતાનું પોતાનું છે, પુત્રનું નથી. માતાને જોવાથી જ પુત્રને સુખ થતું હોય તો તે જૂદી વાત છે, પણ તેમાં પુત્રની ઇચ્છા હોવી જોઈએ. અહીં આ તો માતાએ એટલું ચાહ્યું કે મારે નિત્ય પુત્રનું મોં જોવું. એની ઇચ્છાને લીધે એણે પુત્રને દરિદ્રતાના દુઃખવડે દુઃખી બનાવવાનું ચાહ્યું, એટલે માતા સ્વાર્થ-પરાયણ છે; કેમકે એણે પોતાના સુખને માટે બીજાને દુઃખી કર્યો.

મનુષ્યના સ્નેહનો ધણો ભાગ આ રીતે સ્નેહી ને સ્નેહપાત્ર બંનેના ચિત્તને સુખદાયક થતો નથી; કેમકે તેમાં પશુચરિત્રની સ્વાર્થપરાયણતા રહેલી છે. ખરેખરો સ્નેહી સ્નેહપાત્રના સુખને માટેજ પોતાના સ્નેહસુખની અભિલાષા રાખે છે. આવો સ્નેહ તેજ સ્વાર્થરહિત સ્નેહ કહેવાય છે. સ્નેહનું વાસ્તવિક સુખ સ્નેહવાળા થવામાંજ છે; પણ જ્યારે સ્નેહવાળો માણસ પોતાના સુખની અભિલાષા કરે છે ત્યારે તેવા સ્નેહને-સાધારણ મનુષ્યના એ સ્નેહને-આપણે સ્વાર્થવૃત્તિનું નામ આપવું અયોગ્ય નથી. પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા સારજ કાંઈ મનુષ્યહૃદયમાં સ્નેહ રચાપવામાં આવેલો નથી, પરંતુ મનુષ્યનું ચરિત્ર હલુલગી એવી ઉચ્ચ હદ લગી પહોંચેલું નહિ હોવાથી મનુષ્યોનો સ્નેહ હલુ લગી પણ જોવાજ રહ્યો છે. પણ જોવો એટલા માટે કે પશુ-એમાં પણ સંતાન પ્રતિનો સ્નેહ, દાનપલ સ્નેહ અને તે ઉપરાંત અન્ય પ્રકારનો પરસ્પર સ્નેહ પણ છે; અને તે મનુષ્યના સ્નેહ કરતાં લેણ પણ ઓછો નહિજ.

સ્નેહનું યથાર્થ સ્વરૂપજ સ્વાર્થરહિતપણું છે. મનુષ્યહૃદયમાં જેટલી જેટલી વૃત્તિઓ છે તેમાં સ્નેહવૃત્તિ સૌથી પવિત્ર ને મંગળકારી છે; પણ તે સ્વાર્થરહિત હોય તોજ. જે માતાએ પુત્રના સુખને માટે પુત્રનું સુખ જોવાના સુખની લાલસાનો ત્યાગ કર્યો,

તે સાતાજ યથાર્થ સ્નેહવાળી છે જે સ્નેહી પોતાના સ્નેહપાત્રના લક્ષાને માટે પોતાના સ્નેહગુપ્તના બોગને છોડી શકે તેનેજ આવે સ્નેહી મમજવે.

સાધારણ મનુષ્યનો સ્નેહ જ્યાં લગી આવે પવિત્ર બની શકે નહિ, ત્યાં લગી તેમના સ્નેહમાંથી સ્વાર્થપરાયણતાનું ક્ષણકે દૂર થઈને સ્નેહનો પૂરેપૂરો વિકાસ થશે નહિ. જે ઠેકાણે સ્નેહ આવી રીતે વિશુદ્ધ થયો હશે અથવા જેના હૃદયમાં એવો વિશુદ્ધ સ્નેહ વસેલો હશે ત્યાંજ સ્નેહવત્ સ્નેહના જીલ્મનો અટકાવ થઈ શકે છે અને થયો છે. એવા વિશુદ્ધ સ્નેહવાળાં મનુષ્યો દુલ્લભ નથી; પરંતુ અમે આ નિબંધમાં એવાં મનુષ્યોની વાત કરવા ચાહ્યું નથી, કેમકે એવાં મનુષ્યો એવો સ્નેહનો જીલ્મ પણ કરતા નથી. અમે તો સ્નેહના જીલ્મની વાત કરવા ચાહ્યું છે. હવે કહેવાનું એ છે કે સ્નેહને ધર્મના અમલ નીચે રાખવાથીજ સ્નેહનો જીલ્મ અટકી શકે છે. સ્નેહના જીલ્મને અટકાવવાને એ એટલજ ઉપાય છે. તો એ ધર્મ કેવો છે?

ધર્મની કે ઈર્ષ્યને તેવી વ્યાખ્યા કરે, પણ ધર્મ એક છે. શાત્ર જેજ મૂળ સૂત્રોમાં તમામ નીતિશાસ્ત્રો કહી શકાય. એમાંજ એક સૂત્ર પોતાસબધી છે ને બીજું પર-મસબધી છે જે પોતાસબધી છે તેને આત્મસરકારનીતિનું મૂળ કહી શકાય છે. પોતાના ચિત્તની શુદ્ધિની રક્ષા ને ચિત્તને વિદ્યાસ, એ પહેલા સૂત્રનો હેતુ છે, બીજું સૂત્ર પરસબધી હોવાથી તેને યથાર્થ ધર્મનીતિનું મૂળ કહી શકાય છે. (૧) બીજાનું અનિષ્ટ ન કરવું; અને (૨) યથાશક્તિ બીજાનું હિત કરવું. એ મહાન વાક્યમાં જગત્ આખાનાં ધર્મશાસ્ત્રોનો સાર સમાઈ જાય છે. તમામ ધર્મશાસ્ત્રોનું એજ મૂળ છે ને એજ રૂપ છે. બીજા નીતિવાક્યો તમે ગમે તેટલાં બોલશો; પરંતુ તેનો આ એક વાક્યમાજ આદિ ને અત સમાઈ જશે આત્મસરકારનીતિનાં તમામ તરવોની સાથે આ મહાનીતિવાક્યનું એકય છે. બીજી રીતે કહીએ તો પરંહિતનીતિ અને આત્મસરકારનીતિ એ બંને એકજ તરવની સિન્ન સિન્ન વ્યાખ્યાઓ છે પરો-પકારમાં પ્રદર્શિત કરવી અને બીજાનું અહિત કરતાં અટકવું; એજ તમામ નીતિશા-સ્ત્રોના ઉપદેશનો સાંગ્રહ છે.

આથીજ આ ધર્મનીતિના મૂળ સૂત્રોના આધાર લેતાં સ્નેહનો જીલ્મ અટ-કાવી શકાય છે. જ્યારે ઈર્ષ્ય સ્નેહ કરવાવાળો માણસ સ્નેહપાત્રના ઈર્ષ્ય કામમાં હાથ નાખતા તૈયાર થાય ત્યારે તેણે પોતાના મનમાં એવો દૃઢ સંકલ્પ કરી રાખવો જોઈએ કે હું કેવળ મારા પોતાના સુખને માટે એમાં હાથ નાખીશ નહિ. મને પોતાને જેટલું દુઃખ સહન કરવું પડશે તે કરીશ, પરંતુ મારા સ્નેહપાત્રને ઈર્ષ્ય પણ અનિષ્ટ કાર્યમાં લેડીશ નહિ.

આ વાત માલિજવામાં બહુજ નાની અને આશ્ચર્ય લાગે છે, અને જૂની કહે-વત ફરી કહેવાતી હોય એમ જણાય છે; પરંતુ મમય આવતાં તે પ્રમાણે ચાલવું એ એટલું સહેલું નથી. ઉદાહરણ લેવા માટે રામના વનવાસની વાતજ લઈએ.

એટલે આ નિયમને આચારમાં મૂકવામાં કેટલી મુશ્કેલી છે તે વાત ધણી માણુ-
સોના સમજવામાં આવશે. ત્યાં કૈકી અને દશરથ ખંને સ્નેહના જીવનમાં પ્રવૃત્ત
થયાં છે. કૈકી દશરથ હિપર અને દશરથ રામના હિપર સ્નેહનો જીવન કરવા
તત્પર થયેલ છે. આમાં કૈકીયું કામ સ્વાર્થપરાયણતાવાળું અને નીચતાવાળું
જગતમાં દીર્ઘ કાળથી જાણીતું છે. કૈકીયું કામ સ્વાર્થવાળું ને નીચ છે એ
સત્ય છે, પણ તેના તરફ એટલાં ખર્ચાં કરવાં વચનોનો વરસાદ થાય છે તે
યોગ્ય નથી. કૈકીએ પોતાના દિતની કાઈ ચાચના કરી નહોતી; તેણે પોતાના
પુત્રનું દિત ચાહું હતું. એ વાત સાચી છે કે પુત્રના દિતમાજ માતાનું દિત છે;
પરંતુ એમાં સંદેહ નથી કે આપણા દેશનાં માતાપિતાઓ પોતાની માતિના ગુસ્સાના
લયને લીધેજ પોતાના પુત્રને વિલાયત અભ્યાસ કરવાને જવા દેતાં નથી, તેનો
મુદ્રાખલો કરતાં કૈકીયું કાર્ય સ્વાર્થરદિત છે.

એ વાતને જવા દો. કૈકીના ગુણદોષનો વિચાર કરવા માટે આપણે અસારે
બેઠા નથી, દશરથે સત્ય પાળવા માટે રામને વનમાં મોકલી લાસરતને રાજ્ય આપ્યું;
તેથી એને પોતાને પ્રાણાધિક પુત્રનો વિગોગ સ્વીકારવો પડ્યો ને પોતાના પ્રાણ
પણ ખોવા પડ્યા. આથી લાસરતવર્ષના ઇતિહાસનાં પાનાંમાં તેમનો યદ્ય હવાઈ
ગયો; પરંતુ ધર્મનીતિના વિચારથી એ સિદ્ધ થાય છે કે દશરથે પોતાના પુત્રને
અધિકારથી-રાજ્યપદવીથી દૂર કર્યો ને વનવાસ આપી પોતાના અત્યંત પાલન કર્યું,
તો એમાં એમણે ઘેર અધર્મ પણ કર્યો છે.

અમે પૂછીએ છીએ કે સત્ય (પ્રતિજ્ઞા) માત્ર પાળવા યોગ્યજ હોય છે ?
કોઈ કુળવતી સતી મુશ્કેલીમાં આવી જતાં અથવા ઉડો વિચાર ન રહેતાં કોઈ
લંપટ પાસે પોતાના સતીત્વ ધર્મનો ત્યાગ કરવાને વચને ખંધાઈ ગઈ, તો શું એ
સત્ય (પ્રતિજ્ઞા) નું તેણે પાલન કરવા તત્પર થવું કે ? જો કોઈ માણસ
પોતાના મિત્રને મારવાની પ્રતિજ્ઞા કોઈ કુળના લાસરમાઝાથી કરે તો શું તેનું પણ
પાલન કરવું કે ? જો કોઈ ઘેર મહા પાપ કરવાને પ્રતિજ્ઞા લે તો શું તે પ્રતિજ્ઞા
પણ પાળવાયોગ્ય હોઈ શકે કે ?

જ્યાં પ્રતિજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી ધનાર અદિત કરતાં પ્રતિજ્ઞાને પાળવામાં
અધારે અદિત થવું હોય ત્યાં તેનું ઉલ્લંઘન કરવું કે પાલન કરવું ? ધણી એમ
કહેશે કે ત્યાં પણ પ્રતિજ્ઞાનું પાલનજ કરવું; કેમકે સત્ય એ નિયમધર્મ છે. અવ-
સ્થાએકે પુણ્ય કાંઈ પાપ થઈ જતું નથી; પરંતુ જો આપ પુણ્ય અને પાપનો
આવો નિયમ કરશો કે જ્યાં કાર્ય કરનારની મરજીમાં કોઈ લાગ્યું તે કર્તવ્ય છે ને
અકીક લાગ્યું તે અકર્તવ્ય છે, તો પછી જગતમાં પુણ્ય અને પાપ વચ્ચેનો ભેદજ
રહેશે નહિ. પછી તો લોકો પાપને પણ પુણ્યધર્મ માનીને ઘેરતર મહા પાપોમાં
પ્રવૃત્ત થશે. અમે આ તરવનો વિચાર અડી કરીશું નહિ; કેમકે પરિણામો દિન-

વાદના લખનારાઓએ તેનો નિર્ણય કરેલો છે, માટે સ્પૂલ વાર્તારૂપેજ તેનો ઉત્તર આપીશું.

ત્યાં આવી રીતે નિર્ણય કરવામાં મુઝવણ આવી પડે, ત્યાં ધર્મનીતિના ઉપર અમે જે જે મૂળ સૂત્રો દર્શાવે છે તે વડેજ પાપપુણ્યની પરીક્ષા કરવી.

“સત્યજ દમેશાં પાળવા યોગ્ય છે ?” એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા પહેલાં આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવો જોઈએ, કે “સત્ય પાળવા યોગ્ય શામાટે છે ?” સત્ય-પાલનનું એક મૂળ ધર્મનીતિમાં છે અને એક મૂળ આત્મસંસ્કારનીતિમાં છે. આપણે આત્મસંસ્કારનીતિને ધર્મનીતિનો અશ ગણેલો નથી; એટલે આપણે ધર્મનીતિનું મૂળજ જોઈએ. ધર્મનીતિનું મૂળ સૂત્ર એ છે કે “જે વડે બીજાનું અનિષ્ટ થાય તે અકર્તવ્ય છે.” સત્યનો ભંગ કરતાં બીજાનું અનિષ્ટ થાય છે માટેજ સત્ય પાળવા યોગ્ય છે; પણ જ્યાં એવું બનતું હોય કે સત્યનું પાલન કરતાં બીજાનું ઘણુંજ અનિષ્ટ થતું હોય અને સત્યનો ભંગ કરતાં બીજાનું અનિષ્ટ થતું ન હોય ત્યાં સત્ય પાળવા યોગ્ય નથી. દશરથે સત્યનું પાલન કરતાં રામનું બહુજ અનિષ્ટ થયું, પણ સત્યનો ભંગ કર્યો હોત તો કૈંકથીતું તેવું કદ્યું અનિષ્ટ થયું નહોત. કોઈ કહે કે દશરથ રાજાનું દષ્ટાન્ત લઇને પ્રજાસમાજ પણ સત્યનો ભંગ કરતાં શીખે; માટે પ્રજા વર્ગમાં એવું અનિષ્ટ આચરણ ન પ્રવર્તે તે સારૂજ દશરથને વચન પાલન કરવાની આવશ્યકતા હતી; તો તેને અમે કહીશું કે વિના વાંકે રામને પોતાના અધિકારથી બંદ કરવાનો દાખલો જોતાં પ્રજામાં તેના કરતાં પણ વિશેષ અનિષ્ટ આચરણ પ્રવર્તવાનો સંભવ છે; કેમકે દશરથનું એ કામ તો રાક્ષસી કામ જેવું છે; ને પ્રજાવર્ગને એવો દાખલો પૂરો પાડવો એ તો વિશેષ હાનિકારક છે. આથી એમ લાગે છે કે આ રથજે દશરથે સત્યનું પાલન કર્યું એ એક મહાપાપજ કરેલું છે.*

અહીં દશરથ રાજા સ્વાર્થપરાયણતાથી રહિત નથી. સત્ય ભંગ કરવાથી જગતમાં એમનું કલંક ગવાશે, એ ખંડિત એમણે રામને પોતાના અધિકારથી બંદ કરી વનવાસ આપેલો છે. આથી યશની રક્ષારૂપી સ્વાર્થને વશ થઈનેજ તેમણે રામનું અનિષ્ટ કરેલું છે. આ વાત સાચી છે કે એને ખાતર તેમણે પોતાના પ્રાણુતી હાનિનો પણ સ્વીકાર કરેલો છે, પરંતુ તેમને પ્રાણુ કરતાં પણ યશ વધારે વધાવેલો હતો તેથી પોતાના ઇષ્ટરૂપ તે યશનું રક્ષણ કરવારૂપ સ્વાર્થજ એમાં તેમણે સાધ્યો છે. સ્વાર્થપરાયણતાના આત્ર દોષ સાથે જોડાઈને બીજાનું અહિત કરવું તે ધોરતર પાપ છે.

સ્વાર્થરહિત પ્રેમની અને ધર્મની એકજ ગતિ અને એકજ પરિણામ છે. એ

* કેમકે પરોપકારઃ પુણ્યાય પાપાય વરપીઢનમ્ । એજ સૂત્ર પુણ્ય અને પાપના નિર્ણયમાં મુખ્ય છે.

ખનેતું લક્ષ્ય ખીજતું કસાણુ છે. વસ્તુતઃ પ્રેમ અને ધર્મ એકજ વસ્તુ છે. બધો સંસાર જ્યારે પ્રેમનો વિષય ખને છે, ત્યારે એ પ્રેમજ ધર્મ નામને પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મ જ્યાંલગી સાર્વજનિક પ્રેમના રૂપને ધારણ કરતો નથી ત્યાંલગી તે પૃથ્વી-તાને પામતો નથી; પરંતુ માણસોએ સ્નેહને ધર્મથી તોખો પાડી દીધેલ છે. આથી સ્નેહનો જુલમ રોકવા માટે ધર્મના અંકુશ નીચેજ સ્નેહનું શાસન જરૂરનું છે.

વાહુવલ અને વાણીવલ

સમાજનાં દુઃખો દૂર કરવા માટે ઇતિહાસમાં બે જાતના ઉપાયો વર્ણવેલા છે. (૧) બાહુબળ અને (૨) વાણીબળ. એ બંને બળવિષે અમારે જે કહેવાનું છે તે કહેવા પહેલાં સમાજનાં દુઃખોની ઉત્પત્તિવિષે કાંઈક જોલવું જરૂરનું છે.

મનુષ્યનાં દુઃખોનાં કારણ ત્રણ છે.

(૧) કેટલાંક દુઃખો જડવસ્તુઓના ગુણદોષથી ઉપજે છે. બાહ્ય જગત કેટલાક નિયમોના તાબામાં વર્તે છે. મનુષ્ય પણ એ બાહ્ય જગતનોજ એક ભાગ હોવાથી તે પણ એવા તમામ નિયમોને અધીન છે. નૈસર્ગિક (કુદરતી) નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરતાં અને રોગાદિક ઉપજતાં તેને અનેક પ્રકારનાં શારીરિક ને માનસિક કષ્ટો થાય છે.

(૨) બાહ્ય જગતની પેઠે આંતર જગત પણ અનેક મનુષ્યોનાં દુઃખનું કારણ છે. કેટલાંક માણસો ખીજતી લક્ષ્મી કે સંપત્તિ જોઈને દુઃખી થાય છે, તો કેટલાંક તેવું જોઈને સુખી પણ થાય છે. કાંઈ ઈદ્રિયોનો સંયમ રાખવામાં સુખી દેખાય છે તો કાંઈને ઈદ્રિયોના સંયમમાં મહાન દુઃખ લાગે છે.

(૩) મનુષ્યનાં દુઃખોનું મૂળ સમાજ છે. મનુષ્ય સુખી થવા માટેજ સમાજમાં જોડાય છે. પરસ્પર સહાયતા મળવાથી સૌને ધણું સુખ થશે એવા વિચારથી સર્વ માણસો સાથે નિવાસ કરે છે; એથી જો કે ધણું ભાગે ઉન્નતિ પણ થાય છે પરંતુ અનેક જાતનાં અમંગલ પણ તેથીજ થાય છે. દારિદ્ર્યનું દુઃખ એ પણ સામાજિક દુઃખ છે; ત્યાં સમાજ નથી ત્યાં દારિદ્ર્ય પણ નથી.

કેટલાંક સામાજિક દુઃખો માત્ર સમાજસંસ્થાપનાનાજ ફળરૂપ છે; જેમકે દારિદ્ર્ય; જેમ પ્રકાશ હોય ત્યાં * અંધકાર પણ તેની છાયારૂપે સાથે સાથે હોયજ હોય; તેમજ

* પ્રકાશ અને અંધકારની ઉપમા સંપૂર્ણ અને શુદ્ધ છે. એ સત્ય છે કે આપણે આપણા મનમાં એવા એક જગતની રૂપના કરી શકીએ કે ત્યાં પ્રકાશમાત્ર સર્વ વિના ખીજું કશું હોયજ નહિ. માત્ર ત્યાં પ્રકાશજ હોય, અંધકાર નહિ. તેમ આપણે મનમાં એક એવા સમાજની પણ રૂપના કરી શકીએ કે ત્યાં માત્ર સુખજ હોય, દુઃખ નહિ; પરંતુ એવું જગત ને એવો સમાજ એ બંને કેવલ મનઃકલ્પિતજ હોય શકે; વાસ્તવિક નહિ.

ગરીબાઇ આદિ દુઃખો પણ સમાજ બંધારો એટલે હોયજ હોય. એ તમામ સામાજિક દુઃખનો નાશ કરી પણ ચલાનો સંભવ નથી; પરંતુ કેટલાંક એવા સામાજિક દુઃખો કે જે સમાજના નિત્યરૂપ જેવાં નથી હોતાં, તેનું નિવારણ થઈ શકે તેમ હોય છે; અને તેથી તેનો નાશ કરવો એ સામાજિક ઉન્નતિનો મોટો ધર્મ છે. સમાજનાં માણસો એવાં તમામ સામાજિક દુઃખોનો નાશ કરવાને ધણાં વ્યવેથી મહેનત કરે છે. એ મહેનતનો પ્રતિદાસ એજ સભ્યતાના પ્રતિદાસનો પ્રધાન અંશ છે. સમાજનીતિ ને રાજનીતિ એ બંને પ્રકારનાં નીતિશાસ્ત્રોનો માત્ર એજ એક ઉદ્દેશ છે.

એ બંને પ્રકારનાં સામાજિક દુઃખો હું કેટલાંક ઉદાહરણોવડે સમજાવવાની મહેનત કરીશ. સ્વાધીનતાનો નાશ, એ એક દુઃખ છે એમાં સંદેહ નથી; પરંતુ સમાજમાં રહેતાં જરૂર સ્વાધીનતાનો કાંઈક નાશ તો સ્વીકારવોજ પડશે. હું સમાજમાં છું એટલે જેટલાં મનુષ્યો સમાજમાં છે તેને કાંઈક કાંઈક અધીન છું, અને સમાજના આલોકને વિશેષ રીતે આધીન છું. આથી સ્વાધીનતાની હાનિ એ પણ એક સામાજિક નિત્ય દુઃખ છે.

સ્વાધીનતા એક પરમ સુખ છે; ને તેનો નાશ એ પરમ દુઃખ છે. પરમેશ્વરે આપણને જે તમામ શારીરિક અને માનસિક વૃત્તિઓ આપી છે, તેની સ્ફૂર્તિથીજ આપણને શારીરિક અને માનસિક સુખ મળે છે. એણે આપણને આપેલી આખો વડે જોવાથી આપણને આંખોનું સુખ મળે છે. આંખો મળ્યા છતાં આપણે હમેશાં તે બંધ કરી રાખીએ તો આંખોના સંબંધમાં હમેશાં દુઃખીજ રહેવાય. જો હું ક્યાંક ક્યાંક ક્યારે ક્યારે આંખો મીચી જવા માટે બંધારલો છું તો તેટલા અંશમાં આંખના સંબંધમાં હું દુઃખી કરૂં છું. મને શુદ્ધિ મળી છે, તો તે શુદ્ધિની સ્ફૂર્તિ રહે તેમાંજ મારું સુખ છે; પરંતુ મને મારી શુદ્ધિનો વિકાસ કરવામાં અથવા મારી શુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલવામાં જેટલો અટકાવ થાય છે, તેટલો શુદ્ધિના સંબંધમાં હું દુઃખી છું. સમાજમાં રહેતાં હું તમામ જોવા જેવી વસ્તુઓ જોઈ શકતો નથી; અને તમામ બાબતોમાં શુદ્ધિ ચલાવી શકતો નથી. મનુષ્યપર વાટકાપ કરીને હું વિજ્ઞાન મેળવી શકતો નથી અથવા રાજમહેલમાં પેસીને મારી જોવાની અભિલાષાને વૃક્ષ કરી શકતો નથી; એ વાતો સમાજમાટે લાભકારી હોવા છતાં પણ સ્વાધીનતાનો નિષેધ કરનારી છે. આથી એ પણ સામાજિક નિત્ય દુઃખ છે.

દારિદ્ર્યની વાત તો હું પહેલાંજ બોલી ગયો છું. અસામાજિક અવસ્થામાંજ કાર્ષ પણ દરિદ્ર નથી. વનના ફલમૂલ પત્થાદિ પદાર્થો ઉદર નિર્વાહ માટે સૌને મળી શકે તેવા છે; તેમજ નદીનું જળ ને ઝાડોની છાયાને ઉપભોગ પણ સૌ લઈ શકે તેમ છે. સરીરરક્ષાને માટે ખાન, પાન, ને રહેઠાણની જેટલી જરૂર હોય તેથી વધારે ન્યાં કાર્ષ ધરવું નથી, સંગ્રહ કરવાની કાષ્ટ આવશ્યકતા સમજવું નથી, ને ચાલ પણ કરવું નથી; ત્યાં એકને મુકાબલે બીજો ગરીબ હોય એમ છેજ નહિ. આથી

સમગ્ર રાજ્ય છે કે સામાજિક અવસ્થામાં દરિદ્ર નથી, દરિદ્ર એ એકનો ખીજ સાથે મુકાબલો થતાં જ ગણાય છે, ને એ મુકાબલો થવો એ સમાજમાં રહેવાનું નિત્યક્રમ રૂપ હોવાથી દરિદ્રતા એ સામાજિકતાથી ઉપજેલું નિત્ય દુઃખ છે.

આ બધાં સામાજિકતાનાં ફળ હોઇને વ્યાપક મનુષ્યો સમાજના રૂપે મળીને રહે ત્યાં લગી એ ફળો નિવારણ કરી શકાય તેમ નથી, પરંતુ કેટલાંક સામાજિક દુઃખો એવાં પણ છે કે જે અનિત્ય છે અને નિવારણ કરી શકાય તેવાં છે. આપણા દેશમાં અમુક ક્ષેત્રમાં બાલવિધવાઓ ફરી વિવાહ કરી શકતી નથી. તે સામાજિક રિવાજને લીધે ઉપજેલું સામાજિક દુઃખ છે; કુદરતી નથી. સમાજનો ધારો ફરે તો એ દુઃખ દૂર થઇ શકે તેવું છે. હિંદુસમાજ સિવાય અન્ય સમાજમાં એ દુઃખ નથી. સ્ત્રીઓ સંપત્તિની અધિકારિણી થઇ શકતી નથી, એ વિભાજન સમાજનું એક સામાજિક દુઃખ છે. સમાજના વ્યવસ્થાપકોની કલમને એકઠા ઝપાટે તે નિવારણ થઇ શકે તેમ છે. અનેક સમાજમાં એ દુઃખ નથી. ભારતવર્ષના લોકો સ્વદેશમાં રાજકાજના ઉચ્ચ હોદ્દાઓ પામી શકતા નથી એ પણ નિવારણ થઇ શકે તેવા સામાજિક દુઃખનું જ ઉદાહરણ છે.

જે સામાજિક દુઃખો અનિવાર્ય છે તેના નાશને માટે પણ મનુષ્યો યત્નવાન બનેલા છે. સામાજિક દરિદ્રતા નિવારવાને માટે જેઓ યત્ન કરે છે, તેઓ યુરોપમાં સોશિયલિસ્ટ, કમ્યુનિસ્ટ ઇત્યાદિ નામોથી ઓળખાય છે. સ્વાધીનતાની સાથે સમાજને જે વિરોધ છે તેને ઓછો કરવા માટે મિલે “સ્વાધીનતા” (લીબર્ટી) નામક અપૂર્વ ત્રય પ્રકટ કર્યો છે. ઘણાંઓ એ ત્રણને દેવકૃપાએ પ્રાપ્ત થયેલી વાણી જોવા માને છે. જે અનિવાર્ય છે તેનું નિવારણ થવું સંભવે નહિ; પરંતુ તે અનિવાર્ય દુઃખનું પ્રમાણ તો ઓછું કરી શકાય છેજ. મૃત્યુજનક રોગની પણ ચિકિત્સા હોય છે, ને તેથી દરદ કાંઈકે ઓછું પણ થાય છેજ, માટે જેઓ સામાજિક નિત્ય દુઃખોના નિવારણ માટે યત્ન કરે છે તેમનો પરિશ્રમ પણ નક્કો માનવાનું કારણ નથી.

નિત્ય અને અપરિહાર્ય દુઃખોનો નાશ થવો સંભવે નહિ, પણ ખીજ સામાજિક દુઃખોનો ઉચ્છેદ સંભવિત હોઇને તે કાર્ય મનુષ્યથી બની શકે તેવું છે. એવાં દુઃખોના નિવારણ માટે જનસમૂહ સદા યત્નવાન રહે છે. મનુષ્યોનો ઇતિહાસ તે એ યત્નનાજ ઇતિહાસ છે.

પૂર્વે કહેવાઇ ગયું છે કે સામાજિક નિત્ય દુઃખો એ સમાજની સ્થાપનાનાજ અનિવાર્ય ફળ છે. સમાજ બંધાયો ત્યારથીજ તે ફળ તેની સાથે જોડાયેલું છે; પરંતુ ખીજ દુઃખો ક્યાંથી આવ્યાં? એ દુઃખો સમાજનું અપરિહાર્ય ફળ ન હોવા છતાં પણ તે આવ્યાં ક્યાંથી? આ પ્રશ્નનો વિચાર એ દુઃખોના નિવારણ માટે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે.

એ દુઃખો સમાજના અત્યાચારથી ઉપજેલાં છે. પહેલાં અત્યાચારના સંબંધે

થોડું સમગ્રવતું જરૂરનું છે; નહિ તો અનેક વાચકો કહેશે કે વળી સમાજ ઉપર અત્યાચાર શો ને કોનો ? શક્તિનો અયોગ્ય ઉપયોગ એ અત્યાચાર કહેવાય. બુદ્ધો ગુરુવાકર્ષણ ધ્યાદિ કુદરતી શક્તિઓ નિયમિત રીતે ચાલે છે, અને તેમાં ક્યારે પણ વધવટ કે ફેરફાર થતો નથી. એવા નિયમો મૂળમાંથીજ રચાઈત અને અતુલ-ધનીય હોય છે; પરંતુ જે શક્તિ મનુષ્યના હાથમાં છે તેની એ રીતે સ્થિરતા નથી. મનુષ્યના હાથમાં શક્તિ આવતાં તે તેનો રીતસર ઉપયોગ પણ કરે અને ગેરરીતે પણ કરે. જેટલી શક્તિનો ઉપયોગ કરતાં કાર્યની સિદ્ધિ થાય અને ખીન્નતું કાંઈ અનિષ્ટ ન થાય તેને રીતસર ઉપયોગ-વિહિત પ્રયોગ કહીશું; પણ તેનાથી વધારે ઉપયોગ તે અવિહિત પ્રયોગ છે. દારૂની શક્તિના વિહિત પ્રયોગે શત્રુનો નાશ થાય છે ને અવિહિત પ્રયોગે તોપ ફાટી જાય છે. શક્તિનો આવો વધારા પડતો પ્રયોગ તેનુંજ નામ અત્યાચાર છે.

મનુષ્ય એ શક્તિને રહેવાનું સ્થળ અથવા આધાર છે, અને સમાજ એ મનુષ્યોનું સ્થળ અથવા આધાર છે, એટલે સમાજ પણ ધણી શક્તિનું એકત્ર થયેલું બળ છે. એ એકત્ર થયેલા બળનો વિહિત પ્રયોગ થાય તો તેમાં મનુષ્યોનું કલ્યાણ છે-દિન દિન સમાજની ઉન્નતિ છે; પણ અવિહિત પ્રયોગ થાય તો સમાજને દુઃખ છે. સામાજિક શક્તિનો આવો અવિહિત પ્રયોગ તેનુંજ નામ સામાજિક અત્યાચાર છે.

પરંતુ વાત હલુલગી સ્પષ્ટ થઈ નહિ. સામાજિક અત્યાચાર એટલે શું તે સમગ્રનું; પરંતુ તે અત્યાચાર કરે કોણ ? અને કોના ઉપર અત્યાચાર કરે ? સમાજ એ મનુષ્યોનો સમૂહ છે. એ ભેગાં ભેગાં મનુષ્યો શું પોતે પોતાનાપર અત્યાચાર કરે ? અથવા પરસ્પર સહાય કરવાના હેતુથી જેમણે સમાજજીવનોનો સ્વીકાર કર્યો તેઓજ શું પરસ્પર અત્યાચાર કરે ? છે તો તેમજ, પણ હા 'એમજ' એમ પણ કહી શકાતું નથી. એટલું સ્પષ્ટતામાં રાખવાનું છે કે અત્યાચાર શક્તિનોજ થાય છે. જેના હાથમાં સામાજિક શક્તિ છે તેજ અત્યાચાર કરે છે. જેમ ગ્રહ વગેરે જડ પદાર્થોની ગુરુવાકર્ષણશક્તિ એક કેંદ્રમાં એકઠી થયેલી છે, તેમ સમાજની પણ પ્રધાન શક્તિ એક કેંદ્રમાં એકઠી થયેલી છે. એ શક્તિનું નામ શાસનશક્તિ છે, ને તે એક કેંદ્રમાં-રાજ અથવા શાસન કરનારાઓમાં-રહેલી છે. સમાજની રક્ષાને માટે શાસકની આવશ્યકતા છે. બધાજ શાસનકર્તા બને તો અનિયમ થાય અને મતભેદ ઉપજી શાસન થવું અસંભવિત બને. તેથીજ હરેક સમાજમાં શાસનનું કામ એક અથવા એકથી વધારે વ્યક્તિઓને સોંપાયું હોય છે. તેઓ સમાજનીજ આપેલી શાસનશક્તિને ધારણ કરનારા છે. તેઓ સમાજનુંજ કેંદ્ર છે; છતાં તેઓ મનુષ્ય છે, અને મનુષ્યમાનમાં જાતિ ને સ્વમાન હોય છે. આથી ભ્રમવશ થઈને પણ તેઓ સમાજે આપેલી શક્તિનો સમાજની ઉપર અયોગ્ય પ્રયોગ કરે છે, અને આત્મમાનને કારણે પણ કદિ કદિ તેવો પ્રયોગ કરે છે.

ઉપજા દાખલાથી એક એવા સામાજિક અત્યાચારીનો પત્તો મળ્યો કે તે રાજ-પુરુષ છે, અને તેનાથી અત્યાચાર પામનાર તે સમાજનો બાકીનો અંશ છે; પરંતુ અસહ્યતા આ પ્રકારના અત્યાચારી કેવળ રાજ અથવા રાજપુરુષને નહોતા. લોક-અમાન ઉપર જેવું શાસન ચાલતું હોય છે તેજ સંપ્રદાયોપર અત્યાચાર કરે છે. પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં બ્રાહ્મણો રાજપુરુષ ગણાતા નહિ, તથાપિ પ્રધાનપણે શાસક અધિકાર ચલાવનાર) સમાજમાં તેઓજ હતા. આર્યોના સમાજને તેઓ ચલાવે તેમ તે સમાજ ચાલે. સમાજને તેઓ બેડીઓ પહેરાવે તો તેને પણ સમાજ અધિકાર સમજીને પહેરી લેતો. મધ્યકાળમાં યૂરોપનો ધર્માચાર્ય વર્ગ પણ એવોજ હતો. રાજપુરુષ ન હોવા છતાં પણ તે યૂરોપીઅન સમાજનો શાસક હતો—ધાર અત્યાચારી હતો. પોપો યૂરોપના રાજા નહોતા, માત્ર થોડી જમીનનાજ માલિક હતા. તેમ છતાં તેઓ આખા યૂરોપના ઉપર ધાર અત્યાચાર કરી ગએલા છે. ગ્રેગરી અને ઇનોસેન્ટ, લિઓ અને આદ્રિઅન યૂરોપમાં જેટલો અત્યાચાર કરી ગયા છે, તેટલો અત્યાચાર તો બીજો ફિલિપ, ચૌદમો લુઈ, આકમો હેન્રી ને પહેલો ચાર્લ્સ પણ કરી શક્યા નથી.

કેવળ રાજપુરુષો કે ધર્માચાર્યોનેજ દોષ દષ્ટ શકાય એમ નથી. વર્તમાન સમયમાં ઇંગ્લેન્ડના રાજા કે રાણી કેાઈ રીતનો અત્યાચાર કરવાને શક્તિવાન નથી. શામનશક્તિ આ સમયે એમના હાથમાં નહિ પણ વર્તમાનપત્રના એડીટરના હાથમાં હોવાથી એડીટરો અત્યાચાર કરનારા છે. જ્યાં સામાજિક શક્તિ એકત્ર હોય ત્યાંથીજ સામાજિક અત્યાચાર પણ ઘટી શકે છે.

પરંતુ કેવળ સમાજના શાસનકર્તા ને બ્યવસ્થાપકોજ અત્યાચારી હોય છે, એમ નથી. બીજી રીતનો સામાજિક અત્યાચાર પણ હોય છે. જે વિષયમાં રાજશાસનની સત્તા નથી, જે વિષયમાં ધર્મશાસનની સત્તા નથી તે જે વિષયમાં કાંઈ પ્રકારના શામનની સત્તા નથી તે તમામ વિષયમાં સમાજ જાને મતે ચાલે છે? એવે રથજે સમાજ ધણા લોકોના મતપર ચાલે છે. જે રથજે બધા સમાજનો એક મત છે ત્યાં કાંઈ પણ ગડબડ નથી; તેમ કંઈ પણ અત્યાચાર પણ થતો નથી; પણ એવી રીત તમામ લોકોનો એકમત થવો બહુ દુર્લભ છે. સર્વ રથજે મતભેદ સંભવે છે. મતભેદ થતાં ધણા લોકોના મત પ્રમાણે મર્વને ચાલવું પડે છે, અને એવી રીતે લિજ્ઞ મતવાળો થોડો વર્ગ પોતાને બહુમતિ પ્રમાણે ચાલવું પડે તેને મહાન દુઃખ કે અત્યાચાર માને છે. તેમને ધણા લોકોના મત પ્રમાણે ચાલવુંજ પડે છે; નહિ તો સમાજનો મોટો ભાગ એ નાના ભાગને પોતાથી નોખા કરી દે છે, અથવા બીજી રીતે સામાજિક દંડ દષ્ટ પીગ પહેંચાડે છે. એ પણ એક ધારતર સામાજિક અત્યાચારજ છે, કે જેને નાના વર્ગપર મોટા વર્ગના અત્યાચારના નામે

આપણા દેશના ધણા લોકોના મત એવો છે કે દિદુ વંશની ઉચ્ચ

જન્મે તે સ્ત્રી વિધવા થતાં તેનાથી પુનર્વિવાહ થાય નહિ. તેમજ કોઈ હિંદુ સંતાન-થી સમુદપાર જન્મ શકાય નહિ. થોડાનો મત એ છે કે વિધવાવિવાહ કર્તવ્ય છે ને દેશાનુભૂતિ મારે ઈંગ્લાંડમાં, યૂરોપમાં કે અમેરિકાગમન અવશ્યકું છે; પરંતુ જો એ અદ્યાપિના લોકો પોતાના મત પ્રમાણે કામ કરે-વિધવાવિવાહ કરે કે ઈંગ્લાંડ જાય તો તેને બહુમતીવાળો સમાજ બહાર-નાતબહાર-કરી મૂકે. એ બહુ-મતીએ કરેલો થોડા મતવાળા ઉપરનો અત્યાચાર છે.

ઈંગ્લાંડનો મોટો ભાગ ઇસુખ્રિસ્તનો ભક્ત છે અને ઈશ્વરવાદી છે. તેથી ત્યાં જે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં શ્રદ્ધા ધરાવનારો અથવા ઇશ્વરને ન માનનારો થોડો ભાગ છે તે હિંમત કરીને પોતાનો મત દર્શાવી શકતો નથી. જો દર્શાવે તો સમાજની વિવિધ પ્રકારની પીડામાં તે આવી પડે છે. મિલ મરજુપર્વત પોતાની ભક્તિચત્રતા પ્રસિદ્ધ કરી શક્યો નહોતો; તે તે પ્રસિદ્ધ ન કર્યો છતાં માત્ર સંદેહ દર્શાવતાં જ તેને પાલ્સ-મેંટમાં દાખલ થતાં અનેક વિદ્વાનો આવી પડ્યાં હતાં, તે મૃત્યુ પછી પણ તેણે અનેક ગાળો ખાધી છે. આ પણ સામાજિક ઘેર અત્યાચાર સમજવો.

આથી સામાજિક અત્યાચારીઓને બે પ્રકારમાં વહેંચી શકાય. (૧) સમાજના શાસક અથવા વ્યવસ્થાપક, અને (૨) સમાજના અધિકાંશ લોક. આ બંનેના અત્યાચારથી જ સામાજિક દુઃખોની ઉત્પત્તિ થાય છે; ને તે સામાજિક દુઃખો સમાજની અવનતતાનાં કારણ બને છે. આ દુઃખોનું નિવારણ કરવું એ મનુષ્યનું આવશ્યક કર્તવ્ય હોય તે યથ શક તેમ છે. એ જણા અત્યાચારીનું નિવારણ ક્યા ક્યા ઉપાયો વડે થઈ શકે? એના બે ઉપાય છે. (૧) બાહ્યજન અને (૨) વાણીજન.

બાહ્યજન કોને કહે છે ને વાણીજન કોને કહે છે? તે પહેલાં સમજવાશે. તે પછી તેના પ્રયોગ સમજવાશે, તથા તેના જૂદા જૂદા બેદ દર્શાવીને તેના મુક્તબલો પણ કરી બતાવશે.

કોઈને એ સમજવવું પડે તેમ નથી કે જે બળથી વાધ હરણના ખચ્ચાને મારી ખાઈ જાય છે, અને જે બળ નાદિરે દિલ્લીમાં કતલ ચલાવી હતી એ બંને બાબતોમાં બાહ્યજન એકજ પ્રકારનું છે. હું લખતાં લખતાં જોઉં છું તો એક ગરોળી, માખીને પકડી આનંદે ખાય છે! સેસોરડીસથી સિંકદર લગી જેઓએ સામાજિક રચાપત કર્યો છે—સંસારમાં મોટા મોટા ખસીફા અને પાદશાહોમાંથી જેઓએ સામાજિક રચાપી સાચવ્યા છે; તેમનું બળ અને આ બૂખી ગરોળીનું બળ એકજ પ્રકારનું હોઈને તેનું નામ બાહ્યજન છે. સુલતાન મહમુદ સોમનાથનું મંદિર લંટીને લઇ ગયો અને આ કાળા મોંવાળી બિલાડી ઉંદરને પકડી નાસી ગઈ, એ બંને ગરનીર છે—બંનેમાં બાહ્યજન છે. સોમનાથનું મંદિર લંટનાર મહમુદ અને માર્ક ક્વેટ્ટ કરડી ખાનાર ઉંદર એ બંનેમાં ધણું અંતર છે એ હું કજૂલ કઈ છું. વળી મહમુદના લાખો સિપાઈઓ અને એકલી બિલાડી એમાં પણ બહુ અંતર

છે. સંખ્યા અને શરીરમાં અંતર હોવા છતાં પણ પરાક્રમમાં બહુ અંતર દેખાતું નથી. સાગર પણ જળરૂપ છે અને ઝાકળનું ટીપું પણ જળરૂપ છે. મહામુદ્તું પરાક્રમ અને એ બિલાડીનું પરાક્રમ એકજ રીતનું છે. બંને કામો બાહ્યબળનાં પરાક્રમ છે. પૃથ્વીના વીર પુરુષોને પણ ધન્ય ! અને તેમનાં મુશ્વગાન કરનારા ઇતિહાસ-લેખકોને પણ ધન્ય !

કોષ કોષ કહેશે કે માત્ર બાહ્યબળેજ કદિ કોઈ સામ્રાજ્ય સ્થપાતું નથી. માત્ર બાહ્યબળેજ પાણીપત કે સેડન છતાંયું નથી. કેવળ બાહ્યબળથીજ નેપોલિયન કે માર્શલ્સ વીર નથી. હું કમૂલ કરું છું કે કોઈક કુશળતા-શુદ્ધિબળ-મળ્યા વિના એકલા બાહ્યબળે કોષ સિદ્ધિ થતી નથી; પરંતુ એવું કુશળપણું માત્ર મનુષ્ય વીરોમાંજ હોય છે એમ નથી. શું આપ એમ સમજો છો કે ગરોળી વગરકુશળતાએ માખીને પકડી શકે છે ? અથવા વગરકુશળતાએ બિલાડી ઉદર પકડે છે ? શુદ્ધિબળના સયોગવિના બાહ્યબળની સ્ફૂર્તિ થતી નથી. અરે, શુદ્ધિબળ વિના કોષ પણ જાતના બળની સ્ફૂર્તિ નથી.

આથી સ્વીકારવું પડે છે કે જે બળથી મનુષ્ય અને અન્ય પ્રાણીઓ સ્વાર્થ-સિદ્ધિ કરે છે તે બાહ્યબળ છે. એને પશુબળ કહેવું ભ્રષ્ટ્ર; અને કાર્યસિદ્ધિનો એ છેલ્લો ઉપાય છે. જે કાર્યની સિદ્ધિ બીજી કોષ રીતે થતી ન હોય તેની સિદ્ધિ બાહ્યબળે સત્વર થાય છે x એવી કોષ ગાંઠ નથી કે જે છરીથી કપાય નહિ, ને એવો કોષ પત્થર નથી કે જે ધા મારતાં ભાગે નહિ. બાહ્યબળ એજ સંસારમાં સૌથી છેલ્લી ટ્રાટ છે. બધી અપીલો પછી છેલ્લી અપીલ ત્યાંજ છે. પછી એના ઉપર બીજે ક્યારે અપીલ નથી. બાહ્યબળ પશુનું બળ છે, પરંતુ મનુષ્ય પણ હજી લગી કોષ કોષ અંશમાં પશુજ હોવાથી બાહ્યબળ મનુષ્યને પ્રધાન આધારરૂપ છે.

પરંતુ પશુઓના બાહ્યબળમાં ને મનુષ્યોના બાહ્યબળમાં એક મહાન ભેદ છે. પશુઓ બાહ્યબળનો વ્યવહાર નિત્ય કરે છે, પરંતુ માણસોને બાહ્યબળનો ઉપયોગ નિત્ય કરવો પડતો નથી. એનાં બે કારણો છે. પહેલું કારણ અનેક પશુઓનો ઉદર ભરવાનો ઉપાય માત્ર બાહ્યબળ હોય છે. બીજું કારણ એ છે કે બાહ્યબળનો પ્રયોગ થયા સિવાય તેને એ પ્રયોગની સંભાવના પણ નથી, એટલે તે માત્ર બાહ્યબળનેજ વશ થાય છે. જે પશુઓ પણ મનુષ્યની પેઠે સમાજબદ્ધ થાય, તોજ તેઓ બાહ્યબળના પ્રયોગનું નિવારણ કરી શકે. તે વિના નિવારણ કરવાનો સંભવજ નથી.

x અંતર્બળ અથવા અધ્યાત્મબળ એ પશુબળ કરતાં ચરીઆતું છતાં હિંદની વર્તમાન દશામાં તે બળનો અભાવ હોવાને લીધેજ—“અસ્મયો ભવેત્સાધુઃ” ની પેઠે “હશે એનું કયું” એ ભોગવશે” ધ્રુ દિવસથી નબળાપડે દાંકવાના બહાનાતરીકે વપરાય છે; અને તે ભેતાં બંધિ બાણ શરીરબળને અહિં પ્રાધાન્ય આપે છે તે પણ સાચું કરે છે.

એક પુસ્તકમાં (પંચતંત્રમાં) એવી વાત લખેલી છે કે એક જંગલમાં પશુઓએ જોયું કે સિંહ તેમાંના અનેક પશુઓને રાજ ભારી ખાય છે, ત્યારે તેમણે સિંહ સાથે એવો નિયમ કર્યો કે:—“ તમારે હમેશાં પશુઓપર અત્યાચાર કરવાની કાંઈ જરૂર નથી; તમારે વાસ્તે રાજ એક પશુ મોકલાવી આપીશું. ” અહિં પશુઓએ સમાજ-બદ્ધ થએલા મનુષ્યોના જેવું કામ કર્યું, ને સિંહવડે થયો હમેશના ખાડુબળનો પ્રયોગ અટકાવ્યો. મનુષ્યો બુદ્ધિવડે સમજે છે કે કયા પ્રસંગે ખાડુબળ આવી પડવાનો સંભવ છે ? ને સામાજિક બંધનદ્વારા શી રીતે તેનો અટકાવ થઈ શકશે ?

રાજમાત્ર ખાડુબળેજ રાજ છે, પરંતુ હમેશાં ખાડુબળનો ઉપયોગ કરી પ્રજાને તેઓ પીડતા નથી, તેનું કારણ એ છે કે પ્રજા સમજે છે કે આ એક હજાર કે એક લાખ સિપાઈઓ રાજાને તાબે છે, એટલે જો રાજાની સામા થઈશું તો આપણો જરૂર નાશ થશે આમ ખાડુબળના પ્રયોગનો સંભવ વિચારી પ્રજા રાજાની આજ્ઞા સામે થતી નથી, ને ખાડુબળ પણ વપરાતું નથી; છતાં ખાડુબળનું જે ફળ છે તે સિદ્ધ થાય છે. આ ખાલુ લાખોની સેના જે રાજાને તાબે છે તેનું કારણ પણ પ્રજાનું ધન ને પ્રજાનોજ અનુગ્રહ છે. પ્રજાનું ધન જે રાજાના ખજાનામાં છે અને પ્રજાનો અનુગ્રહ જે રાજાને મળ્યો છે તેનું કારણ સમાજનો નિયમ છે. આથી આ જગતપર ખાડુબળનો પ્રયોગ ન થવાનું મુખ્ય કારણ મનુષ્યોની દૂરદર્શિતા ને ગૌણ કારણ સમાજબંધન છે.

આ નિબંધમાં અમે ગૌણ કારણો છોડી દીધાં છે ને છોડી દઈશું. સામાજિક અત્યાચાર જે જે બળે દૂર કરી શકાય તે વિચારવાનેજ અમે પ્રવૃત્ત છીએ. સમાજ-બંધન સ્વીકાર કરેલું ન હોય તો સામાજિક અત્યાચારનું હોવાપણું નથી. સમાજ-બંધનજ તમામ સામાજિક અત્યાચારનું નિત્ય કારણ છે, અને તેથી સુધારાવધારા માટે જરૂરનું લાગે તો તે કારણને છોડી પણ શકાય છે.

એમ સમજી શકાય છે કે—“આમ કરીશ તો મારાપર શાસનકર્તાના ખાડુબળનો પ્રયોગ થશે ” એ માન્યતાજ ખાડુબળનો પ્રયોગ અટકવાનું મૂળ કારણ છે; પરંતુ મનુષ્યની દૂરદર્શિતા સૌ વખતે એકસરખી રહેતી નથી—તે બધે વખતે ખાડુબળનો લય રાખતી નથી. સમાજમાં જેઓ ત્રીણી બુદ્ધિવાળા છે તેઓ સમજી શકે છે કે અમુક સંયોગોમાં ખાડુબળનો પ્રયોગ થવાની સંભાવના છે, એટલે તેઓ બીજાને એ વાત સમજાવે છે. લોકો તે ઉપરથી જાણીતા થઈ જાય છે કે જો અમે આ વખતે અમુક કર્તવ્ય નહિ કરીએ તો જરૂર અમારાપર ખાડુબળનો પ્રયોગ થવાનો સંભવ છે. આમ અશુભ ફળના લયની બાંકિ અવળે માર્ગે ચાલનાર લોકો સીધા રસ્તાપર ચાલે છે.

ત્યારે સમાજનો એક ભાગ બીજા ભાગને પીડે ત્યારે તે દુઃખ મટાડવાના બે રસ્તા છે. ખાડુબળ અને વાણીજન. ત્યારે રાજા પ્રજાને પીડા કરતા સદજમાં

અટકે નહિ ત્યારે પ્રજા બાહ્યબળનો ઉપયોગ કરે છે. કદિ કદિ જો કોઈ રાજ્યને એમ સમજાવે કે તમે આ રીતે પીડા કરશો તો પ્રજા તરફથી બાહ્યબળનો પ્રયોગ ચલાવો લાયક છે; તો રાજ્ય અત્યાચારથી અટકી પશુ બચે છે.

ઇંગ્લાંડનો રાજા પહેલો ચાર્લ્સ, પ્રજાના બાહ્યબળથી અધિકાર પામ્યો હતો એ વાત સૌ જાણે છે. તેનો પુત્ર બીજો જેમ્સ, પ્રજાનો બાહ્યબળનો ઉદ્યોગ જોતાંજ, દેશ છોડી નાસી ગયો હતો; પરંતુ એ રીતે બાહ્યબળના પ્રયોગનું પ્રયોજન સર્વ કંઈક ઘટતું નથી. બાહ્યબળનો લાયજ બસ છે. પ્રતાપશાળી અંગ્રેજોને જે બાબતમાં એમ સમજે છે કે “ આ કામમાં હાથ નાખતાં પ્રજા અસંતુષ્ટ થશે ” તે કામમાં હાથ નાખવાના નહિજ. ૧૮૫૭-૫૮ ની સાલમાં તેઓને સમજાયું છે કે બાહ્યબળમાં હિંદનો પ્રજાવર્ગ તેમના જેવો બળવાન નથી તોપણ પ્રજાની સાથે બાહ્યબળની પરીક્ષા કરવી મુખ્યકારક નથી. આથીજ બાહ્યબળના પ્રયોગની આશંકા લાગતાંજ તેઓ સ્વેચ્છિત માર્ગે ગતિ કરવાના નહિ.

આથી કેવળ લાવી (લવિષ્યમાં ચલાવે સંભવ હોય તેવું) ખરાબ રૂઝ સમજાવી શકાવાથી બાહ્યબળનો પ્રયોગ કર્યા વિના પશુ તેનું કામ સિદ્ધ થાય છે. એ સંમજાવવાની પ્રવૃત્તિ પશુ બાહ્યબળના પ્રયોગની નિવૃત્તિ કરનારી એક શક્તિ-એક બળ-છે. એ પ્રવૃત્તિમાં વાણીવરોજ કામ કરવાનું હોવાથી આ રચણે તે વાણીબળને નામે ઓળખાવાય છે.

એ વાણીબળ અતિ આદરણીય પદાર્થ છે. બાહ્યબળથી અનેક મતુષ્યોનો સંહાર થાય છે, તેમ બીજાં પશુ ધણાં અનિષ્ટ થાય છે; પરંતુ લોહીનું ટીપું પશુ પડ્યા વિના તથા હથિયારનો ધા થયા વિનાજ બાહ્યબળથી યનારું કામ વાણીબળ સિદ્ધ કરે છે; આથી વાણીબળ એટલે શું ? તેનું લક્ષણ, પ્રયોગ ને વિધાન શી રીતનાં હોય છે ? તે વિષે વિશેષ વિચાર કરવો જરૂરનો છે. આ અમારા દેશમાં આ સમયે એવી રીતના પ્રયોગની કાંઈ સંભાવના પશુ નથી; તેમ તે કર્તવ્ય પશુ નથી; જેથી સામાજિક અત્યાચારનિવારણ માટે વાણીબળની ઉન્નતિ જેમ બને તેમ કરવી એ પશુ પ્રયોજન કરે છે.

વાસ્તવિક રીતે બાહ્યબળ કરતાં વાણીબળ સર્વ પ્રકારે શ્રેષ્ઠ છે. બાહ્યબળે તો આજલગી સંસારની કેવળ અધોગતિજ કરેલી છે. સમાજની જે કાંઈ ઉન્નતિ થઈ છે તે વાણીબળજ. સમાજનીતિ, રાજનીતિ, ધર્મનીતિ, સાહિત્ય, વિદ્યાન, શિષ્ય દત્તાદિમાં જે જે ઉન્નતિ થઈ છે તે વાણીબળજ. જે વક્તા, જે કવિ, જે લેખક, જે દાર્શનિક, વૈજ્ઞાનિક, નીતિવેત્તા, ધર્મવેત્તા, વ્યવસ્થાપકો વગેરે જણાય છે, તે તમામ વાણીબળવરોજ બળવાન છે.

આથી કોઈએ એમ ન સમજવું કે બાહ્યબળનું નિવારણ થવું એજ કેવળ વાણીબળનું રૂઝ છે, અથવા તે માટેજ વાણીબળની ગોળના છે. માણ્યો કોઈક કોઈક પશુ

ભાગનો ત્યાગ કરીને ઉન્નત દશામાં આવી હોમાં છે. અનેક વાર માણસો ભયનું કારણ ન હોય તોપણ સત્કર્મોના અનુદાનમાં જોડાય છે. જે સમગ્ર સમાજમાં કોઈવાર એકસાથે કોઈ બાબતના સારા અનુદાનની પ્રવૃત્તિ ઉપજે તો તે સત્કાર્ય અવરય સિદ્ધ થાય છે. એવા સત્કાર્યમાં સાધારણ જનસમાજની પ્રવૃત્તિ સુચ પુરોના ઉપદેશ વિના કદિ થતી નથી. સાધારણ મનુષ્યવર્ગ અગ્ર હોય છે, તેમને વિચારશીલ મનુષ્યો શિષ્યામણુ આપે છે, એ શિષ્યામણુ દેનારી ઉપદેશ-માળા જે યથાયોગ્ય ને બળવંત હોય તોજ તે સમાજના હૃદયમાં ઉતરે છે; ને જે સમાજના હૃદયમાં સળગડપણે ચોટી જાય છે, તેને સમાજ છોડે પણ નહિ; તે કામમાં તે જોડાયજ. ઉપદેશના વાણીબળે હલમલી રહેલો સમાજ ફેરવાતો જાય છે અને સમાજનું ધૃષ્ટ આ રીતે વાણીબળે જેતુ સિદ્ધ થાય છે તેવું કદિ પણ બાહુબળે સિદ્ધ થતું નથી.

સુસા, ઇસા, શાક્યસિદ્ધ, શંકરાચાર્ય વગેરે મહાત્માઓએ માત્ર વાણીબળે પૃથ્વીનું જે હિત કર્યું છે, તેનો સોમો ભાગ પણ બાહુબળવાળાથી યથ શકેલ નથી. કોઈ પણ સમયે કોઈ સમાજમાં બાહુબળે હિત કર્યું નથી એમ કહેવાનો આશય નથી. આત્મરક્ષામાટે બાહુબળજ શ્રેષ્ઠ છે. અમેરિકાનો મહાન ઉન્નતિ કરનારો વીર વોશિંગ્ટન બાહુબળવાળો હતો. હોલ્ડાઈ ને બેલ્ગ્રામનો મહાન ઉન્નતિ કરનાર વીર વિલિયમ બાહુબળવાળો હતો, અને ભારતવર્ષની આધુનિક દુર્ગતિનું કારણ બાહુબળનો અભાવ પણ છે; પરંતુ સાધારણ રીતે દેખી શકાય છે કે બાહુબળ કરતાં વાણીબળજ મોટે ભાગે જગતનું હિત સાધ્યું છે. બાહુબળ એ પશુનું બળ છે. વાણીબળ એ મનુષ્યનું બળ છે, પરંતુ ગમે તેમ બક્ષકાટ કરવો એનું નામજ કોઈ વાણીબળ નથી. વાણીમાં જે બળ જણાય છે, તેનેજ હું વાણીબળ કહું છું. વિચાર-શીલ મનુષ્યો વિચારવડે લોહાપકારક તરવો મનમાંથી પ્રકટ કરે અને તે તરવોને વક્તાઓ તથા લેખકો લોહાના હૃદયમાં ઝાંચે, એ બંને બળના એકત્ર થવાનેજ હું વાણીબળ કહું છું.

ઘણીવાર એ બંને રીતનું બળ એક માણસમાં પણ જોવાય છે, અને ક્યાંક ક્યાંક એ બંને બળો જૂદાં જૂદાં પણ હોય છે. એકત્ર હો કે જૂદાં જૂદાં હો; પરંતુ બંને બળોનું એકત્ર થવું તેનું નામજ વાણીબળ છે.

ચિત્તશુદ્ધિ

હિંદુધર્મનો સાર ચિત્તશુદ્ધિ છે. આથી જે લોકો હિંદુધર્મ ઉપર વિશેષ અનુરાગી હોય અથવા જે લોકો હિંદુધર્મના યથાર્થ મર્મને સમજવાને ઇચ્છા રાખતા હોય

તેઓને હું આગ્રહ કરું છું કે તેમણે આ તત્ત્વપર વિશેષ ધ્યાન આપવું. ચિત્તશુદ્ધિના જેટલું ખીણું કાઢી તત્ત્વ હિંદુધર્મના મર્મમાં રહેલું જણાવું નથી. સાધારની ઉપાસના હોય કે નિરાકારની ઉપાસના હોય, એકેશ્વરવાદ હોય કે બહુ દેવોતું મંડન હોય, દ્વૈતવાદ હોય કે અદ્વૈતવાદ હોય, કર્મમાર્ગ, ભક્તિમાર્ગ કે જ્ઞાનમાર્ગ ગમે તે હોય; પરંતુ ચિત્તશુદ્ધિ પાસે એ બધાં ગૌણ છે. એ સર્વે ચિત્તશુદ્ધિ થઈ હોય તો સાર્થક છે, અને નહિ તો નિરર્થક છે. જેનું ચિત્ત શુદ્ધ નથી તેને કોઈ ધર્મ લાભપ્રદ નથી; પરંતુ જેનું ચિત્ત શુદ્ધ છે તેને ખીણ કોઈ ધર્મનું પ્રયોજન નથી. ખરી રીતે જોઈએ તો ચિત્તશુદ્ધિ કેવળ હિંદુધર્મનો જ સાર છે એમ નથી, તે તમામ ધર્મોનો સાર છે. ચિત્તશુદ્ધિ એ હિંદુધર્મનો સારાંશ છે, મુસલમાની ધર્મનો સારાંશ છે, ખ્રિસ્તી ધર્મનો સારાંશ છે, અને ટુંકમાં પૃથ્વીપર ચાલતા તમામ ધર્મો તથા સપ્રદાયોનો સાર છે. જેનું ચિત્ત શુદ્ધ છે તેજ શ્રેષ્ઠ હિંદુ, શ્રેષ્ઠ ખ્રિસ્તી, શ્રેષ્ઠ બૌદ્ધ, શ્રેષ્ઠ મુસલમાન અને શ્રેષ્ઠ ધાર્મિક છે; પરંતુ જેનું ચિત્ત શુદ્ધ નથી તે કોઈપણ ધર્મમાં ધાર્મિક ગણાતો નથી. ચિત્તની શુદ્ધિ એજ ધર્મ છે અને ખાસ કરીને હિંદુધર્મમાં એની પ્રખલતા છે. એટલે જેનું ચિત્ત શુદ્ધ નથી તે હિંદુજ નથી. ભલે તે મનુસ્મૃતિ આદિ ધર્મશાસ્ત્રોમાં કહેલી સંપૂર્ણ વિધિઓ પ્રમાણે કામે કરે તેમ છતાં તે હિંદુ કહી શકાય નહિ.

એ ચિત્તશુદ્ધિ તે શું છે ? એ વાત એક બે લક્ષણોદ્વારા સમજાવવાને યત્ન કરીએ. ચિત્તશુદ્ધિનું પહેલું લક્ષણ ઈન્દ્રિયમંથન છે. ઈન્દ્રિયસંયમનો અર્થ એવો કરવાનો નથી કે તમામ ઈન્દ્રિયોનો એકદમ વિશ્વસ કે ઉચ્છેદ કરવો; એનો અર્થ એટલોજ છે કે ઈન્દ્રિયોને કાળમાં લેવી. ઉદાહરણ તરીકે ઉદરભરિતાની વાત કરીએ. ઉદર ભરવાની વૃત્તિ એ એક જાતની ઈન્દ્રિયપરતા છે. હવે એ ઈન્દ્રિયના સંયમનો અર્થ એવો ન સમજવો કે કદિ ખાવુંજ નહિ અને વાયુભક્ષણ કરીને ચલાવવું; અથવા ક્ષુદ્ર કે ખરાબ અન્નનું ભક્ષણ કરવું. શરીરે પોષણ અને આરોગ્ય રક્ષણ માટે જેટલા અને જેવા આહારની જરૂર છે તે તો અવશ્ય લેવોજ, એથી ઈન્દ્રિયસંયમમાં કાંઈ દરકત થતી નથી. ઈન્દ્રિયસંયમ એ એવો કંઠ્ય વિષય પણ નથી. વિશેષમાં એમ પણ કહી શકાય કે જિતેન્દ્રિય માણસ આસક્તિરહિત થતાં સારાં સારાં ભોજનો લે તોપણ હનિ નથી.* તાત્પર્ય એજ છે કે વિષયમાં આસક્તિનો અભાવ એજ ઈન્દ્રિયસંયમ છે. આત્મરક્ષા કે ધર્મરક્ષા ગર્ભાત્ ઇશ્વરી નિયમની રક્ષા માટે જે ઈન્દ્રિયભોગ આવશ્યક છે તેના કરતાં વધારે જે ઈન્દ્રિયપરિત્યક્તિની અભિ-

* રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાન્નિન્દ્રિયૈશ્ચરન્ । આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥ (ગીતા અ. ૨ શ્લો. ૬૪) રાગદ્વેષથી રહિત આત્મા વશ એવી ઈન્દ્રિયોવડે વિષયોને આચરતો-વશ અંતઃકરણવાળો પુરુષ ચિત્તની રક્ષા પ્રસાદને પામે છે.

લાપા કરે તેનાથી ઈદ્રિયસંયમ થઈ શકે નહિ, જે એવી અભિલાષા ન કરે તેજ જિતેન્દ્રિય છે. જેને ઈદ્રિયપરિત્તિમાં સુખ નથી, લાલસા નથી, કેવળ ધર્મરક્ષા એજ લક્ષ્ય છે તેજ સંયતેન્દ્રિય છે.

એવાં અનેક માણસો દેખાય છે કે જેઓ ઉપરથી જેમ્મએ તો ઈદ્રિયપરિત્તિથી તદ્દન વિમુખ જણાય છે; પરંતુ તેઓ મનની મસિનતા ધોષ શક્યા હોતાં નથી. લોકસન્ન્ય માટે, આખર સંપાદન કરવા માટે, ઔદિક ઉન્નતિ માટે કે ધાર્મિક-પણાના ટોંગ માટે તેઓ જિતેન્દ્રિય મતુખ્ય જેવું આચરણ રાખે છે; પરંતુ અંતઃકરણમાં ઈદ્રિયભોગની લાલસા બહુ પ્રબળપણે વસેલી હોય છે. જન્મથી મરણલગી તેઓ ભોગી થયા ન હોય તોપણ ઈદ્રિયસંયમથી તેઓ બહુ દૂર હોય છે. આવા ધર્મટોંગીઓમાં અને ઈદ્રિયપરાયણ રહેનારાઓમાં ધણાજ થોડો ફેર છે. એ બંને પ્રકારનાં માણસો આ લોકના નરકના અગ્નિમાં સળગ્યા કરે છે. ઈદ્રિયોને તૃપ્ત કરો કે ન કરો પણ ઈદ્રિયસંયમ ત્યારેજ સિદ્ધ થશે કે જ્યારે બૂલે ચૂકે પણ મનમાં ઈદ્રિયપરિત્તિનો વિચાર આવશે નહિ; શરીરરક્ષા અથવા ધર્મરક્ષા માટે ઈદ્રિયોને કૃતકાર્ય કર્યા છતાં પણ તેને દુઃખજ સમગ્નષ્ટ ખરૂં સુખ અનુભવાશે નહિ; એવું ન બને તો કઠોર યોગ અને કઠોર તપશ્ચર્યા સર્વે વૃથા છે.

પરંતુ ચિત્તશુદ્ધિની અપેક્ષાએ ઈદ્રિયસંયમ પણ તુચ્છ વાત છે. ઈદ્રિયસંયમ કરતાં ચિત્તશુદ્ધિ અતિ કઠણ લક્ષણવાળી છે. ધણા લોકો એવા હોય છે કે જેઓ જિતેન્દ્રિય હોય પણ અનેક કારણોથી તેમનાં ચિત્ત શુદ્ધ હોતાં નથી. એમના મનમાં ઈદ્રિયસુખોની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ એવી એવી પ્રબળ વાસનાઓ હોય છે, કે “હું સારો કહેવાઉં, મારું બહુ સારુંજ કહેવાય, મને ધન મળે, મને આખર મળે, મને સંપત્તિ, ધન અને સૌભાગ્ય મળે, હું મોટા માણુમ થાઉં અને બીજા સૌ મારા કરતાં નાના રહે.” જેઓનાં અંતઃકરણોમાં આવી આવી વાસનાઓ હોય છે તેઓ હમેશાં એવીજ ચેષ્ટા ને ઉલ્લોગમાં મંડ્યા રહે છે કે એવું કોઈ કામ નથી કે જે તેઓ ન કરે અને એવો કોઈ વિષય નથી કે જે છોડીને તે એમાં મન ન લગાડે. આવાં માણસો ઈદ્રિયાસક્ત માણસો કરતાં પણ અતિ દુઃસ્વર્ગ છે; તેમની પાસે તો ધર્મ, કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ કોઈ વસ્તુજ નથી ! પ્રશ્નરને માનતાં છતાં પણ એમને દિસાએ પ્રશ્નર કાંઈજ નથી અને જગત્ છતાં પણ એના મનથી તે કાંઈજ નથી, કેવળ તેના પોતાના સિવાય અન્ય કશુંજ નથી ! આવી આત્મસંભાવના અને સ્વાર્થપરતા, ચિત્તશુદ્ધિમાં ઈદ્રિયાસક્તિ કરતાં પણ વધારે વિઘ્નરૂપ છે. પરોપકારલાપ ઉપજ્યા વિના કદિ ખરી ચિત્તશુદ્ધિ થતી નથી. જ્યારે એમ સમજશે કે જેવો હું છું તેવોજ બીજો છે, જેમ હું મારા મુખને શોધું છું તેમ બીજો પણ પોતાના મુખને શોધેજ, જ્યારે પોતાનાથી બીજાને જુદો ન સમજે, જ્યારે પોતાના કરતાં પણ બીજાને વધારે આત્મીય ગણે, જ્યારે ધીરે ધીરે પોતાનું

પોતાપણું ભૂલી જઈ બીજાનેજ સર્વસ્વ સમજે, જ્યારે બીજામાં પોતાપણાને લીન કરી શકે અને જ્યારે તેના પોતાનો આત્મા વિશ્વવ્યાપક-સમગ્ર વિશ્વમય-બની જાય ત્યારેજ ખરી ચિત્તશુદ્ધિ થશે. જે એમ ન થાય તો લગાટી લગાવી, સંસાર છોડી, આંગણે આંગણે હરિને નામે લીધે માગી રખડવા કરવાથી ચિત્ત-શુદ્ધિ થશે નહિ. બીજી તરફ જોઈશું તો હીરાજડિત આભૂષણો પહેરી, રાજસિંહા-સને બેઠેલા રાજા જે પોતાની એક રાંકડી રૈયતના દુઃખને પોતાનુંજ દુઃખ સમજે તો તેનું ચિત્ત શુદ્ધ ગણવું જોઈએ. જે રાજા વિશ્વામિત્ર જેવા ઋષિને એક ગાય દઈ ન શક્યો તેનું ચિત્ત શુદ્ધ થયું ન ગણાય અને જે રાજાએ શરણે આવેલા હોલાને ખદલે પોતાનું માંસ કાપીને બાળને દીધું તેનું ચિત્ત શુદ્ધ થયું કહેવાય.

પરંતુ આની અપેક્ષાએ પણ ચિત્તશુદ્ધિના મોટા સાધનરૂપ અથવા લક્ષણરૂપ એક વસ્તુ છે, તે જાણવી જોઈએ. જે તમામ પ્રકારની શુદ્ધિને ઉપજાવનારી છે; જે પોતેજ શુદ્ધિરૂપે છે; જેની કૃપા, ધ્યાન અને અનુકંપા વિના શુદ્ધિ થતી નથી; જેમાં ગાઢ ભક્તિજન ચિત્તશુદ્ધિનું પ્રધાન લક્ષણ છે; ઉદ્વિગ્નસંયમનું જળ અને પરા-ર્થપરતા પણ જેની મહત્તાના ચિંતન અને ગાઢ અનુરાગવડે સરળતાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે; એવી ઈશ્વરભક્તિજન ચિત્તશુદ્ધિનું સર્વોત્તમ સાધન અને સર્વ ધર્મનું મૂળ છે.

ચિત્તશુદ્ધિના પ્રથમ લક્ષણ સંયમે જે કહ્યું છે તેનું સ્થૂલ તાત્પર્ય હૃદયશાંતિ છે; ને બીજા લક્ષણ સંયમે જે કહ્યું છે તેનું સ્થૂલ તાત્પર્ય મનુષ્યોપ્રતિ પ્રીતિ-ભાવ છે. ત્રીજા લક્ષણ સંયમે જે કહ્યું છે તેનું સ્થૂલ તાત્પર્ય ઈશ્વરભક્તિ છે. આથી ચિત્તશુદ્ધિનાં સંપૂર્ણ લક્ષણ કહીએ તો હૃદયમાં શાંતિ, મનુષ્યપ્રીતિ અને ઈશ્વરભક્તિ છે. હિંદુધર્મનો મર્મ એજ છે.

ભક્તિ, પ્રીતિ ને શાંતિના લક્ષણવાળા ચિત્તશુદ્ધિ હિંદુશાસ્ત્રકારો કેવી રીતે સમજાવે છે, તેના દર્શાવસ્વરૂપે શ્રીમદ્ભાગવતના ત્રીજા સ્કંધમાંથી ભગવાન કપિલદેવનાં વચનો અહીં ઉતારીએ છીએ.

લક્ષ્ણં ભક્તિયોગસ્ય નિર્ગુણસ્ય હ્યુદાહતમ્ ।

અદ્વૈતુક્ત્યવ્યવહિતા યા ભક્તિઃ પુરુષોત્તમે ॥૧૨॥

સાલોક્ય-સાદૃષ્ટિ-સામીપ્ય-સારૂપ્યૈકત્વમ્પ્યુત ।

દીયમાનં ન ગૃહ્ણન્તિ વિના મત્સેવનં જનાઃ ॥૧૩॥

સ एव ભક્તિયોગાલ્પ આત્મનૈતિક ઉદાહૃતઃ ।

યેનાતિવ્રજ્ય ત્રિગુણાન્ મદ્ભાવાયોપપદ્યતે ॥૧૪॥

નિવેધિતેનાનિમિત્તેન સ્વધર્મેણ મહીયસા ।

ક્રિયાયોગેન શસ્ત્રેન નાતિહિંસ્રેણ નિત્યશઃ ॥૧૫॥

મદ્વિષ્ણ્વદર્શનસ્પર્શપૂજાસ્તુત્યામિવન્દનૈઃ ।

ભૂતેષુ મદ્ભાવનયા સત્યેનાસંગમેન ચ ॥૧૬॥

મહતાં ચદુમાનેન દીનાનામનુકમ્પયા ।
 મૈત્ર્યા ચૈવાત્મતુલ્યેષુ યમેન નિયમેન ચ ॥૧૭॥
 આધ્યાત્મિકાનુશ્રવણાન્નામસંકીર્તનાચ મે ।
 આર્જવેનાર્યસંગેન નિરહંક્રિયયા તથા ॥૧૮॥
 મદ્ધર્મણો ગુણૈરેતૈઃ પરિસંશુદ્ધ આશયઃ ।
 પુરુષસ્ત્વજ્જસાઽભ્યેતિ શ્રુતમાત્રગુણં હિ મામ્ ॥૧૯॥
 યથા વાતરથો ઘ્રાણમાવૃદ્ધકે ગન્ધ આશ્રયાત ।
 एवं યોગરતં ચેત આત્માનમધિકારિ યત્ ॥ ૨૦॥
 અહં સર્વેષુ ભૂતેષુ ભૂતાત્માવસ્થિતઃ સદા ।
 તમવજ્ઞાય માં મર્ત્યઃ કુરુતેઽર્ચાવિહમ્બનમ્ ॥૨૧॥
 યો માં સર્વેષુ ભૂતેષુ સન્તમાત્માનમીશ્વરમ્ ।
 હિત્વાઽર્ચાં ભજતે મૌહ્યાદ્ગસ્મન્યેષ જુહોતિ સઃ ॥૨૨॥
 દ્વિપતઃ પરકાયે માં માનિનો ભિન્નદર્શિનઃ ।
 ભૂતેષુ ચદ્વૈરસ્ય ન મનઃ શાન્તિમૃચ્છતિ ॥૨૩॥
 અહમુચાવચૈર્દ્રવ્યૈઃ ક્રિયયોત્પન્નયાઽનધે ।
 નૈવ તુષ્યેઽર્ચિતોઽર્ચાયાં ભૂતગ્રામાવમાનિનઃ ॥૨૪॥
 અર્ચાદાવર્ચયેન્નાવદીશ્વરં માં સ્વકર્મકૃત્ ।
 યાચન્ન વેદ સ્વહૃદિ સર્વભૂતેષ્વવસ્થિતમ્ ॥૨૫॥
 આત્મનશ્ચ પરસ્યાપિ યઃ કરોત્યન્તરોદરમ્ ।
 તસ્ય ભિન્નદશો મૃત્યુર્વિદધે ભયમુલ્બળમ્ ॥૨૬॥
 અથ માં સર્વભૂતેષુ ભૂતાત્માનં કૃતાલયમ્ ।
 અર્હયેદ્વાનમાનાભ્યાં મૈત્ર્યાભિન્નેન ચક્ષુષા ॥૨૭॥

(ધીમદ્ ભાગવત તૃતીયસ્કંધ ૨૯ અધ્યાય.)

ભાવાર્થઃ—કપિથોવ પોતાની માતા દેવદૃષ્ટિને કહે છે કે, લગવાનમાં સ્વાર્થ-
 ગ્રહિત અને લેહભાવરહિત ભક્તિજનિર્ગુણ ભક્તિયોગનું લક્ષણ છે. (૧૨) મારા
 એવા ભક્તો મારી સેવા વિના મેં આપેલી સાલોક્ષ્ય (મારી સાથે એક લોકમાં
 વસવું તે), સાર્થિ (મારા જેટલું અશ્વર્થ પામવું તે), મામીપ્ય (મારી પામે
 જેવું તે), સાદ્ય (મારા જેવું રૂપ પામવું તે) અને એકાવ (સાયુજ્ય)
 વગેરેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારની મુક્તિને મેળવવા ઇચ્છતા નથી. (૧૩) આજ
 આત્મતિક ભક્તિયોગ છે, કે જેવડે ત્રિગુણથી અતિશય મુક્ત થઈને ભક્ત મારા
 ભાવને પામે છે. આ પ્રકારના ભક્તિયોગના સાધનો અહીં કહ્યાં છે. (૧૪) નિમિ-
 ત્તરહિત (નિષ્કામપણે) અને શ્રદ્ધાવડે સેવેલા સ્વધર્મથી, જેમાં અતિ દિગ્મા
 ન રોષ એવા નિરંતરના નિષ્કામ ક્રિયાયોગથી (૧૫) મારી મૂર્તિનાં દર્શન, રૂપ-

શન, પૂજા, સ્તુતિ, અભિવંદન, બૂતોમાં મારી ભાવનાથી, સત્યથી અને અસંગથી (૧૬) મોટા પુરુષોને બહુ માન આપવાથી, દીનજનો ઉપર દયાથી, સમાન પુરુષો સાથે મૈત્રી રાખવાથી, યમથી અને નિયમથી (૧૭) માફ અધ્યાત્મજ્ઞાન શ્રવણ કરવાથી મારા નામના સંકીર્તનથી, આર્જવથી, આર્યોના સંગથી તથા નિરહંકારીપણથી (૧૮) મારા ધર્મના આ ગુણોને ધારણ કરવાથી જેને ચિત્તશુદ્ધિ થઈ હોય છે તે પુરુષ મારા ગુણોનું શ્રવણ કરતાંજ અનાયાસે મને પામે છે. (૧૯) જેમ વાયુવડે ગધ વગરશ્રમે એની મેળેજ નાકલગી પહોચી જાય છે, તેમ ભક્તિ-યોગવડે શુદ્ધચિત્ત થયેલો ભક્ત વગરશ્રમે પરમાત્માને પામે છે. (૨૦) હું આત્મારૂપે સદા તમામ પ્રાણીઓમાં રહેલો છું તેની અવગત કરીને મૂઢ મનુષ્યો વૃથા બાલ્ય અર્ચાંતો શ્રમ લે છે. (૨૧) સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલા આત્મારૂપ હું ધર્મશરી એવા છાડીને એવી અર્ચા કરે છે તે રાખમાંજ હોમ કરે છે. (૨૨) ખીનઓના શરીરોમાં પણ હુંજ રહેલો છતાં તે શરીરોમાં મારો દ્વેષ કરવાવાળો, અભિમાની, બેદલાવે જોનારો અને પ્રાણીઓ ઉપર વેર બધિનારો પુરુષ મનની શાંતિ મેળવી શકતો નથી (૨૩) હે નિષ્પાપ ! જે વ્યક્તિ પ્રાણીઓ સાથે વેર રાખે છે તે અનેક મામત્રીઓથી અને ક્રિયાઓથી પૂજા કરે તોપણ હું તેના પર સંતુષ્ટ થતો નથી. (૨૪) પોતાનું કાર્ય કરનાર પુરુષ ત્યાંલગીજ મારી પૂજા અર્ચા કરે કે જ્યાંલગી તેને પોતાના હૃદયમાં એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી કે સર્વ પ્રાણીઓમાં હું ભગવાનજ રહેલો છું. (૨૫) પોતાનામાં અને ખીનમાં જે દોષ જરા પણ બેદલાવના કરે છે તે બેદલાવ રાખનાર પુરુષને હું મૃત્યુરૂપે ધોર ભય ઉપજાવું છું. (૨૬) માટે મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે કે તેઓ મને સૌ પ્રાણીઓનો અંતર્યામી અને મૈ પ્રાણીઓમાં ગૃહેલો જાણીને દાન, માન, મૈત્રી અને સમદષ્ટિ રાખવારૂપે મારી પૂજા કરે. (૨૭)

ચિત્તશુદ્ધિસંબંધે તમામ હિંદુશાસ્ત્રોમાંથી આવા પ્રકારના અનેક વચનો ઉનારી શકાય તેમ છે, પણ એમ કરવાની જરૂર જણાતી નથી. હિંદુઓએ એટલું સ્મરણ રાખવું કે ચિત્તશુદ્ધિ વિના પ્રતિમાપૂજામાં વિશેષ લાભ નથી. ચિત્તશુદ્ધિ થવા પછીની અવસ્થામાં પ્રતિમાપૂજા એ તો વિડંબનામાત્ર છે.

એ ચિત્તશુદ્ધિ મનુષ્યોની તમામ સદૃષ્ટિઓની ખીલવણી, પરિણતિ અને મેળવણીનું ફળ છે. ભક્તિ ને પ્રીતિ એ તો માત્ર કામ કરનારી વૃત્તિઓ છે. માત્ર એ વૃત્તિઓની ખીલવણીથીજ સપૂર્ણ ધર્મ પ્રાપ્ત થતો નથી. જ્ઞાન મેળવવાની વૃત્તિની ખીલવણી વિના ધર્મના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય નહિ; ને ચિત્તરંજની વૃત્તિઓની ખીલવણી વિના ધર્મનું માહાત્મ્ય તથા મૈદર્શનું સ્વરૂપ જાણી શકાય નહિ; કે ચિત્તશુદ્ધિના તમામ રસ્તા સ્વચ્છ કરી શકાય નહિ. વળી શારીરિક વૃત્તિઓની યોગ્ય ખીલવણી થયા વિના ધર્મે અનુમોદન કરેલા કામો કરવામાં ઉપયોગી થાય એટલી શક્તિ આવે નહિ, ને હૃદય પણ શાંતિ મેળવે નહિ. આથીજ તમામ સદૃષ્ટિઓની

સારી રીતની ખીલવણી અને બંધબેસતી આવે એવી મેળવણીનું કળ તે ચિત્તશુદ્ધિ છે.

ૐ

ૐ

ૐ

ૐ

ૐ

ચંદ્રલોક

આપણા ભારતવર્ષના સાહિત્યમાં ચંદ્રદેવે ઘણા કામ કર્યા છે. વર્ણુનમાં ઠેકાણે ઠેકાણે તેના ઉપયોગ થયો છે. ઉપમામાં, સંયોગમાં, વિયોગમાં અને અલંકારોમાં તેને કવિઓએ પુષ્કળ વાપર્યો છે. ‘ચંદ્રવદન,’ ‘ચંદ્રરશ્મિ,’ ‘ચંદ્રકરલેખા,’ ઇત્યાદિ વર્ણુનો સાધારણ રીતે તમામ લેખકો કરે છે. કાષ્ઠ ઠેકાણે કાન્તાના સંબંધ ઉપર ચંદ્રને મૂકવામાં આવેલ છે, તો ક્યાંક નખ સાથે પણ ચંદ્રને અથડાવવામાં આવેલ છે ! ‘સુધાકર’ ‘હિમકર’ ‘કરનિકર’ તેમજ ‘મૃગાંક’ ‘શર્શાંક’ ‘કલ્પક’ વગેરે અનુપ્રાસો આપણાં બાળકોનાં મનને મુગ્ધ બનાવે છે; પરંતુ આ વીસમી સદીમાં સાહિત્યકુળમાં જ માત્ર રમતગમત કરીને ચંદ્રનો છૂટકો ચવાનો નથી. વિજ્ઞાન રાક્ષસ બધા રસ્તા બંધ કરીને ઉભો છે, ને તે અત્યારે આ લેખમાં ચંદ્રને પકડે છે. ચંદ્રે સાહિત્ય—વૃંદાવનમાં આજલગી પુષ્કળ વિહાર કર્યો છે, પરંતુ અત્યારે તેના કુંજદારમાં અકૂર કોકો રથ લઈ ઉભેલ છે. ચંદ્રદેવ ! વિજ્ઞાનમયુગમાં ચાલો, તમારે હવે કંસવધ કરવાનો છે.

અભિમન્યુના મરણના શોકમાં ન્યારે સુભદ્રા અને અર્જુન ઘણાં ઉદાસ બન્યાં ત્યારે તેમને સમજાવવા માટે કૃષ્ણે કહ્યું હતું કે “અભિમન્યુએ તો ચંદ્રલોકમાં ગમન કરેલું છે.” આપણે પણ ન્યારે સ્થામ ગગનસમુદ્રમાં ચંદ્રેષી રૂપેરી બેટ નિહાળીએ છીએ ત્યારે સમજાય છે કે એ રૂપેરી લોકમાં, રૂપેરી વર્ણુનાં મનુષ્યો, રૂપાનાં પાત્રોમાં, રૂપેરી રંગનાં પકવાનો આરોગતાં હશે. સ્ફટિક જેવા રસતું પાન કરતાં હશે; તેમજ રૂપેરી રંગની સુંદર શય્યામાં શયન કરીને સ્વપ્નરહિત નિદ્રા લેતાં હશે ! પરંતુ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર કહે છે કે તેવું ત્યાં કશુંજ નથી. એ જ્વલંત લોકમાં કોઈ જતુંજ નથી. એ ચંદ્રપ્રદેશ તો માત્ર શુષ્ક મરુભૂમિ જેવો છે. આ વિષયમાં અમે કંઈક લખીશું.

નિશાળીઆઓ નિશાળમાં ભણે છે કે ‘ચંદ્ર એ ઉપગ્રહ છે.’ પરંતુ ‘ઉપગ્રહ’

* આપણી ગુર્જર ગિરામાં તો કેટલાક કવિઓએ ચંદ્રમાની નરન્નતિ રદ કરી તેને નારીન્નતિ આપેલી છે. એક કવિએ તો તેને એક ‘કન્યકા’ કહી આકાશમાં સોનારૂપનાં ફૂલડાં વીણતી, હોડકાપર ચડી આકાશસરોવરમાં ખેલ કરતી, નીચેના સમુદ્રમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોતી અને મસ્તીખોરા મેઘની સાથે રમત રમતી મીતરી છે.

(જુઓ ન. ભો. કૃત ચંદા નામનું કાવ્ય.)

કહેવાથી સૂર્યમંડળ સાથે તેનો વાસ્તવિક સંબંધ સમજી શકાતો નથી. પૃથ્વી અને ચંદ્ર એ બંને પરસ્પર સંબંધવાળા ગ્રહો છે. બંને એકસાથે સંપીને-એક રસ્તે સૂર્યને ફરતી પ્રદક્ષિણા કરે છે. તેઓ બંને એકબીજાના ગુરુત્વાકર્ષણને 'અધીન' છે; પરંતુ પૃથ્વી ચંદ્રના કરતાં વિસ્તારમાં ૮૧ ગણી મોટી છે; તેથી પૃથ્વીની આકર્ષણ-શક્તિ ચંદ્રની આકર્ષણશક્તિ કરતાં તેટલાગણી વિશેષ છે. એ આકર્ષણને બળે ચંદ્ર પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરે છે. તેથીજ ચંદ્ર ઉપગ્રહ કહેવાય છે. સાધારણ વાયકો સમજે છે કે ચંદ્ર એક નાનકડી પૃથ્વી છે. તેનો વ્યાસ ૨૧૦૦ મૈલનો એટલે કે પૃથ્વીના વ્યાસનો ચોથો ભાગ કરીએ તો તેથી થોડો વધારે છે. હાલના કવિઓને પોતાની નાયિકાના વર્ણનમાં "શશિમુખી" "ચંદ્રવદના" વગેરે પ્રાચીન પદ્ધતિથી સંતોષ થવો ન હોય તો તેને અમે નવી ઉપમા દર્શાવીને સલાહ આપીએ છીએ કે દેવેથી તેમણે પોતાની નાયિકાને 'પૃથ્વીમુખી' કહેવરાવવાનો આરંભ કરવો! આમ કરવાથી અલંકારમાં વધારે ગૌરવ આવશે, અને સમજશે કે તેની નાયિકાના મુખ-મંડળનો વ્યાસ ૨૦૦૦ મૈલનોજ નહિ પણ લગભગ ૮૦૦૦ મૈલનો હશે !

આ નાનકડી પૃથ્વી આપણી પૃથ્વીથી ૨ લાખ ૪૦ હજાર મૈલ એટલે ત્રીશ હજાર જોજન છેટે છે. આકાશી લાંબી લાંબી ગણતરીઓ પ્રમાણે તો આ અંતર બહુજ થોડું ગણાય. ત્રીશ પૃથ્વીઓને સાથે સાથે અકાડીને મૂકી હોય તો ચંદ્રલગી પહોંચી શકે. જો ચંદ્રલગી રહેવે બાધી હોય અને તે દર કલાકે ૪૦ મૈલની ઝડપે ચાલતી હોય તો રાત્રિદિવસ ચાલતાં પૃથ્વીપરથી ૨૫ દહાડે ચંદ્રલોકમાં પહોંચાય.

આ ઉપરથી હાલના ખગોળવેત્તાઓ ચંદ્રને ધણોજ પાસે સમજે છે. હાલ એવી દૂરથીનો બની છે કે તેનાથી ચંદ્ર ચોવીસ સો (૨૪૦૦) ગણો મોટો દેખી શકાય છે, એનું પરિણામ એ છે કે જો ચંદ્ર આપણાથી ૧૦૦૦ મૈલજ દૂર હોત તો આપણે તેને નરી આંખે જોવો દેખત તેવો અત્યારે દૂરથીનની મદદથી જોઈ શકાય છે.

નરી આંખે જોતાં ચંદ્ર કેવો દેખાય છે ? તે હાથપગવાળો દેવ નથી, તેજવાળો પદાર્થ નથી, પરંતુ તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે:—તે કેવળ પત્થરમય, જ્વાળામુખી પર્વતવાળો અને જડ ગોળો છે. તેમાં ક્યાંક ક્યાંક અંતિ ઉંચા પર્વતોની હારો અને ક્યાંક મોટી ગુફાઓનો સમૂહ છે. ચંદ્રમાં જે ઉત્તવજતા જણાય છે તે સૂર્યને લીધેજ છે. આપણને પૃથ્વીપર જોતાં સમજાય છે કે જે વસ્તુ સૂર્યને તાપે પ્રકાશિત હોય તે દૂરથી જોતાં ઉત્તવજળ દેખાય છે, અને જે ઠંડાણે સૂર્યનો તાકા પડતો ન હોય તે સ્થાને પ્રકાશવાળું દેખાતું નથી પણ સ્વામતાપૂર્ણ જણાય છે. બધા સમજે છે કે ચંદ્રની કળામાં વધારો થયો હોય છે તે સૂર્યના પ્રકાશને લીધે તથા તેની ગતિના કારણે થાય છે. આ બીના વિસ્તારથી અહિં સમજાવવાની આવશ્યકતા નથી, પરંતુ ચંદ્રનું જે સ્થાન હિંચું છે તેનાપર સૂર્યનો તાપ પડે છે તેથી તે ઉત્તવજળ દેખાય છે; અને જે સ્થાને ગુફાઓ અથવા પર્વતોની છાયા છે તે સ્થાને,

તડો પડી શકતો નથી તેથી તે આપણને સ્વામ રંગતું દેખાય છે. તેજ વિનાનાં એ સ્વામસ્થાન એજ ચંદ્રનું ક્ષત્ર અથવા મૃગલું છે. જૂના માણસોની વાતો પ્રમાણે “ડાસી રેડીઓ કાંતે, છે” તે એજ છે.

ચંદ્રના બહારના ભાગો આ રીતે સૂક્ષ્મપણે તપાસાયા છે. કોઇ કોઇ ખગોળ-વેત્તાએ ચંદ્રની ઉચાઈના નકશાઓ બનાવ્યા છે. ચંદ્રની પર્વતોની દારો, પ્રદેશો વગેરેનાં નામો પણ પાઠવામાં આવ્યા છે, અને ત્યાંના પર્વતોની ઉચાઈઓ પણ મપાઇ છે. તેમાંના જે પર્વતનું નામ ખગોળશાસ્ત્રીઓએ ‘ન્યૂટન’ રાખેલું છે. તેની ઉચાઈ ૨૨,૮૨૩ ફુટ છે. આટલું ઉંચું શિખર આપણી પૃથ્વીમાં “આડોઝ” અને “હિમાલય” સિવાય બીજા પર્વતમાં નથી. ચંદ્ર પૃથ્વીનો પચાશમો ભાગ છે, અને વજનમાં એકાશીમો ભાગ છે, એટલે પૃથ્વીને મુકાબલે ચંદ્રના બધા પર્વતો ધણા ઉંચા છે. ચંદ્રના પ્રમાણમાં “ન્યૂટન”ની જેટલી ઉંચાઈ છે, તેટલી ઉંચાઈ પૃથ્વીમાં કરવી હોય તો “ચીમ્બોરોથો”ના શિખરને પચાશગણું ઉંચું કરવું જોઈએ.

ચંદ્રના પર્વતો બહુ ઉંચા છે એટલુંજ બસ નથી, તેમાં અનેક જ્વાળામુખીઓ છે; અને અગ્નિત જ્વાળામુખીની દારો ને દારો પોતાનાં વિશાળ જ્વાળા ફેકતાં મુખોવડે પ્રકાશિત થયેલી દેખાય છે. જેમ કોઇ તપેલો, ઓગળેલો રસ કદાચ તોડી ફાડી બહાર નીકળીને જમી મથો હોય તેવું ચંદ્રનું પૃષ્ઠ દેખાય છે. ચંદ્રનું પૃષ્ઠ હજારો કોકોણે જિન્નજિન્ન થયેલું, હજારો ખાડખડીયાવાળું, પાપાણુમય, ચીરાએલું ને સળગતું દેખાય છે. હાય ! એવા ચંદ્રની સાથે હવે સુંદરીના મુખની તુલના કરવાની પદ્ધતિ યોગ્ય ગણાય ?

જો આવો સળગતો ચંદ્રલોક છે તો જિજ્ઞાસા થાય છે કે ત્યાં મનુષ્યોની વસ્તી હશે ? અમારી સમજ પ્રમાણે પાણી ને વાયુ વિના પ્રાણીઓ રહી શકે નહિ. જ્યાં પાણી અને પવન નહિ ત્યાં પ્રાણી કેવાં ? હવે ચંદ્રપર પાણી ને પવન છે કે નહિ ? તે વિષે જરા તપાસીએ.

સમજો કે ચંદ્ર પૃથ્વીની પેઠે વાતાવરણે વીંટાએલો છે. હવે ધારો કે કોઇ નક્ષત્ર ચંદ્રની પછવાડે ગતિ કરે છે. (આને જ્યોતિષમાં સમાવરણ ‘ઓક્લેશન’ કહે છે) એટલે પહેલાં તો એ સમાવરણીય (ચંદ્રની પાછળથી નીકળનાર) નક્ષત્ર ચંદ્રના વાતાવરણ પાછળથી પસાર થશે; ને પછી તે ચંદ્રની આકૃતિ પાછળ આવીને ટંકશે. જ્યારે વાતાવરણ પાછળ નક્ષત્ર જશે ત્યારે તે નક્ષત્ર પહેલાંના જેટલું પ્રકાશિત દેખાશે નહિ, કેમકે વાતાવરણ કંઈક અંશે પ્રકાશનો અટકાવ કરે છે. દાખલા-તરીકે જોશો તો પાસે રહેલી વસ્તુ આપણે જેટલી રપટ જોઇ શકીએ તેટલી રપટ દૂર રહેલી વસ્તુ આપણે જોઇ શકતા નથી. તેવું દારણ વચ્ચે વાતાવરણનો થર આવે છે તે છે. આ રીતે સમાવરણીય નક્ષત્ર ધીમે ધીમે બટતા તેજવાળું થઇ ચંદ્રની પાછળ અદૃશ્ય થવું જોઈએ; પરંતુ આ રીતે બનતું નથી. સમાવરણીય નક્ષત્ર એક-

દમ ઢંકાઈ જાય છે. ઢંકાયા પહેલાં તેના પ્રકાશનો જરા પણ ધટાડો થતો નથી. જો ચંદ્રમાં વાતાવરણમાં હોત તો આમ કદિ થાત નહિ.

ચંદ્રમાં પાણી નથી તેનાં પણ પ્રમાણો છે, પરંતુ તે દુર્ઘટ પ્રમાણો સાધારણ વાંચકોને સમજાવી શકાય તેમ નથી. આ પ્રમાણે વર્ણુરેખાપરીક્ષક (સ્પેક્ટ્રોસ્કોપ) યંત્રની વિવિધ પરીક્ષાઓથી સાબિત કરેલાં છે.

મતલબ કે ચંદ્રમાં પાણી પણ નથી અને વાયુ પણ નથી. જ્યારે પાણી પવન નથી ત્યારે આપણી પૃથ્વીપર રહેનારાં પ્રાણીઓની પેઠે ત્યાં કોઈપણ પ્રાણીની વસ્તી હોવી ન જોઈએ.

હવે એકાદ વાત કહી આ વિષય પૂરો કરીશું. ચંદ્રની ઉષ્ણતા પણ નક્કી થયેલ છે. આપણા એક પખવાડીઆ જેટલા સમયમાં ચંદ્ર પોતાની ધરીપર એક આંટો ફરે છે, એટલે આપણું એક પખવાડીઉં ચંદ્રના એક દિવસ ખરાબર થાય છે. આપણે યાદ રાખવું કે પોષ માસ કરતાં જેઠ માસમાં તાપ વધારે પડે છે. પોષ માસનો દિવસ નાનો ને જેઠ માસનો દિવસ પાંચ છ ધડી મોટો છે. આ પ્રમાણે દિનમાન માત્ર પાંચ છ ધડીનું વધારે હોય છે તોપણ આટલો સખત તાપ લાગે છે, ત્યારે પદર દહાડા જેટલો દિવસ હોય તે જગામાં—ચંદ્રમાં—કેટલી લયાનક ઉષ્ણતા હોવી જોઈએ? વળી પૃથ્વીમાં તો પાણી, વાતાવરણ ને વાદળાં પણ છે, એટલે સૂર્યનો તાપ તેથી પણ ઓછો લાગે છે; પરંતુ ચંદ્રમાં નથી પાણી, નથી વાતાવરણ, નથી વાદળાં અને પૃથ્થ પણ કેવળ પાપાણુમય છે, વળી તેમાં સળગતા જ્વાળામુખીઓ છે તેથી ચંદ્રલોક અત્યંત ઉષ્ણતાવાળો જ હોવાનો સંભવ છે. એક પ્રખ્યાત દરખીન ખનાવનારના પુત્ર લોર્ડ રસે ચંદ્રની ઉષ્ણતા માપી છે. તેણે નિર્ણય કર્યો છે કે ચંદ્રનો કોઈ કે.ઇ લાગ એટલો ઉષ્ણ છે કે અહીં વરાળ નીકળવા માટે પાણીને જેટલી ગરમી જોઈએ છે તેટલી ગરમી તો ત્યાં શીતળતા સમાન ગણાય છે. આવા ઉષ્ણતાવાળા પ્રદેશમાં કોઇ પાર્થિવ જીવો જીવી શકે નહિ ને મુહૂર્ત પણ રહી શકે નહિ. ત્યારે આનું નામ 'શીતરશ્મિ' 'હિમકર' કે 'સુધાર્શુ' શી રીતે કહેવાય?

આ ઉપરથી ચંદ્રલોકમાં કેવાં વિવિધ પ્રકારનાં સુખો હશે તે આપણે સમજી શકીશું! ચંદ્રલોક છિન્નભિન્ન થયેલો, ચીરાએલો, સળગતો, ખડખડચડો ને પાપાણુમય છે. વળી તે સાગરરહિત, નદીઓરહિત, તળાવરહિત, વાયુરહિત ને વૃષ્ટિરહિત છે. તેમજ તે જનહીન, જીવહીન, તરુહીન, વૃક્ષહીન ને શબ્દહીન છે. તાત્પર્ય કે સળગતા નરકકુંડના જેવો ચંદ્રલોક છે.

આમ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર સાથે કાવ્યશાસ્ત્રનો મેળ મળે તેમ નથી. કાવ્ય કલ્પનાઓ થડે છે; ને વિજ્ઞાન તેનો નાશ કરે છે.

સૂર્ય ઉપરના આશ્ચર્યજનક ઉત્પાતો

માહે સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૭૧ માં અમેરિકાવાસી અદ્વિતીય જ્યોતિર્વેતા ઇયંગ સાહેબે સૂર્ય ઉપરના જે આશ્ચર્યકારક ઉત્પાતો જોયા છે, તેવા અદ્ભુત ખનાવો ભાગ્યેજ મનુષ્યોની નજરે પડશે. વિશ્વવિયસ કે એદનાના જ્વાળામુખીઓ પણ તેના મુકાબલામાં ખરોખરી કરી શકશે નહિ. જેમણે હાલના યુરોપી જ્યોતિર્વેતાના અભ્યાસનો પરિચય કર્યો નથી તેમને આ લયંકર ખનાવો સમજાવવા માટે સૂર્યના ઉત્પાતોની આ વાત લખાય છે.

સૂર્ય એ ઘણો મોટો તેજસ્વી ગોળો છે. અહીં પૃથ્વીપરથી આપણે એ ગોળાને ખડું નાનો દેખીએ છીએ; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે એ કેટલો મોટો છે તે પૃથ્વી સાથે સરખાવ્યા સિવાય સમજાશે નહિ.

સૌ જાણે છે કે પૃથ્વીનો વ્યાસ ૭૯૨૬ મૈલ છે. જો પૃથ્વીમાંથી એક મૈલ પહોળા, એક મૈલ લાંબા અને એક મૈલ ઊંચા, એવા વિભાગ કરીએ તો બે નિખર્વ, ૭ ખર્વ, અઢોતેર કરોડ, એકોતેર લાખ, એકાશી હજાર ને ચોરાશી (૨,૬૦,૭૮,૭૧,૮૧,૦૮૪) થાય. ત્રિગાનશાસ્ત્રને બળે પૃથ્વીનું વજન પણ કરાધું છે; તેમાં પૃથ્વીનું વજન (૬૦,૬૯,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦) સાંઠ હજાર હસો નેતુ પરાઈ ટન થાય છે. ટન એટલે પંદા઼ મણુ છે.

આ આકાશ જોતાં મનને આશ્ચર્ય થાય એ સદજ છે, અને તે પરથી સમજાશે કે પૃથ્વી એ કેવડો મોટો પદાર્થ છે ! કદપના કરતાં પણ એ વાત ખરાખર લક્ષ્યમાં ભાગ્યેજ આવશે. હવે કાંઈ કહે કે એક બીજો એવો ગ્રહ કે તારો છે, કે જે પૃથ્વીના કરતાં ૧૩ ગણો મોટો છે, તો કેટલું આશ્ચર્ય થશે ! પરંતુ વાસ્તવિક રીતે સૂર્ય પૃથ્વીના કરતાં તેર લાખ ગણો મોટો છે, એટલે કે તેર લાખ આવી પૃથ્વીઓ એકઠી કરવામાં આવે તોજ તેનો વિસ્તાર સૂર્યના જેટલો થાય !

ત્યારે આપણે સૂર્યને આવડો નાનો દેખ દેખીએ છીએ ? તે આપણાંથી ઘણો દૂર છે માટેજ. હાલની ગણતરીથી નક્કી થયું છે કે—સૂર્યની ને પૃથ્વીની વચ્ચે એક કરોડ, અઢારલાખ, પંચોતેર હજાર ચોખન હેટું છે. આ અદ્ભુત હેટું કાંઈ કાલ્પનિક નથી; પણ ખરેખર છે. એ ત્રિકોણમિતિના દિસાઓએ સાબીત થઈ શકે છે.

આ અંતરનો ખરાખર ખ્યાલ કરવા એક ઉદાહરણ આપીએ છીએ. જો પૃથ્વીથી સૂર્ય લગી રેલવે બાંધી હોય તો સૂર્યમાં પહોંચતાં વાસ્તવિક કેટલો સમય લાગે વાડ ? ઉત્તરમાં કહેવાનું કે બિલકૂલ અટક્યા સિવાય રાત ને દહાડો, ચોવીશે કલાક દેન દર કલાકે ૨૦ મૈલની ઝડપે ચાલ્યા કરે તો સૂર્યમાં પહોંચતાં તેને ૨૬૦ વર્ષ

૩ માસ ૧૧ દિવસ લાગે, એટલે કે જે માલુસ ટ્રેનમાં બેઠો હોય તેના દીકરાના દીકરાનો દીકરો એમ કેમે તેના વંશનો સન્નરમાં પુરુષ સૂર્યલોકમાં પહોંચે.

આથી વાચકવર્ગ સમજી શકશે કે સૂર્યમાં જે એક અણુ કે બિંદુ જેટલી નાની આકૃતિ દેખાય તોપણ વારતવિકરીતે ધણી મોટી હોવી જોઈએ. એટલે જો આપણે સૂર્યમાં એક અણુ જેટલું જોઈએ તે ત્યાં લાખો ગાંઠિના વિસ્તારનું હોય છે.

પરંતુ સૂર્ય એવો પ્રચંડ તેજસ્વી પદાર્થ છે કે તેમાં બિંદુ જેવું કંઈ દેખાવાનો સંભવ નથી. સૂર્ય સામે જોતાંજ દષ્ટિ અંધ બની જાય છે. માત્ર સૂર્યગ્રહણ વખતે સૂર્યના તેજ આડો ચંદ્ર આવતાં તેજ દબાઈ જવું હોવાથી તેના પ્રતિ નજર કરી શકાય છે, પરંતુ ત્યારે પણ સાધારણ લોકો આખ પાસે કાળો કાચ રાખીનેજ જાંખા સૂર્યને જુએ છે.

ગ્રહણસમયે દ્રશ્યનીતની સહાયથી જો સૂર્ય જોવામાં આવે તો આશ્ચર્યકારક બનાવો દેખાય છે. જ્યારે ખગોલ સૂર્યગ્રહણ હોય ત્યારે સૂર્યની ચારે બાજુ તેજોમય અપૂર્વ કિરિટમંડળ તેને ઘેરીને રહેલું દેખાય છે, પરંતુ આ કિરિટમંડળ સિવાય બીજી પણ એક અદ્ભુત વસ્તુ સૂર્યમાં દેખાય છે. કિરિટના મૂળમાં તે ઘેરાએલા સૂર્યની આકૃતિ ઉપર સંલગ્ન થએલો એવો કોઈ પદાર્થ સૂર્યમાંથી બહાર નીકળતો હોય તેમ દેખાય છે. એ બહાર નીકળતો પદાર્થ જોતાં તે એવો તો સૂક્ષ્મ છે કે તે દ્રશ્યનીત સિવાય નરી આંખે તો જોઈ શકાતોજ નથી. દ્રશ્યનીતવડે પણ તે જેવડો દેખાય છે તેના કરતાં તો તે ઘણો મોટો હોવો જોઈએ એ સિદ્ધ વાત છે. એમ અનુમાન થાય છે કે એ પદાર્થ કદિ કદિ તો સૂર્યથી અર્ધો લાખ મૈય ઉઘો દેખવામાં આવે છે. એટલે કે ઉપરાઉપરિ જ પૃથ્વીઓ ગાંઠવી હોય તે જેટલી ઉચાઈ થાય તેટલો તે પદાર્થ સૂર્યથી ઉઘો ચડે છે, આ સૂર્યમાંથી બહાર નીકળતા પદાર્થના આકારો ક્યારેક પર્વતોના શિખર જેવા, ક્યારેક ખીખ આકારના અને ક્યારેક સૂર્યથી તદ્દન નોખાજ પડેલા દેખાય છે. તેના રંગો ક્યારેક ધોળા, રાતા, ગુલાબી અને કાળાશ પડતા જણાય છે.

પંડિતોએ વિશેષ શોધ કરી નક્કી કર્યું છે કે એ બધા સૂર્યના અંશો છે. પહેલાંના કેટલાક વિદ્વાનોએ એમ નક્કી કર્યું હતું કે એ બધા સૂર્યના પર્વતો છે, પણ સૂર્યથી તેમને નોખા પડેલા જોતા તેમણે એ મત છોડી દીધો છે.

દમણાં નિઃસંશયપણે સિદ્ધ થયું છે કે આ બધા પદાર્થો સૂર્યની અંદરથી ફેંકાય છે જેમ પૃથ્વીના જ્વાળામુખી પર્વતમાંથી વરાળ, અથવા વાતરૂપ પદાર્થો બહાર નીકળીને પર્વતના શિખર ઉપર વાદળો જેવા દેખાય છે. તેમ આ સૂર્યના મેઘો પણ દેખાય છે. સૂર્યમાંથી ફેંકાએલા એ પદાર્થો પાછા સૂર્યમાં જમાલગી આવી મળતા નથી ત્યાંલગી તે દમલાને આકારે પૃથ્વીપરના જોનારને દેખાય છે.

વાયનારને એવો વિચાર સહેજે થશે કે એ રીતે દ્રશ્યનીતમાંથી દેખાતા સૂર્યપ-

રના ઢગલા તે શું છે ? શું એ મેલ છે ? એનો દેખાવ જોતાં શું લાગે ? જાણે એક મોટા પ્રદેશમાં મહા ભયંકર ઉત્પાત થયો હોય તેવાં તે જણાય છે. એ ઢગલાઓ ઉઠકાપાતકાલે સૂર્યમાંથી નીકળી એટલા બધા વિસ્તારવાળા બને છે કે આ પૃથ્વીના જેવી ખીણ અનેક પૃથ્વીઓ તેમાં મમાઈ શકે.

આવા સૂર્યપરના ઉઠકાપાતો પ્રોફેસર ઇયંગર પહેલાં પણ ખીજા અનેક પ્રોફેસરોએ જોયા છે, પરંતુ પ્રોફેસર ઇયંગરે જે જોયું છે તે ધણું વિસ્મયકારક છે. તેણે એકવાર મધ્યાહ્ન સમયે દૂરબીનથી સૂર્યને જોવા માંડ્યો; ત્યારે સૂર્યનું મહણુ હતું નહિ. પહેલાંના કોઇપણ પ્રોફેસરે સૂર્યમહણુ સિવાય આ રીતે જોઈ શક્યા નહોતા; પરંતુ એક ખીજા પ્રોફેસર ડોક્ટર હાન્ગિસે સૂર્યમહણુ સિવાય આ રીતે સૂર્યને જોવાનો ચત્ત કર્યો હતો. વિદ્યાનમાં કુશળ પ્રોફેસર ઇયંગરે સૂર્યના ઉગ્ર તેજ સમયે પણ આ બધા સૂર્યના ઢગલાઓના ફોટોગ્રાફ લીધા હતા.

ઉપર કહેલે વખતે પ્રોફેસરને જોતાં જણાયું હતું કે સૂર્યના ઉપરના પ્રદેશમાં એક વાદળા જેવો પદાર્થ દેખાય છે. પ્રોફેસરેના એક જ મતથી એ તો નક્કી થયું છે કે જેમ પૃથ્વી વાતાવરણે વીંટાએલી છે તેમ સૂર્ય પણ વીંટાએલ છે. પ્રોફેસરે જોયું ત્યારે એ વાદળા જેવો પદાર્થ સૂર્યના વાતાવરણપર પાંચ થાંભલા ઉપર રહેલો દેખાયો હતો. પ્રોફેસરે મધ્યાહ્નને આ રીતે જોયું ત્યારપછી તેમાં કાંઈ ફેરફાર ધણીવારલગી દેખાયો નહોતો. એ થાંભલા ધોળા રંગના હતા અને વાદળાં વિશાળ હતાં. તેમાં ઝીણા ઝીણા સૂતરના તાંતણાના આકારના કાંક પદાર્થો દેખાતા હતા. આ અપૂર્વ વાદળાં સૂર્યના વાતાવરણમાં પચાશ હજાર મૈલ ઉંચે તરતાં હતાં. કહેવાની જરૂર નથી કે પ્રોફેસર ઇયંગર સાહેબે આ વાદળાંની લંબાઈ માપી હતી તેની લંબાઈ એક લાખ મૈલ અને પહોળાઈ ૫૪૦૦૦ મૈલ હતી. આ પૃથ્વીના જેવડી અનેક પૃથ્વીઓ એકઠી કરી હોય તો લાગ્યેજ તેની બરાબર થઈ શકે.

જેટલાક વખત પછી એ વાદળાં અને તેના મૂળકારણરૂપ થાંભલાની રચિતિમાં ફેરફાર થવાનાં ચિન્હો દેખાવા લાગ્યાં. દૂરબીન ગોઠવી રાખીને કાંક કામ આવી પડતાં પ્રોફેસર સાહેબ બહાર ગયા; ને પાછા આવી જોયું તો ધણો ફેરફાર થયેલો લાગ્યો. તેને લાગ્યું કે નીચેથી ફેંકાતા કોઇ ભયંકર બળને વેગે એ વાદળાં છિન્ન-ભિન્ન થઈ ગયાં છે, અને સૂર્યના આકાશમાં તે વાદળાં ધોળા સૂતરના તાંતણા-રૂપે તરી રહ્યાં છે; અને એ સૂતરના તાંતણાના આકારના પદાર્થો મહા પ્રબલ વેગે ઉંચે ચડતા જાય છે.

આ પદાર્થોનો વેગ પણ ભારે ચમત્કારી હતો. તેને મુકાબલે આપણા પ્રકાશ અથવા વિદ્યુતના વેગને મૂકી શકાય; પણ વજનવાળા કોઇ વસ્તુનો વેગ એવો સાંભળ્યો નથી. ઇયંગર સાહેબ ન્યારે પાછા આવ્યા ત્યારે સૂર્યના આકારના એ પદાર્થો લાખ મૈલ ઉંચે ચડેલા હતા. પછીની દશ મિનિટમાં વળી તે લાખ મૈલ ઉંચે ચડ્યા.

દશ મિનિટમાં લાખ મૈલની ગતિને હિસાબે એક સેકન્ડમાં ૧૬૫ મૈલની ગતિ થઈ.

આ ગતિ કેટલી ત્વરાવાળી કહેવાય? એ વિચારમાં આવવું પણ મુશ્કેલ છે. તોપનો ગોળો અતિ વેગવાન છતાં પણ તે કદિએ એક સેકન્ડમાં અર્ધા મૈલથી વધારે દૂર જઈ શકતો નથી; પરંતુ સૂર્યના આ પદાર્થોનો વેગ તો અતિ બળવાળો તોપના ગોળાના કરતાં પણ ૩૦૦ થી વધારે ગણો હોય છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

બે લાખ મૈલ ઉંચે ચડતાં પણ જે પદાર્થોનો વેગ આટલો બલવાન હોય તેના નીચે પડતી વખતનો વેગ કેટલો હોય? સૌ જાણે છે કે આપણે એક પથરો ઉંચે ફેંકીએ તો જે ગતિએ તે ઉંચે ચડે તેમાં ક્રમે ક્રમે ઘટાડો થઈ છેલ્લે તે પાછો ભોંય ઉપર પડે છે. ઉંચે જનાર પદાર્થોનો વેગ નાશ પામવાના બે કારણો છે. ૧. પૃથ્વીનું ગુરુત્વાકર્ષણ, અને ૨. વાયુથી થતો અટકાવ. આ બંને કારણો સૂર્યમાં પણ છે. જે વસ્તુ જેટલી વજનવાળી તેટલુંજ તેના પર ગુરુત્વાકર્ષણ શક્તિનું ખેંચાણ. પૃથ્વીના કરતાં સૂર્યમાં ગુરુત્વાકર્ષણનું બળ ૨૮ ગણું વધારે છે; પરંતુ આટલા વેગે કોઈ વસ્તુ ફેંકલી હોય તો લાખ મૈલ ગયા પછી તે દર સેકન્ડે ૧૬૫ મૈલ ચાલે એમ બને નહિ. ઉંચે ચડતાં તેનો વેગ ઘણોજ ઓછો થઈ જાય. એક વિજ્ઞાનવેત્તા કહે છે કે જો કોઈ એમ કહે કે સૂર્યમાં વાતાવરણ નથી તો ત્યાંથી-સૂર્યમાંથી-ફેંકાએલો પદાર્થ પહેલવહેલો જે વેગે નીકળે તે વેગ દર સેકન્ડે ૨૫૫ મૈલનો હોવો જોઈએ. કર્ણુહિલ નામના વિજ્ઞાનવેત્તાના લેખપર કોઈએ એવું વિવેચન કરેલું છે, કે સૂર્યમાંથી ફેંકતો આ પદાર્થ દર સેકન્ડે ૫૦૦ મૈલથી વધારે ગતિનો હોવો જોઈએ.

પરંતુ સૂર્યમાં વાતાવરણ નથી એમ કહી શકાય નહિ; કેમકે સૂર્ય ઘાટા વાદળાંથી વીટાએલો દેખાય છે. ઓકટર સાહેબે આ તમામ બાબતોનો વિચાર કરી નક્કી કર્યું છે કે પૃથ્વીના વાતાવરણમાં જેટલું અટકાવ કરવાનું બળ છે તેટલુંજ સૂર્યના વાતાવરણમાં હોય તો તે પદાર્થ સૂર્યમાંથી નીકળે ત્યારે તેનો વેગ દર સેકન્ડે આશરે એક હજાર મૈલ હોવો જોઈએ.

આ વેગ મનથી પણ અચિંત્ય છે એટલા વેગે ફેંકાએલો પદાર્થ એક સેકન્ડમાં આખો ભારતવર્ષ ઉઘાડી શકે. પાંચ સેકન્ડમાં તો કલકત્તાથી રિલાયત પહોંચી જાય અને ૨૮ સેકન્ડ અર્થાત્ અર્ધા મિનિટ ન થાય ત્યાં તો પૃથ્વીનું પરિક્રમણ કરી પાછો આવી શકે.

ખીજી પણ એક નવાઈ જેવી વાત આ છે:-આપણે મારીનો ગોળો ઉંચે ફેંકીએ તો પાછો આવીને તે પૃથ્વીપર પડે છે. તેનું કારણ એ છે કે પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણના બળે અને વાયુના અટકાવના બળે, ફેંકાએલા પદાર્થની ગતિ ક્રમે ક્રમે નાશ પામે છે; ઉંચે જવાનું બળ નાશ પામતાં ગુરુત્વાકર્ષણને બળે તે પૃથ્વીપર પડે છે. સૂર્યમાં પણ અવશ્ય એવું થવાનો સંભવ છે, પરંતુ ગુરુત્વાકર્ષણ શક્તિ તથા વાયુની કાંચવાની શક્તિને પણ હદ હોય છે. અવશ્ય એવી પણ એક વેગવાળી ગતિ

જેનાથી આ બંને શક્તિઓ પરાભવ પામે છે. ગણતરીથી નક્કી થયું છે કે પ્રથમ નીકળતી વખતે જે વસ્તુ દર સેકન્ડે ૩૮૦ મૈલની ઝડપે ચાલે તેને ગુરુત્વાકર્ષણનું બળ અને વાયુનું અડચણ કરવાનું બળ અસર કરી શકે નહિ. તેથીજ ઉપર વર્ણવેલો દર સેકન્ડે ૧૦૦૦ મૈલના વેગે સૂર્યમાંથી નીકળતો પદાર્થ પાછો સૂર્યમાં આવી શકે નહિ. મતલબ કે પ્રેક્ટિસર ઇયગ સાહેબે સૂર્યમાંથી ફેંકાતા જે પદાર્થો જોયા છે, તે પદાર્થો પાછા સૂર્યમાં જવાના નહિ, તેઓ તો અનન્ત આકાશમાં અનંતકાળ લગી ફર્યા કરવાના. તે ધૂમકેતુ ગણાશે, આકાશી પદાર્થો કહેવાશે, કે શું કહેવાશે તે તો કોણ કહી શકે ?

એક ખગોળવેત્તાએ એવો સિદ્ધાંત કરેલો છે કે સૂર્યમાંથી ફેંકાતા આ પદાર્થો લાખ મૈલ સુધી દેખાય છે પણ તેથી વધારે દૂર તે જતા નથી. એમ સમજવાનું નથી. જ્યાં સુધી તે સળગતા કે તેજવાળા રહે છે ત્યાંસુધી તે આપણી નજરે પડે છે; પરંતુ જ્યારે કંડા પડી પ્રકાશરહિત થાય છે ત્યારે તે જોઈ શકાતા નથી. આથી સૂર્યમાંથી ફેંકાતા આ પદાર્થો અતિ અદ્ભુત વસ્તુ છે એમાં કશો શક નથી. એ પદાર્થો લાખો મૈલમાં વિસ્તાર પામનારા છે, મનના જેવી અપાર ગતિવાળા છે અને નવી નવી અનેક સૃષ્ટિઓના આદિકારણરૂપ છે.

આકાશમાં તારા કેટલા છે ?

ગાઢા અંધારાવાળા રાતે ગગનમંડળમાં જે અસંખ્ય ચળકતા બિંદુઓ જણાય છે તે શું હશે ?

એ બધા તારા છે. ત્યારે તારા એટલે શું ? આ પ્રશ્ન પૂછતાં રફૂલના બધા વિદ્યાર્થીઓ તુરતજ ઉત્તર આપશે કે એ બધા તારા સૂર્યો છે. પરંતુ સૂર્ય તો સમગ્ર જગતને ઉજ્જ્વળતા આપનારો, પ્રચંડ કિરણોવાળો છે, તેની સામે નજર નાખવાને પણ મનુષ્ય શક્તિમાન નથી, અને તારાઓ તો બિંદુમાત્ર છે. વળી તેમાંના કેટલાક તો એવા છે કે જે નરી આંખે તો જોઈ પણ શકાતા નથી. આ રીતે બન્નેનો પરસ્પર વિરોધ હોવાથી તારાને સૂર્યો કમ કહી શકાય ? ક્યાં પ્રમાણથી નિશ્ચય કરાય કે તે સૂર્ય છે ? આનો ઉત્તર રફૂલોના વિદ્યાર્થીઓ તો આપી શકશેજ નહિ. જેમને યૂરોપીય વિજ્ઞાનસંબધી વિશેષ અનુભવ નથી તેઓ પણ આ વાત સાંભળીને વિસ્મય પામશે. તેમને અમે એમજ કહીશું કે આ વાત પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય તેવી છે; પરંતુ તે પ્રમાણાનું અહીં વિવેચન કરવું તે અમારો ઉદ્દેશ નથી. જેઓએ યૂરોપની જ્યોતિષવિદ્યાના સારા અભ્યાસ કર્યો છે તેઓને માટે આ વિષે વિવેચન કરવું નિરુપયોગી છે, ને જેઓએ એ વિષે કશું જાણ્યું નથી તેઓને માટે

અહીં એ પ્રમાણે સમજાવવાં તે પણ કઠણ છે. અહીં માત્ર એકાદ એ કઠણ વિષયોનું વિવેચન તેમને માટે કરીશું. પહેલું આકાશની અંદર રહેલા તારાઓનું અંતર શી રીતે માપી શકાય તે, અને બીજું પ્રકાશમાપક નામનું આશ્ચર્યકારક યંત્ર કેવી રીતનું છે, તથા તેના ઉપયોગ શી રીતે થાય છે તે.

આ વિષયમાં અગ્રે વિશેષ હિંડા ઉતરવાને પ્રયત્ન કરીશું નહિ; પરંતુ અમે જિજ્ઞાસાવાળા વાચકોને એવી ભલામણ કરીએ છીએ કે તેઓ યુરોપીય વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રમાં વિશ્વાસ રાખી સમજશે તો જણાશે કે દેખાતા ધણીએક તારા વાસ્તવિક રીતે સૂર્યો છે, પરંતુ બહુ દૂર છે માટે તે તેજનાં ટપકાં જેવા જણાય છે.

આ જગતમાં અત્યારે કેટલા સૂર્યો છે ? એ પ્રશ્નનો જવાબ આપવો એ અમારો હિદેશ છે. ચંદ્ર તથા વાદળો વગરની રાત્રે ગગનમંડળમાં જોતાં નક્ષત્રો તો જાણે માતાજી નથી. આપણે કહીએ છીએ કે નક્ષત્રો અસંખ્ય છે. વાસ્તવિક રીતે શું નક્ષત્રો અસંખ્ય છે ? નજરે જોતાં સામાન્ય રીતે જે નક્ષત્રો દેખાય છે તેની શું ગણતરી કરી શકાય નહિ ?

આ તો અતિ સહેલી વાત છે. જે કોઈ પ્રયત્ન આરંભી સ્થિર મને ગણતરી કરવાને તૈયાર થાય તે તારા ગણવામાં સફળ થાય; કેમકે દૂરબીનની મદદવિના જે તારાઓ દેખાય છે તે અસંખ્ય નથી પણ સંખ્યામાં છે. ત્યારે તારાઓ ધણા જણાય છે તે શાથી ? તે ગમે ત્યાં વિખરાયલા છે તેથી. વળી જે તારાઓ હારો-હાર ને ક્રમે સ્થાપિત છે તેના કરતાં જે હારખંધ નથી ને ગમે તે ઠેકાણે વિખરાયલા છે તેની સંખ્યા વધારે છે.

વસ્તુતઃ જે તારાઓ દૂરબીનની મદદવિના દેખાય છે તે તારાઓની યુરોપી ખગોળવેત્તાઓએ ફરી ફરી ગણતરી કરી છે. ખર્લિનમાં જે તારાઓ દેખાયા હતા તેની ખગોળવેત્તાએ ગણતરી કરી દીપણી તૈયાર કરી છે. આ દીપણીમાં ૪૨૫૬ તારાની સંખ્યા મૂકી છે. પારીસમાં જેટલા તારા જણાયા હતા તે હેબ્બેલ્ટને મતે ૪૧૪૬ ની સંખ્યામાં છે. એક ખગોળવેત્તાના અંચમાં આકાશમંડળના અગ્રિ જેવા-એલા તારાઓની જે દીપણી થઈ છે તે આ પ્રમાણે છે:—

પહેલા વર્ગમાં...	૨૦	તારા.
બીજા વર્ગમાં...	૬૫	"
ત્રીજા વર્ગમાં...	૨૦૦	"
પાંચમા વર્ગમાં	૧૧૦૦	"
છઠ્ઠા વર્ગમાં	૩૨૦૦	"

૪૫૮૫

આ દીપણીમાં એવા વર્ગના તારાની ગણતરી નથી, તેમાં શૂન્યમાં છે, તેને

પણ સાથે મેળવી ગણતરી કરતાં આશરે ૫૦૦૦ પાંચ હજાર તારાઓ થાય છે.

આપણે જેમ જેમ વિપુલવૃત્તની વધારે વધારે પાસે જતા જઈએ તેમ તેમ વધારે તારાઓ નજરે પડે છે. બલિંન ને પારીસમાં જેટલા તારાઓ દેખાય છે તેના કરતાં હિંદુસ્તાનમાં વધારે દેખાય છે, કેમકે તે વિપુલવૃત્તની નજીક છે; પરંતુ અહીં પણ તેની સંખ્યા છ હજારથી તો વધારે નથી.

એકી સમયે આકાશના અર્ધા ભાગના તારાજ આપણે જોઈ શકીએ તેમ છીએ. બીજા અર્ધા ભાગના તારા બીજા બાજુના આકાશમાં હોય છે. મનુષ્યની નજરે એકીસમયે દેખાતા તારાની સંખ્યા ૩૦૦૦ ત્રણ હજારથી વધારે હોતી નથી.

આત્યાર સુધી અમે આજેથી દેખાતા તારાનું વર્ણન કર્યું, પરંતુ જે દૂરબી-નની સહાયથી ગગનમંડળ જોવામાં આવે તો આશ્ચર્ય ઉપજ્યા વિના રહેતું નથી, અને અવશ્ય કમૂલ કરવું પડે છે કે આકાશમાં તારા અસંખ્ય છે એ સિદ્ધ વાત છે. આજે જોતાં જ્યાં એક કે બે તારા દેખાય છે, ત્યાં દૂરબીનવડે જોતાં હજાર તારા દેખાય છે.

એક ખગોળવેત્તાએ આ વિષય સિદ્ધ કરવાને મિથુનરાશીના કાંધક ભાગનાં એક બે ચિત્રો આપેલા છે. દૂરબીન વિના જે રીતે દેખાયું છે તે પહેલા ચિત્રમાં આપેલું છે. એ પહેલા ચિત્રમાં માત્ર પાંચ નક્ષત્રો ચીતરેલાં છે. બીજા ચિત્રમાં દૂરબી-નવડે જે દેખાયું તેને પણ ચીતરેલું છે. આથી પહેલા ચિત્રમાં જે ટેકાણે પાંચ તારા દેખાતા હતા ત્યાં ૩૨૦૫ તારા દેખાયા છે.

દૂરબીનવડે જેટલા તારા દેખાયા છે તેની સંખ્યા અને દીપણી યથા છે. સુવિ-ખ્યાત સર વિલિયમ હર્સલે આ કામમાં પ્રથમ પ્રયત્ન કર્યો છે. તે હમેશાં રાતે પોતાના દૂરબીનવડે દેખાતા તારાની ગણતરી કરી દીપણી કરતો. ચંદ્રથી આકાશ જેટલું ઢંકાય છે તેવડા તેવડા ગગનના આકાશ પડે તેણે પોતાના ૩૪૦૦ વારના પ્રયત્ને તપાસી નક્કી કર્યા છે. એટલે કે તેણે નિરીક્ષણ કરેલા આકાશી ભાગ આખા આકાશનો અડીસોમો ભાગ હતો. આકાશના આ -૦૦૪ મા ભાગમાં નેતું હજાર એટલે લગભગ એક લાખ તારાની ગણતરી થઈ છે. બીજા એક વિખ્યાત ખગોળવેત્તાએ એવી ગણતરી કરી છે કે આવી રીતે આખા આકાશમંડળને તપાસી તેની જે દીપણી કરી હોય તો એંશી વર્ષ લાગે.

ત્યાર પછી સર વિલિયમના પુત્ર સર જોન હર્સલે આકાશ તપાસવાનો નિશ્ચય કર્યો અને ૨૩૦૦ વાર આકાશનું નિરીક્ષણ કરી તેણે બીજા પણ ૭૦,૦૦૦ તારાની ગણતરી કરી છે.

બીજા એક ખગોળવેત્તાએ પોતાની દીપણીમાં નવ વર્ગ સુધીના તારાઓ દાખલ કરેલા છે. જેમાં સાતમા વર્ગમાં ૧૮૦૦૦ તારા, આઠમા વર્ગમાં ૪૦,૦૦૦ તારા, ને નવમા વર્ગમાં ૧,૪૨,૦૦૦ તારાઓ મૂકેલા છે. આ વિના બાકીના

વર્ગની સંખ્યા આગળ અપાયેલી છે; પરંતુ આ બધી સંખ્યા તો સામાન્ય છે. વાદળાં વિનાની રાત્રે નદી જેવો મોટો ધોળો લીસોટો ગગનમાં દેખાય છે, જેને આપણે આકાશગંગા કહીએ છીએ, એ આકાશગંગા દૂરથી નથી જોતાં તારાનો સમુદાય લાગે છે. તે ઘણે છેટે હોવાથી તેના બધા તારા દેખાતા નથી; પરંતુ તેનું તેજના એકત્ર થવાથી આકાશગંગા ધોળા રંગની દેખાય છે. તેમાં દૂરથી નથી જોતાં નાના નાના તારા દેખાય છે. સર વિલિયમ હર્સલે ગણતરી કરી નક્કી કર્યું છે કે આ આકાશગંગામાં એક કરોડ એશી લાખ તારા છે.

એક ખગોળવેત્તાએ લખ્યું છે કે આખા આકાશમંડળમાં બે કરોડ તારા છે. બીજે એક ખગોળવેત્તા લખે છે કે “ મેં સર વિલિયમ હર્સલનાં આકાશનાં તથા રાશિચક્રનાં ચિત્રો જોયાં છે, તેમજ બેસેલે ક્રિટિકલ યમ્પ કરેલી બધી ટીપ્પણીઓની ભૂમિકામાં કરેલી ભૂલો પણ જોઈ છે, અને હવે આ સંબંધી વિસેરના બાધિલા નિયમોનો આધાર લઈ ગણતરી કરી તો આખા આકાશમંડળમાં માત્ર કરોડ સત્તર લાખ તારા જણાયા છે.

આટલી સંખ્યા સાંભળતાં બુદ્ધિ કુંઠિત થાય છે. આપણે જ્યાં આકાશમાં જણુ હજાર તારા જોઈને અસંખ્ય ધારતા હતા ત્યાં સાત કરોડ સત્તર લાખની સંખ્યાને તો બાલુપર મૂકીએ અને માત્ર બે કરોડની સંખ્યા લઈએ તો પણ કેટલો વિસ્મય થાય ?

પણ આટલેથી જ તારાની સંખ્યા પૂરી થતી નથી. દૂરથી નહીં મદદવડે આકાશમાં ધૂમાડા જેવા કેટલાક પદાર્થ દેખાય છે, જેનું નામ “ નીહારિકા ” આપેલું છે. અત્યંત શક્તિવાળા દૂરથી નવડે અત્યારે જણાયું છે કે એ “ નીહારિકા ” કેવળ તારાઓનો સમૂહ છે, ઘણા ખગોળવેત્તાઓ કહે છે કે આખવડે જેવાથી અથવા દૂરથી નહીં મદદથી જે તારાઓ આકાશમાં છૂટાછવાયા દેખાય છે તે પણ એક એક તારામંડળનો સમૂહ છે. આવી અનંત તારાવાળી આકાશગંગામાં એ મંડળો સમાએલાં છે, ને એવો સમૂહ તેજ આકાશગંગા છે. વળી દૂરથી દેખાતી તારાના સમૂહવાળી આ ‘ નીહારિકા ’ એ પણ ભિન્ન ભિન્ન તારામંડળો છે. જેમ સમુદ્રને કઠિ રેતી, ને વનમાં પાંદડાં, એ અગણિત છે, તેમ ‘ નીહારિકા ’ માં અસંખ્ય તારામંડળો છૂટાછવાયા પડેલાં છે. નીહારિકાની અંદર આવેલાં આ બધાં તારામંડળની ગણતરી કરતાં તો સાત કરોડ ને સત્તર લાખની સંખ્યા ક્યાં તણાઈ જાય ! તાત્પર્ય કે કરોડો કરોડો તારા આકાશમંડળમાં ગતિ કર્યા કરે છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. આ આશ્ચર્યકારક બતાવ જોતાં અને તે સંબંધે વિચાર કરતાં મનુષ્યબુદ્ધિ મંદ અને અશક્ત બને છે. ચિત્ત વિહ્વળ બને છે. ગગનની અમાપ સીમા પાસે માનવબુદ્ધિબળ અસ્તપ્રાય લાગે છે.

આ કરોડો તારા બધાજ સૂર્યો છે. આપણે જે એક વરતુને સૂર્યને નામે ઓળખીએ છીએ તે પદાર્થ કેટલો મોટો છે ? તે સંબંધે “ સૂર્ય ” ઉપરના

ઉત્પાતો " માં આપણે જોયું છે. એ સૂર્ય આપણી આ પૃથ્વી કરતાં ૧૩ લાખ ગણો મોટો છે; ને એ સૂર્ય કરતાં તારામંડળમાં રહેલા અનેક તારાઓ અનંતગણા મોટા છે. આ વાત ગણિતથી સિદ્ધ થયેલી છે. " સીરિયસ " નામનો એક તારો જે ઘણાજ નજીકમાં છે તે સૂર્યના કરતાં ૨૬૬૮ ગણો મોટો છે. કેટલાક તારાઓ જે અહીંથી મૂર્ચના પ્રમાણમાં ઘણાજ ઝીણા દેખાય છે તેની ગણતરીથી સિદ્ધ થયેલું છે કે એ તારાઓનો વિરતાર અતિ વિસ્મયકારક છે; અને તેનું તેજ પણ અતિ વિસ્મયકારક છે. આવા કરોડો સૂર્ય હમેશાં આકાશમાં ગતિ કર્યા કરે છે. આપણા સૂર્યને મધ્યમાં રાખી જેમ સૂર્યમંડળના ગ્રહો અને ઉપગ્રહો તેની આસપાસ ભ્રમણ કરે છે; તેમજ આ બધા સૂર્યોને ફરતાં ગ્રહો અને ઉપગ્રહોનાં મંડળો છે; એ નિઃસંદેહ વાત છે. ત્યારે આ જગતમાં કેટલા કરોડ સૂર્યો ને કેટલા કરોડ પૃથ્વીઓ છે તે કેાણુ સમજી શકે ? આ આશ્ચર્યજનક વાત કોની મતિમાં ઉતરી શકે ? પૃથ્વીના પ્રમાણમાં જેમ તેની રેતીનો એક ઢગ છે; તેમ બ્રહ્માંડના પ્રમાણમાં આપણી આ સમુદ્રવેષ્ટિત પૃથ્વી છે; અથવા તે રેતીના ઢગ કરતાં પણ વુઝ છે. એ પૃથ્વીના ઉપર વળી એક પામર મનુષ્ય ! અદ્વા બ્રહ્માંડમાં તેની શી છુદ્ધતા ! આ વાત વાંચતાં કયો જીવ પોતાના મનુષ્યત્વનો ગર્વ કરી શકે ?

૫. સ. ૧૬૩૮ માં સૌલેવીન નામના એક માણસે કેળવેલા હસોની મદદથી ઉડવાનો યત્ન કર્યો હતો. ૬. સ. ૧૬૭૮ માં બેનીયર નામનો એક ફ્રેંચ હાથે પગે પાંખો બાંધી ઉડ્યો હતો. ૭. સ. ૧૭૧૦ માં ગુજમાન નામનો એક ફ્રેંચ લાકડાનું એક પક્ષી બનાવી તેમાં વાયુ ભરી, તેની પીઠપર મેસી આકાશમાં ઉડ્યો હતો, માર્કવીસ કે પોતાની મેડીપરથી ઉડવાની મહેનત કરતાં નહીંમાં પડ્યો હતો, અને એવીજ દશા એક બીજો માણસ પણ પામ્યો હતો.

૮. સ. ૧૭૬૧ માં રસાયનવિદ્યામાં વિખ્યાત ડૉક્ટર વૉલ્ટે બહેર ક્યુ' દે હાઇ-ડ્રોજન વાયુ ભરેલી ચીજ આકાશમાં ઉડી શકે. પ્રોફેસર ક્રામ્પ્ટોએ એનો પ્રયોગ કરી નક્કી કર્યું; પરંતુ ત્યારે પણ વિમાનની કલ્પના આવી ન હતી.

વિમાનને સૌ પહેલો બનાવનાર મૉન્ટ ઝૉલ્ફીર નામનો ફ્રેંચ હતો; પણ તેણે હાઇડ્રોજનની મદદ લીધી ન હતી. તેણે પહેલાં એક શણુની કાથળા બનાવી અંદર કાચળ ચોટાડ્યા, અને અંદર ઉતો વાયુ ભર્યો. ઉતો વાયુ હલકો હોય છે; એટલે કાથળા ઉડે ઉડી. પ્રોફેસર ચાર્લ્સે હાઇડ્રોજન ભરેલું પહેલવહેલું વિમાન બનાવ્યું; અને એંગ્લેજ નામના વિમાનમાં કહેલો વાયુ પૂરી વિમાન ઉડાડ્યું. તે વિમાનમાં હિંમત કરી ક્રાઇ માણસ બેઠું ન હતું. રાજપુરુષો જીવહત્યાની ખીકે કાંઈને વિમાનમાં બેસવા દેતા નહિ. એ વિમાન કેટલુંક ઉચ્ચ ઉડી ફાટ્યું, અને હાઇડ્રોજન નીકળતાં તે ભોંયપર પડ્યું અને જોનેસ નામના ગામડામાં પડ્યું. આવું કદિ ન દોઢેલું પંખી જોઈ ગામડીયા ભય પામ્યા, અને ક્રાંસાહલ મચાવી મૂક્યો.

અનેક ગામડીયાઓ તેને જોવા એકઠા થયા, અને કહેવા લાગ્યા કે, “શી રીતે આ જગતું આકાશમાંથી નીચે આવ્યું?” બે પાદરીઓ બોલ્યા કે: “આ તો ક્રાઇ અસૌકિક જીવના દેહનું ચામડું છે.” આ સાંભળી ગામવાસીઓ તેનાપર ટેફાં અને ગોદા મારવા લાગ્યા; ને માન્યું કે તેમાં જૂત કે રાક્ષસ છે. આથી ગામનાં માણસો જૂતને શાંત કરવા ટોળેટોળાં મળી મંત્રપાઠ સાથે ગામની પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યા; કે જેથી મંત્રખળે જૂત ભાગી જાય ! હવે જૂત છે કે નહિ ? એ જાણવા માટે ફરી ધીરે ધીરે બધા ત્યાં આવ્યા; તથાપિ જૂત જાય નહિ. વાયુનાં સ્પર્શે તે જરા જરા હાલતું હતું. આથી એક ગામડીયા વીરે આવી હિંમત કરી તેના ઉપર બંદુક છોડી એટલે વિમાનમાં છિદ્ર પડતાં વાયુ ધીરે ધીરે બહાર નીકળવા માંડ્યો અને જૂતનું શરીર સંકોચાવા લાગ્યું ! આથી વધારે હિંમતવાન યશ્ બીજાએ ચત્રનો ધા કર્યો, ત્યારે ચીરામાંથી વધારે પ્રમાણમાં હાઇડ્રોજન બહાર નીકળ્યો, તેની ગંધથી ભય પામી પેલો બહાદુર રજુક્ષેજ છોડી પન્નાવન કરી ગયો ! પરંતુ આ રાક્ષસનું લોહી તો વાયુ હતો, તે ચીરામાંથી તમામ બહાર નીકળ્યો અને જૂત છિન્નમસ્તક બકરાની પેઠે તરફથી મરી ગયું. પછી પેલો બહાદુર પુરુષ પાછો આવી તેને પોતાના થોડાંનાં પૂંછડા સાથે બાંધી ઠસડી ગયો ! બે આપણા દેશમાં આવું બન્યું હોય

તો દેવદેવીઓની માનતાઓ થાત; અને ચંડીપાઠ કરતાં આહુશોભે પણ કંઈક લાભ થાત, ત્યાર પછી મોન્ટે ગોલ્ફરે કરી હજી વાયુ ભરેલું વિમાન બનાવી ભર્તેલથી છોડ્યું. તેમાં હાલનાં વિમાનોની પેઠે એક રથ વળગાડવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ ત્યારે પણ સાથે માણસ નહોતું, એ રથમાં એક ઘેરો, એક ફેફડો અને એક હૃદય હતાં ચડ્યાં હતાં. તેઓ આનંદે આકાશવિહાર કરી પછાત સદેહે સર્વલોકમાં આવ્યાં હતાં. તેઓ પુણ્યવાન શ્રવે એમાં તો સદેહ નહિ !

હવે વિમાન સાથે માણસો હોવા તૈયાર થયાં; પણ અવહવાની શંકાએ કસિનેા અધિપતિ તેમને રજા આપતો નહિ. તેનો મત એ થયો કે જેને ન્યાયની કોર્ટે પ્રાણદંડની સજા કરી હોય તેને વિમાનમાં ચડાવવો, એટલે ગરે તો ભલે મરે, આ સાંભળી એક વિદ્વાનવેતાને તો બહુજ માઠું લાગ્યું કે "આકાશમાર્ગે અથમ સફર કરવામાં શું આવું ગૌરવ છે ? ને તે શું આવા દુરાચારી નરાધમના કપાળમાં ઘટે ?" આ પછી એક માણસ રાણીની મદદથી રાજાની રજા મેળવી વિમાનમાં ચડ્યો હતો, અને નિર્વિદે પાછો ઉતર્યો હતો, પરંતુ બે વર્ષ પછી વિમાનમાં ચડતાં નાંચે પડીને મરણ પામ્યો હતો. એ ભલે, પણ પહેલવહેલો ગગનમાં જનાર તેજ માણસ કહી શકાય. દુષ્પન્ત, પુરૂરવા, કૃષ્ણ, અર્જુન વગેરેને મનુષ્યો કહેવા એ તો અતિ ધૂષતાનું કામ છે. વળી લક્ષ્મી વિમાનમાં બેસી સમુદ્ર પાર કરી પાંચમા વાયુનાં વરતાવડે અયોધ્યામાં આવનાર રામચંદ્ર પણ મનુષ્ય નહિજ; નહિ તો તેમને આ માન આપવામાં અમને હરકત ન હતી.

ત્યાર પછી ચાર્લ્સ અને રોબર્ટસ એ બે જણા છ લાખ માણસોની સમક્ષમાં રાજમહેલ પાસેથી હાઈડ્રોજન ભરેલા વિમાનથી ઉડે ચડ્યા, અને ૧૪૦૦૦ હજાર ફૂટ ઊંચા ચડ્યા.

આ પછી વિમાનમાં બેસવું સાધારણ થયું; પરંતુ વિદ્વાનનાં તરવોની તપાસ માટે જેઓએ આકાશમાર્ગે યુસાફરી કરી હોય તેજ આપણે માટે વિશેષ ઉપયોગી છે. તેમાં ઇ. સ. ૧૮૦૪ માં ઉડે ચડેલ ગાષ્ણ લુકાસની યુસાફરી વધારે પ્રસિદ્ધ છે. તે એકલો ૨૩૦૦૦ હજાર ફૂટ ઉંચે ચડી ઘણાં વિદ્વાનનાં તરવોની તપાસ કરી આવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૩૬ માં ગ્રીન અને હોલાડ સાહેબ પંદર દિવસનેા યોરાક વગેરે વિમાનમાં લઈ ઇંગ્લાંડમાંથી આકાશમાં ચડ્યા હતા. તેઓ સમુદ્ર ઓળંગી અંદાર કસાકમાં જર્મનીના વિલ્મર્ગ નામના શહેર પાસે ઉતર્યા હતા. ગ્રીન ઘણો પ્રસિદ્ધ વિમાની હતો. તેણે લગભગ ૧૪૦૦ વાર ગગનપ્રયાણ કર્યું હતું અને વજુ વાર સમુદ્ર ઓળંગ્યા હતા. એટલે ડ્રિગ્લિગમાં પણ રાખાપણમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે ટૂંકી બજવામાં કાર્યો કરી કરાયા છે. ગ્રીન બે વાર સમુદ્રમાં પડ્યો હતો અને નિપુણતાથી બચ્યો હતો; પરંતુ જણાય છે કે-જેમ્સ-પોસ્ટર કરતાં કોઈ વધારે ઉંચો ચડી શક્યો નથી. તે ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં બુલવરદામ પટ્ટનથી ચડી સાત માસ

હિંચો ચડ્યો હતો. તેણે સેંકડો વાર ગગનમાં ભ્રમણ કરી અનેક વૈજ્ઞાનિક તસ્વીની તપાસ કરી હતી. હાલમાં અમેરિકાના વિમાની વાઇઝ સાહેબે અમેરિકાથી ઍટ્લાંટીક મહાસાગર ઍળાંગી યુરોપમાં આવવાના પ્રયાસે વિમાનયાત્રા કરી હતી; પરંતુ માર્ગમાં વાવાઝોડામાં પડવાથી તેને નીચે ઉતરવું પડ્યું હતું, છતાં એ સાહસ વિસ્મયકારક હતું.

વાયકોને વિમાનયાત્રાનું સુખ જાતે અનુભવ કર્યા વિના યથાર્થ સમજાય તેમ નથી; પરંતુ વિમાનીઓએ આકાશમાં ચડી શું શું જોયું? તે તેમના રચેલા અથો-માઈ સંગ્રહ કરી આ રચણે કહેતાં વાયકોનો કંઈક અસંતોષ ઍણો કરાશે. સમુદ્રનો અર્થ આપણે અપાર પાણીનો સમૂહ સમજીએ છીએ; પરંતુ જે વાતાવરણે પૃથ્વી વીંટાએલી છે તે પણ મહાન વિશાળ મહાસાગર છે, અને પાણીના સમુદ્ર કરતાં તે અનંતગણ છે. આપણે એ વાયુસમુદ્રના તળાવાના જીવો છીએ. આ વાયુસમુદ્રમાં પણ વાદળોના અનેક ખેડે, વાયુનાં ઝરણો વગેરે છે, તે ખામતમાં કંઈક જાણવું હાનિકારક નથી.

વિમાન થોડું ઉંચે જતાં તે વાદળોને બેઢીને ઉડે છે. વાદળોનું આવરણ આવતાં વિમાનીઓથી પૃથ્વી દેખાતી નથી, અથવા કદાચિત દેખાય તો નીચે અખંડ અનંત ખીજ પૃથ્વી જેવી વાદળોએ વીંટાએલી દેખાય છે. આ પૃથ્વીનો ગોળો વરાળ ભરેલા વાતાવરણે વીંટાએલો છે. જે ખીજ અહોમાં જ્ઞાનવાળાં પ્રાણીઓ વસતાં હોય તો તેઓ પૃથ્વી ઉપરનું વાદળોનું આવરણજ દેખી શકે; પરંતુ પૃથ્વી તેમને ધણે ભાગે ન દેખાય. તે રીતે આપણે પણ જૂદાસ્પતિ વગેરે અહોનાં વાદળોનાં આવરણો કે જે તડકાથી તેજસ્વી થયેલાં હોય છે તેનેજ દેખી શકીએ છીએ. હાલના ખગોળવેતા-ઓનું આ રીતે અનુમાન છે.

આ રીતે પૃથ્વીથી સંબંધરહિત ઘણાં વાદળોના ઉપર સ્થિર થઈને જોઈએ તો સર્વત્ર જીવરહિત અને ગતિરહિત લાગે. મથાળે આકાશ ગાઢ અંધકારમય! એ અંધ-કાર પણ આશ્ચર્યમય છે. આકાશ વસ્તુતઃ ગાઢ અંધકારમય છે. એનો રંગ ઘણો કાળો છે. અમાવાસ્યાની રાત્રિએ દીપરહિત ધરમાં તમામ ખારીખારણાં બંધ કરી જોતાં જેવો અંધકાર જણાય છે તેવોજ આકાશનો વાસ્તવિક રંગ છે. તેમાં રચણે રચણે પ્રચંડ તેજવાળા તારાઓ છે, પરંતુ તેના પ્રકાશથી અનંત આકાશનો અનંત અંધકાર નષ્ટ થતો નથી; કેમકે એ ખંધ તારાઓ અત્યંત દૂર રહેલા છે. આમ છતાં પણ આપણે આકાશને અંધકારમય ન દેખતાં ઉજ્જવળ દેખીએ છીએ તેનું કારણ વાયુ છે. સૌ જાણે છે કે સૂર્યનો પ્રકાશ સાત રંગવાળો છે. પાસાવાળા લોલકના કાચથી એ રંગો જૂદા દેખાય છે. વાયુ જડ પદાર્થ છે; પરંતુ એ પદાર્થ પ્રકાશને શોકતો નથી. વાયુ સૂર્યપ્રકાશના ખીજ સાતે રંગોને આવવા દે છે; પરંતુ કાળા રંગને અટકાવે છે. એ અટકાવેલો કાળો રંગ વાયુથી પ્રત્યાઘાત પામે છે. એ પ્ર-

ત્યાહાત પામેલા રંગવાળી પ્રકાશરેખા આપણી આંખોમાં પેસવાથી આપણને આકાશ ઉજ્જવળ નીલરંગનું દેખાય છે; અંધકારમય દેખાતું નથી. પરંતુ * પૃથ્વીથી જેટલું ઉંચે ચડાય તેટલા વાતાવરણના થરો ઓછા થતા હોવાથી ગગનનો ઉજ્જવળ નીલ વર્ણુ તેટલા પ્રમાણમાં ઓછો દેખાય છે, અને આકાશનો કાળો રંગ તે પ્રમાણે વધારે વધારે દેખાતો જાય છે. આથી ઉંચે ચડતાં ગાઢ અંધકાર દેખાય એ વાત સ્પષ્ટ છે.

એ રીતે માથા ઉપર ગાઢ અંધકાર, પગતળે મોટાં શિખરવાળી પર્વતમાળાઓ પર શોભતાં વાદળાઓ, તે પર્વતમાળાઓ પછી વાદળાઓ જેવી અને વાદળો પછી પર્વત ઉપર પર્વત અને તેના ઉપર પર્વતની પેઠે દેખાય છે. આ વાદળોના પર્વત કાષ્ઠ તો વચ્ચેથી કાળા અને પડખાંએ તેજવાળા; કાંઈ તેજે બીજાં કાષ્ઠ રહેલા, કાંઈ શ્વેત પત્થરે બનાવ્યા હોય તેવા; કાંઈ જાણે હીરાથી બનાવેલા; આવા આવા વાદળોના પર્વત (મેઘો) માં ચમકે વિમાન ચાલે ત્યારે નીચે મેઘ, ઉપર મેઘ, દક્ષિણે મેઘ, ઉત્તરે મેઘ, સંમુખમાં મેઘ, અને પાછળ પછી મેઘ જોવાય છે. ક્યાંક વળી વિજળી પછી ચમકે છે, ક્યાંક વાવાઝોડું થાય છે ક્યાંક વૃષ્ટિ થાય છે, તો ક્યાંક ખરફ પછી પડે છે. મૉન્ટ્યેર ફોર્નવીલ, એક વાર એક મેઘમાંથી વિમાનમાં ચઢી પસાર થતો હતો. તેનું કહેલ વર્ણન વાંચતાં સમજાય છે કે જેમ મોંગીરને રસ્તે પર્વતમાં પસાર થતાં વાદળાંનાં વૃદ્ધોમાં ચાલવું પડે છે તેમ વાદળાંમાં વિમાનથી પસાર થતાં અતુલવતુ પડે છે.

વિમાનથી આ વાદળાંના વૃદ્ધોમાં સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત અતિ આશ્ચર્યકારક દેખાય છે. પૃથ્વીમાં તેવો દેખાવ ક્યાંય દેખાવાનો સંભવ નથી. વિમાનમાં બેઠેલા અનેક માણસોએ એક દહાડામાં બે વાર સૂર્યાસ્ત જોયો છે, અને કાંઈ કાંઈએ એક દહાડામાં બે વાર સૂર્યોદય જોયો છે. એક વાર સૂર્યાસ્ત અને રાત્રિનો આરંભ દેખીને ફરી તેથી વધારે ઉંચે ચડતાં બીજાવાર સૂર્યાસ્ત દેખી શકાય; અને એક વાર સૂર્યોદય જોઈ ફરી નીચે ઉતરતાં તેજ દિવસનો ફરી વાર સૂર્યોદય દેખી શકાય.

વિમાન ઉપરથી જ્યારે પૃથ્વી ઉપર નજર નાખીએ છીએ ત્યારે તે મોટા ચિત્રપટ જેવી સપાટ દેખાય છે. ઉચી મેડીઓ, વૃક્ષો, ટેકરા, ટેકરીઓ અને નીચેનાં વાદળાંઓ એ બધાંજ, જાણે સપાટ જમીન ઉપર ચિત્ર ચિત્રથો હોય તેના જેવાં લાગે છે. મોટાં મોટાં શહેરો જાણે ગોઠવેલા નાના નાના ફોટાગ્રાફો ચાલ્યા જતા હોય એવો ભાસ થાય છે. મોટા મોટા દેશો નાનકડા નેસણ જેવા દેખાય છે. નદીઓ ધોળા લાંબા લૂગડા જેવી અને કાંઈક તો કાળા સર્પો જેવી દેખાય છે. મોટાં વહાણો અને આગબોટો બાળકોએ રમત માટે બનાવેલાં હોડકાં જેવાં દેખાય છે, જેઓ લાંડન અથવા પારીસ

* કાંઈ કાંઈ કહે છે કે વાયુમાં રહેલી પરાળથી પરાવર્તન પામતાં નીલ રંગનાં કિરણોને લીધે આકાશ ઉજ્જવળ નીલ રંગનું દેખાય છે.

ઉપર ઉડેલા છે; તેઓ નીચેનું દૃશ્ય જોઈ મુગ્ધ થયા છે; અને તે દેખાવની પૂરેપૂરી પ્રશંસા કરવા શક્તિમાન થયા નથી. ઝેશર સાહેબ લખે છે કે—“મેં લાંબું ઉપર ઉડતાં ઉડતાં જોયું તો એકજ વખતે ત્રીસ લાખ માણસોનાં નિવાસગૃહો મને દૃષ્ટિએ પડ્યાં. રાત્રિસમયે એ મહા નગરીઓના રાજરસતા ઉપર પ્રકટેલી દીપમાળાઓ અત્યંત મનોહર લાગતી હતી.”

જેઓ પર્વત ઉપર ચડ્યા છે તેઓ જાણે છે કે જેમ જેમ ઉંચે ચડાય તેમ તેમ ગરમી ઘટતી જાય છે. સીમલા, દાર્જીલિંગ વગેરે ટેકરીપર આવેલાં સ્થાનોની શીતળતાનું કારણ એજ છે; અને દિમાસય અરૂદ્ધું અલય છે તે પણ તેજ કારણથી. આથી વિમાનમાં જેમ જેમ ઉંચે ચડતા જાય તેમ તેમ શીતળતા અનુભવાય છે. ગરમી, ઉષ્ણતામાપક-પંચ (થર્મો-મીટર) વડે મપાઈ શકે છે, તે યંત્રમાં અંશ પાડેલા હોય છે. માણુમના શરીરની ગરમીનું માપ ૯૮.૫ અંશ (ડીગ્રી) છે. ૨૨.૦ ડીગ્રી ગરમીએ પાણીની વરાળ થાય છે. અને ૩૨ ડીગ્રી ગરમીએ પાણી અરૂદ્ધ અને છે.

પૂર્વના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ કહેતા કે, ૩૦૦ ફૂટ ઉંચે ચડતાં ગરમી એક ડીગ્રી ઓછી થાય છે. ૬૦૦ ફૂટ ચડતાં બે ડીગ્રી ઓછી થાય છે; પરંતુ ઝેશર સાહેબે બહુ વારની પરીક્ષાએ નક્કી કર્યું છે કે ઉંચે ગરમી ઘટવાનું પ્રમાણુ આવા સરળ નિયમાનુસાર નથી. આસપાસની સ્થિતિ પ્રમાણે ગરમીની વધઘટ થાય છે. જેમકે વાદળાં હોય તો ગરમીનો ઘટારો ઓછો થાય છે, કેમકે વાદળાં તાપ અટકાવી તેને શોષી લે છે. વળી દિવસના ભાગમાં જ રીતે ગરમીનો ઘટારો થાય છે. તેવી રીતે રાત્રિમાં બનતું નથી. ઝેશર સાહેબે પરીક્ષાનું પરિણામ નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે:—

પૃથ્વી ઉપરથી ૧૦૦૦ ફૂટ લગીમાં વાદળાંવાળી સ્થિતિમાં ગરમી ૪.૫ ડીગ્રી ઓછી થાય છે, પણ વાદળાં ન હોય તો ૬.૨ ડીગ્રી ઘટે છે. ૧૦,૦૦૦ ફૂટ લગીમાં વાદળાંવાળી સ્થિતિમાં ગરમી ૨.૨ ડીગ્રી ઘટે, પણ વાદળાં ન હોય તો ૨ ડીગ્રીજ ઘટે છે. ૨૦,૦૦૦ ફૂટ ઉંચાઈએ વાદળાંવાળી સ્થિતિએ ગરમી ૧.૧ ડીગ્રી ઘટે, પરંતુ વાદળાં ન હોય તો ૧.૨ ડીગ્રી ઘટે છે. ૩૦,૦૦૦ ફૂટ ઉંચાઈએ ફક્ત ગરમી ૬.૨ ઘટે છે. ગરમી ઘટવાનો હેતુ ઉંચે જતાં ઠંડાણે ઠંડાણે અરૂદ્ધા કણો દેખાય છે, અને ક્યારેક તો તે વિમાનમાં પડે છે. ઉંચે ચડતાં શીતળતા ધણીવાર વિમાનીઓને દુઃખદાયક થઈ પડે છે, એટલુંજ નહિ પણ ધણીવાર તેમના હાથપગ અશક્ત બની જઈ તેમાંનું ચેતન હરાઈ જાય છે.

વાતાવરણના ઉપરના ભાગમાં તાપ ઓછો હોવાનાં કારણો જોતાં તપેલા અથવા તપી શકે એવા પદાર્થોનો અભાવ એજ તેનું કારણ છે એમ સમજાય છે નહિ તો ઉપલક્ષ નજરે જોતાં એમ લાગે કે જેમ જેમ ઉપર ચડીએ તેમ તેમ મૂર્ચ નશ્ક આવના હોવાથી ગરમી વધારે લાગવી જોઈએ, પણ વિચાર કરતાં જણાય છે કે

ત્યાં તપે એવી વસ્તુ કયી ? જૂમિ તો ધણે છેટે રહી, વાયુ પણ ધણો પાતળો રહ્યો, ત્યાં તપે શું ? દશખાર ફનાં ધોઢાં એક બીજા ઉપર ગોઢવીને જોઈશું તો સૌથી ઉપરના ધોઢા કરતાં નીચેનું ધોઢકું દબાઈ વધારે ઘાટું થયું હશે. તે પ્રમાણે નીચેનો વાયુ પણ ઉપરના વાતાવરણના થરોને લીધે ઘાટો રહે છે; અને ઉપરનો વાયુ હલકો રહે છે. પૃથ્વી ઉપર એક ચોરસર્ધય જગો ઉપર વાયુનો ભાર સાડાસાત શેર છે. આપણા માથા ઉપર રાતદહાડો એ દિસામે વાયુનો ભાર આપણે વહન કરીએ છીએ, ત્યારે તેની કશી પીડા આપણને કેમ જણાતી નથી ? એનો ઉત્તર એ છે કે:-અગાધ જળમાં ફરતાં માછલાંને તેની ઉપર રહેલા અપાર જળનો ભાર જેમ લાગતો નથી, તેમ આપણને વાતાવરણનો ભાર જણાતો નથી. જે વાયુ ઘાટો હોવાથી ભારે હોય તે નીચે રહે છે, અને જે વાયુ પાતળો હોવાથી હલકો હોય તે ઉપર ચડે છે. વિમાનીઓએ પ્રીક્ષા કરીને જાણ્યું છે કે સાડાસાત માઇલ ઉંચે ચડ્યા પછી વાયુનો ભાર અર્ધો ઓછો થાય છે, અને પાંચ માઇલની ઉંચાઈએ એત્રતીયાંશ ભાર લાગે છે. આથી જેમ જેમ ઉંચે જવાય તેમ તેમ શ્વાસોચ્છ્વાસ માટે અત્યંત કષ્ટ વધતું જાય છે. મોન્સ્યુર-ફેલોમોરી, દશ હજાર ફૂટ ઉંચે ચડ્યા હતા તેથી તેને જે કષ્ટનો અનુભવ થયો, તે તે નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે:-

“સાત વાગે મારા શરીરમાં કદિ ન અનુભવેલી એવી શીતળતા જણાવા લાગી. તેની સાથે મને તંદ્રા આવવા લાગી. શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ મદા કષ્ટે લેવાતા. કાનમાં શં શ અવાજ થવા લાગ્યો, અને અધી મિનિટમાં તો મને હૃદયોગ થયો હોય એમ જણાવા લાગ્યું. કંઈ સૂકોતો હતો. આથી મેં એક પ્યાલો પાણી પીધું. તેથી કંઈકે લાભ થયો. જે સીસામાં જળ હતું, તેનો ખૂચ જોઈતાં જેમ શંપનના સીસાનો ખૂચ જોઈતાંજ અવાજ થઈ ખૂચ હીડી દૂર જઈ પડે તેમ અહીં પણ થયું. આનું કારણ સહેલાઈથી સમજી શકાશે, તે કેટલાં માથાપરના વાતાવરણના થરોનો એક ભાગ ઓછો થયો હતો, અને તેથી વાયુનું દબાણ ઓછું થતાં સીસામાં રહેલા વાયુના બળે ખૂચ હીડી પડ્યો હતો.”

જે ત્રણવાર ગગનમાર્ગમાં જ-આવ કરવાથી, આ બધાં કષ્ટો ટેવથી સહન થઈ શકે છે; પરંતુ વધારે ઉંચે જતાં સહનશીલ માણસને પણ કષ્ટ થાય છે. ગ્લેશર સાહેબ આ બધાં કષ્ટોમાં બહુ સહનશીલ હતા; પરંતુ છ માઇલ ઉંચે જતાં તે યજુ મરવા જેવો ચેતનારહિત થઈ ગયો હતો. ૨૬૦૦૦ ફૂટ ઉંચે જતાં તેની દષ્ટિ જોવામાં અશક્ત થવા લાગી, અને થોડીવારમાં તો તે ઉજ્જ્વલતામાપક ચંદ્રમાંની ડીઝીઓના અંકિડા અને સામેની ધડીયાળના કાંઠાઓ જોવાને પણ શક્તિમાન રહ્યો નહિ. તેણે ટેબલ ઉપર પોતાનો એક હાથ રાખ્યો, જ્યારે હાથ રાખ્યો ત્યારે શક્તિ-પૂર્ણ હતો, પણ થોડીવાર પછી તે હાથ હાથવવા અશક્ત બન્યો, તેની શક્તિ જાણે દુર્બલ ગઈ. તેણે જોયું તો બીજો હાથ પણ આવીજ રીતે પરવશ દશામાં હતો. તેણે

પોતાનું શરીર હલાવ્યું; પરંતુ જથ્થાનું કે તેને હાથપગજ નથી । ધીમે ધીમે તેનાં અંગો અશક્ત થઇ ગયાં, ડોક લાંગી ગઇ હોય તેમ માથું ઢળા પડ્યું, અને આંખો એકદમ આંધળી બની ગઇ. આ રીતે તેને એકદમ મૃત્યુનો ભય લાગ્યો. પછી વિમાન ચલાવનારે વિમાન નીચે ઉતાર્યું; ત્યારે તે પાછો ચેતના પામ્યો.

વિમાન નીચે શી રીતે ઉતરે છે ? તે હવે વિચારીએ-વિમાનની ગતિ એ પ્રકારની છે. પહેલી ઉંચેથી નીચે અથવા નીચેથી ઉપર બીજી ગતિ આસપાસની દિશાઓમાં. જમ ગાડું, ઘોડું વગેરે આપણી ધારેલી દિશા તરફ ચાલે, તેમ વિમાન પણ ઇચ્છિત દિશાઓ ભણી ચાલી શકે એવા અધીન બન્યાં નથી. x વાયુજ એનો ખરેખરો સારથી છે. તે જે દિશામાં વાતો હોય તે દિશાએ વિમાન ચાલે છે: છતાં ઉંચેથી નીચે કે નીચેથી ઉપર જવાની ગતિ મનુષ્યના હાથમાં રહે છે. વિમાનમાંના ભાર ઓછો કરતાં તે ઉંચે ચડે અને આસપાસના વાયુ કરતાં ભારે થતાં વિમાન નીચું ઉતરે છે. વિમાન નીચેની હોડીમાં કેટલીક રેલીની થેલીઓ રાખે છે, તેમાંની કેટલીક ડેંકી દેતાં, પડેલાં કરતાં વિમાન હલકું થાય છે એટલે તેને ઉંચે ચડાવાય છે, અને જે હલકા વાયુથી વિમાન ભરેલું છે તેમાંના કંઈકે ભાગ કાઢી નાખતાં વિમાન નીચે ઉતરે છે. વાયુ કાઢવા માટે વિમાનના ઉપરના ભાગમાં એક છિદ્ર રાખે છે, અને તેનું મોં બાંધી રાખે છે. એ બાંધેલું મોં છોડનાં હલકા વાયુ થોડે થોડે બહાર નીકળે છે, અને વિમાન નીચે ઉતરે છે. ૧

આસપાસની દિશાઓમાં વિમાનને ચલાવવું એ મનુષ્યને સ્વાધીન વાત નથી; પરંતુ તે વાયુની મદદ મેળવવા શક્તિવાન છે. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે વાતાવરણના જૂદા જૂદા થરોમાં જૂદી જૂદી દિશા ભણી વાયુનાં વહનો નિરંતર ચાલ્યા કરે છે. જ્યારે વિમાની પૃથ્વી ઉપર વાયુ દક્ષિણ તરફ વાતો જોઇ વિમાનમાં ચડે છે, ત્યારે થોડેજ ઉંચે ચડતાં તે જોઇ શકે છે કે એ થરનો વાયુ ઉત્તર દિશા ભણી વહે છે, વળા થોડે ઉડતાં પૂર્વ કે પશ્ચિમના વાયુનાં વહન આવે છે. કયા થરમાં કયે વખતે કયા દિશા ભણી વાયુ વહે, એ જો માણસો જાણી રાખે તો વિમાન મનુષ્યનું આગ્રાધીન થાય. જો આ વિષયમાં નિપુણ છે તેઓ ક્યારેક ક્યારેક વાયુની ગતિ નક્કી કરી ઇચ્છેલી દિશાએ ગતિ કરી શક્યા છે. ૪૦ સં ૧૮૬૮ ના આગસ્ટમાં મોન્સ્યુર-ડીસોનદર, કેલે નગરથી “ નેપ્ત્યુન ” નામના વિમાનમાં ચડ્યો હતો. થોડે ઉંચે જતાં જોયું કે તેના વિમાનની ગતિ ઉત્તર સમુદ્ર તરફ ચાલે છે. આવા

x હવે તો આસપાસ કે નીચે ઉપર જવા આવવાની ગતિ ઉપર પણ કાણ મેળવવામાં આવ્યો છે અને થઇ ગયેલા મહાન સુદમાં દરેક રાત્રે એવાં હજારો વિમાનોના કાફલાનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

૧ વિમાનને ચલાવવાની એ આગલી રીતોમાં તેમજ વિમાનોની રચનામાં પણ આ નિબંધ લખાયા પછીથી બહોળા ફેરફારો થઇ ગયેલા છે.

મં

અનંત મહાસાગર ઉપર સાંજને વખતે મુસાફરી કરવી યોગ્ય ન હતી; પરંતુ ત્યાં ખીજે એક પશુ ઉપાય ન હતો. આ સંકટમાં તેણે નીચે જોયું તો નીચેનાં વાદળાં દક્ષિણ દિશામાં જતાં જોયાં, એટલે તેણે એકવીશ માઈલ સમુદ્ર ઉપર ગયા છતાં પશુ વિમાનનો હલકો વાયુ થોડો ઝોછો કરી વિમાનને નીચે ઉતાર્યું. વાયુના એ થરમાં દક્ષિણ દિશા બણીતું વહન હતું તેમાં આવતાંજ વિમાન સડસડાટ દક્ષિણ દિશા બણી ચાલ્યું, અને ફરી પાછું ભૂમિપર આવ્યું; પરંતુ જો તેણે યુદ્ધિ ચલાવીને નીચે ઉતાર્યું ન હોત અને સખા થઈ રાત્રિને અધકાર આવ્યો હોત તો વાદળાંની ઘટનામાં નીચેનું ભૂમિતળ દેખી શકત નહિ એ દિશામાં રેતું વિમાન ક્યાં જત ! અકસ્માત નીચે આવતાં તે ગંભીર સાગરમાંજ આવી પડત.

ઉત્તર સમુદ્રમાં ઉડતાં તેને ટેલાંકે અદ્ભુત પ્રતિબિંબો દેખાયાં. તેણે જોયું કે સમુદ્રમાં જે બધી આગબોટો ચાલે છે તેનાં પ્રતિબિંબો ઉંચેનાં વાદળાંમાં દેખાય છે, એ વાદળાંમાં જાણે એવોજ સમુદ્ર ચીતરેલો છે. એ ચીતરેલા સમુદ્રમાં નીચેની વાસ્તવિક આગબોટો જેવી આગબોટો ચાલે છે, એ આગબોટોનાં તળાંબાં ઉપર છે; અને મથાળાં નીચે છે. જાણે ઉંધી આગબોટો ચાલતી ન હોય ! આ પ્રમાણે એ મોટા દર્પણ જેવો મેઘરાશિ સમુદ્રનું પ્રતિબિંબ પશુ ગ્રહણ કરી રહેલો છે.

મોન્સ્યુર ફ્લોમારિયે એક વધારે આશ્ચર્યકારક ચિત્ર પ્રતિબિંબમાં જોયું હતું. દિવસના ભાગમાં તે વિમાનમાં ચડ્યો હતો, અને પાંચ હજાર ફૂટની ઉંચાઈએ તેનું વિમાન હતું. તેણે પોતાનાથી સો ફૂટ દૂરનાં વાદળાંમાં એક ખીજુંજ વિમાન જોયું એ ખીજા વિમાનનો આકાર પશુ પોતાના વિમાનના જેવોજ હતો. જેવો પોતાના વિમાનની નીચે સામાન અને હોડી બધેલી; તેવોજ પેલા ખીજા વિમાનમાં પશુ. એ વિમાનમાં પશુ બે માણસો બેઠેલાં હતાં. વળી વધારે નવાઈની વાત તો એ હતી કે એ બે માણસના અવયવો પશુ તેના વિમાનનાં માણસોના જેવાજ. આથી મોન્સ્યુર ફ્લોમારિયે આશ્ચર્ય પામી પોતાનો જમણો હાથ ઉચો કર્યો તો સામે રહેલા વિમાનના ફ્લોમારિયે ડાબો હાથ ઉચો કર્યો. આ વિમાનના ખીજા માણસે પતાકા ઉડાવી તો સામેના વિમાનના ખીજા માણસે પશુ તેમ કર્યું. વળી વધારે આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે એ સામેના વિમાનની હોડીની ચારે બાજુ અપૂર્વ રંગનું તેજ દેખાતું હતું. વચ્ચેના ભાગમાં લીલું અને સ્વેત રંગનું પ્રભામંડળ ચળકતું હતું. તેની પાસે ઝોછું આસમાની પ્રભામંડળ તે તેની સમીપ પીળા રંગની ચટકીઓ. તેની પછી નારંગી અને લાલ રંગના પટા. એ પ્રમાણે રંગો દેખાઈ છેલ્લે તે વાદળાંમાં મિશ્રિત થઈ ગયા.

આ વૃત્તાન્ત વિસ્તારથી સમજાવવાનું આ નાના નિબંધમાં સ્થાન ન હોવાથી અહીં તો એટલુંજ કહેવું યોગ્ય છે કે વાદળાંમાં રહેલા જળકણોની અંદર સૂર્યનાં કિરણો પડવાથી આ રંગોની છટા જોવામાં આવતી હતી.

આ પૃથ્વીના શબ્દો સહેલામ્મથી ગગનમાં ગતિ કરે છે, પણ તે બધી વખતે તો નહિજ. તેમજ બધા શબ્દોની ગતિ પણ સરખા પ્રમાણમાં ઉચે ચતી નથી. વાદળો અવાજની ગતિનો રોષ કરે છે. ઝેશર સાહેબે ચાર મૈલ ઉચેથી રેલવે ટ્રેનનો અવાજ સાંભળ્યો હતો, અને વીસ હજાર ફૂટની ઉચાઇએથી તોપનો અવાજ તેને કાને પડ્યો હતો. એક ફૂટરાનો અવાજ તેણે બે મૈલ ઉપરથી સાંભળ્યો હતો; પરંતુ ચાર હજાર ફૂટ ઉપરથી મનુષ્યોનો કાલાહલ સંભળાતો નથી. મોન્સ્યુર ફ્લોમારિયે આકાશમાંથી પૃથ્વી પરનાં વાહનોનો નાદ તો ધણીવાર સાંભળ્યો, અને તેને એમ લાગે ચતું કે બીજા વાદળોમાંથી કોઈ સુદર પ્રકારનું સંગીત ચાલી રહ્યું છે !

ધણીને મોંઝૂમ છે કે જ્યારે પારીસને ઘેરો ઘાલ્યો હતો; ત્યારે વિમાન રસ્તે પારીસમાંથી ગામડાંના પ્રદેશમાં ટપાલ જતી. કેળવેલાં કબૂતરો એ વિમાનમાં ચડવાતાં. તેને પૂછડે ઉત્તરો બંધાઈ આવતા. ભારના ઓછાપણા માટે એ બધા પત્રો ફોટોગ્રાફની મદદથી ઝીણા અક્ષરે લખાતા, એટલે એક મોટો પત્ર પણ જરીકમાં સમાઈ જતો. એ પત્રો વાંચતી વખતે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રનો ઉપયોગ થતો. આ રથને રથજમકોચને લીધે એ આશ્ચર્યકારક તત્ત્વો વિસ્તારથી અમે લખી શકતા નથી.

છેલ્લે એ કહેવાનું કે વિમાનો હલુ જવા આવવાના સાધારણ ઉપયોગમાં લેવાય, કે મરજી પડે તે રથને લઈ જવાય એટલા ગદા સ્વાધીન બન્યાં નથી. ઝેશર સાહેબ કહે છે કે વિમાનવડે હલુલગી એ ઉદ્દેશ મિલ્લ થયો નથી. મનુષ્ય કદિ ઉડી શકશે કે નહિ ? તે વિષેના તત્ત્વોનું મોન્સ્યુર ફ્લોમારિયે વિસ્તારથી વિવેચન કરેલું છે. એક દહાડે મનુષ્યો અવશ્ય પક્ષી પેઠે ઉડી શકશે એમ તે જણાવે છે; પરંતુ તે પોતાને બળે તો નહિજ. જ્યારે મનુષ્યો પાંખો અથવા પાંખોનું કામ કરનારાં યંત્રો બનાવશે અને તેને વરાળ કે વિજળીના બળથી ચલાવશે, ત્યારે તે પખીઓની પદવીને પ્રાપ્ત કરશે એવો સંભવ છે. દેવોમ નામના એક ફ્રેન્ચે માછલીના આકારના એક વિમાનની કલ્પના કરેલી છે. તેણે વિવેચન કરેલું છે કે તેની મદદથી મનુષ્યો ઈન્જિન પ્રમાણે આકાશમાર્ગે જ આવ કરી શકશે, પરંતુ એ જાતના વિમાનથી હલુલગી કશું ફળ પ્રાપ્ત થયું નથી* તેથી અત્ર તેનું વર્ણન કરેલું નથી.

* આગળ ટીપ્પણીઓમાં જણાવવામાં આત્મા પ્રમાણે આ સર્વ બાબતો બની ચુકી છે, એટલુંજ નહિ પણ હિંદથી ઇંગ્લાંડ માત્ર બે દિવસમાં વિમાનોદ્વારા ટપાલ પહોંચાડવાની યોજના પણ એક વિદ્વાને જાહેર કરી હતી અને તેનો અમલ પણ કરવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રમાણે મર્વ હકીકત છતાં આ લેખ આ પુસ્તકમાં લેવો માત્ર એટલા માટે પણ સાર્થક છે કે એમાં વિમાનોની શોધનો પ્રયત્નથી અને જાણવા જેવો પ્રતિહાસ હોવા માથે વિમાનમાં ઉડનારને દેખાતા દેખાવો તથા અનુભવાની બીજી બાબતોનું વર્ણન પણ સાફ આપેલું છે.

મંત્રી

ધૂલિ (ધૂલ)

ધૂળના જેવો સાધારણ પદાર્થ વિશ્વમાં ખીન્ને નથી. પ્રોફેસર ટીન્ડોલે ધૂળના ઉપર એક લેખ લખ્યો છે. આ લેખ મોટા ને મુશ્કેલીથી સમજાય તેવો છે. તેને ટુંકમાં સહેલાઈથી સમજાવવો એ કઠણ કામ છે, જેથી અમે માત્ર ટુંકામાં ટીન્ડોલ સાહેબે કહેલા સિદ્ધાંતોનેજ અહીં લખીશું. એ વિષે જેને વધારે જાણવાની ઇચ્છા થાય તેણે એ મૂળ નિબંધ વાંચવો.

૧-ધૂળ એ પૃથ્વીમાં સર્વવ્યાપક પદાર્થ છે. આપણે બધું ગમે તેટલું સ્વચ્છ રાખીએ તો પણ ધૂળ તેને છોડે તેમ નથી. ગમે તેટલી તમે મોટાઈ કરો પણ ધૂળથી તમે જરા પણ છૂટા નહિ. જે પવનને અત્યંત ચોકસો કહી વર્ણવે છે તે પણ ધૂળથી પરિપૂર્ણ છે. છાંયડામાં પડતાં ચાંદરણમાં જોશો તો જે ધૂમાડા જેવું દેખાય છે તે શું છે? જે વાયુને તમે સ્વચ્છ કહો છો તેમાં પણ તે ધૂળનાં રગડણો તો ઉડતાજ હોય છે. બધે વ્યાપેલું વાતાવરણ એ રીતે ધૂળથી ભરેલું છે. આ હકીકત જાણવા માટે પ્રોફેસર ટીન્ડોલના ઉપદેશની જરૂર નથી; કારણ તે સૌએ જોયેલી છે. પ્રોફેસર ટીન્ડોલે ઘણા ઉપાયોવડે વાયુને સ્વચ્છ કર્યો હતો. અનેક યંત્રોમાં પ્રવાહી-દ્રાવક પદાર્થો ભરી તેમાંથી વાયુને પસાર કરી-ગાળી-પરીક્ષા કરી હતી; પરંતુ છેલ્લે જણાયું કે એમ સ્વચ્છ કરેલો વાયુ પણ ધૂળથી પરિપૂર્ણ હોય છે. એ રીતે ધૂળ એ સર્વત્ર વ્યાપેલો અદૃશ્ય પદાર્થ છે, કેમકે તેના કણો ખૂબજ સૂક્ષ્મ છે. તાપમાં પણ તે દ્વંશીનવડે જોઈ શકાતા નથી; પરંતુ તેનો રંગ વિજળીના દીવાના પ્રકાશ કરતાં પણ ઉજળો છે. જેણે વાયુમાં પ્રકાશનાં કિરણો નાખીને જોયું છે તેમને ધૂળનાં રગડણોનો ચળકાટ દેખાયો છે. ગમે તેટલા યત્ને લોકો સાફસફ કરે, પણ ન્યાં વાતાવરણજ ધૂળભરેલું છે, ત્યાં શી રીતે ધૂળને અટકાવી શકે? આથી ધૂળ નિવારણ કરવી અશક્ય છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. છાંયડામાં તેજતું ચાંદરણ પડતું ન હોય તો ઉડતી ધૂળ દેખાતી નથી, પરંતુ ત્યાં વિજળીનાં પ્રકાશનાં કિરણો નાખવામાં આવે તો ધૂળ દેખી શકાય છે. આપણે વાતાવરણમાંથી કણે કણે જે શ્વાસ લઈએ છીએ તે પણ ધૂળથી ભરપૂર હોય છે. વાયુમાં રહેલો ધૂળનો સમૂહ રાત્રિદિવસ બધી વસ્તુઓ ઉપર વરસ્યાજ કરે છે. પીવાનું પાણી આપણે ગમે તેટલું સ્વચ્છ કરીએ તોપણ ધૂળવાળુંજ રહેવાનું. નળમાંથી આવનારું પાણી ગમે તેટલી ગરમીઓ કે ફ્રિજરો મૂકીને સ્વચ્છ કરવામાં આવે તોપણ તે ધૂળ રહિત બનતું નથી.

૨-એ ધૂળનો સમૂહ વાસ્તવિકરીતે ધૂળ નથી. તેનો મોટો ભાગ જીવન્ત પદાર્થો છે. ઉપર જે અદૃશ્ય ધૂળની વાત કહી, તેમાંનો ઘણો ભાગ ઝીણા ઝીણા જીવોનોજ છે. જે કણો જીવવાળા નથી તે ઘણે ભાગે ભારવાળા હોય છે અને તેથી

તે વાયુમાં ઉંચે ઉડી શકતા નથી. આપણે દરેક જાસે સેંકરો આવા ઝીણા જીવો શરીરમાં લપ્પએ છીએ. પાણી સાથે હમરોતે પી જમએ છીએ. રાક્ષસની પેઠે અનેક જીવોને આપણે ખોરાકમાં લપ્પએ છીએ. લંડનમાં આઠ ગરણીઓ (શીલ્ટરો) માં યજ્ઞને ગાળેલા પાણીને ટીન્ડોલ સાહેબે તપાસ્યું હતું, એ પરથી તેમણે એવો સિદ્ધાંત કર્યો છે કે “પાણીને સંપૂર્ણ રીતે ચોક્કસ કરવું, એ મનુષ્યની શક્તિગ્રહારનું કામ છે; જે પાણી રહેલું ટિકના પ્લાલામાં હીરાની કણીઓ જેવું સ્વચ્છ લાગતું હોય તે પણ ધૂળ અને જીવોથી પૂર્ણ હોય છે.”

૩-આ સર્વવ્યાપક ધૂળનાં રજકણો રોગોનાં મૂળ છે. હમણાં એવો મત પ્રચલિત થયો છે કે એક જાતનાં જીવંત રજકણોથી એપી રોગો ફેલાય છે. આ મત ભારતવર્ષમાં હજીબગી પ્રખ્યાત છે. યુરોપમાં એ હજી પ્રસરતો જાય છે. ઓફેસર ટીન્ડોલની ખાત્રી થઈ છે કે એપી રોગ ફેલાવાનું કારણ સજીવ રોગોત્પાદક જંતુઓ (મેકેરીયા) છે. આ રોગોત્પાદક જીવંત જંતુઓ વાયુમાં અને પાણીમાં મળેલાં હોય છે. ને તેદ્વારા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. પ્રાણીઓનું શરીર અસંખ્ય જંતુઓનું રહેણું છે; જેમકે વાગમાં લીખો, પેટમાં કરમીઆ, અને ક્ષતમાં કીડા, એ મનુષ્યશરીરમાં રહેલાં અનેક જંતુઓનું ઉદાહરણ છે. પશુઓના ગાત્રમાં પણ જંતુઓનો નિવાસ છે. જીવંતસ્ત્રવેતાઓએ નક્કી કર્યું છે કે પૃથ્વીમાં, પાણીમાં ને વાયુમાં જેટલી જાતિના જીવો છે, તેના કરતાં વિશેષ જાતિના જીવો ખીખાં પ્રાણીઓના શરીરમાં વાસ કરીને રહેલા છે. જેને આપણે રોગોત્પાદક જીવંત જંતુઓ (જર્મ્સ) કહીએ છીએ. પ્રાણીના શરીરમાં જેટલાં રોગોત્પાદક જીવંત જંતુઓમાંથી તેવાં જ ખીખાં જંતુઓ પેદા થાય છે. એ જીવોની ઉત્પાદકશક્તિ પણ અતિ લયાનક હોય છે. જે પ્રાણીના શરીરમાં એ રીતે રોગોત્પાદક જીવંત જંતુઓ પ્રવેશ કર્યો હોય તેને એપી રોગો થાય છે. જૂદા જૂદા રોગોનાં જૂદાં જૂદાં જંતુઓ છે. પ્લેગનાં જંતુઓ પ્લેગ ઉપજાવે છે, શીતળાનાં જંતુથી શીતળા નીકળે છે, ક્ષમનાં જંતુથી ક્ષય થાય છે, ને મેલેરિયાનાં જંતુથી મેલેરિયા જ્વર આવે છે.

૪-રોગોત્પાદક જીવંત જંતુઓથી માત્ર એપીરોગોનો ફેલાવો થાય છે એમજ નથી; પરંતુ ક્ષત (ધા કે ચાંદુ) રક્તાય નહિ, પણ પેદા થાય, દુર્ગંધી ઉપજે, ને છેવટે રોગો અમાધ્ય જેવા થાય એ પણ જંતુઓનોજ પ્રભાવ છે. એ જંતુઓ ધૂળમાં રજકણોરૂપે રહેલા છે. ક્ષતનું મોં એવી રીતે ઢાંછી રાખવું કે જ્યાં અદસ્ય ધૂળનાં રજકણો તેમાં પ્રવેશી શકે નહિ. વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો ડોક્ટરોનાં શસ્ત્રોની ધારદાર પણ ક્ષતમાં ધૂળના કણ પ્રવેશ કરે છે. ડોક્ટરો ગમે તેટલાં શસ્ત્રો સ્વચ્છ કરે, પરંતુ અદસ્ય ધૂળના કણો તો કાઢી રીતે અટકાવી શકાતાં જ નથી. આનો એક સરસ દલાજ છે, ને ધણે ભાગે ડોક્ટરો તેનોજ આધાર લે છે. એ દલાજ તે કાર્બોસિક એસિડ નામે એક પ્રવાહિ પદાર્થ છે. એ એસિડ રોગોત્પાદક

જાંતુનો નાશ કરે છે. આ એસિડને પાણી સાથે મેળવીને જે ક્ષતના મોંપર સોંચવામાં આવે તો તેમાં પેટલાં તમામ રોગોત્પાદક જીવંત જાંતુઓ મરણ પામે છે. ક્ષતના મોંપર ચોક્કસ ૩ બાંધવાથી પણ ઘણો લાભ થાય છે, કેમકે ૩ એ વાજુને સ્વચ્છ કરવાનો અને જાંતુને અટકાવવાનો એક સરસ ઈલાજ છે.

આયંજાતિનું સૂક્ષ્મ શિલ્પ

કોઈ મનુષ્ય કહે છે કે આ સંસારમાં સુખ નથી. વનમાં ચાલો, ભોગ મૂકી દો ને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરો. કોઈ કહે છે કે એમ નથી. સંસાર સુખમય છે. ધૂતોની ધૂત-વિઘાપર ધ્યાન ન દેતાં ખાઓ, પીઓ ને આનંદ કરો. જે લોકો સુખના અભિલાષી છે તેનામાં પણ મતભેદો છે. કોઈ કહે છે કે ધનમાં સુખ છે, કોઈ કહે છે કે મનમાં સુખ છે, કોઈ કહે છે કે ધર્મમાં સુખ છે, તો કોઈ કહે છે કે અધર્મમાં સુખ છે. કોઈને કાર્યમાં સુખ લાગે છે તો કોઈને જ્ઞાનમાં સુખ લાગે છે; પરંતુ એવો મનુષ્ય એક પણ નહિ હોય કે જેને સુંદરતામાં સુખ લાગતું ન હોય. સંસારમાં સૌ કોઈ સુંદર સ્ત્રીની ઇચ્છા કરે છે. સુંદર કન્યાનું સુખ જોતાં સૌનું મન પ્રસન્ન થાય છે. સુંદર બાળકને જોતાં સૌનું મન સુગ્ધ થાય છે. સુંદર પુત્રવધૂ મેળવવાને કોઈ કોઈ તો માથે કરગર કરે છે. સુંદર ફૂલો યુગી શય્યામાં રાખવાનું મન મૈત્રેય થાય છે. બહુ મહેનતે જે ધન મેળવ્યું હોય તે ખરચીને સુંદર મકાન બંધાવવાની અભિલાષા સૌ કોઈને હોય છે, અને એ મકાનમાં સુંદર સુંદર સામાન રાખી મકાનને સુંદર દેખાડવાને ઇચ્છતા ઘણાને જોયા છે. એને માટે કેટલાક તો દેવાં પણ કરે છે. સુંદર લૂગડાંક્ષત્રાંથી મૈ કોઈ સુંદર દેખાવાનો યત્ન કરતાં જણાય છે. પંખીઓ પણ સુંદર દેખીને પળાય છે. (બાગમાં પણ સુંદર વૃક્ષો વધાય છે ને સુંદર બાગ બનાવાય છે. સુંદર મુખનું સુંદર હાસ્ય જોવાને માટે સોના અને રત્નોનાં સુંદર આભૂષણો સુંદરીઓને પહેરાવાય છે. આમ સૌ રાતદહાડે સૌંદર્યની તૃષ્ણાએ પીડાતા જોવાય છે; પરંતુ કોઈએ કદિ પણ એ બાબત પર ધ્યાન આપેલું નથી; માટે અમે આ વાત અહીં આટલા વિસ્તારથી વર્ણવી છે.

આ સૌંદર્યની તૃષ્ણા જેવી બળવાન છે તેવીજ વખાણવા યોગ્ય અને પોષણ કરવા યોગ્ય છે. મનુષ્યનાં જેટલા પ્રકારનાં સુખો છે તેમાં આ સુખ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે; કેમકે પહેલાં તો તે પવિત્ર, નિર્મળ અને પાપના સંસર્ગ વિનાનું છે. સૌંદર્યનો ઉપભોગ એ કેવળ માનસિક ઉપભોગ છે; માનસિક સુખ છે. ઇન્દ્રિયસુખની સાથે તેનો જરા પણ સંબંધ નથી. એ સત્ય છે કે સુંદર વસ્તુ અનેક વખતે ઇન્દ્રિયતૃપ્તિની સાથે સંબંધ રાખે છે, પરંતુ સૌંદર્યથી ઉપજેલું સુખ ઇન્દ્રિયોની તૃપ્તિથી ભિન્ન છે.

રતનગડિત સુવર્ણના પ્યાલાથી પાણી પીતાં જેવી રીતે તરસ મટી જાય છે તેવીજ રીતે માટીની કૂદડીથી કે રમૈયાથી યાણી પીતાં પણ તરસ મટે છે, પરંતુ સુવર્ણના પ્યાલાથી જે કાંઈ આનંદ થાય છે તે સૌંદર્યજનિત માનસિક સુખ છે. બીજું તીવ્રતામાં જે સુખ છે તે સર્વના કરતાં ચડતુ છે; જેઓને કુદરતી પદાર્થોની ગોલા નોવાતો શોખ છે અથવા જેઓ કાચરસના ભોગી છે, તેઓ આ વાતનાં ઉદાહરણો છે. સૌંદર્યનો ઉપભોગ કરતાં જે સુખ ઉપજે છે તે એટલું તો તીવ્ર છે કે ઘણી વાર અસહ્ય પણ લાગે છે. વળી બીજા સ્ત્રીઓ વારંવાર ભોગવતાં તે પર કંટાળો આવે છે; પરંતુ સૌંદર્યજનિત સુખ તો વારંવાર xનવું નવુજ લાગી આનંદ આપ્યા કરે છે.

આથી જે મનુષ્યજ્ઞતિ માટે આ જ્ઞતિનું સુખ વધારનારા છે તેમને મનુષ્યજ્ઞતિના ઉપકાર કરનારામાં સર્વથી ઉચ્ચ સ્થાન મળવું જોઈએ. એ સત્ય છે કે જે જિખારી ખંજરી વગાડી, ભજન ગાઈ, મુકી બીજા લઈ આવ્યો જાય છે તેને ધાર્મિક પણ માણસ મનુષ્યજ્ઞતિના ઉપર ઉપકાર કરનારો માનશે નહિ; પરંતુ જે વાદ્યોમાં રામાયણ લખી કરોડો મનુષ્યોના અક્ષય સુખને માટે-ચિતના ઉત્કર્ષને માટે-દીર્ઘકાળ માટે ઉપાય કરેલો છે, તેને યશના મંદિરમાં યુરોપના ન્યૂટન, હાર્વી, વૉટ અને જોનરથી નીચું આસન આપવું યોગ્ય ગણાય તેમ નથી. લેક્ટી, મેકેલે, વગેરે અનેક અસારગ્રાહી લેખકોના અનુયાયી થઈને ઘણાં માણસો કવિના કરતાં તો જોડા શીવનાર મોથી ઘણું ઉપકારક છે એમ માનીને તેને ઉચ્ચ આસને બેમારે છે, અને એવા મૂર્ખોના દલમાં હાલના કેટલાક અહીંના અર્ધશિક્ષિત યુવાનો પણ ભળે છે, પરંતુ તેઓએ સમજવું જોઈએ કે વિલાયતમાં રાજપુરુષમણિ ગ્લેડસ્ટન, સ્કોટલાંડમાં લુમ, રિમય, હન્ટર અને કાર્લાઈલ હોવા છતાં પણ વૉટર સ્કોટને સર્વના કરતાં ઉચ્ચ સ્થાને બેસાડેલ છે.

મનુષ્યના અભાવોની પૂરણીને વાસ્તે જેમ તોખી તોખી શિલ્પવિદ્યાઓ છે; તેમ સૌંદર્યની આકાંક્ષાઓ પૂર્ણ કરવાને માટે પણ અનેક વિદ્યાઓ છે. સૌંદર્ય ઉત્પન્ન કરવાના વિવિધ ઉપાયો છે. એ 'ઉપાયોના બેઠ પ્રમાણે એ વિદ્યાઓએ ભિન્ન ભિન્ન રૂપો ધારણ કરેલાં છે.

આપણે જે જે મુંદર વસ્તુઓ જોઈએ છીએ તેમાં કેટલીક તો કેવળ રંગમાત્ર છે અન્ય કાંઈજ નથી; જેમકે આકાશ, કેટલીક વસ્તુઓમાં રંગ ઉપરાંત આકાર પણ હોય છે, જેમકે પુ'પ. કેટલીક વસ્તુઓમાં રંગ ને આકાર ઉપરાંત ગતિ પણ હોય છે, જેમકે હરિણ. કેટલીક વસ્તુઓમાં રંગ, આકાર, ગતિ ને તે ઉપરાંત

x સૌંદર્યનું લક્ષણ બાધતાં મહાકવિ માધ્ય પણ કહે છે કે:-“ક્ષણે ક્ષણે યન્નવતામુપૈતિ તદેવ રૂપં રમણીયતાયા.” ક્ષણે ક્ષણે જે નવું નવું લાગે છે તેજ રમણીયતા (સૌંદર્ય) નું સ્વરૂપ છે.

શબ્દ પણ છે; જેમકે કાયલ. મનુષ્યોમાં તો વર્ણ, આકાર, ગતિ શબ્દ અને તે ઉપરાંત અર્થયુક્ત વાણી પણ છે. આથી સૌંદર્ય ઉત્પન્ન કરવાની જે સામગ્રીઓ છે તેમાં વર્ણ, આકાર, ગતિ, શબ્દ અને અર્થવાણી વાણી એક છે.

જે સૌંદર્ય ઉપજવનારી વિદ્યાનો આધાર કેવળ વર્ણ (રંગ) માત્ર છે તે 'ચિત્રવિદ્યા' કહેવાય છે.

જે સૌંદર્ય ઉપજવનારી વિદ્યાનો આધાર આકાર છે, તેના બે ભેદ છે, રચાપત્ય, અને ભાસ્કર્ય. ૧૪ વસ્તુઓના આકારનું સૌંદર્ય જે વિદ્યાનો ઉદ્દેશ છે તે 'રચાપત્ય' કહેવાય છે, અને ચેતન કે હૃદયભિન્ન (વનસ્પતિ) નું સૌંદર્ય જે વિદ્યાનો ઉદ્દેશ છે તે 'ભાસ્કર્ય' કહેવાય છે.

જે સૌંદર્ય ઉપજવનારી વિદ્યાનો આધાર ગતિ છે તે વિદ્યા 'નૃત્ય' વિદ્યા છે.

જે સૌંદર્ય ઉપજવનારી વિદ્યાનો આધાર શબ્દમાત્ર છે તેને 'ગંગીત' કહે છે.

વાક્યજ્ઞ જેનો આધાર છે તે સૌંદર્ય ઉપજવનારી વિદ્યાનું નામ 'કાવ્ય' છે.

આ રીતે કાવ્ય, ગંગીત નૃત્ય, ભાસ્કર્ય, રચાપત્ય અને ચિત્ર, એ છ સૌંદર્યને ઉપજવનારી વિદ્યાઓ છે એ છએ સૌંદર્ય ઉપજવનારી વિદ્યાઓનું જે સમૂહવાચક નામ પ્રચલિત છે તેને "સૂક્ષ્મ શિલ્પ" એવું નામ આપવામાં આવેલું છે.

સૌંદર્ય ઉપજવનારી આ છ વિદ્યાઓ મનુષ્યજીવનને શોભાવી સુખપૂર્ણ બનાવે છે. ભાગ્યહીન વર્તમાન ભારતવાસીઓના નસીમમાં આ સુખનો ઉપભોગ હજી લખેલો જણાતો નથી. આ 'મૂક્ત શિલ્પ' માથે તેમને મહાન વિરોધ લાગે છે. આ વિદ્યાઓ પ્રતિ આ દેશના લોકોનો બહુજ અનાદર કે તિરસ્કાર બધાય છે. આથી આપણા દેશના લોકો વાસ્તવિકરીતે સુખી થવું જણાતા નથી.

અમે સ્ત્રીકારીએ છીએ કે આમાં બધો દોષ દેશના લોકોનો પોતાનો જ છે એમ નથી, એમાં કેટલોક દોષ અમારા સમાજની રીતિઓતો તથા સમાજની નીતિઓતો પણ છે. અમે આપણાની ડહેલી હોડીને બહાર નીકળતા જ નથી. અમે અમારી ડહેલીમાં જ અનેક સંતાનોની ટુકડી લઈને છીડીઓની પેટે ઉભરાયા કરીએ છીએ. આથી મુસાફરીના અભાવને લીધે સફાઈ અને સૌંદર્યનાં સાધનો અમે જોયાં પણ નથી કે જાણુનાં પણ નથી. કેટલોક દોષ અમારી ગરીબ હાલતનો પણ છે. સૌંદર્યનાં સાધનો ધનવિના મળી શકતાં નથી, અને ધણીની પાસે ધરતંત્રાર મલાવવા પૂરતાં પણ નાણાં નથી. તેમાં વળી સમાજમાં ધનેશને લીધે સ્ત્રીઓને પડાં, માખાપના દહાડા ને વરસીઓ, તેમનાં શ્રાદ્ધો ને સંવત્સરીઓ, સ્ત્રીની અધરણી ને છાકરાનું જતોમ વગેરે કરવાં પડે છે. એવા વ્યાવહારિક ખર્ચો કર્યા વિના અમને આવડતુ નથી. પછી ભલે ભાડે લીધેલું મહાન જ્ઞાનશાળા જેવું દોષ અને ગંદકીમાં દિનરાત પડ્યું રહેલું પડતુ દોષ ! પણ જવહારમાં એક ગતિમાત્ર પણ કરકસર કરે તો માફ લાગે ! એવી સામાજિક રીતિ છે. મરજી દોષ તોપણ સમાજના

નિયમોત્તુ હિંદુઓથી ઉલ્લંઘન બની શકતું નથી. કાંઈક દોષ હિંદુ આચારનો પણ છે, જેથી કિંમતી આરસપહાણનો ચોકો પણ ગાયના છાણે લીધ્યા વિના પવિત્ર ગણાતો નથી ! એ આચારની કૃપાવડે સ્ક્રમ શિલ્પની કુર્દશ ચાય તો તે સંભવિત છે.

આ બધી વાતો સ્વીકારતાં છતાં પણ અમે દોષથી મુક્ત મધ્ય શકીએ તેમ નથી. જે યુરોપીયન કલાકર્તુ કામ કરી મહીને સો રૂપીઆના પગારમાં યુગ્મરો કરતો હશે તેના ધરની શોભા અને સ્વચ્છતા જુઓ, અને બાંને એક વાણીઓ ગૃહસ્થ દર વર્ષે દુકાનમાં ૨૦,૦૦૦ નફો મેળવે છે તેના મકાનની શોભા ને સ્વચ્છતા નિહાળો; એટલે આપણા લોકોની સૈદ્ધ્ય પ્રતિ કેટલી પ્રીતિ છે તે સમજાશે. આપણામાંથી પણ અત્યારે કાંઈ કાંઈ ધનદારો અંગ્રેજોની નકલ કરીને અંગ્રેજોની જેમ મકાનો શણગારતાં શીખ્યા છે—કેમકે હિંદવાસીઓ નકલ કરવામાં તો સરસ છે— પરંતુ તેમનાં ચિત્રો, સ્થાપત્યો ને ભારકર્યો જોતાંજ સમજાશે કે આ તે સૈદ્ધ્ય-પ્રીતિના અંતરના રત્ને છે કામ કરેલું છે કે દેખાદેખીએ બપોરો મારેલો છે ? આપણા લોકોને સૈદ્ધ્યનો અનુરાગ નથી ને તેને લીધે સારા માકાની પિછાન પણ નથી. અહીં તો સમજ એટલીજ કે મોઢી વસ્તુઓ પ્રદર્શન માટે બેગી કરવી, અને તે જેમ બને તેમ પુષ્કળ બેગી કરી એટલે બસ. ભારકર્ય ને ચિત્રની વાતને જવા દો. કાળના સંબંધે પણ આપણા લોકોમાં ઉત્તમ કે અધમ પારખવાની શક્તિ જણાતી નથી. આ વિષયમાં તો શિક્ષિત અને અશિક્ષિત બંને સરખાજ જણાય છે; અથવા તો બહુજ થોડો ફેર છે. નૃત્ય અને ગીતની વિદ્યા તો હિંદમાંથી જાણે ચાલીજ ગઈ છે. સૈદ્ધ્યનો વિચાર કરવાની શક્તિ તથા સૈદ્ધ્યરસનો સ્વદ લેવાતું સુખ જાણે વિધ તાએ આ દેશના હાલના લોકોના લલાટમાં લખ્યુંજ ન હોય એમ લાગે છે.

પ્રાચીન ભારતવર્ષની રાજનીતિ

મહાભારતના સભાપર્વમાં દેવર્ષિ નારદે યુધિષ્ઠિરને પ્રશ્ન પૂછવાને બદલે કટલીક રાજનીતિનો ઉપદેશ કરેલો છે. તે ઉપરથી પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં રાજનીતિ કેટલી ઉન્નતિ પામી હતી તે સમજાય છે. વળી મુસલમાનો કરતાં હિંદુઓ ઉત્તમ રાજનીતિજ્ઞ હતા, એ સમજવામાં પણ સંદેહ નથી. પ્રાચીન રામનો અને હાલના યુરોપિયનો સિવાય બીજા કોઈ જાતિએ એટલી ઉન્નતિ એ વિષયોમાં મેળવી નથી. ભારતવર્ષના રાજાઓ બીજા બધી જાતો કરતાં વધારે સમય પોતાના ગૌરવની રક્ષા કરી શક્યા હતા તેનું કારણ પણ તેઓની આ રાજનીતિજ્ઞતાજ હતું. હિંદુઓનો ઇતિહાસ જોઈએ તેવો મળતો નથી, એટલે એક એક રાજકર્તાનાં ગુણગાન કરી સો સો પાનાં લખવાનો બીજો કોઈ ઇતિહાસ નથી; પરંતુ તેમનાં કરેલાં કાર્યો આપણે જ જોઈએ છીએ તે પરથી અનેક વાતો કરી શકાય તેમ છે. મૌર્યવંશી ચંદ્રગુપ્ત સાથે પૃથ્વીના કયા રાજપુરુષની તુલના કરી શકાય તે વિષે વિચારીએ. અલેક્ઝાંડર-સીકંદરે જોના ભરતખંડના એક ભાગનો પુનરુદ્ધાર કરી તક્ષશિલાથી તામ્રલિપિ સુધીનું સામ્રાજ્ય મેળવી તેણે મહાન કીર્તિ રચાવેલી છે. વિશ્વવિખ્યાત સેલ્યુકસે પણ તેની તાબેદારી સ્વીકારી તેને પોતાની પુત્રી પરણાવી હતી. (વિવાહ તો હિંદુ હોઈને તેણે રીક ક્યોં લાગે છે!) જગતના ઇતિહાસમાં સામ્રાજ્ય રચાવન કરનાર તરિકે ત્રણ જણા મશહૂર છે. શાર્લમાન, બીજો ફ્રેંચરિક અને પહેલો પીટર. આ ત્રણ ગમ્મ-ઓની પક્ષિમાં અલેક્ઝાંડર, નેપોલિયન કે કોમ્બેલ બેસી શકે નહિ, કેમકે તેમની કીર્તિ તો તેમના મરણજગીજ ટકી છે અથવા તો ત્યાંજગી પણ નહિ. મહમ્મદ ગીજનીનું પણ તેમજ સમજવું. વળી આરબનું સામ્રાજ્ય તથા મોગલ સામ્રાજ્ય કોઈ એકજ માણુમનાં રચાવેલાં હતાં નહિ, પરંતુ મગધનું સામ્રાજ્ય તો એક ચંદ્ર-ગુપ્તેજ રચાવેલું ને તેના વારસોમાં રચાવી ટકેલું હતું; જેથી આપણે ચંદ્રગુપ્તને શાર્લમાન, ફ્રેંચરિક અને પીટરની પક્ષિમાં ઉંચે-સ્થાને બેમાડી શકીએ છીએ.

અમે ઉપર નારદનાં ઉપદેશવાક્યોમાં બંધી જે ઉદ્દેશ્ય ક્યોં છે તેમાં એવાં અનેક તરવો છે કે રાજનીતિજ્ઞાન અંગ્રેજો પણ જો તેને મદદ કરીને વર્તન કરે તો તેમને અવશ્ય લાભ થાય. આ બધાં રાજનીતિવચનોને અનુસારે હિંદુઓ સર્વત્ર મર્વ પ્રકારે ચાલતાજ, એવું કદાપિ કહેવાય નહિ; પરંતુ આવાં નીતિતરવો તેઓને સ્વર્ણાં હતાં એ પણ થોડું વખાણવાયોગ્ય નથી. જે દેશો તેની ઉત્પત્તિ થઈ હોય તે કેમણે તેનો કંઈક ભાગ આચરણમાં પણ હોય એમાં મંચય કરવો યોગ્ય નથી. પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં રાજનીતિની કેટલે સુધી ઉન્નતિ થઈ હતી, તેની અટીં થોડી તપાસ કરવામાં હાનિ નથી. આ વિષે અમે નારદના વચનોમાંથી થોડું ઉતાર્યું.

આ હકીકત કોઇ કોઇ વાચકોએ કદાચ વાંચી હશે તોપણ એના ફરી વાચનમાં આનંદ આવશે.

નારદે પૂછ્યું: “મહારાજ ! તમારા રાજ્યમાં જેતી, વેપાર, કિલ્લાઓની મરામત પૂર્ણ થાધના, આવકખર્ચ તપાસવા, પ્રબળ ન્યાય આપવો, અને રાજ્યમાં ફરી પ્રગતી સ્થિતિ તપાસવી, એ આઠ પ્રકારનાં રાજ્યકર્મો તો સારી રીતે ચાલે છે ને ? તમારા પ્રધાનોની યુગ મસલતો શત્રુના કપટી દ્વેષો જાણી જતા તો નથી ને ? મિત્ર, શત્રુ અને તટસ્થ રાજ્યોની બધી હીલચાલો તમે જાણતા તો રહો છો ને ? સંધિ કે વિગ્રહની પ્રવૃત્તિ કરવામાં તમે સમય જોઇને વર્તો છો કે ? ઉદાસીન અથવા તટસ્થ રાજ્યો તરફ મધ્યસ્થ ભાવ ગ્રહણ કરો છો કે ? તમને અનુસરે એવા, વૃદ્ધ, હિંચ કુળ ને જાતના, પવિત્ર સ્વભાવના, શક્તિવાળા અને નિમકદલાલ માણસોને મંત્રિ-પદે રાખો છો કે ?”

સર જ્યોર્જ કેમ્પબેલ સાહેબે પોતાને અનુસરતા માણસને મંત્રી તરફ પમંદ કર્યો હતો; જેથી દેશના લોકો તેનાપર નારાજ થયા હતા; પરંતુ તે કહેતો કે નારદવાક્ય મારી તરફેણમાં છે. હાલના ભારતવર્ષના નેતાઓને એવા દીર્ઘદર્શી વૃદ્ધ મંત્રીઓ દેશને નસીબે મળી શકતા નથી; પરંતુ યુરોપમાં નારદવાક્યનું પાલન થતું જણાય છે. પ્રિન્સ ગિસ્માર્ક, ગ્લેડસ્ટન, ડીઝરાદલી વગેરે તેના ઉદાહરણો.

વળી નારદે પૂછ્યું:—

“એકલા અથવા બહુ માણસો સાથે મળીને તો મસલતો કરતા નથી ને ? રાજ્યની મસલતો (મત્રો) રાજ્યમાં ફેલાઇ જતી તો નથી ને ?”

આપણા રાજકર્તાઓ આ રાજનીતિ પ્રમાણે કાર્ય કરે છે. ફેરમાત્ર એટલો છે તેમની મસલતો (મત્રો) નો દેશમાં ઝાઝો ફેલાવો ચાય તે તેઓ ઠીક માને છે ને તેથી તેને ન્યુસોમાં પ્રસિદ્ધ કરે છે.

વળી નારદે પૂછ્યું કે:—

“તમે ÷ થોડી મહેનતે મહાલાલ તરત મેળવો છો કે ?”

અમારો એ આમદ છે કે પ્રાચીન ઋષિઓનું આ વાક્ય હાલના પ્રત્યેક રાજ કર્તાએ સુવર્ણના અક્ષરે લખાવી પોતાનાં કાર્યાલયોમાં નજરે પડે તેમ ચોટાડવું જોઇએ.

+ કશ્ચિન્ન કૃતકૈર્દૃતૈયં ચાપ્યપરિશંકિતાઃ ।

ત્વત્તો ઘા તવ ચામાતૈર્મિશંતે મંત્રિતં તથા ॥

મિત્રોદાસીનશત્રુણાં કશ્ચિદ્ વેત્સિ ચિકીર્ષિતમ્ ।

કશ્ચિત્ સાંધિં યથાકાલં વિમદં ચોપસેવસે ॥ (સમાપર્થ અ.૫૨૪૨૫)

× કશ્ચિન્મંત્રયસે નૈકઃ કશ્ચિન્ન વહુભિઃ સહ ।

કશ્ચિત્તે મંત્રિતો મંત્રો ન રાષ્ટ્રં પરિઘાવતિ ॥ ૫. ૩૦ ॥

÷ કશ્ચિદર્થાન્ વિનિશ્ચિત્ય લઘુમૂલાન્ મહોદયાન્ ।

વળી નારદ પૂછે છે કે:—

“જેકુતો પોતાની સુરક્ષાઓ કે દ.દ કરિયાદો તમને રૂચર મળીને સીધી રીતે કહી શકે છે કે?” *

સ્વામી તરફ રોલ ન હોય તો આ રીતે બનવું અસંભવિત છે એમાં સંદેહ નથી. હાલના ધણાખરા રાજ્યકર્તાઓ અને અમલદારો હજુસુધી આ નીતિનું તત્ત્વ અનુભવવા શક્તિમાન થયેલા નથી.

તે પછી નારદ પૂછે છે કે:—

“આરંભવાનાં કાર્યોની તપાસ માટે પહેલેથી ધર્મ અને શાસ્ત્રને જાણનારા વિચક્ષણ પડિતોનો મત લેવને તે પછીજ કાર્યો આરંભાય છે કે?”

અંગ્રેજો આ નીતિતત્ત્વને સારી રીતે અનુસરે છે. બધાં કાર્યો આરંભતા પહેલાં કમીશન નીમાય છે. તેઓ એમ શાખાટ કરે છે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ઉપરનું નારદ-વાક્ય આપે છે.

વળી નારદ પૂછે છે કે:—

“હજારો મૂર્ખ આપીને તેના બદલામાં તમે એક વિદ્વાનને ખરીદો છો?” *

અમે આ વાનને અનુમોદન આપી શકતા નથી. પૃથ્વીનાં કાર્યોના નિર્વાહ મૂર્ખો-દ્વારાજ થાય છે. એક વિદ્વાન શા ખપમાં આવે? મીલ પાર્લામેન્ટમાં ફોલોઅર્સ થઈ શક્યો નહોતો; અને વેસ્ટમિનિસ્ટરમાંથી તેને દૂર જવું પડ્યું હતું. બોનાપાર્ટે લા-પ્લાસને વિદ્વાન જાણી ઉંચે હોદ્દો બેસાડ્યો હતો, પરંતુ લાપ્લાસ કાર્ય કરવામાં અશક્ત નીવડી દૂર કરાયો હતો. લોકોમાં વિનોદવાર્તા ચાલે છે કે એક વિદ્વાન પોતાની પંખા સ્ત્રી આપી તેને બદલે ફઝ્લી ગાય લાગ્યો હતો! વળી રાજપુરુષો, અગ્રિય બોલનારા તથા પોતાના મતને વળગી રહેનારા વિદ્વાનને રમ આપીને આઠા પાળનારા મૂર્ખોનેજ ગ્રહણ કરવાનાં. નારદે કહ્યું છે કે કોઈ વાર વિપત્તિ આવી પડે તો વિદ્વાન માણુસ અનાયાસે તેનો ઉપાય કરવા સમર્થ થાય છે. એ વાત ભલે સત્ય હો; પરંતુ વિદ્વાનનો ઉપયોગ તો વિપત્તિ વખતેજ હોય છે. સુખના દિવસોમાં મૂર્ખો અપના છે ને દુઃખના દિવસોમાં પંડિત અપનો સમજવો.

આગળ જતાં નારદ પૂછે છે કે:—

“તમે તમારા બધા કિલ્લાઓ ધન, ધાન્ય, પાણી ને શસ્ત્રોથી પરિપૂર્ણ રાખો છો કે? તેમાં કારીગરો તથા યોદ્ધાઓ હમેશાં સાવધાનતાથી રહે છે કે?” +

* કચ્ચિન્ન સર્વે કર્મતા: પરોક્ષાસ્તે વિશંકિતા: ।

સર્વે વા પુનરુત્સૃષ્ટા: સંસૃષ્ટં ચાત્ર કારણમ્ ॥૫ ॥ ૩૨॥

× કચિત્ સદસૈર્મુર્ખાણામેકં ક્રીણાસિ પંડિતમ્ ॥

પંડિતો દ્યૈર્થકચ્છેપુ કુર્યાન્નિઃશ્રેયસં પરમ્ ॥૫૩૫॥

+ કચિદ્દુર્ગાણિ સર્વાણિ ધનધાન્યાયુધોદકૈ: ॥

બુદ્ધીની હાર પહેલાં અંગ્રેજોએ જો આ વાતનું સ્મરણ રાખ્યું હોત તો તેઓ આવી વિપત્તિમાં આવત નહિ. સર હેન્રી લોરેન્સ આ વાત સમજતો હતો તેથીજ તે લખનારી રેસીડન્સીનું રક્ષણ કરી શક્યો હતો.

વળી આગળ પૂછે છે કે:—

“અચૂંડ શિક્ષા કરીને પ્રજાને તમે ઉચ્છેરતા તો નથી ને?”

યુરોપીયનો થોડા વખતથીજ આ વાત સમજ્યા છે; ને તેથી કદાચ એક પૈસાની ચોરી માટે પ્રાણદંડ લગીની જે ભયંકર સજાઓ થતી તે ઈંગ્લાંડમાંથી હમણાંજ બંધ કરાઈ છે.

વળી આગળ પૂછે છે કે:—

“સેનાને બરાબર વખતે પગાર ચૂકવવામાં વિલંબ તો કરતા નથી ને?”

વિલંબ કરવાથી લાભ થયો તો બાહ્ય પર રહ્યો, પરંતુ સેનાદ્વારાજ પગલે પગલે પગલે અનિષ્ટ થવાનો સંભવ છે, ને તેથી કેટલીકવાર હુલ્લડ થવાનો પણ સંભવ છે. આ નીતિથી વિપરીત આચરણે આશ્વાસથીજ કાર્યજનું રાજ્ય નષ્ટ થયું; નહિ તો રોમ કદિ પણ કાર્યજનું નાશ કરી શકત નહિ.

વળી પૂછે છે કે:—

“તમારા રાજ્યમાં ઉચ્ચ કુળના મોટા મોટા માણસો તમારા તરફ પ્રીતિવાળા છે કે? તેઓ તમારે માટે યુદ્ધમાં પ્રાણત્યાગ કરવાને પણ સંમત છે કે?”

આ નીતિવાક્યનું ઉલ્લંઘન કરવાથી રુદ્રઅર્ધ વંશ નાશ પામ્યો છે. ભારતના રાજપુત્રોએ આ તત્ત્વ નવાઈ જેવું લાગશે, પરંતુ લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસે આ તત્ત્વ સમજીનેજ જમાખધી સ્થાપી કરી છે; લૉર્ડ કેનિંગે હિંદના રાજાઓને દત્તક પુત્ર લેવાની સંમતિ આપી છે; અને લૉર્ડ લીટન બીલું કાંઈ કરી શક્યો નહિ તો ચાંદ વહેતીને પણ પ્રસન્નતા મેળવવાની પદ્ધતિ યોજી ગયો છે.

પછી નારદ પેન્થન આપવાની સલાહ આપતાં પૂછે છે કે:—

“મહારાજ! જેઓ તમારા ભલા માટે કાળનો દોષોઓ થયા છે અથવા દુર્દેશ-અસ્ત થયા છે, તેમનું તથા તેમનાં સ્ત્રીપુત્રાનું તમે ભરણપોષણ કરો છો કે?”

કચિત્પ્રાણોસ્તવાયેપુ સંત્યજન્તિ સદા યુધિ ॥૫૧૫૦॥

÷ કચિત્તોમેણ દંહેન મૃશમુદ્ધિજસે પ્રજાઃ ॥-૫૧૪૮॥

+ કચિદ્ વલસ્ય મક્તં ચ ચેતનં ચ યથોચિતમ્ ।

સંપ્રાપ્તકાલે દાતવ્યમ્ દદાસિ ન વિકર્પસિ ॥૫૧૪૯॥

× કચિત્સર્વેનુરક્તાસ્ત્વાં કુલપુત્રાઃ પ્રધાનતઃ ।

યંત્રૈશ્ચ પરિપૂર્ણાનિ તથા શિલ્પિધનુધર્મૈઃ ॥૫૧૩૬॥

* કચિદ્ દારાન્ મનુષ્યાણાં તવાયે મૃત્યુમીયુષામ્ ।

વ્યસનં ચામ્યુપેતાનામ્ વિમર્તિ મરતર્પન ॥૫૧૫૪॥

ક્ષિપ્રચરિતા (ત્વરાથી હલ્લો કરવા) વિષે પૂછે છે કે:—

“તમે તમારા શત્રુને વ્યસનમાં આસક્ત બોધ, તથા તમારો પોતાનો ભંડાર, સેના ને વિચાર (મસલત) તું બળ તપાસીને ત્વરાથી શત્રુ ઉપર હલ્લો કરો છો કે ?”

ધણી પ્રધાનોવાળા રાજ્યકર્તાઓ આ તત્ત્વ સારી રીતે સમજવાનું છે. “ત્વરા” કોને કહેવી? એ વાત પહેલો નેપોલિયન સમજ્યો હતો. તેણે મેળવેલા વિજયો તેની આ કુદિનુજ ફળ હતાં. ત્રીજો નેપોલિયન ત્વરાથી મુશીઆ ઉપર ચડી ગયો. ખરો, પરંતુ પહેલા નેપોલિયનની પેઠે પોતાનો ભંડાર, મેના ને મસલતો, એ ત્રણ પ્રકારના બળનો તેણે ખરાબર ઉપયોગ કર્યો નહોતો, તેથી નારદવાક્યનો ભંગ થતાં તે નાશ પામ્યો.

સમદષ્ટિ રાખવાવિષે નારદ પૂછે છે કે:—

“જેમ માતાપિતા પોતાનાં બધાં સંતાનો ઉપર સમાન રતેહ રાખે છે તેમ તમે પણ સમદષ્ટિ રાખીને સમુદ્રથી મેખલાવાળી પૃથ્વીનું રક્ષણ કરો છો કે ?”

ભારતવર્ષના રાજ્યકર્તાઓએ આ નારદ વાક્યનો બહુજ આદરપૂર્વક અભ્યાસ કરવો જોઈએ. નીચે લખેલી વાત ગ્રિન્સ બિરમાઈને ઉપયોગી થઈ શકત.

નારદ પૂછે છે કે:—

“પોતાના સૈન્યનું સામર્થ્ય અને ચંચળતા જોઈને તથા તેને પહેલેથીજ પગાર વગેરે ચૂકાવીને તમે યોગ્ય વખતે શત્રુ સાથે વિગ્રહ આરંભો છો કે ?”

નીચેની વાતને અમે સંમતિ આપતા નથી; પરંતુ ચૌદમા લુદ્ધએ તે સાંભળી હોત તો તે અવશ્ય સંમતિ આપત.

“શત્રુના પદમાં પુટ (બેદ) પાડવા માટે તેના મોટા મોટા સેનાપતિઓને તમે યોગ્ય ધન આપો છો કે ?”

નીચેની વાત જો ગ્રેગરીના ધ્યાનમાં હોત તો તેને અવશ્ય લાભ થાત.

“*જિતેન્દ્રિય બની તમે પહેલાં તમારા મનને જીતી પછીજ તમારા ઇન્દ્રિયાસક્ત શત્રુઓને પરાજિત કરવા પ્રયત્ન કરો છો કે ?”

વળા પૂછે છે કે:—

“શત્રુના રાજ્યપર ચડાઈ કરતાં પહેલાં તમે તમારા પોતાના દેશનો દંઢાથી બંદોબસ્ત કરો છો કે ?”

÷ કશિદ્ વ્યસનિનં શત્રુ નિશમ્ય મરતર્પમ ।

અભિયાસિ જયેનૈવ સમીક્ષ્ય ત્રિવિધં ચલમ્ ॥૫૫૭॥

+ કચિત્ત્વમેચ સર્વસ્યાઃ પૃથિવ્યાઃ પૃથિવીપતૈ ।

સમધ્યાનમિશંક્યચ યથા માતા યથા પિતા ॥૫૫૮॥

* કશિદાત્માનમેવામે વિજિત્ય વિજિતેન્દ્રિયઃ ।

પરાન્ જિગીપસે પાર્થ પ્રમત્તાનજિતેન્દ્રિયાન્ ॥૫૫૯॥

x

x

x

x

x

પૃથ્વીમાં જે જે સરદારો થયા તેમાં હાનીબલ સર્વોત્તમ સરદાર હતો; પણ આ વાત યાદ ન રાખવાથી તે સર્વેવ જોઈ બેઠો હતો.

વળી પરાજિત શત્રુ સાથેના વ્યવહારસંબંધમાં નારદે પૂછ્યું છે કે:—

“પરાજય પમાડેલા રાજાને ફરીને તમે તેના સ્થાન ઉપર સ્થાપન કરો છો કે ?”

રામનો એમ કરતા અને ભારતવર્ષમાં અગ્રેએએ તેમ ક્યું છે, ને તેથીજ એ અને આત્રાન્વોનો આટલો બધો વિસ્તાર થયો છે.

નીચેનાં વાક્યો રાજાની દેહરક્ષા માટે પૂછેલાં છે. નારદ પૂછે છે કે:—

“+ તમે પોતે જાતે તમારી આંતરિક સ્થિતિનું, અગરક્ષકોથી તમારા અંગનું અને સેનાથી અંગરક્ષકોનું રક્ષણ કરો છો કે ?”

ત્યારપછી “બજેટ” અને “એસ્ટીમેટ” વિષે નારદ પૂછે છે કે:—

“*આવક ને ખર્ચ નોંધનારા તથા સાચવનારા માણસો પાસેથી તમે રાજ રાજ હિસાબ તપાસો છો કે ?”

આપણે જાણ્યું હતા કે આ પદ્ધતિ ભારતવર્ષમાં વિદસન સાહેબેજ ઉપજાવી છે, પણ તેમ નથી.

વળી પૂછે છે કે:—

“તમારા રાજ્યમાં રહેલા બેકુતો સતોષપૂર્વક જીવે છે કે ?”

નારદ જેમ આ પ્રશ્ન યુધિષ્ઠિરને પૂછે છે તેમ અમે આ પ્રશ્ન ભારતવર્ષના રાજ્યપ્રતિનિધિઓને પૂછીએ છીએ.

બધા જાણે છે કે “ધરીગેશન ડીપાર્ટમેન્ટ” ભારતવર્ષમાં એક નવુંજ ખાતું ખોલાયેલું છે, પણ તેમ નથી.

એ સંબંધમાં પણ નારદ પૂછે છે:—

“* રાજ્યમાં ઠેકાણે ઠેકાણે જળ બરેલાં તળાવો અને સરોવરો તમે ખોદાવેલાં છો કે ? ખેતીનું કામ વરસાદ ન હોય તોપણ ચાલી શકે છે કે ?”

આ વાત હાલના રાજ્યકર્તાઓ લક્ષ્યમાં રાખતા હોય તો દુકાળમાં દેશની દુર્દશા થાય છે તે ન થાય.

÷ કશ્ચિદ્ ભયાનુપગતં ક્ષીણં વા રિપુમાગતમ્ ।

યુદ્ધે વા વિજિતં પાર્થ પુત્રવત્પરિરક્ષસિ ॥૫૫૫॥

+ કશ્ચિદાભ્યંતરેભ્યશ્ચ વાહ્યેભ્યશ્ચ વિશાંપતે ।

રક્ષસ્યાત્માનમેવામે તાંશ્ચ સ્વેભ્યો મિથશ્ચ તાન્ ॥૫૫૬॥

* કશ્ચિદ્વાયન્યયે યુક્તાઃ સર્વે ગણકલેખકાઃ ।

મનુવિદ્મંતિ પૂર્વાક્ષે નિત્યમાયં વ્યયં તથ ॥૫૫૭॥

x કશ્ચિદ્રોટ્ટ તડાગાનિ પૂર્ણાનિ ચ બૃહંતિ ચ ।

ભાગશો વિનિવિદ્યાનિ ન કૃષિર્દેવમાતૃકા ॥૫૫૮॥

નીચેનાં વાક્યો પ્રતિ સ્થિતિય ગવર્નમેન્ટ ધ્યાન આપશે તો અમારા વિવેચનથી લાભ થશે. નારદ પૂછે છે કે:—

“તમારા ખેડુતોના ઘરમાં બી અને અનાજનો અભાવ તો નથી ને? આવશ્યકતા હોય તો ખેતીવાડીની વૃદ્ધિને માટે અનુમદરૂપે તેમને નિર્વાહ જેટલું જ ધીરો છે કે?”

અત્યારે આ નિયમનો અભાવ હોવાથી આ દેશના ખેડુતો વેપારીઓ પાસે વેચાયેલા છે. વળી વેપારીઓ પણ વખતોવખત તેમને ધીરતા નથી. આથી ધણા ખેડુતો અન્નના અભાવે ટળવળે છે. ખેતીની નખજામને યોગે તેઓ શાખરહિત થયા છે. વળી બે પગો (મનુષ્યો) અશક્ત થતાં ચાર પગો (પશુઓ) પણ કામ કરી શકતાં નથી. ધણાકો (જેઓ અર્થશાસ્ત્ર જાણતા નથી તેઓ) કહેશે કે રાજ્યોને વેપાર કરે તો કેમ? પણ રાજ્યો ધીરધારનો વેપાર કરે તેમાં પ્રજાનું અનિષ્ટ છે. અર્થશાસ્ત્રની રીતે પણ તેમાં મુશ્કેલી છે; તે આપણે મમલુએ છીએ. મહાભારત-કાર આ વાત જાણતા હતા. એટલા માટે તેમણે આ વાક્યમાં મહાન ત્રણ નિયમો મૂકેલા છે. પહેલું “આવશ્યકતા હોય તો” ધીરવાનું કહ્યું છે. એનો અર્થ એ છે કે જે અટકી ખેડેલો હોય તેનેજ આપવું. જેને વેપારીની પાસેથી દેવારૂપે રકમ મળી શકે તેવું હોય તેને આપવાનું અહીં કહેવું નથી. એટલે રાજ્યે એવો વેપાર કરવાનો નથી. રાજ્ય ન આપે તો જેઓની દુર્દશા થાય તેમ હોય તેવાઓનેજ આપવાનું છે. બીજું “અનુમદરૂપે” આપવું. એની મતલબ એ છે કે વેપારીઓની પેઠે બ્યાજવટાવનો કાયદો મેળવવાની ઇચ્છાથી ધીરધાર કરવાનું નથી. આવા લેણાને કાંઈક લાગ વસુલ ન થાય તો છૂટ મૂકવાનો પણ તેમાં આશય છે. “ખેતીવાડીની વૃદ્ધિને માટે” ધીરવું. એમ સામારે? જે આવો નિયમ ન હોય તો ગમે તે માણસો બીજા પ્રયોજને દેવું કરે એવો સંભવ છે. હુમ્યાઓનું બધે રથને અસ્થિત છે, એટલે નાણાં લઇને પાછાં દેવાં છે કેને? આવા વિચારના માણસો પણ હોવાનો સંભવ છે. ત્રીજું નિર્વાહ જેટલું જ નાણું આપવું. વધારે નહિ મતલબ કે પ્રજાના જીવનનિર્વાહ માટે જેટલી આવશ્યકતા છે તેટલું જ રાજ્યે ત્રણરૂપે આપવું. તેથી વધારે ધીરવું તે તો વેપારીનું કામ છે. આ ત્રણ નિયમોવડે અર્થશાસ્ત્રવેત્તાઓની બધી શંકાઓનું સમાધાન થશે. પ્રાચીન દિંદુઓ અર્થશાસ્ત્રમાં વિમલજ્ઞ હતા એમ આ ઉપરથી સમજાય છે.

નીચેનું નીતિતત્ત્વ અંગ્રેજો હજી શીખ્યા નથી. એ ન શીખવાથી તેમને હાનિ છે. નારદ પૂછે છે કે:—

“> હે મહારાજ! બરાબર વખતે જાગૃત થઇને, યોગ્ય વસ્ત્રાલંકારો સજીને, મંત્રીઓથી વીંટાઇને દર્શનની ઇચ્છા રાખનાર પ્રજાવર્ગને દર્શન તો આપો છે ને?”

* કચિદર્થયસે નિલં મનુષ્યાન્સમલંકૃતઃ ॥

ઉત્થાય કાલે કાલઃ—સહ પાંડવ મંત્રિભિઃ ॥૫૮૬॥

જે રાજાને પ્રજાવર્ગ ક્યારેય દેખી શકે નો નથી તેના તરફ પ્રજાનો પ્રેમભાવ શી રીતે જાગૃત થાય ? વિશેષે કરી આ દેશના લોકોનો તો એ સ્વભાવજ છે. રાજાનું દર્શન પ્રજાને દુર્લભ થતાં તેમનાં બધા પ્રધારના દુઃખો અને તેમની દશા રાજા બરાબર જાણી પણ શકતા નથી. હિંદુ રાજાઓની પેઠે મુમલમાન બાદશાહો પણ આ વાત મમજતા હતા. અભારે આખા વરસમાં જ્યાં એકજ દરબાર કે 'લેવી' ભરાય છે ત્યાં હિંદુ અને મુમલમાન રાજાઓ હમેશાં દરબાર ભરતા.

વળી નારદ પૂછે છે કે:—

“દુર્બળ શત્રુને તમારા બળે અતિશય પીડતા તો નથી ને + ?”

તેમ કરવાથી દુર્બળ શત્રુ પણ મરણીઆ થઈ ઉઠે છે. આજ દોષને લીધે સ્પેનનો બીજો ફિલિપ ઈંગ્લાંડથી “નીચેના પ્રદેશ”માં ભાગી ગયો હતો ઈંગ્લાંડ અમેરિકાથી અટિષ્ઠિત થયું તે પણ આજ કારણને યોગે.

પછી નારદ પૂછે છે કે —

“દુષ્ટ, નુકસાન કરનારા, લોભી સ્વભાવના અને શિક્ષાપાત્ર ચોરા મુદામાલ માથે પકડાયા હોય તેઓ ક્ષમાનો લાભ તો મેળવી શકતા નથી ને ? x”

જે દેશમાં જસુરીનો રિવાજ છે તે દેશના રાજપુરુષોને પણ આ પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ. નારદ જે ચૌદ રાજ્યદોષો વર્ણવે છે તે પણ સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય છે.

“નાસ્તિકતા, અસત્ય, ક્રોધ, પ્રમાદ, દીર્ઘસૂત્રતા, જ્ઞાનવાન સાથે ન મળવું, આચર્ય, ચિત્તની ચંચળતા, નિરંતર દ્રવ્યચિતા, નિરર્થક વાર્તાલાપ, નિશ્ચિત કરેલી બાબતોનો આરંભ ન કરવો, ગુપ્ત મસલનો ન સાચવવી, સાગં કામેનો આરંભ ન કરવો કે તે બધે કરના.” આ ચૌદ* રાજ્યદોષો છે.

હવે માત્ર એકાદ વાત કહી આ વિષય બધે કરીશું, નારદ પૂછે છે કે:—

+ કશ્ચિન્ન દુર્બલઃ શત્રુર્વલેન પરિપીડિતઃ ॥

મંત્રેણ વલવાન્કશ્ચિદુમાભ્યાં ચ કથંચન ॥૫૧૨૪॥

x દુષ્ટો ગૃહીતસ્તત્કારી તત્ત્વેદિષ્ઠઃ સકારણઃ ।

કશ્ચિન્ન મુચ્યતે સ્તેનો ત્રેવ્યલોમાન્નરર્પભ ॥૫૧૧૦૫॥

* નાસ્તિક્યમનૃતં ક્રોધં પ્રમાદં દીર્ઘસૂત્રતામ્ ।

અદર્શનં જ્ઞાનવતામાલસ્યં પંચવૃત્તિતામ્ ॥

અકચિન્તનમર્થનામનર્થજૈશ્ચ ચિંતનમ્ ।

નિશ્ચિતાનામનારંભં મંત્રસ્થાપરિરક્ષણમ્ ॥

મંગલાદ્યપ્રયોગં ચ પ્રત્યુત્થાનં ચ સર્વતઃ ।

કશ્ચિત્ત્વં વર્જયસ્યેતાન્ રાજદ્રોણંચતુર્વશ ॥૫૧૧૦૭૧૦૮૧૦૯॥

‘+ અધિકા, મૂર્ગા અપગ બુદ્ધિહીન ત્યાગી અને અનાથોતુ તમે પિતા જેવા બની પાલનપોષણ કરો છો કે ?’

આવાં સુદર તત્ત્વોવાળા અને આ મમથે પણ આદર આપવા યોગ્ય અનેક વાતો એમા કહેલી છે

પૃથ્વી ઉપર માણસો કેટલાં વર્ષોથી વસે છે ?

જેમ પાણીના પરપોટા પાણીમાજ લય પામે છે, તેમ પૃથ્વીમા મનુષ્યો જન્મે છે અને મરે છે અત્યારે પૃથ્વી ઉપર જે મનુષ્યો છે તેમને પિતા છે અથવા હતા, તે પિતાઓને પિતા હતા અને તેઓના પણ પિતા, પ્રપિતા અને પ્રપિતામહ હતા એ રીતે અનંત મનુષ્યોની પૂર્વજ પરપરા થઇ છે, અને ગઇ છે વળી ભવિષ્યમાં પણ જ્યાસુધી સમગ્રય છે ત્યાંલગી થયાજ કરશે એનો આરભ ક્યાંથી ? જગતના આરભ સાથેજ મનુષ્યોનો આરભ છે, કે પૃથ્વી થયા પછી મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઇ છે ? પૃથ્વીમાં મનુષ્ય ક્યારથી વસે છે ?

ખ્રિસ્તીઓના પ્રાચીન ગ્રંથ પ્રમાણે તો જગત્ ઉત્પન્ન થયા પછી ચારપાંચ દિવસે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઈ છે જે દહાડે પરમેશ્વરે કુભારની પેઠે કાદવ લઇને પૃથ્વી ધડી તેને છટ્ટેજ દહાડે તેણે મનુષ્ય વગેરેના પૂતળાં ધડ્યાં । યૂરોપીય વિદ્વાનો અનુમાન કરે છે કે તે આજથી ૬૦૦૦ વર્ષ પહેલાંની વાત છે પરંતુ એ વાત ઉપર બીજા ખ્રિસ્તીઓ પણ વિશ્વાસ કરતા નથી અમારા ધર્મપુસ્તકોની વાતોપર અમે પણ એ રીતે શ્રદ્ધાહીન બન્યા છીએ વિજ્ઞાનના પ્રવાહમા બધે રથજે ધર્મ-પુસ્તકો ઢૂળી ગયા છે પરંતુ અમારા ધર્મગ્રંથમાં ક્યાંય એવી વાત નથી કે, આજે કાને, ૬૦૦ વર્ષ પહેલાં, કે ૬૦૦૦ હજાર વર્ષ પહેલા આ જ્ઞાતિ રચાયુ છે । હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે કાટાનકાગી વર્ષો પહેલા પણ જગત્ હતુજ. હાલના યૂરોપીય વિજ્ઞાનનો પણ એજ મત છે ।

ત્યારે પહેલા કદિ જગતનો પ્રારંભ થયેલો કે નહિ ? કાંઈ કાંઈ કહે છે કે સૃષ્ટિ બનાવિ છે એટલે કે પૃથ્વીનો પ્રારંભ નથી પરંતુ જગત્ એક ક્રિયામાત્ર છે કાંઈ વખતે કાંઈ કાંઈ ક્રિયા થી એટલેજ તેનો અર્થ છે આથી જગત્ અનાદિ એમ કહેવામાં કરો અર્થજ નથી જેઓ કહે છે કે “ જગત્ થયુ છે, નાશવત છે, વળી થશે એવી રીતે અનાદિ કાળથી થયા કરે છે ” તેઓ પ્રમાણુરહિત વિષયમા વિશ્વાસ કરે છે એ વાતનુ કશુ નૈસર્ગિક પ્રમાણુ નથી.

“ શસ્ત્રજંચ જગત્સર્વે સહ પુત્રૈ કૃતાત્મભિ ”

+ કચિદધાશ્ચ મૂકાશ્ચ પંગૂન્યંગાનવાધવાન્ ।

પિતેવ પાસિ ધર્મજ્ઞ તથા પ્રવ્રજિતાનપિ ॥૫૧૨૬॥

“ પોતાના પુત્રો સાથે સર્વ જગત સંભળું. ”

ઈત્યાદિ વચનોવડે સૂચવેલું છે કે—“ જગત્સૃષ્ટિ અને માનવસૃષ્ટિ વચ્ચે વંખતે થઈ છે. ” એવાં વાક્યો હિંદુ ગ્રંથોમાં ધણાં જોવાય છે. બે એ વાત યથાર્થ હોય, તો જે વખતે ચંદ્ર અને સૂર્ય વગેરે રચાયાં, તે વખતે પણ મનુષ્યો હોવાં જોઈએ. વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ આ ખાખતમાં શાં શાં પ્રમાણો એકાં કર્યા છે ? તેજ કહેવાનો આ નિશ્ચયમાં ઉદ્દેશ છે.

હજી સુધી વિજ્ઞાનમાં એટલી શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ નથી કે, જગત્ અનાદિ છે કે સાદિ, તેનો તે નિશ્ચય કરી શકે. કોઈ કાળે આ નિશ્ચય થશે કે નહિ, તે પણ સંદેહની વાત છે. તોપણ “ જગત્ અત્યારે દેખાય છે તેવે રૂપે તો આગળ તે નહોતું ” એટલું કહેવાને વિજ્ઞાન શક્તિમાન છે. વિજ્ઞાન કહી શકે છે કે “ આ પૃથ્વી અત્યારે જેમ ધાન્યવાળી, વૃક્ષવાળી, સાગરવાળી, પર્વતવાળી, જીવોવાળી અને ગામો તથા નગરોવાળી દેખાય છે, તેવી પહેલાં નહોતી; તેમજ ગગન પણ અત્યારે સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાગણોથી ભરપૂર દેખાય છે, તેવું એક દિવસે નહોતું. ત્યારે દિવસ નહોતો, જળ નહોતું, જમીન નહોતી, વાયુ નહોતો, સૂર્ય નહોતો, ચંદ્ર નહોતો; પરંતુ જેવડે આ ચંદ્ર, સૂર્ય તારા વગેરે થયાં છે તે હતું. જે વડે સમુદ્ર, નદી, વન અને વૃક્ષો થયાં છે અને જે વડે તુલુ, લતા, પુષ્પો, પક્ષીઓ અને માનવો થયાં છે, તે એ સમયે હતું. તેવું રૂપાંતર થઈને આ બધું થયું છે. ” ક્યારે થયું ? શી રીતે થયું ? એ વિજ્ઞાન કહી શકતું નથી, છતાં તે સંબંધે એટલું કહી શકે છે કે “ એ બધું નિયમ પ્રમાણે થયું છે. ઘણાંક ઇચ્છા પ્રમાણે નહિ. ” જે નિયમોમાં હજી સુધી જડ પ્રકૃતિ વશવર્તી રહેલી છે, તે બધા નિયમોનાં ફળરૂપે આ તમામ રૂપાંતરો થયેલાં છે અને હજી એ રીતે રૂપાંતરો થવાજ કરે છે, જે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ક્ષણે ક્ષણે જમતમાં રૂપાંતર થયા કરે છે તે જોતા કરોડો વર્ષ પછી પૃથ્વી અત્યારે છે તે રૂપે શું રહેશે ? ના નહિ.

શી રીતે એ રૂપાંતરો થાય છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ઘણો જાણીતો હોય છે. અમે લાખાસના મતાની વાત કહીએ છીએ. લાખાસનો મત નાનકડી નિશાળના વિદ્યાર્થીઓ પણ જાણે છે. અહીં અમે તે કુટામંજ વર્ણવીશું. સૂર્ય અને તેની આસપાસ ફરતા ગ્રહો, ઉપગ્રહો અને પૂંચકિત્તુઓ વગેરેની ઉત્પત્તિ મધ્યવર્તી લાખાસ કહે છે કે, “ પહેલાં સૂર્ય, ગ્રહ, ઉપગ્રહ વગેરે નહોતાં, પરંતુ સૂર્યમાળાની સીમા પર્થત સર્વ રથજે વ્યાપેલાં તેનાં પરમાણુઓ રહેલાં હતાં. જડ પરમાણુઓમાં જે આકર્ષણ, સંક્રાંચન વગેરે ગુણો છે તે તમામ ગુણો એ પરમાણુઓમાં રહેલા હતા. એ પરમાણુઓનો સમૂહ તેના મધ્યકેન્દ્રને વીંટાળને ચારે તરફ ફરતો હતો, અર્થે પોતામાં રહેલી ગરમીનો ઘટાડો થતાં ક્રમે ક્રમે સક્રાંચ પામતો હતો. સક્રાંચન વખતે આ પરમાણુઓ પોતાના મધ્યભાગને જોડાઈ રહેલાં હતાં, એટલે કે મધ્ય-

મિન્દુ ઉપર જેમ કોઈ વસ્તુ ભ્રમણ કરે છે તેમ આ તમામ પરમાણુઓ મધ્ય-મિન્દુ ઉપર ભ્રમણ કરતાં હતાં. વળી એ પરમાણુમાંથી જે ભાગો વિયુક્ત થયા તે પણ પોતાની પહેલાંનીજ દિશાના વેગ પ્રમાણે મધ્યમિન્દુ ઉપર ભ્રમણ કરતા હતા. જે કારણથી વરસાદનું ટીપું ગોળ બને છે તેજ કારણે આ નોખાં પહેલાં રજકણનાં વિભાગો ગોળાકાર થતા હતા. એ રીતે એ પરમાણુઓમાંથી આ ગોળાકાર સૂર્ય, ગોળાકાર ગ્રહો અને ગોળાકાર ઉપગ્રહો ઉત્પન્ન થયા છે.

જે એમ માનીએ કે આદિમાં આકાર વિનાનાં પરમાણુઓથી જગત વ્યાપેલું હતું અને બીજું કશું નહોતું તો તેનાથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે પ્રચલિત નૈસર્ગિક નિયમને આધારે સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, ઉપગ્રહ ધ્રુવકેતુ એ તમામ એ રજકણોમાંથીજ બનેલાં છે; અને ઈશ્વરની સર્વૈચ્છિક આરા પ્રમાણે બનેલાં નથી. આ બીના વિસ્તારથી સમજાવવાનું આ સ્થળ નથી; પણ જેઓએ હર્બર્ટ સ્પેન્સરનો “નિદારિકામાંથી ઉપજતા પદાર્થો” વિષેનો આશ્ચર્યકારક નિબંધ વાંચ્યો હશે તેઓ સમજ્યા હશે કે સ્પેન્સરે માત્ર આકારરહિત પરમાણુઓને સ્વીકારી તેમાંથીજ જગતના તમામ પદાર્થો સિદ્ધ કરેલા છે. હર્બર્ટ સ્પેન્સરની બધી વાતો પ્રમાણવાળી ન હોય શકે, પરંતુ તેનું શુદ્ધિશીલ્પ તો આશ્ચર્યકારકજ છે.

આજ રીતે જગતની ઉત્પત્તિ યદ્યપિ એવું નૈસર્ગિક પ્રમાણ મળતું નથી. તેમ આ રીતે સૃષ્ટિ યદ્યપિ નથી એવું પણ નૈસર્ગિક પ્રમાણ મળતું નથી. એટલે લાપ્તાસને મતે એ વાત પ્રમાણવિરુદ્ધ ન મનાય; તેમજ તે અસંભવિત પણ નથી. એ મત સંભવિત અને યુક્તિવાળો છે, તેથી તે પ્રમાણ વિનાનો હોય તોપણ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે.

આ મત સ્વાભાવિક હોવાથી સ્વીકારવામાં આવેલું છે કે આદિમાં પૃથ્વી હતી કે નહિ, સૂર્યમાંથી પૃથ્વી ફેંકાઇ વિખૂટી પડી છે. જ્યારે પૃથ્વી સૂર્યમાંથી નીકળી નોખી પડી, ત્યારે તે બાષ્પરાશિ (વરાળનો જથ્થો) રૂપ હતી, નહિ તો ‘તે ફેંકાઈ નોખી પડી શકે નહિ; આથી પૃથ્વીની સહેલી સ્થિતિ તપેલા વરાળના ગોળારૂપે હતી.

એક તપેલો વરાળનો ગોળો આકાશમાં બહુ કાળ ભ્રમણ કર્યા કરે તો શું થશે? પહેલાં તેમાંથી ગરમી ઓછી થશે. જ્યાં જરા પણ ગરમી હોતી નથી, જ્યાં ગરમીને આધાર આપનાર કશી વસ્તુ હોતી નથી, જે ભાગ અસલ્ય હંડીવાળો છે, તેવા આકાશમાં ફરતાં ફરતાં એ તપેલા બાષ્પરાશિમાંથી અવશ્ય ગરમીનો નાશ થશે; અને ગરમીનો નાશ થતાં શું થશે?

પાણીની વરાળ તો ઐ કાલએ જોઇ છે, સર્વ જગે જોયું છે કે વરાળ હંડી થતાં પાણી થાય છે, અને પાણી ટાકું થતાં બરફ થાય છે. બધા પદાર્થોનો આ સાધા-

*કૉન્ટ્રી, મીલ, સ્પેન્સર વગેરે આ મતને અનુમોદન આપે છે; પણ સર વૈનન હર્સલ કહે છે કે આ મત પ્રમાણવિરુદ્ધ છે.

રણ નિયમ છે. જે પદાર્થ બહુ તપેલી અવસ્થામાં અને વરાળરૂપે હોય, તેમાંથી જો ગરમી ઓછી થાય તો તે પ્રવાહીરૂપે થાય છે, અને પ્રવાહી રૂપમાંથી પણ ગરમી ઓછી થતાં ધનરૂપ થાય છે. આ નૈસર્ગિક નિયમ પ્રમાણે પૃથ્વીનો એ વરાળ-રૂપી ગોળો હાજરમે ગરમી ધટતાં પ્રવાહી બન્યો, અને બહુ કાળે ધનરૂપ થયો.

પૃથ્વીનો ગોળો ધનરૂપ થયા છતાં પણ કેટલોક કાળ તે લાલચોળ સ્થિતિમાં હતો. હાલનાં પ્રાણીઓ રહી શકે તેટલી તેમાં શીતળતા આવલી નહોતી. કાળે કરીને પૃથ્વી ઉપરનું પડ અત્યારે ટાકું થયું છે, તોપણ હજી પૃથ્વીના ઉડાણના ભાગમાં અત્યંત ગરમી છે; ભૂસ્તરવેતાઓએ અનેક ઉદાહરણોથી આ વાત સિદ્ધ કરેલી છે.

પૃથ્વીનો (બાષ્પરાશિ) ગોળો ઠરીને, તથા ધનરૂપ બનીને, તેનાપર પ્રાણીઓ રહી શકે તેવી સ્થિતિમાં આવતાં લાખો યુગો ચાલ્યા ગયા છે; એમાં સંદેહ નથી. મૈત્રિ એ વાત તો અનુભવથી વિદિત છે કે કઝાયામાં તૈયાર કરેલા દૂધપાકને ચૂલા-પરથી ઉતાર્યા પછી તેનાપર અડી શકાય તેવી કંડી તર જામતાં - પણ કેટલો વખત ચાલ્યો જાય છે ? આથી સમજાયું હશે કે પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ પછી પણ તેનાપર લાખો યુગોલગી જીવસૃષ્ટિ તથા વનસ્પતિ હતી નહિ.

જેઓ ભૂસ્તરવિદ્યા શબ્દજ્ઞાન જાણે છે તેઓને 'માવૂમ' છે કે પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર અનેક પ્રકારની માટી અને પથ્થરનાં પડો રહેલાં છે. આ પડોને ખોદતાં ખોદતાં આપણે નીચે ઉતરીએ તો સૌની નીચે એક જાતના પથ્થરો નીકળે છે; તેમાં પડની રચના હોતી નથી.

પડની રચના વિનાના આવા પથ્થરો ઉપર ખીજ પ્રકારનાં પથ્થરના, માટીનાં, ગેડનાં કે કોલસાનાં પડો બંધાયાં હોય એવું જોવાય છે. આવા ધરોની રચના જોતાં એવાં પ્રમાણો મળી આવે છે કે તેના ઉપર કેાઈ કાળે સમુદ્ર હતો. આ પડોમાંનાં કેટલાંક તો સમુદ્રતળે વચનારાં ઝીણાં ઝીણાં જીવડાંનાં શરીરસમૂહનાંજ બનેલાં દેખાય છે. ચાક અથવા ચૂનાના પથ્થરનું જે પડ યુરોપમાં અને એશિયાના ભાગમાં નીકળે છે તે આ જાતનાં સમુદ્રતળનાં જીવડાંની રચના છે. અત્યારે જોવામાં આવતા અનેક પર્વતો પણ કેવળ ચૂનાના પથ્થરના છે, ને આગળ કહ્યું તેમ એ પથ્થર તે સમુદ્રતળનાં જીવડાંનાં મૃત શરીરોના સમૂહમાત્ર છે.

આ પ્રમાણે ચાક, ગરૂ વગેરેના ધરો એક વખતે સમુદ્રને તળીએ હતા. વખત જતાં ત્યાંથી સમુદ્ર ખસી ગયો અને તળીઆનો ભાગ સૂકાઈ જમીન બની. પૃથ્વીની અદર બનેલો ઝોગજોલો જે રસ રહેલો છે તે બપોરે બહાર નીકળવાનું જોર કરે છે ત્યારે જમીનને ઊંચી કરે છે, અને કેાઈ વાર જ્વાળામુખીરૂપે દસ્ય થાય છે. આવી રીતે જે જમીન ઉચી થાય ત્યાંથી દરીઓ દર ખસી જાય છે. નીચાણના ભાગમાં સાગરનું જળ ભરાય છે. વળી સમુદ્રમાં રહેલી માટી, જીવજતુઓ વગેરે જમી ત્યાં નવા થયેા રચાય છે. જે સ્થળેથી સમુદ્ર ખસી ગયો ત્યાં જલ્લો હજો, જીવજતુ અને પ્રાણીઓ પેદા

ચાય અને ત્યાં તેવી જાતના ચરો બધાય. વળી એવા ચરોપર જે જાતનાં વૃક્ષો અને પ્રાણીઓ રહેતાં હોય તેના દેહાવશેષવાળા નવા ચરો ચાય. આ ચરોમાં જે પ્રાણીઓ ચગદાયાં કે દટાયાં હોય તેનાં હાડકાં નાશ પામતાં નથી; પરંતુ દીર્ઘ કાળના દેખાણુને લીધે તે એક જાતના પથર જેવાં બની જાય છે. એવાં અસ્થિ-પાપાણુને ફાસિલ કહેવામાં આવે છે.

ઉપર જે વાત કહી તે પરથી સમજાયું હશે કે:—

(૧) સૌની નીચે પડરહિત પથ્થરનું તળીયું છે, અને તેના ઉપર ચાક, ગેર વગેરેના ચરો જામેલા છે.

(૨) ચરની પરંપરા એ પાછળ પાછળનો સમય સૂચવે છે, જે ચર સૌની નીચે તે પહેલાંના સમયનો, અને જે ચર તેની ઉપર તે પાછળના વખતનો બનેલો સમજવો.

(૩) જે ચરમાં જે પ્રાણીઓનાં ફાસિલો મળી આવે, તે ચરની રચનાકાળે તેવી જાતનાં પ્રાણીઓ વર્તમાન હતાં એમ સમજવું. જો કોઈ ચરમાં કોઈ એવા પ્રકારના પ્રાણીનું ફાસિલ ક્યાંય પણ મળી શકતું ન હોય તો તે ચરોની રચનાકાળે તેવા પ્રાણી હતાં નહિ એમ સમજવું.

(૪) ધારો કે કોઈ ચરમાં ક નામના પ્રાણીનું ફાસિલ મળતું હોય, પણ જ નામના પ્રાણીનું ફાસિલ મળતું ન હોય; પરંતુ જ નામના પ્રાણીનું ફાસિલ તો ઉપરના ચરમાં મળતું હોય તો એ વાત સિદ્ધ છે કે જ નામનું પ્રાણી ક નામના પ્રાણી પછી ઉપજ્યું.

સૌથી નીચેના પડવિનાના પથ્થરોમાં કોઈ પણ જાતના પ્રાણીનું ફાસિલ મળતું નહિ હોવાથી સિદ્ધ થાય છે કે પૃથ્વીના પહેલા પડવખતે કોઈ પ્રાણીઓ હતાં નહિ. તે સમયે પૃથ્વી પ્રાણીરહિત હતી. નીચેના ચરોમાં જ્યાં જ્યાં બીજાં પ્રાણીઓનાં ફાસિલ દેખાય છે ત્યાં પણ મનુષ્યના અસ્તિત્વનું કશું ચિન્હ મળતું નથી. મનુષ્ય તો શું પણ નાનાં મોટાં ચોપગાં પ્રાણીઓનાં ફાસિલ પણ મળતાં નથી. સૌથી નીચેના પછીના ચરોમાં પહેલાં જીજીયાં જીજીયાં જીવડાંનાં ફાસિલો મળે છે. તેમાં મુખ્ય ભાગે સીપોનાં ફાસિલ મળે છે. આથી આદિ પ્રાણી તરીકે વિચારીએ તો પૃથ્વી ઉપર સૌ પહેલાં સીપમાં રહેનારાં જંતુઓની સૃષ્ટિ થઈ.

તે પછીના ચરોમાં માછલાંનાં ફાસિલ દેખાય છે. વળી ક્રમે ક્રમે ઉપલા ઉપલા ચરોમાં જતાં સર્પ જાતિનાં ફાસિલો નજરે પડે છે. પૂર્વકાળના સર્પો બહુજ લાયકર દેખાય છે. એવા આશ્ચર્યજનક લંબાઈવાળા અને લાયકર મર્યાદા આપણા જોવામાં આવતા નથી. સર્પોની સૃષ્ટિ પછી આંચળવાળાં પ્રાણીની સૃષ્ટિ દેખાય છે. ક્રમે ક્રમે હાથી, રીંછ, ગેંડાં, સિંહ અને હરિણ જાતિની ઉત્પત્તિ દેખાય છે; તથાપિ ત્યાં મનુષ્યોનાં ફાસિલ દેખાતાં નથી. મનુષ્યનું ચિન્હ તો સૌથી ઉપરના ચરમાં અર્થાત્ હાલની માટીમાં દેખાય છે; અથવા તેની નીચેના એકાદ ચરમાં કદાચિત્ મનુષ્યનું

ચિન્હ દેખાય છે. આથી સમજાય છે કે મનુષ્યની સૃષ્ટિ સર્વની પાછળ થયેલી છે. સૌ પ્રાણીઓના કરતાં મનુષ્ય એ આધુનિક પ્રાણી છે.

આ દેકાણે 'આધુનિક' શબ્દથી શું સમજવું ? તેનું વિવેચન કરવું ઉચિત છે. જે બધા થયેલા વાત કહી તે થયેલા સમૂહમાં પૃથ્વીની ત્વચાનાં જૂઠાં જૂઠાં પડો-રૂપે છે. એક એક પડની ઉત્પત્તિ અને સમાપ્તિમાં કેટલાં લાખ અથવા કેટલાં કરોડ વર્ષો લાગ્યાં છે તે કાણ કહી શકે ? એની ગણતરી કરવાનું સાધન પણ નથી. માત્ર એટલું જ કહી શકાય કે તે કાળથી અપરિમિત છે; માનવસુદ્ધિની ધારણાથી અગમ્ય છે. સૌથી ઉપરના થરમાં મનુષ્યનું ચિન્હ છે, એમ કહ્યું તેપરથી એમ સમજવું નહિ કે "મનુષ્ય આજકાલજ પૃથ્વીપર આવ્યા છે; અને મનુષ્યને પૃથ્વી-પર આવ્યે હજારો વર્ષો થયાં નથી." આ તો પૃથ્વીની ઉંમર સાથે મનુષ્યસૃષ્ટિનો મુકાબલો કરતાં તેને માત્ર એક મુહૂર્ત થયું છે, અને તેથીજ મનુષ્યને આધુનિક પ્રાણી કહેલ છે.

મિસરના રાજ્યોની જે વંશાવળીઓ પ્રચલિત છે, તેને જો સાચી માનીએ તો, મિસર દેશમાંજ ૧૦,૦૦૦ વર્ષથી રાજઅમલ ચાલુ છે. હોમરે ૬૦ સં પૂર્વે ૬૦૦માં જગવિખ્યાત બે મહા કાવ્યોની રચના કરી છે, એ વાત સૌને માન્ય છે. એ કાવ્ય-માં મિસરની રાજધાની ૧૦૦ દરવાજાવાળી યિગ્રા નગરીનો મહિમા ગાયો છે. મનુ-ષ્યજાતિ સુધરેલી દશામાં એક વાર ઉત્થિતે રરતે ચડે તો ધણી ત્વરાએ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એ વાત સત્ય છે; પરંતુ અણુસુધરેલી અવસ્થામાંથી સ્વતઃ સુધરેલી અવસ્થામાં આવવું અને ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવી તેમા તો ન ધારી શકાય તેટલો વખત લાગે છે. ભારતવર્ષના અનાર્યો ૪૦૦૦ વર્ષથી સુધરેલા આર્યોની પાસે રહ્યા છતાં પણ કદી વિશેષ ઉન્નતિ મેળવી શક્યા નથી. આથી સહજમાં સમજાય છે કે મિસર દેશના રહેવાસીઓમાં સુધારો સ્વતઃ ઉપજ્યો અને જે વખતે તેઓ ૧૦૦ દરવાજાવાળી નગરી સ્થાપવા શક્તિમાન થયા તેની ગણતરીએ તો હજારો વર્ષો થયાં જોઈએ મિસરના શોધકા કહે છે કે "મોઝીજ નામની નગરી તો ઘિપ્સ કરતાં જૂની છે." આ બધી નગરીઓમાં જે દેવાલયો-પિરા-મીડો-વર્તમાન છે, તેમાં યુદ્ધના વિજયોત્સવનાં ચિત્રો છે * એક પ્રાચીન શોધક સર જ્યોર્જ હુઇસ લખે છે કે, "મિસરવાસીઓને ઐતિહાસિક સમયમાં તો કદિ યુદ્ધ-પરાયણ જોયા નથી, છતાં પહેલાં કોઇ કાળે તેઓ યુદ્ધપરાયણ ન હોત તો પિરામી-ડોમાં યુદ્ધના વિજયોત્સવનાં ચિત્રો ચીતરવાનો સંભવ ન હતો." આથી સ્પષ્ટ થાય

* પોલેડના જૂના ગ્રંથો, ભારતનાં પુરાણો અને મિસરની દત્તકથાઓ વગેરે ઉપરથી મજબૂત સાબીતીઓ મળી છે કે મિસરની વરતી અને રાજ્ય ભારતના કોઇ એક રાજ્યને ત્યાં જન્મને સ્થાપિત કર્યાં છતાં અને પિરામીડો પણ તેણેજ બનાવ્યા હતા.

છે કે ઐતિહાસિક કાળની પૂર્વે પણ મિસરવાસીઓ ધણી ઉન્નતિ મેળવી શક્યા હતા; અને પોતાના અદ્ભુત પિરામીડમાં જાતીય કીર્તિરૂપે તેમણે તે ચીતરેલ છે. અણુમુધરેલી જાતિ માત્ર પોતાનાજ સુદૃઢજે આટલી બધી ઉન્નતિ મેળવે એમાં હમરો વર્ષો નોંધએ. તેની પછી હમરો વર્ષનો ઐતિહાસિક કાળ આવ્યો. આથી મિસરવાસીઓ મમાજબદ્ધ થઈ નિવાસ કરતા, તેને ૧૦૦૦૦ વર્ષો કે તેથી પણ વધારે વર્ષો લાગ્યા હોય એમ કહી શકાય.

મિસર દેશની જમીન નીલ નદીના કાંપથી બનેલ છે. વર્ષોવર્ષ નીલ નદીના જળમાં આવેલો કાંપ જમીન જઈ એ દેશનાં પડો બંધાયો છે. ચિબ્સ, મોગ્રીઝ વગેરે નગરીઓ નીલ નદીની (કાંપવાળી) મૃત્તિકા ઉપર સ્થાપવામાં આવી હતી. આ પ્રદેશ ૪૦ સં ૧૮૫૧ થી ૧૮૫૪ સુધીમાં પ્રાચીન શોધકોએ શોધખોળ માટે ખોદાવ્યો હતો. તેમાં ૬૦ ફૂટ નીચેથી લાગેલાં માટીનાં વાસણો અને ઈંટો મળી આવ્યાં હતાં. આ ઈંટો પૂર્વકાળમાં ફૂવા વગેરે બાંધવા માટે વપરાયેલી જોવામાં આવી છે. એક બીજા પ્રાચીન શોધકને ૭૨ ફૂટ નીચેથી ઈંટો મળી આવી છે.

મોનસ્થર ગિરાર્ડ અનુમાન કરે છે કે, “ ૧૦૦ વર્ષે નીલ નદીનો કાંપ મિસર ઉપર પાંચ ઈંચ ઉંચાઈનો થર પાથરે છે. ” જો ૧૦૦ વર્ષે પાંચ ઈંચ થર પથરાનો હોય તો ૬૦ ફૂટ ઇંટને નીચે પહોંચતાં ૧૪૦૦૦ થી વધારે વર્ષો લાગે. બીજો પ્રાચીન શોધક હિસાબ કરી કહે છે કે, “ નીલ નદીનો કાંપ ૧૦૦ વર્ષે માત્ર ૨૩૩ પોણાત્રણ ઈંચ જમે છે. ” જો આ વાત સાચી હોય તો ૭૨ ફૂટ નીચે રહેલી ઈંટ ઉપરથી મિસરમાં માનવજાતિનું અસ્તિત્વ આજથી ત્રીસ હજાર વર્ષ પહેલાંનું નક્કી થાય છે; અને એ વાત પણ પ્રમાણરહિત નથી.

અત્યારે પૃથ્વીમાં જે જાતનાં પ્રાણીઓ છે તે જાતનાં પ્રાણીઓનાં ફોસિલોજ મિસરની જમીનના ખોદાણમાંથી મળી આવે છે; પરંતુ જે જાતનાં પ્રાણીઓ અત્યારે પૃથ્વીમાં જોવાતાં નથી તેવાં કેઈ ફોસિલો મિસરમાં મળતાં નથી. આથી જ્યાં લોપ થઈ ગયેલી પ્રાણીની જાતનાં ફોસિલો મળે છે તેના કરતાં મિસરનો નીલ નદીનો આ થર આધુનિક થરમાં ગણી શકાય છે; પરંતુ કેટલાંક સ્થળે એવા છે કે જેમાં લોપ થઈ ગયેલી પ્રાણીની જાતનાં ફોસિલો સાથે મનુષ્યોનાં ફોસિલો પણ મળી આવ્યાં છે. એવજામ અતે ક્રિસ્ટની બૂમિ આવાં ફોસિલોનાં ઉદાહરણો છે.

જ્ઞાન

ભારતવર્ષમાં ‘દર્શન’ કોને કહે છે ? એનો ઉત્તર આપવા પહેલાં એ સમજવું પડશે કે યુરોપમાં જે અર્થમાં “ ફિલસુફી ” શબ્દ વપરાય છે તે અર્થમાં ‘દર્શન’ શબ્દ વપરાતો નથી. વાસ્તવિકરીતે “ ફિલસુફી ” શબ્દનો કોઈ નિશ્ચિત અર્થ નથી. કદિ એનો અર્થ અધ્યાત્મતત્ત્વ, કદિ એનો અર્થ પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન, કદિ એનો અર્થ ધર્મનીતિ અને કદિ એનો અર્થ વિચારવિદ્યા થાય છે. આમાંનો એક પણ અર્થ દર્શન શબ્દના અર્થને મળતો નથી. ‘ ફિલસુફી ’નો ઉદ્દેશ કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવવાનો છે. તે સિવાય એનો બીજો કોઈ ઉદ્દેશ નથી. દર્શનનું ઉદ્દેશ્ય પણ જ્ઞાન ખરું; પરંતુ એ જ્ઞાનનું પણ ઉદ્દેશ્ય છે. એ ઉદ્દેશ્ય મુક્તિ, નિર્વાણ, નિઃશ્વેસ અથવા એવાં બીજાં નામવાળા પારલૌકિક-અવસ્થા છે. યુરોપની ફિલસુફીમાં જ્ઞાનજ પરમ પ્રાપ્ત મનાયતું છે, પરંતુ દર્શનમાં તો એ જ્ઞાનમાત્ર સાધનજ છે. આ સિવાય બીજાંમાં એક બીજો મોટો ભેદ છે. ફિલસુફીનો ઉદ્દેશ કોઈ વિશેષ જ્ઞાન છે. પછી તે નૈતિક હો, લૌતિક હો, સામાજિક હો, કે આધ્યાત્મિક હો; પરંતુ દર્શનનો ઉદ્દેશ પદાર્થમાત્રનું જ્ઞાન હોવાથી દર્શનમાં બધા પ્રકારના જ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે.

સંસાર દુઃખમય છે. પ્રકૃતિનું બળ હમેશાં મનુષ્યનાં સુખનું પ્રતિરોધી છે. તમે જે કોઈ સુખ ભોગવો છો તે બાહ્ય-પ્રકૃતિની સાથે યુદ્ધ કરીને મેળવો છો. મનુષ્યનું જીવન એ વિચારી જોઈએ તો પ્રકૃતિ સાથેની લાંબી લડાઈમાત્ર છે. જ્યારે તમે લડાઈમાં જય મેળવશો ત્યારેજ તમને કોઈક સુખ પ્રાપ્ત થશે; પરંતુ માનવજાતનાં કર્તા પ્રકૃતિનું બળ અનેકગણું જોરાવર છે. મનુષ્યની જીત તો કોઈ વારજ થાય છે, અને પ્રકૃતિના જીત તો નિરંતર થયા કરે છે. આથી મનુષ્યજીવન કલેશમય છે. વળી આર્થલોકોના મત પ્રમાણે જન્મ વારંવાર થાય છે. આ જન્મમાં મહા મુશ્કેલીએ અનંત દુઃખો ભોગવી યુદ્ધમાં પ્રકૃતિથી પરાજય પામી જો જીવે દેહ છોડ્યો તો એટલેથી છૂટકો નથી. ફરી જન્મ ગ્રહણ કરવો પડશે, ફરી એ અનંત દુઃખો ભોગવવાં પડશે, ફરી મરવું પડશે, વળી જન્મ ધારણ કરવો પડશે અને ફરી એને એ દુઃખ સામું આવી ઉછું રહેશે. આ અનંત દુઃખની શું કદિ નિવૃત્તિ નથી ? મનુષ્ય એનાથી છૂટી શકે તેમ નથી ?

એના બે ઉત્તર છે. એક ઉત્તર યુરોપીય પદ્ધતિ પ્રમાણે છે; અને બીજો ઉત્તર આર્યાવર્તની પદ્ધતિ પ્રમાણે છે. યુરોપિયન લોકો કહે છે કે પ્રકૃતિને જિતી શકાય છે. જેથી પ્રકૃતિને જિતી શકીએ તેવો ઉદ્દોગ કરવો. આ જીવનસંગ્રામમાં પ્રકૃતિને પરાજય પમાડવા માટે શસ્ત્રોનો સંગ્રહ કરવો. તે શસ્ત્રો કયાં ? આના ઉત્તરરૂપે યુરોપનું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર છે; અને તેનો પાયો એ વાતપર છે કે પ્રકૃતિને પૂછવાથી

પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોનો અભ્યાસ કરીને અને તે ગુપ્ત તત્ત્વોને જાણીને તેના બળવડે પ્રકૃતિને જિતવી અને મનુષ્યજીવન સુખમય બનાવવું. યૂરોપના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો આ ઉદ્દેશ અને આ કૃણ છે.

આર્યાવતવાસીઓનું કથન એ છે કે પ્રકૃતિ અજિત છે. જ્યાંસુધી પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ રહેશે ત્યાંસુધી દુઃખ પણ રહેશે; માટે પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ તોડી નાખવો એજ દુઃખનિવારણનો ઉપાય છે. એ સંબંધ તોડવાનું કામ માત્ર જ્ઞાન-દારાજ થઇ શકે છે. આ કથનનું કૃણ ભારતવર્ષનાં દર્શનશાસ્ત્રો છે.

એ જ્ઞાન કયું ? 'આકાશકુસુમ' એ શબ્દ કહેવાથી પણ એક જાતનું જ્ઞાન થાય છે, કેમકે આકાશ શું ? તે આપણે જાણીએ છીએ, અને કુસુમ શું ? તે આપણે જાણીએ છીએ. મનની શક્તિદ્વારા બન્નેનો સંયોગ કરી શકીએ છીએ; પરંતુ એવું જ્ઞાન મેળવવું એવો દર્શનનો ઉદ્દેશ નથી. એ તો બ્રાતિજ્ઞાન છે. યથાર્થ જ્ઞાનજ દર્શનનો ઉદ્દેશ છે. એ યથાર્થ જ્ઞાનને પ્રમાજ્ઞાન અથવા પ્રમાપ્રતીતિ કહે છે. એ યથાર્થ જ્ઞાન શું છે ? જે જાણીએ છીએ તેનું નામ જ્ઞાન છે. તે શી રીતે જાણાય છે ?

કેટલાક વિષયો ઈન્દ્રિયોના સાક્ષાત્ સંયોગથી જાણી શકાય છે. આ ધર, આ વૃક્ષ, આ નદિ, આ પર્વત એ અમારી સામે રહેલાં છે. એને અમે આંખોએ જોયાં છે, એથી અમે જાણીએ છીએ કે એ ધર, એ વૃક્ષ, એ નદી, અને એ પર્વત છે. આથી જ્ઞાતવ્ય પદાર્થની સાથે યશ્ન ઈન્દ્રિયનો સંયોગ થવાથી અમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ÷ આને આક્ષુપત્યક્ષ કહે છે. એ રીતે ધરમાં ખેડાં ખેડાં અમે સાંભળ્યું કે મેઘ ગાજી રહ્યો છે, મોર ટહુકી રહ્યો છે, અહીં મેઘની ગર્જના અને પક્ષીનો અવાજ અમે કાનવડે પ્રત્યક્ષ કર્યો. એ શ્રાવણપ્રત્યક્ષ છે. એ રીતે પાંચે ઇન્દ્રિયો-દ્વારા પાંચ પ્રકારનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે. આર્ય દર્શનકારોએ મનની ગણતરી પણ ઇન્દ્રિયોમાં કરેલી છે. આથી તેઓ માનસપ્રત્યક્ષ પણ માને છે. મન એ કાંઈ બાહ્ય ઇન્દ્રિય નથી; પણ આંતર ઇન્દ્રિય છે. એ આંતરની ઇન્દ્રિય સાથે બહારના વિષયોનો સંયોગ થવો અસંભવિત હોવાથી માનસપ્રત્યક્ષવડે જો કે બાહ્ય વિષય જાણી શકાતો નથી, પરંતુ આંતર જ્ઞાન તો તેથી થાય છેજ.

જે પદાર્થ પ્રત્યક્ષ થાય છે તેનું જ્ઞાન તો અમને થાય છેજ, પરંતુ પ્રત્યક્ષવિના પણ અમને વિષયોનું જ્ઞાન થઇ શકે છે. હું એક બંધ ખારણાંવાળા ઝોરડામાં બેઠો છું. તે વખતે મેઘની ગર્જના સાંભળી આથી 'શ્રાવણપ્રત્યક્ષ' થયું, પરંતુ એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનું થયું; મેઘનું નહિ અહીં મેઘ અમારા પ્રત્યક્ષનો વિષય ન હતો,

÷ ધર, પર્વત વગેરે દૂર હોય, છતાં આપણને દેખાય શી રીતે ? આપણી આંખો તો તેનો સ્પર્શ કરી શકતી નથી ! તેનો ઉત્તર એ છે કે એ પદાર્થો ઉપર પડેલાં દિરજો દેખાઈને આપણી આંખોમાં આવે છે ને તેને કીચે આપણે તે પદાર્થો જોઈ શકીએ છીએ.

છતાં અમે જાણી શક્યા કે આકાશમાં મેઘ છે. આમ ધ્વનિના પ્રત્યક્ષથી મેઘના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન શાથી થયું? અમે પહેલાં અનેકવાર જોઈ ચૂક્યા છીએ કે આકાશમાં મેઘ સિવાય કાંઈનો આવો અવાજ થતો નથી. વળી એવું કદિ પણ થયું નથી કે મેઘ ન હોય છતાં આવો ધ્વનિ સંભળાયો હોય. આથી બારણાં બંધ કરેલા ઝોરડામાં બેઠાં બેઠાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવિના પણ અમે જાણી ગયા કે આકાશમાં મેઘ છે. આને અનુભૂતિ જ્ઞાન કહે છે. મેઘનો ધ્વનિ અમે પ્રત્યક્ષ સાંભળ્યો અને તે ઉપરથી અનુભૂતિ કરીને મેઘને અમે જાણ્યો.

ધારો કે એક બધ બારણાવાળા ઝોરડામાં અંધકાર છે અને તેમાં તમે એકલા બેઠા છો. એ વખતે તમારા શરીરની સાથે બીજા કોઈ માણસના શરીરનો સ્પર્શ થયો. એ વખતે કશું જોયા વિના તેમજ કશું સાંભળ્યા વિના પણ તમે જાણી લીધું કે આ ઝોરડામાં કોઈ માણસ આવ્યું છે. ત્યાં સ્પર્શનું જ્ઞાન ત્યાજ્ય (ત્વચ્છાનું) પ્રત્યક્ષ છે; પરંતુ ઝોરડામાં મનુષ્ય હોવાનું જ્ઞાન તો અનુભૂતિજ્ઞાનજ છે. એ અંધકારવાળા ઝોરડામાં તમને શુભાખના ફૂલની સુગંધી આવે તો તમે સમજી જશો કે ઘરમાં શુભાખનાં પુષ્પ વગેરે પણ છે. અહીં ગંધ પ્રત્યક્ષનો વિષય છે, અને પુષ્પ અનુભૂતિનો વિષય છે.

મનુષ્યો બહુજ થોડી બાબતોમાં પોતે પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે. મોટે ભાગે જ્ઞાનનો આધાર અનુભૂતિ ઉપરજ છે. અનુભૂતિજ્ઞાનજ સંસાર ચલાવે છે. અનુભૂતિ શક્તિ ન હોય તો અમે કોઈ કાર્યજ કરી શકીએ નહિ. વિજ્ઞાન, દર્શન, વગેરે અનુભૂતિનો ઉપરજ નિર્માયાં છે.

પરંતુ જેમ કોઈ માણસ પોતે બધા વિષયોને પ્રત્યક્ષ કરી શકતો નથી, તેમજ કોઈ માણસ પોતે બધી બાબતો માત્ર અનુભૂતિવડે પણ સિદ્ધ કરી શકતો નથી. અનેક વિષયો એવા પણ છે કે જેને અનુભૂતિવડે જાણવામાં જેટલા શ્રમની જરૂર છે એટલો શ્રમ એક માણસ પોતાના આખા જીવનમાં પણ કરી શકતો નથી. એવા અનેક વિષયો છે કે તેને અનુભૂતિદ્વારા સિદ્ધ કરવા માટે જેટલી વિદ્યા, જેટલું જ્ઞાન, જેટલી શુદ્ધિ અને જેટલી તૈયારીની જરૂર છે તે સર્વ ધણાં મનુષ્યો સંપાદન કરી શકે એવા સંભવજ નથી. આથી એવા વિષયોને ધણાં ખર્ચ માણસો પોતે પ્રત્યક્ષ પણ કરી શકે નહિ અને અનુભૂતિમાં પણ આણી શકે નહિ. એવે પ્રસંગે શું થાય છે? જેણે એ વિષયનો જાતે પ્રત્યક્ષ અનુભવ કર્યો છે અથવા અનુભૂતિ કરેલ છે એની વાત સાંભળીને તેનાપર વિશ્વાસ રખાય છે. ઇટાલી દેશમાં 'આલ્ફ્રેડો' નામની જે પર્વતની હાર છે તેને તમે પ્રત્યક્ષ જોએલ નથી. તેમ અનુભૂતિદ્વારા પણ જાણી શકો તેમ નથી, પરંતુ જેમણે તે જોએલી છે તેનાં લખેલાં પુસ્તકો વાંચીને તેનું જ્ઞાન તમે પ્રાપ્ત કરો છો. સર્વ પરમાણુઓ એક બીજાં પરમાણુઓની તરફ સામ-સામી આકર્ષાય છે. આ વાત પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાય તેમ નથી; અને તમે કોઈ ગણતરી-

વડે એ વાત સિદ્ધ કરી શકશે નહિ. આથી તમે ‘ન્યૂટન’ની કહેલી વાત પર વિશ્વાસ રાખીને એ જ્ઞાન (ગુરુવાક્યોનું જ્ઞાન) પ્રાપ્ત કર્યું છે.

ન્યાય, સામ્ય વગેરે આર્યોનાં દર્શનશાસ્ત્રોમાં આ કારણને લીધે એક ખીજું પ્રમાણ માન્યું છે. એ પ્રમાણ તે શાબ્દપ્રમાણ છે. ઉક્ત દર્શનશાસ્ત્રોએ વેદની પ્રામાણિકતા પર વિશ્વાસ દેરાખીને તેનાં વચ્ચેના શાબ્દપ્રમાણ તરીકે સ્વીકારેલાં છે. આસવાક્ય અથવા ગુરુનો ઉપદેશ સાધારણ રીતે વિશ્વાસયોગ્ય હોય છે. જેથી આર્ય-લોકોને મતે એ પણ એક સ્વતંત્ર પ્રમાણ છે અને એનું નામ ઉપર જણાવ્યું તે શાબ્દપ્રમાણ.

પરંતુ ચાર્વાકાદિ કોઇ કોઇ આર્ય દર્શનકારો આ શબ્દપ્રમાણને સ્વીકારતા નથી. યૂરોપીઅનો પણ એનો એક સ્વતંત્ર પ્રમાણ તરીકે સ્વીકાર કરતા નથી.

આ વાત તો ખરીજ છે કે બધાની વાતો ઉપર વિશ્વાસ રાખવો અયોગ્ય છે. જો કોઇ પ્રસિદ્ધ ગંધીદાસ આવીને કહે કે “ત્યાં પાણીમાં અગ્નિ સળગતો હું જોઇ આવ્યો” તો એ વાત ઉપર કોઈ ભરોસો કરશે નહિ. આથી યોગ્ય માણસનો ઉપ-દેશન પ્રમાણરૂપ અને ગ્રાહ્ય ગણી શકાય. એ જ્ઞાન લેતાં પહેલાં એટલો વિચાર કરવો આવશ્યક છે કે કોણ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય છે અને કોણ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય નથી. હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે કયી વાત ઉપર આધાર રાખીને આ પ્રમાણનો નિશ્ચય કરવો ? શા આધારથી ‘મનુ’ આદિનાં વચ્ચેના “આસવાક્ય” સમજીને મદ્ય કરવા અને ‘રામલા’ તથા ‘શ્યામલા’ ની વાણીને અગ્રાહ્ય ગણવી ? ‘મનુ’ ની સાથે અમારા ગામના પાદરી સાહેબનો મતભેદ છે; પરંતુ તમે તો પહેલાંથીજ સાંભળતા આવ્યા છો કે ‘મનુ’ અત્માન્ત ઋષિ હતા, અને પાદરીસાહેબ સ્વાર્થપરાયણ સાધારણ માણસ છે. આથી તમે અનુમાન કર્યું કે ‘મનુ’ ની વાત ગ્રાહ્ય છે, ને પાદરીની વાત અગ્રાહ્ય છે. મનુ જેવા અત્માન્ત ઋષિએ ગોમંત્રમણ્ડળનો નિષેધ કર્યો છે માટે તમે અનુમાન કર્યું કે ‘ગોમંત્ર’ અલક્ષ્ય છે. પરંતુ આ ઉપરથી એ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે શાબ્દપ્રમાણને અનુમિતિ પ્રમાણનું અંતર્ગત (પિઠામાં) ન માનતાં સ્વતંત્ર પ્રમાણ તરીકે શાથી માન્યું હશે ?

આનો ખુલ્લો એમ છે કે જે માણસના કેટલાક ઉપદેશો તમે ગ્રાહ્ય કરો છો, તેનાજ કેટલાક ઉપદેશો અગ્રાહ્ય પણ સમજી છો. ગુરુવાક્યોનું વિષે ન્યૂટનનો જે મત છે તેને તમે સ્વીકારો છો, પરંતુ પ્રકાશવિષે તેનો જે મત છે તેનો અસ્વીકાર કરી ક્યંત અને ફેનેલ સાહેબ જેવા સાધારણ બુદ્ધિવાળા માણસોનો મત સ્વીકારો છો. એનું કારણ અનુમિતિજ છે. અનુમિતિવડેજ તમે જણી શકો છો કે ન્યૂટનનો જે મત છે તે ગુરુવાક્યોની બાબતમાં માવો છે, પરંતુ પ્રકાશની બાબતમાં બૂલ-ભરેલો છે. જો આમ ન કરતાં શાબ્દપ્રમાણને એક જૂઠું પ્રમાણજ માનીએ તો ન્યૂટનની બધી વાતો આપણે સ્વીકારવી પડે.

પરંતુ ભારતવર્ષમાં એવુંજ થયું છે. ભારતવર્ષમાં જેનો એક મત ગ્રાહ્ય છે તેના બધાજ મતો ગ્રાહ્ય સમજાય છે. તેનું કારણ એજ કે અહીં શાબ્દપ્રમાણ એક નોખું પ્રમાણ મનાયું છે. આર્યોનાં દર્શનશાસ્ત્રોની આસા છે કે 'આત્મવાક્ય' માત્ર વગરવિચારે ગ્રાહ્ય છે. આત્મીયે વિશેષ વિચારવિના ઋષિઓ અને પડિતોની હરેક વાતોને ગ્રાહ્ય ગણ્યું છે એ ભારતવર્ષની અવનતિનું એક કારણ છે, એ કહેવાની જરૂર નથી.

પ્રત્યક્ષ, અનુભૂતિ અને શાબ્દપ્રમાણ સિવાય નૈમિષિકો ઉપમિતિને પણ એક સ્વતંત્ર પ્રમાણ ગણે છે. વિચાર કરતાં એ સિદ્ધ થશે કે ઉપમિતિ એ અનુભૂતિ પ્રમાણનો એક બેદમાત્ર છે. એથી સૌખ્ય વગેરે દર્શનોમાં ઉપમિતિને જૂદું પ્રમાણ માન્યું છે. આ કારણને લીધે ઉપમિતિનું વિસ્તારથી વિવેચન કરવાની જરૂર નથી, વાસ્તવિકરીતે પ્રત્યક્ષ અને અનુભૂતિજ્ઞ જ્ઞાન મેળવવાનાં પ્રમાણો છે.

અનુભૂતિ પણ પ્રત્યક્ષ ઉપર આધાર રાખનારું છે. જે વિષયનું કદિ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થયું નથી હોતું તેની અનુભૂતિ યથા શક્તી નથી. જે તમે પહેલાં કદિ મેષને જોયો ન હોત, અગર ખીજા કોઈએ પણ કદિ જોયો ન હોત, તો બધા ખારણાવાળા ઘરમાં બેસી મેષની ગર્જના સાંભળતાં કદિ પણ મેષની અનુભૂતિ ન કરી શકત. તેમજ ગુલાબની સુગંધીનું તમને પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ન હોત તો અધિકારવાળા ઘરમાં સુગંધપરથી તમે કદિ અનુભૂતિ કરી શકત નહિ કે આ ઘરમાં ગુલાબનું ફૂલ છે. ધણીવાર એવું જણાય છે કે એક અનુભૂતિનો આધાર ધણી જાતનાં પહેલાં મળેલાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો ઉપર રહેલો હોય છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો એક નિયમ હજારો પ્રકારનાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનું ફળ હોય છે.

આથી પ્રત્યક્ષપ્રમાણજ્ઞ જ્ઞાનનું એક મૂળ છે. એજ બધાં પ્રમાણોનું મૂળ છે. ઘણા લોકો આ વાત સાંભળી વિસ્મય પામશે કે દર્શનશાસ્ત્ર એ ત્રણ હજાર વર્ષ ફરી ફરીને આજે પાછું ચાર્વાકના મતની પાસેજ પહોંચી ગયું કે શું? ધન્ય છે, આર્થ લોકોની શુદ્ધિને! આટલાં વર્ષો પછી હુમ, મીઠ અને બેઇન વગેરેએ જે સિદ્ધ કર્યું છે, તે આજથી બે હજાર વર્ષ પહેલાં પણ બૃહસ્પતિ પ્રતિપાદન કરી ગયા છે! પ્રત્યક્ષ સિવાય બીજું પ્રમાણ નથી એમ અમારું કહેવું નથી; પણ અમારું કહેવું એ છે કે બધાં પ્રમાણોનું મૂળ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે.

બૃહસ્પતિના બધા મંથો લુપ્ત થઈ ગયા હોવાથી બૃહસ્પતિનું કહેવું બરાબર એમજ છે કે નહિ? એ વાતનો નિશ્ચય કરવો કઠણ છે.

પ્રત્યક્ષજ્ઞ જ્ઞાનનું એક માત્ર મૂળ છે, પરંતુ એ ખાતરમાં યૂરોપના દાર્શનિકોની વચ્ચે એક ભારે ઝગડો છે, કોઈ કોઈ કહે છે કે આપણાં અનેક જ્ઞાનો એવા છે કે જેનાં પહેલેથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો મળી શકતાં નથી; જેવાં કે કાળ, આકાશ વગેરે.

* આ વિષે વધારે ઉંડા વિચારોનો અહીં અમે ત્યાગ કર્યો છે.

આ વાત સમજવી જરા કઠણ છે. આકાશ વિષે એક સાધારણ વાત લઈએ. જેમકે બે સમાન્તર લીટીઓ બન્ને બાજુએ ગમે તેટલી લંબાવીએ તો તે કદિ મળી શકતી નથી. આ બીનાને આપણે નક્કીપણે જાણીએ છીએ; પરંતુ એ જ્ઞાન આપણે ક્યાંથી મેળવ્યું? પ્રત્યક્ષવાદીઓ કહેશે કે “પ્રત્યક્ષદ્વારા મેળવ્યું. અમે જેટલી જેટલી સમાન્તર લીટીઓ દોરી છે તે કદિ એકઠી થઈ નથી.” ત્યારે પૂર્વપક્ષના લોકો કહેશે કે “જગત્માં જેટલી સમાન્તર લીટીઓ છે તે તમામને તમે જોઈ જ નથી. હા, તમે જે લીટીઓ દોરી છે તે મળી નહિ હોય; પરંતુ તમે એ શી રીતે જાણ્યું કે કોઈ ઠેકાણે કદિ એવી બે સમાન્તર લીટીઓ દોરાઈ નથી કે દોરાશે નહિ? તમે જે પ્રત્યક્ષ જોયું છે તેથી તમે અપ્રત્યક્ષ વિષયવિષે શી રીતે નિશ્ચય કર્યો?” તથાપિ અમે એ જાણીએ છીએ કે જે તમે કહ્યું તે સત્ય છે કે “કદિ ક્યાંય એવી બે સમાન્તર લીટીઓ દોરી શકાતી નથી કે જે મળી જાય.” ત્યારે એ માનવું પડશે કે પ્રત્યક્ષ સિવાય જ્ઞાનનું કોઈ બીજું મૂળ તમારામાં છે. નહિ તો તમે પ્રત્યક્ષ સિવાય બીજું ‘વિશેષ જ્ઞાન’ ક્યાંથી મેળવી શકો?”

આવો તર્ક કરીને લોક અને જીવનના ‘પ્રત્યક્ષવાદ’ ની વિરુદ્ધમાં પ્રસિદ્ધ જર્મન દાર્શનિક કોમ્ટે ‘પ્રતિવાદ’ ઉભો કરેલો છે. એ વાદને ‘પ્રત્યક્ષ-પ્રતિવાદ’ નામ આપી શકાય. પૂર્વોક્ત ‘વિશેષ જ્ઞાન’નું મૂળ શામાં રહેલું છે, એ વાત સમજાવતાં તે વિદ્વાન કહે છે કે, આપણી ઈન્દ્રિયોની અંદર તથા બાહ્ય વિષયોની અંદર એક ‘અવર્ણ્ય તત્ત્વ’ છવાઈ રહેલું છે, કે જે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણોથી અતીત હોઈ જ્ઞાનને અધીન છે. બાહ્ય વિષયોનું ‘ઉપલક્ષ્ય જ્ઞાન’ આપણને ઈન્દ્રિયોદ્વારા થાય છે, પરંતુ ‘વિશેષ જ્ઞાન’ કોઈ ઈન્દ્રિયોદ્વારા થતું નથી. એ વિશેષ જ્ઞાન તો ઈન્દ્રિયોની અંદર રહેલા એ ‘અવર્ણ્ય તત્ત્વ’ દ્વારા થાય છે. તાત્પર્ય કે બાહ્ય વિષયોની અંદર વ્યાપેલા એ અવર્ણ્ય તત્ત્વની, ઈન્દ્રિયોની અંદર વ્યાપેલા ‘અવર્ણ્ય તત્ત્વ’ સાથે એકતા હોવાથી જ આપણે ‘વિશેષ જ્ઞાન’ મેળવી શકીએ છીએ. આ કારણને લીધે જ આપણે કાળ, આકાશ વગેરેનો x સમવાય સમજી શકીએ છીએ. એ જ્ઞાન આપણામાં જ રહેલું છે; તેથી કોમ્ટે એને ‘સ્વતઃ પ્રાપ્ત’ અથવા ‘આભ્યંતરિક’ જ્ઞાન કહેલું છે.

વાચકો ફરી નોંધ શકશે કે આધુનિક યુરોપનું દર્શન ફરી ફરીને પાછું પ્રાચીન ભારતીય દર્શનમાં મળી જાય છે! ચાર્લ્સના ‘પ્રત્યક્ષવાદ’ની સાથે જેમ મીક્ષ અને બેઈકનનો ‘પ્રત્યક્ષવાદ’ મળતો આવે છે, તેમ વેદાંતના ‘માયાવાદ’ સાથે કોમ્ટેનો આ ‘પ્રત્યક્ષ-પ્રતિવાદ’ મળે છે. યુરોપમાં આધ્યાત્મિક વિષયનાં એવાં તત્ત્વો બહુ જ આજી રપટ થયાં છે, કે જે તત્ત્વોની સૂચના પ્રાચીન આર્યોએ પોતાના ગ્રંથમાં કરેલી ન હોય. કોમ્ટેનો આભ્યંતરિક જ્ઞાનવિષેનો જે મત છે તેનો મોટો પ્રતિરૂપધર્મ જોને સ્ટુ-

x સમવાય-નિત્ય સંબંધ. પટનો તંત્ર સાથે, ગુણનો ગુણ સાથે, દ્રવ્યનો ક્રિયા માથે અને વ્યક્તિનો જાતિ સાથે જે સંબંધ તેનું નામ ‘સમવાય’ છે. (વિશેષિકદર્શન)

અર્થ મીલ છે. તેણે કાર્યકારણ સંબંધની નિત્યતાનો આશ્રય લીધો છે. તે કહે છે કે આપણે પ્રત્યક્ષદ્વારા એક અખંડિત સંસ્કાર પ્રાપ્ત કર્યો છે. જ્યાં કારણ વર્તમાન છે ત્યાં તેનું કાર્ય વર્તમાન રહેશે. જ્યાં પહેલાં જોયું કે ક વર્તમાન છે ત્યાં જ પશુ રહેલો છે, તો ફરી આપણે જો ક ને દેખીએ તો જાણી શકીએ કે ત્યાં જ પશુ છે. કેમકે આપણે પ્રત્યક્ષદ્વારા જાણ્યું છે કે જ્યાં કારણ રહે છે ત્યાં તેનું કાર્ય રહે છે. સમાન્તરાલ-ભાવ કારણ છે અને સંમિલન-વિરહ તેનું કાર્ય છે; કેમકે આપણે સમાન્તરાલ-ભાવ જ્યાં જ્યાં જોયો છે ત્યાં ત્યાં સંમિલન-વિરહ જોયેલ નથી. આથી સમાન્તરાલભાવ હમેશાં સંમિલનવિરહની પહેલાં રહે છે. એથી આપણે જાણીએ છીએ કે જ્યાં એ સમાન્તર લીટીઓ દોરેલી હશે ત્યાં તેનું સંમિલન-યશ નહિ. આથી એ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષમૂલક છે.

હેલો મત હર્ષદર્શન-સરનો છે. તે પશુ પ્રત્યક્ષવદી છે, પરંતુ તે કહે છે કે “અમારું જે જ્ઞાન અમે જાતે પ્રત્યક્ષ કરીને નથી મેળવેલું, તે અમને અમારા પૂર્વ પુરુષોના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના જે સંસ્કારો મળેલા છે, તે સંસ્કારોદ્વારા ઉપજેલું છે. મારા પૂર્વ પુરુષોમાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી જે સંસ્કારો ઉપજેલા, તેના કેટલાક અંશો મને પશુ મળેલા છે. હું એ સંસ્કાર લાઇનેજ જન્મેલો નથી. જો એમ હોત તો તુર્તનું જન્મેલું જાળક પશુ સંસ્કારવાળું હોત; પરંતુ જન્મતી વખતે પશુ એ સંસ્કારોનાં બીજ મારા શરીરમાં (મન શરીરની બંદર સમાયેલું છે તેથી મનમાં) હતાં. જરૂર પડતાં એ બીજો જ્ઞાનરૂપે પરિણામ પામ્યા છે.” આ રીતે કોમ્પ્ટને મને જે આભ્યંતરિક અથવા સ્વતઃપ્રાપ્ત જ્ઞાન છે તેજ હર્ષદર્શન-રૂપે-સરને મતે પૂર્વજ-પરંપરાગત-પ્રત્યક્ષ જાત જ્ઞાન છે. એ વાત ઉપલક્ષ્ય જોતાં અર્થઘટન જેવી લાગે છે, પરંતુ રૂપે-સરે એવી યુક્તિથી તે સિદ્ધ કરી છે કે આ વખતે યૂરોપમાં તે પ્રચલિત થયેલ છે.*

* ધણા માણસો કોમ્પ્ટના “ચોઝીટીવ શીલોસોશી” એ દર્શનશાસ્ત્રનો અનુવાદ ‘પ્રત્યક્ષવાદ’ કહે છે. અમારી માન્યતા પ્રમાણે એ જામ છે. જેને “ઇમ્પીરીયલ શીલોસોશી” કહે છે અર્થાત્ લોક, મીલ, છુમ અને બેઇનનો મત છે તેનેજ ‘પ્રત્યક્ષવાદ’ કહેલો છે, આ નિમંધમાં અમે એજ અર્થમાં ‘પ્રત્યક્ષવાદ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે.

અનુકરણ

પરમેશ્વરની કૃપાથી આ શતકમા “નવા બાણ” એવા નામવાળા એક અદ્ભુત પદ્ધતિના જન્મો જગતમા નજરે પડે છે. પ્રાણિવિજ્ઞાનવેત્તા પડિતોએ પરીક્ષા કરી નિર્ણય કર્યો છે કે, પશુઓ પણ બાહ્ય દેખાવમાં મનુષ્યલક્ષણોવાળા છે, હાથે અને પગે પાંચ પાંચ આંગળીઓ, પૂછડાનો અભાવ, હાડપિંજર અને મગજની રચનાનું સર-આપણુ છત્યાદિ લક્ષણોમાં *વાનરજાતિ પણ મનુષ્યલક્ષણોવાળા જણાય છે તો પણ આતરલક્ષણો વિષે એ રીતે નિશ્ચય હતુ લગી થયો નથી. દોઢ દોઢ કહે છે કે-“આતરલક્ષણોમાં મનુષ્ય ચડે છે,” તો કોઇને એવું બોલતાં સાંભળીએ છીએ કે- “આ માણસ તો બહારથી મનુષ્ય છે, પણ અંદરથી તો પશુ જેવો છે.” આ તત્ત્વનો વિચાર કરવા માટે શ્રીમાન્ બાણ રાજનારાયણ બાસુએ શાકિ-ના ચૈત્રમાસમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું અને અત્યારે તે છપાયું છે. એ વ્યાખ્યાનમાં તેમણે સિદ્ધ કર્યું છે કે, “નવાબાણ” એ અંદરથી મનુષ્ય નહિ પણ પશુ છે.

અમે કયા મતના અનુયાયી છીએ ? અમે પણ શુ નવા બાણોને પશુ માનનાર છીએ ? અમે અગ્રેજી વર્તમાનપત્રોમાંથી આ પશુતત્ત્વનો અભ્યાસ કર્યો છે. દોઢ દોઢ મહાશયોનો મત એવો છે કે વિધાનાએ ત્રણે લોકની સુદરીઓમાંથી મોદર્થનાં કણેકણુ સંગ્રહીત કરી જેમ તિલોત્તમાને સરજી હતી, તેમ પશુવૃત્તિઓનાં કણેકણુ સંગ્રહીત કરી આ “નવા બાણ” ની સૃષ્ટિ કરી છે. શિયાળમાંથી શઠતા, કૂતરામાંથી ઈર્ષ્યા, ઘેડામાંથી ખીકણુપણું, વાનરમાંથી અનુકરણશક્તિ અને ગર્દભોમાંથી ગર્જનશક્તિ એવાં એવાં કણુ એકત્ર કરી, આ ભારતવર્ષને ઉજ્જવળ કરનાર ‘નવા બાણ’ ની જાતિ ભગવાને ભારતવર્ષમાં ઉદય પમાડી છે ! જેમ સુદરીઓમાં તિલોત્તમા, અથોમાં રિચર્ડ સન્સનું સીનેક્શન, પોશાકમાં ફકીરની કથા, ભોજનમાં ખીચડી, તેમ મનુષ્યોમાં આ નવા બાણ છે ! જેમ ક્ષીરસાગરનું મથન કરતાં ચંદ્રે ઉદય પામી જગતને પ્રકાશિત કરેલું છે, તેમ પશુચરિત્રના સાગરનું મથન કરતાં આ “નવા બાણ” કૃષી અનુપમ ચંદ્રે ઉદય પામી ભારતવર્ષને પ્રકાશિત કરનારા છે ! રાજનારાયણ બાસુની પેઠે આ બધા અમૃતાકાંક્ષી લોકો હાથ ઊંચા કરી કરી એ કલકથાનું ચંદ્રોને ઢંકી દેશે. અમે તેને તેમ કરવા નિષેધ કરીએ છીએ. ત્રિશેષે કરી અમે રાજનારાયણ બાસુને કહીએ છીએ કે, આપે આપના અથમાં ગોમસ ખાવાનો નિષેધ કર્યો છે તો પછી આપે આપના વ્યાખ્યાનમાં આ “નવા બાણ” એ ઉપર તલવાર કેમ ચલાવી છે ? બાણ લોકો ગાય કે ખેલ કરતાં

*ઉદારગ ઉદારગ જાતિના વાનરને પુછકુ હોતું નથી એ વાત અહીં સૂચવાઈ છે.

અનુવાદક

કથી વાતમાં ઉતરતા છે? ખેલો નેવો ઉપકાર કરે છે તેવો આ નવા બાણ્યો પશુ ઉપકાર કરે છે. આ વર્તમાનપત્રોરૂપ વાસણોમાં ને સ્વાદિષ્ટ દૂધ દેખાય છે તે આ “નવા બાણ્ય” નીજ કૃતિ છે. ચાકરીરૂપી દળ ખાધે ચડાવી, જીવનના ક્ષેત્રમાં જોગઈ ‘નવા બાણ્ય’ો પશુ બેસના નેવી મજુરી કરે છે. વિદ્યાનો જોળે કોલેજોમાંથી પીડ ઉપર ચડાવી તેઓ છાપખાનામાં કાવી ઢગલો કરે છે. સમાજસુધારાના ગાડી ઉપર વિલાપતી વિચારોરૂપી માલનો જોળે ભરી બાપખાન-દારા કે વર્તમાનપત્રોદ્વારા બજારમાં પહોંચાડે છે. દેશહિતની ધાણીમાં સ્વાર્થરૂપી સરસવો પીકીને ચશ્મરૂપી તેલ આ નવા બાણ્યરૂપી ખેલો પશુ કાઢે છે. આવા જીવો ઉપર તે કોઈ તકવાર ઉગામતું દુજે? આવા ગાયો અને ખેડો નેવા ગુણવાળા “નવા બાણ્ય” ઓ ઉપર આમ તકવાર ચલાવવી યોગ્ય કહેવાય?

અમારા દેશના આ “નવા બાણ્ય” ઓની લોગા જટલી નિંદા કરે છે, તેટલી નિંદાને તેઓ લાયક નથી. બહુ સ્વદેશાભિમાની લોકો ને હેતુઓથી બાણ્યોની નિંદા કરે છે, એજ હેતુથી રાજનારાયણ બાણ્યે પશુ “નવા બાણ્ય” ઓની નિંદા કરી છે. બાણ્યોના કલ્યાણને માટે તેમની નિંદા કરેલી છે. પોતાના “ત્યારે અને અત્યારે” એ મથાળાના લેખમાં નિરપેક્ષપણે ભૂત અને વર્તમાનની આલોચના કરવાનો એમનો ઉદ્દેશ નથી; પરંતુ વર્તમાન સમયના દોષો દેખાડવા એજ તેમનો ઉદ્દેશ છે. તેમણે વર્તમાનકાળના બાણ્યોના ગુણો ઉપર દષ્ટિપાત કર્યો નથી, વળા દષ્ટિપાત કરવો પશુ નકામો છે, કેમકે અત્યારના “નવા બાણ્ય” ને પોતાના ગુણોમાં તો લેશ પશુ સંદેહ નથી. માત્ર તેઓ પોતાના દોષોજ જોષ ચકતા નથી.

એમ કોઈ નથી કહેતું કે નવી ઉછરતી પ્રજામાં દોષો નથી, પણ એ બધા દોષોમાં અનુકરણની પ્રીતિ એ દોષ ઉપર અત્યારે સૌનો કરાણ છે. સ્વદેશી કે પરદેશી બધાજ આ એક દોષને માટે નવી ઉછરતી પ્રજાનો તિરસ્કાર કરે છે. રાજનારાયણ બાણ્યે એ બાબતમાં ને ને કહ્યું છે તેનો ઉતારો કરવાની આવશ્યકતા નથી; કેમકે એ બધી વાતો આજકાલ બધા જૂનાં માણસોને મોઢે ચઢે ગયેલી છે.

અમે એ વાતોનો સ્વીકાર કરીએ છીએ, અને એ પશુ માનીએ છીએ કે રાજનારાયણ બાણ્યે ને કહ્યું છે તે બધું ખરું સત્ય છે; પરંતુ અનુકરણની બાબતમાં અમે એમના વિચારોની સાથે સંમત નથી. અનુકરણવિષે સોદામાં કાંઈક બમના વિચારો પોડેલા છે.

શું અનુકરણ કરતું દોષરૂપજ છે? ના, એતું કદિ દોષ યદેજ નહિ. અનુકરણ સિવાય કેળવણી પ્રાપ્ત કરવાનો બીજો ઉપાયજ નથી. જેમ નાનું બાળક મોઢા માણસનું અનુકરણ કરીને બોલતા શીખે છે, જેમ નાનું બાળક મોઢા માણસનાં કાનો જોઈ અનુકરણ કરી કામ કરતાં શીખે છે તેમ અમલક અને અશિક્ષિત જાતો સભ્ય અને શિક્ષિત જાતોનું અનુકરણ કરી તેવીજ બને છે. આથી નવી ઉછરતી ડિંદુ-

સ્તાનની પ્રજા ઈંગ્રેજોનું અનુકરણ કરે તો તે યુક્તિયુક્ત છે. એ વાત સત્ય છે કે પહેલાંની સભ્ય જાતો કોઇનું અનુકરણ કર્યા વિના પણ સભ્ય અને શિક્ષિત બનેલી છે. પ્રાચીન ભારતવાસીઓ અને પ્રાચીન મીસરવાસીઓની સભ્યતા (સુધારો) કોઇના અનુકરણના ફળરૂપ નથી, પરંતુ હાલના યુરોપનો સુધારો જે બધી જાતો કરતાં ત્રેણ સમગ્રાય છે, તે ક્યાંથી આવ્યો? તેનો ઉત્તર એ છે કે “અનુકરણ કરવાથી” આવ્યો. રોમન અને ગ્રીકોની સભ્યતાનું અનુકરણ કરવાથી યુરોપીય સુધારો આ દરજ્જે પહોંચેલો છે. રોમનોનો સુધારો પણ ગ્રીકોના અનુકરણનું ફળ હતો. ઇતિહાસ જાણનારાઓને માલૂમ છે કે, આજકાલના હિંદુસ્તાનના નવા બાણુઓ ઈંગ્રેજોનું જેટલું અને જેવું અનુકરણ કરે છે તેટલું અને તેવું અનુકરણ પહેલાંના યુરોપીયનો રોમનોનું કરતા, અને તેથીજ આજ તેઓ ઉન્નતિને એટલે ઉંચે પગથીએ ચડી વિજયપતાકા ફરકાવતા ઉભા છે. બાલ્યવયમાં જે બાળક ખીજનો હાથ પકડી પાણીમાં ઉતરવાનું શીખતો નથી તે કદિ પણ તરવાનું શમ શીખવાનો નહિ. માસ્તરના લખેલા અક્ષરો જોઇ જે નિશાળીઓ લખતાં શીખરો નહિ તે કદિપણ લખી શકવાનો નહિ. આથી ભારતવાસીઓ ઈંગ્રેજોનું અનુકરણ કરતા જણાય તો તે તેમને માટે આશાસ્પ છે.

પરંતુ લોકોની માન્યતા એવી છે કે અનુકરણવડે કદિ પણ ઉચ્ચ પ્રકારની ઉન્નતિ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. પણ એ શું સત્ય છે?

પહેલાં સાહિત્યને લઈએ. પૃથ્વી ઉપર પ્રથમ પંક્તિનાં ગણાતાં કેટલાંક મહાકાવ્યો કેવળ અનુકરણ માત્રજ છે. પોપે ડ્રાઇડન અને ઝાયાલોનું અનુકરણ કરેલું છે, અને જોન્સને પોપનું અનુકરણ કરેલું છે. અમે નાના લેખકોનાં દૃષ્ટાંત આપી અમારી વાત સિદ્ધ કરવા માગતા નથી. મોટા લેખકો વિશેજ સાંભળો. વર્જીલનું મહાકાવ્ય હોમરના પ્રસિદ્ધ મહાકાવ્યનું અનુકરણ છે. રોમનોનું બહુ સાહિત્ય યુનાની સાહિત્યનું અનુકરણ છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે રોમનોનું જે સાહિત્ય અત્યારે યુરોપવાસીઓના સુધારાના આધારભૂત છે તે પણ અનુકરણમાત્ર છે. હવે પરદેશી ઉદાહરણોને મૂકી દઇએ, અને અહીંનાંજ ઉદાહરણો લઈએ. આપણા દેશમાં જે મહાકાવ્ય છે. આપણે એને મહાકાવ્ય ન કહેતાં મહારવને કારણે ઇતિહાસ કહીએ છીએ. એ પૃથ્વીનાં બધાં કાવ્યોમાં ત્રેણ છે. ગુણમાં એ બન્ને મોટે ભાગે સમાનજ છે; અને તફાવત છે તે બહુજ જૂજ છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિથી તેમાંનું એક કાવ્ય ખીજ કાવ્યનું અનુકરણ છે.

મહાભારત જે રામાયણની પછી રચાયું છે, તે વાતનો તો વિશ્વર સાહેબ સિવાય બીજો કોઈ અસ્વીકાર ભાગ્યેજ કરશે. અનુકરણ કરવાની વસ્તુ અને અનુકરણ, એટલે કે અસલ અને નકલ એ બન્ને જાતના નાયકોમાં જેટલું અંતર હોયું જોઇએ તેથી વધારે અંતર રામ અને યુધિષ્ઠિર વચ્ચે નથી. રામાયણના અપાર બળવાન, વીર, જીતેન્દ્રિય, બ્રાતૃવત્સલ લક્ષમણ મહાભારતમાં અર્જુન બની ગયેલ છે, અને ભરત,

શત્રુધ્વ તે નકુળ, સહદેવ અનેકા છે. ભીમ નવીન રચના છે. તોપણ અનેક પ્રસંગોમાં તેના ઉપર હનુમાનની છાયા પડેલી છે. રામાયણનો વિભીષણ મહાભારતમાં વિદુર બન્યા છે. રામાયણનો રાવણ મહાભારતમાં દુર્યોધન છે. ઇંદ્રજીતનાં હાડકાં આમર્ગ લઇ, અભિમન્યુને ઉપભવેલ છે. અહીં જેમ રામ, ભાષ અને સ્ત્રી સાથે વનવાસી થાય છે તેમ ત્યાં યુધિષ્ઠિર પણ ભાષ અને સ્ત્રી સાથે વનવાસી થાય છે અને લાંબો કાળ વનવાસ લેખે છે. અને રાજ્ય પામતાં પામતાં વચ્ચિત થયા છે. એકની સ્ત્રી હરાઇ છે ત્યારે બીજાની સ્ત્રી ભરીસલામાં અપમાન પામી છે. બંને મહાકાવ્યોના સારાંશ જે યુદ્ધનો દાવાનળ તે એકમાં સ્પષ્ટરૂપે અને બીજામાં અસ્પષ્ટરૂપે સળગે છે. બંને કાવ્યોનું વસ્તુ (પ્લોટ-કથાભાગ) એ છે કે યુવરાજ રાજ્યપ્રગટ થઇ ભાષ અને સ્ત્રી સાથે વનવાસી થાય અને પછી જીત મેળવી ફરી પોતાનું રાજ્ય સ્થાપે. નાના પ્રસંગોમાં પણ એવુંજ મળતાપણું છે. લવકુશનું કામ મણિપુરમાં બહુવાહને કરી દેખાડ્યું છે. મિથિલામાં ધનુર્ભંગ થયો, તેવોજ પાંચાલમાં ધનુષ્યવટે મત્સ્યવેધ થયો છે. દશરથ અને પાણ્ડુના પાપમાં અને શાપમાં બદ્ધજ મળતાપણું છે. તમને મહાભારતને રામાયણનું અનુકરણ કહેવાની ઇચ્છા ન હોય તો ભલે અનુકરણ ન કહો, પરંતુ અસલ અને નકલમાં આનાથી વધારે સમાનતા આપણને બહુ ઓછી મળશે. મહાભારત રામાયણનું અનુકરણ હોવા છતાં પણ પૃથ્વીમાં અદ્વિતીય ગ્રંથ છે. જો જગતના કોઈપણ ગ્રંથની સાથે એની તુલના થઇ શકતી હોય તો કાંઈક અંશમાં રામાયણ સાથેજ થઇ શકે તેમ છે. આથી સર્વ અનુકરણ ત્યજવા યોગ્ય છે એમ સમજવાનું નથી.

સાહિત્યને તપાસ્યું, હવે સમાજ વિષે બોલીએ. જ્યારે રોમનોને યુનાનીઓની સભ્યતાનો પરિચય થયો ત્યારે તેઓ મન, વચન અને કાયાથી યુનાનીઓનું અનુકરણ કરવા લાગ્યા. એનું ફળ એ થયું કે સિસિરો જેવા વકના, તાસિતસ જેવા ઇતિહાસલેખકો, વર્જીલના જેવા મહાકવિઓ, પ્લાટસ અને ટિબીન્સ જેવા નાટકકારો, હોરસ અને આબીડા જેવા ગીતિકાવ્ય લખનારા, પેપીનીયન જેવા વ્યવસ્થાકારો, સેનેકા જેવા ધર્મનીતિપ્રણેતાઓ, આંતનેન જેવા રાજ્યધર્મલેખકો અને પુકાલમ જેવા ભોગસકત પુરોહો, રોમમાં પેદા થયા. સાધારણ પ્રજા વર્ગનું ઐશ્વર્ય પણ પુષ્કળ વધ્યું, અને સમ્રાટોએ પોતાની સૌંદર્યપ્રિયતા સિદ્ધ કરતી ભન્ય પ્રમારતો બંધાવી. આધુનિક યુરોપની હડીકત પહેલાંજ લખાઇ છે. ઇટાલી અને ક્રાન્સનું સાહિત્ય ગ્રીસ અને રોમના સાહિત્યનું અનુકરણ છે. યુરોપની શાસનપદ્ધતિ પણ રોમના અનુકરણરૂપેજ ગુંથાઇ છે. ક્યાંક એ ઇમ્પીરેટર છે, ક્યાંક સેનેટ છે, ક્યાંક એ 'પ્લેવ' પદ્ધતિ છે, ક્યાંક 'ફોરમ' અને ક્યાંક 'મ્યુનીસિપીયમ' છે. હાલના યુરોપનું સ્થાપત્ય (ઇંજનિયરી) અને ડ્રોઇંગ (ચિત્રવિદ્યા) નું મૂળ પણ યુનાન અને રોમમાં રહેલું છે. પહેલાંની 'શસ્ત્રાત અનુકરણરૂપે હતી, પણ અત્યારે અનુકરણ

અવસ્થાનો ત્યાગ કરી, ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી, એ બધી બાબતોમાં યૂરોપિયનો ‘યુરથી એલા આગળ’ જેવા બન્યા છે. એમ યવ્ધમાં પ્રતિભાશક્તિની આવશ્યકતા છે. પ્રતિભાવાળા લોકો પહેલાં અનુકરણ કરે છે, અને પછી તેનો મહાવરો અને અવલોકન થતાં અનુકરણની વસ્તુ કરતાં ઉન્નતિ મેળવે છે. જે બાળક પહેલું લખતાં શીખે છે, તેને શરૂઆતમાં તો બીજાના લખેલા અક્ષરોનું અનુકરણ કરવું જ પડે છે, પણ છેલ્લે તેના હસ્તાક્ષરો સ્વતંત્રરૂપે ધારણ કરે છે, અને પ્રતિભા હોય તો અભ્યાસ કરતાં કરતાં તે શુરના કરતાં પણ સારા અક્ષરો લખી શકે છે.

પરંતુ એમાં તો કંઈ સંદેહ નથી કે પ્રતિભાશૂન્ય મનુષ્ય જે અનુકરણ કરે તો તેનું કૃત્રિમ સારું આવતું નથી. જેની જે વિષયમાં શક્તિ નથી અથવા જે દીર્ઘકાળ અનુકરણ કર્યા કરે તેની સ્વાભાવિક શક્તિ કદિ જોષ શકાતી નથી. યૂરોપનાં નાટકો આતું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. યૂરોપની તમામ જાતિઓમાં જે જે નાટકકારો થયા છે તેમણે સર્વેએ યુનાની નાટકોનું શરૂઆતમાં અનુકરણ કરેલું છે, પરંતુ પ્રતિભા હોવાથી રૂપેન અને ઇન્દ્રિયામાં નાટકો તુરંતજ સ્વતંત્રરૂપે લખાયાં છે. ઇન્દ્રિયો આ વિષયમાં ગ્રીસની બરાબરી કરી છે; અને એ વિષયની પ્રતિભા અર્થાત્ સ્વાભાવિક શક્તિ ન હોવાથી રોમ, ઇટાલી અને ફ્રાન્સના લેખકો ટૂંકજાળ અનુકરણ કરવાવાળા બની ગયા છે. ઘણા લોકો કહેશે કે, રોમ વગેરે દેશોના લોકો જેઓ નાટકરચનામાં રૂપેન અને ઇન્દ્રિયાંની બરાબરી કરી ન શક્યા એનું કારણ બીજું કંઈ નહિ પણ અનુકરણનો અનુરાગજ છે, પણ એ ભ્રમ છે. એનું કારણ અનુકરણનો અનુરાગ નથી. પણ એનામાં નાટક રચવાની સ્વાભાવિક શક્તિનો અભાવ છે. અનુકરણની ઇચ્છા, એ પણ એક કાર્ય છે; કારણ નથી.

લોકો આજકાલ “અનુકરણ” શબ્દને ગાળ જેવો કે ગાળથી પણ વધારે અપમાનકારક સમજે છે. મોટે ભાગે પ્રતિભાવિનાના મણુસોજ અનુકરણમાં પ્રવૃત્તિ કરતા હોવાથી તેનું અનિષ્ટ પરિણામ દેખાય છે; અને તેથીજ લોકોની અનુકરણપર અસહ્ય કે અપ્રદક્ષ થએલી છે. મૂળે ભાષા અકક્ષત-મ, અને તે પાછું અનુકરણ કરે; એટલે તે હાસ્યને પાત્ર થાય તેમાં નવાઈ શી? કેમકે આંધળા અનુકરણ સિવાય તેમાં બીજું પરિણામ હોય નહિ.

જે પ્રતિભાવાળા મણુસો અનુકરણ કરે તો તે કદિ તિરસ્કાર કે હાસ્યને પાત્ર થાય નહિ. આપણા લોકોની આ વખતે જે દશા ચાલે છે તેનો વિચાર કરતાં અનુકરણ કરવાની પ્રવૃત્તિ એ નહારી કે અનુચિત છે એમ કહી શકાતું નથી. અમારા સમર્જવા પ્રમાણે તો અનુકરણ એ મનુષ્યને સ્વભાવસિદ્ધ છે. એવા અનુકરણમાં જે કંઈ ભારતવાસીઓને દોષ દે તો એનું વાસ્તવિક કશું કારણ અમે સમજી શકતા નથી. એક તો એ મનુષ્યનો સ્વભાવસિદ્ધ ગુણ કહો તો ગુણ, ને દોષ કહો તો દોષ છે. બ્યારે ઉત્તમ અને નિકૃષ્ટનો યોગ થાય છે ત્યારે નિકૃષ્ટને ઉત્કૃષ્ટ બનવાની ઇચ્છા

ચાય છે. હવે ઉત્કૃષ્ટની સમાન યવાનો ઉપાય શો ? ઉપાય એટલેજ કે “ઉત્કૃષ્ટ જે રીતે કરે તેજ રીતે નિઃકૃષ્ટ પણ કરે” તેનેજ અનુકરણ કહે છે. આજકાલ ભારતવાસીઓ બુદ્ધિ છે કે ઇંગ્રેજો સુધારામાં, કેળવણીમાં, ઐશ્વર્યમાં, સુખમાં અને જળમાં સર્વ રીતે પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ છે તો પછી તેઓ ઇંગ્રેજ લોકોના જેવા થવા કાં ન ચાહે? ભારતવાસીઓ સમજે છે કે “ઇંગ્રેજ લોકો જે જે કરે છે તેનું અનુકરણ કરવાથી અમે પણ તેમના જેવા સુધરેલા, કેળવાયેલા, ઐશ્વર્યવાળા અને સુખી થઈશું.” આ રથને બાંધે ગમે તે જાતિ હોય તો ભારતવાસીઓ જેવી દશામાં આવતાં તે પણ તેમજ કરત. મતલબ કે આ અનુકરણ કરવાની વૃત્તિ કેવળ ભારતવાસીઓનાજ સ્વભાવનો હોય નથી, પરંતુ માનવજાતિનો એ સ્વભાવજ છે. ભારતવાસીઓ ઉચ્ચ આર્યવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે. તેમના શરીરોમાં અત્યારે આર્યોનું રક્ત વહી રહેલું છે. એ આર્યજાતિ વાનરોની માફક અનુકરણપ્રિય થઈને અનુકરણ કરતી નથી. એમને અનુકરણ કરવાનો તો કોઈ ઉંચો ઉદ્દેશ છે. આથી એમનું અનુકરણ સ્વાભાવિક અને મંગળજનકપ્રકારના થઈ શકે. જે લોકો અમને ઇંગ્રેજ પોપાકમાં, ખાનપાનમાં અને રહેણી કરણીમાં ઇંગ્રેજોના અનુકરણવાળા બોધને સળગી ઉઠે છે તેઓ જો ક્રાન્સના લોકોના ખાનપાન અને પોપાકનું અનુકરણ કરતા ઇંગ્રેજોને દેખે તો શું કહેશે ? શું ઇંગ્રેજ લોકો અનુકરણ કરવામાં ભારતવાસીઓથી ઉપરે એવા છે ? અમે અનુકરણ કરીએ છીએ તે તો અમારી ધણીરણી જાતિનું, પરંતુ ઇંગ્રેજો અનુકરણ શામાટે કરે છે ?

અમે આટલું અવશ્ય સ્વીકારીએ છીએ કે હાલના ભારતવાસીઓ જેટલું અનુકરણ કરી રહ્યા છે એટલું બધું અનુકરણ કરવાની જરૂર નથી. ભારતવાસીઓમાં આંધળું અનુકરણ કરવાવાળાની સખ્યા ઘણી મોટી છે. એટલે તેઓ મોટે ભાગે ગુણોનું અનુકરણ ન કરતાં દોષોનું અનુકરણ કરવામાં તત્પર દેખાય છે, તે મોટી દોષગીરીની વાત છે. ભારતવાસીઓ ગુણોનું અનુકરણ કરવામાં બહુ નિપુણ નથી. પરંતુ દોષોનું અનુકરણ કરવામાં બૂમડાળના તેનો જોર નથી. એટલામાટેજ સમજી દિતેઅહુ લોકો ભારતવાસીઓની, આંધળા અનુકરણવૃત્તિ ઉપર ગાંધિપ્રદાન કરે છે અને એ હેતુએજ રાજનારાયણ ખાસુએ એ વિષે જે જે કહ્યું છે તેનો મોટો ભાગ અમે સ્વીકારેલ છે. જ્યાં અનુકરણ કરનાર પ્રતિભાવાન હોય ત્યાં પણ અનુકરણમાં એ મોટા દોષો દેખાય છે.

એક તો વિચિત્રતા કે વિવિધતાના વિકાસમાં વિધ્ન આવે છે. આ સંસારમાં મોટું સુખજ વિચિત્રતા કે વિવિધતાને લીધે ઉપજેલું છે. પૃથ્વી ઉપરના તમામ પદાર્થો જો એકજ રંગના હોત તો તેનો દેખાવ શું આટલો બધો મનોહર અને સુખદાયક લાગત ? જો બધાજ અવાજો એકજ પ્રકારના હોત તો શું આવું સ્વર-આધુર્ય લાગત ? ધારો કે સૌનો અવાજ કાયમના જેવોજ હોત તો એ મધુર ‘કહ’

રીતે સુધરતાં બહુ સમય લાગે છે, અને બીજી રીતે તે કાર્ય બહુ જલદીથી મિદ્ધ થઈ શકે છે.

(૨) ત્યારે કોઈ અણુસુધરેલી જાતિ વધારે સુધરેલી જાતિસાથે હજવામળવાનો પ્રસંગ પામે છે, ત્યારે તે સુધારાના રસ્તા ઉપર બહુજ ત્વરાથી દોડવાની ઠાસીય કરે છે; અને જો તેનામાં પ્રતિભા હોય તો તે પોતાના મત્તમાં સફળ પશુ થાય છે. એ ઠેકાણે સમાજની દશા એવી થાય છે કે અણુસુધરેલો અશિક્ષિત સમાજ તમામ જાળતોમાં શિક્ષિત સમાજનું અનુકરણ કરવા લાગે છે અને એ સ્વાભાવિક છે.

(૩) આથી ભારતવાસીઓના અત્યારના સમાજમાં દેખાતી અનુકરણપ્રવૃત્તિ અસ્વાભાવિક છે. અથવા દોષરૂપ છે એમ માનવાનું નથી.

(૪) દરેક અનુકરણ અનિષ્ટકારક નથી. કદિ કદિ તો તેમાંથી મહાન ફળ પણ ઉપજે છે. પહેલી અવસ્થામાં જે અનુકરણ છે, તે પછીની અવસ્થામાં સ્વાતંત્ર્ય બને છે. માટે ભારતવાસીઓની અવસ્થા જોતાં એ અનુકરણપ્રવૃત્તિ અયોગ્ય છે એવો નિર્ણય થઈ શકે નહિ. એમાંથી હિંમતી આશા પણ રાખી શકાય છે.

(૫) પરંતુ આંધળા અનુકરણમાં મહાન દોષ છે. અનુકરણની પહેલી અવસ્થા પીતી ગયા છતાં પણ તેની તેજ રીત પ્રમળ રહ્યા કરે અથવા અનુકરણનો અભ્યાસ અત્યંત વધી જાય તો બહુજ વહેલો સર્વનાશ થશે.

અનુકરણ કરનારા ભારતવાસીઓ આ બધી જાળનો ઉપર ધ્યાન આપી કામ કરશે તો તેઓ જલદી પોતાના ગુરુઓના ઉત્તમ શિષ્યો બની, ઉન્નતિ અને મન્માન પ્રાપ્ત કરી શકશે.

સ્વર કાનને મીઠો લાગત ? નહિ, એ સ્વર કાનને ઉદ્વેગ કરનારજ લાગત. આપ-
ણામાં જે વિચિત્રતાના સુખની પ્રીતિ ન હોત તો કદાપિ ઠીક લાગત, પરંતુ અત્યારે
મનુષ્યજાતિ જે પ્રકૃતિને લાંબને પેદા થઇ છે, તેમાં તો વિચિત્રતા અને વિવિધતા
વિના સુખ પણ નથી અને સ્વાદ પણ નથી. અનુકરણની પ્રવૃત્તિ એ વિવિધતાના
માર્ગમાં અગત્યજ છે. અમે માનીએ છીએ કે શેકસપિયરનું મેકમેથ એક ઉત્તમ
નાટક છે, પરંતુ જે પૃથ્વીનાં બધાં નાટકો મેકમેથનું જ અનુકરણ કરીને લખાય તો
પછી નાટકમાં સુખ કે સ્વાદ રહેશે કે ? બધાં મહાકાવ્યો રઘુવશના નમુના ઉપરથી
લખાયાં હોત તો પછી એવાં મહાકાવ્યો કોણ વાંચત ?

અનુકરણમાં ખીજો દોષ એ છે કે તેનાથી કાંઈ કાર્યની જલદી ઉન્નતિ નથી. સંસાર-
નો નિયમ છે કે તમે ગમે તે કામ લો, પણ તેમાં વારંવાર ચલન કરવાથીજ ઉન્ન-
તિની સંભાવના છે, પરંતુ જે પછીનું કાર્ય પહેલાંના કાર્યનું માત્ર અનુકરણજ
હોય તો તે ક્રિયા કોઈ નવો માર્ગ ગ્રહણ કરતી નહિ હોવાથી તે કામમાં ઉન્નતિ પણ
થઇ શકતી નથી. ફળ એ થાય છે કે-બહુ કાળપર્યંત એકજ ચીજે ગતિ થયા કરે
છે. આ વાત શિલ્પ, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, મામાનિક કાર્ય કે માનસિક અભ્યાસ, એ
બધામાં સત્ય છે.

મનુષ્યદેહ ધારણ કરવાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ શારીરિક અને માનસિક વૃત્તિઓની
ચથાવોગ્ય રક્તિ અને ઉન્નતિ કરવાનો છે; પરંતુ જે અભ્યાસે કેટલીક વૃત્તિઓ
અધિક પુષ્ટ થાય, અને કેટલીક નષ્ટ થાય તે અભ્યાસ મનુષ્યને અવશ્ય હાનિકારક છે.
મનુષ્યો અનેક છે અને તેમનાં સુખ પણ જૂદા જૂદા જાતનાં છે. એ બધાં સુખોની
સિદ્ધિને માટે કાર્ય પણ અનેક પ્રકારના કરવાની આવશ્યકતા છે. એવાં જૂદાં જૂદાં
કાર્યો જૂદા જૂદા પ્રકૃતિનાં માણસો વિના સારી રીતે થઇ શકતાં નથી; એક પ્રકારના
ચરિત્રવાળાં માણસોથી અનેક પ્રકારનાં અનેક કાર્યો કરી શકાતાં નથી. આથી સંસાર-
માં ચરિત્રવૈચિત્ર્ય, કાર્યવૈચિત્ર્ય અને પ્રવૃત્તિવૈચિત્ર્યની ધણી આવશ્યકતા છે. તેના
સિવાય સમાજનાં બધાં અંગોની ઉન્નતિ થઇ શકતી નથી. અનુકરણની પ્રવૃત્તિનું ફળ
એ થાય છે કે-અનુકરણ કરનારનું ચરિત્ર અને પ્રવૃત્તિ અનુકરણીયના ચરિત્ર અને
પ્રવૃત્તિ જેવાં થાય છે, અને અનુકરણ કરનારો ખીજે માર્ગે ગતિ કરી શકતો નથી.
જ્યારે સમાજના ધણા લોકો અથવા બધા લોકો એકજ નમુનાનું અનુકરણ કરવા
લાગે છે, ત્યારે એ વૈચિત્ર્યની હાનિ થાય છે અને મનુષ્યચરિત્રનાં બધાં અંગો વિકાસ
પામતાં નથી, વૃત્તિઓમાં સમાન ચોગ્યતા રહેતી નથી, મનુષ્યપણું મનુષ્યજીવન-અ-
પૂર્ણ રહે છે અને તેથી સમાજ અપૂર્ણ રહે છે.

અમે અહીં જે જે વાતો કહી તે બધાનો સાર નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) સમાજની “સમ્યતા” જે રીતે ઉપજે છે. કોઈ સમાજ પોતાનાથી “સમ્યતા”
(સુધારો) પામે છે અને કોઈ સમાજ ખીજા સમાજથી સુધારો પામે છે. પહેલી

રીતે સુધરતાં બહુ સમય લાગે છે, અને ખીજી રીતે તે કાર્ય બહુ જલદીથી મિલકી શકે છે.

(૨) જ્યારે કોઈ અણુસુધરેલી જાતિ વધારે સુધરેલી જાતિસાથે હળવામળવાનો પ્રસંગ પામે છે, ત્યારે તે સુધારાના રસ્તા ઉપર બહુજ ત્વરાથી દોડવાની કાશીય કરે છે, અને જો તેનામાં પ્રતિભા હોય તો તે પોતાના મત્નમાં સફળ પણ થાય છે. એ ઠેકાણે સમાજની દશા એવી થાય છે કે અણુસુધરેલો અશિક્ષિત સમાજ તમામ બાબતોમાં શિક્ષિત સમાજનું અનુકરણ કરવા લાગે છે અને એ સ્વાભાવિકજ છે.

(૩) આથી ભારતવાસીઓના અત્યારના સમાજમાં દેખાતી અનુકરણપ્રવૃત્તિ અસ્વાભાવિક છે. અથવા દોષરૂપ છે એમ માનવાનું નથી.

(૪) દરેક અનુકરણ અનિષ્ટકારક નથી. કદિ કદિ તો તેમાંથી મહાન ફળ પણ ઉપજે છે. પહેલી અવસ્થામાં જે અનુકરણ છે, તે પછીની અવસ્થામાં સ્વાતંત્ર્ય બને છે. માટે ભારતવાસીઓની અવસ્થા જોતાં એ અનુકરણપ્રવૃત્તિ અચોક્કસ છે એવો નિર્ણય થઈ શકે નહિ. એમાંથી ઉચી આદા પણ રાખી શકાય છે.

(૫) પરંતુ આંધળા અનુકરણમાં મહાન દોષ છે. અનુકરણની પહેલી અવસ્થા પીતી ગયા છતાં પણ તેની તેજ રીત પ્રમળ રહ્યા કરે અથવા અનુકરણનો અભ્યાસ અત્યંત વધી જાય તો બહુજ વહેલો મર્વનાશ થશે.

અનુકરણ કરનારા ભારતવાસીઓ આ બધી બાબતો ઉપર ધ્યાન આપી કામ કરશે તો તેઓ જલદી પોતાના ગુરુઓના ઉત્તમ શિષ્યો બની, ઉન્નતિ અને સન્માન પ્રાપ્ત કરી શકશે.

સમાનતા

પરિચ્છેદ પહેલો.

આ સંસારમાં આ શબ્દો હમેશાં કાને પડે છે, કે “અમુક મોટા માણસ છે, અને અમુક નાનો માણસ છે.” આ શબ્દો કેવળ કહેવા માત્રજ નથી; પરંતુ આ વૈષમ્ય (અસમાનતા) નું જ્ઞાનજ્ઞ માનવસમાજની મુખ્ય મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓનું કારણ બનેલું જણાય છે. “અમુક મોટા માણસ છે” માટે પૃથ્વીનાં જોડલાં દૂધ, દહીં, માખણ ને મલાઈ હોય તે બધાં એ ભાઈને ભેટ આપો; ભાપાના સમુદ્રમાંથી સારાં સારાં શબ્દરત્નો વીણી, તેની માળા ગુંથી એ ભાઈને પહેરાવો; કેમકે એ ભાઈ મોટા માણસ છે. આ રરતા ઉપર કાંટા તો જો કે દેખાતા નથી તોપણ વાળી ઝાડીને સાફ કરો; કેમકે એ માર્ગે રાજ્યમાન રાજ્યશ્રી પધારવાના હોવાથી રમેને અદશ્ય સૂક્ષ્મ કાંટાઓ તેમના પગમાં ખૂંચી જાય ! તમે સૌ આ સિનગ્ધ છાંયડાવાળા માર્ગમાંથી ખસી જઈ તડકામાં ઉભા રહો, ને એ મોટા માણસને ત્યાંથી ગમન કરવા દો. તમે સૌ બેગા યઈ સારાં સારાં પુષ્પો વીણી હાર, તોરા અને શ્યાઓ બનાવો અને એ ભાઈને એનો આનંદ-ઉપભોગ લેવા દો; કેમકે એ મોટા માણસ છે. તમે દૂર ખસી જાઓ; કેમકે તમે નાના માણસ છો. આ પૃથ્વીની સુંદર સુંદર કશી સામગ્રી તમારે વારસે ઉપયોગની નથી. તમારે મરે તો માત્ર આ લાંબી પાતળાં સોટી કે પોલીસનો કેરડો સર્જાયેલો છે; મોટા માણસના મનોરંજન માટે તેનો તમારા બરડા સાથે મેળાપ કરાવવો જરૂર પડશે તો તેમ પણ યશે.

પરંતુ ‘મોટા માણસ’ અને ‘નાનો માણસ’ એ ભેદ શી રીતે થયો ? અ મોટા માણસ અને વ નાનો માણસ શાથી કહેવાયો ? વ ધૂર્તતા કરી જણતો નથી, શક્તા કરી બીજાનું સર્વસ્વ પગલી લેતાં શીખ્યો નથી. માટે વ નાનો માણસ છે; પરંતુ અ ધૂર્તતા કરીને તથા શક્તા કરીને ધનસંગ્રહ કરતાં શીખ્યો છે માટે અ મોટા માણસ છે. અથવા અ પોતે કશું ન કરતાં છતાં પણ મોટા માણસ છે, કેમકે તેના બાપદાદા ધૂર્તતા અને શક્તામાં નિપુણ હતા. તેઓ બીજાનું પગલી લઈને એકું કરી ગયા છે ને અ તેનો પુત્ર કે પૌત્ર છે એટલે તે મોટા માણસ છે. વ ના વડીલો ન્યાયથી જોડેલું કમાયા તેટલું વાપરી ગયા છે તથા વ નાનો માણસ છે. મોટા માણસનું આવું અપૂર્વ આદાત્મ્ય છે; માટે તેમના ઉપર સૌ પુષ્પવૃષ્ટિ કરો.

અથવા અ સલામો કરીને, ગાળો ખાઈને, પદ-પ્રહારો સહીને કે તથા પણ વિશેષ મદાન કાર્યો કરીને કોઈ રાજપુરુષની પાસે રહી તેનો પ્રીતિપાત્ર બનેલો છે ને

તેના ગળામાં રાજ્ય તરફની ચપરાશ-પડેલી છે તેને બળે જ મોટો માણસ છે. અને માત્ર ભારતવાસીઓની જ વાત કરતા નથી. પૃથ્વીના તમામ દેશોમાં ચપરાશ ધરનારાઓનું આવું એક જ પ્રકારનું ચારિત્ર્ય જોવાય છે. ઉપરીની પાસે તો તેઓ કેવળ અદ્વયમાં અદ્વય જતું જેવા હોય છે; પરંતુ ખીજાઓની પાસે તેઓ ધર્માવતાર ! મહા પડિત ! તમે ભલે ગમે તેવા હો પણ તેમને બંને હાથે વાંકા વળા વળા સહાગો ભરે; કેમકે એ ધર્માવતાર છે એમનામાં ભલે ધર્મના જ્ઞાનનું મીઠું હોય, અને એઓ ભલે અધર્મમાં રચ્યા પચ્યા રહેતા હોય તેની કરીજ દરકત નથી; તેમની પર રાજકૃપા છે તેથી તેઓ ધર્માવતાર છે. એ મહામૂર્ખ ભલે હો ! અને તમે સર્વ શાસ્ત્રવેદો ભલે હો; પરંતુ એ વાતનો અહીં કશો વિચાર કરવાનો નથી; બસ એજ કે જ ' મોટા માણસ ' છે માટે તમે તેને પ્રણામ કરો.

આ પ્રમાણે સંસાર અસમાનતાના ભાવોથી ભરેલો છે. બધીજ બાબતોમાં અસમાનતા ઉપજે છે. જ આ દેશમાં ન જન્મતાં બીજા દેશમાં જન્મ્યો હોત તો પણ અસમાનતાનું કારણ થાત. અમુક ઉત્તરતી જાતિને પેટે ન જન્મતાં ઉંચી જાતિમાં જન્મ્યો હોત તોપણ પરિણામ એનું એજ થાત.

તમારા કરતાં હું બોલવામાં ચતુર છું; અથવા મારામાં શક્તિનો કે પૂર્વતાનો વધારે સચય છે એ બાબત પણ સમાજમાં અસમાનતા ઉપજાવવાના કારણરૂપ છે; અને તેથીજ અને કહીએ છીએ કે સંસાર અસમાન ભાવથી ભરેલો છે.

સંસારમાં અસમાનતા રહે એજ યોગ્ય છે. અમને સંસારરૂપી રંગભૂમિમાં પ્રકૃતિએજ અસમાનતાના પોશાકો પહેરાવીને મોકલ્યા છે. તમારા કરતાં મારા શરીરનાં હાડકાં મોટાં અને મજબૂત છે. તમારા કરતાં મારા કાંઠામાં વધારે બળ છે અને તમને હું એક ઠોસા મારી લોચલેગા કરી મોટો માણસ થવા શક્તિમાન છું. અમલા કરતાં કમલા શરીરે સુંદર છે તેથી કમલા જમીનદારની સ્ત્રી બની છે અને અમલા મજુરી કરીને ઉદરનિર્વાહ કરે છે. ગત્રા મગજ કરતાં ઘટું મગજ વજનમાં દસ ઝાંસ ભારે છે તેથી ઘ સંસારમાં માન્ય પુરુષ છે અને ગ તિરસ્કારપાત્ર ગણાય છે.

આથી અસમાનતા એજ સંસારનો નિયમ છે. જગતના તમામ પદાર્થોમાં અસમાનતા વ્યાપી રહેલી જણાય છે. માણસ માણસમાં જેમ સ્વાભાવિક અસમાનતા દેખાય છે તેમ અસ્વાભાવિક અસમાનતા પણ દેખાય છે. બ્રાહ્મણ અને શૂદ્ર એ બે જાતિ લઈશું તો અસ્વાભાવિક અસમાનતા તરત સમજાશે. બ્રાહ્મણનો વધ કરવામાં મહાન પાપ અને શૂદ્રનો વધ કરવામાં થોડું પાપ એ કંઈ સ્વાભાવિક નિયમોએ કરાવેલું નથી. બ્રાહ્મણ અવધ્ય અને શૂદ્ર વધ્ય શામાટે ? શૂદ્રજ દાતા અને બ્રાહ્મણજ માત્ર ગ્રહિતા (દાન લેનાર) શામાટે ? વિચાર કરી જોઈએ તો જેને દેવાની શક્તિ છે તેજ દાતા બને અને જેને આવશ્યકતા છે તેજ દાન ગ્રહણ કરનાર બને. એવો નિયમ શામાટે ન હોઈ શકે ?

દેશી અને યુરોપીઅનો વચ્ચે પણ એવીજ અસ્વાભાવિક અસમાનતા છે; પરંતુ એ વાતનું વધારે વિવેચન અમે કરી શકતા નથી.

પૈસાથી ઉપજતી અસમાનતા સૌ કરતાં બળવાન છે. ધનવંતપણાને પરિણામે આપણે એક માણસને અનેક જાતના ખોટા ખર્ચ કરતો દેખીએ છીએ; અને બીજા બાળુ લાખો માણસોને અજના અલાભે રોગગ્રસ્ત અનેકાં કે ટળવળી મરતાં દેખીએ છીએ.

આ અસ્વાભાવિક અસમાનતાને લીધેજ સમાજની ઉન્નતિનો અટકાવ થઈ અધામિતિ જન્મે છે. ભારતવર્ષની આજલગી આવી દુર્દશા રહી છે તેનું મોટું કારણ પણ સમાજમાં ચાલતી આવેલી અસમાનતાજ છે.

આવી અસમાનતાનો ફેલાવો ભારતવર્ષમાંજ છે એમ નથી. આખો સંસારજ અસમાનતાથી પરિપૂર્ણ છે. તેની લયાનક જગમાં પૃથ્વીના તમામ દેશો જકડાએલા છે. જે સમાજ ઉન્નતિ પામવાનો હોય તેમાં પરસ્પર અથડામણ થઈ અસમાનભાવ દર થતો ચાલે છે, ને તેને લીધે સમાજ ઉન્નતિ પામે છે. રોમ એનું મોટું ઉદાહરણ છે. રોમમાં પહેલાં “ત્રેવીચીય” અને “ફિલ્લીય” એવા બે મંત્રદાય રૂપ ભેદ હતા. એ ભેદો સામાજિક સુવિચારણાને લીધે લય પામ્યા. ત્યાર પછી તેમાં નાગરિકત્વ અને અનાગરિકત્વ એવા ભેદ ઉપજ્યા; પરંતુ તે પણ રાજ્યધુરા ચલાવનારની અઘોરિક રાજનીતિને ડહાપણે લોપાઇ ગયા; તેથી રોમ દુનિયામાં સર્વોત્તમ સામ્રાજ્ય ગણાયું.

ખીજે રથે એમ ખન્યું નથી. અમેરિકામાં ગુલામગિરિના નાશમાટે થોડાં વર્ષો પહેલાં મહા લયંકર અંતર યુદ્ધાગ્નિ સળગ્યો હતો તે સંભારો. સડેલો ભાગ કપાવોજ નોંધએ એ ન્યાયે ત્યાંની પ્રજામાં સામસામાં શસ્ત્રો ચાલ્યાં; અને એ રીતે સમાજને લાલ થયો. એજ દરદના ઇલાજરૂપે-અસમાનતા દૂર કરવા માટે અને અમાનતા રથાપવા માટે-ફ્રાન્સમાં પહેલો અને ખીજો વિપ્લવ થયો.

પરંતુ અધે ઠંઠાણે આવી કઠોર ચિકિત્સાનું પ્રયોજન નથી. ધણા દેશોમાં તો ઉપદેશકોના ઉપદેશેજ સમાનતાનો સંકાર થઈ તેની રથાપના થઈ છે. શસ્ત્રોના બળ કરતાં વાણીનું બળ શ્રેષ્ઠ છે. સંગ્રામ કરતાં શીખામણ વધારે સાફ ફળ લાવે છે. દાખલો લઈએ તો ખ્રિસ્તીધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ વાણીબળેજ ફેલાયા છે. મુસલમાની ધર્મ શસ્ત્રોને બળે ફેલાયો છે; પરંતુ પૃથ્વીમાં મુસલમાનોની સંખ્યા જૂન છે અને બૌદ્ધ તથા ખ્રિસ્તીની સંખ્યા ઘણી મોટી છે.

પૃથ્વીમાં ત્રણ વાર આશ્ચર્યકારક ખનાવો ખન્યા છે. ધણા સમયને અંતરે ત્રણ જૂદા જૂદા દેશોમાં ત્રણ જૂદા જૂદા પવિત્રાત્માઓએ જન્મ પારણ કરીને જૂમંડળમાં એક મહામંત્રિક મહામંત્રનો પ્રચાર કરેલો છે. એ મહામંત્રનો મુખ્ય સાર “મનુષ્ય-માત્ર સમાન છે” એ છે. આ મહાપવિત્ર દેવી વાક્ય પૃથ્વીમાં પ્રસાર કરીને તેમણે

સમ્યક્તા અને ઉન્નતિનાં બી વાવેલાં છે. જ્યારે મનુષ્યજાતિ દુર્દશાગ્રસ્ત થઈ અધોગતિને માર્ગે ચડી ત્યારેજ એક એક મહાત્માએ મોટે નાદે ગર્જના કરી કહેલું છે કે, “તમે સૌ સમાન છો; માટે પરસ્પર સમાન વ્યવહાર કરો.” આ નાદને બળેજ દુર્દશા મટી સારી દશા થઈ છે; અવનતિ મટી ઉન્નતિ થઈ છે.

એ ત્રણ મહાત્મામાં પહેલા મહાત્મા શાક્યસિંહ શુદ્ધદેવ હતા. જ્યારે વૈદિક-ધર્મના દુરુપયોગથી ઉપજેલી અસમાનતાને લીધે ભારતવાસીઓ પીડાવા લાગ્યા ત્યારે એ મહાપુરુષે જન્મ ધારણ કરીને ભારતવર્ષનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. પૃથ્વીમાં ગમે તેટલા પ્રકારની સામાજિક અસમાનતાઓ ભલે ઉપજેલી હોય, પરંતુ ભારતવર્ષની જાતિ-બેદની અસમાનતા જેની અસમાનતા કોઈ પણ દેશમાં કોઈ પણ મમાજમાં કદિ પણ જન્મી નહિ હોય, બ્રાહ્મણસિવાય અન્ય મૌ વર્ણો શુદ્ધ પ્રમાણે વધ્ય હતી, પરંતુ સેકડો અપરાધો કર્યા છતાં પણ બ્રાહ્મણ અવધ્ય ! તમારે ગમે તેટલું અનિષ્ટ બ્રાહ્મણુ ભલે કરે, પણ તમે તેનું કોઈ જાતનું અનિષ્ટ કરી શકો નહિ. તમારે તો તેના ચરણોમાં આજોડી એની ચરણરજ શિર ચડાવવી એજ ધર્મ ! વળી શ્દ્રો તો અસ્પૃશ્ય; શ્દ્રના હાથમાં પાણીનું ટીપુ આપવાને પણ વ્યવહાર નહિ. આ પૃથ્વીના કોઈ પણ સુખને માટે શ્દ્રો અધિકારીજ નહિ, માત્ર નીચ વૃત્તિ એજ તેનું જીવન. જીવનનું જીવન જે વિદ્યા તેમાં પણ તેનો અધિકાર નહિ. શ્દ્રો પણ શાસ્ત્રના કાયદામાં બધાએલા અરા, પણ શાસ્ત્ર તે શું ને કેવું હોય ? તે આંખે જોવાનો પણ તેમનો અધિકાર નહિ. શ્દ્રોનો પણ આ લોક અને પરલોક બ્રાહ્મણનાજ હાથમાં ! બ્રાહ્મણો જેમ કહે તેમ કરવામાંજ તેમની પરલોકની ગતિ કહેવાતી, નહિ તો ગતિ નહોતી. બ્રાહ્મણને દાન આપવામાં તેમને પરલોક સુધરતો, પરંતુ શ્દ્રનું દાન બ્રાહ્મણુ ગ્રહણ કરેજ નહિ; ને કદિ ગ્રહણ કરે તો પતિત થાય. બ્રાહ્મણની સેવા કરવાથીજ શ્દ્રની પરલોકમાં શુભ ગતિ મનાતી, પરંતુ શ્દ્ર અસ્પૃશ્ય એટલે બ્રાહ્મણુ તેને અડકેજ કેમ ? શ્દ્ર પણ મનુષ્ય અને બ્રાહ્મણો પણ મનુષ્ય છતાં તેમનામાં અસમાન ભાવ એટલી હદભંગી વિસ્તાર પામેલો હતો કે ગ્રામીન યુરોપના ગુલામો અને તેમના શેઠા વચ્ચે પણ વિપ્રભાવ એવા ભયાનકરૂપે પરિણામ પામેલો નહોતો.

આ મહાન વર્ણવૈષમ્યને પરિણામે ભારતવર્ષ અવનતિને માર્ગે ચડી ગયો. બધી ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાન છે પણજોની પેડે ઈન્દ્રિયતૃપ્તિ સિવાય એવું એક પણ સુખ પૃથ્વીમાં તમે દર્શાવી શકશો નહિ કે જેનું મૂળ જ્ઞાનમાં ન હોય ! વર્ણવૈષમ્યને લીધે જ્ઞાનનો રસ્તો બંધ થયો જ્ઞાન મેળવવામાં શ્દ્રો અનધિકારી હતા. કેવળ બ્રાહ્મણોજ તેના અધિકારી ! ભારતવર્ષનો મોટો ભાગ બ્રાહ્મણુ સિવાયની વર્ણુનો હતો આથી મોટા ભાગના લોકો મૂર્ખ થયા. ધારો કે ઈંગ્લાંડમાં જે એવો નિષમ થાય કે સ્ટાન્લી, કાલંડીજ વગેરે કેટલાક પ્રસિદ્ધ વંશના લોકો સિવાય બીજો કોઈ પણ માણસ વિદ્યાભ્યાસ કરી શકે નહિ; તો ઈંગ્લાંડની આટલી સુધારણા કયાથી

ટકે ' કવિ, વિજ્ઞાનવેત્તાઓ અને દાર્શનિકો નિષ્પન્નતા તો દૂર રહ્યા, પરંતુ સ્ટિવન્સન આર્કશ્રેષ્ઠ અને એવા બીજા મહાપુરુષો કયાથી નિષ્પન્નતા? ભારતવર્ષમાં ધણે ભાગે એમજ બન્યું છે. પરંતુ માત્ર એમજ નહિ; બ્રાહ્મણોએ જે વિદ્યાભ્યાસ એક-દૃશ્ય (મોનોપોલિ) કરેલો હતો; તે પણ વર્ણવૈષ્ણમ્યને દોષે અનિષ્ટ ફળ આપનાર થયો, સર્વ વર્ણોના પ્રભુ થઇને તેમણે યજ્ઞયાગાદિની રચનાઓ કરી; અને મંત્ર, દાન, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરેનો વધારો કરી અનેક જાણો ગુથી. વળી દેવતાઓના મહિમાલેખો અમત્ય-ઘટિદાસો કરી, તેની કથાઓની અપ્સરાના નૃપુરના મીઠા ઝળઝળાટ જેવી લલિત આર્યભાષામાં (સંસ્કૃત ભાષામાં) ગુંથણી કરી. આથી ભારતવાસીઓ મૂર્ખતાના બંધનોમાં વધારે વધારે બંધાયા. દર્શન, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય એ સર્વેતુ તો ખસ કામજ શું? નવાં બ્રાહ્મણોનાં પુસ્તકો રચાયાં, નવાં નવાં ઉપનિષદો પ્રચાર પામ્યાં, બ્રાહ્મણની ઉપર બ્રાહ્મણો, ઉપનિષદોની ઉપર ઉપનિષદો, આરણ્યકોની ઉપર આરણ્યકો, સૂત્રોની ઉપર સૂત્રો, તેની ઉપર ભાષ્યો, તેના ઉપર ટીકાઓ, તેના ઉપર ભાષ્યો! એમ મંથોથી ભારતવર્ષ ઢંકાઇ ગયો; અને સામાન્ય વિદ્યા? તેનું નામ તો ભારતવર્ષમાં હુમજ થઇ ગયું.

આથી પ્રભવર્ગ ખિન્ન, બાકુળ અને શંકાશીલ થયો. બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે બધાં કામોમાં પાપ છે. દરેક વ્યવહાર પાપમય છે અને એ પાપોનાં પ્રાયશ્ચિત્તો કર્યા સિવાય અન્ય વર્ણોની મુક્તિ નથી. પારલૌકિક સુખ શું એટલું બધું દુર્લભ છે? લોકો ખિચારા કર્યા જાય? શું કરે? આ ધર્મશાસ્ત્રોની પીઠાથી તેમનો કાણુ ઉદ્ધાર કરે? મર્વ સુખના નિરોધકારક ભૂદેવોના હાથથી તેમની કાણુ રક્ષા કરે? ભારતવાસીઓને જીવિતદાન કાણુ કરે?

એવે વખતે પવિત્ર આત્મા શાક્યસિંહ ભારતના આકાશમાં ઉદય પામ્યા, અને દિગતોમાં વ્યાપતા ગંભીર અવાજે બોલ્યા કે:— “ હું તમારો ઉદ્ધાર કરીશ. હું તમને ઉદ્ધારનો બીજમંત્ર સંભળાવું છું; તમે તે મંત્રનો જપ કરજો. તમે મર્વે સમાન છો. બ્રાહ્મણ અને શૂદ્ર સૌ સમાન છે. મનુષ્યે મનુષ્યો તમામ સરખાં છે અને બધાંજ પાપી છે. સદાચારમાર્ગ સૌનો ઉદ્ધાર છે. સ્વાર્થજન્ય જાતિભેદ મિથ્યા છે અને સ્વાર્થરદિત સમભાવનો ધર્મજ સત્ય છે, માટે મિથ્યાનો ત્યાગ કરી તમે બધા સત્ય ધર્મનું પાલન કરજો. ”

અસમાનતાથી પીડિત ભારતવર્ષ આ મહામત્ર સંભળી, દિમાલયથી મહા સમુદ્ર-પર્વત ચલાયમાન થયો; અને બૌદ્ધધર્મ ભારતવર્ષમાં વધવા લાગ્યો. વર્ણોની અસમાનતા ધીમે ધીમે ધમાવા લાગી. એમ હજાર વર્ષ લગી ભારતવર્ષમાં બૌદ્ધધર્મ આત્મો. ઇતિહાસ વાંચનારા જાણે છે કે એ હજાર વર્ષજ ભારતવર્ષની સ્વાભાવિક સંસ્કૃતિનો સમય હતો. દિમાલયથી ગોદાવરીપર્વતનો પુલક તે સમ્રાટના એક જીવનીમે હતો. એટલે, ચંદ્રગુપ્ત, શિલાદિત્ય વગેરેનો અબ્યુદય પણ એજ સમયમાં થયો.

હતો. એ સમયમાં તત્સશિક્ષણી તામ્રપદી પથ્થરનું મહાન સામ્રાજ્ય, અનંત માણસોના કોલાહલથી ભરેલી અને મહા સમૃદ્ધિવાળા હમરો નગરીઓથી ભારત-વર્ષમાં વ્યાપી ગયું હતું. એ સમયે ભારતવર્ષનું ગૌરવ પશ્ચિમે રોમમાં અને પૂર્વે ચીનમાં ગયાતું હતું. તે દેશના રાજાઓએ ભારતવર્ષના સમ્રાટ સાથે મૈત્રી બાંધી હતી. એ સમયે ભારતવર્ષના ધર્મપ્રચારકોએ ધર્મના ફેલાવા માટે યાત્રા કરીને અર્ધા એશિયાખંડને ભારતીય ધર્મમાં દીક્ષા આપી હતી. શિલ્પવિદ્યામાં પણ તે વખતે વિશેષ ઉન્નતિ થઇ હતી એવાં પણ પ્રમાણો મળ્યા છે. બૌદ્ધધર્મના ઉદયની સાથે સાથે દર્શનશાસ્ત્રોનો વિશેષ અભ્યાસ પણ તે સમયેજ થયો હતો. વિજ્ઞાન અને સાહિત્યની પૂરેપૂરી ખીલવણી થયાનો કાળનિર્ણય કરવો કઠણ છે; પરંતુ શાક્યસિંહના ધર્મ-વિશ્લેષણની સાથે એ સૌનો ગાઢો સંબંધ હોવાનાં પ્રમાણો મળી શકે તેમ છે.

સમાનતાનો ખીન્ને અવતાર ઇસુખ્રિસ્તરૂપે થયો. જે વખતે ખ્રિસ્તી ધર્મની શરૂઆત થઇ તે વખતે યુરોપ અને પશ્ચિમ એશિયા, રોમન રાજ્યને તાબે હતાં. રોમની ચડતીના દિવસનો એ પાછલો પહોર હતો. તે સમયે રોમના ભૂમિકા સુદ-નિપુણ વીર પુરુષોની જનેતા નહોતી; પરંતુ ઈદ્રિયપરાયણ, ભોગાસક્ત, ધનાઢ્ય, શ્રીમંતોની આવાસભૂમિ હતી. જેના પૂર્વજોને આનંદ માત્ર રણસેનમાં મળતો, તેના વંશજો તે વખતે માત્ર ભોજનમાં, વામાવિલાસમાં અને રંગભૂમિના કૃત્રિમ યુદ્ધમાં આનંદ લેવા લાગ્યા હતા. દેશવાસસ્થના જે ગુણે રોમનું નામ વિશ્વવિખ્યાત થયું હતું, તે ગુણ ઢંકાઇ ગયો હતો. જે સમાનતા માટે અમે રોમની પ્રશંસા કરી છે, જે સમાનતાના ગુણે રોમ સાર્વભૌમ સમ્રાટ થયું હતું તે સમાનતા લોપાવા લાગી હતી. અમે પહેલાં કયા કહી તે રોમનગરીની હતી, પણ અત્યારે કહીએ છીએ તે રોમના સામ્રાજ્યની કયા છે. રોમના સામ્રાજ્યમાં જીવનપર્યંત ગુલામ રાખવા-રૂપી વિપ્રત નાશકારક રોગ પેસવા લાગ્યો હતો, એક એક માણસની પાસે હમ્મર હમ્મર જીવનપર્યંતના ગુલામો રહેતા. ખાનપાનાદિ કાર્યો કે જે પોતે કર્યા સિવાય ચાલે નહિ તેજ ધણીઓ પોતે કરતા, ખીન્ન તમામ કામો ગુલામદ્વારાજ કરાવાતાં. ખેતી, વ્યાપાર, શિલ્પકાર્યો કે ધરના તમામ કામોનો નિર્વાહ આ દાસોથી થતો. એ દાસો ગાયબેંસની માફક વેચાતા અને ખરીદાતા. દોરના ઉપર જેટલો ધણીનો અધિકાર ગણાય છે તેટલોજ અધિકાર આ દાસોની ઉપર તેમનો હતો. ધણીઓ માટે તો તે બિ-ચારા મરી જતા, અને ધણીઓ કાપે તો કપાઇ જતા. ધણીઓને હાથે દેહાંત દંડ થાય તેમાં કશો ગુન્હો ગણાતો નહિ. સ્વામીની આજ્ઞાથી એ બિચારા રંગભૂમિમાં ઉતરી, સિંહ કે વાઘની સાથે યુદ્ધ કરી પોતાનો પ્રાણ ખોતા; અને ધણીઓ એનો તમાસો જોતા ! રોમના સામ્રાજ્યમાં લોકો બે લાગે વહેંચાયેલા હતા, ગુલામ અને માલિક તેમાં એક લાગ અપાર ભોગાસક્ત હતો, અને ખીન્ને લાગ અપાર દુર્દશાવશ હતો.

કેવળ આટલીજ અસમાનતા ન હતી. રોમન સામ્રાજ્યના સમ્રાટો સ્વેચ્છાચારી

હતા. તેમના પ્રતાપ અને શક્તિની સીમા ન હતી. નીચે નામના પાદશાહે પોતાની રાજ-
ધાનીને ચારેબાજુથી આગ મૂકાવી હતી; ને પોતે વીણા વગાડતો એક તમાસો બેઠો બેઠો
હતો ! કલિયુગના નામના પોતાના ઘોડાને કૌસિલરને પહે નિમ્મે હતો ! ઇલિયગેન્દ્રસ-
ની સ્વચ્છંદતા વણીવતાં તો શરમ આવે તેમ છે. બલેને ગમે તેવો મોટો માણસ હો;
પરંતુ સમ્રાટની ઇચ્છા યતાં વિના કારણે, વિના પ્રયોજને અને વિના વિચારે તેને ગર્દન
મરાતો ! વળી તે સમ્રાટની ઉપર પણ સમ્રાટ હતા. પ્રેટીરીય સેનાપતિ હતો; તે જેને
ચાહે તેને ધડીમાં સમ્રાટ બનાવતો વળી બીજે દિવસે તેજ સમ્રાટનો વધ કરી બીજાને
સમ્રાટ પદે બેસાડતા. રોમન સામ્રાજ્યની તે ભાણુ મૂળાની પેઠે લેવડદેવડ કરતો !
રોમનુ તે ચાહે તેમ કરી શકતો. પ્રાન્તે પ્રાન્તે મુખેદારો સ્વેચ્છાચારી હતા. જેનામાં
શક્તિ હોય તે જૂલમ વર્ષાવી શકના, ત્યાં જૂલમ પ્રયજ હોય ત્યાં વિપમતા પણ
પ્રયજ હોય એમાં કહેવું શું ?

આ વખતે રોમન સામ્રાજ્યમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રચાર પામવા લાગ્યો. ઇસુએ
ઉચ્ચારેલી મહાન વાણી લોકોનાં મર્મરથળ ચીરી પ્રવેશ કરવા લાગી. ઇસુએ કહ્યું
હતું કે, “ બધાં મનુષ્યો ભાષણો છે; તમામ મનુષ્યો ઇશ્વર પાસે સરખાં છે; અને
તેમાં પણ જે દુઃખી, પીડિત અને બીકણ છે તે ઇશ્વરને વધારે વહાલાં છે. ” આ
મહાવાક્યથી મોટા ગણાતા માણસોના ગર્વો ખંડિત થયા, ધણીપણાના ગર્વો ગળી
ગયા, અને અપંગ ભિક્ષુ પણ સમ્રાટની સમાન થયો. ઇસુએ કહ્યું કે, “ આ લોકમાં
અમારું રાજ્ય નથી. ઐહિકમુખમાં મુખ નથી, ઐહિક મોટાઇ તે મોટાઇ નથી. ”
પૃથ્વીમાં જેવાર જે બે વાક્યો બોલાયાં છે; તેજ નીતિશાસ્ત્રોના સારરૂપ છે. તેના
કરતાં ચઢતી નીતિ બીજી કરી નથી. એકવાર આર્થવંશી બ્રાહ્મણે ગંગાતીરે કહ્યું છે કે;

‘ આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ યઃ પદ્યતિ સ પંડિતઃ ’

અર્થાત્ “ સર્વ પ્રાણીઓમાં પોતાના આત્માની પેઠે જે જુએ છે, તે પંડિત છે. ”
બીજવાર જેઠાલેમના પર્વતશિખર ઉપર હિમા રહીને યાદુદી વંશી ઇસુ
બોલેલ છે કે; “ બીજાની પાનેથી તમે જેવો વ્યવહાર ચાહો, તેવો વ્યવહાર તમે
બીજા સાથે કરો. + ” આ બે વાક્યના જેવાં મહાવાક્યો જૂમંડળમાં બીજાં કોઇ
બોલાયાં હશે કે નહિ એ વિષે સંદેહ છે. આ વાક્યો સમાનતાના તત્ત્વનાં મૂળરૂપ છે.

આ બધાં તત્ત્વો ધર્મશાસ્ત્રનાં વચનોને નામે ગણાવા લાગ્યાં. દાસોનાં બંધનોની
સાંકળો વટવા લાગી. બોગાસકત ધણીઓ બોગની અલિલાપાઓ છોડવા લાગ્યા.
આવા મુધારાની કૃપાને યોગે અચાન દાસ કામો રોમમાં એકવ ચઇ ને તેમાંથી મહા
તેજસ્વી યુદ્ધપરાયણ, ઉન્નતિશીલ જાતો ઉત્પન્ન થઈ. તેજ જાતો આજની યુરોપી
પણના પૂર્વજ નેતાઓ હતી. આધુનિક યુરોપીય ઉન્નતિ જેની લૌકિક ઉન્નતિ

+ ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે આત્માપમ્યેન સર્વત્ર સમં પદ્યતિ યોડજુન ।

પૃથ્વીમાં કદિ યદુ નથી તેમજ એટલી બધી લૌકિક ઉન્નતિ યશો એવો વિચાર પણ પૂર્વપુરુષોને ભાગ્યેજ આવ્યો હતો ! આટલી ઉન્નતિ ચવાડું કારણ માન ખ્રિસ્તી-ધર્મજ છે એમ નથી, એનાં બીજાં પણ કારણો છે; પરંતુ મુખ્ય કારણ ખ્રિસ્તી-ધર્મની નીતિ અને ગ્રીકનાં સાહિત્ય અને દર્શનો છે. ખ્રિસ્તીધર્મથી બધાં સારાં ફોજોળ આવ્યાં છે એમ નથી. ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ બંને પ્રકારનાં ફોજો ફળ્યાં છે. ખ્રિસ્તી-ધર્મ સમાનતાનાં તરવેવાળો હોવા છતાં પણ તેના પરિણામે એક મહાન વિષમ-ભાવ જન્મ્યો છે. ધર્મચાર્યોનું મહત્ત્વ અત્યંત વધી ગયું. ક્રાન્સ, રપેન વગેરે કેટલાંક યુરોપી રાજ્યમાં તો ધર્મચાર્યો જેમ હાકે તેમ ચાલવા માડ્યું. એની અસર ક્રાન્સની પ્રજામાં પણ થઈ; અને ઉચ્ચ શ્રેણીના અને નીચશ્રેણીના લોકો વચ્ચે એવો મોટો અસમાનભાવ જન્મ્યો કે તેને લીધે ક્રાન્સમાં મહાવિપ્લવ પેદા થયો. ક્રાન્સની પ્રજારૂપ સાગરમાં મોટું મંથન શરૂ થયું. એ મહાસાગરનો એક પુરુષ મંથનકર્તા હતો; તેજ ત્રીજી વાર સમાનતાનો પ્રસાર કરનાર હતો. એ સમાનતાનો અવતાર તે રૂસો હતો.

પરિચ્છેદ બીજો

ઈસા. ના અદારમાં શતકમાં ક્રાન્સના રાજ્યની જે દશા થઈ તે વર્ણવી શકાય તેમ નથી. આ નાના નિબધમાં તે વર્ણવવાની જગ્યા નથી તેમ કારણ પણ નથી. પ્રતિહાસ જાણનારા, વિશ્વવિખ્યાત, દીર્ઘદર્શી અનેક સમર્થ લેખકોએ તેનું દગલે દગલા વર્ણન કરેલું છે. એ વર્ણન બધાને સહેલાઈથી વાંચવા મળી શકે તેમ છે; તેથી અહીં તો અમે તે વિષે જે ચાર શબ્દો બોલીનેજ અમારો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરીયું. કાલોઈલ વ્યંગ (મર્મ) માં લખે છે કે, “જે કાયદાને આધારે એક બુદ્ધિપતિ” મુઝયાથી પાછો આવીને દાસો (ગુલામો) ને હણી તેના લોહીરૂકે પોતાનાં ચરણો ધોઈ શકે તે કાયદો હવે ચાલતો નથી.” “હવે ચાલતો નથી;” ત્યારે શું પહેલાં ચાલતો હતો? આ પચાશ વર્ષમાં કયો માણસ ‘ચારલોયા’ ની પેઠે કહીઆઓને ગાળો વાળાને તેને મેડી ઉપરથી નીચે ગચડાવી શકશે? અને એ દેખાવથી આનંદ મેળવશે? સિરાલુદ્દૌલાના લુલમની વાતો સાંભળી આપણે આશ્ચર્યચકિત થઈએ છીએ: પણ સિરાલુદ્દૌલા તો બંગાળનો નવાબ હતો અને ‘ચારલોયા’ તો માત્ર એક ઉચ્ચ-શ્રેણીની પ્રજાનો માણસજ, હતો, એ બેદરમરણમાં રાખવો જોઈએ. ન્યાં સામાન્ય માણસ આવો અત્યાચાર કરે ત્યારે ત્યાં રાજમહારાજનો લુલમ કેટલો હોય?

આ મર્મવાણીમાં સમગ્ર છે કે તે વખતે ક્રાન્સમાં ન સમજી શકાય એવી અસમાનતા ઉપજી હતી. પંદરમો લુધ વિલાસી, ઉગાઉ, લંપટ અને સ્વાર્થપરાયણ રાજા હતો. તેની રખાતોના સતોપતે માટે તેને અપાર ધનની જરૂર હતી. મગ

પોતપાક અને મઝમ દુખારિએ જે વૈભવ બોગચો હતો, તે પરણેલી શહેનશાહખાનુ-
 ઝોના ઝળકતા લલાટમાં પણ માંડેલો નહિ હોય ! મઝમ દુખારિને કાફી નામનો
 એક ખોજો હતો. એ હતો તો પાણેલા મર્કટ જેવો; પરંતુ તેને એક પ્રાંતનો સુખો
 નિખો હતો અને શાદીયા મઝમ સાહેબનીજ આગાધી !! લુધના વિલાસભવનું
 વર્ણન સાંભળતાં તેની પાસે પાંડવોની મયદાનવે બનાવેલી ઇંદ્રપ્રસ્થની રાજસભા પણ
 પાણી ભરે એમ લાગે છે. એ અધાં વિલાસભવનોમાં જે ઉત્સવો થતા તેની તુલના
 કામ સાથે થઈ શકે તેમ નથી. પાણીની જેટ ત્યાં પૈસો વપરાતો હતો. બીજી બાજુ
 રાજ્યની તીંગેરી ખાલીખમ હતી. અન્નના અભાવે પ્રજાનો હાહાકાર આકાશભંગી વ્યાપી
 ગયો હતો. તેમ છતાં આ વિલાસમંડપમાં-આ નંદનવનમાં-આ ઈંદ્રલવનમાં આટલું અધું
 નાણું ક્યાંયો આવતું ? એ નાણું દળેલાને દળાને, સૂકાઈ ગયેલાને સૂકવીને અને બળેલાને
 બાળાને લૂંટી લાવવામાં આવતું હતું; અને તેની રત્નમાલિકાઓ ગુંથાઈ એ કુલકલ-
 કિની મઝમ દુખારિની અલ્લકલોમાં ઝુલાવવામાં આવતી ! તે સમયે મોટા માણસો કેવા
 હતા ? જે મોટા માણસ હોય તે રાજની તીંગેરીમાં એક કોડી પણ આપતો નહિ.
 રાજના વૈભવનો ઉપભોગ કરવો એજ અમીરોનું કર્તવ્ય ગણાતું. રાજનો વૈભવ
 પણ અનકદ હતો જે જેટલું લઈ શકતો તેટલું ઉપાડી જતો. રાજ્યમાં મોટા માણસો
 કર આપતા નહિ, ધર્મોધિકારીઓ કર આપતા નહિ અને રાજપુરુષો પણ કર
 આપતા નહિ. માત્ર દીન, દુઃખી અને ખેડૂત વર્ગના લોકોજ કર આપતા. તેમના
 ઉપર કર ઉત્તરાવનારાઓનો જીલમ અસહ્ય હતો. એક લેખક લખે છે કે, “ કર
 ઉત્તરાવવાનું કામ એ એક રીતે ધારામર ચતાવવામાં આવતી નાની લડાઈના જેવું
 હતું. તે કામ માટે બે લાખ સિપાઈઓ શેઠવામાં આવતા હતા અને તેમના બોગધી
 પ્રજાને કચરવામાં આવતી. એ સિપાઈઓનો સમૂહ સર્વભક્ષી અને સર્વનાશક હતો.
 એ રીતે ચૂમાએલી પ્રજા પાસેથી પાછો કર ઉત્તરાવવામાં આવતો એટલે રાજ્યવ્ય-
 વસ્થા ફરતાભરેલી હતી. દંડવાની ત્રિષ્ટિ પણ ભયાનક હતી. કર ન આપનારને
 ગુલામગિરિમાં ધકેલવામાં આવતા કે ફાંસીને લાટડે લટકાવતા. કર ન આપનારને
 પીડવાને અનેક જાતનાં યંત્રો પણ શોધવામાં આવ્યાં હતાં. રાજ્યનો કર ઉત્તરાવવાનાં
 ઇન્તરા અપાતા. ઈન્તરદરને એવો અધિકાર હતો કે શસ્ત્રોથી સજા કરીને પણ રાજ્યનો
 કર એકઠો કરવો. તેઓ રાજ્યનો વેરો ઉત્તરાવવા માટે ખૂન મુદ્દા કરતા. આ પ્રમાણે
 પ્રજાની હાલત હતી; પરંતુ રાજદરબારના સુંદર નવપદલલિત બગીચાઓ, વિહાર
 કરવાનાં વિશાળ વનો, નવાં નવાં તૃત્યો, વિવિધ વાજાંત્રો, ગાયનો, પરપત્ની માથે
 પ્રણયકીડાઓ, હાસ્તવિનોદો અને આનંદકલ્પોલ જરૂરી રહેલો હતો. બીજી બાજુએ
 દારિદ્ર્ય, પીડા, અન્નના સાંસા, વગરવાઈ દાસત્વ અને ફાંસીની સજાઓ જોવામાં
 આવતાં. પંદરમા લુધેના રાજ્યમાં ફ્રાન્સમાં આ રીતે ભારે અસમાનતા ચાલી રહેલી
 હતી. આ અસમાનભાવ નિયમિત રીતે બધેથી રાજ્યપદ્ધતિથી ઉપજેલો હતો. રૂસોના

બળવાન પ્રદારે એ રાજ્યવ્યવસ્થા અને રાજ તૂટી પડ્યાં. તેના અનુયાયીઓએ એ બધાનો ભાગીને બૂકા કરી નાખ્યો.

શાક્યસિંહ અને ઈસુ એ બંનેએ જગતમાં પવિત્ર અને સાચી વાતોનો જ ફેલાવો કરેલો છે. તેથી મનુષ્યો તેમને દેવ કહીને પૂજે છે, તે યોગ્ય છે. ઈસો તેની પકિતમાં ઉભો રહી શકે એવો માણસ નહોતો. ખરેખર પવિત્ર સત્ય તેણે પૃથ્વીમાં ફેલાવ્યું હતું એમ પણ નહોતું. તેણે તો લોકોને હિત કરે એવાં નીતિનાં તારવોની સાથે અનિષ્ટ-કારક અસત્યોને મેળવીને તથા એ મેળવણીને ઓજસ્વી વાણીના ઈદ્રિયગ્રસ્ત પ્રભાવે મોહક બનાવીને ક્રાન્સની પ્રજના હૃદયમાં રેડેલાં હતાં. જે સમયે જે વાત જરૂરની હોય તેમાં ઈસો પોતાની વાણીની શક્તિએ ખરેખરી ઇદ્રિયગળ ભરતો. તેણે પ્રેરેલી-સત્ય વાતોની સાથે ભ્રાન્તિવાળા વાતો પણ દેવલોકી પોતાના જીવનનો બીજાનું માની ગ્રહણ કરતા. ક્રાન્સના ઘણા લોકો તેના માનસિક શિષ્યો-અનુયાયીઓ થયા હતા અને તેના ઉપદેશને બળે જ ક્રાન્સમાં રાજ્યવિશ્વવ પેદા થયો.

ઈસોની મૂળ વાત પણ સમાનતાના નિયમોને આધારે ગોઠવાયેલી હતી. તે કહેતો કે અણુસુધરેલી સ્વાભાવિક અવસ્થામાં બધાં માણસો સમાન હતાં, અને સુધરેલી અવસ્થાને પરિણામે જ જગતમાં અસમાનતા ઉપજી છે. એવી અસમાનતા ઉપ-જવનાર સુધરેલ અવસ્થાને ઈસો મનુષ્યજાતિનું મહાન અમંગળ કરનાર માને છે. તે કબૂલ કરતો કે દરેક માણસમાં સ્વાભાવિક અસમાનતા દેખાય છે; પરંતુ તે સુધરેલી દશાને દોષે જ અસમાનતા ઉપજેલી છે. ભોગલાલસા, પાપ પ્રતિ પ્રીતિ એ બધું સુધરેલી દશામાંથી જ જન્મે છે. અણુસુધરેલી અવસ્થામાં બધાં મનુષ્યોને સરખી રીતે શારીરિક શ્રમ કરવાની જરૂર પડતી, તેથી બધાંનાં શરીરની પુષ્ટિ પણ સરખી રીતે થતી. આમ શરીરો નિરોગી રહેતાં. તેનાં મન પણ નિરોગી (પવિત્ર) રહેતાં. જ્યારે માણસો અણુસુધરેલી દશામાં જંગલમાં મુગ્ધા કરીને નિર્વાહ કરતાં ને ઝાડ તળે નિશ્ચિતે ઉંઘતાં, ત્યારે ભાષાનો વિકાસ નહિ એવો હોવાથી આટલો બધો વાણીનો આડંબર હતો નહિ અને વાણીમાં કુશળતા પણ જણાતી નહોતી. જે લોકોમાં તુષિ નથી, જે વાસનામાં પૂર્ણતા નથી, અને જે આત્મિકતામાં નિવૃત્તિ નથી તેમાંનું કાંઈ પણ એ અણુસુધરેલા માણસો જણાતો નહોતો. આના ઉપર પ્રેમ કરવો, આના ઉપર પ્રેમ ન કરવો, આ આપણો છે, આ પારકો છે, આ મારી સ્ત્રી છે, આ પારકી સ્ત્રી છે; એ કશું તેઓ જણાતાં નહોતાં. એ અવસ્થાને સ્વર્ગીય સુખભરી દશા વર્ણવીને મનુષ્યજાતિને હૃદયેથી ઈસો કહે છે, કે આ સ્વાભાવિક દશાનું સુંદર ચિત્ર જુઓ; અને તેની સાથે અત્યારનું આપણું અસ્વાભાવિક દશાનું પાપપૂર્ણ તથા દુઃખપૂર્ણ ચિત્ર મોકો. પછી બંનેનો મુકાબલો કરો.

જેણે મનુષ્યજન્મ મઠણ કર્યો છે, તેણે મનુષ્યપણામાં સમાનતાનો દક્ક પ્રાપ્ત કર્યો છે. હામ, પગ, ગોં, માથું ઇત્યાદિમાં તે જેમ સમાન છે, તેમ સંપત્તિના

અધિકારીપણામાં પણ તે સમાન છે. આ પૃથ્વીની જમીન ઉપર રાખતો જેટલો અધિકાર છે તેટલો લિફ્ટક્રો પણ છે. જમીન સૈની છે. તેમાં કાપતો પણ ખાસ હક નથી. જ્યારથી બળવાવાળાઓ નિર્જળ પાસેથી ખૂંચાતી લેવા લાગ્યા ત્યારથીજ સમાજસ્થાપનાનો પ્રારંભ થયો છે અને એ અપહરણની સ્થાયીપણાની બવસ્થાનું નામજ કાયદો છે.

જે માણસે સૌ પહેલાં કાપ જમીનના કકડાપર કાંઈ એંધાણી કરીને કહ્યું કે, “આ જમીન તો મારી છે.” તે માણસનેજ સમાજસ્થાપક સમજવો. જે કાપ માણસ તેને ત્યાંથી ઉઠાડી મૂકીને કહે કે “એ માણસ તો મર્ત છે, તમારે એની વાત સાંભળવી નહિ, પૃથ્વી કાપની નથી, તેનાપર ઉપજેલું અનાજ સૌનું સમજવાનું છે.” તો તે માણસે માનવજાતિ ઉપર અપાર ઉપકાર કર્યો સમજવો.

ફોર્સોની આ બધી વાતો અતિ ભયંકર છે. વોલ્ટર એ વાંચીને કહે છે કે “એ બદમાશોનું દર્શનશાસ્ત્ર છે.” ફોર્સોના અનુયાયી માનસશિષ્યો કહેતા કે, “અપહરણનું નામજ સંપત્તિ છે.”

(લી કોન્ટ્રેક્ટ સોશીયલ) નામના વિશ્વવિખ્યાત ગ્રંથમાં ફોર્સો પોતાના આ મતોમાં થોડો ફેરફાર કરે છે. સુધરેલી અવસ્થાના દોષોનું વર્ણન કરી કરીને તે ચાક્રયો છે. તે કહે છે કે અણસુધરેલી અવસ્થામાં જ્યાં સદજ્ઞ જ્ઞાનવડે ધર્મનો નિર્ણય થાય છે ત્યાં સુધરેલી અવસ્થામાં ન્યાયના અનુસરણે ધર્મનો નિર્ણય થાય છે. સંપત્તિવિષે પણ તે ગ્રંથમતના અધિકારીને માલીક કહીને સ્વીકારે છે; પરંતુ તે નીચેની અવસ્થામાંજ માલીક ગણવાનો છે એમ કહે છે. (૧) જે એ જમીનનો પહેલાં કાપ અધિકારી થયો ન હોય તો. (૨) અધિકારી થનાર જે પોતાના ભરણપોષણને માટે જરૂરની હોય એટલીજ જમીનને રોકતો હોય અને તેથી વધારે જમીનને ન રોકતો હોય તો. (૩) જે નામમાત્રનો પણ કર ન લેતાં ખેતીનાં કાર્યમાંજ લાગ લેતો હોય તોજ એ નિશાન કરેલી જમીન તે અધિકારીની સંપત્તિ કહેવાય.

‘લી કોન્ટ્રેક્ટ સોશીયલ’ નામના ગ્રંથનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે સમાજના લોકોની સંમતિથીજ સમાજ સ્થાપ્યો છે. ફોર્સો કહે છે કે, જેમ પાંચ વેપારી મળી કેટલાક નિયમો બાંધે તે એક જેઈન્ટ રોક કંપની બની કરે; તેજ પ્રમાણે આ સમાજ, રાજ્ય અને કાયદા એ બધું લોકોએ પોતાના કંપાણને માટેજ ઘડેલું છે. આ વાતનું ફળ ધણુંજ ગંભીર છે. તમે મારી સાથે દરાવ કરીને તમારી જમીન મને ખેડવા આપો, હું તમને તે બદલ ખાવાનું આપું અને મારા ઘરમાં નિવાસ આપું; પણ તમે જે દહાડે મને જમીન ખેડતો બંધ કરો તેજ દહાડે હું તમને હડ-સેસો મારી ઘરમાંથી બહાર કાઢું અને ખાવાનું આપતું બંધ કરું. એ વાત જેમ ન્યાય-વાળી છે; તેમજ જે રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે આવો દરાવમાત્રજ હોય તો પછી પ્રજા જીલ્લો રાજ્યને કરી શકે કે તમે દરાવતો બંધ કર્યો છે. પ્રજાનું જીવું કરીશ એ

કરાવથીજ તમે રાજા છો. તમારું કાર્ય અમારું હિત કરવાનુંજ છે અને અમારું કાર્ય તમને કર આપવાનું તથા તમારી આજ્ઞા પાળવાનું છે. તમે જ્યારે અમારું કલ્યાણ થયું નથી તો અમે પણ તમને કર આપીશું નહિ અને તમારી આજ્ઞા પાળીશું નહિ. તમે હવે આ રત્નજડિત સિંહાસનથી નીચેજ ઉતરી જાઓ.

જ્યારે આ 'લી કૉન્ટ્રેસ્ટ સોશીયલ' નામનો ગ્રંથ પ્રસાર પામ્યો ત્યારે ક્રાન્સના રાજાના હાથમાંથી રાજદંડ ગળાડી પડ્યો. એ ગ્રંથનું છેલ્લું ફળ એ થયું કે સોળમો લુધ રાજ્યથી પદમ્બટ કરાયો ને પ્રાણદંડ પામ્યો. ક્રાન્સના રાજ્યવિપ્લવોમાં જે જે અન્યું છે તેનાં મૂળો આ ગ્રંથમાં છે. આજ ગ્રંથની વાણી એ યજ્ઞના વેદમંત્રોરૂપે હતી.

એ ક્રાન્સના વિપ્લવમાં રાજા મરાયો, રાજકુળ નષ્ટ થયું, રાજપદ ઉડી ગયું, રાજાનું નામ લુધ થયું, જૂનો ખ્રિસ્તી ધર્મ હાય પામ્યો, ધર્મોપધિકારીઓની પરંપરા અટકી ગઈ અને છેલ્લે માસ તથા વારનાં નામો પણ બદલાઈ ગયાં. વહેતા લોહીના અનંત પ્રવાહમાં એ બધુંજ તણાઈ ગયું, કાળ જતાં ફરી તે બધું થયું ખરું, પણ પ્રથમના રૂપમાં તો નહિજ. ક્રાન્સને જાણે નવુંજ કંઈવર પ્રાપ્ત થયું, અને યૂરોપમાં જાણે નવીજ સુધારણાની રચના થઈ. મનુષ્યજાતિનું રચાયો કલ્યાણ સિદ્ધ થયું. રૂસોનાં બાન્ત વાક્યોમાં અનંતકાળ રહેનારી કીર્તિ રચાપિત થઈ; કેમકે એ બાન્ત વાક્યો સમાનતાના ચેતનથી ભરપૂર હતાં. એ બ્રાન્તિનું શરીર અર્ધાં સત્યથી રચાયું હતું.

ક્રાન્સનો વિપ્લવ સમી જતાં તેનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થયો, પરંતુ “પૃથ્વી સૌની” એ વાત કહીને રૂસોએ જે મહાન વૃક્ષનું બીજ વાળ્યું હતું તેને નિત્ય નવાં નવાં ફળો આવવા લાગ્યાં. હબુલગી તેનાં ફળોથી યૂરોપ પરિપૂર્ણ છે. ‘ઝામ્યુનિકમ’ એ પણ એ વૃક્ષનું ફળ છે, અને ‘ઇન્ટરનેશનલ’ એ પણ એ વૃક્ષનુંજ ફળ છે. એ બધાનો અમે જરા જરા પરિચય આપીશું.

આ દેશમાં અને બીજા દેશમાં સ્થાવરજંગમ સંપત્તિના માલીક બિન્ન બિન્ન માણસો છે. ‘માડ’ ઘર ‘તમારી જમીન’ ‘તેલું ઝાડ’ વગેરે હકીકતો સા જાણે છે; પરંતુ આના સિવાય બીજા પ્રકારે સંપત્તિની માલીકો બાબત ગોઠવણ ન હોઈ શકે એમ સમજવું નહિ. સંપત્તિનો જુદો જુદો માલીક ન કરાવતાં તે સંપત્તિ સૌ માણસોની માલિકાની પણ હોઈ શકે. સર્વ લોકને પાળનારી આ પૃથ્વી કોઈ પણ એકને માટે અથવા તે દશપંદર ભૂમિપતિઓ માટે સ્વરજ્યોત્સ્વી નથી; અને તેથી ભૂમિના ઉપર મૈત્રો સમાન હકક છે, એ વાતને સર્વ શંકાનિવારક વાણીશક્તિના બળથી રૂસોએ પૃથ્વીમાં આદર અપાવ્યો છે. કમે કમે અનેક વિવેચકો આ સિદ્ધાંત ઉપર સંપત્તિમાત્રમાં મૈત્રો હકક સ્થાપવાનો મત પ્રચાર કરવા લાગ્યા છે.

પહેલો મત એ કે પૃથ્વી અને મૂળ ધન કે જેનાવડે બીજા ધનની ઉત્પત્તિ થાય તે સમાજના બધા લોકોની સાધારણ સંપત્તિ સમજવી અને તેના ઉપર સમાજના બધા માણસોનો સમાન હકક ગણવો. વળી જે ઉત્પન્ન થાય તે પણ બધા લોકોમાં

સરખે ભાગે વહેંચી લેવું. તેમાં “આ મોટા માણસ” અને “આ નાનો માણસ” એવો કશો ભેદ રાખવો નહિ. બધાજ સરખી રીતે મહેનત કરે અને બધાજ સમાનભાગે ધનના માલિક થાય; આતું નામ ‘કોમ્યુનિઝમ’ છે. એ મતનો પ્રચાર કરનારા ‘એથેન’ ‘લુઇ’ ‘બ્લો’ અને ‘કોમ્મો’ હતા; પરંતુ મધ્યમ કોમ્યુનિસ્ટ વધારે મહેનતુ અને ઓછા મહેનતુ, કામગીરા અને નકામા, એ બધાને આ રીતે ધનની સમાન વહેંચણી કરવા ચઢાતા નહિ. તેઓ કહેતા કે મહેનત પ્રમાણે ધનનો ભાગ આપવો એ યોગ્ય છે, જે મત ‘સેન્ટસાઇમનિઝમ’ એ નામે જાણીતો છે, તેના પણ અભિપ્રાય એ છે કે બધાં માણસો એક જાતની મહેનત કરી શકશે અથવા બધાજ સરખો શ્રમ કરશે કે કરી શકશે એમ ખનવાતું નથી; અને તેથીજ બધાજ સરખે ભાગે ધનના ભાગીદાર થાય એ યોગ્ય નથી. જે જેવી મહેનત કરવામાં ઉપયોગી છે, અથવા જે જે કામને લાયક છે તે તે જાતનો શ્રમ કરશે અને તે રીતે તે કાર્યમાં જોડાશે. એથી કાર્યની ઉચ્ચતા, મધ્યમતા કે કનિષ્ઠતા પ્રમાણે તથા કાર્ય કરનારની શક્તિ પ્રમાણે તેને ભાગ આપવો પડશે. જે જેને લાયક હશે તેને ત્યાં ગોઠવવામાટે, તેનું મૂલ્ય નક્કી કરવા માટે અને સર્વ પ્રકારના નિયમો બાંધવા માટે કેટલાક વ્યવસ્થાપકો નીમવા પડશે; પરંતુ ભૂમિ અને ધન ઉપજાવનારી સામગ્રી એ તો સૌની સાધારણ મિલકત ગણાશે.

‘યુરીરિઝમ’ એ એક જાતની સાર્વજનિક મિલકતનો પક્ષ કરનાર મત છે; પરંતુ એ સંપ્રદાયનો મત એવો નથી કે લિન્ન લિન્ન માણસની સંપત્તિ લિન્ન લિન્ન હોય શકે નહિ. લિન્ન લિન્ન માણસોની માલેકી અને વારસો એ એને સંમત છે. એ કહે છે કે ૨૦૦૦ અથવા એટલી સંખ્યામાં માણસો એકઠા થઈને ધન ઉત્પન્ન કરશે. આમ નોખા નોખા સમૂહોદ્ધારા ધન ઉપજાવી શકશે. મૂળ ધનનું જૂઠાપણું રહેશે. ઉત્પન્ન થયેલા ધનમાંથી કેટલોક ભાગ બધાને વહેંચી દેવાશે અને જેઓ શ્રમ કરવામાં અશક્ત છે તેઓને બાકીનામાંથી થોડું ધન આપી શકશે. વળી આમ વ્યવસ્થા કરવાથી જે બાકી રહેશે તે મહેનત કરનારને અને મૂળ ધનવાળાને અપાશે. મૂળ ધનવાળાને શું આપવું અને કામની હોશિયારીના પ્રમાણમાં કેને કેને કેટલું કેટલું આપવું? તે પણ નિયમ પ્રમાણે ચોક્કસ કરવું પડશે. આથી જે જેટલા ગુણવાળો હશે તે તેની યોગ્યતા પ્રમાણે પામી શકશે.

સ્વર્ગવાસી મહાત્મા જોન સ્ટુઅર્ટ મીક્ષ સ્થાવર મિલકતના ઉત્તરાધિકાર (વારસા) વિષે જે કહે છે. તે પણ અહીં ઉતારવા યોગ્ય છે; કેમકે તે પણ સમાનતાના તરવાણું છે. તે કહે છે કે “ઉપાર્જન કરનાર માણસ ઉપાર્જન કરેલી સંપત્તિનો પૂરેપૂરો હક્કદાર છે. જેણે જેટલું પોતાના પરિશ્રમથી અથવા ગુણથી એકઠું કર્યું છે તેણે તે હદથી વધારે હોવા છતાં પણ જીવનપર્યંત ભોગવવું અને તેના જીવન પછી પણ તે જેને આપવા ઇચ્છતો હોય તેને આપવાનો તે અધિકારી છે; પરંતુ જો તે પોતે જીવનને અતે કાપીને પણ આપી ન જાય તો તેની મૂંઝેલી સંપત્તિનો

વારસ થવાનો કોઈ એક માણસને અધિકાર નથી.” રામે જે સંપત્તિ મેળવી છે તેથી ૧૦૦૦૦ માણસનું પોષણ થઈ શકે તેમ હોય તોપણ રામે મેળવ્યું છે; એટલે હલ્દલ માણસો પડ્યાં રહે તોપણ રામ એકલોજ તે સંપત્તિનો અધિકારી છે. તે જીવનને અંતે પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે પોતાના પુત્રને અથવા બીજાને તેનો માલીક દ્વારે, તો તેમ કરવાનો તેને હક્ક છે; પરંતુ તે કોઈને આપી ગયો ન હોય તોપણ માત્ર વ્યવહારબદ્ધ તેનો પુત્ર શું એકલો હક્કદાર થાય ? હક્ક માત્ર ઉપાર્જન કરનારનો છે, તેના પુત્રનો નથી. જ્યાં હક્કદાર કહી ગયો નથી કે મારો પુત્ર બધી સંપત્તિ ભોગવશે, ત્યાં પુત્ર હક્કદાર નથી સમાજના બધાં માણસો એ સંપત્તિનાં સરખે ભાગે હક્કદાર છે.

તોપણ પિતાએ પુત્રને આ દુ ખમય સસારમાં આણ્યો છે, તેથી તે દુ.ખ ન પામે અને સુશિક્ષિત થઈને ધનના અભાવે હેરાન ન થઈ, જીવનયાત્રાનો સુખપૂર્વક નિર્વાહ કરી શકે તેટલો રસ્તો કરવો એ પિતાનું કર્તવ્ય છે. એટલે પિતાની મંપત્તિમાંથી જેટલો ભાગ કાઢતા એ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય તેટલોજ પુત્રને મળી શકે. પિતાએ ન આપ્યું હોય તોપણ પુત્રને તે આપવું જોઈએ; પરંતુ તેનાથી વધારે એક કોડી પણ તેને અપાય નહિ. મીઠા કહે છે કે “ ઉપપત્નીના પુત્ર કરતા પત્નીના પુત્રનો કશો વધારે હક્ક નથી. બન્ને માત્ર પોતાના આત્મરક્ષણ જેટલીજ સંપત્તિના અધિકારી છે, પરંતુ આ રીતે જે કાંઈ હક્ક છે તે સત્તાનોતોજ છે. પુત્ર ન હોય તો મરનારની બધી સંપત્તિ ઉપર શાંતિ વિગેરે હક્કદાર થાય એ વાત પણ ન્યાયવાળી નથી.” વાસ્તવિકરીતે ઉત્તરાધિકાર (વારસા) વિષે ન્યાયવાળી વ્યવસ્થા પૃથ્વીના કોઈ રાજ્યમાં હજીલગી થઈ નથી. વિદ્યાવતની વ્યવસ્થાને મુકાબલે આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોની વ્યવસ્થા કંઈકે સારી છે, અને હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો કરતા, સરેહ જની વ્યવસ્થા વધારે સારી છે, પરંતુ તમામ અન્યાયપૂર્ણ છે. અત્યારે એ બધી વાત ચર્ચાવી મોટે ભાગે અસ્થાને છે અને મૂર્ખોની પાસે દસવાના કારણરૂપ છે, પરંતુ એક દહારો આ રીતનો વિધિ પૃથ્વીમાં સર્વ ટેકાણે ચાલશે.

સમાનતાનાં તરફનો હેતુ ભાગ પણ એ ચિરસ્મરણીય મહાત્માએ પ્રસારેલો છે. સ્ત્રી અને પુરુષો સમાન છે. અત્યારે કેળવણીમાં, વિદ્યાનમાં રાજકર્મોમાં અને વિવિધ બાબતોમાં એકલા પુરુષોજ હક્કદાર ગણાય છે. સ્ત્રીઓ હક્કદાર શામાટે નહિ ? મીઠા કહે છે કે, “ સ્ત્રીજાતિ પણ એ તમામની અધિકારિણી છે. ‘ તેઓ ઉપયોગી નથી કે શક્તિમાન નથી’ એ વાત દીર્ઘકાળથી પ્રચલિત થયેલી બ્રાંતિ માત્ર છે.” મીલનો આ મત યુરોપમાં ગ્રાહ્ય થઈને ઇંગ્લેન્ડે પરિણામ પામ્યો છે. આપણા દેશમાં એ બધી વાતો પ્રસાર થવાને હજી ધણી વાર છે.

સમાનતાવિષે સારરૂપ ખીના ફરી કહીએ છીએ. બધાં મનુષ્યો સમાન છે એ

ખરૂં; પરંતુ એ વાતનો ઉદ્દેશ એવો નથી કે બધી અવસ્થાનાં બધાં માણસો સાથે સમાન છે. કુદરતી ભેદ પણ બધાં માણસો વચ્ચે દેખાય છે. કોઈ કુર્બાન અને કોઈ બળવાન; કોઈ શુદ્ધિવાન અને કોઈ શુદ્ધિહીન; આવા ભેદ કુદરતી તફાવતને લઈને સમાજમાં અવશ્ય પડશેજ. જે શુદ્ધિવાન અને બળવાન છે તે આત્મા કરનાર થશે. અને જે શુદ્ધિહીન અને બળહીન છે તે આત્મા ઉઠાવનાર અવશ્ય થશે. રૂસો પણ એ વાત સ્વીકારે છે; પરંતુ સમાનતાનું તાત્પર્ય એ છે કે કુદરતી વિષમતાને લીધે સમાજમાં જેટલી વિષમતા થવી જોઈએ તેટલીજ વિષમતા ચોગ્ય છે. તેનાથી વધારે વિષમતા થાય તે ન્યાયવિરુદ્ધ છે; અને માનવજાતિનું અનિષ્ટ કરનાર છે. અત્યારે જે રાજનૈતિક અને સામાજિક વ્યવસ્થા પ્રચલિત છે તે આ રીતે અનેક બાબતમાં અસ્વાભાવિક-વિષમતા ઉપજવાના કારણરૂપ છે. એ વ્યવસ્થાનું સંશોધન કરવામાં ન આવે તો મનુષ્યજાતિની ઉન્નતિ નથી. મીલ એક સ્થળે કહે છે કે “અત્યારે જે કાંઈ સારી વ્યવસ્થા દેખાય છે તે પહેલાંની કુબ્યવસ્થાના સંશોધનનું પરિણામમાત્ર છે.” એ વાત ખરી; પરંતુ સંપૂર્ણ સંશોધનને માટે તો હજી પણ કાળની અપેક્ષા છે. સૌએ એટલું સ્મરણમાં રાખવું કે “હું જન્મને ગુણેજ મોટો માણસ થયો છું અને બીજો જન્મને કારણે નાનો માણસ થયો છે” એવો વિચાર કદિ લાવવાનો નથી. તમે હંથા કુળમાં જન્મ્યા છો તે તમારા કોઈ પ્રકારના ગુણને લીધે નથી, અને બીજો જે નીચ કુળમાં જન્મ્યો છે તે તેનો દોષ નથી. આદી પૃથ્વીનાં સુખમાં તમારો જેટલો હક્ક છે તેટલોજ નીચ કુળમાં ઉપજેલાનો પણ હક્ક છે, અને તેનાં સુખોમાં વિધ્નરૂપ થવું એ તમારું કર્તવ્ય નથી. સમજી રાખવું કે એ તમારો ભાગ છે; અને તમારી સમાન છે. જે માણસો આ જૂલમરેલા કાયદાને આધારે પિતાની સંપત્તિ પામેલા છે અને “પ્રચંડ પ્રતાપ” “મહારાજાધિરાજ” વગેરે ઇલાજો ધારણ કરી બેઠા છે તેમણે સ્મરણ રાખવું કે, ભારતવર્ષનો આ જે ખેડૂત છે તે તેની ખરાબરીઓ તથા તેનો ભાગ છે. જન્મ થયો એ દોષ કે ગુણને આધીન નથી, તેમ તે બીજા કોઈના પણ દોષને આધીન નથી. જે સંપત્તિનો જમીનદારો પોતે એકલા ઉપભોગ કરે છે તેમાં આ ખેડુતોનો પણ ન્યાયની રીતે અધિકાર છે, એ વાત પોતાને જમીનદાર અથવા ગર્જાશ્રીમંતતરીકે માનનારાઓએ જૂલવાની નથી.

પરિચ્છેદ ત્રીજો†

આ દેશના ખેડૂતોની આવી દુર્દશા શાથી થઈ ? આવી કલેશજનક સામાજિક અસમાનતા ક્યાથી પેદા થઈ ? આ પ્રશ્નોનું અમે સમાનતાની નીતિ સમજાવવા માટે વિસ્તારથી વિવેચન કરીશું.

આટલું અવશ્ય કબૂલ કરવું પડશે કે, ખંગાળાના ખેડૂતોની દુર્દશા કાંઈ આજકાલથી થયેલ નથી; એ દુર્દશા તો પરંપરાએ ઉતરતી આવી છે. જે દિવસથી ભારતવર્ષમાં સુધારણાની શરૂઆત થઈ તે દિવસથી ભારતવાસી ખેડૂતોની દુર્દશાનું ખી રોપાયું છે. પાશ્ચાત્યો કહે છે કે, “રોમ નગરી એક દિવસમાં નિર્મિત થઈ નથી.” તેજ રીતે આ દેશના ખેડૂતોની દુર્દશા પણ કાંઈ સો અસો વર્ષમાં થઈ નથી. ભારતવર્ષની પ્રજા ક્યાં કારણોથી દીર્ઘકાળથી ઉન્નતિહીન છે ? તે વાતનો વિચાર કરવા અમે આજે પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ.

બકલ સાહેબ કહે છે કે સુધારણાનું મૂળ જ્ઞાનવૃદ્ધિ છે. જેટલી જેટલી વધારે જ્ઞાનવૃદ્ધિ થાય, તેટલી તેટલી વધારે સુધારણા થાય. વળી બકલ સાહેબ કહે છે કે જ્ઞાનની ઉન્નતિ સિવાય નીતિમાં વધારો પણ થાય નહિ. અમે આ પાછલી વાતને અનુમોદન આપી શકતા નથી; પરંતુ જ્ઞાનની ઉન્નતિજ સુધારણાનું કારણ છે. એ વાતનો સ્વીકાર કરીએ છીએ. જ્ઞાનની ઉન્નતિ ન થાય તો સુધારણાની ઉન્નતિ થતી નથી. જ્ઞાન પોતાની મેજે આવતું નથી, એ તો શ્રમથી મળી શકે તેવું છે. જો કોઈ પણ વિદ્યા મેળવવા પ્રયત્ન કરે નહિ; તો સમાજમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ હોય નહિ; પરંતુ વિદ્યા મેળવવા માટે અવકાશની જરૂર છે. વળી વિદ્યા મેળવતાં પહેલાં પેટને પોષણ મળવું જોઈએ. બૂખે પેટ કોઈ જ્ઞાન મેળવી શકશે નહિ. જો બધાને પેટ ભરવા માટે શ્રમ કરવા રોકાવું પડે, તો કોઈને પણ જ્ઞાન મેળવવાનો અવકાશ મળે નહિ. આથી સુધારણાની ઉત્પત્તિમાટે સમાજમાં એક ભાગ એવો પણ હોવો જોઈએ કે શારીરિક શ્રમ ક્યાં સિવાય તે તેનું ભરણપોષણ કરી શકે. બીજો ભાગ શારીરિક મહેનત કરશે, અને આ ભાગ બેડો બેડો વિદ્યા મેળવશે. જો શારીરિક શ્રમ કરનાર લોકો માત્ર પોતાના ભરણપોષણ જેટલો જ ખોરાક ઉપજાવશે, તે આ રીતે બની શકશે નહિ; કેમકે જેટલું અનાજ પેદા થશે તેટલું તો તેઓજ ખાઈ જશે, અને કશો વધારો વધશે નહિ કે જેથી વિદ્યા મેળવનારાનો નિર્વાહ ચાલે. તેઓ પોતાના ભરણ પોષણ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન કરશે તોજ પોતાના ભરણપોષણ ઉપરાંત બાકીનું વધશે તેનાથી વિદ્યોપજ્ઞતા માણસો

† મૂળ લેખમાં ત્રીજા પરિચ્છેદમાં ખંગાળાના જમીનદારો તરફથી તેના ખેડૂતો પર કેવો જુલમ વરસે છે તેનું વર્ણન છે; પરંતુ તેમાં આપણા દેશને લાગુ પડે તેવું થોડું છે, માટે અમે એ એક પરિચ્છેદ મૂકી દીધેલો છે. અનુવાદક

૧. વિદ્યા ઉપર જીવન ચળવળનારા.

પોષણ પામી વિદ્યાભ્યાસમાં લાગી શકશે. આમ થશે ત્યારે જ જ્ઞાનનો ઉદય થવાનો સંભવ છે. આથી સુધારણાના ઉદય પહેલાં સમાજમાં ધનસંચયન થવાની પહેલી જરૂર છે.

કયા દેશના સમાજમાં ધનસંચય છે, અને કયા દેશના સમાજ પાસે ધનસંચય નથી, એ જોવું જોઈએ. જે દેશમાં ધનસંચય હોય તે દેશમાં સુધારણા થાય, અને જે દેશમાં તેમ ન હોય તે અણસુધરેલ રહે. આ બાબતમાં સંક્ષેપમાં બે કારણો દર્શાવીએ છીએ. પહેલું જમીનની ફલદ્રૂપતા લક્ષ્યે. જે દેશની જમીન ફળદ્રૂપ છે તે દેશમાં સહેલાઈથી પુષ્કળ અન્ન ઉપજી શકે છે; એટલે શારીરિક શ્રમ કરનારાઓના લરણુપોષણ કરતાં વધારે ઉપજી, સચિત થઈ શકે છે. ખીલું કારણ દેશની ગરમી વા ઠંડક છે. જે દેશ ઉષ્ણપ્રદેશમાં છે તે દેશના લોકોને થોડા આહારની જરૂર છે, પણ શીત પ્રદેશમાં વધારે આહારની જરૂર છે. આ વાત કેટલાક સ્વાભાવિક નિયમોપર આધાર રાખે છે. આ નાના નિબંધમાં એનાં કારણો લખવાની જગ્યા નથી. અમે આ વાત બકલના અંચને આધારે લખીએ છીએ. વધારે બજાવાની ઈચ્છાવાળા વાંચકે તેનો મૂળ ગ્રંથ જોવો. તાત્પર્ય કે જે દેશના લોકોને સાધારણ રીતે થોડા ખોરાકની જરૂર છે, તે દેશમાં સામાજિક ધનસંચય વહેલો થશે; એમાં સંદેહ નથી. બકલ ઉષ્ણતાનું ખીલું પરિણામ એ કહે છે કે વધારે તાપ પડવાને લીધે લોકોને શરીરમાં ગરમી આપનારા ખોરાકોની બહુ જરૂર રહેશે નહિ; પણ જે દેશ શીતળ છે તે દેશમાં શરીરમાં ગરમી આપનારા ખોરાકોની બહુ જરૂર રહેશે. જે દેશ શીતળ છે તે દેશમાં શરીરમાં ગરમી રાખવા માટે, તેવા ખોરાકની વધારે જરૂર છે. શ્વાસોશ્વાસમાં જે ઓક્સીજન લઈએ છીએ, તેનો શરીરમાં રહેલા કાર્બોનની સાથે રાસાયનિક-સંયોગ થાય છે. આથી જે ખોરાકમાં કાર્બોન વધારે હોય તેજ ગરમી આપનાર ખોરાક છે. માંસ વગેરેમાં કાર્બોન વધારે છે, આથી શીતકટિમંધના લોકોને માંસાદિની વધારે જરૂર છે * ઉષ્ણતાવાળા દેશમાં માંસના ખોરાકની જરૂર નથી. ત્યાં તો વનસ્પતિ-આહાર વિશેષ જરૂરનો છે. વનસ્પતિનો આહાર સહેલાઈથી મળી શકે છે અને માંસનો ખોરાક કષ્ટસાધ્ય છે, માટે ઉષ્ણપ્રદેશમાં ખોરાક સુલભ હોવાથી ધનસંચય જલદી થાય છે.

ભારતવર્ષ ઉષ્ણ પ્રદેશ છે, અને એની જૂમિ પણ ફળદ્રૂપ છે. એટલે તેમાં ધનસંચય અતિ શીઘ્રતાથી થવાનો સંભવ છે. આથીજ ભારતવર્ષમાં પૂર્વકાળથી સુધારણાનો અભ્યુદય થયો છે. ધનના વધારાના કારણથી સમાજનો એક ભાગ

÷ ધનસંગ્રહ.

* બોયલ્સીંગ વગેરે પદાર્થો માંસ કરતાં પણ વધુ કારજનવાળા હોવાથી ઠંડા-દેશો માટે માંસનીજ જરૂર હોય એમ રહ્યું નથી. હિંદનાં અનેક મનુષ્યો માંસ વિના ત્યાં વરસો સુધી રહેતા હોવાના દાખલા હવે અનેક છે. મંત્રી. સ. સા.

શારીરિક શ્રમમાં લાગ્યો, અને તેમાંથી વખત મેળવીને જે ભાગ યાનપ્રાપ્તિ માટે તત્પર થઈ શક્યો, તેણે પ્રસારેલા યાનને લીધે ભારતવર્ષની સુધારણા યર્થ; વાચકો સમજી શકશે કે અમે આલ્બોની વાત કહીએ છીએ.

દુનિયાના સૌ દેશો કરતાં ભારતવર્ષમાં સુધારણા સૌથી પહેલી ક્યાં ધારણાથી થઈ એ તો ઉપરના વિવેચનથી સમજાયું હશે, પરંતુ સૌ પહેલી સુધારણા થવા-માજ ભારતવાસી પ્રજાની દુર્દશાનાં મૂળો હતાં. જે જે નિયમોને લીધે અકાળે સુધારણા યર્થ, તે તે નિયમોને લીધેજ સાધારણ પ્રજાની દુર્દશા થઈ અને ઉગતો બાલકાર્ય વાદળાથી ઢંકાયો. બાલતરુને ફળ આવે તે શું મારા આવે ?

જ્યારે જનસમાજમાં ધનસંગ્રહ થયો ત્યારે સહજ રીતેજ સમાજ બે ભાગમાં વહેંચાયો. એક ભાગ શારીરિક મહેનત કરે અને એક ભાગ શારીરિક મહેનત કરે નહિ. આ બીજા ભાગને મહેનત કરવાની જરૂર નહિ, એટલે તે કરે નહિ. પહેલા ભાગે ઉપજવેલા અનાજના વધારામાંથી તેમનું ભરણપોષણ થાય. હવે જેઓ મહેનત કરતા નહોતા, તેઓને પુષ્કળ અવકાશ એટલે વિચાર, ફળવણી છતાંદિ બાજતોમાં તેઓનોજ એક અધિકાર જામ્યો. જેઓ વિચાર કરે, જેઓ ફળવણી લે, તેઓની શ્રદ્ધિ ઉત્તમવળ અને તીક્ષ્ણ થાય; એટલે તેઓ બીજા કરતાં વધારે હાલક અને શક્તિવાળા થાય, તેથી સમાજમાં એમનુંજ પ્રધાનપણું થાય. જેઓ શ્રમોપજીવી છે તેઓ આ લેણાને આધીન બની શ્રમ કરવા લાગે એટલે પહેલે-થીજ અસમાનતા ઉભી થાય, પરંતુ આ અસમાનતા સ્વાભાવિક છે. એ નિર્બૂળ થવી અસંભવિત છે. વળી એને નિર્બૂળ કરવામાં હાલ પણ નથી.

‘જાનોપજીવી’ જાન પણ શ્રમોપજીવીને હાલકારક છે. આથી તેઓ શ્રમોપજીવી-એ ઉપજવેલા ધનનો ભાગ ગ્રહણ કરે છે. શ્રમ કરનારાઓના ભરણપોષણ માટે જેટલા ધનની જરૂર છે, તેના કરતાં જે વધે તે આ જાનોપજીવીના હાથમાં આવે. આથી સમાજમાં જે વધારાનું ધન છે તે, આનાજના હાથમાં સંચિત થઈ રહે. આમ દેશની ઉપજ બે ભાગે વહેવાય. એક ભાગ શ્રમોપજીવીના; બીજો ભાગ જાનોપજીવીના. પહેલા ભાગને અમે મજૂરીનો “મુસારો” કહીશું અને બીજા ભાગને અમે વેપારીનું “મુદલ” કહીશું. અમે આ ‘મુસારો’ અને ‘મુદલ’ એ બે નામોથી ઉપજના જે બે ભાગ પાડ્યા, તેમાં મુદલ ભાગ જાનોપજીવી ભાગને ધેરજ રહેશે. શ્રમોપજીવી લેણાને મુસારા ઉપરાંત કશું વધારે મળશે નહિ. શ્રમોપજીવીની સંખ્યા જો તેટલી હો, પણ ઉપજેલા ધનનો જે ભાગ મુસારાપે ગણાય તેજ શ્રમોપજીવીલેણામાં વહેંચાશે. મુદલમાંથી તેમને એક પૈસો પણ મળશે નહિ.

ધારો કે દેશની ઉપજ કરોડ રૂપિયા છે. તેમાંથી પચાસ લાખ મુસારામાં અને પચાસ લાખ મુદલમાં જાય છે. હવે દેશમાં પચાસ લાખ શ્રમોપજીવી મળ્યો હોય તો મુસારાના પચાસ લાખ રૂપિયામાંથી એ શ્રમોપજીવીના દરેક માણસને ભાગે બે

જે રૂપિયા આવશે. હવે માનો કે એકદમ એ પચીસ લાખ શ્રમોપજીવીમાં બીજાં પચીસ લાખ લોકો ક્યાંકથી આવ્યાં અને પચાસ લાખ શ્રમોપજીવી થયાં, તો પછી દરેકને ભાગે એક એક રૂપિયો આવશે. જે મુદ્દલ છે તેનો એક પૈસો પણ એમને મળવાનો નહિ. આથી પહેલાં શ્રમોપજીવીને ભાગે દરેકને એ રૂપિયા મળતા, તેને દેકારે એક એક રૂપિયો મળશે, અને પહેલાંના કરતાં પછીના વખતમાં તેમને ખાનપાન વગેરેમાં વધારે સંક્રાંત્ય કે દુર્દશા વેડવી પડશે.

જો આ શ્રમોપજીવીના આવવા સાથે દેશની ઉપજમાં એક કરોડ રૂપિયાની ધનવૃદ્ધિ થઈ, તો તેમને એવો સંક્રાંત્ય પડશે નહિ, કેમકે પચાસ લાખ રૂપિયાનો મુસારો મળતો, તેને બદલે તેમને એક કરોડ રૂપિયાનો મુસારો મળશે; અને માણુસોનો વધારો થયા છતાં પણ તે દરેકને ભાગે એ એ રૂપિયા આવી રહેશે.

આથી દેખાય છે કે માણુસોની સંખ્યામાં વધારો થાય તે શ્રમોપજીવી લોકોને મોટું નુકશાનકારી છે. જે પ્રમાણમાં પોતાની સંખ્યામાં વધારો થાય તે પ્રમાણમાં જો દેશના ધનની પણ વૃદ્ધિ થાય તો શ્રમોપજીવી લોકોને કશું નુકશાન નથી. જો સંખ્યાના વધારાના પ્રમાણ કરતાં ધનના વધારાનું પ્રમાણ વધારે હોય તો શ્રમોપજીવી લોકોમાં લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ થાય. જેમકે ઈંગ્લાંડ અને અમેરિકામાં એમ બંનેનું છે; પણ તેમ ન થતા માત્ર લોકસંખ્યામાં જ વધારો થાય તો શ્રમોપજીવી લોકોની દુર્દશા છે, અને બારતવર્ષમાં તેમજ બન્યું છે.

માણુસોની સંખ્યામાં વધારો થવો એ સ્વાભાવિક નિયમ છે. એક પુરુષ અને એક સ્ત્રીથી અનેક છોકરાં થાય, તે એક એક છોકરાંને વળી અનેક છોકરાં થાય. આથી મનુષ્યની દુર્દશા થવી એ એક રીતે સ્વાભાવિક નિયમને આધીન છે. સૌ ગમાજમાં એ આનંદ થવાનો સંભવ છે, પરંતુ એના સારા ઉપાયો છે અને એ મારા ઉપાયોનો હેતુ માથે સાથે ધનનો વધારો કરવો એ છે; પરંતુ જે પ્રમાણમાં પ્રજાવૃદ્ધિ થાય તે પ્રમાણે ધનવૃદ્ધિ થવું ભાગે થઈ શકતી નથી. આથી બીજા ઉપાયોનો આધાર લેવો પડે છે. એ બીજા ઉપાયો માત્ર એ છે. પહેલો ઉપાય એ કે દેશના લોકોનો ફેટલોક ભાગ બીજે દેશ જાય. આ પૃથ્વી ઉપર ફેટલાક દેશો એવા છે કે ત્યાં ઉપજતું અનાજ ખાવાને પૂરતા લોકો નથી, અને ફેટલાક દેશો એવા છે કે ત્યાં લોકોના પ્રમાણમાં પૂરતું અનાજ નથી. આથી વધારાના લોકો બીજા દેશમાં જાય તો જરાજર થાય અને ફાટને નુકશાન થાય નહિ. આ રીતથી ઈંગ્લાંડને ધણો લાભ થયો છે. ત્યાંના લોકો અમેરિકા, આસ્ટ્રેલિયા, આફ્રિકા વિગેરે ખંડોમાં જઈ વસ્યા છે. તેથી ઈંગ્લાંડની વસ્તી વધી છે અને જ્યાં ગયા છે ત્યાંનું પણ દિત થયું છે.

બીજો ઉપાય વિવાહની પ્રતિ ઉપર અંકુશ રાખવો એ છે. જો બધાજ વિવાહ કરે તો પ્રજાની વૃદ્ધિની હદ રહે નહિ, માટે જ્યાં લોકો વિવાહી દોષ,

ન્યાં જીવન નિભાવવા માટે બહુ સામગ્રીની જરૂર પડતી હોય, અને તે વસ્તુઓ મદાકષ્ટે પ્રાપ્ત કરાતી હોય ત્યાંના લોકોએ વિવાહપ્રવૃત્તિ ઉપર અંકુશ રાખવો નોંધવો. જેની પાસે પરિવારને પાળવાનો ઉપાય ન હોય તે વિવાહ કરેજ નહિ, એવા અંકુશની જરૂર છે.

ભારતવર્ષમાં આ જે ઉપાયમાંનો એક પણ ઉપાય કરી શકાય તેમ નથી. ભારતવર્ષની ઉષ્ણપ્રદેશની ઉષ્ણતા ત્યાંના નિવાસીઓના શરીરમાં શિથિલતા ઉપજાવનાર છે. તેને લીધે શ્રમ કરવામાં પ્રવૃત્તિ ઓછી રહે છે; અને પરદેશગમનનો ઉત્સાહ, ઉલ્લેખ અને મહેનતનાં કામોમાં મંદતા જણાય છે, વિશેષ કરીને કુદરતે પણ તેને આશરો આપ્યો છે. ત્રણ દિશામાં અસંધ્ય પર્વતો અને ચોથી દિશામાં તરંગો ઉછળતો સમુદ્ર મૂકી ભારતવર્ષને જાણે આધીજ લીધો છે !

વિવાહપ્રવૃત્તિ ઉપર અંકુશ રાખવાની ખામતમાં ભારતવાસીઓ બહુજ મોળા છે. ન્યાં આંખો મીચીને દાણા ફેંકતાં પણ અનાજના છોડો ઉગે, અને ન્યાં થોડા ભોજનથી પણ જીવન નભે એમ છે, ન્યાં વાયુની ઉષ્ણતાને લીધે ઝાઝાં કપડાંની જરૂર નથી; ન્યાં જીવન સહેલાઈથી નબી શકે; ત્યાં પરિવારના પોપચુની ખીક દાણ ખીએ ભણા ? આથી વિવાહપ્રવૃત્તિ ઉપર અંકુશ રાખવામાં ભારતવાસીઓ વિમુખ દેખાય છે. પ્રજાવૃદ્ધિ અટકાવવાનો કરો ઉપાય લેવાયેલો ન હોવાથી, સંખ્યાના વધારાનો વેગ જોશમેર વહે છે. જે જમિની ફળદ્રુપતા અને વાયુની ઉષ્ણતાને લીધે મૌની પહેલાં સુધારણાનો ઉદય થયો, તેજ જમીનની ફળદ્રુપતા અને વાયુની ઉષ્ણતાને લીધે જનસમાજની દુર્દશાનાં કારણો પણ ઉભા થયાં ! એ બન્ને ઉલ્લંઘન ન કરી શકાય એવા કુદરતી નિયમોનુંજ પરિણામ છે.

આ કારણોથી શ્રમોપજીવી લોકોની દુર્દશાનો આરંભ થયો; પરંતુ એક વાર અધોગતિનો આરંભ થતાં તે અધોગતિનાજ પરિણામે વધારે વધારે અધોગતિ થાય છે. શ્રમોપજીવી લોકોની જે પ્રમાણમાં દુર્દશા વધવા લાગી તે પ્રમાણમાં તેમની સાથે સમાજના બીજા ભાગની અસમાનતા વધવા લાગી. પહેલાં ધનની અસમાનતા ઉપજી અને તેના પરિણામે અધિકારની અસમાનતા ઉપજી. શ્રમોપજીવી લોકો દીન, એટલે તેમના ઉપર જાતોપજીવી લોકોનું પ્રભુત્વ વધવા લાગ્યું; અને અધિક પ્રભુત્વને પરિણામે અધિક લુલ્હમો ઉભા થયા. ચદ્રને પીડનાર રશ્મિશાસ્ત્રનાં મૂળ આ પ્રભુત્વમાંજ રહેલાં હતાં. એ અસમાનતાજ અસ્વાભાવિક અને અદિતના કારણરૂપ કહી શકાય.

આમે જે જે હકીકત કહી તેમાંથી તથા મુખ્ય મહાન સાર ખેંચી શકાય.

(૧) શ્રમોપજીવીની અધોગતિનાં જે જે કારણો જોયાં, તેનાં ફળ તથા પ્રકારનાં દેખાય છે.

પહેલું ફળ એ કે મહેનતનો મુસારો થોડો મળે, એનુંજ બીજું નામ દારિદ્ર્ય

કહેવાય અને તે અસમાનતાને વધારનાર છે.

ખીજું ફળ મુસારાનો ઘટાડો થયા છતાં પણ મહેનતમાં વધારો થયો; કેમકે પરિશ્રમ ઝાઝો કરીને પણ પોપણુ થાય તેટલું તો પેદા કરવું જોઈએ; તેથી નવરાસ મળે નહિ, અને નવરાસ ન મળતાં વિદ્યા મેળવવાના સાંસા ! એટલે ખીજું ફળ મૂર્ખતા આવે. એ પણ અસમાનતા વધારનાર છે.

ત્રીજું ફળ ઝાનોપણીનું પ્રભુત્વ થતાં જીવમતો વધારો થાય. આનું ખીજું નામ દાસપણું છે એથી પણ અસમાનતાની પરાકાષ્ઠા.

આ પ્રમાણે દારિદ્ર્ય, મૂર્ખતા અને દાસપણું એ ત્રણ અનિષ્ટ થયાં.

(૨) આ બધાં પરિણામો એક વાર ઉત્પન્ન થયાં એટલે પછી ભારતવર્ષ જેવા દેશમાં તે સ્વભાવસ્થાયી બને એ પણ સ્વાભાવિક છે.

આગળ દર્શાવાયું છે કે સમ્યક્તાનું મૂળ કારણ ધનસંચય છે. વળા કહીએ કે ધનલાલસા એ સુધારણાની વૃદ્ધિનું નિત્ય કારણ છે, તો તેમાં કશી અતિશયોક્તિ નથી. સામાજિક ઉન્નતિનું મૂળ કારણ મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલી બે જાતની વૃત્તિઓ છે. પહેલી વૃત્તિ જ્ઞાનલાલસા, બીજી વૃત્તિ ધનલાલસા. આમાંની પહેલી વૃત્તિ મહાન અને આદર કરવા યોગ્ય છે અને બીજી વૃત્તિ સ્વાર્થસાધક અને નીચતાભરેલી છે; પરંતુ લોકો સાહેબ એક અંશમાં લગે છે કે, આ બે વૃત્તિઓમાંની ધનલાલસાજ મનુષ્યજાતિનું વિશેષ કલ્યાણ કરનારી યજ્ઞ છે. વાસ્તવિકરીતે જ્ઞાનલાલસા કદાચિત કોષ્ઠનેજ હોય છે; પરંતુ ધનલાલસા તો સર્વેને હોય છે. દેશમાં ઉપજતા ધનથીજ સૌ માણસોનો નિર્વાહ થતો હોવાથી કોષ્ઠની ધનલાલસા ઘટતી નથી અને હમેશાં નવાં નવાં સુખોની અભિલાષાઓ ઉપજે છે. પહેલાં જે ચીજો નકામી જણાતી તે પાછળથી જરૂરી લાગે છે. અભિલાષાથી શ્રમ થાય, અને શ્રમથી સફળતા ઉપજે; એટલે સુખ અને હિતની વૃદ્ધિ થાય. આથી સુખવૈભવના પદાર્થોની અભિલાષાની વૃદ્ધિ થાય, એ સુધારણાની વૃદ્ધિને માટે બહુ જરૂરનું છે. બાહ્ય સુખોની અભિલાષાઓ તૃપ્ત થયા પછી જ્ઞાનની આકાંક્ષા, સૌંદર્યની આકાંક્ષા, અને તેની સાથે કાંચસાહિત્યાદિની આકાંક્ષા એમ વિવિધ પ્રકારની વિદ્યાઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. જ્યારે લોકોમાં સુખલાલસાનો અભાવ થતો ચાલે છે ત્યારે મહેનત કરવાની વૃત્તિ ઝાંઘી થાય છે, ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા પણ રહે નહિ અને તેને માટે યત્ન પણ થાય નહિ. જે દેશમાં ખોરાક સહેલાઈથી મળે છે તે દેશમાં પ્રજાવૃદ્ધિને અટકાવવાની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી. આથી જે સતોપને કવિઓ વખાણે છે તે સમાજની ઉન્નતિમાં અનિષ્ટકારક છે. કવિઓએ વખાણેલી એ સતોપની પ્રવૃત્તિ સમાજના ઉન્નતિના જીવનમાં હલાહલ છે. આ અનિષ્ટકારક સંતોષ ભારતવર્ષમાં સ્વાભાવિક નિયમે સહેજે ઉપજે છે. આ દેશમાં તાપ પડતો હોવાથી લાંબા વખત સુધી એક જાતનો શ્રમ કર્યા કરવો એ અસહ્ય લાગે છે, તેથી શ્રમ

કરવાની અનિચ્છાની દેવ પડે છે. એ દેવનાં શ્રીમં પશુ કારણ છે. ઉચ્છ્રાવદેશમાં શ્રમ કરીને શરીરમાં વિશેષ ગરમી ઉપજવવાની જરૂર પડતી નથી, એટલે લોકોને શ્રમ કરવાની ઇચ્છા ન થતાં આળસ અને અનુત્સાહ થાય છે. આ પ્રમાણે દેવરૂપે થયેલાં આળસ અને અનુત્સાહનું જ નામ તેને વશ થયેલા લોકો “સતોપ” પાડે છે. આથી ભારતવાસી પ્રજાની જે દુર્દશા થઈ, તે દશામાંજ તેણે સતોપ માન્યો અને ઉદ્ધમ છોડ્યો. ઉદ્ધમને અભાવેજ ઉન્નતિ થતી નથી. સુતેલા સિંહના મોઢામાં પશુ પોતાની મેજે પ્રવેશ કરતું નથી.

ભારતવાસીઓનો ઇતિહાસ અવલોકતાં સતોપવિષે અનેક વિચિત્ર તત્ત્વો મળી શકે છે. લૌકિક નુષ્ઠોની નિરપૃક્તા એ હિન્દુ ધર્મ અને ખ્રીસ્ત ધર્મ બંનેમાં પસંદ કરેલ છે. બ્રાહ્મણ, ખ્રીસ્ત, રમાર્ત કે દર્શનશાસ્ત્રી, એ બધાએ ભારતવાસીઓને શીખવાડ્યું છે કે, આ લોકોનાં મુખે આદર આપવા યોગ્ય નથી. યુરોપમાં પણ ધર્માચાર્યોએ ઐહિક મુખોમાં અનાદર દર્શાવ્યો. હોવાથી રોમની સુધારણાનો લોપ થયા પછી એક હજાર વર્ષે પણ મનુષ્યોની ઐહિક અવસ્થાની ઉન્નતિ થઈ નહોતી. ઉપર જણાવ્યા જેવી ધર્મશિક્ષાજ તેનું કારણ હતું, પરંતુ જ્યારે ઇટાલીમાં જૂના ગ્રીકસાહિત્ય અને ગ્રીકદર્શનનો ફરી ઉદય થયો ત્યારે ધર્મે આપેલી ઐહિક મુખોપરની વિરક્તિ યુરોપમાં ધીમે ધીમે ઓછી થવા લાગી. યુરોપમાં એ પ્રવૃત્તિ ધીમે ધીમે ઓછી થવા લાગી, તેની સાથે સુધારણાની પણ વૃદ્ધિ થઈ. ભારતવર્ષમાં મનુષ્યોના ખીજા સ્વભાવરૂપે તે પરિણામ પામી. જે જમીન જે વૃક્ષને ઉપયોગી છે તેમાંજ તે ઝાડ દ્રઢ મૂળ ધાલે છે. આ દેશનાં ધર્મશાસ્ત્રોથી જે નિવૃત્તિ ઉપજવનારી શીખામણો અપાતી હતી, તેજ આ દેશની અધોગતિનું મૂળ છે. x

+ ઐહિકમુખો. * અહીંનાં મુખો ઉપર વૈરાગ્ય.

x આ દોષ ધર્મશાસ્ત્રોનો નથી. તેમણે તો મનુષ્ય પ્રાણીને જે જૂદી જૂદી શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિઓમાંથી પસાર થવું પડે છે તેમાં તેને ખાસ સહાયક, મુખાવહ અને ઉન્નતિદ્રઢ થઈ પડે એવાં દરેક સ્થિતિઓને લગતાં એક ખીજાથી અડતા ઉતરતા પ્રકારનાં સાપેક્ષ તેમજ નિરપેક્ષ કર્તવ્યો તથા જૂદા જૂદા પ્રકારની સારાસાર વિવેકબુદ્ધિ ઉપદેશી છે. અર્જુનની પોતાના ગુણ-કર્મ-સ્વભાવથી વિરુદ્ધ અને ક્ષણિક સ્મરણ વૈરાગ્ય જેવી બ્રાહ્મણ અથવા સંન્યાસીની ઉચ્ચ કક્ષાને યોગ્ય વલણુનો અટકાવ કરીને તેને તેના પોતાના ક્ષત્રિયોચિત યુદ્ધધર્મમાં પ્રવર્તાવનાર લગવદ્ગીતા એ બાબતમાં દર્શાવેલ છે. જે વિદ્યાર્થી વર્ગવાર ગોઠવેલો ઉત્તમ ક્રમ તોડીને વગર યોગ્યતાએજ ઉત્તમ વર્ગનો અભ્યાસ કરવા માંડે; અથવા તો એક નવોસવો કસરતનો અભ્યાસી એકાએકજ દાષ કસાયલા મક્ષના જેવી અસામાન્ય કસરત કે કુસ્તી કરવા માંડી પડીને પછી માર ખાય; તેમાં દોષ કાંઈ અભ્યાસક્રમ ધડનારનો કે

યૂરોપ અને ભારતવર્ષમાં આને લીધે જૂદા જૂદા પરિણામ આવ્યાં છે. નિદ્રાપ્રતિબંધિત થયેલા યૂરોપીય પ્રજાવર્ગ લૌકિક સુખોમાં પ્રીતિવાન થઈને સામાજિક અસમાનતા દૂર કરવાને શ્રમ કરી રહ્યો છે. એનું ફળ સુખ, સમૃદ્ધિ અને સુધારણાની વૃદ્ધિ છે. ભારતવાસી પ્રજાવર્ગ ઉપેક્ષા છે. સામાજિક અસમાનતાની ધારા તેનામાં પરંપરાએ ઉતરતી આવે છે, અને એનું ફળ અધોગતિ છે.

(૩) શ્રમોપજીવી લોકોની દુર્દશાથી કેવળ તેમનેજ હાનિ છે એમ નથી, તેનાથી દેશના ખીજા ભાગના લોકોની ઉન્નતિનો પણ નાશ થાય છે. જેમ એક દૂધ ભરેલા વાસણમાં એક ટીપુ ખટાશ પડતાં બધું દૂધ દહીં થાય છે, તેમ નીચેની એક પંક્તિની દુર્દશાથી બધી જાતોની દુર્દશા ઉપજે છે.

ક ધધા પ્રમાણે પ્રાચીન આર્યો ચાર પંક્તિમાં વહેંચાયા હતા. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર. નીચેની પંક્તિ એ ગણાતા શૂદ્રોનીજ દુર્દશાની વાત અત્યારણુ કહેવાઈ છે. વૈશ્ય એ વેપારી વર્ગ હતો. વેપારીનો આધાર શ્રમોપજીવી લોકોની મહેનતે ઉપજેલા દ્રવ્ય ઉપર છે. જે દેશમાં દેશને જરૂરની મામત્રી કરતાં વધારે સામગ્રી ઉપજે નહિ, તે દેશમાં વેપારની ઉન્નતિ થતી નથી, અને વેપારની ઉન્નતિ ન થતાં વેપારીની લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ થતી નથી. લોકોની જરૂરીયાતોની વૃદ્ધિ એજ વેપારનું કારણ છે. જે આપણને ખીજા દેશમાં ઉપજતી વસ્તુઓ લેવાની ઇચ્છા ન હોય; તો ખીજા દેશમાં ઉપજતી વસ્તુઓ આપણી પાસે લાવી કોઈ વેચી શકે નહિ. આથી જે દેશના લોકો ઓછી જરૂરીયાતવાળા અને પોતાના શ્રમે ઉપજેલા પદાર્થોમાંજ મંતુષ્ટ રહેનારા છે; તે દેશમાં વેપારી વર્ગની લક્ષ્મીહાનિ અવશ્ય સંભવે છે. કોઈ

મધ્યવિદ્યાના અધિકારનો કે અધનો કહેવાય નહિ. હિંદની દુર્ગતિમાં પણ એજ પ્રમાણે દોષ તેની અપ્રતિભ શ્રુતિ સ્મૃતિઓનો નહિ પણ તેને યથાવત્ સમજી, સમજવી તથા પાળી નહિ શકનારા ઉપદેશકોનો અને જનવર્ગનોજ ગણાય. વૈદ્ય અને રોગીની અયોગ્યતાનો દોષ વૈદ્યશાસ્ત્રી કે ચિકિત્સકારપર નાખી શકાયજ નહિ. લૌકિક દ્રવ્યાદિ પદાર્થોની અસારતા જિજ્ઞાસુ કક્ષાના વર્ગમાંટે મગજવાદ હોઈ તેની વાસ્તવિકતા “ સુક્ષ્મ ” ની અને કમમાં કમ જિજ્ઞાસુની કક્ષાએ પહોંચ્યા વિના કોઈ પણ પ્રાણી સમજી શકે તેમ નથી. લૌકિક કરતાં અનેકગુણુ અધિક અને રચાયેલી એવી અનૌકિક અવરચાની પ્રાપ્તિ અર્થેજ તેનો યોગ્ય અધિકારી માટે રૂપીયો બચાવવા સારૂ જરૂર પડે તો પૈસો જતો કરવાની પેટે-લૌકિક પદાર્થોની હીનતા ઉપદેશાઈ છે. અન્ય મધ્યમ તથા હીન કક્ષાના મનુષ્યોમાંટે તે વાત નથી કહેવાઈ. તેમને માટે તો તેમના ગુણકર્મ સ્વભાવને અનુસરીને લૌકિક નીતિ, આચાર અને ધર્મના પાલનપૂર્વક અર્થ કામનીજ પ્રાપ્ત્યતા, ભોક્તાન્યતા અને કર્તાવ્યતા ઉપદેશાઈ છે. વર્તમાન ભારતનો નવાણું દશનો જનવર્ગ ખરેખર હવે એજ દાટીનો અને એજ ઉપદેશનો અધિકારી છે.

પૂછશે કે પહેલાં શું ભારતવર્ષમાં વેપાર હતોજ નહિ? હતોજ, પરંતુ ભારતવર્ષ જેવા વિશાળ ક્ષણદ્રુપ અતલ ધનના ભંડારરૂપ દેશમાં જેટલો બહોળો વેપાર હોવાનો સંભવ હતો તેટલો તો નહિજ હતો. તેનાં ખીજાં પણ કારણો હતાં. જેમકે સમાજમાં ટેવરૂપે મુસલ્લુ આળસ, ધર્મશાસ્ત્રની પરદેશગમનની બધી વગેરે. આ નિમિત્તમાં એ બધાંના ઉલ્લેખની જરૂર નથી.

સ્વ ક્ષત્રિયો રાજ્ય અથવા રાજપુરુષ હતા. જે પૃથ્વીના ઇતિહાસમાંથી કાઢવાત નક્કી સિદ્ધ થઈ ચકતી હોય, તો તે વાત એ છે કે “સાધારણ પ્રજા તેજવાળી અને રાજકારોગ્યારમાં કર્તાકારવતા ન હોય તો રાજપુરુષોના સ્વભાવની ઉત્પત્તિ નહિ થતાં અધોગતિજ થાય છે.” જે કાઢ કાઢ ન બોલે તો રાજપુરુષો સહજ સ્વેચ્છાચારી થાય છે. સ્વેચ્છાચારી થતાંજ પોતાનાં સુખમાંજ આસક્ત, કામમાં શિથિલ અને દુરાચરણી બને છે; આથી જે દેશની પ્રજા નિસ્તેજ, નમ્ર, ઉત્સાહરહિત, આળસુ વગેરે દોષોવાળી હોય છે તે ઠેકાણે રાજપુરુષોના સ્વભાવમાં પણ આવી જાતની અધોગતિ ઉપજે છે. જ્યાં પ્રજા દુખી, અન્નવસ્ત્રે કંગાળ, ખોરાક મેળવવામાં વ્યગ્ર અને સતુષ્ટ સ્વભાવની હોય છે ત્યાં રાજપુરુષો પણ તેવાજ નિસ્તેજ, નમ્ર, ઉત્સાહહીન અને વિરોધહીન હોય છે. ભારતવર્ષના રાજાઓ મહાભારતમાં ગવાયા પ્રમાણે બળવાળા, ધર્મિષ્ઠ, ઈન્દ્રિયજ્યી અને તેજસ્વી ચરિત્રના હતા; તેમાંથી અધોગતિ પામી મધ્ય કાળમાં કાબ્ય નાટકાદિમાં વર્ણુવ્યા પ્રમાણે બળહીન, ઈન્દ્રિયપરવશ, સ્ત્રી જેવા સ્વભાવના અને કર્મરહિત બનતા જઈને છેલ્લે મુસલમાનોને હાથે લોપાઈ ગયા. જે દેશમાં સાધારણ પ્રજાની અવરચા સારી તે દેશમાં રાજપુરુષોની એવી દુર્દશા થતી નથી ત્યાં તો રાજાની દુર્બલિ જોતાંજ પ્રજાવર્ગ તેના ઉપર ચુસ્તે થઈ ચડે છે, અને પરસ્પર માનને લીધે બંને પક્ષની ઉન્નતિ થાય છે, કેમકે તેથી કરીને રાજપુરુષો પ્રજાના અમતોપને ભયે હોશિયાર રહે છે. વળી એથી કેવળ એટલોજ લાભ છે એમ નહિ રાજકાર્યોની અપક્ષપાતી નજરે તપાસ કરવાથી સૌના માનસિક ગુણોની ખીલવણી અને પુષ્ટિ થાય છે અને તેને અભાવે બુદ્ધિ સમુદાયોતો લોપ થાય છે શત્રુના દાસત્વને પ્રતાપેજ ક્ષત્રિયોના ધન અને ધર્મનો લોપ થયો છે, અને રામમાં પ્લિત્રિયાનોના વિવાદમાં તથા ઇંગ્લાડમાં કોમ નસના વિવાદમાં રાજપુરુષોનો સ્વાભાવિક ઉત્કર્ષ થયો છે.

૨ બ્રાહ્મણ:—‘જેમ નીચી શ્રેણીની અધોગતિમાં ક્ષત્રિયોનું પ્રમુત્તવ વધી છેલ્લે લોપાઈ ગયું’ તેમજ બ્રાહ્મણોનું પણ બન્યું. ખીજા ત્રણ વર્ણુની અધોગતિમાં, વર્ણુની ઘોરતર અસમાનતામાં, પહેલા તો બ્રાહ્મણોની મોટાઈ વધી. અન્ય વર્ણુની માનસિક શક્તિનો ઘટાડો થતાં તેમના મન ઉપધર્મ (ગૌણધર્મ) માં વધારે વશ થવા લાગ્યાં. દુર્બળતા આવતાં ખીકનો વધારો થાય, તેમ આવા ધર્મો પણ બધાનક હતા. આ સંસાર બળવાન છતાં તે અનિષ્ટકારક અગારાથી ભરેલો છે, એવો નિશ્ચય આ ઉપ-

ધર્મમાં હોનો. આથી અન્ય ત્રણ વર્ણો માનસિક શક્તિરહિત થતાં આ બ્રાંતિમય ધર્મમાં પીડાવા લાગ્યાં. બ્રાહ્મણો આ બ્રાંતિમય ધર્મના પુરોહિત હતા; એટલે તેમના પ્રભુત્વની વૃદ્ધિ થઇ અને અસમાનતામાં પુષ્કળ વધારો થયો. શાસ્ત્રની જાળો અને વ્યવહારની જાળો વિસ્તારીને બ્રાહ્મણો અન્ય ત્રિવર્ણોને તેમાં ગુંચાવવા લાગ્યા. આ જાળોમાં ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ત્રણ વર્ણુની મક્ષિકાઓ ગુંચવાઇ ગઇ. તેમને ઉડવાની શક્તિ રહી નહિ; પરંતુ તે છતાં પણ કૌરોળિયાઓએ પોતાની જાળ ફેલાવવી બંધ કરી નહિ. વિધિઓ-આચાર્યોનો પારજ રહ્યો નહિ. આ તરફ રાજશાસનપદ્ધતિ, દંડપદ્ધતિ, દાય (વારસાની) પદ્ધતિ, સધિપદ્ધતિ, વિગ્રહપદ્ધતિ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની પદ્ધતિઓ તથા વિધિઓ રચાઈ; એટલુંજ નહિ પણ આચમનવિધિ, શયનવિધિ, ગમનવિધિ, વસ્ત્રો પહેરવાની વિધિ, વાતચીત કરવાની વિધિ, હસવાની વિધિ, રોવાની વિધિ; ઇત્યાદિ તમામ વિધિઓ બ્રાહ્મણોએ રચેલા નિયમો પ્રમાણે નિયમિત થવા લાગી. “અમે જે રીતે કહીએ તે રીતે તમારે સૂતું, ખાતું, બેસવું, વાત કરવી, હસવું અને રોવું. તમે જન્મ્યા ત્યાંથી તે મરે ત્યાંજી અમે બાંધેલી વ્યવસ્થાથી વિપરીત વર્તી શકો નહિ, ને જે વિપરીત વર્તો તો પ્રાયશ્ચિત કરી અમને દક્ષિણા આપો.” આવા ઉદ્દેશો જાળનાં સૂત્રો ગુંથાયાં; પરંતુ બીજાને ભ્રમિત કરવા જતાં પોતે પણ ભ્રમિત થવાય છે. વારંવાર આન્તિની ભાવના કરતાં કરતાં તેની ટેવ પડે છે. જે વાતમાં બીજાને વિશ્વાસ બેસાડવો હોય તેમાં પોતે પણ વિશ્વાસ દેખાડવો પડે છે અને એમ વારંવાર વિશ્વાસ દેખાડનાં દેખાડતાં એ વિશ્વાસ દબ થઇ જાય છે. આ નિયમ પ્રમાણે જે જાળોમાં બ્રાહ્મણોએ ભારતવર્ષને ગુંચવ્યું તેમાં તેઓ પોતે પણ ગુંચવાઇ ગયા. મનુષ્યોની સ્વતંત્રતા ઉપર પ્રયોજન કરતાં જેટલું વધારે દબાણ થાય તેટલી સમાજની અધોગતિ થાય; એ વાત ઇસિદાસનાં પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયેલી છે. હિંદુસમાજની અવનતિનાં બીજાં જે કારણો છે તેમાં આ કારણ મુખ્ય અને સ્પષ્ટ છે. નિયમની જાળોમાં બીજાઓને ગુંચવતાં ગુંચવતાં ખુદ બ્રાહ્મણોની છુદ્ધિના વિકાસનો ફળ લોપ થયો; અને જે બ્રાહ્મણોએ રામાયણ, મહાભારત, પાંચિનીય વ્યાકરણ, સાંખ્યદર્શન ઇત્યાદિની રચના કરી હતી તેજ બ્રાહ્મણો વાસવદત્તા, કાદંબરી, શાકુન્તલ આદિ પ્રણયવાર્તાઓની રચનામાં મહત્તા સમજવા લાગ્યા. છેલ્લે એ શક્તિનો પણ લોપ થયો, અને બ્રાહ્મણોનું છુદ્ધિક્ષેત્ર મરમૂમિ બની રહ્યું.

આમ વિપત્તાનું ફલ વિપ-અસમાનતારૂપી ઝેર-જ ભારતવાસી પ્રજાની દુર્દશાનું મૂળ કારણ સમજાય છે.

પરિચ્છેદ ૪ થો

સમાનતાની નીતિનું એ મહાસત્ર છે કે જ્યાં મનુષ્યો સરખા હકકવાળાં છે. ખેડૂત અને જમીનદારમાં અસમાનતા છે; અને તેથી સમાનતાની નીતિનો જે રીતે લંગ થાય છે, તે અમે ઉદાહરણ આપી સમજાવ્યું છે. હવે બીજા ઉદાહરણ માટે સ્ત્રી અને પુરુષોની વચ્ચે જે અસમાનભાવ છે તેનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ.

જ્યાં મનુષ્યો સરખા હકકવાળાં છે, અને સ્ત્રીઓ પણ મનુષ્ય છે. આથી સ્ત્રીઓ પણ પુરુષના જેટલાજ અધિકારવાળી છે. જે જે કામમાં પુરુષોને અધિકાર છે, તે તે કામમાં સ્ત્રીઓનો પણ અધિકાર હોય એ ન્યાયયુક્ત છે. જો તેમ ન હોય તો તેનું કારણ શું ? કાંઈ કાંઈ તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે, “સ્વાભાવિકરીતેજ સ્ત્રી અને પુરુષમાં અસમાનતા છે. પુરુષ બળવાન છે સ્ત્રી અબળા છે; પુરુષ સાહસિક છે સ્ત્રી બીરુ (બીકણ) છે; પુરુષ સંકટો સહવા મમર્થ છે સ્ત્રી કામળ પ્રકૃતિની છે. જ્યાં આવું સ્વભાવસિદ્ધ અસમાનપણું છે ત્યાં અધિકારની બાબતમાં પણ અસમાનપણું રહે એ યોગ્ય છે; કેમકે જે બાબતમાં જે અશક્ત હોય તે બાબતમાં તે અધિકારી થઈ શકે નહિ.”

આના બે ઉત્તર સંક્ષેપમાં આપવાથી ખરી વાત સમજશે. પહેલું તો એ કે સ્વભાવસિદ્ધ અસમાનતા છતાં પણ અધિકારમાં જે અસમાનપણું રાખવું તે શું ન્યાયયુક્ત છે ? અમે એને ન્યાયયુક્ત સ્વીકારતા નથી; કેમ કે એથી સમાનતાનાં તત્ત્વોનો નાશ થાય છે. બુદ્ધિ; સ્ત્રી-પુરુષમાં જે રીતે સ્વભાવસિદ્ધ વિષમપણું છે, તેવુંજ વિષમપણું અંગ્રેજો અને ભારતવાસીઓમાં પણ છે. અંગ્રેજો બળવાન છે અને ભારતવાસીઓ નિર્બળ છે; અંગ્રેજો સાહસિક છે અને ભારતવાસીઓ બીરુ છે; અંગ્રેજો સંકટો સહવા સમર્થ છે અને ભારતવાસીઓ કામળ પ્રકૃતિના છે વગેરે. જો સ્વભાવસિદ્ધ અસમાનપણાને લીધેજ હકકમાં અસમાનપણું ન્યાયરૂપ હોય તો અંગ્રેજો અને ભારતવાસીઓ વચ્ચે અધિકારનું અસમાનપણું જોઇને આપણે પેદાર શી રીતે કરી શકીએ ? જો “સ્ત્રી દાસી છે અને પુરુષ પ્રભુ છે” એજ વિચાર યોગ્ય હોય તો પછી “ભારતવાસીઓ દાસ અને અંગ્રેજો પ્રભુ” એ વિચાર પણ યોગ્યજ ગણાશે.

બીજો ઉત્તર એ છે કે સ્ત્રી અને પુરુષમાં જ્યાં બાબતમાંજે અસમાનપણું દેખાય છે, તે બધુંજ સ્વાભાવિક નથી. જે કાંઈ દેખાય છે તે તો માત્ર મમાજના નિયમોના દાખને લીધે દેખાય છે. મમાજના એ જ્યાં નિયમોનું સંશોધન કરવું, એજ સમાનતાની નીતિનો ઉપદેશ છે. પ્રસિદ્ધ જ્ઞેન ગ્રુઅર્ટ મીલે આ વિષયના દર્શવેદા વિચારો આ વાતને સારી રીતે સિદ્ધ કરે છે. આ બધી વાત અહીં ફરી કહેવી નિષ્પ્રયોજન છે

અથા દેશમાં સ્ત્રીઓ પુરુષોની દાસી છે. જે દેશમાં સ્ત્રીઓને પાંજરામાં પૂરી રાખવાનો વ્યવહાર નથી, ત્યાં પણ સ્ત્રીઓને પુરુષોનીજ આશ્રિત બનાવેલી છે; અને સર્વે રીતે પુરુષની આગ્રાધીન થઈ રહે એવી બવરચા કરેલી છે.

આ રીતે સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાળમાં દીર્ઘ કાળથી પ્રચલિત છતાં પણ અત્યારે અમેરિકા અને ઈંગ્લાંડમાં એક સંપ્રદાયના સમાજ તત્ત્વવેતાઓ તેના વિરોધી છે, કેમકે તેઓ સમાનતાને માનનારા છે. તેઓનો મત એવો છે કે, “સ્ત્રી અને પુરુષમાં સર્વ પ્રકારે સમાનતાજ રહેવી ઉચિત છે. જેમાં જેમાં પુરુષોનો અધિકાર છે તેમાં તેમાં સ્ત્રીઓનો અધિકાર હોવો યોગ્ય છે. પુરુષો નોકરી કરે, વેપાર કરે, તે સ્ત્રીઓ તે કેમ ન કરે ? પુરુષો રાજસભામાં સભાસદ થાય તે સ્ત્રીઓ શામાટે સભાસદ ન થાય ? સ્ત્રી એ પુરુષની પત્ની છે, અર્ધાંગના છે, તે માત્ર દાસી શા માટે થાય ?”

જે દેશ પરાધીન છે તેમાં સર્વ પ્રકારની પરાધીનતાનાં બીજાંકાં વેરાઈ જોરથી ઉગી નીકળે એ બનવા જોગ છે. અહીંયાં જે રીતે પ્રજા રાજનને અત્યંત આધીન છે તેમ બીજે ઠેકાણે નથી. અહીંયાં અશિક્ષિત લોકો જેવા આગ્રાધીન છે તેવા આગ્રાધીન બીજે ઠેકાણે નથી. અહીંયાં ચંદ્રાદિ કામો પાલણીની જેવી ચરણુરજ બનેલી છે તેવી કામ પણ પ્રજા ધર્માચાર્યોને આધીન બનેલી નથી; અને તેજ પ્રમાણે અહીંયાં સ્ત્રીઓ જેવી રીતે પુરુષોની આગ્રાનુસારિણી છે તેની બીજા દેશમાં નથી.

જ્યાં રમણીઓ પાંજરામાં પૂરેલી મેનાઓ જેવી દશામાં છે, જે બોલી પડાવે તે બોલી પડે છે, જે આહાર કરાવે તેજ આહાર કરે છે, નહિ તો એકદશી કરે છે, ત્યાં પતિ દેવતાસ્વરૂપ કા ન હોય ? દેવતાસ્વરૂપ શામાટે ? અથા દેવોના મુખ્ય દેવરૂપ જે શાસ્ત્ર, તેમાં એવું લખેલું છે, કે દાસીપણું એટલું બધું કે સ્ત્રીઓમાં આદર્શરૂપી જે દ્રૌપદી તે સત્યભામાની પાસે પોતાની પ્રશંમારૂપે કહે છે કે, “હું મારા સ્વામીના સંતોષ માટે મારી શોકયોની પણ સેવા કર છું.”

આર્યોના પતિવ્રતા ધર્મ ધણો સરસ છે, એનાવડેજ આર્યોનાં ઘરો સ્વર્ગ જેવાં સુખમય છે; એ વાત સાચી છે. કામ પણ ગ્રહો લેખક પાતિવ્રત્ય ધર્મનો વિરોધી હોયજ નહિ અને અમે પણ સ્ત્રીઓના પાતિવ્રત્ય ધર્મના વિરોધી નથી; પરંતુ સ્ત્રીઓ પુરુષોની દાસીમાત્ર છે અને સંસારનાં મોટા ભાગનાં કર્તવ્યોમાં સ્ત્રીઓનાં બલકુલ અધિકાર નથી એટલીજ બાબતમાં સમાનતાવાદીઓ એ વાતના વિરોધી છે.

અથા મમાજમાં સ્ત્રી અને પુરુષો વચ્ચે મોટે ભાગે જે વિષમપણું પ્રચલિત છે તેમાં-વડિલોપાજિત સંપત્તિના વારસાના નિયમો ઘણાં લઘાનક અને શોકજનક છે. દીકરો આપની મિત્રત્વનો સંપૂર્ણ દક્કદાર છે, પરંતુ દીકરીને કશુંજ નહિ. પુત્ર અને પુત્રી એકજ પિતા અને એકજ માતાથી જન્મેલાં હોય, બન્નેને ઉછેરવામાં માતા-પિતાને સરખાજ થમ પડ્યો હોય તોપણ પુત્ર પિતાના મૃત્યુ પછી પિતાએ-મેજવેલી

કરોડો રૂપિયાની મિલકત મદિરાપાનાદિમાં ધૂળધાણી કરે અને કન્યાને જરૂરના કામ માટે તેમાંથી એક ફૂરી બદામ પણુ મળી શકે નહિ ! આવા કાયદાનું કારણ હિંદુ-શાસ્ત્રમાં એવું વર્ણવ્યું છે કે “ શ્રાદ્ધનો અધિકારી તેજ સંપત્તિનો અધિકારી છે.” આ કારણ એવું અસંગત અને અયથાર્થ છે કે તેની યુક્તિહીનતા વર્ણવવી નિષ્પ્રયોજન છે. આવા કાયદાનું ખીજું કાંઈ સ્વાભાવિક કારણ છે કે કેમ ? એમ કહી શકાય કે સ્ત્રી તેના પતિની સંપત્તિમાં તેના પતિના જેટલીજ હક્કદાર છે અને પતિના ગૃહમાં ગૃહિણી યવાથી સ્વામીની સંપત્તિને ભોગવનારી છે, એટલે તેને પિતાની સંપત્તિમાં હક્કદાર યવાનું પ્રયોજન નથી. જો વારમાના કાયદાનું આજ ખરેખર કારણ હોય તો પૂછી શકાશે કે વિધવા પુત્રીનો સંપત્તિમાં હક્ક યાય કે નહિ? અથવા જો પુત્રી ગરીબને પરણાવેલી છે તેનો કાંઈ હક્ક ખરો કે નહિ ? પરંતુ અમે આવી નાની નાની સુસ્કેલીઓ ઉભી કરવા ઇચ્છતા નથી. સ્ત્રીને સ્વામી અથવા પુત્ર એમાંના કોઈ પુરુષનો આશ્રય હોય તોજ તે ધનની ભાગીદાર થઈ શકે, એમાંજ અમારો વાધો છે. કોઈનો આશ્રય ન હોય તો સ્ત્રી જાતિ ધનની અધિકારી થઈ શકે નહિ-ખીજાની દાસી યાય તોજ તે ધનવાળા થઈ શકે અને નહિ તો સ્ત્રીને ધન મળેજ નહિ; એમાંજ અમને વાધો છે. સ્ત્રીએ પતિની ચરણસેવા કરવી, પતિ દુષ્ટ હો, કટુભાષી હો કે દુરાચારી હો; પરંતુ બધુંજ સહન કરવું. પુત્ર પણ ગાડો હો, કૃતદન કે દુષ્ટાત્મા હો; પરંતુ પુત્રની મરજી સાચવવી; નહિ તો સંપત્તિ સાથે સ્ત્રી જાતિનો કશો સંબંધ રહે નહિ ! પતિ કે પુત્ર તાડન કરે તોપણ સ્ત્રી જાતિએ સહન કરવું. સ્વતંત્રતા મહણુ કરવાનો તેની પાસે પ્રલાજ નહિ. મહનશીલતા સિવાય તેની ખીજ ગતિજ નહિ. આ બાજુ પુરુષ સર્વજ હક્કદાર ગણાયો છે, સ્ત્રીનું ધન પણ તેનું ધન કહેવાય. ઇચ્છા યતાંજ તે સ્ત્રીને તમામથી અળગી કરી શકે. પુરુષને સ્વાતંત્ર્ય મહણુ કરવામાં કશીજ હરકત આવે નહિ. આ અસમાનતા બહુજ ભારે, ન્યાયવિરુદ્ધ અને નીતિવિરુદ્ધ છે.

ધણા કહે છે કે, “ તે અતિ ઉત્તમ વ્યવસ્થા છે અને એ વ્યવસ્થાને પ્રતાપેજ સ્ત્રીઓ સ્વામીને આધીન રહે છે.” એ ભલે; પુરુષોએ કરેલી આ વ્યવસ્થાનો ઉદ્દેશ એજ લાગે છે. જેટલા પ્રજારૂપ બંધનો છે તે તમામ બંધનોવડે સ્ત્રીઓના હાથપગ બાંધી તેને પુરુષના પગનીએ કચરવામાં આવી છે. મરજી પ્રમાણે પુરુષો ભલે તેને લાતો મારે, દીન નારીસમૂહ અવાજ પણ કરી ન શકે. અમે પૂછીએ છીએ કે સ્ત્રીઓ પુરુષોને આધીન રહે એ બહુ ઇચ્છવાયોગ્ય છે, તો પુરુષો સ્ત્રીઓના આધીન રહે એ પણ શા માટે ઇચ્છવાયોગ્ય નથી ? જેટલા બંધન છે તે તમામ બંધનોમાં સ્ત્રીઓને બાંધી છે, અને પુરુષજાતિમાટે એક પણ બંધન નથી, એ સામાટે ? દોરીઓ પુરુષોના હાથમાં હતી એટલેજ સ્ત્રીજાતિને આવડી મજબૂત બંધન બાંધ્યાં ? આવું કરવાને જો અધર્મ ન કહેવાય તો પછી અધર્મ કોને કહેવાય તે કહી શકાય નથી.

હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે સ્ત્રી કદાચિત્ ધનની હક્કદાર થાય, પણ તે ક્યારે કે પતિ અપુત્ર મરણ પામ્યો હોય ત્યારે ! આટલી પણ હિંદુશાસ્ત્રની વડાઇ છે. આટલી નાની નાની છૂટા હોવાથીજ અમે પ્રાચીન આર્યોનાં ધારાશાસ્ત્રોને કેટલાક અંશમાં હાલનાં મુધરેલાં યુરોપનાં ધારાશાસ્ત્રો કરતાં ઉત્કૃષ્ટ કહીને વખાણ્યાં છે; પરંતુ એમાં વડાઇ બહુજ થોડી કરવા જેવું છે, સ્ત્રી સંપત્તિની હક્કદાર ભલે રહી; પરંતુ દાન કરવાનો કે વેચવાનો તેનો કશોજ હક્ક નહિ ! કહો આ અધિકાર કેટલો છે ! માત્ર પોતાનું ભરણપોષણ કરી શકે એટલેજ ! જીવનપર્યંત તે તેમાંથી કશું કાઢીને પણ ઈર્ષ શકે નહિ, તેટલોજ તેનો અધિકાર નક્કી કરાયો છે; પરંતુ પાપાત્મા પુત્ર બધું વેચી ઈર્ષ્યસુખોના ભોગ ભોગવે, તેમાં હિંદુશાસ્ત્રને કશો વાધો નથી. સ્ત્રી મહા ધર્મનિષ્ઠ છતાં કાઢીને પ્રાણુરક્ષણાર્થે પણ એક વીધો જમીન આપવા શક્તિવાળી માની નથી, આ અસમાનતા કેવી ? આના ઉત્તરનો પણ અભાવ નથી. સ્ત્રીજાતિ ઓછી અને અસ્થિર જીવિવાળી છે, સંપત્તિ સાચવવામાં અશક્ત છે, એકદમ બધું જિનન લિનન કરી નાખે અને વારસ પુત્રાદિને દાનિ પહોંચાડે એટલા માટે તેનાથી મિલકત બીજાના હાથમાં મૂકી શકાય નહિ એવો કાયદો કરવો યોગ્ય માન્યો છે; પરંતુ અમે એ વાત સ્વીકારતા નથી. સ્ત્રીઓની જીવિ રિચરતામાં અને ચતુરતામાં કોઈ પણ અંશે પુરુષો કરતાં ઉતરે તેમ નથી. સંપત્તિ સાચવવા માટે જેટલી સમજણ જેઠાંજે તેટલી તેમાં નથી તે ખરું; પરંતુ તેમાં પણ પુરુષોનોજ દોષ છે. તમે તેમને પાંજરામાં પૂરી રાખી આવી બાજતોથી અમળજી રાખો; એટલે તેમનામાં એ બાજતનું જ્ઞાન હોય નહિ. પહેલાં એમને પણ વ્યાપારમાં જોડાવા દો; અને પછી એ વ્યાપારની કેળવણીની વિશેષ આશા રાખો. મુદલ રકમ ધીર્યાં સિવાય બાજની આશા ક્યાંથી રાખી શકાય ? અમે કહીએ છીએ કે પુરુષોને અપરાધેજ સ્ત્રીઓ અશિક્ષિત છે, અને તે છતાં અપરાધનો દંડ સ્ત્રીજાતિના ઉપરજ નાખવામાં આવે છે, એ બહુજ ખરાબ છે.

આ બધાં વિષે દૂર કરવાનો ઉપાય શિક્ષા (કેળવણી) એ એકજ છે. જો સ્ત્રીઓ સુશિક્ષિત થાય તો ઘરમાં ધન દાટી રાખવાની રીતિ અનાયાસેજ દૂર થાય. શિક્ષિત ચતાં સ્ત્રીઓમાં પણ નઅર્યોપાર્જનની શક્તિ આવેજ. એ રીતે આ દેશનાં તમામ સ્ત્રીપુરુષો વિદ્યામાં સુશિક્ષિત થાય તો વિદેશી વેપારીઓ અને વિદેશી કારીગરો અહીંથી દ્રવ્ય તાણી જઈ શકે નહિ. તાત્પર્ય કે સુશિક્ષાજ સામાજિક અહિંસા અટકાવવાનો મુખ્ય ધ્વજ છે.

અમે આ નિબંધમાં જે વાતો લખી છે, તે પરથી સમજાશે કે આપણા દેશની સ્ત્રીઓની દશા કેટલી શોકજનક છે ! આપણા દેશમાં અનેક સોસાઈટીઓ, લીગો, એસોસીએશનો કહ્યો અને મઠાઓ છે. તેમાં કાઢીને ઉદ્દેશ રાજનીતિ, કાઢીને

ઉદ્દેશ ધર્મનીતિ, કાષ્ટનો ઉદ્દેશ સંસાર-સુધારો અને કાષ્ટનો ઉદ્દેશ મનાતન ધર્મ છે; પરંતુ સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિને માટે કાષ્ટ નથી. પશુને કાષ્ટ પ્રદાર ન કરી શકે એ માટે પશુ મંડળ રચવાયાં છે; પરંતુ ભારતવર્ષની અર્ધી વસ્તી જે સ્ત્રીજાતિ તેના હિનમાટે કાષ્ટજ નથી. અમે પાંજરાપોળમાટે ઘણું નાણું ખર્ચાતું જોઈએ છીએ; પરંતુ આ ભારતમહિલાઓની પાંજરાપોળ સુધારવા માટે શું કાષ્ટજ કરવા જેવું નથી?

આ બાબતમાં કશુંજ કરાતું નથી; કેમકે તેમાં બહુ આનંદ થાય તેવું નથી. વળી તેમાં રાયબહાદુર, રાયસાહેબ સ્ટાર આદિ છંડીયા કે એવા ઇશ્વરભો મળવાનો સંભવ પણ નથી. જે મળવાનો સંભવ હોય તો માત્ર સાધારણ મનુષ્યોની “કર-તાલી”+ મળવાનોજ; તો તેમાં કોણ અગ્રેસર થાય ?

ઉપસંહાર

આ દેશના હાલના સમાજમાં ચાલતી અસમાનતા દેખાડવામાટે દષ્ટાંતરૂપે સ્ત્રી અને પુરુષોની અસમાનતાનો અમે ઉદાહરણ કર્યો છે. અમે વર્ણવિષમતાની વાત કહી નથી, માત્ર ભારતવર્ષમાં ચાલતી વર્ણવિષમતાના ફળનો પરિચય કરાવ્યો છે. અત્યારે વર્ણોના વૈષમ્યની સાથે એટલું બધું અધિકારનું વૈષમ્ય દેખાતું નથી, જે કાષ્ટક છે તે ઘણુંજ જૂન છે. અત્યારે જે કાષ્ટ જાતિનું વૈષમ્ય જણાય છે તે જિતનાર અને જિતેલી પ્રજા વચ્ચે છે. જે જાતિ રાજ્ય કરે છે એને જે જાતિ પ્રજા છે તેમની વચ્ચે આ દેશમાં અધિકારની જે અસમાનતા છે તે પણ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. આ નિમિષમાં તેનું સવિસ્તર વિવેચન કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું નથી.

ઉપસંહારમાં અમે કેવળ એટલુંજ કહેવા ઇચ્છીએ છીએ કે સમાનતાની અમે એવી વ્યાખ્યા નથી કરી કે, બધા મનુષ્યો ધનમાં, અધિકારમાં અને બધી બાબતમાં એક-તેવા અત્યાચારો કરી સમાન થઈ જાય તેમ કરવું કદિ પણ યોગ્ય નથી. જ્યાં ભુદ્ધિ, માનસિક શક્તિ, કેળવણી અને જાળ પ્રત્યાદિ બાબતોમાં સ્વાભાવિકજ વિષમતા છે, ત્યાં અવસ્થાની વિષમતા પણ અવશ્ય થવાની, એમાં શક નથી; અને તેથી રક્ષણ પણ કોઈ કરી શકે નહિ. તોપણ અધિકારની સમાનતા આવશ્યક છે. શક્તિ હોવા છતાં પણ “તને અધિકાર નથી” એમ કહી કાષ્ટને પણ નિરાશ કરવું યોગ્ય નથી. ઉત્પત્તિનો રસ્તો બધાને માટે ખુલ્લો હોવો જોઈએ.

દ્રૌપદી

(૧)

હિંદુ કવિઓ ભલે પ્રાચીન સમયના હો કે આધુનિક સમયના હો; પણ તેઓ પોતાની નાયિકાનું ચરિત્ર જાણે એકજ સંચામાં ઢાળીને તૈયાર કરતા હોય તેમ જણાય છે. પતિવ્રતવાળી, લાજવાળી, કામળ પ્રકૃતિવાળી અને સહનશીલતાવાળી નાયિકાઓનાં ચરિત્રો આર્યસાહિત્યમાં આદર્શરૂપે જોવાય છે. આદિ કવિ વાલ્મીકિએ વિશ્વમોહિની જનકદુહિતાને એવા ચરિત્રવાળી ગુંથી છે, અને ત્યાર પછી આર્યનાયિકાઓ તેવાજ નમુનાવાળી ચીતરાઈ છે. શકુંતલા, દમયંતી, રત્નાવલી વગેરે પ્રસિદ્ધ નાયિકાઓ સીતાનું અનુકરણુમાત્ર છે. આર્યસાહિત્યમાં ખીન કાષ્ઠ જાતના સ્વભાવવાળી નાયિકા દેખાતી નથી, એમ અમે કહેતા નથી; પણ સીતાના અનુકરણુનોજ મોટો ભાગ દેખાય છે. આજે પણ જોશો તો નોવેલ કે નાટકોમાં સારા ચરિત્રવાળી નાયિકા ગુંથવી હશે તો સીતાનો નમુનો લેખક પોતાના લેખમાં ચીતરી કાઢશે.

આનું કારણ ન સમજી શકાય તેવું નથી. પહેલું તો સીતાનું ચરિત્રજ બહુ મુંદર છે, ખીલું એ પ્રકારનું સ્ત્રીચરિત્ર આર્યલોકોમાં ધણું વખણાયું છે, ત્રીલું આર્ય સ્ત્રીઓનો એ પ્રકારનો ઉત્કર્ષજ સ્વીકારાયો છે.

એક દ્રૌપદીએજ સીતાની છાયાને સ્પર્શી સરખો પણ ક્યો નથી. દ્રૌપદીને નાયિકા બનાવીને મહાભારતકારે પોતાની અપૂર્વ-નવીજ સૃષ્ટિ પ્રકાશિત કરી છે. સીતાનાં અનુકરણુ હજારો થયાં છે, પણ દ્રૌપદીનું અનુકરણુ થયું નથી.

જેમ સીતા સતી છે, તેમ પાંચ પતિવાળી દ્રૌપદીને પણ સતી કહીને મહાભારતકારે પરિચય દરાવેલો છે; કેમકે કવિનો અભિપ્રાય એ છે કે, પતિ એક હો કે પાંચ હો; પતિ ઉપરની ભક્તિમાંજ સતીત્વ રહેલું છે. બંને સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વામીની પત્નીઓ છે અને રાણીતરિકિના દર્ગવ્યમાં નિપુણ છે. બંને ધર્મનિષ્ઠ અને ગુરુજનોની આજ્ઞાનુમારિણીઓ હોતાં માન્ય છે; પરંતુ આટલે લગીજ બંનેનું સાદર્ય છે. મીતા રાણી છતાં મોટે ભાગે કુળવધૂ છે; અને દ્રૌપદી કુળવધૂ છતાં પણ મોટે ભાગે ઉમ તેજસ્વી રાણી છે. સીતામાં સ્ત્રીજાતિના કામળ ગુણો વિકસેલા છે; દ્રૌપદીમાં સ્ત્રીજાતિના કઠિન ગુણો જગદગ્રે છે. મીતા રામને યોગ્ય પત્ની છે, અને દ્રૌપદી બીમ્બેનને યોગ્ય વીરપત્ની છે. મીતાનું દરણ કરતાં રાવણને કથંજ કષ્ટ થયું નહિ, પણ જો રાક્ષસરાજ રાવણ દ્રૌપદીનું દરણ કરવા આવ્યો હોત તો ક્રોધકની પેઠે પોતાનો પ્રાણ કદાચ નહિ બાંધ બેસત તો જ્યદયની પેઠે દ્રૌપદીના બાહુબળનો સ્વાદ ચાખીને પૃથ્વી ઉપર ચત્તોપાટ તો પડ્યોજ હોત.

દ્રૌપદીના ચરિત્રની સંપૂર્ણ રેખાઓ આલેખવી બહુ મુશ્કેલ છે; કેમકે મહાભારત એ મહાસાગર જેવડો ગ્રંથ છે. તેના અપાર તરંગોના આધાતમાં એકાદ નાચિકા અથવા નાયકનાં ચરિત્રો તણુખલા માફક ક્યાંક ક્યાંક છૂટાં છવાયાં તરે છે; તે તમામ વીણી શકાય શી રીતે ? તોપણ એક બે સ્થળો લઈ આ વાત સ્પષ્ટ કરવાનો યત્ન કરીશું. દ્રૌપદીના સ્વયંવરનો પ્રસંગ લઈએ.

દુષ્ટ રાજની પ્રતિજ્ઞા હતી કે, “ જે આ મહા મુશ્કેલ મત્સ્યવેષ કરે તે દ્રૌપદીનું પાણ્ડિત્ય હશે.” હવે જુઓ ક્યાંને સભામાં આણી છે, પૃથ્વીના તમામ રાજાઓ વીરપુરુષો અને ઋષિગણો ચારે બાજુ બેઠેલા છે. એવી મહાસભાના પ્રચંડ પ્રતાપમાં કુમારીકુસુમ સૂઝાઈ જાય ! તે કુમારીને મેળવવા માટે દુર્યોધન, જરાસંધ, શિશુપાળ, વગેરે જીવનવિખ્યાત મહાવીરો લક્ષ્ય વિંધવાને યત્ન કરી રહ્યા છે; પરંતુ એકે એકે અશક્ત બની તેઓ પાછા ફરે છે.

બીજા રાજાઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ મહા પરાક્રમશાલી, અંગદેશનો અધિપતિ કૃષ્ણ લક્ષ્યવેષ કરવા ઉઠે છે. કુદ્ર કાવ્યકાર ચરી આં શું કરત ? તે કહી શકાય નહિ; કેમકે આ વિષય પ્રસંગ છે. કવિનો ઉદ્દેશ પાંડવોની સાથે દ્રૌપદીના વિવાહ કરવાનો છે. કૃષ્ણ લક્ષ્યવેષ કરે તો તેમ બને નહિ જો કવિ કુદ્ર હોત તો કૃષ્ણને પણ લક્ષ્ય વિધવામાં અશક્ત ચીતરત; પરંતુ મહાભારતનો મહાકવિ જાનવત્સ્યમાન પ્રતિભાસંપન્ન છે. કૃષ્ણનું પરાક્રમ, તેના પ્રધાન નાયક અર્જુનના પરાક્રમનો માનદંડ છે. મહાપ્રતાપશાળી કૃષ્ણને અર્જુનના હાથે પરાલવ પમાડી અર્જુનના ગૌરવને દર્શાવતું છે. બીજાની પેઠે કૃષ્ણને પણ નિર્ણય નિર્માલ્ય ચીતરે તો અર્જુનનું ગૌરવ ક્યાં રહ્યું ? આ પ્રમાણે અહીં પ્રસંગની વિષમતા છે. કુદ્ર કવિને મતે આવા પ્રસંગે ત્યાં કૃષ્ણને ન લાવવો એજ ઠીક લાગે; પણ આથી કાવ્યનાં મર્વ અંગ સંપૂર્ણ ન થાય, તે તેનાથી સમજશે નહિ. જ્યાં તમામ રાજાઓ પરમ-રૂપવતી મુદરી મેળવવા લક્ષ્યવેષ કરવા આવે ત્યાં મહાજીવાન કૃષ્ણ ન આવે કે લક્ષ્યવેષ કરવા ન ઉઠે શામાટે ? એ પ્રશ્નનો કશો ઉત્તર નથી.

મહાકવિ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિમાન અને અતિકુશળ છે, તેણે જોત જોતાં જ કૃષ્ણને લક્ષ્યવેષ કરવા ઉઠો ક્યો છે; પરંતુ કૃષ્ણનું પરાક્રમ અખડિત રાખતું એ આ અવસરે કવિનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે. કવિએ એકજ ઉપાયમાં પોતાના બધા ઉદ્દેશો સિદ્ધ કર્યા છે, અને દ્રૌપદીનું ચરિત્ર વાચકોની પાસે સ્પષ્ટ થઈ છે. જે દિવસે જયદ્રથ દ્રૌપદીની લાતે ભોંયે પડ્યો, જે દિવસે દુર્યોધનની સભામાં ઘૂતમાં હારેલી અપમાન પામેલી દ્રૌપદી સ્વામી છતાં પણ સ્ત્રીની ચત્રતા દર્શાવવા તત્પર થયેલી તે દિવસની દ્રૌપદીના ચરિત્રનો કવિએ અહીં આપણને પૂર્વપરિચય કરાવ્યો છે ! એક નાનકડી વાતમાં આ ઉદ્દેશ સફળ થયો છે. આગળ કૃષ્ણ તેમ તે પ્રચંડ પ્રતાપવાળી મહાસભામાં બીજું કુમારી-કુસુમ તો સૂઝાઈ જાય ! એક

ખાલુ કુમારી દ્રૌપદી છે, અને બીજી ખાલું આ પ્રચંડ સમાચાર જ્યાં રાજપુરુષો, વીરપુરુષો અને ઋષિગણો એકલા છે; અને ઉપદરાજ જેવા પિતા તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જેવો ભાઈ પણ હાજર છે; પરંતુ તે કશાથી હોભ ન પામતાં તેમ કશાની દરકાર ન કરતાં લક્ષ્યવેધ કરતા કર્ણને જોઈ દ્રૌપદી બોલી કે, “હું સતયુગને વરીશ નહિ.” આ વાક્ય માહાત્મ્યના કર્ણે તિરસ્કારભરેલું હાસ્ય કરી સૂર્ય માસું જોઈ ધનુષ્યનો ત્યાગ કર્યો.

આ એકજ વચનથી દ્રૌપદીનું ચરિત્ર જોટલું પ્રકાશિત થાય છે તેટલું કવિએ સૌ પાનાં લખ્યાં હોત તોપણ થાત નહિ. આ સ્થળે વિશેષ વર્ણનની જરૂર નથી. દ્રૌપદીને તેજવાળી અથવા ગર્વભરેલી સમજાવવાની હવે આવશ્યકતા નથી. તેના આ વચનમાજ રાજપુત્રીને યોગ્ય અપાર ગર્વ અને પ્રતાપ અહીં પ્રકટ થાય છે.

હવે ઘૂતમાં હારેલી દ્રૌપદીના ચરિત્રનું અવલોકન કરીએ. મહા ગર્વવાળા, તેજસ્વી અને બળવાન ભીમ તથા અર્જુન ઘૂતમાં હાર્યા અને કશુંજ બોલ્યા સિવાય તેમણે શત્રુનું દામત્વ સ્વીકાર્યું; ત્યારે ત્યાં તેઓને પગલે ચાલનારી દારી દ્રૌપદીનું શું કર્તવ્ય હતું? સ્વામીની ઘૂતમાં મૂકાએલી સ્ત્રીએ સ્વામીની સાથે દાસ-પણે રહેવું એ આર્પનારીનું સ્વભાવસિદ્ધ કર્તવ્ય હતું; પરંતુ દ્રૌપદીએ શું કર્યું? પ્રતિહારના મુખ્યથી તેણે ઘૂનના સમાચાર તથા દુર્યોધનની સભામાં પોતાને બોલાવ્યાના સમાચાર સાંભળી દૂતને કહ્યું:—“હે સતનંદન! તું સભામાં પાછો જઈ યુધિષ્ઠિરને પૂછી આવ કે ઘૂતમાં પહેલાં તમે તમારી જાતને મૂકેલી છે કે પહેલાં મને મૂકી છે? આ વૃત્તાંત નિવેદન કરી આવ્યા પછી યોગ્ય લાગે તો મને તેડી જજો. ધર્મરાજ આ બે રીતમાં કયી રીતે હાર્યા છે તે જાણ્યા પછીજ હું આવીશ.” આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, દ્રૌપદીનો આશય દાસત્વ સ્વીકારવાનો હતોજ નહિ.

દ્રૌપદીના ચરિત્રમાં બે ગુણો વિશેષ સ્પષ્ટ દેખાય છે. એક તો ધર્માચરણ અને બીજો દર્પ. જે કે દર્પ એ ધર્મનો વિરોધી છે, પરંતુ આ બંને ગુણોનો એક માણસમાં સમાવેશ કરવો એ અસ્વાભાવિક નથી. મહાભારતકારે આ બંને લક્ષણોનો સમાવેશ અનેક પાત્રોમાં કર્યો છે. ભીમસેન, અર્જુન, અશ્વત્થામા અને બધા ક્ષત્રિયોનાં ચરિત્રોમાં આ બંને વિરોધી ગુણોને એકઠા કર્યા છે ભીમસેનમાં દર્પ પૂરા પ્રમાણમાં મૂકેલો છે તે અર્જુન તથા અશ્વત્થામામાં અર્ધા પ્રમાણમાં મૂકેલો છે અહીં દર્પનો અર્થ “પોતાના વખાણપર પ્રીતિ” એમ સમજવાનું નથી; પરંતુ દર્પ એટલે ‘મનનું તેજસ્વીપણું’ સમજવાનું છે. આ તેજસ્વિતા દ્રૌપદીમાં પૂરેપૂરી મૂકેલી છે. આ દર્પ અર્જુન ને અભિમન્યુમાં આત્મશક્તિના નિશ્ચયરૂપે પરિણામ પામેલો છે અને ભીમસેન તથા દ્રૌપદીમાં ધર્મશુદ્ધિનું કારણ બન્યો છે.

વળી સભામાં પણ દ્રૌપદીની તેજસ્વિતા વૃદ્ધિ પામેલી છે, તેણે દુઃશાસનને

કહેલું છે કે:—“કદાચ દિગ્દિ દેવો પશુ તને સદાય કરશે તોપશુ રાજપુત્રો તને કદી ક્ષમા કરશે નહિ.” સ્વામીઓને ઉદ્દેશીને મુક્તકંઠે બધા વચ્ચે તેણે કહ્યું કે:—
“ભરતવંશીઓ ! તમારા ધર્મને ધિક્કાર હોજો, હાય ! ધર્મશ સ્ત્રિયોનાં ચારિત્ર્ય કેવળ નષ્ટ થયાં જણાય છે.” બીજાદિ ગુરુજનોના મોઢા ઉપર તિરસ્કાર વર્ષાવતાં તે બોલી:—“હાય ! જણાય છે કે—દ્રોણ, બીષ્મ અને મહાત્મા વિદુર સરખા પશુ લેશમાત્ર સ્વતંત્ર જણાતા નથી.” પરંતુ અમળાનું તેજ કેટલી વાર ટકી શકે ? મહાભારતનો કવિ મનુષ્ય-ચરિત્રરૂપી સાગરનો તલસ્પર્શ કરવા શક્તિમાન છે. દ્રૌપદીને કર્ણે જ્યારે વેશ્યા કહી અને દુઃશામન તેનાં વસ્ત્રો ખેંચવા ઉભો થયો; ત્યારે હવે તેનો દર્ષ ટકી શક્યો નહિ, તેનું હૃદય બચથી કંપી ગયું અને તે પોકાર કરી બેઠી “હા નાય ! હા રમાનાય ! હા વ્રજનાય ! આ દુઃખનો નાશ કરો. હું કૈરવસાગરમાં ડૂબી ગઈ છું. મારો ઉદ્ધાર કરો.” બસ, અહીં કવિત્વની પરિસીમા છે.

દ્રૌપદી સ્ત્રીજાતિની છતાં તેના હૃદયમાં દર્ષ પ્રમળ છે, તેમ તેનું ધર્મજ્ઞાન પણ અસાધારણ દેખાય છે. જ્યારે તે આપણી નજર આગળ દર્ષવાળી રાજ-મહિળીનરીકે ઉભેલી હોતી નથી ત્યારે તેના જેવી ધર્મના અનુરાગવાળી સ્ત્રી જન-મંડળમાં મળી આવવી મુશ્કેલ છે. તેનો આ પ્રમળ ધર્માનુરાગજ તેના પ્રમળતર દર્ષનું કારણ છે. આ અસાધારણ ધર્માનુરાગ અને તેજસ્વિતાનું સુંદર મિશ્રણ તેના સ્વભાવમાં થયેલું જણાય છે. ધૃતરાષ્ટ્ર પાસેથી વરદાન માગતી વખતે તેનો આ સ્વભાવ બહુ સુંદરરૂપે સ્પષ્ટ થાય છે. એ લાગ એટલો સુંદર છે કે તેને સેંકડો વખત વાંચતાં પણ કંટાળો ન આવતાં વધારે વાર વાંચવાની મરજ થાય છે. આથી એ પ્રસંગને અમે અહીં ઉતારીએ છીએ.

સભામંડપમાં દ્રૌપદીનાં વસ્ત્રો ખેંચવાની વાત સાંભળી હિતૈષી ધૃતરાષ્ટ્ર ત્યાં આગ્યા; અને પોતાના દુર્યોધનાદિ પુત્રોનો તિરસ્કાર કરી, સાંત્વનમાટે દ્રૌપદીને કહેવા લાગ્યા:—“હે દુષ્ટનંદિનિ ! હું મારી પાસેથી તારે મનગમતું વરદાન માગી લે; તું મારી બધી પુત્રવધૂઓમાં શ્રેષ્ઠ છે.”

દ્રૌપદી બોલી: “હે ભરતકુળપ્રદીપ ! જો આપ પ્રસન્ન થયા હો, તો એ વરદાન આપો કે સર્વ ધર્મયુક્ત શ્રીમાન્ યુધિષ્ઠિર દાસત્વથી મુક્ત થાય. આપના પુત્રો એમને ફરી કદિ દામ કહે નહિ, અને મારો પુત્ર પ્રતિવિંધ્ય પણ દાસપુત્ર કહેવાય નહિ; કેમકે પ્રતિવિંધ્ય રાજપુત્ર હોઈ ભૂપતિઓથી લાક્ષનપાલન પામેલો છે. એનું દાસપુત્ર બનવું અતિ અનુચિત છે.” ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા: “હે કદ્યાણિ ! તારી અલિલાવા પ્રમાણે એ વર હું તને આપુ છું, અને તને એક બીજો વર પણ આપવા ઇચ્છું છું. તું માત્ર એકજ વરદાનને ચોગ્ય નથી.”

દ્રૌપદી બોલી: “હે મહારાજ ! બીમ, અર્જુન, નકુળ અને સહદેવને રથ અને ધનુષ્યાણુ આપી દાસપણ્યામાંથી મુક્ત કરો.” ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા: “હે નંદિનિ !

તારી માગણી પ્રમાણે તેને એ વરદાન પણ આપ્યું. હવે ત્રીજા વરદાનની પ્રાર્થના કર. આ એ વરદાનવડે તારો યથાયોગ્ય સત્કાર થઈ શક્યો નથી; તું ધર્મવતી છે અને મારી બધી પુત્રવધૂઓમાં શ્રેષ્ઠ છે.”

દ્રૌપદી બોલી: “ હે ભગવન્ ! લોક એ ધર્મનો નાશ કરાવે છે. આથી હવે હું વધારે વરદાનની પ્રાર્થના કરીશ નહિ. હું ત્રીજો વર માગવાને યોગ્ય નથી; કેમકે વૈશ્યે એક વર, ક્ષત્રિયે એ વર અને બ્રાહ્મણોએ સેકંડો વર લેવા એ ધર્મ છે. અત્યારે હું મારા પતિઓને દાસત્વરૂપી દારુણ પાપના પંકમાંથી બહાર કાઢી શકી છું, તો એમનાં પવિત્ર કર્મોવડેજ બધું શ્રેય મેળવી શકીશ.”

આ રીતે ધર્મ અને ગર્વનું મુંઢર મિશ્રણજ દ્રૌપદીના સ્વભાવની રમણીયતાનું સુખ્ય સાધન છે. જ્યારે જ્યદ્રથે કામ્યક વનમાં તેને એકલી દીડી, ત્યારે પહેલાં દ્રૌપદીએ તેનો ગૃહસ્થધર્મ પ્રમાણે ઓજન્યભાવે અર્તિચિત્કાર કરી પ્રસન્ન કરવા ચલ કર્યો. પછી જ્યદ્રથે પોતાનો દુષ્ટ ભાવ પ્રકટ કરી સિંહપેટે ગર્જના કરી; ત્યારે દ્રૌપદીનાં કહેલાં તેજ અને ગર્વભરેલાં વચનો વાંચતાં આપણું મન આર્નદ-આગરમાં ડૂબી જાય છે; પરંતુ જ્યદ્રથ આથી અટક્યો નહિ અને તેને બલાત્કારે ખેંચવા લાગ્યો; ત્યારે દ્રૌપદીએ તેનો યોગ્ય જલ્લો આપ્યો ! જે બીમ અને અર્જુનની પત્ની, અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની બહેન હોય, તે શું મૂળ કાપેલા વૃક્ષની આકૃષ્ટ મહાવીર સિંધુ-સૌત્રીરના નૃપતિને બોલિ ચાડતો ક્યો વિના રહે ?

છેલ્લે જ્યદ્રથે ફરીથી બળ વાપરીને તેને રથમાં નાખી, ત્યારે દ્રૌપદીએ જે આચરણ કર્યું તે ખરેખર એક તેજસ્વી વીર નારીને યોગ્યજ હતું. તેણે લેશમાત્ર પણ વૃથાવિલાપ કે રોદન કર્યું નથી. બીજી સ્ત્રીઓની પેઠે વિલંબમાટે કે અસાવધાની માટે પોતાના પતિઓને ઉદ્દેશીને એક વાર પણ તિરસ્કાર કર્યો નથી. માત્ર પુરોહિત ધૌમ્યના ચરણમાં પ્રણામ કરીને તે જ્યદ્રથના રથમાં બેઠી છે, અને પછી જ્યારે પાછળ દેખાતા પાંડવોને ઓળખવા સાડ જ્યદ્રથે તેને અશ્ર પૂછ્યો છે ત્યારે તે જ્યદ્રથના રથમાં બેઠેલી છતાં પણ જેવા ગર્વભરેલાં વચનોએ અને નિઃશંક ચિત્તે તેણે સ્વામીઓની ઓળખાણ આપી છે, તે વારંવાર વાંચવા જેવી છે.

(૨)

દ્રૌપદીના ચરિત્રની સમાલોચના અને દશ વર્ષ પહેલાં અંગદર્શનમાં કરી હતી, અને ત્યાં જ્યો બીજી આર્ષ સ્ત્રીઓનાં ચરિત્રો કરતાં દ્રૌપદીના ચરિત્રમાં જે મહાન તફાવત છે, તે યથાશક્તિ બતાવેલ હતો; પરંતુ દ્રૌપદીના ચરિત્રમાં કેંદ્રરૂપે જે ઉચ્ચ તત્ત્વ રહેલું છે તે તેમાં કહેલ નથી.

આપણા યુરોપી વિદ્વાનો દ્રૌપદી સંબધે શું કહે છે ? તેઓ કહે છે કે, “ ભારતવાસીઓ ખર્બર જાતિના છે; તેમનામાં અનેક લાભઓ વચ્ચે એક સ્ત્રી પરણવાની પદ્ધતિ પૂર્વકાળે પ્રચલિત હોઇને પાંચ પાંડવો વચ્ચે એકજ પત્ની

હતી !” આ પાશ્ચાત્ય પડિતો કથુ સમજતા હોય કે ન હોય તોપણ આપણા દેશ વિષે મમે તેવું બોલી દેવાને ઝટ તૈયાર થાય છે !

યૂરોપીય વિદ્વાનો આપણા દેશના પ્રાચીન ગ્રંથોને કેવા સમજે છે ! તે બાબતમાં અમે અત્યારે કાંઈક કહીએ છીએ.

અમને ખાતરી છે કે મસ્કૂત સાહિત્યવિષે તેમણે જે લખ્યું છે, તેમણે વેદ, સ્મૃતિ, કાવ્ય, દર્શન, પુરાણ, ઇતિહાસ વગેરેનાં ભાષાંતરો, ટીકાઓ કે મતભેદોના વગેરે જે જે લખ્યું છે; તેને વાંચવા જેવું બીજું મહાપાપ સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં નથી અને આપણી મૂર્ખતાને જાહેર કરનારો એવો સહેલો માર્ગ પણ બીજો નથી. હાલ પણ અનેક ભારતવાસીઓ તેમના ગ્રંથો વાંચતા હોવાથી તેઓને જાગૃત કરવા માટેજ આ અપ્રામાણિક જેવી વાત અમે અહીં લખી છે.

આપણા સંસ્કૃત ગ્રંથોની સંખ્યા અગણિત છે; એમાંથી જેટલા ગ્રંથોના પત્રો અજ્ઞો છે, તે સિવાય બીજા પણ નૂતન નૂતન અનેક ગ્રંથો પ્રકાશમાં આવતા જાય છે. સંસ્કૃત ગ્રંથોને મુકાબલે યૂરોપીય ગ્રંથોને મૂકી શકાય તેમ નથી. જેમ હાથીને મુકાબલે નાનો ચુઝી કુતરો; જેમ ગંગા, ગોદાવરી અને સિંધુને મુકાબલે પેલું ત્રીક કવિઓનું વહાલું પર્વતનું ઝરણું; તેમ મહાભારત અને રામાયણને મુકાબલે યૂરોપના કાવ્યગ્રંથો સમજવા. વેદોની મંદિતાઓ, બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો, ઉપનિષદો, ગૃહ્યસૂત્રો, શ્રૌત્રસૂત્રો, ધર્મસૂત્રો અને દર્શનો; તે સર્વ ઉપરનાં ભાષ્યો, તેની ટીકાઓ, વળી તેનાં ભાષ્યો, પુરાણ, ઇતિહાસ, સ્મૃતિઓ, કાવ્યો, અલંકાર ગ્રંથો, વ્યાકરણ, ગણિત, ન્યૌતિય, કાવ્યો ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના સંસ્કૃત ગ્રંથો આજે પણ ભારતવર્ષમાં જળવાઈ રહેલા છે. આ બધા લિપિબદ્ધ, અપાર પ્રાચીન ગ્રંથ-સમુદયમાં કોઈ સ્થળે ધુણાક્ષર-ન્યાયે પણ એવું લખેલું નથી કે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સ્ત્રીઓ બહુ પતિ કરતી ! છતાં પાશ્ચાત્ય પડિતો એક દ્રૌપદીને પાંચ પતિ હોવાની કથા સાંભળી સિદ્ધાંત કહે છે કે, “પ્રાચીન ભારતવાસીઓમાં સ્ત્રીઓમાં બહુ પતિનો રિવાજ પ્રચલિત હતો !” આ જાતિનો એક બીજો પડિત (ફર્ગ્યુસન સાહેબ) કાંઈ ભાગેલા મદિરની કેતરણીમાં વસ્ત્રવિનાની સ્ત્રીની મૂર્તિ જોઈને સિદ્ધાંત કરે છે કે, પ્રાચીન ભારતવાસી ગ્રંથો સ્ત્રીઓ લગ્ન પહેરતી નહિ ! સીતા, સાવિત્રી, દ્રૌપદી, હમયંતી ઇત્યાદિ ગ્રંથો સ્ત્રીઓ સસરા, સાસુ, પિતા, માતા, ભાઈભાંડુ વગેરે બધાની પાસે નમાવરથમાં હરહર કરતી ! આથીજ અમે કહીએ છીએ તે બોલું નથી કે “આવા પડિતોના અનુવાદો વાંચવા જેવું મહાન પાતક સાહિત્યમંસારમાં બીજું એક પણ નથી.”

ત્યારે દ્રૌપદીના પાંચ ધણીનું તાત્પર્ય શું ? એ વાતનો નિશ્ચય કરતાં પહેલાં એ વિચાર કરવાનો છે કે આ વાત તે ઐતિહાસિક છે કે કવિની કલ્પના માત્ર છે ? અરેખર દ્રૌપદીને પાંચ સ્વામી હતા કે માત્ર કવિની તે કલ્પનાજ છે ? અન્ય લેખમાં

અમે સ્વીકાર કરેલો છે કે મહાભારતને કેટલોક ઐતિહાસિક આધાર છે; પરંતુ તેની બધી કથા ઐતિહાસિક છે એવું સિદ્ધ થતું નથી. જે સ્પષ્ટ રીતે પ્રક્ષિપ્ત ભાગ છે, તે ઐતિહાસિક નથી, એ વાત તો સ્વતઃસિદ્ધ છે; પરંતુ દ્રૌપદીનું ચરિત્ર પ્રક્ષિપ્ત કહેવાય નહિ. દ્રૌપદીને લક્ષનેજ મૂળ મહાભારત છે. ત્યારે શું દ્રૌપદી ધુધિછિરની પટ્ટરાણી હતી ? એમ ન હોય તો તેને ઐતિહાસિક ગણી શી રીતે સ્વીકારી હશે ? તે શું પાંચ પાંડવોની રાણી હશે ?

દ્રૌપદીના પાંચ પતિ સિવાય ભારતવર્ષના કોઈ પણ ગ્રંથમાં, આર્યોમાં સ્ત્રીઓના બહુ પતિના રિવાજનું દર્શન થતું નથી. સ્ત્રી વિધવા થતાં બીજો વિવાહ કરતી એવું પ્રમાણ મળી શકશે; પરંતુ એક કાળે કોઈ સ્ત્રી અનેક પતિની સ્ત્રી થઈ હોય, એવું પ્રમાણ મળી શકતું નથી. કોઈના દેખવામાં આવ્યું કે ભોગનેજે કોઈ માણસને એકેક હાથે છ છ આંગળાં હોય એટલે તેણે બે હાથે મળાને બાર આંગળાંએ નોંધ હોય; વળી ક્યાંક કોઈ સ્ત્રીને આંધળું છોકરુંજ અવતર્યું હોય; આવું એક એક દષ્ટાંત નોંધ કોઈ એવો મિદાંત કરી શકાય નહિ કે “ મનુષ્યજાતિને હાથે બાર આંગળાં છે, અને મનુષ્ય આંધળાંજ નન્મે છે. ” તેમજ માત્ર દ્રૌપદીના પાંચ પતિ નોંધ સિદ્ધાંત બાંધી શકાય નહિ કે, પૂર્વકાળમાં આર્યસ્ત્રીઓમાં બહુ પતિનો રિવાજ પ્રચલિત હતો. વળી મહાભારતમાં સ્પષ્ટજ છે કે—એવો રિવાજ હતોજ નહિ; કેમકે દ્રૌપદી સંબંધે આવેો અઘોરિક વ્યાપાર કેમ બન્યો ? તેની હકીકત સમજાવવા માટે મહાભારતકારે પૂર્વજન્મે બનેલી અનેક જાતિની અસંભવિત વાતોની ત્યાં ગોઠવણ કરી છે. સમાજમાં ક્યાંય બનેલું ન હોય તેવું અત્યંત નવું અથોગ્ય આચરણ કોઈ કરે તો તે અત્યંત લોકનિંદાનું કારણ બને; એમાં સંદેહ નહિ. તો સમાજમાં ન હોય એવો રિવાજ (એક સ્ત્રીને બહુ પતિનો રિવાજ) પાંડવો જેવા લોકપ્રસિદ્ધ રાજપુરુષોમાં થવાની સંભાવના નથી. એટલે કવિએ એ કથા કોઈ એક તત્ત્વને સ્પષ્ટ કરવા ધડી કાઢેલી છે, એમાં નવાઈ નથી.

ધડી કાઢેલી કથાના જેવાં તેમાં અનેક લક્ષણો છે. દ્રૌપદીને પાંચ પતિથી એક એકજ ઔરસ પુત્ર થયો હતો. કોઈને પણ એ ત્રણ ઔરસ પુત્રો થયા નહિ ! ઔરસ કન્યાઓ થઈ નહિ ! તથા ઔરસ સંતતિમાં ઓછા વધતાપણું થયું નહિ ! વળી એ પાંચ પુત્રોમાં કોઈ રાજ્યાધિકારી થયું નહિ ! તે બધાય એકસાથે અશ્વત્થામાને હાથે મરણ પામ્યા. વળી તેમાંના કોઈનું પણ ક્યાંય કશું કાર્ય નેવાતું નથી, કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં બધા એક સાથે આવી યુદ્ધ કરી એકીવખને ચાલ્યા ગયા છે. બીજો પક્ષે નોંધએ તો અભિમન્યુ, ધૌતકેય, બહુવાહન વગેરેનાં કાર્યો વર્ણવેલાં હોઈને તેઓ જીવતા નેવા છે.

કોઈ પૂછે કે, “ દ્રૌપદીના પાંચ પતિની વાત ધડી કાઢેલીજ વાત હોય અને દ્રૌપદી માત્ર એક ધુધિછિરનીજ રાણી હોય તો બીજા ચાર પાંડવો અવિવાહિત હતા ?

એનો ઉત્તર ખરે કહિન છે.

બીમ અને અર્જુનનો તો બીજો સ્થળે વિવાહ થયો હતો એ આપણે જાણીએ છીએ; પરંતુ નકુળ તથા સહદેવનો બીજો સ્થળે વિવાહ થયો હોય એવી કથા મહાભારતમાં મળતી નથી; પણ તે નથી મળતી તે પરથીજ એવી સિદ્ધાંત થાય નહિ કે તેમનો બીજો સ્થળે વિવાહ થયો ન હતો. મહાભારતમાં મુખ્યત્વે પહેલા ત્રણ પાંડવો અર્થાત્ યુધિષ્ઠિર, બીમ અને અર્જુનનું જ ચરિત્ર છે. હેલ્લા બે પાંડવો તેમની છાયામાત્ર હોવાને ક્રેવળ તેમની સાથે રહીને કામ કરતા દેખાય છે, તેમનો અન્ય વિવાહ થયો હોય તોપણ, તે વાતનું પ્રયોજન નહિ હોવાથી મહાભારતકાર તેમને છોડી પણ દઈ શકે.

જો ટ્રૌપદીના પ.૨ પતિની વાત કવિનીજ કલ્પના સમજીએ તો શા હેતુએ કવિએ આવી વિસ્મયકારક કલ્પનાનો આશરો લીધો હોય ? કોઈ ગૂઢ અભિપ્રાય ન હોય તો આવા કુટિલ પંથે કવિ જાણ શામાટે ? એમાં તેનો અભિપ્રાય શો ? તેનું નિગૂઢ તત્ત્વ આપણે વિચારીએ.

એ તત્ત્વ વિચારતાં પહેલાં કોઈ મધુર અને શ્રદ્ધાળુ માણસનું એક વચન અમે ટાંકીએ છીએ. એ વચન અમે પ્રગટ કરેલા કૃષ્ણચરિત્રને ઉદ્દેશીને એક વિદ્વાને કહેલું છે.

“શ્રીકૃષ્ણે મનુષ્યશરીર ધારણ કરીને આ લોકમાં આચરણ કર્યું છે,” આ વાતનો અમે પણ સ્વીકાર કરીએ છીએ; પરંતુ મહાભારત રચ્યા પહેલાંથીજ શ્રીકૃષ્ણને અમાનુષી ઇશ્વરી શક્તિવાળા લોકો માનતા હતા, તે પણ અમાણ્યવાળું જણાય છે. અમને સમજાય છે કે મહાભારત રચવામાં રચનારના મનમાં કર્મકાંડનું વિવેચન, વેદનું વિવેચન વગેરે અનેક ઉદ્દેશો હોવા છતાં અર્જુન અને સુભદ્રાને નસુના લાપક સ્ત્રીપુરુષરૂપે વર્ણવવાં એ પણ તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જણાય છે. વળી “ઇશ્વરમાં અચળ ભક્તિ અને દૃઢ વિશ્વાસ એજ આદર્શ યુરુપેનું સ્વાભાવિક અળ છે;” તે પણ દેખાડવા માટે નરોત્તમ શ્રીકૃષ્ણને મહાભારતમાં યુધી તેમની ઇશ્વરી શક્તિને મૂર્તિમાન કરવાનો પ્રયાસ કરેલો છે. એવી ઇશ્વરી શક્તિ કોઈ માનુષી પાત્રમાં કોઈ કવિથી કદિ ધારણ કરાવાય નહિ. આદિ કવિ વાસ્ત્વિકીએ પણ એવી ઇશ્વરી શક્તિ સમર્થ દર્શાવવા પત્ત ન કર્યો નથી. મહાભારતકારે તેવો પ્રયત્ન કર્યો છે; અને તેમાં યથાશક્તિ સફળતા પણ મેળવી છે. આથીજ મહાભારતનો અથ પાંચમા વેદને નામે ગણાયો છે. આ ઇશ્વરી શક્તિનું નામ “નિર્લેપતા” છે. શ્રીકૃષ્ણ મનુષ્યરૂપે નિર્લેપ છે.

આ નિર્લેપતા તે વૈરાગ્ય નહિ. અને એનો મર્મ જો મમજીએ છીએ તે ગીતનો એક શ્લોક ઉતારી સમજાવીએ છીએ.

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિદ્રિયૈશ્ચરજ્ઞ ।

આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥

ગીતાં અ. ૨ શ્લો.

“રાગદ્વેષરહિત અને મનને વશ થયેલી ઈંદ્રિયોદ્ધારા વિષયોના ઉપભોગ કરતો સચતાત્મા પુરુષ શાંતિ મેળવે છે.”

આ રીતે નિર્લેપતા અથવા અનાસક્તિ સ્પષ્ટ દર્શાવવા માટે હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ એવી યુક્તિ ગ્રહણ કરી છે, કે નિર્લેપ અથવા અનાસક્ત પાત્રને ઈંદ્રિયોના ધણાક વિષયોમાં તેઓને વીટે છે. એટલાજ માટે મહાભારત પછીના પુરાણલેખકોએ નિર્લેપ શ્રીકૃષ્ણને અગણિત મુઠ્ઠરીઓ વચ્ચે ગોઠવેલ છે, તેટલાજ માટે તાંત્રિકોનાં સાધન-ક્રમમાં બધી ઈંદ્રિયભોગ્ય વસ્તુઓનો ઉપયોગ ગોઠવેલો છે. જેઓ એ તમામમાંથી યથેચ્છ ગતિ કરીને પણ તેમાં આસક્તિવાન થાય નહિ; તેજ નિર્લેપ કહેવાય. દ્રૌપદીને બહુ સ્વામી પણ એટલાજ માટે કત્તેલા છે “દ્રૌપદી સ્ત્રીભક્તિમાં ધર્મની મૂર્તિ છે; અને તેને આસક્તિ વિનાની ચીતરવી” એ કવિનો ઉદ્દેશ હોવાથી તેને તેવી ચીતરી છે. તેથીજ ગણિકાની પેઠે બહારથી પાંચ પુરુષોએ વીટાયલી છતાં પણ દ્રૌપદી સાધ્વી છે. પાતિવ્રત્યની આ પરાકાષ્ઠા છે. દ્રૌપદીની નજરે પાંચ પતિ પણ એકજ પતિરૂપ છે. ઉપાસનાની માત્ર એકજ વસ્તુ છે, અને ધર્માચરણનું એ એકજ અભિન્ન લક્ષ્ય છે. જેમ સ્વાભાવિક ધર્માત્માની પાસે અનેક દેવો પણ માત્ર એક ધૈર્ય છે; તેમ આસક્તિરહિત દ્રૌપદી પાસે પાંચ સ્વામી પણ ધર્માચરણનું માત્ર એકજ રથજ છે. તેને તેઓમાં પક્ષાપક્ષ કે ભેદભેદ નથી. તે પોતાના ગૃહ-સ્થાવરના ધર્મમાં નિષ્કામ, નિશ્ચળ અને નિર્લેપ હોઈને કર્તવ્યકર્મમાં તત્પર છે. એજ દ્રૌપદીચરિત્રમાં રહેલી ખરેખરી ખુશી છે. આલો ધર્મ બહુજ મુશ્કેલ હોવાથી મહાભારતકારે મહાપ્રસ્થાન પર્વમાં તે પણ દર્શાવેલ છે. ત્યાં લખ્યું છે કે, દ્રૌપદીને અર્જુન બાણી જરાક પક્ષપાત હતો તેના પાપે તે સશરીર સ્વર્ગારોહણ કરી શકી નહિ અને રસ્તામાં સૌથી પ્રથમ મરણ પામી !

હવે સમજી શકાશે કે, “દ્રૌપદીને તેના પાંચે પતિના પેટનો માત્ર એક એક પુત્રજ શામાટે ?” હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે તો પુત્રોની ઉત્પત્તિ ધર્મરૂપ છે, ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ તેમાં અપ્રીતિ બતાવવી એ અધર્મ છે. પુત્ર ઉત્પન્ન થતાં વિવાહની સંકળતા છે. ન થતાં ધર્મ અધુરો રહે છે, પરંતુ ધર્મનું જે પ્રયોજન તે એક પુત્રેજ મિદ્ધ થાય છે, એટલી વધારે પુત્રોની ઉત્પત્તિ ધર્મધાર્થમાં નિષ્પ્રયોજન હોઈ ઈંદ્રિયતૃપ્તિનુંજ પરિણામ છે. જેવાય છે કે દ્રૌપદી ઈંદ્રિયસુખ માટે નિર્લેપ હતી. ધર્મનું પ્રયોજન સિદ્ધ થતાં સ્વામીઓ સાથેનો તેનો ઈંદ્રિયસંબંધ બધ પડ્યો હતો. સ્વામીના ધર્મધાર્થ માટે દ્રૌપદીએ એક એક પુત્ર બધા સ્વામીથી ગર્ભમાં ધારણ કર્યો હતો, પણ તે પછી નિર્લેપતાને લીધે બીજા મંતાનો તેણે ગર્ભમાં ધારણ કર્યો ન હતો. કવિની કલ્પનાનું, આ તાત્પર્ય છે.

આ બધી કથાનું તાત્પર્ય સાંભળી કોઈ એમ સમજે કે, “જે સ્ત્રી અનાસક્તિ ધર્મ ગ્રહણ કરે, તે પાંચ છ મનુષ્યને પણ સ્વામીરૂપે વરી શકે” તો તેમ સમ-

જવાબું નથી. આ કથાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે, “જેની ચિત્તશુદ્ધિ થઈ છે તે મહાપાપમાં પડે તોપણ પાપ તેને સ્પર્શ કરી શકે નહિ. દ્રૌપદીના અદૃશમાં જે હતું તે બન્યું. સ્ત્રીઓને માટે એવું મહાપાપ બીજું કશુંજ નથી; પરંતુ દ્રૌપદીની ચિત્તશુદ્ધિ થઈ હતી એટલેજ તે મહાપાપમાં પણ ધર્મમાં વિનયવતી થઈ હતી.”

અમે પ્રથમ દેખાડ્યું છે કે, દ્રૌપદી ધર્મબળને લીધે અત્યંત દર્પવાળી હતી; તેના એ દર્પ કદિ કદિ, ધર્મને પણ ઓળંગી જતો ! એ દર્પની સાથે એના ઇદ્રિયજન્યને કશોજ વિરોધ ન હતો; પરંતુ તેનામાં નિષ્કામ ધર્મ અર્થાત્ અંગે સાથે સંપૂર્ણતાને પામ્યા હતા કે નહિ ? તે જૂદી વાત છે.

દેશી સાહિત્યનો આદર

પાત્રો:—૧. ઉચ્ચ દરજ્જાનો અંગ્રેજ કેળવણી પામેલો બંગાળી બાલુ.

૨. તેની સ્ત્રી.

બાલુ:—શું ચાલે છે ?

સ્ત્રી:—વાંચું છું.

બાલુ:—શું વાંચે છે ?

સ્ત્રી:—જે વાંચી બાલુ છું તે. હું તમારી અંગ્રેજી બાણી નથી, ફ્રેંચ પણ બાણી નથી, નસીબમાં જે છે તેજ વાંચું છું.

બાલુ:—ધૂળ-પથ્થર, દેશી ભાષાઓનાં પુસ્તકોમાં તે શું વાંચવા જેવું છે ? એના કરતાં તો ન વાંચવું બહેતર.

સ્ત્રી:—શા માટે ?

બાલુ:—એ સઘળું ‘મગ્ગેરલ’, ‘ઓબ્સીન’, ‘શીલ્પી’ (નીતિબ્રહ્મ, બીભત્સ, મલિન) છે.

સ્ત્રી:—(અંગ્રેજી નહિ બોલેલી હોવાથી) એ બધું શું કહેવાય ?

બાલુ:—‘મગ્ગેરલ’ કેને કહે છે, તે સમજ,—એ તેજ છે—અર્થાત્ જે ‘મોરેલીટી’ (નીતિ) ની વિરુદ્ધ હોય.

સ્ત્રી:—એ તે શું કોઈ ચોપચું જનવર છે ?

બાલુ:—ના, ના—તે એ છે નામ કે—તેને માટે બીજો દેશી શબ્દ કયાથી લાવું ? તે એજ કે, જે ‘મોરલ’ નથી—તેજ, બીજું શું ?

સ્ત્રી:—મરાલ શું ? રાજદંડ ?

બાલુ:—હટ ! હટ ! ‘ઓ લુમન ધાઈ નેમમ ઇઝ સ્ટુપીડીટી’ (હે સ્ત્રી જાતિ ! તારીજ બીજું નામ મૂકતા છે.)

સ્ત્રી:—એ વળી શું કહ્યું ?

બાણુ:—દેશી ભાષામાં તો એ બધી વાત સમજવી શકાય એમ નથી—ખરે માર્ગ તો એજ છે કે, દેશી ભાષાની ચોપડીઓ વાંચવીજ યોગ્ય નથી.

સ્ત્રી:—આ પુસ્તક કંઈ ખરાબ નથી. વાર્તા મજેની છે.

બાણુ:—એક રાજા અને તેની માથુક બે રાણીઓની વાત છે કે નળદમયંતીની કથા છે ?

સ્ત્રી:—ને સિવાય શું બીજી વાર્તાઓ નથી હોતી કે ?

બાણુ:—તમારી ભાષામાં તે વળી એ સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ?

સ્ત્રી:—એ પુસ્તક એવું નથી. એમા કાટલેટ છે, આન્ડિ છે, વિધવાવિવાહ છે—સાધ્વીનાં ગીત છે.

બાણુ:—એમજ. તેથી તો કહું છું કે, એ પણ પત્યર જેવું શા માટે વાંચે છે ?

સ્ત્રી:—કેમ, વાંચવાથી શું થાય ?

બાણુ:—“ડીમેરેલાઇઝ” (નીતિભ્રષ્ટ) થવાય.

સ્ત્રી:—તે વળી શું ? ધેમો રાજા થવાય ?

બાણુ:—કેવી બલા ! ડીમેરેલાઇઝ એટલે ચરિત્રભ્રષ્ટ થવાય ?

સ્ત્રી:—સ્વામીનાથ ! આપ આન્ડીની ખાટલીપર ખાટલી ઉગ્રવી જાઓ છો ! જેમની પાસે બેસીને એ કામ થાય છે, તેઓ એવા તો દુષ્ટ ચરિત્રવાળા હોય છે કે તેમનું મોં જોવાથી પણ પાપ લાગે. આપના મિત્રો ‘ડિનર’ પછી જે ભાષામાં વાતચિત કરે છે, તે સાંભળીને બહારથી પણ કાનમાં આગળી ધાલે છે ! પૃથ્વીમાં એવું એક પણ કુદર્મ નહિ હોય કે જે તેમના હાથે સત્કાર પામતું નહિ હોય ? તે સધળાઓથી આપના ચરિત્રને લાય નથી, અને હું ગરીબની દીકરી, દેશી ભાષામાં ચોપડી વાંચવાથી ભ્રષ્ટ થઈ જઈ ?

બાણુ:—અને છીએ ‘આસ પોટમ’ (પિત્તળનાં વાસણ), તમે છો ‘અધ’ન પોટસ’ (માટીનાં વાસણ).

સ્ત્રી:—એમ પોટ પોટ શામાટે કરો છો ? એકવાર આ ચોપડી જરા નહિ વાંચો ?

બાણુ:—(રિમાંચિત થઈને અને પાછળ હડીને) હું એને અડકીને ‘હેન્ડ કોન્ટે-મીનેટ’ કરીશ નહિ.

સ્ત્રી:—એટલે શું ?

બાણુ:—હું એ સધળાંને અડકીને હાથ મેલા કરીશ નહિ.

સ્ત્રી:—તમારા હાથ મેલા નહિ થશે, હું લાજી આપું છું.

(સ્ત્રીએ પુસ્તકને પાલવવડે સાફ કરીને સ્વામીના હાથમાં આપવું અને માનસિક મેલના લાયથી બીધેલા ઉચ્ચ શિક્ષિતના હાથમાંથી પુસ્તકનું શ્રુમિપતન થવું.)

સ્ત્રી:—અરે દૈવ ! ઠીક, તમે એ પુસ્તકની આટલી ધૂણા કરો છો કે તમારા

કાષ અંગ્રેજ પશુ તેટલી નહિ કરતા હોય ! બિચરા તે લોક તો એ પુસ્તકનું અંગ્રેજીમાં થયેલું ભાષાંતર વાંચે છે.

બાણુ:—કંઈ ગાંડી થઈ?

સ્ત્રી:—કેમ ?

બાણુ:—દેશી ભાષાની ચોપરીનો અંગ્રેજીમાં તરલુભો ? આવી પાયા વગરની વાત તને કાણે સંભળાવી ? પુસ્તક ‘સીડીશન્સ’ (રાન્ડ્રોલી) તો નથી ? તેમ હોય તો ‘ગવર્નમેન્ટ’ (સરકાર) તરલુભો કરાવે એ સંભવિત છે. પુસ્તકનું નામ શું છે વાર ?

સ્ત્રી:—વિપવૃક્ષ

બાણુ—એટલે શું ?

સ્ત્રી:—વિષ કોને કહે છે તે જાણતા નથી ? તેનું જ વૃક્ષ.

બાણુ:—હા, હા, વીસ એટલે એક કોડી-૨૦.

સ્ત્રી:—તેમ નહિ. ખીજ એક જાતનું વિષ થાય છે, જાણુના નથી ? તમારા મંતાપથી મારે એક દિવસ તેજ આવું પડશે.

બાણુ:—ઓહો ! ‘પોષકન ! ડીપર મી !’ (એર ! અરરર) તેનું જ ગડ કેંકરી દે ! કેંકરી દે !

સ્ત્રી:—હવે કહો જોઈએ, આડને અંગ્રેજીમાં શું કહે છે ?

બાણુ:—‘ ટ્રી .’

સ્ત્રી:—હવે જન્મે શબ્દો એકઠા કરો જોઈએ !

બાણુ:—પોષકન ટ્રી ! ઓહો, બરાબર બરાબર ! પોષકન ટ્રી નામના એક અંગ્રેજ પુસ્તકની વાત મેં વર્તમાનપત્રમાં વાંચી હતી ખરી. ત્યારે શું તે એક ખંગાળી પુસ્તકનું ભાષાંતર છે ?

સ્ત્રી:—તમે શું ધારો છો ?

બાણુ:—મારો ‘આઈડીઆ’ (ખ્યાલ) હતો કે તે પોષકન ટ્રી એક અંગ્રેજ પુસ્તક છે, ને તેનો જ ખંગાળીમાં તરલુભો થયો છે. ખરે પશુ જ્યારે તે અંગ્રેજીમાં હોય તો પછી ખંગાળી શામટિ વાંચવું ?

સ્ત્રી:—વાંચવું તો અંગ્રેજ પદ્ધતિથી જ સાર છે—પછી તે હાથમાં ચોપડી લઈને હો કે ગ્લાસ લઈને હો; હું તમને તે અંગ્રેજ દખ્ખથી જ વાંચવાને આપું છું. જરા આ પુસ્તક જુઓને. એ એક અંગ્રેજ પુસ્તકનું ભાષાંતર છે—લેખકે પોતે જણાવ્યું છે.

બાણુ:—ખરે, એવું એવું વાંચવું ઠીક છે. કયા અંગ્રેજ પુસ્તકનું ભાષાંતર છે ? ‘રાખીન્સન કુઓ’ કે ‘વોટ ઓન ધ ઇમિયુવમેન્ટ ઓફ ધ માઈન્ડ ?’

સ્ત્રી:—અંગ્રેજી નામ તો હું નથી જાણતી, પણ ખંગાળી નામ છે જાપામધી.

બાણુ:—જાપામધી ? તે વળી શું ? જોઈ. (પુસ્તક લઈને) ‘ડેન્ડી ! બાય જવ !’ (ડેન્ડી ! હા !)

ત્રી:—(ગાલમાં ને ગાલમાં દસીને) આ કંઈ જરાજર સમજમાં ન આવ્યું. કમનસીબ બંગાળીની હોકરી અંગ્રેજીનું ભાષાંતર સમજે એટલી બુદ્ધિ ક્યાંથી ધગવે? જરા તમેજ એ નહિ મમળવો ?

બાબુ:—નેમાં વળી આશ્ચર્ય શું ? કેન્ડી ફાર્સીનું સેન્ડુરીમાં થઈ ગયો. અર્થાત્ તે ચાંદમાં સેંકામાં પ્રાદુર્ભૂત થયો હતો.

ત્રી:—કુટન્ટ મુંદરીને પાલિય કરતો હતો ? એટલો મોટો કવિ ?

બાબુ:—કેવું પાપ ! 'ફાર્સીન' એટલે ચાંદ.

ત્રી:—ચાંદ મુંદરીને પાલિય કરતો હતો ? તે ચાંદજ હો, કે પદર હો; પણ મુંદરીને વળી પાલિય કરતો હતો શા માટે ?

બાબુ:—કદું છું કે, ચાંદમાં સેન્ડુરીમાં વતમાન હતો

ત્રી:—તે ચાંદ મુંદરીમાં વતમાન હો કે ચાંદમાં મુંદરીમાં વતમાન હો મતલબ તો આ પુસ્તક સાથે છે ને ?

બાબુ:—પહેલાં 'ઓયર' (લેખકની) 'લાઈફ' (જીવનકથા) જાણવી જોઈએ. તે ફોરેન્સ નગરમાં જન્મ મદણુ દરીને મોટી મોટી 'એપોઈન્ટમેન્ટ' (જગ્યાઓ) 'દોહડ' કરતો હતો (ધરાવતો હતો)

ત્રી:—પોર્ટમેન્ટો દોહડે (પેટી ઉપાડવાનું કામ) કરતો હતો ? આપણાથી તો દમણાં પોર્ટમેન્ટો દોહડે નહિ ચાપ !

બાબુ:—એમ કદું છું કે મોટી મોટી નોકરી કરતો હતો પાછળથી 'એફ' અને 'બીબીલીન' ના વિવાદમાં:—

ત્રી:—હવે એવું એવું બોલીને માથું ન ખાઈ જાઓ. પુસ્તક તો જગા મમળવો.

બાબુ:—તેજ મમળવું છું. 'ઓયર' ની લાઈફ જાણવા વિના પુસ્તક કેવી રીતે મમળવો ?

ત્રી:—ફાખી બંગાળીની હોકરી, માટે એ સધળાં વાતો સાથે શુ કામ ? પુસ્તક કોમો મર્મજ સમજાવી દો ને ?

બાબુ:—જોઈ, પુસ્તક કેવીક વીતે લખ્યું છે ?

(૧ છી પુસ્તક લખને પ્રથમ પંક્તિનો પા:)

" સન્ધ્યા-અગ્ને નિખિડ કલિમા " તારી પાસે ઢિયુનેગી છે ?

ત્રી:—કેમ ? આડું ક્યાં અટકાયું ?

બાબુ:—'જનન' એટલે શું ?

ત્રી:—જનન એટલે જાતક

બાબુ:—" સન્ધ્યા-અગ્ને નિખિડ કલિમા ! નિખિડ એટલે શું ?

ત્રી:—ઓ ભગવન ! આવાજ યાનગી મને ચીખવેલા કે ? નિખિડ એટલે પાકું એટલુંજે જાણના નથી ? જરા તો દરમ્યાનો ?

બાણુ:—શું સમજ, બંગાળી ફંગાળી એ ઝો તો હસકા લોકો નાણે. એ બધું અમારા લોકોમાં નહિ 'ચાલી શકે એ શું' અમને શોભે પણ ખરું?

સ્ત્રી:—કેમ? તમે કાણુ લોક છો?

બાણુ:—અમારા લોકોની છે 'પોલીસ સોસાયટી' (સુધરેલી સમાજ) એ બહુ વાહિયાત લોકોનું લખાણુ વાહિયાતોજ વાંચે—સાહેબ લોકોની પાસે એની કંઈ પણ કિંમત નથી. 'પોલીસ સોસાયટી' માં તે શું એ બધુ ચાલી શકે?

સ્ત્રી:—તે માતૃભાષા ઉપર પાલિશ પછીનો આટલો બધો ક્રોધ શામાટે?

બાણુ:—અરે, મા તો મરીને ક્યારનીએ ભરમ ચઈ ગઈ છે, તેની ભાષા સાથે તે વળી હવે શો સંબંધ?

સ્ત્રી:—મારી પણ એજ ભાષા છે ને! હું તો કાંઈ મરીને ભરમ નથી ચઈ ગઈ!

બાણુ:—મારા રત્ન! તારે ખાતર એકાદ બંગાળી ચોપડી વાંચીશ; પરંતુ 'માઈન્ડ' (ધ્યાનમાં રાખ)એકજ. તેથી વધારે નહિ; અને તે પણ બારણાં બંધ કરીને વાંચીશ કે જોથી કાંઈ જોવા પામે નહિ.

સ્ત્રી:—હીક, તે પણ કખૂલ.

(શોધી રોધીને એક અત્યંત અશ્લીલ પરંતુ સરળ પુસ્તક સ્વામીના હાથમાં મૂકવું. સ્વામીનું તેને આઘોષાંત વાંચી જવું.)

સ્ત્રી:—કેમ કેવી ચોપડી?

બાણુ:—'એકમેલેન્ટ' (અત્યુત્તમ) બંગાળીમાં પણ આવ્યા અથો છે તે હું નાણુતો નહોતો.

સ્ત્રી:—(તિરસ્કાર સાથે) હટ! એજ નાણી તમારી પાલિશ પછી? તમારી પાલિશ પછી કરતાં તો અમારી અરબચડી પછી—(ચોસાયરી) શીતલ પછી અનેક રીને સારી!

નવીન લેખકોને થોડી સૂચના

(૧) કૃતિ માટે ન લખો. જે કૃતિ માટે લખશો તો કૃતિ પશુ નહિ મળે અને તમારે લેખન પશુ સારું નહિ થાય. લખાણ સારું હશે તો કૃતિ એની મેળેજ મળશે.

(૨) દ્રવ્યને માટે ન લખો. યુરોપમાં અનેક લેખકો આ સમયે દ્રવ્ય માટે લેખન-વ્યવસાય કરે છે અને દ્રવ્યપ્રાપ્તિ પશુ કરે છે, તેમ તેમનાં લખાણો પશુ સારાં હોય છે; પરંતુ ભારતવર્ષમાં હજી એવો સમય આવેલો નથી. આ સમયે રૂપિયા લઈ લખવાનો ઉદ્દેશ કરવાથી લોકરુચિ જાળવવાની વૃત્તિ પ્રબલ થાય છે, અને આપણું દેશનો વર્તમાનકાળનો વાયકવર્ગ સાધારણ સંસ્કારવાળો હોવાને લીધે તેમની રુચિ તરફ ઝુકવાથી અનિષ્ટ થવાની સંપૂર્ણ સંભાવના છે.

(૩) તમને એમ નહીં સમજાય કે તમે લખીને દેશનું કે મનુષ્યજાતિનું કંઈ અવશ્ય ભરું કરી શકશો અથવા સાહિત્યમાં કંઈ નવું સૌંદર્ય ઉમેરી શકશો તોજ લખો. જે લોક અન્ય ઉદ્દેશો લખે છે તેઓ લેખકની ઉચ્ચ પદવીને પામી શકતા નથી.

(૪) જે લેખન અસત્ય કે ધર્મવિરુદ્ધ છે અથવા જે લેખનનો આશય પરનિંદા, પરપીડા કે સ્વાર્થપરતા છે, તે લેખ કદિ પશુ દિતકર થઈ શકતો નથી; અને તેથી તે સર્વથા ત્યાજ્ય છે. સત્ય અને ધર્મજ સાહિત્યનું લક્ષ છે. અન્ય કંઈ ઉદ્દેશો કલમ ઉઠાવવી એ મહાપાપ છે.

(૫) જે લખો તે તરત પ્રકાશિત કરી ન દો. કેટલીક સુદૃઢ તેને દાખી રાખો અને પછી તેનું સંશોધન કરો; એટલે તમને દેખાશે કે તમારા લેખમાં અનેક દોષો છે. કાવ્ય, નાટક કે વાર્તાઓ લખો તો તેને તો એક બે વર્ષ મૂકી રાખો. એ પછી સંશોધન કરવાથી તે વિશેષ સુધરશે. જે લોકો દૈનિક સાપ્તાહિક કે માસિકદ્વારા સાહિત્ય-સેવા કરે છે તેમને માટે આ નિયમ નથી.

(૬) જે વિષયમાં જેનો પ્રવેશ ન હોય, તેણે તે વિષયમાં હસ્તપ્રક્ષેપ નજ કરવો જોઈએ; એ સ્પષ્ટ વાત છતાં સામયિક સાહિત્ય (દૈનિક, સાપ્તાહિક કે માસિક) માં આ નિયમની રક્ષા થતી નથી.

(૭) પોતાની વિદ્યા કે વિદ્વત્તા દેખાડવાનો ડાળ ન કરો. જે તમારામાં વિદ્યા હશે તો તે લેખમાં એની મેળેજ જણાવો. વિદ્વાનો ડાળ દેખાડવાથી વાચકોને કંટાળો ઉપજે છે, અને તેથી પશુ વિશેષ દાનિ તો લેખનરચના જગડશે એ છે. આજકાલ લેખકો અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, ઉર્દુ ઇત્યાદિ ભાષાઓનાં અવતરણો (કોટેશન) કરતા જણાય છે, પશુ આટલો નિયમ ખાસ યાદ રહેવો જોઈએ કે જે ભાષા તમે જાણતા ન હો એ ભાષાના વાક્યને કે વાક્યાંશને અન્ય ભાષાની સહાયતાથી કદિ અવતરણ કરતો નહિ.

(૮) અથકારો મૂકવાને કે રસિકતા લાવવાને ડાળ કરો નહિ કોઈ કોઈ સ્થાનમાં અવકારનું તથા બાંધનું કામ પડે છે ખરું, પણ જો લેખકના લાંડારમાં એ મામત્રી હશે તો પ્રસંગવશાત્ તંત્રજ આવી હાજર થશે. લાંડારમાં નહિ હોય તો તમારી અથકાર મૂકવાની કે રસિકતા લાવવાની ક્રિયા ઉપહાસપાત્રજ થઈ પડશે.

(૯) સૌ અલકારોમાં શ્રેષ્ઠ અલકાર સરળતા છે. જે લેખક સહેલા શબ્દોમાં ને સહેલી પદ્ધતિમાં પોતાના મનનો ભાવ સમજાવી શકે છે તેજ ઉત્તમ લેખક છે, કારણ કે લખવાનો હેતુજ વાંચનારાઓને સમજાવવાનો છે.

(૧૦) કોઈનું અધ્યક્ષાએ અનુકરણ ન કરો, કેમકે અનુકરણમાં દોષોનુજ અનુકરણ થાય છે, શુભોનું નહિ. અમુક સંસ્કૃત, અગ્રેજી, ઉર્દુ કે બંગાળી લેખકે આમ લખ્યું છે મારે હું પણ આમજ લખું; એ વાતને કદિ પણ મનમાં સ્થાન આપશો નહિ.

(૧૧) જે વાતનું પ્રમાણ આપી શકા નહિ તે વાત પણ લખો નહિ. દરેક વખતે પ્રમાણ આપવાની જરૂર પડતી નથી, તથાપિ પ્રમાણ તૈયાર પાળે રાખવું એ બહુ જરૂરનું છે.

(૧૨) કોઈપણ ભાષાનું સાહિત્ય એ જાતિના ધરોસારૂપ છે આથી એ જાતિના લેખકો જો એ નિયમોપર ધ્યાન રાખશે તો તેમના ભાષા-સાહિત્યની શોભા સત્વર વૃદ્ધિ પામશે.

વ્યાઘ્રાચાર્ય વૃહત્લાંગૂલ

એક દિવસ સુંદરવનમાં વ્યાઘ્રોની મહાસલા મળી હતી, ગાઢ અરણ્યમાં વિશાળ જુમિખડ ઉપર લયકર આકૃતિવાળા અનેક વ્યાઘ્રો દંબૂ પ્રભાથી અરણ્યપ્રદેશને પ્રકાશિત કરીને પુચ્છાસન વાળી દારખંધ ખેડા હતા. સવળાએ એકમત થઈને અભિ-
તોદર x નામના એક વૃદ્ધ વ્યાઘ્રને મલાપતિ બનાવ્યા. અભિતોદર મહાશયે અધ્યક્ષ-
સ્થાન ગ્રહણ કરીને સલાના કાર્યનો આરંભ કર્યો. તેઓ સભાસદોને સંબોધન કરીને કહેવા લાગ્યા:—“ આજે આપણા લોકોનો કેવો શુભ દિવસ છે આજે આપણે મધળા અરણ્યવાસી, મસાલિલાખી, વ્યાઘ્રકુત્સિતક પરસ્પરના મંગલસાધનારો આ અરણ્યમાં એકત્ર થયા છીએ. આહા ! નિન્દાપ્રિય, ખલ સ્વભાવનાં અન્ય પશુઓ કહેતાં આઘ્યાં છે કે આપણે ધણા અસામાનિક, વનમાં એકલાજ વસવાતું પર્ગદ કરનારા અને સપવિનાના છીએ, પરંતુ આજે આપણી સમસ્ત સુસભ્ય વ્યાઘ્રમંડળી એકત્રિત થઈ છે, તે દર્શાવી આપે છે કે એ નિંદા કેવી પાયાવિનાની છે. હમણાં આપણામાં દિવસે દિવસે મધ્યતાની અભિવૃદ્ધિ જે પ્રમાણમાં થવા માંડી છે તે પરથી મને મંપૂર્ણ આશા રહે છે, કે બહુજ યોગ સમયમાં વ્યાઘ્ર પ્રજા મધ્ય જાતિઓમાં અગ્રગણ્ય થઈ પડશે. આ મમયે હું વિધાતાને પ્રાર્થના કરું છું, કે આપણે હમેશ આ પ્રમાણે જાતિદિતૈપિતા દર્શાવીને આપણા પરાપૂર્વથી ચાલતો આવેલો ધધો-નાનાવિધ પશુઓનું હનન કરવાનો-સલાહ શાંતિથી ચલાવી પગમ સુખમાં વસીએ ! ”

(સલામાં પૂછડાં પટપટાવી પડેલી તાળીઓનો અવાજ.)

“ બંધુઓ ! હવે આપણે જે ખાસ કામને માટે એકત્ર થયા છીએ તે મહોપમાં જણાવવાની હું રજા લઉં છું. આપ મધળાજ જાણો છો કે આ સુંદર વનની વ્યાઘ્ર-સમાજમાંથી વિદ્યાની ચર્ચા ક્રમે ક્રમે લોપ થતી જાય છે. આથી આપણી તીન છંદ છે કે આપણે સુશિક્ષિત થવું; કારણ કે વ્યાજકાલ મધળા કેળવાય છે, તો આપણે પણ તેવા થવું જોઈએ. વિદ્યાવિપયક ચર્ચાને માટેજ આ “વ્યાઘ્રસમાજ” સ્થાપિત થઈ છે. આ રથને મારે એટલુંજ કહેવાનું છે કે આપ લોકો એને અનુમોદન આપશો.

x જેનું પેટ કદી ભરાયુંજ નથી એવો.

નથી. વસ્તુતઃ મનુષ્યજાતિ જે પ્રમાણે અરક્ષિત-નષ્ટ, દંત, શૂંગાદિથી વર્જિત, ગમનમાં મંદ અને પ્રકૃતિએ કામળ છે;—તે જોઈને આશ્ચર્ય થાય છે, કે ધર્મશ્રેષ્ઠ માટે એને સરખવી હશે ? વ્યાધિજાતિની સેવા સિવાય એમના જીવનનો બીજો કોઈ ઉદ્દેશ જણાતો નથી.

આ સઘળાં કારણોથી, વિશેષ કરીને તેમના માંસની કામળતાને લીધે આપણે મનુષ્યોને વધારે આહીએ છીએ; નજરે પડતાંજ પડીને આરોગી જઈએ છીએ. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, તેઓ પણ મોટા વ્યાધિભક્ત છે. આ વાતમાં કદાચ આપની શ્રદ્ધા નહિ ચોટી તો દૃષ્ટાન્તતરીકે માગ પોતાના સંબંધમાં જે બન્યું છે છે તે કહી સંભળાવું છું ! આપને વિદિતજ છે, કે હું લાંબા વખત સુધી દેશાટન કરીને બહુદર્શી થયો છું. હું જે દેશમાં પ્રવાસ કરતો હતો, તે દેશ આ વ્યાઘ્રમૂર્તિ-સુદર-વનની ઉત્તરે આવેલો છે. લાં ગોમનુષ્યાદિ દુષ્ટ આશયવાળાં આદંત્ર પશુઓ વસે છે. ત્યાંનાં મનુષ્યોની બે જાત છે. એક કૃષ્ણવશ્ય અને બીજી ચેતવશ્ય. એક દિવસ તે દેશમાં હું વિષય કર્મને માટે ગયો હતો.

આ સાંભળીને મહાદંડ્રા નામનો એક ઉદ્ધત સ્વભાવનો વ્યાઘ્ર પૂછવા લાગ્યો:—

“વિષયકર્મ એટલું શું ?”

બૃહદ્લાંગૂલ મહાશય બોલ્યા:—“વિષયકર્મ એટલે આહારાન્વેષણ x” હમણાં સભ્ય લોકોમાં આહારાન્વેષણને ‘વિષયકર્મ’ કહેવામાં આવે છે, તેથી કંઈ સઘળાં લોકોનાજ આહારાન્વેષણને વિષયકર્મ કહેવામાં આવે છે એમ નથી. મોટા લોકોના આહારાન્વેષણનું નામ વિષયકર્મ અને ઉતરતા દરજ્જાના લોકોના આહારાન્વેષણનું નામ ‘જુગાર, ચોરી, ડિયાપત કરી જવાની વૃત્તિ, અને ભિક્ષા’ છે. ધૂર્ત લોકોના આહારાન્વેષણનું નામ ચોરી, બળવાનોના તે કૃત્યને ધાડપાકુપણું, અને દેટલાક ખામ પુરોગોના કાર્યને એ નામ લાગુ પાડી શકાય એમ નહિ હોવાથી તેને વીરત્વ કહેવામાં આવે છે. જે ધાડપાકુને સજ્જ કરી શકાય તેમ હોય છે તેના કામને ધાડપાકુપણું અને જે ધાડપાકુને કોઈ મજા કરી શકે એમ ન હોય તેના ધાડપાકુપણાને વીરત્વ કહેવામાં આવે છે. આપને જ્યારે સભ્ય-સમાજમાં રહેવાનું થાય ત્યારે, આ સઘળાં વિચિત્ર નામો યાદ રાખવાં જોઈએ. નહિ તો લોકોમાં અસંબંધ ગણાશે. વસ્તુતઃ મારા વિચાર પ્રમાણે આ સઘળાં લિન્ન લિન્ન નામોની આવશ્યકતા નથી; એકલું ‘ઉદર-પૂર્ત’ નામ રાખવાથીજ વીરત્વ આદિ સઘળાં સુજો સમજી જવાય છે. એ મને તેમ હો; હમણાં તો હું જે મૂળ વિષયપર બોલું છું તેજ શ્રવણ કરો.

“મનુષ્યો મોટા વ્યાધિભક્ત છે. હું એક દિવસ મનુષ્યોની વરતીમાં વિષયકર્મને માટે ગયો હતો. સાંભળવા પ્રમાણે આ સુદરવનમાં દેટલાક વર્ષ થયાં એક ‘પોર્ટ’ કેનિંગ કંપની’ સ્થાપિત થઈ છે.”

મહાદંષ્ટા ફરીથી ભાષણમાં ભંગ પડાવીને પૂછવા લાગ્યા:—“ પોર્ટ ટ્રેનિંગ કંપની કથી જાતનું પ્રાણી ? ”

બૃહદ્લસાંગૂલ બોલ્યા:—“તેની મને પૂરેપૂરી માહિતી નથી. એ જાંતુનો આકાર અને હાથપગ વગેરે કેવા હતાં તથા તેની હનનવૃત્તિ કેવા પ્રકારની હતી તે સધળાની મને ખબર નથી; પણ મેં સાંભળ્યું છે કે, એ પશુમનુષ્યોએ ઉત્પન્ન કર્યું હતું. તે મનુષ્યોનાજ હૃદયશોષિતનું પાન કરતું હતું, તેના પોષણથી ધણું હૃદયુષ્ટ થયું હતું અને હમણાં મરી ગયું છે. મને લાગે છે કે મનુષ્યમૃતિ, ખીલકુલ વિચારશક્ત્ય છે તેઓ સદૈવ પોતપોતાનો નાશ કરવાની યુક્તિ અને સાધનો શોધવામાંજ રોકાયલા રહે છે. મનુષ્યો જે અનેક અસ્ત્રશસ્ત્રો ઉપયોગ કરતા આખ્યા છે, તે સધળાં અસ્ત્રશસ્ત્રોજ આ વાતનું પ્રમાણ છે. મનુષ્યોનો વધ કરવો એજ એ સધળાં શસ્ત્રોનો ઉદ્દેશ છે. સાંભળ્યું છે કે કોઇ કોઇ વખતે હાનરો મનુષ્યો રણક્ષેત્રમાં એકત્રિત થઈને આ સધળાં અસ્ત્રશસ્ત્રદ્વારા એકબીજા ઉપર પ્રહાર કરીને સંહાર ચલાવે છે. મને લાગે છે કે મનુષ્યોએ પરસ્પરના વિનાશને માટેજ આ “પોર્ટ ટ્રેનિંગ કંપની” નામનો રાક્ષસ મરજબો હતા. તે ગમે તે હો. આપ લોકો સ્થિર ચિત્તે આ મનુષ્યવૃત્તાત સાંભળશો. વચમાં વચમાં પ્રશ્ન પૂછીને ભંગ પડાવવાથી ભાષણનો રસ જામે નહિ. આપણે હમણાં સભ્ય થયા છીએ, એટલા માટે દરેક કામમાં સભ્ય લોકોના નિયમ પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. હું એક દિવસ “પોર્ટ ટ્રેનિંગ કંપની”ના યુખ્ય રચણ માતલામાં વિષય-કર્મનેમાટે ગયો હતો. ત્યાં વાંસના એક મંડપમાં નૃત્ય કરતું એક માંસહાર બકરીનું બચ્ચું જોયું. તેનો સ્વાદ લેવા માટે મેં તે મંડપમાં પ્રવેશ કર્યો; પણ પાછળથી જાણવામાં આવ્યું કે એ મંડપ જાદુમંત્ર હતો. મનુષ્યો તેને ફાંદ કહે છે. મારો પ્રવેશ થતાજ તેના દ્વાર આપોઆપ બંધ થઇ ગયા. એ પછી કેટલાંક મનુષ્યો તે રચણે આવી પહોંચ્યાં. તેમને મારા દર્શનથી પરમાનંદ થયો. તેઓ આનંદસૂચક શ્વનિ અને હાસ્યપરિહાસ કરવા લાગ્યાં. તેઓ મારી અત્યંત પ્રશંસા કરતા હતા તે હું કળી ગયો. કોઇક મારા દાંતનાં, કોઇક નખનાં અને કોઇક પૂંછડનાં વખાણ કરવા મંડયાં, અને કેટલાંક તો મારા ઉપર વહાલ દર્શાવીને પત્નીના સહોદરને જે સળોધન કરાય છે તેજ શબ્દથી મને પણ સંબોધવા લાગ્યા. એ પછી તેમણે ભક્તિ-ભાવથી મને મંડપ સાથે ખાંધ ઉપર ઉઠાવીને એક રથ ઉપર ચઢાવ્યો. બે સ્વચ્છ શ્વેત કતિવાળા બજદ એ રચને ખેંચતા હતા. તેમને બેઠેને મારી કુધા ધણી વધવા લાગી; પરંતુ તે વખતે જાદુમંત્ર મંડપમાંથી બહાર નીકળવાનો ઉપાય ન હતો એટલે ખાતાં વધેલા બકરાવડેજ મારે કુધાનું શમન કરવું પડ્યું. હું સુખપૂર્વક રચારોહણ કરીને અજમાસ ખાતો ખાતો એક નગરવાસી શ્વેતવર્ણ મનુષ્યના મુકામ પાસે આવી પહોંચ્યો. તેણે જાતે મારા સન્માનને માટે આંગણુમાં આવીને મારી અભ્યર્ચના કરી; અને લોખંડના શળીઆથી વિભૂષિત એક સુંદર ગૃહમાં મને,

કાર ગૃહોમાં વસે છે એ ખરું, પરંતુ મેં તેમને કાષ્ઠ પશુ દિવસ એવાં ગૃહો બાંધતાં નજરે જોયાં નથી; એટલા માટે તેઓ આવી જાતનાં ધરો પોતેજ બાંધે છે એ વાતનું કંઈ પણ પ્રમાણ નથી. મને લાગે છે કે તેઓ જે ધરોમાં વસે છે તે વસ્તુતઃ પર્વતજ છે, કુદરતનીજ સૃષ્ટિ છે; પરંતુ તેમાં અનેક ગુફાઓ જોવામાં આવતાં શુદ્ધિજીવી મનુષ્યપશુએ તેનો આશ્રય લીધો લાગે છે. x

મનુષ્ય જન્તુ ઉલ્લાહારી છે. માંસભક્ષી અને ફળાહારી. તેઓ મોટાં વૃક્ષો ખાઈ શકતાં નથી; પણ જાનાં નાનાં છોડવાઓ મૂળ સાથે ખાઈ જાય છે. મનુષ્યોને નાનાં ઝાડો એટલાં તો રચે છે કે તેઓ પોતે તેને ઉગાડીને વાડથી ઘેરી રાખે છે. એ પ્રકારની રક્ષિત ભૂમિને ખેતર અથવા બગીચો કહે છે. એક મનુષ્યના બગીચામાં બીજાં મનુષ્ય ચરી શકતું નથી.

મનુષ્યો ફળ, મૂળ, લતા, રોપા છત્યાદિ ખાય છે ખરાં; પરંતુ તેઓ ધાસ ખાય છે કે નહિ તે કું કહી શકું નહિ. મેં કદિ પણ કાષ્ઠ પશુ માણસને ધાસ ખાતાં જોયો નથી; પરંતુ એ વાતમાં મને કંઈક સંશય છે. ગોરાઓ અને કાળા લોકમાંના તવંગર માણસો પોતપોતાના બગીચામાં ધાસ (લોન) ના ક્યારા તૈયાર કરાવે છે. મારી સમજ પ્રમાણે તેઓ એ ધાસ ખાતા હોવા જોઈએ, નહિ તો તેને માટે આટલી કાળજી શા માટે રાખે ? મેં એક કૃષ્ણવર્ણના મનુષ્યને મોઢે સાંભળ્યું છે કે “આખો દેશ ઉજ્જય સર્થ ગયો છે. જેટલા સાહેબ, સુખા અને મોટા લોકો છે તે સઘળા ધરમાં બેસા બેસા ધાસ વાગોળે છે.” એ ઉપરથી મોટા માણસો ધાસ ખાય છે એ તો નક્કીજ છે.

કાષ્ઠ માણસ જ્યારે ધણો ગુસ્સે થાય છે ત્યારે કહે છે કે, “થું કું ધાસ ખાઉં છું ? ” કું જાણું છું કે મનુષ્યો જે કામ કરે છે તે બહુજ કાળજીપૂર્વક ગુપ્ત રાખવાનો તેમનો સ્વભાવ છે. એટલામાટે જ્યારે તેઓ ધાસ ખાવાની વાત પર ગુસ્સે થઈ જાય છે ત્યારે અવશ્ય એવા સિદ્ધાન્ત પર આવવું પડે છે કે, તેઓ ધાસ ખાતાજ હોવા જોઈએ.

મનુષ્ય લોકો પશુપૂજા કરે છે. જે રીતે મારી પૂજા કરવામાં આવી હતી તે કહી ચુક્યો છું. ઘોડાઓની પણ તેઓ એજ પ્રમાણે પૂજા કરે છે. તેને આશ્રયસ્થાન આપે છે, આહારની ગોઠવણ કરે છે, સ્નાન કરાવે છે અને માલિસ પણ કરે છે. અથ્થ મનુષ્ય કરતાં શ્રેષ્ઠ પશુ હોવાથીજ તેઓ તેની પૂજા કરે છે.

x વાયક મહાશય, બૃહદ્દસાંગૂસના ન્યાયશાસ્ત્રનું જ્ઞાન જોઈને વિસ્મિત થશે નહિ. આવીજ જાતના તર્કથી મેક્ષમૂલરે સાબીત કર્યું છે કે પ્રાચીન ભારતવાસીઓ લખી જાણતા ન હતા. વળી એવાજ તર્કથી જોમ્સે સિદ્ધ કર્યું છે કે પ્રાચીન ભારતવાસીઓ જંગમી હતા, અને સંસ્કૃત ભાષા અસંખ્ય ભાષા છે. વસ્તુતઃ આ બ્યાધપન્ડિત અને કેટલાક મનુષ્યપંડિતો વચ્ચે ઝાઝો ફેર જોવામાં આવતો નથી.

મનુષ્યો બકરાં, મેઢાં છત્યાદિતું પાલન પણ કરે છે. ગાયના સખધર્મા તેમનું વર્તન અન્ય નેવું નેવામાં આવ્યું છે. તેઓ ગાયનું દૂધ પીએ છે ! એ ઉપરથી ગ્રામીન કાળના વ્યાપ્તિપડિતોએ એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે મનુષ્યો એક મમયે ગૌવત્સ હતા ! હું એટલું બધું તો માની શકતો નથી; પરંતુ આ ઉપરથી એટલું તો માન્ય પડે છે કે તેઓ ગાયનું દૂધ પીએ છે તેથીજ તેમની શુદ્ધિ ઠેર નેવી હશે.

ગમે તેમ હો; પરંતુ મનુષ્યો આહારપ્રાપ્તિને માટે ગાય, બકરાં અને મેઢાં પાળે છે એ એક અનુકરણ કરવા નેવી રીત છે એમા સશય નથી. મેં એવો કરાવ રજુ કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે કે આપણે પણ મનુષ્યોની ગૌશાળા સ્થાપન કરીને મનુષ્યપાલન કરવું.

ગાય, ઘોડા, બકરાં અને મેઢાંની વાત કહી; પણ એ સિવાય હાથી, ઉંટ, ગર્દભ કુતરાં અને બિલાડાંજ નહિ પણ પક્ષીઓ સુદ્ધાં તેમની સેવા પામે છે; એટલા માટે મનુષ્ય જાતિને પણ માત્રના સેવક કહીએ તો કહી શકાય.

મેં મનુષ્યાલયમાં અનેક વાનરો પણ જોયા હતા. તેઓ ખે જાતના હતા—એક પૂછડાવાળા, બીજા પૂછડાં વિનાના. પૂછડાવાળા વાનરો ઘણે ભાગે છાપરા ઉપર અથવા તો ઝાડ ઉપર રહે છે. ફેટલાક નીચે પણ જોવામાં આવે છે એ ખરું; પરંતુ મોટા ભાગે ઉંચે સ્થાનેજ રહે છે. એનું કારણ કુળાભિમાન અને જાતિ અભિમાનજ હશે.

“મનુષ્યચરિત્ર અત્યંત વિચિત્ર છે. તેમનામાં વિવાહની જે રીતિ પ્રચલિત છે તે અત્યંત આશ્ચર્યજનક છે. એ સિવાય તેમની રાજનીતિ પણ ઘણીજ મનોહર છે. સર્વનું ક્રમે ક્રમે વર્ણન કરીશ.”

આટલે સુધી નિમિષ વંચાયો, એટલામાં મહાપતિ અમિતોદર દૂર એક દરિયુ-શિશુ નજરે પડતાં ચૈર (ખુરશી) ઉપરથી સ્વર્ગ મારીને તેની પાછળ દોડવા લાગ્યા. અમિતોદર આવા દૂરદર્શી હતા એટલા માટેજ તેમને સહાપતિ બનાવવામાં આવ્યા હતા. સહાપતિને એકાએક વિદ્યાવિષયક ચર્ચાથી વિમુખ થએલા જોઇને નિખંધવાચક કંઈક ખિન્ન થયા. તેમનો મનોભાવ જાણી જતાં એક સુગ સહામદ તેમને કહેવા લાગ્યો.—“આપ ગુસ્સે થશો નહિ. સહાપતિ મહાશય ‘વિષયકર્મ’ને માટે ગયા છે. આટલામાં દરિયુઓનું ટોળું આવ્યું ભાગે છે. મને તેની ગંધ આવે છે.”

આ વાત સાંભળતાજ સધળા મહાવિદ્ય સભ્યો ઉઘી પૂછડી કરીને વિષયકર્મને માટે જે દિશામાં ફાટ્યું તે દિશા તરફ દોડવા લાગ્યા લેકચરર (ભાવણકર્તા) મહાશયે પેણુ વિદ્યાર્થીઓના દર્શાતનું અનુકરણ કર્યું. આ પ્રમાણે તે દિવસે મહા-મહા નિર્વિદ્ધે આજો વિસર્જન થઇ. એ પછી બીજા એક દિવસે સધળાએ વિચાર કરીને ભોજન લીધા પછી સભાનું આધવેશન કર્યું. તે દિવસે સભાનું કામ નિર્વિદ્ધે અંકુર થયું અને નિખંધને બાકી રહેલો ભાગ વંચાયો.

દ્વિતીય પ્રખંધ

“ સભાપતિ મહાશય, વાપણુ એનો અને વ્યાધ્યગૃહસ્થો ! ”

મેં મારા પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં મનુષ્યોની લક્ષણવૃત્તિ અને અન્ય બાજતોવિષે કંઈક બોલવાનું માથે લીધું હતું. પ્રતિષ્ઠાપાલન એજ સત્ત્વગુણનો મુખ્ય ધર્મ છે; એટલે હવે હું એકદમજ મારા વિષય ઉપર આવું છું.

લક્ષ એટલે શું, તે આપ સર્વને વિદિત છે. સર્વ કાષ્ઠ જરૂરિયાત પ્રમાણે વખતો વખત લગ્ન કરી લે છે; પરંતુ મનુષ્યવિવાહમાં કંઈક વિચિત્રતા છે. વ્યાધ્યાદિ સભ્ય પશુઓનું દારપરિગ્રહણ કેવળ પ્રયોજનાર્થીન છે; પરંતુ મનુષ્ય પશુઓમાં તે પ્રમાણે નથી. તેઓમાંના અનેક લોકો આખી જીંદગી સુધી માત્ર એકજ લગ્ન કરી મૂકે છે.

મનુષ્યવિવાહ બે જાતના હોય છે. નિત્ય અને નૈમિત્તિક. તેમાંના નિત્ય અથવા પૌરોહિત વિવાહજ તે લોકોમાં માન્ય છે. પુરોહિતને મધ્યસ્થ રાખીને જે વિવાહ કરવામાં આવે છે, તે પૌરોહિત વિવાહ કહેવાય છે.

મહાદેવજી—પુરોહિત કાણુ ?

બૃહદ્વેદસાંગૂલ—શબ્દકોષમાં લખ્યું છે કે, પુરોહિત એટલે મિષ્ટાન્ન લક્ષણ કરનાર અને લોકોને હિતરવાનો ધર્મ કરનાર જાત; પરંતુ આ વ્યાખ્યા દોષયુક્ત છે; કારણ કે સધળા પુરોહિતો કેવળ મિષ્ટાન્ન લક્ષણ કરનારાજ નથી; અનેક મઘમાંસ ખાનારા અને અનેક સર્વલક્ષી પણુ હોય છે. બીજી રીતે મિષ્ટાન્ન ખાવાથીજ પુરોહિત થવાય છે એમ નથી. વારાણસી (કાશી) નામક નગરમાં પુષ્કળ સાંઠો છે, તેઓ મિષ્ટાન્ન ખાતા ફરે છે છતાં પુરોહિત કહેવાતા નથી; કારણ એ છે કે, તે લોકો હિતરનારા નથી । જે લોકો ક્યાંક કરવા ઉપરાંત મિષ્ટાન્ન લક્ષણ કરે છે, તેઓજ પુરોહિત કહેવાય.

પૌરોહિત વિવાહમાં આ પ્રકારનો એક પુરોહિત વરકન્યાનો મધ્યસ્થ થઈને એસે છે; અને એસીને કંઈક ગણુગણુ કરે છે. આ વકતૃતાને મંત્ર કહે છે. તેનો અર્થ શા છે તેની મને પૂરેપૂરી માહિતી નથી, પરંતુ હું જે કાટિનો પડિત છું તે પ્રમાણે એ સર્વ મંત્રોનો એકજ પ્રકારનો અર્થ મનમાં આ પ્રમાણે મમળું છું. પુરોહિત કહે છે કે; “ હે વરકન્યા ! હું આઝા કરું છું કે, તમે વિવાહ કરો. તમે લોકો વિવાહ કરશો તેથી હું દરરોજ લાડુ પામી શકીશ, એટલા માટે તમે વિવાહ કરો. આ કન્યાના ગર્ભાધાનસમયે, સીમન્તોજનનસમયે અને પ્રસવકાળે મને મિષ્ટાન્નપ્રાપ્તિ થાય એટલા માટે તમે વિવાહ કરો. સંતાનની પક્ષીપૂજામાં, અન્નપ્રાશનમાં, કર્ણવેધમાં, ચૂડાકરણમાં, અને ઉપનયનમાં પુષ્કળ મિષ્ટાન્નપાણી મેળવી શકું એટલા માટે તમે વિવાહ કરો. તમે સસારધર્મમાં પ્રવૃત્ત થયાથી, સર્વદા

ત્રત, નિયમ, પૂજા પાર્વણ અને યજ્ઞયાગમાં રત રહેશો એટલે હું સારી પેઠે મિષ્ટાન્ન પામી શકીશ માટે તમે વિવાહ કરો. કદિ પણ આ વિવાહબંધન તોડશો નહિ. ને તેમ કરશો તો મારાં મિષ્ટાન્નપાણીમાં મોટું વિધન આવી પડશે, એટલે તેવી વાત કરશો તો એક એક ચપેટિકા-પ્રહારથી* તમારાં મોં ફરીજ ગયલાં સમજાશે. અમને અમારા પૂર્વ પુરુષો તરફથી આવી આજ્ઞા મળતી રહી છે.”

આ સગના ભયથીજ પૌરોહિતવિવાહ કદી પણ તૂટી શકતો નથી.

આપણા લોકોમાં જે લગ્નની રીત પ્રચલિત છે, તેને નૈમિત્તિક વિવાહ કહી શકાય. મનુષ્યોમાં આ પ્રકારનો વિવાહ પણ સર્વત્ર પ્રચલિત છે, અનેક પુરુષો અને સ્ત્રીઓ નિત્ય અને નૈમિત્તિક બન્ને પ્રકારના વિવાહનું પાલન કરે છે; પરંતુ નિત્ય અને નૈમિત્તિક વિવાહમાં ખાસ જોદ એ છે, કે કોઈ પણ માણસ નિત્ય વિવાહને ગ્રામ રાખતો નથી; પરંતુ નૈમિત્તિક વિવાહને તે સંઘળાજ પ્રાણીથી પણ ગ્રામ રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ને કોઈ મનુષ્યના નૈમિત્તિક વિવાહની વાત જાણવામાં આવી જાય તો કેટલીક વખતે તેને પકડીને ટીપવામાં આવે છે. મારી સમજ પ્રમાણે આ અનર્થનું મૂળ પુરોહિતોજ છે; કારણ કે નૈમિત્તિક વિવાહમાં તેમને મિષ્ટાન્ન-પાણી મળતાં નથી, એટલે એ વિવાહપદ્ધતિનો ઉન્નત કરવો એજ તેમનો ઉદ્દેશ છે. એટલા માટે સર્વ કોઈ તેમના બોધપ્રમાણે નૈમિત્તિક વિવાહ કરનારને પકડીને ટીપે છે; પરંતુ વધારે નવાહની વાત તો એ છે કે, જે મનુષ્યો પોતે ગ્રામપણે નૈમિત્તિક વિવાહ કરે છે, તેઓ પણ ને બીજા કોઈએ તેનું લગ્ન કર્યું છે એવી ખબર પડે છે કે તરતજ તેને પકડીને કોપરાપાક આપવામાં સામેલ થઈ જાય છે.

આ ઉપરથી હું એવા વિચાર ઉપર આવ્યો છું કે, અનેક મનુષ્યો નૈમિત્તિક વિવાહમાં અંદરખાનેથી સંમત છે. છતાં ગૌર લોકોના ભયથી મોં ફાડી શકતા નથી. હું મનુષ્યસ્થાનમાં વસીને જાણી આવ્યો છું, કે અનેક મોટા માણસોમાં નૈમિત્તિક વિવાહનો આદર વિશેષ છે. જે લોકો આપણા જેવા સુસંઘ છે એટલે કે પાશવજીવિવાળા છે તેઓજ આ વિષયમાં આપણું અનુકરણ કરતા રહે છે. મને એવો પણ વિશ્વાસ છે કે, કાળક્રમે મનુષ્યજાતિ આપણા જેવી સુસંઘ થતાં તે લોકોમાં પણ નૈમિત્તિક વિવાહ સમાજસંમત થશે. અનેક મનુષ્યપંડિતો આ પદનું સમર્થન કરનારા ત્રયો લખવા લાગ્યા છે. તેઓ મોટા સ્વજાતિદિતૈવી છે એમાં સંદેહ નથી. મારા વિચાર પ્રમાણે તેમનું સન્માન વધારવાને તેમને આ બધા સમાજના જોનારની મેઝર નીમવામાં આવે તો ઠીક; અને આજ્ઞા રાખું છું કે, તે લોકો સલામાં હાજર થાય તો આપ તેને બોરાકની વસ્તુતરીકે નહિ ગણી લેવાની સંભાળ રાખજો; કારણ કે તે લોકો આપણા જેવા નીતિય અને લોકહિતૈવી છે.

મનુષ્યોમાં નૈમિત્તિક વિવાહમાં એક બીજાને ખાસ પ્રકાર પ્રચલિત છે, તેને મૈત્રિક વિવાહ પણ કહી શકાય. એ પ્રકારના વિવાહમાં પુરુષ મુદ્રાદ્વારા મૌન સ્ત્રીના કર્તવ્યનો સ્પર્શ કરે છે. (અર્થાત્ પુરુષ સ્ત્રીના હાથમાં અમુક રૂપીઆ મૂકે છે એટલે મૈત્રિક વિવાહ થઈ ગયેલા મનાય છે.)

મહાદેવ્વાઃ—મુદ્રા એટલે શું ?

બૃહદ્વેદાંગૂલઃ—મુદ્રા મનુષ્ય લોકોની એક ખાસ પૂજ્ય દેવતા છે. જે આપની ઉત્સુકતા હશે તો હું તે દેવીનાં ગુણકીર્તન વિસ્તારથી કરીશ. મનુષ્ય જેટલા દેવતાઓને પૂજે છે તે સર્વમાં એના તરફ જ તેમની ભક્તિ વિશેષ હોય છે. એ મહાકર છે. સોના, રૂપા અને તાંબાથી એની પ્રતિમા ઘડવામાં આવે છે; લોહ, ટીન અને કાળવડે એનું મંદિર બનાવાય છે, અને રેશમ, મખમલ, રૂ અને ચર્મ ઇત્યાદિથી એનું સિંહાસન રચવામાં આવે છે. મનુષ્યો રાત્રિદિવસ એનું ધ્યાન ધરે છે, અને કેવી રીતે એનાં દર્શન થાય તેને માટે સર્વદા આક્રિયાક્રાંતિ યત્ન કરતા હોય છે. જે ઘરમાં એ દેવીની મૂર્તિઓ છે એમ જાણવામાં આવે છે તે ઘર રાત્રિદિવસ તેના પૂજારી મનુષ્યોથી ભરનિર્ગળ થયાં કરે છે—ભક્તિભાવ પણ એવો જગતર કે કોઈ પણ પ્રકારે તેઓ દેવીનું મંદિર છોડતા નથી. મારવા છતાં ત્યાંથી ડગતા નથી. જેઓ એ દેવીના ગોર હોય છે અર્થાત્ જેમના ઘરમાં તેનો વાસ હોય છે તેજ માણુમ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ મનાય છે. બીજાં મનુષ્યો સર્વદા તેની આગળ હાથ જોડીને સ્તુતિ કરતા ઉભા રહે છે. મુદ્રાદેવીનો આવો અધિકારી તેમના તરફ સહજ દષ્ટિ કરે તેટલામાં તેઓ પોતાને કૃતાર્થ થએલા માને છે.

દેવતા પણ બહુજ જગૃત છે. એવું કોઈ પણ કાર્ય નથી કે, જે એ દેવીના અનુગ્રહથી સાધી શકાય ન હોય. પૃથ્વીમાં એવી કોઈ પણ ચીજ નથી કે જે એ દેવીના વરથી પ્રાપ્ત થઈ શકતી ન હોય. એવું કોઈ દુષ્કર્મ પણ નથી કે જે એ દેવીના અનુગ્રહથી પાર પડતું ન હોય. એવો કોઈ પણ દોષ નથી કે જે એની અનુકંપાથી ઢંકાઈ જતો ન હોય. એવો કોઈ ગુણુજ નથી કે જે એ દેવીના અનુગ્રહવિના ગુણુતરીકે ઓળખાઈને મનુષ્યસમાજમાં સ્વીકારાઈ શકે. જેના ઘરમાં એ દેવીનો વાસ નથી તેનામાં વળી કયો ગુણુ હોઈ શકે ? અને જેના ઘરમાં એ વિરાજમાન હોય છે તેનામાં પછી દોષ પણ કયો રહે ? મનુષ્યસમાજમાં મુદ્રા મહાદેવીનો અનુગ્રહ પામેલા માણુસો ડાહ્યા ગણાય છે, ધર્મિષ્ઠ ગણાય છે, મુદ્રા-હીનતાનેજ અધર્મ કહેવામાં આવે છે. મુદ્રા હોય તોજ વિકાસ થવાય છે, જેની પાસે મુદ્રા ન હોય અને વિદ્યા હોય તોપણ તેને મનુષ્યશાસ્ત્રાનુસાર મૂર્ખ માનવામાં આવે છે. આપણામાં ‘ મોટો વાઘ ’ એટલે અમિતોદર, મહાદેવ ઇત્યાદિ પ્રચંડ શરીરવાળા વાઘોનું ભાન થાય છે; પરન્તુ મનુષ્યાલયમાં ‘ મોટો માણુમ ’ કહેવાથી આવો અર્થ સમજાતો નથી; આક કે દસ હાથ ઉંચા મનુષ્યનો તેથી બોધ થતો

નથી; પરંતુ જેના ઘરમાં એ દેવીનો વાસ હોય છે તેનેજ ‘ મોટા માણસ ’ કહેવામાં આવે છે. જેના ઘરમાં એ દેવીની સ્થાપના થયેલી નથી હોતી તે પાંચ હાથ લાંબો હોય તોપણ “ સાધારણ માણસ ” જ ગણાય છે.

મુદ્રાદેવીના આવા ચમત્કારિક શુભો જ્યારે સાંભળવામાં આવ્યા ત્યારે મેં સદૃશ્ય કર્યો હતો કે, મનુષ્યાલયમાંથી લઈ આવીને એની વ્યાધાલયમાં સ્થાપના કરવી; પરંતુ પાછળથી જે કંઈ મારા સાંભળવામાં આવ્યું તે પરથી મેં મારો વિચાર માંડી વાળ્યો. મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે મનુષ્યજાતિમાં રહેલા બધાં અનિષ્ટોનું મૂળ આ મુદ્રાદેવીજ છે. વાદ અને એવાં બીજાં અગ્રગણ્ય પશુઓ કદી પણ સ્વર્ગાતિની ઇર્ષ્યા કરતાં નથી; પરંતુ મનુષ્યો તો સર્વદા પોતાની જાતિની ઇર્ષ્યા કરનારાં છે. મુદ્રાપૂજા એજ એનું કારણ છે. મુદ્રાલોભથી સઘળાં મનુષ્યો એક બીજાનું અનિષ્ટ કરવાના પ્રયત્નમાં મડ્યાં રહે છે. મેં પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં જણાવ્યું હતું કે, હજારો મનુષ્યો રણક્ષેત્રમાં એકત્ર થઈને એક બીજાનો મંદાર કરે છે, તેનું કારણ મુદ્રાજ છે. મુદ્રાદેવીનીજ ઉત્તેજનાથી મનુષ્યો પરસ્પર ખૂન કરતાં, લજ્જા કરતાં, પીડા કરતાં, અવરોધ કરતાં, અપમાન કરતાં કે તિરસ્કાર કરતાં અચકાતાં નથી. જાણવા પ્રમાણે મનુષ્યલોકમાંનું એવું કોઈ પણ અનિષ્ટ નહિ હશે કે, જેની પ્રેરણા એ દેવીના અનુગ્રહથી ન થઈ હોય. આ બધું જ્યારે મારા જાણવામાં આવ્યું ત્યારે મુદ્રાદેવીને લઈ આવવાની વાતને નવ ગજના નમસ્કાર કર્યાં, અને તેની પૂજાનો અભિલાષ પણ છોડી દીધો; પરંતુ મનુષ્યો આ સમજતાં નથી. પ્રથમના વ્યાખ્યાનમાંજ મેં કહ્યું હતું કે, તેઓ કેવળ વિચારશૂન્ય છે. સર્વદા એક બીજાના અકલ્યાણના પ્રયત્નોમાંજ પ્રવૃત્ત રહે છે. આથી તેઓ ચાંદીનાં અને તાંબાનાં ચક્રરૂપ સત્રદવાના પ્રયત્નમાં કુભારના ચાકની પેઠે અવિરત મૂમતાં ફરે છે. મનુષ્ય લોકોની લગ્નવિધિ જેવી વિચિત્ર અને હારયજ્ઞનક છે, તેજ પ્રમાણે બીજા રીતરિવાજોનું પણ સમજવું. તેના ઉપર લંબાણથી વિવેચન કરવા જઈ, તો આપના વિષયકર્મનો મમય પુનઃ ઉપરિચય થઈ જાય. એટલા માટે આજે એટલેથીજ સમાપ્ત કરું છું. જે લલિત્યમાં પ્રસંગ મળશે અને અવકાશ હશે, તો અન્ય વિષય ઉપર કંઈક બોલીશ.

આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરીને પંડિતશિરોમણી વ્યાધાચાર્ય બૃહદ્દશાગૃહે પૂજાંઓના પટપટારા વચ્ચે આસન લીધું; એટલે દીર્ઘનય નામના એક યુવાન વિદ્વાન વાગે હીડીને ધુરુરુરુરુ શબ્દથી ચર્ચાનો આરંભ કર્યો.

દીર્ઘનય મહાશય ગર્જના કરીને બોલ્યા; “ સભ્ય વ્યાધાગૃહસ્થો ! હું આજના ભાષણકર્તાના ઉત્તમ વ્યાખ્યાન માટે તેમનો ઉપકાર માનવાનો આનંદાપક દરાવ જીવું કરું છું; જનાં એટલું કહેવાની મને ફરજ પડે છે કે, આજનું ભાષણ તદ્દન મોટું અને અમન્ય વાનોથી ભરેલું છે તથા વક્તા મોટા મૂર્ખશિરોમણી છે. ”

પ્રમુખ:—આપ શાંત થાઓ. સભ્ય જાતિના લોકો આટલી રપટ રીતે ગાળા દેતા નથી. વ્યંગમાં તમે આ કરતાં પણ વધારે સખત ગાળા દઈ શકો એમ છે.

દીર્ઘનખ:—જેવી આરા ! વક્તા વણા સત્યવાદી છે. તેમણે જે જે કહ્યું છે તેમાંના મોટા ભાગની હકીકત ઉપગમી કાઢેલી હોવા છતાં તેમાંની એકાદ બે વાત માચી માન્ય પડે છે. આપણે કબૂલ રાખીએ છીએ કે તેઓ મહા સમર્થ વિદ્વાન છે. આપણામાંના અનેક જાણુનો અભિપ્રાય એવો હશે કે, જેમના વ્યાખ્યાનમાં ખામ જાણવા જેવું કંઈ પણ ન હતું; પરંતુ આપણે જે કંઈ લાલ મેળવી શક્યા છીએ તે બદલ આભારની લાગણી દર્શાવવીજ જોઈએ. જો કે હું વ્યાખ્યાન કરના મંત્રણા ક્યનને અનુમોદન આપી શકતો નથી. ખાસ કરીને પહેલી વાત તો એ છે કે, મનુષ્યોમાં 'લગ્ન' કાને કહેવામાં આવે છે તેની વક્તાને માહિતી નથી વ્યાધાન્યાયી કુદરક્ષાને માટે કાંઈ પણ વાધ કાંઈ પણ વાધજન પોતાની મહચરી બનાવે, (સહચરી એટલે સાથે ચરે તે) તેનેજ આપણે લગ્ન કહીએ છીએ. મનુષ્યવિવાહ આ પ્રકારનો નથી. માણસ સ્વસાવથીજ દુર્નિજ અને પ્રભુ-ભક્ત છે, એટલે મનુષ્યમાત્ર એક એક, પ્રભુની ઇચ્છા રાખે છે. આથી દરેક માણસ એક એક સ્ત્રીને પોતાના પ્રભુતરીકે નિયોજે છે, અને એનેજ એ લોકો વિવાહ કહે છે. જ્યારે તેઓ કાંઈને સાક્ષી રાખીને પ્રભુ-નિયોગ કરે છે ત્યારે તે વિવાહને પૌરોહિત વિવાહ કહેવામાં આવે છે. સાક્ષીનું નામ પુરોહિત છે. બૃહદ્સાંગૂલ મહા-શયે વિવાહમંત્રના જે અર્થ કર્યા હતા તે જોડા છે, ખરો અર્થ આ પ્રમાણે છે.

પુરોહિત:—જોલો, મારે કયી બાબતમાં સાક્ષી થવાનું છે ?

વર:—આપ સાક્ષી રહેજો કે હું આ સ્ત્રીને જીવનપર્યંત મારા ઉપર મતા ચલાવવાને નિયુક્ત કરે છું.

પુરોહિત:—ખીજું કાંઈ ?

વર:—મીજું એ કે, હું જન્મપર્યંત એના ચરણકમળનો ગુલામ થઈ રહીશ. ગટલો મેળવવાનો ભાર મારા ઉપર અને ખાવાનો ભાર એના ઉપર.

પુરોહિત:—(કન્યા પ્રતિ) હું થું કહે છે ?

કન્યા:—હું એ સેવકને ખુશીથી સ્વીકારું છું. જેટલા દિવસ મારી ઇચ્છા હશે તેટલા દિવસ એને ચરણમેવા કરવા દઇશ. જે દિવસે એની જરૂર નહિ જણાશે તે દિવસે લાત મારીને બહાર કાઢીશ.

પુરોહિત:—શુભમસ્તુ

આ પ્રમાણેની ખીજ પણ અનેક જલો એમના ભાષણમાં છે. દાખલાતરીકે સુનાને વક્તાએ મનુષ્યપૂજીત દેવતા તરીકે ઓળખાવી છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તે દેવતા નથી. મુદ્રા એક જાતનું વિષયક છે. માણસો વિષપ્રિય હોય છે; તેટલા આટલે તેઓ મુદ્રા (પૈસા) માસ કરવાના યત્ન કરતા રહે છે. મનુષ્યો મુદ્રાભક્ત

છે એવું જાણીને મને પ્રથમ એવો વિચાર થયો હતો કે; “મુદ્રા ટાણુ જાણે કેવીકે ઉમદા ચીજ હશે; મારે તેને એક દિવસ ચાખી જોવી પડશે.” એક દિવસ વિદ્યાધરી નદીના તીરે એક મનુષ્યને હણીને બોજન કરતી વખતે તેના વસ્ત્રમાંથી કેટલીકે મુદ્રા મળી આવી. નજરે પડતાંજ મેં તેને ઉદરસ્થ કરી દીધી; પરંતુ બીજે દિવસે પેટમાં પીડા થવા લાગી, તો પછી મુદ્રા એ એક પ્રકારનું વિષ છે એમાં શક શી ? ”

દીર્ઘનયે આ પ્રમાણેનું ભાષણ સમાપ્ત કર્યા પછી બીજા કેટલાકે વ્યાધિમહા-શયોએ ઉઠીને ભાષણ કર્યાં. છેવટે સલાપતિ અમિતોદર મહાશય ઉપસંહાર કરતાં બોલ્યા કે:—

“હવે સાંજ પડી ગઇ છે અને વિપવર્કમનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. વળી હરિણુદળ ક્યારે આવી પહોંચશે તેનું પણ નક્કી નથી, એટલા માટે લાંબુ ભાષણ કરીને કાલક્ષેપ કરવાની જરૂર નથી. આજનું વ્યાખ્યાન ધણું સુંદર થયું છે—અને તે માટે બહુલાભૂલ મહાશયના આપણે ધણા ઉપકૃત છીએ, હું એક વાત જણાવવા માગું છું તે એ કે, આપે બે દિવસ સુધી જે વ્યાખ્યાન સાંભળ્યાં તે પરથી આપ અવશ્ય સમજી શક્યા હશે કે, મનુષ્યો ધણું અસભ્ય પ્રાણી છે; અને આપણા જેવાં સુધરેલાં પણ બીજાં કેાઇ નથી. તો આપણી કુરજ છે કે આપણે મનુષ્યોને કેળવણી આપીને આપણા જેવાં સભ્ય બનાવવાં. મને લાગે છે કે, મનુષ્યજાતિને સુધારવાને માટેજ પરમાત્માએ આપણને આ સુંદરવનની ભૂમિમાં મોકલ્યા છે. વિશેષમાં મનુષ્યો સંસ્કારી થતાં તેમનું માંમ પણ કંઇક વધારે સ્વાદિષ્ટ થશે અને આપણે તેમને વધારે સહેલાઇથી પકડી શકીશું; કારણ કે કેળવણી વધતાં તેઓ સહજ સમજી શકશે કે વ્યાધાદિના આહાર અથે શરીર કાન કરવું એજ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે, આવી રીતની કેળવણી આપણે તેમને આપવા માગીએ છીએ. એટલા માટે આપ એ વિષયમાં સંમત થશોજ, વ્યાધ લોકોની કુરજ છે કે, પ્રથમ મનુષ્યને સભ્ય બનાવવા, અને તે પછી તેમનું બોજન કરવું.”

સલાપતિ મહાશયે આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરીને પૂછાંના ભારે પદ-પટારવ વચ્ચે આસન લીધું; એટલે સલાપતિનો ઉપકાર માનીને વ્યાધસભા વિસ-ર્જન થઇ અને સઘળાએ જેમને જ્યાં ફાલ્યું તે તરફ વિપવર્કમને માટે પ્રયાણ આદર્યું.

જે રથએ સલાતું અધિવેશન થયું હતું, તેની ચોપામ કેટલાંક મોટાં મોટાં જણો હતાં. કેટલાકે વાનરો તેની ઘટામા છુપાઇને બેઠા બેઠા વ્યાધ વક્તાઓનાં ભાષણો સાંભળતા હતા. વ્યાધ લોકો સલાસ્યાન છોડી જવા પછી એક વાનરે ડોકું બહાર કાઢીને બીજાને બોલાવીને કહ્યું:—“કેમ ભાઇ ડાળપર છો તો ખરા ને ? ” બીજાએ ઉત્તર આપ્યો “ જ મોઢો છું ! ”

પહેલો:—આવ ત્યારે, આપણે એ વાદીનાં ભાષણની સમાલોચના કરીએ.

ખીન્ને:—શા માટે ?

પહેલો:—એ વ્યાધિજ્ઞતિ આપણી પરાપૂર્વની રાત્રુ છે માટે ચાલો તેમની કંઈક નિદા કરીને વેર વાળી લઈએ.

ખીન્ને:—જરૂર એ કામ તો આપણી જ્ઞતિને માટે સર્વથા યોગ્યજ છે.

પહેલો:—હીક ત્યારે જરા જો તો આટલામાં કોઈ વાધ રહ્યો તો નથીને !

ખીન્ને:—ના, તોપણ આપ જરા સંતાપને બોલજો.

પહેલો:—એ વાત ખરામર છે ! નહિ તો કોણ જાણે કયે દિવસે કોઈ વાધના પાત્રમાં સપડાઈ જવાય અને તે આપણું પાણી કરી જાય !

ખીન્ને:—કહો કયા કયા દોષ છે ?

પહેલો:—પ્રથમ તો વ્યાકરણ અશુદ્ધ હવું. આપણે વાનરજ્ઞતિ વ્યાકરણમાં ઘણીજ પ્રતીણ. એ લોકોનું વ્યાકરણ આપણા વાનરવ્યાકરણ જેવું નથી.

ખીન્ને:—ખીલું કંઈ ?

પહેલો:—એ લોકોની ભાષા ઘણી મોળી છે.

ખીન્ને:—અલગત, એ લોકો વાનરોની પેઠે વાત કરી જાયતા નથી.

પહેલો:—દાખલાતરીકે પેલા અમિતોદારે કહ્યું કે “ વ્યાધિ લોકોનું કર્તવ્ય છે કે પ્રથમ મનુષ્યને સભ્ય બનાવવા અને પછી તેનું બોજન કરવું.” એને દેહાણે “પ્રથમ મનુષ્યોનું બોજન કરવું અને પછી તેમને સભ્ય બનાવવા” એમ કહ્યું હોત તો મજત હવું.

ખીન્ને:—એમાં શક શો ?—નહિ તો આપણે વાનરો શા માટે કહેવાત ?

પહેલો:—આપણુ કેવી રીતે અપાય, તેમાં શું શું બોલવું જોઈએ, તેની એ લોકોને કયા ખબર છે ? ભાષણુ આપતાં વચમાં ઘાત ક્યકયાવરા જોઈએ, કંઈક કૂદાકૂદ થવી જોઈએ, એકાદ બે વાર અંતરનો ભાવ દર્શાવે તેવાં મોં થવાં જોઈએ. વળી વચમાં વચમાં એકાદ બે વખત કેળું કરડતાં જવું જોઈએ. એ લોકોની ફરજ છે, કે તેમણે આપણી પાસેથી એ વિષયને લગતું કંઈક શિક્ષણ મેળવવું.

ખીન્ને:—આપણી પાસેથી શિક્ષણ લેવાથી તેઓ વાનર થાય, વ્યાધિ અને નહિ.

દરમ્યાન ખીન્ન પણ કેટલાક વાનરો સાહમ કરીને બહાર પડ્યા. તેમાંના એક જણાવ્યું, મારી મમજ પ્રમાણે વ્યાખ્યાનનો મોઢામાં મોઢો દોષ એ છે કે, બૃહદ્દસાંગૂલ પોતાના જ્ઞાન અને બુદ્ધિજગથી શોષેલી અનેક નવી વાતો બોલ્યા છે. એ મધગી વાતો કોઈ પણ અચમત્કારથી મળી આવતી નથી. જે વાત પ્રાચીન અંધકારનાં લખાણનું પિષ્ટચેષ્ણુ ન હોય તે કહેતી મહાદોષ છે આપણે વાનરજ્ઞતિ સાંગા કાળથી આવેલુંજ આવતા આતીને વાનર લોકોની પ્રતિષ્ઠા વધારતા આત્યા ધીએ-વ્યાત્રીએ આ પ્રમાણે ક્યું નથી એ મહા પાપ છે.

એટલામા એક સુદર વાનરી બોલી ઉઠી :—“મને તો એ સધળા ભાપણોમા હજારો દોષોનું ટીપણું જણાય છે . એ ભાપણમા અનેક ઠેમણે તેઓ શુ કહેવા માગે છે તે સમજી શકી નથી, તો જે ભાપણ આ પ્રમાણે અમારી સ્ત્રીઓની વિદ્યા-સુદ્ધિને પણ અગમ્ય હોય તે મહામેય નહિ તો ખીજું શુ ”

ખીજા એક વાનરે જાહેર કર્યું “મને ખાસ દોષ તો શોધી કાઢતા નથી આવડતું પરંતુ હું આવન જાતની મુખભાગી* કરી શકું છું અને અશ્લીલ ગાળાગાળી કરીને મારી સભ્યતા અને રસિકતાનો પ્રચાર કરી શકું છું ”

આ પ્રમાણે વાનરો બ્યાન લોકોની નિદામાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયા હતા એ જોઈને એક રથૂળ દેહધારી વાનર બોલ્યો કે “આપણે જે નિન્દાવાદ ચલાવ્યો છે તેનાથી અપમાન પામી બૃહદનાગૃવ બોડમા જઈને મરી જશે ચાલો હવે આપણે કેળાં આરોગીએ’

વાણ

(મહાભારતમાંથી ભાષાંતર)

જનમેજય બોલ્યા:—હે મહર્ષે આપે કહ્યું હતું કે, કલિયુગમાં બાણ નામનાં એક પ્રકારનાં મનુષ્યો પૃથ્વીપર આવિર્ભૂત થશે. તેઓ ક્યા પ્રકારનાં મનુષ્યો હશે અને પૃથ્વીપર જન્મ ધારણ કરીને શું શું કર્યું કરશે તે સાંભળવા મને ધણી ઉત્કંઠા થઈ છે. આપ અનુગ્રહ કરીને તેનું સવિસ્તર વર્ણન કરો.

વૈશંપાયન બોલ્યા:—હે નરસેન! હું તેજ વિચિત્રશુદ્ધિ, આહારનિદ્રાકુશળ, બાણ લોકોની ક્યા કદં છું; આપ શ્રવણ કરો. હું તેજ ચરમાલંકૃત, ઉદારચરિત્ર, બહુ-ભાષી, મિષ્ટાન્નપ્રિય બાણ લોકોનું ચરિત્ર કીર્તન કરું છું; આપ શ્રવણ કરો. હે રાજન! જેઓ વિચિત્ર વસ્ત્રધારી, વેત્તહરતૃ અલંકૃતકેશ અને હોલણુટધારી હશે તેઓજ બાણ જેઓ વાગ્યુદ્ધમાં અજેય, પરભાષાપારદર્શી, માતૃભાષાવિરોધી હશે તેઓજ બાણ મહારાજ ! એવા અનેક મહાશુદ્ધિસંપન્ન બાણઓ જન્મ લેશે કે, જેઓ માતૃભાષામાં વાતચીત કરવામાં અસમર્થ હશે. જેમની દૃષ્ટિ ઇન્દ્રિયો સ્વતંત્ર અને તેથીજ અપવિત્ર હશે. જેમની કેવળ રસતેન્દ્રિય પણુ પરગતિનું એકું ખાવાથી પવિત્ર હશે; તેઓજ બાણ. જેમનાં ચરણ માંસ-અસ્થિવિહીન શુષ્ક કાળક સમાન હોવા છતાં, જેઓ પદ્મપદ્મમાં વીર, હરત દુર્બળ હોવા છતાં લેખિની + પદ્મવામાં અને વેતનગ્રહણમાં સ્વપદ્મ *; ચર્મ કામળ હોવા છતાં પણુ સાગરપાર-નિર્મિત ખામ પદ્મથોના પ્રકારમાં સહિષ્ણુ, સંક્ષેપમાં જેમની ઇન્દ્રિયમાત્રની આ પ્રમાણે પ્રશંસા કરી શકાય તેઓજ બાણ. જેઓ વિના ઉદેશે સંચય કરશે, સંચયને માટે ઉપાર્જન કરશે, ઉપાર્જનને માટે વિદ્યાધ્યયન કરશે વિદ્યાધ્યયનને માટે પરીક્ષા-પ્રશ્નની ચોરી કરશે તેઓજ બાણ.

મહારાજ ! બાણ શબ્દ માનાર્થે વપરાશે. જેઓ કલિયુગમાં ભારતવર્ષમાં રાજ્યાભિષિક્ત થઈને અગ્રેજ નામે પ્રસિદ્ધ થશે તેઓ 'બાણ' શબ્દથી કારકુન અને વેપારી સમજશે. નિર્ધન લોકો બાણ શબ્દ પોતાના કરતાં વધારે ધનવાન માણસો માટે વાપરશે. સેવક લોકો બાણ શબ્દને અર્થ શેક કરશે; પરંતુ એ સઘળાથી પણુ નૃદા કેવળ 'બાણ-જીવન' ગાળવાની અભિલાષા ધરાવનાર કેટલાંક મનુષ્યો જન્મશે. હું કેવળ તેમનાં જ ગુણકીર્તન કરું છું. જેઓ વિપરીત અર્થ કરશે તેમનું આ મહાભારત-શ્રવણ નિષ્ફળ જશે, અને તેઓ ગોજન્મ ગ્રહણ કરીને બાણ લોકોનું ભક્ષ્ય બનશે.

હે નરાધિપ ! બાણલોક દ્વિતીય અગસ્ત્ય સમાન બનીને સમુદ્રરૂપી વાન્સી (મંદિરા) નું શોષણ કરશે, કાચનાં પાત્ર એ લોકોનાં જળપાત્ર બનશે, અગ્નિ એ લોકોનો

આગાધીન થશે 'તમાકુ' અને 'ચીરટ' નામનાં એ અભિનવ ખાંડવવનનો આશ્રય લઈને રાત્રિદિવસ એ લોકોના મુખમાંજ લાગી રહેશે. જે પ્રમાણે એમના મુખમાં તે પ્રમાણે જરૂરમાં પણ અગ્નિ સદા પ્રજ્વલિત રહેશે; અને રાત્રિના તૃતીય પ્રહરપર્યંત એ લોકોના રચના બંને પ્રદીપોરૂપે બળ્યા કરશે. એમના સંગીત અને કાવ્યમાં પણ અગ્નિદેવ વિરાજમાન રહેશે, તે સ્થળે તે 'કામાગ્નિ' અને 'હૃદયાગ્નિ' નું રૂપ ધારણ કરશે; વારવિલાસિની (વેશ્યાઓ) એના મત પ્રમાણે એમના કપાળમાં (લાઘ્યમાં) પણ અગ્નિદેવ વિરાજમાન રહેશે. વાયુનુંજ એ લોકો ભક્ષણ કરશે. મન્યતાને ખાતર તે કઠોર કાર્યનું નામ રાખશે. 'વાયુસેવન' ચન્દ્ર એમના ઘરમાં અને ઘરની બહાર મદા વિરાજમાન રહેશે-કદાચ હુલ્લમાં દકાપલો પણ રહેશે. કોષ (એટલે મોડે સુધી ભટકશે કે) પ્રથમ રાત્રિએ કૃષ્ણ પક્ષનો ચંદ્ર અને શેષ રાત્રિએ શુકલ પક્ષનો ચંદ્ર જશે. કોષ એનાથી વિપરીત પણ કરશે સૂર્ય એમનાં દર્શન કરી શકશે નહિ. યમ* એમને બૂલી જશે. કેવળ અશ્વિનીકુમારોનાં મદિરનું નામ રહેશે "આસ્તાબલ"†

હે નરસેષ ! જેઓ કાવ્યરસાદિથી વિમુખ, સંગીતપર એટલી પ્રીતિ ધરાવનાર કે હમ્મ કોકિલનોજ આહાર કરી જનારા, અને જેમનું પાંડિત્ય કેવળ નિશાળ અને ટોલેજના ગ્રંથોમાંજ બધાયલું હશે, તે છતાં જેઓ પોતાને અનન્તજ્ઞાની તરીકે ઝાળખાવશે તેઓજ બાણ. જેઓ કાવ્યમાં કંઈ પણ સમજતા ન હશે છતાં કાવ્ય-પાઠમાં અને સમાલોચનામાં પ્રવૃત્ત થશે, જેઓ વારાંગનાઓના રાગડનેજ સંગીત મનજશે; અને જેઓ પોતાને નિશ્ચય બુદ્ધિવાળાતરીકે ઝાળખાવશે, તેઓજ બાણ. જેઓ રૂપમાં કાર્તિકેયના કનિષ્ઠ બ્રાતા, ગુણમાં નિર્ગુણ પદાર્થ જેવા, કર્મમાં જડ-ભરત જેવા અને વાતોમાં સરસ્વતી સમાન હશે તેઓજ બાણ; જેઓ ઉત્સવને માટે દુર્ગાપૂજન કરશે, ગૃહિણીની પ્રસન્નતા માટે લક્ષ્મીપૂજ કરશે, ઉપગૃહિણીની પ્રસન્નતા માટે સરસ્વતી (!) પૂજ કરશે અને બકરાના (માસના) લોભથી ગંગાપૂજન કરશે તેઓજ બાણ જેમનું ગમન તરેહ તરેહનાં વાહનોમાં શયન હોટેલોમાં, પાન શરાબનું અને આહારમાં સથી બ્રહ્મ હશે તેઓજ બાણ, જેઓ મહાદેવસમાન માદકપ્રિય, બલમમાન પ્રભેત્પાદનપરાયણ અને વિષ્ણુમમાન લીલાપદુ હશે તેઓજ બાણ.

હે કુરુક્લબપથુ ! વિષ્ણુ સાથે એ બાણ લોકોનું સાદસ્ય વધારે રહેશે. વિષ્ણુની પેઠે એમની પાસે લક્ષ્મી અને સરસ્વતી બંનેજ રહેશે. વિષ્ણુની પેઠે એ લોકો પણ

* ૧-જમ ૨-મંચમ + ૧-રેટમલ, તખેલો ૨-આસ્થા-બળ. ભાવાર્થ એવો છે કે, બાણ લોકો યમ નિયમ વગેરે બૂલી જશે, અને "આસ્થાબળ" શબ્દ પણ કેવળ તખેલાના પર્યાય તરીકેજ રહી જશે અર્થાત્ આસ્થાબળને પણ એ લોકો બૂલીજ જશે.

† અંગાળા તરફ ગંગાપૂજનમાં બકરાનો વધ કરવાની અને તેનો પ્રસાદ લેવાની પ્રથા હશે.

અનંતશ્યામાશાધી * યશે. વિષ્ણુની પેઠે એમના પશુ દશ અવતાર યશે. જેમકે કારકુન, માસ્તર, સુધારક, ઑદિસ મેનેજર, ડોક્ટર, વકીલ, માછરોટ્ટ, જમીનદાર, ઑડિટર, અને નિષ્કર્મા.† વિષ્ણુની પેઠે એ લોકો સઘળા અવતારોમાં અમિતબળ-પરાક્રમથી અમુરગણોનો વધ કરશે. કારકુન અવતારમાં દુષ્ટતરૂપી અસુરનો વધ, માસ્તર અવતારમાં વિદ્યાર્થીનો વધ, રોશન માસ્તર અવતારમાં ડીકીટહીન મુસાફરનો વધ, સુધારક અવતારમાં મિથાન્તાભિલાષી પુરોહિતનો વધ, મેનેજર અવતારમાં અંગ્રેજ વેપારીઓનો વધ, ડોક્ટર અવતારમાં રોગીનો વધ, વકીલ અવતારમાં અસીસનો વધ, મેજ-સ્ટ્રેટ અવતારમાં ન્યાય માગનારનો વધ, જમીનદાર અવતારમાં ટ્રેડનો વધ, ઑડિટર-અવતારમાં આગરદાર લોકોનો વધ, અને નિષ્કર્માવતારમાં તળાવનાં માછલાનો વધ કરશે. x

મહારાજ ! પુનઃ શ્રવણ કરો. જેમનું વચન હૃદયમાં એક, કથનમાં દશ, લેખનમાં સો અને કલહમાં સહસ્ત્ર યશે તેઓજ આપુ. જેમનું બળ હાથમાં એક ગણ, મુખમાં દશગણ, પૃષ્ઠે ચતુર્ગણ, અને કાર્યકાળે અદૃશ્ય યશે તેઓજ આપુ. જેમની બુદ્ધિ બાલ્યકાળે પુરતકમાં, યૌવનકાળે ખાટલીમાં અને ધરપણમાં (નવી) ગૃહિણીના અચળમાં (ખાળામાં) હશે તેઓજ આપુ. જેમનો ઇષ્ટ દેવતા અંગ્રેજ, ગુરુ બ્રાહ્મ-ધર્મદેતા, વેદ અંગ્રેજ વર્તમાનપત્ર અને તીર્થ " નેશનલ ઇન્ડિસ્ટર " હશે તેઓજ આપુ. જેઓ મિશનરી આગળ † ખ્રિસ્તિ, † કેશવચંદ્ર પાસે બ્રાહ્મ, પિતા પાસે હિન્દુ અને ભિક્ષુક બ્રાહ્મણ સમીપ નાસ્તિક હશે તેઓજ આપુ. જેઓ પોતાને ઘેર જલપાન કરે, મિત્રોને ત્યાં મઘપાન કરે, વેશ્યાગૃહે ગાલિપ્રદાન શ્રવણ કરે અને ઉપરિ સારું-અને ત્યાં ધક્કામુક્કી સહન કરે તેઓજ આપુ. જેમને સ્નાનસમયે તેલની સાથે ધૂણા, આહાર સમયે પોતાની આંગળીઓ સાથે ધૂણા, અને વાતચિત સમયે માતૃકાષા સાથે ધૂણા હશે તેઓજ આપુ. જેમનો યત્ન કેવળ વસ્ત્રપરિધાન કરવામાં, તત્પરતા કેવળ ઉમેદવારીમાં, ભક્તિ કેવળ ગૃહિણી અથવા ઉપગૃહિણીમાં અને ક્રોધ કેવળ મદ્યથો ઉપર હરો તેઓજ નિઃખેદ આપુ.

હે નરનાથ ! મેં હમણાં જેમની કથા કરી, તેમના મનમાં એવી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થશે કે, " અમે તાજૂવચર્વણ કરીને, ગાદી તકીઆનું અવલબન કરીને † દિલાખા-મિશ્રિત વાતો કરીને અને તમાકુસેવન કરીને ભારતવર્ષનો પુનરુદ્ધાર કરીશું. "

જનમેજય કહેતા હવા:- " હે મુનિપુત્ર ! આજીવોકાનો જય થાઓ ! આપ અન્ય પ્રસંગનો આરંભ કરો. "

* ૧ શેપશાધી, ૨ અનેક સ્ત્રીઓ સાથે શયન કરનાર, † નિરુદ્ધમી.

+ બગાળામાં † સ્ત્રી જાતના દિંદુઓમાં પશુ મઝાળી ખાવાનો રિવાજ ધણો સામાન્ય છે, અને તેટલા માટે દરેક મારી ગિયતિનો માણસ પોતાપોતાના આંગણમાં નાનું મગધું તળાવ-જેને † જેઓ ' પુષ્કરણી ' કહે છે-ગળે છે નિરુદ્ધમી અવતારમાં આજીવોકાનું કામ તેમાંનાં માછલાં માગ્વાનું.

ભાગ ૬૦

૧. તિરસ્કાર. ૨. દેશગુજરાતી. .

ગર્દભ

હે ગર્દભ ! મેં પ્રદાન કરેલા આ નવીન તૃણમગ્ધનું ભક્ષણ કરો.

હું ગાય વાછરડાં વગેરેને પણ અગમ્ય એવાં સ્થળોમાંથી મહામહેનતે નવગ્રહ-કણ્ઠથી સિચિત સુગંધયુક્ત તૃણની કુખળો એકત્ર કરી લાવ્યો છું. આપ તેને સુંદર મુખમંડળમાં ગ્રહણ કરીને મોતીને પણ લગ્નવે એવા દાંતથી ચાવીને મારા પ્રતિ અનુગ્રહ કરો.

હે મહાભાગ ! આપની પૂજન કરવાની મને ઇચ્છા યથા છે, કારણ કે આપ મર્વત્ર નંજરે પડો છો; એટલા માટે હે વિશ્વવ્યાપિન ! મારી પૂજન ગ્રહણ કરો.

મને પૂજ્ય વ્યક્તિની શોધમાટે વિવિધ દેશોમાં અને વિવિધ સ્થળોમાં પરિભ્રમણ કરતાં જણાયું છે કે, આપ સર્વત્રજ વસેલા છો, અને સઘળાજ આપની પૂજન કરે છે; એટલા માટે હે લંબકણ્ઠ ! મારી પૂજન પણ સ્વીકારો.

હે ગર્દભ ! કોણ કહે છે કે, આપનું પદ ક્ષુદ્ર છે ? દરેક સ્થળે હું આપને ઉચ્ચ-પદ ઉપરજ જોઈ ચકું છું. તમે ભક્તમંડળીથી વીંટળાઈને ઉચ્ચાસનપર ભેસી ધાસતી મોટી મોટી પૂજાઓ આરોગ્યા કરો છો. લોકો તમારી શ્રવણેન્દ્રિયની પ્રશંસા કરે છે.

તમેજ ન્યાયાસનપર વિરાજમાન થઈને આમતેમ મહાકર્ણુદયનું સંચાલન કરો છો, તેમાંની ઉંડી ગુફાઓ જોઈને વકીલ નામના કવિઓ તેમાં નાનાવિધ કાવ્યરસ રેડી રહે છે, ત્યારે તમે શ્રવણતુભિના મુખથી વશીભૂત થઈને નિદ્રાધીન થઈ જાઓ છો.

હે બૃહ-મુણ્ડર ત્યારે તેજ કાવ્યરસથી આર્દ્ર થઈને તમે દયાળુ બની અમીમ દયાના પ્રભાવથી રામાનું સર્વસ્વ કાળાને આપો છે, અને કાળાનું સર્વસ્વ ધનાને આપો છો; આપની દયાનો પાર નથી ૩

હે રજઃગૃહભૂપણ્ય ૪ ! કોઈ કોઈ વખતે મારા જોવામાં આવે છે, કે તમે પૂછકું છુપાવીને સરસ્વતી મંડપમાં કાશાસનપર વિરાજમાન થઈને દેશી બાળકોને ગર્દભ-લોકની પ્રાપ્તિનો ઉપાય દર્શાવો છો. બાળકો ગર્દભલોકમાં પ્રવેશ કર્યા પછી “મેટ્રી ક્યાં પાસ થયો” “મેટ્રીક્યાં પાસ થયો” એમ પોકારતાં મહા ગર્જન કરી મૃતે છે; જે માંજળીને હું ભયભીત થઈ જાઉં છું.

હે પ્રકાષ્ટોદર ૫ ! સંસ્કૃત પાઠશાળામાં કુશાસનપર વિરાજમાન થઈને, તૈલમિચિત લલાટપ્રદેશમાં ચંદનની નદી તાણીને, હાથમાં દંડ ધારણ કરીને તમેજ ગોળી રહો છો. તમે કરેલાં શાસ્ત્રનાં વ્યાખ્યાન સાંભળીને હું તમને અનેક વાર ધન્યવાદ

૧. બે લાંબા કાનોનું. ૨. મોટા માથાવાળા. ૩ ઉધો ઇન્દ્રિય આપનાર કેટલાક ન્યાયાધીશો ઉપર આ દંડાર છે. ૪ ધોખીના ધરનું બૂપણ્ય ૫ મોટા ઉદરવાળા.

આપુ છું, એટલા માટે હે મહાપરો ! મેં પ્રદાન કરેલા કામન તૃણાકુરો બક્ષણ કરો
લક્ષ્મીની કૃપા તમાગ ઉપર છે—તમે ન હોત તો બીજા કોઈના ઉપર પણ કમ-
જાની કૃપા થાત નહિ તમારી પાસેથી તે કદી પણ ખમતીજ નથી પરન્તુ તમે
તેના બુદ્ધિમળથી સર્વદાજ ત્યાગ કરતા રહો છો અને તેથીજ લક્ષ્મીપત્ર ચચત
તાનુ કલક લાગેલુ છે, એટલા માટે હે સુપુત્ર ! તૃણબક્ષણ કરો

તમેજ ગાયક છો પડ્મજ, ઋષભ, ગાન્ધાર દત્યાદિ સપ્તસુર આપને કંઠસ્થ છે-
બીજા લોકો લામા વખતસુધી તમારે અનુકરણ કરીને, ઘોળી દાદી થતા છતા પણ
અનેક પ્રકારે ઉધરસ ખાવાનો અભ્યાસ કરીને તમારા જેવો સ્વર પ્રાપ્ત કરે છે હે
લેગવકઃ ! ધાસ ખાઓ

~ ~ ~ ~ ~

તમે વિવિધરૂપે વિવિધ દેશોને પ્રકશિત કરીને યુગ યુગમા પ્રતિષ્ઠિત થયા હો-
હમણા તપગ્યામળે, બ્રહ્માના વરદાનથી તમે આ દેશમા અથાવલોકનકારરૂપે અવ-
તીર્ણ થયા છો

હે લોભશાનતાર ! ૧ મેં આણેના નવીન કામન તૃણાકુરો બક્ષણ કરો તેથી
હું પરમ આનન્દ પામીશ

હે મહાપુત્ર ! તમે ક્યારેક રાજ્યભાગ વહન કરો છો, ક્યારેક પુસ્તકભાર વહો
છો, ક્યારેક ધોખીની ગાંસડી વહો છો હે લોભરા ! ક્યો ભાર સૌથી અધિક છે તે
જણાવવા કૃપા કરો

તમે ક્યારેક ખડ ખાઓ છો, ક્યારેક ડફળા ખાઓ છો, ક્યારેક મથકારનું
મગજ ખાઓ છો હે લોભરા ! એમાંથી ક્યો પદાર્થ સુભક્ષ્ય છે, તે આ બાળ
કને બતાવો

હે સુન્દર ! તમારૂં રૂપ જોઈને મોહિત થયો છું તમે ન્યારે વૃક્ષતળે ઉભા
-હીને નવવર્ષા-જળથી છટાઓ છો, બે મહા કર્ણુ ઉઘા કરી સુખચદ્ર વિનીત
રાખી, ચમુદ્રય ક્ષણમા ઉધાડતા, ક્ષણમા બધ કગતા ભિન્નતા ઉભા ગરો છો
તમારા પૃથ્વિ ઉપરથી, મસ્તક ઉપરથી અને રક્ત ઉપરથી વસુધારા વહી રહે છે
ત્યારે તમે મને ઘણા સુન્દર લાગો છો હે જનમનમોહન ! કંઈક ધામ તો આરોગે

વિષાતાએ તમને તેજ આપી નથી એટલા માટે તમે શાન્ત છો વેગ આપ્યો
નથી એટલા માટે સુધીર છો બુદ્ધિ આપી નથી, એટલા માટે વિદ્યાનુ છો, અને
બોળે ન વહો તો ખાના પામતા નથી, એટલા માટે તમે પરાંપકારી છો હું આપના
ચરોચાન કરે છું આપ ધાસ આગળે મને સુખી રો

વસન્ત અને વિરહ

પ્રમીલા.—મખિ ! ઋતુરાજ વસન્તનો આજે પૃથ્વીપર ઉદય થયો છે. આવ, આપણે વસન્ત-વર્ણન કરીએ. ખાસ કરીને આપણે બન્ને વિરહિણી છીએ; પ્રાચીન કાળની વિરહિણી સ્ત્રીઓ ચિરકાળથી વસન્ત-વર્ણન કરતી આવી છે; ચાલો આપણે પણ તેમજ કરીએ.

સરલા:—એન ! કીક કહે છે. આપણે કન્યાશાળામાં લખતાં વાંચતાં શીખીને કેવળ કુટણા કુટી કુટીનેજ મરીજાયે છીએ. ચાલો, આજે કાવ્યસમાલોચના કરીએ.

પ્રમીલા:—એન ! ત્યારે આરંભ કરો. સખિ ! ઋતુરાજ વસન્તનો સમાગમ થયો છે. જો, પૃથ્વીએ કેવો અનિર્વચનીય ભાવ ધારણ કર્યો છે. જો, આત્મલતા કેવી નવમુકુલિત થઈ રહી છે—

સરલા:—વૃક્ષે વૃક્ષે ફળ-પુષ્પ ઝુટી રહ્યાં છે.

પ્રમીલા:—મલયસમીર મંદ મંદ વહી રહ્યો છે.

સરલા:—નેનાવડે ઉડતી ધૂળમાંની રજકણથી દાંતમાં કચ કચ આવે છે.

પ્રમીલા:—આઘી મર, છોકરી ! આ શું ? સાંભળ, બ્રમરગણું પુષ્પો ઉપર ગણુ ગણુ કરે છે.

સરલા:—માખીઓ ભાત ઉપર ભણુ ભણુ કરે છે.

પ્રમીલા:—વૃક્ષો ઉપર કોયલો પંચમ સ્વરથી ફૂફૂ ફૂફૂ કરે છે.

સરલા:—ના બેન, તારી સાથે વસન્ત-વર્ણન નહિ થાય. હું મધુરિકાને બોલાવું છું. આવ બેન, મધુરિકા ! આપણે વસન્ત-વર્ણન કરીએ.

(મધુરિકાનું આગમન)

મધુરિકા:—હું તો બહેન ! તમારી પેટે ઝાઝું ભણેલી ગણેલી નથી; કેવળ થોડું-થણું બાળું છું. હું એ બધામાં સમજ સકીશ નહિ—તમારે મને વયમાં વયમાં સમજાવતાં રહેવું પડશે.

પ્રમીલા:—મહુ સાહે. જો બેન ! વસન્ત કેવો અપૂર્વ મમય છે ! સહજી આત્મલતા કેવી નવમુકુલિત—

મધુરિકા:—એન ! મારા જોવામાં તો આંખાનું ઝાડજ આવ્યું છે. આંખાની લના કેવી હોય ?

પ્રમીલા:—આંખાની લતા સાંભળી છે ખરી; પરન્તુ કોઈ દિવસ નજરે જોઈ નથી. જોઈ હોય કે ન હોય, પરન્તુ આત્મલતા સિવાય આત્મવૃક્ષ કદી પણ વાંચવામાં આવ્યું નથી. એટલા માટે આત્મલતાજ કહેવી જોઈએ, આત્મવૃક્ષ કદી શકાય નહિ.

મધુરિકા:—કીક, બોલ ત્યારે.

પ્રમીલા.—આત્રલતિકા નવમુકુલિત યદને—

મધુરિકા:—અલિ ! હમણા તો કહેતી હતી આત્રલતા—હવે વળી લતિકા કેવી રીતે થઈ ગઈ ?

પ્રમીલા:—એમાં તે કરતાં પણ કંઈક વધારે માધુર્ય આનું છે. આત્રલતિકા નવમુકુલિત યદને ચારે દિશામાં મુગંધ પ્રસારી રહી છે.

સરલા:—એન ! વસન્ત ઋતુમાં તો આંખોનો મોર જવી જાહેને મરવા બેસી જાય છે.

મધુરિકા:—તેથી શું થયું ? બે તો ખરી; હવે કેવી મિઠાશ આવે છે !

પ્રમીલા:—તેના ઉપર બમરગણ મધુલોભથી ઉન્મત્ત બનીને ઝંકાર કરી રહ્યા છે, જે સાંભળીને આપણા પ્રાણ નીકળી રહ્યા છે.

મધુરિકા:—આહા ! સખિ ! યથાર્થ કહ્યું; પણ અલિ ! બમર કેને કહે છે ?

પ્રમીલા:—મર ગાંડી—એટલું બે જાણતી નથી ? બમર એટલે પટપટ.

મધુરિકા:—વળી પટપટ તે શું ?

પ્રમીલા:—પટપટ એટલે બમરો.

મધુરિકા:—વારૂ બેન ! બમરો આંખોનો મોર જોઈને ગાંડો શામાટે બની જાય છે ? બમરાનું ગાંડપણ વળી કેવું હોય ? આ શું આમ તેમ બે છે ?

પ્રમીલા:—કાણે કહ્યું કે બમર ગાંડો બની જાય છે ?

મધુરિકા:—વાહ રે ! હમણાજ તે કહ્યું ને. “ ઉન્મત્ત યદને ઝંકાર કરે છે. ”

પ્રમીલા:—ક્યા રાંડ હવે તારી સાથે વસન્ત-વર્ણન કરે ?

મધુરિકા:—એન ! કોષ શામાટે કરે છે ? તું વધારે બહેલી ગણેલી છે અને હું થોડું સીખી છું; એટલે મને સમજાવતી રહે તોજ બને તો. બધીજ શું તારા જેવી રસિકે હોય છે ?

પ્રમીલા:—(અભિમાન સાથે) હીક, ત્યારે રાંભળ બમરગણ મધુલોભથી ઉન્મત્ત બનીને ઝંકાર કરી રહ્યા છે. તેમના ગુણ ગુણ રવથી આપણો જીવ જાય છે.

મધુરિકા:—અલિ ! બમરા “ ગુણ ગુણ ” કરે છે કે “ બોં બોં ” ?

પ્રમીલા:—કવિઓ કહે છે, “ ગુણ ગુણ. ”

મધુરિકા:—ત્યારે તો “ ગુણ ગુણ ” જ કખૂલ; પણ તેથી આપણો જીવ શા માટે જાય છે ? બમરાના કખવાથી તો પીડા થાય એ જાણું છું; પરંતુ તેના બોલવાથી પણ શું મરવું પડશે ?

પ્રમીલા:—આજ સુધીની સઘળી વિરહિણીઓ “ ગુણ ગુણ ” રવથી મરતી આવી છે, તો તું ક્યા મોટી નહિ મરનારી ?

સરલા:—હીક બેન ! શાસ્ત્રમાં બે લખ્યું હશે તો મરીશ; પરંતુ પૂછું છું કે શું કેવળ બમરાના કખથીજ મરવું પડશે કે મધમાખીનો ગણગણાટ સાંભળી ચિતામાં પણ ચૂકું પડશે ?

પ્રમીલા:—કવિઓએ કેવળ ધમર-સ્વરથી જ મરવાતું કહ્યું છે.

સરલા:—એ તો કવિઓનો મોટો અત્યાચાર કહેવાય. કેમ, માખીના ગણગણાટો-શો અપરાધ કયો છે ?

પ્રમીલા:—તારે મરવું હોય તો મરજો-હમણું સંભળ.

સરલા:—ઓલો.

પ્રમીલા:—કોકિલાઓ વૃક્ષપર બેસીને પંચમ સ્વરથી ગાન કરી રહી છે.

મધુરિકા:—પંચમ સ્વર કેવો, બેન ?

પ્રમીલા:—કોકિલના સ્વર જેવો.

મધુરિકા:—અને કોકિલનો સ્વર કેવો ?

પ્રમીલા:—પંચમ સ્વર જેવો.

મધુરિકા:—સમજી ગઇ. આગળ ચલાવ.

પ્રમીલા:—દાક્ષિણ વૃક્ષપર બેસીને પંચમ સ્વરથી ગાન કરે છે તેનાથી વિરહિણીનું અંગ જર્જરિત થઈ ઉઠે છે.

સરલા:—ફક્કાના પંચમ સ્વરથી અંગ ફેવું ચાલે છે ?

પ્રમીલા:—મોત, બીજું શું ? ફક્કાનો વળી પંચમ સ્વર કેવો ?

સરલા:—મારું અંગ તો તેનાથી જ જર્જરિત થઇ ઉઠે છે. મરથો બોલતાંજ મનમાં થઈ આવે છે કે, તેમના ચેર આવતાંજ મારે એ મર્વનાશી પક્ષીને નસાડી મૂકવું પડશે.

પ્રમીલા:—તે પછી મલયસમીર. મૃદુ મૃદુ મલયસમીરથી વિરહિણી કંપી ઉઠે છે.

મધુરિકા:—કંડીથી ?

પ્રમીલા:—ના, વિરહથી. મલયસમીર બીજાંઓને મારે શીતળ હોય છે, પરંતુ આપણે મારે તો અમિતુલ્ય છે.

સરલા:—બેન ! એતો બધાને મારેજ છે. આ યેન માસની બપોરની બળતી હવા, આગ કરતાં ઓછી જાને લાગે ?

પ્રમીલા:—અરે, હું તે હવાની વાત નથી કહેતી.

મધુરિકા:—બેન ! તું ઉત્તરી વાયુવિષે બોલે છે. ઉત્તર તરફનો પવન એટલો ફડા ફડા છે કે લેટલે મલય વાયુ પચુ ફેલે નથી.

પ્રમીલા:—વસન્તના અનિશ્વરપર્વથી અંગ રોમાંચિત થઇ ઉઠે છે.

સરલા:—અંગપર કપડાં ન હોય તો ઉત્તરીય વાયુથી પથ્થુ ચરીર કડકી જાય છે.

પ્રમીલા:—મર છોકરી, વસંત ઋતુમાં શું ઉત્તરીય વાયુ વાય છે કે હું વસન્ત વર્ષાનમાં તેની વાત કંઠી શકું ?

સરલા:—હમણું ઉત્તર તરફનોજ વાયુ વાય છે. જો આજકાલ જેટલી આવી આવે છે તે મધ્યમ ઉત્તર તરફનીજ હોય છે. મને લાગે છે કે વસન્ત વર્ષાનમાં ઉત્તરીય

વાયુનેજ ઉદ્દેશ્ય કરવો ઉચિત છે. આલો, આપણે “કાવ્યદર્શન” માં લખી મોકલીએ કે ભવિષ્યમાં કવિઓ મહાય વાયુનો ત્યાગ કરીને ઉત્તરની આંધીનું વર્ણન કરે.

પ્રમીલા:—તેમ યજે તો પછી વિરહિણીઓનું સાધન શું થશે ? તેઓ કેને લખને રહશે ?

મધુરિકા:—સખિ ! ત્યારે રહેવા દે. હમણાં વમન્ત-વર્ણન-કિહુ : ઉહુ : સખી ! મરી મરી ! ગષ્ટ રે ! ગષ્ટ રે !

(બૂમિપતન થયું અને નયન ખંધ કરવાં)

પ્રમીલા:—કેમ, કેમ, બેન ! શું થયું છે ? એકદમ આમ કેમ થઈ ગઈ ?

મધુરિકા:—(આંખો મીચીને) અરે, સાંભળ્યું નહિ ? બાવળ વૃક્ષ ઉપર કોયલ ટહુકી રહી છે.

પ્રમીલા:—સખિ ! ધીરજ ધર, ધીરજ ધર—તારા પ્રાણેશ્વર જલદીજ આત્રી પડે-ચગે. બેન ! મને પણ એવીજ પીડા થાય છે. નાથનાં દર્શનવિના જીવનું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. (આંખો ખંધ કરીને) મહોદ્ધાનાં સમર્પણ તળાવોનું પાણી જો ન સુકાઈ ગયું હોત તો આટલા દિવસોમાં હું કુંળી મરી હોત. હે હૃદય-વલ્લભ જીવિતેશ્વર ! દે રમણીજનમનમોહન ! હે નિરાશો-મેષો-મુખકમલકોરકોપમોતેજિતહૃદયસૂર્ય ! હે અતુલ જ્વલદ-તલન્યસ્તરતન-રાગિવન્મહામૂલ્ય પુરુષરત્ન ! હે કામિનીકંઠવિલંબિત-રત્નદારાધિક-પ્રાણાધિક ! હવે પ્રાણુ ટકતા નથી. હું અમલા, મરલા, ચંચલા, વિકલા, દીના, લીના, ક્ષીણા પીના, નવીના, થીલીના થઈ છું—હવે પ્રાણુ ટકતા નથી. હવે કેટલા દિવસ તમારી વાટસડી નિહાળું ? જે પ્રમાણે સરોવરમાં સરોગિની સૂર્યની આશા રાખે છે, જે પ્રમાણે કુમુદિની ચંદ્રની આશા રાખી રહે છે, અને જે પ્રમાણે ચાતક મેઘજળની આશા રાખીને બેસે છે—તેજ પ્રમાણે હું તમારી આશા રાખીને બેઠી છું.

મધુરિકા ! (રડતી રડતી) જે પ્રમાણે ગોવાળ બોવાયતી ગાયની વાટ આતુર-તાથી જોતો રહે છે, જે પ્રમાણે બાળક કંદોષની દુકાનપરથી માણસ આણું પાછું થઈ જવાની આશા રાખીને ઉભું રહે છે, જે પ્રમાણે અથ ધાસ લાવનાર નોકરની આશા રાખી રહે છે, હે પ્રાણાધાર ! હું તેજ પ્રમાણે તમારી આશા રાખી રહી છું. જે પ્રમાણે ખિલાડી માછલી ધોવા ગમલી દારીની પાછળ પાછળ ગમન કરે છે; તેજ પ્રમાણે તમારી પાછળ પાછળ મારું મન ગયું છે. જે પ્રમાણે ઉમ્મિષ્ટ અવ-શેષ ફેંકવા જનારની પાછળ પાછળ બૂખ્યો કૂતરો જાય છે, તેજ પ્રમાણે મારું પર-વશ થયેલું ચિત્ત તમારી પાછળ ગયું છે. જે પ્રમાણે ધાંચીની ધાણીના ચડીઆ આસપાસ કઢાવર બળદીઓ ધૂમતો રહે છે; તેજ પ્રમાણે આશા નામતો મારો કઢા-વર બળદીઓ તમારા પ્રણયરૂપી ધાણીના ચડી આસપાસ ફરી રહ્યો છે. જે પ્રમાણે

૧. રાત્રિ પૂરી થતાં મારા મુખને ઉઘાડી કરેલા મુખકમળની કળીની ઉપમા આપીને ઉત્તેજિત થયું છે એવું જે મારું હૃદય તેના ગામી.

ચેણીમાંના ઉક્ષ્ણતા તેલમાં પત્તરવેલીમાં તળાય છે; તેમ વિરહરૂપ ચેણીમાંના વમત-
રૂપી તમ તેલમાં ગારૂ હૃદય રાતદિવસ તળાઈ રહ્યું છે, જેમ વસંતઋતુના તાપથી
જમીનમાં ચીરા પડી જાય છે. તેમ તમારા વિરહરૂપી તાપથી મારા હૃદયમાં ચીરા
પડી જાય છે. જે પ્રમાણે એક હળને બે બળદ બેડીને બેડેલ ક્ષેત્રને ક્ષતવિક્ષત કરે
છે, + તેજ પ્રમાણે એક પ્રેમરૂપી હળને વિરહ અને વારાગનાની ભક્તિરૂપ બે બળદ
બેડીને મારા સ્વામીરૂપી કૃષક મારા હૃદયરૂપી ક્ષેત્રને ક્ષતવિક્ષત કરે છે. ૨ વધારે
વાત શી કહું ? વિરહ-જ્વાળાથી દાળમા મીઠું, પાનમા ચૂનો, ચટણીમાં ઝમઝમાટ
અને ખીરમાં મીઠાસ જણાતી નથી. સખિ ! વિરહદુઃખ જે દિવસે યાદ આવે છે તે
દિવસે હું ત્રણ કરતા વધારે વેળા જમી શકતી નથી, મારી દૂધની વાડકી એમની
એમ પડી રહે છે, (આંખો બંધ કરીને) સખિ ! તારૂ વમન્ત-વર્ણન સમાપ્ત કર,
દુઃખની વાત વધારે શી કરવી ?

પ્રમીલા—માઝ વસન્ત-વર્ણન સમાપ્ત થઈ ગયું છે. ઝમર, કોકિન, મધ્ય-મ
ખીર અને વિરહ એ ચારેની વાત કહી ચૂકી, હવે બાકી શું રહ્યું ?

સરલા—દારી અને લોટી !

સુવર્ણગોલક

કૈલાસ શિખરપર નવમુકુલશોભિત દેવદાર નીચે વ્યાગ્રચર્મ ઉપર બેસીને શિવ-
પાર્વતી ચોપાટ ખેલતાં હતાં. એક સુવર્ણગોલક (સોનાનો ગોળો. શરતમાં મૂકાયો
હતો. મહાદેવની રમવાની પદ્ધતિમાં દોષ એ હતો કે તેઓ દાવપેચ જાણતા ન હતા
જો તેરી આવડ હોત તો મમુદ્રમથનકાળે વિપ્પાન કરવાનું તેમને લાગ આવત નહિ
ગૌરી દાવપેચમાં કુશળ હતાં, તેનું પ્રમાણ એ કે જગતમાં તેમની ત્રણ દિવસ મુધી
પૂજા થાય છે.* ગમવામાં તેવા હો કે ન હો, પરંતુ આંધુ દાળવામાં તો તેઓ
અદ્વિતીયજ્ઞ હતાં, કારણ કે તેઓજ આદ્યશક્તિ છે. મહાદેવનો દાવ મારે પડે ત્યારે
રડી રડીને આંધુ વહેવડાવતાં. જો પોતાનો દાવ પડે તો “પાચ બે સાત” કહેતાં
એટલે પોત્તાર દાવ નાખીને મહાદેવના તરફ ત્રણે નેત્રાથી કટાક્ષ કરતાં. જે કટાક્ષથી
પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય થઈ જતાં, નેના પ્રભાવથી મહાદેવ પાસા બેચા
છતાં દેખી શકતા નહિ. કહેવાની જરૂર નથી કે આવી રીતથી આખરે દેવાધિદેવની
હારજ થઈ. સંસારમાં એમજ બનતું આવ્યું છે.

દાર થતાં મહાદેવજીએ પોતે ખનાવેલો સુવર્ણગોલક પાર્વતીજીને આપ્યો. ઉમાએ
તેને લઈને પૃથ્વીપર ફેંકી દીધો. તે જોઈને શીવજીએ લૂકડી ચઢાવીને કહ્યું “મારો
+ ખેડે છે. ૨. [વદીયું કરે છે. xજગાળામાં ત્રણ દિવસ મુધી ગૌરીપૂજનની પ્રથા છે.

આપેલો-ગોળો શામાટે નાખી-દીધો ? ”

ઉમાએ જવાબ આપ્યો:—“ પ્રભો ! આપનો ગોલક અવસ્ય કોઈ અપૂર્વ શક્તિશાળી અને મંગળપ્રદ હશે. મનુષ્યોના હિતને માટે મેં તેને પૃથ્વીપર ફેંક્યો છે.”

ગિરીશ બોલ્યા:—“ ભદ્રે ! પ્રજાપતિ, વિષ્ણુ અને હું એ ત્રણે મળીને જે નિયમો બાંધીને ઉત્પત્તિ, રિયતિ અને લય કરીએ છીએ તેનાથી ઉલટી રીતે કદિ પણ કલ્યાણ ચક્ર ચક્રતું નથી. જે મંગળ યવાનું હોય તે એ સઘળા નિયમોના બળ ઉપર-જ આધાર રાખે છે. સુવર્ણગોલક કંઈ પણ કરી શકે એમ નથી. જે કદાચ એમાં કોઈ મંગળપ્રદ ગુણ હોય તો નિયમભંગના દોષથી લોકોનું અનિષ્ટ પણ થાય. હવે તમારા આગ્રહથી એને ખાસ ગુણવાળો બનાવું છું; માટે તમે બેઠાં બેઠાં તે કેવું કાર્ય કરે છે તે જુઓ.”

કાલીકાન્ત બસ મોટા ગૃહસ્થ છે. ઉમ્મર વધે ૩૫ ની; અને દેખાવમાં સુંદર છે. કેટલાંક વર્ષ થયાં ખીજી વાર લગ્ન કર્યું છે. તેમનાં પત્ની કામસુંદરીની ઉમ્મર ૧૮ વર્ષની છે. હમણાં તે પિયરમાં હતાં. કાલીકાન્ત બાજુ સ્ત્રીને મળવાને સાસરે જવા નીકળ્યા છે. સસરા ઘણો શ્રીમંત હતા અને ગંગાકિનારાના એક ગામમાં તેનો વાસ હતો. કાલીકાન્ત ઘાટ ઉપર નૌકાને લાંગરીને પગપાળા ચાલવા માંડ્યા. સાથે માથા ઉપર પેટી લઈને રામો ચાકર પણ હતો. માર્ગમાં કાલીકાન્ત બાજુએ એક સુવર્ણ-ગોલક પડેલો જોયો. વિરમિત થઈને તેમણે તે ઉઠાવી લીધો, અને જોયું તો તે ખરેખર સુવર્ણ જ જણાયું. પ્રસન્ન થઈને તેણે રામા ચાકરને ઉચકવા આપ્યો અને કહ્યું “ખરેખર સોનાનો જ જણાય છે. કોઈના પડી ગયો હશે. જે કોઈ શોધ કરતો આવશે તો કાઢી આપીશું, નહિ તો ઘેર લઈ જઈશું. હમણાં રાખ.”

રામાએ ગોલકને વસ્ત્રમાં છુપાવીને રાખવાના વિચારથી રસ્તામાં પેટી ઉતારી પછી કાલીકાન્ત બાજુના હાથમાંથી ગોલક લઈને કેપડામાં સંતાડ્યો.

પરંતુ હવે રામાએ પેટી પોતાને માથે હિંચકી નહિ. કાલીકાન્ત બાજુએ તે ઉઠાવી લીધી અને પોતાના માથાપર મૂકી. રામો આગળ ચાલવા માંડ્યો, બાજુ પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. એટલામાં રામો બોલ્યો, “અરે રામા !”

બાજુએ જવાબ આપ્યો: “જી.”

રામાએ કહ્યું: “ તું ઘણો બેઅદ્વ્ય છે. જે એવી બેઅદ્વ્ય મારા સામરામાં કરતો નહિ. તેઓ મોટા માણસ છે.”

બાજુ બોલ્યા: “ જી એમ તે કંઈ થાય ? આપ માલિક છો આપની પાસે તે બેઅદ્વ્ય કરી ચક્રાય ? ”

કૈલાસમાં ગૌરી બોલ્યા:—“ પ્રભો ! હું તો કંઈ પણ સમજી શકતી નથી. શું આ આપના સુવર્ણગોલકનો જ પ્રભાવ છે ? ”

મહાદેવ બોલ્યા:—“ ગોલકમાં ચિત્તવિનિમયનો ગુણ છે. જે હું નંદીના હાથમાં

આ ગોલક મૂકું તો તે પોતાને મહાદેવ અને મને નંદી મમજશે. તેમજ હું પણ મને નંદી અને નંદીને મહાદેવ ગણવા લાગું. રામો સમજે છે કે હું કાલીકાન્ત બસ છું અને કાલીકાન્ત તે રામો ચાકર છે. કાલીકાન્ત સમજે છે કે હું ગમો ચાકર છું અને રામો ચાકર તે કાલીકાન્ત બાણ છે.”

કાલીકાન્ત બાણ જ્યારે માસરે પહેાન્યા ત્યારે તેમના સમરા અંતઃપુરમાં હતો. પરંતુ બહાર મોટા ઘોઘાટ મચી ગયો. દરવાન રામદીન પાડેએ કહ્યું “અરે એ ગમા તારાથી અહીં ન બેસાય, તું મારી પાસે આવ.”

આ માલજાતાજ રામો ગરમ ચર્ધ જઈ આખો રાત્રીઓળ કરીને બોલ્યો, “જા, જા બન્યા ભરવાડ, તું તાર કામ કર.”

દરવાને પેટી કિતરાવી કાલીકાન્ત બોલ્યા; “દગ્ધાનજી! બાણનું અપમાન કરશે નહિ, નહિ તો એઓ ગુરસે ચપ્પને ચાલ્યા જશે.”

દરવાન જમાઈ બાણને ઓળખતો હતો, પણ ચાકરને ઓળખતો ન હતો; તેથી કાલીકાન્તને મોટથી આવી વાત સંભળીને તેણે મનમાં વિચાર્યું કે, જ્યારે જમાઈ-ગજ પોતે એને બાણ કહે છે, ત્યારે એઓ કેઈ ગુપ્ત વેશમાં રહેતા મોટા માણસ હોવા જોઈએ. એટલે દારપાળે ભક્તિભાવથી રામાને બે હાથ જોડીને પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું, “સેવકની કસુર માફ કરશે.” રામાએ કહ્યું; “હીક છે. તમાકુ લાવી આપ.”

ઉદવ સસરાના ધરનો ધણો જૂનો નોકર હતો, તે ઢુકો કરી લાવ્યો. ગમો તકીએ પડીને ઢુકો ગગડાવવા લાગ્યો. કાલીકાન્ત નોકરોને રહેવાની આરડીમાં જઈને અલમ પીવા મડ્યો. ઉદવ વિરિમત ચપ્પને બોલ્યો, “બાણ! આ શું કહેવાય?”

કાલીકાન્ત બોલ્યા; “શું એમની સમક્ષ મારાથી તમાકુ પી શકાય?”

ઉદવે અંતઃપુરમાં જઈને માંલિકને ખબર આપી કે; “જમાઈ બાણ આગ્યા છે, તેમની માથે એક ગુપ્ત વેશધારી મોટા માણસ પધાર્યા છે. જમાઈ બાણ તેમની એટલી આમન્યા ગમે છે કે, તેમની મમક્ષ તમાકુ પણ પીતા નથી!”

શેક નીલરત્ન બાણ તરતજ બહારના લાગમાં આગ્યા. કાલીકાન્ત તેમને જોઈને ડરથીજ માણંગ પ્રણામ કરીને ખસી ગયા. રામાએ આવીને નીલરત્નની ચગચુરજ સીધી અને બેટી પડ્યો. નીલરત્ન વિચાર્યું; “સાથેના માણસ ઘણાજ સભ્ય જણાય છે, પરંતુ જમાઈની દયા કંઈક જૂઠીજ લાગે છે.”

નીલરત્ન બાણ રામાને હેમકુશળ પૃષ્ઠીને બોલા; પરંતુ વાતચિત માંભળીને કંઈ પણ મમજી શક્યા નહિ. આ તરફ અંત પુરમાં નાગ્તા પાણીની વ્યવસ્થા થઈ, એટલે ઘસી કાલીકાન્તને બોલાવવા આવી.

કાલીકાન્ત બોલ્યા; “અગર! મારાથી શું બાણજના પહેલાં નાસ્તો ચર્ધ થકે ખરો? પ્રથમ બાણજને કંગવો, તે પછી મારી વાન માજી! હું તો આપ લેકાનુંજ આજું છું ને?”

“ માંહ ” હું સંબોધન સાંભળીને દાસીએ મનમાં વિચાર્યું કે; “ જમાધણએ મને સાસુ બાસુ ધારી લાગે છે-નહિ કેમ ધારે? હું સારા માખાપની દીકરી, મને કેાણુ હલકા લોકની છોકરી ધારે? એમણે તો જાત જાતનાં માણસો જોયાં છે, એટલે માણુમને સારી પેઠે ઓળખી શકે છે; પરંતુ આજ ધરનાં માણુસો ઓળખી શક્યા નથી.” આથી હલકી વા જોવી ચાકરડી જમાધરાજ ઉપર અત્યંત પ્રસન્ન થઈને અંતઃપુરમાં જઈને બોલી; “ જમાધરાજના વિચાર તો યોગ્યજ છે. સાથેના માણુસ ન્યાં-સુધી નાસ્તો પાણી કરે નહિ ત્યાંસુધી પોતે કેવી રીતે લઈ શકે? માટે પ્રથમ તેમને નાસ્તો આપો એટલે પછી જમાધ દેશે.”

શ્રદ્ધાળુએ વિચાર કર્યો, એઓ તો બહારના માણુસ છે. એમને ધરના અંદરના લાગમાં લાવીને નાસ્તો કરાવી શકાય નહિ, તેમ જમાધને બહારના લાગમાં પણ આપી શકાય નહિ; એટલા માટે એમને માટે બહાર અને જમાધને માટે અંદર બંદોબસ્ત કરવો. શ્રદ્ધાળુએ આ પ્રચારેની ગોઠવણુ કરી. રાત્રો નાસ્તો પાણીને બદોબસ્ત બહાર થયેલો જોઈને ધણો ગુસ્સે થયો અને વિચારવા લાગ્યો; “ આ કેવી વિચિત્રતા!”

આ તન્ન દાસી કાલીકાન્તને અંતઃપુરમાં બોલાવી લાવી. ધરમાં ખાવાનો બંદોબસ્ત થયો છે છતાં કાલીકાન્ત ચોકમાંજ ઉભા રહીને બોલ્યા; “ મને વળી ધરની અંદર શામાટે? મને તો આજ રથજે થોડા ચણા અને ગોળ આપો, એટલે ખાઈને પાણી પી લઉં.” આ સાંભળીને તેમની સાળાઓ કહેવા લાગી; “ જોયું કે, આ વખતે તો ખસુ મહાશય જાત જાતની રસિકતા શીખી આવ્યા જણાય છે.” કાલીકાન્ત ગલરાખને બોલી ઉઠ્યા; “ જી, મારી મશકરી શામાટે કરો છો? શું હું આપને મશકરી કરવા યોગ્ય છું?” એટલે એક પ્રોઠા સ્ત્રી બોલી; “ અમારી મશકરીને યોગ્ય શેના?—જેની મશકરીને લાયક છો તેની પાસે ચાલો.” એમ કહીને કાલીકાન્તનો હાથ પકડીને સડસડાટ કરતી ધસડીને ધરના અંદરના લાગમાં લઈ ગઈ.

તે રથજે કાલીકાન્તની પત્ની કામસુંદરી ઉભી હતી. કાલીકાન્તે તેને જોતાંજ પ્રભુપ્રત્ની તરફ સાદાગ પ્રણામ કર્યા. આ જોઈને કામસુંદરી ચંદ્રવદન મલકાવીને મધુરતાથી બોલી; “ અરે! શે આ રંગ? આ વખતે વળી કયો પાક શીખી આવ્યા છો?” આ સાંભળી કાલીકાન્ત ખ્યાતુજ થઈને કહેવા લાગ્યો; “ જી, મારી સાથે આવી આવી વાત શા માટે? હું આપનો સેવક છું, આપ મારાં માલિક છો.”

રસિક કામસુંદરી બોલ્યા; “ તમે સેવક અને હું માલિક, એ કંઈ આજ કાલની વાત છે? ન્યાંસુધી મારું યૌવન છે ત્યાંસુધી એજ મંબંધ રહેવાનો, પણ હમણાં નાસ્તો પાણી લો.”

કાલીકાન્ત વિચારવા લાગ્યો, “ આપ રે, એના બોલવાની મતલબ કેવી જણાય છે! માગ શેક કોઈ ખરાબ સ્ત્રીના હાથમાં સપડાઈ ગયા લાગે છે. મારે અ-

હીથી ખસી જવું જ ઉચિત છે.” એવો વિચાર કરીને કાલીકાન્ત ફરીથી લક્ષિતાવધી પ્રણામ કરીને નાસી છુટવાના પ્રયત્નમાં હતો, એ જોઈને કામસુંદરી આવીને તેનો ખેસ પકડી લઈને કહેવા લાગી. “અરે મારા સોનાના ચંદ્ર! મારા સાત રાજ્યોની દોલતના એક માણેક! મારી પાસેથી હવે નાગી જવાશે નહિ.” એમ કહીને કામસુંદરી સ્વામીને આસન તરફ ખેંચવા લાગી.

કાલીકાન્ત અતરની વ્યગ્રતાથી હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો, “સોગન છે વહુજી, તમને સાત વાર સોગન. મને છોડી દો. તમે મારો સ્વભાવ જાણતા નથી. હું એવા ચરિત્રનો માણસ નથી.” કામસુંદરીએ હસીને જવાબ દીધો. “તમે જે રીતના માણસ છો તે હું સારી પેઠે જાણુ છું. હવે નારતો કરો.”

કાલીકાન્ત બોલ્યા; “જો આપની પાસે કોઈએ મારી આવી નિન્દા કરી હશે તો તેણે આપને છેતર્યા છે. આપની પાસે હાથ જોડીને હું કહું છું કે, આપ મારાં મુરખી છો, પૂજ્ય છો, મને છોડી દો.

કામસુંદરી રસિકતાપ્રિય હતાં. તેમણે મનમાં વિચાર્યું કે, આ પશુ એક નવીન રસિકતા ખરી. તે બોલ્યાં, “આણનાથ! તમે કેટલી રસિકતા શીખ્યા છો, તે માવજ પડી આવશે.” એમ કહીને સ્વામીના ખભે હાથ પકડીને આસનપર બેસાડવાને માટે ખેંચવા લાગ્યાં.

હાથ પકડતાજ કાલીકાન્તે સત્યાનાથ ગયું એમ મમજીને, “બાપ રે! મુઓ રે! દોડો રે! મને મારી નાખ્યો રે!” ઇત્યાદિ કહીને પોકાર કરી મૂક્યો. ઘોંઘાટ યાલ-ળીને ઘરનાં સઘળાં માણસો ગલરાઈને દોડી આવ્યાં. મા, માશી, બેન ઇત્યાદિને જોતાજ કામસુંદરીએ સ્વામીનું વસ્ત્ર છોડી દીધું. કાલીકાન્ત અવસર જોઈને જીવ લઈને પલાયન કરી ગયા.

માતા કામસુંદરીને પૂછવા લાગી; “કેમ રે! કામી! જમાઈ આમ પોકારી શા માટે ઉઠ્યા? તું તું મારતી હતી?” આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગયેલી કામસુંદરી લમહદયે કહેવા લાગી; “મારું શા માટે? હું મારું? જેવું મારું ફૂટેવું કપાળ!” રડતાં રડતાં ક્રમે ક્રમે સુર ચઢવા લાગ્યો. “જેવું મારું ફૂટેવું નસીજ! કોઈ મુઠાએ મારું સત્યાનાથ વાળ્યું છે. કોઈએ કઈ ખવરાવી દીધું છે.” બોલતાં બોલતાં કામસુંદરી ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોવા મંડી, પરંતુ બધાજ કહેવા લાગ્યાં:—“હં, તેજ માર્યા છે. નહિ તો આ પ્રમાણે લવજીત ચંદને જૂમ રામાટે પાડે? એમ કહેને તેઓ કામીને “બાવિણી,” “ડાકણ,” “રાક્ષસી” ઇત્યાદિ શબ્દોથી તિરસ્કારવા લાગ્યા. ખિચારી કામસુંદરી વિનાશપરાધે નિંદા અને તિરસ્કારનું પાત્ર થઈ પડી. રડતી રડતી ઘરમાં જઈને પારણાં બંધ કરીને બોધપર પડી.

આ તરફ કાલીકાન્ત બહાર આવીને જીભે છે તો મોઢો ઘોંઘાટ મગી રહ્યો છે. નીલરત્ન બાણુ પોતે, દરવાન અને ઉદ્ધવ, મધળા મળીને રામા ઉપર તૂટી પડ્યા

હતા; અને જેને ત્યાં કાવ્યું ત્યાં પ્રહાર કરતા હતા. મુઠ્ઠા, હાત અને ડાંડાની વૃષ્ટિ વચ્ચે બિચારો રામો ચાકર દેવળ એટલું જ બોલતો, “અરે છોડી દો! બાપ રે! જમાધને મારો છો! એવું કાંઈ પણ દેકારો સાંભળ્યું નથી. મારે શું? તમારીજ દીકરીને ખૂલે બેસવું પડશે!”

પાસે ઉમેલી તરંગા નામની નોકર હસતી હતી. તે કાલીકાન્ત બાણુને ત્યાં વારં-વાર જ આવ કરતી; અને રામા ચાકરને સારી પેટે ઓળખતી હતી. તેણે પડો દોડી નાખ્યો. “કાલીકાન્ત બાણુ મારપીટ બેઠને ગાંડા જેવા અહીંથી તહીં દોડવા મડયા અને કહેવા લાગ્યા, “અરે સત્યાનાશ વળી ગયું! બાણુને મારી નાખ્યા.” આ બેઠને નીકરત બાણુ વધારે કાપાયમાન થઈને રામાને કહેવા લાગ્યા; “સાળા તેજ જમાધને કંઈક ખવરાવી દઈને પાગલ બનાવી દીધા છે. મારો સાળાને ખાસડા.”

આ કહેતાંની વારમાંજ જેમ આવશ્યુ માસમાં વરસાદની ઝડી ઉપર ઝડી આવે છે તેમ નિર્દોષ રામા ઉપર પ્રહારવૃષ્ટિ થવા લાગી. મારપીટની ચોટથી વજ્રમાં છુપા-વેલો મુવર્ણગોલક પડી ગયો. તરંગા ચાકરડીના જેવામાં આવતાં તેણે તે ઉપાડી લઈને નીકરત બાણુના હાથમાં મૂક્યો, અને બોલી ‘અરે આ તો ચોર છે, જુઓ આ મોનાનો ગાળો ચોરી લાગ્યો છે.” “જેઠ” કહીને નીકરત બાણુએ મુવર્ણ-ગોલક હાથમાં લીધો, એટલે તરતજ તેમણે રામાને છોડી દીધો. પાછળ હડીને ઉભા રહી ગયા અને ઘોડીઓની પાટલી કાઢી નાખીને તેને માથા પર ઓઢી લીધું. તરંગાએ પણ માથે ઓઢેલું લૂગડું ખેંચી લઈને કચ્છો માર્યો અને હાથમાં ખામડું લઈને રામાને મારવા લાગી.

ઉદ્ધવ તરંગાને કહ્યું; “તું બાઈ માણસ વળી આમાં શામાટે દાખલ થઈ?”

તરંગા બોલી; “બાપ કાને કહે છે?” ઉદ્ધવે જવાબ વાળ્યો—“તને.”

“મારી મરકરી?” એમ કહીને તે મદા ક્રોધમાં આવી જઈ હાથમાંનાં જૂતાથી ઉદ્ધવને મારવા લાગી. ઉદ્ધવ પણ ગુસ્સે થયો, પરંતુ સ્ત્રીજાતપર હાથ અલાવવો ઉચિત નહિ સમજીને નીકરત બાણુ તરફ જોઈને બોલ્યો; “જુઓ શેઠ, નેઈ આ સ્ત્રીની બદમાશી! મને ખાસડાં મારે!” એટલે બાણુએ જરા ધુધટ તાણીને કંઈક ગાલમાં હમતાં હમતાં મૂઠું સ્વરે કહ્યું, “મારે ભાઈ મારે, તમારે ગુસ્સે થવાનું કંઈ કારણ નથી. માલિક મારે પણ ખરા.”

આ સાંભળીને ઉદ્ધવ વધારે ગુસ્સે થઈને બોલ્યો. “એ વળી કાની માલિક—એ પણ ચાકરડી અને હું પણ ચાકર. આપ આવી આજ્ઞા કરમાવો છો! હું આપનો એવક ખરો, પણ એનો કેવી રીતે? મારાથી એવી નોકરી નહિ બને.”

આ સાંભળીને વળી બાણુ કંઈક રિમત કરીને બોલ્યા, “મોત પણ નથી આવતું? ઘરડો થયો તોએ અલખરો તો જુઓ. મારો એવક—તું વળી ક્યા-ગ્યો થયો?”

ઉદ્ધવ હરી જમને મનમાં વિચારવા લાગ્યો; “આ શું ? આજે કંઈ ગાંડાના ગામ વસ્યા છે કે શું ? ઉદ્ધવ આશ્ચર્યચકિત થઈને રામાને છોડી દધને ઉભો. ”

એ અરસામાં ધરનો ગોવાળ ગોવર્ધન ઘોષ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તે તરંગાને સ્વામી હતો. તરંગાનાં કરતુક અને ઢગ જોઈને તે નવાઈ પામ્યો. તરંગાએ તેને જરા પણ લેખ્યો નહિ. આ તરફ બાબુજી ગોવર્ધનને જોઈને ધ્રુમટા તાણીને એક તરફ ઉભા રહી ગયા, અને ગોવર્ધન તરફ ત્રાસી નજરે જોઈ જોઈને છાના છાના કહેવા લાગ્યા; “તમે એ લોકોની વચમાં પડશો નહિ. ” ગોવર્ધન તરંગાનું આચરણ જોઈને અત્યંત ગુસ્સે થઈ ગયો હતો; એટલે તે વાત તેના કાન સુધી પહોંચી નહિ. તે તરંગાનો ચોટલો પકડવા ધસ્યો. “કમજાત સ્ત્રી ! જરા લાજ નથી આવતી ! ” એમ કહીને ગોવર્ધનને આગળ આવતો જોઈને તરંગા બોલી, “ગોવરા ! તું પણ પાગલ બની ગયો છે કે શું ? જા, ગાયો તરફ પાછો ફર. ” આ સાંભળીને ગોવર્ધન તરંગાનો ચોટલો ખેંચીને ઉત્તમ મધ્યમ આપવાનો આરંભ કર્યો. એ જોઈને નીલરત્ન બાબુ બોલ્યા; “અરે કમજાત ! શું માલિકનું ખૂન કરશે કે શું ? ” આ તરફ તરંગા ગુસ્સે થઈને “શું મારા શરીર પર હાથ ઉપાડીશ ! ” એમ કહીને ગોવર્ધનને મારવા લાગી.

હવે ત્યાં મોટા કેલાહલ મચી ગયો. એ સાંભળીને મહોલાના રહેવાસીઓ રામ મુખોપાધ્યાય, ગોવિન્દ ચટ્ટોપાધ્યાય ઈત્યાદિ આવીને હાજર થઈ ગયા. રામ મુખોપાધ્યાયે એક સુવર્ણગોલક પડેલો જોઈને તેને ગોવિન્દ ચટ્ટોપાધ્યાયના હાથમાં મક્તાં કહ્યું; “જુઓ તો મહાશય, આ શું છે ? ”

કેલાસમાં પાવંતી બોલ્યા;—“પ્રભો ! આપનો ગોલક સફેદી લો. આ જુઓ, ગોવિન્દ ચટ્ટોપાધ્યાય રામ મુખોપાધ્યાયના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરીને રામ બાહુની વૃદ્ધ સ્ત્રીને પત્ની તરીકે સંબોધીને તમાસો કરી રહ્યા છે; અને રામ મુખોપાધ્યાયના ધરની કામવાળી તેમનું આચરણ જોઈને તેમની સાવરણીથી પૂન કરી રહી છે. આ તરફ ધરમ મુખોપાધ્યાય પોતાને જુવાન ગોવિન્દ ચટ્ટોપાધ્યાય સમજીને તેના અંતઃપુરમાં જઈને તેની સ્ત્રીને ટહેલટપ્પા સંભળાવી રહ્યા છે. એ ગોલક હવે એક ઘણું પણ પૃથ્વી પર વધારે રહેશે તો ઘેર ઘેર ગોટાળો થઈ જશે; એટલા માટે આપ એને સંકેલી લો.

મહાદેવજી બોલ્યા;—“હે રાસમુતે ! મારા ગોલકનો શો અપરાધ છે ? શું પૃથ્વી ઉપર આજે કંઈ નવીન પ્રકરણ છે ? શું તમે દરોજ નથી જોતાં કે, ધર-શાઓ જુવાન થઈને ફરે છે, ગેડ નોકરના જેવાં આચરણ કરે છે, અને નોકર શેડ થઈ બેસે છે. શું તમારા જોવામાં કદી પણ નથી આવ્યું કે પુરુષો સ્ત્રીઓના

જેવા આચરણ કરે છે; અને સ્ત્રી પુરુષના જેવો બ્યવહાર કરે છે ? આ સઘળું પૃથ્વી ઉપર નિત્ય બન્યા કરે છે, પરંતુ એ કેવી હાસ્યજનક વાત છે કે લોકો તેને જોતા છતાં જોઈ શકતા નથી ! મેં એ સઘળું આજે એક વાર પ્રત્યક્ષ બતાવી દીધું. હવે હું મારા જોલકનું સંવરણ કરી લઉં છું. મારી ઇચ્છા પ્રમાણે સઘળા પોતપોતાની અમલ સ્થિતિમાં આવી જશે, અને જે જે બન્યું છે તેનું કાષ્ટને સ્મરણ પણ રહેશે નહિ. તોપણ લોકહિતાર્થે મારા વરદાનથી “સર્વં સાહિત્ય” આ વાતનો ગુજરાતની સુવર્ણપ્રિય ભૂમિમાં પ્રચાર કરશે.”

રામાયણની સમાલોચના

(કાઈ એક વિલાયતી સમાલોચકપ્રણીત.)

હું રામાયણ નામનો ગ્રંથ આદ્યંત વાંચીને અતિશય વિસ્મિત થયો છું અનેક સ્થળે તેની રચના બહુધા ઉતરતી પંક્તિના યૂરોપીય કવિઓના જેવી છે. હિન્દુ કવિઓને માટે આ સામાન્ય ગૌરવની વાત નથી. જો ગ્રંથકાર ખીજા કેટલાક દિવસ પરિશ્રમ કરત તો એક સારો કવિ બનત એમાં સંદેહ નથી.

એ કાવ્યનો સ્થૂલ ઉદ્દેશ વાનરોનું માહાત્મ્ય વર્ણવવાનો છે, ઘણું કરીને વાનરો આધુનિક બોરવાલ નામક હિમાલય પ્રદેશવાસી અનાર્થ જાતિના પૂર્વપુરુષ હતા. અનાર્થ વાનરગણુદ્વારા લંકાવિજય અને રાક્ષસ લોકોનો સર્વંશ નાશ, આ પુસ્તકનો વર્ણનીય વિષય છે. આર્થ લોકો અસંખ્ય અને અનાર્થ લોકો સંખ્ય હતા.

રામાયણમાં કંઈક કંઈક નીતિપૂર્ણ કથાઓ પણ છે. જુદીહીનતાના જે કેટલાક દોષો છે, તે સમજાવવાની કવિએ યોશા કરી છે. એક મૂર્ખ વૃદ્ધ રાજાને ચાર સ્ત્રીઓ હતી. બહુવિવાહનું વિષમય ફળ સહજજ ઉત્પન્ન થયું. જુદીમતી ટૈકેયીએ સ્વપુત્રની ઉન્નતિ માટે, અસંખ્ય વૃદ્ધને બુલયાપ આપીને છળકપટથી સપત્નીગર્ભે જન્મેલા રાજાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને વનવાસ અપાવ્યો. જ્યેષ્ઠ પુત્ર પણ ભારતવર્ષીય લોકોના સ્વભાવસિદ્ધ આગમને વશ વર્તી પોતાના સ્વભાવિકારની રક્ષા કરવાનો કંઈ પણ પ્રયત્ન નહિ કરતાં જુદા બાપની વાત સાંભળી વનમાં ચાલ્યો ગયો. એની સાથે મહાતેજસ્વી વૃકવંશીય ઔરંગઝેમની વુલના કરો, એટલે મુસલમાનો આટલા લાંબા વખત સુધી હિન્દુઓ ઉપર કેવી રીતે સત્તા જમાવી શક્યા હતા તે અમજી શકાશે. રામ જતી વેળા પોતાની યુવતી ભાર્યાને પણ સાથે લઈ ગયો, તેથી જે બનવા જેવું હતું તે બન્યું !

ભારતવર્ષીય સ્ત્રીઓ સ્વમારથીજ અસતી છે. આ સીતાનો બ્યવહારજ તેનું ઉત્તમ પ્રમાણ છે. સીતા જેવી ધરની બહાર ગઈ તેવીજ પર પુરુષપર આસક્ત ધર્મ,

અને રામને ત્યાગ કરીને રાવણ સાથે લંકામાં રાજ્યભોગ કરવા આવી ગયો. મૂર્ખ રામ માર્ગે માર્ગે રડતો ભટકવા લાગ્યો. હિન્દુઓ એટલા માટેજ સ્ત્રીઓને ધર બહાર કાઢતા નથી.

હિન્દુ સ્વભાવની નીચતાનું ખીણું ઉદાહરણ લક્ષમણ છે. તેનું ચરિત્ર જે રૂપે ચિત્રિત થયું છે, તે ઉપરથી લક્ષમણ કર્મવીર માલૂમ પડે છે. અન્ય જાતિનો હોત તો તે એક મહાન પુરુષ થઈ શકત; પરંતુ એક દિવસને માટે પણ તેનું મન તે દિશા તરફ વળ્યું નહિ. તે કેવળ રામની પાછળ પાછળ ભટકતો રહ્યો; અને પોતાની ઉન્નતિની કંઈ પણ ચેષ્ટા કરી નહિ. એ કેવળ ભારતવર્ષીય લોકોની સ્વભાવસિદ્ધ નિષેષ્ટતાનું દ્રષ્ય છે.

ખીણે એક અસભ્ય મૂર્ખ ભરત છે. પોતાના હાથમાં રાજ્ય આવવા છતાં ભાષ્ટને તે પાછું આપી દીધું. વસ્તુતઃ રામાયણ નિરુદ્ધમી લોકોના ઇતિહાસથીજ પરિપૂર્ણ છે. અંધકારનો એજ એક ઉદ્દેશ છે. રામ પત્નીને ગુમાવી બેઠા પછી અનાથ (વાનર) જાતિએ તેનું દુઃખ જોઈ દયા કરીને, રાવણને સર્વશ દણી મીતાને છોડાવીને રામને આપી; પરંતુ જંગલી હિન્દુ જાતિની નૃસંસતા (નિર્દયતા) ક્યાંથી જાય? સ્ત્રી ઉપર ક્રોધ કરીને રામ તેને એક દિવસ બાળાને મારી નાખવા તત્પર થયો; ભાગ્યબળથી તે દિવસે તેની રક્ષા થઈ. પછી તેને દેશમાં લાવીને માત્ર 'બેચાર દિવસ મુખમાં ગુન્યાં. પાછળથી ખર્ચર જાતના સ્વભાવસુલભ ક્રોધને વશ થઈ પારકાની વાત સાંભળીને રામે તેને ધર બહાર કાઢી મૂકી. કેટલાક વર્ષ પછી સીતા આવતું ન મળવાથી રામને બારણે પાછી આવીને ઉભી. રામે તેને જોતાજ ક્રોધાધિ થઈને જમીનમાં જીવતીજ દારી દીધી. અસભ્ય જાતિમધ્યે એ પ્રમાણેજ બનતું રહે છે. રામાયણનું રચૂલ તાત્પર્ય એજ છે.

એનો પ્રણેતા કાણ છે તે સદગ્રામાં નક્કી કરી શકાય એમ નથી. કિંવદન્તી એવી છે કે, એ વાલ્મીકિપ્રણીત છે. વાલ્મીકિ નામનો કાઈ અંધકાર હતો કે નહિ તે વિષે મંશય છે. 'વાલ્મીકિ' ઉપરથી વાલ્મીકિ શબ્દની ઉત્પત્તિ થએલી જણાય છે, એટલા માટે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે કાષ્ઠક વલ્મીકિ (માટીના ઢગલા) માંથી એ અંધ મળી આવ્યો હતો. એમાંથી ક્યો સિદ્ધાંત નક્કો થાય છે તે જોવું જોઈએ.

રામાયણ નામનો એક દિંદી અંધ પણ મેં જોયો છે. તે તુલસીદાસપ્રણીત છે. ઉભય અંધમાં બહુજ સારસ્ય છે. એટલા માટે વાલ્મીકીય રામાયણ તુલસીદાસ-રામાયણ ઉપરથી મંકલિત થયું હોય એ અસંભવિત નથી, વાલ્મીકીય રામાયણ તુલસીરામાયણમાંથી રચાયું છે તેની મીમાંસા કરવી સહજ નથી, એ હું કબૂલ કરું છું; પરંતુ રામાયણ નામજ એ વિષયમાં એક પ્રમાણ છે. "રામાયણ" શબ્દનો મંદુરતમાં કંઈ પણ અર્થ થતો નથી, પણ હિન્દુસ્થાનીમાં તેનો અર્થ છે. માલૂમ પડે છે કે "રામાયણ" શબ્દ "રામાયવન" શબ્દનો અપભ્રંશ માત્ર છે. કેવળ

“ વ ” કાર લુપ્ત થયો છે. રામા યવન અથવા રામા મુસલમાન નામક કોઈ એક વ્યક્તિના ચરિત્રને આધારે તુલસીદાસે પ્રથમ એની રચના કરી હશે. પાછળથી કોઈએ સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરીને વલ્લીકમ્પ્યે છુપાવી રાખી મૂક્યું. તે પછી અંધ વલ્લીકમ્પ્યે પ્રાપ્ત થવાથી “ વાલ્લીકમ્પિ ” નામે પ્રસિદ્ધ થયો છે.

રામાયણ અંથની મેં કંઈક પ્રશંસા કરી છે, પરંતુ વિશેષ પ્રશંસા કરી શકતો નથી. તેમાં અનેક મોટા મોટા દોષો છે. આદ્યોપાન્ત અલીલતાથી ભરપૂર છે. સીતાનો વિવાહ, રાવણથી સીતાદરણ. એ સમગ્ર અલીલતાપૂર્ણ નહિ તો બીજું શું ? રામાયણમાં કરુણરસ અતિ વિરલ જોવામાં આવે છે. વાનરોનું સમુદ્રમંથન, કેવળ એ એક જ પ્રસંગ રામાયણમાં કરુણરસાશ્રિત છે. સંક્ષમણના મોજનમાં કિંચિત્ વીરરસ અને વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓમાં કંઈક હાસ્યરસ છે. ઋષિઓ ઘણા રસિક પુરુષ હતા. તેઓ ધર્મની વાત લઈને અનેક હાસ્યવિનોદ કર્યા કરતા.

રામાયણની ભાષા જો કે સરલ અને વિમલ છે; તોપણ અત્યંત અશુદ્ધ જણાય છે. રામાયણના એક કાંડમાં યોદ્ધાઓની કંઈ પણ વાત નહિ હોવાથી તેનું નામ રખાયું છે “ અયોધ્યાકાંડ. ” અંધકારે તેને “ યોદ્ધાકાંડ ” નહિ લખતા “ અયોધ્યાકાંડ ” લખ્યું છે. પ્રાચીન સંસ્કૃત અંથોમાં બહુધા આ પ્રમાણે અશુદ્ધ સંસ્કૃત જોવામાં આવે છે. આધુનિક યુરોપિઅન પંડિતોજ વિશુદ્ધ સંસ્કૃતના અધિકારી છે.

લગ્નસંબંધી સજાનો કાયદો

પ્રકરણ ૧ લું-ઉપોદ્ધાત

ઉદ્ધત પતિઓ અને બીજાઓ, જેઓ સ્ત્રીઓની સંપૂર્ણ સત્તા સ્વીકારતા નથી તેઓને કાજમાં લાવવાને ખાસ કાયદાની જરૂર જણાયાથી નીચેનો કાયદો ઘડવામાં આવે છે.

કલમ-૧. આ કાયદાને “ લગ્ન સંબંધી સજાનો કાયદો ” એવું નામ આપવામાં આવશે અને તે હિન્દુસ્તાનના દરેક પરજોડા વતનીઓને લાગુ પડશે.

પ્રકરણ ૨ નું-વ્યાખ્યાઓ

કલમ-૨. ‘ પતિ ’ એટલે સ્ત્રીની સંપૂર્ણ મત્તા નીચેની જગમં અને પોતાની મેળે હાલી ચાલી શકે એવી મિદ્ધત.

ઉદાહરણ

(અ) જાડું થક અથવા પેટી એ કંઈ પતિ નથી; કારણ કે તે વસ્તુ

છતાં પોતાની મેળે હાલી ચાલી શકતી નથી.

(ઘ) દોર (સાંઠ, પાડ, બળદ ઇત્યાદિ પશુઓ) એ પશુ પતિ નથી; કારણ કે તેઓ હાલવા ચાલવાની શક્તિ ધરાવે છે ખરાં, પરંતુ ધણી ખરી વાર તેઓ પોતાની મરજી પ્રમાણે વર્તે છે, એટલે કે તેઓ સંપૂર્ણ આધીન નથી.

(ક) માત્ર વિવાહિત પુરુષો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કોઈ પશુ કાચું કરી શકતા નથી; એટલા માટે જ પશુઓને નહિ પશુ) એમનેજ પતિ કહી શકાય.

કલમ-૩. ' પત્ની ' એટલે પતિ ઉપર માલિકીનો હકક ધરાવનાર સ્ત્રી.

ખુલાસો

માલિકીના હકકમાં ફટકા મારવાના હકકનો પશુ સમાવેશ થાય છે.

કલમ-૪. ' લગ્નાવસ્થા ' એટલે પૂર્વ જન્મમાં કાંઈલાં પાપોની શિક્ષાતરીકે પુરુષોએ ઇચ્છાપૂર્વક સ્ત્રીકારેલી સ્થિતિ.

પ્રકરણ ૩ જી-સગ્નઓવિષે

કલમ-૫. આ કાયદા પ્રમાણે અપરાધીઓને નીચે પ્રમાણેની સગ્નઓ થશે.

(૧) ફેદની સગ્ન-કે જે શયનગૃહની અથવા તે કોઈ પશુ મકાનનો ચાર દિવાલોની વચ્ચે થઈ શકશે.

ફેદની સગ્નના બે પ્રકાર છે. જેમકે:—

(અ)- ' સખત ', એટલે કે કોર શબ્દપ્રયોગ સાથેની; અને

(ઘ)- ' સાદી '.

(૨) ' દેશનિકાલ '; એટલે કે શયનગૃહની બહાર કાઢી મૂકવાનો સગ્ન.

(૩) ' વૈરાદિક દાસત્વ. '

(૪) ખિસ્સા ખરચ જત કરવો.

કલમ-૬. " દેહાંત હંડની સગ્ન " - આ કાયદામાં તેનો અર્થ એવો છે કે પત્ની પોતાનાં માઆપને ત્યાં અથવા કોઈ સ્નેહીસંબંધીને ત્યાં જલદી પાછી ન આવવાના ઈરાદાથી ચાલી જશે.

કલમ-૭. સાધારણ ગુ-હાઓ માટે વળા નીચે પ્રમાણેની બીજી સગ્નઓ દર્શાવવામાં આવે છે.

(૧) પત્નીનું તિરસ્કારયુક્ત મૈત્ર.

(૨) કરડી નજર.

(૩) અશ્રુપાત અને આકંઠ.

(૪) ઇપકા અને ગાલિપ્રદાન.

પ્રકરણ ૪ થું-સામાન્ય અપવાદો

કલમ-૮. પત્નીએ કરેલું કોઈ પણ કૃત્ય ગુન્હામાં ગણાશે નહિ.

કલમ-૯. પત્નીના હુકમઅનુસાર પતિ જે કષ્ટ કૃત્ય કરશે તે ગુન્હામાં ગણાશે નહિ.

કલમ-૧૦. “લગ્ન સંબંધી મળના કાયદો” ની કલમોમાંથી માફી મેળવવાને, પરણેલી રિયતિના કોઈ પણ પુરુષને ખીજા કોઈ પણ ડારણો આગળ ધરવાનો હક રહેશે નહિ.

પ્રકરણ ૫ મું-મદદગારી વિષે

કલમ-૧૧. નીચેનાઓ લગ્નસંબંધી ગુન્હો કરવાના કામમાં મદદ કરનાર ગણાશે.
(૧) જે માણસ લગ્ન સંબંધી ગુન્હો કરવાને પતિને ઉશ્કેરે, સમજાવે, ફેમલાવે કે ઉત્તેજન આપે, અથવા

(૨) જે ગુન્હો કરતી વખતે તેની મદદ જાય અથવા તે કરતી વખતે તેની સાથે રહે તે

ખુલાસો

કોઈ પણ અવિવાહિત પુરુષ તેમજ સ્ત્રી ગુન્હો કરવાના કામમાં મદદ કરનાર હોઈ શકે.

ઉદાહરણ

(૧) જ રત્નીનો પતિ જ, અને ક એક કુવારો માણસ, બન્ને જણા સાથે દારૂ પીએ છે, તો દારૂ પીવો એ લગ્ન સંબંધી ગુન્હો હોયને ક એ જ ને ગુન્હો કરવાને માટે મદદ કરી ગણાશે.

(૨) ક રત્નીના પતિ જ ને, તેની (જ ની) મા જ, ક પત્નીને નાપસદ માર્ગે પૈસા ઉઠાવવા સમજાવે છે, તો આ પ્રમાણે રત્નીના મત વિરુદ્ધ પૈસા ઉઠાવવા એ દાપ્તઅપરાધ (ગુન્હો) હોઈ; જ એ જ ને ગુન્હો કરવાને મદદ કરી ગણાશે.

કલમ-૧૨. જે એક પરણેલો પુરુષ ખીજા પરણેલા પુરુષને લગ્નસંબંધી ગુન્હો કરવાના કામમાં મદદ કરે તો તે પણ મૂળ ગુન્હો કરનારાના જેવી અને જેટલીજ મળતે પ્રાપ્ત થશે. જે કે એવી સગા માત્ર તેમ કરવાને સત્તા ધરાવનારી કોર્ટ જ કરી શકશે.

ખુલાસો

આ ઠેકાણે “સત્તા ધરાવનારી કોર્ટ” એનો અર્થ ગુન્હોગાર પતિ ઉપર માલકીનો હક ધરાવનારી પત્ની છે.

કલમ-૧૩. જે ગુન્હાના કામમાં મદદ કરનાર સ્ત્રી અથવા પુરુષ અવિવાહિત હશે તો તેઓ માત્ર હપકો, ગાલિપ્રદાન, કરડી નજર, અશ્રુપાત અને આકંદાગ સગાને પાત્ર થશે

પ્રકરણ ૬ હું-રાજ્ય વિરુદ્ધના ગુન્હાઓ વિષે

કલમ-૧૪. આ કાયદામાં “ રાજ્ય ” નો અર્થ વિવાદિત અવસ્થા એવો કરવામાં આવશે.

કલમ-૧૫. જે કોઈ પોતાની સ્ત્રી સામે લડાઈ કરશે અથવા એવી લડાઈઓ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે અથવા તો તેમ કરવાના કાગમાં કોઈને મદદ કરશે કે ઉત્તેજી કરશે તેને દેહાતદક્ષી શિક્ષા કરવામાં આવશે; એટલે કે તેને અલગ રહેવાની અથવા અન્ય રાયનગૃહસ્ત્રી દેશનિકાલની સગ્ગ કરવામાં આવશે, અને તેનો સઘળો ગજવા-ખરચ બધા કરવામાં આવશે.

કલમ-૧૬. જે કોઈ પોતાના મિત્રોને સહાયક બનાવીને અથવા સંતાનને પોતાના પક્ષમાં લઇને અથવા તો બીજી કોઈ રીતે પત્નીની સામે લડાઈ કરવાના ઇરાદાથી હુદની તૈયારી કરશે, તો તેને દેશનિકાલની મજા થશે. અર્થાત્ તેને રાયનગૃહની બહાર કાઢી મૂકવામાં આવશે અને તે ઉપરાંત તિરસ્કાર, અશ્રુપાત અને આઠંદની પણ મજા કરવામાં આવશે.

કલમ-૧૭. જે માણસ પોતાની સ્ત્રી સિવાય બીજી કોઈ સ્ત્રી તરફ સદ્ભાવ દર્શાવે તેણે ‘વ્યભિચાર’નો ગુન્હો કર્યો છે, એમ ગણાશે.

ખુસાસો ૧ લો

પત્ની સિવાય બીજી કોઈ જુવાન સ્ત્રીના તરફ જરા પણ લલમનસાઈ બતાવવી એ આવી જુવાન સ્ત્રી પ્રત્યે મદ્ભાવ બતાવવા બરોબર છે.

ઉદાહરણ

અ, વનો પતિ છે. ક એક જુવાન સ્ત્રી છે. અ, કના હોમરાને માહે છે; કારણ કે તે એક સુંદર બાળક છે અને તેને ખાવાને પૂરીઓ આપે છે. તો અ એ ક પ્રત્યે મદ્ભાવ બતાવ્યો ગણાશે.

ખુસાસો ૨ નો

આ કલમ મુજબ ગુન્હાની દૃષ્ટના કરી લેવાનો હક્ક પત્નીને પ્રાપ્ત થશે, અને પોતે ગુન્હો કર્યો નથી એ કારણસર કોઈ પણ પતિ મજામાંથી મુક્ત થવાનો દાવો કરી શકશે નહિ.

ક્રિયાદ થઈ છે એજ હકીકત હમેશાં ગુન્હો પૂર્ણ રીતે પૂરવાર થવાની સાબિતી-રૂપ માનવામાં આવશે.

ખુસાસો ૩ નો

આ કલમમાં આવી જતા ગુન્હાને દૃષ્ટી લેવાનો હક્ક ગામાન્ય રીતે, વૃદ્ધ પત્નીઓ અને વૃદ્ધ તેમજ કદરૂપા પતિની પત્નીઓને રહેશે, અને ન્યાયી કોઈ જુવાન પત્ની ખામ કરીને પોતાનો સ્વભાવ ધણીજ ચિદ્રીઓ છે, અથવા પોતે બચ-પણમાં બહુ ઘાટમાં ઉઠેલી હતી, કે જો તો પોતે ધણીજ કદરૂપી છે, એવું સાબિતનું

કરી શકશે નહિ, ત્યાંથી તે આ હક્ક ધારણ કરવાનો દાવો કરી શકશે નહિ.

કલમ-૧૮. જે કે ઇ પુરુષ વ્યભિચારનો ગુન્હો કરશે તે આ કાયદામાં ગણાવેલી તેમજ ગણાવવામાં નહિ આવેલી એવી સઘળી સગ્ગઓને પાત્ર થશે.

પ્રકરણ ૭ મું

પુરુષી અને દરિયાઈ લશ્કરને લગતા ગુન્હાઓ વિષે

કલમ-૧૯. આ કોડમાં “ પુરુષી અને દરિયાઈ લશ્કર ” એ શબ્દોમાં છોકરાઓ, છોકરીઓ અને છોકરાઓની વધુઓનો સમાવેશ થાય છે.

કલમ-૨૦. જે કોઈ પત્નીની સામે બળવો ઉઠાવવાને દીકરા, કે દીકરી કે પૂત્રવધૂને ઉશ્કેરશે તે તિરસ્કાર, અપમાત અને આક્રંદની સગ્ગને પાત્ર થશે.

પ્રકરણ ૮ મું

ઘરમાં મુલોહનો ભંગ કરવાના ગુન્હાઓ વિષે

કલમ-૨૧. જે અથવા વધારે પરણેલા પુરુષો નીચે લખેલા કોઈ પણ હેતુને માટે એકત્ર થાય તો એવી મંડળીને ગેરકાયદેસર મંડળી ગણવી.

૧. નીચે વ્યાખ્યાઓમાં જણાવ્યા પ્રમાણે દારૂ પીવો, જુગાર રમવો અથવા એવા ખીજા કામ સંબંધી ગુન્હો કરવા.

૨. પોતાની પત્નીઓને તેમને કાયદેસર મળેલી સત્તાનો અમલ કરવા દેવામાં રૂઆબથી દમ ભરાવી અટકાવ કરવા.

૩. પત્નીના હુકમના અમલની સામે થવા.

કલમ-૨૨. જે કોઈ ગેરકાયદેસર મંડળીનો સભાસદ હોય, તેને સખ્ત શબ્દો સાથે કેદખાનાની સગ્ગ ફરમાવવામાં આવશે, તેમજ તે તિરસ્કારયુક્ત મૌન અને કપકાને પણ પાત્ર થશે.

દારૂ પીવા વિષે

કલમ-૨૩. શીશીમાં રખાયેલા અને કાચના વાસણમાં પિવાયલા કોઈ પણ પ્રવાહીને દારૂ ગણવામાં આવશે.

કલમ-૨૪. ઉપરની વ્યાખ્યામાં જણાવ્યા પ્રમાણેનો દારૂ જે કોઈના કબજામાં હશે તે દારૂ પીએ છે એમ ગણવું.

ખુલાસો

તે માણસે કદાચ તે પ્રવાહીનો સ્પર્શ પણ કર્યો ન હોય તોપણ તે દારૂ પીએ છે એમજ ગણવું.

કલમ-૨૫. જે કોઈ દારૂ પીવાનો ગુન્હો કરશે તે દરરોજ સાંજના વખતે શખન-ગૃહમાં, બેમાંથી ગમે તે એક પ્રકારની કેદ રાખવાની સગ્ગને પાત્ર થશે; અને તે ૭

રાંત કપડાને પાત્ર પણ થશે.

હુલ્લડ કરવા વિષે

કલમ-૨૬. જે કોઇ પોતાની પત્ની સાથે કંઈશ સ્વરે બોલશે તેણે ધરમાં હુલ્લડ મચાવવાનો ગુન્હો કર્યો લેખાશે.

કલમ-૨૭. જે કોઇ પોતાના ધરમાં હુલ્લડ મચાવવાનો ગુન્હો કરશે તે તિરરકાર-યુક્ત મૌન અથવા કપકો અથવા અશુભાત અથવા આકંઠની સજાને પાત્ર થશે.

एक “खास खवरपत्री”नो पत्र

પ્રિન્સ આફ વેલ્સની સાથે જે અનેક “ખાસ ખબરપત્રીઓ” અહીં આપ્યા હતા, તેમાંના એકે વિલાયતના કોઇક વર્તમાનપત્રમાં નીચે પ્રમાણેનો પત્ર લખ્યો હતો. અમે તેનું લાપાતર અહીં પ્રગટ કરીએ છીએ. તે વિલાયતી વર્તમાનપત્રના નામ માટે કોઇ અમારો છવ ખાશે, તો અમારે લાયક થવું પડશે. વર્તમાનપત્રનું નામ અમે જાણતા નથી, અને ક્યાં જોવામાં આવ્યું હતું તેનું પણ અમને સ્મરણ નથી. પત્રનો લાવાયો આ પ્રમાણે છે.

યુવરાજની સાથે આવીને બંગાળા દેશમાં જે જે જોયું, તે આ અવદાશના વખતમાં વર્ણવીને આપને કૃતાર્થ કરવાની ઈચ્છા છે. મેં આ દેશમાં બધે અનેક તપાસ કરી છે, તેટલા માટે મારી પાસેથી જેની પરી હકીકત મેળવી શકશે તેટલી બીજા કોઇ પાસેથી મળી શકશે નહિ. આ દેશનું નામ “બેંગાલ” છે, એ નામ શામાટે પડ્યું, તે દેશી લોકો કહી શકતા નથી; પરંતુ દેશી લોકોને આ દેશની અવસ્થા પૂરેપૂરી માલુમ નથી; તેઓ જાણે પણ કેવી રીતે? તેઓ કહે છે, પૂર્વે એમાંના એક પ્રદેશને ‘બંગ’ કહેવામાં આવતો. તે પ્રદેશના લોકોને હમણાં પણ “બંગાલ” કહેવામાં આવે છે; એટલા માટે એ દેશનું નામ “બંગાલા” પડ્યું; પરંતુ આ દેશનું નામ “બંગાલ” નથી, પણ “બેંગાલ” છે તે આપ સૌ જાણો છો; એટલે એ લોકોની વાત કેવળ જૂઠી છે. મને લાગે છે કે, બેન્ગમીન ઝાલ સંક્ષેપમાં બેન્ગાલ નામના કોઇ ગ્રંથને પ્રથમ આ દેશ શોધી કાઢીને અને તેના પર અધિકાર જમાવીને પોતાના નામથી તેને વિખ્યાત કર્યો હતો.

રાજધાનીનું નામ “કાલકાટા” છે. ‘કાલ’ અને ‘કાટા’ એ નામના બે બંગાળી સંપ્રદાયોથી એ નામની ઉત્પત્તિ થઇ છે. એ નગરમાં કાલ કાપવા (વખત ગુજારવા) ને કંઈ પણ મુશ્કેલી પડતી નથી; એટલા માટેજ એનું નામ “કાલકાટા” પડ્યું છે. એ દેશના લોકોમાંથી કેટલાક અતિશય દૃષ્ટ્ય વર્ણના અને કેટલાક કિમિત ગીર છે. જે લોકો દૃષ્ટ્ય વર્ણના છે તેમના પૂર્વ પુત્ર, માતૃમ પડે છે કે, આક્રિશમાંથી

આવીને અહીં વસ્યા હતા; કારણ કે તે કાળા રંગના બંગાળીઓમાંના અનેક જણના કેશ ગુંછળાવાળા છે. નરતત્વવેતાઓએ સિદ્ધ કર્યું છે કે, ગુંછળાવાળા વાળ હોય તેઓ કાકા-સીધી-જ; અને જેઓ કિચિત્ ગૌર વર્ણના છે, તેઓ ધણું કરીને ઉપર્યુક્ટા બેન્ગોલ સાહેબના વંશજ છે.

મેં જોયું છે કે, ધણા ખરા બંગાળીઓ મેન્ચેસ્ટરના સુતરમાંથી બનેલાં વસ્ત્રો પહેરે છે; એટલા માટે સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે, દિન-દુરતાન મેન્ચેસ્ટરના સંબંધમાં આવ્યા પહેલાં, બંગ દેશના લોકો નમ્રજ રહેતા. હમણાં મેન્ચેસ્ટરની દયાથી તેઓ વસ્ત્ર પહેરીને જીવે છે. એ લોકોએ કેવળ હમણાંજ વસ્ત્ર પહેરવાનો આરંભ કર્યો છે, એટલે કેવી જાતનાં વસ્ત્ર પહેરવાં જોઈએ, તે હજી સુધી ખરાખર નક્કી કરી શક્યા નથી. કોઈ કોઈ આપણાં જેવાં પાટકુન પહેરે છે, કેટલાક તુકાં લોકોના જેવા પાપમમા પહેરે છે, અને કેટલાક તો કોતું અતુકરણ કરવું તે સંબંધે હજી સુધી કંઈ પણ નક્કી નહિ કરી શક્યાથી કેવળ કમરેજ વસ્ત્ર લપેટી રાખે છે.

એટલે જુઓ કે, સિટિશ રાજ્ય બેંગાલમાં કેવળ સો વર્ષ થયાંજ સ્થાપન થયું છે, છતાં તેટલામાંજ અસંખ્ય નગન જાતિને વસ્ત્ર પહેરતાં શીખરી દેવાયું છે. ખરેખર ઇંગ્લાંડનો અસીમ મહિમા અને તેદારા ભારતવર્ષમાં ધન અને ઐશ્વર્યની વૃદ્ધિ જે પ્રમાણમાં થતી રહે છે, તે વર્ણવી જાય એમ નથી. એ વાત અંગ્રેજોને જાણે છે; બંગાળીઓ સમજી શકે એટલી જુદી તે લોકોમાં હોય એવો સંભવ નથી.

દુઃખની વાત એ છે કે, હું આટલા થોડા દિવસોમાં બંગાળી લોકોની ભાષા-માંહેલું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અધિક પ્રાપ્ત કરી શક્યો નથી; તો પણ કંઈક કંઈક શીખ્યો છું; અને ગુહિરતાં અને બોરતાં નામના જે બે બંગાળી ઋષિ છે, તેનો અનુવાદ પણ વાંચી ગયો છું. એ બંને પુસ્તકોનો સ્પૂળ મર્મ એ છે કે, યુધિષ્ઠિર નામના એક રાજાએ રાવણ નામના એક બીજા રાજાનો વધ કરીને તેની પટરાણી મદોદરીનું હરણ કર્યું હતું. મદોદરીએ કેટલાક કાળ સુધી વૃંદાવનમાં વાસ કરીને કૃષ્ણની આથે રાસલીલા કરી હતી. અને તેના પિનાએ કૃષ્ણને નિમંત્રણ નહિ કરવાથી તેણે દક્ષિણમાં પ્રાણુ ત્યાગ કર્યા હતા.

હું થોડું ધણું બંગાળી શીખ્યો છું. બંગાળીઓ ‘હાઈકાટ’ ને ‘હાઈકાટ’ કહે છે; ‘ગવર્નમેન્ટ’ ને ‘ગવર્નમેન્ટ’ કહે છે; ‘ડિકી’ ને ‘ડિકી’ કહે છે; ‘ડિસ-મિસ’ ને ‘ડિસમિસ;’ ‘બોલ’ ને ‘બોલ;’ ‘ડાર’ ને ‘દાર’ અને ‘ડબલ’ ને ‘ડબલ’ (ઈત્યાદિ ઇત્યાદિ) કહે છે. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે, બંગાળી ભાષા અંગ્રેજીની એક શાખા માત્ર છે.

પરંતુ એમાં એક સદેહ ઉત્પન્ન થાય છે કે, જે બંગાળી અંગ્રેજોની શાખા હોય તો, અંગ્રેજોના આ દેશમાં આવવા પહેલાં કોઈ ભાષા ‘અહિં’ હતી કે જુઓ, આપણા કાષ્ટરના નામ ઉપરથીજ એ લોકોના પ્રધાન દેવતા કૃષ્ણનું

પડાયું છે, અને અનેક યુરોપિયન પંડિતોના *મત પ્રમાણે એ લોકોને મુખ્ય ધર્મ-
ગ્રંથ કૃષ્ણપ્રણીત ભગવદ્ગીતા બાઇબલનોજ અનુવાદ છે ! એટલે બાઇબલ રચાયું
તે પૂર્વે એ લોકોની કોઈ પણ ભાષા ન હતી; એ એક રીતે નક્કીજ છે. તે પછી
એ લોકોની ભાષા ક્યારે ઘડાઈ તે કહી શકાય નહિ મને લાગે છે કે, પંડિતવર
મેક્સમુલર ધારે તો એ વિષયનો નિર્ણય કરી શકે એમ છે. જે પંડિતોએ માખિત
કર્ચું છે કે, અશોકના પહેલાં આર્થ લોકો લખી જાણુતા ન હતા; તેજ પંડિતો આ
બાઇબલનો અતિમ નિર્ણય કરવાને સમર્થ છે

એક બીજી વાત પણ જાણુવા જેવી છે. સર વિલિયમ જેન્સની માંડીને મેક્સ-
મુલર સુધીના પ્રાચ્યતત્ત્વવિત્ પંડિતોએ જણાવ્યું છે કે, એ દેશમાં સંસ્કૃત નામની
એક બીજી ભાષા છે; પરંતુ આ દેશમાં આવીને મેં કાઢીને પણ સંસ્કૃત બોલતાં
કે લખતાં જોયા નથી. એટલા માટે આ દેશમાં સંસ્કૃત ભાષાના અસ્તિત્વવિષયે
મને વિશ્વાસ નથી. માત્રમ પડે છે કે, એ ચાતુરી સર વિલિયમ જેન્સ વગેરેનીજ
છે. તેમજે સ્વપ્રસિદ્ધિને માટેજ એ ભાષાની કલ્પનાસૃષ્ટિ ઉપગમી કાઢી છે.*

ગમે તેમ હો, હવે એ લોકોની સામાજિક અવસ્થાસંબંધે કંઈક કહીશ. તમે
સાંભળ્યું છે કે, હિંદુઓ ચાર જાતિમાં વહેંચાયેલા છે; પરંતુ તેમ નથી. એ લોકોમાં
અનેક જાતિ છે; તેનાં નામ નીચે દર્શાવું છું.

૧ બ્રાહ્મણ, ૨ કાયસ્થ, ૩ શૂદ્ર, ૪ કુલીન, ૫ વંશજ, ૬ વૈષ્ણવ, ૭ શક્તિ,
૮ રાય, ૯ ધોપાલ, ૧૦ ટાંગોર, ૧૧ મુલ્કી, ૧૨ ફરામજી, ૧૩ રામાયણ, ૧૪ મહા-
ભારત, ૧૫ ગવલી મહોલ્લો, ૧૬ પેરિયા ડોગ્સ (મેલું ખાનારા કુતરા.)

બંગાળી લોકોનું ચારિત્ર્ય ઘણું ઉતરતા પ્રકારનું છે. તેઓ હડહડતા જૂન છે;
કારણવિના પણ અસત્ય બાપણ કરે છે. સાંભળ્યું છે કે બંગાળીઓમાં જે
પંડિત બાણ રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર છે. મેં અનેક બંગાળીઓને પૂછ્યું હતું કે તેઓ
કયા જાતિના છે ? સઘળાઓએજ કહ્યું કે કાયસ્થ છે, પરંતુ તેઓ મને હળી શકે
એમ નથી. કારણ કે મેં તેજ પંડિતવર મેક્સમુલરના ગ્રંથમાં + વાંચ્યું છે કે,
બાણ રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર, બ્રાહ્મણ છે. વળી માલમ પડે છે કે, મિત્ર શબ્દ મિત્ર
નો અપભ્રંશ છે; એટલા માટે પણ મિત્ર મહાશયને પુરોહિત જાતિનાજ માનવા જોઈએ.

બંગાળીઓનો એક ખામ ગુણ એ છે કે, તેઓ ઘણાજ રાજભક્ત છે. યુવરાજ-
ને જોવાને તે લોકોનાં જે ટોળે ટોળાં આવ્યાં હતાં તે ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે,
પૃથ્વીપર આવી રાજભક્ત જાતિ બીજે કોઈ પણ રથને જન્મીજ નથી. હમ્મર આપણી

* ડૉ. લોરી-અર.

+ સાવધાન ! કોઈ હસ્યો નહિ. મહામહોપાધ્યાય પંડિત ડોગ્સડ રદ્દઅર્દ
શયર્થ આવજા મતનો હતો.

+ 'ચીપ્સ ફ્રીમ એ જર્મન વર્કશોપ.'

ચઢતી કરો; કારણ કે તેમ ચવાથી બંગાળીઓનું પણ કંઈક કલ્યાણ થઈ શકે !

બંગાળી લોકો સ્ત્રીને પરદેશીન રાખે છે એમ સાંભળ્યું છે, તે સત્ય છે; પરંતુ સર્વત્ર નહિ.* ન્યારે કંઈ પણ લાલની વાત ન હોય ત્યારે તેઓ સ્ત્રીજનતાને અંતઃપુરમાં રાખે છે, અને લાલની સધિ જોતાંજ બહાર લાવે છે, આપણે જે પ્રમાણે “ફાઉલિંગ પીસ” (બંદુક) નો ઉપયોગ કરીએ છીએ તેવીજ રીતે બંગાળીઓ સ્ત્રીઓનો ઉપયોગ કરે છે. ન્યારે પ્રયોજન નહિ હોય ત્યારે પેટીમાં પૂરી રાખે છે, શિકાર જોતાંજ બહાર કાઢીને તેમાં ઘરે ભરે છે. બંદૂકની સીસાની ગાળાથી હલકી જાતનાં પક્ષીનો પક્ષ્મઢેદ થાય છે; બંગાળી સ્ત્રીનાં નયન-ગાણો કોના પક્ષ્મઢેદની આશા રાખે છે તે કહી શકતો નથી. મેં બંગાળી લલનાઓનાં ઘરેણાંમાં રહેલી જે પ્રકારની મોહકતા જોઈ છે તે પરથી મને ઇચ્છા થાય છે, કે હું પણ “ફાઉલિંગ પીસ” ને એકાદ બે સોનાનાં ઘરેણાં પહેગવી દઉં, -જેહું, તેમ કરવાથી કોઈ પક્ષી બેચાઈને બંદૂક ઉપર આવીને બેસે છે કે નહિ ?

કેવળ નયનગાણુ તો શું પણ સાંભળ્યું છે, કે બંગાળી સ્ત્રીઓ તો પુષ્પગાણુ છાડવામાં-મદન ઉશ્કેરવામાં-પણ ધણી સુપડુ છે. હિન્દુ સાહિત્યમાં વપરાયેલા પુષ્પ-શરમાં અને આ બગકામિનીઓ તરફથી ફેંકાયેલા પુષ્પશરમાં કંઈ સંનંદ છે કે નહિ તે હું જાણુનો નથી; જો તેમ હોય તો બંગાળી સ્ત્રીઓને દુર્વાસનાવાળી કહેવી જોઈએ. સાંભળવા પ્રમાણે કોઈ બંગાળી કવિએ લખ્યું છે કે:—

“આ તે પુષ્પધનુ (કામદેવ) શું પોતાનું વિવિધ રંગ ધનુષ્ય ધારણુ કરે છે ?” હમણાં એમાં જરા ફેરફાર કરીને કહેવું જોઈએ કે:—

“આ તે પુષ્પધનુ-કામદેવ (તે ઉશ્કેરનારી સ્ત્રીઓ)-પોતાનાં વિવિધરંગી પુષ્પા કટાક્ષો-મારે છે શું ?” ગમે તેમ હો. પુષ્પગાણુ (કામદેવ) સચરાચર પ્રચલિત ન થઈ બેસે ! નહિ તો બંગાળીમાં અગ્રેજીને રહેવું ભારે થઈ પડશે. મને સર્વદા ભય રહે છે, કે હું એક ગરીબ દુકાનદારનો છોકરો, બે પેસાના લોભથી સમુદ્ર એળંગીને અહિં આવ્યો છું-કોણ જાણે ક્યારે બંગાળકામિની-પ્રેરિત કુસુમશર આવીને, આ ફોટેલા તંબુને હોદીને મારા હૃદયમાં આધાત કરે, અને હું તત્કણ ધમ્મ દધને ચત્તોપાદ પડી જાઉં ! હાય ! ત્યારે મારું શું થશે ! મને મરતાં પાણી પણ કોણ પાશે ?

હું એમ કહેતો નથી કે, સવળા બંગાળીઓની સ્ત્રીઓ આ પ્રકારની ફાઉલિંગ પીસ છે, અથવા તો સબળીજ આ પ્રમાણે કુસુમશર ચલાવવામાં સુચત્ર છે; તોપણ કોઈ કોઈ એવી છે ખરી; એ મેં લોકોક્તિપરથી જાણ્યું છે. સાંભળ્યું છે કે, તેઓ પોતાના પતિની આજ્ઞાનુસારજ આ પ્રકારના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને તે પતિ-

* બંગાળી સ્ત્રીઓમાંની કોઈ કોઈએ અંતઃપુરનો પરિત્યાગ કરીને રાજપુતનું સ્વાગત કર્યું હતું

ઓએ દેશી શાસ્ત્રાનુસારજ એ પદ્ધતિનું અવલંબન કરેલું હોય છે. હિન્દુઓના જે ચાર વેદ છે તે માહેલા ચાલુક્ય શ્લોક નામક વેદમાં (મેં એ સકળ શાસ્ત્રનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે.) લખ્યું છે કે:—

આત્માનં સતતં રક્ષેત્ દારૈરપિ ધનૈરપિ ।

એનો અર્થ એવો છે કે, હે પદ્મપદ્માશસોચન શ્રીકૃષ્ણ ! હું પોતાની ઉન્નતિ માટે તમને આ વનફલની માળા અર્પણ કરું છું, તમે તે કંઈ ધારણ કરો.

વર્ષસમાલોચના

વર્તમાનપત્રોનો રિવાજ છે કે, નવા વર્ષમાં પ્રવેશ કરતાં ગત વર્ષની સઘળા ઘટનાઓની સમાલોચના કરવી. “બંગદર્શન” વર્તમાનપત્ર નથી; પરંતુ તેટલા માટે શું અમને તે કરવાની ઈચ્છા નહિ થાય? જેમ અનેક માણસો રાજ્ય નહિ હોવા છતાં રાજ્ય જેવા ધસતે ફરે છે, જે પ્રમાણે અનેક લોકો કાળા ભારતવાસી હોવા છતાં સાહેબ બનવાની ઈચ્છાથી કાટપાટલુન ચઢાવે છે, તેજ પ્રમાણે અમે પણ અમારું પત્ર એક સામાન્ય માસિક હોવા છતાં પ્રખર પ્રતાપશાળી સમાચાર-પત્રનો અધિકાર ગ્રહણ કરવાની અભિલાષા રાખીએ છીએ.

પરંતુ મનુષ્યજાતિ એવી દુર્ભાગી છે, કે જ્યારે તે અમુક ઇચ્છા રાખે છે ત્યારે તેની તે ઈચ્છા પાર પાડવામાં વિઘ્ન આવી નડે છે. નવું વર્ષ એસી ચૂક્યું પાપ માસથી, અને અમે લખીએ છીએ માર્ગશીર્ષ માસનું “બંગદર્શન.” સત્યાનાથની પાટી એ છે, કે “બંગદર્શન” ચર્ચાના વિષયો સંબંધે કોઈ પણ નિયમ સ્વીકારતુંજ નથી—અત્યંત સ્વેચ્છાચારી છે; એટલા માટે અમે મનની ઈચ્છા મનમાંજ નહિ સમાવી દેતાં, તેમાં વિપાદ ઇત્યાદિ અનુપ્રસાદના લોભનું સંવરણ કરી માર્ગશીર્ષ માસમાં પણ સને ૧૮૭૫ની સાલની સમાલોચના કરીશું; તેથી હે ગતવર્ષ ! સાવધાન થા; અમે તારી સમાલોચના કરીશું.

ગત વર્ષમાં રાજકારભાર કેવી રીતે ચાલ્યો હતો, તે સંબંધે અનેક તપાસને અંતે જણવામાં આવ્યું છે, કે એ વર્ષમાં ૩૬૫ દિવસ હતા; એક પણ ઓછો ન હતો. દરેક દિવસમાં ૨૪ કલાક અને દરેક કલાકમાં ૬૦ મિનિટ હતી. કોઈમાં એક પણ ઓછી જોવામાં આવી ન હતી; એ ઉપરથી જણાય છે, કે અધિકારીઓએ એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ કર્યો ન હતો. આ ઉપરથી તેમની વિચિત્રતાનો પરિચય મળી શકે છે. અનેક માણસોનું એમ કહેવું છે કે, એ વર્ષમાંથી કેટલાક દિવસ ઘટાડી નાખ્યા હોત તો ઠીક ચાત; પરંતુ અમે એ વાતને અનુમોદન આપી શકતા નથી. દિવસ ઘટાડવાથી કેવળ નોકરીઆત વર્ગને પગારનો અને વર્તમાનપત્રોના

લેખકોને મહેનતના બચાવનો લાભ મળે. સામાન્ય જનસમાજને કંઈ પણ લાભ થાય નહિ; (અમારું તો માસિક છે, એટલે ૧૨ માસના ૧૨ અંક લીધા વિના કોઈ છોડવાનું નથી.) તોપણ ગ્રીષ્મકાલ તદ્દન ઉડાવી લેવામાં આવે તો ઠીક થાય ખરું. આપણા અધિકારીઓને લલામણુ કરીએ છીએ કે, ખારે માસ શીન ઠાળજ રહે, એવો કોઈ કાયદો પસાર કરાવવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે.

અમે સાંભળીને એ દાખ્યા છીએ કે, આ વર્ષ સંવત્સરના આયુષ્યમાંથી એક એક વર્ષ ચોરી ગયું છે; પરંતુ અમે એ વાતપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકી શકતા નથી. અમે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ કે, અમારી ૭૧ વર્ષની ઉંમર હતી, તે આ વર્ષે વધીને ૭૨ ની થઈ છે. જો આયુષ્યમાંથી ચોરી થઈ ગઈ હોત તો એક વર્ષ વધે કેવી રીતે ? માટે દોષદષ્ટિવાળાઓએજ આવી અફવા ફેલાવી લાગે છે.

આ વર્ષ સુવર્ણ હતું. તેની વિશેષ સાબીતી એ છે કે એ વર્ષમાં અનેક માણસને ત્યાં સંતાનપ્રાપ્તિ થઈ છે. મ્યુનીસીપાલ હોપાર્ટમેન્ટના સુદૃઢ અમલદારોએ ખામ પ્રયત્ન કરીને કોને કોને પુત્ર યયા, કોને કોને દુન્યા અવતરી અને કોના કોના ગર્ભ-સાવ થઈ ગયા, તેની ખબર મેળવી છે. દુઃખની વાત એ છે, કે એ વર્ષમાં કેટલાંક મનુષ્યો-અધિક નહિ-રોગ વગેરેથી મુખ્યાં છે. સાંભળવામાં આવ્યું છે, કે આ દેશની કોઈ એક મહાસભા પાર્લામેન્ટને સરિનય પ્રાર્થના કરનાર છે કે, આ ભારતરાજ્યની પુણ્ય ભૂમિમાં કોઈ પણ મનુષ્ય મરવા પામે નહિ. વળી તેણે એક એવો પણ ઠરાવ પસાર કર્યો છે કે, જો કોઈને ખાસ મરવાની જરૂર હોય તો તેણે પોસિસને ખબર આપીને તેની અનુમતિ લીધા પછી મરવું.

આ વર્ષનું દિનેન્મિઅલ હોપાર્ટમેન્ટનું પ્રકરણ (નાણાં પ્રકરણ) ઘણું વિચિત્ર છે-અમને ભરોસાદાર રથજેથી ખબર મળી છે, કે ગવર્નમેન્ટને આવક પણ થઈ છે અને વ્યય પણ થયો છે. આ હકીકત આશ્ચર્યકારક હો કે ન હો, પરંતુ વધારે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, આથી સરકારી ખજાનામાં કંઈક વધારો-નહિ તો ઘટાડો તો થયોજ હશે; અને તેમ નહિ તો જમા ઉધારનાં પાસાં સરખાં તો થઈ રહ્યાં હશેજ. આગામી વર્ષમાં (અને ૧૮૭૬) કોઈ નવો કર પડશે કે નહિ તે વિષે આજે કંઈ પણ કહી શકાય નહિ; પરંતુ આજા રાખીએ છીએ કે, ૭૭ ની સાલના એપ્રિલ માસમાં એ વાત નક્કીપણે કહી શકીયું.

આ વખતે ન્યાયખાતાના કામની પ્રસંસા કરવાનું અમે અસમર્થ છીએ. ખરું છે કે, જેમણે ફરિઆદ કરી છે, તેમનો ન્યાય અપાયો છે, અથવા આપવાના પ્રયત્ન માલી રહ્યા છે; પરંતુ જેમણે ફરિઆદ નથી કરી તેમનો કંઈ પણ ઇન્આદ થયો નથી. અમે સમજી શકતા નથી કે ત્યાં ન્યાય સાર્વજનિક હોય ત્યાં ફરિઆદ કરવામાં આવે કે ન આવે તોપણ સર્વનો ન્યાય સામાટે ન તોગાવો જોઈએ ? કોઈ તકદારો આદતું હોય કે ન હોય તોપણ સૂર્ય લગવાન મર્યાદ તાપ દેલાવે છે,

વૃદ્ધિ ચારે કે ન ચાહે તોપણ મેઘ ખેતરે ખેતર વૃદ્ધિ કરે છે; એજ પ્રમાણે કોષ ન્યાય માગે કે ન માગે તોપણ ન્યાયાધીશોએ ઘેરે ઘેર જઈને ન્યાય આપી આવવો જોઈએ. જો કોઈ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવશે કે, ન્યાયાધીશો આ પ્રમાણે વગર તેડપા ઘેરે ઘેર ધુસવા લાગે તો ગૃહસ્થોની સંમાર્જની* અકસ્માત વિદ્ય ખડા કરી દેવાનો સંભવ રહે છે, તો તેને માટે અમારો જવાબ એ છે કે, ગવર્મેન્ટના અધિકારીઓ કોઈ સંમાર્જનીથી એટલા બધા ડરતા નથી. નિમ્ન ગ્રેણીના ન્યાયાધીશોને સંમાર્જની સાથે વિલક્ષણ પરિચય છે, અને તેઓ બહુધા તેની સાથે પ્રતિદિન સંભાષણ કરતાજ રહે છે. જે પ્રમાણે મયૂર સર્પપ્રિય હોય છે તેજ પ્રમાણે તેઓ પણ સમાર્જનીપ્રિય છે. નજરે પડતાજ બહુધા લક્ષણ કરી જાય છે. અમે એવું પણ સાંભળ્યું છે, કે કેટલાક કનિષ્ઠ પદ્ધતિના અધિકારીઓએ સરકારને એવી વિનંતિ કરી છે, કે જે પ્રમાણે ઉચ્ચ પદ્ધતિના અધિકારીઓના પુરસ્કાર માટે “ઑર્ડર ઓફ ધિ સ્ટાર ઓફ ઇન્ડિયા” નો ઇલકાળ કાઢવામાં આવ્યો છે, તેજ પ્રમાણે ઉત્તરતી પદ્ધતિના અધિકારીઓ માટે “ઑર્ડર ઓફ ધિ બૂમરિટ” નો ખિતાબ કાઢવો જોઈએ; અને ખાસ લાયકાત ધરાવનારા ઉપયુક્ત કલેક્ટરો અને સખજડને છત્તાદિને ચૂંટી ચૂંટીને આ મહારત્ન તેમની કોટેજ પ્રંચાશીની (ખજુરીનાં છડીઆની) દોરીથી બાંધીને લટકાવવું જોઈએ. તે તેમના એકનયી વિભૂષિત ચએલા અને સદાય દુર્ગતા વધતચલ ઉપર અપૂર્વ શોભા ધારણ કરશે. રાજપ્રસાદરૂપે જો આ ટાઇટલ અર્પણ કરવામાં આવશે તો તેનો આદર સાથે સ્વીકાર થશે એ અમે સોગનપૂર્વક કહી શકીએ છીએ. અમને ભય કેવળ એટલોજ રહે છે, કે ઉમેદવાર એટલા બધા નીકળશે કે, એટલી સાવરણી એકઠી કરવી ભારે થઈ પડશે.

ગત વર્ષમાં વૃદ્ધિ થઈ હતી; પરંતુ સર્વત્ર સમાન નહિ. ખચિત મેથોનો એ પક્ષપાતજ હતો. જે જે પ્રદેશોમાં વૃદ્ધિ થઈ નથી, તે તે પ્રદેશના લોકોએ એવી મતલબની માગણી કરી છે, કે જેથી લવિધ્યમાં સર્વત્ર સમાન વૃદ્ધિ થાય એવો કોષ ઉપાય શોધી કાઢવો જોઈએ. અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે એ સંદુપાયના સંશોધન માટે એક કમિટિ નિર્માવી જોઈએ. એક મોબીલાદાર પત્રમિત્ર જણાવે છે, કે જે સરકાર તરફથી મેથોનો ખરદાસ્ત ખરાખર થઈ શકે, તો તેઓ ખીજ કોષ પણ દેશમાં ચાલ્યા જવાની ખીક રહેશે નહિ; પરંતુ અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે એમ કરવાથી પણ જોઈએ તેવો સુધારો થઈ શકશે નહિ-કારણ કે ખંજ દેશના સર્વ મેઘ અત્યંત સૌદામિનીપ્રિય છે; એટલે સૌદામિનીને છોડીને પૈસાના લોભથી પણ તેઓ દેશાન્તરમાં જવાનું સ્વીકારશે નહિ. એટલા માટે અમે સૂચના કરીએ છીએ, કે સવળા મેથોને ખરતરફ કરવા અને તેને ઠંકાણે લિસ્તીઓનો ખંજોતસ્ત કરી દેવો. દરેક ખેતરમાં એક એક અપરાસી અથવા સુપોગ્ય ઉપયુક્ત કલેક્ટર સાંખા વાંસ ઉપર લિસ્તીને.

આધીને વાંસ ઉભો કરીને પકડી રહે, અને ભિરતી ત્યાંથી ખેતરમાં પાણી છાંટીને પછી નીચે ઉતરી આવે! બરાબર છે ને ?

આપણા દેશની રમણીઓ દેશહિતચિંતક નથી, નહિ તો ભિરતીઓની પણ જરૂર પડત નહિ. તેઓ જો દરરોજનું રહવાનું નિત્યકર્મ ખેતરમાં બધને કરી આવે તો અનાયાસેજ ખેતીના કામમાં અનુકૂળતા થઈ જાય, અને મેઘ ડિપાર્ટમેન્ટનો બહિષ્કાર (એઆલિશ) કરી શકાય; પરંતુ લોકોનાં શારીરિક અને માનસિક કલ્યાણને માટે કહીએ છીએ, કે આકાશવૃષ્ટિને બદલે જો નારીનયનાશ્રુનો દુઃખ ફરમાવવામાં આવે તો પ્રથમ પોલિસનો પકો બંદોબસ્ત કરવો જોઈએ; નહિ તો આ (નારીરૂપી) નુવીન મેઘની કટાક્ષવિદ્યુતથી ખેતરમાં ખેડુતોના છોકરાનું શું થશે તે કહી શકાય નહિ- પોલિસે હાજર રહેવું સારું.

સાંભળ્યું છે, કે કેળવણી ખાતામાં મોટા ગોટાળો ઉભો થયો છે. ખરેખર પ્રમાણે અનેક વિદ્યાર્થીઓએ કાન કાપવાને માટે એક એક જગ હરા તૈયાર કરાવ્યા છે. તેમના મનમાં ઘેર સદેહ ઉત્પન્ન થવાથી તેઓ કહે છે, કે અધ્યાપકોની શ્રવણેન્દ્રિય કાપી લઈશું, નહિ તો તેમની પાસે બાણીશું નહિ. વિદ્યાર્થીઓના ધોવાટથી અધ્યાપકોના કાન પાકી ઉઠે નહિ, તેટલા માટે આ કાર્ય તેમને કલ્પ્ય જરૂરી લાગ્યું હશે. અમારી ખાત્રી છે, કે કાન કાપવાની છરી નાની પડે એવો જરા પણ સંભવ નથી. ગમે તેમ હો. વર્ષ નકારું હો કે સારું હો; પણ ત્રણ નિગૂઢ તત્ત્વ અમે નિશ્ચય- પૂર્વક જાણી શક્યા છીએ.

(૧) વર્ષ ચાલ્યું ગયું છે, એ સંજ ધર્મા મતબેદ નથી.

(૨) વર્ષ ગયું છે તે પાછું આવશે નહિ, પાછું લાવવાને પ્રયત્ન કરવો નહિ, કારણ કે નિષ્ફળ થયારો.

(૩) વર્ષ પાછું આવે કે ન આવે, પણ વાંચનાર! તારે અને મારે માટે તો એ બંને સમાનજ છે; કારણ કે આપને માટે અને મારે માટે ૭૫ માં પણ ધાસ- પાણી હતી અને ૭૬ માં પણ તે હશે. આપનું કલ્યાણ ચાઓ. આપ ધાસપાણી તરફ નજર રાખતા રહેશો.

હનુમદ્વાણુ-સંવાદ

એક દિવસ બાલસૂર્યનાં કિરણોથી સુશોભિત કલ્લીકુંજમાં * શ્રીયુત હનુમાનજી વાયુસેવનાર્થે પરિભ્રમણ કરતા હતા. તેમની પરમ રમણીય લાંગૂલલતા * કેટલાંક ચક્રમાં કુંડલીનું રૂપ ધારણ કરી કદી પીઠપર, કદી રકંધ ઉપર, અને કદી વૃક્ષની શાખા ઉપર સુશોભિત થઈ રહેતી હતી. એવાસે સોનેરી ખાસડીઆં, કોકણી ઇલાદિ જાત જાતનાં પરિપકવ અને અપકવ રંભાફળોની લૂમની લૂમ શાખાઓને સુશોભિત કરીને દશે દિશાઓને સુગંધિત કરી રહી હતી. વીરવર કદી કદી કોમક વૃક્ષપરથી એકાદ ફળ તોડી પાડી ધડીકમાં આઘાણુ (સુંઘવું તે), ધડિકમાં ચુંબન, ધડીકમાં લેહન (ચાટવું) અને ધડીકમાં ચર્વણુ કરીને કલ્લીફળોના અનંત માધુર્યની મનમાં ને મનમાં અત્યંત પ્રશંસા કરતા હતા. એવે સમયે દૈવયોગથી ખૂટ, કોટ, પાટલૂન, એઈન, ચરમા, ચિરુટ અને ચાણુકધારી, હંટ સુશોભિત મસ્તકવાળા એક યુવાન બાણુ ત્યાં ઉપસ્થિત થયા. હનુમાનચંદ્ર દૂરથીજ આ અપૂર્વ મૂર્તિને જોઈને મનમાં ને મનમાં વિચારવા લાગ્યા; “ આ કે.ણુ? આકાર ઇંગિતથી માલુમ પડે છે કે, અવશ્ય એ કિષ્કિંધાથી આવે છે. આવો નકલી વેશ, ગમન અને હાલજી અન્ય કોઈ પણ દેશમાં હોવા અસંભવિત છે. એ મારો સ્વદેશી અને જાતિબંધુ છે, માટે હું એનો આદર સત્કાર અવશ્ય કરીશ.”

એમ વિચારીને મહાત્મા પવનાત્મજે એક સુંદર કલ્લીવૃક્ષપરથી પરિપકવ સોનેરી ફળાંની એક લૂમ તોડીને સુંઘી જોઈ; અને તેની સુગંધથી તૃપ્તિ પામીને તેનો અતિચિસત્કાર માટે ઉપયોગ કરવાનો મનમાં નિશ્ચય કર્યો. એ દરમિયાન તે હંટ કોટથી શણગારાયેલી મોહનમૂર્તિ, વીરવરની સંમુખ આવી અને તેને સંબોધીને કહેવા લાગી:-

સલામ સાહેબજી, મી. હનુમાન ! આપની તથીયત કેમ છે ? આપને જોઈ હું ઘણું ખુશી થાઉં છું ! અરે ! મને લાગે છે આપે તો ક્યારનો નાસ્તો પણ લેવો શરૂ કર્યો છે.

હનુમાન બોલ્યા:-કિમિદં ? કિં વદસિ ? (શું આ ? શું કહે છે ?)

બાણુ:-આ તે શું ! હું ધારું છું કે આ કિષ્કિંધાની પ્રાતિક લાપા છે, તે એક પ્રતાપી દેશ છે-અરૂં કે નહિ ? તે સર્વસુંદર ભૂમિ છે, ગૌરવ અને એવું ખીલતું આપ બાણુ છો તેમ તે છે.

હનુ-કસ્તવ્યં ? કસ્માજ્જનપદાત્ આગતોઽસિ ? (તું કાણુ ? ક્યા દેશમાંથી આવે છે ?)

બાણુ:-(સ્વગત) તેની કિંમતી લાપા તદ્દન અસંરંધારી પટપટારો જ્યુલ્ય છે; પણ હું ધારું છું કે મારે તે નિભાવી લેવો જોઈએ. (પ્રગટપણે) મારા વહાલા મી.

ત્રેકેળની ઘટામાં. * પૂંછડાંપી લતા.

હનુમાન ! શરમ સાથે મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે, આપની સુંદર માતૃભાષાથી હું બિલકુલ પરિચિત નથી. હું જાતી ઠાકીને કહું છું કે, તે એક ઘણી સરકારી ભાષા છે. આપ થોડું અંગ્રજી બોલી શકો છો એમ હું અનુમાન કરું છું.

એટલે તે મહાવીર પવનનંદને એકાએક બનતે આંખો ફેરવીને પોતાનો પૃથ્વ લાંગૂલપાશ^૧ વિસ્તારીને બાણુજના ગળામાં નાખ્યો અને ગાળો કરીને કસકસાવવા લાગ્યા; એટલે તો બાણુ મહાશય હં કહેતા ધમ્મ દધતે ગળડયા, મોંમાંની ચિરુટ પણ ઉડી પડી. પછી બોલ્યા:—

“અલ્યા, આ તો જણાય છે કંઈક:—

(પુચ્છતો એક વધુ પેચ)

(કરુણે નહિ તો—કંઈક અસમ્યતા જેવું.)

(એક વધુ પેચ.)

(વહાલા મી. હનુમાન ! તમે મને ઈજા કરશો.)

(એક ખીજો આટો.)

હ્યાણુ ભલા મી. હનુમાન.*

એટલે હનુમાને બાણુ મહાશયને પુચ્છવડે ઉંચે ઉઠાવીને અદ્ધર તોળ્યા.

બાણુની ટોપી, ચરમા, અને ચાણુક પડી ગયાં. બજીટના ગળવામાંથી ઘડીયાળ નીકળી પડી ને ચેઈન (અઝોડ) સાથે ઝુલવા લાગી. હવે બાણુનું મોં સફાવા લાગ્યું. તેઓ બોલી ઉઠ્યા:—ઓ “હનુમનાજી ! ભૂલ થઈ ગઈ, છોડો, છોડો. બચાવો ગરીબના પ્રાણુ જાય છે ! ”

હનુમાને બાણુ તરફ સદય થઈ તેમને ભૂતલપર સ્થાપન કરીને લાંગૂલપાશથી મુક્ત કર્યા. અવસર મળતાં બાણુએ ટોપી, ચરમા અને ચાણુક ઉઠાવી લીધાં. હનુમાન બોલ્યા: “મહાશય ! દુઃખ ધરશો નહિ. આપની બોલી અંગ્રેજી, વેશ કિંકિન્ધાનો અને મૂર્ખતા પહાડના જેવી જોધને આપની જાતિ ઝાળખવાને માટે મારે આપને આટલું કષ્ટ આપતું પડ્યું છે. હવે—

બાણુ:—હવે શું ?

હનુમાન:—હવે હું સમજી ગયો કે આપનો જન્મ કોઈક હિંદી સ્ત્રીના ગર્ભથી થયો છે. હમણું આપ શ્રમિત થયા છો એકાદ કેળું ખાશો ?

બાણુજની જીલ એવી તો મુકાઈ ગઈ હતી કે, તેમને પણ એકાદ સરસ કેળાનું ભક્ષણ કરી લેવું ધણું જરૂરનું જણાયું એટલે તેમણે પ્રસન્નનાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો:—
“ ધણીજ ખુશીની સાથે.”

હનુમાન:—આપનો જે દેશમાં જન્મ છે; ત્યાં હું કેળાં અને વંતાકના સંશોધનાર્થે વારંવાર ગમન કરું છું અને તે દેશની સુંદરીઓ ‘વડી’ નામની જે સ્વાદિષ્ટ

૧ પૂંછાતો મોટો ફસિા. * અહીંસુધી બાણુજનો સંવાદ ઈંગ્રેજીમાં છે.

વાની બનાવે છે તેને કદિ કદિ વિના અનુમતિએ રામાનુજની સેવાને માટે પસંદ કરી લઉં છું. આથી હું દેશીભાષા સારી પેઠે સમજી શકું છું એટલે મારી સાથે માતૃભાષામાજ વાતચીત કરશો.

બાબુ:—તેમાં શી નવાઈ ? આપ કેળાં આપવા ચાહો છો ? હું અત્યંત આનંદ-પૂર્વકે આપનાં કેળાં આરોગીશ.

હનુમાનજીએ બાબુ મહાશય તરફ કેળાની એક લુપ્ત ફેંકી—તે દેવને પણ દુર્લભ એવાં કેળાં ખાઈને બાબુ અતિ પ્રસન્ન થયા. હનુમાને પ્રશ્ન કર્યો:—કેળાં કેવાં છે ?

બાબુ:—‘ડીલીશીયસ’ ધણીજ સ્વાદીષ્ટ !

હનુમાન:—હે ટોપ્યાવૃત્ત x મહાપુરુષ ! માતૃભાષામાં વાત કરો.

બાબુ:—એ તો મારી ભૂલ થઈ ગઈ. આટલી વખત મને ‘એક્સક્યુઝ’ માફ કરો.

હનુમાન:—એ વળી શું ?

બાબુ:—મને માફ કરજો. હું ધણો—શું કહું ? અંગ્રેજી શબ્દ તો ‘ફરગેટફુલ’ છે એવું ગુજરાતી શું ?

હનુમાન:—વત્સ ! તારાં કથોપકથનથી હું પ્રમદ્ધ થયો છું. હવે તું બીજાં કેળાં પણ ખાઈ શકીશ; જેટલી ઇચ્છા હોય તેટલાં ખાવાની છૂટ છે. કેળ ઉપર લાગેલાં છે તે તોડી આપું છું. વળી મારાથી તારું બીજું પણ કોઈ કાર્યું સંધાવું હોય તો તે જણાવ. હું તેની સાધનામાં તત્પર થઈશ.

બાબુ:—થેન્કસ ! હે મારા પ્રિય વાનર મહાશય ! આ વખતે જો આપ મને એક વાત સમજાવશો તો હું આપનો ધણો ઉપકૃત થઈશ.

હનુમાન:—કયી વાત હે વિદ્વાન !

બાબુ:—તેજ વાત હનુમાન ! કે જો જાણવાને હું આપને ત્યાં આવ્યો છું.

આપે રામરાજ્ય જોયું છે. રામરાજ્યના જેવું કોઈ પણ રાજ્ય કદી પણ ચયું નથી; પણ ફેટલાકો કહે છે કે એ સંવળી ગયમાત્ર છે.

હનુમાન:—(આંખો લાલચોળ કરી દાંન કચકચાવી) રામરાજ્ય ગય ! બેટા, ત્યારે તો હું પણ ગય ? અને મારું આ પૂછું પણ એ ગયજ ? જો ત્યારે એ કેવી ગય છે તે !

એમ કહીને મહાક્રોધથી હનુમાને પેલું અનેક ચુંછળાવાઈ મહાપૂંછ ફરીથી બિચારા બાબુના રકંઠપર સ્થાપ્યું એટલે બાબુ લેવાઈ ગયલા વદને બોલી ઉઠ્યા:—

“ થોમો થોમો હે મહાકાંગૂલ ! તમે કંઈ ગય નથી, અને તમારું પૂછું નો કદી પણ નહિજ એ બાબત હું સોગવપૂર્વક કહી શકું છું; એટલે તમારું રામરાજ્ય પણ ગય નથી. પાકેનો પૂગવો તેનો પ્રસાદ લેવામાં છે.

વાન એ છે કે તમે રામના દાસ છો હું અંગ્રેજનો દામ છું. તમારો રામ મોટો

x ટોપીથી શણગારાલો.

કે મારા અગ્રેજ ? અમારા અગ્રેજ રાજ્યમાં એક નવી વાન બને છે—તમારા રામ-રાજ્યમાં તે હતી કે ?

હતુમાન:—તે ક્યાં ? પાકાં કેળાં ?

ખાણુ:—તે નહિ. લોકલ સેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ.

હતુમાન:—તે વળી શું ?

ખાણુ:—સ્થાનિક આત્મશાસન. હવું તમારે ?

હતુમાન:—હવું નહિ તો શું ? સ્થાનિક આત્મશાસન એટલે કોઈ ખાસ સ્થાન ઉપરનું આત્મશાસનને ? એ તો અમે હમેશાજ કરતા. અમારું આત્મશાસન હવું પૂંછડાપર—જે પૂંછડાપર—અમે આત્મશાસન નહિ રાખત તો ત્રેતાયુગનાં અડધા અડધ મનુષ્ય સમુદ્રમાં ડૂબીને મરી જાત. જ્યારે પણ મારું પૂંછડું પટ પટ કરે છે, અને અમુકના ગળામાં વીંટાવવાની ઇચ્છા રાખે છે ત્યારે હું પુનઃ સ્થાનપર આત્મશાસન કરું છું પૂંછડાને એ પગ વચ્ચે સંતાડી દઉં છું. ખીજું તો શું પણ જે દિવસે શ્રીરામચંદ્રે પોતે સીતાદેવીને અભિમાં પ્રવેશ કરવાને કહ્યું હતું, તે દિવસે મારામાં જો એ સ્થાનિક આત્મશાસન ન હોત તો આ લાંગૂલ રામચંદ્રના ગળામાં પણ પહોંચી જાત; પરંતુ સ્થાનિક આત્મશાસનના બળથી તે એ પગ વચ્ચે દબાઈ રહ્યું. ખીજું એક વાત એ કે જ્યારે અમે લોકો લંકાને ઘેરીને બેઠા હતા તે દિવસેમાં આહારાભાવથી અમારા સઘળાનું આત્મશાસન ઉદરમાં સ્થાપિત થઈને તે પ્રદેશમાં સ્થાનિક થઈ પડ્યું હતું.

ખાણુ:—મહારાજના સમજવામાં બૂલ થઈ છે—એ પ્રકારના આત્મશાસનની વાત હું નથી કહેતો.

હતુમાન:—સાંભળો તો ખરા, સ્થાનિક આત્મશાસન ધણું ઉત્તમ હોય છે; જેમકે સ્ત્રીઓનું આત્મશાસન રસનામાં હોય તે ઉત્તમ આત્મશાસન કહેવાય. પ્લાઝા પંડિ-તોનું આત્મશાસન સાંભળવા પ્રમાણે લાકુની ટોપલીમાં હોય તો તે બહુ ઉત્તમ ગણાય. તમારા લોકોનું આત્મશાસન—

ખાણુ:—ક્યાં પીકપર ?

હતુમાન:—ના. તમારા લોકોની પીક તો ખીજાઓના શાસનનું ક્ષેત્ર છે, પરંતુ તમારા લોકોના આત્મશાસનનું યથાર્થ ક્ષેત્ર તમારાં એ ચક્ષુઓ છે.

ખાણુ:—તે કેવી રીતે ?

હતુમાન:—તમને રહ્યું આવે તે છનાં તમે રેતા નથી એ વાત ઉત્તમ છે. રાત-દિવસ ટીપાં પાડવાથી તમારા પ્રભુઓ ગુસ્સે થવાનો મંભવ છે.

ખાણુ:—તે ગમે તેમ હો પણ હું તે અર્થમાં સ્થાનિક આત્મશાસનની વાત કરતો નથી.

હતુમાન:—ત્યારે કયા અર્થમાં ?

ખાણુ:—શાસન કેને કહે છે, જાણો છો ને ?

હનુમાન:—એક તને જો હું લપડાક મારું તો તું શાસિત થાય! એજ શાસનને ?
બાબુ:—તે નહિ. રાજશાસન જાણુતા નથી ?

હનુમાન:—તે પણ જાણું છું, પરંતુ તે અર્થમાં તમે પોતે રાજ નહિ હોવા છતાં કેવી રીતે આત્મશાસન કરી શકશો ?

બાબુ:—(મનમાં) આનુંજ નામ વાનરબુદ્ધિ. (પ્રકટ) જો રાજ કૃપા કરીને પોતાનાં કેટલાંક કામ અમને સોંપે તો ?

હનુમાન:—તેમ થાય તેમાં તો રાજનેજ લાભ. તે પોતાનાં કામ બીજાના માથા-પર નાખી પટરાણી સાથે રંગચેન ઉડાવશે, અને આપણે તેનું વૈતરું કરી મરશું. એ જાણું તમારું રામરાજ્ય ! અરે ! રામ !

બાબુ:—વાત હજીપણ આપના સમજવામાં નથી આવી. ક્રીડમ—લીમર્ડી કોને કહે છે તે જાણો છો ?

હનુમાન:—કિંકિન્ધાની કાલેજમાં એ સંવળું શીખવાતું નથી.

બાબુ:—ક્રીડમ એટલે સ્વાધીનતા. સ્વાધીનતા કોને કહે છે તે તો જાણો છો ને ?

હનુમાન:—હું વનનો પશુ છું, સ્વાધીનતા હું નહિ જાણું તો શું તું જાણવાનો હતો ?

બાબુ:—સારી વાત. જે પ્રમાણમાં મનુષ્ય સ્વાધીન યશે તે પ્રમાણમાં તે સુખી થશે.

હનુમાન:—અર્થાત્ જે પ્રમાણમાં મનુષ્ય પશુમાવ પ્રાપ્ત કરશે તેજ પ્રમાણમાં તે સુખી થશે !

બાબુ:—મહારાજ ગુસ્સે યશો નહિ; પરંતુ એ વાત કેવળ હનુમાનને યોગ્ય છે.

હનુમાન:—હું તો તેજ છું ને ? વાર, હવે બાબુની યોગ્ય વાત હું સાંભળવા લાગ્યશાળી યજ્ઞ શપ્તીશ ?

બાબુ:—સ્વાધીનતા વિનાનો મનુષ્યજન્મ પશુજન્મ છે. પરતંત્ર લેકિા ગાય-ભેંસ વગેરેની પેઠે દોરડાંથી બંધાઈને તાડિત થાય છે. જોલાગ્ય બળથી અમારા રાજપુરુષો આ જન્મ સ્વાધીન-ક્રી બોર્ન છે.

હનુમાન:—અમારી પેઠે.

બાબુ:—આત્મશાસન એજ સ્વાધીનતાનું લક્ષણ છે.

હનુમાન:—અમે પણ તેજ લક્ષણયુક્ત છીએ. અમારામાં આત્મશાસન સિવાય બીજું રાજ્યશાસન નથીજ. અમે પૃથ્વીપર સ્વાધીન જાતિ છીએ. તમે શું અમારા જેવા થવાને ચાહો છો ?

બાબુ:—છટ ! છટ ! હવે સમજ્યો કે, વાનરો આત્મશાસન સમજી શકતા નથી.

હનુમાન:—સારી વાત ભાઈ ! ચાલો ત્યારે બંને જણ કેળાં ખાઈએ.

ગ્રામ્ય-કથા

કથા નંબર વન

પાઠશાળાના પંડિતજી

ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસી રહ્યો છે. હું માથે છત્રી ઝોડીને ગામને રસ્તે ચાલ્યો આવતો હતો. જોતજોતામાં વરસાદ જોરખે પડવા લાગ્યો; એટલે રસ્તાની બાજુપર એક નાળાજેરી ધર જોઇને મેં તેની પડાળાનો આશરો લીધો. ત્યાં મારા જોવામાં આવ્યું કે અંદર કેટલાક છોકરાઓ હાથમાં પુસ્તક લઇને બેઠા બેઠા બહુતા હતા. એક પંડ્યાજી બંગાળી બહુભવતા હતા. કાન માંડીને મેં તેમનું શિક્ષણ જરા તરા સાંભળી લીધું. તે પરથી જણાયું કે ગુરુજીને વ્યાકરણ ઉપર કંઇક વિશેષ પ્રેમ હતો. એકાદ ઉદાહરણ આપું છું. પંડિતજીએ એક વિદ્યાર્થીને પૂછ્યું:—

“ બોલ જોઉં, ‘મૂ’ ધાતુને ‘ક્ત’ પ્રત્યય લગાડીએ તો શું થયું કહેવાય ?

વિદ્યાર્થી જરા મોભાગ છુદ્ધિનો હતો. સાંભળવા પ્રમાણે તેનું નામ બોધધરામ હતું. તેણે ધણો વિચાર કરીને જવાબ આપ્યો, “ જી, મૂ ધાતુને ક્ત લગાડવાથી ‘મુક્ત’ થાય. ”

પંડિતજી, વિદ્યાર્થીની મૂખંતા જોઇને ચિડાઇ ઉઠ્યા અને તેને “ મૂર્ખ ”, “ મર્દભ ” ઇત્યાદિ નાનાવિધ સંસ્કૃત વિશેષણોથી અસંસ્કૃત કરવા લાગ્યા. વિદ્યાર્થી પણ કંઇક તપી ઉઠીને બોલ્યો; કેમ ગુરુજી ! “ ભુક્ત ” શબ્દ શું નથી ?

ગુરુજી:—ન હોય શા માટે ? ‘મુક્ત’ કેવી રીતે થાય તે શું નથી જાણતો ?

વિદ્યાર્થી:—ના, જાણું નહિ શામાટે ? સારી રીતે ચાવીને કાળાઆ ગળી જવાથી “ભુક્ત” થવાય. (ધરાઇ જવાય.)

ગુરુજી:—મૂર્ખ ! વાનર ! શું હું એ પૂછું છું ?

આખરે બોધધરામથી અત્યંત કંટાળી જઇને તેમણે તેની પાસેના વિદ્યાર્થી રામને પૂછ્યું; “ વાર, રામ ! તુંજ બોલ જોઉં, “ભુક્ત” શબ્દ કેવી રીતે બને છે ? ”

રામ:—જી, “મુક્ત” ધાતુ ઉપર ‘ક્ત’ લગાડવાથી ‘મુક્ત’ થાય છે.

ગુરુજીએ બોધધરામને કહ્યું; “ સાંભળ રે બોધા ! તારું કંઇજ વળવાતું નથી. ”

બોધધરામ ખીજવાઇને બોલ્યો; નહિ વળશે તો નહિ, પણ તમેયે આટલો બધો પક્ષપાત કર્યો છે.

ગુરુજી:—પક્ષપાત વળી શી કર્યો, હનુમાન !

બોધધરામ:—એના નસીબમાં ‘મૂળ’ (પૌઆ) અને મારા નસીબમાં કેવળ ‘મૂ’ આ પક્ષપાત નહિ તો ખીજું શું ?

વિદ્યાર્થી મળના મૂળ (પૌઆ) અને નસીબની તુલના કરીને કાપાયમાન થઇ ગયો છે, એ વાત ગુરુજી સમજી સક્ષ્યા નહિ, એટલે તેમણે ખીજવાઇને બોધધરામને

એક ચપ્પડ લગાવી દીધી, અને પ્રશ્ન કર્યો, “હવે કહે, ‘મૂ’ ધાતુને ક્ત લગાડવાથી શું થાય ?”

બોધકરામ:—(સજ્જ નયને) જી, તે હું નથી જાણતો.

ગુરુજી:—નથી જાણતો ? ‘ભૂત’ કેવી રીતે થાય, નથી ખબર ?

બોધકરામ:—જી, તે તો જાણું છું. મરવાથી વળી ભૂત થવાય.

ગુરુજી:—સુવર ! ગદ્દા ! ‘મૂ’ ધાતુને ‘ક્ત’ લગાડવાથી ભૂત થાય.

બોધકરામ આ વખતે સમજ્યો, અને મનમાં ને મનમાં દઢ નિશ્ચય કરી લીધો કે, મરવા પછી જે થાય તેજ ‘મૂ’ ધાતુ ઉપર ‘ક્ત’ લગાડવાથી પણ થાય. હવે તેણે વિનીત ભાવે ગુરુજીને પૂછ્યું; “જી, ‘મૂ’ ધાતુને ‘ક્ત’ લગાડવાથી શું શ્રાદ્ધ પણ કરવું પડે કે ?”

ગુરુજીથી હવે વધારે સહન થઇ શક્યું નહિ. પાંચે આંગળાંની છાપ આપાદ પડી રહે તેવી રીતે વિદ્યાર્થીના ગાલમાં એક તમાચો લગાવી દીધો. વિદ્યાર્થી પુરતક ફેંકી દબને રડતો રડતો ઘર તરફ ચાલી નીકળ્યો. એ વખતે વૃષ્ટિ એાછી થઈ ગઈ હતી. રંગ જોવાને હું પણ તેની સાથે સાથે ચાલ્યો. તેનું ઘર વિદ્યાલયથી ધણે દૂર ન હતું. બોધાએ ધરમાં દાખલ થતી વખતે બમણા જોરથી રડવા માંડ્યું, અને પછાડ ખાધને બોંય ઉપર પડ્યો. આ જોઈને તેની મા પાસે આવીને તેને સાંતવન આપતાં પૂછવા લાગી; કેમ, ભાઈ શું થયું ?

છોકરાએ મોં ચઢાવીને કહ્યું; “હવે પૂછે છે કે, શું થયું ભાઈ ? આવી રફૂલમાં મને મોકલ્યો હતો શામાટે, કાળા મોઢાતી ?”

મા:—પણ કેમ, થયું છે શું, ભાઈ ?

પુત્ર:—હરામજદી, હવે કહે છે કે, થયું છે શું ભાઈ ? હમણાંજ તારું ‘ભૂ’ ધાતુ ઉપર ‘ક્ત’ થઈ જાઓ, જલદીજ થઈ જાઓ, કે હું તારું શ્રાદ્ધ કરું.

મા:—તે વળી શું, ભાઈ ? એ કયી વસ્તુ ?

પુત્ર:—હમણાંજ તું મૂત્ત થઈ જાઓ, જલદી થઈ જાઓ.

મા:—એ શું ? મરવાનું કહે છે, ભાઈ ?

પુત્ર:—તે નહિ તો શું ? હું એજ કહી શક્યો નહિ, તેટલા માટે ગુરુજીએ મને માર માર્યો.

મા:—બોંય નાખે તને પંડ્યાને ! જરા અકલે નથી. મારા આ વેંત જેવડા છોકરાને તે વળી કેટલી વિદ્યા હોય ? જે વાત કોઈ જાણે નહિ, તે ન કહી શક્યો તે માટે છોકરાને માર ! મુઆને આજે એક વાર જોકે તો ખરી.

એટલું કહીને કપડાં કીક કરી બોધાની મા પંડિતજી પાસે જવા નીકળી. હું પણ પાછળ પાછળ ચાલ્યો. તે સુપુત્રવતીને બહુ દૂર જવું પડ્યું નહિ. એ વખતે પાંચાળા બંધ થઇ ગઈ હતી. પંડિતજી ઘર તરફ બીધાવી જતા હતા; એટલે માર્ગ-

માજ બનેનો બેટો થયો.

ગોધાની માએ કહ્યું: “વારુ, પડિતજી ! જે કામજી બાણે નહિ, તે મારો છોકરો કહી શક્યો નહિ તેટલા માટે શું તેને આટલો બધો મારવો જોઈએ ?”

પડિતજી:—અરે ના, કંઈ એવી અઘરી વાત પૂછી ન હતી. માત્ર એટલોજ સવાલ ક્યો હતો કે: ‘જૂત કેવી રીતે થાય ?’

ગોધાની મા:—‘જૂત’ થાય મંગા નહિ મળવાથી! ભલા, એ બધી વાતની વળી છોકરાને ક્યાંથી ખબર હોય ? એવી એવી બાબત તો અમને પૂછતી જોઈએ.

પડિતજી:—અરે નહિ, તે જૂત નહિ.

ગોધાની મા:—ત્યારે વળી કયું જૂત ?

પડિતજી:—એ બધું કંઈજ નહિ. તું ખાઈ માણસ એમાં શું સમજશે ? કહું જે, જૂત શબ્દ છે.

ગોધાની મા:—મેં એવા જૂતના શબ્દ કેટલાએ સાંભળ્યા છે. હજી તો એ છોક બાળક છે. તેને આવી આવી વાતો કહીને બીવડાવવા એ શું ઠીક કહેવાય ?

મને લાગ્યું કે, આ પડિતજીની સમસ્યા સહેલમાં પડે એમ નથી. મેં પણ એ રંગમાં કંઈક અરો ભાગ ભરવાની આશાથી છતાં ચક્રને પડિતજીને કહ્યું, “મહારાજ ! એ તો સ્ત્રી જાત છે, એની સાથે વિવાદ કરવો છોડી દો. મારી સાથે એ સંબંધમાં કંઈક વાતચીત કરવી ઠીક પડશે.”

પડિતજી મને બાલકજી જોઈને કંઈક આદરથી કહેવા લાગ્યા: “આપ પ્રશ્ન કરીએ ?”

મેં કહ્યું: “ઠીક, આપ જૂત જૂત કરતા હતા, તે ગોલો જોઈએ, જૂત કેટલાં છે ?”

પડિતજી સંતુષ્ટ ચક્રને બોલી ઉઠ્યા. બહુ સાફ, ધણુંજ ઉત્તમ, પડિત હોય તે પડિતના જોવાજ વાત કરે. સાંભળે છે કે ખાઈ ? તે પછી મારા તરફ ફરીને બાણે વિદ્વાનો બોલે ઉતારી નાખતા હોય તેવું મેં કરીને બોલ્યા:—“જૂત પાંચ છે.”

એટલે તો ગોધાની મા ગર્જને બોલી ઉઠી: “વાહ રે પડિત ! આવીજ વિદ્વાપર મારા છોકરાને મારતા હતા કે ? જૂત પાંચ ! જૂત તે પાંચ કે ખાર ?”

પડિતજી:—તે કેમ બને, બેન ! આ સંજ્ઞાનનેજ પૂછ ને ? જૂત પાંચ છે—ક્ષિત્યષ્-

ગોધાની મા:—જૂત આર નથી તો મારી બધી દોલત કાણ ખાઈ ગયું ? શું હું પ્રથમથીજ આવી દુ:ખી હતી ?

એટલું કહીને કહેતાં તો ગોધાની માએ છેડા વાળ્યો. મેં તે વખતે તેનો પક્ષ લઈને કહ્યું, એણે જે કહ્યું તે ખરું હોઈ શકે. અનેક વખત સાંભળવામાં આવે છે કે, પારકાની દોલત છીનવી લઈને જૂત લોહિ પોતાનું પિતૃકાય કર્યા કરે છે. શું તમારા સાંભળવામાં નથી આવ્યું કે અમુકના પૈસાથી જૂતના બાપનું શ્રાદ્ધ થાય છે ?” x

x જ્યારે કોઈ બદમાશ પારકા માલ ઉગવી જાય છે, તે પ્રસંગે જે એક

આ વાત સાંભળીને, હું વ્યંગ કરું છું કે સત્ય કહું છું તે પંડિતજી બરાબર સમજી શક્યા નહિ; કારણ કે તેમની ભુદ્ધિ કંઈક મોભામ હતી. પંડિતજીને કંઈક મંથય થયેલો જોઈને હું બોલ્યો; “મહાશય ! એ સંબંધી પ્રમાણ પૂરાવા તો સંભળાતીજ બાબતો છે. મનુષ્યે કહ્યું છે કે—

કૃપણાનાં ધનં ચૈવ પોષ્યકુમાળપાઠિનામ્ ।

મૂતાનાં પિતૃશ્રાદ્ધેષુ મવેન્નષ્ટં ન સંશયઃ ॥

પંડિતજીનું સંસ્કૃત જ્ઞાન મૂંઝાતુને ક્ત પ્રત્યય લગાડવા પૂરતું હતું; એટલે તેમને એક મોટો ભય એ હતો કે, રખેને વિદ્યાર્થિમંડળી આગળ અને આસ કરીને બોધાતી મા સમક્ષ મારાથી હારી જવાય ! તેટલા માટે “મૂતાનાં પિતૃશ્રાદ્ધેષુ મવેન્નષ્ટં ન સંશયઃ.” એ જેવું સાંભળ્યું તેવાજ તેઓ બોલી ઉઠ્યા; “મહાશય ! આપ યથાર્થજ કહો છો. વેદમાં પણ લખ્યું છે કે, અસ્તિ મોદાવરીતીરે વિશાલઃ શાસ્ત્રમહીતર” આ સાંભળીને બોધાતી મા ધણીજ મંતુષ્ટ ચર્ચાગમ અને પંડિતજીનાં અનેક વખાણ કરીને કહેવા લાગી; “ત્યારે મહારાજ ! આટલી બધી વિદ્યા હોવા છતાં મારા છોકરાને શામાટે મારો છો ?”

પંડિતજી:—અરે બેન ! તારા છોકરાને એવેજ વિદ્યાન બનાવવાને તો મારું છું. માર્યા વિના શું વિદ્યા આવે ખરી કે ? સોડી વાગે અમ્યમ અને વિદ્યા આવે ધમધમ.

બોધાતી મા:—મહારાજ ! મારવાથીજ વિદ્યા આવતી હોય તો અમારા ધરવાળાને કેમ કંઈજ ન આવશ્યું ? ઝાડુ કહો કે ભુતાં કહો, મેં તો કંઈજ બાકી રાખ્યું ન હતું.

પંડિતજી:—બેન ! એ તે કંઈ તમારા હાથથી બની શકે ? એ નો અમારુંજ કામ.

બોધાતી મા:—મહારાજ ! મારા હાથમાં કંઈ જોરની દસર નથી. જોશો ?

એમ કહીને બોધાતી માએ પંડિતજીને એક મૂઠી ટાપરાપાક આપી દીધો. પંડિતજી આ પ્રમાણે અધિક વિદ્યાશાલનો આકર્ષિત થોગ ઉપસ્થિત થયેલો જોઈને એકમાસે પક્ષાયન કરી ગયા. સાંભળ્યું છે કે, તે દિવસથી પંડિતજી ફરીથી બોધ-લરામનું નામ લેતા નથી, અને મૂંઝાતુને માટે પાઠશાળામાં ફરીથી ધાંધલ મચવા પામ્યું નથી. બોધલરામ ત્યાં ત્યાં કહેતો ફરે છે કે, માએ એકે તમકે પંડિતજીનું ભૂત કાઢી નાખ્યું.

કહેવત બંગાળીમાં વપરાય છે (અમુકેર ટાકાટામ બૂનેર આપેર શ્રાદ્ધ દહતે છે) તેડું આ સાવાન્તર છે.

કથા નંબર ૬-ધર્મશિક્ષણ

સિદ્ધાંત

બોલો બેટા, “ માતૃવત્ પરદારેષુ ”

છોકરો:—એટલે શું, બાપા ?

બાપા:—એ કે, જેટલી સ્ત્રીઓ-પારકી સ્ત્રીઓ હોય તે સઘળીને આપણી મા અમાર ગણવી.

છોકરો:—તે સઘળીજ મારી મા ?

બાપા:—હા બેટા, બીજું શું ?

છોકરો:—બાપા, ત્યારે તમારે માથે તો મઢા દુઃખ આવી પડવાનું. ને તેઓ મારી મા હોય તો આપની શું લાગે ?

બાપા:—છટ્ ! છટ્ ! એવું તે બોલાતું હશે ? બોલ—

“ માતૃવત્પરદારેષુ પરદ્રવ્યેષુ લોષ્ટવત્ ”

છોકરો:—એનો શો અર્થ, બાપા ?

બાપા:—પારકી સ્ત્રીજ લોષ્ટ સમાન ગણવી નેહએ.

છોકરો:—‘ લોષ્ટ ’ શું ?

બાપા:—માટીતું ઢેકું.

છોકરો:—બાપા, ત્યારે તો કંદોષને પેંડાના પૈસા પણ નહિ આપવા પડે. દેશતું વળી મૂલ્ય શું ?

બાપા:—તેમ નહિ. પારકી સ્ત્રીજ માટીના જેવી સમજવી એટલે તે લેવાની પ્રત્યાજ ન થાય.

છોકરો:—બાપા ! કુભારનો ધધો શીખીએ તોપણ નહિ થાય ?

બાપા:—છટ્ ! તને કશુંજ આવડે નહિ. સાંભળેછ ! હમણું બોલ.

“ માતૃવત્પરદારેષુ પરદ્રવ્યેષુ લોષ્ટવત્ ।

આત્મવત્સર્વમૂતેષુ યઃ પરચતિ સ પંચિતઃ ॥ ”

છોકરો:—“ આત્મવત્સર્વમૂતેષુ ” એટલે શું, બાપા ?

બાપા:—એજ કે, સઘળીને પોતાના જેવાજ ગણવા.

છોકરો:—તેમ હોય તો તો ધણુંજ સારું. ને પારકાને આપણા જેવા સમજવા એમ હોય તો પારકાની સ્ત્રીજ તે આપણીજ ગણવી નેહએ, અને પારકી સ્ત્રી પણ આપણીજ સમજવી નેહએ.

બાપા:—દૂર થા ! મૂખ ! છટ્ !

હતિ ચપેટિકાપાત (તમાચાપ્રહાર).

અભ્યાસપાઠ

પાઠ પહેલો

કાદમિની નામની એક પ્રૌઢા સ્ત્રી બેઠું બગલમાં રાખીને પાણી ભરવા જાય છે. એ અરસામાં પેલો શાસ્ત્ર લણેલો છોકરો તેની સામે આવી ઉભો.

છોકરાએ કહ્યું:—મા !

કાદમિની:—કેમ, બેટા ! અદા ! છોકરાની વાણી કેવી મિઠી છે ! કાળજી પશુ ઠરી જાય છે.

છોકરો:—મા, પેડા ખાવાને એક પૈસો આપને !

કાદમિની:—સાધ, હું દુઃખી માણસ છું, પૈસો ક્યાંથી લાવું ?

છોકરો:—દીકરી, નથી આપતી કે ? કમખખત, ચોટતા બળી !

કાદમિની:—જરે મુઆ ! દેવતા પડે તારા મોં પર, મુઝો આવો છોકરો કેતો છે ?

છોકરો:—મારી બેટી નહિ આપે કે ? (એમ દલીલ પ્રદાર કરવો અને તેથી ધડાતું ફરી જવું.)

(પછી છોકરાના આપતું તેજ રંગભૂમિ ઉપર દાબર ચવું.)

બાપ:—અરે વાનર ! આ શું ?

છોકરો:—કેમ, બાપા, આ તો મારી મા છે. માની સાથે જે પ્રમાણે ચાલું છું તેજ પ્રમાણે આની સાથે પણ વર્તું છું. “ માવૃત્તપરદારેણુ ” કેમ રે ! કચરી ! બાપાને જોઈને ધુમટો પણ નથી તાણતી કે ?

પાઠ બીજો

કદોષએ છોકરાના બાપની પાસે આવીને ફરીઆદ કરી કે, તમારા છોકરાના બુદ્ધિમયી હવે દુકાન ચલાવવી બારે ચમ્પ પડી છે. છોકરો દુકાન લૂંટીને બધી મિઠાઈ ઉડાવી જાય છે.

ગોવાળે આવીને તેજ પ્રમાણે દૂધ માખણના સંબંધમાં ફરીઆદ કરી એટલે પિતાએ પુત્રને પકડીને મારવા માંડ્યો. છોકરાએ પૂછ્યું, મારો છો શામાટે, બાપા !

બાપ:—મારું નહિ તને ? પારકી ચીજ લૂંટી લાવનારને ?

છોકરો:—બાપા ! ચોરોતો ભય વધી પડ્યો છે, તેથી દેઈ (ગોળા) એકત્ર કરી રાખું છું; પારકી ચીજ તો દેઈજ છે ને ?

સરસ્વતીપૂજનનો સમય આવી રહ્યો છે. પ્રાતઃકાળમાં પિતાએ પુત્રને કહ્યું:—
“ જા એક જૂબડી મારતો આવ અને અંજલિ આપ, નહિ તો ખાવા પામીશ નહિ.”

છોકરો:—ખાઈને સાંજે અંજલિ આપીએ તો નહિ માલે ?

બાપ:—એમ કેવી રીતે જને ? ખાધા પછી તે અંજલિ અપાતી દરો, માંડા ?

છોકરો—ત્યારે આ વર્ષની અંજલિ બીજા વર્ષની અંજલિ માથે આપવાથી નહિ ચાલે ? આ વખતે તો ઠંડી ધણી સખત છે.

બાપ—એમ નહિ ચાલે. સરસ્વતીને અંજલિ આપ્યા સિવાય શું વિદ્યા આવે ?

છોકરો—એકાદ વરસ શું ઉધાર વિદ્યા નહિ મળી રહે ?

બાપ—દૂર જા, મૂર્ખ ! જા, સ્નાન કરનો આવ, અંજલિ આપ્યા પછી બે સરસ પેડા આપીશ.

“બહુ સાર” કહીને છોકરો નાચતો દૂદતો નહાવા દોડ્યો. ઠંડી પુષ્કળ હતી—પવન પણ તેવોજ—પાણી હાથ કરી ગળ તેવું હતું. એટલે છોકરાએ અકસ દોડાવીને માટપર એક પાચ વર્ષનો માછીનો છોકરો ઉભો હતો તેને પકડ્યો, અને બે દૂબણી મરાવી પછી તેને પાણીમાંથી ખેંચી કાઢી બાપ પાસે ધસડી લાવ્યો, અને બોલ્યો, “બાપા નાહી આવ્યો.”

બાપ—ક્યાં બાપુ—ક્યાં નાહી આવ્યો ?

છોકરો—આ માછીનો છોકરાને ઝમોળી લાગ્યો છુ.

બાપ—મોટું કામ કર્યું પણ તું ક્યાં નાહી આવ્યો ?

છોકરો—બાપા, “આત્મચત્ સર્વભૂતેષુ” એટલે એનામાં અને મારામાં કંઈ બેદ છે ? એ નાહો એટલે હું પણ નાહીજ છું ને ? હવે પેડા આપો.

પિતા હાથમાં લાકડી લઈને પુત્રની પાછળ દોડવા લાગ્યા. પુત્ર નાસતાં નામતાં બોલતો હતો; “બાપા શાસ્ત્ર જાણતા નથી.”

થોડી વાર પછી તે શિક્ષિત બાળકના પિતાના સાબળવામાં આવ્યું કે પુત્ર પાસેના મહોદલાના દિનમણિશંકર શાસ્ત્રીની પાઠશાળામાં જઈને શાસ્ત્રીને સારી પેઠે બોખરા કર્યા છે છોકરો ઘેર આવતાં પિતાએ પૂછ્યું, આ વખતે વળી શી મોકાણ માંડતો આવ્યો ?

છોકરો—શું કઈ બાપા ! તમે કંઈ છોડો એમ હતા ? લાકડી મારતજ મારત; એટલે મેં જાતે જાતેજ માર બાંધ લીધો.

બાપ—તે કેવી રીતે બચ્યાજી ? પોતેજ ક્યાંથી ? દિનમણિશંકર શાસ્ત્રીને મારી આવ્યો છે ને ?

છોકરો—બાપા, “આત્મચત્ સર્વભૂતેષુ” દિનમણિશંકર શાસ્ત્રી અને મારામાં શું તમે બેદ જુઓ છો ?

પિતાએ પાણી મૂક્યું કે આ છોકરાને હવે કદિ પણ લાણાવવો નહિ.

કમલાકાન્તનું દફતર

કમલાકાન્તનો પરિચય

અનેક જાણુ કમલાકાન્તને પાગલ કહે છે તે કપારે શુ કરશે અને શુ બોલશે તેનું કંઈ ઠેકાણું નથી. તેને લખતાંવાચતાં આવડતું નથી એમ નથી. તે કંઈક અંગ્રેજી અને કંઈક સંસ્કૃત પણ જાણે છે, પરંતુ જે વિદ્યાર્થી દ્રવ્યોપાર્જન ન થાય તે વિદ્યા શું વિદ્યા કહેવાય ? ખરી વાત એ છે કે, સાહેબ સુમા ખાસે પહોંચતા આવડવું જોઈએ, પછી તે ગમે તેવો મૂર્ખશિરોમણિ કાં ન હોય ! બલે કેવળ પોતાની મહીજ કરી જાણુનો હોય તેની હરકત નહિ, તેવાઓ પણ મંત્રેથી અમલદારી બોગવે છે. અમારા વિચાર પ્રમાણે તેજ પડિત, અને કમલાકાન્ત જેવા વિદ્વાન જેમણે કેટલાંએ પુસ્તકો લખી નાખ્યાં હોય તેઓ મહા મૂર્ખા જ છે.

કમલાકાન્ત એક વખત નોકરીએ રહ્યા હતા. એક માહેએ તેમની અંગ્રેજી વાતચીત સાંભળીને તેમને પોતાની આંદ્રિસમાં બોલાવી જઈ કારકુની આપી હતી, પરંતુ કમલાકાન્ત નોકરી ટકાવી શક્યા નહિ. તેઓ આંદ્રિસમાં જઈને આંદ્રિસનું કામ કરતા નહિ. સરકારી રજીસ્ટરમાં કવિતા લખતા, આંદ્રિસની ચિટ્ટીપત્રી ઉપર કોષ્ટક રોકસાંપઅર નામના લેખકનાં વચનો નોંધતા, અને ખીલ-ખૂંટનાં પાનાં ચિત્રોથી અંકિત કરતા એક વખત સાહેબે તેમને માસિક પગાર ખીલ તૈયાર કરવા કહ્યું કમલાકાન્તે ખીલ-ખૂંટ લઈને એક ચિત્ર બેચ્યું. કેટલાક નાગા બાવાઓ માહેજ ખાસે લિખા માગે છે, અને સાહેબ બહાદુર બખ્ખે ચચ્ચાર પૈમા તેમના તરફ ફેંકી રહ્યા છે. નીચે લખ્યું હતું—“વાસ્તવિક પે-મિલ.” સાહેબે આ નત-નતર પે-મિલ જોઈને તેજ દિવસે કમલાકાન્તને માન સાથે વિદાય કરી દીધા !

કમલાકાન્તની નોકરી અહીંથીજ સમાપ્ત થાય છે. પૈસાનું તેમને ઝાઝું પ્રયોગન પણ ન હતું કમલાકાન્ત તરત્રીપરિગ્રહણની પચાતમાં તો કદી પણ પડ્યા ન હતા. જ્યાં રહ્યા ત્યાં પેટપૂર અનાજ અને અડધાભાગ અહીંજ મૂક્યું એટલે થયું. અહીં તહીં મોજ આવે ત્યાં પડ્યા રહેતા, અનેક દિવસ મારે ઘેર પણ રહ્યા હતા.

હું તેમને પાગલ બાણીને તેમની જરા વધારે સંભાળ લેતો; પરંતુ હું પણ તેમને ઝાઝું રાખી શક્યો નહિ. તેઓ કોઇ પણ ઠેકાણે સ્થાયી રહેતાજ નહિ. એક દિવસ પ્રાતઃકાળે ઉઠીને લલચારીના જેવાં ગેરુઆ રંગનાં કપડાં પહેરીને તેઓ ચાલતા થયા; અને ક્યાં ગયા તેનો પત્તોજ લાગ્યો નહિ.

તેમની પાસે કાગળોનું એક દફતર-બંડલ-હતું. ક્રમસાકાન્તની પાસે કોઈ પણ કારે કાગળ રહેવા પામતોજ નહિ. નજરે પડતાંજ ધૂળ પત્થર ચીતરી મારતા. શું લખતા તેમાંનું કંઈ પણ સમજી શકાતું નહિ. કોઇક કોઇક વખત તાનમાં આવી જઇને તેઓ મને વાંચી સંભળાવતા, સાંભળતાજ હું નિદ્રાધીન થઇ જતો. જો કાગળો તેઓ શાહીથી ખરડાયલા એક જરી પુરાણા વસ્ત્રમાં બાંધી રાખતા. જતી વખતે તેઓ મને એ બંડલ સોંપતા ગયા અને બોલ્યા; “તમને આ બક્ષિસ કરું છું.”

એ અમૂલ્ય રત્ન લઇને મારે શું કરવું? પ્રથમ એવી ઇચ્છા થઇ કે, અગ્નિ-દેવને સમર્પણ કરું; પરંતુ પાછળથી મારા હૃદયમાં સોઝહિતૈપિતાનો પ્રયત્ન ભાવ સ્પુરી આવ્યો. મેં વિચાર્યું કે જેણે લોકોપકાર કર્યો નથી તેનો જન્મ થયા છે. મને અનુભવ હતો કે આ દફતરમાં અનિદ્રાની અતિ રાખખાણ દવા છે; અને જે એને વાંચશે તેના પર નિદ્રાદેવી તરતજ પ્રસન્ન થઇ જશે, અને તેથી કરીને જેઓ અનિદ્રા રોગથી પીડાતા હોય તેમના ઉપકારાર્થે હું ક્રમસાકાન્તની કૃતિઓનો પ્રચાર કરવા તત્પર થયો છું.

શ્રીભીષમદેવ બોધાનખીશ

૧૬૫

“એ કોણ ગાય છે?”

લાંબા વખતથી ભૂલી જવાયલા સુખસ્વપ્નની સ્મૃતિની પેઠે એ મધુર ગાને મારી કર્ણગુહામાં પ્રવેશ કર્યો. એ સંગીત બહુ સુંદર છે એમ નથી, છતાં અંદરું મધુર શામાટે લાગે છે? પરિચય રસ્તે ચાલતાં પોતાની મોજથી ગાતો ગાતો જાય છે. આંદોલીવાળી રાત્રી નોંધને તેના હૃદયનો આનંદ ઉભરાઈ આવ્યો છે. સ્વાભાવિક રીતેજ તેનાં કંઠે મધુર છે-એ મધુર કંઠથી આ મધુમાસ (ચૈત્ર)માં તે પોતાના હૃદ-આનંદનું માધુર્ય વરસાવી રહ્યો છે. તો પછી સિતારની તંત્રી ઉપર આંગળી ફરતાં જમ તેના સધળા તારો ઝળઝળી ઉઠે છે, તેમ આ ગીતધ્વનિ પોતાના સ્પર્શથી મારી હૃદયતંત્રીને શામાટે ધ્રુવપ્રમાણ કરી મૂકે છે?

+ બંગાળીમાં “ક્રમસાકાન્તર દફતર” એ નામથી પ્રસિદ્ધ યજ્ઞેશી એ કૃતિ-ઓમાંની કેટલીક ચુદી કઢાડીને તેનો અનુવાદ અત્ર અપાય છે. મંત્રી સ૦ સા૦

શામાટે ? એનો ઉત્તર કાણુ આપશે ? શત્રી જ્યોત્સ્નામયી* છે. વાલુકામય નદીમાં ટૌમુદિત હાસ્યતરંગ ફેલાવી રહી છે. નીલી સાડીથી જેતું અર્ધું અંગ દંડા-મયું છે એવી સુંદરીની પેઠે કૃશ શરીરવાળી, સ્વચ્છ ભૂરા જળવાળી તરગિણી-કિનારાપરની રેતીને આલિંગતી ચાલી જાય છે. રાજમાર્ગ ઉપર આનંદ આનંદ વેલાઈ રહ્યો છે-ખાળક, ખાલિકા, સુવાન, સુવતિ, પ્રૌદા, વૃદ્ધા સર્વ નિર્મળ યંદ-કિરણોમાં સ્નાન કરીને આનંદ કરી રહ્યાં છે. કેવળ હુંજ આનંદરહિત છું-તેથીજ આ સંગીતથી મારી હૃદયતત્રી ઝણઝણી ઉડી છે.

હું એકલો છું, તેથીજ આ સંગીતથી મારું શરીર રોમાંચિત થઈ ઉઠ્યું છે. આ અહુજનપૂર્ણ નગરીમાં-આ આનંદપૂર્ણ અનંત મનુષ્ય-પ્રવાહમાં હું એકલોજ છું. તો હું પણ શામાટે આ અનંત જળપ્રવાહમાં ભળી જઈને આ વિશાળ આનંદ તરંગ-તાડિત જલધુરણુદના સમુદ્ર માંહેલો એક ખીજા છુદ્ધ નહિ બનું ? જળના બિંદુ બિંદુ મળીને સમુદ્ર બન્યો છે. હું પણ એક જળબિંદુ છું, તો પછી એ સમુદ્રમાં શામાટે ન ભળી જઉં ?

તે હું જાણતો નથી-કેવળ એટલુંજ જાણું છું કે હું એકલો છું. મારી સલાહ છે કે કોઈએ પણ એકલા રહેવું નહિ. જો કોઈ અન્ય તમારા પ્રજ્વળતુ ભાગીદાર ન થયું તો તમારો મનુષ્યજન્મ વૃથા છે. પુષ્પમાં સુગંધ છે; પરંતુ જો તેને કોઈ સુંઘનાર ન હોય તો તે સુગંધી કહેવાશે નહિ; કારણ કે સુંઘનાર વિના સુગંધના અસ્તિત્વનું પ્રમાણ પણ શું ? પુષ્પ પોતાને માટે વિકસતાં નથી, તમારા હૃદયપુષ્પને પણ અન્યને માટે પ્રદુક્ષિત થવા દો.

પરંતુ કેવળ એક વાર સાંભળતાંજ એ સંગીત મને એટલું મધુર શામાટે લાગ્યું તે તો મેં કહ્યુંજ નહિ. અનેક દિવસ થયાં આનંદોત્પન્ન સંગીત મારા સાંભળવામાં આવ્યું નથી-લાંબા વખતથી મેં આવો આનંદ અનુભવ્યો નથી. યૌવનમાં જ્યારે આખી પૃથ્વી સુંદર હતી, જ્યારે પુષ્પે પુષ્પે સુગંધ મળતી હતી, પ્રત્યેક ખરી પડતાં પાંદડાંના અવાજમાં મધુર શબ્દો સાંભળાતા હતા, પ્રત્યેક નક્ષત્રમાં ચિત્ર-ચાહિણીની શોભા દેખાતી હતી, અને પ્રત્યેક મનુષ્યના મુખ ઉપર સરળતા ભાસતી હતી, ત્યારે આનંદ હતો. પૃથ્વી આજે પણ તેની તેજ છે, સંસાર આજે પણ તેના તેજ છે, અને મનુષ્યચરિત્ર પણ આજે તેવું તેજ છે; પરંતુ આ હૃદય હવે તેવું ને રહ્યું નથી. તે સમયે સંગીત સાંભળતાં જે આનંદ થતો હતો તેજ આનંદ આજે આ સંગીત સાંભળીને યાદ આવી ગયો છે. જે અવસ્થામાં, જે સુખમાં તે આનંદ અનુભવ્યો હતો; તેજ અવસ્થા, તેજ સુખ હમણાં યાદ આવી ગયાં છે. જાણે કાશ-ભરને માટે ફરીથી જીવાની પ્રાપ્ત થઈ. હમણાં ત્યારની પેઠેજ જાહેલી મનોમય મિત્ર-ચંડળીમાં મનવડે જઈ બેઠો, અને પહેલાંની પેઠે અધારણુ ઉચ્ચ સ્વરે હસવા લાગ્યો.

જે વાત હમણાં પ્રયોજન વિનાની સમજીને હું બોલતો નથી, પણ ચિત્તની ચંચળતાને લીધે તે વખતે નિષ્પ્રયોજન છતાં અનેક વાર બોલ્યો હતો તે સઘળી વાત હમણાં પાછી બોલવા લાગ્યો. ફરીથી સરળ હૃદયે અન્યના સ્નેહને અદૃશ્ય સમજીને સ્વીકારવા લાગ્યો. મને ક્ષણભરને માટે પ્રાન્તિ થઇ ગઇ-તેથીજ આ ગીત આટલું મધુર લાગ્યું. કેવળ એમજ નહિ; ત્યારે સંગીત પ્રિય લાગતું, હમણાં તેમ નથી-ચિત્તની જે પ્રવૃત્તતાને લીધે સંગીત પ્રિય લાગતું તે પ્રવૃત્તતા હવે રહી નથી એટલે તેમ લાગતું નથી-હું ચિત્ત પરોવીને તે ગત યૌવનસુખનો વિચાર કરી રહ્યો હતો તેજ અરસામાં આ પૂર્વ સ્મૃતિનું સૂચન કરનાર સંગીત કાને પહોંચું, અને તેથીજ તે આટલું મધુર લાગ્યું.

તે પ્રવૃત્તતા, તે સુખ હવે શા માટે નથી ? શું સુખની સામગ્રીઓ ધટી ગઇ છે ? ગ્રાસિ અને ક્ષય બંનેજ સંસારના નિયમ છે; પરંતુ તેની સાથે ક્ષતિ કરતાં ગ્રાસિ અધિક હોય એવો પણ નિયમ છે. તમે જીવનમાર્ગમાં જેટલા આગળ વધશો તેટલોજ સુખસામગ્રીનો વધારો સંચય કરશો, તો પછી અવસ્થા યતાં અંગમાંથી સ્ફૂર્તિ થતે છે શામાટે ? શામાટે પૃથ્વી તેથીજ સુંદર દેખાતી નથી ? શામાટે આકાશના તારા પ્રથમના જેવા ઝગઝગતા નથી ? આકાશની ભૂરાશમાં પણ અસહના જેવી ભલક શામાટે જણાતી નથી ? જે સ્થળ તૃણપત્રવૃષ્ટિ, કુસુમસુત્રાસિત, સ્વચ્છ નદીના જલસીકરથી છંટાતું અને વસંતના પવનથી સંચાલિત હૃદયને ઠારે એવું હતું તે હમણાં રેતાળ મરુભૂમિ જેવું ઉજ્જડ શા માટે જણાય છે ? કેવળ રંગીન ચરમા નહિ હોવાથીજ-આશા એજ રંગીન ચરમા. જુવાનીમાં મેગવેલું સુખ તો અદૃષ્ટ હોય છે; પરંતુ સુખની આશા અપરિમિત હોય છે. હમણાં સચિન સુખ તો અધિક છે; પરંતુ તે બ્રહ્માંડવ્યાપીની આશા ક્યાં છે ? ત્યારે સંસારનો ક્રમ શો છે તે જાણીને ન હતો, તેથીજ અનેક જાતની આશાઓ રાખતો હતો. હવે સમજવામાં આવ્યું છે કે આ સંસારચક્ર પર આરોહણ કરનારને પાછા જ્યાંના ત્યાંજ આવવું પડે છે. જ્યારે તે પોતાનાં મનમાં એમ ધારે છે કે હું આગળ વધું છું, ત્યારે તે માત્ર ચક્રરજ લેતો હોય છે. હવે સમજાયું છે કે સંસારસમુદ્રમાં તરવાનો આરંભ કરતાં તેના તરંગે તરંગ પ્રહાર કરીને આપણને ફરીથી કિનારા તરફ ધકેલી લાવે છે.

હવે સમજાયું છે કે, આ અરણ્યમાં માર્ગ નથી, આ રણમાં જતાશય નથી, આ નદીનો પાર નથી, આ સાગરમાં દ્વીપ નથી, આ અંધકારમાં નક્ષત્રો પ્રકાશ નથી. હવે સમજાયું છે કે પુષ્પમાં કીડા હોય છે, ક્રામલ પવનોમાં કંટક હોય છે, આકાશમાં વાદળો હોય છે, નિર્મળ નદીમાં વમળો હોય છે, ફળમાં વિષ હોય છે, હિવાનમાં સર્પ હોય છે, મનુષ્યહૃદયમાં કેવળ પોતાનેજ માટે આદર હોય છે. હવે સમજાયું છે કે વૃક્ષે વૃક્ષે ફળ હોતાં નથી, પુષ્પે પુષ્પે સુવાસ હોતી નથી, પ્રત્યેક એક વસ્તુનો નથી, વને વને ચંદન નથી, ગળે ગળે મૌકિતક નથી, હમણાંજ સમજી

શક્યો છું કે કાચ પણ હીરાની પેઠે ચળકતો હોય છે, પિત્તળ પણ સુવર્ણ જેવું ચક્રચકિત હોય છે, કાદવ પણ ચંદન જેવો સ્નિગ્ધ હોય છે, અને કાંસુ પણ ચાંદી જેવું મધુર રણકાદાર હોય છે. પરંતુ શું કહેતો હતો, ભૂલી ગયો ! હ ! તેજ ગીતધ્વનિ ! તે મધુર લાગ્યો હતો ખરો, પરંતુ હવે હું તે બીજવાર સાંભળવા ઇચ્છતો નથી. જેવું આ મનુષ્યકંઠમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું સંગીત તેવુંજ એક બીજું સંગીત સંસારમાં છે. સંસારરસના રસિયાઓજ તે સાંભળી શકે એમ છે. તેથીજ સંગીત સાંભળવા માટે મારૂ ચિત્ત આકુળ થઈ રહ્યું છે.

શું તે સંગીત હવે હું નહિ સાંભળી શકીશ ? સાંભળીશ; પરંતુ હું વિવિધ જાતના વાદ્યધ્વનિથી સમિલિત અનેક કંઠમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું પેલું પૂર્વશ્રુત સંસાર સંગીત હવે સાંભળીશ નહિ.

હવે પહેલાંના જેવા ગાયક નથી, તે ઉગ્રર પણ નથી, તે આશા પણ નથી, પરંતુ તેને જદસે જે સંગીત હમણા સાંભળી રહ્યો છું તે તેના કરતાં પણ વધારે પ્રીતિકર છે. અન્ય કોઈ પણ વાદ્યની સહાયતા લીધા વિનાના માત્ર તેજ એક ગીત-ધ્વનિથી મારા કર્ણ પરિવૃત્ત થઈ જાય છે. 'પ્રેમ' સંસારમાં સર્વવ્યાપી છે-પ્રેમજ કુશ્વર છે. પ્રેમ એજ હમણા મારા કર્ણમાં પ્રવેશેલું સંસારસંગીત છે. અનતકળ સુધી એજ મહાસંગીત સાથે મનુષ્યની હૃદયનીશ્યા વાગતી રહો. જે મનુષ્યજાતિ ઉપર મારો પ્રેમ અવિચળ રહે તો પછી અન્ય સુખની હું સ્પૃહા રાખતો નથી.

શ્રીકમલાકાન્ત ચક્રવર્તી

મનુષ્યરૂપી ફલ

અરીજીની એકાદ માત્રા વધારે ચઢાવતાં મને લાગે છે કે, આ સંસારવૃક્ષ ઉપર માયારૂપી પર્ણવટામાં જાતજાતનાં ફળરૂપે મનુષ્યમાત્ર લટકી રહ્યા છે, પાકતાંજ ખરી પડશે પણ સંભળાજ કંઈ પાકી શકતાં નથી. કેટલાંક પવનના મપાટાથી અક્ષણે પણ ખરી પડે છે, કેટલાંકને છીડા લાગે છે, કેટલાંકને પાખીના ચંચુપ્રહાર નડે છે, કેટલાંક સુકાઈને ખરી પડે છે, અને કેટલાંક પરિપક્વ થતાં તોડી લેવામાં આવે છે, અને ગંગાજળથી ધોવાઈને દેવસેના અથવા વ્યલ્લભોજનના ઉપયોગમાં લેવાય છે. તેમનોજ ફળજન્મ અથવા મનુષ્યજન્મ સાર્થક છે. કેટલાંક ફળ બહુ પાકી જતાં આપોઆપ વૃક્ષ ઉપરથી જર્મીનપર ખરી પડે છે, અને શિઆળ વગેરે તેઓને ખાઈ જાય છે; તેમનો મનુષ્યજન્મ અથવા ફળજન્મ વૃથા છે. કેટલાંક ફળ તીખાં, કડવાં અને તુરાં હોય છે, પરંતુ તેમાંથી અમૃત્ય ઓપાધિઓ બને છે. કેટલાંક ફળ ઝેરી

હોય છે કે જે ખાવ તે મરીજ નય અને કેટલાંક ઈંદ્રવર્ણની જ્ઞાતિનાં હોય છે કે જે કેવળ દેખાવમાંજ સુંદર હોય છે.

મને કદી કદી એકા ખાતાં ખાતાં જણાઈ આવે છે કે, જૂઠી જૂઠી જાતના લોકો જૂઠી જૂઠી જાતનાં રૂળો છે. આપણા દેશના હમણાંના મોટા લોકો મનુષ્યજાત મધ્યેનાં ફણસ જેવા માલૂમ પડે છે.

કેટલાંક ખારસાં ખાવાલાયક હોય છે, કેટલાંકમાં જળાં વધારે હોય છે, અને કેટલાંક બિલકુલ સરવ-ચાંપાં-વિનાનાં દોરને ખાવા જેવાંજ હોય છે. કેટલાંક ફણસ પાકે છે, કેટલાંક કેવળ કાચાંજ રહી જાય છે; કદી પણ પાકનાં નથી. કેટલાંક પકવે તો પાકી શકે એવાં હોય છે, પરન્તુ પાકવા પામતાં નથી. પૃથ્વીનાં રાક્ષસરાક્ષ-સીઓ તેને કાચાં ને કાચાંજ તોડી પાડી દાળમાં નાખીને ખાઈ જાય છે, અને જો તે પાકે તો મોટાં કાલાંઓને ઉપદ્રવ નડે છે. જો ઝાડને ચારે બાજુએથી ઘેરી લીડું હોય અને ફણસ ઉંચે લાગ્યું હોય તો તો ઠીક; નહિ તો શિઆળવાંઓ કાઈ પણ રીતે તેને ઉદરરથ કરી દે છે. શિઆળવાંઓમાં કેટલાંક મેનેજર, કેટલાંક કારકુન, કેટલાંક નાયબ, કેટલાંક મુનંમ, મુનસફ અને કેટલાંક કેવળ આશીર્વાદ આપનારાં-ગોર, બાલણ વગેરે હોય છે. જો એ સઘળાંના હાથમાંથી જમીને પાકું ફણસ કોઈ પણ રીતે ઘેરજ પહોંચવા પામ્યું તો ત્યાં માખીઓ તેની આસપાસ ગણગણવા મંડી જાય છે. માખીઓ ફણસ ચાહતી નથી, તેઓને કેવળ તેના થોડા ધણા રસ-નીજ અપેક્ષા હોય છે. એક માખીને કન્યાનો ભાર છે-તેના લગ્ન માટે થોડો રસ આપો. બીજીની માનું શ્રાદ્ધ છે, થોડો રસ આપો. આ માખીએ એક પુસ્તક લખ્યું છે, તેને થોડો રસ આપો, પેલીએ પેટને માટે એક વર્તમાન પત્ર કાઢ્યું છે તેને પણ થોડો રસ આપો; આ માખી ફણસની ફાઈની સાસુના પુત્રના સાળાના પુત્રની સાળા ચાપ છે. યુગરાનનું સાધન નથી, થોડો રસ આપો. પેલી માખીની પાંદશાળામાં સાડાતણ છોકરાઓ લહે છે, થોડો રસ આપો. હવે આ તરફ ફણસને ઘરમાં રાખી મૂકવાં પણ ઠીક નથી-સડી જઈને મધાઈ ઉઝી. અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તેને કાપીને તેની ઉત્તમ ચોકખા દૂધમાં ખીર રાંધીને હમલાકાન્ત જેવા સુખાત બાલકને તેનું બોજન કરાવવું એજ ઉત્તમ છે.

આ દેશની “સિવિલ સર્વિસ” ના સાહેબ લોકોને હું મનુષ્યજાતિ મધ્યેનાં આત્મરૂળ સમજું છું. આ દેશમાં આત્મરૂળ ન હતું, સાગરપારથી રાઈ મદદતમા એ સ્વાદિષ્ટ રૂળ આ દેશમાં લઈ આવ્યા છે. આત્મરૂળ દેખાવમાં રંગદાર અને રોપકાને શામાવી મૂકે એવાં હોય છે. કાચાં જહુજ ખાટાં હોય છે, પણ પાકનાં સુમિટ ચંદ્ર જાય છે ખરાં; પરન્તુ ત્યારે પણ હાડ (ગોટલાં) ખટાશ જતી નથી. કેટલાંક રૂળ તો એવાં હલકી જાતિનાં હોય છે કે, પાકવા છતાં પણ તેની ખટાશ ત્રિલકુપ જતીજ નથી; પરન્તુ તેઓ દેખાવમાં એવાં તો મોટાં અને રંગદાર હોય છે કે વેચ-

નાર સહેલાઈથી ગ્રાહકોને હેતરીને એકઠાના પચીસ રૂપીઆ ઉપજાવી શકે છે. કેટલાક દુગ ડાયાં હોય ત્યારે મીઠાં લાગે છે, પણ પાકનાં ઉતરીને—એસ્વાદ યથા જાય છે. કેટલાક એવા પણ હોય છે કે દામ આપીએ ત્યારેજ પાકે, તેવાંને તો કાપીને મીઠું જારી અચાણાજ કરી નાખવાં હીક છે.

અથા લોકો આગ્રહજ ખાઈ જાયતા નથી એ દુગ આગરથી તોડીને તરતજ ખાવા હીક નથી. એને કેટલાક વખત સુધી સલામરૂપી પાણીમાં ડુબાડીને ઠંડાં કરવાં, અને જો બની શકે તો તે પાણીમાં થોડોક ખુશામતરૂપી અરફ નાખવો કે જેથી સારી પેટે ઠંડાં પડે. તે પછી જરી ચલાવી મજેથી ખાઈ શકાશે.

સાધારણ રીતે સ્ત્રીઓને કેળની ઉપમા આપવામાં આવે છે; પરન્તુ તે વાત અયુક્ત છે. કદલીદુગ અને ભુવનમોહિની સ્ત્રી જાતિ એ બેમાં અને કંઈ પણ સાદર્ય દેખાતું નથી. સ્ત્રીઓ શું લૂમે લૂમે ફળે છે? કાઠના નરીયમાં ફળતી હોય તો હોય-પરન્તુ કમલાકાન્તના ભાગ્યમાં તો નથીજ. કેળ સાથે કામિનીઓનું એટલુંજ સાદર્ય છે કે, એ બન્ને વસ્તુઓ વાનરોની પ્રિય વસ્તુ છે.

કામિનીઓમાં આ એક સમાન ગુણ હોવા છતાં હું તેની તુલના ફળ માથે કરી શકના નથી. ખીજ બાબુએ કેટલાક કટુભાષી લોકો છે, તેઓ અર્ધાં ફળોમાંથી ઇદ્રવણાની સાથેજ સુવતિઓની તુલના કરે છે. જેઓ એવું કહે છે તેઓ કઠોરભાષી છે, હું તો સુંદરીઓનો દાસાતુદાસ છું. હું એવું કહી શકતો નથી.

હું કહું છું કે રમણીઓ આ સંસારમાં નાજિએરનું સ્થાન લે છે. નાજિએરી પણ ક્રમએ ક્રમએ ફળે છે ખરી, પરન્તુ (બ્યાપારી સિવાય) કાઠ પણ તેની લૂમની લૂમ તોડી પાડતું નથી. કદાચ કાઠ બારણનાં પારણાં કરવા અથવા તો વૈશાખ માસમાં પાહણોની સેવામાટે એકાદ બે તોડે છે.

નાજિએરની લૂમે લૂમ તોડી પાડીને ખાવાના અપરાધ માટે જો કાઠ પણ ગુન્દે-ગાર હોય તો તે કેવળ કુલીન પાહણોજ છે.* કમલાકાન્તથી કદી પણ તેવો અપરાધ થયો નથી.

વૃક્ષનાં નાજિએરની પેટે સંસારનાં આ નાજિએરની પણ અવસ્થાબેદે જૂદી જૂદી રિયતિ છે. છેક કુમળી અવસ્થામાં બન્નેના હૃદય ઘણાં સ્તિગ્ધ હોય છે—નાજિએરનાં જળથી ઉદર ઠંડું થાય છે, અને કિશોરીના અકૃત્રિમ, ભોગવિલાસનાં લક્ષણોથી રહિત, પ્રભુચરસથી હૃદય ઠંડું થાય છે; પરન્તુ બન્ને જાતિનાં—ફલજાતિનાં અને મનુષ્ય જાતિનાં—કુમળાં નાજિએરજ સારાં છે. તે વખતે એ દુગ દેખાવમાં કેવાં

* આપણે ત્યાંના દેશાઈ લોકોની પેટે બંગાળીના કુલીન પાહણુ એક ઉપર ખીજ, ત્રીજ એમ વીસ વીસ પત્તીઓ કરતા તેમનો ઉપર આ કટાક્ષ છે. હમણાં એ બદી ઓછી થતી જાય છે.

શ્યામલ કાંતિમાન હોય છે ! તેનાથી તાપ પરાજય પામી જાય છે—અણુ તે નવીન શ્યામલ શોભા આગળ જગતનો તાપ હડો પડી જતો હોયતો ! ઝાડ ઉપરની નાજિ-એરમી લૂમે લૂમ અને ઝડપામાંની સ્ત્રીઓનાં કુંડે કુંડ મારી નજરે એકસરખાંગ દેખાય છે. બન્ને પોતપોતાનાં ધ્યાન દોષાવે છે; પરન્તુ જોજો-જોતાં જૂલમાં પડી જશે નહિ—આ ચૈત્રમાસનો તાપ છે, વૃક્ષપરથી કાચા નાજિએર તોડી ખાવા મંડી જશે નહિ—એ વખતે એમાં ઘણી ચરમી રહેલી હોય છે. મસારના પાક લાખા-વિનાની બાલિકાને એકાએક હૃદયમાં સ્થાન આપશે નહિ. નહિ તો તમારા હૃદયમાં જતાલા (જવર) પ્રગટી નીકળશે. આચરણની પેઠે કાચાં નાજિએરને પણ (ખુશામત-રૂપી) ચરકના પાણીમાં રાખીને ઠંડાં કરવાં. જો ચરક ન હોય તો તળાવના પાણીમાં ખોળવાં. જો મિષ્ટ વચનથી ન ચર્ધ શકે તો કમલાકાન્ત ચક્રવર્તીની આશા છે કે સમ્પ્રતાપથી તેમ કરવું.

નાજિએરમાં ચાર ચીજ હોય છે—પાણી, ગર, કાયલી અને જટા. નાજિએરના પાણી સાથે સ્ત્રીઓનાં સ્નેહમાં મને સાદર્ય જણાય છે. બન્નેજ ટાકક આપનાર છે. જ્યારે તુમે સંસારતાપથી તપીને હાકિતા હાકિતા ધરના ઈવડમાં બેસીને વિરામ લેવાની ઇચ્છા કરો, ત્યારે એજ શીતળ જળનું પાન કરજો એટલે મધળા પરિતાપ જૂલી જશે. તમારી દરિશતાના ચૈત્રમાં અથવા બન્ધુવિયોગના વૈશાખમાં તમારા યાંવનના મધ્યાન્હમાં અથવા વ્યાધિતમ પાછલા પહોરમાં તમારું હૃદય બીજા ચાથી ઠંડું પડી શકશે ? માતાનો આદર, સ્ત્રીનો પ્રેમ, કન્યાની લક્ષિત, એ સિવાય જીવનના મંતાપસમયમાં સુખનું બીજું સાધન છે ? સ્ત્રીખનના તાપમાં કાચા નાજિએરના પાણી જેવું બીજું ઠંડક આપનાર શું છે ?

પરન્તુ નાજિએર પાકતાં પાણી કંઈક તિખાશવાળું ચમ્બ જાય છે. રામાની માની ઉમ્મર પાકી થતા પછી રામાનો બાપ એ તિખાશના સપાટાથી ધર છોડી ચાલ્યો ગયો છે; એટલાજ માટે નાજિએરમાં કાચાં નાજિએરનોજ વધારે આદર થાય છે.

નાજિએરનો ગર તે સ્ત્રીઓની શુદ્ધિ છે. છેક કુમળી અવસ્થામાં તો તે ઝાઝી હોતી નથી. કિશોર અવસ્થામાં તે અત્યંત મધુર અને કોમળ હોય છે. પછી પાકી વય થતાં બહુ સખત ચર્ધ જાય છે, કોની તાકાત છે કે તેને દાંતથી ફેાડી શકે ? તે વખતે એ ‘ગૃહિણીપણું’ કહેવાય છે. ગૃહિણીપણામાં રસ અને મિઠાઈ તો હોય છે ખરાં; પરન્તુ તેમાં કોઈના દાંત બેરતી શકતા નથી. એક તરફ કન્યા બેઠી છે, માતા ઘરેણાંના દાગડાંમાંથી કંઈક મેળવવાની આશા રાખે છે; પરન્તુ ડોસીનો ગર એવા સખત છે કે, તેમાં ટીકરીના દાંત બેરતી શક્યા નહિ—આખરે માએ જાતેજ કેક વાળી કાઢીને આપી. આ તરફ માની નગદ પૂંછપર દાદ વાલીને પુત્ર બેઠો છે, ડોગીએ દયા કરીને રોકડાં માત પહોળીમાં કાઢી આપ્યાં. ધનની ઘડપણમાં કંઈક ધણે કરવાનો વિચાર થયો છે, પરન્તુ આખર અવસ્થામાં હાથ ખાલી દતા—પૈસા વિના.

વેપાર થાય નહિ-તેથી તેની નજર પણ ડોસીની પૂંછપર ચોંટી. બેચાર પ્રતિરૂપી દાંત લગાવી બેચા પણ ધડપણના હાલી રહેલા દાંત લાંગી ગયા-હવે બે કોઈ પણ રીતે બાકી રહેલા દાંતની ટીકી લાગી જાય તોપણ નાળિયેરને જેરવવાની શક્તિ ક્યાં છે ? જ્યાંસુધી રૂપીઆ પાછા ભરી દેવાય નહિ ત્યાંસુધી પતિદેવને અજીર્ણ રાગથી રાત્રે નિદ્રા પણ આવવા પામે નહિ.

એ પછી નાળિયેરની કાચલી લપ્પએ-એને સ્ત્રીઓની વિદ્યા કહેવી બેઠએ. હું તો એને અડધી પડધી સિવાય કદી પણ પૂરેપૂરી બેઈ શક્યોએ નથી. નાળિયેરની કાચલી કંઈ મોટા કામમાં આવતી નથી. સ્ત્રીઓની વિદ્યા પણ જાનરખાણુ નથી. મેરી સમરવિલે વિદ્યાનનું પુસ્તક લખ્યું છે, જેન ઓરડેન અને બ્યોર્ન ઇલિયટ નવલકથા લખી છે-ને ખરાબ નથી; પરંતુ જનને કાચલીના પ્રમાણમાંજ ઉપયોગી છે.

જટા એ સ્ત્રીઓનું રૂપ છે. જે પ્રમાણે જટા નાળિયેરનો બાલ અંશ છે. તેજ પ્રમાણે રૂપ પણ સ્ત્રીઓનો બાલ અંશ છે. જનનેમાં કંઈ પણ સાર નથી, એનો પરિત્યાગ કરવોજ સારો છે; તોપણ નાળિયેરની જટા એક કામમાં આવે છે-તેનાં ઉત્તમ દોરડાં અને છે, જેવડે મોટાં મોટાં જહાને બાંધી શકાય છે. સ્ત્રીઓનાં રૂપરજીથી પણ અનેક જહાને બદ્ધ થઈ જાય છે. તમે જે પ્રમાણે નાળિયેરનાં (કાચાનાં) દોરડાંથી જગન્નાથજીનો રથ ખેંચો છો તેજ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ પણ રૂપના રજીથી મોડા મોટા મનોરથ ખેંચે છે. જ્યારે રથ તાણવા અટકાવવા માટેનો કાયદો ધડાય ત્યારે તેમાં આ રથ ખેંચવા અટકાવવામાટેની કલમ પણ નખાવી બેઠએ; તેમ થતાં અનેક નરહત્યા અટકી જશે. નાળિયેરના રજીનો ગળામાં ફાંસો નાખીને કાંઈએ કદી પણ પ્રાણુ ત્યાગ કર્યા છે કે નહિ તે હું જાણતો નથી; પરંતુ રમણીઓના રૂપરજીનો ફાંસો ખાઈને કેટલા બધા લોકોએ પ્રાણુ ત્યાગ કર્યા છે, તેની ગણના કાણુ કરી શકે એમ છે ?

દૃક્ષનાં નાળિયેર અને સંસારનાં નાળિયેર સાથે મારે વાંધો એ છે કે, હું હત-લાગી બેમાંના એકનું પણ દરણુ કરી શક્યો નથી.

ખીર્ન ફોજો આકર્ષણી * લગાવીને પાડી લેવાય છે; પરંતુ નાળિયેર ઝાડપર ચઢ્યા વિના આંટીમાં આવતાં નથી. બે ઝાડપર ચઢવા જઓ તો પોતાના પગમાં દોરડું બાંધવું પડશે; નહિ તો તરવાડાની ખુશામત કરી પડશે.

હું તરવાડાની ખુશામત કરવાને પણ રાજ છું; પરંતુ મારા ભાગ્યદોષથી લલાટ-માં નાળિયેર લખાયુંજ નથી. હું જેવા 'ટાઇપ'નો માણુ છું, તેવાજ દૃક્ષપરથી તેવા રૂપગણુની આકર્ષણી લગાવીને નાળિયેર તોડી શકું એમ છું. તોડી શકું ખરો પરંતુ ભય એટલોજ રહે છે કે, રૂપને નાળિયેર આવીને ગરદનપર પડે. એવી ધણીએ કાળા, કુખડી, કુખળ કામિનીઓ છે, કે જેઓ કમલાકાન્તને પતિતરીકે

* કડી, આંકડી. + કમલાકાન્ત ઘણુંકરીને ગાર લોકોને તરવાડો કહે છે, કારણુ કે ગોરની મદદ સિવાય લગ્ન થઈ શકતાંજ નથી. અરરર કટલો ટાંગ ! લીખમદવ

સ્વીકારવા રાજી હોય; પરંતુ પારખી છોકરીને ગરદનપર બેસાડીને આ સંસારયાત્રા કરવાને આ ગરીબ માણસ હમણું અસમર્થ છે; એટલા માટેજ કમલાકાન્તે આ વખતની યાત્રામાં નારિકેલ-ફલ ભક્તિભાવપૂર્વક વિશ્વનાથનેજ અર્પણ કરી દીધું છે. એક તો તે શ્મશાનવાસી છે, અને તે ઉપરાંત હમણું તેમણે વિવચાન ક્યું છે—એટલે, એ ધૂળ જેવું કાચુ નાળિયેર તેને શું કરી શકવાનું હતું ?

આ દેશમાં હમણું હમણું એક જાતના લોકોએ દેખાવ દેવા માંડ્યો છે; તેઓ દેશહિતેષીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે; તેમને છું સામળનાં ફૂલ સમજી છું. જ્યારે ફૂલ ફૂટે છે ત્યારે દેખાવમાં ધણું મુદર હોય છે—મોટાં રાતા રાતાં ફૂલોથી ઝાડ સુશોભિત થઈ રહે છે; પરંતુ મારી નજરમાં તો સામળના નગ્ન વસ્ત્રપર આટલી રતાશ સારી દેખાતી નથી. તે થોડાં ધણું પાંદડાંથી ઢંકાયેલું રહ્યું હોત તો શોભત. પાંદડાંની અદરથી જે થોડી થોડી રંગની છટા દેખાય તેજ સુંદર લાગે છે. ફૂલમાં સુગંધનું તો નામે નથી, કામળતાનો (સહૃદયતાનો) અંશે નથી, પરંતુ તે છનાં તે ખાસ્સાં મોટાં અને રાતાચોળ હોય છે ખરાં. જ્યારે ફૂલ ખરી જઈને કૃષ્ણ આગ્યા ત્યારે મનમાં ચડ્યું કે, હવે કંઈક લાભ મળશે; પરંતુ તેઓ મોટાં વધવા પામ્યાંજ નહિ અને ધીમે ધીમે ચૈત્ર માસ આવતાં રૌદ્રના તાપથી ઋક્ષુ અંતરવાળાં કૃષ્ણ કૃદ દષ્ટને ફાટી પડ્યાં; અને તેમાંથી સહેજસાજ રૂબાર નીકળીને તેનાં બીંગડાં આખા દેશમાં ઉડવા લાગ્યાં.

સંસ્કૃત પડિને અને શાસ્ત્રીઓ સંસારમાં ધંતુરામાં કૃષ્ણ જવા છે. મોટા લાંબા લાંબા સમાસો અને મોટાં મોટાં વાક્યોના રૂપમાં તેમનાં લાંબાં લાંબાં ફૂલો ફૂટે છે, પરંતુ કૃષ્ણ વખતે તો ધંતુરાનાં કંટકમય છંડગંજ નજરે પડે છે. મને ધણા દિવસ થયાં વિચાર થયો કે, કુકુટ મસિતું ભોજન લઈને હિન્દુજનમ પવિત્ર કરે—પરંતુ કુટ ધંતુરાના કાંટાના ભયથી હજી સુધી કંઈ પણ કરી શક્યો નથી. ધંતુરાનો ગુણમાં ગુણુ એજ છે કે, તે માદક પદાર્થની માદકતામાં વૃદ્ધિ કરે છે. જે ગંજેરીઓને ગાંજથી નિશા ચઢતો નહિ હોય તેમણે ગાંજની સાથે ધંતુરાનાં બે ચાર બી વાડી નાખવાં—જે માયાભક્તોને માયાથી નિશા ચઢતો નહિ હોય તેમણે માયા સાથે બે ચાર બીજા ધંતુરાનાં વાડી નાખવાં. માલુમ પડે છે કે એજ દિસાએ આ દેશના માક્ષરો ચોતપોતાના લેખો અને લાપણામાં શાસ્ત્રીઓ પાસેથી બે ચાર પ્રમાણ વચન—લોકો માંભળી લઈને છુસાડી દે છે. લેખો અને નિબંધોરૂપી ગાંજમાં પેલાં પ્રમાણ વાક્ય-રૂપી ધંતુરાનાં બીજા મેળવવાથી તેના ઉપામકો (વાચકો અને શ્રાવકો) ને ધેન સારી ચેટે ચઢી શકે છે, અને એજ નિશાથી આજકાલ આખો દેશ ઉન્મત્ત થઈ ગયો છે.

આપણા દેશના લેખકોને છું આમલી સમજી છું. એમની પોતાની પૂંછ તો પેલી ખટાશજ છે; પરંતુ તે દૂધનો પણ સ્પર્શ કરતાં તેવું દહીં ખનાવી દે છે.

ઋક્ષમાં નાનાં, લઘુ અંતરવાળાં.

ગુણમાં કેવળ ખટાશનો ગુણ—અને તે પણ નિકટ પ્રતિનો, તેમ છતાં એનો એક બીજો ગુણ. આપણે કબૂલ કરવો જોઈએ, તે એ કે, એ માફાત કાઢતો અવતાર છે. આમલીનું કાષ્ટ નિરમ છે ખરું, પરંતુ સમાલોચનારૂપી અગ્નિમાં ખગે છે સાફ. સત્ય વાત બોલવામાં ભય નો? આમલીના જેવી ખરામ ચીજ મેં દુનીઆમાં જોઈ જ નથી. જો થોડી મરખી પણ આવમા આવે તો અશ્વર્થ થઈ જાય, અને ખાટા ખાટા ઓડકાર આવવા લાગે. જો વધારે પ્રમાણમાં ખાધી તો અગ્નિપિત્તના રોગથી મદાય પીડાવું પડે જેઓ માહેમ બની ગયા છે, અને ટેબલ ખુરશીપર બેસીને આમ અથવા વિજળાની રોશનીમાં, ફેલુક્ષાખાને પકાવેલું ખાણું કાંટા ચમચાથી ખાતાં રીધી ગયા છે તેઓ એક મહા પીડાગાથી છૂટી ગયા છે, તેમને આમલીની તીક્ષ્ણ ધારના ધા ખમવા પડે નહિ, તેમને પહેલેથી છેલ્લે મુંડી આમલીના પાણીમાં માછલી રાંધીને તેની માથે લાત મેળવીને ખાવાનો પ્રમગ નથી આવતો *; પરંતુ જેઓને રસોડામાં બેમી અમોલીઆં પહેરીને ગૃહિણીના હાથનું ગંધિયું થાળા વાટકામાં ખાવું પડે છે તેમના દુ.ખનો કંઈ આરો છે? ગૃહિણી કુળીન માખાપની દોસ્તરી છે, દરરોજ મવારમાં નહાય છે, અને હાથમાં તુલસીની માળા લઈ દરિનામ કીર્તન કરે છે; પરંતુ રાંધતી વખતે દાળ, ભાત, રોટલી ને શાક મિવાય બીજું કશુંપણ કરી જણતી નથી ફેલુક્ષા જાતનો તો મુમક્ષમાન છે; પરંતુ રાંધે છે અમૃત જેવું.

હવે બીજા એક પ્રકારના મનુષ્યકણની વાત કરીને આજે વિરમીશું. કહો જોઈએ, દેશી ન્યાયાધીશો કયા જાતનાં ફળ છે? જેઓ ગુરસે થવાના દોષ તેઓ ભરે હાય; પરંતુ હું તો સ્પષ્ટ વાત કરીશ તેઓ પૃથ્વીપરનાં ભૂરાં કાળાં છે. તેમને જો છાપરા પર ચડાવવામાં આવે તોજ તેઓ ઉચે ફળવાનાં, નહિ તો બોંધપર મળડયાં જ કરવાનાં. જે સ્થળે ઇચ્છા થાય તે સ્થાને એમને ચડાવી દો; પરંતુ ત્યાં એકાદ પવનનો મપાટો આવ્યો કે, વેલા ઉપરથી ડગાડ્ય તૂટી પડીને જમીનપર ગમડવા માંડવાના. ધણાં ખર્ગ ફળો તો રૂપમાં પણ કાળાં જેવાં અને ગુણમાં પણ કાળાં જેવાંજ—તો પણ કાળાં દમણાં બે પ્રકરનાં થાય છે, દેશી કાળાં અને વિદાયતી કાળાં. વિદાયતી કાળાં કહેવાયો એમ સમજ લેવાનું નથી કે, એ કાળાં વિદાયતી આવ્યાં છે. જે પ્રમાણે દેશી મોચીના બનાવેલા જોડાને વિદાયતી ખૂટ કહેવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણેના એ પણ વિદાયતી કાળાં છે. વિદાયતી કાળાંનું ઔરવ અધિકદોષ એ કહેવાની કંઈ જરૂર નથી. મંસારના ઉદ્યાનમાં બીજા પણ અનેક ફળો ફળે છે, તેઓમાં મર્ચ કાંતાં નિરુપયોગી, લક્ષ્મી પદ્મિતનું અને ખાટું ફળ આ છે.

શ્રીકમલાકાન્ત ચક્રવર્તી

* ખમાશામાં ઉંચી નાનના દિંદુઓ પણ મરચનો ખુરી રીતે ઉપયોગ કરે છે.

યૂટિલિટી * અથવા ઉદર-દર્શન

બેન્થમ સાહેબ હિતવાદ-દર્શનનો પ્રચાર કરીને યુરોપમાં અક્ષય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ગયા છે.

હું એ હિતવાદ-મતનો વિરોધી નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેને અનુમોદન આપનારો છું; છતાં હું પણ એક કુશળ દાર્શનિક છું, અને એ વાત આપની જાણમાં છે કે કેમ તે હું કહી શકતો નથી. મેં એજ હિતવાદ-દર્શનના આધારે તેમાં કષ્ટક ભાગદોડ કરીને વધારો ઘટાડો કરીને એક નવીન દર્શનશાસ્ત્ર રચ્યું છે. વારંતપિક્કરીને જોતાં તે જંગાળામાં પ્રચલિત હિતવાદ દર્શનનું કેવળ એક નવીન ભાષ્યજ છે; તેનો યૂગ મર્મ સંક્ષેપમાં અહીં જણાવું છું. પ્રાચીન પ્રકૃતિ પ્રમાણે દર્શનશાસ્ત્ર મૂત્રોમાં લખવામાં આવ્યું છે, અને તેનું ભાષ્ય પણ મેં પોતેજ લખીને સૂત્રોની મામેલ કર્યું છે. સૂત્રો જંગાળામાંજ લખવામાં આવ્યાં છે, તે ઉપરથી હું સંસ્કૃત ભાષાથી અગત છું એમ કોઈએ માનવું નહિ; પરંતુ સંસ્કૃતમાં સૂત્રો લખવાથી તે-જેટલાં થોડાં માણસો સમજી શકે? એટલા માટે સાધારણ વાચકોની અનુકૂળતા ખાતર જ મેં સઘળું કાર્ય જંગાળામાંજ કર્યું છે, તે સૂત્રઅંથનો સાગંધ આ પ્રમાણે છે:—

સૂત્ર ૧. પ્રાણીમાત્રના શરીરમાં રહેલી ચોક્કસ વિશાળ ગુદાને ઉદર કહે છે.

ભાષ્ય

હરીએ તો કોઈ પર્વતગુફા ઇત્યાદિને ઉદર સમજીને તેની પૂર્તિ કરવાની આશંકા રાખવા તરફ યથા જાય.

‘ગુફા’—‘ઉદર’ શબ્દનો વાચ્યાર્થ પ્રાણિમાત્રના શરીરમાં રહેલી ચોક્કસ ગુફાજ થાય છે; તોપણ અવસ્થાવિશેષે અંજનિ વગેરેના પણુ ઉદર શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે. કોઈ કોઈએ ઉદર ભરાવવું પડે છે, અને કોઈ ન્યૂન બોલો ભરાવવો પડે છે.

સૂત્ર ૨. ઉદરની ત્રિવિધ પૂર્તિજ પરમ પુરુષાર્થ છે.

ભાષ્ય

સાંખ્યશાસ્ત્રનો પણુ એવોજ મન છે. આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને અધિદૈવિક એ ત્રણ પ્રકારની ઉદરપૂર્તિ છે.

“આધિભૌતિક”—લાડુ, દૂધપાક, માવાની ઘારી, પેંડા, ચીરાપૂરી ઇત્યાદિ જાત જાતની ભૌતિક સામગ્રીદ્વારા જે ઉદરપૂર્તિ થાય છે તે આધિભૌતિક પૂર્તિ કહેવાય.

“આધ્યાત્મિક”—કાળક્ષેપ કરીને મોટા સોદાની વાતોની વૃત્તિ મેળવવી તેવું નામ આધ્યાત્મિક પૂર્તિ.

“આધિદૈવિક”—દેવકૃપાથી બરોળ, જલંદર ઇત્યાદિથી પેટ જરાક જરૂં તેવું નામ આધિદૈવિક ઉદરપૂર્તિ.

સૂત્ર ૩. એ માંહેલી આધિભૌતિક-પૂર્તિજ વિદિત છે.

ભાષ્ય

“વિદિત”—શબ્દથી આકાંક્ષાની પૂર્તિઓનો નિગેધ થયો કે નહિ તેનો નિર્ણય અવિધ્યના ભાષ્યદ્વારા કરશે.

દમણ તો એ સિદ્ધ થયું કે, ઉદર નામક મદાગુફામાં લાડુ, દૂધપાક, પેંડા, ઇત્યાદિ ભૌતિક પદાર્થોનો પ્રવેશજ પુરુષાર્થ છે; એટલા માટે એ આકાંક્ષાની પૂરણીનું માધનોની પણુ પસંદગી કરવી જોઈએ.

સૂત્ર ૪. પ્રત્યેક પાંડિત્યે પુરુષાર્થના વિદ્યા, બુદ્ધિ, પરિશ્રમ, ઉપાસના, બલ અને છગ એ છ જાતના ઉપાયો દરખાવ્યા છે.

ભાષ્ય

(૧) “વિદ્યા”—વિદ્યા એટલે શું, તેનો નિર્ણય કરવો દહિન છે. કોઈ કહે છે કે, લખતાંચાંચતાં શીખવું એનું નામ વિદ્યા. કેટલાક કહે છે કે, વિદ્યાને માટે વિગેજ લખતાંચાંચતાં શિખરાનું પ્રયોજન નથી; અંથ લખનાં અને વર્તમાનપત્રો નથા માસિકોમાં લેખ લખનાં આવડ્યું એટલે થયું. કેટલાક એની સામે એવો વાંધો દાવે છે કે, જોએ લખી જાણના નથી; તેઓ વર્તમાનપત્રો વગેરેમાં લખશે કેવી રીતે? *

મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આવી દલીલ તદ્દન પાષા વગરની છે. મગરનું જન્મું ઉડામાંથી નીકળનાંવારજ પાણીમાં જઈને તરવા લાગે છે, તેને કંઈ શીખવાની

જરૂર પડતી નથી. તેજ પ્રમાણે અહીંના લોકોને વિદ્યા સ્વભાવસિદ્ધજ છે; તેને માટે લખતાંવાંચતાં શીખવાની કંઈજ જરૂર નથી.

(૨) “બુદ્ધિ”—જે અરણ્ય શક્તિદ્વારા ૩ લોકો છે અને લોકો ૩ છે એમ મિદ્ધ કરી શકાય તેવું નામ બુદ્ધિ. કૃષ્ણ સંત્રી રાખેલા ધનના ઢગલાની પેઠે બુદ્ધિમાન માણસ પોતે પોતાની બુદ્ધિને જોઈ શકે છે, ખીજાઓને તેવું દર્શન યથ શક્યું નથી. પૃથ્વીપરની ખીજ સઘળા યોગે કરતાં જગતમાં એનીજ અધિકતા હોય એમ માન્ય પડે છે; ધરણ્ય કે દોષને યજ્ઞ કદીએ એવું કહેતાં તો સાંભળ્યોજ નથી કે મારી પામે એનો બંડોળ ઓછો છે.

(૩) “પરિશ્રમ”—અરાગર વખતે જૂદી જૂદી વાતોનું ઉતું ઉતું ભોગન કરવું તે; પછી નિદ્રા લેતી, હવા ખાવા જવું, તમાકુનું ધૂમપાન કરવું અને શુદ્ધિ સાથે પ્રેમગોષ્ઠી કરવી ઇત્યાદિ મહાત્મ્યો પાર ઉનારવાં તેવું નામ પરિશ્રમ.

(૪) “ઉપાસના”—કોઈ પણ વ્યક્તિના સંબંધમાં કંઈ વાત કહેવામાં આવે તો તે કાં તો તેના ગુણાનુવાદ હોય કે કાંતો દોષકીર્તન હોય. ત્યારે કોઈ ‘સામર્થ્યવાન’ પ્રધાન વ્યક્તિના સંબંધમાં આ પ્રમાણે વાત ચતી હોય, ત્યારે જે તે ખરેખર દોષ-સુક્ત વ્યક્તિ હોય તોપણ તેવું દોષકીર્તન કરવું એ ‘નિંદા’ કહેવાય, અને જે તે દોષયુક્ત ન હોય તોપણ તેની દોષગણના કરવી એવું નામ ‘સ્પટ્ટવક્તાપણું’ અથવા ‘રમિકતા’! અને ગુણના સંબંધમાં આમ છે કે—જે તે ગુણહીન હોય તોપણ તેના ગુણ ગાવા એવું નામ “ન્યાયપરાયણતા”! અને જે તે ખરેખર ગુણવાન હોય તો તેના ગુણકીર્તનને ઉપાસના અથવા પુશામત કહે છે.

(૫) “બલ”—મિથ્યા શબ્દપ્રસાપયુક્ત સંભાષણો, લાલ પ્રેશા, અને રાતું-ઝોળ મોં, સામાને કરાવે એવા જખાળા કરવા, મોંમાંથી બેસુમાર દિંદો અંગ્રેજી શબ્દો સાથે યુદ્ધ ઉડાડવું, દરથી ભરત ચઢાવી, હોડ પીસી, મુકડી, લપડાક, ધુરમા, લાત અને લાકડી વગેરે મારવાની ઇશારન કરવી, અને ઉન્મત્તની પેઠે જાતજાતની અંગમેશ કરવી; પરંતુ સામા પક્ષવાળા તરફથી કંઈક પણ ચમત્કાર અતાવતાં તરતજ પક્ષાયન કરી જવું એવું નામ ‘બળ.’ બળ છ પ્રકારનાં છે. જેવાં કે:—

૧. મુખ્યબળ—શાપ, ગાળાગાળા, નિંદા ઇત્યાદિ.

૨. હસ્તબળ—મુકડી, લપડાક ઇત્યાદિ દરથી ખતાવવાં.

૩. ચરણબળ—પક્ષાયનાદિ

૪. દષ્ટિબળ—રોદન વગેરે—આ વિષયમાં ચાણક્ય પડિતનું પ્રમાણ છે કે:—

“વાલાનાં રોદનં ચલં” ઇત્યાદિ.

૫. ત્વચાબળ—પ્રહારસદિપ્યુતા.^૧

૧ માર ખમવાની શક્તિ.

૬. મનોબળ—દેવ, ઈર્ષ્યા, દિંસા વગેરે.

(૬.) “છળ” —નિમ્નલિખિત વ્યક્તિએ જગતમાં હમ બાણવી.

નંબર ૧. વેપારી. પ્રમાણ—દુકાનદાર માલ વેચીને પૈસા માગે છે, દરેક દરેક ધરાકોનો એવો મત હોય છે કે તે દુકાનદારથી હાથે છે.

નં ૨. વૈદ્ય. પ્રમાણ—રોગી રોગમુક્ત થયા પછી વૈદ્ય જ્યારે પૂરી માગે છે ત્યારે દરેક રોગી બહુધા એવુંજ સાબીત કરે છે કે હું મારી મેળેજ સાને થયો છું; મારો બેટો નકામો હતીને પૈસા લઈ જવા માગે છે.

નં ૩. ધર્મોપદેશક અને ધાર્મિક માણસ—એઓ પરાપૂર્વના હમ લોકો છે. એમનું બીજું નામ “બલગત” છે. એ લોકો હમ છે. એનું વિશેષ પ્રમાણ એ છે કે, તેઓ પૈસાની ઇચ્છા રાખતા નથી.

સૂત્ર ૫. એ છ પ્રકારનાં સાધનોથી ઉદરપૂર્તિ અથવા પુરુષાર્થ અસાધ્ય છે.

ભાષ્ય

આ સૂત્રથી પ્રાચીન પરિતોના મતનું ખંડન કરવામાં આવે છે. વિદ્યાદિ પદ્ધતિ સાધનોથી ઉદરપૂર્તિ થઈ શકતી નથી; નીચે ક્રમવાર તેનાં ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે.

“વિદ્યા”—વિદ્યાથી જો ઉદરપૂર્તિ થતી હોય તો દેશી વર્તમાનપત્રો અને માસિકા બૂજે શામાટે મરે ?

“શુદ્ધિ”—શુદ્ધિથી જો ઉદરપૂર્તિ થતી હોય તો ગધેશ બોલે શામાટે વહે ?

“પરિશ્રમ”—પરિશ્રમથી પેટ ભરાતું હોય તો દેશી ગ્રેન્ડુઓ દારૂનું શા માટે માય ?

“ઉપાસના”—ઉપાસનાથીજ ઉદરપૂર્તિ થતી હોય તો સાહેબ લોકો કમલાકાન્ત ઉપર અનુમ્રદ શામાટે નથી કરતા ? મેં કંઈ બોલું ‘વે-વિલ’ બનાવ્યું નહોતું.

“બલ”—બલથી જો ઉદરપૂર્તિ થતી હોય તો આપણે ભોંયભેગા યજ્ઞને માર શામાટે ખાઈએ ?

“છળ”—જો છળથી ઉદરપૂર્તિ થતી હોય તો દારૂની દુકાનો કાઢ કાઢ વખત દેવાળાં શામાટે કુંકે છે ?

સૂત્ર ૬. ઉદરપૂર્તિ યા પુરુષાર્થ દેવળ લોકોપકારથીજ થઈ શકે છે.

ભાષ્ય

ઉદાહરણ—બ્રાહ્મણ, ગૌર અને ધર્મશ્રુઓ લોકોના કાનમાં મંત્ર ફાંટીને તેમનું કલ્યાણ કરે છે. યુરોપિઅન લોકોએ અનેક જંગલી જાતિઓનું કલ્યાણ કરી નાખ્યું છે અને રશિયા દમણાં મધ્ય એશિયાનું કલ્યાણ કરવામાં મહેતુ છે. ન્યાયાધીશ ન્યાય આપીને દેશનું દિત સાંપી રળા છે, અને અનેક લોકો દેલાવો કરવાને ગોમ્

કે અયોગ્ય પુસ્તકો તથા પત્રોનો પ્રચાર કરીને દેશહિત કરી રહ્યા છે; એ સઘળા-
ઓની ઉદ્ધરપૂર્તિ સારી પેઠે થાય છે અર્થાત્ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સૂત્ર ૭. એટલા માટે સઘળાએ દેશહિત સાધવું.

ભાષ્ય

આ છેલ્લા સૂત્રવડે હિતવાદ દર્શન અને પેટ-દર્શનની એકતા સિદ્ધ થઈ ચૂકી;
એટલે કમલાકાન્તના સૂત્ર ગ્રંથની પણ આ સ્થળે સમાપ્તિ થાય છે. હું આશા
રાખું છું કે આ ગ્રંથ ભારતવર્ષમાં “ સમ્મત દર્શનશાસ્ત્ર ” તરીકે આદર પામશે. +
શ્રીયુત કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી

પતંગીઉં

બાળુના દિવાનખાનામાં લેમ્પ બળી રહ્યો છે, પાસેજ હું ચુમદીની ઢબથી
બેઠો છું. બાળુ આપણી નાતોનાં તડ સંબંધી વાતચીત કરતા બેઠા છે—અને હું
પણ અમલ ચઢાવીને ઝોઝા ખાતો બેઠો છું. આપણા લોકોની ફાટફૂટથી ચિદાઈને
મેં આજે બમણો અમલ ચઢાવ્યો છે. જેવા વિધિના લેખ ! આ અખિલ બ્રહ્માંડની
અનાદિ ક્રિયાપરંપરાઓમાંની એક એ ક્રિયા પણ નિર્માણ થઈ ચૂકેલી હશે કે વાસમી
સદીમાં કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી અવતાર લઈને આજે રાત્રે નસીરામ બાળુના દિવાન-
ખાનામાં બેસીને સારી પેઠે અમલ ચઢાવશે, તો પછી મારી શી તાકાત કે હું તેને
ફેરવી શકું ?

અમલના જોમમાં હું જોઈ શક્યો કે, એક પતંગીઉં પુઠિઉં કરતું આવીને
લેમ્પની ચારે બાજુ ભ્રમવા લાગ્યું. અશીષુના ઘેનમાં ને ઘેનમાં મને વિચાર આવ્યો
કે, શું હું પતંગીઆની ભાષા નહિ સમજી શકું ? કેટલીક ક્ષણ કાન માંડીને
સાંભળ્યું—કંઈ પણ સમજી શક્યો નહિ. મનમાં ને મનમાં પતંગીઆને કહેવા
લાગ્યો:—“ તું આ પુઠિઉં શું કરી રહ્યું છે, હું કંઈ પણ સમજી શકતો નથી; ”
એટલામાં એકએક અશીષુના પ્રભાવથી મને દિવ્ય કાન પ્રાપ્ત થયા અને મેં સાંભળ્યું.
પતંગીઉં કહે છે કે:—“ હું પ્રકાશ સાથે વાત કરે છું, તું ચૂપ રહે. ” એટલે હું
મૂંઝા રહીને તેની વાત સાંભળવા લાગ્યો. પતંગીઉં કહેવા લાગ્યું:—

જુઓ પ્રકાશમહાશય, તમે તે વખતે સારા હતા. પિત્તળની દીવી ઉપર

+ પાશ્વત્ય તત્ત્વગાનમાં યુટિલિટી-ઉપયોગવાદ એ પણ એક સ્વતંત્ર મત છે.
તેના ઉત્પાદકો જોન સ્ટુઅર્ટ મીલ અને બેન્યામ કહેવાય છે. તેમના મત પ્રમાણે
વધારેમાં વધારે માણસોનું વધારેમાં વધારે હિત થાય એજ ધષ્ટ છે, અને ઉપયોગ-
વાદનો એ મૂળ મંત્ર છે.

ભા. ૬૦

માટીના કોડીઆમાં તમે ગોલતા હતા, અને અમે રવચ્છંદે બળા મરી ચકતાં; પરંતુ હમણા તમે ફેશનના માર્યા બોલોબની અંદર ભરાઈ બેસા છો. અમે ચારે તરફ ફાફા મારી વળાએ છીએ છતાં અંદર આવવાનો માર્ગજ જડતો નથી, તો પછી બળા મરવાની તો વાતજ કયા રહી ?

જુઓ, બળા મરવાનો અમારો 'રાષ્ટ્ર' છે—અમારો પરાપૂર્વનો હક્ક છે. અમારી પતંગજાતિ પરાપૂર્વથી પ્રકાશમા બળા મરતીજ આવી છે—કદિ કોઈ પણ પ્રકારે અમારો અટકાવ કર્યોજ નથી. તેલના પ્રકારે, મીણબત્તીના પ્રકારે, લાકડાના પ્રકારે કે બીજા કોઈએ પણ અમને અટકાવ્યા નથી. તો પછી હું પ્રશ્ન ! તમે શા માટે કાચના કોટમા ભરાઈ બેસીને અમને બળા મરવામાં અંતરાય નાખો છો ?

અમે ગરીબ પતંગ !—અમારા ઉપર સહગમન—નિષેધનો કાયદો ચામાટે લાગુ પાડો છો ? અમે શું હિન્દુ સ્ત્રીઓ છીએ કે ન બળા મરી શકીએ ?

જુઓ, હિન્દુની સ્ત્રીઓ અને અમારામાં ધણેજ તફાવત છે. સ્ત્રીઓ ત્યાં સુધી સૌભાગ્ય ટકી રહે છે ત્યાંસુધી બળા મરવા ચાહતી નથી. પહેલાં વિધવા થાય, તે પછીજ સતી થાય. કેવળ અમેજ હરકોઈ સમયે આત્મવિમર્શન કરવા તત્પર હોઈએ છીએ; તો પછી અમારી સાથે સ્ત્રીજાતિની તુલના કેરી ?

અમારી પેઠે સ્ત્રીજાતિ પણ રૂપની જ્યોતિ પ્રજ્વલિત જોતાં તેમાં કંપલાની પડે છે ખરી, ફળ પણ એકજ આવે છે—અમે બળા મરીએ છીએ, તેઓ પણ બળા મરેછે; પરંતુ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે તે દહનમાંજ તેમનું સુખ છે—અમારે શું સુખ ? અમે કેવળ બળવાને આતરજ બળાએ છીએ, મરવાને આતરજ મરીએ છીએ. સ્ત્રીજાતિથી એ બની શકશે ? તો પછી અમારી સાથે તેની તુલના ચામાટે ?

સાંભળો જો જવલનત રૂપમાં શરીર ન હોય તો પછી એનો ઉપયોગ શા ? બીજા લોકો શું ધારે છે તે તો હું કહી શકું નહિ, પરંતુ અમે પતંગ જાન તો શરીરનો એ સિવાય બીજો શા ઉપયોગ હશે તે મમજ શકનાં નથી. એને ધારણ કરીને શું કરવું ?—

અમે અદર્શ પુષ્પમધુ ચૂંબીએ છીએ, અદર્શ વિશ્વને પ્રદુલ્લ કરનાર કિરણોમા વિચરીએ છીએ.

પરંતુ તેમાં શું સુખ ? ફૂલમાં એક સુગંધજ છે, મધમા એક મિષ્ટતાજ છે, અને સૂર્યમાં કેવળ એક પ્રકારનું તેજજ છે. આવા અસાર, પુગણા, વૈવિધ્ય-શૂન્ય જગતમાં તે ગહેવાતું હશે ? કાચમાંથી બહાર આવો, તમારી જ્વલન-રૂપ જ્યોતિમાં અમે કાચને દોભી દઈએ.

જુઓ, અમારી ભિક્ષા ધણી નજીવી છે—અમારા પ્રાણ તમને અર્પણ કરી જઈશું, સ્વીકારશોને ? અમે આપીશું ખરા પણ લાભશું નહિ, તો પછી આપને દાનિ શા ? તમે રૂપમાં બાળવાને જગ્યા છો, અમે પતંગ જાતિએ જગતને

જન્મ લીધો છે; આવો, જેનું જે કામ તે કરતાં જઈએ. તમે હસતા રહો, હું બળીશ.

તમે સકળ સંસારને બાળવાને શક્તિમાન છો-તમને અટકાવી શકે એવું જગ-તમા કંઈ પણ નથી. તમે કાચની અંદર શામાટે છુપાઈ બેસા છો ? તમેજ આખા જગતની ગતિના કારણરૂપ છો-તો પછી કોના લયથી કાચના કિલામાં છુપાઈ બેસા છો ? કયા નીચ માણસે એ કિલ્લો નિર્માણ કર્યો ? કયા નીચ માણસે આપને એ દુર્ગમાં પૂર્ણ છે ? તમે વિશ્વવ્યાપી છો, કાચનો કિલ્લો તોડીને મને દર્શન ન દઈ શકો ?

તમે કાણુ છો, તેની મને ખબર નથી-ખબર નથી છતાં કેવળ એટલું જાણું છું કે તમે મારી વાસનાના વિષય, જાત્રતમાં ધ્યાન, નિદ્રામાં સ્વપ્ન, જીવનની આશા અને મરણસમયના આશ્વર્ય છો. તમને કદી જાણી શકીશ નહિ-જાણવાની ઇચ્છા પણ નથી-જે દિવસે જાણીશ તેજ દિવસે મારું સુખ ઉડી જશે.

કાચ પરતુનું સ્વરૂપ જાણી લીધા પછી કાણું સુખ ટકે છે ?

તમને શું ન મેળવી શકીશ ? કેટલા દિવસ તમે કાચની અંદર રહેશો ? શું કાચને હું તોડી શકીશ નહિ ? કીક. રહો હું તમને છોડીશ નહિ-ખીજ વાર આવું છું-પુંઉઉ....." પતંગીઈ ઉડી ગયું.

x x x x x

નસીરામ બાણુએ હાક મારી:-“કમવાકાન્ત.” હું ચોંટી ઉઠ્યો ! આંખ ઉઘાડીને જોયું-માત્રમ પડયું કે મોટાં મોટાં ઓઠાં ખાઈ રહ્યો હતો. આંખ ફાડીને જોયું પણ નસીરામને ઓળખી શક્યો નહિ-એમ લાગ્યું કે એક મોટું પતંગીઈ તકીઆને અટ્ટેનીને હુકો ગગડાવે છે. તે મારી સાથે વાતે વળ્યું; અને તેની ભાષામાં શું કહે છે તે મને સમજવા લાગ્યું. તે દિવસથી મને પ્રતીતિ થવા લાગી કે મનુષ્યમાત્ર પતંગીઆં છે. દરેકને એક એક અગ્નિ પ્રિય હોય છે, અને બધાજ તેમાં પડીને મરવા આદે છે. બધાજ એમ માને છે કે તે અગ્નિમાં પડીને બળા મરવાતો તેમને અધિકાર છે-કોઈ મરે છે, અને કોઈ કાચ માથે અથડાઈને પાણું ફેરે છે. જ્ઞાનનો અગ્નિ, ધનનો અગ્નિ, માનનો અગ્નિ, રૂપનો અગ્નિ, ધર્મનો અગ્નિ, ઈર્ષ્યનો અગ્નિ, કેટલું ગણાવીએ ? આખો સંસારજ અગ્નિમય છે. વળી સંસાર પણ કાચથી ઘેરાયલો છે. જેઓ પ્રકાર જોઈને મોહિત થાય છે-મોહ પામીને તેમાં ઝંપલાવવા જાય છે-નેઓ તેને પામી શકતા નથી. એટલે ચક્કર મારીને ફુંકી ફરીને પાછા જાય છે; અને પાછા આવીને તેની આસપાસ ફરતા ફરે છે. કાચનો ઘેરો ન હોત તો ગંભીર આજ્ઞાસુધીમાં બળીને આખ થઈ ગયો હોત. જે સધાજાજ ધર્મવિદ્ ચૈતન્યદેવની પેઠે ધર્મનો સાક્ષાત્કાર કરી શક્યા હોત તો પછી કાણુ બચી શકત ? અનેક માણસ જ્ઞાનાગ્નિના આપરણરૂપી કાચની સાથે અથડાઈને બચી જાય છે; પરંતુ સોફ્ટીમ અને ગેલિકિઓ તેમાં બળી મુઆ રૂપના અગ્નિમાં,

ધનના અગ્નિમાં અને માનના અગ્નિમાં તો નિત્ય પ્રતિ હજારો માણસને બળી મરતા હું નજરે જોઉં છું. એ અગ્નિદાહનું જેમાં વર્ણુન હોય છે તેને કાવ્ય કહેવામાં આવે છે. મહાભારતકારે અભિમાનનો અગ્નિ પ્રકટાવીને દુર્યોધન-પતંગને ભસ્મ કરીધો; એથી જગતમાં એક અદ્વિતીય કાવ્યગ્રંથ રચાયો. જ્ઞાનાગ્નિથી પ્રકટેલા દાહનું ગીત “પેરગામ્હ લોસ્ત;”^૧ અને ધર્માગ્નિનો અદ્વિતીય કવિ સેન્ટ પોલર ગણાય છે. વિશ્વાસાગ્નિનાં પતંગ “એન્ટની અને ક્લયોપેટ્રા;*” રૂપાગ્નિનાં “રોમિયો અને જુલિયટ;*” અને ઇર્ષ્યાગ્નિનું પતંગ “ઝોથેલો, +” ઈ દ્રિયાગ્નિમાં “ગીતગોવિંદ” અને “વિદ્યાસુદર” જલે છે, અને રત્નેદાગ્નિમાં સીતા પતંગને બાળવાને માટે રામાયણની રચના થઇ.

અગ્નિ શુ છે તેની અને ખબર નથી. રૂપ, તેજ, તાપ, ક્રિયા, ગતિ એ સઘળા શબ્દોનો કરો અર્થ નથી.

આ સ્થળે દર્શનશાસ્ત્ર પરાજય પામે છે, વિજ્ઞાનના હાથ હેઠા પડે છે, ધર્મ-ગ્રંથો દારી બળે છે અને કાવ્યશાસ્ત્ર “નેતિ નેતિ” પોકારે છે. ઇશ્વર શું છે, ધર્મ શું છે, જ્ઞાન શું છે, રત્નેદ શું છે ? એ શું છે તેની કંઈજ ખબર નથી, તો પણ તે અલૌકિક, અઘાત પદાર્થોની આસપાસ હું ભટક્યા કરું છું. હું પતંગ નહિ તો કોણ ?

ભુઝો ભાઇ પતંગીઆં લોકો ! ચક્ર મારતા ફરવામાં કંઈ લાભ નથી. બની શકે તો આગમાં ઝંપલાવી બળી મરો. ન બને તો ચાલો, પુઠુંઉઠું કરીને હીરી જઇએ.

શ્રીયુત કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી

૧ ઇંગ્લાંડમાં સત્તરમા સૈકામાં થઇ ગયેલા મિલ્ટન નામના મહાન કવિનો એક ગ્રંથ. ૨ કાઠરટની પછી થયેલો ખ્રિસ્તિ ધર્મનો મહાન ધર્મપ્રવર્તક એલેક્સાન્ડર પૂર્વ ભાગના ધણા ખરા દેશોમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ ફેલાવ્યો અને પોતાના પ્રાણનું બલિદાન પણ આપ્યું હતું. + ઇંગ્લાંડના કવિકુલ સિરોમણિ રોમનપિયર્ના નાટકો અને તેમાંના પાત્રો.

મારું ચિત્ત

મારું ચિત્ત ક્યાં ગયું ? કાણુ લઇ ગયું ? જ્યાં તે હતું, ત્યાં તો નથી. મેં જ્યાં રાખ્યું હતું તે સ્થળે તે નથી. કાણુ ચોરી કરી ? સમલોહ હુંદી વળ્યો પણ મારા ચિત્તનો ચોર કોઇ પણ સ્થળે મળી શક્યો નહિ; તો પછી ચોરી કાણુ કરી ?

મારા એક મિત્રે કહ્યું : “ જો, રસોડામાં જઈને તપાસ કર. તે ડેકાણે તારું મન પડેલું હોય એવો સંભવ છે. ” હું માતું છું કે, રસોડામાં મારું મન પડેલું હોય. જ્યાં ખીરંજ, માલપુવા, ભજ્યાં વગેરેની સુગંધ (!) ફેલાઈ રહી હોય, જ્યાં મસાલેદાર કાચલી તડાતડ અવાજ કરતી તેલમાં તળાઈ રહી હોય ત્યાં મારું મન પડી રહે છે. જે સ્થળે તાજી તાજી મેવાધારી કઠાઈપી ગંગામાં ધૂતના અભિષેક સાથે સ્નાન કરીને માટી, કાંસુ, કાચ કે ચાંદીના સિંહાસન પર વિરાજમાન હોય છે ત્યાંજ મારું મન પ્રણુત થઈને પડી રહે છે; ભક્તિરસમાં તલ્લીન થઈને તે તીર્થ-સ્થાન કદી પણ છોડવા ચાહતું નથી. જ્યાં રસોયાપી વિઠ્ઠલ, પૂરીપી સુદર્શન ચક્ર છોડે છે ત્યાંજ મારું મન પરમ વેષણુવ ખનીને ઉભું રહે છે; અથવા જે આકાશમાં પૂરીપી ચંદ્રનો ઉદય થાય છે તેજ સ્થળે મારું મન રાહુરૂપે જઈને તેનો ગ્રાસ કરવાને ચાહે છે. ખીજા લોકો તો ચાહે તેને કહેતા હોય, પરંતુ હું તો પૂરીનેજ ‘અખંડ-મંડલાકાર’ કહું છું. જે સ્થળે ચેંગાપી શાલિગ્રામ વિરાજે છે તેજ સ્થળે મારું મન પૂજારી ખનીને રહે છે. નસીરામના ધરવાળા રાયમણિ દેખાવમાં બેડોળ અને ઉંમરે સાઠેક વર્ષની હોવા છતાં રસોઇ ખનાવે છે અચ્છી, અને પીરસવામાં પણ મોકળા હાથની છે; એટલે મારું મન તેની સાથે વાતચિત કરવાનો પ્રસંગ જોળવા લાગ્યું; પરંતુ વાંધો કેવળ એટલોજ નહોતો કે, રાયમણિ પરલોકગમન કરી ગઈ અને મનની મનમાજ રહી ગઈ.

એક વખત મિત્રના કહેવાથી મેં રસોડામાં ચિત્તની જોળ કરી; પરંતુ ત્યાં તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ. ખીરંજ, ભજ્યાં ઇત્યાદિ અધિષ્ઠાતા દેવોને પૂછવાથી માત્રુમ પડ્યું કે, તેમાંના કોઇએ પણ મારું ચિત્ત ચોરું ન હતું.

મિત્રે ફરીથી કહ્યું—જરા પ્રસન્ન ગોવાલણુ પાસે તપાસ માટે જઈ આવોને ! પ્રસન્ન સાથે મારે થોડો ધણો પ્રેમ છે ખરો; પરંતુ તે પ્રણય કેવળ ગૌરસાત્મક છે—શૃંગારસાત્મક નહિ. પ્રસન્ન દેખાવામાં હૃષ્ટપુષ્ટ, જોળમટોળ, વયે ચાળીશથી પણ ઓછી, દાંતે મસી ધસનારી અને હસસુખી છે. તેના કપાળપરનું એક નાતું સરખું છુંદણું ચંદ્રમાં દલકે પેડે શોભી રહ્યું છે. તે રસભર્યું હાસ્ય વરસાવતી વરસાવતી રસ્તે ચાલી જતી અને હું તે ઝીલી લેતો; આથી કેટલાક નડારા લોક મારી નિંદા કરતા. જેમ પૂજારી મહારાજના પાપે ખાગમાં ફૂલ ખીલવા પામતાં નથી, તેમ

નિન્દાજોરોના દુઃખે પ્રસન્ન પાસે મારું મુખમળ ઉઘડવા પામતું નહિ; નહિ તે જોરસ અને કાચરસનો પરસ્પર વિલક્ષણ વિનિમય થાત. આથી મારે પોતાને માટે મને દુઃખ હો ન હો; પરન્તુ પ્રસન્નને માટે મારું મન ખાસ કરીને ખિન્ન છે; કારણ કે પ્રસન્ન સતી સાધ્વી પતિવ્રતા છે. આ વાત પણ મારાથી મેં કાઢીને કહી શકાતી નથી. મેં એક વખત એ વાત કહી હતી ત્યારે મહોદલાના એક બહુ શુદ્ધિના છોકરાએ તેનો વિપરીત અર્થ કર્યો હતો. તે બોલ્યો કે, પ્રસન્ન 'છે' એટલા માટે તે 'સત' અથવા 'સતી' કહેવાય ખરી. તે સાધુ ગોવાળની સ્ત્રી છે એટલા માટે 'સાધ્વી' અને વિધવાવસ્થામાં પણ તે પતિરહિત નથી એટલા માટે પૂરેપૂરી 'પતિવ્રતા' છે. કહેવાની જરૂર નથી કે, જે અસભ્ય છોકરાએ આવો ખરાબ અર્થ કર્યો હતો તેને શિક્ષાને માટે કપોલપ્રદેશ ઉપર મેં એ ચાર તમાચા ખેંચી કાઢ્યા હતા; પરન્તુ તેથી પણ મારું કંઈક દર થયું નહિ.

જ્યારે લખવા બેઠો છું ત્યારે સ્પષ્ટ વાત બતાવવીજ ઉચિત છે કે હું પ્રસન્નનો કંઈક પ્રણયી છું ખરો, અને તેનાં અનેક કારણો છે. પ્રથમ તો પ્રસન્ન જે દુઃખ આપે છે તે ભેળવગરનું અને ભાવમાં સરતું હોય છે. બીજું તે કદી કદી દુઃખ, દહીં, માખણ વગેરે મને વિના મૂલ્યે પણ આપી જાય છે. ત્રીજું, એક દિવસ તેણે મને ક્યું હતું કે, “ બાણુ ! તમારા દહતરમાં આ કાગળો શેના છે ? ” મેં પૂછ્યું, “ તું સાંભળાશ ? ” તે બોલી, “ સાંભળાશ.”

મેં તેને કેટલાક લેખો વાંચી સંભળાવ્યા—તેણે તે બેસીને એકચિત્તે સાંભળ્યા. લલા આવા શુણ્ણી કર્યો લેખક વશીબૂત ન થઈ જાય ? પ્રસન્નના શુણ્ણી વધારે શી તારીફ કરે ? તે મારા આગ્રહથી અરીજી લેતાં પણ શીખી ગઈ છે.

આ સંધ્યાં કારણથી મારું મન કદી કદી પ્રસન્નના ધરના પાછલા બારણા તરફ ખૂંચા કરતું, એ હું કબૂલ કરું છું; પરન્તુ કેવળ તેના પાછલા બારણા આગળ નહિ પણ તેની કોઠમાં પણ હું ડોકીઉં કરી આવતો. પ્રસન્ન તરફ મારી જેની પ્રીતિ છે તેરીજ તેજમંગલા નામની ગાય ઉપર પણ છે. એક દુઃખ, દહીં અને માખણની ખાણ છે અને બીજી તેનું દાન કરનારી છે. ગંગા વિષ્ણુના ચરણમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે ખરી, પરન્તુ તેને લાવનાર ભગીરથ હતો. મંગલા મારે મન વિષ્ણુ પદ અને પ્રચન્ન ભગીરથ છે. હું બન્નેને સમાન લાવવા આદું છું. પ્રસન્ન અને તેની ગાય બન્નેજ સુંદર, બન્નેજ રમ્યાંગી (હટપુટ), લાવણ્યમયી અને ઘટસ્તની છે. એક ગોરમ ઉત્પન્ન કરે છે અને બીજી દાસ્પરસ ઉત્પન્ન કરે છે. હું બન્નેનોજ વિના મૂલ્યે ખરીદાવલો દાસ છું.

પરન્તુ આગ્રહાલ તપાસ કરતાં જણાયું કે મારું ચિત્ત પ્રસન્નના જગાઆ આગળ અથવા તેની કોઠમાં પણ નથી. તો પછી મારું મન કયું ક્યાં ?

સેતો સેતો હું બહાર રસ્તાપર નીકળ્યો. બેયું તો એક યુવતી પાળીને બેઠી

અગત્યમાં રાખીને ચાલી જાય છે. તેના મુખમાંથી ઉપર પવનથી ફરફર હિસતા, વક્ર, ઘેરા કાળા રંગના કેશનો કલાપ, કાળા ભરત જેવાં બુદ્ધિગત, અને તેવાજ કાળા રંગની ચંચળ આંખની કાકીઓ જેવામાં આવતાં મને લાગ્યું કે, કમળના વનમાં ફેટલાકે ભમરો. હિસતા ફરે છે-એકે રથને બેસતા નથી, પણ ક્યારેક કરે છે. ચાલતી વખતે તેનું અંગ એવી રીતે ડોલાયમાન થતું કે, જણે લાવણ્યની નદીમાં નાની નાની લહરીઓ હિસતી હોય અને તેનું ડગલે ડગલું જલે પાસળાનાં હાડકાંનો ચૂરે-ચૂરો કરી નાખતું હોય એમ લાગતું. એને જોતાં મને લાગ્યું કે, નિઃસંદેહ એણેજ મારું મન ચોર્યું છે. હું તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. તેણે પાછું ફરીને જોતાં કંઈક કોવપૂર્વક મને પૂછ્યું; “અરે ! આ શું ? તમે મારી પાછળ શામાટે આવો છો ?”

મેં કહ્યું:—“તે મારું ચિત્ત ચોર્યું છે ?”

યુવતીએ ગાલિપ્રદાન કરતાં તીખા સ્વરથી કહ્યું:—“મેં તો ચોર્યું નથી, પણ તમારી બેને મને તેનો ભાવ હાવવા આપ્યું હતું. દર દેરવીને મેં તેને પાછું આપી દીધું છે, માટે ત્યાં તપાસ કરો.”

હું તેજ વખતે પાક શીખ્યો, અને ચિત્તની શોધખોળ કરતાં ફરીથી રસિકતા ચલાવવાનું સાદસ કરી શક્યો નહિ; પરંતુ મનમાં ને મનમાં સમજી લીધું કે, આ સંસારમાં મારું ચિત્ત કોઈપણ રથને નથી. મગત હોડીને સત્ય વાત કહી છું કે, કોઈ પણ ઋજમાં મારું મન દબે નથી. શારીરિક સુખ અને સ્વચ્છન્દતામાં મારું મન નથી. જે હાસ્યવિનોદ મને પ્રિય હતો, તે હાસ્યવિનોદમાં પણ મારું મન નથી. મારી ફેટલીકે ફાટીફૂટી ચોપડીઓ હતી, જેમાં મારું મન પહેલાં રહેતું હતું, તેમાં પણ દમથાં તે નથી. ધનસંપ્રદમાં તો મારું મન કદી પણ હતુંજ નહિ, અને દમથાં પણ નથી. કોઈ પણ ઋજમાં મારું મન નથી, તો પછી તે ગયું ક્યાં ?

મમલયો, લઘુચેતસ (માંકડા દિલનાં માણસો) નાં મનને માટે બંધન અવશ્ય હોતું જોઈએ, નહિ તો તેનું ચિત્ત હિડી જાય છે. મેં કદી પણ મારા ચિત્તને કોઈ પણ ઋજ સાથે બાંધ્યું નથી એટલા માટેજ કોઈ પણ રથને મારું ચિત્ત નથી. આ સંસારમાં આપણે શામાટે આવીએ છીએ, તે હું અચાનક રીતે તો કહી શકતો નથી; પરંતુ માલુમ પડે છે કે, કેવળ મનને બંધનમાં નાખવાને માટેજ આવીએ છીએ.

હું હમેશાં પોતાનોજ સ્વો-અન્યનો ન થયો, એટલાજ કારણથી આ પૃથ્વીપર મને સુખ નથી. જેઓ સ્વલાવણીજ કેવળ આત્મપ્રિય હોય છે, તેઓ પણ લમજ-ધનથી જોડાઈને સંસારી ચર્ચને સ્ત્રીસંતાન આગળ આત્મમર્ષણ કરે છે, અને તેટલા કારણથી તેઓ સુખી હોય છે; નહિ તો તેમને સુખનો છાંટો પણ મળી શકત નહિ. મને ઘણી તપાસને પરિણામે જણાયું છે કે અન્યને માટે આત્માર્પણ ક્રીધા સિવાય પૃથ્વી ઉપર શાશ્વત સુખનું કંઈ પણ સાધન નથી. ધન, યશ, પ્રતિષ્ઠાન્ય સુખ એ સુખ છે ખરાં; પરંતુ તેઓ રથથી નથી. એ સઘળાં પહેલીવાર જેટલાં

સુખદાયક લાગે છે તેટલા ખીજવાર જણાતા નથી અને ત્રીજી વખત તેના કરતાં
 પણ અદ્ય સુખદાયક થઈ જાય છે. આમ ક્રમે ક્રમે તે રોજના થઈ જતાં તેમા જરા
 પણ સુખ લાગતું નથી સુખ નથી મળતું એટલુંજ નહિ પરંતુ અસુખનાં બે કારણો
 જન્મ પામે છે પ્રથમ એ કે જેનો મહાવરો પડી ગયો હોય તેના અસ્તિત્વમા સુખ
 લાગતું નથી, પરંતુ અલાય થતાં મહા દુઃખ થાય છે, અને ખીજું કદી પણ તમ
 નહિ થઈ શકે એવી લાલસાની વૃદ્ધિથી દુઃખનો પાર રહેતો નથી, એટલા માટે પૃથ્વી-
 પર જે સઘળા વસ્તુઓ કામ્ય વસ્તુઓતરીકે લાખા કાળથી મનાતી આવી છે, તે
 મધળીજ અતૃપ્તિ દરાવનારી અને દુઃખના મૂળરૂપ છે. સઘળેજ ઠેકણે યશની પાછળ
 નિન્દા, ઇન્દ્રિયસુખની પાછળ રોગ તથા ધનની પાછળ ક્ષય અને મનસ્તાપ રહેલાં
 છે સુદર શરીર જરાઅસ્ત અને રોગિષ્ઠ થાય છે સારૂ નામ પણ મિથ્યા કનકથી
 દૂષિત થાય છે ધનનો ઉપયોગ પત્નીનો જાર પણ કરે છે માનપ્રતિષ્ઠા મેષમાલાની
 પેડે શરદ્ગત્તુ પછી ટકતા નથી વિદ્યા તાત્સ આપનારી નથી તે કેવળ અધકારમાથી
 ગાઢતર અધગમ્ભાજ લાઇ જાય છે તે તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક જિજ્ઞાસાને કદી પણ તમ
 કરતી નથી અનમત પોતાના હેતુની સિદ્ધિમા વિદ્યા કદી પણ અસમર્થ થતી નથી
 દુઃખોપાર્જન કરીને સુખી થયો છું અથવા યશસ્વી થઈને સુખ પામ્યો છું, એમ
 કહેતાં કદિ પણ કોઇને સાંભળ્યો છે ? જેઓના વાચવામાં આ થોડી લીનીઓ આવે
 તેમણે પણ ખૂબ યાદ કરી જોવું કે એવું કદી પણ તેઓના સાંભળવામા આવ્યું છે ?
 દુઃખ સોગમપૂર્વક કહી શકું છું કે કોઈએ પણ એની વાત કદીએ સાંભળી ન હોય
 ધનમાનાદિની નિ સારતાનું આના કરતા વધારે સખળ પ્રમાણુ ખીજું કયું મેળવી શકાય ?
 નવાઈની વાત તો એ છે કે, આવાં સખળ પ્રમાણુ હોવા છતાં મનુષ્યમાત્ર
 તેમને માટે જીવંતોડ મહેનત કરે છે, એ પશ્ચિમા કેવળ હાલની સગીન (I) કેળ
 વણીનું છે માતાના ધાવણુમાથી બાળકના મગજમાં એવો ખ્યાલ પેસી જાય છે
 કે, જે કંઈ પ્રાપ્તવ્ય છે તે ધન અને માનજ છે બાળક નાનપણથીજ રાતદિવમ
 જેવું આવે છે કે, મામાપ, લાઇએન, શુરુ, નોકર ચાકર, આડોશીપાડોશી, શત્રુ
 મિત્ર સઘળાજ જીવંતોડ પરિશ્રમ કરીને હાય પૈયો ! હાય કીર્તિ ! હાય માન !
 હાય મરતઓ ! કરતા ફરે છે, એટલે બાળક બોલતાં શીખે તે પહેલાજ એ રરને
 ચાલતાં શીખી જાય છે કોણ જાણે ક્યારે મનુષ્યો નિત્ય સુખ પ્રાપ્ત કરવનો ઉપાય
 શોધતા થશે ? જેટલા જેટલા વિક્ષાન, બુદ્ધિવાન, દાર્શનિક અને સસારતત્ત્વજ્ઞ
 હોવાનું અભિમાન ધરાવે છે તેઓ સઘળા મળીને વિચારી જુએ કે, અન્યને
 મુખીકરવા સિવાય મનુષ્યને માટે બીજું સુખનું મૂળ છે ખરું ? નથી કે
 મુખ્યા પગી બળીને લરમ થઈ જઈશ, મારૂ નામ સુદાં બૂમાઈ જશે, પરંતુ કે
 મુકાકડે કંઈ છું કે, એક દિવસ મનુષ્યમાત્ર મારૂ આ કથન મગજશે કે મનુષ્યના
 નિત્યસુખનું આ સિવાય બીજું સાધન નથી આજકાલ લોકો જે પ્રમાણે ધન,

માન, વિલાસ ઇત્યાદિની પાછળ ગાંઠ ચઢતે દોડે છે, તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય જાતિ એક દિવસ પારકાને સુખી કરવા માટે ઉન્નત ચઢતે ધસશે. હું મુઆ પછી ભરમ ચઢે જઈશ પરંતુ મારી આ આશા એક દિન ફળશે. ફળશે ખરી; પણ કેટલે દિવસે? હાય ! કોણ કહી શકશે કે એટલા દિવસોમાં ?

વાત ઘણી પુરાણી છે. અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વે શાક્યસિંહ (ગૌતમચુદ્ધ) એ વાત અનેક રીતે જણાવી ગયા છે. તેમના પછી હજારો લોકોપદેશકોએ હજારો વાર એજ બોધ આપ્યો છે, પરંતુ લોકો કશાથી પણ સમજતા નથી—કશાથી પણ માનપ્રતિષ્ઠા ઇત્યાદિની ઈર્ષ્યાળ કાપી નાખી શકતા નથી, અને હવે જ્યારથી આપણો દેશ અંગ્રેજી મુલક થયો છે ત્યારથી તો આ સંબંધમાં ઘણોજ ગોટાળો વધી ગયો છે. અંગ્રેજી શાસન, અંગ્રેજી મહત્વતા અને અંગ્રેજી કેળવણીની સાથે સાથે “મટિરિયલ પ્રોસ્પેરિટી” (જડ સંપત્તિ) ઉપર મોહ થવા માંડીને દેશ પાયમાલ થવા બેસે છે. અંગ્રેજી પ્રજા જડ સંપત્તિની પરમલકત છે—અંગ્રેજોની સમ્મતાતુ એજ પ્રધાન ચિન્હ છે. તેઓ અહીં પધારીને આ દેશની જડ સંપત્તિ । સાધનો તરફજ મંડ્યા છે—આપણે પણ તેનેજ શ્રેષ્ઠ સમજીને ખીલું સધળુંજ ભૂલી ગયા છીએ.

ભારતવર્ષની અન્ય સઘળા દેવમૂર્તિઓ રચાનબ્રહ્મ ચઢ ગઈ છે, સિન્ધુથી માંડીને ઘ્વાપુત્રા સુધી કેવળ જડ સંપત્તિનો પૂજનો આરંભ દર્શ ચૂક્યો છે. જુઓ કેટલો વેપાર વધતો જાય છે—જુઓ હિન્દ ભૂમિ રેલ્વેની જાળથી કેવી જકડાઈ ગઈ છે, જુઓ છોને ટેલીગ્રાફ કેવી ચીજ છે ! જેહું છું ખરે; પરંતુ કમલાકાન્તનો પ્રશ્ન એ છે કે તમારાં રેલ્વે અને ટેલીગ્રાફથી મારા ચિત્તાની પ્રસન્નતા વધી શકશે ? મારું ઓવાઈ ગયલું ચિત્ત શું એ વસ્તુઓ લાવી શકશે ? કામની પણ હૃદય જવાળા શાંત કરી શકશે ? આ જે કૃપણો ધનની તૃષ્ણાથી મરી જાય છે તેમની તૃષ્ણા નિવારી શકશે ? અપમાન પામેલાનું અપમાન ધોષ શકશે ? ના કહી નહિ. ત્યારે તમારાં રેલ્વે અને ટેલીગ્રાફ વગેરેને ઉપાડીને સમુદ્રમાં ફેંકી દો—કમલાકાન્ત શર્મા તેથી કંઈ પણ નુકસાન સમજશે નહિ.

શું અંગ્રેજી કે શુ દેશી જે વર્તમાનપત્ર, માસિકપત્ર, રિપચ, ડિમેટ અને લેકચર વાંચીએ છીએ કે સાંભળીએ છીએ તેમાં એજ જડ સંપત્તિ સિવાય અન્ય કોઈ પણ વિષયસંબંધે કશું પણ જોવામાં આવતું નથી. હર હર ! બોમ્ બોમ્ ! જડ સંપત્તિની પૂજા કરો. હર હર ! બોમ્ બોમ્ ! ઢગલા ઉપર ઢગલા જેટલો પૈસો એજ ભક્તિ, એજ મુક્તિ, એજ શીલ એજ પરમ ગતિ, એજ ધર્મ, એજ અર્થ, એજ કામ, અને એજ મોક્ષ છે. એવે રસ્તે જશો નહિ કે જેથી દેશનું દ્રવ્ય ઓછું થાય. એવે માર્ગે ચાલો કે જેથી દેશનો પૈસો વધે ! બોમ્ બોમ્ ! હર હર ! પૈસા વધારો પૈસા વધારો ! રેલ્વે ટેલીગ્રાફ એ પૈસાની માતા છે. તેના મંદિરમાં જઈને શિર ઝુકાવો. એવું કરો કે જેથી પૈસા વધે. શન્ય આદાશમાંથી પણ પૈસા વરસ્યા કરે !

રૂપિયાના ઝણઝણાટથી ભારતવર્ષ ભરપૂર થઈ જાય ! અને મન ? મન વળી ખીજી શી વસ્તુ છે ? રૂપિયા સિવાય મન ખીજું શું છે ? રૂપિયા એજ મન છે. રૂપિયા સિવાય ખીજું મન અમારી પાસે નથી. ટંકશાળમાં અમારું મન ગાળી દેવાયું છે. રૂપિયા એજ જડ સંપત્તિ છે ! હર હર ! બોમ્ બોમ્ ! જડ સંપત્તિની પૂજા કરો. એ પૂજના પુરોહિત xતામ્ર સ્મશૂધારી અંગ્રેજ નામના ઋષિઓ છે. ઋષેડમ્રિમથ પુરાણ અને મીલ-તંત્રમાંથી એ પૂજના મંત્રો ભણુવામાં આવે છે. એ પૂજના ઉત્સવપ્રસંગે સઘળાં અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રો દોલ બજાવે છે અને દેશી પત્રો કાંસાં ફૂટે છે. એમાં કેળવણી અને ઉત્પાદક નૈવેદ્યરૂપે અને હૃદયને બલિદાનતરીકે ધરવામાં આવે છે. એ પૂજનું ફળ આ લોકમાં અને પરલોકમાં અનંત નરકભોગ ! તો આવો, સઘળા મળીને જડ સંપત્તિની પૂજા કરીએ. આવો, યશોગંગાના જળમાં શુદ્ધ કરીને છેતરપિટીના બિલીપત્રપર મીઠી મીઠી વાનોરૂપી ચંદન ચોપડીને એ મહાદેવની પૂજા કરીએ. બોલો હર હર, બોમ્ બોમ્ ! જડ સંપત્તિની પૂજા કરીએ. બગ્ગવો ભાષ દોલ, નગારા, તુરી, ઝાંઝ, ઢમ ઢમ, ટમ ટમ, ઝમ ઝમ, પેંપૂં પેંપૂં ! પધારો પુરોહિતજી ! મત્ર ભણો. અમારૂં આ ઘણું જૂનું ઘી લાંબને સ્વાહા મંત્ર ભણીને આગ્નિમાં આહુતિ આપો. કયાં ગયા ભાષ યુટિલિટરીઅન કુમાર ? બકરાને ખુંટા ઉપર રાખ્યો છે, એક વાર બાબા પંચાનન્દનું નામ લાંબને હાથ ચલાવો ! હર હર, બોમ્ બોમ્ ! કમલાકાન્ત ખગ છે, સુડી આપી દો ! તમે મજેથી પૂજા કરો, પૂજા કરો, કંઈ પણ નુકશાન નથી; પરંતુ મને કેટલીક વાત સમજાવતા જાઓ. તમારી જડ સંપત્તિથી કેટલાં નહારાં માણસો સારાં થયાં છે ? કેટલાંક અસભ્ય માણસો શિષ્ટ થયાં છે ? કેટલા અધર્મી માણસો ધાર્મિક થયાં છે ? કેટલા અપવિત્ર માણસો પવિત્ર થયાં છે ? એક જણ પણ નહિ. જો ન થયાં હોય તો તમારી એ પૂજા જેવી વસ્તુ મારે જોઈતી નથી. હું હુકમ ફરમાવું છું કે એ ભરમ ભારતવર્ષમાંથી ફેંકી દો.

તમારી વાત હું સમજી છું. પેટ નામનો એક મોટો ધરો છે. તેને દરરોજ ભરવો જોઈએ; નહિ તો કામ ચાલી શકે નહિ. તમારું કહેવું એવું છે કે; “સઘળાંતો એ ધરો જોઈ કરીને સારી રીતે ભરાય તેવા પ્રયાત્ન અમે આદરીએ છીએ.” હું કહું છું, કે એ વાત ઘણીજ ઉત્તમ છે ખરી; પરંતુ તેને માટે આટલી ગડગચાળનું કામ નથી. પેટ ભરવાની ધૂનમાં તમે એટલા તો તદ્દતીન થઈ ગયા છો કે ખીજી સઘળાજ વાત ભૂલી ગયા છો. કહાય આડનો એકાદ ખૂણો ખાલી રહે તો બહેતર છે; પરંતુ ખીજી દિશા તરફ થોડું ઘણું પણ ખ્યાન રાખવું જોઈએ. પેટ ભરવાના કરતાં મનનું સુખ એક જૂદીજ ચીજ છે; તો શું તેની (માનસિક

x રાત્રી દાઢીવાળા. ÷ એડમ રિમથ અને મિલ એ બંને મોટા અર્થશાસ્ત્રીઓ હતા.

* પંચાનન નામ યોગ્ય નથી. પંચાનન્દન યોગ્ય છે. મઘ, માંસ, ગાડી, પોશાક અને વેશ્યા એ પાંચ પ્રકારના આનંદથી આ નવીન પંચાનન્દ શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે.

સુખની) વૃદ્ધિનો કોષ પણ ઉપાય થઈ શકે એમ નથી ? તમે આટલાં યત્નો બનાવો છો, તો શું મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે પ્રેમની વૃદ્ધિ થાય એવી એકાદ કળ નહિ થોડી સહે ? જરા અશ્વ વાપરીને જુઓ, નહિ તો સઘળું વિકળ થઈ જશે.

હું પણ લાંબા વખતથી કેવળ પેટા ભરતો આવ્યો છું—કદી પારકાને માટે વિચાર પણ કર્યો નથી. એજ કારણથી હવે હું સઘળું હારી બેઠો છું—મંસારમાં મને સુખ નથી, એટલે હવે મારે પૃથ્વીપર રહેવાનું પ્રયોજન પણ જોતો નથી. પારકાનો બોલો હું શામાટે વહન કરું એમ વિચારીને હું સંસારી થયો નહિ. તેનું કળ એ આવ્યું કે, કોષ પણ સ્થળે મારું મન રહ્યું નથી. હું સુખી નથી. હોઉં પણ કૌંસી રીતે ? પારકાને માટે મેં કંઈ પણ કર્યું નહિ તો પછી સુખપર મારો અધિકાર ક્યાંથી ?

સુખપર મારો અધિકાર નથી; પરંતુ એ ઉપરથી તમે એમ સમજ લેશો નહિ, કે તમે વિવાહ કર્યો છે એટલે સુખી સુખી બની ગયા છો. જે કૌટુંબિક સ્નેહમાં તમારી આત્મપ્રિયતા હ્રમ ન થઈ ગઈ હોય, જે વિવાહસંસ્કારથી તમારું હૃદય ઉન્નત ન થયું હોય અને જે પોતાના પરિવારપરના પ્રેમથી તમે આર્થી મનુષ્યભતિ ઉપર પ્રેમ રાખતાં ન શિખ્યા હો, તો તમે જે વિવાહ કર્યો છે તે મિથ્યા છે. તમે નકામો બોલો વહી મર્યા છો, ઈન્દ્રિય-તૃપ્તિ અથવા પુત્રનું માં જોવું એટલાજ માટે વિવાહ નથી. જે લગ્નસંબંધથી મનુષ્યનું ચારિત્ર્ય ઉન્નત ન થયું તો લગ્નનું પ્રયોજન નથી. ઈન્દ્રિયાદિ અભ્યાસથી વશ થઈ શકે છે. અભ્યાસથીજ ઈન્દ્રિયમાત્ર તદન શાંત બનાવી શકાય છે. ઈન્દ્રિયને વશ કર્યાંથી જે કદાપિ મનુષ્યભતિ પૃથ્વીપરથી હ્રમ થઈ જાય તોપણ બહેતર છે; પરંતુ જે વિવાહથી પ્રીતિનું શિક્ષણ નથી મળતું તેવા વિવાહનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી.

હમણાં કમલાકાન્ત હાય જેટીને સઘળા આગળ નિવેદન કરે છે કે, તમારા-માનો કોષ કમલાકાન્તને એકાદ સ્ત્રી સાથે પરણાવી શકે એમ છે ?

❦❦❦:વેસતું વર્ષ:❦❦❦

—૦૩૦૦—

શ્યામખાણુ:—‘ શુડમોર્નિંગ મિ. રામખાણુ-હાઉ હુ યુ હુ ? ’

રામખાણુ.—‘ શુડમોર્નિંગ મિ. શ્યામખાણુ-હાઉ હુ યુ હુ ? ’

(બન્નેતુ પ્રગાઠ કરમર્દન.)

રામખાણુ:—તમને નવીન વર્ષ મુઆરક હો અને એવા બીજાં ઘણાં વર્ષ ભોગવો એમ ઇચ્છુ છુ.

શ્યામખાણુ:—આપને માટે પણ તેમજ હો.

(શ્યામખાણુની આત્મી વાતચીત માટે અન્ય મિત્રોને ત્યાં જવું, અને રામખાણુનો અતપુરમાં પ્રવેશ.)

રામખાણુની સ્ત્રી:—એ કોણુ આવ્યું હતું ?

રામખાણુ:—એ તો પેલા ધરવાળા શ્યામખાણુ.

સ્ત્રી:—તે તમારે જેવતાણુ શામાટે ચતી હતી ?

રામખાણુ:—શું બકે છે ? જેવતાણુ વળી ક્યારે ચક્ર ?

સ્ત્રી:—વાહ ! તમે તેનો હાથ પકડીને ઝડપી નાખ્યો અને તેણે તમારો હાથ પકડીને તેમ કરીને બદલો લીધો. તમને વાગ્યું તો નથી ?

રામ:—એ જેવતાણુ ? કેવુ પાપ ! એ તો કહેવાય શેકીંગ હેન્ડઝ એ તો આદરતું ચિન્હ છે.

સ્ત્રી:—ખરેખર ! સારે નશીબે હુ તમારા આદરતું પાત્ર ન બની, પણ ચરે ! તમને વાગ્યું તો નથી ?

રામ:—જરા નખ વાગી ગયો છે, પણ એ તે કંઈ ગણતરીમાં લેવાય ?

સ્ત્રી:—આહ ! જોઈએ. છાલાઈ ગયા છે. બોધપડ્યો, સવારના પહેારમાં મુઝો મારે ઘેર હાથાહાથી કરવા આવ્યો હતો. ખેલ્યા હવે છુટો છુટી ! મુઝાની સાથે હવેથી રમ્યા તો તમે તમારી વાત બણ્યા.

રામ:—શું બકે છે ? રમવાની વાત વળી ક્યારે ચક્ર હતી ?

સ્ત્રી:—વાહરે ! તે જોલ્યો, ‘ હાં હુકુકુ ’ તમે પણ કહ્યું “ હાં હુકુકુ ” તે શું ! “ હાં હુકુકુ ” ખેલવાની હવે તમારી ઉંમર છે ?

રામ:—આહ ! આ ગામડીઅણુના હાથમાં પડીને મારું તે કાંઈ જીવતર છે ! ચરે “ હાં હુકુકુ ” નહિ “ હાઉ હુ યુ હુ ” એનો ઉચ્ચાર થાય છે.

× એવા નામની કોઈ રમત ખંગાળામાં હશે.

સ્ત્રી:—એનો અર્થ શો !

રામ:—એનો અર્થ એ કે, “ તમે કેમ છો ? ”

સ્ત્રી:—એ કેવી રીતે હાય ? તેણે તમને પૂછ્યું, “ તમે કેમ છો ? ” તમે તેનો કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ, અને ઉલટી તેની તેજ વાત ઉલટાવીને બોલ્યા !

રામ:—એજ છે આજકાલની એટીકિટ-સભ્ય રીત.

સ્ત્રી:—શું તેનું તે ઉલટાવીને કહેવું એ સભ્ય રીત છે ? જો તમે મારા છોકરાને કહો કે, કેમ રે હરમખોર, લખતો વાંચતો નથી ? તો શું તે પણ તમને ઉલટાવીને પૂછશે કે, કેમ રે હરમખોર, લખતો વાંચતો નથી ? શું આજ સભ્ય રીત કે ?

રામ:—અરે એમ નહિ, એમ નહિ. “ કેમ છો ? ” પૂછવાથી ઉત્તર નહિ આપતાં સામું પૂછવું પડે છે કે, “ કેમ છો ? ” એજ સભ્ય રીત કહેવાય.

સ્ત્રી:—(હાથ જોડીને) મારી એક પ્રાર્થના છે. તમે સવારસાંજ સાગ્ન માફા રહો છો; એટલે મને દિવસમાં પાંચ વાર ખખર લેવી પડે છે કે, “ તમને કેમ છે ? ” તે વખતે મને “ હાં હુકુકુ ” કહીને કાઢી મૂકશો નહિ. મારી પાસે કૃપા કરીને એવા સભ્ય ન બનતા.

રામ:—ના, ના, એમ તે કંઈ થાય ? તોપણ આ સમજી વાત તારે જાણી રાખવી જોઈએ.

સ્ત્રી:—તે બતાવશે એટલે સમજી જઈશ. જરા સમજાવી દોને ? વારૂ, પણ શ્યામખાણુ આવ્યા અને કિચિર મિચિર કરીને બોલ્યા અને ચાલ્યા ગયા. જો “ હાં-હુકુકુ ” બોલવાની વાત કહેવા ન આવ્યા હતા તો શામાટે આવ્યા હતા ?

રામ:—આજે બેસતું વર્ષ છે, એટલા માટે નવા વર્ષના આશીર્વાદ કહેવા આવ્યા હતા.

સ્ત્રી:—આજે બેસતું વર્ષ ? મારાં સાસુસસરા તો વૈશાખ* સુદ પડવાથી નવું વર્ષ ગણતાં !

રામ:—આજે પહેલી જાન્યુઆરી છે. અમે લોકો આજથીજ નવું વર્ષ ગણીએ છીએ.

સ્ત્રી:—સાસુસસરા ગણતાં વૈશાખ સુદ પડવાથી, તમે ગણો છો પહેલી જાન્યુઆરીથી, અને ધારૂં છું કે, મારો છોકરો ગણશે શ્રાવણ સુદ પડવાથી !

રામ:—એ તે કેવી રીતે બને ! આ તો અંગ્રેજોનો મુલક છે એટલે હમણાં અમારે પણ અંગ્રેજી નવા વરસને નવું વરસ ગણવું પડે.

સ્ત્રી:—તે તો ઠીકજ છે; પણ આટલા બધા શરખતના સીસા શામાટે લાવ્યા છે ?

રામ:—આનંદનો દિવસ છે. સાહેબ લોકોને બેટસોગાદ મોકલવી જોઈશે. એ તો વિલાયતનો ઉંચો જાતનો...છે.

સ્ત્રી:—તો ડીક, હું મોઢા પુટલાં નશીબની મમજ કે આ બધા શરખતના સીસા હશે ને આ ગરમીની મોસમમાં તે દાન કરવા લાગ્યા હશે. હું તો તમને વારવાની હતી પણ વખતે તમે મારા સામુસસરાને નિમિત્તે આપવાના હશે એમ ધારીને બોલી નહિ.

રામ:—તું ઘણી મર્ખ છે.

સ્ત્રી:—એજ મારી વાત છે તો, એથી તો વધારે વાત પૂછતાં હરું છું.

રામ:—વળી બીજું શું પૂછવું છે ?

સ્ત્રી:—આટલી બધી કેમી, મૂળા, ગાજર, બેઢાના, પસ્તા, દાલ, કેળાં, એ બધું લાગ્યા છે શામાટે ? શું એટલું બધું ખાવામાં વપરાવાતું હતું ?

રામ:—ના, એ બધાનો તો સાહેબને કડીઓ લરીને મોકલવો પડશે.

સ્ત્રી:—હાય ! હાય ! એવું કામ ન કરતા. લોકો ઘણું નખતું બોલશે.

રામ:—શું બોલશે ?

સ્ત્રી:—લોક કહેશે કે એના ઘરમાં તો દારના સીસાનાં દાન થાય છે અને બ્રાહ્મણને ઠેકાણે સાહેબ લોકોને અપાય છે.

(પ્રહારભયથી ગૃહિણીનું ત્યાગી સત્વર પલાયન. રામબાબુનું વક્રીક્રમના ધર તરફ ગમન અને હિન્દુના છૂટાછેડા થઇ શકે કે નહિ તે મંબધમા પ્રશ્ન.)

ચાંદનીમાં

આ ઘાસપાનથી સુશોભિત લીલાકુંઝર ખેતરોમાં, આ કલરવ કરતી વહેતી ‘લાગીરથીના તીરે; આ ખીલેલી ચાંદનીમાં, ‘દક્ષર’ ની અભિવૃદ્ધિ-કલેવરની વૃદ્ધિ-કરીશ. આવી ચાંદનીમાંજ ટ્રેસ ટ્રોય નગરની ઉચ્ચ દિવાલપર ‘ચંદીને કેમિડાને યાદ કરીને ઉજી નિ:શ્વાસ મૂકતો હતો નહિ વાર ? આવી ચાંદનીમાંજ ચિમખી સુદરી આવા ઝાકળમિન્દુથી છંટાયલા કોમળ તુલુને સુકુમાર પદ્મી દલિત કરીને પિરામસ સાથે કરેલા સંકેતરથાનપ્રતિ અભિમારિણી થતી હતી નહિ વાર ? ‘અભિમારિણી’ શબ્દમાં ‘અભિ’ ઃ ઉપસર્ગ છે, ‘ચ’ એક ધાતુ+ છે, અને સ્ત્રી-ત્વવાચક ‘ઈની’ પ્રત્યય છે. આ જીવનમાં કમલાકાન્ત શર્માએ અનેક ઉપસર્ગ

÷ (૧) ધાતુની આગળ જોડનાર પદ, જેમકે ‘અનુચર’ માં ‘અનુ.’ (૨) મંદવાડ, આક્રત.

+ (૧) શબ્દનું મૂળ. (૨) શરીરના સાત ધાતુ જેવા કે રસ, રધિર, મામ, મેદ, અરિથ, મજ્જા અને શુક્ર; એમાંનો એક.

× (૧) ક્રિયાપદ ઉપગ્રથી સ્ત્રીલિંગ નામ બનાવનાર પ્રત્યય (૨) ‘ઈની’

અને અનેક ધાતુવિકારવાળાં માણસો. જોયા છે. તેમજ કેટલીએ ‘ઈની’ નજર તળે આવી ગઈ છે; પરંતુ ઉપસર્ગસહિત ધાતુયુક્ત ‘ઈની’ (એણી) કદી પણ જોવામાં આવી નથી. કમલાકાન્તે ઉપસર્ગથી કાઢી પછી ઈનીને ધાતુ બગાડ્યો નથી, અને કમલાલિસારિણી નામિકા કદી પણ થઈ નથી. જોઓ ગોરસ વેચવાને આવે છે તેમને શ્રીમદ્ લાગવતમાં “પ્રસારિણી” * કહી છે: કાઢી પણ રચ્યો “અલિસારિણી” કહી હોય એવું રમરણમાં આવતું નથી. જો તેમ કહેવાતું હોત તો મેં અનેક અલિસારિણી જોઈ છે એમ હું કહી શકું.

ચન્દ્ર ! તું હાસ્ય કરે છે ? હસતો હસતો નાસે છે ? તારી સત્તાવીસ ‘ઈની’ (નક્ષત્રો) સાથે મને જોઈને મારા તરફ કટાક્ષ ફેંકી ઉપહાસ કરે છે ? દક્ષ પ્રજપતિનાં આવાંજ કામ ? ઝોડીવખતે સત્તાવીસ જણીને એક ચંદ્રને સમર્પણ કરી દીધી, અને આ તરફ કમલાકાન્ત શર્માને એક વિવાહ માટે પણ ફાંફાં ! હે અમલ-ધવલ-કિરણુરાશિ સુધાકર ! ખીજી મધળી ભલે તારી રહે, પરંતુ ઝોછામાં ઝોછી અંલેપા અને મધા ઉપરથી તો તારો હાથ ઉઠાવી લે. હું એ બન્નેને અત્યંત ચાહું છું. મારા જેવા કામધધાવિનાના માણસોને એની કૃપાથી ઝોછામાં ઝોછા બે દિવસ તો ગૃહવાસ સુખની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે. હું એ બન્નેને ભગિનીઓને મારા ઘરમાં હમેશને માટે રચાન આપીને સુખે કાળ ગાળીશ. એમનામાં ખીજી પણ અનેક ગુણો છે. પોતાની અશક્તિને લીધે જો કાંઈ કામ પાર પડી શકતું નથી તો લોકો કમજા પ્રમાણે એમને દોષ દેને ખીજી આગળ પોતાની ગણાઈ હાંકી શકે છે. હું પણ જો નસીમાણું કાપક ખરીદતાં કમઅક્ષથી ઉતરાઈ આવું તો મારી બન્ને સહધર્મિણીને માથે મધળો દોષનો પોટલો નાખી દેને સફાઈ બતાવી શકું.

ચંદ્રદેવ ! તેં મારી વાત તરફ કાન પણ દીધા નહિ ? હજીસુધી તું મન્દાકિનીનાં મંદ-આશિષિત વૃક્ષ-વસન કરસ્પર્શથી પ્રતિભામિત કરતો રહ્યો છે ? હજી પણ મંદસમીર સાથે ગોઠિ કરીને વૃક્ષની કુંપળોપર પલક મારી મારીને કંઠક વર્ષાવી રહીશ ? હજી પણ તૃણક્ષેત્રોપર છૂટથી મણિ-મુક્તા-મરકતની* વૃષ્ટિ કરતો રહીશ ? ખીજી કાંઈ મોતી વરસાવે કે ન વરસાવે; પરંતુ જોઈું છું કે તું તો વરસાવે છે, અને આજે હું પણ વરસાવીશ.

બંગાળી શબ્દનો અર્થ સ્ત્રીજાતિવાચક ‘આ’ થાય છે. સરખાવો ‘પારસી ગુજરાતી’ નો ‘એણી’ શબ્દ.

* બંગાળી શબ્દ છે અને તેનો અર્થ સ્ત્રી દુકાનદાર થાય છે.

x લીલા રંગનું રત્ન-નીલમ.

આ મંસારનાં લોક-આ બદલાણમેનના પાત્રના પોત્રના પોત્રના પોત્ર અને-
દૌહિત્રના દૌહિત્રના દૌહિત્રના દૌહિત્ર મને બાળીને આપ કરે છે. મારી છાતી ઉપર
વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપન થયું છે. બી. એ. પાસ કર્યા સિવાય કોઈ કન્યા આપતું
નથી. હવે મંસાર રમાતળ ગયો છે. ઉચ્ચ કેળવણીનું કળ શું ? છત્રપલંગ, ચાંદીનાં
પાત્રો, રેશમી વસ્ત્રો અને સુવર્ણસંકારથી શણગારાયેલી એક વશટ્ટદિ કરનારી !
હરિ ! હરિ ! ઈશ્વતી વેળા તરણાનો આશ્રય લેનાર પાંડિત્યાભિમાની બી. એ. ની
ઉપાધિ ધારણ કરનાર ઉચ્ચ કેળવણી પામેલા બગવાસી યુવકના ચાંદી, પાત્ર અને
વસ્ત્ર-વંશ-ખાટસહિત સચેત અવસ્થામાજી રામ બોલાઈ ગયા ! x પ્રથમ ઉપાધિ
મેળવી હતી, હવે સમાધિ મળી. તે વિલાપતી બ્રહ્મા લીન થઈ ગયો, બંગાળી
યુવક મંસારી થયો ખરો, પણ તેની ઉચ્ચ કેળવણીએ તેને તેના અંતિમ ધામે
પહોંચાડી દીધો. તેને હજાર તોલાનાં ચાંદીપાત્ર, મો તોલા વજનના સુવર્ણસંકાર,
અને સંસારકુટીંગનો એક આધારસ્તંભ-વશટ્ટદિ કરનારી-મળી ગયા છે; તેણે
પોતાની ચિરવાચિત હેમકૂટ પર્વત પાસેની કિષ્કિન્ધાપુરીની સરકારી વખીલાત
મેળવી છે. હરિ હરિ ! ભાઈ, હરિ હરિ !

તેને આટલે દિવસે સમાધિ મળી ! તેણે ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરવાને માટે
ભગીરથ પ્રયત્ને કમગ્ધાટકા દેશની મધ્યની નદીઓનાં નામ કદાચે કર્યા હતાં. એજ
ઉચ્ચ કેળવણીને માટે તેણે આખી રાત દીવે બેસીને એકચિત્તે સદરાના રણના
એક એક રેતીના ઢગલાઓની મંખ્યા ગોખી મારી હતી. એજ ઉચ્ચ શિક્ષણને
માટે નશાર્થમેનની પહેલી બાવન અને પાછલી સાડીત્રેપન પેઢીનાં નામ ગોખી
માર્ચા હતાં. એજ ઉચ્ચ કેળવણીના પ્રતાપે તે શીખ્યો હતો કે, ટાઉનહોલમાં
ભાગ્ય આપતું એજ પરમ પુરુષાર્થ છે. યેન કેન પ્રકારેણ અંગ્રેજોની નિંદા કરવી
એજ રાજનીતિનિપુણતા છે, અને વંશટ્ટદિ કરનારીની આરાધના કરીને ઉમેદ-
વારો (સતાનો) ના હળમાં વૃદ્ધિ કરીને દેશને જંગલ જેવો બનાવી મૂકવો
એમાજ કળિયુગના મનુષ્યજીવનનું સાહસ છે.

હું આવી વંશટ્ટદિકારિણીને માટે પ્રયાસ કરનાર નથી. હું 'વીલ' કરી
જઈશ કે મારી સાત પેઢી સુધી કોઈનો પણ વિવાહ ન થાય તો બહેતર; પરંતુ
આવી વંશટ્ટદિકારિણીનો આશ્રય લઈને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરવાની વાચ્છના કોઈએ પણ
રાખવી નહિ.

x આ રાત્રિથી કમઘાકાન્તમા વાયુની વૃદ્ધિ ઘણીજ થઈ ગઈ હોય એમ
માન્યમ પડે છે.

શ્રી લીખમદેવ ઓશનખીરા

* શાલમેન એ આડમા સૈકામા થઈ ગયેલો યુરોપનો ચક્રવર્તી રાજા હતો.
અને તે 'હોલી રોમન એમ્પરર' તરીકે અભિષેકિત થનાર પહેલોજ રાજા હતો.

જે સંસારની શક્તિ કરવી એજ લગ્નનો ઉદ્દેશ હોય તો હું માછલી સાથે વિવાહ કરીશ; જે પૈસાને માટેજ લગ્ન કરતાં હોય તો હું ટંકચાળના મેનેજર સાથે વિવાહ કરીશ; અને જે સૌંદર્યને માટેજ લગ્ન ચતાં હોય તો ધુધટ-આમ્હા-હિત ચંદ્રવદનાને દરથીજ પ્રણામ કરીને આ આકાશી ચંદ્ર સાથે લગ્ન કરીશ.

ભાગીરથિ ! જે તું શાન્તનુનાં વલ્લભ્યજામાં, અથવા તે કરતાં પણ વધારે ઉંચા હિમાલય-અવનમાં અથવા તેથી પણ ઉંચે ધૂર્જટિ (શિવ) ના જટામૂટમાં રહી હોત તો આજે કોણ તારી ઉપાસના કરત ? તે અધોગામિની યજ્ઞને મૃત્યુ લોકમાં ઉતરીને સદૃશ ધારાએ સાગરને મળવા માટે પ્રયાણ કર્યું તો કેવો મગરવંશનો ઉદ્ધાર થયો !

હે વાપુ ! જે તું અંજનિના અંચલ સાથેજ ચિરદાસ પર્વત ક્રીડા કરવામાં આસક્ત રહ્યો હોત, અથવા મલયાયલપર પોતાના પ્રમોદભવનમાં ચંદનની શાખા ઝુકાવીને અથવા એલચીની લતાઓને કંપામમાં કરીને પરિશ્રમણુ કરતો રહ્યો હોત તો પછી “તત્ત્વમેવ જગજીવનં પાલનં” કહીને તારી સ્તુતિ કોણુ કરત ? આ બાલ વસન્ત-વિહારી વિહંગમોનો કલરવ જે કેવળ નંદનવનમાંજ સંભળાતો હોત, તો પછી કમલાશન્ત ચક્રવર્તી આ રાત્રિના સમયમાં તેમના નામપર પોતાની શાહી અને લેખિનીનો નિરર્થક વ્યય શામાટે કરત ? હે સુધાશુ (ચંદ્ર !)

જે તું ક્ષીરમાગરતલે, અમૃતના લંડારમાં, પ્રવાહ પલંગપર, મોતીની રાખા ઉપર સૂઈ રહ્યો હોત તો પછી તારી સાથે રમણીના મુખમંડલની ઘુલના કોણુ કરત ? અથવા તારી આ સતાવીસ કમાતુગતિક મુંદરીઓને લઇને “ચલુ સારં શ્વસુરમન્દિરમ્” એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તેં દલ્હાવનમાં વાસ કર્યો હોત તો પછી આજે કમલશર્મા તારા દર્શનને! અભિલાષી યજ્ઞને, આ શ્મશાન નજીક, આ વડતળે સંસારથી તટ-રથ થઇ શામાટે ખેસત ?

હે શશિ ! જે તું વ્યાકરણુ ભણ્યો હોય તો મને માફ કરજો; મારાથી પ્રાણાન્તે પણ “શશિન” બોલી શકાતું નથી. અત્યારસુધી તારા શુભો તરફજ મારું ધ્યાન ચોટિયું હતું.

શશિ ! તું અનાથોની પશુકુળના દારપર અનિમેષ નયને પહેરેગીરફે ચોટી કરતો રહે છે; કાપુથેતું બોલતાં બાળકો જ્યારે નાચતાં નાચતાં તને પકડવાને દોડે છે, ત્યારે તું પણ તેમની સાથે નાચતો નાચતો ખેલ કરે છે; બાલિકાઓ જ્યારે સ્વચ્છ સરોવરના હૃદયપ્રદેશમાં તને કોઇ વાર બેવા પામે અને કોઇ વાર ન બેઈ શકે ત્યારે તારા દર્શન માટે અહીંતહીં સરોવરતટે દોડતી ફરે છે, ત્યારે તું કોઇ કોઇ વાર સદૃશ દેખાવ દઇને તેમની સામે સંતાકુકડી રમે છે; નવવધૂ જ્યારે મંદ મંદ પવન સાથે મહેલની અગાસીમાં એકલી બેસીને દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકતી હોય છે, ત્યારે તું નારિયેલની કુંજના અંતર પ્રદેશમાંથી અતિ ધીરે ધીરે અમૃત વરસાવી તેના

હૃદયને ભરી દમ્ભ શીતળ કરે છે; જ્યારે તરંગિણી (નદી) આશા તરંગિત હૃદયે, ધીર પ્રવાહે, મંદગતિથી સાગર પાસે જવા નીકળે છે, ત્યારે તું જ તેને સુવર્ણાલંકારથી શણગારીને, આશીર્વાદ દર્ધ માર્ગ દર્શાવે છે, જ્યારે ગુલાબ વસન્તના રંગથી ભસ્ત ચમને ચારે તરફ નજર ફેંકી ડોલે છે, ત્યારે તેના કાનમાં માલતીલતાને યુગ્મન કરવાની સલાહ તું જ આપે છે; વળી તેજ તું, જ્યારે દુષ્ટ હેતુવાળો ક્રોધ માણુમ ક્રોધ કુલ કામિનીનો ધર્મ નષ્ટ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તારા સુકુમાર મુખમધ્ય પર એવી બ્રહ્મી ચઢાવે છે કે તે તારા મુખ તરફ દષ્ટિપાત કરવા પશુ સમર્થ થઈ શકતો નથી; તું જ ખૂતીની તલવારમાં એવી વિજળી ચમકાવી દે છે, કે તેને તેના પાપ-શોષિતબિન્દુથી રૌરવ નરકની પ્રતીતિ થઈ જાય છે.

તું ખેલતાં ફટતાં બાળકાની ચાલતી સુવર્ણ યાળી છે, તરુણ પુરુષોનો આશા-પ્રદીપ છે; યુવકયુવતીઓને માટે રાત્રિ વિતાવવાનું અને ભોગઉપભોગનું પ્રધાન સાધન છે, અને ધરડાઓને માટે સ્મૃતિદર્પણ છે. તું અનાથોનો પહેરેગીર, રિથર, તેજભંડાર, પ્રવાસીઓનો માર્ગદર્શક, ગૃહસ્થોનો રાત્રિ-સૂર્ય, પાપીઓના પાપનો સાક્ષી; પુણ્યાત્માની નજરે તેમની યશઃપતાકા, ગગનનો ઉગ્ગમલ મણિ, જગતની શોભા અને આ સ્મશાનવિહારી કમલાકાન્તનો એકમાત્ર આધાર છે. તું સારાને માટે સારો, નહારાને માટે નહારો, રસમાં રસ અને નિરસ સમયે વિષ છે. તું કમલાકાન્તની સહધર્મિણી છે; શયિ ! હું તને ખૂંજ આહું છું; હું તારી સાથે જ લગ્ન કરીશ. બધા હરિ હરિ બોલો, ભાઈ ! આજે આજ રથે વિવાહરાત્રીનું શયનગૃહ ! સધળા બોલો એક વખત હરિ હરિ. બોલો, બોમ્ બોળાનાથ ! ચન્દ્ર તો પુરુષ છે ! હવે કબલમાત્રા ચઢાવવી પડશે.

ચન્દ્ર આપણા આર્ય મત પ્રમાણે પુરુષ છે ખરો, પરંતુ વિલાયતી પડિતોના મત પ્રમાણે તે એક કોમલાંગી છે. આપણા મત પ્રમાણે ચન્દ્ર “હી” + અગ્રેજી મતે “શી” છે. તો પછી ઉપાય શો ? ‘હી’ કે ‘શી,’ એ નક્કી ચાય કેવી રીતે ?

વાસ્તવિકરીતે સંસારના લોકો સાથે મારે આ વિષયમાં એકમત થઈ શક્યો નથી. એ મંબંધમાં મને જાત જાતના સંદેહ ઉપજે છે. જે વાણ્ઠવ્યદ્વી શાહ લખ્મનૌ શહેરમાંથી સ્વચ્છદે મ્યાનામાં બેસી કેદખાનામાં જઈને હંસ-હંસી, કપોત-કપોતી વગેરે સાથે ખેલતો, ગુલાબજળની નદીમાં રોજ સ્નાન કરતો, અને પોતાના જેવી પિંજરમાં પડેલી શુભશુભને ધીવાળો પુલાવ ખવડાવતો તે ‘હી’ કે ‘શી’ ? અને જે રાણીએ સ્વદેશપ્રેમને લીધે ઐહિક સુખસંપત્તિનો ત્યાગ કરીને-રાજપુરધોને શરણાગત થવા કરતાં બિડા માગવી ઉત્તમ સમજીને નેપાળના પહાડી પ્રદેશનો આશ્રય લીધો તે ‘શી’ કે ‘હી’ ?

+ ‘હી’-તે, ‘શી’-તે, અગ્રેજી મર્વાનામ છે. ‘હી’ પુલ્લિંગ અને ‘શી’ સ્ત્રીલિંગ.

શ્રીલીખક.

જો 'હી' અને 'શી' નો ભેદ પરાક્રમથી નહીં ન કરી શકાય તો શું તે યુદ્ધ-કૌશલ્યદ્વારા થઈ શકશે ? જો જુવાને (જૉન ઓફ આર્ક) ઝોર્જિય-સના કિલ્લા-પર આક્રમણ કરતો વખતે સર્વથી પહેલાં પગલાં ભર્યાં અને જેણે ક્રિસતો પુનઃ-દ્વાર ઈર્ષ્યો તેને 'શી' કહીશું કે 'હી' ? અને જો બેક્ટરે તેને બળતી આગમાં નાખી દેવાને માટે તે કેદખાનામાં હતી ત્યારે પુરખનાં વસ્ત્રો પહેરાવી રાખ્યાં હતાં તેને 'હી' કહીશું કે 'શી' ? ના, યુદ્ધકૌશલ્યથી એ જાણી શકાશે નહિ. ત્યારે સાધારણ રીતે સાંભળવામાં આવે છે કે, જો બળવાન તેજ પુરખ, અને જો જાતિ નિર્જાત તેજ સ્ત્રી. વાફ, કોમટે + પોનાને નીતિરાલ્યનો સર્વોપરિ સમજીને યૂરોપીઅન પંડિતો પાસે 'કર' ની માંગણી કરી હતી; તેજ અતુલ પરાક્રમશાલીને જો મેડમ ક્લોટિલ્ડ દેખોએ પોતાના પ્રતાપથી વશ કરી લીધો તેને 'શી' કહીશું કે 'હી' ? રામન મહા-રાલખના ઈસર પ્રતાપી પૃથ્વીપતિ હતા, મિસરની જો કિલ્લોપેટા રાણીએ એવા તથુ ઈસરો ઉપર પોતાનો અમલ ચલાવ્યો તેને 'શી' કહેશો કે 'હી' ?

વાસ્તવિક રીતે જગતમાં 'હી' કાણુ અને 'શી' કાણુ તેનો નિર્ણય થઈ શકે એમ નથી. તે દિવસે નાટકનો ખેલ ચાલતો હતો, તેમાં એક સ્ત્રી એકટરે કહ્યું:—
“ સિંહણુ થઈ શું શિયળના પગ સેવીશ ? ” અને બંગ નવયુવકો મન્ત્રમુગ્ધની પેઠે પુતળાં જેવા તેના મુખ તરફ જોઈ રહ્યા હતા; ખરેખર મને ત્યારે તે ગાનારી સિંહ જેવીજ લાગી હતી અને પેલા સઘળા બંગાળી યુવકો મને શિઆબરૂપજ લાગ્યા હતા. તે સમયે જો કાઈ મને પ્રશ્ન કરત કે, 'હી' કાણુ અને 'શી' કાણુ ? તો હું અવશ્ય કહેત કે, આ ગાનારીજ 'હી' અને તેના જડવત શ્રીતુર્વર્ણ 'શી' છે. ખરી રીતે તો બંગાળી યુવકો ક્રોધક દેહો 'હી,' ક્રોધક રથો 'શી' અને સર્વત્ર વિકલ્પે * 'ઇટ' હોય છે. તેમનો નિત્યક્રમ પણ છે. જોમકે હામરકરીમાં 'હી' રાચન-ગૃહમાં 'શી' અને કામકામમાં "ઇટ" હોય છે. તેઓ લાપણુ આપતી વેળા 'હી' સાહેબની પાસે 'શી' અને મઘપાન પછી 'ઇટ' થઈ જાય છે. પરિણામે 'ઇટ,' ગમે તેમ હો, મને મારા પોતાના સંબંધમાં પણ મંદેહ છે કે હું 'હી' છું કે 'શી' ? તે દિવસે મધુ માટે માફ નામ દઇને પ્રસન્નની કંઈક ટોળ કરી એટલે તેણે તરતજ દૂધની બરેલી તાંબડી તેના માથામાં અડાળી અને લાટની છાતીનાં પાડીઆની મન્નજીતીની પરીક્ષા કરવા માટે તેનાપર એક ખાસ પ્રકારનું અન્ન ચલાવવાનો ઈરાદો કીધો. તે પ્રસન્ન જગતની દૃષ્ટિમાં ફરી 'શી,'—અને હું—જેને નસીઆણુએ એક દિવસ કહ્યું કે “ ચકવર્તી ! આજે ઝોડાં ખાતાં ખાતાં બિછોનું સગાવી દીધું, મને લાગે છે કે એકાદ દિવસ લંકામાં, કરી દેશો ! ” આ ભયથી તેમણે અચીજીની માત્રા ઘટાડી દીધી, તેજ હું 'હી' ઈર્ષ્યો ! આવા આવા

+ કોમટે (જન્મ, ૧૭૬૮ માં) એ એક ફ્રેન્ચ નૈયાયિક હતો. ૧૯૧૦ કું

* 'ઇટ'—તે. અંગ્રેજી સર્વનામ નપુંસક લિંગમાં તે વપરાય છે.

વિચારોને લીધેજ મારે જગત સાથે વાગ્-યુદ્ધ મચે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે હું પોતેજ 'હી' છું કે 'શી' તેનો નિર્ણય કરવો દુષ્કર થઈ પડે તો પછી ચંદ્ર 'હી' છે કે 'શી' તે કેવી રીતે નક્કી થઈ શકે ? જો ચંદ્ર હી હશે તો હું શી ! કારણ કે મારી સાથે ચંદ્રને પ્રેમ થઈ ચૂક્યો છે, અને મારે ચંદ્ર સાથે વિવાહ કરવોજ પડશે; અને હું જો ખરેખર કમલાકાન્ત ચંદ્રવતી નીકળ્યો તો ચંદ્ર થશે 'શી.' ચંદ્ર અંગ્રેજોના મન પ્રમાણે 'શી' છે. તેમ યનાં હું ચંદ્રનું અંગ્રેજી રીતે પાણિમહથ્થુ કરીશ.

હમણાં વિવિધ મતાનુમાર વિવિધ કાર્યો ચર્તા રહે છે; હું વિશ્વાયતી મત પ્રમાણે લમ કરીશ. હમણાં દયાવતાર દશ બિન્ન બિન્ન કર્મને માટે યોગ્ય છે. મત્સ્ય, કૂર્મ અને વરાહ ટેબલની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે. નૃસિંહ, લક્ષ્મીની આરાધના કરનાર દૈત્યકુળમાં ઉત્પન્ન થયલા પ્રહલાદના 'બૂલડાંગ' રૂપે આશ્રિત થઈ રહ્યા છે. ભારતીય યુવકો વામન અવતારધારી હોવા છતાં સુવર્ણ ચંદ્રને પકડવાનું અભિમાન ધરાવે છે. તેમણે પ્રથમ રામ (પરશુરામ) પાસેથી માતૃસેવાનું, બીજા રામ (દયા-રમણુત) પાસેથી પત્નીસેવાનું અને હેહા રામ (બળરામ) પાસેથી વારુણીસેવા (મદિરા-સેવન) નું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું છે. એમણે બાહ્ય મતમાંથી જનનની અનિ-ત્યતા સમજી લઈને કલ્ક અવતારની પેઠે સંહાર મૂર્તિ ધારણ કરી છે. હાલના સમયમાં શક્તિ મત પ્રમાણે બોજન તૈયાર કરીને તેને શિવના ત્રિશૂલ (કાંડા) માં પહેલીને ગળા નીચે ઉતારી દેવામાં આવે છે; અને તે પછી સુરાપાન અવરય મેવ-નીય ગણાય છે. વળી જ્ઞેષ્ઠમહમના પ્રથમ ગૌરાંગ-(હમુષ્ટિસ્ત) ના ઉપદેશાનુમાર ભજન કરવાં જોઈએ. નવદ્રીપત્રાક્ષી બીજા ગૌરાંગ (ચંતન્ય) ની પેઠે હરિમંડીર્તન થઈ જોઈએ અને રાધાનગરના નાના ગૌરાંગની પેઠે સંસ્કૃત 'લોક' પણ લખવા જોઈએ.

એટલા માટે શશિ ! પૂર્ણ શશિ ! હું તને અંગ્રેજી મન પ્રમાણે 'શી' સમજીને રાજી રંગવંદીયો ' તનુરસ્ત હાલતમાં, અક્ષય હુશિઆરીથી તારી સાથે લમ કરી છું. હું અને માગ પછી મારા વંશ વારસો, કાષ્ઠની પણ અટકાવત વિના તારા ઉપભોગ સુખપૂર્વક કરના રહીશું. એમાં તું અથવા તારી જગ્યાએ આવનાર માર્ક પણ દરો વાધો લેશે કે લેવરાવશે તે રદખાતલ ગણાશે. આજથી તારી સત્તારીક્ષ પ્રિયા ઉપર મારો સંપૂર્ણ અધિકાર જામી ચૂક્યો છે.

હવે આ પ્રમાણે પણ દયાની દયાવીને શોધણી સાથે ગોષ્ઠિ કરવાથી શું વળશે ? અને આ પ્રમાણે ગોં મલકારીને આજા આજા મેલનો ધુંધટ તાણીને કેટલેક જરૂરી આસ્વા જશે ? હતિ દોરડિય સમાપ્ત.

હવે ગાન્ધર્વ વિવાહ થઈ ચૂક્યો. મેં તને વરમાળ પહેરાવી, તું મને કરમાળ આપ્યો. હ-માનો તાત રે હ-મા, વર વરપિત્ર રથાનમાં; ગાર ન્યાં મન પોનાનું, લમ-શ્યામ સ્મરણમાં.

હરિ ! હરિ !

આજથી હવે ચન્દ્રને જોધને કમલ સુદિત થશે નહિ. કમલને પ્રજ્વલિત થતો જોધને હવે ચંદ્ર આજ થશે નહિ. આજથી ભારતવાસી કવિ લેહ્યાનું કવિત્વ લુપ્ત થશે. પહેલાં તેઓ એમ કહેતા કે—

“ કમળનયન પ્રસન્ન ચન્દ્ર નિરખનાં ચના, ”

હવે

કમળનયન ચંદ્ર દેખનાં મિત્થાઈ જતાં.

ચન્દ્ર હૃદયે સ્થાપતા દિમે છે કેવળ,

(કિન્તુ) ચન્દ્ર કમળ-હૃદયમાંથી પરમ ઉગ્ગમળ.

સોળ કળા સેરી ચંદ્ર-રૂઢિ કાંચ નડે,

ચકવર્તી પૂર્ણ એક કળાને રડે.

ચંદ્ર કળા કદિ લુપ્ત કદિ વર્તમાન,

કમળ-આગમાંથી સર્વ કળા વર્તમાન.

જો શશિ ! હમણાં એકાંત છે. તને કેટલીક વાત કહેવાની છે. તું તારા પોતાના રૂપના અભિમાનથી ગર્વિષ્ઠ થઈને જો તે ટેકાએ રૂપની વૃદ્ધિ કરી મૂકીશ નહિ. જ્યારે પુત્રશોકાગુરુ માતા છાતી ફૂટતી તારા તરફ જોતી આક્રંદ કરતી હોય ત્યારે તું તેની આગળ રૂપ દેખાડીને શું કરીશ ? ત્યારે હે કમલિની ! તારા રૂપગંધિને ગાઢાં વાદળાની અંદર છુપાવી રાખજો. જ્યારે કોઈ માણસ સસારની જ્વાળાથી દગ્ધ થઈને તારા દરબારમાં આવીને દુરિષાદ કરે ત્યારે તેની આગળ તારા મૌન-ધ્વનિ પ્રદર્શન કરીશ નહિ; કારણ કે જો આ સસારથી બળી રહેલા છે તેમને માટે તે સૌન્દર્ય તીવ્ર વિષસમાન થઈ પડશે. તેમની સાથે રાતાચોળ યજ્ઞનેજ વાત કરવી બહેતર છે. જો સંવળાનેજ ધૂણાની નજરથી જુએ છે, તે કોઈની પણ પ્રીતિ સહન કરી શકતો નથી. વળી જો આ ઉત્તમ પ્રકારના ઐહિક સુખની ખીમા સુધી પહોંચી જઈને આત્મત્યાગને માટે તત્પર થયા છે તેમને પણ ખોટી આશા આપીને સાત્ત્વન આપીશ નહિ.

તું હવે કેવળ એક મારેજ ભોગ્ય છે, તો બીજાને કેવી રીતે આશા આપી શકીશ ? કમાલકાન્તને વેળા કહેના નથી, અનુકૂળતા પ્રતિકૂળતા નથી, કે સુખ દુઃખ પણ નથી. તારે હમેશાંજ મોરી પાસે આવવું; તારી આત્મકથા મને કહેવી, મારી વાત સાંભળતાં જવી અને તેને તારા અંતરમાં તારા અરિયમજ્જનની સાથે મિશ્રિત કરી જડી રાખવી. તારે અજવાળી રાત્રિએજ મને મળવાને આવવું, આ કામળ કાંતિસાથે અધકારમાં નીકળીશ નહિ, આજનો આપણો દિવસ કેવલ સુખનો છે તે તારા અને મારા સિવાય કોણ સમજી શકે એમ છે ? આજથી માસમણના કરીને પ્રત્યેક મહીનાને અતો આ ગંગાતટ પર તૃણવાસકસંજ્ઞામાં રાત્રિ ગાળીશ, પણ

તારે દરેક પૂર્ણિમાએ એકદમ મારી પાસે આવવા નીકળવું નહિ; પંચાંગ બનાવનાર જોષીઓ સાથે દિવસ પળતો વિચાર કરીને—મુદ્દર્ત જોઈને કમલાલિસારિણી થવું; નહિ તો કોઈ દિવસ રાહ તને માર્ગમાં એકાએક શાહી ચોપડીને કષ્ટ પહોંચાડશે. હવે આજની વિવાહરાત્રિએ નવવધૂને અધિક ઉપદેશ આપવા જતાં ધર્મ-દાંગીપણાનો આરોપ આવે; માટે અલમતિવિસ્તરેણ !

હમણાં એક વાર

“ કમલ-શશિના શયન-ગૃહે હે, ટ્રાકિલ ગા પંચમ સૂરે. ”

હવે શશિ ! આ મૃત્યુલોકપર ઉતરીને તરંગાવલિ ઉપર અપ્સરાની પેઠે એકવાર નૃત્ય કર જેઉ ! એકવાર કાળા વાદળાની અદર વેગથી દોડી જઈને, અનંત આકાશના અનંત પથમાં ઉછળી પડ જેઉ ! એક વાર ગાઢા વાદળામાં નાનું સરખું છિદ્ર પાડીને તેમથી આખ માડીને મારા પ્રતિ મધુર દષ્ટિપાત તો કર જેઉ ! એક વાર નક્ષત્ર નક્ષત્રમાં કલહ વધારી દઈને જેવા તેઓ પરસ્પર સંગ્રામ કરવા લાગે કે તરતજ તે બંને દળના વ્યૂદ ભેદીને વેગથી દોડ તો ખરી ! એક વાર ત્વરિત ગમનને લીધે ચાકતું સૂચન કરતા, મોતીને પથ્થુ લજવે એવા સ્વેદમિન્દુથી છંટાયલા કપાળ ઉપર ધુમટો તાણીને ગગન-ગોખમાં સ્થિર દષ્ટિથી બેસીને વાયુસેવન કર તો ખરી. એકવાર અવિરત અમૃતવર્ષા કરીને ચક્રોર ચક્રવાકની અપરિવૃત્ત રસનાને વૃક્ષ તો કર. એક વાર શુભ ક્ષણે કમલાકાન્તના હૃદયમાં આવિર્ભૂત ચા, કમલાકાન્ત શયન કરે છે.

ચલ ! તુ દ્વીપસાગરની ત્રિભુવનવિહારિણી પુત્રી હોવા છતાં પણ બાલિકાઓના સ્વભાવ-સુવલ્લ ‘અભિમાન’ ની આરાધના કરે છે કે ? કમલાકાન્તનો શો અપરાધ થયો છે તે કહી શકતો નથી-કોઈક વાર સ્ત્રીપુરુષના ભેદની ગુચ્છ કાપી નાખવાને ઉદાહરણતરીકે પ્રસન્નનું નામ બોલ્યો હતો; એવી સામાન્ય વાતને માટે આજની રાત્રિએ આટલો રોષ દર્શાવવો ઘટતો નથી. જો, તું કલાંકિની છે તે છતાં મે તને મદણ કરી છે. તારી માથે વિવાહ કીધો ત્યારથી આજપર્યંત ‘લ્યુનેટિક’ *નામ ધારણ કર્યું છે. જ્યોતિર્વિદ્ લોકો કહેતા આવ્યા છે કે, તું પાપાશ્ચમયી છે—તોપણ મેં તારી સાથે લમ કીધું છે તે છતાં આટલો ગુસ્સો ? ત્યારે હવે આ “ સંસાર-ગરલ-ખંડન ” “ ગિરિતરુશિરસિમંડલ ” † કરલેખા મારા મસ્તક ઉપર રચાવી છે. બની શકે તો, આ અનન્ત નીલ વૃન્દાવનમાં મેધનો ધુધટ તાણીને એક વાર

* ચદ્રમસ્ત અથવા ગાડા.

‡ શ્રી ભીષ્મદેવ.

† ‘ગીત ગોવિંદ’ માંની શ્રીકૃષ્ણની રાધા પ્રત્યેની નીચેની ઉક્તિની (અસલ લખાણ પરથી કરેલી હાસ્યરસવાળા ટીકા.)

“ સ્મરગરલસંડનં મમ શિરસિ મંડનં દેહિ પદપલ્લવમુદાર ”

માનિની રાધા થઇને બેસ ! હું એક વાર ઓળતિના ચરણ પકડીને આ જડ જીવન સાર્યક કરી લઉં. આજે હું સેકડો અપરાધોનો અપરાધી હોવા છતાં તારાવડેજ મારાં સઘળાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત થશે. તું મારા આન્દ્રાગણ (મત)નું ચન્દ્રકાંત છે, તું મને વૈતરણી માટે નવીન વત્સ છે.

જે તુ કમન બતાવીશ તો હું થત સહમ્ય વિવાહ કરીશ. હવે કમલાકાન્ત વિવાહની નવીન પદ્ધતિ શીખી ચૂક્યો છે. કમલ હવે પોતે વર કર્તાકારવતા પુરોહિત અને લગ્નનું ચોકડું બેસાડી આપનાર વેવિશાળીઓ થવાનું શિખ્યો છે. કમલ હવે ફાવે ત્યાં વિવાહ કરી શકે છે. જ્યારે જોષ્ઠ કે નવપદ્ધતિ શાખા-સ્કન્ધમાંથી મુખ બહાર કાઢીને પત્રરૂપી કરસંચાલનથી બોલાવે છે કે તરતજ હું તેની સાથે લગ્ન કરી લઉં. જ્યારે જોષ્ઠ કે પદ્મ સ્વચ્છ સરોવરના દર્પણમાં વાંકી ડોક કરીને પોતાનું મુખ જોતી ખીલી રહી છે, એટલે તેજ ક્ષણે હું સ્થળક્રમણ સાથે જળક્રમણને જોડી દઉં. જ્યારે જોષ્ઠ કે નિર્ઝરિણી મેઘધનુષ્યને પકડી લાવીને તેની સાથે લહેરાઈ લહેરાઈને બેસ કરી રહી છે એટલે તરતજ તેને તે ધનુષ્યનો સ્પર્શ કરાવી શપથ આપીને મારી સગિની કરી લઉં, અથવા જ્યારે જોષ્ઠ કે નદી અન્નત શય્યા (પૃથ્વી) પર સુવર્ણ અને મણિ આદિનાં આભૂષણો અને શ્વેતાંબરથી વિભૂષિત થઈને ઉત્તર દક્ષિણ શયને નિદ્રિત થતા જાય છે એટલે તરતજ તેના પાશ્વિગ્રહણથી ધીરે ધીરે જાગૃત કરીને મારા અર્ધાંગની ભાગિની કરીશ. જ્યારે જોષ્ઠ કે કુંજલતા કાને પુષ્પગુચ્છ લટકાવીને શ્યામ કેશકલાપ ચારે તરફ વિસ્તારીને નિસ્તબ્ધ બાવે સૂર્યનાં કુળા કિરણોથી સહજ તપ્ત બને છે, કે તરતજ તેના કેશકલાપમાં મસ્તક ઝુકાવી દઈને તેના પુષ્પગુચ્છ સરકાવી દઈને તેના પતિની પિંજાન કરાવી દઉં. કમલાકાન્ત ચક્રવર્તિ હવે લગ્ન કરતાં શિખ્યો છે અને વેવિશાળીઓની વિદ્યા પણ શિખ્યો છે, હવે કોકિની પણ પ્રુશ્ણમત કરશે નહિ.

વાચક ! જે તને મારી સલાહ માન્ય હોય તો તું પણ મારી પેઠે લગ્ન કર. હું વરને માટે કન્યા અને કન્યાને માટે વર શોધવાનું સારી પેઠે જાણું છું. તમને મનપસંદ સામગ્રી મેળવી આપીશ.

x મને ખબર છે કે કમલાકાન્તે એક દિવસ પ્રસન્ન ગોવાલયના પગ પણ પકડ્યા હતા; પરન્તુ તે દૂધને માટે.

શ્રીભીષ્મદેવ

વસન્ત ઋતુની કોકિલા

વસન્તની કોકિલા ! તું ઉત્તમ પ્રાણી છે. જ્યારે પુષ્પો ખીલે, દક્ષિણાનિધ વાય અને આખો સસાર સુખના સ્પર્શથી ચમકી ઉઠે ત્યારે તું આવીને તારી રસિકતા ખતાવવાનો આરંભ કર. જ્યારે લોકો કંકડતી ઠંડીમાં દાત કંકડાવતા કપવા લાગે ત્યારે તું ક્યા રહેશે બાપુ ? જ્યારે શ્રાવણની જલધારાથી મારી છાયેલી છાપરીમાં નદીઓ વહેવા માંડે છે ત્યારે વરસાદની ઝડીથી મિજ ગયેલા કાગડાઓ અને સમ-ડીઓ ઠેક ઠેકાણે ઉડતા ફરે છે, ત્યારે તારી આ સિનઘ કૃષ્ણ કંતિવાળી મોહક કાયા ક્યાં રહે છે ? તું વસન્તની કોકિલા છે. શિયાળાની કે વર્ષાઋતુની નહિ.

કોઈ કરીશ ના-તારા જેવા અમારા લોકોમાં પણ અનેક છે. જ્યારે નસીમાણુને ત્યાં તાલુકાથી વતનદારીની રકમ આવે છે ત્યારે મનુષ્ય-કોકિલથી તેમની ગહકુંજ પૂરાં જાય છે. અનેક ચોટલી, દીલા, ચાંદા અને ચરમાનું હાટ મડાઈ જાય છે. કેટલીએ કવિતા, કેટલાએ શ્લોક, કેટલાએ ગીત, અપભ્રંશ અગ્રેજી, સુધરેલી અગ્રેજી ચોરાટીઆ અગ્રેજી અને ‘લાલીઆ પરાપર’ અગ્રેજીથી નસીમાણુનું દવાખાનું ચૂકુ ઘૂ ઘૂ ધ્વનિ કરતાં કબૂતરોથી છવાયેલી અગાસીની માફક શોભી રહે છે. જ્યારે તેમની ડહેલીએ, નાચરમ, ગાનતાન, રામલીલા અને વાર પર્વની મીજલસ હોય છે, ત્યારે મનુષ્ય-કોકિલના ટોળેટોળાં આવીને તેમના ધરમા અધાર ધોર કરી મૂકે છે. કાષ ખાય છે, કાષ ગાય છે, કાષ હસે છે, કાષ કરાગે છે, કાષ હુકા જગાવે છે, કાષ હસતા ફરે છે, કાષ અમલ ચલાવે છે અને કાષ ટેબલની નીચે ગળડે છે. (દાર પીને) જ્યારે નસીમાણુ બાગમા જાય છે ત્યારે તેના સોખતીઓ ટાડીની પેડે ઉભરાઈ નીકળે છે; પરંતુ જે રાત્રિએ મુસળધાર અવિશ્રાન્ત વરમાદ વરસ્યો અને નસીમાણુના પુત્રે એકએક દેહ મૂક્યો, ત્યારે તેમને એક પણ માણસ મળી શક્યું નહિ, કેટલાકની તખ્તીયત જરા ઠીક ન હતી તેથી તેઓ આવી શક્યા નહિ, કેટલાકને ધેર પરમ આનંદનો દિવસ હતો-દીકરાને ધેર દીકરો અવતર્યો હતો-નેથી તેઓ આવી શક્યા નહિ, કેટલાકને આખી રાત ઉઘમજ આવી નહોતી તેથી તેઓ આવી શક્યા નહિ, કેટલાક સારી રાત ધોર નિદ્રાદેવીને આધીન થઈ ગયા હતા તેથી તેઓ આવી શક્યા નહિ. ખરી વાત એ છે કે તે દિવસ વર્ષાનો હતો, વસન્તનો નહિ, તો પછી વસન્તની કોકિલા તે દિવસે શામાટે આવે ?

તો પછી જ્યેન વસન્તની કોકિલા ! તારો દોષ નથી. તું સુખે ગા. આ અશોકની ડાળે બેસીને, રાતાં ફૂલોના દગલા વચ્ચે તારા કૃષ્ણ શરીરને બળતા અગારામાં રહેલાં કાળાં વેગળુની પેડે છુપાવી રાખીને એક વખત પચમ સ્વરથી “કુ-કુ” કરીને ટૂંક તારા આ “કુ-કુ” સ્વરને કું ધણેજ પસંદ કરું છું. તું જાતે કાળો-પારકા

અન્યથી પોપાયલી એટલે તારી દષ્ટિમાં સધળુંજ 'કુ' (ખરાબ) છે, તો પછી જેટલા જેરથી ખની શકે તેટલા જેરથી આ પંચમ સ્વરે બોલ-'કુ-હ'. જ્યારે પૃથ્વી ઉપર કોઈ એવી સુંદર ચીજ જોવામાં આવે કે જેથી તારામાં દ્રેષ, અદેખાઈ ધૂખ્યાં જાગી ઉઠે ત્યારે ઉંચી ડાળ ઉપર બેસીને પોકારીને કહે, 'કુ-હ'; કારણ કે તું સૌંદર્યશૂન્ય અને પારકા અન્ન ઉપર જીવન નિભાવનારી છે. જ્યારે કુસુમગુચ્છથી છવાયેલી લતા સન્ધ્યાનો સમીર આવતાં ડાલી ઉઠે, અને સુંગધની લહરી આવવા માંડે એવું જણાય એટલે તત્તજ ટહુકી ઉઠે, 'કુ-હ'.

જે વખતે અસંખ્ય ચમેલી એક સાથે ખીલી ઉઠીને પોતાની સુંગધથી પોતેજ મરત યાં એક એક ઉપર ઢળી પડતી જોવામાં આવે એટલે તારે તેજ ડાળેથી તરતજ પોકારી ઉઠે 'કુ-હ'. જેમ યૌવનપૂર્ણ સુંદરીનું લાવણ્ય ખીલી ખીલીને, મરડાઈ મરડાઈને, ડાલી ડાલીને, લયકાઈ લયકાઈને તેના દેહમાંથી ઉભરાઈ નીકળે તેમ બકુલ વૃક્ષનાં ગાંઠાં છવાયેલાં સ્તિગ્ધ, શ્યામલ, ઉજ્જવલ પત્રોની શોભા વૃક્ષ ઝીલી ન શકે, એમ જ્યારે તારા જોવામાં આવે, તેના ખીલી રહેલાં અસંખ્ય પુષ્પોની સુંગધથી આકાશ સુવાસિત થઈ રહે, ત્યારે તેજ વૃક્ષોનો આશ્રય લઈને તે કામળ પત્રના સ્પર્શથી તારાં શરીરને શીતળ કરીને, તેનાજ સુવાસથી તારા દેહને પવિત્ર કરીને એજ બકુલકુંજમાંથી તું 'કુ-હ' એવું પોકારજે. જ્યારે જોવામાં આવે, કે શુભ્રમુખી, ધવલકાન્તિવાળી નવમલિકા (ચપેલી) સંધ્યાના ઝાકળખિન્દુથી છંટાઈને પ્રકાશની ઉગતાનો હ્રાસ થતો જોઈને ધીરે ધીરે મુખ વિકાસવાનું સાહસ કરવા માંડે-અમંખ્ય અકલંક પાંખડીઓનાં પડનાં પડ વિકસિત થવાનો ઉપક્રમ શરૂ થાય, જ્યારે જોવામાં આવે કે જામર તે રૂપ જોઈને-રતેહભર્યાં સ્વરે તેમની આમપાસ ગુન્જાવ કરતાં ફરીને મધુ-રસ ચૂમે ત્યારે પણ હે કૃષ્ણમુખી! ફરીથી 'કુ-હ' બોલી ઉઠીને તારા મનની જાળા શાંત કરજે; અને જ્યારે તું કોઈ ગૃહસ્થના અગિયુમાં આવેલી દાઝમડીની ડાળે બેસીને તે ઘરની કુસુમકુમારિકાઓ લતાનું ડાલન, ગુલાબનો વિકાસ, બકુલનો રૂપ-હાર અને ચમેલીની વિમલતા એકત્ર કરતી, આનંદ કરી રહી હોય, એવું જોવામાં આવે ત્યારે તેના મોં ઉપરજ આ પંચમસ્વરે આખા ઘરઅગણ્યાને પ્રતિધ્વનિત કરી સૌને પોકારીને કહેજે કે આટલું રૂપ, આટલું સુખ, આટલી પવિત્રતા એ સધળું 'કુ-હ'! એજ તારો વિજય છે, એજ પંચમસ્વર છે; નહિ તો તારા આ 'કુ-હ'ને કોઈ પણ સાંભળત નહિ. આ પૃથ્વી ઉપર તું ગેડરટન અને

×મિ. ગેડરટન (ધ. સ. ૧૮૦૬—૧૮૬૮) ઓગણીસમા સૈકાનો ઈંગ્લાંડનો સૌથી મહાન પુરુષ હતો. એ ૧૮૩૩માં પહેલી વાર પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થયો. પ્રથમ એ કોન્ઝર્વેટીવ પક્ષનો હતો; પણ પાછળથી લીબરલ મતવાદી થયો હતો. પાર્લામેન્ટમાં એ-૧૮૩૩ થી ૧૮૬૪ સુધી લાગલાગટ ૬૧ વર્ષ સુધી રહ્યો હતો, અને તે દરમિયાન

* ડિસ્ટ્રાયક્લીની પેઠે કેવળ શબ્દચાતુર્યથી જ જિતી ગઈ છે, નહિ તો તારો આ કાળો રંગ કંઈ જોર મારવાનો ન હતો. શબ્દચાતુર્યમાં આટલો ગુણુ ન હોત તો જેણે દમ વગરની નોંધેલો લખી છે તે (ડિસ્ટ્રાયક્લી) સમ્રાટના અમાત્યપદે શી રીતે બિરાજત ? અને જોન સ્ટુઅર્ટ નમીલ જેવો સમર્થ વિદ્વાન પાર્લામેન્ટમાં બેસવાને પણ શક્તિમાન ન થયો તેનું શું કારણ ?

તો પછી હે કોકિય ! તુ પ્રકૃતિની મહા પાર્લામેન્ટમાં ઉભી રહીને નક્ષત્રમય ભૂરા ગગનરૂપી અદરવાધી આનંજાદિત અને ગિરિ, નદી, નગર અને કુળરૂપી બેન્ચોથી સન્નિજત આ મહાસભાગૃહમાં તારા પથમ સ્વરે—“ હૂ-હૂ ” કહીને પોકાર, કે જેથી સિદ્ધાસન ઉપરથી હેરિટગ્સ સુધીના સઘળાજ કેપી ઉઠે. ઠીક, ખાપુ,

૪ વખત બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના વડા પ્રધાનનું પદ પામ્યો હતો. એની વક્તવ્યશક્તિ અદ્ભુત હતી જે કોઈ એને સાબળતું તે મંત્રમુગ્ધજ બની જતુ. ઇ. સ. ૧૮૫૩માં જમાખર્ચનો વાધાભર્યો ખરડો પાર્લામેન્ટમાં પસાર કરાવવા માટે એણે પાંચ કલાક સુધી એક મિનિટ પણ વિશ્રાંતિ લીધા સિવાય છટાદાર બાપણુ આપ્યું હતું, છતાં આટલા લાંબા બાપણુથી પણ કોઇને જરાએ કટાણો ઉપજ્યો ન હતો. એક સભા-મંદે કહ્યું હતું કે “મારા પાંચ કલાક પસાર થઈ ગયા એમ ધરીયાળમાં જોવાથી જ જણાયું, અને મને એમ લાગ્યું કે એ પાંચ કલાક આટલા જલદી કેમ પસાર થઈ ગયા ” મિસ્ટર ગ્રેડરટને જે અનેક ઉપયોગી કામો કર્યા તેમાં તેને તેની કલમ કરતાં જામેજ ધણી મદદ કરી હતી એનું ‘ જીવનચરિત્ર ’ ચરિત્રમાળા ‘દ્વારા’ નીકળેલા “ જગવિખ્યાત પુરુષો-ભાગ ૪થો. ’ મા આપાયુ છે.

* ડિસ્ટ્રાયક્લી (અર્ધઆંશ બેકનરશીલ) મિ ગ્રેડરટનનો સમકાલીન અને પ્રતિ-પક્ષી હતો. એ જાતે યાદુદી હતો યુવાવસ્થામાં લીમરસ હતો પણ પાછળથી ચુસ્ત કો-ઝરવેદીવ થયો હતો, એ પણ એક છટાદાર વક્તા હતો, પણ ગ્રેડરટનની પેઠે કોઈ પણ વિષયને માટે તનતોડ મહેનત લેતો નહિ નિષ્પક્ષપાતપણાને માટે એ ગ્રેડરટનના જેટલોજ પ્રસિદ્ધ છે. એ જ્યારે ઉમરાવ બનીને “ હાઉસ ઓફ કોમન્સ ” માંથી અમીરોની સભામાં ગયો ત્યારે ગ્રેડરટનને સુનું સુનું લાગ્યું હતું; કારણ કે વાદવિવાદને માટે ડિસ્ટ્રાયક્લી જેવો બીજો કોઈ સમર્થ પ્રતિપક્ષી તે સભામાં રહ્યો નહતો. ડિસ્ટ્રાયક્લી નવલકથાકાર તરીકે પણ જાણીતો છે એ ઇ. સ. ૧૮૬૮માં થોડા દિવસ સુધી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના વડા પ્રધાનપદ પર રહ્યો હતો.

+ જોન સ્ટુઅર્ટ મીલ એક સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાની, નૈયાયિક અને અર્થશાસ્ત્રી હતો. (૧૮૦૬ થી ૧૮૭૩.)

ભા. ૦ ક. ૦

* ચૌરન હેરિટગ્સ હિન્દુસ્તાનનો પહેલો ગવર્નર જનરલ હતો (૧૭૭૪-૮૫) એના ઉપર હિન્દુસ્તાનની અમલગિરિ દરમિયાન તેણે કરેલા અમાત્યી

આ મધુર કંઠથી 'કુ' કહીશ તો 'કુ' માનીશ, અને 'સુ' બોલીશ તો 'સુ' માની લઇશ. 'કુ' સિવાય બીજું છે પણ શું? સધળું 'કુ' છે. લતામાં કંટક છે, કુસુમમાં કીડા છે, ગધેમાં વિપ છે, પાંદડાં સુકાઇને ખરી પડે છે, રૂપ વિરૂપ થઇ જાય છે અને સ્ત્રીજાતિમાં પ્રપંચ છે. 'કુ-હ' કીક છે-તું ગા; પરંતુ જ્યારે તું આ પંચમ સ્વરે બોલશે ત્યારેજ 'કુ' માનીશ, નહિ તો કુકડાજ 'કુ-કુ-કુ' બોલીને મારી સુખભરી ગુલાબી ઉઘાડે 'કુ' કહેશે તો હું માનીશ નહિ; દારણુ કે તેના ગળામાં મિઠાશ નથી. શબ્દચાતુર્યથી જગત જીતાય છે ખરું; પરંતુ કેવળ જૂઠા બરાડાથી નહિ જો કોઇ પણ શબ્દમંત્રવડે જગતને વશ કરી શકાતું હોય તો તે માત્ર તારો પંચમ સ્વરજ છે.

એસરા અથવા તીવ્ર, મધ્યમ સ્વરથી કામ સરતું નથી. સર જેમ્સ મેકિન્ટોશખ પોતાના લાખણમાં શીસ્સુશીનો તીવ્ર મધ્યમ સર મેળવ્યાથી નિષ્ફળતા પામ્યો અને મેકાલે-રેટરિક (અલંકાર-વાણીવિભવ) ના પંચમતું અવલંબન કરવાથી વિજયી નીવડ્યો; અને 'ફ્રાડ' દયારામન આદિરસ (શૃંગાર) નો પંચમ ગાવાથી

કામોના આરોપ બદલ પાર્લામેન્ટમાં સાત વરસ સુધી મુકદ્દમો ચાલ્યો હતો. એવો લાભો અને પ્રખ્યાત મુકદ્દમો ઇંગ્લાંડમાં બીજો એકે ચાલ્યો નથી. રાણી, શાહન-દો ને શાહનદીઓ, ડ્યુકો ને બીરાઓ, તેમજ પોતાની પત્નીઓ સાથે ઉમરાવો અને પોતાના ઝબલા પહેરેલા ન્યાયાધીશો, એ સર્વ મુકદ્દમો સાંભળવા આવ્યા હતાં. હેરિટગ્સ ઉપરનાં તોહમતો સાખીત કરવાને તેના પ્રતિપક્ષીઓ તરફથી એડ-મંડ બર્કે એવું તો છટાદાર બારણુ આપ્યું હતું કે તે સાંભળાને આતાઓની આંખમાંથી હેરટીએ ગુન્નરેલા અત્યાચારમાટે દડ દડ આંસુ વહેલાં; એટલુંજ નહિ પણ ખુદ હેરિટગ્સને પોતાને પણ લાગેલું કે હું મરી ગયો હોત તો મારું થાત.

ભા. ૦ કં. ૦

x મેકિન્ટોશ (૧૭૬૫-૧૮૩૨) એક અંગ્રેજ રાજદારી પુરુષ અને ઇતિહાસ-કર્તા હતો. તેણે 'એન્સાઇક્લો પિડિઆ' માટે ઇંગ્લાંડમાં થએલા મહાન રાજવિ-પ્લવતું પ્રકરણ લખ્યું હતું. તેના લખાણમાં ઐતિહાસિક પ્રસંગો કરતાં ઐતિહા-સિક તત્ત્વચાનતું પ્રાધાન્ય જેવામાં આવે છે તેથી કદાચ તેનાં પુસ્તકો લોકપ્રિય ન થઇ શક્યા હોય. તે ફ્રાન્સ અને બર્કનો સમકાલીન હતો.

÷ હોર્ડ મેકાલે (૧૮૦૦-૧૮૫૯) એ પ્રસિદ્ધ ધારાશાસ્ત્રી અને સમર્થ વિવે-ચક તથા ઇતિહાસકાર હતા. એ હિન્દુસ્તાનની "વાઈસરોયલ" કાઉન્સિલનો સભાસદ હતો, અને તે ઓઢાની રૂઢિએ તેણે હિન્દુસ્તાનની અંગ્રેજ કેળવણીનો પાયો નાખ્યો હતો. તેના લખાણમાં સચોટ બાબ અને તીવ્ર પૃથક્કરણ શક્તિને સારો પરિચય મળે છે.

+ મૂળ પુસ્તકમાં ભારતચંદ્ર અને કવિ કંઠશુનાં નામ છે.

અમર થઇ ગયો; પરંતુ અખાના ઋષભ (ખરખચ) સ્વરને સાંભળે છે કોણ ? બુઝો, ધરડાં માખાપના બેસુરા બકબકાટથી ક્યું સારું ફળ આવેલું જણાય છે ? પરંતુ જ્યારે સાહેબનાં પત્ની સાહેબનો 'સૂર બાંધવા' (એટલે કે તેમની રંગ પકડવા) તેમનો કાન* પકડીને પંચમસુરથી આલાપ કરે છે, ત્યારે સાહેબ કેવા એકતાન થઇને બાઇસાહેબના સૂર સાથે પોતાનો સૂર મિલાવી દે છે ?

તોપણ તારા સ્વરને પંચમ સ્વર શામાટે કહે છે તે સમજી શકતું નથી. શુ જે મધુર હોય તેજ પંચમ ? બે પંચમ અવસ્થા મધુર લાગે છે—એક પંચમ સુરનો, અને બીજો સ્ત્રીના પગે પહેરાતા ધુધરીવાળા વિષ્ણુવાનો; તોપણ સૂર પંચમમાંથી ઉઠે તોજ મધુર લાગે છે, અને પગનો પંચમ પગ તળેથીજ ઉઠે તો મિષ્ટ લાગે છે.

કયો સ્વર પંચમ, કયો પડ્મ, કયો મધ્યમ અને કયો ગાંધાર કહેવાય એ મને કોણ મમજાવશે ? આ હાથીનો અવાજ, પેલો ઘોડાનો હણહણાટ, આ મોરની કેકા, અને પેલો વાંદરાનો કચકચાટ છે એમ કહેવાયી તો મારા સમજવામાં કશું પણ આવતું નથી. હું અશીશી લાઈ-બેસડું સાંભળું, બેસડું મમલું, અને બેસડું લખું છું—ઘૈવત, ગાંધાર, નિષાદ, અને પંચમની પચાત શામાટે ગખું ? જે કોઈક પખાજ, તંબુરો કે ફીડલ લઇને મને સસ સૂર સમજાવવા આવે ત્યારે તેનું ગર્જન સાંભળીને મગલા ગાયના તરતના જન્મેલા વાછરડાનો અવાજ મને યાદ આવી જાય છે. તેણે પીતાં વધેલા નિર્મળ દૂધના ધ્યાનમાં મન તક્તીન થઇ જાય છે—એટલે સૂર સમજી શકતો પણ નથી. હું ગવૈયાઓનો દૃતચ થઇને તેમને મન વચન કર્મથી આશીર્વાદ આપુ છું, કે બીજો અવતારે તેઓ મગલા ગાયના વત્સ થાય.

હવે આવ, કાપલડી ! હું અને તું બન્ને એક વાર પંચમ ગાઇએ. તું જે છે, તેજ હું પણ છું—આપણે બન્ને એકજ દુઃખે દુઃખી અને એકજ સુખે સુખી

x વાજાંત્ર વગાડનારાઓ સમક્ષમાંના કોઈ પણ સુરથી 'સા' વગાડીને પોતાને અનુકૂળ સમક્ષ બનાવી લે છે તેને 'સૂર બાંધવો' કહે છે.

* ૧. સાહેબના કાન. ૨. સારંગીની ખીટી.

— નાચનારીઓ પગનાં આંગળાંમાં જે ધુધરીવાળું ધરેલું પહેરે છે છે તે. ભા. ૦. ૬૦

+ નિપાદર્પમગાંધારપહ્લમધ્યમઘૈવતાઃ ।

પંચમશ્ચેત્યમી સપ્ત તંત્રીકંઠોદિથિતાઃ સ્વરાઃ ॥

સંગીતશાસ્ત્રમાં એકદર સાત સ્વર છે. 'સા' આગળથી ઉઠતા સ્વરને પડ્મ, 'રિ' આગળથી ઉઠતાને ઋષભ, 'ગ' આગળથી ઉઠતાને ગાંધાર, 'ચ' થી ઉઠતાને 'મધ્યમ', 'પ' થી ઉઠતાને પંચમ, 'ધ' થી ઉઠતાને ઘૈવત અને 'નિ' થી ઉઠતાને નિષાદ કહેવામાં આવે છે.

છીએ. તું આ કુસુમોદ્યાનમાં જુલે જુલે આનંદથી ગાતી ફરે છે, હું પણ આ સંસાર-વાટિકામાં ગૂઢે ગૂઢે નિગ્મન દે આ દ્વિતર સંભળાવતો ફરું છું. આવ, બેન, આપણે બન્ને હળીમળીને પંચમ ગાઇએ. તારે પણ કોઈ નથી, આનંદ છે; મારે પણ કોઈ નથી, આનંદ છે. તારી પૂંછ આ કંઈ છે; મારી પૂંછ આ અશીષુની ગોરી છે. તું આ સંસારમાં પંચમ સ્વરને પસંદ કરે છે, -હું પણ એનેજ ચાહું છું. તું પંચમસ્વરથી કોને બોલાવે છે ? અને હું પણ કોને ? કહે જોઈ કાચલી, હું કોને પોકારું છું ?

જે સુંદર છે તેનેજ પોકારું છું; જે સાફ છે તેનેજ પોકારું છું; જે મારું બોલવું સાંભળે છે તેનેજ પોકારું છું; જે આ અદ્ભુત ધ્વજાંતને જોડને કંઈ પણ ન સમજી શકતાં આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયાં છે, તેમનેજ પોકારું છું. આ અનન્ત સુંદર જગત્-રૂપી શરીરનો જે આત્મા છે તેને પોકારું છું. હું પણ પોકારું છું, તું પણ પોકાર. જાણીને પોકારું અથવા અજાણતાં પોકારું, એ એકતું એકજ છે. તું પણ કંઈ જાણતી નથી અને હું પણ જાણતો નથી. તારો પોકાર પણ પહોંચશે અને મારો પોકાર પણ પહોંચશે. જે સાંભળનારને કાન હશે તો પછી તારો પોકાર ત્યાંસુધી કેમ નહિ પહોંચે ? આવ, આપુ, એક વાર બન્ને જણ હળીમળીને પંચમ સ્વરે ગાઇએ.

ઠીક, તો પછી કુહરવધી સધાયલા કંઈથી હે કાકિલ ! એક વાર બોલ તો ખરી ! કંઈ નહિ હોવાથી હું મારા મનની વાત કદી પણ કહી શક્યો નથી. જે તારો આ ભુવનમોહન સ્વર મને પ્રાપ્ત થયો હોત તો કહેત. તુંજ મારા મનની વાત પ્રકટ કરીને આ પુષ્પમય હુંજવનમાં એક વાર પોકાર જોઈ ! કમલાકાન્તના મનની વાત આ જન્મમાં કહેવાઈ નથી-જે કાકિલકંઠ પામું-કોઈ અમાનુષી ભાષા પામું તોજ મનની વાત કહી શકું. આ નીલા આકાશમાં પ્રવેશીને, આ નક્ષત્રમંડળમાં ઉડીને શું હું કદી પણ કુહ પોકારી નહિ શકું ? હું નહિ પોકારી શકું તો ખેર, પરંતુ હે કાકિલ ! તુંજ મારાવતી એક વખત પોકાર તો, જોઈ.

સ્રીઓનું રૂપ

અનેક સુંદરીઓ રૂપના અભિમાનથી ધરતીપર પગ માંડતી નથી. તેઓ એમ સમજે છે કે, જે તરફ તેઓ લચકાતી મચકાતી ચાલી જાય છે તે તરફના લોકો લાવણ્યની લહરીઓમાં ડૂબી જાય છે; અને તેદ્વારા એક નવીન જગતની સૃષ્ટિ થાય છે. તેઓ એમ માને છે કે, તેમના રૂપનો જંઝાવાત જે દિશા તરફ વાય છે, તે તરફના સપળા લોકોનું ધૈર્ય ખીજે સ્થગે ઉડી જાય છે. ધર્મનો કોટ ભાંગી

પડે છે ત્યારે પુરુષોના હૃદય-આગરમાં તેમના રૂપનો પ્રમળ પ્રવાહ વહેવા માટે છે ત્યારે તેમાં તેમના (પુરુષોના) કર્મ-ગહાજ, ધર્મ-તૌકા અને બુદ્ધિરૂપી મહત્વા સહજુજ રૂપી જળ છે કેવળ મૌઢ્યોલિમાની રમણીઓની જ આવી પ્રતીતિ હોય છે એમ નથી પુરુષો પણ જ્યારે સુદરીઓની મોહિની શક્તિથી વશીભૂત થઈને તેમનો મૌઢ્યમંદિમાં વર્ણવવાનો આગલ કરે છે ત્યારે જ કષ્ટ બોલે છે તે માલગીને પણ વિરમિત થયું પડે છે ત્યારે તેઓ ગગનના તારા, અને શુક્ર, પૃથ્વી ના પર્વતો, પશુપક્ષી, કીટપતંગ અને લતાશુભ્ર છત્યાદિની માથે મારી મચરડીને સ્ત્રીઓના વિવિધ અંગોની ઉપમા આપવા મરી જાય છે-અને પછી તેમાંના અનેકને અપમાનિત કરીને પાછા કાઢે છે રૂપવતીઓના મુખમંડળ માથે ઘસના દરવા માટે તેઓ પૃથ્વીચક્રને નિમગ્ન દબને પછી તેને કનકિત ગણીને પાછો વિદાય કરી દે છે, ગરીમ બિચારો ચક્ર પોતાનું કનક પોતાના હૃદયમાં રાખીને રાતોરાત પોતાનું કામ બજાવીને પનાયન કરી જાય છે તેઓ સુદરીના લલાટ પરનું સિન્દુરમિદુ જોઈને ઉપાની સેથીના શોભારૂપ બાવચૂર્ણની નિદા કરે છે પરિણામે સૂર્યકેવ કોષથી રાતાયોગ થઈ પૃથ્વીને તપ્ત કરીને આસ્થા જાય છે રસિક રમણીના વદનનું હાસ્ય જોતા તેઓ પ્રયુક્ત કમળપગના સૂર્યના કિરણોના અને ખીનેલી કુમુદિની પરના ચાદનીના નૃત્યને કશા લેખામાં ગણતા નથી. ત્યારથીજ કમળ અને કુમુદ ઉપર કીડા અને પતંગનો અધિકાર જામી ગયો છે કામિનીના કંઠહારનું નિરીક્ષણ કરતા તેઓ રાત્રિની તારકમાળાપ્રતિ તિરસ્કાર દર્શાવવા લાગ્યા છે, મને યાગે છે કે ભવિષ્યમાં જ્યોતિષનું અધ્યયન છોડી દબને મારે તેમના હાર ધડનાર સોનીની વિદ્યા શીખવામાં મન લગાડવું રસીની રંગીલી લવનાઓના અંગ સચાલનમાં તેઓ એવી તો લાવણ્ય-પીલા નિદાગે છે કે ચાદની રાત્રીમાં મદમદ હાલતા વૃક્ષપત્રોમાં અથવા તો નિત્યકપિત સમુદ્રતરંગમાં થતી ચંદ્રિકાની કીડામાં તેમનું મન ચોટતું નથી સભવ છે કે એટલા માટે સ્ત્રીઓ રાત્રે નિદ્રાધીન થઈ જાય છે અને ધડા લરી લરીને નદીને ગોળી લેતી રહે છે, અને જ્યારે તેઓ રમણીઓના નયનોનું વર્ણન કરવા બેસે છે ત્યારે મલયસમીરથી ડોલાયમાન થતા સરોવરમાંના જૂરા રંગના કમળો તો દૂર ગયાં, પણ વિશ્વમંડળમાંની માઈ પણ ગીજ તેમને પમદ પડતી નથી

એ સ્ત્રીમૂર્તિના પ્રશસકોની ઉપમાનુલવશક્તિના કષ્ટક વખાણુ ક્યાં મિવાય રહી શકતો નથી એમની કલ્પનાના પ્રભાવથી એક-નયન ધરીકમાં પક્ષી, જેમકે ખજન, ચંકાર વગેરે, ધરીકમાં મત્સ્ય, જેમકે શરૂરી, ધરીમાં વનસ્પતિ જેમકે પદ્મ પત્તાશ, કમળ વગેરે, અને ધરીકમાં જડ પદાર્થ, જેમકે આકાશના તારા વગેરે બની જાય છે એક ચન્દ્ર એમના પ્રભાવથી કોઈ વર્ણને રમણીનું મુખમંડળ

અને કાષ્ઠ વખતે તેમની ચરણાશુભિનો નખખ બની જાય છે.

ઉચ્ચ કૈલાસશિખર અને નાનીસરખી કમળની કળી, બન્નેની ઉપમા એકજ અંગ સાથે અપાય; છતાં તેટલાથી પૂરું ચતું નથી, તેથી દાઝમ, કદંબ અને હાથીનાં કુંભસ્થળ જેવી વિષમ વસ્તુઓને પણ ઉપમાની સાંકળથી જડી લેવામાં આવી છે. નાનુંસરખું જળચર પક્ષી હંસ અને પ્રચંડ સરીરધારી સ્થળચર પણ હાથી, એ બન્નેના ગમનમાં વિષમતા હોય એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ કવિઓની નજરમાં બન્નેજ રમણીઓની ચાલનું અનુકરણ કરનારાં છે. વળી જેવા તેવા હાથીની ગતિ સાથે એ હંસગામિનીઓના ગમનની તુલના થતી નથી; પરંતુ જે હાથી હાથીઓનો પણ રાગ હોય તેની ગતિ સાથેજ એ ગજેન્દ્રગામિનીઓની ગતિ સરખાવવા યોગ્ય ગણાય છે. સાંભળ્યું છે કે, હાથી એક દિવસમાં ઘણું દૂર સુધી જઈ શકે છે; ઘોડો કે તેનાં બીજાં પણ તેટલું જઈ શક્તાં નથી. તો પછી જેઓને દૂર મુસાફરીએ જવાનું હોય તેઓ એ ગજેન્દ્રગામિનીઓની (સ્ત્રીઓની) પીઠ ઉપર સ્વારી કરીને ચામટે જતા નથી? જે વિલાગમાં રહેને ચઈ નથી તે તરફ જો ચૂંટી ચૂંટીને ગજગામિની સ્ત્રીઓનાં સ્તેશન ખેસાડવામાં આવે તો કેવું?

હું પણ એક વખતે કામિનીભક્ત કવિદળ માહેનો એક હતો. ત્યારે મને આ અખિલ સંસારમાં રમણીસમાન સુંદર વસ્તુ ખીજ કાઢી પણ દેખાતી ન હતી. ચંપક, કમળ, કુંદ (ખટમોગરો), શિરીષ, કદંબ, ગુલાબ ઈત્યાદિ પુષ્પોનો પુજ તે સમયે કામિનીઓની કાન્તિમાં શુભેલી કુસુમમાલા જેટલો મનોહર લાગતો નહિ. કેટલે સુધી કહું! વસન્તની પુષ્પવતી પૃથ્વીના કરતાં પણ હું કુસુમમયી કામિનીને વધારે પસંદ કરતો; વર્ષાઋતુની આગળ વધતી જતી, તરંગમયી, રંગદાર નદી કરતાં સસિક યુવતીનો હું વધારે પક્ષપાતી હતો; પરંતુ હવે મારો તે ભાવ બદલાઈ ગયો છે. મને દિવ્ય જ્ઞાન થયું છે. હું માયામયી મહિલામંડળની મોહજાળ કાપી છૂટો થઈને નાસી આવ્યો છું. માછીની સડી ગયલી જાળમાં ફસાઈ પડેલો મચ્છ જેવી રીતે તેને કાપીને નાસી જાય છે તેજ પ્રમાણે હું નાસી છૂટ્યો છું; જે પ્રમાણે ક્ષુદ્ર કરોળીઓની જાળમાં સપડાયલું જીવડું જાળ તોડીને પલાયન કરી જાય છે તેજ પ્રમાણે હું નાસી છૂટ્યો છું; અથવા જે પ્રમાણે તોફાની આખડું ઘેર તોડાવ્યા પછી ઉભી પૂંછડીએ નાસી જાય છે તેજ પ્રમાણે હું દોટ મૂકીને પલાયન કરી આવ્યો છું. એ સઘળો પ્રતાપ અરીજીતોજ છે. હે માતા અરીજી

x મારા વિચાર પ્રમાણે ચન્દ્રની સાથે નખનીજ ઉપમા ઘણી સુંદર છે; કારણ કે તેથી કવિતામાં ઉત્તમ પદવિન્યાસ અથવા ‘ક્રમક’ આવી શકે છે. જેમકે—
“નખર-નિકર-દ્વિમકર-કલમ્બિત-કેકિલ દ્વિજિત કુંજકુટીર.” આ ખાસ મારી પોતાનીજ કૃતિ છે: “ગીતગોવિંદ”માંના પૃ. ૨૬

શ્રી સોમદેવ ખોશનખીશ

દેવી ! તારી દાખડી અક્ષય રહે. તું પ્રતિવર્ષે સુવર્ણ જહાજમાં બેસીને ચીન દેશમાં જઈ માન અકરામ અને પૂજા પામી આવ; જાપાન, સૈબીરીયા, યુરપ, અમેરિકા એ સઘળાજ તારા અધિકાર નીચે આવે. દેશેદેશમાં તારી જ્યંતી ઉજવાયો; પરન્તુ કમલાકાન્તને ચરણ સમીપ રાખજો. હું તારી કૃપાથી જનસમાજના ઉપકારાર્થે દીલ ખોલીને મારા મનની બે ચાર વાતો કહીશ.

બેશક મારી વાત સાંભળીને કેવળ સ્ત્રીઓજ નહિ, અનેક પુરુષો પણ મને પાગલ કહેશે. કહેવા દો, હરકત નહિ. જે કાંઈ નવીન વાત કહે છે તે પાગલજ ગણાય છે. +ગેલીલીઓએ કહ્યું કે “ પૃથ્વી ફરે છે ” એ સાંભળીને ઇટલીનો શ્રીમંત વર્ગ, ધાર્મિકવર્ગ અને વિદ્વાન વર્ગ હસવા લાગ્યો; તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે ગેલીલીઓને ચિત્તભ્રમ થયો છે. કાળનો પ્રવાહ વહી ગયો; હવે ઇટલીનો શ્રીમંતવર્ગ, ધાર્મિક વર્ગ અને વિદ્વદવર્ગ પૃથ્વી ફરે છે એ કથન માંભળીને હસતો નથી; અને ગેલીલીઓને હવે કાંઈ ભેજગેપ પણ કહેતું નથી.

સઘળા લોકો સૌંદર્યની ખાખતમાં સ્ત્રીઓનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારે છે. વિદ્યા, બુદ્ધિ અને બળમાં પુરુષોની શ્રેષ્ઠતા સ્વીકારતા છતાં રૂપનું સર્વોપરિપાણુ તો સ્ત્રીઓનેજ અર્પવામાં આવે છે. મારા વિચાર પ્રમાણે આ એક ભયંકર ભૂલ છે. દિવ્ય ચક્રથી મારા જોવામાં આવ્યું છે કે, પુરુષના રૂપ કરતાં સ્ત્રીનું રૂપ ઘણું દરજ્જે ઉતરતી પડિતનું છે. હે માનમયી મોહિનીઓ ! માગ આ અપરાધને માટે તમે મને તમારાં કુટિલ કટાક્ષની કાલકૂટપ્રિયી ભરમીભૂત કરગો નહિ; કાળી નાગણને પણ ભૂલાવે એવી વેણીથી મને બાધી લેજો નહિ; ચુરસાથી ભકુટિ-ધનુષ્યપર તીક્ષ્ણ શર ચડાવીને મને વિધી નાખરો નહિ. શુ કહું, તમારી નિંદા કરતાં ભયથી કાળજી ધડકી ઉઠે છે. જો તમે માર્ગ બોધને તમારી વાણીની જાળ પાથરી રાખો તો તેમાં ફેટલાએ હાથીના પગ બધાઈ જમને તેઓ તમારા નાક સાથે ઝુલ્યા કરશે; તો પછી કમલાકાન્ત તે શી વિસાતમાં ? તમારી વાણીનું લોલક જો સરી પડે તો અનેક માણસોનાં ખૂન ચક્ષ જવાનો ખટૂળ સંભવ છે. તમારા ચંદ્રહારમાંનો એકાદ ચંદ્ર પણ જો સ્થાનભ્રષ્ટ થઈને કાંઈના અંગ ઉપર પડે તો તેના હાથપગ ભાંગી જાય એમાં કંઈ નવાઈ નથી; એટલા માટે તમે કાંપ કરશો નહિ. અને હે રમણપ્રિય, કલ્પનાપ્રિય, ઉપમાપ્રિય કવિજનો ! હું તમારી સ્ત્રીદેવીની સુખમયી સુવર્ણમયી પ્રતિમા ભાગી નાખવા પ્રવૃત્ત થયો છું એમ સમજીને મને મારવાને માટે ઉદ્વેગ થયો નહિ. હું સાખીત કરી આપીશ કે, તમે કુસંસ્કારથી દ્રવિત પૌત્રલિક (મૂર્તિપૂજકો) છો. તમે

+ ગેલીલીઓ ઇટાલીઅન ખજોળવેતા હતા અને પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે એ સિદ્ધાંતને ચૂરોપના વિદ્વાનો સમક્ષ મકનાર પહેલો પુરુષ એ હતો. કોપ-નિંદ્રાએ એ સિદ્ધાંતને સિદ્ધ કરી બતાવી માન્ય કરાવ્યો હતો. હિંદમાં તો એ સમય અગાઉથી એ સિદ્ધાંત જણાઈ મનાઈ ચૂક્યો હતો.

લોકો ઉપાસ્ય દેવતાની પ્રકૃત (અસલ) મૂર્તિનો પરિત્યાગ કરીને વિકૃત (ખનાવટી) પ્રતિમૂર્તિની પૂજા કરવા લાગ્યા છે.

જેમને માથે સુંદર કેશકલાપ હોય છે તેઓ કૃત્રિમ વાળનો ઉપયોગ કરતા નથી. જેમના દાંત ઉજળા હોય જેવા અને સુંદર હોય છે, તેમને ખનાવટી દાંત વાપરવાનું પ્રયોજન નથી. જેમની ચામડીનો વર્ણ મન દરણુ કરે એવો હોય તેમને પક્ષી રંગ લગાવીને સૌન્દર્યની વૃદ્ધિ કરવી પડતી નથી. જેમની આંખો સાંજૂત હોય છે તેમને કાચનાં ચક્રુઓ (ચન્માનો) આગ્રય લેવો પડતો નથી. જેમને પગ હોય છે તેઓ લાકડાના પગનો આધાર શોધતા નથી; આ પ્રમાણે જેમની પાસે જે વસ્તુ હોય છે તેને માટે તેઓ લખલખાટ કરતા નથી. જેઓ એમ સમજે છે કે, પ્રકૃતિએ તેમને અમુક ચીજથી બેનશીય રાખ્યા છે, તેઓજ તે સંબંધી પોતાની અપૂર્ણતા દૂર કરવાને માટે યત્ન કરતા રહે છે.

આ સઘળું જોઈ સાંભળીને મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે, શ્રીઓમાં સુંદરતાનો અત્યંત અભાવ છે. તેઓ સર્વદા પોતપોતાનું ૩૫ વધારવામાંજ રોકાયેલી રહે છે. ક્યા ઉપાયથી પોતે સુંદર દેખાશે તેના વિચારમાંજ રહે છે. સારા સારા અલંકારો કેવી રીતે મળી શકે એજ તેમની હમેશની લાવના હોય છે; એટલુંજ નહિ પણ હું તો એટલે સુધી કહી શકું છું કે, અલંકારજ તેમને માટે જપ, અલંકારજ તેમને માટે તપ, અલંકારજ તેમને માટે ધ્યાન અને અલંકારજ તેમને માટે જ્ઞાન છે. પોતાનો દેહ શણગારવાને માટે તેઓ એટલા બધા યત્ન કરે છે તે ઉપરથી તેમનામાં પ્રકૃત (ખરેખર) સૌંદર્ય ઝાઝું હોય એમ લાગતું નથી. જેનું નાક સુંદર ન હોય તેજ નાકે વાળોડી દોરીમાં લોલકડોડી જગલાયને ઝુલાવે છે. જેના કાન સુંદર ન હોય તેજ ફળફૂલ કે પશુપક્ષી લય્યા બાગનાં ચકરડાં (કર્ણફૂલ, ઝોરિંગ વગેરે) કાને લટકાવે છે. જેનું હૃદય સુંદર ન હોય તેઓજ તે ઠેકાણે 'નવસર' હાર લટકાવીને પુરુષજાતિને—ખાસ કરીને સ્તનપાન કરનારાં બાળકને લય ખતાવે છે. જે આબૂયણુવિના પણ પોતાને સુંદર માને છે તે કદી પણ ધરણીનો બોળે લાદવાને આટલી વ્યગ્ર અને નહિ. પુરુષો દાગીનાવિના પણ સંતુષ્ટ રહે છે; પરન્તુ સ્ત્રીજન આટલી વિના પાંચ માણસમાં મોં ખતાવતાં લગ્નય છે; એટલા માટે સ્ત્રીઓના પોતાના આચરણ ઉપરથીજ માલૂમ પડી આવે છે કે, સૌંદર્યની બાબતમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ નિષ્કૃષ્ટ છે.

સ્ત્રીજાતિ કરતાં પુરુષોનું સૌંદર્ય વધારે છે એ વાત કુદરતની સૃષ્ટિનું અવલોકન કરવાથી એથી પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થશે. જે ખીલેલી કળા જોઈને વાદળોઓના સુકુટરપ ઇન્દ્રધનુષ્ય પણ દારી જાય છે, તે ચંદ્રકલાપ (કળા) મારનેજ હોય છે, ટેલને નહિ. જે યાળથી સિંહની આટલી શોભા છે તે સિંહણને હોતી નથી. જે ટાડો વૃક્ષની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે તે ગાયને હોતો નથી. મરધાને માથે જે સુંદર

રાતી ક્લગી (માંજર) અને પિંછાંઓ હોય છે તે મરઘીને હોતાં નથી. આ પ્રમાણે જોતાં જણાશે કે, ઉચ્ચ કોટિના જીવોમાં પણ સ્ત્રીના કરતાં પુરુષ વધારે મુંદર હોય છે. તો પછી મનુષ્યને ઘડતી વખતે સૃષ્ટિકર્તાએ એ નિયમનો ભંગ કર્યો હોય એ સમજી શકાય નથી. હે “વિદ્યામુંદર” નાટકના રચનાર! તારા મનમાં પણ શું આજ સિદ્ધાંત ઘોળાતો હતો? શું એટલાજ માટે તે નાયકનું નામ “મુંદર” રાખ્યું હતું? શું તું સમજી શક્યો હતો કે સ્ત્રીઓ ગમે એટલી વિદ્યાવતી કાં ન હોય; પરંતુ પુરુષની સ્વાભાવિક મુંદરતા અને બુદ્ધિ આગળ તેને પરાભવ સ્વીકારવોજ પડે છે!

સૌંદર્યનો બહાર યૌવન કાળમાં ખીસે છે; પરંતુ હે રૂપાન્ધ ભામિનીવન્દ! તમારું યૌવન કેટલી ક્ષણ ટકે છે? જીવાળ (હરતી) ના પાણીની પેઠે ચડતાં ચડતાંમાંજ ઉતરી જાય છે. કોડી વરસ પૂરાં થતાં પહેલાં તો તમે ડોસીઓ ખની જાઓ છો. થોડા દિવસોમાંજ તમારાં સઘળાં અંગો શિથિલ થઈ જાય છે. વય યતાંજ તમારું કંઠમાધુર્ય વિકૃત થઈ જાય છે ચાળીશ પીસતાળીશ વર્ષની અવસ્થાએ પુરુષોમાં જે તેજ જોવામાં આવે છે તે તમારામાં વીશ પચીશ વર્ષની અંદર પણ રહેતું નથી. તમારા રૂપની સ્થિતિ વિદ્યુત્તતી પેઠે અને ઇન્દ્રધનુષ્યની પેઠે ક્ષણસ્થાયી ન છતાં બહુજ અલ્પ કાળ માટેની છે. જેઓ રૂપભોજને માટે પાગલ જેવા રહે છે તેમનું દુઃખ હું જોજન કરવા બેસું, ત્યારેજ અનુભવી શકું છું. મને મારા જીવનમાં મોટામાં મોટું દુઃખ એ છે કે, જમવાની ઓજ પીરસતાં પીરસતાંમાંજ ઠંડી પડી જાય છે; એજ પ્રમાણે સ્ત્રીઓનો સૌંદર્યરૂપી ભાત પ્રજ્વળ-કલહરૂપી પાત્રમાં પીરસતાં પીરસતાંજ ઠંડી પડી જાય છે-પછી કોની તાકાત છે કે તે ખાવાની તેને રુચિ થાય? છેવટે પોશાક અને આભૂષણરૂપી ચટણી મેળવીને અને હાવભાવરૂપી મીઠું દહને ગમે તે રીતે ગળે તો ઉતારવોજ પડે છે.

હે સૌંદર્યાભિમાની કામિનીઓ! સાચેસાચું કહો જોઈએ, શું ક્ષણસ્થાયી હોવાને લીધેજ તમારા એ રૂપનો આટલો બધો આદરસત્કાર થાય છે? તમારું રૂપ સારી પેઠે જોયું ન જોયું તેટલામાં, કે તેનો સારી પેઠે ઉપભોગ કર્યો ન કર્યો તેટલામાં તે અન્તર્દિષ્ટ થઈ જાય છે; તેટલા માટેજ શું પુરુષો તરસ્યા ચાતકની પેઠે તેને માટે ઉન્મત્ત બની જાય છે? અગોચર રથાને પડેલા કે જોવાયલા ધનના જેવું માનીને શું તમે તે રૂપની ખરી કિંમત આંકવા શક્તિમાન નથી? કેવળ ક્ષણસ્થાયી પદાર્થ હોવાને લીધેજ નહિ, પરંતુ ખીજ કારણથી પણ સ્ત્રીઓનું સૌંદર્ય મનોહર મૂર્તિ ધારણ કરે છે. તે કારણ એ છે કે, આ ભૂમંડળ ઉપર જે જે ગ્રથકારોના મત ગ્રાહ્ય કર્યા છે તે સઘળાજ પુરુષો હતા; અને મારી સમજ પ્રમાણે તેમણે પ્રેમદષ્ટિથી સ્ત્રીઓના રૂપની વર્ણન કર્યા છે. કહેવાય છે કે, જે લેલા ઉપર મજનૂએ પ્રાણુઓવાર્યાં હતા તે વણી બદસરત હતી; પરંતુ “જેણે જેમાં માન્યું, તેમાં તેને સુખ”. સ્ત્રીઓ જે પ્રજ્વળની મૂર્તિ છે તેમને સામાન્ય દષ્ટિથી કાણ જુએ? ઉંચી જાતના આયનાના પ્રભાવથી દષ્ટ

વસ્તુ કંદૂર થી હોય તો તે પણ સુંદર જણાય છે. મનોહારિણી શ્રીઓતું ૩૫ જોતી વખતે તેને પ્રીતિનું અંજન આંજીને જોશો તો પછી તે પુરુષોના કરતાં વધારે સુંદર કેમ નહિ જણાય ?

હે પ્રણયદેવ ! પાશ્વત્ય કવિઓએ તને અંધ કહ્યો છે. વાત પણ ખોટી નથી. તારા પ્રભાવથી લોકો પ્રિય વસ્તુના દોષ જોઈ શકતા નથી. તારાં અંજનથી જેમનાં નેત્રો અંજન્યાં છે, તેઓ-વિશ્વવિમોહન પદાર્થ-પરંપરાથી ઘેરાયલાં રહે છે. વિષ્ટ મૂર્તિ તેમને મનોહર લાગે છે, કર્કશ સ્વર મધુર લાગે છે, વંત્રીની અંગ-ભંગીને મંદમંદ પવનથી ડાકાયમાન થતી લલિત લવંગવતીની લાવણ્યલીલા કરતાં પણ અધિક સુખદાયક માને છે; એજ કારણથી ચીન દેશમાં ચીખા નાકને આદર મળે છે, એજ કારણથી વિશાખતી મઝ-મોમાં ખૂરા વાળ અને ખિલાડી જેવી-માજરી-આંખોને માન મળે છે, એજ કારણથી સીધીઓના દેશમાં જાડા અંધરોશનું સન્માન છે, અને એજ કારણથી ભારતવર્ષમાં ચંદ્રના કલંક સમાન છુંદણવાળા મુખચંદ્રનો મહિમા વધારે છે તથા એજ કારણથી માનવસમાજમાં શ્રીઓને આદર મળે છે. હવે જો શ્રીઓ પુરુષની પેઠે મનની વાત મોંએ લાવી શકતી હોય તો તેમ થતાં, હે પ્રણયદેવ ! તેમના ગુણથી તો કદાચ ખંતે કે ન ખંતે; પરંતુ તમારા પ્રભાવથી તો અમે અવશ્ય સાંભળી શકીએ છીએ કે, પુરુષોના સૌંદર્ય આગળ સ્ત્રીઓતું સૌંદર્ય કુછ ખિસાતમાં નથી.

જો કે અંતરના યુગ્મ લાવે લાણીદારા વ્યક્ત કરવામાં શ્રીઓ અત્યંત સફળ પામે છે ખરી, તોપણ તેમના અંતરના ગૂઢ લાવે તેમનાં કાર્યદ્વારા કેટલેક અંશે પ્રકટ થઈ જાય છે.

કોના જોવામાં નથી આવતું કે, એક શ્રી ખીજી શ્રીના સૌંદર્યનો સ્વીકાર કરવા ચાહતી નથી; છતાં પુરુષને માટે તેઓ આત્મસમર્પણ કરી દે એવી ભક્ત ખની જાય છે. આ ઉપરથી કોણ ન સમજી શકશે કે, તેઓ અંદરખાનેથી શ્રીના રૂપ કરતાં પુરુષના રૂપની પદ્મપાતિની છે ?

‘રૂપ રૂપ’ કરવાથી શ્રીઓતું સત્યાનાશ વળી ગયું છે, સંધ્યાજા એમ સમજે છે કે, શ્રીઓતું કિંમતી ધન રૂપજ છે, રૂપજ શ્રીગતિનું મર્વસ્વ છે. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે, શ્રીઓ જો કઈ ઇર્ષિયા વસ્તુને માટે માગણી કરે છે, તે વસ્તુ લોકો કેવળ રૂપના ખદલામાંજ આપવા ચાહે છે. આથીજ મનુષ્યસમાજના કલંકરૂપ વારાગનાઓનો વર્ગ ઉત્પન્ન થયો; આથીજ કુટુંબમાં શ્રીવર્ગને માટે દાસત્વ સ્થાપિત થયું.

અસ્થાયી સૌંદર્યજ કામિનીઓની એકમાત્ર પૂંજ છે, સંસારસાગર પાર ઉતારનાર કણુધાર છે, એ વાત પુનઃ સાંભળવા ઠું ચાહતો નથી. અનેક દિવસ સુધી સાંભળી ચૂક્યો છું.

સાંભળતાં સાંભળતાં કાન ફૂટી ગયા છે. હવે એનું એ સાંભળી શકું એમ નથી.

હવે તો એવું સાંભળવા ઇચ્છું છું કે સ્ત્રીજાતિમાં રૂપના કરતાં સોગણા, હળરે ગળ્યા, લાખમળ્યા, કરોડગળ્યા ઉમદા ચુસો રહેલા છે. હું એવું સાંભળવા આતુર છું કે, તેઓ સાક્ષાત્ સહિષ્ણુતા, ભક્તિ અને પ્રેમની મૂર્તિ છે. જેમણે જોયું છે કે જનની કેટલાં કષ્ટ સહન કરીને સંતાનનું લાલન પાલન કરે છે; જેમણે જોયું છે કે, સ્ત્રીઓ કેવા પ્રેમ અને કાળજીથી પોતાના કુટુંબનાં રોગી માણસોની બરદાસ ઉઠાવે છે, તેમને સ્ત્રીજાતિની સહિષ્ણુતાનો કિચિત્ પરિચય થઇ શક્યો હશે. જેમણે કોઇ વખતે કોઇ સુંદરીને પોતાના પતિ અથવા પુત્રને માટે જીવન વિસર્જન કરતાં, ધર્મને માટે બાલ્ય સુખોને લાત મારતાં જોઇ છે, તેઓજ કેટલેક અંશે સમજી શકે છે કે, સ્ત્રીહૃદયમાં કેવો પ્રેમ અને દેવી ભક્તિ રહેલા છે !

ન્યારે હું ઉત્કૃષ્ટ રમણીઓના સંબંધમાં વિચાર કરવા બેસું છું : કે તરતજ મારા માનસપટ ઉપર સહગમન કરવાને તત્પર થએલી 'સતી' ની મૂર્તિ ખરી થઇ આવે છે. મારા જોવામાં આવે છે કે ચિતા લડ લડ બળી રહી છે, મતી પતિના ચરણને આદરપૂર્વક છાતીસાથે ચાંપીને બળતી ચિતાની વચ્ચે બેસી છે, આરતે આરતે અગ્નિ ફેલાતો જાય છે, એક અગ્નિ બાળાને બાળમાં પ્રવેશી રહ્યો છે, સતી બળતી બળતી પોતાના સ્વામીના ચરણોનું ધ્યાન ધરી રહી છે, વચમાં વચમાં રામ નામનો ઉચ્ચાર અથવા સંકેત કરી રહી છે, શારીરિક કે માનસિક દુઃખનું કંઇ પણ ચિન્હ નહિ જણાતાં વદન પ્રફુલ્લ છે, ધીમે ધીમે અગ્નિની જ્યોત વધવા લાગી, આજી નીકળી ગયા અને કાયા ભસ્મીભૂત થઇ ગઇ. ધન્ય છે એ સહિષ્ણુતાને ! ધન્ય છે એ પ્રીતિને ! અને ધન્ય છે એ ભક્તિને !

ન્યારે હું વિચાર કરું છું કે કેટલાક દિવસ થયાં આપણા દેશની અખલા અંગનાઓ કામલાંગી થવા છતાં આ પ્રમાણે આત્મસમર્પણ કરી શકે છે, ત્યારે મારા મનમાં નવી આશાનો સંચાર થાય છે, ત્યારે મને ખાતરી થાય છે કે મહત્તાનું ખીજ આપણા લોકોના હૃદયમાં હજી પણ ટકી રહેલું છે. વખત આવ્યે આપણે પણ શું મહત્તા દર્શાવી શકીશું નહિ ? હે ભારતીય પૌરાણનાઓ ! તમે પોતેજ ભારતવર્ષનાં અણુમૂલ્ય રત્નો છો. તમારે મિથ્યા દાકથી રૂપ વધારે દેખાડવાને શા માટે મથવું જોઇએ ?

ફૂલનો વિવાહ

વૈશાખ માસ લક્ષ્મીનરાનો મહિનો છે. મેં વૈશાખ સુદી પડવાને દિવસે નક્કી આશુના કુસુમોદ્યાનમાં (ફૂલવાડીમાં) ખેસીને એક વિવાહ જોયો. ભવિષ્યનાં વરકન્યાઓને કંઈક શીખવાનું મળે તેટલા માટે તે નોંધી રાખું છું.

ચમેલીના વિવાહ હતો. અચપણુનો સંધિકાળ વીતી જવાની તૈયારી હતી; કલિકા -કન્યા લગ્નને માટે લાયક થઈ આવી હતી. કન્યાનો પિતા મોટો માણસ નથી, તે એક સાધારણ વૃક્ષ છે. વળી વધારામાં તેના ઉપર ઘણી દીકરીઓ પરણાવવાનો ભાર છે. મંબળને માટે ઘણેક સ્થળે વાતચીત થઈ હતી; પરંતુ કોઈ પણ સ્થળ નક્કી થયું ન હતું. આગેનો રાજ ગુલામ, પાત્ર તો ખામી વગરનું; પરંતુ ઘર ઘણું મોટું એટલે તે આટલો નીચે ઉતરવા રાજી ન હતો. જસુદેને વિવાહ માટે વાંધો ન હતો; પરંતુ તે અત્યંત રોગી (લાલ-કોથી) હોવાથી કન્યાના પિતાનું મન માનવું ન હતું. રાયચ પો પાત્ર તો સારું, પણ દિમાગ ઘણો ભારે એટલે તેની સાથે જોગ થાય એ અસંભવિત. આવા ભાંજગડના સમયે શ્રમરરાજ વેવિશાળાઆ ખનીને ચમેલી-સદનપર આવી બેસી, અને બોલ્યા—

“ ગું ગું ગું ! કન્યા છે ? ”

ચમેલીના પિતાએ (વૃક્ષે) પાંદડાં હલાવીને ઉત્તર આપ્યો “ છે. ”

શ્રમર પાંદડાંનું આસન ઝડપી કરીને બોલ્યા—“ ગું ગું ગું ? જરા કન્યા ખતાવશે ? વૃક્ષે ડાળી નમાવીને નતનયના ધુંધટવતી કન્યા ખતાવી. શ્રમરે એક વાર વૃક્ષની પ્રદક્ષિણા કરીને કહ્યું:—

“ ગું ગું ગું ! જરા ધુધટ બોલો, કન્યાનું રૂપ જોવા મરજી છે. ” શરમાળ કન્યાએ કંમે કરી ધુંધટ બોલી નહિ.

વૃક્ષે કહ્યું; “ તમે જરા થોભો, મારી દીકરી શરમાળ છે. હું મુખ ખતાવું છું. ”

શ્રમર મહાશય ગું ગું કરતા ગુલામના દિવાનખાનામાં જઈને રાજપુત સાથે ગોઠિ કરતા બેઠા. આ તરફ ચમેલીની મોટી બહેન મંધ્યા આવીને ઘણું ઘણું સમજાવવા લાગી અને બોલી—“ બહેન ! એક વાર ધુંધટ બોલ, નહિ તો વર આવશે નહિ. મારી લક્ષ્મી, મારી ચંદા, મારી મોનાની પુતળા કની ? ”

કલિકાએ કેટલીક વાર ખસા ચઢાવ્યાં, કેટલીક વાર સુધી ચુરસાથી મોં ચઢાવી રાંખ્યું; અને અનેક વાર કહ્યું કે; “ જા અહીંથી જા. ” પરંતુ છેવટે સંધ્યાના સ્નિગ્ધ સ્વભાવથી પીગળીને કન્યાએ ધુંધટ ખસેડ્યો; એટલે વેવિશાળાઆએ ભૂકરીને રાજગૃહમાંથી ઉતરી આવીને કન્યા તરફ નજર ફેરવી.

કન્યાના પરિમલથી મુગ્ધ થઈને તે બોલ્યા:—“ ગું ગું ગું ! કન્યા રૂપવતી તો છે

ખરી, પણ ઘરમાં મધ કેટલું છે ?”

કન્યાના પિતા-ટણે કહ્યું, “કરાર પ્રમાણે પૂરતું આપીશ. લેશ પણ ઓછું નહિ.”

જમર બોલ્યો:—ગું ગું ગું ! આપ અનેક સદ્ગુણસંપન્ન છો. સેવકની મહેનતનું કંઈ ?

કન્યાના પિતાએ ડાળી હલાવીને ઉત્તર આપ્યો; “તે પણ થશે.”

જમરે કહ્યું:—સેવકની એટ ઉધાર તો રાખતા નથી ને ? નગદ દાનજ એક દાન છે—ગું ગું ગું !

આ સાંભળતાં હૃદય ટણે ગુસ્સે ચઢીને સઘળી ડાળીઓ હલાવીને કહ્યું; “પ્રથમ વરની વાત તો કહો ? પાત્ર કાણુ છે ?”

જમરે કહ્યું:—“વર ઘણાજ સુપાત્ર છે. સર્વ ગુણસંપન્ન છે.”

ટણે કહ્યું:—“પણ તે કાણુ ?”

જમરે કહ્યું:—“ગુલાબરાય ગન્ધોપાધ્ય. બહુજ ગુણવાન માણસ.”

આ સઘળી વાતચિત મનુષ્યો સાંભળી શકતાં નથી. કેવળ હુંજ અશીશુની કૃપાથી દિવ્ય શ્રુતિશક્તિ મેળવીને એ બધું સાંભળી શક્યો છું. મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે કુલાચાર્ય મહાશય પાંખ ફફડાવીને જીએ પગ વિસ્તારીને ગુલાબના ગુણગાન કરતા હતા. તેઓ કહેતા હતા કે, ગુલાબનું કુળ ધણુંજ કુલિન છે. એનો તો રંગજ ન્યારો છે. જો કે ખીલે છે તો સઘળાંય ફૂલો; પરંતુ ગૌરવ તો ગુલાબનુંજ વધારે છે, કારણ કે એ સાક્ષાત્ બ્રહ્માનીજ પેદાશ છે. તેણે તે પોતાના હાથેજ રોપેલું છે. કદાચ તમે કહેશો કે ‘એ ફૂલમાં કંટક છે,’ તો કયા કુલમાં કે કયા ફૂલમાં તે નથી વાડ ?

ગમે તેમ હો; પણ વેવિશાળીઓ કાંઈ પણ પ્રકારે સંમધ નક્કી કીધા પછીજ ઉડ્યો; અને ગુલાબખાણુને ઘેર ખપ્પર પહેાંચાડી. એ સમયે ગુલાબરાય હવા સાથે વૃત્ત કરતા કરતા, હસતા હસતા ખેલતા હતા. તેમણે વિવાહની વાત સાંભળતાંજ આનંદમાં આવી જઈને પ્રજ્ઞ કર્યો, ‘કન્યાની ઉમ્મર કેટલી ?’ જમરે કહ્યું, “આજ-કાલમાંજ ખીસી ઉડશે.”

ગોધૂલિ લગ્ન કર્યાં. ગુલાબરાયના વરઘોડાની તૈયારી થવા લાગી. તમરાએ તોખત બળવવાનો આરંભ કર્યો મધમાખીએ શરણાઈનું બાતું લીધું હતું; પરંતુ તે રતાંધળી હોવાથી માથે આવી શકી નહિ. આગીઆએ મસાલ ધરી, આકાશમાં તારાઓની આતશબાજી થવા લાગી, કેકિલા આગળ આગળ મધુર સૂરે મંગલગીત ગાવા લાગી, જનનમાં અનેક લોકો સામેલ થયાં. રાજકુમાર રથજપથ સાંજનો વખત હોવાથી પ્રકૃતિ અરવસ્ય હોવાને લીધે આવી શક્યા ન હતા; પરંતુ મંદિર જાતિનાં, રાત્રી જાતિનાં અને પીળા જાતિનાં જનમુગે સહકુટુંબ પધાર્યાં હતાં. કરેણના દળે આચીન કાળના રાજાઓની પેઠે ઘણી ઉમી ગણે ચઢીને હાજરી આપી હતી. બદ-

મોગરો સાયબેલો બનવાનો હોવાથી સારી પેઠે શણગારાઇને મહાલતો હતો. ચંપો પીતાંબર પહેરીને આવી ઉભો, પણ તે પ્લાન્ડી ચઢાવીને આવેલો હોવાથી તેની ઉમ ગંધ ધૂંટી રહી હતી. બહુજ પુખ્તે ટોળેટોળામાં આવીને પોતાની સુગંધથી સમગ્ર પ્રદેશ બહેકાવી મૂક્યો હતો. નિશાને લીધે લાલ બનેલા અશોક સાથે કીડીઓનું દળ અંતરંગ સહચરી બનીને આવું હતું. તેને શણગાર સાથે નિરજત નથી, ઉલટું મોમાં એર ઝાઝું રાખે છે—આવા જનૈયા કયા વિવાહમાં નથી બેગા થતા અને કયા વિવાહમાં તેઓ ધાંધલ કરીને ઝગડો નથી મચાવી મૂકતા ? આ સિવાય કુટજ^૧ કુટંજ^૨ + છત્વાદિ બીજા અનેક જનૈયાઓ પણ આવ્યા હતા. એમનો વિશેષ પરિચય વેવિશાળીઆ તરફથી મળી શકશે, કારણ કે તેઓ સઘળે ઠેકાણે આવજા કરે છે, અને દરેક ઠેકાણેથી થોડું ઘણું મધ પણ મેળવતા રહે છે.

મને પણ નિમંત્રણ હતું તેથી હું ત્યાં ગયો હતો. જઈને જોઈં છું તો વરપક્ષ-વાળા મહા વિપત્તિમાં આવી પડ્યા હતા. પવને વાહન પૂરાં પાડવાનું બાનું લીધું હતું, ને તે વખતે તો હ હં કરી છાતી ઠોકીને મરદાનગી બતાવતો હતો, પરંતુ કામને વખતે કાણ જાણે ક્યાં જઈને છુપાયો કે પતોજ નહિ ! આથી વર અને જનૈયાઓ દિઃમદ બનીને સ્તબ્ધપણે ઉભા. ચમેલીના ધરની પ્રતિષ્ઠા જતી જોઈને મેં તેમને માટે વાહન બનવાનું બીડું ઝડપું અને વર તથા જનૈયા વગેરે સઘળાંને ઉચકી લઈને હું મહિકા (ચમેલી)પુરમાં પહોંચી ગયો.

ત્યાં જોઈં છું તો કન્યા પક્ષની સઘળી સુંદરીઓ આનંદના તાનમાં ધુંધટ ખસેડી-ને મોં મલકાવતી, સુંગધ વરસાવતી, સુખ લૂંટતી હાસ્ય કરી રહી છે. પાંદડીએ પાંદડી એક બીજાને વળગી રહી છે, સુંગધ લાંઝારમાંથી સુંગધની રેલ છેલ થઈ રહી છે; લાવણના બહારથી સઘળાં લચી પડે છે. જુઈ, માલતી, બહુજ (બારસલ્લી) ગુલ-છડી છત્વાદિ સુકાગણાએ ઝીઆચાર કરાવીને વરને પોંખ્યા, એટલામાં પુરોહિતજી પણ હાજર થઈ ગયા. નસીઆણીની નવ વર્ષની કન્યા (જીવન્ત કુસુમશી) કુસુમલતા સુતર લઈને ઉભી છે. કન્યાના પિતાએ કન્યાદાન દીધું. પુરોહિતજીએ બંનેને એક સૂતરે બાંધી ગાંઠ વાળી દીધી !

પછી વરને તેમના ખાસ ઉતારામાં લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં અનેક મધુમયી ગસિલી સુંદરીઓ તેની આસપાસ ફરી વળી. સરળ સ્વભાવનાં પાટલા સાસુ તગરનું તો મળક કરતાં કરતાં મોં પણ સુકાઈ ગયું. ગુલમેદીના લાલીલર્વા મુખમાં હસવું સમાવું ન હતું. જુઈ કન્યાની સખી હોવાથી તેની પાસે જઈને સ્ત્રી. ગુલછડીને મોટી તાટકા રાક્ષસીની ઉપમા આપીને વરરાજાએ સારી પેઠે બનાવી, બહુજ એક

^૧ કૂલતું નામ. + જૂલતું નામ. આ નામો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વપરાયેલાં જોવામાં આવે છે.

તો બાલિકા અને વળી જોટલા ચુણુ તેટલું રૂપ પોતામાં નહિ હોવાથી તેણે એક ખુણે માન પ્રહીને બેસવાનું ઉચિત ધાર્યું, અને મધુમાલતી મોટાં માણુમનાં ધણી-આણી એટલે લારેખમ થઈને પોતાની નીલી સાડી ફડફડાવતાં રૂપાળ સાથે બેઠાં એટલામાં—

“કમલ-કાકા ! ઉઠો ઘેર જાઓ, રાત પડી ગઈ છે. શું અહીંજ સૂઈ રહેવું છે ?” એમ કહીને કુસુમલતા મને દોડાળવા લાગી. મેં ઝંખરીને બોલ્યું તો કંઈજ મને નહિ ફૂલોતો તે જનીવાસો ક્યાંય લુપ્ત થઈ ગયો. મને લાગ્યું, ખરેખર સંસાર અનિત્યજ છે. હમણાં હોય છે તે ક્ષણવારમાં લુપ્ત થઈ જાય છે ! તે રમ્ય દિવસ ક્યાં ઉડી ગયો ! તે સવળી હસમુખી, સુધામુખી પુષ્પ સુદરીઓ ક્યાં ચાલી ગઈ ? જે ઠેકાણે સધળાં જશે તે ઠેકાણે—સ્મૃતિનાં દર્પણ તળે—મૃતસાગરના ગર્ભમાં જે રથને રાત્ર, પ્રજા પર્વત, સાગર, ગૃહ, નક્ષત્ર વગેરે ગયાં છે અથવા જશે તે ઠેકાણે—મૃત્યુપુરમાં ! આ વિવાહની પેઠેજ સધળું શૂન્યમાં મળી જશે. હવામાં ઉડી જશે ત્યારે રહેશે શું ભોગ ? ના. ભોગ્ય ન રહે તો ભોગ ટકી શકતો નથી, ત્યારે શું સ્મૃતિ ?

વળી કુસુમ બોલી—“ઉઠોને શું કરાજ ?”

મેં કહ્યું—“દૂર ચા, ગાંડી ! હું લગ્ન કરાવતો હતો.

કુસુમ હસતી હસતી પાસે આવીને ઉત્કંઠાથી પૂછવા લાગી “કાનું લગ્ન કાકા ?”

મેં કહ્યું—“ફૂલનું.”

“ઓહ ! કપાળ તમારું. શું કહું ! હું પણ હમણાં એ ફૂલોની લગ્નવિધિ કરાવવામાંજ રોકાયેલી હતી.”

“ક્યાં વાર ?”

“જુઓ હમણાંજ આ માળા ગુંથી છે તેમાં.” જેણે છું તો મારાં વરકન્યા તેજ માળામાં ગુંથાયેલાં હતાં !

જગતરૂપી વજાર

પ્રસન્ન ગોવાલણુ સાથે મને હમેશના વિયોગનો સંભવ નજરે પડે છે. હું નસીરામ બાણુના ઘેર આવ્યો ત્યાંસુધી તેની પાસેથી દૂધ, દહીં, ઘી, મલાઈ અને માખણ ખાતો આવ્યો છું. ખાતી વખતે સમજતો કે પ્રસન્ન કેવળ પરલોકમાં સદ્-ગતિ પામવાની ઇચ્છાથીજ આ અનંત પુણ્યનો સંચય કરી રહી છે. હું સમજતો કે સંસારરૂપી અરણ્યમાં જે લોકો પુણ્યરૂપી મૃગને પકડવાને જાળ લાંબને ધૂમે છે તેઓમાં પ્રસન્ન સુચતુર છે. બોજનાનું હમેશાં પ્રસન્નને પરકાલમાં અક્ષય સ્વર્ગ અને આ લોકમાં હુ ગોપાણી મળે તેટલા માટે પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરતો હતો; પરંતુ

અસોસ ! માનવચરિત્ર કેવી લખાનકે સ્વાર્થપરાયણનાથી કલકિત છે ! હમણું તે પૈસા માગે છે !

એટલા માટે તેની માથે હંમેશાનાજ રામ રામનો સંભવ દેખાય છે. ત્યારે પહેલે દિવસે તેણે પૈસા માગ્યા ત્યારે મેં હસવામાં તે વાત ઉઠાવી દીધી-ખીજે દિવસે વિરમિત થયો-અને ત્રીજે દિવસે બોલાવવા માંડ્યો. હવે તેણે દૂધ દહીં બંધ કરી દીધાં છે. કેવું લાખંડર ! આટલે દિવસે બપોળું કે મનુષ્યજાતિ ખરેખર સ્વાર્થપરાયણ છે. આટલે દિવસે માલમ પડે છે કે આશાએને કાળજીપૂર્વક હૃદયક્ષેત્ર રાપીને વિશ્વાસવારિયી પુષ્ટ કરવી, એ સઘળું વ્યર્થજ છે. હમણાજ ગાણું છે કે ભક્તિ, પ્રીતિ, રનેહ, પ્રણય આદિ સઘળું ખાલી શબ્દોજ છે-આકાશકુસુમ છે ! પછાયા સમાન છે ! હાય ! મનુષ્યજાતિનું શું થશે ! હાય ધનલોભી ગોવાળ જાતિનો ઉદાર કોણ કરશે ? હાય પ્રસન્ન નામની ગોવાલણની ગાય ક્યારે ચોરાઈ જશે ?

પ્રસન્નનાં દૂધ દહીં છે એટલે તે આપશે અને મારે પેટ છે, એટલે હું ખાઉં એમાં તે પૈસા કયા અધિકારથી માગે છે, તે હું સમજી શકતો નથી. પ્રસન્ન કહે છે કે હું અધિકાર, અનધિકાર સમજતી નથી. ગાય મારી છે, દૂધ મારું છે; હું પૈસા લઉંશ. તે સમજતી નથી કે ગાય કોઈની પણ નથી, ગાય ગાયની પોતાની છે; અને દૂધ જે પીએ તેવુંજ છે.

છતાં આ સંસારમાં કિંમત લેવી એ એક રિવાજ પડી ગયો છે તે હું કબૂલ કરું છું. કેવળ ખાલ સામગ્રીજ નહિ; પરંતુ સઘળીજ વસ્તુઓ મલ્લ આપીને ખરીદવી પડે છે. દૂધ, દહીં, દાળ, ચોખા, ખાવા-પીવાની બીજી વસ્તુઓ અને કપડાં-લતાં વગેરે બજારમાં વેચાતી ચીજોને કદાચ બાલુ રાખીએ; પરંતુ વિદ્યા-મુદિ પણ મૂલ્ય આપીનેજ ખરીદવી પડે છે ! કાલેજમાં પૈસા આપીને વિદ્યા વેચાતી લેવી પડે છે. અનેક લોકો સારી વસ્તુ મલ્લ આપીને ખરીદે છે. હિન્દુઓ સામાન્ય રીતે પૈસા આપીને ધર્મ ખરીદના રહે છે. યશ અને માન બહુજ થોડી કિંમતમાં મળી જાય છે. સારી વસ્તુઓ પૈસા આપીને ખરીદવી પડે એ વાત તો કંઈક સમજવામાં આવે છે ખરી; પરંતુ મનુષ્યો પૈસાના એવા તો ગુલામ છે કે નકારી ચીજ પણ પૈસાવિના કોઈ કોઈને આપતું નથી ! જો તમારે ઝેર ખાધને મરવું હોય તો તે પણ બજારમાંથી વેચાતું લખનેજ ખાવું પડે.

ખરેખર આ આખું જગતજ એક મોટા બજાર જેવું છે. સઘળાઓ એમાં પોતપોતાની દુકાન શયુગારીને બેઠા છે. સઘળાનોજ ઉદ્દેશ પૈસાની પ્રાપ્તિ છે. સર્વ જાણો અવિરત ખૂમ મારી રહ્યા છે કે “ અમારી દુકાનમાં સારો માલ છે-ખરીદનાર ચાલ્યા આવો.” સઘળાઓનો એકજ ઉદ્દેશ-આહકોની આંખમાં ધૂળ નાખીને નદી માલ પધરાવી દેવો એજ છે. દુકાનદારો અને આહકો વચ્ચે યુદ્ધજ મચી રહ્યું છે; ન્નેધએ, કોણ કોને મહાત કરી શકે છે ! સરતુ ખરીદવાના અવિરત પ્રયત્નને !

આ બબરમાં મનુષ્યજીવન કહે છે.

જરા ઉડા વિચાર કરીને મનનું દુઃખ ઓછું કરવા અપ્રીણી માત્રા ચઢાવી; એટલે જ્ઞાનને ઉધડી ગયાં. સામે સુવિસ્તૃત જગ-જગર પડેલું જોયું. જોયું તો અસંખ્ય દુઃખનદારો દુઃખન શણગારીને બેઠેલા છે. અસંખ્ય આહકો ખરીદી કરે છે. મારા જોવામાં આવ્યું કે તે અસંખ્ય દુઃખનદારો અને અસંખ્ય આહકો પરસ્પર આંગળાં બતાવી રહ્યાં છે. હું પણ ઓળી ખભે બેસીને બગર જઈ આવવા બહાર નીકળ્યો. પહેલવહેલો રૂપની દુઃખનમાં ગયો. ઉઘાડું છે કે જે સ્ત્રીનું ઘરમાં નથી હોતી તેને માટેજ દુઃખન આગળ જવું પડે છે. ત્યાં જઈને જોયું તો તે સંસારની “માછલી પીઠ” જણાઈ! પૃથ્વીપરની સુંદરીઓ માછલી બનીને બરણીમાં પેઢેલી હતી. મેં જોયું કે, નાની, મોટી, બીમ, માગણ, બાધ, રહિ, છમતી, ધુમધી! વગેરે જાત જાતની માછલીઓ આહકને માટે પૂંછડી પટકી પટકીને ધમપછાડ કરી રહી છે, જેમ જેમ બગરનો વખત વીતતો જાય છે તેમ તેમ તે વેચાવાને માટે તલપાપડ થઈ રહી છે. માછલો પોકારી રહી છે કે, “માછલી દ્યો રે માછલી! કુલીન કુળરૂપી સરોવરની સસ્તી માછલી, ફેગટમાજ આવવાની છે. ભાર ઓછો કરવાનેજ વેચી નાખું છું.” કાષ્ઠ પોકારે છે કે, “માછલી દ્યોરે માછલી! ધન-સાગરની મીઠી માછલી-જે ખરીદશે તેને ફરીથી જન્મ લેવો પડશે નહિ. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ સર્વ મસ્તક નમાવીને તેના ઘર આંગણમાં આમ તેમ નાચનાં કરશે; જેની શક્તિ હોય તે ખરીદે. સોનાની હાંડીમાં આંખોના નીરવડે ઉઠાળીને હૃદયાગ્નિની સખત જ્વાળા આપીને રાંધવી પડશે. કયો ખરીદનાર સાહસ કરે છે, આવો હોશિયાર થઈને આવો, ગળે બાંધશે તો માત્ર નાનો સરખો કાંટો ભેઠાશે ને છૂટા કરવું પડતું હશે તો સાસુ (તમારી કે તેની) રૂપી ગિલાડીજ તેને ચુસી ન ખાય માટે જગત તેને પગે પડતા રહેવું પડશે. ખરીદનાર હવે તે શું એવો બીરે હશે કે આવી બીકથી પાછો ફરી જશે?” કાષ્ઠક કહે છે, “અરે! અમારી લગભગ માછલી વેચાવા બેઠી છે, ખટાચમાં, તેલમાં, ઘીમાં, પાણીમાં જેમાં નાખશે તેમા રંધાઈ જશે. ચાલો, જીંદગીની સફળતા કરો.” કાષ્ઠક બોલે છે, “કાલ પોષને પુનમના ચંદ્ર જેવી માછલી (કન્યા) લાવી છું; જોતાંમાંજ ખરીદનાર ભાન બૂને છે. દ્યો, લઈ જાઓ. ધર ઉતારો.”

આ પ્રમાણે જોઈ રાંધણીને હું તો એકાદ માછલી ખરીદવાને તત્પરજ થઈ ગયો; કારણ કે મારું ઘર હજીસુધી માછલીની મઝાથી ખાલી હતું. મારા જોવામાં આવ્યું કે માછલીઓના દલાલ હોય છે; અને તેનું નામ પુરોહિત અથવા ગોર હોય છે. દલાલ ઉભો થતાં ભાવતાલ પૂછ્યો. ઉત્તર મળ્યો કે જે લેવી હોય તે દ્યો. બધાનું એકજ મત્ય છે, માત્ર “જીવન-સર્વરવ!!” મેં પૂછ્યું; “વાર, એ માછલી કેટલા દિવસ ખાઈ શકાશે?” દલાલે કહ્યું; “બે દિવસ કે ચાર દિવસ;

તે પછી તો મડી જમને ગંધાષ ઉકારે. " ત્યારે આટલી લારે કિમ્મતે આવી ક્ષણ ભંચુર-તકલાદી ચીજ શામાટે વહેર ? એમ વિચારીને હું મચ્છી બળરમાથી નાહો, એ જોઈને માછલો હાથ લાંચા કરી કરીને મહાગવ્યમાંના રોષા, પીટયા વગેરે અનેક અલકારોથી મને વિશ્વપિત કરવા લાગી. હું રૂપબળર છોડીને વિદ્યાના બળરમાં ગયો. જોયું તો એ ઠેકાણે કૃષ્ણ મૂળ વેચાય છે. એક ઠેકાણે નળર પડતાં આડાં ઉમાં ફટલાંક દીલાં ટપકોં તાણેયો પાહણુ રેશમી મુગટા પહેરીને, રામનામી બોલીને, જૂનાં નાળિયેરની દુકાન ખોલીને બેઠો બેઠો આહોકાને પોકારી પોકારીને કહે છે કે; હું વેચું છું ઘટવ, પટવ, પતવ-શુલવ.

ધરમાં દાણોપાણી હોય તેજ સ્વત્વ, નહિ તો તત્ત્વ.

જગતમાં દ્રવ્યત્વ એજ પદાર્થ છે.

ખાપના શ્રાદ્ધમાં દક્ષિણા ન આપવાથી પુત્ર અપદાર્થ થાય છે.

પદાર્થ તત્ત્વ નામનું એક સૂકું નાળિયેર છે. ખાવામાં ધણુજ કઠિન છે. તેના પહેલા છોટલામાં લખ્યું છે કે, પાહણુજ પરમ પદાર્થ છે.

અભાવ નામનાં નાળિયેરના ચાર પ્રકાર હોય છે*તેની વાત પશુ સાંભળો—

૧. તમારા ઘરમાં ધન છે અને મારા ઘરમાં નથી; એ સયો અન્યોન્યાભાવ.
૨. બ્યાસુધી ધન પ્રાપ્ત થતું નથી ત્યાંસુધી પ્રાગભાવ.
૩. ધન ખરચાઈ જાય તે ધ્વંસાભાવ, અને
૪. મારા ઘરમાં જે હમેશજ રહે છે તે અત્યન્તાભાવ.

જો મશય પડે કે અભાવ નિત્ય છે કે અનિત્ય, તો મારા ભંડારમાં નળર નાખો. જણુશી કે અભાવ નિત્યજ છે; એટલા માટે મારાં સૂકાં નાળિયેર ખરીદો !

‘વ્યાપ્તિ,’ ‘વ્યાપક,’ અને ‘વ્યાપ્તિ’ એ આ નાળિયેરનો ગર છે. પાહણુનો હાથ દુર્ગો વ્યાપ્તિ, માંદીનો સિક્કો થયો વ્યાપક અને તમે આપશો એટલે થઈ વ્યાપ્તિ. માટે આ સૂકું નાળિયેર ખરીદો; હમણાંજ સંધ્યું સમજમાં આવી જશે.

“ જુઓ શેઠ, ‘કાર્ય-કારણ’નો સબધ ઘણી મોટી વાત છે; રૂપીઓ આપો, હમણાંજ એક ‘કાર્ય’ બની જશે. એણું આપવું એ ‘અકાર્ય’ છે.

હવે ‘કારણ’ કેમ સમજવું ? આ બપોરના તાપમાં સૂકાં નાળિયેર વેચવા આવ્યો છું; પાહણુજ એવું ‘કારણ’ છે. જે કંઈ ખરીદશે નહિ તો નાળિયેરનો લાર વલો ‘અકારણ’ થશે, એટલા માટે નાળિયેર ખરીદો; નહિ તો આ સૂકું નાળિયેર માયામાં મારીને જીવ કાઢીશ. ” પાહણુનું પ્રખર તાપથી તપેલું અને પરસેવાથી તરબોળ થયેલું લલાટ અને વિતડવાદપૂર્ણ અધર-સુધાવૃષ્ટિ જોઈ-

* નૈવાયિકો કહે છે કે અભાવ ચાર પ્રકારનો છે. અન્યોન્યાભાવ, પ્રાગભાવ, ધ્વંસાભાવ અને અત્યન્તાભાવ.

શ્રીકમલાકાન્ત

તે મને દયા ઉપજી-મેં પૂછ્યું: “ બહાચાર્યાજી ! મને નાળિયેર લેવાને વાધો નથી; પરંતુ દુકાનમાં કંઈ હથિયાર છે ? તે વિના છોલવું કેવી રીતે ? ”

“ ના બાપુ, અમે હથિયાર રાખતા નથી. ”

“ ત્યારે નાળિયેર છોલો છો કેવી રીતે ? ”

“ અમે છોલતા નથી. દાંતથી કરડી કરડીને ખાઈએ છીએ. ”

આ સાંભળીને હું બૂદ્ધેવને નમસ્કાર કરીને પાસેની દુકાનમાં ગયો.

સામે જોયું તો તે એક્સપેરિમેન્ટલ “ સાયન્સ ” ની દુકાન હતી. કેટલાક ગોરા દુકાનદારો સૂકાં નાળિયેર, અદામ, પિસ્તાં, સોપારી વગેરે ફળો વેચતા હતા. દુકાન ઉપર મોટા મોટા પીત્તળના અક્ષરે લખ્યું હતું કે:—

મેસર્સ ડ્રાઇન, જોન્સ અને રોમિન્સન.

સૂકો મેવો વેચનારા.

સ્થાપન થઈ પ્લાસીના મેદાનમાં ૧૭૫૭.

મેસર્સ ડ્રાઇન, જોન્સ અને રોમિન્સન

હિન્દુસ્તાની પ્રગ્નને

ભૌતિક, આધ્યાત્મિક, નૈયાયિક અને અનૈયાયિક

સૂકા મેવાનો મોટો જથ્થો પૂરો પાડે છે.

જે હિંદવાસી યુવકોને પોતાના વધારે પડતા દાંત

તોડવાની ઇચ્છા હોય,

તેમના દાંત ભાંગે અને જડમાં તોડી નાખે

એવો સંગીન સૂકો મેવો.

દુકાનદાર પોકારે છે: “ આવો બચ્ચાઓ, ‘ એક્સપેરિમેન્ટલ સાયન્સ ’ અનુભવો-આવો, જુઓ, નંબર એકનો એક્સપેરિમેન્ટ (પ્રયોગ) સૂકો છે. એનાથી દાંત તૂટે છે, માથું ફટે છે અને હાડકાં ભાંગે છે. અમે આ સઘળા એક્સપેરિમેન્ટ (પ્રયોગો) વિના મૂલ્યેજ ખતાવીએ છીએ-કેવળ પરાયું માથું અને પોયું હાડ મળવું જોઈએ. અમે સ્વયં પદાર્થોનો સંયોગ અને પૃથક્કરણ કરવામાં કુશળ છીએ. રાસાયનિક બળથી, વીજળિક બળથી અથવા સુંબક બળથી-જડપદાર્થોનું પૃથક્કરણ કરવાના અમે ખાસ ‘ એક્સપર્ટ ’ છીએ; પરંતુ સર્વ કરતાં સુષ્ટિપ્રદારના બળે મસ્તકના હુકોડે-કયા કરવામાં અમે અદ્વિતીય સફળતા મેળવી છે. મધ્યાકર્ષણ, સ્નેહાકર્ષણ, ચુમ્બકર્ષણ, ઇલેક્ટ્રિક બળતણતનાં આકર્ષણોની વાત અમને યાત છે; પરંતુ એ સર્વ કરતાં કશાકર્ષણના અમે ખાસ અનુભવી છીએ. આ સૃષ્ટિમાં જડપદાર્થોના અનેક પ્રકારના યોગ (મિશ્રણ) જોવામાં આવે છે; જેમ કે હવામાં ઓક્સિજન અને નાઇટ્રોજનનો સાધારણ સંયોગ; પાણીમાં હાઇડ્રોજન અને ઓક્સિજનનો યોગ અને તમારા લોહાની પીઠપર અમારા હાથનો સુષ્ટિયોગ ! એટલા માટે આ સઘળા આકર્ષ-

જનક વ્યાપાર જોવો, હોય તો માથું આગળ ધરો. એક્સપેરિમેન્ટ કરીએ. નેશો કે એવિટેશન (આકર્ષણ શક્તિ) ના બળથી આ સંધળાં નાળિયેર વગેરે તમારા મસ્તક ઉપર પડશે, પર્કશન (સંઘટન) નામક અદ્ભુત શબ્દ-રહસ્યનો પણ પરિચય પામશો અને તમારા મસ્તકમાં રહેલા રનાયુઓના ગુણથી તમે વેદના અનુભવશો. પ્રથમ ખાનુ આપશો તો મક્ત પણ પ્રયોગ જોઈ શકશો. ”

હું આ સંધળું જોતો સાંભળતો ઉભો હતો, એટલામાં એકાએક જોયું તો અગ્રેજ વેપારીઓ હાથમાં ડંડા લઈને ત્વરિત ગતિથી પ્લાસ્ટીનાં સૂકાં નાળિયેરના ઢગ ઉપર જઈ પડ્યા. આ જોતાંજ પ્લાસ્ટીના નાળિયેર છોડી દઈને, રામનામી વસ્ત્ર ફેંકી દઈને, મુક્તકંઠ બનીને ઉંચા ચાસે પલાયન કરવા લાગ્યા. પછી સાહેબ લેણી તે મધળાં તથા દેવાયલાં નાળિયેરો દુકાનમાં ઉઠાવી લઈ આવ્યા અને વિલાયતી અથથી તેનું હેદન કરીને સુખે ખાવા લાગ્યા. મેં પ્રશ્ન કર્યો કે:—“ આ શું થયું ? ”

સાહેબએ કહ્યું: ઓશિયાટિક શોધબોજ; એટલે રખેને મારા ચરીરમાં તો કોઈ પ્રકારની શારીરિક શોધબોજ નહિ થઈ જાય તેની શંકાથી ભયભીત બનીને ત્યાંથી હું નાઠો.

પછી સાહિત્યના બખરમાં ગયો. જોયું તો વાસ્તીકિ આદિ ઋષિ લોકો અમૃત-કૂળ વેચતા હતા. મારા સમજવામાં આવ્યું કે એ સંસ્કૃત સાહિત્ય હતું. જરા આગળ ચાલીને જોયું તો કેટલાંક મનુષ્યો પીય, આલુ, દાડમ, દ્રાક્ષ ઇત્યાદિ સ્વાદિષ્ટ ફળો વેચતા હતા—માલૂમ પડ્યું કે એ પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય છે. આ ઉપરાંત બીજી પણ એક દુકાન જોઈ—તેમાં અસંખ્ય સ્ત્રી છોકરાંઓ આપ લે કરી રહ્યાં હતાં. અતિશય બીડને લીધે હું તેમાં પ્રવેશ કરી શક્યો નહિ—મહારથીજ પૂછ્યું: “ આ શાની દુકાન છે ? ”

બાળકો બોલી ઉઠ્યા: “ ગુજરાતી સાહિત્યની. ”

“ વેચે છે કાણુ ? ”

“ અમેજ વેચીએ છીએ. એકાદ બે મોટા વેપારીઓ પણ છે. એ ઉપરાંત લેભાગુ દુકાનદારો (લેખકો)નો પરિચય ‘અળસીઆ-પ્રકાશ’ નામના માસિકમાંથી મળી શકશે. ”

“ ઠીક, એને ખરીદે છે કાણુ ? ”

“ અમેજ લોકો. ”

વેચાઉ માલ જોવાની ઇચ્છા થઈ. જેતાં સમાચારપત્રમાં લખેલાં કેટલાંક કાચાં કેળાં માલૂમ પડ્યાં.

ત્યાર પછી ધાંચીવાડામાં ગયો. જોયું તો દુનીઆભરના ઉમેદવારો અને શુવળન દોરતો ધાંચીના રૂપમાં તેલનાં કુંડાં લઈને હારખંધ ખેસી ગયા છે. તમારા હાથ તળે એકાદ જગ્યા ખાલી છે એવું સાંભળતાંજ તમારા પગ પકડીને તેલની કુંપી બહાર કાઢીને તેલ માલીશ કરવા ખેસી જાય છે. નોકરી ન હોય તોપણ કદાચ હશે એવી આશાથી પગ ખેંચી લઈને તેલ ચોળતા ખેસે છે. તમારી પાસે નોકરી

નહિ હાય તો નહિ-નગદ રૂપીઆ તો છે ને ?-અહુ સારું, તેજ આપો, તેહ આપું છું. કોષ્ટક એવી પ્રાર્થના કરે છે કે જ્યારે તમે તમારા બાગમાં બેસીને પ્લાન્ટ ઉઠાવશો ત્યારે હું તમારા પગે તેલ લગાવીશ-મારી દીકરીનાં લગ્ન થઈ જવાં જોઈએ. કોષ્ટકની અરજ છે કે, તમારા કાનમાં ખુશામતનું ખુશબોદાર તેલ અવિરત રેડીશ-મારા ઘરની બાંગેલી દીવાલ સુધરાવી આપો. કોષ્ટક એવી કામના રાખે છે કે, તમારા ભંડારમાં દીવો કરી જઈશ-મારું સમાચારપત્ર ચાલુજી જોઈએ. સાંભળ્યું છે કે, ધાંચીઆની ખેંચતાણથી અનેક જણુના પગ લંગડા થઈ ગયા છે. મને શંકા પડી છે, રખેને કોષ્ટ ધાંચી અશીષુ માગવાને માટે મારા પગે પણ તેલ ધસવા ન મંડી જાય ! આથી હું પલાયન કરી ગયો.

એ પછી યશના કંદોઈવાડામાં ગયો. વર્તમાનપત્ર લેખક નામના કંદોઈએ ગોળ ચોપડેલા સદેશજીની દુકાન માંડીને રોકડે પૈસે વેચી રહ્યા છે. રસ્તે જતા લોકોને પકડી પકડીને માત્ર બંધાવી દઈ હાથ ધરે છે-પૈસા નહિ મળે તો વચ્ચે ઉતારી લે છે. આ તરફ તેમના વેચાણ યશની દુર્ગન્ધથી પચીકો નાક બંધ કરીને પલાયન કરી જાય છે. દુકાનદારો માવા વિના, કેવળ ગોળથીજ અદ્ભુત સંદેશ સરતે લાવે મૂંઝીને વેચી રહ્યા હતા. કોષ્ટ રૂપીઆ અડધાને માટે, કોષ્ટ આના બે આનાને માટે, કોષ્ટ કેવળ માનને ખાતર, અને કેટલાક કેવળ સાંજના વાળુને માટેજ યશ વેચે છે. કેટલાક એવા પણ છે કે જેઓ કેવળ શેડીઆની ગાડીમાં બેસવાનું મળે તેટલા માટેજ યશનો વિક્રય કરે છે. ખીછ તરફ રાજપુરુષો કંદોઈના રૂપમાં શણગારાઈને રાવખદાદુર, રાવસાહેબ, ખાનસાહેબ, રાજખદાદુર, ખિતાબ, શાહ પાઘડી, નિમંત્રણ, ધન્યવાદ ઇત્યાદિ જાતજાતની મિઠાઈઓ લઈને વિરતારીને બેઠેલા હતા-ઉધરાણું, સલામ, ખુશામત, દવાખાનાં ખોલવાં, રસ્તા બંધાવવા ઇત્યાદિ મૂલ્ય લઈને મિઠાઈ વેચતા હતા; પરંતુ વિક્રયમાં અંધાધુધી-ધણીજ આલે છે; કારણ કે કેટલાક સર્વસ્વ અર્પણ કરવા છતાં પણ કશુંજ પામી શકતા નથી, જ્યારે કેટલાક કેવળ સલામ કરીનેજ મણુ દોઢ મણુ ભાર બાંધી જાય છે.

આ પ્રમાણે અનેક દુકાનો જોઈ; પરંતુ બધેજ દેહણે સડી ગયેલો માત્ર અડધી કિંમતે વેચાતો જણાયો. કોષ્ટ ચોક્ખા માસની દુકાન જોવામાં આવી નહિ. કેવળ એક દુકાન જોઈ-તે ઘણી અદ્ભુત હતી.

જેથું તો દુકાનમાં ગાઢ અંધકાર છવાઈ રહેલો હતો-કંઈ પણ નજરે પડી શકતું નહિ. જૂમ પાડવા છતાં દુકાનદાર તરફથી ઉત્તર મળી શક્યો નહિ-કેવળ પ્રાણી-માત્રને લાયક થયેલો એવી અનન્ત ગર્જના સંભળાઈ-ઝાંખા પ્રકાશમાં બહારના પાડીઆ ઉપરનું ધખાણ વાંચ્યું-

યશની દુકાન

વેચવાનો માલ—અનન્ત યશ.

વેચનાર — શાલ.

મૂલ્ય — જીવન.

પોતાના જીવનમાં કોઈ એમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી, બીજો કોઈ પણ ઠેકાણે સુયશ વેચાતો નથી.

વાંચીને વિચાર્યું:—મારે આવા યશનું કામ નથી. કમલાકાન્ત જીવતો હશે તે! ઘણો યશ કમાશે.

પછી ઇન્સાફના બજારમાં ગયો—જેથું તો તે કસાઇખાનું હતું. ટોપીવાળા, બંગાળી ફેટાવાળા, નાના, મોટા સમ્રાજા કસાઇઓ (વજીસો) હાથમાં છરી લઈને ગાય કાપી રહ્યા છે. ભેસ, પાકા, સાંઠ વગેરે મોટાં મોટાં પશુઓ શિંગડાં બતાવીને છરીને નાસી ગયા છે. બકરાં, મેંઢાં અને ગાય વગેરે નાનાં અને નિર્મળ પશુઓ કસાઇ પડે છે. મને જોતાં જ બળદ જાણીને એક કસાઇ બોલી ઉઠ્યો, “આ પશુ બળદ છે. કાપવો જોઈશે.” હું સલામ કરીને ત્યાંથી ઉઠી પુછડીએ નાંઠો.

હવે જગત્ બજારમાં ફરવાની ઈચ્છા રહી નહિ; તોપણ પ્રયત્ન ઉપર ગુસ્સો હતો તેથી એકવાર દહી બજાર જોવા પહોંચ્યો. જતાં પ્રથમજ જોવામાં આવ્યું કે ખુદ કમલાકાન્ત ચકવતી નામક ગોવાળ, દફતરરૂપી સડેલી જાશની મટકા લઈને એકા છે—પોતે તે જાશ પીએ છે. અને બીજાને પાપ છે.

એટલામાં ચોંકી ઉઠ્યો—આંખ ઉઘડી ગઈ,—જેથું તો નસીમાશુના ઘરમાંજ છું; પણ જાસની દોણી પાસે છે ખરી. પ્રસન્ન એક દોણી જાશ લાવીને મને મનાવે છે કે, “ચકવતી મહાશય! ગુસ્સો થશે નહિ. આજે દૂધ દહીં કશું રહ્યું નથી—આટલી જાશ લાવી છું—એના પૈસા આપવા નહિ પડે.”

મારો દુર્ગોત્સવ

માતાની આંકમને દિવસે મને આટલું અફીણ ચઢાવવાનું ઠાણે કશું હતું ! મેં શામાટે અફીણ લીધું ! હું શામાટે મૂર્તિનાં દર્શન કરવા ગયો ! જે કદી દેખીશ નહિ તે શા માટે જોયું ! આ દુર્નિબલ કેણે દેખાડ્યું !

મેં જોયું, કાલનો પ્રવાહ દુગે દિશામાં વાપી જઈને પ્રયત્ન વેગથી છરી રહ્યો છે—હું તરાપા ઉપર બેસીને ગમન કરું છું. જોયું તો, અનન્ત અપાર અંધકારમાં પવનથી ઉત્પન્ન ચતા તરંગવાળો તે પ્રવાહ વહી રહ્યો છે. વચમાં વચમાં ઉત્તરવલ નક્ષત્રો ઉદય પામે છે, આશમી ગાય છે અને ફરી ઉગે છે. હું કેવળ એકજોજ

હતો—એકલો હોવાથી ભય પામવા લાગ્યો—ખીલકુલ એકલો—માતૃહીન—મા ! મા ! કહીને પોકાડે છું. હું આ કાલસમુદ્રમાં માતૃસંશોધન અર્થે આગ્યો છું. માતા ક્યાં છે ? ક્યાં છે મારી મા ! ક્યાં છે કમલાકાન્ત-પ્રસૂતિ ભારત માતા ! આ ઘેર કાલસમુદ્રમાં તું ક્યાં છે ?

એકાએક સ્વર્ગીય વાણથી કહ્યું તૃપ્ત થઇ ગયા. ગગનમંડળમાં પ્રાતઃકાળના અરુણોદય જ્યોત્સ્ના લોહિતોન્નવલ પ્રકારા છંટાઇ ગયો—શીતળ મંદ પવન વહેવા લાગ્યો—તે તરંગપૂર્ણ જલરાશિ ઉપર દૂર દેશમાં નજર નાંખતાં સુવર્ણથી મટેલી, માતા સરસ્વતીની પ્રતિમા દેખાઇ ! જળમાં હસે છે, તરતી તરતી ખસતી જાય છે, અને તેજ દેલાવે છે. શું આજ માતા ? હા, એજ માતા. ઓળખી શક્યો, કે એજ મારી જનની જનમભૂમિ—એજ—મૃદમયી—? અનન્ત રત્નભૂષિતા—અત્યારે કાળના ગર્ભમાં દટાએલી છે !

રત્નવિભૂષિત દશ દિશારૂપી દશ ભુજાઓ દશે દિશા તરફ દેલાયલી છે; તે ભુજાઓમાં વિવિધ આયુધરૂપે વિવિધ શક્તિઓ શોભે છે; પગનીચે શત્રુ કચરાઇ પડ્યા છે. એ મૂર્તિ હવે જોઇશ નહિ—આજે જોઇશ નહિ—કાલે પણ જોઇ શકીશ નહિ—કાલપ્રવાહને પાર ઉતર્યા વિના જોઇ શકીશ નહિ—પરંતુ એક દિવસ જરૂર દેખીશ—દશ ભુજાવાળી, નાના આયુધધારિણી, શત્રુમર્દિની, વીરેન્દ્રવાહિની, જમણી બાજુએ ભાગ્યરૂપિણી લક્ષ્મી, અને ડાબી બાજુએ વાણી, વિદ્યા અને વિજ્ઞાનમયી સાક્ષાત્ સરસ્વતીવાળી જળરૂપી કાર્તિકેય અને કાર્યસિદ્ધિરૂપી ગણેશના સંગવાળી ભારત માતાની સુવર્ણમયી પ્રતિમા મેં તે કાલપ્રવાહમાં ફરીથી જોઇ.

પુણ્ય ક્યાંથી મળ્યાં તે કહી શકતો નથી,—પરંતુ મેં તે પ્રતિમાના ચરણે પુષ્પાંગલિ સમર્પી—અને બોલ્યો; “હે સર્વ મંગલદાયિની ! હે કલ્યાણિ ! હે સર્વાર્થ-સાધિકે ! અસંખ્ય સંતાનપાલિકે ! ધર્મ અર્થ અને કર્મફલરૂપ સુખ-દુઃખને આપનારી માતા ! મારી પુષ્પાંગલિ ગ્રહણ કર. આ ભક્તિ, પ્રીતિ, વ્રત્તિ, શક્તિ આદિક પુષ્પો દાયમાં લઇને તારા ચરણકમળમાં પુષ્પાંગલિ સમર્પું છું; હું આ અનન્ત જલરાશિમાંથી નીકળીને, આ વિશ્વમેહિની મૂર્તિ જગત્ સમીપ એકત્ર પ્રકટાવ. આવ, માતા ! ઘેર આવ—અમે ૩૩ કોટિ સંતાનો એકત્ર યજ્ઞને, ઐકી-વખતે, ૧૬ કોટિ હાથ જોડીને; તારાં ચરણકમળની પૂજા કરીશું. ૩૩ કરોડ મુખથી “માતઃ ! જનનિ ! અખિકે ! ધાત્રિ ! ધરિત્રિ ! ધનધાન્યદાયિકે ! નગાકેશોભિનિ, નગેન્દ્રઆલિકે ! શરતસુંદરિ ! ચારુપૂર્ણચંદ્રમાલિકે !” એમ પોકારીશું. હે સિન્ધુસેવિતે, સિન્ધુપૂજિતે, સિન્ધુમથનકારિણિ ! શત્રુઓનો વધ કરવા માટે દશ ભુજાઓમાં દશ આયુધ ધારણ કરનારી ! અનન્ત શ્રીસંપન્ન, અનન્તકાલ-રચાયિની ! હે અવંત શક્તિપ્રદાયિનિ ! તારાં સંતાનોને શક્તિ આપ ! હે મા ! અમે તને શું કહીને

બોલાવીએ ? આ તેત્રીસ કોટિ શિર તારા ચરણકમળ ઉપર ધરીશું—આ તેત્રીસ કોટિ કંઠે તારું નામ લખને હુંકાર કરીશું. આ તેત્રીસ કોટિ દેહની તારે માટે આહુતિ આપીશું. જો ન કરી શકીશું તો આ ૬૬ કોટિ ચક્ષુમાંથી તારે માટે આંધ્રુ વહેવડાવીશું. આવો મા, ધરમાં આવો—જેનાં ૩૩ કોટિ સંતાન—તેને ચિન્તા શાની ? ”

જોત જોતામાં આ પ્રતિમા તે અનન્ત કાલમુદ્રમાં ડૂબી ગઈ—ફરીથી જોષ શક્યો નહિ. તે તરંગપૂર્ણ જળરાશિ અધકારથી વ્યાપ્ત થઈ ગયો, જળકલ્લોલમાં સમસ્ત જગત ડૂબી ગયું, એટલે હું હાથ જોડીને, મજબૂત નેત્રે, પોકારવા લાગ્યો; “ઉઠ મા ! સુવર્ણમયી ભારતભૂમિ ! ઉઠ ! હવે અમે સુસંતાન યજ્ઞશું, સત્પથે ચાલીશું, તારું નામ રાખીશું. ઉઠ મા, દેવતાઓની કૃપાપાત્ર દેવિ ! હવે અમે અમારી જાતને ભૂલી જઈશું, બંધુપ્રેમી બનીશું, પરહિત સાધીશું,—અધર્મ, આલસ્ય અને વિષયસેવન ત્યાગ કરીશું. ઉઠ મા ! એકલો રડી રહ્યો છું, રડતાં રડતાં આખો ફરી ગઈ છે. મા ! ઉઠ, ઉઠ માતા, ભારતજનનિ !

માતા ઉઠી નહિ. ઉઠે નહિ શા માટે આવો સર્વ બંધુઓ ! આપણે આ અધકારમય કાલ—પ્રવાહમાં ભુસ્કો મારીએ. ચાલો, આપણે ૬૬ કોટિ ભુજાઓવડે એ પ્રતિમા ઉઠાવીને, તેત્રીસ કોટિ મસ્તક ઉપર ચઢાવીને ઘેરે લઈ ચાલીએ. આવો, અધકાર છે તો શું થયું ? શો ભય છે ? આ નક્ષત્રો જે વયમાં વયમાં ઉગે છે અને ઝંખકારા મારીને અદૃશ્ય થાય છે, તે આપણને માર્ગ બતાવશે. ચાલો, ચાલો, અસખ્ય હસ્તપ્રહારથી એ કાળમુદ્રના જળને ઉછાળતા ઉછાળતા, વલોવતા વલોવતા, ડહોળી નાખીને તરી જઈએ અને માતાની સુવર્ણપ્રતિમા મસ્તક ઉપર રાખી લઈ આવીએ. ભય શો ? ન બનશે તો ડૂબી મરીશું, માતા વિના આ જીવનનું કામ પશુ શું છે ? આવો, પ્રતિમા ઉઠાવી લાવીએ. પૂજની મોટી ધામધમ મયશે. દેષરૂપી બકરાને સત્કીર્તિરૂપી ખડ્ગથી છેદીને માતાને બલિ ચઢાવીશું. નોખત વગાડનારા અનેક પૂર્વજો નોખતના ગંભીર નાદથી ભારતનાં યશોગાન ગજવી આકાશ કપાવી મૂકશે. અનેક ઢોલ, કાંસાં, પખાવ વગેરે ભારતના જયનાદ ફેલાવશે અને અનેક શરણાધરો પોતાના સરવડે માતાનો મહિમા વિસ્તારશે. પૂજની મોટી ધૂમ મયશે. અનેક પ્લાઝ્મો, પડિતો લાકુના લોભથી ભારતપૂજમાં સામેલ થઈને પતરાળાં મંડાવશે—અનેક દેશી વિદેશી સજ્જનો—ઉચ્ચ નીચ સઘળા—આવીને માતાના ચરણમાં મસ્તક નમાવશે. કેટલાંએ દીન દુઃખીઓ પ્રસાદ પામીને પેટ ભરશે. અનેક નર્તકીઓ નૃત્ય કરશે, ગાયકો મંગળ ગાશે, અને કરોડો ભક્ત પોકારશે—મા ! મા ! મા !

જય જય જય જય જગદાત્રી, જય જય જય હિંદ જગદાત્રી;

જય જય જય સુખદા અનન્દા, જય જય જય વરદા શર્મદા.

નયનભરી નિરખું હો રે,—પ્રીતમ પ્યારા.
 પ્રાણુ ધન ખોયું મારું, મેળખું વિધિએ પ્યારું;
 ફળ મનેમ્હાઓ ચારુ રે,—પ્રીતમ પ્યારા.
 મળે ન માણેક મોતી-પહેરું હાર હૈયે રહેતી;
 ફૂલ નહિ કેશ યંયું શાથી રે,—પ્રીતમ પ્યારા.
 સુજી હોત ન નારી વેશે, પ્રિય સંગ દેશો દેશે;
 રહેત ફરતી હરનિશે રે,—પ્રીતમ પ્યારા.
 ધાતા આપનું ચિંતન, દગ દોડે વૃંદાવન;
 વિસરું વેણી-અધન રે,—પ્રીતમ પ્યારા.
 જપને રસોડા વિષે, યુજી ગાતા ધૂમ મિષે;
 જાનું રોતી હું અતિશે રે,—પ્રીતમ પ્યારા.

પરંતુ યુજરાતી લાખામાં આવેજ એક બીજો મોહમંત્ર સાંભળવાને મનમાં ઘણી અભિલાષા રહેલી છે. ન્યારે આ ગાન પ્રથમ કર્ણાતુસિ પામે એવી રીતે સાંભળ્યું ન્યારે મનમાં આવ્યું કે આ નીલ-આકાશતલે એક સાધારણ પંખી બનીને આ ગીત ગાઉં. મનમાં ચયું કે તે અદ્ભુત કલ્પનાકુસળ કવિની પ્રતિ-અંસીમાં એજ સ્વર ફૂડું-વાદળાઓની હિપર જે શબ્દશ્રવ્ય અદસ્ય વાયુમક છે, જે સ્થળેથી પૃથ્વી દેખી શકાતી નથી તે સ્થળે બેસીને પેલી મોરલીમાં એકતિ એજ ગીત ગાઉં-એ ગીત કદી જૂલી શક્યો નથી, બૂલી શકીશ પણ નહિ.

“આવો આવો આવો આવો રે, પ્રીતમ પ્યારા.”

લોકાના મનમાં શું હશે તે હું કહી શકતો નથી, પરંતુ કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી^૧ ઇન્દ્રિયનૃસિમાં કંઈ પણ સુખ હોય એ સમજી શકતા નથી. જે પશુને ઇન્દ્રિયનૃસિને માટે પરસંદર્શનની આકાંક્ષા હોય તેણે કમલાકાન્ત ચર્માની દ્વૈતર-મુક્તાવલિ રદી પણ વાચવા બેસવું નહિ. હું વિલાસપ્રિય માણસના મુખમાંથી નીકળતા—

“આવો આવો આવો આવો રે, પ્રીતમ પ્યારા.”

એ ચરણને સમજી શકતો નથી; પરંતુ એટલું સમજી શકાય છે કે, મનુષ્યે મનુષ્યને માટે જન્મ લીધો છે-એક હૃદય અન્યના હૃદયને માટેજ ધગાયું છે-તે હૃદયે હૃદયનું આસિંગન, હૃદયે હૃદયનું મિલન એજ મનુષ્યજીવનનું સુખ છે. અન્ય હૃદયની કામના એજ આ જન્મમાં મનુષ્યહૃદયની તૃષ્ણા હોય છે. મનુષ્યહૃદય નિરંતર બીજા હૃદયને પોત્રારે છે કે “આવો આવો આવો રે, પ્રીતમ પ્યારા.” નાની નાની સવળી પ્રતિજ્ઞાઓ હેતુ શરીરરક્ષાનો છે. અને મહાન પ્રતિજ્ઞાઓ વિદેશ “આવો રે પ્રીતમ પ્યારા” એ છે; તમે નોકરી કરો છો પેટને માટે; ધરાની આકાંક્ષા રાખો છો, અન્યની પ્રીતિ સંપાદન કરવાને; જનસમાજના હૃદયને તમારા હૃદય, સાથે મેળવી લેવાને માટે તમે જે પરાપકાર

+ વાચકે ગીતની સાથે મેળવી જોવું.

કરો છો. તે પારકાના હૃદયનું દુઃખ પોતાના હૃદયમાં અનુભવો છો તેજ કામચૂંથી. તમે જે ક્રોધ કરો છો તેનું કારણ તમારે મનગમતું કામ ન થયું હોય, હૃદય હૃદય સાથે બળ્યું ન હોય તેજ છે. સર્વત્ર એજ રવ સહજાય છે કે, “આવો રે પ્રીતમ પ્યારા.”

સર્વ કર્મોત્તેજા મૂળ મત્ર એજ છે કે, “આવો રે પ્રીતમ પ્યારા” જડ જગતનો નિયમ આકર્ષણ કરવાનો છે. મોટા ગ્રહ ઉપગ્રહને બોલાવે છે “આવો રે પ્રીતમ પ્યારા.” સૂર્ય મોટા ગ્રહને બોલાવે છે કે, “આવો રે પ્રીતમ પ્યારા.” એક જગત બીજા જગતને પોકારે છે કે, “આવો રે પ્રીતમ પ્યારા.” અને પરમાણુ પરમાણુને નિરતર બોલાવે છે કે, “આવો રે પ્રીતમ પ્યારા.” આ પ્રમાણે તમામ જગતિ ગ્રહ, ઉપગ્રહ, ધૂમકેતુ સંઘજાળ આ મોહમત્રથી બધાંધને ધ્રુમતા ફરે છે. પ્રકૃતિ પુનઃ ને કહે છે કે “આવો રે પ્રીતમ પ્યારા.” જગતનો આવશ્યકાન્ત ગભીર ધ્વનિ “આવો રે પ્રીતમ પ્યારા” એજ છે કમલાકાન્તનો પ્રીતમ શુ આવો?

“પાયરૂ પાલવ અરધો, બહાલા આસને પધારો.”

આ ઘાસપાનથી છનાયલા કટક આદિથી વિકટ સસાર અરણ્યમાં, હે મનના માન્યા ! તમને ધીજી કયું આગન આપું ? મારા આ હૃદયપટના અર્ધા ભાગ ઉપર વિરામો આ કાંટાકાકરામાં તમને આસન આપવા માટે હું મારી કાપાને અનાચ્છાદિત કરું છું. મારા પાલવ ઉપર બેસો ! હે મિલિત ! જેનાવડે મારી લજ્જાની તથા માનની રક્ષા થાય છે, અને જે મારા શરીરની રોહા છે તે અર્ધા ભાગને તમે પણ ગ્રહણ કરો. અર્ધા પાલવ ઉપર બેસો હે પારકાના હૃદય ! હે મુન્દર ! હે મનોરંજન ! હે સુખદ ! પામે આવો હું તમારી સાથે સહગન થઈશ. દૂર ન બેસો—આ મારા શરીર સહગન અર્ધા અચળ-પાનવ ઉપર બેસો. હે કમલાકાન્ત ! હે દુર્વિનીત ! (અમર્ય) હે બાળબલ્લચારી ! તું આ ઉપગ્રહી શાન્તિપુરની ખેરવાળી સાડીના પાલવનો અર્ધો ભાગ સમજીશ નહિ. તું જે અર્ધા પાલવ ઉપર બેસીશ તેનો વણનાર હજમુધી જન્મ્યોજ નથી મનનું નગનપણું જાનવસ્ત્રથી દકયું છે અર્ધા વસ્ત્રથી તારૂં હૃદય આચ્છાદિત કર અને બાકીના અર્ધા ઉપર મનના માન્યાને બેસાડું મૂર્ખ છે, તોપણ જે દ્રાષ્ટ તાગ કરતાં પણ મૂર્ખશિરોમણિ હોય તેને કહે—

“આવો આવો આવો આવો રે, પ્રીતમ પ્યારા.”

પાયરૂ પાલવ અરધો,
બહાલા આસને પધારો.”

x

x

x

x

+

“નયન ભરી નિગૂં દો રે !”

દ્રાષ્ટએ કદી પણ જોયું છે ? તે પુષ્કળ ધન મેળવ્યું છે, પણ દ્રાષ્ટ દિવસે નયન ભરીને આત્મધન જોઈ શક્યો છે ? તે થઈ મેળવવાને માટે જીવંતો મહેનત કરી છે, પરંતુ કયે દિવસે તારાં નેત્ર આત્મનયન નિરૂપીને તૃપ્ત થયાં છે ? રૂપની તૃષ્ણામાં

તે આખું જીવન વિતાડી દીધું છે—ન્યા પુષ્પો ખીલે છે, ફોજો જુલે છે, પખીઓ હોડે છે, વાદળો ઘેરાય છે, ગિરિશૃંગ ઉપમે છે, નદીઓ વહે છે અને ઝરણાઓ ઝરે છે; તે સ્થળે તું રૂપની સોષમાં ભટક્યો છે? ને સ્થળે બાળક પોતાનું 'પ્રસન્નતાભર્યું' વદનકમળ હલાવીને દસે છે, ને સ્થળે સુવતી લગતી શરમાતી વાંકીચૂકી શકિત મને જાય છે, જ્યાં ભરણુવાનીથી પૂર્ણરૂપે ખીલેલી પ્રૌઢ મધ્યાન્હ પથિનીની પેઠે જરા પણ મંકાવ સિવાય રૂપનો ખહાર પ્રકટાવે છે, ત્યાં તું રૂપની સોષમાં ભટક્યો છે; પણ કદીએ નયન ભરીને રૂપ જોયું છે? શું તું જોતો નથી કે કુસુમ જોતજોતામાં કરમાઈ જાય છે, ફળ જોતજોતામાં પાકી જાય છે, ખરી પડે છે, ઉતરી જાય છે અને સડી જાય છે; પંખીઓ ઉડી જાય છે, વાદળો વિખરાઈ જાય છે, પર્વત ધુમ-સથી ઢંકાઈ જાય છે, નદી સુકાઈ જાય છે, ચંદ્ર અસ્ત પામી જાય છે, નક્ષત્ર લુપ્ત થઈ જાય છે, અને બાળકોનું હાર્ય રોગ હરી લે છે!

આ સંસારનું કમજાગ્ય છે, કાંઈ કાંઈને નયન ભરીને જોઈ શકતું નથી, અથવા એ સંસારનું મૌભાગ્ય છે કે કાંઈ કંઈ પણ નયન ભરીને જોઈ શકતું નથી. ગતિ એજ સંસારનું સ્વપ્ન છે, ચંચલતા એજ સંસારનું મૌદર્ય છે. નયન તૃપ્તિ પામતા નથી. તૃપ્ત નયન અમને મળી શકતાંજ નથી. મળત તો સંસાર દુઃખમય ખની જાત, પરિતૃપ્તિરૂપી રાક્ષસી અમારાં સઘળાં સુખોનો ત્રાસ કરત. ને કારીગરે આ પરિવર્તનશીલ સંસાર અને આ અતૃપ્ત નયન મરજ્યાં છે, તેની કારીગરીની કારીગરી “નયનભરી નિરખું હો રે” એ વાસના છે. જગત પરિવર્તનશીલ છે. નયન પણ અતૃપ્ત છે, અને તે છતાં વાસના એવી કે,—

“નયન ભરી નિરખું હો રે!”

હે રૂપ! હે બાહ્ય મૌદર્ય! હે અન્ન-પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ ધરાવનાર! પામે આવ, નયન ભરીને તને જોઈ. દૂર બેસવાથી દેખી શકાશે નહિ; કારણ કે જોવાનું દેવળ આખોથીજ ખનતું નથી. સંસ્પર્શ અથવા પાસે આવ્યા સિવાય મનની વિદ્યુત વહેતી નથી. અમે તમામ શરીરના સંબંધમાં જોતા આવ્યા છીએ. એક મનમાંથી બીજા મનમાં વિદ્યુત દોડે છે ત્યારે નયન ભરાય છે. હાય! દેવી રીતે નયન તૃપ્ત થયો? નયનમાં તો પશક છે!

“પ્રાણુ ધન જોયું મારું, મેળખું, વિધિએ પ્યારું, ફળી પ્રમ્જા અનેક દિવમે રે”

મને કદી કદી વિચાર આવ્યા ઠરે છે કે વિધાતાએ કેવળ દુઃખનું માપ કાઢવાને માટેજ દયા કરીને દિવમ સરજ્યો છે; નહિ તો કાળ અપરિમિત હોવાથી મનુષ્યનું દુઃખ પણ અપરિમિત યાત. હમણાં આપણે કહી શકીએ છીએ કે હું બે દિવમ, બે માસ કે બે વરસથી દુઃખ જોગતું છું; પરન્તુ જો રાતદિવમનો ફેરફાર ન થતો હોત તો કાળનો માર્ગ ચિન્દરહિત યાત અને તેથી લોકો એમ જાણત કે હું અનન્ત કાળથી દુઃખ જોગતો આવ્યો છું; આશાને તેની પામે ઉભા રહેવાનું સમાન

મળી શકત નહિ. ક્રોધ એવો વિચાર કરી શકત નહિ કે આટલા દિવસ પછી મારાં દુઃખોનો અંત આવશે. ઝાડપાન વિનાના વિશાળ વેરાન પ્રદેશમાંના માર્ગની પેઠે જીવન-પથ કાપવો દુષ્કર થઈ પડત. જીવનયાત્રા ઘોર દુઃખનું કારણ બની જત. એટલા માટે આ વિશાળ જંગલના કેન્દ્રસ્વરૂપ સૂર્યનો માર્ગ આપણા દુઃખનો પરિ-માણ્ય-દંડ છે. દિવસગણના કરવામાં સુખ છે. સુખ હોવાથીજ દુઃખી માણસો દિવસ ગણતા રહે છે. દિવસગણના એજ દુઃખનો વિનોદ છે; પરંતુ એવા દુઃખીઆરાઓ પણ છે કે જેઓ દિવસ ગણતા નથી, દિવસ ગણવાથી તેમના જીવને આનંદ મળતો નથી. પૃથ્વી ઉપર ભૂસ્ત્રી જન્મ લેનાર હું કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી શામાટે દિવસ ગણું? મને સુખ નથી, આશા નથી, ઉદ્દેશ નથી કે કામના પણ નથી. આ સંસાર-સાગરમાં હું એક તરતા તરણા જેવો છું, સંસારરૂપી ઝંઝાવાતમાં ઉડતી ધૂળની રજા છું, સંસાર-અરણ્યમાં એક નિષ્કળ વૃક્ષ છું, સંસારાકાશમાં જળથન્ય મેઘ છું; તો પછી હું શામાટે ગણું?

ગણીશ. મને એક દુઃખ, એક મંતાપ, એક વિશ્વાસ છે. હું ૬૦ સં ૧૨૦૩ થી દિવસ ગણું છું. જે દિવસથી અંગાળામાંથી હિન્દુ નામ લુપ્ત થયું છે, તેજ દિવસથી હું દિવસ ગણું છું. હાય! કેટલાક દિવસ ગણીશ? દિવસ ગણતાં ગણતાં માસ થાય છે, માસ ગણતાં ગણતાં વર્ષ થાય છે, વર્ષ ગણતાં ગણતાં સૈકા થાય છે, સૈકા પણ સાત વખત ગણી નાખ્યા.

અનેક દિવસો મનની ધ્રુવ ક્યાં ફળી? વિધાતાએ પ્રાણધન ક્યાં મેળવી આપ્યું? જે આહું છું તે ક્યાં મળ્યું છે? મનુષ્યત્વ ક્યાં પ્રાપ્ત થયું છે? રાષ્ટ્રીય ભાવના ક્યાં પ્રાપ્ત થઈ છે? ઐક્ય ક્યાં છે? વિદ્યા ક્યાં છે? ગૌરવ ક્યાં છે? શ્રીદર્શ ક્યાં છે? ભદ્ર નારાયણ ક્યાં છે? હલાયુદ્ધ ક્યાં છે? લક્ષ્મણસેન ક્યાં છે? શું એ હવે નહિ ગળશે? હાય! સૌને ધ્રુવિત મળે છે, કમલાકાન્તને નહિ મળશે?

“મળે ન માણેક મોતી- પહેરે દાર હૈયે સોતી:”

વિધાતાએ જગતને જડ પદાર્થમય શામાટે બનાવ્યું છે? રૂપ જડ પદાર્થ શા માટે? સપળા અશરીરી શા માટે ન થયા? તેમ યાત તો હલ્ય હલ્ય સાથે કેવી રીતે મળી શકત? જે રૂપને માટે શરીરની જરૂર હતી તો વિધાતાએ તમારું અને મારું શરીર એકજ શામાટે ન બનાવ્યું? તેમ યાત તો પછી વિયોગ યર્ષ શકતજ નહિ. હવે શું આપણાં શરીર એક ન બની શકે? મારાં શરીરમાં એટલું સ્થાન છે-તેમાં ક્રોધ પણ રથળે શું હું તમને નહિ રાખી શકું? તમને ગળે વડગારીને હલ્યપર ઝુલાવી શકું નહિ! હાય! તમે માણેક નથી, મોતી પણ નથી, કે દાર કરીને ગળે પહેરું? અરે ભારતભૂમિ! તુંજ માણેક મોતી શામાટે ન બની? તારો દાર બન્યાનીને હું તને કંઈ શામાટે ન ધરી શકો? જે તને કંઠમાં ધારણ કરત, તે મુસલમાનો ન્યાસુધી મારી છાતીમાં હાત ન મારત ત્યાંસુધી તેની પદરજ તારો રપર્ષ કરી

શકત નહિ. તને સુવર્ણના આસનમાં બેસાડીને (મઢાવીને) હૃદયપર ઝુલાવી દેશે દેશમાં બતાવત. યુરોપ, અમેરિકા, મિસર અને ચીન જોઇ શકત કે તું મારું કેવું ઉત્કૃષ્ટ રત્ન છે?

“ સૃષ્ટ હોત ન નારી વેશે, પ્રિય સંગ દેશે દેશે,

રહેત ફરતી હરનિશે રે; પ્રીતમ પ્યારા.”

પ્રથમ આવાહન,—“ આવો આવો આવો આવો, પ્રીતમ પ્યારા.”

પછી સ્વાગત,—“ પાથરું પાલવ અરધો, વઢાલા આસને પધારો.”

પછી ભોગ,—“ નયન ભરી નિરખું હો રે. પ્રીતમ પ્યારા.”

હવે સુખભોગ કાળે દુઃખની સ્મૃતિ ઘષ્ટ આવે છે,—

“ પ્રાણ ધન ખોયું મારું, મેળવું વિધિએ પ્યારું,

ફળી ધન્ય અનેક દિવસે રે. પ્રીતમ પ્યારા.”

સુખ બે પ્રકારનાં છે, સંપૂર્ણ અને અપૂર્ણ. અપૂર્ણ સુખ જોવાં કે,—

“ મળે ન માણેક મોતી, પહેરું હાર હૈયે રહોતી.”

એ પછી સંપૂર્ણ સુખ જોમ કે,—

“ સૃષ્ટ હોત ન નારી વેશે, પ્રિય સંગ દેશે દેશે,

રહેત ફરતી હરનિશે રે. પ્રીતમ પ્યારા.”

સંપૂર્ણ સુખનું, અસંખ્ય સુખનું લક્ષણ શારીરિક ચાયત્ય અને માનસિક અસ્થિરતા છે. એ સુખ ક્યાં રાખું? લઇને શું કરું? હું ક્યાં જાઉં? એ સુખનો ભાર ઉપાડીને ક્યાં ફેંકું? ઉપાડીને સુખનો બોળને લઇને હું દેશે દેશ ફરીશ; એ સુખને એક સ્થળે પકડી રખાવું નથી; જ્યાં જ્યાં પૃથ્વીઉપર સ્થાન છે ત્યાં ત્યાં એ સુખ લઇને જઇશ.

આ જગત-સંભારને એ સુખથી ભરી દઇશ. સંસારને એ સુખના સાગરમાં તરાવીશ; એક મેરુથી બીજા મેરુ સુધી સુખના તરંગ નચાવીશ; હું પોતે ફૂલપત્ર મારતો મારતો, તરંગ તરંગ, તેમાં ફોડીશ; પરન્તુ એ સુખમાં કમલાકાન્તનો અધિકાર નથી.—એ સુખમાં બંગાળીનો અધિકાર નથી. સુખની વાતમાત્રમાં પણ બંગાળીનો અધિકાર નથી. ગોપીઓનું દુઃખ એ હતું કે વિધાતાએ તેમને સ્ત્રી શામાટે ધડી? અમારું દુઃખ એ છે કે વિધાતાએ અમને સ્ત્રી શામાટે ન ધડી?—જો તેમ ચાત તો આ સુખ કોઇને બતાવવું પડત નહિ.

સુખની વાતમાં બંગાળીઓનો અધિકાર નથી; પરન્તુ દુઃખમાં છે. આર્તનાદ કેટલો ગંભીર, કેટલો હૃદયવિહારક શું ન હોય, તે બંગાળીઓની મર્યાદિત છે—અને દુઃખનો પોષાર ક્યાં નથી હોતો? તરતનાં જન્મેલાં પક્ષીના બચ્ચાંથી માંડીને મહા-દેવના નગારાના ધ્વનિ સુધીના સઘળા અવાજો આર્તનાદજ છે. સંપૂર્ણ સુખમાં સુખી રહેનાર પણ સુખના વખતમાં પહેલાંના દુઃખનું સ્મરણ કરીને દુઃખના પોષાર કરે

છે નહિ તો પછી સુખની અપૂર્ણતા ક્યાથી ? દુઃખની સ્મૃતિ વિના સુખમાં સપૂર્ણતા ક્યાથી ? સુખ પણ દુઃખમય છે

“ યાતાં આપતુ ચિતન, દગ દોડે વૃદાવન, વિસર વેણી—મધન રે—પ્રીતમ પ્યારા
આ ઉક્તિ સુખ-દુઃખની સીમા-રેખા છે જેઓ ગત સુખોની સ્મૃતિ તાણ ચતા તે સુખોતુ દર્શન હમણા પણ પામી શકે છે, તેઓ આજે પણ સુખી છે—તેમનું સુખ જડમૂળથી નષ્ટ થયું નથી તેનો પ્રીતમ, તેનો પ્રિય, તેનો મનમાન્યો આલ્યો ગયો છે પરન્તુ તેનું વૃદાવન છે—ચાહે તો તે, તે સુખભૂમિ તરફ નજર નાખી શકે છે જેનું સુખ ગયું છે—સુખની આખી પણ અદૃષ્ટ થઇ છે—પ્રીતમ ગયો છે, વૃદાવન પણ ગયું છે, આખીને જેવાનું કાંઈ પણ સ્થાન રહ્યું નથી—તે દુઃખી છે, અપાર દુઃખમાં દૂમેન છે રિધવા યુવતીને અતિ કાળજીપૂર્વક સાચવી રખાયલી મૃત પતિની પાદુમ ખોવાઈ જતા જે દુઃખ થાય છે તેવાજ દુઃખે તે પણ દુઃખિત થાય છે

મારા આ બગદેશના સુખની સ્મૃતિ છે, પરન્તુ દર્શન ક્યા છે ? દેવપાલદેવ, લક્ષ્મણસેન, જયદેવ, શ્રીહર્ષ, પ્રયાગ સુધી વિસ્તાર પામેનું રાજ્ય, ભારતના અધી-શ્વરના નામ, અને ગૌડ રીતિ એ સઘળાની સ્મૃતિ છે, પરન્તુ દર્શન ક્યા છે ? સુખની યાદ આવે છે, પણ જેવું ક્યા દિશા તરફ ? તે ગૌડ ક્યાં છે ? હમણાં તેના યવન પદ્દંતિત ભ્રાવશેષ માત્ર રહેલા છે આર્ય રાજધાનીનું ચિન્હ ક્યાં છે ? આર્ય ખતિનો ઇતિહાસ ક્યાં છે ? જીવનચરિત્ર ક્યાં છે ? કીર્તિ ક્યાં છે ? કીર્તિસ્તંભ ક્યાં છે ? સમરક્ષેત્ર ક્યાં છે ? સુખ ગયા સુખનાં ચિન્હ પણ ગયા પ્રાણવલ્લભ ગયા, વૃદાવન પણ ગયું—હવે હું ક્યા તરફ જોઉં ?

જેવા લાયક હવે એક સ્થાન રહ્યું છે—સ્મશાનભૂમિ—નવદીપ * એજ ઢેકણે સત્તર યવનોએ બગાડાને પરાજય કર્યો બગમાતાને પરાજય કર્યો બગમાતાને એમ થયું કે હવે હું એ સ્મશાનભૂમિ તરફ જ જાઉં હજી પણ જોઉં છું તો એ નાનકડા ગામની આસપાસ મધુર કનકત નિનાદ કરતી ભાગીરથી વહી રહી છે ત્યારે હું ગગાને સંબોધન કરીને પૂછું છું કે તું તો છે પણ અમારી રાજવંશી ક્યાં ગઈ ? તું જેના પગ ઘોલી તે અમારી માતા ક્યા છે ? તું જેની આસપાસ જાત કરતી હતી તે આનંદમૂર્તિ માતા ક્યા છે ? તું જેને માટે સિંહલ, બાલિના ટાપુ અરબસ્તાન અને સુમાત્રાથી તારી છાતીપર ધારણ કરીને દોલતના ઢગલે ઢગલા વહી લાવતી તે ધનેશ્વરી આજે ક્યા છે ? તું જેના રૂપની માત્ર છાયા ધારણ કરીને સ્વ

* પદરમા શતકમાં અને ત્યાર પહેલાં નવદીપ (નદિયા) ધણજ સમૃદ્ધિશાળી નગર હતું આખા ભરતખંડને માટે તે વિદ્યાનું મુખ્ય કેન્દ્ર હતું નવદીપના વિશ્વ વિદ્યાલયની પદવિવાળા પડિતો સર્વત્ર જ્ઞાન પામતા હતા શ્રીચૈતન્ય અથવા ગૌરાંગ પ્રજનું એ જન્મસ્થાન છે

રૂપવતી દેખાતી હતી તે અનંત મૈદિયંશાલિની ક્યાં છે ? તું જેની રૂઝની પ્રસાદી લઇને તારા સ્વચ્છ વસત્યલ હેપર પુષ્પમાલા ધારણ કરતી, તે પુષ્પાભરણ માતા ક્યાં ગઇ ? એ રૂપ, એ ઐશ્વર્ય તું ક્યાં ખેંચી લઇ ગઇ ? વિશ્વાસવાતિનિ ! તું શું તારા મધુર કલકલ 'જ્વનિથી મારા મનને મોહિત કરીને મને પટાવી કઢાડવા માગે છે ? ઠીક, હવે હું સમજ્યો. તારા અગાધ ઉંડાણમાં યવન લોહિતાના ભયથી ડરીને એ અમારી રાજલક્ષ્મી ડૂબકી મારીને અંદર પેસી ગઇ; કુપુત્ર સંતાનોનું મોં જોઇશ નહિ એવો સંકેત કરીને તારા જલરાશિમાં સમાઈ ગઇ. હું તે દિવસને યાદ કરી કરીને અશ્રુપાત કરું છું. હું માનસનેત્રે જોઇ શકું છું કે ઝગઝગતા ભાવા ઉંચા કરીને, ઘોડાના પગની પડખીઓના અવાજથી રાત્રિની શાંતિના ભંગ કરીને યવન સેના નવદ્રીપ તરફ ચાલી આવે છે. પોતાનો સમય ભરાઇ ચૂક્યો જાણીને બે ગંદેશની લક્ષ્મી નવદ્રીપમાંથી અતર્ધાન થઇ ગઇ. એકાએક આકાશમાં અંધકાર વ્યાપી ગયો. રાજપ્રાસાદનું સુવર્ણશિખર વટી પડ્યું. વટેમાર્ગીઓ ભયભીન થઇને રસ્તામાંથી નાસી ગયા. નાગરિકોના અલંકાર નીકળી પડ્યા. કુંજ પક્ષીઓ ચૂપ થઇ ગયા. ગૃહમથૂરનો અડધો ઉચ્ચારેલો કેદારવ તેના કંઠમાંજ રૂંધાઇ ગયો. બાકીનો અડધો નીકળ્યોજ નહિ. ખરે બયોરે મધ્યરાત્રિ યઈ ગઈ. ચૌટાની દીપમાળા જુઝાઇ ગઇ, મદિરોના શંખનાદ બંધ થયા. પંડિતોના મુખમાંથી અશુદ્ધ મંત્રો નીકળવા લાગ્યા. શાલિગ્રામ સિંહાસન ઉપરથી ગમડી પડ્યા. યુવાનેનું બળ એકદમ ટીણુ થઈ ગયું. યુવતીઓને એકાએક વૈધવ્યની શંકા પડવા લાગી. બાળકો કેઇ પણ જાતના વ્યાધિ વગર માતાના બોળામાં સૂઇને મરી જવા લાગ્યાં. અંધકાર વધારે ને વધારે પ્રગટ થઇને દિશાઓમાં ફેલાવા લાગ્યો. આકાશ, પ્રાસાદ, રાજમહેલ, રાજમાર્ગ, દેવમંદિર, બજાર સર્વ ધન અંધકારથી ઢંકાઇ ગયાં. કેવળ અંધકાર સર્વત્ર વ્યાપી ગયો. સઘળા પદાર્થો એ અંધકારને લીધે અદૃશ્ય થઇ ગયા. હું મારી આંખે અત્યારે બધું જોઇ શકું છું. આકાશમાં ગંભીર વાદળ ઘેરાયું છે, અને નદીના ઘાટ ઉપરથી રાજલક્ષ્મી નદીમાં પ્રવેશ કરે છે. હોલવાઇ જતા દીવાની માફક અંધકારની અંદર ધીમે ધીમે એ તેજેરાશિ વિલીન થઇ જાય છે. જો ગંગાના અગાધ ઉંડાણમાં ડૂબી ન ગઇ હોય તો આપણા દેશની લક્ષ્મી ખીજે ક્યાં જાય ?

વિલાડી

હું શયનગૃહમાં પલંગ ઉપર હાથમાં હુકો લઇને ઝાંઝા ખાતો હતો. એક નાનો સરખો દીવો ઝાંઝા પ્રકાશ ફેલાવી રહ્યો હતો. દિવાલ ઉપર ચંચળ છાયા પ્રેતવત્ નાચી રહી હતી. રસોઇ તૈયાર થઈ ન હતી, તેથી હાથમાં હુકો લઇને આંખો બંધ કરીને હું વિચાર કરવા લાગ્યો, કે જો હું નેપોલિયન હોત તો વૉટર્સ જિતી શકત કે નહિ ? એટલામાં એક ઝીણો સૂર સાંભળ્યો, “ મિયાંઈ ! ”

આંખ ઉપાડીને જોયું, એકાએક કંઈ સમજામાં આવ્યું નહિ. પ્રથમ લાગ્યું કે, વેલિંગ્ટન એકાએક મિલાડીનું રૂપ ધારણ કરીને મારી પાસે અરીણ મારવાને આવ્યો છે. પહેલાં તો પત્થરના જેવા સખત થઇને કહેવા ધાર્યું કે, ડ્યુક સાહેબ ! તમને અત્યાર પહેલાં યોગ્ય પુરસ્કાર અપાઇ ચૂક્યો છે. હવે વધારે બધેલા આપી શકાશે નહિ. વળી અતિલોભ સારો નથી. ડ્યુક બોલ્યા, “ મિયાંઈ ! ”

એટલે મેં આંખો ફાડીને સારી પેઠે જોયું, તો વેલિંગ્ટન ન હતો. એક નાની બિલાડી હતી. પ્રસન્ન મારે માટે જે દૂધ મૂકી ગઇ હતી, તેને નિઃશેષ કરીને તેણે ઉદરસાત્ કરી દીધું હતું. હું તે સમયે વૉટર્સના મેદાનમાં વ્યૂહરચના કરવામાં રોકાયેલો હતો એટલે કંઈ જોવામાં આવ્યું નહિ. હમણાં આ માર્જારેસુંદરી દુગ્ધપાનથી પરિતૃપ્ત થઇને પોતાના મનનો આનંદ જગતમાં પ્રકટ કરવાના હેતુથી નિર્ધનજ થઇને અતિ મધુર સ્વરે કહે છે, “ મિયાંઈ ! ” હું કહી શકતો નથી પણ સમજું છું ખરો કે એમાં કંઈક વ્યંગ છે.

મને લાગ્યું કે બિલાડી મનમાં ને મનમાં દસીને મારા તરફ જોઇને કહેતી હતી કે, “ ખોદે ઉદર અને લોગવે બોરિંગ ” અથવા તો તે “ મિયાંઈ ” શબ્દથી મારે મન જોવા માગતી હતી. બિલાડીના મનનો ભાવ હવે હું સમજ્યો, તે કહેતી હતી કે, “ તમારું દૂધ તો હું પીને બેડી છું, હવે શું કરો છો ? ”

બોલુ શું ? હું તો કંઈજ નિશ્ચય કરી શક્યો નહિ; દૂધ મારા બાપનું પણ ન હતું; દૂધ હતું મંગલા ગાયનું અને દોહેલું પ્રસન્ન ગોવાલણે, એટલા માટે તે દૂધ ઉપર મારો જેટલો અધિકાર હતો તેટલોજ બિલાડીનો પણ હતો, એટલે કોષ કરી શકતો નથી; તોપણ લાંબા કાળથી એક પ્રથા ચાલી આવે છે કે, બિલાડી દૂધ પી જાય તો તેને મારવા દોહનું પડે છે. હું તો લાંબાકાળથી ચાલતી આવેલી પ્રથાની અવગણના કરીને જનમંડળમાં કુલાગારરૂપે ઝોળખાઈ એ પણ ઇચ્છવાજોગ ન હતું. કેણું જાણે, વખતે એ બિલાડી પોતાની જાતિનાં મંડળમાં કમલાકાન્તને કાપુરપ (ખાવડો) કહીને ઘિપહાસ તો નહિ કરે ? એટલા માટે પુરુષકર્તવ્યજ કરવું ઉચિત છે. આવો નિશ્ચય કરીને દુઃખિત હૃદયે હાથમાંથી હુકો નીચે મૂકીને ઘણી શોધખોળને અતે

એક લાગેલી લાકડી મેળવી અને પછી ગર્વપૂર્વક બિલાડી ઉપર ધસી ગયો.

બિલાડી કમલાકાન્તને ઝોળખતી હતી; લાકડી જોઈને તે કંઈ વિશેષ ભય પામી હોય એમ જણાયું નહિ. કેવળ મારા મુખ તરફ જોઈને એક નિઃશ્વાસ મૂકીને જરા બાલુએ સરી જઈને બેઠી, અને બોલી; “ ગિયાઈ ! ” આ વખતે પ્રથમ સમજમાં ઉતરતાં લાકડી મૂકી દબને ફરીથી પથારીપર આવી હુકકો હાથમાં લીધો, એટલે દિવ્ય કૃષ્ણ પ્રાપ્ત થવાથી બિલાડીનું સંધળું કથન સમજી શક્યો.

બિલાડી કહે છે “ માર પીટ શામાટે કરો છો ? જરા સ્વસ્થ થઈને હુકકો હાથમાં લઈ વિચાર તો કરી જુઓ ! આ જગતમાં દૂધ, હાં, મલાઈ, ખીર, માસ્ય, માંસ વગેરે સંધળુંજ તમે ખાશો, શામાટે અમે કંઈ પણ નહિ મેળવી શકીએ ? તમે મનુષ્ય છો, અમે બિડાલ છીએ, આપણી વચ્ચે ભેદ શો છે ? તમને ભૂખતરસ લાગે છે; તો શું અમને નહિ લાગતી હોય ? તમે ખાઓ છો તેમાં અમે હરકત કરતાં નથી; પરન્તુ અમે ખાવા મંડીએ કે તરતજ તમે ડંડા લઈને મારવા દોડો છો એ કયા શાસ્ત્રાનુસાર છે, તે હું બહુ બહુ તપાસ કરવા છતાં જાણી શકી નથી. તમારે અમારી પાસેથી કંઈક ઉપદેશ મહશ્વ કરવો જોઈએ. ચતુર ચોપગાં પાસેથી શિશ્ય મેળવ્યા સિવાય તમારા જ્ઞાનનો ઉદય થવાનો રસ્તો નથી. તમારા વિદ્યાલયો જોવાથી માલૂમ પડે છે કે, તમે આટલે દિવસે પણ મારી આ વાત માનવા લાગ્યા છો.

જે, શ્યાશાથી મનુષ્ય ! ધર્મ શું છે ? પરોપકારજ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. આ દુઃખ-પાનથી મારા ઉપર મોટા ઉપકાર થયો છે. તમારે પીવાના દૂધથી આ પરોપકાર થયો છે, એટલા માટે તમે આ પરમ ધર્મના ફલભાગી થયા છો. મેં ચોરી કરી કે ગમે તે કંઈ, પણ તમારા ધર્મસંચયનું મૂળ કારણ હુંજ છું; એટલા માટે મારા ઉપર પ્રહાર નહિ કરતાં મારી પ્રશંસા કરો. હું તમારા ધર્મની સહાયક છું.

જુઓ, હું ચોર છું એ વાત સાચી, પરન્તુ શું હું મુખ્યપૂર્વક ચોર થઈ છું? ખાવાનું મને તો કોણ ચોર થાય ? જુઓ, જોઓ મોટા મોટા શાકુકાર કહેવાય છે, અને જોઓ ચોરના નામથી કંપી ઉડે છે, તેઓ ચોરના કરતાં પણ વધારે અધર્મી છે. તેમને ચોરી કરવાની જરૂર નથી માટેજ તેઓ ચોરી કરતા નથી; પરન્તુ જરૂરિયાત કરતાં વધારે પૈસો હોવા છતાં પણ તેઓ ભૂખના માર્યા ચોર બનનાર તરફ ઝાંખીને જોતાએ નથી; એટલાજ માટે ચોર લોકો ચોરી કરે છે. અધર્મનું કારણ ચોરો નથી, ચોર જે ચોરી કરે છે તે અધર્મનું મૂળ કૃપણ ધનવાનોજ છે. ચોર ગુન્હેગાર છે ખરો; પરન્તુ તેના કરતાં સોગણો વધારે દોષભાગી કૃપણ ધનવાન છે. ચોરોને સજા થાય છે; પરન્તુ ચોરીનું મૂળ જે કૃપણો તેમને શામાટે દંડ નહિ દેવાય ?

જુઓ, હું દિવાલે દિવાલે મિયાંઈ મિયાંઈ કરતો ફરું છું, તોપણ મને કોઈ એટો હુકકો સરખો નાખતું નથી. વધું ઘટ્યું જે કંઈ હોય તે લોકો ગટરમાં પધ-

રાવી દે છે, પાણીમાં નાખે છે; પરંતુ અમને બોલાવીને આપતાં નથી. તમારા પેટ ભરાયલાં છે, તમે અમારાં જેવાં ભૂખ્યાંની ગત શી રીતે જાણો ? હાય ! ગરીબોને દુઃખે દુઃખી થવાથી શું તમારું ગૌરવ ઘટી જાય એમ છે ? હા ! મારા જેવા દરિદ્રના દુઃખે દુઃખી થવું એ શરમની વાત છે, એમાં સંદેહ નથી. જેઓ આધળાને ઝૂડીસરખી આપતા નથી; તેઓને પણ બપોરે કાંઈ મોટા રાજ્ય મુશ્કેલીમાં આવી પડે છે ત્યારે રાતભર ઉઘ આવતી નથી. આ પ્રમાણે મોટાનાં દુઃખે દુઃખી કહેવરાવવામાં મધળા રાજ હોય છે; પરંતુ કાંઈ માધારણુ માણસના દુઃખે દુઃખી છટ ! કોણ થાય ?

જે કાંઈ મહામહોપાધ્યાય કે વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ, કાંઈ વેદાલંકાર કે ન્યાયરત્નાલંકાર આવીને તમારું દૂધ પી જાય તો શું તમે તેને લાકડી લઈને મારવા દોડો છો ? ઉનટા હાય જેડીને કહેશો કે “કમ બીભુ” થોડું લાંબુ આવું ?” તો પછી અમારી વખતે લાડી સામાટે ? તમે કહેશો કે તેઓ મહા પંડિત અને પ્રતિષ્ઠિત છે. પંડિત અથવા પ્રતિષ્ઠિત હોવાથી શું તેમને અમારા કરતા વધારે ભૂખ લાગે છે ? તેમ તો નથી. ભાર્યામાં ભરવાનો મનુષ્યજાતિને રોગ છે દરિદ્રોની ભૂખને કાંઈ જાણવું નથી. જેઓને ખાવાનું કહેતાં ના પાડે છે તેમને માટે ભોજનનો બદોબસ્ત કરો છો, અને જેઓ ભૂખના દુઃખથી વગર બોલાવ્યે પણ તમારું અન્ન આરોગી જાય છે તેમને ચોર કહીને સજા કરો છો-છટ ! છટ !

જુઓ અમારા હાલ જુઓ. દિવાલે દિવાલે, આંગણે આંગણે, અને ઘેરે ઘેરે મિયાંઢિ મિયાંઢિ કરીને ચારે દિશાએ નજર નાખીએ છીએ-કાંઈ અમને સૂકો રોટલો-એ નાખવું નથી. હા, જે કાંઈ બિલાડી તમારી પાળેલી હોય તો તે ઘરબિલાડી થઈને જુઠ્ઠાને ઘેર રહેનાર તેની જુવાન ખાયડીના ભાઈનું અથવા તો મૂર્ખ ધનવાનની પાસે રહીને ગંજી જોડનાર તેના દોસ્તદારનું સ્થાન લઈ શકે એટલી હજીરુથ થઈ જાય. તે વખતે તેની પૂંછડી ફૂલી ઉઠે છે. શરીરે ફેલાઈ આવી જાય છે અને તેના રૂપની ભલક જોઈને અનેક બિલાડાઓ દવિ બની જાય છે.

વળી અમારી દશા જુઓ; આહારના અભાવથી પેટ ચોંટી ગયું છે, હાડકાં નીકળી આવ્યાં છે, પૂછડી પડી ગઈ છે, જીભ નીકળી પડી છે-મદાની ભૂખથી પોઠારૂં છું, “મિયાંઢિ, મિયાંઢિ.” “ખાવાનું મળ્યું નથી.” અમારી કાળી ચામડી જોઈને તિરસ્કાર કરશો નહિ. આ પૃથ્વીના પદાર્થો ઉપર અમારો પણ કંઈક અધિકાર છે. ખાવાને આપો નહિ તો ચોરી કરીશું. અમારી નૂર વિનાની કાળી ચામડી, સૂકાઈ ગયેલું મુખ, અને ક્ષીણ સ્વરે નીકળેલા મિયાંઢિ મિયાંઢિ કરુણરવ સાંભળીને શું તમને દુઃખ થવું નથી ? ચોરને માટે દંડ છે, તો શું નિર્દયતાને માટે તે નથી ? દરિદ્રોના આહારસંશોધનને માટે દંડ છે તો પછી ધનવાનોની કૃપણતાને માટે દંડ સામાટે નથી ? હે કમલાદાન્ત તું દીર્ઘદષ્ટિવાળો છે; કારણ કે અશીલુ છે. શું તું પણ જોઈ ગયેલો નથી કે શ્રીમતોના દોષથીજ દરિદ્રો ચોર બને છે ? પાંચમે ગરીબોનાં લોહી

ચૂસીને એક માણસ તેમની ભોજનસામગ્રી શામાટે સંઘરી રાખે છે? અને જો સંઘરે તો તેણે ખાધા પછી વધી પડેલું દરિદ્રોને શામાટે વહેંચી ન દેવું? જો તે ન આપે તો ગરીબો જરૂર તેની પાસેથી ચોરી જશે, કારણ કે ભૂખે મરી જવાને માટે આ પૃથ્વી ઉપર કોઇ પણ આવેલું નથી. ”

હવે વધારે સહન નહિ થઇ શકવાથી હું બોલ્યો; “ થોભ ! થોભ ! માર્જાર પડિત ! તારી વાત પૂરેપૂરી સોશીયલીઝમવાળી, સમાજજનને ઊંન લિન કરી નાખનારી લાગે છે. જો દરેક માણસ પોતપોતાની શક્તિપ્રમાણે ધનસંચય કરી શકે નહિ અથવા સંચય કરીને તેનો ચોરોના દુઃખે નિર્વિધે ઉપભોગ કરી શકે નહિ તો પછી કોઇ પણ માણસ ધનસંચયને માટે પ્રયત્ન કરશે નહિ; અને તેથી સમાજની આર્થિક ઉન્નતિ અટકી પડશે. ”

માર્જારે કહ્યું :—તેમાં અમારે શું સમાજની ધનવૃદ્ધિ-આર્થિક ઉન્નતિ એટલે પૈસાદારોની ધનની વૃદ્ધિ. ધનિકોના ધનની વૃદ્ધિ ન થઇ તેમાં દરિદ્રોને શી હાનિ ?

મેં સમજાવીને કહ્યું કે, “ સામાજિક ધનવૃદ્ધિવિના સમાજની ઉન્નતિ નથી. ”

ખિલાડીએ ગુસ્સે થઇ જઇને કહ્યું; “ મને જો ખાવાનું ન મળ્યું તો પછી સમાજની ઉન્નતિ પડી ફૂલમાં ! ”

ખિલાડીને સમજાવવાનું કહિત થઇ પડ્યું. જે વિચારક અથવા નૈમિષિક છે તેને કોઇ પણ માણસ કોઇ પણ કાળે કશુંએ સમજાવી શકતો નથી. આ માર્જારી સુવિચારક અને તર્કશાસ્ત્રજ્ઞ પણ ખરી; એટલે નહિ સમજવાની બાબતમાં એનો અધિ-કાર છે; એટલા માટે હું એના ઉપર ગુસ્સે નહિ થતાં બોલ્યો : “ સમાજની ઉન્નતિની દરકાર ગરીબોને ન હોય તો નહિ, પરંતુ ધનવાનોને તે વિશેષ છે એટલા માટે ચોરોને સજા કરવીજ જોઇએ. ”

શ્રીમતી માર્જારી બોલ્યાં : “ ચોરને ફાંસી અપો, તેમાં અમને વાંધા નથી; પરંતુ તેની સાથે એક બીજી નિયમ પણ કરો. જે ન્યાયાધીશ ચોરને સજા કરે, તેણે પ્રથમ ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવા. એ પછી જો ન્યાયાધીશને ચોરીછુપીથી ખાઇ લેવાની ઇચ્છા નહિ થાય તો તે ખુશીથી ચોરને ફાંસીએ ચઢાવે, તમે મને મારવાને માટે લાકડી ઉપાડી હતી; પણ આજથી ત્રણ દિવસ સુધી ઉપવાસ કરી જુઓ. એ અરસામાં જો તમે નસીરામ બાણના રસોડામાં પકડાઈ ન જાઓ તો મને ડાંડો મારજો, હું વાંધો લઇશ નહિ. ”

અતુર લોકોનો મત એવો છે કે, બ્યારે વાલ્કિવાદમાં પરાજય થાય ત્યારે તે ન સ્વીકારતાં એકદમ સામા ઉપર, સવાર થઈ જઈ ગંભીરભાવે ઉપદેશ આપવા મંડી જવું. હું તેજ પ્રથા પ્રમાણે માર્જારને કહેવા લાગ્યો કે; “ આ સધળી વાત કેવળ નીતિવિરુદ્ધ છે, એની ચર્ચામાં પણ પાપ છે, તુ આ સધળા દુષ્ટ વિચારો

છોડી દઇને ધર્માચરણમાં ચિત્ત પરોવ. જો તું મને ચાહીશ તો હું તને ન્યૂમેન અને પાર્કરના ગ્રંથ વાંચવાને આપી શકીશ અને કમલાકાન્ત ચક્રવર્તીનું દ્વિતર વાંચવાથી પણ તને કંઈક લાભ મળી શકશે. ખીજું કંઈ તો થાઓ કે ન થાઓ; પરંતુ અશીશુનો નિઃસીમ મહિમા તો મમજી શકશેજ.

આચારે તો સ્વસ્થાને સિધાવો. પ્રસન્ને થોડું દહીં આપવાનું કહ્યું છે. નાસ્તા વખતે આવજો; બન્ને વહેચીને ખાઇશુ. આજે હવે કોઇની પણ હાંડલી ચાટશે નહિ; જો ભૂખથી ખરેખર અધીરાં થઈ જવાય તો ફરીથી આવી પહોંચજો; રાઇના દાણા જેવી એકાદ બે અશીશુની ગોળા આપીશ.

મિલાડીએ કહ્યું: “અશીશુની ખાસ જરૂર નથી; તોપણ હાંડી ચાટવાની વાત હિપર ભૂખ પ્રમાણે વિચાર ચલાવવામાં આવશે.”

મિલાડીઆજ વિદાય થયાં. આજે એક પતિત આત્માને અધકારમાંથી પ્રકાશમાં આણ્યો છે એવા વિચારથી કમલાકાન્તને ઘણો આનંદ થયો.

દીકળી

મને વિચાર આવ્યો કે, પૃથ્વીપર દીકળી ન હોત તો ખાત શું? પક્ષીની પેઠે છોડ હિપર બેસીને દાણા ખાત? નહિ તો, કાન અને પૂછકું હલાવતી ગજેન્દ્રમામિની ગાયની પેઠે અનાજના પાલામાં મોં ધાલત? જરૂર મારાથી તેમ થઈ શકત નહિ—રગે શામળો, વસ્ત્રવિહીન લકૃપકૃ બેકુત આવીને મારી પાંસળામાં દંડપ્રહાર કરત અને હું ‘કુંદોટો મારી નિઃશ્વાસ મૂકીને શિંગડા અને પૂછકું હલાવતો પલાયન કરી જાત; પરંતુ આર્ય-સંસ્કૃતિના અપાર મહિમાથી તે ભય રહ્યો નથી. દીકળી છે—લાત ખંડાઇને ચોખા થાય છે. હું એ પરોપકારપરાયણ દીકળીને આર્યસંસ્કૃતિનું એક ખાસ પરિણામ લેખું છું. એની આગળ મારા મનથી આર્યસાહિત્ય અને આર્યદર્શન કંઈ વિસાતમાં નથી. રામાયણ, કુમારસંલવ, પાણિનિ કે પતંજલિ કોઇ પણ ડાંગેરના ચોખા કરી શકતા નથી. દીકળીજ આર્યસંસ્કૃતિની કૃપ દીપાવનાર સંતાન-શ્રાદ્ધાધિકારી છે; નિત્ય પિંડદાન કરે છે. ક્યાં? કેવળ ભાડકું જાનના ઘરમાં? સમાજમાં, સાહિત્યમાં, ધર્મમંસ્કારમાં, રાજસભામાં કે ખીજે ક્યે દેઠાણે દીકળી, આર્યસંસ્કૃતિનું નામ દીપાવનાર પુત્રનું-શ્રાદ્ધના અધિકારીનું સ્થાન લેતી નથી? ક્યાં નિત્ય પિંડદાન કરતી નથી? દુઃખની વાત છે કે આટલું જાણીયણ આર્યસંસ્કૃતિ મુક્તિ પામી શકતી નથી; આજે પણ જૂત થઇને રહી છે. આશા છે કે કોઇ દીકળી વગરવિવંબેજ તેનું “ગયા શ્રાદ્ધ” કરશે.

દીકળીના આ અપરિમિત માદાત્મ્યનું કારણ શોધવા હું અતિ હિત્સુક બન્યો.

આ 'વીસમી સદી' છે-વિજ્ઞાનનો જમાનો છે-કારણ અવશ્ય શોધવાજ નોખે.

દીકણીમાં આવી ક્યાં દક્ષતા ક્યાંથી આવી ? આ પરોપકારભુદ્ધિ, આટલો જલ્દર જુસ્સો આવવાનું કારણ શું ? નાવસ્તુના વસ્તુસિદ્ધિ : ? શું કારણ વિના એ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે ? કારણ શોધવાને માટે હું દીકણીના સ્થાનમાં ગયો.

જેવું તો દીકણી ખાડામાં પડે છે. મદિરાનું ટીપું સરખું ન્સેતી નથી; છતાં ફરી ફરીને ખાડામાં પડે છે, ઊડે છે, જરા પણ વિચારિત લેતી નથી. મેં વિચાર્યું કે વારંવાર ખાડામાં પડતું એજ શું આટલા માહાત્મ્યનું કારણ હશે ? દીકણી ખાડામાં પડે છે તેથીજ શું આટલી પરોપકારભુદ્ધિ, આટલો 'પબ્લીક સ્પીરિટ' આવ્યો હશે ? ના, એવું કદી પણ ખની શકે નહિ; કારણ કે અમારા રામચંદ્ર ભાઉ પણ ખન્ને વેળા ખાડામાં પડ્યા રહે છે; પરન્તુ તેનામાં તો જરા પણ 'પબ્લીક સ્પીરીટ' નથી. નિશા-કાલ સિવાય તેનો જરા પણ પરોપકાર નજરે આવે નથી, બીજી પણ મનની વાત છુપાવવાની રીત જરૂર ? હું કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી પોતે પણ એક દિવસ ખાડામાં પડ્યો હતો, અને ગર્તલોકપ્રાપ્તિ થઈ હતી; પણ તેનું કારણ બીજુંજ હતું. ગોપાંગના-કુલ-કલંકિની પ્રસન્ન ગોવાલણે એક દિવસ તેની મંગલા ગાયને છોડી મૂકી હતી. છોડતાંજ તે પૂંછડી ઉઘી કરીને શિંગડાં નીચાં કરીને દોડવા લાગી. ક્યા વિચારથી મંગલા દોડી તે કહી શકતો નથી; સ્ત્રીજાતિ અને ગોજાતિના મનની વાત કેવી રીતે કહી શકાય ? પરન્તુ મને લાગ્યું કે હજ તેનાં ખન્ને શિંગડાંનું નિશાન જ ખન્નો છું; એટલે મેં તરતજ સગવેં કમર કસી અને ઉચે આમે નામવા માંડ્યું ! અને પાછળ તે ધોરણી+ લપંકર રાફમી !

હું એટલું દોડતો તેટલું તે પણ દોડતી. પરિણામે હું તો દોડ મૂકતાં મૂકતાં ઠોકર ખાઈને ગબડતો ગબડતો ચંદ, સૂર્ય, મહા, નક્ષત્રોની પેઠે, વિવરપ્રદેશમાં (હા ખાડામાં) જઈ પહોંચ્યો. "અસ્તવ્યસ્ત કેશપાશ, મુખે ના લેવાય આસ" - હાય ! ત્યારે શું મારા હૃદય પ્રદેશમાં 'પબ્લીક સ્પીરીટ' રૂપી પૃથ્વીચંદ્રનો ઉદય થયો હતો કે ? ન થયો એમ તો નહિ. તે વખતે મેં સિદ્ધાંત બાંધ્યો કે જો પૃથ્વીપર એક પણ ગાય ન રહે અને તાડ, નાળિયેરી, ખજૂરી છત્યાદિ ઝાડોમાંથી દૂધ ઝર્યા કરે તો આ દૂધ ઉપર જીવનારી હિંદુ જાતિપર વિશેષ ઉપકાર થાય. તેઓ શિંગડાના લય વિનાજ દૂધ પીતા થઈ જાય ! એ દિવસે તે *વિવરપ્રાપ્તિના કારણથી મારી પરહિનકામના એટલી બધી પ્રબળ થઈ આવી કે મેં બીજે પ્રસંગે પ્રસન્નને કહ્યું, - "અધિ દધિદુગ્ધ-ક્ષીર-નવનીત-પરિવેષિતા ગોપકન્યા ! તું ગાયને વેચી દધને જાતેજ દુધી અને અનાજનાં છલાં ખાવા માંડ, એટલે તું પોતેજ ધટસ્તની થઈને

+ મોટી બાહિલાવાળી. * ખાડામાં પડવાના કારણથી.

દૂધપર નિર્વાહ ચલાવનાર અનેક જણનું પાલનપોપણ કરી શકીશ. માત્ર કોઇને શિંગાટતી નહિ, એટલે, બસ."

પ્રત્યુત્તરમાં પ્રસન્ને તરતજ ઝાડુ હાથમાં લીધું, અને તે દિવસથી મારે પરહિત-વ્રતનો પરિવાગ કરવો પડ્યો.

કહો ત્યારે પરહિતકામના, દેશપ્રેમ, જાહેર જુરમો અર્થાત્ 'પબ્લીક સ્પીરીટ' અને ખાસ કરીને કાર્યદક્ષતા એ મધ્યમ ખાડામાં પડવાથી ઉદ્ભવે છે કે નહિ? જો તેમ ન હોય તો ઢાંકણીમાં આ કાર્યદક્ષતા અને આ મહાન શક્તિ ક્યાંથી આવી? હું આ ફટ તર્કની નિષ્પત્તિ માટે સાશંક વિચાર ચલાવી રહ્યો હતો એટલામાં મધુર કંઠે કોઇક બોલ્યું. 'ચક્રવર્તી સાહેબ! મોડું વિકાસીને શો વિચાર કરો છો? શું ઢાંકણી કદી જોઇ નથી?'

આખ ઉધાડીને જોયું તો તરગિણી અને માતગિની એ બહેનો કુમકા કાઢનારી ઢાંકણી ઉપર પગ ચલાવી રહી છે. અત્યાર સુધી તે તરફ ધારીને જોવાયું ન હતું. જેમ પેલા હાથી જોવા ગયેલા આંધળાએ કેવળ સૂંઢજ જોઇ હતી, તેમ હું પણ ઢાંકણી જોવા જઇને તેની સૂંઢજ જોઇ રહ્યો હતો. પાછળ એ રમણીઓના રગિત પગ ઢાંકણી ઉપર પડતાં હતા તે તો દેખાયાજ ન હતા. જોતાંવારમાંજ જાણે કોઇએ મારી આંખપરની અધારી ઉતારી લીધી!

મને દિવ્ય જ્ઞાન થઇ આવ્યું, કાર્યકારણ અંગ્રહની પરંપરા મારી નજર આગળ અખર સૂર્યકિરણમાં ઝળકી ઉડી. આજ રહ્યું ઢાંકણીનું બળ! આજ ઢાંકણીના માહાત્મ્યનું મળ કારણ!—રમણીના પાદપદ્મ! પાદપદ્મ તેની પીઠ ઉપર ધનાધન પડે છે, અને ઢાંકણી ભાત ખાંડીને ચોખા બનાવે છે! ઉઠે છે, પડે છે, ઢઢકક, કચકચ કરતી ફેટલો, પરાપકાર કરે છે! હા ઢાંકણી! આ પગમાં તે એટલો બધો શુ ગુણ છે કે, એના પીઠ ઉપર પડવાથી તું આ સાત કરોડ બંગાળીઓને અત્ર આપી શકે છે, અને તે ઉપરાંત દેવતાઓને ભોગ પણ ધરાવે છે? આવો, સ્ત્રીજનનાં શ્રી ચરણ! તમે ઢાંકણીની પીઠ ઉપર સારી પેઠે નૃત્ય કરો, હું કૃતચતાના પાશથી બંધાઇને તમને-હાય? શું કરું?—કાંસાનાં કલાં પહેરાવીશ!

હવે ઢાંકણીગણ! હું તમારી વિદ્યા, બુદ્ધિ સમગ્ર ગયો છું. ત્યારે પીઠ ઉપર રમણીપાદપદ્મ ઉઠે! સ્ત્રીઓની ભાત પડે છે ત્યારેજ તું ડાંગર ખાડે છે—નહિ તો કેવળ લાકડાનું ઠેચુજ છે—ખાડામાં મૂક ઘાલીને પૂછકું ઉચું કરી ઢાંકણી-શાળામાં પડી રહે છે. તારી વિદ્યા કેવળ ખાડામાં પડવાની, આનંદ ભાતમાં, અને પુરસ્કાર પેલી રંગીન ચરણશ્રીનાં! વળા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, તમારા લોકોમાં એક વિશેષ ગુણ છે. ધરમાં રહીને તમે વચમાં વચમાં મગર બની જાઓ છો, નહિ વાડ? અને ઢાંકણીખાઈ, એક બીજી વાત પૂછું છું. સાંભળ્યું છે કે તમને વચમાં વચમાં સ્વર્ગે જવું પડે છે, ખરેખર ત્યાં જઇને 'પણ શું તમારે ડાંગર

ખાંડવી પડે છે ? દેવતાઓ અમૃતપાન કરે છે, પારિજાતપર ચઢે છે, અપ્સરા સાથે ક્રીડા કરે છે, મેઘ ઉપર સવારી કરે છે, વિષ્ણુ પકડે છે, રતિ અને રતિપતિ (કમદેવ) સાથે સંતાકુકડી રમે છે, - તે વખતે શું તું ધચર ધચર કરીને ભાતજ ખાંડે છે ? ધન્ય છે બાપ, તારી સાધનાને !

દીકણીએ કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ. કેવળ ભાત ખાંડતીજ રહી. મેં ગુસ્સે થઈને ત્યાંથી પાંધરા 'કમલાશ્રમ' તરફ પકડી. કમલાશ્રમ તે શું ? શ્રી શ્રી ૧૦૮ નસીઆણુ હમણાં ભાત ખાંડવા ચાલી ગયા છે. હતાશના પિનાની હનમડીએ એક લાંગીતૂટી છાપરી મૂકીને વારસ હરાબ્યા સિવાય સ્વર્ગારોહણ ક્યું છે-ધર એવી હાલતમાં હતું કે બીજા કોષ્ટએ તે તરફ નગર નાખી નહિ-એટલે મેં તેને કમલાશ્રમ બનાવ્યું છે-એ કેવળ કમલાકાન્તનોજ આશ્રમ નથી-સાક્ષાત્ કમલાનો આશ્રમ છે. મેં તેજ ઠેકાણે કામચીઆપર પડીને અફીણ ચડાવ્યું, આંખ ઘેરાઈ આવી, જ્ઞાનત્ર ઉઘડી ગયાં. બેયું તો આ આખો સંસાર કેવળ દીકણી-શાળાજ છે. મોટી મોટી હમારતો, દિવાનખાનાં, રાજમહેલો વગેરે સધળાંજ દીકણી રાખવાનાં સ્થાનો છે-તેમાં મોટી મોટી દીકણીઓ ખાંડણીઆમાં મોં ધાલીને ખડે પગે બિભી રહેલી છે. કોઈ ઠેકાણે જમીનદારરૂપી દીકણી પ્રજ્ઞના હૃદયપિંડને ખાંડણીઆમાં ખાંડીને નવા કરરૂપી ચાવલ દાડી સુએ રાંધીને ભોજન કરે છે. કોઈ સ્થળે કાયદાળાજ દીકણી 'મિનિટ' અને 'રિપોર્ટ' ના ઢગલાને ખાંડણીઆમાં ખાંડીને ઢૂટો કરીને નવા નવા કાયદા બહાર પાડે છે. ન્યાયાધીશ દીકણી તે કાયદા-ઓનો ખાંડણીઆમાં ઢૂટો કરીને બહાર કાઢે છે-દારિદ્ર્ય, કારાવાસ, ધનવાનોના ધનનો અંત અને સન્નનોનો દેહાન્ત ! સાહેબ દીકણી બોટલ-ખાંડણીઆમાં બાપની પૂંછનો ઢૂટો કરીને કાળજી અને બરોળ કાઢે છે, x તેમની પત્નીરૂપી દીકણી એકાદશી વ્રતના ખાંડણીઆમાં બમરબરચનો ઢૂટો કરીને કાઢે છે અના-હાર ! અને મૌ કરતાં લયાનક તો એ બેયું કે, (લેખાય) મક્ષિર દીકણી સાક્ષાત્ સરસ્વતી માતાના શિરને છાપાઓના ખાંડણીઆમાં ખાંડીને કાઢે છે; સ્કૃલ-શુક, કચરાશુક, વાર્તાશુક, બેડકણીશુક, માર્યાબાહીશુક !

જેતાં જેતાં માલમ પડ્યું કે, હું પણ એક મસ્ત દીકણી છું-કમલાશ્રમે લાંબો થઈને પડ્યો છું; નિશાના ખાંડણીઆમાં મનોવેદનારૂપી ડાંગર ખાંડીને દફતર-રૂપી ચોખા કાઢું છું. મનમાં ને મનમાં અહંકાર ઉત્પન્ન થયો કે આવા ચોખા તો કોઈપણ ખાંડણીઆમાંથી નીકળતા નથી; એટલે હજી થઈ આવી કે આ ચોખા મનુષ્ય લોકને લાયક નથી, હું સ્વર્ગલોકમાં જઈને ભાત ખાંડીશ. તરતજ 'અન્ધ-મનોરથ' વડે હું સ્વર્ગે પહોંચ્યો. ત્યાં જઈ દેવાધિદેવને પ્રણામ કરીને બોલ્યો;

x દાડ પીવાયી કલેજી અને બરોળ ફૂલી જાય છે.

ભા. ૩૦

“હે મહેન્દ્ર ! હું શ્રીયુત કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી છું—સ્વર્ગમાં ભાત ખાંડવા અબ્બો છું.” મહેન્દ્ર ખોલ્યા; “હરકત શી ? પુરસ્કાર શું ચાહો છો ?”

મે કહ્યું:—“ઉર્વશી, મેનકા, રંભા.”

દેવેન્દ્ર—“ઉર્વશી, મેનકા મળી શકશે નહિ અને બાકી રહી તે—રંભા તો મૃત્યુયોગમાંથી પણ તને મળી શકશે—રૂપીઆની આડના દરે.”

હું કટુભાષી બેઠ્યો: “શું દેવતાજી ! આંક રંભાફળ-કેળાં ? તે શું આજકાલ માણુમને મળી શકે એમ છે ? હમણાં તો તે દેવતાઓજ ચપાટી જાય છે.”

ધન્વદેવે સતુષ્ટ થઈને મને એક શેર અમૃત અને એક કલાકને માટે ઉર્વશીનું સંગીત બક્ષીસ કરવાનો હુકમ ફરમાવ્યો સચેત થઈને જોયું તો પામે મદુકીમાં એક શેર દૂધ પડ્યું છે, અને પ્રસન્ન ઉભી ઉભી કોલાહલ કરે છે—“અશીશુઓ !” “હુઓ !” “પેટભરો !” ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ મેં (તે) ઉર્વશીને કહ્યું; “બાઈ જા. એક કલાક થઈ ગયો—હવે બંધ કરો.”

— ૧. વેશ્યા. ૨. વિધવા. કવચતામા એ બન્નેનું પ્રમાણુ ધણજ વધારે હોવાથી અંકિમે આ દોકાર લગાવી છે.

કમલાકાન્તના પત્રો

પત્ર ૧ લો-શું લખું ?

પૂજ્યપાદ શ્રીયુત “બંગદર્શન” ના સંપાદક મહાશયના

પવિત્ર ચરણકમલમાં.

મારું નામ શ્રીયુત કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી છે. મારો નિવાસ શ્રી શ્રી ૐ “ન-સીવામ” મા છે. હું આપને પ્રણામ કરું છું. આપની સાથે મારે સાક્ષાત્ પરિચય નથી, તોપણ આપે આપની લાયકાતથી મારો પરિચય મેળવી લઈ લાગે છે. હું પ્રથમથીજ જાણુતો હતો કે બીજમદેવ જોશનમીશ એક જુગારી માણસ છે-હું મારે દક્ષતર તેને ત્યાં અનામત મૂકીને તીથયાત્રાએ નીકળ્યો હતો; તેણે આવી તક મળતાં તે દક્ષતર આપને વેચી મારું છે. વેચાણની વાતનો આપે સ્વીકાર કર્યો નથી; પરંતુ હું જાણું છું કે, બીજમદેવ સાહેબ સાધિગ્રામને પણ વિનામૂલ્યે તુળસી ચઢાવે એવા નથી, તે આપને શ્રીયુત કમલાકાન્ત-પ્રણીત દક્ષતર વિનામૂલ્યે આપે એવો સંભવજ બહુ ઝોઝો છે. આ છેતરપિંડીની વાત આટલા દિવસ સુધી હું જાણુતો ન હતો. હૈવથેજે એક દિવસ એક જોડી ખાસડા ખરીદવાથી એની ખમર મળી ગઈ. એ ખાસડાની જોડી એક છાપાના કાગળમાં બાંધેલી હતી. જેતાંજ વિચાર ઉદ્ભવ્યો કે એવું તે કોનું સૌભાગ્ય ઉઘડી ગયું છે કે તેની કૃતિ શ્રીમાન કમલાકાન્ત શર્માના ચરણયુગલના ઉપયોગમાં આવનાર જૂતાને વિશૂષિત કરે છે ! મનમાં લાગ્યું કે, તેનું લેખિનીને ધારણ કરવું ધન્ય છે ! તેનું રાત્રિએ તેલ બાળવું પણ સાર્યક છે ! કોઈ મૂર્ખના હાથમાં તેની કૃતિ વંચાવા નહિ જતાં સાધુજનના ચરણ સાથે તેનો કોઈ પણ પ્રકારે મંમંધ થયો. એ તે જગીય લેખકનું મોટું સૌભાગ્ય છે; એમ વિચારીને મેં કુતૂહલ સાથે વાંચી જોયું કે કાગળ શો છે ? વાંચ્યું તો ઉપર લખ્યું હતું કે “બંગદર્શન”; અંદર “કમલાકાન્તનું દક્ષતર.” એટલે સમજામાં આવ્યું કે આ તો મારીજ પૂર્વજનમની સચિત સ્મૃતિનું ફળ છે. બીજું પણ એક કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયું. ‘બંગદર્શન’ શું હશે તે જાણવાની.

મન્જા થઈ. એક મિત્રને પૂછ્યું, “લાઈ સાહેબ, ‘બંગદર્શન’ શું છે તે કહી શકશો ?” તેણે ધણીક વાર સુધી વિચાર ચલાવ્યો. અને કહ્યું પછી માથું ઉંચું કરીને કહ્યું, “મને લાગે છે કે, બંગદર્શનાં દર્શન કરવાં એજ બંગદર્શન.” મેં તેની વિદ્વાતાનાં બહુ વખાણ કર્યાં; પરંતુ લાચારીથી એક બીજા મિત્રને પણ એ પ્રશ્ન પૂછવો પડ્યો. તેણે એવો નિર્ણય આપ્યો કે, શકારના ઉપર જે રેફ છે તે મુદ્રણકારની ભૂલ હોય એમ લાગે છે. ખરો શબ્દ “બંગદર્શન” અર્થાત્ બંગાળીઓના દાંત છે. મેં તેને પાઠશાળા કાઢવાની સલાહ આપી અને એક બીજા સુશિક્ષિત માણસને પૂછ્યું. તેણે બંગ શબ્દથી પૂર્વ બંગાળાનો બોધ થતો જણાવી ઉત્તર આપ્યો કે, એનો અર્થ “પૂર્વ બંગાળાનાં દર્શન કરવાની વિધિ;” આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની શોધને અંતે મારા જાણવામાં આવ્યું કે, બંગદર્શન એક માસિકપત્ર છે, અને તેમાં કમલાકાન્ત શર્માનું માસિક પિંડદાન થતું રહે છે. હમણાં એવું પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે કોઈ ધનુષ્ઠરે એ દ્વતરને પોતાની કૃતિ જણાવીને પ્રકટ કરવા માંડ્યું છે. કોણ જાણે બીજાં પણ શું શું થશે ?

એટલા માટે હે બંગદર્શનના સંપાદક મહાશય ! આપને વિદિત થાય કે, હું કમલાકાન્ત શર્મા અઘાપિ આ જગતમાં શરીર વર્તમાન છું; અને આપ લોકોને ખાસ દરકત હશે તોપણ બીજા કેટલાક દિવસ રહેવાની મન્જા રાખું છું.

હવે આપને શામાટે આજે પત્ર લખું છું તે જાણી લઈએ. ઉપર જોઈ શકશો કે, “શ્રી શ્રી ઈ નરીધામ” લખેલું છે; અર્થાત્ મારા નરીળખાણુ શ્રી શ્રી ઈ પરમાત્મામાં વિલીન થયા છે. મારી ખાતરી છે કે, તેઓ સર્વના આશ્રય સ્વરૂપ શ્રીપાદ-પદમાં પહોંચી ગયા છે; પરંતુ તેમની વાસ્તવિક ગતિ કયે માર્ગે થઈ છે તેની નિશ્ચિત ખબર મને નથી. કેવળ એટલું જ જાણું કે, તેઓ આ લોકમાં નથી ! એટલા માટે મારો પણ આશ્રય નથી, અશીશમાં કંઈક ગરબડ થઈ ગઈ છે; તેનો કંઈ બંદોબસ્ત કરી શકશો ? મારા દ્વતરને માટે આપે ખાશનખીચ મહાશયને શું આપ્યું છે તે હું કહી શકતો નથી; પરંતુ મને પાશર અશીશ મોકલશે તો (મારી માત્રા કંઈક વધારે છે) હું એક એક નિબંધ પાઠવતો રહીશ. આપણું કદયાણુ થાઓ. આપ આમાં કંઈ વધી કાઢશો નહિ; પરંતુ આપની સાથે કંઈ પણ પોકો બંદોબસ્ત કરતાં પહેલાં કેટલીક ગુંચવણુભરેલી બ.બતોનો ખુલાસો મેળવવા મન્જા છે. આ કમલાકાન્તના કારખાનામાં ઓર્ડર મુજબ સધળી ભતનો માલ (લેખ) તૈયાર થાય છે. આપને શું જોઈશે ? નાટક-નોવેલ મન્જા હો કે પોલિટિકસની જરૂર છે ? કંઈક ઐતિહાસિક શોધખોળને લગતું મોકલું કે સંક્ષિપ્ત સમાલોચના કરે ? વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં આપની રુચિ છે કે ભૂગોળશાસ્ત્રના તત્ત્વદર્શનમાં આપને રસ પડે છે ? રચૂળ વાત એ છે કે, મોટા વિષયો મોકલું કે લઘુ વિષય પાડવું ? મારી કૃતિનું મૂલ્ય અ.પ ગજના હિસાબે આપશો કે મણુના ? જો આપને

લંબાણ વિષયમાં અભિરુચિ હોય તો જણાવશો કે તેમાં કયા પ્રકારના અલંકારો સમાવેશ કરે ? આપ કેટેશન (અવતરણ) પસંદ કરો છો કે 'કુટનોટ' ઉપર પ્રીતિ રાખો છો ? જો 'કેટેશન' અથવા 'કુટનોટ' જરૂર હોય તો તે કપી ભાષામાંથી આપનાં તે લખશો. યૂરપ અને એશિયાની સંઘળા ભાષાઓમાંથી મેં કેટેશનનો અંગ્રહ કરી રાખ્યો છે, આફ્રિકા અને અમેરિકાની કેટલીક ભાષાઓનો પત્તો હજી મળ્યો નથી; પરન્તુ હું તે સંઘળા ભાષાઓનાં કેટેશન બહુજ થોડા વખતમાં રજૂ કરીશ, આપ નિશ્ચિત રહેશો.

જો ગદ્ય વિષયમાંથી લેજો આપને વધારે પસંદ હોય તો કયા પ્રકારના વિષય આપને જોઈશે તે પણ જણાવશો. ને અંબધમાં હું પોતે તો કંઈ કરી શકું કે ન પણ કરી શકું; પરન્તુ મારે એક મોટી ઓય છે. બીજમદેવ ખોશનખીશ મહારાજના ચિરંજીવી, જેણે 'યુટિલિટી' શબ્દની અદ્ભુત વ્યાખ્યા કરી હતી તેનું આપને સ્મરણ હશેજ. તે હમણાં સર્વવિદ્યામાં પારંગત થયો છે. એમ. એ. પાસ કરીને અગ્રેજી વિદ્યાનો ફાંસો તેણે ગળે ધણો છે. લાંબા વિષયોપર તેનો નંપૂણું કાજૂ છે. આપને સ્ફુલ્ભમાં ચાલતી ટેકસ્ટ છોડો જોઈએ છે ? તેઓ 'વર્ચુપરિચય' (બાળયોથી કે પ્રાર્થમર) થી માંડીને રામ દેશના ઇતિહાસપર્યંત સંઘળજ લખી શકે એમ છે. નેચરલ હિસ્ટરીનો તો એમણે અંતજ આણી નાખ્યો છે, પુરાણો પેનિ મેજેઝિનમાંથી અનેક લેખોના તેમણે અનુવાદ કરી રાખ્યા છે, અને ગોલ્ડસ્મિથ કૃત 'એનીમિટ્ડ નેચર' ના સારાશની સંકલના પણ કરી રાખી છે એ કૃતિઓ આપને ખપશે ? ગદ્યમાં ગદ્ય વિષય જે અંકગણિત અને ભૂમિતિ ગણાય છે, તેમાં પણ એમણે સાદસ ઓછું નથી. ભૂમિતિ અને ત્રિકોણમિતિ ચૂલામાં જાય, ચતુષ્કોણમિતિ ઉપર પણ એનો સંપૂર્ણ કાજૂ છે. દેવવિદ્યાના બળે તેમણે પોતાના આપિકા ચતુષ્કોણમિતિ તળાવને પણ માપી નાખ્યું છે. કહેવાની જરૂર નથી કે આ પરાક્રમ સાંભળીને લોકો ધન્ય ધન્ય કહેવા લાગ્યા હતા. એમની ઐતિહાસિક-કૃતિની વાત શું કહું ? તેમણે મિતોડના રાજા આલ્ફ્રેડ સિ એટના જીવનચરિત્રનાં દસ પંદર પાનાં લખી રાખ્યાં છે, અને બંગાળી સાહિત્ય-સમાલોચના સંબંધી એક અમૂલ્ય ગ્રંથ મહાભારતના આધારે તૈયાર કરી રાખ્યો છે. તેમાં ક્રામ્ અને હમર્ટ રોપ્સરના મતનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે, અને 'મધ્યાકર્ણ' પણ ઉદ્ભૂત કરવામાં આવ્યા; આ બધાં કારણોથી એ એક ગદ્ય વિષય ઉપરનો મોટો ગ્રંથ થઈ પડ્યો છે. મારી ખાતરી છે કે એની સમાલોચના કરતી વખતે આપ કહેશો કે, આ ગ્રંથ બંગાળી ભાષામાં અદિતીય છે.

હું આશા રાખું છું કે, ગદ્ય વિષય છોડીને સામાન્ય બાબતો તરફ આપની

અભિરચિ નજ થશે; કારણ કે તેમાં કાંઈક મુશ્કેલી વધારે છે, તોપણ ખોશનખીશ પુત્રે એક નાટકની સામગ્રી તૈયાર રાખી છે ખરી. નાયિકાનું નામ ચંદ્રકલા અથવા શશિરંભા રાખવું એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. તેનો પિતા વિજયપુરનો રાજા બીમસિંહ છે અને નાયક કોઈ અમુક સિંહ છે. છેલા અંકમાં શશિરંભા નાયકની છાતીમાં છરી મારીને પોતે 'હા હતાસ્મિ' (હાય હું હણાઉ) કરીને બળી મરશે; આ પ્રમાણેનો પ્લોટ કરાવવામાં આવ્યો છે; પરંતુ નાટકનો આદિ અને મધ્યભાગ કેવા પ્રકારનો થશે અને નાટકમાં જણાવવામાં આવેલાં બીજાં પાત્રો શું શું કરશે તે સળધે કશું નક્કી કરવામાં આવ્યું નથી. છેલા અંકમાં છરી મારવાના સીન સંબંધમાં કેટલુંક લખી રાખવામાં આવ્યું છે, અને હું આપને સોગનપૂર્વક કહીશ કે જે વીસ લીટીઓ લખી રાખવામાં આવી છે તેમાં આડ વખત "હા સખિ" તેર વખત "શુ થયું! શું થયું!" અને પંદર વખત "વહાલા!" "વહાલી!" નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. છેલ્લે એક ગાયન પણ મૂકવામાં આવ્યું છે, અને નાયિકા હાથમાં છરી લઇને તે ગાય છે, પરંતુ દુઃખની વાત એ છે, કે નાટકના બીજા અંકો હજી સુધી કોરે પાનેજ છે.

જો આપને નૉવેલની ઇચ્છા હશે તોપણ અમે એટલે કે ખોશનખીશ કંપની જરા પણ પાછી પડે એમ નથી. અમે ઉત્તમ નૉવેલ લખી શકીએ છીએ; તોપણ અમારી ઇચ્છા એવી હતી કે કયરા જેવી નવલકથા નહિ લખતાં ડૉનકિવ્ઝોટ અથવા જિલ્ખ્લાંનાં પરિશિષ્ટ લખવાં, દુર્લભવશાત્ એ બંને પુસ્તકમાંનું એક પણ હજી સુધી અમારા વાંચવામાં આવ્યું નથી. હાલ તુરત મેંકોલેના એસે (નિબંધ) નું પરિશિષ્ટ લખી આપવાથી આપનું હામ નિલી શકશે? તે પણ એક નૉવેલજ છે—હુંકી હુંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ છે!

જો આપ કાવ્ય પસંદ કરતા હો તો પ્રાસમદ્ધ કવિતા જોઈશે કે પ્રાસવિનાની 'બ્લેન્ડ વર્સ' તે સ્પષ્ટ જણાવશે. પ્રાસમદ્ધ કવિતા અમારાથી બની શકશે નહિ. અમારાથી અનુપ્રાસ મેળવી શકાતા નથી. તો પણ પ્રાસવિનાની કવિતા જેટલી મહેશે તેટલી લખી શકીશું. હમણાં ખોશનખીસ-સુને 'જીમૂતનાદવધ' નામના એક ગાવ્યનો પ્રથમ ખંડ લખી રાખ્યો છે. એ કાવ્ય બહુધા મેધનાદવધને મળતુંજ છે—માત્ર તેમાંના ચાર નામમંજ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે. પસંદ કરશે?

જો લઘુ ગુરુ અને ખોશનખીસી રચના છોડીને કેવળ કમલાકાન્તી હમને પસંદ કરતા હો તો તે પણ જણાવશે; માફ લખેલું ધૂળ પત્થર જે કંઈ હશે તે મોકલી આપીશ. ધારણા એવી છે કે તેના બદલામાં અરીણુ લેવું. વજન કરાવીને ગેડીએ ગોડી ગણી લઈશ—એક તલભાર છોડીશ નહિ કેમ આપ રાજ છો? આપ રાજ હો કે ન હો; પણ હું તો છુંજ.

લિ. અરીણુકાંક્ષી ઉત્તરોત્તર,

શ્રીયુત કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી

પત્ર ૨ જો-પૉલિટિક્સ

આપના શ્રીચરણમાં પ્રણામ. અશીશ પહોંચ્યું છે. આપે પ્રબળ અશીશ મોક-
લાવ્યું છે. શ્રીચરણમાં પ્રણામ-પુનઃ પુનઃ પ્રણામ. હજી થોડું અશીશ મોકલાવશે.

પણ આપના ચરણકમળમાંથી કમલાકાન્ત તરફ આવી કદિન આઝાદ શા માટે
મોકલવામાં આવી તે હું સમજી શકતો નથી. આપ લખો છો કે “હાલમાં નવા
કાયદાને લીધે લોકો પૉલિટિક્સ (રાજનૈતિક વિષય) વિષે બહુજ થોડું લખે છે.
તમો કાર્મિક લખો તો લખો સારું.” એમ શા માટે, મહાશય ! મેં એવાં શાં પાપ કર્યાં
હોય કે પૉલિટિક્સરૂપી પત્થર મારીને મારૂં માથું ફેડું ? કમલાકાન્ત મિચારો દરિદ્ર
બ્રાહ્મણ, તેને શા માટે પૉલિટિક્સ વિષે લખવાની આજ્ઞા કરો છો ? કમલ કાંત સ્વાર્થી
માણસ નથી. અશીશ સિવાય મને જગતમાં બીજો કોઈ સ્વાર્થ નથી. મારા જેવા
ગરીબ ઉપર શામાટે પૉલિટિક્સરૂપી બોલો લાદો છો ? શું હું રાજા છું ? શું હું
પુશ્પામતીઓ છું ? શું હું લુગારી છું ? શું હું લિખારી છું ? શું હું પત્રો
અધિપતિ છું કે મને પૉલિટિક્સ વિષે લખવાનું કરો છો ? આપે મારૂં દેહનર તો
વાંચ્યું હશે. તેમાં મારી રમૂલ શુદ્ધિનું એક પણ ચિન્હ તમારી નજરે પડ્યું કે મને
પૉલિટિક્સ વિષે લખવા કહ્યું ? અલબત્ત, મેં અશીશની ખાતર આપની પુશ્પામત
કરી હશે પણ એ ઉપરથી એમ તો નજ સમજવું કે હું એવો સ્વાર્થપરાયણ, નીચ
પુશ્પામતીઓ છું કે પૉલિટિક્સ ઉપર લેખ લખું ? ધિક્કાર છે તમારા અધિપતિઓને !
ધિક્કાર છે આપે કરેલા અશીશના દાનને ! આપ હજી પણ સમજી શક્યા નહિ કે
કમલાકાન્ત એક ઉચ્ચ આદર્શ ધરાવનાર કવિ છે. કમલાકાંત પામર પૉલિટિશિયન નથી.

આપની આ આજ્ઞા મળ્યા પછી હું અત્યંત ખિન્ન ચિત્તે એક પડી ગએલા
વૃક્ષની ડાળ ઉપર બેઠો અને “અંગદર્શન” ના તંત્રીની શુદ્ધિમાં ચએલી વિપરીતતા
વિષ વિચાર કરવા લાગ્યો. શું કરું ? ગમે તેમ કરીને પણ સવાપાશેર અશીશનો
કસબો મેં ઉતારી દીધો છે. સામે ગણ ધાંચીનું ધર છે— ધરના આંગણમાં બે ત્રણ
બળદ બાધેલા છે—ધાંચીના હાથે તલની સાનાની નેડે મેળવાયેલા બોળેના બૂકા
ખાધને આંખો મીંચીને બળદ વાગોળતા બેઠા છે. આ દશ્ય જોઈને મને કંઈક શાંતિ
વળી. અહીં તો પૉલિટિક્સ નથી. આ ધાંચીની ડાઠની અદર બાધેલા મિચારા બળદ
પૉલિટિક્સ રહિત અકૃત્રિમ સુખ ભોગવતા બેઠા છે. તેમને જોઈને મને સતોષ થાય
છે. તોપણ અશીશના અમલને લીધે પ્રસન્ન મનથી લોકોનું પૉલિટિક્સના વિષય
તરફ થતું વલણ હું મારા મનમાં વિચારવા લાગ્યો. મને આ વખતે વિદ્યાસુંદરના
નાટકનું એક ગાયન યાદ આવે છે:—

મુંગલાઈ કહે બોલું બોલ, લંગડા કહે મૂકું દોટ;

તમે કહો હું ખતુ પડિત, એ ત્રણેની એકજ રીત. વાહ ! વાહ ! વાહ !

આપણા લેક્ટિની વૃત્તિ દમણા પૌલિટિક્સ તરફ ઝડે દરરોજ થોડી થોડી પૌલિટિક્સ બોધબોધ પણ બોમડાની વાક્યાતુર્યની કામના, વગડાની દોડવાની અભિલાષા, આધણાની ચિત્રો જોવાની લાલસા, અને ખિચારી હિંદી વિધવાની સ્વામીનેહની આકાંક્ષા અને પત્નીનો પ્રેમ ભોગવવાની મારા મનની ધ્રુવજ એ સર્વ માત્ર ઉપહાસજ કરાવનાર છે, કેમકે તે કદી પણ ક્ષણભૂત થનાર નથી પૌલિટિક્સ પૌલિટિક્સ કરનાર ભાષણો ! હું કમવાકાન્ત ચક્રવર્તી તમારા ભનાની એક વાત કહું છું તે સાબળો મિપાર્થને સાસરે તો છે, પણ જે પ્રગ્મને માત્ર સત્તર વ્થા રોએ જિતીને પરાધીન કરી તેને વળી પૌલિટિક્સ કેવી ! જય રાધેકૃષ્ણ ! ભગવાન તમારે ભતુ કરશે ! અમે ભૂખ્યા તમારે આગણે ઉભા છીએ મડી નાખશે કે મા ? આ તેમની પૌલિટિક્સ ! એ મિવાયની ખીજ પૌલિટિક્સ કે જે ઝાડપર ઉગે છે, તેના તો ખીજ પણ આ દેશની જમીનમાં અકુરિત થવાનો સભવ નથી

આ પ્રમાણે હું વિચાર કરતો બેઠો હતો એવામાં મેં જોયું કે ગણ ધાંચીનો પૌત્ર જેની ઉંમર દશ વર્ષની છે, તે એક શોકારામાં ભાત લાવી આટલે બેસીને ખાવા લાગ્યો તેને દૂરથી એક કાપરચિતરા કૂતરાએ જોયો જોઈને થોડી વાર ઉભો રહ્યો પછી નિરાશ ચઢને જલ ખહાર કહાડવા લાગ્યો ધોળાં લુધના ફૂવ જેવો ભાત કાસાના પાત્રમાં શોભી રહ્યો હતો—કૂતરાના પેટ તરફ જોયું તો વેતવેતના ખાડા પડેલા હતા કૂતરો ખિચારો ઉભો ઉભો ટગરટગર જોવા લાગ્યો પછી આળમ મરડીને કાન ફેરડાયા ત્યાર પછી બહુ વિચાર કરી કરીને ડરતો ડરતો એક એક પગલું આગળ આવવા લાગ્યો, અને ધાંચીના છોકરાના ભાતથી ભરેલા મેં તરફ આડી નજરે જોતો જામ અને ખીતો ખીતો એક પગલું આગળ ભરતો જામ અશી જુના પ્રતાપથી મને દિવ્ય ચક્ષુ પ્રાપ્ત થયાં મેં જોયું કે આ પૌલિટિક્સ ચાને છે અને કૂતરો મહાન પૌલિટિશ્યન છે પછી ઘણો વિચાર કરીને એકાગ્ર ચિત્તે બેસીને મેં જોયું કે કૂતરાએ એક પક્ષા પૌલિટિશ્યનની ચાન ચાવવી શરૂ કરી હતી કૂતરાએ જોયું કે ધાંચીનો છોકરો કાષ્ઠ ખોનતો નથી, વણા દયાળુ લાગે છે એટલે તે ધીરે ધીરે તેની પામે જઈને લાખા પગ કરીને બેઠો પછી પૂછડી હલાવવા લાગ્યો અને ધાંચીના છોકરાના સામું બોધ પુષ્કળ હાકવા લાગ્યો તેનું દુર્બળ શરીર ચોગી ગયેડું પેટ દયામણી નજર અને તેના મોંમાંથી વારવાર નીકળતા નિશ્વાસ જોઈને ધાંચીના છોકરાને તેના પર દયા આવી કૂતરાનું 'પૌલિટિક્સ એજીટેશન' (રાજનૈતિક આદોષન) સફળ થયું ધાંચીના છોકરાએ માછલીના હાડકાના એક ટુકડાને સારી પેડે ચુસી લીધા પછી કૂતરા તરફ નાખ્યો કૂતરાએ અત્યંત આનંદથી ઘેનજામાં આવી જઈને તેને ચાટવાનું, ચાવવાનું, ગળવાનું અને પચાવવાનું કામ શરૂ કર્યું આનંદને લીધે તેના તેજો ચળકવા લાગ્યા

જ્યારે આ માછલીના હાડકાના લક્ષણનું મહાન કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે સમાપ્ત થયું ત્યારે તે સુચતુર પૅલિટિક્સનના મનમાં ઇચ્છા થઈ કે બીજો એક ટુકડો મળે તો કેવું સાફ ? એવો વિચાર કરીને. પૅલિટિક્સન છોકરાના મોં તરફ ટીકી ટીકીને જોવા લાગ્યો. જોયું તો છોકરો લાતમાં આમલી અને મરચાંનું પાણી ચોળીને સપાટાખંધ શીરાવતો બેઠો છે; અને કૂતરા તરફ નજર પણ નાખતો નથી. હવે કૂતરાએ એક ‘જોડકા મુલ’ (હિંમત લયું પગલું) લીધું. કેમ ન લે ? ગમે તેવો પણ પૅલિટિક્સન ! આવી રાજનીતિના બળ હિપર આધાર રાખીને તે એક પગલું આગળ આવીને બેઠો અને નિઃશ્વાસ નાખવા લાગ્યો; તોપણ ધંચીના છોકરાએ તેના તરફ જોયું નહિ. ત્યાર પછી તે ઝીણે ઝીણે સ્વરે રડવા લાગ્યો. બણે કહેતો હોય કે; “હે રાખધિરાજ ધાંચીકુમાર ! આ ગરીબનું પેટ ભરાયું નથી.” આ સાંભળીને ધાંચીના છોકરાએ તેના તરફ જોયું. માછલી તો ન હતી પણ લાતનું એક ટેકું તેના તરફ ફેંક્યું. જે આનંદથી પોતાના નંદનવનમાં બેસીને ઈંદ્ર અમૃતપાન કરે છે, જે સુખથી કાર્ડિનલ વુલ્સીએ અને કાર્ડિનલ જૅરૅમી પોતાની કાર્ડિનલની ટોપી ધારણ કરી હતી તેટલાજ આનંદથી તે કૂતરો લાન ખાવા લાગ્યો. એવામાં ધાંચણ ધરમાંથી બહાર આવી. છોકરાની પાસે બેસીને કૂતરો લપક લપક લાત ખાય છે એ ધાંચણથી સહન થયું નહિ. તેનાં નેત્ર ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયાં, અને એક ઇંટનું ચોક્કુ ઉપાડીને તેણે કૂતરા તરફ જોરથી ફેંક્યું. જિજ્ઞાસે પૅલિટિક્સન માર ખાઈને પાછલા બે પગ વચ્ચે ધણીજ કાળજીથી પોતાની પૂછડી છૂપાવીને અનેક પ્રકારની રાગરાગણીના આલાપ મારતો મારતો ત્યાંથી પલાયન કરી ગયો.

એવામાં એક બીજો જનાવ મારી દૃષ્ટિએ પડ્યો. જ્યારે પામર કૂતરો પોતાના પેટને માટે અનેક પ્રકારનું ચાતુર્ય બતાવી રહ્યો હતો તેજ વખતે એક હંદપુષ્ટ ગોધો આવીને ધાંચીએ બળદને નાખેલા ગોતના વાસણમાં મોં ધાલીને મરજીમાં આવે તેટલું ખાવા લાગ્યો. બળદ ગોધાનાં ભયંકર શીંગડાં અને પ્રચંડ દેહ જોઈને ડરી ગયો અને વાસણમાંથી પોતાનું મોઢું કઢાડી લીધું તથા તેની ભોજન કરવાનો કુશળતા લયપૂર્ણ નેત્રે નિહાળવા લાગ્યો. કૂતરાને પત્યર મારી હાંકી કઢાડી ધાંચણ આ નવીન ચોર તરફ વળી અને એક લાકડી લઈને ગોધાને મસાણુ તરફ જવાની સલાહ આપતી આપતી તેના તરફ દોડતી આવી; પણ મસાણે જવાની વાત તો બાજુએ રહી અને ગોધા એક ડગલું પણ ત્યાંથી ખર્યો નહિ. જેવી ધાંચણ તેની પાસે આવી એટલે તરતજ તેણે પોતાનાં લાંબાં શીંગડાં હલાયાં અને તેની છાતીમાં પોતાનાં શીંગડાંની અણી કેવી સહેલાઈથી પ્રવેશ કરી શકશે તેનું સૂચન કરવા લાગ્યો. ધાંચણ રણસંભ્રામમાંથી પાછી હડી અને ધરમાં પેસી જઈને બારણાં ખંધ કરી દીધાં. ગોધો પણ પોતાની પુરસદ ઈચ્છા પ્રમાણે ગોતાનો આહાર કરી ડાહતો ડાહતો પોતાને મુકામે આવ્યો ગયો.

મને વિચાર આવ્યો કે આ પણ એક પૌલિટિક્સ છે. મેં બે પ્રકારની પૌલિટિક્સ જોઈ; એક ફૂતરાની અને બીજી ગોધાની. બિરમાઈ એ ગોધાની પદ્ધતિ અહીં કરનાર પૌલિટિક્સન છે અને વુલ્સીથી માંડીને આપણા પરમપ્રિય રાવજી-દુર દેવલકપ્રસાદ શર્મા સુધીના બધા ફૂતરાની પદ્ધતિ અહીં કરનારા પૌલિટિક્સનો છે.

આપનો કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી

પત્ર ૩ જો--ભારતવાસીઓનું મનુષ્યત્વ

મહાશય ! આપને શું લાગ્યું ? લખનામાં વિદ્યન નાખનાર અનેક દુરમનો ભરે છે. હું હમણાં જે ભાગાત્રયા ઘરમાં રહું છું તેની પાસે મારા દુર્ભાગ્યે બે ગણ ફૂલના છોડ ઉગી નીકળ્યા છે. મને વિચાર આવે છે કે આ કમલાકાન્તને કોઈ સજીવ વદાનું નથી ત્યારે આ પુષ્પો મારાં સખા અને સખીઓ યશો; કેમકે ખુશામત કર્યાથી એ કોઈ પ્રદુષિત થતાં નથી, એમને મેળવવા માટે રૂપીઆ ખર્ચવાની જરૂર પડતી નથી, એમને અલંકાર પહેરાવવા પડતા નથી, એમને પ્રસન્ન કરવાને જૂઠાં વખણ કરવાની જરૂર નથી, તેઓ પોતાના નિમ્નનદવડેજ પ્રદુષિત થાય છે. એમના સુખમાં હાર નથી, રોદન નથી; આંદ છે, ક્રોધ નથી. એવો પણ નિચાર આવે છે કે પ્રસન્ન ગોવાલજી મારો ત્યાગ કર્યો તો ફિકર નહિ; હવે હું આ પુષ્પો સાથે પ્રેમ જોડીશ.

એટલામાં પુષ્પો પણ ખીલ્યાં-હસવા લાગ્યાં. તંત્રી સાહેબ ! મને એક વિચાર આવ્યો ! પણ વિચાર આવ્યો ન આવ્યો એટલામાં તો તે ખીલેલાં ફૂલને જોતાં વારજ ભમરાનાં જૂઠાં જૂંડ-હાનરો પતંગીમાં મધમાખીઓ અને બીજાં અનેક પ્રકારનાં રસશોષક રસિકાનાં ટોળે ટોળાં મારા ખારણા આગળ આવીને હાનર થયાં. પછી ગણ ગણ, બણ બણ, જણ જણ, ગનન ગનન કરીને તેઓ મને ત્રાસ આપવા લાગ્યાં. તેમને મેં ધણીએ સમજાવ્યાં કે, “ સદ્ગૃહસ્થો ! આ સભા નથી, સમાજ નથી, એસોશિયેશન, લીગ, સોસાયટી, કલબ એવું કંઈજ નથી, આ તો કમલાકાન્તની પર્ણકુટી છે. આપને જે ગનન ગનન કરવું હોય તો બીજો કોઈ ઠેકાણો જાઓ. હમણાં હું કોઈ રેડિયેશન (હરાવ) પસાર કરાવવા તૈયાર નથી; માટે આપ કોઈ બીજો ઠેકાણો સિધારો; પણ એ ગણણણ બણણણ કરનારા ગૃહસ્થો કોઈ રીતે જવાને કબૂલ થયાજ નહિ. ઉલટા તેઓ મુખપતા છોડ ઉપરથી ઉઠીને મારી પર્ણકુટી ઉપર હુમલો કરવા લાગ્યા. મેં આપને પત્ર લખવાનું કામ તો હમણાંજ શરૂ કર્યું. (હમણાં અરીજીનો અમલ ઉતરવા આવ્યો છે) એટલામાં તો

એક કાળજી જેવા કાળો ભરેલો જૂઠ્ઠો કરીને ઘરમાં દાખલ થયો અને મારા કાન પાસે આવીને ગજુગણવા લાગ્યો. તંત્રી મહાશય ! કહેશો ! હું આપને પત્ર શી રીતે લખી શકું ?

ભરણી મનમાં એમ સમજે છે કે પોતે ધણી રસિક અને છટાદાર વક્તા છે; અને તેના ગજુગણાટથી મારા આખા શરીરમાં આનંદની લહેરી ફેલાઈ જતી મને ધણી સેનોય થશે. મારાજ આંગણનાં ફૂલની પાંખડીઓ તોડીને મારાજ કાન પાસે ગજુગણાટ મચાવી મૂકે છે. મારો ક્રોધ એકદમ બાહ્યિગ પોષ્ટિપર ગયો. મેં પંખો લઈને તેની સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું, પછી મેં ઘૂર્ણન, વિઘૂર્ણન, સંઘૂર્ણન વગેરે વિવિધ દાવપેય કરી પંખારૂપી શસ્ત્ર ચલાવવા માંડ્યું. ભરણી પણ ડીન, ઉડીન, પ્રડીન, સમાડીન વગેરે તરેહ તરેહના પેંતરા ભરીને પોતાની ચાલાકી બતાવવા લાગ્યો. હું કમલાકાંત ચક્રવર્તી-દક્ષિણ મુક્તાવલિનો લેખક છું; પરંતુ મનુષ્ય તે મનુષ્યજ ! મનુષ્યનું પરાક્રમ અત્યંત તુચ્છ છે ! તેનું બળ અત્યંત અલ્પ છે ! હે મનુષ્યવીર ! ધિક્કાર છે તને ! તું પરાપૂર્વથીજ મનુષ્યને હાડીને તારી અસારતા સાબીત કરતું આવ્યું છે. તેં ઝામાના યુદ્ધમાં હેનીબાલને, પલટોવાના યુદ્ધમાં આર્સ્તને, વોટલુંના યુદ્ધમાં નેપોલિયનને અને આજે ભરણી સાથેના યુદ્ધમાં કમલાકાંત ચક્રવર્તીને ફસાવ્યો છે. હું જેમ જેમ પંખો હલાવીને વાયુને ગતિમાન કરીને ભરણીને ઉડાડી મૂકવા લાગ્યો, તેમ તેમ તે દુષ્ટ ફરી ફરીને મારા માથાની પાસે આવીને લણલણાટ કરવા લાગ્યો. કેઈ વાર તે મારાં કપડાંમાં સંતાઈ જઈને વાદળામાં છુપાઈને લડતા ઇન્દ્રજિતની પેઠે મારી સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો, તો કોઈ વાર કુંભકર્ણ સાથે યુદ્ધ કરતા રામચંદ્રના સૈન્યની માફક મારી બગલ આગળ આવીને મને ચીડવવા લાગ્યો. કોઈ વખત જાણે મારું પરાક્રમ સૈન્યની માફક મારી ચોટ-લીમાં રથ હોય તેમ સમજીને મારા મેઘ જેવા કાળા વાંકડીયા વાળમાંજ ભરાઈ બેસીને બેરીનાદ કરવા લાગ્યો. પછી તે કહાલ્ય મને કરડી બેસે તેવા લવથી મેંજ સમરાંગણમાર્થી પલાયન કર્યું. ભરણીએ પણ મારી પૂંડ લીધી. એવામાં અધુરામાં પૂરું ભરણી દોડે વાગવાથી કમલાકાંત “પપાત ઘરણીતલે” આ સંસારરૂપી જંગમાં મહારથી કમલાકાંત ચક્રવર્તી જેમણે દારિદ્ર્ય, હમેશનું વાંઢાપણું અને અરીજી વગેરેની સામે યુદ્ધમાં રહિ પણ દાર ખાધી ન હતી; તેમનો અહસોસ ! એક સાધારણ જીવડાને હાથે પરાજય થયો.

પછી ધૂળ ખખેરીને હું ઉડી ઉભો થયો અને ભરણીજની ક્ષમા આર્થના કરવા લાગ્યો:—“હે ભરણીજશ્રી ! આ ગરીબ પાદાણુ તમારો શો અપરાધ કર્યો કે તમે તેના લખવામાં ખલેલ કરવા આવ્યા ? જુઓ, હું બંગદર્શનના અધિપતિને પત્ર લખવા બેઠો છું; પત્ર લખીશ તો અરીજી મળશે. તમે ચામાટે ગજુગણાટ કરીને તેમાં વિઘ્ન કરવા આવો છો ?” મેં આજે સવારમાં એક બંગાળી નાટક વાંચ્યું

હજી, તેથી એકાએક નાટકની ધૂતમાં હું બમરને કહેવા લાગ્યો, — “હે ભૂગ ! હે અનગરગતા તરંગમા વિશેષ કરનાર ! હે ઉદ્યાનવિહારી ! તમે શામાટે બહુબહુટ કરો છો ? હે ભૂગ ! હે દિવેદ ! હે પદ્મ ! હે અને ! હે બમર ! હે બમરા ! હે બહુબહુ ” —

આ બમરસહસ્ર નામના પાઠથી બમરો એકદમ પ્રસન્ન થઈ ગયો અને મારી સામે આવીને ખેડો વળી પાછો ગણુગણુ કરીને ગણુ સાફ કરીને ખોતવા લાગ્યો. મને પણ અશીશુના પ્રતાપથી સવ પ્રાણીઓની ભાવા સમજવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હતી એટલે હું સ્થિરચિત્તે સાંભળવા લાગ્યો.

બમરરાજે બોલવા માંડ્યું “હે વિપ્ર ! મારા ઉપર આટલો ગુસ્સો શામાટે ? હું શું અકર્મજ ગણુગણુ છું ? આ હિંદુસ્તાનમાં જન્મીને હવે ગણુગણીએ નહિ તો ખીલુ કરીએ શું ? ક્યો હિંદુસ્તાની બહુબહુટ નથી કરતો ? ક્યા હિંદુસ્તાનવાસીએ બહુબહુટ છોડીને ખીલે ધ ધો શરૂ કર્યો ? તમારામાં જેઓ રાજા મહા ગાજાઓ અને આનરેખલો છે તેઓ કાઉન્સિલમાં બેસીને ગણુગણુટ નથી કરતા ? જેમને રાનમહાદુર અથવા રાજ થનાની અભિવાધા છે તેઓ શું સાહેબ લોકોની પાસે બેસીને બહુબહુટ નથી કરતા ? જેઓ માત્ર નોકરીનીજ ઉમેદ રાખે છે તેમના બહુબહુટને તો પારજ નથી હિંદુસ્તાનના શિક્ષિતો જેઓ થોડા વર્ષ સુધી અંગ્રેજી શીખ્યા છે, તેઓ તો હાથમાં સીફારસની ચિદ્વિઓ લઈ દરવાજે દરવાજે બહુબહુટ કરતા ફરે છે તેઓ મચ્છરની માફક ખાતાં પીતા, ઉઠતા બેઠતા, હાવતા ચાલતા, રાત દહાડો, સવાર, બપોર ને સાંજ હરવડી બહુબહુટજ કરતા રહે છે. જેઓ નોકરી ન કરતાં સ્વતંત્રપણે વડીલ, બારિસ્ટર તરીકે ધ ધો કરે છે, તેઓ સનદી બહુબહુટ કરે છે. સાચા જૂનાના સાગરસગમમાં પ્રાત સ્નાન કર્યા પછી જ્યાં લોકડાના અથવા સળીઆના પાજરામાં માથે “નીગ” પહેરીને હાઈકોર્ટના જડને, જલ્લા જડને, સમ જડને, ડેપુટીઓ, મુનસફો વગેરે બેઠા હોય ત્યાં જઈને બહુબહુટને પુઆરો છોડી મૂકે છે કેટલાક એમ સમજતા હોય છે કે બહુબહુટ કરવાથી દેશનો ઉપયોગ થશે તેથી તેઓ નાના મોટાને એકઠા કરીને ગણુગણુવા માંડે છે દેશમાં દુકાળ પડ્યો ચાલો ભાઈ જરા બહુબહુટીએ આપણા લોકોને ધણી ઉચી નોકરીઓ આપવામાં આવતી નથી, માટે ચાલો આપણે મધ્ય એકઠા થઈને ગણુગણુટ કરીએ અમુક ગૃહસ્થની મા મરી ગઈ, ચાલો ભાઈ તેના સ્મરણાર્થે જરા બહુબહુટીએ કેટલાકને તો આપી પણ સતોપ નથી થતો તેઓ તો કાગળ, ખડીયો અને કનમ લઈને દર અકવાડીએ, દર મહિને કે દરરોજ બહુબહુટ કર્યાજ કરે છે, અને ભાઈ મારા ગણુગણુટથી આટલા ચીડાઈ નહોતો છો, પણ તમે ચોતેજ હમણા શું કરવા બેસો છો ? અગદર્શનના અધિપતિની પાસે થોડુંક અફીણ મેળવવાની લાનને તમે પણ ગણુગણુવાજ બેસો છો ને ! તો પછી મારો ગણુગણુટ તમને આટલો

કંડાળો શામાટે ઉપજનવે છે ?”

“હે કમલાકાંત ચક્રવર્તી ! હું તમને સત્ય વાત કહું છું. તમે લેકો ને ગણુગણાટ લણુલણાટ કરો છો તે અમને પણ પસંદ નથી આવતો. જુઓ અમે જીવડાં છીએ તોપણ અમે માત્ર ગણુગણાટજ કરીને ખેતી રહેતાં નથી અમે મધ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ અને અમારો ડંખ વાપરવાનો અભ્યાસ કરીએ છીએ. તમને નથી આવડતું મધ મેળવતાં કે નથી આવડતો ડંખ વાપરતાં ! ફક્ત બજુબજાટજ કરો છો ! તમને કામ તો એકેકે કરતાં આવડતુંજ નથી, માત્ર બાધડીઓની માફક સવાર સાંજ છોડો વાળાને રડનાં કકળતાંજ આવડે છે. હવે તમે જરા બકબકાટ અમને લખાપડી છાડીને ઉપયોગી અને વ્યાવહારિક કામ કરવા મડો તો હીક. તેમ કરશે તોજ તમારું કૈય થશે. મધ મેળવતાં શીખો. જરાક ડખનો ચટકો લખાવતાં શીખો. તમારી જીભ કરતાં અમારો ડંખ વિશેષ સામર્થ્ય ધરાવે છે. તમારા વાક્યબાણથી કેાઈ મરતું નથી પણ અમારો ડંખથી તો તમે બધાજ દરદમેશ કરતા રહો છો. સ્વર્ગમાં જેમ મન્દુનું હથિયાર વજી છે, પૃથ્વી ઉપર જેમ અગ્નેનું હથિયાર તેમની તોપ છે, તેમ આકાશમાર્ગમાં અમારો ડખ પણ એક પ્રમુખ હથિયાર છે, માટે મારું કહેવું એમ છે કે મધ એકઠું કરતાં શીખો. કામમા લક્ષ પરોવો અને જો તમારી જીભમાં થતી ચળને લીધે તમારું લક્ષ કામમાં નજર પરોવાઈ હોય તો બહેતર છે કે તમે તમારી જીભને કાપી નાખો. તેમ કરશે તો જરૂર કામમાં ચિત્ત પરોવાશે અને ખાલી બજુબજાટ કરવા ઉપરથી તમારું મન ઉડી જશે.”

આટલું બોલીને ભ્રમરાજ જીંહજીંહ કરીને ઉડી ગયો.

મેં પછી વિચાર કર્યો કે આ ભ્રમરો અકળત ધણોજ ચાની જતું છે. આપણે બજુબજાટ છીએ કે મનુષ્યોમાં જેમ જેમ પદ્ધત્તિ થતી જાય છે તેમ તેમ તે વધારે વધારે ગહો મનાતો જાય છે. એટલા માટે જો પદ્ધતિ મનુષ્યો કરતાં ચાર પદ્ધતિ પશુઓ વિશેષ હવાપણવાળા હોવા જોઈએ. ત્યારે આ ભ્રમરો તો પદ્ધત છે. એક નહિ જો નહિ પણ પાંચ એટલે છ પદ્ધતો છે. ખરેખર એ છ પદ્ધતો જીવ ધણોજ ચાની હોવા જોઈએ એ વાત એના પદ્ધતિ અસામાન્ય સખ્યા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. એવા સુચતુર મહાચાની ભ્રમરની સલાહની અવગણના કેમ કરાય ? માટે આજથી હું મારો ગણુગણાટ બંધ કરું છું; પણ મધ મેળવવાની તૃષ્ણા હું તજી શકતો નથી. બંધનશીલ પુરુષમાંથી અશીષીય મધ પ્રાપ્ત થશે એવી ઉમેદથી જીવન ધારણ કરી રહ્યો છું.

આપનો આગ્રાધીન
કમલાકાંત ચક્રવર્તી

પત્ર ૪ થો—ઘડપણની વાતો

અધિપતિ સાહેબ ! મને આજે અશીષ મળ્યું નથી. ઘણું દુઃખ થાય છે આજે હું જે લખું છું તે ફાટે રોળે લખું છું. મારી પોતાની શુદ્ધિવડે લખું છું—અશીષની ચમત્કારિક શક્તિવડે નહિ. આજે તો હું મારા પીતકની કથા લખું છું.

આજે ઘડપણની વાત લખું છું. લખવાનું મન તો ઘણુંએ થાય છે પણ લખી શકતો નથી. દારણ દુઃખની કથા મને ઘણી પ્રિય લાગે એ બનવાનું છે. પોતાના પીતકની, મર્મબેદ દુઃખની કથા દરેકને પ્રિય હોય છે; પણ આ બાબત હું લખીશ તોપણ વાંચશે કેણું ? એ પ્રશ્ન છે. હાલ તો યુવાન વર્ગજન વાંચવાનો શોખ ધરાવે છે. મોટી ઉંમરના લોકો તો ખીલકુલ વાંચતાજ નથી. આથી મને લાગે છે કે મારી ઘડપણને લગતી વાતો આપના વાચકવર્ગમાંથી કેઈ વાંચશે નહિ.

માટે હું ખરેખરા ઘડપણની વાતો લખતો નથી—લખી શકતો પણ નથી. વૈતરણીની તરંગમાલાથી ધોવાતા જીવનના ઓવારાના હેઠલા પગથીઆ ઉપર મેં હજી મારો પગ મૂક્યો નથી. તેની પેલીપાર જવાને જે દ્રવ્ય જોઈએ તેની એક પાક પણ હું કમાઈ શક્યો નથી. મને હજી વિશ્વાસ છે કે એ દિવસ હજી ઘણો દૂર છે, તોપણ જીવાની ઉપરથી મેં મારો દાવો છોડ્યો છે; એ કે મારી કેદની બધી મુદત હજી ખતમ થઈ નથી. કેદની મુદત પૂરી થશે તોપણ મારે ઘણું દેવું પતવવાનું બાકી રહેશે, તેની મને થોડી ઘણી ચિંતા રહે છે. યૌવનને સલામ કરી છેવટની ફારગતી લઈ શક્યો નથી. એ સિવાય હજી મહાજનનું મારી પાસે કેટલુંક લેવું છે. દુઃખના વર્ષોમાં મેં ઘણું અનાજ ઉછીનું લીધું છે તે દેવું પણ હું અદા કરી શક્યો નથી—અને અદા કરવાની મારામાં શક્તિ પણ નથી. વળી વૈતરણીની સામી પાર જવાને માટે પણ પૈસા એકઠા કરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે. મારી આ સમયની દુઃખની એ ચાર વાતો કહું તો તમે તમારા યૌવનનાં સુખ બાલુ પર મૂકી સાંભળશો ખરું ?

પ્રથમ સત્યનો નિષ્ફળ કરવાની જરૂર છે કે હું જીવાન છું કે વૃદ્ધ છું ? મેં આ સવાલ મારે એકલાને માટે ઉઠાવ્યો છે એમ નથી. હું વૃદ્ધ છું અગર જીવાન છું એ બેમાંથી એક વાત તો મંજૂર રાખવીજ પડશે; પણ જેમની રિયલિટી એવી છે કે જેઓ જીવાન ન ગણાય તેમ ધરડા પણ ન કહેવાય, જેમનો જીવાનીનો સ્વર્ગ ખમિષ દિશા તરફ ઝુકવા લાગ્યો છે, જેમના જીવનના પડછાયા પૂર્વ દિશા તરફ લંબાવા લાગ્યા છે તેમને હું પૂછું છું કે બાપ ! તમે વિચાર કરીને કહો કે તમે યુવાન છો કે વૃદ્ધ ? અલખત, આપના વાળ આજે પણ બમર જેવા ઢાળા અને સુંદર છે, આપના દાંત અવિચ્છિન્ન મોતીનો સેર જેવા શોભી રહ્યા છે, આપની નિદ્રા આજે પણ એવી ગાદ છે કે નતન પત્નીના ઢંઢાળવાથી પણ તમે જાગી શકતા નથી; તો

પણ મારે કહેવું જોઈએ કે તમે ધરડાજ ચયા છે અથવા તો આપના વાળ ગંગા જમના જેવા કાંઈક સફેદકાળા ચયા છે, દાતની હારે કોઈ કોઈ ટેકાણેથી તૂટવા લાગી છે, તેમથી એકાદ બે મોતીના દાણા ખરી પડ્યા છે, આપની નિદ્રા નેત્રની વિડંબનાતુલ્ય બનવા આવી છે તો પણ તમે યુવાન છો. તમે પૂછશો કે મારા કહેવાનો અર્થ શો ? એનો અર્થ “ ઘડપણ ઉમ્મરથી નથી મળાતું પણ જાનથી મળાય છે ” એમ પણ હું કહેવા નથી માગતો. હું અત્ર જ નથી ચર્ચા કરતો નથી, ઘડપણનીજ ચર્ચા કરે છું. ઘડપણ એ વધેલી ઉમ્મરનું પરિણામ છે, ખીલું કાંઈ નથી. કોઈ માણસ આળીશ વર્ષે વૃદ્ધ થાય છે તો કોઈ માણસ બેતાળીશ વર્ષની ઉમ્મરે પણ યુવાન રહે છે. ઉમ્મરમાંજ વિશેષતા છે એવું તમે કદિ પણ જોઈ શકશો નહિ. જે માણસ પિસ્તાળીશ વર્ષની ઉમ્મરે પોતાને યુવાન કહેવડાવે છે તે કાં તો મૃત્યુથી અત્યંત ડરતો હોવો જોઈએ અથવા ખીલું કે ત્રીજી વારની ધણીવાણીનો પતિ હોવો જોઈએ. જે પાંત્રીશ વર્ષે પોતાને ધરડામાં ખપાવવા મથે છે તેને કાં તો ઘડપણ પ્રસંદ છે, કાં તો બિમાર છે અથવા તો તે કોઈ પ્રકારના કારે સકટથી પીડાતો હોવો જોઈએ.

પણ જીવનની અડધી મજલ પર આવી પહોંચ્યા પછી ચરમાં હાથમાં લાંબ રૂમાલ વડે સાફ કરીને જીભો અને વિચાર કરીને કહો કે હું વૃદ્ધ થયો હર્ષશ અને નહિ પણ ચયો હોઉં. મારું મન સાફી પૂરે છે કે આખે સંજતું હે ચ યા ન સંજતું હોય, માથે તાલ પડી હોય યા ન પડી હોય તોપણ હું હજીસુધી વૃદ્ધ કહેવાઉં નહિ. કેમ વાર ? કોઈ પણ વૃદ્ધ થયું નથી ત્યારે હુંજ એકલો શાને વૃદ્ધ થાઉં ? આ સનાતન કાળથી ચાલ્યું આવતું વિશ્વ આજે પણ નવીન સરખુંજ છે. મારી પ્રિય કોઠિલાનો મધુર હૃદયકાર હજી વૃદ્ધ ચયો નથી. ગંગા નદીની સુંદર, હીરાકણી જેવી ચળકતી કેમળ તરંગમાલામાં હજી ઘડપણે પ્રવેશ કર્યો નથી. પ્રભાતના પહોરનો શીતળ, સુખકર વાયુ; બકુલ, ચંપો વગેરે સુગંધી પુષ્પો; વૃક્ષની લીલી, હરિયાળી ધટા; નક્ષત્રમાલાનો ચળકાટ એ વગેરે સર્વ હજી તેવાં ને તેવાંજ સુંદર અને મોહક છે; તેમનામાં ઘડપણની છાયા પણ આવી નથી, તો શું હુંજ એકલો વૃદ્ધ ? નહિ, હું એ વાત કદિ પણ માનીશ નહિ. જગતમાં તો હજી પણ હાર્ય અને આનંદના પુવારા ઉજળા રહ્યા છે. શું મારા એકલાનાજ હસવાના દિવસ પૂરા ચયા ? પૃથ્વી ઉપર ઉત્સાહ, ક્રીડા, આનંદ હજી જેવાં ને તેવાં ચાલે છે તો તે શું મારે મારેજ બંધ ચર્ચા ? આખું જગત તેજોમય છે. શું મારેજ ધોર અમાવાસ્યાની રાત્રિ ? નહિજ. સુમેમાન ચરમાવાળાની દુકાનનું સત્યાનાશ જગ્ગે ! હું મારાં ચરમાં આજેજ લાગી નાખું છું અને જાતી ઠાકીને કહું છું કે હું ધરડો ચયો નથી.

પણ મુશ્કેલીની વાત તો એ છે કે હું સ્વીકાર કરું યા ન કરું, તોપણ ઘડપણ મારો પીછો છોડતું નથી ધીમે ધીમે દરરોજ-પણે પણે ઘડપણરૂપી ચોર મારા

દેહરૂપી શરીરમાં પ્રવેશ કરતોજ જાય છે. આયુષ્ય ક્ષીણ થતું જાય છે. જીવાનીનો કિનારો દૂર જતો જાય છે. હું કરોડ વાર કહું કે હું ધરડો નથી પણ મારો પ્રત્યેક નિઃશ્વાસ ધડપણુ આપ્યું છે એવી સાક્ષી પૂરે છે. ખીજા લોકો ગાય છે, નાચે છે ત્યારે હું પણ ધરડો નથી થયો એમ ખતાવવાને, મારી જીવાનીનો ઉલ્લાસ હજી જેવો ને તેવોજ છે એવો ડોળ કરવાને તેમની મિજલસોમાં સામેલ થાઉં છું. ખીજાઓ જ્યારે રડે છે ત્યારે હું લોકલજ્જના લયથી લારેખમ થઈને બેસું છું; પણ સાચું પૂછો તો હસવા બોલવામાં કે ગાવા વગાડવામાં મારું હૃદય હવે આનંદ નથી બોગવતું. મારામાં હવે ઉત્સાહ ઉલ્લાસ નથી રહ્યા. આશાનો અર્થ મારે માટે આત્મપ્રતારણાજ છે. મારે માટે આશા, વિશ્વાસ એમાંનું કશું છેજ નહિ. જે છેજ નહિ તેને માટે મિથ્યા વલખાં શામાટે મારવાં ?

વલખાં માર્યાંથી શું વળે ? જે પુષ્પોની માળા મારી જીવનરૂપી વાડીને શોભા આપતી હતી તેની પાંખડીઓ માર્ગમાં એક પછી એક ખરી ગઈ. જે સદાય હસતાં વદન મને અતિ પ્રિય લાગતાં હતાં તે એક પછી એક અદૃશ્ય થઈ ગયાં ! અને દેટલાક છે તે પણ મૃત્યુના પ્રખર તાપને લીધે ચીમળાઈ જતાં પુષ્પ જેવાં મ્હાન થઈ ગયાં છે. આ ભાગ્યાં તૂટ્યાં લવનોમાં, આ નિરાનંદ થએલી નાટયશાળામાં, આ પરિત્યક્ત થયેલી મિજલસોમાં ઉજ્જવલ દીપમાલા ક્યાં છે ? એક પછી એક હવે જુઝાઈ ગઈ. માત્ર વદનજ નહિ પણ હૃદય સુદ્ધાં ! તે સરસ, પ્રેમથી છલકાતાં, વિશ્વાસભર્યાં, મૈત્રીપૂર્ણ, અપરાધ થયા છતાં સર્વદા પ્રસન્ન રહેનાર એવાં રેહેલી હૃદય પણ ગયાં ! એમાં ફાઇનો દોષ નથી. મારો દોષ નથી. રેહેલીઓનો પણ દોષ નથી. માત્ર વયનો અથવા યમરાજનોજ દોષ છે.

વાર, તો એથી નુકશાન શું થયું ! એકલો આવ્યો હતો અને એકલો જાય, તેમાં ચિન્તા શી છે ? આ જીવ પણ પરિપૂર્ણ મારો થયો નહિ. કીક, રામ રામ ! હે પૃથ્વી ! તું તારી નિયમિત કક્ષામાં રહીને ધૂમતી રહેજે. હું મારા ઇષ્ટ સ્થાને જાઉં છું. તારો અને મારો સંબંધ તૂટે છે. હે મૃગમયી ! હે વસુંધરા ! હે જગ-સૃષ્ટિના ભારથી દબાયેલી પૃથ્વી ! તેમાં તને પણ નુકશાન શું છે ? તું અનંત ક્ષતિ પર્યંત શૂન્ય માર્ગમાં જમણું કર્યા કરજે; હું થોડાદિવસ જમણું કરીશ, ત્યાર પછી તને હેલ્લા રામ રામ કરી જેની સમીપમાં સર્વ જ્વાલાઓ શાંત થાય છે તેની પાસે જઈને મારા અંતરની જ્વાલાનો અંત લાવીશ.

ત્યારે હવે એક વાત તો નક્કી થઈ ગઈ કે હું ધરડો થઈ ચૂક્યો છું; ત્યારે હવે મારું કર્તવ્ય શું છે ? દેટલાક મૂર્ખ લોકો કરી ગયા- છેડે, “*पंचाशद्वर्षं वनं व्रजेत्*” (પચાસ ઉપરની વય થતાં વનમાં જવું) અરે લાંબું ? વન ક્યાં છે ? આ અવસ્થામાં તો સર્વ પ્રકારના બોગ-વિલાસથી પૂર્ણ મોટા મોટા ભગ્ય મહેલો કે જે શોભા અને મનુષ્યની દોડધામથી નવ જીવાન પુરુષોને પ્રસન્ન કરે એવા છે તે પણ મારે

મનથી જગલ જેવાજ લાગે છે. હે યુવાન વાચકો ! તમારે ને મારે આ બાબતમાં મતભેદ પડ્યા વગર રહેશે નહિ. તમારું હૃદય મારા હૃદયનો મેળ કરશે નહિ. જ્યારે કોઈના ઉપર અમુક પ્રકારની વિપત્તિ આવી પડે છે. ત્યારે લોકો ધરડા માણસને પૂછે છે કે; “હે ડોસા તે’ ઘણા જમાના જોયા છે, આવે પ્રસંગે શું કરવું જોઈએ તે અમને કહે.” પણ સુખના આનંદના પ્રસંગે કોઈ એમ કહેવા નથી આવતું કે; ‘ડોસા ! આજ અમારો આનંદનો દિવસ છે. તું અમારી પાસે આવ અને અમારા આનંદમાં ભાગ લે.” ઉલટું એમજ બને છે કે એવા ખુશાલીના કલ્પોલ કરવાના પ્રસંગે રજોને એ વાત ડોસાના જલ્જલામાં આવે તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે, ત્યારે કાષ્ઠ, આ જગત નહિ તો બીજું શું ?

હે પ્રૌઢ વયના વાચકો ! જ્યાં તમે પ્રથમ રતેહ અને વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરતા હતા ત્યાં તમે હવે માત્ર લાચ અને કોષ્ટક વખત ભક્તિના પાત્ર યાચો છો. જે પુત્ર તમારી જીવાનીના સમયમાં અને તેના બાળપણના સમયમાં તમારી સાથે તમારીજ પથારીમાં સૂતો હતો અને અર્ધનિદ્રિત અવસ્થામાં પોતાના નાના હાથવડે તમને શોધી કહાડીને તમારે ગળે વળગતો હતો તે આજ તમારી ખમર પણ લેતો નથી અને “મારા પિતાને કેમ છે ?” એવું માત્ર લોકોને પૂછીનેજ પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. કોઈ પરાયા બાલકની સુંદરતા ઉપર મોહિત થઈને તમે તેને જોળામાં બેસાડીને રમાડ્યો હશે, તમે તેના ઉપર પ્રેમ રાખ્યો હશે તે આજ કાલક્રમે મોટો ચર્તા પોતાની નિર્દોષ ખુબસૂરતી ગુમાવી બેઠો છે અને કદાચ મહા પાપી થઈને પૃથ્વી ઉપર પાપનો પ્રવાહ વહેવડાવી રહ્યો છે. કદાચ તે તમારી નિંદા પણ કરતો હશે. તમે શું કરી શકો છો ? તમે એટલુંજ બોલીને બેસી રહો છો કે મેં એને જોળામાં લઈ રમાડ્યો હતો; બાદે બેસાડીને ફેરવ્યો હતો. તમે જેને જોળે બેસાડીને ‘ક’ ‘ખ’ શીખવ્યા હતા તે આજે કદાચ પ્રતિષ્ઠિત લેખક બની ગયો હશે અને તમારી મૂર્ખતા સંભારી મનમાં તમારો ઉપહાસ પણ કરતો હશે જેને તમે એક વાર તુચ્છ માનતા હતા તેજ હવે તમને તુચ્છ માને છે. જેને તમે એક વારની નિશાળમાં ભરવાની શી આપીતે લજવામાં સહાય આપી હતી તેજ આજ તમને પૈસા ધીરે છે અને ધીરેલાં નાણાં પેટે તમારી પાસે વ્યાજ લે છે તમે જેને શિષ્યવતા હતા તેજ આજ તમને શિષ્યવતા તૈયાર થાય છે. હવે બોલો, આ જગલ નહિ તો બીજું શું ?

અંતર્ગત વાતો એક બાલુએ રાખી બહારનાજ જગત તરફ નજર કરીએ. જે ઠેકાણે તમે તમારે પોતાને હાથે બગીચો બનાવ્યો હતો, પસંદ કરી કરીને ગુલાબના છોડ, ચમેલી, ડોલર તથા બીજા અનેક જાતના વિલાયતી રોનાઓ ધણી મહેનતે રોપ્યા હતા, જેમને તમે તમારે હાથે ઝારી લઈને પણી સિંચું હતું ત્યાં તમે આજે જઈને જુઓ. તમારાં ગુલાબ અને ચમેલી સુકાર્ધ ગયાં છે અને જ્યાં

એક વાર રમણીય બગીચો હતો ત્યાં આજે ચણા વટાણાનાં વાવેતર થાય છે અને રામો પટેલ પોતાના મોટા શીંગડાંવાળા બળદને ગીત લલકારતો ખેતી કરી રહ્યો છે, તેના હળની અણી તમારા હૃદયમાં આરપાર પેસી જતી નથી ? તમારી જુવાનીના વખતમાં મનમાં અનેક પ્રકારની અભિલાષાઓ પોષીને, મતોરચો રચીને, મહાપ્રયત્ને તમારા ઉપભોગ માટે સુંદર હવેલી બંધાવી હતી; જેમાં મનોહર પવંગ બિજાવીને નેત્રે નેત્ર અને અધરે અધર બિલાવીને તમારી બાલપ્રણયિની સાથે આ જીવનમાં કદિ પણ લુપ્ત ન થાય એવા પવિત્ર પ્રેમયુક્ત સંભાષણ કથું હતું, આજે ત્યાં જઈને જુઓ; તે તમારી હવેલીની ઈંટોના ટુકડા ગથેડા પર લલકારેને કાંઈના તમેલાનું ભોલતળીયું બનાવવાના કામમાં વપરાવા જાય છે. તમારા પદંગના ટુકડા વડે એક બાઈ રસોઈ કરતી બેઠી છે. આ અરણ્ય નદિ તો બીજું શું ?

સંતાપ ઉપર સંતાપ ! હું જોને જુવાનીમાં ધણો સુંદર જોતો હતો તે આજે ધણોજ વિરૂપ બની ગયો છે. મારો પરમ મિત્ર સુંદરલાલ તેની જુવાનીના પૂર બહારમાં ન્યારે હતો ત્યારે અકકડને અકકડ ફરતો. કેટલીએ સ્ત્રીઓ પાણી ભરતાં તેનું રૂપ અને ભલકો જોઈને મોહિત થતી અને નમઃ શિવાય એમ કહેવાને બદલે નમઃ સુંદરલાલાય એવું બોલી જતી. તે સુંદરલાલને આજે જઈને જુઓ. તેનું વદન કરમાઈ ગયું છે, માથે પળીયાં આવી ગયાં છે, દાંત પડી ગયા છે, આમડી ઝુલી ગઈ છે અને શરીર સુકાઈને જીર્ણીર્ણુ થઈ ગયું છે. એ સુંદરલાલ એક ખાટલી પ્યાંડી અને ત્રણ શેર બિરકુટ વગર નાસ્તો કરતો ન હતો, તે સુંદરલાલ આજે તિલક છાપાં લગાવતા ભગતરાજ થયા છે, રામનામી ઓઢે છે અને જમતી વેળા કોઈ મધ માંસનું નામ દે તો પીરમેલી યાળાં પણ મૂકીને હડી જાય છે. હવે જંગલમાં શું બાકી રહ્યું.

પેલી સુમનગૌરીને જુઓ એ સુમનગૌરી ન્યારે નાની હતી અને મારી વાડીમાં ફૂલ ચોરી જવા આવતી તે વખતની તેના દેહની શોભા, લાવણ્ય, અપજ્ઞતા, કામળતા યાદ કરો. તેને જોઈને મને એમજ થતું કે નંદનવનનું કોઈ પારિગત વૃક્ષજ પુષ્પો સહિત ઉપાડીને અહીંયાં આણ્યું હોતું જોઈએ. તેની અલકાવલિ સાથે વાયુ અડપલાં કરતો હતો ગુલાબના કાંટા તેના સળુમાં પ્રવેશ કરી રમકેસિ કરતા હતા. હાય ! એજ સુમનગૌરી કેવી થઈ છે તે જુઓ તો ખરા ! આજે છોકરાંને ગાળા દેતી, મારતી, પીટતી, તરતની વિઆપલી ફૂતરી જેવી દાળ ઝાડકવા બેઠી છે ! તેનાં કપડાં મેલાં અને પચાસ યીંગડાંવાળાં છે. તેનાં લડીયાં લૂખાં ઉડતાં ફરે છે, દાંત પડી ગયા છે, નિસ્તેજ આંખો ઉડી પેસી ગયેલી છે, હોઠમાં શીઘ્રથ આવી છે, ગાલની રતાસ ઉડી ગઈ છે, હાડકાં દેખાય છે, કંઠમાં કંઈશતા આવી છે. એજ તે સમયની રૂપની પ્રતજ્ઞા સુમનગૌરી ! કહો જોઈએ આ જંગલ નદિ તો બીજું શું !

ત્યારે હવે એ પણ નક્કી થયું કે વનમાં જવાની જરૂર નથી. ત્યારે હવે કરવું

શું ? હિન્દુશાસ્ત્રોમાં ખતાવેલા રિવાજ પ્રમાણે કવિ કાલિદાસ કહે છે કે સર્વ ગુણ-સંપન્ન રઘુવંશના રાજાએએ પણ ધડપણ આવતાં મુનિવ્રત ધારણ કર્યું હતું. હું ખાત્રીપૂર્વક કહી શકું છું કે કાલિદાસે રઘુવંશ રમ્યો ત્યારે તે ચાળીશ વર્ષનો નહિ હોય. તેણે પોતાની બુવાનીમાં રઘુવંશ રમ્યો હતો. આ વાત તેના રમ્યોએ એ શ્લોક દર્શાવે સિદ્ધ કરી ખતાવીશ.

પહેલો શ્લોક રઘુવંશ માહેલા અન્નવિલાપનો:—

इदमुच्छ्वसितालकं मुखं तव विभ्रांतकथं दुनोति माम् ।

નિશી સુપ્તમિવૈકપંકજં નિરતાભ્યાન્તરપદ્પદસ્વનમ્ ॥

વાયુની લહરીથી તારી અડગાવણિ ફરફરી રહી છે; માત્ર તારું વાણી રેલિત મુખ, શરિએ ખીડાયલા લમરના ચુંગન રહિત કમળ જેવું જે દેખાય છે તે મને વ્યથા આપે છે.

આ મૌવનનું સદન છે.

હવે દુઃખારસંભવમાનો રતિવિલાપનો એક શ્લોક બુઝો:—

गत एव न ते निवर्तते स सखा दीप इवानिलाहतः ।

अहमस्य वशेव पश्य मामविपद्य व्यसनेन धूमिताम् ॥

રતિ મદનના સખા વસંતને કહે છે કે, “તમારો મિત્ર વાયુથી હોલવાઈ ગયેલા દીવાની માફક (પરલોકમાં) જતો રહ્યો છે, હવે તે પાછો આવતો નથી અને હું હોલવાયેલા દીવાની વાદ જેમ ધમાકાવાળો થાય તેથી દુઃખને લીધે યદ્ય છું તે બુઝો.

આ ધડપણના સદનનું દર્શાવ.

વાર, મારે કહેવાનું તારપર્ય એ છે કે કાલિદાસને રઘુવંશ લખતી વખતે બે ધડપણના ગૌરવપૂર્ણ કર્તવ્યનું ભાનહોત તો તે વદ્ય પુરુષોએ મુનિવ્રત લેવું બેઠકે એવું લખી જત નહિ. મિરમાર્ક અને ડ્રેડરિક વદ્દ હતા. તેમણે બે મુનિવ્રત ધારણ કર્યું હોત તો જર્મન પ્રજાનું દહ અંધારણ ક્યાંથી થાત ? દિવર પણ વદ્દ હતો. તેણે બે મુનિવ્રત લીધું હોત તો ક્રાન્સની સ્વતંત્રતા અને પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્ર તે કેવી રીતે યોજત ? ઝેડરટન અને ડિસ્ટાયલી વદ્દ હતા. તેમણે મુનિવ્રત લીધું હોત તો પાર્લિમેન્ટની સુધારણા અને આકરિશ ચર્ચાની ડિસએસ્ટાબ્લિશમેન્ટ કાણ કરત ?

ધડપણ તો ખરેખર મહત્વનું કાર્ય કરવાનો સમય છે. ધડપણ એટલે “નિર્જાળ અને બોખા ડાયાવાળું ચોથી સ્થિતિએ પહોંચેલું માનવ શરીર” એમ સમજવું નહિ. એ હાલતને તો ખીલું ખચપણ જ કહેવાય. જેઓ યુવાન નથી તેમ છેક ધરડા પણ નથી તેવા માણસને વિષે હું બોલું છું. મૌવન એ કાર્ય કરવાનો સમય તો છેજ પણ એ વખતે કામ જેવું બેઠકે તેવું યદ્ય શકવું નથી. એક તો તે વખતે શુદ્ધ અપરિપક્વ હોય છે, વળી રાગ, દ્રોષ અને બોચવાસનાનું અજ પણ વિશેષ

હોય છે અને યુવાન સ્ત્રીઓની ધાજળ ફેકે! મારવાથી યુવાન પુરુષોને હમેશા પ્રતિજ્ઞા યુમાવવાની દહેશત પશુ રહે છે આથી કરીને જુવાનીમાં કોઈ કોઈ અનૈતિક શક્તિ વાળા પુરુષો સિવાય ધણા ખરા મારી રીતે કામ કરી શકતા નથી, પશુ યૌવન કાળ પૂરો થયા પછી મનુષ્ય દીર્ઘદર્શી થાય છે, તેની જુદી ઈચ્છા અને છે પ્રતિજ્ઞા મેળવે છે, અને ભોગવાસતાનુ બળ ધો છે તેથી તે સમય કોઈ પશુ મહરવના કામને ધણો યોગ્ય છે, માટે મારી સલાહ છે કે ઘડપણ આવ્યું એમ સમજીને કોઈએ પોતાના કર્તવ્યનો ત્યાગ કરી મુનિવત લેવા તરફ જતિ દોડાવવી નહિ ઘડ પણ્ય પશુ સસારની સેવા કરી

તમે કદાચ કહેશો કે એ વાત કહેવાની જરૂર નથી કોઈ પશુ માણુમ જીવતા સુધી અથવા અશક્ત થતા સુધી સાસારિક કાર્યનો ત્યાગ કરતોજ નથી માત્ર દૂધ ધાવવા માટે ત્યાથી તે છેવટનું વસીયતનામું કરતા સુધી માણુસ સસારનું કાર્ય કદી પશુ પડતું મૂકતોજ નથી પશુ હું એવા કામકાજમાં પ્રૌઢ ઉન્નતરના પુરુષોને જોડવા ચાહતો નથી આપણે જુવાનીમાં જો કામ કરીએ છીએ તે આપણે માટેજ કરીએ છીએ માટે જુવાની ગયા પછી જો કામ કરીએ તે પારકાનાજ લાભ માટેજ થવા જોઈએ, એજ મારી સલાહ છે એમ ન સમજવું કે હજી સુધી આપણું પોતાનું કામ તો પૂરું થયું નથી ને ખીજનું કામ શી રીતે કરીએ? આપણું કામ તો કદિ પૂરું થયું પશુ નથી અને થવાનું પશુ નથી મનુષ્ય-જીવન એક લાખ વર્ષ પર્યંત લગાય તો પશુ કોઈ એમ નહિ કહે કે હવે મારું કામ પૂર્ણ થયું મનુષ્યની સ્વાર્થ પગાયજતાની સીમા નથી-અત નથી માટે ઘડપણ આવે એટલે આપણું કામ પૂરું થયું સમજીને પરમાર્થનું જ કોઈ કાર્ય હાથમાં લેવું એવું મુનિવત તેજ ખરું મુનિવત, જાતિ, મમાજ સ્વદેશ અને સ્વધર્મની ઉન્નતિ કરવામાં મદદ રૂપી એજ ખરું મુનિવત ન કે જગતમાં જઈને પચાગિન તાપીને અથવા ખીજ અનેક રીતે શરીરને કષ્ટ આપવું સત્ય મુનિવત ગ્રહણ કરે!

તમે વખતે એમ કહેશો કે ઘડપણમાં પશુ જો આપણે સ્વાર્થના અથવા પરમાર્થના કામમાંજ મગ્યા રહીએ તો પછી ઈશ્વરમરણ ક્યારે કરવું? પરલોક માટે તૈયારી ક્યારે કરવી? હું એના જવાબમાં એમ કહું છું કે પરલોક માટે તો બાળ પશુથીજ તૈયારી કરતા રહેવું જોઈએ બાળપણથીજ જગદીશ્વરને હૃદયમાં પધરાવવા જોઈએ જો કાર્ય સર્વ કાર્ય કરતાં એજ છે તે કાર્યને ઘડપણ ઉપર શા સારું મુલતવી રાખવું? બાળપણ કિશોરાવસ્થા, યૌવન અને વાર્ધક્ય, સર્વ અવસ્થામાં ઈશ્વરનું ભજન તો કરવુંજ જોઈએ એને માટે કાંઈ ખાસ અવસરનું પ્રયોજન નથી એ મર્મ કરવામાં-કોઈ પશુ ખીજું કાર્ય વિવેક યથા શકેજ નહિ એટલુંજ નહિ પશુ ઈશ્વર ભક્તિની માથે માથે આપણે જો જો કાર્ય કરીશું તે સર્વ મગલદાયક, યશસ્કર અને વિશુદ્ધ થશે.

મને એમ લાગે છે કે ધણુને આ વાત રુચે નહિ. કોઈ એમ પણ કહેશે કે ચોડીવાર પર તો સુમનગૌરીના લાવણ્યની વાત કહી અને એટલામાં ઈશ્વરભક્તિનું પ્રકરણ ક્યાંથી નીકળ્યું? હમણાં તો ધણુની ઢીંકી વડે 'બંગદર્શન' ને માટે મમરા ખાડવા માડ્યા હતા અને એટલામાં શિવનું સ્તવન કરવાનું ક્યાંથી સૂઝ્યું? મારી જૂલ થઈ હશે એ હું કબૂલ કરું છું પણ એમ ધાય છે ખરું, બધા પ્રકારનાં કાર્પ કરતાં કરતાં ઈશ્વરસ્તવન કરવું સારું જ છે.

ઠીક હોય या ન હોય પણ ધણુને કોઈ ઇલાજ નથી, તમારી સુમનગૌરીઓ, પ્રસન્નમનગૌરીઓ, હેમલતાઓ, કનકલતાઓ હવે મારા સામું જોતી પણ નથી. મારો ઘડછાયો પડતાં પણ તેમને મુગ આવે છે. તમારા ભિક્ષ, કેન્ડ, રેન્ડર, ખર્ડ હવે મારા મનને તૃપ્તિ આપી શકતા નથી. તમારી ફિલસુફી, સાયન્સ મને કુઆ જોવાં, આંધળાના શિક્ષક જોવાં લાગે છે. આ વર્ષાના અધકારમય દિવસમાં, આ કાશરાત્રિના છેલ્લા એકાદીઆમાં, આ નક્ષત્રદીન અભાવાસ્થાની કાળી ઘટારોપ રાત્રિએ મારો કોણુ ખેલી છે? આ લવ-નદીના લાક્ષાની ગરમ ગરમ રેતીમાં પ્રખર વેગવાળી વૈતરણીના ભયંકર વમળવાળા પ્રવાહમાં, આ દુસ્તર સંસારસાગરની પ્રબલ તરંગમાલાના આઘાતમાંથી મારું રક્ષણ કરનાર કેણુ છે? પવન ધણુ જોરથી, પ્રચંડ વેગથી વાય છે. પ્રભો! મારે દિશાએ અધકાર છે. મારી કુદ હોડી ડુબકૂતના બોખથી ધણી મારે થઈ ગઈ છે. મારો કોણુ ખેલી થશે? પ્રભો! તુંજ.

આપનો

કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી

પત્ર ૫ મો-કમલાકાન્તની વિદાય

અધિપતિ સાહેબ! રજા લઉં છું આજથી લખવું બંધ કરું છું. આપણે બન્નું નહિ. આપની સાથે મારો મેળ ન ખેડો. આપના વાયકો સાથે મારો મેળ ન ખેડો. આ સંસારની સાથે પણ મારે બન્નું નહિ. ખુદ મારી સાથે પણ મારે બન્નું નહિ. બસ હવે રામ રામ! હવે કશુંએ લખવું નથી. ખેતુરી વાંસળી તે વાગી ચકતી હશે? વાંસળી વાગ્યું વાગ્યું કરે છે પણ વાગતીજ નથી. વાંસળી ફાટી ગઈ છે હે હૃદય-બંશી! તું વાગ જોઈએ. એક વાર તો વાગ. હાથ! તને એવુંજ વાગતાં આવડે છે કે? તને પણ શું તેજ તાન યાદ આવે છે કે? તું પણ એકવાર હતી તેવી નથી રહી અને હું પણ નથી રહ્યો. તારામાં મજા પેડો છે તેમ મારામાં પણ પેડો છે. માગમાં એવું શું છે કે સળે પેડો? તે હું જાણતો નથી. હવે મારો અસલ સ્વર રહ્યો નથી એટલે શું વગાડું? હવે તે રસ રહ્યો નથી એટલે મારું સાંભળે પણ કોણુ? હે હૃદય! એકવાર તો વાગ આ સંસાર-ખહેરો, ધનની ધુનથી ચેતો થએલો સંસાર, મૃદ મંસાર! તેવા સંસારને હું મારા મનની વાતો શી રીતે

કહું? કહીશ તો સાંભળશે પણ કોણ? જ્યારે મારી લખવા જેવી અવસ્થા હતી ત્યારે કેટલાએક સમય પૂર્વે મારું દૈનંદર લખ્યું હતું. હવે આ અવસ્થામાં મારી નીરસ વાતો કોણ સાંભળશે? હવે કાંઈ તે વસંત પણ નથી ને આ ખેસી ગયેલા ગળાવાળી કાચકનો ટહુકો પણ કોઈ સાંભળશે નહિ.

સાહેબ! હવે કશુંએ કહેવાની જરૂર નથી. હવે વગાડવાની પણ નથી. લાંગીટ્ટી વાંસળીવડે ખેસુરો રાગ કહાડવાની જરૂર નથી. આ સમયે મારા હસવા સાથે કાંઈ હસશે નહિ. મારા રુદન સાથે કોઈ પોતાનું રુદન મિલાવશે પણ નહિ. જીવાનીમાં હસવા રડવામાં એક પ્રકારની મોજ હતી તેથી લોકો સાથે સાથે હસતા અને રડતા. હાલ તો હાસ્ય અને રુદન બેઉ ઉપહાસને પાત્ર થાય.

હે અધિપતિ-કુલ-શિરોમણિ! આપને હું સત્ય વાત કહું છું. કમલાકાંતમાં હવે અસહનો રસ રહ્યો નથી. હવે તે નસીયાણુ પણ નથી. તે કસ્ટ્યાના જલસા પણ નથી. તે પ્રસન્ન ગોવાલણુ પણ કોણ જાણે ક્યાંય હશે? તેની મંગળા ગાય પણ ક્યાં ગઈ હશે? ખરેખર, હું તે સમયે-એકલો હતો અને આજે પણ એકલો છું; પણ તે વખતે હું એકલો છતાં એક હજાર જેવો હતો; આજે હું એકલો અડધા જેવડો છું. વાડ, પણ એકલાને આટ આટલા બંધન શાને? જે યક્ષીને પાળી ચોવીને ઉછેર્યું હતું તે ક્યારનુંએ મરી ગયું; તેને માટે આજે પણ હું અથુપાત કરું છું. જે પુષ્પને મેં વિકસાવ્યું હતું તે ક્યારનુંએ સુકાઈ ગયું છે; તેને માટે પણ આજે હું રડું છું. જે જલબિંબ, એક વેળા નદીના પ્રવાહમાં સૂર્યના ઉભયવલ કિરણથી ચમકતું મેં જોયું હતું તેને માટે પણ હું શોક કરું છું. કમલાકાંત સાચા દિલનો સંન્યાસી છે. તેને આવા બંધન શાને? આ દેહ સડી જવા લાગ્યો છે, પણ આ હૃદયનાં બંધન કેમ નથી સડતાં? ધર ભાગી પડ્યું, પણ આજે હજી હોશવાતી નથી. તળાવ સુકાઈ ગયું છતાં તેના કાદવમાં હજીએ કમળ કેમ ઉગે છે? તોફાન શમી ગયું, પણ સમુદ્રમાં હજી તરંગાલાત ચાલુ છે, યુધ્ધ કરમાઈ ગયું પણ સુવામ હજી ગઈ નથી. સુખ વિલુપ્ત ગયું, પણ આશા હજી અમર છે. હજી તેની સ્મૃતિ છે. જીવન છે. પ્રેમ ચાલ્યો ગયો છે, પણ યત્ન હજી ચાલુજ છે. પ્રાણુ જતો રહ્યો. હવે પિંડદાન શાને જોઈએ? કમલાકાંત તો ગયો. જે કમલાકાંત ચંદ્ર સાથે લખ કરતો, કોકિલા સાથે ગીત ગાતો, પુષ્પોને પરણાવતો તે ચાલ્યો ગયો; ત્યારે હવે કસ્ટ્યાના રંગ-પાણી શાને જોઈએ? વાંસળી ફાટી ગઈ, હવે સારી-ગમ શાને? આણુ ગયો, હવે નિઃશ્વાસ કેવો? સુખ ગયું, હવે રડવું શા માટે?

તોપણ હું અથુપાત કરું છું, જન્મ્યો લારથી રડ્યો છું અને મરતાં સુધી રડીશ.

“જીવન મળતાં રાયોતો હું રડું મરતાં સુધી,
રુદન કરવું, તેમાં મારે નથી અધરું જરી;

+ + +
મુજ જિગરની જવાદા અંતે મને સળગાવશે.”

લી. અનુગત, સ્વગત, વિગત કમલાકાંત ચાલતી.

કમલાકાંતની જુવાની

(ખોશનખીસ જીનિયર પ્રણીત)

આ આપણા અરીજી કમલાકાંતના ઘણા દિવસથી બિલકુલ સમાચાર મળ્યા ન હતા. ઘણીએ તપાસ ચલાવી. એકએક હમણાં તેમને મેં ફાળદારી કમેરીમાં જોયા. મેં જોયું તો એક દરિદ્ર પાલણુ ઝડ તળે તેનાં મૂળાઓને અટ્ટેલીને નાજી ચેરની કાચલીના હુકામાંથી આંખો મીંચીને તમાકુ પીતો બેઠો હતો. મને યશુ કે ખરેખર આ પાલણુ લોભના માર્યા કાષ્ટની અરીજીની ડાબલીમાંથી અરીજી ચોધું હોયું જોઈએ. કમલાકાંત બીજા કશાની ચેરી કરેજ નહિ. એમની પાસે એક કાળી ડાબલીવાળો સિપાઈ ઉભો હતો. હું ત્યાં બહુ વાર ઉભો રહ્યો નહિ, કેમકે વખત છે કમલાકાંતના જન્મિન ચકું પડે. દર ઉભો ઉભો તમાસો જોવા લાગ્યો.

થોડી વાર પછી કમેરીના સિપાઈએ કમલાકાંતનું નામ પોકાર્યું; એટલે એક સિપાઈ હાથમાં ડોડા હલાવતો હલાવતો તેમને અદાલતમાં લઈ ગયો. હું પણ પાછળ પાછળ ગયો. ઉભાં ઉભાં મેં થોડું ઘણું સાંભળી લીધું. શો મામલો હતો તે પણ મારા સમજવામાં આવી ગયો.

અદાલતમાં રિવાજ પ્રમાણે એક પ્લાટફોર્મ ઉપર માશરફેટ સાહેબ બેસ હતા. તેઓ એક સ્વદેશી ન્યાયમૂર્તિ ધર્માવતાર પુરુષ હતા. તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે તેઓ ડેપુટી કમેસ્ટરની પદવીએ હતા. કેસ ગાયની ચેરીને લગતો હતો. દરિયાડી પ્રસન્ન ગોવાલણુ હતી.

કમલાકાંતને સાક્ષીના પાંજરામાં ઉભા રાખ્યા, એટલે તેઓશ્રી મંદમદ હમવા લાગ્યા. સિપાઈએ તેમને ધમકાવ્યા, “ હસે છે કેમ ? ”

કમલાકાંત હાથ જોડીને બોલ્યા, “ બાપુ ! મેં કોના ખેતરમાંથી અનાજ ચેરી ખાધું છે કે મને પાંજરામાં પૂરો છે ? ”

સિપાઈ દારૂ કંઈ આ વાતમાં સમજ્યા નહિ, એટલે તેમણે દારૂ ખંજરાણી કહ્યું; “ આ મરકરી કરવાની જગા નથી. સોગંદ ખાઓ. ”

કમલાકાંત કહ્યું:—અવધાન, ભાઈ, અવધાનવા હોય તો.

પછી શિરસ્તેદાર તેમને સોગંદ ખવડાવવા આવ્યો. તેણે કયું; “ જોહો. હું પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ જાણીને—”

કમલા:—(વિસ્મયથી) શું જોહું ?

શિરસ્તે:—સાંભળ્યું નહિ ? ‘ પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ જાણીને—

કમલા:—પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ જાણીને ? આપ તો ગજબ કરો છો !

માજીસ્ટ્રેટે જોયું કે સાક્ષી ગડગડ મચાવી મૂકે છે. તેથી તેમણે પૂછ્યું; “ શાનો ગજબ ? ”

કમલા:—પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ જાણીને—એમ કહેણે પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ જોયો છે ?

માજી.—એમ કહેવામાં શી હરકત છે ? સોગંદનામાના કારમ પર એવું લખ્યું છે.

કમલા:—આપ સાહેબ સુઘ ન્યાયાધીશ છો, પણ એક વાત મારે કહેવી પડે છે કે સાક્ષી પૂરતા પૂરતા કોઈ વાર એકાદ બે નજીવી અસત્ય વાતો કહેવાઈ જાય તે તો ઠીકજ, પણ આ તો શરૂઆતમાંજ જુદું જોલવું ? ”

માજી:—એમાં જુદું શાનું ?

કમલાકાન્ત:—(સ્વગત) “તમારામાં આટલી બધી બુદ્ધિ ન હોત તો આવી “પદ-વૃદ્ધિ” થાત શાની ? (પ્રકટ) ધર્માવતાર ! મને તો એમ લાગે છે કે પરમેશ્વર પ્રત્યક્ષ જોવાય એવા નથી. પછી મારાં નેત્રનો દોષ હોય કે ગમે તેમ હોય; પણ આજ સુધીમાં કદિ પણ પરમેશ્વરને મેં પ્રત્યક્ષ જોયા નથી કદાચ આપ લોકો કાયદારૂપી ચરમાં નાકપર ચડાવીને પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા હશે; પરંતુ બધાં સુધી હું પરમેશ્વરને કચેરીના હોલમાં પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતો નથી ત્યાંસુધી હું “ પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ જાણીને ” એમ શી રીતે કહી શકું ? ”

ફરિયાદીનો વકીલ ચીડાઈ ગયો. તેનો કિંમતી વખત ! મિનિટ મિનિટ રૂપીઓ કમાય ! તે અમૂલ્ય સમય આ કંગાલ સાક્ષી ખરમાદ કરતો હોય, તેથી તે તપી જઈને જોલ્યો; “ તમારાં આધ્યાત્મિક પ્રવચનો ‘ પ્રાર્થના સમાજને માટે રહેવા દો તો ઠીક. અહીં અદાલતમાં તો કાયદાને માન આપીનેજ ચાલવું પડશે.”

કમલાકાન્તે તેના તરફ જોયું અને મૃદુ હાસ્ય કરીને પૂછ્યું; “ આપ વકીલ છો એમ લાગે છે.”

વકીલ:—(હસીને) કેમ જાણ્યું ?

કમલા—સહેલાઈથી. આપનો સોનાનો અઠોડો અને ધામલા હિપરથી. ઠીક સાહેબ ! આપને માટે મારાં આધ્યાત્મિક બાપણો નથી. આપ તો અસીલ આવે ત્યારે પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ દેખતા હશે !

વકીલ એકદમ યુરસે થઇને હિભા થયા અને માછરૂદેને કહ્યું; “ હું આ સાક્ષીના અપમાનની સામે મારો જવાબ કરવાને નામદાર કોર્ટનું રક્ષણ માગું છું. ”

માછરૂદે:—“ મી. પ્રસન્નારવિંદરામ ! સાહેબ તમારા પોતાના પક્ષનો છે અને તમે તેને રળ આપી શકો એમ છે. ”

હવે જો કમલાકાન્તને રળ આપવામાં આવે તો વકીલ સાહેબનો દાવો રદ જાય; તેથી તેઓ સ્વાર્થ વિચારીને ચૂપ થઇ ગયા. કમલાકાન્ત એમ સમજ્યા કે માછરૂદે કોઇ વટલેલ છે. ખરો આર્થ નથી.

પછી માછરૂદે સાહેબની પ્રતિષ્ઠા વાકિફ થવાથી શિરસ્તેદારને હુકમ કર્યો. “ સાહેબ સોગંદ લેવાનો વાંધો લે છે એને ‘ સીમ્પલ એક્ઝેમ્પ્શન ’ આપો. ”

શિરસ્તેદારે કમલાકાન્તને કહ્યું; “ ચાલો એ વાત જવા દો, બોલો; ‘ હું પ્રતિષ્ઠા કરું છું. ’ ”

કમલા:— શેની પ્રતિષ્ઠા લેવાની તે પહેલેથી કહેા તો વધારે સારું.

શિરસ્તેદારે માછરૂદે તરફ ફરીને કહ્યું; “ સાહેબ, સાહેબ ધણો જાકી છે. ”

વકીલ સાહેબ પાન આવતા આવતા બોલ્યા; “ વેરી ઓબ્સ્ટ્રક્ટીવ. ”

કમલા:— (વકીલને) શેની પ્રતિષ્ઠા કરવાની છે તે જાણ્યા વગર પ્રતિષ્ઠા કરવી અને કોરા કાગળપર સહી કરવી એ બેજે બરાબર છે. કચેરીની બહાર એમ ચાલતું હશે પણ કચેરીમાં ચાલે ખરું કે ?

વકીલ:—કોરા કાગળપર સહી કરવાનું તમને કોણ કહે છે ?

કમલા:—ત્યારે શાની પ્રતિષ્ઠા કરવાની છે તે પહેલેથી કહેતા. કેમ નથી ? ”

માછરૂદે શિરસ્તેદારને કહ્યું:—“ એને પહેલેથી પતિગાપન વાંચી સંભળાવો. ગરબ ન થવા દો. શિરસ્તેદારે વાંચ્યું; “ સાંભળો, તમારે કહેવાનું એટલુંજ છે કે હું એવી પ્રતિષ્ઠા લઉં છું કે હું જે સાક્ષી પૂરીશ તે સાચીજ પૂરીશ. કયું પણ છુપાવીશ નહિ, સાચા સિવાય કયું બોલીશ નહિ. ”

કમલા:—વાહ ! બહુ મજેની વાત !

શિરસ્તેદાર:—કેમ ? કબૂલ છે ?

કમલા:— હા બોલો, હું બોલું છું.

કમલાકાન્તે પછી વધુ ગડબડ ન મચાવતાં પ્રતિષ્ઠા લીધી. પછી તેમને સવાલ પૂછતા મોટે વકીલ સાહેબ હિભા થયા. લાલચોળ આંખો કરીને તેમણે કરામતી કહ્યું:—“ હવે તમારે તમારી બદમાસી બતાવવી નહિ. હું જે પૂછું તેનોજ હિતર આપવો. બીજી નકામી ગરબ કરવી નહિ. ”

કમલા:—આપ જે પૂછો તેનોજ જવાબ આપવો ? બીજું કંઈ નહિ ?

વકીલ:—નહિ.

આ ઉપરથી કમલાકાન્તે માછરૂટને કહ્યું; “સાહેબ, મને હમણાંજ પ્રતિજ્ઞા લેવડાની કે મારે કશી વાત છૂપી રાખવી નહિ. સાહેબ, બેઅદબી માફ કરજો. આજે મારી શેરીમાં એક ભવાઈ ચલાવી હતી. મને ઇચ્છા હતી કે હું જોવા જઈ, પણ તે ઇચ્છા અહીંયાંજ પૂર્ણ થઈ હોય એમ લાગે છે; કારણ કે આ વકીલ સાહેબ ભવૈયાના નાયક જેવા છે અને હું એક ભવૈયો છું. એ જેટલું બોલાવશે તેટલુંજ બોલીશ, અને નહિ બોલાવશે તેટલું આપોઆપ છુપુંજ રહેશે; માટે મારી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય તે માફ કરજો.”

માછરૂટ:—જે કાંઈ કહેવાનું જરૂરનું લાગે તે વગર પૂછે પણ કહી શકાય. કમલાકાન્તે માછરૂટને સલામ કરી અને કહ્યું:—“બહુ સારું, સાહેબ!” પછી વકીલે તેમને સવાલ કરવા માંડ્યા; “તમારું નામ શું?”

કમલા:—કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી.

વકીલ:—તમારા બાપનું નામ શું?

કમલા:—કેમ? મારું લગ્ન કરવાનો વિચાર કરો છો કે શું?

વકીલ એકદમ તપી ગયા અને કહ્યું:—“સાહેબ આ કોર્ટનું અપમાન થાય છે.” કોર્ટને વકીલની ફજોલી થયેલી જોઈને અસંતોષ થયા ન હતો તેથી જવાબ આપ્યો: “એ તમારેજ સાહેબ છે.”

આ ઉપરથી વકીલ સાહેબ કમલાકાન્ત તરફ ખીચ વાર કર્યા અને કહ્યું; “બોલો તમારે તમારા બાપનું નામ કહેવુંજ પડશે.”

કમલાકાન્તે બાપનું નામ કહ્યું. વકીલે પૂછ્યું; “તમે કાણુ “જાતિ” છો?”

કમલા:—હું નરજાતિ છું.

વકીલ:—તમે કાણુ જાતના છો?

કમલા:—હું હિંદુ છું.

વકીલ:—વર્ણ?

કમલા:—કાળો સાદી જેવો.

વકીલ ચાટ પડી ગયા. આવો બાંગડ સાક્ષી! પછી પૂછ્યું; “તમારે ન્વાત છે કે નહિ?”

કમલા:—છેરતો કાણુ ચોરી ગયું છે?

માછરૂટ સાહેબે જોયું કે વકીલનું કાંઈ વળતું નથી, તેથી તેમણે કહ્યું; “હિંદુ-ઓમાં બ્રાહ્મણ, વાણિયા, માછી કાળી, ટેક ઇત્યાદિ અનેક નાતો છે. તેમાંની કઈ નાતના તમે છો?”

કમલા:—સાહેબ; વકીલ સાહેબમાં અક્ષર નથી. તેમણે જોયું હશે કે મારી કોટ જોઈએ નામ પણ ચક્રવર્તી છે, એ ઉપરથી એ ન સમજ્યા કે હું બ્રાહ્મણ છું! માછરૂટે લખી લીધું. પછી વકીલે પૂછ્યું; તમારી ઉંમર કેટલી?

કચેરીમાં એક પ્રિયાળ હતું તેના તરફ જોઈને મનમાં થોડીવાર દિસાઈ ગઈને કમલાકાન્ત બોલ્યા; એકાવન વરસ, બે માસ, ત્રણ દિવસ, ચાર કલાક, પાંચમિનિટ-વકીલ.—નોન્સેન્સ. તમને કલાક મિનિટ કોણ પૂરે છે ?

કમલા:—હમણાં તો પ્રતિજ્ઞા લેવાની કે કંઈ છૂટું રાખીશ નહિ.

વકીલ:—તમારી મરજી. તમને પહોંચાવાનું નથી વાર, તમે ક્યાં રહો છો ?

કમલા:—મારે મુકામ છે નહિ.

વકીલ:—તમારું ઘર ક્યાં ?

કમલા:—મારે ઘર તો શું પણ એક ગોખનો પણ નથી.

વકીલ:—ત્યારે ક્યાં રહો છો ?

કમલા:—હું હાલે ત્યાં ફરતો ફર છું.

વકીલ:—તો પણ કોઈને ત્યાં તો રહેતા હશે ?

કમલા:—હા, નસીયામુ છવતા હતા ત્યારે તો તેમને ત્યાં રહેતો હતો.

વકીલ:—હાલ ક્યાં છો ?

કમલા:—કચેરીમાં.

વકીલ:—કાલે ક્યાં હતા ?

કમલા:—એક ધાંચીની દુકાને.

માઈસ્ટ્રેટ વચ્ચે બોલી ઉઠ્યા, “કોર્ટને વખત ગુમાવો નહિ. હું લખું છું કે એને રહેવાનું હેઠાણું નથી. ચાલો આગળ ચાલવા દો.”

વકીલ:—તમારો ધંધો શો ?

કમલા:—વળા મારે ધંધો કેવો ? હું વકીલ નથી તેમ વેચવા પણ નથી.

વકીલ:—ત્યારે આઓ છો શી રીતે ?

કમલા:—આતમાં દાળ વેડીને, હાથવડે કાળાઓ મોંમાં મૂકું છું અને ગળે ઉતારું છું.

વકીલ:—એ દાળમાત ક્યાંથી લાવો છો ?

કમલા:—લગવાન આપે છે તો મળે છે નહિ તો કાંઈ નહિ.

વકીલ:—કાંઈ કમાઓ છો ?

કમલા:—એક પૈસો પણ નહિ.

વકીલ:—ત્યારે શું ચોરી કરો છો ?

કમલા:—તેમ કંઈ હોત તો તો ક્યારનોએ આપની પાસે આઓ હોત, અને આપને પણ કાંઈ ભાગ મળ્યો હોત.

વકીલ એકદમ ગુસ્સે થઈ ગયા અને કોર્ટને કહ્યું; “મારે આ સાક્ષીનું કામ નથી હું તેને સવાલ પૂછવા માગતો નથી.

પ્રસન્ન ગોવાલજી વકીલના ખબા ઉપર હાથ મૂક્યો અને કહ્યું; નહિ, એની સાક્ષી

ખડું જરૂરી છે. એ બ્રાહ્મણ કદી જુદું બોલતો નથી એ હું જાણું છું. હમેશાં સાચું જ કહે છે; માટે જો તમારે એને સવાલ ન પૂછવા હોય તો મને પૂછવા દો. વળી એ બ્રાહ્મણને ધધો કેવો? આ ધર. પેલું ધર કરતો ફરે છે. તેને વળી કમાવાનું શું પૂછો છો?

વકીલે એ ઉપરથી માછરૂટ્ટેને કહ્યું; લખો, ધધો ભિક્ષા.

કમલાકાન્તને આથી ગુસ્સો ચડ્યો. શું કમલાકાન્ત ચકવતી એક લિખારી છે? હું ચોકખું કહું છું, કે મેં કોઇની પાસે કોઈ વખત પણ પાંચ સરખીએ માગી નથી.

હવે પ્રસન્ન થી રહેવાનું નહિ. તેણે કહ્યું; કેમ મહારાજ! અશીશુ નથી માગતા કે?

કમલા:—યલ રે ધમલા ગોવાળની ખાચડી! અશીશુ ને પૈસા તે ખરાખર! મેં કોઇ દિવસ એક પાંચ સરખી પણ માગી નથી.

માછરૂટ્ટે દસીને પૂછ્યું “ત્યારે કમલાકાન્ત તમારો ધધો શું લખ્યું?”

કમલાકાન્તે નરમ થઇને જવાબ દીધો, “લખો ધધો બ્રાહ્મણબોજનનું નિમત્રણ ચઢવું કરવાનો.”

બંધી કોર્ટ હસી પડી. માછરૂટ્ટે તેના કહ્યા મુજબ લખ્યું.

વળી પાછા વકીલ સાહેબ સવાલ પૂછવા લાગ્યા “તમે ફર્યાદજીને ઓળખો છો?”

કમલા:—ના.

પ્રસન્ન:—કેમ મહારાજ. આજ કેટલાં વર્ષ થયાં મારું દૂધ, દહીં ખાઓ છો અને કેમ કહો છો કે નથી ઓળખતા?

કમલા:—તારા દૂધ દહીંને નથી ઓળખતા. એવું મેં નથી કહ્યું. તારા દૂધને હું સારી પેઠે ઓળખું છું. ત્યારે શેર દૂધમાં પોણા શેર પાણી જોડે હું ત્યારે નક્કી જાણું છું કે આ પ્રસન્ન ગોવાલજીનું જ દૂધ. ત્યારે મલાઇ કઢાડી લીધેલા દૂધનું દહીં જોડે હું ત્યારે જાણું છું કે એ પ્રસન્ન ગોવાલજીનું જ દહીં છે. તારા દૂધ દહીંને હું સારી રીતે ઓળખી શકું છું.

પ્રસન્ન જરા લટકો કરીને બોલી; “મારા દૂધ દહીંને ઓળખો છો અને મને પોતાને નથી ઓળખતા કેમ?”

કમલા:—શ્રીજીતિને ઓળખે એવો કાણુ છે? તેમાં ખાસ કરીને ગોવાલજી સાથે દહીંની મટકી મૂકીને જતી હોય તેને તો કોની માએ સંકેત આપી છે કે ઓળખી શકે?”

ત્યાર પછી વકીલ સાહેબે સવાલ પૂછવા શરૂ કર્યો:—

“બહુ સારું, તમે ફરિયાદજીને ઓળખો છો. તમારે એની સાથે કેવા પ્રમાણે સંબંધ છે?”

કમલા:—વાહ! ખુબ કરી! તમારામાં એટલા ગુણ ન હોત તો તમને વકીલ પણ કોણ બનાવત?

વકીલ:—તમે મારામાં શા ગુણુ જોયા ?

કમલા:—બાલકાણુનો અને ગોવાલકાણુનો સંબંધ આપ શોધી રહ્યા છો તે.

વકીલ:—એવો સંબંધ શું હોઈ શકતો નથી ? કાણુ જાણે તમે એના પોખ પુત્ર પણ હોઈ શકો.

કમલા:—એનો તો નહિ પણ એની માવતો તો છુંજ.

વકીલ:—હીકે હીકે બહુ સારું, તમારે અને ફરીયાદીને સંબંધ છેજ. હવે મારે એ પૂછવાનું છે કે આ કેસની બાબતમાં તમે શું જાણો છો ?

કમલા:—એટલું જાણું છું કે આ કેસમાં તમે વકીલ છો; પ્રસન્ન ફરીયાદી છો; હું સાક્ષી છું અને પેસો ઉભો છે એ આરોપી છે.

વકીલ:—તે તો હીકે, પણ ગાયની ચોરી વિષે તમે શું જાણો છો ?

કમલા:—ગાયની ચોરી તો મારી સાત પેઢીમાં કોઈએ કરી નથી. આપ મને એ કળા શીખવશો ? મને દૂધ દહીંની બહુ જરૂર છે.

વકીલ:—હટ ! હું એમ પૂછું છું કે ગાયને તમે ચોરાતી જોઈ છે ?

કમલા:—હા, એક દિવસ જોઈ હતી. નસીબાણુની ગાય એક સાળો મેઘી—

વકીલ:—કેવો બહુચક છે ? હું એમ પૂછું છું કે પ્રમન્ન ગોવાલકાણુની ગાય બપોરે ચોરાઈ તે વખતે તમે હાજર હતા ?

કમલા:—ના, ચોરમાં એટલીએ અકક્કલ ન હોય કે ચોરી કરતાં પહેલાં મને સાક્ષી તરીકે ઉભો રાખ્યા પછીજ ચોરી કરે ! તેમ ક્યું હોત તો આપને પણ સહેલું પડત અને મને પણ સહેલું પડત.

પ્રસન્ને જેઠું કે વકીલ સાહેબને પૈસા આપેલા ફોકટ ગયા; તેથી તેણે પોતે કાંઈ ઉપાડી લેવાની હિંમત ચલાવી અને વકીલના કાનમાં કહ્યું “ આ બાલકાણુ મુકરદમાને લગતી બધી હકીકતનો સાક્ષી નથી એ તો માત્ર ગાયનેજ જાણે છે.”

એટલે વકીલ સાહેબ સમજી ગયા. તેણે એકદમ મોટી ગર્જના કરીને પૂછ્યું: “ તમે ગાયને જાણખો છો ? ”

કમલા:—(મધુર હાસ્ય કરીને) અહાહા ! કેમ ન જાણખું ? નહિ તો આપની માથે આવું મિટ સંભાળણુ હું કરીજ કેમ શકત ?

માજીસ્ટ્રેટને લાગ્યું કે સાક્ષી બણી ગરજ કરે છે, તેથી તેમણે કહ્યું “ એ બધી માયાફાડ જવા દો.”

પ્રસન્નની શામલા ગાયને કચેરીના આંગણામાં બાંધી હતી અને તે કચેરીમાં બેઠાં બેઠાં જોઈ શકાય તેવી રીતે ઉભી હતી. તેના તરફ આંગણા કરીને માજીસ્ટ્રેટ પૂછ્યું “ તમે આ ગાયને જાણખો છો ? ”

કમલાકાન્તે હાથ જોડીને કહ્યું “ કયી ગાય સાહેબ ? ”

માજીસ્ટ્રેટે કહ્યું “ કયી ગાય ? આ તમારી સામે બાંધી છે તે.”

કમલા:—આપ એકજ ગાય બુઝો છો. પણ મારી નજરે તો ધણી ગાયે દેખાય છે.

માજીરટ્ટે જરા ગુરસે થયા અને બોલ્યા; “જેતા નથી ? આ શામલા !”

કમલાકાંતે શામલા ગાય તરફ ન જોતાં વડીલ લોકોએ માથે પહેરેલી શામલા નામની પાઘડીઓ તરફ જોઇને કહ્યું “આ શામલાઓ પણ ચોરીને આણેલી છે કે ?”

હવે માજીરટ્ટેથી કમલાકાંતની નફટાઇ સહન ન થઇ. નેમણે ગુરસે થઇને કહ્યું; “તમે કોર્ટના કામમાં ધણી અડચણ નાજો છો. કોર્ટનો તિરસ્કાર કરવા માટે તમને પાચ રૂપીઆ દડ કરવામાં આવે છે.

કમલાકાંતે નીચા વળીને સલામ કરી હાથ જોડીને પૂછ્યું “સાહેબ, બહુ સારું, હડ વસુલ કોણ કરશે ?”

માજીરટ્ટે:—કેમ ?

કમલા:—હડ વસુલ કરનારને શી રીતે વસુલ કરવો તે શીખવવું પડશે

માજી:—શા માટે શીખવવું પડશે ?

કમલા:—આ લોકમાં તો મારી પાસેથી હડ વસુલ થાય એમજ નથી, માટે પૂછું કે જે માણસ હડ વસુલ કરવાનું માથે લેશે તે મારી સાથે પરલોકમાં આવશે કે કેમ ?

માજી:—હડ નહિ આપો તો કેદમાં જવું પડશે.

કમલા:—કેટલો વખત કેદમાં જવું પડશે ?

માજી:—હડ નહિ આપવા બદલ એક મહિના.

કમલા:—સાહેબ મહેરબાની કરીને એકને બદલે બે મહિના કેદમાં ન રહેવા દો ?

માજી:—વધારે વખત કેદમાં રહેવાનું કેમ પસંદ કરો છો ?

કમલા:—સાહેબ આજનો સમય બહુ ખરાબ છે. હમણાં હમણાં બ્રાહ્મણનેજ નનાં નિમંત્રણ જવલેજ આવે છે; અને જે ગુરંગમાં બે મહિના સુધી નિત્ય બ્રાહ્મણોનાજનની બવરથા આપ કરી આપજો તો આ ગરીબ બ્રાહ્મણ આપને આશીર્વાદ દેશે.

આવા બાગીને કેદ કર્યાંથી અથવા હડ કર્યાંથી કશું વળનાર નથી એમ જણી માજીરટ્ટે હસીને કહ્યું જાઓ, હવેથી ધ.ધ. નહિ કરો અને માથે સાચું બોલશો તો હું હડ માફ કરીશ. બોલો તમે આ ગાયને ઝોળખો છો કે નહિ ? આમ કહી માજીરટ્ટે એક સિપાઇને હુકમ કર્યો કે ગાયની પાસે જઈને સાહેબને ગાય બતલાવો.

પછી વડીલે પૂછ્યું “બોલો તમે આ ગાયને ઝોળખો છો ?”

કમલા:—તમે પેલી શીગડાવાળી ગાયને વિશે પૂછો છો ?

વડીલ:—તમે કયી ગાય મમલ્યા ?

કમલા:—હું સમલ્યો કે સામલાવાળી; ઠીક ચાલો, હા, હું એ શીગડાવાળી ગાયને ઝોળખું છું.

વડીલ:—એ ગાય કોની છે ?

કમલા:—મારી.

વકીલ:—તમારી ?

કમલા:—હા. મારીજ.

પ્રસન્ન ગોવાલજીતું મોં લેવાઈ ગયું. વકીલે જોયું કે કેસ હાથથી ગયો. આ વખતે પ્રસન્ને ચીડવાઈને કહ્યું “હરામખોર તારી ગાય છે ?”

કમલા:—મારી નહિ તો કોની છે ? હું એનું ફક્ત પીઠું છું, દહીં ખાઉં છું, ઘી માખણ ખાઉં છું, એ મારીજ ગાય છે. તું તો એને પાળે છે તેથી શું તે તારી ગાય ચર્ચ ગઈ ?

આ ઉડી વાતો સમજવા જેટલી વકીલ સાહેબમાં અકબલ ન હતી. તેમણે કોર્ટને કહ્યું “હું નામદાર કોર્ટને અરજ કરું છું કે સાહેબ વિરોધી છે. હું એને કામ કરવા માગું છું.”

કમલા:—શું મને કાસ કરશો ?

વકીલ:—હા કરીશજ.

કમલા:—હોડીમાં બેસીને કે પૂલ બાંધીને ?

વકીલ:—જેટલે ?

કમલા:—વકીલ સાહેબ તમે બી. એ; એલ; એસ. બી. તું પુછકું મેળવ્યું તો પણ હજી હનુમાન નથી ચલા, કે કમલાકાંત સાગરને ઓળંગી નહો.

આટલું કહી કમલાકાંતજી કોથથી કંપતા કંપતા પાંજરાની બહાર આવવા લાગ્યા. એક સિપાઈએ તેમને પકડીને પાછા પાંજરામાં ધકેલી દીધા. બિચારા કમલાકાંત લાચાર, નિશ્ચેષ્ટ થઈને બોલ્યા.

કરો બાપલા, કાસ કરો ! હું અગાધ સમુદ્ર પડ્યો છું જેની ઇચ્છા હોય તે અંપલાવે. અપામિચાધારમનુષ્ઠરંગમ્-તરંગ રહિત સમુદ્ર જેવો હું બની જઈશ. વકીલ સાહેબ આ પાસિક્કિ મહાસાગર—તોફાન વગરનો છે. આપ બેઠક કુદી પડો.

આ સાંભળી વકીલે કોર્ટને કહ્યું નામદાર સાહેબ, આ આસામી ગાંડો હોય એમ મને લાગે છે. એને કાસ કરવાની બીલકૂલ જરૂર નથી, એ ગાંડો છે એટલે એની જુબાની પણ નકામી છે. એને બહાર જવાની રજા આપશો.

માજીસ્ટ્રેટ પણ કમલાકાંત હવે જાણ એમ ઇચ્છતા હતા, તેનો છુટકારો કરવાનો વિચાર કરતા હતા. એટલામાં પ્રસન્ન હાથ જોડીને કોર્ટને વિનંતિ કરવા લાગી કે; જો હુકમ હોય તો હું એને એક બે વાતો પૂછી લઉં. પછી કોર્ટ ભલે એને જવાની રજા આપે.

માજીસ્ટ્રેટે ધણી કુતરહ સાથે રજા આપી. પછી પ્રસન્ને કમલાકાંતને પૂછ્યું; કેમ મહારાજ ! આપનો કમ્પો પીવાનો સમય થયો છે કે નહિ ?

કમલા:—કમ્પોને માટે કદી સમય અસમય કહેવાયજ નાહ. અજરામરચત્પ્રાજ્ઞો વિદ્યાં નશાં ચ ચિન્તયેત્ !

પ્રમન્ન:—આ વખત અન્ન કરવાનો નથી. બોલો કમ્પો પીવો છે કે નહિ ?

કમલા:—લાવને, કોણ ના કહે છે ?

“બોલો ત્યારે હું પૂછું તેનો ઝટ ઉત્તર આપો, એટલે હમણા લાવી આપીશ.”

કમલા:—પૂછ, પૂછ. વહેલી ચા.

પ્રસન્ન:—બોલો, આ ગાય કોની છે ?

કમલા:—“ ગાય ત્રણ જણની છે. પહેલી અવસ્થામાં ગુરુદેવની, બીજી અવસ્થામાં શ્રીમતિની અને ત્રીજી અવસ્થામાં વારસોની; અને રસી તોડાવીને નાસી જાય ત્યારે કોઈનીએ નહિ. ”

પ્રસન્ન:—હું એમ પૂછું છું કે આ શામલા ગાય કોની છે ?

કમલા:—જે તેનું દૂધ પીએ તેની.

પ્રસન્ન:—આ ગાય મારી ખરી કે નહિ ?

કમલા:—તારી શાની ? તું કાંઈ એના દૂધમાંથી એક છાટો પશુ ચાખે છે ? તું તો એનું દૂધ વેચી મારે છે. જો આ ગાય તારી હોય તો મુંઝવે એકના બધા રૂપીઆ પશુ મારા. મારી બાઈ ! પેના ચોરને એ ગાય આપી દે. બિચારો ગરીબ માણસ દૂધ ખાઈને તને આશીર્વાદ દેશે.

માણસદેટે જોઈને કે બેઠે જણે કચકચાટ કરી મૂક્યો છે. કચેરી મચ્છી બગર જેવી ચક્ક ગઈ છે. તેમણે બેઠેને ધમકાવીને ચૂપ કરી દીધા. પછી તેમણે જાનેજ સવાલ કર્યો; “ આ ગાયનું દૂધ પ્રસન્ન વેચે છે ?

કમલા:—હાથ.

માણ:—એનાજ ઘરમાં એ ગાય રહે છે ?

કમલા:—હાથ, એ ગાય એના ઘરમાં રહે છે અને કોઈ કોઈ વાર હું પણ રહું છું.

માણ:—એ ગાયને પ્રસન્ન ખવડાવે પીવડાવે છે !

કમલા:—એને અને મને બેઠેને ખવડાવે છે.

એટલે ફરિયાદજુના વકીલે કહ્યું; “ મારું કામ પૂરું થયું છે. મારે હવે એને કાઈ પૂછવું નથી. ” એમ કહીને તેઓ સાહેબ બેઠી ગયા. પછી આરોપીનો વકીલ ઉભો થયો. તેમને બેઠેને કમલાકાતે પૂછ્યું; “ આપ માહેબ કોણ છો ? ”

વકીલ:—હું આરોપી તરફથી તમને કોસ કરવા ઉભો થયો છું.

કમલા:—એક સાહેબ તો કોસ કરી ગયા. હવે તમે કુમાર બહાદુર કોસ કરવા આયા !

વકીલ:—કુમાર બહાદુર કોણ ?

કમલા:—તમે રાજકુમારને નથી ઓળખતા ? ત્રેતા યુગમાં પહેલ વહેલો મધુ-કોમ કર્યો મહાવીર હનુમાનજીએ ! એના પછી કોમ કરનાર કુમાર બહાદુર અંજાણ !

વકીલ:—એ હું નથી જાણતો. તમે કહ્યું કે હું ગાયને ઓળખું છું. શી રીતે ઓળખો છો ?

કમલા:—કાંઈ ગાયને શીંગડાંથી, કાંઈને શામલાથી.

વકીલે તપી જમ 'ટેબલ પર હાથ પછાડી ધાંટે પાડીને કહ્યું:—

“ગાંડપણુ જવા દો. બોસો, ગાયને શી નિશાનીથી ઓળખો છો?”

કમલા:—તેના ધાટા ઉપરથી.

વકીલ સાહેબ મ્હાત યથ ગયા. તેઓ (હોપલેસ) કહીને બેસી ગયા, અને કમલાકાંતને કૌંસ કરવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. કમલાકાંતે નમ્રતાથી કહ્યું “કમ સાહેબ દોરડું કમ તોડો છો?”

માછરોટે જોયું કે વકીલ એને કૌંસ નહિ કરી શકે, એટલે તેમણે કમલાકાંતને કચેરીની બહાર જવાની રજા આપી. રજા મળતાંજ તે નાહા અને કચેરીની બહાર નીકળ્યા ત્યારેજ થોભ્યા.

હું પણ માફ કામ આટોપીને બહાર આવ્યો. જોયું તો કમલાકાન્ત હાથમાં હુકો લઇને બેઠા છે. તેમની ચારે બાજુએ લોકની હક જામી છે પ્રસન્ન પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. કમલાકાંત તેનો તિરસ્કાર કરતા હતા. તે બોલ્યા; “તને તારી મંગળા ગાયના સમ, તારી દૂધની મટુકીના સમ, તારા દૂધ ને દહીના સમ, તારી લટકાળી વાળીના સમ, પેલા ચોરને ગાય આપી દે.”

મેં પૂછ્યું; “અકવર્તી મહાશય! એ ચોરને ગાય શામાટે આપે?”

કમલાકાંતે કહ્યું પ્રાચીન કાળમાં મહારાજા રથેનજિતને એક બ્રાહ્મણે કહ્યું હતું. કે વાછરડું ભરવાડ અને ચોર એમાંથી જે ગાયનું દૂધ પીએ તે તેનો ખરો માલિક બીજો કાંઈ ગાય પર દાવો કરે એ કુગામજ કહેવાય (મહાભારત, શાંતિપર્વ ૧૭૪ અધ્યાય) આ તો જલો બીજમ પિતામહનો હિન્દુ હો. હવે આ જમાનો યુરોપખંડના મંદિર નેશનલ હોનો છે. જે તમારે સુધરેલા અને આગળ વધેલા ગણાવું હોય તો ખીજનું લૂટી લો ગો શબ્દનો અર્થ ગાય અને જમીન બે થાય છે એમનો ઉપભોગ ચોરજ કરે છે. સિક્કરથી રજીસ્ટરસિંહ સુધીના બધા ચોર એની સાખીતી છે. વિજયથી મેળવેલો અધિકાર પણ (રાષ્ટ્ર બાદ જાનકરત્વે) એક પ્રકારનો અધિકાર છે તો ચોરીનો અધિકાર (રાષ્ટ્ર બાદ ચેક્ટ) તે શું અધિકાર નહિ? માટે હે ગાવાશ્રણ! તું કાયદા પ્રમાણે ચાલ ઐતિહાસિક રાજનીતિ પ્રમાણે ચાલ. ચોરને ગાય આપી દે.

આટલું બોલી કમલાકાંત ચાલતા ચલા. ખરેખર, તદ્દન કાતરીયું ગેબ થઈ ગયું હતું!

તમે રોજ ગીતાનો પાઠ કરો છો ?

ન કરતા હો, તો તે શા માટે કરવો તે સાંપડો.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે “હે અર્જુન! આપણા આ ધર્મ સંવાદરૂપ ભગવદ-ગીતાનું જે કોઈ પકડ કરશે; તેણે જ્ઞાનમયથી મારું પૂજન કર્યું છે એમ હું સમજીશ.”

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે “વેદોના ત્રણે કાંડ ગીતામાં સ્પષ્ટ કરેલા છે. (એટલુંજ નહિ પણ) આ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા મૂર્તિમાન વેદજ હોષ્ટને ઔદાર્યમાં વેદ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે.”

સ્વામી રામતીર્થજી કહે છે કે “તેના (મહાન અમેરિકન વિચારક એમરસનના) જાની દોસ્તોના કહેવાથી જણાય છે કે તેના મનપર ગીતા અને ઉપનિષદોની વધારે અસર થઈ હતી.”

મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે કે “એક વખત મારો અંતકાળ પાસે આવેલો જણાયો, તે વખતે ગીતા મને બહુજ આશ્વાસનરૂપ થઈ હતી.”

બીજા સાહિત્યસત્રાટ્ પંડિતચંદ્ર કહે છે કે:-

‘ન્યારે મનુષ્યની સઘળી શક્તિઓ એકમાત્ર ભક્તિશક્તિનેજ અનુસરે, ત્યારેજ ભક્તિનું યોગ્ય સ્પુરણ થયું ગણાય.’

‘ગીતાને ધર્મનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ માનવામાં આવે છે તેનું એજ કારણ છે કે તેમાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભાક્ત ત્રણેને યોગ્ય ન્યાય આપવામાં આવ્યો છે અન્ય કોઈ ગ્રંથમાં આવું સામંજસ્ય નથી.’

‘આવો અપૂર્વ ધર્મ, આવું અપૂર્વ ઐક્ય કેવળ ગીતામાંજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આવી અદ્ભુત ધર્મબ્યાખ્યા કોઈ પણ દેશમાં, કોઈ પણ કાળે, કોઈએ કરી હોય એમ મારા જાણવામાં નથી.’

‘ભકતપાત્રક કર્મયુક્ત સંન્યાસ એજ યથાર્થ સંન્યાસ છે.’

‘શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાને જગતનો સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મગ્રંથ કહેવામાં આવે છે તેનું કારણ એ છે કે આવો ઉદાર અને ઉત્તમ ભક્તિવાદ જગતમાં બીજે કયાંય નથી.’

‘સ્વધર્મના ગ્રંથોનો ત્યાગ કરીને સૌ પહેલાં અગ્રેજ સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાથી અમારું વિશેષ અનિષ્ટ થયું છે.’

મહાત્મા ઘોરો કહે છે કે “પ્રાચીન યુગની સર્વશ્રેષ્ઠીય વસ્તુઓમાં ભગવદ્ગીતાથી શ્રેષ્ઠ કોઈ પણ વસ્તુ નથી. x x x ભગવદ્ગીતામાં એટલું ઉત્તમ અને સર્વબ્યાપી જ્ઞાન છે કે તેના લખનાર દેવતાને અગણિત વર્ષ થઈ જવા છતાં તેના જેવો બીજો એક ગ્રંથ હજી સુધી લખાયો નથી. x x x ગીતાની સાથે સરખાવતાં જગતનું આધુનિક સર્વ જ્ઞાન મને તુચ્છ જણાય છે અને વિચાર કરતાં આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ મને એટલું બહુ જણાય છે કે, કોઈ કોઈ વખત “આ તત્ત્વજ્ઞાન કોઈ જુદાજ યુગમાં લખાયું હોતું નેહાં,” એવો વિચાર મારા મનમાં થઈ આવે છે. x x x હું રોજ પ્રાતઃકાળે મારી બુદ્ધિ અને અંતઃકરણને ભગવદ્ગીતાના પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરાવું છું.”

આવી મહા મહિમાવંતી ગીતાનો પાઠ પ્રત્યેક દિવસતાને દરદમેશ કરવો નેહાં; કુટુંબમાં તેનું નિલ શ્રવણ કરાવવું નેહાં; તથા સારામાણ પ્રમંથે અને અમરચો પણ ગીતા ગ્રંથ છૂટથી બેઠાં આપવો નેહાં.

❀ ❀ ❀ धर्मतरु ❀ ❀ ❀

बंगसाहित्यसम्राट बाबु बंकिमचंद्रना
जीवनवृत्तांत सहित

ધર્મતત્ત્વ

અધ્યાય ૧ લો—દુઃખ એટલે શું?

ગુરુઃ—વાયરૂપિ મહાશયના શું સમાચાર છે ? તેમની વેદના કાંઈ સાંત યષ્ટ કે નહિ ?

શિષ્યઃ—તેઓ તો કાશી તરફ ગયા.

ગુરુઃ—પાછા ક્યારે આવશે ?

શિષ્યઃ—હવે આવે એમ લાગતું નથી. ધણું કરીને કાયમને માટે જ ગયા છે.

ગુરુઃ—એમ કરવાનું કારણ ?

શિષ્યઃ—એવું તે શું સુખ છે કે અહીંયાં રહેવાને તેઓ રાજી થાય ?

ગુરુઃ—તેમને શું દુઃખ હતું ?

શિષ્યઃ—એમને બિચારાને ચોતરફતું દુઃખ હતું. દુઃખમાં કાંઈ બાકી નહોતું એમ કહું તોપણ ખોટું નથી. આપ ધણીવાર કહ્યા કરો છો કે ધર્મમાં જ સુખ છે. તોપણ વાયરૂપિ મહારાજ જેવા પરમ ધાર્મિક મનુષ્યો આવા દુઃખોથી કેમ રીજાતા હશે ? જગતમાં વાયરૂપિ મહાશય જેવા ધાર્મિક મનુષ્ય ચોડાજ હશે, છતાં તેમના જેવો દુઃખી મનુષ્ય પણ ખીજો કોઈ નહિ હોય ?

ગુરુઃ—તેઓ હાં તો દુઃખી નહિ હોય અને હાં તો ધાર્મિક નહિ હોય.

શિષ્યઃ—તેમને કાંઈ દુઃખ જ નહિ હોય એમ શું આપ કહેવા માગો છો ? વસ્તુતઃ તેઓ એટલા બધા કંગાલ અને દરિદ્ર છે કે પૂરે ખાવાનું પણ મળતુ નથી. તે ઉપરાંત શરીર ઉપર પણ હલેણું નહિ. સર્વદા કાંઈક ને કાંઈક રોગ તો હોયજ ! અધુરામાં પૂરું તેમનું ઘર પણ સળગી ગયું ! આને જો દુઃખ ન કહેવાય તો પછી દુઃખ બીજું કેવું હોય ?

ગુરુઃ—ત્યારે તેઓ ધાર્મિક નહિ હોય.

શિષ્ય:—એમ કેમ કહેવાય ? શું આપ એમ કહેવા માગો છો કે દારિદ્ર્ય-કંગાળપણ, રોગ અને ધર બળવું, એ સર્વ અધર્મનાં ફળ છે ?

ગુરુ:—હા. હું એમજ કહેવા માગું છું.

શિષ્ય:—પૂર્વજન્મના અધર્મનું ફળ ?

ગુરુ:—પૂર્વજન્મને વચમાં શામાટે નાખે છે ? આજ જન્મના અધર્મનું ફળ !

શિષ્ય:—આપ શું એમ માનો છો કે આ જન્મમાં અધર્મ કર્યો હોય તેના ફળરૂપેજ રોગશોકાદિ પ્રાપ્ત થાય છે ?

ગુરુ:—હજી નહિ, પરંતુ તારે પણ માનવું પડશે. વધારે હડી લાગે તો શરીર થાય અને ભારે ભોળન વધારે પ્રમાણમાં લેવાય તો અછછું થાય તેમ તું નથી માનતો ?

શિષ્ય:—હડી લાગવી એ શું અધર્મ છે ?

ગુરુ:—ખીજ અનેક ધર્મો પૈકી શારીરિક ધર્મ પણ એક ધર્મ છે. તુકચાન-કાગક હડી લાગવા દેવી એ ધર્મથી વિરુદ્ધ છે, અને તેથી તે અધર્મ છે.

શિષ્ય:—આપે તો અહિંસા ધર્મને શારીરિક અધર્મમાં લાઇ લીધો.

ગુરુ:—જે શરીરસંજ્ઞાથી નિયમોથી વિરુદ્ધ હોય તે શારીરિક અધર્મ લેખાય.

શિષ્ય:—ત્યારે શું સ્વાસ્થ્યવિક નિયમોને અનુસરવું એનું નામ ધર્મ, અને એ નિયમોનો ભંગ કરી અવળા વાઘવું તેનું નામ અધર્મ ?

ગુરુ:—ધર્મ અને અધર્મને લગતો વિષય એવો છે કે એટલી બધી સરળતાથી તેનો નિર્ણય થઇ શકે નહિ. જો તેમ હોત તો ધર્મતત્ત્વ ભૌતિક પદાર્થવેત્તાઓનાજ હાથમાં રહેવા પામત. એમ છતાં હડી લાગવા સંજ્ઞા ઉપર જે કંઈ છે તે ખાતું નથી.

શિષ્ય:—ધારો કે એ વાત માની લીધી. પણ મારો પ્રશ્ન એવો છે કે વાચસ્પતિ મદ્વાચ્યનું દારિદ્ર્ય-દુઃખ એ કયા પાપનું ફળ ?

ગુરુ:—દારિદ્ર્ય-દુઃખ એટલે શું ? એ વાત પ્રથમ બરાબર સમજ લે. ભણ, તેમને શું દુઃખ હતું ?

શિષ્ય:—પહેલું તો એજ કે પૂરું ખાવાનું પણ તેમને મળતું નહોતું.

ગુરુ:—વાચસ્પતિ મદ્વાચ્યને તે દુઃખ તો નહિજ હોય એમ હું ખાત્રી કરેલી થકું છું; કદરણ કે જે તેમને ખાવાનુંજ મળતું ન હોત, તો તેઓ ક્યાંતેજ મરી ગયા હોત.

શિષ્ય:—કોઇ વખત માત્ર ભાન કે કોઈ વખત માત્ર ભર ઉપર આખા હૃદય અને નિભાવવું પડે એ શું સુખ ગણાય ?

ગુરુ:—શરીરરક્ષામાટે અને યોગ્યભાટે જો તે પૂરતું ન હોય તો તેને દુઃખ કહી શકાય. શારીરિક અને માનસિક પુષ્ટિને માટે યોગ્ય પ્રમાણમાં અન્ન મળવા છતાં વધારે સારા અન્નમાટે બળાપો ક્યારે કરવો, એ ધાર્મિક મનુષ્યનું લક્ષણ નથી. સ્વાસ્થ્ય ખોરાક મેળવવા પાછળ તો પેટભરાઓજ હોય હોય કરે; અને એવા-પોતાનું પેટજ ભરવાની લાલસાવાળાઓ ધાર્મિક નથી.

શિષ્ય:—ફાટ્યાં-તૂટ્યાં કપડાં મળે તેનું કેમ ?

ગુરુ:—જો વસ્ત્રોવડે લગ્નનું નિવારણ થઈ શકે તેવાં વસ્ત્રો મળવાથી ધાર્મિક પુરુષો હમેશાં સંતોષજ માને છે. શીતકાળમાં શરદીનું નિવારણ કરવું એ વસ્ત્રોનો ખામ ઉદ્દેશ છે, અને તે ઉદ્દેશ ગમે તેવી બડી-પાતળા કે ફાટી-તૂટી કાબળથી પણ મિલે થઈ શકે છે. એવું એકેકે વસ્ત્ર શું વાચસ્પતિ મહાશયને નથી મળતું ?

શિષ્ય:—એ તો મળે. પણ મિચારા જીવને પોતાનેજ પાણી ભરવું પડે, હાથેજ વાસણ મારવાં પડે તથા ઘરમાંથી ઝાડૂ પણ હાથેજ કાઢવું પડે એ આપણ શું ઝાઝી કહેવાય ?

ગુરુ:—શારીરિક પરિશ્રમ કરવો એ ધૈર્યની નિયમ છે. જે કોઈ મનુષ્ય એવો પરિશ્રમ કરવા નથી ચાહતો તે અધાર્મિક છે. દુઃ એમ નથી કહેવા માગતો કે ધનનું કાર્ષ્ણ પ્રયોજન નથી. મારા કહેવાનો સારાંશ એ છે કે જગતમાં જેઓ પોતાને દીન-દુઃખી અને દરિદ્ર માને છે તે તેઓની પોતાની કુશિક્ષા અને કુવાસનાનુંજ ફળ ભોગવે છે. અર્થાત્ અધર્મના સંસ્કારોજ તેમને માટે કષ્ટના કારણભૂત બને છે. અનુચિત ભોગ-લાલસાજ અનેકોને માટે દુઃખનું કારણ હોય છે.

શિષ્ય:—ત્યારે શું જેને માટે દારિદ્ર્ય એ ધર્થાર્થરીતે દુઃખમજ નિવડે એવું કોઈ પૃથ્વીમાં નહિ હોય ?

ગુરુ:—કરોડો છે. જેમને શરીરરક્ષા પૂરતાં વસ્ત્રો મળી શકે નહિ, અને રહેવાને માટે આશ્રય પણ મળે નહિ તેઓ ખરેખર દરિદ્ર હોવા ઘટે છે. તેમને માટે દારિદ્ર્ય એ દુઃખના કારણભૂત છે, એમ કહી શકાય.

શિષ્ય:—ત્યારે એ દારિદ્ર્યને પણ શું તેમજો આ જન્મસાજ કરેલા અધર્મના ફળરૂપ લેખાય ?

ગુરુ:—હાજ તો.

x મનુષ્યો જે સુખ-દુઃખ ભોગવે છે તેમાં પોતે કરેલાં કર્મોજ ધણેખરે અંગે કારણભૂત હોય છે, પરંતુ તે સિવાય બીજાં કારણો પણ હોય છે, એ વિષય બીજા કોઈ સ્થાનમાટે મુલતવી રાખીએ છીએ.

શિષ્ય:—કયા અધર્મનું એ કૃળ ?

ગુરુ:—અન ઉપાર્જન કરવામાટે તેમજ અન્ન-વસ્ત્ર વિગેરે પ્રાપ્ત કરવામાટે જે કેટલીક શારીરિક તથા માનસિક શક્તિઓ આપણામાં રહેલી છે, તેને જેઓ યથાર્થ રીતે કૃળવતા નથી અથવા તો ખીલવતા નથી તેઓ દરિદ્ર રહે એ સ્વાભાવિક છે.

શિષ્ય:—હું ધાત્ર છું કે આપણે આપણી સમસ્ત શારીરિક તથા માનસિક શક્તિઓને કૃળવવી તથા ખીલવવી એજ ધર્મ, અને તેનાથી વિરુદ્ધ વર્તવું એ અધર્મ, એમજ આપ કહેવા માગો છો.

ગુરુ:—હું કહી ચૂક્યો છું કે ધર્મનો વિષય ખીજ સર્વ વિષયો કરતા બહુજ જડન અને ટકિન છે. તે આજો વિષય કાંઈ એક-એ વાતો ઉપગ્રંથજ સમજી શકાય નહિ. છતાં માની લે કે મેં ધર્મ-અધર્મની જે વ્યાખ્યા કરી તેજ જે સંપૂર્ણ હોય તો તેમાં શું દોષ છે ?

શિષ્ય:—એ તો વિધાયતના ‘ડૉક્ટ્રીન ઓફ રાઇયર’ (અનુશીલનવાદ) જેવું થયું!

ગુરુ:—અનુશીલન વસ્તુ એ કોઈ વિદેશી નથી. હિન્દુધર્મનો સારાશ પણ તેજ છે.

શિષ્ય:—વાહ ! ‘રાઇયર’ શબ્દનો અર્થ દર્શાવે એવો ગુજરાતી ભાષામાં પ્રતિ શબ્દજ નથી; હું ધાત્ર છું કે આપણા દેશની કોઈ પણ ભાષામાં એના અર્થને સચ્ચે એવો કોઈ શબ્દજ નહિ હોય.

ગુરુ:—આપણે ખાલી વાતોજ કરીએ છીએ મૂળ વાતની તો કોઈ તપાસે કરતું નથી. એને લીધેજ આજે આપણી આટલી બધી અધોગતિ થઇ છે આપણામાં જે ચાર આશ્રમે દલા છે તેનો હેતુ તું જાણે છે ?

શિષ્ય:—‘સીસ્ટમ ઓફ રાઇયર’ ? (અનુશીલનવાદ)

ગુરુ:—એ તત્ત્વ તમારા મેથ્યુ આરનોલ્ડ જેવા પાશ્ચાત્ય અનુશીલનવાદીઓ પણ મપૂર્ણ રીતે સમજ્યા હોય તે વિશેજ મને તો શક છે મધવાઓની પતિભક્તિ, વિધવાઓનું ધ્વજસ્વર્ગ, અને તે મિવાયનાં સમસ્ત વ્રત-નિયમોમાં માત્ર અનુશીલન-સ્વરૂપ એક માત્ર સમાજેષુ છે. ભયારે આ તત્ત્વ હું તને બરાબર સમજાવવા તારે તારી ખાતી યશ કે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં જે પરમ પવિત્ર અમૃતમય ધર્મ પ્રત્યે ધવામાં આજ્યો છે તે પણ આ અનુશીલનતત્ત્વ ઉપગજ નિર્ભર રહેતો છે.

શિષ્ય:—આપની આવી વાતો માંલજ્યા પછી આપની પાસેથી અનુશીલનતત્ત્વ મળેથી કાંઈક સંભવવાની દેખાય છે. અનુશીલનવાદ એ કેવળ પાશ્ચાત્ય નાશિત જોનોજ મત છે, એમ હું અત્યાર સુધી માનતો હતો, એટલુંજ નહિ પણ કોઈના મિદ્ધાતો અનુશીલનની એક પ્રકારની અનુશાનપદ્ધતિ મિવાય ખીલુ કંઈ સુચવતું નથી એવીજ મારી માન્યતા હતી.

ગુરુ:—એ તારી વાત ખોટી નથી. વિદ્યાવતી અનુશીલનવાદ નિરીખર હોય શી

તે અસંપૂર્ણ અથવા પરિણામવિનાશી છે; કે પછી તે અસંપૂર્ણ અથવા પરિણામ રહિત છે એટલાજ માટે તે નિરીક્ષર છે; એ જેમથી શું કહેવું તે હું સમજી શકતો નથી. હિન્દુઓ પરમ ભક્ત છે, અને તેથી તેમનો અનુશીલનવાદ જમદીશ્વરના ચરણકમળમાંજ સમાપ્ત થાય છે.

શિષ્ય:—સમજ્યો. પણ તેનું કારણ ખુદસુંજ છે. આપણો ઉદ્દેશ મુક્તિ મેળવવાનો હોય છે, જ્યારે વિલાપતી અનુશીલનવાદીઓનો સિદ્ધાંત સુખપ્રાપ્તિનો હોય છે. એમજ કે નહિ ?

ગુરુ:—સુખ અને મુક્તિને પૃથક્ પૃથક્ શામાટે લેખવાં, એનોજ આપણે પ્રથમ વિચાર કરવો જોઈએ. મુક્તિ એ શું સુખ નથી ?

શિષ્ય:—પ્રથમ તો મુક્તિ એ સુખ નથી—મુક્તિમાં સુખ-દુઃખ માત્રનો અભાવ હોય છે, એમ કહીએ તોપણ ચાલી શકે. બીજી વાત એ કે મુક્તિને એક પ્રકારની સુખયુક્ત અવસ્થા માને તોપણ માત્ર સુખી થવું એને કાંઈ મુક્તિ કહી શકાય નહિ. મીઠાઈના એક-એ કકડા ખાવાથી મને સુખ થાય તેથી કાંઈ મને મુક્તિ મળી ગઈ એમ કહી શકાય ?

ગુરુ:—તે વાતને ગોટાળે ચડાવી દીધી. સુખ અને મુક્તિ એ જે વાતો મૈા પહેલાં જરામર મમજી લે. નહિતર અનુશીલનવાદમાં તને જરાજર સમજણ પડશે નહિ. આજે હવે વખત નથી. સાંજ પડી ગઈ છે. ચાલ, જના ઝી ફૂલના રોપાં-ઓને પણી સીંચીએ. આવતી કાલે એ વિષે ચર્ચા કરીશું.

અધ્યાય ૨ જો—સુખ એટલે શું ?

શિષ્ય:—કાલે આપે કહ્યું હતું કે આપણી ગારીરિક અને માનસિક સર્વ શક્તિઓનું જરાજર અનુશીલન ન થાય તો દુઃખ ભોગવવું પડે એ સ્વાભાવિક છે. અત્યંત કે શક્તિઓના અનુશીલનનો અભાવ એજ આપણા દુઃખમાં કારણભૂત છે. એમજ ને ?

ગુરુ:—ત્યાર પછી ?

શિષ્ય:—જો કહ્યું હતું કે વાયરૂપતિ મહાશય દેશત્યાગ કરી ગયા તેનું એક કારણ આ પણ હતું કે તેમનું ઘર અગ્નિ લાગવાથી સળગી ગયું હતું. હવે એ આગ ડાની ભૂલથી લાગવા પામી અને કેવી રીતે લાગી તે કાઢના જાણવામાં નથી. છતાં વાયરૂપતિ મહાશયના દોષથી તો નયોજ લાગી, એ વાતની અમને સર્વને ખાતરી છે. પ્રશ્ન એ છે કે તેમની એવી તે કયી શક્તિનું અનુશીલન નહોતું કે. નથી એ આગે લાગના પામી ?

શુરુ:—અનુશીલન એ શું વસ્તુ છે તે સમજ્યા વિના મારો ઉત્તર તું કેવીરીતે સમજી શકશે ? સુખ અને દુઃખ એ બંને માત્ર માનસિક અવસ્થા સિવાય બીજું કશું નથી. સુખ-દુઃખ એ દ્રાષ્ટા ખાસ બાબત વસ્તુ નથી; અને માનસિક અવસ્થા, એ તો કેવળ અનુશીલનનેજ આધીન હોય છે, એ વાત સ્વીકારવામાં પણ તને કાંઈ હરકત નહિ હોય. આટલી વાત જો તું ખરાખર સમજી શકશે તો પછી માનસિક શક્તિઓનું યથાચોગ્ય અનુશીલન મધું હોય તો ધરતું બળતું પણ દુઃખ રૂપ ન લાગે, એ વાત તારા લક્ષ્યમાં આવી જશે.

શિષ્ય:—અર્થાત્ વૈરાગ્ય હોય તો દુઃખ ન થાય એજ આપને કહેવાનું છે કે બીજું કાંઈ ? કેવી લાચંદ્ર વાત !

શુરુ:—આજકાલ જેને વૈરાગ્ય કહેવામાં આવે છે તેને તારે લાચંદ્ર કહેવો હોય તો કહે પરંતુ હું તો તે વિષે કશી વાતજ કરવા માગતો નથી.

શિષ્ય:—તે સિવાય આપને બીજું કહેવા જેવુંજ શું છે ? આપ તો શું પણ મમમ્મ હિંદુધર્મના ઝોક એ દિશામાં છે. સાંખ્યકાર કહે છે કે ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની નિવૃત્તિ-અત્યંત નિવૃત્તિ તેનું નામજ પરમ પુરુષાર્થ. ત્યારબાદ આજ વધતાં તે કહે છે કે સુખ એટલું બધું અલ્પ છે કે તેને દુઃખમાંજ ગણી લઈએ તો પણ ખોટું નથી. મતલબ કે સુખ-દુઃખનો ત્યાગ કરી જડ-પૂતળા જેવા બંને જો એજ એક વાત હિંદુધર્મ નિરંતર રહ્યા કરે છે. આપનો ગીતાધર્મ પણ તે વિના બીજું શું પ્રત્યોધે છે ! યદ-તદકામાં તથા સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વોમાં સમાન શુદ્ધ રાખતી એજ એક વાત ગીતાકારને કહેવાની છે કે બીજું કાંઈ ? હું કહું છું કે જો સુખથી આપણે સુખી ન બનીએ તો પછી જીવવાની જરૂરજ શું છે ? સુખનો ત્યાગ કરી દેવો એજ જો ધર્મનો ઉદ્દેશ હોય તો હું તો એ ધર્મને દરથીજ નમસ્કાર કરું છું. આપના અનુશીલનવાદનો પણ જો એવોજ કંઈક ઉદ્દેશ હોય તો હું તે પણ માંલજવા માગતો નથી.

શુરુ:—એટલા બધા ઉચ્ચેરાઈ જવાની જરૂર નથી. અમારો અનુશીલનવાદ તેને મીઠાઈના એક-એ કદમ્બ ખાવા દેવામાં દ્રાષ્ટા જાતનો વાંધો નહિ લે-ઉછેરો એ તે મીઠાઈ ખાવાની વિધિજ બતાવશે. સાંખ્યદર્શનને ધર્મરૂપે સિદ્ધ કરી તેનો નીકાર કરવાનું હું તને કદાપિ કહીશ નહિ, એ વાતની ખાત્રી રાખજો. શીન-ઉષ્ણ તથા સુખ-દુઃખનાં દ્વંદ્વોમાં તુલ્યશુદ્ધિ રાખવા સંબંધી જે ઉપદેશ ગીતા વિગેરેમાં કહ્યો છે તેનો એવો અર્થ બીલકુલ નથી કે મનુષ્યોએ મુદ્દલ સુખ ભોગવવુંજ નહિ તેનો સાચો અર્થ કરવા જેટલો અત્યારે સમય નથી. તે ગઈ કાલ કશું કશું કે વિશ્વ-યતી અનુશીલનનો ઉદ્દેશ સુખ અને ભારતવર્ષીય અનુશીલનનો ઉદ્દેશ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો હોય છે. હું તેના ઉત્તરમાં કહું છું કે મુક્તિ પણ એ સુખની એ

અવસ્થા વિશેષજ છે. સુખની સંપૂર્ણ માત્રા અથવા સુખની હેઠલી ઉત્કૃષ્ટતા એનુંજ નામ મુક્તિ. જો આ વાત ખરી હોય તો પછી ભારતવર્ષીય અનુશીલનનો ઉદ્દેશ પણ સુખજ છે એમ કહીએ તો તેમાં શું દોષ છે ?

શિષ્ય:—અર્થાત્ આ કાળે દુઃખ અને પરકાળે સુખ ?

ગુરુ:—નહિ. આ કાળે પણ સુખ અને પરકાળે પણ સુખ.

શિષ્ય:—પરંતુ મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર ન મળ્યો. મારા ધારવા પ્રમાણે જીવ મુક્ત થયા પછી સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વોને ઓળંગીને દર ચાલ્યો જાય છે, અને જો તેમજ હોય તો પછી એવી સુખરહિત અવસ્થાને સુખ કેમ કહી શકાય ?

ગુરુ:—તેનો ઉત્તર આપું તે પહેલાં તારે સુખ એટલે શું અને મુક્તિ એટલે શું એ વાત બરાબર સમજી લેવી જોઈએ. દમણી મુક્તિની વાતને એક બાજુ રહેવા દઈને પ્રથમ સુખ એટલે શું તેજ વાતનો નિર્ણય કરી લે.

શિષ્ય:—કહો, ત્યારે.

ગુરુ:—તેં કહે કહ્યું હતું કે મીઠાઈના એક-મે કકડા તને મળે તો તેથી તું સુખી થાય, પરંતુ શામાટે સુખી થાય, તે કાંઈ સમજી શકે છે ?

શિષ્ય:—મારી કુધાની નિવૃત્તિ થાય, તેથી.

ગુરુ:—એક મુદ્દી ચણામમરા ખાવાથી પણ ભૂખની તો નિવૃત્તિ થઈ શકે. તો તેનાથી અને મીઠાઈના એક ટુકડાથી શું તને સમાન સુખ થશે ?

શિષ્ય:—ના, મીઠાઈ ખાવા મળે તો વધારે સુખી થાઉં, એ વાત નકી છે.

ગુરુ:—તેનું શું કારણ ?

શિષ્ય:—મીઠાઈમાં રહેલા પદાર્થો સાથે મનુષ્યોની જીભને એવો કાષ્ટ નિત્ય સંબંધ છે કે તેથી તે મિષ્ટ લાગવીજ જોઈએ.

ગુરુ:—મિષ્ટ લાગે તે તો હું મમળ્યો. પણ મારા પ્રશ્ન એ નથી. હું એમ પૂછું છું કે મીઠાઈ ખાવાથી તને સુખ થાય છે તે શાથી ? મિષ્ટતાથી કાંઈ સર્વને સુખ થતું નથી. તું એક અસહ વિલાયતી માણસને તારા કંદોઈની મીઠાઈ તારા જેટલી સરળતાથી ખવરાવી નહિ શકે. તેમજ તું પણ રોષ કે બીકનો એકાદ ટુકડો ખાઈશ તો સુખી નહિ થઈ શકે. “ રાખી-સન કુઝો ” નામના ગ્રંથમાં ક્રાઈડે નામક જે જંગલીનું વર્ણન છે તે યાદ છે કે ? કહે છે કે તેને કાચું માંસજ બાજીયું કરવામાં આનંદ મળતો. જો કાષ્ટ મીઠું વગેરે નાખીને પકાવેલું માંસ તેને આપતું તો તેને તે ખીલકુલ ગમતું નહિ. આટલાં વૈચિત્ર્યો ઉપરથી તું સમજી શકે છે કે તને મીઠાઈ ખાવાથી જે સુખ થાય છે તે તારી જીભને ઘી-સાકર સાથે અમુક પ્રકારનો નિત્ય સંબંધ હોવાથી નહિ, પણ તે સિવાય બીજું કાષ્ટ કારણ છે. તુજ કહે કે તે શું કારણ ?

શિષ્ય:—અભ્યાસને લીધે.

ગુરુ:—અભ્યાસને બદલે અનુશીલન કહે.

શિષ્ય:—અભ્યાસ અને અનુશીલન એ બન્ને શું પૃથક્ પૃથક્ છે ?

ગુરુ:—એટલાજ માટે તો કહ્યું છું કે તેને અભ્યાસ કહેવાને બદલે અનુશીલન કહે.

શિષ્ય:—એ બેમાં શું ભેદ છે, તે જરા ખતાવશો ?

ગુરુ:—અત્યારે તે સમજાવવા જેટલો વખત નથી. અનુશીલનનો આખો વિષય ત્યાંમુઘી તારી છુદ્ધિમા નહિ ઉતરે ત્યાંમુઘી તેમાંની એકે વાત તારાથી યથા-યોગ્ય સમજી શકાશે નહિ. છતાં હાલ તુર્તમાં આટલું કહ્યું છે કે જે રાજ કવીના-ધન ખાય તેને કવીનાધન કેવું લાગે ?

શિષ્ય:—હું ધારું છું કે કવીનાધન મિષ્ટ તો નજ લાગે હા, વખત જતાં તેની કડવાશ અસહ્ય ન લાગે.

ગુરુ:—એ પ્રકારે સહન થવું એ અભ્યાસનું ફળ છે. હુંકમાં અનુશીલન એ શક્તિને અનુકૂળ હોય છે, અને અભ્યાસ એ શક્તિને પ્રતિકૂળ હોય છે. અનુશીલનથી શક્તિઓનો વિકાસ થાય છે, ત્યારે અભ્યાસથી શક્તિઓનો વિકાર થાય છે. અનુશીલનથી પરિણામે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, અને અભ્યાસથી પરિણામે સહિષ્ણુતા (મહન્શીલતા) પ્રાપ્ત થાય છે. હવે પેલી મીઠાઇવાળી વાત યાદ કર. ત્યાં તારે પ્રયત્ન તારી નસ આખવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિને અનુકૂળ હોય છે, તેથી તારી તે શક્તિ અનુશીલિત થાય છે અને એને લીધે તેમાં તને સુખ લાગે એ પણ તદ્દન બનવા યોગ્ય છે. આ રીતે અનુશીલનના બળથી વખત જતાં તને 'સેષ્ટ' વિગેરે પાશ્ચાત્ય ખાણામાં પણ આનંદ મળી શકે. બીજા ખાણા-પીણાના સંબંધમાં પણ તેમજ સમજી લેવું.

એ ઉપરાંત બીજી ઇંદ્રિયોના અનુશીલનથી પણ સુખની ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે. સંગીતના શ્રવણથી જે આનંદ થાય છે તે પણ આપણા શરીરની અમુક ઇંદ્રિયા બેટલે કે અમુક શારીરિક શક્તિના અનુશીલનથીજ થાય છે. યૂરોપીય પંડિતોએ તેને 'મસ્ક્યુલર સેન્સ' એવું નામ આપ્યું છે. એજ પ્રમાણે બીજી અનેક શારીરિક શક્તિઓ માણસમાં રહેલી છે, અને તે સર્વના અનુશીલનથી સુખનો અનુભવ થાય છે.

શરીર સંબંધી વાતને બાજુએ મૂકીને હવે આપણે આગળ વિચાર કરીએ. આપણામાં કેટલીક માનસિક શક્તિઓ પણ રહેલી છે, અને તે શક્તિઓના અનુશીલનથી જે ફળ પ્રાપ્ત થાય તેને પણ સુખની પંક્તિમાંજ મૂકી શકાય. શક્તિઓના અનુશીલનમાં ખરૂં જોતાં જે સુખ છે, તેવું સુખ બીજા કદામાં નથી. અનુશીલનનો અભાવ એજ દુઃખ. દુઃખ એ કંઈ જૂદો પદાર્થ નથી. સમજ્યો કે ?

શિષ્ય:—ના. પ્રથમ તો શક્તિ એટલે શું એજ દુઃખ નેમ્યે તેવું સમજ્યો.

નથી. ધારો કે દયા એ આપણા મનની એક અવસ્થા છે. તેના અનુશીલનથી સુખ સાથે એ પણ હું સ્વીકારું છું, છતાં “આપણું સર્વેએ ‘દયાશક્તિનું’ અનુશીલન કરવું’ નોંધએ” એમ કહી શકાય ખરું ?

ગુરુ:—“શક્તિ” શબ્દમાં જરા ગુંથવણુ જેવું છે, એ વાત ખરી છે. તેને બદલે તારે બીજાને કોઈ શબ્દ મુકવો હોય તો તે સંબંધે મારે કશો વધો નથી. મો પહેલાં મૂળ વસ્તુને સમજી લે. ત્યાર પછી સમજવાની ખાતર તેને ગમે તે નામ આપીશ તે ચાલ્યું જશે. માણુમને શરીર પણ એક હોય છે અને મન પણ એકજ હોય છે, પરંતુ તે એકેક છતાં પણ તે દરેકમાં જૂદા જૂદા પ્રકારની અનેક ક્રિયાઓ નોવામાં આવે છે, અને તેથી કરીને તે સર્વ જૂદી જૂદી ક્રિયાઓ કરનારી શક્તિઓને જૂદાં જૂદાં નામ આપવાં યોગ્ય નથી. એ પ્રત્યેક શક્તિનું મૂળ વસ્તુતઃ એકજ હોવા છતાં ક્રિયાઓમાં તેનું જૂદાપણું સ્પષ્ટ રીતે નોવામાં આવે છે. અથ મનુષ્ય નોંધ સક્તો નથી, પરંતુ સાંભળી શકે છે ખરો, બહેરો માણસ કાને સાંભળી શકતો નથી, પણ નોંધ તો શકે છે ખરો. યાદશક્તિ વિનાના માણસ ઘણીવાર સ્વદર કંપના કરનારો સૂકવે હોય છે. વળી કોઈ માણુમ કંપના કરવામાં બહુ અશક્ત હોય છે, પણ બુદ્ધિમાં બહુ પ્રખર હોય છે કોઈ ઇશ્વરમાં ભક્તિશીલ્ય હોય છે, પણ લોકો ઉપર ઘણી દયા રાખનારો હોય છે. દેહલોકો નિર્દય હોવા છતાં પણ ઇશ્વરમાં સહેજસાજ ભક્તિભાવ ધરાવતા હોય છે. મતલબ કે દેહ અને મનની ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓના સ્વીકાર કરવામાં કાંઈ હોય જેવું નથી. છતાં એટલું પણ અત્ર કહી દેવું નોંધએ કે સ્નેહ-દયા વિગેરે દૈત્તીક એવી શક્તિઓ છે કે જેને “શક્તિ” નામ આપવું યોગ્ય નથી લાગતુ, પરંતુ તેને બદલે બીજા કયો શબ્દ મુકવો હોય તો કીક ?

શિષ્ય:—અગ્રેજ શબ્દ-‘ફેક્સ્ટી’ નો અર્થ અનેક લેખકો વૃત્તિ શબ્દથી કરે છે તે શબ્દનો વ્યવહાર કયો હોય તો ?

ગુરુ:—પાતંજલ વગેરે દર્શનશાસ્ત્રમાં વૃત્તિ શબ્દ છેકજ ભિન્ન અર્થમાં વપરાયો છે.

શિષ્ય:—પરંતુ, આપણી ભાષામાં તે શબ્દનો તેવો અર્થ પ્રસક્તિ નથી. ઘણેખરે સ્થાને સામાન્ય અર્થમાંજ ‘વૃત્તિ’ શબ્દને નીભાવી લેવામાં આવે છે.

ગુરુ:—તો પછી ‘વૃત્તિ’ જ કહે. માત્ર સમજવાનુજ કામ છે ને ? તમે લોકો જ્યારે ‘મોરહસ’ નો અર્થ “નીતિ” અને ‘સાયન્સ’ નો અર્થ “વિજ્ઞાન” કરો છો તો પછી ‘ફેક્સ્ટી’ નો અર્થ “વૃત્તિ” શબ્દથી કરો તો તેમાં કાંઈ ખોટું નથી. અસ્તુ.

શિષ્ય:—હવે મારો બીજો એક વધો આપને જણાવું છું. આપે કહ્યું હતું કે વૃત્તિના અનુશીલનમાં સુખ છે, પરંતુ પાણી વિના તૃપાનું અનુશીલન કરવું એમાં

તો દુઃખનોજ અનુભવ થાય છે.

ગુરુ:—એક વાત બરાબર લક્ષમાં રાખજો કે, વૃત્તિના અનુશીલનનું કળ સૌથી પ્રથમ સ્ફુર્તિરૂપે પ્રકટ થવું જોઈએ અને છેવટે વૃત્તિની અવસ્થામાં સમાપ્ત થવું જોઈએ. ધારણી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવાથી જ સુખ થાય, તે એ પરિવૃત્તિનુંજ સુખ લેખાય. ઉક્ત સ્ફુર્તિ તથા પરિવૃત્તિ એ બન્ને સુખને માટે આવશ્યક છે.

શિષ્ય:—એનેજ જો સુખ કહેતા હો તો હું ધારું છું કે એ પ્રકારનું સુખ પ્રાપ્ત કરવું એ મનુષ્યોનો પવિત્ર ઉદ્દેશ નજ હોવો જોઈએ; કેમકે વિપયી માણુમ પોતાની વિપયી વૃત્તિઓના અનુશીલનથી પરિવૃત્તિનું સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એવું સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો દરેક ઉદ્દેશ રાખવો એ શું ઠીક ગણાય ?

ગુરુ:—નહિજ; કારણ કે તેથી ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓ એટલી બધી પ્રમળ થઈ જાય કે માનસિક વૃત્તિઓ દબાઈ જ જાય અને ધીમે ધીમે વિહુમ્ન પણ થઈ જાય. એટલા માટે દરેક મનુષ્યે એક સ્થૂળ નિયમ પાળવો જોઈએ અને તેનું નામ છે ‘સામંજસ્ય’ ! અર્થાત્ જ્યારે જોટલી જરૂર હોય તેટલેજ અમે વૃત્તિઓને પરિવૃત્ત કરવી અને તેને બેઠાવી દેવા જોટલી હદે ન લઈ જતાં ચોખ્ખા પ્રમાણુમાન રાંત કરવી, તેનુંજ નામ ‘સામંજસ્ય’ નું પાલન. ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓનો સર્વથા વિલોપ કરી નાખવો એ સિદ્ધાંત ધર્મને અનુકૂળ નથી. તેમનું સામંજસ્ય સાચવવું, અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને ચોખ્ખા પ્રમાણુમાન અંકુશમાં રાખવી અને ચોખ્ખા પ્રમાણુમાન તરફ કરવી એજ પણ ધર્મનો સિદ્ધાંત છે. વિલોપમાં અને સંયમમાં મદાન બેદ રહેલો છે; પણ એ વાત હવે પછી સમજાવીશ. હાલ તુર્તમાં તો આ એક સ્થૂળ વાતનેજ સમજી લે કે વૃત્તિઓના અનુશીલન સમયે એક બીજી વૃત્તિ સાથેનું તેમનું પરસ્પરનું સામંજસ્ય બરાબર રાખવાનું જોઈએ. આ સામંજસ્ય એટલે શું ? એ વાત હું તને હવે પછી સમજાવીશ. અત્યારે તો આપણે સુખના ઉપદાન સંબંધીજ ચોડાક વિચાર કરીશું.

પ્રથમ:—શારીરિક અને માનસિક વૃત્તિઓનું અનુશીલન એ સુખના દેવમૂળ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. અનુશીલનદ્વારા પ્રકટતી સ્ફુર્તિ, તે સમયની અવધાન માટે ઉપયોગી પ્રયોજનમિદ્ધ અને છેવટે પરિણતિ એ પણ સુખમાં કારણમૂલક છે

બીજું:—તે સર્વ વૃત્તિઓનું પરસ્પર ઉપયોગી ‘સામંજસ્ય’.

ત્રીજું:—કાર્યસાધનદ્વારા ઉક્ત વૃત્તિઓની પરિવૃત્તિ.

મેં ઉપર કહ્યું તે સિવાય બીજી દોષ જાતનું સુખ હોય એમ સંભવતું નથી ચોખ્ખાને ચોખ્ખાદ્વારા જ સુખ મળે છે તે સુખ પણ ઉપલા નિયમોમાં આવી જાય છે, એ વાત હું તને બીજે દોષ પ્રમગે સમજાવીશ. તે સુખનો અભાવ એમ

દુઃખ x વાયસ્પતિ મહાશયનું ઘર સજાગી મધુ' અને તેથી તેમને જે દુઃખ થયું તથા એમના કરતાં પણ વધારે કમનસીબ માણસને પુત્રમૃત્યુથી જે દુઃખ થાય તે પણ ઉક્ત નિયમમાજ આવી જાય છે, એ વિષે હું તને ખીજે કોઈ પ્રસંગે મમજણુ પાડીશ. મારે જે કોઈ કહેવાનું છે તે તું ખરાબર લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળશે તો તો મારા કલા વિના પણ તું સમજી જાશ.

શિષ્ય:—ધારો કે એ તો સમજી ગયો. તથાપિ મૂળ વાત તો રહીજ ગઈ. આપણે જે વાત ચાલતી હતી તે એજ હતી કે વાયસ્પતિ મહાશય પોને ધાર્મિક વ્યક્તિ છે, છતાં દુઃખી છે. આપે કહ્યું હતું કે જે મતુલ્ય દુઃખી હોય તે ધાર્મિક હોય નહિ. આપે આપની વાત સિદ્ધ કરવા મુખ્ય એટલે શું એ વાત સમજાવી, અને મુખની સાથે દુઃખ શું એ સમજાવું. અરતુ. આટલી વાત ઉપરથી હું જે કોઈ સમજી શક્યો છું તે માત્ર એટલુંજ કે વાયસ્પતિ મહાશય વસ્તુતઃ દુઃખી નહોતા અથવા તેમને દુઃખી ગણવામાં આવે તોપણ તેઓ પોતાનાજ દોષથી અર્થાત્ પોતાની શારીરિક અને માનસિક વૃત્તિઓનું અનુશીલન ખરાબર રીતે ન કરી શક્યા તેથીજ દુઃખી થયા; પરંતુ એથી કરીને તેઓ અધાર્મિક છે એમ તો કહી શકાય નહિ. આપના અનુશીલન તત્ત્વ સાથે ધર્મને શું સંબંધ છે તે કોઈ ભુદ્ધિમાં ઉતરતું નથી. અનુશીલન એજ ધર્મ, તે સિવાય વધુ કોઈ મને સમજાવું નથી.

ગુરુ:—અત્યારે તો એટલું પણ ખસ છે. જો કે તે સિવાય ખીજી એક ગંભીર વાત પણ સમજાવા યોગ્ય છે; કારણ કે ન્યામુધી એ વાત તારા સમજવામાં નહિ આવે ત્યાંમુધી અનુશીલનની સાથે ધર્મને શું સંબંધ છે, એ વિષય તું ખરાબર સમજી શકશે નહિ; પરંતુ એ વિષયસંબંધી ચર્ચા સૌ પછી કરીશું. કારણ કે અનુશીલન એટલે શું એજ વાત તારે પ્રથમ તો સમજવાની જરૂર છે. ન્યામુધી તે સમજાય નહિ ત્યાંમુધી વધારે કહેવું નિરર્થક થાય તેમ છે.

શિષ્ય:—અનુશીલનને વળી ધર્મ સાથે સંબંધ ? બહુ નવાઈ જેવી વાત છે !

ગુરુ:—નવાઈ જેવું તેમાં કશુંજ નથી. પ્રાચીન શાસ્ત્રોનું કહેલુંજ માત્ર સમજાવું છું.

અધ્યાય ૩ જો-ધર્મ એટલે શું ?

શિષ્ય:—અનુશીલનને ધર્મ કેવી રીતે કહી શકાય એ મારાથી સમજાતું નથી. અનુશીલનનું ફળ તો સુખરૂપે મળે છે પણ શું ધર્મનું ફળ પણ સુખ હોય ?

x કર્મના ફળાફળ સંબંધી વાતને એક બાબુએ મૂકી દબનેજ આ વાત અર્થવી પડે છે; કારણ કે તેમ કરવા જતાં આ વિષય બહુ ગુંચવણભર્યો થઈ પડવાનો ભય રહે છે.

ગુરુ.—હિં તો ધર્મનું ફળ શુ કુઞ્ચરપ હોત ? જો તેમ હોત તો હું પોને જગતના સર્વ મનુષ્યોને ધર્મનો પરિત્યાગ કરવાનીજ લક્ષમણ કરત.

શિષ્ય.—ધર્મનું ફળ પરકાળે સુખ હોઈ શકે, પરન્તુ આ કાળે પણ શુ સુખ મળવે ?

ગુરુ.—ત્યારે અત્યાર મુઘી મે શુ સમજાવ્યું ? ધર્મનું ફળ આ કાળે તો સુખ છેજ, પરન્તુ જો પરકાળે હોય તો પરકાળે પણ સુખજ હોય. ‘ધર્મ’ એજ સુખનો એક માત્ર અદ્વિતીય ઉપાય છે. આ કાળે કે પરકાળે ધર્મ સિવાય સુખનો બીજો એકે ઉપાય નથી.

શિષ્ય.—તથાપિ કાષ્ટ સમાધાન ચતું નથી. આપણે જોને ક્રિશ્ચિયન ધર્મ, બોદ્ધ ધર્મ અને વૈષ્ણવધર્મ કહીએ છીએ તેને બદલે તેમને ક્રિશ્ચિયન અનુશીલન, બોદ્ધ અનુશીલન અને વૈષ્ણવ અનુશીલન એમ કહી શકાય ખર ?

ગુરુ.—ધર્મ શબ્દનો અર્થજ તે અહીં આં તો ઉનટાવી નાખ્યો. ધર્મ શબ્દ વિવિધ અર્થોમાં વપરાય છે. પણ આપણે તે સર્વ અર્થો સાથે આજે કંઈ મનઘ નથી + તે અત્યારે ધર્મ શબ્દનો જે અર્થ કયો તે અગ્રેજી ‘રીલીજીઅન’ શબ્દનો તરલુમો માત્ર છે. અને એ શબ્દ વિદેશી હોઈ તેમાં આપણો દેશીય લાવ નથી

+ ધર્મ શબ્દના આધુનિક વ્યવહારથી ઉદ્ભવેના કેટલાક ભિન્ન ભિન્ન અર્થો તેના અગ્રેજી પ્રતિશબ્દદ્વારા બકિમ બાણુના ‘ધર્મનિરુપણ’ ગ્રંથમાંથી નીચે આપ્યા છે

૧ અગ્રેજીમાં જોને ‘રિલીજીઅન’ કહે છે, તેને આપણે ધર્મ કહીએ છીએ જેમકે — ‘હિંદુધર્મ’, ‘બૌદ્ધધર્મ’ અને ‘ખ્રિસ્તીધર્મ’. ૨ જોને ‘મોરેલીટી’ કહે છે, તેને પણ આપણે ધર્મ કહીએ છીએ. જેમકે અમુક કાચું ‘ધર્મ-વિરહ’ ‘માનવધર્મશાસ્ત્ર’ ‘ધર્મસૂત્ર’ ઇત્યાદિ. વળી, ‘નીતિ,’ આ શબ્દ પણ ‘ધર્મ’ શબ્દને ટેકણે કેટલીકવાર વપરાય છે. ૩ ‘ધર્મ’ શબ્દથી ‘વરચ્યુ’નો બોધ પણ ચાય છે. ‘વરચ્યુ’ એટલે મહત્વાર વળી આપણે કહીએ છીએ કે અમુક વ્યક્તિ ‘ધાર્મિક’ છે અને અમુક વ્યક્તિ ‘અધાર્મિક’ છે. અહીં અધર્મને અગ્રેજીમાં ‘વાઇસ’ કહે છે. ૪ રિલીજીઅન અથવા નીતિને અનુ-ફળ જે કાચું, તેને પણ ધર્મ કહે છે, અને તેનાથી વિપરીતને અધર્મ કહે છે જેમકે — ‘દાન પરમ ધર્મ છે.’ ‘અદિમા પરમધર્મ છે.’ ‘શુરનિદા મહાન અધર્મ છે.’ અનેજ સર્વ કાષ્ટ પાપ પુણ્ય પણ કહે છે. અગ્રેજીમાં આ અધર્મનું નામ ‘સીન’ કહેવાય આવે છે. એકજ વાતમાં પુણ્ય શબ્દનો વ્યવહાર પણ અનેક નામથી ચાય છે ૫ ધર્મ શબ્દવડે શુણનો પણ બોધ ચાય છે. જેમકે ‘લોહચુંબકનો ધર્મ લેલા પર્ણ છે’ બીજા અર્થમાં અધર્મનો પણ ધર્મ શબ્દથી વ્યવહાર કરવામાં આવે છે જેમકે ‘પરનિદા સુદ્ર ચિત્તવાળાઓનો ધર્મ છે.’ લગવાન મનુષ્યે પણ તે આ અર્થ-માંજ પાખડ ધર્મની વાત લખેલી છે જેમકે.—“ હિંદુધર્મને મૃદુમૂરે ધર્માધર્મ

શિષ્ય:—ત્યારે ‘રીલીજીઅન’ એટલે શું ? તેજ સમજાવો.

ગુરુ:—“ રીલીજીઅન ” શબ્દ ખાશ્વાત્ય છતાં ત્યાંના પંડિતો પણ તેનો વિવિધ અર્થોમાં વ્યવહાર કરે છે અને તેના અર્થ સંબંધે એકમત નથી.*

વૃતાન્તે । યદસ્ય સૌડધાત્ સર્ગે તત્તસ્ય સ્વયમાવિશેત્ ॥ અથોત્-સૃષ્ટિમાં હિંસક અને અહિંસક, મૃદુ અને દુર, ધર્મ અને અધર્મ, સત્ય અને અસત્ય, આર્માંના જે કાષ્ટ કર્મ જે જે પુણ્ય કરે છે તે તે કર્મો પોતાની મેળે તે તે કર્તામાં પ્રવેશ કરે છે. વળી પણ “ પાલ્લવગણધર્મોશ્ચ શાસ્ત્રેડર્શિમન્નુક્તવાન્મનુઃ ” લગવાનું મનુએ આ શાસ્ત્રમાં પાખંડીઓના ધર્મ-ગુણ-સ્વભાવો-કહેલા છે. ઈ-ધર્મ શબ્દ ક્યારેક ક્યારેક આચરણ અથવા વ્યવહારના અર્થમાં પણ વપરાય છે. લગવાનું મનુએ આજ અર્થમાં કહ્યું છે કે—

‘ દેશધર્માન્ જાતિધર્માન્ કુલધર્માશ્ચ શાશ્વતાન્ । ’

ધર્મશબ્દના આ છ અર્થ યતા હોખને આપણા લોકો તેના ઉપયોગમાં બહુજ અવ્યવસ્થા કરી દે છે. તેઓ ધર્મ શબ્દનો એક અર્થમાં ઉપયોગ કરીને બીજી ક્ષણેજ તેનો બીજા અર્થમાં ઉપયોગ કરે છે, અને તેથી પોતાના સિદ્ધાંતમાંથી વ્યુત થાય છે. આ પ્રમાણે અનિયમિત પ્રયોગો કરાતા હોવાથી ધર્મસંબંધી કાષ્ટ પણ તત્ત્વની મુદ્દર રીતે મીમાંસા યર્થ શકતી નથી. એ અવ્યવસ્થા આજ નવીન નથી. જે ગ્રંથોને હિંદુશાસ્ત્રના નામથી કહેવામાં આવે છે તેમાં પણ એ અવ્યવસ્થા મોટા પ્રમાણમાં છે. મનુ સંહિતાના પ્રથમાધ્યાયના છેલ્લા છ શ્લોકો આના ઉત્તમ ઉદાહરણરૂપ છે. ધર્મ શબ્દનો ક્યારેક રિલિજીઅનના અર્થમાં, ક્યારેક નીતિના અર્થમાં, ક્યારેક સદ્-ગુણના અર્થમાં, ક્યારેક અવગુણના અર્થમાં અને ક્યારેક પુણ્યકર્મના અર્થમાં પ્રયોગ થવાથી નીતિનું લક્ષણ રિલિજીઅનમાં અને રિલિજીઅનનું લક્ષણ નીતિમાં; સદ્ગુણનું લક્ષણ કર્મમાં અને કર્મનું લક્ષણ સદ્ગુણમાં આવી જવાને લીધે એક મહાન અવ્યવસ્થા ઉભી થાય છે. તેનું એ પરિણામ આવ્યું છે કે ધર્મ (રિલિજીઅન) ગૌણધર્મોથી મિશ્રિત, નીતિ ભ્રાતિયુક્ત, અબ્યાસ કડિન અને પુણ્ય દુઃખજનક યદ્યપે પડેલ છે. હિંદુધર્મની અને હિંદુ નીતિની આધુનિક અવનતિ અને ધર્મનીતિપ્રતિ આધુનિક અનારયાનું મહાન કારણ ઉપર વર્ણવેલી અવ્યવસ્થા પણ છે.

* ગુરુ:—રિલિજીઅન શું છે ?

શિષ્ય:—તે તો જાણીતી વાત છે. પાશ્વૈકિક વ્યવહારમાં વિશ્વાસ ?

ગુરુ:—ગ્રામીન યહ્દીઓ પરલોકને માનતા નહિ. તો યહ્દીઓનો ગ્રામીન ધર્મ તે શું ધર્મ નહિ ?

શિષ્ય:—ત્યારે દેવદેવીમાં વિશ્વાસ ?

ગુરુ:—ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી અને યહ્દી આદિ ધર્મમાં દેવી નથી. તે સર્વ ધર્મોમાં

શિષ્ય:—પરંતુ એ “રીલીજીઅન” શબ્દમાં કોઈ નિત્ય વસ્તુ નથી સમાઈ જતી કે જે દરેક ધર્મમાં મળી આવે ?

ગુરુ:—હા; પરંતુ તે નિત્ય પદાર્થને રીલીજીઅન શબ્દથી સંબોધવાની કશી જરૂર નથી. તેને આપણે ધર્મ શબ્દથી જ બ્યવહરીશું તો તે ચોગ્ય થઈ પડશે.

શિષ્ય:—તે કેવી રીતે ?

દેવ પશુ એક ઈશ્વરજ છે, તો તેથી શું તે સઘળા ધર્મો નહિ ?

શિષ્ય:—ત્યારે શું ઈશ્વરમાં વિશ્વાસ એજ ધર્મ ?

ગુરુ:—એવા અનેક સુંદર ધર્મો છે કે જેઓ ઈશ્વરને પશુ માનતા નથી. ઋગ્વેદસહિતાના અત્યંત પ્રાચીન મંત્રોની સમલોચના કરતાં સમગ્ર શકાય છે કે તે મંત્રોની રચનાના કાળમાં અનેક દેવદેવીઓ મનાતા હતા; પરંતુ તે વેળા ઈશ્વરને માનતા નહોતા. વિશ્વકર્મા, પ્રજાપતિ, વ્રહ્મા, ઇત્યાદિ ઈશ્વરવાચક શબ્દો ઋગ્વેદના તે પ્રાચીન મંત્રોમાં નથી, પણ જે મંત્રો પ્રાચીન મંત્રોની અપેક્ષાએ આધુનિક કહી શકાય તેમાંજ છે. પ્રાચીન સાંખ્યો પણ અનીશ્વરવાદી હતા અને તે છતાં પણ તેઓ ધર્મહીન નહોતા; કેમકે તેઓ કર્મોનાં ફલને માનતા હતા, અને નિઃશ્રેયમૂને પણ ઈચ્છતા હતા. બૌદ્ધધર્મ પણ નિરીશ્વરવાદી છે. આથી ઈશ્વરવાદ એજ ધર્મનું લક્ષણ છે એમ કેમ કહી શકાય? માટે તારા કહેવા પ્રમાણે તો કાંઈ સ્પષ્ટીકરણ યત્ન નથી.

શિષ્ય:—ત્યારે પાશ્ચાત્ય તાર્કિકોની ભાષાનું અવલંબન કરીને કહું છું કે ‘લોકાતીત ચૈતન્યમાં વિશ્વાસ એજ ધર્મ.’

ગુરુ:—અર્થાત્ તારા કહેવા પ્રમાણે તો ‘સુપરનેચરલિઝમ’—કુદરતથી અતીતપણું—થયું, પરંતુ તેનો સ્વીકાર કરતાં તું ક્યાં આવી પહોંચ્યો તે જો. ચૈતતત્ત્વગોના સંપ્રદાયસિવાય આધુનિક વિજ્ઞાનવેત્તાઓના મતમાં ‘લોકાતીત ચૈતન્ય’ નું કાંઈ પણ પ્રમાણ નથી; આમ તારી રીતે તો ધર્મ પણ નથી અને ધર્મનું પ્રયોજન પણ નથી. મારી માન્યતા પ્રમાણે તો હું ‘રિલિજીઅન’ને ધર્મ કહું છું.

શિષ્ય:—ત્યારે તે રીતે પણ વિજ્ઞાનવેત્તાઓમાં પણ ધર્મ તો હજી જોમકે:—
“રિલિજીઅન એફ હુમેનિટી-માનવધર્મ.”

ગુરુ:—તો પછી ‘લોકાતીત ચૈતન્યમાં વિશ્વાસ’ એ ધર્મ નહિ.

શિષ્ય:—ત્યારે આપણ કહો કે ધર્મ કેને કહેવો ?

ગુરુ:—પ્રશ્ન અત્યંત પ્રાચીન છે “અઘાતો ધર્મજિજ્ઞાસા” એ પૂર્વગ્રીમાં સાદર્શનનું પ્રથમ સૂત્ર છે. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા માટેજ મીમાંસાદર્શનની પ્રવૃત્તિ છે. તેનો સર્વપ્રાણ ઉત્તર અઘાપિપર્યંત મળી શક્યો નથી; હું પણ તેનો મધ્યમ ઉત્તર આપવા માટે સમર્થ થઈશ એવો મંત્રવ નથી; તોપણ પ્રાચીન પંડિતોનો અભિપ્રાય તને સંભળાવી શકીશ. પ્રથમ મીમાંસાદારનો ઉત્તર સાંભળો. તેમણે કહ્યું

ગુરુ:—સમસ્ત મનુષ્યજાતિને માટે અર્થાત્ ક્રિશ્ચિયનો-બૌદ્ધો-હિન્દુઓ અને મુઘલોનો એ સર્વને માટે જે ધર્મ હોય તેજ ‘ધર્મ’ નામને યોગ્ય છે.

શિષ્ય:—એવો સમસ્ત મનુષ્યજાતિમાટેનો ધર્મ કેવી રીતે ઓળખી શકાય ?

ગુરુ:—મનુષ્યનો ધર્મ શું એ એકજ વાતનો વિચાર કરવાથી મમસ્ત મનુષ્ય-જાતિને માટે ધર્મનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ છે.

શિષ્ય:—મારી છતાસા પણ એજ છે કે મનુષ્યનો ધર્મ શું હોઈ શકે ?

ગુરુ:—એનો ઉત્તર તદ્દન સરળ અને શુદ્ધિમાં ઉતરી શકે તેવો છે. જેના અસ્તિ-ત્વથી મનુષ્ય “મનુષ્ય” નામને યોગ્ય બને અને જેના અસ્તિત્વના અભાવે મનુષ્ય

છે કે—“ નોદના લક્ષણો ધર્મ:” નોદના એટલે ક્રિયામાં પ્રગતિ કરાવનારું વાક્ય. એ પ્રમાણે લક્ષણ માનવામાં તો વિરોધ નથી; પરંતુ જ્યારે તદ્દપરાંત કહેવામાં આવેયું છે કે “ નોદના પ્રવર્તકો વેદવિધિરૂપ:” આમ ‘વેદવિધિરૂપ’ એવું વિશેષણ આવવાથી અને મોટો સંશય ઉપજે છે કે તું એને ધર્મ માનીને સ્વીકારીશ કે નહિ.

શિષ્ય:—એ પ્રમાણે તો હું ક્યારેય ન સ્વીકારું. જે તેમ સ્વીકાર કરે તો જોટલા લિન્ન લિન્ન ગ્રંથો છે તેટલા સઘળા ધર્મ માનવા પડે. ખ્રિસ્તીઓ કહેશે કે ‘આખરે કહેલો વિધિ તે ધર્મ’ મુસલમાનો પણ એ પ્રમાણે ‘કુરાનમાં કહેલો વિધિ તે ધર્મ’ એમ કહેશે. ધર્મની પદ્ધતિ બંને લિન્ન લિન્ન હો, પરંતુ ધર્મ એ એકજ વસ્તુ નથી શું ! ધર્મ એટલે ‘રિલિજિયન’ અને તે એક સર્વ સાધારણ વસ્તુ નહિ ?

ગુરુ—હા. એક સપ્રદાયનો એવો પણ મત છે. ‘લૌગાક્ષિભાસ્કર’ આદિ આચાર્યોએ કહ્યું છે કે—“ વેદપ્રતિપાદ્યપ્રયોજનવદ્યો ધર્મ: ” (વેદવડે પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય પ્રયોજનવાળો વિષય તે ધર્મ.) આ સર્વ વાતનું પરિણામ એ આવેયું છે કે ધર્મ શબ્દવડે યોગાદિ અને સદાચારનોજ ખોધ થાય છે. જેમ મહા-ભારતમાં કહ્યું છે કે—

“ ધ્વજાકર્મ તપઃક્રૌંચ સત્યમક્રોધ ઇવ ચ ।

સ્વેપુ દારેપુ સંતોષ: શૌચં વિજ્ઞાનસૂચિતા ॥

આત્મજ્ઞાનં તિતિક્ષા ચ ધર્મ: સાધારણો નૃપ ॥

અર્થાત્ હે રાજન્ ! ધ્વજા, કર્મ અને તપ, તથા સત્ય અને અક્રોધ, ચોતાની સ્ત્રીમાં મતોષ, પવિત્રતા, વિદ્યા, ઇર્ષ્યાનો અભાવ, આત્મજ્ઞાન અને તિતિક્ષા—સદન-શીલતા—આ મર્વ નિશ્ચય સાધારણ ધર્મરૂપ છે.

અથવા જોટલાક કહે છે કે “ દ્રવ્યક્રિયાગુણાદીનાં ધર્મત્વં । (દ્રવ્ય, ક્રિયા અને શુણ્ણ આદિનું ધર્મપણું છે.) કોઈ કહે છે કે “ અદૃષ્ટ વિશેષ તે ધર્મ. ” પગિણામે આયોનો સાધારણ અભિપ્રાય એવો છે કે ‘ વેદ અથવા લોકાચારમાં જે

“મનુષ્ય” નામને માટે અથોગ્ય લેખાય, તેનું જ નામ મનુષ્યનો ધર્મ.

મમત હોય તે ધર્મ. ’ જેમ વિશ્વામિત્ર ઋષિએ કહ્યું છે કે:-

યમાર્યાઃ ક્રિયમાણં હિ શંસંત્યાગમવેદિનઃ ।

સ ધર્મો યં વિગર્હન્તિ-તમધર્મં પ્રચક્ષતે ॥

વેદવેતા આય પુરુષો જે કાર્યની પ્રશંસા કરે છે તે ધર્મ; અને જેની નિંદા કરે છે તે અધર્મ કહેવાય છે.

પરંતુ હિંદુશાસ્ત્રોમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન મતો નથી એમ નથી.

“ દ્વે વિદ્યે વેદિતવ્યે જ્ઞાતિ હ સ્મ યદ્બ્રહ્મવિદો વદન્તિ પરા ચૈવાપરા ચ ॥”

અર્થાત્ પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મવેતા પુરુષો પરા અને અપરા એમ બે વિદ્યા બળુવાયોગ્ય છે એમ કહે છે. આ અને આવા અર્થવાળી બીજી શ્રુતિઓપરથી સચિત યાચ છે કે વૈદિક જ્ઞાન અને તેને અનુસરતા યાગાદિક નિરૂપ્ત ધર્મ છે, અને બ્રહ્મજ્ઞાનજ પરમયોગ્ય-ધર્મ છે ભગવદ્ગીતાનું સ્થૂળ તાત્પર્ય કર્માત્મક વૈદિકાદિ અનુષ્ઠાનોની નિરૂપ્તતા કહેવામાં છે, અને ગીતામાં કહેલ સૂક્ષ્મ ધર્મની ઉત્કૃષ્ટતા કહેવામાં સૂક્ષ્મ તાત્પર્ય છે. હિંદુધર્મમાં વિશેષે કરીને એક એવો પરમ રમણીય ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે કે જે આધારભૂતિ પૂર્વોક્ત મીમાંસા અને તેમાં કહેલ હિંદુધર્મવાદનો વિરોધી છે. આ ધર્મ ગીતા, મહાભારત અને ભાગવતમાં સર્વજ્ઞ જોવામાં આવે છે. તેના વક્તા શ્રીકૃષ્ણ છે, એટલા માટેજ હિંદુશાસ્ત્રમાં કહેલા ઉત્કૃષ્ટતર ધર્મને આપણે શ્રીકૃષ્ણોક્ત ધર્મ કહીએ છીએ. મહાભારતના કર્ણ પર્વમાંથી એક વાક્ય લખતે એતું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે.

કેટલાક શ્રુતિઓને ધર્મની બાબતમાં પ્રમાણરૂપે કહે છે; તેમાં હું દોષનો આરોપ કરતો નથી; પરંતુ શ્રુતિમાં પણ સમસ્ત ધર્મતત્ત્વ કહેલું નથી, અને એટલા માટે કેટલેક સ્થળે અનુમાનદ્વારાજ ધર્મનો નિર્દેશ કરવો પડે છે. ‘પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિને નિમિત્તેજ ધર્મનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. ’ ‘ અદિંસાયુક્ત કાર્ય કરવામાં આવે એટલે ધર્માચરણ કર્યું કહેવાય છે. ’ ‘ હિંસા કરનારાઓની હિંમાના નિવારણ માટેજ ધર્મની રચના થયેલી છે. ’ ‘ ધર્મ પ્રાણીઓને ધારણ કરે છે માટેજ તેનું નામ ધર્મ છે. ’ ‘ જેવડે પ્રાણીઓની રક્ષા થાય તેનું નામ ધર્મ છે. ’ જેમ શ્રીકૃષ્ણનાં વચન છે. આ પછી વન પર્વમાંથી ધર્મવ્યાધિ કહેલી ધર્મની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે. “જેનાથી સર્વ જૂનોતું દિન થાય તેજ મત્ય; સત્યજ ત્રેપપ્રાપ્તિ માટે અદિતીય ઉપાય રૂપ છે. સત્યના પ્રભાવવડેજ યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે, અને તેથીજ યથાર્થ દિત સંધાન છે. ” અદિં સત્ય શબ્દનો ધર્મના અર્થમાંજ વ્યવહાર થયો છે.

શિષ્ય:-આ દેશના લોકોએ ધર્મની જે વ્યાખ્યા કરી છે, તે નીતિની અથવા પુણ્યની વ્યાખ્યા છે, તે ‘રિસિજીઅન’ની વ્યાખ્યા શી ?

શિષ્ય:—તેનું ખાસ નામ શું ? કાંઈક જૂદું નામ તો હશેજ ને ?

ગુરુ:—હા. તેનું નામ ‘મનુષ્યત્વ.’

અધ્યાય ૪ થો- મનુષ્યત્વ એટલે શું ?

શિષ્ય:—કાલે આપે કહ્યું હતું કે જેના અસ્તિત્વથી મનુષ્ય ‘મનુષ્ય’ ના નામને યોગ્ય લેખાય અને જેના અભાવે મનુષ્ય ‘મનુષ્ય’ નામને યોગ્ય ન

ગુરુ:—‘રિલિજીઅન’ શબ્દવડે જે વિષયના બોધ થાય છે, તે વિષયના ઉપર આપણા દેશના લોકોની સ્વતંત્રતા કયારેય થતી નથી. આપણા મનમાં જે વિષયનો વિચાર સરખોય આવતો નથી, તેને આપણે આપણા કયા પરિચિત શબ્દવડે કહી શકીએ?

x	x	x	x	x
x	x	x	x	x

તને ધર્મની જેટલી વ્યાખ્યાઓ સંલગ્નાવી તે સર્વમાં હિંદુધર્મની વ્યાખ્યા મર્વોત્કૃષ્ટ છે; અને જે એ વ્યાખ્યા-યથાર્થ હોય તો હું કહું છું કે સર્વ ધર્મોમાં હિંદુધર્મ એક ધર્મ છે.

શિષ્ય:—પ્રથમ તો ધર્મ શું છે એ હું સમજી શકું, તોજ પછી હિંદુધર્મને સમજું. આ સર્વ પડિતાએ કરેલી ધર્મની વ્યાખ્યા સંલગ્નાને મને તો એમ લાગે છે કે ‘મેં સાત કાનવાળો હાથોં જોયો.’

ગુરુ:—તારૂં કહેવું ખરૂં છે. એવો કયો મનુષ્ય જન્મ્યો છે કે જેણે ધર્મનું પૂર્ણ સ્વરૂપ અનુભવ્યું હોય ? જેમ સમસ્ત વિશ્વને કાંઈ મનુષ્ય પોતાની આંખે જોઈ શકતો નથી, તેમ સમગ્ર ધર્મને કાંઈ પણ મનુષ્ય અનુભવી શકતો નથી. અન્યની વાન તો બાળુએ મૂકીએ; પણ શુદ્ધેવ, ઇશુખિરત, મહામદ અથવા ચૈતન્ય દેવ એમાંના કાંઈ પણ ધર્મના પૂર્ણ સ્વરૂપને અનુભવી શક્યા હતા, એમ હું સ્વીકાર કરી શકતો નથી. હા; અન્ય મનુષ્યો કરતાં તો તેમણે સારી રીતે અનુભવ કર્યો હતો, પણ સંપૂર્ણ તો નહોતા અનુભવી શક્યા. જે મનુષ્યદેહ ધારણ કરીને ધર્મના પૂર્ણ સ્વરૂપને કાંઈએ પણ હૃદયમાં અનુભવ્યું હોય અને મનુષ્યલોકમાં તેનો પ્રચાર કરી શક્યા હોય, તો તે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના કર્તાજી. ભગવદ્ગીતાનાં વચનો ઈશ્વરાવતાર શ્રીકૃષ્ણનાં છે કે કાંઈ મનુષ્યનાં છે તે હું જાણતો જાણી; પરંતુ કોઈ પણ સ્થળે જે ધર્મનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ વ્યક્ત અને વિશેષ સ્પષ્ટ થઈ શક્યું હોય તો તે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાંજ થયું છે.

(ખંડિમૃત “ધર્મજિજ્ઞાસા” માંથી)

લેખાય, તેનુંજ નામ મનુષ્યતો ધર્મ. આ સિદ્ધાંત સમજવામાં કંઈક કઠિન જણાય છે, કારણ કે સહુ કોઈ જાણે છે કે મનુષ્યે જન્મ લીધો ત્યારથીજ તે મનુષ્ય જણાય, અને તે મનુષ્ય પામ્યો એટલે મનુષ્ય નામને યોગ્ય નહિ રહેતાં રાખ કે ધૂળનો ઢગલો બની રહે છે. એટલા માટે એમ કહેવામાં આવે કે ત્યાંસુધી જીવન હોય ત્યાંસુધીજ મનુષ્ય “મનુષ્ય” છે અને હંવન ચાંદ્યું ગંધું એટલે મનુષ્ય “મનુષ્ય” મરી જાય છે, તો તેમાં શું બૂલ છે ? આપનો ઉદ્દેશ એથી બીજો છે કે શું ?

ગુરુ:—સ્તનપાન કરનાર એક નાના બાળકમાં પણ જીવન તો છે. તેને શું મનુષ્ય કહેવાય ?

શિષ્ય:—કેમ નહિ ? માત્ર વય નાની એટલુંજ. બલે તેને નાનો મનુષ્ય કહો.

ગુરુ:—મનુષ્યો જે જે કાર્યો કરી શકે તે તે કાર્યો શું તે બાળક કરી શકે ?

શિષ્ય:—એક મનુષ્ય પણ મનુષ્યજાતિનાં સમસ્ત કાર્યો પોતે એકલો કરી શકે છે ? અનેક માણસો ભારે વજનના બોળઓ ઉંચકી જાય છે, અનેક મનુષ્યોએ મહાન સમરાંગણોમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે, અને અનેક મનુષ્યો કીંગ લીપર અથવા કુમારસંભવ જેવાં, અદ્ભુત નાટકો લખી અમર કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ગયાં છે. આપ પોતે પણ મનુષ્ય છો, પરંતુ શું આપ એ સર્વ કાર્યો કરી શકવા સમર્થ છો ? અથવા ખીજા એવા કોઈ મનુષ્યનું નામ આપી શકશો કે જે પોતે એકલો ઉક્ત સર્વ કાર્યો કરી શકે ?

ગુરુ:—હું ન કરી શકું તેમજ એવા કોઈ મનુષ્યનું નામ પણ અત્યારે આપી શકું તેમ નથી કે જે પોતે એ સર્વ કાર્યો કરી શકતો હોય. છતાં એક મનુષ્ય કે જેણે ઉક્ત સઘળાં કાર્યો એક કાળે કર્યાં હોય. એવો કોઈ મનુષ્ય જન્મ્યોજ નથી, એમ માનવાને તો હું કોઈ રીતે તૈયાર નથી. તેમજ હવે પછી એવો કોઈ મનુષ્ય નહિ જન્મે એમ પણ માની શકતો નથી.

શિષ્ય:—મનુષ્યથી બનવા યોગ્ય સર્વ કાર્યો એક મનુષ્યથી બની શકતાં હોય તો કેમ કોઈ એવા કાર્યો કરતું જોવામાં આવતું નથી ?

ગુરુ:—પોતાની શક્તિઓની ખીલવણી સંપૂર્ણ રીતે કાઢ કરતું નથી, તેલાજ માટે એવી શક્તિવાળા પુરુષો જોવામાં આવતા નથી.

શિષ્ય:—પણ મૂળ વાત તો રહીજ ગઈ. કયા વસ્તુના અસ્તિત્વથી મનુષ્ય “મનુષ્ય” નામને યોગ્ય લેખાય એનો તો કશો ખુલાસો થયોજ નહિ. શું આપ એમ કહેવા માંગો છો કે પોતાની શક્તિઓની ખીલવણી થાય અર્થાત શક્તિઓનું અનુશીલન, થાય તોજ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકાય ? જો એમજ હોય તો જંગલી માણસો કે જેમની એકે શક્તિ ખીલી નથી તેમને મનુષ્યનું નામ આપી શકાય કે નહિ ?

ગુરુ:—જેની કોઈ પણ શક્તિ ખીલી ન હોય (અનુશીલિત થઈ ન હોય) એને

દાઘ જંગલી માણસ તું જોઈ શકશે નહિ. ઘણા જૂના વખતમાં પણ મનુષ્યોની અમુક શક્તિઓ વિકાસ પામ્યા વિના રહેતી નહિ. જો તેમ ન હોય તો તેઓ પથ્થરની છરીઓ વિગેરે કેવી રીતે બનાવી શકે ? હવે પ્રશ્ન એ છે કે તેમને મનુષ્ય કહી શકાય કે નહિ ? આ પ્રશ્નનો યથાર્થ ઉત્તર મેળવતા પહેલાં વૃક્ષત્વ એટલે શું એ વાત ખરાબર સમજી લે. અહીંયાં તું એકે ધાસતુ તૃણ જુએ છે અને સામે એક વડવૃક્ષ જુએ છે તે બન્નેને તું એકજાતીય કહી શકશે કે નહિ ?

શિષ્ય:—હા, એક રીતે તેઓ બન્ને એકજાતીય તો ખરાબ, કારણ કે બન્ને વનસ્પતિની જાતનાં છે.

ગુરુ:—પણ બન્નેને વૃક્ષ કહી શકાય ?

શિષ્ય:—ના. વૃક્ષ તો વડનેજ કહી શકાય. આ તો તૃણમાત્ર છે.

ગુરુ:—એવો ભેદ સામાટે ?

શિષ્ય:—ફળ-ફૂલ-શાખા-પાન-વગેરેને લઈને વડ 'વૃક્ષ'ના નામને યોગ્ય છે. તૃણમાં એ સર્વ વિકાસો નથી એટલે તેને વૃક્ષ કહી શકાય નહિ.

ગુરુ:—ધાસમાં પણ એ સર્વ છે. અલખત, તે બહુ કુદ્ર છે તેથી તેની શાખા-ગાંઠ કે ફળ-ફૂલ તને દષ્ટિગોચર થતાં નથી. મતલબ કે તે અપરિણત એટલે સૂક્ષ્મ અવસ્થામાં છે. તારાજ કહેવા પ્રમાણે જો ધાસને વૃક્ષ ન કહેવાય તો પછી જે મનુષ્યની સઘળી વૃત્તિઓ અનુસીલિત ન થઈ હોય અને જે ખીલ્યા વિનાની અવસ્થામાં પડી રહી હોય, તેને મનુષ્ય કેમ કહેવાય ? ધાસ જેમ વનસ્પતિ તરીકે એકજાતીય છે, તેવીજ રીતે જંગલી મનુષ્યોને પણ એકજાતીય કહી શકાય ખરા, પણ દરેક વનસ્પતિમાંથી જેમ વૃક્ષત્વ હોય શકતું નથી તેવીજ રીતે મનુષ્યોના ધર્મ જે મનુષ્યત્વ તે જેનામાં ન હોય તેને મનુષ્ય કહી શકાય નહિ.

શિષ્ય:—વંશ અથવા ખીજતે કારણભૂત લેખીએ તો ?

ગુરુ:—તે વિષય હમણાં એક બાલુએ રહેવા દે. જે વાત સરળ અને ગોટાળા વગરની છે તેજ પ્રથમ સમજી લે. ત્યારપછી વંશ અને ખીજ વિગેરેની કડાકટમાં પડતું હોય તો પડજે. વૃક્ષત્વનું ઉદાહરણ બૂલીશ નહિ, કારણ કે સમજવાને માટે ને બહુ ઉપયોગી છે. અહીંયાં જે વાંસ જુએ છે તેને વૃક્ષ કહીશ કે નહિ ?

શિષ્ય:—મારા ધારવા પ્રમાણે તેને પણ વૃક્ષ તો કહી શકાય નહિ. અલખત, તેને ગાંઠો, શાખા અને પલ્લવ વિગેરે તો છે, પણ ફળફૂલ ક્યાં ? તેનામાં મૂળખીજવણી (પરિણતિ) થઈ નથી, માટે તેને વૃક્ષ કહી શકાય નહિ.

ગુરુ:—તને ખમર નથી. પચામ-સાક વર્ષ પછી તેને પણ એક વખત ફળ-ફૂલ આવે છે. તેને જે ફળ આવે છે તે કેટલેક અંશે ચોખ્ખાને મળતાં આવે છે.

શિષ્ય:—તો પંજી વાંમને પણ વૃક્ષ કહેવામાં હરકત નથી.

ગુરુ:—નહિ. તેમ છતાં પણ વાંસ તૃણમાજ લેખાય છે. તું એક ધાસનું તૃણ પાસે રાખીને વાંસની સાથે મુકાબલો કરી જો. જાને મુકાબલામાં સરખાં જણાય છે તેથીજ વનસ્પતિશાસ્ત્રના પડિતાએ વાંસને તૃણની શ્રેણીમાં મુક્યો છે. આ ઉપરથી તું બેઠ શકશે કે તૃણ જેવા પદાર્થોમાં પણ એક માત્ર સ્ફુર્તિના ગુણને લઈને કેટલો બધો ભેદ પડી જાય છે? ધાસ જેમ તૃણ છે. તેમ વાંસ પણ તૃણ છે. છતાં સ્ફુર્તિગુણને લીધે વાંસને વૃક્ષ માનવાનું મન થઈ જાય છે. તોપણ એક વાત લક્ષમાં રાખજો કે વાંસની સંપૂર્ણ ખીલવણી, અથવા જેને સર્વાંગીન પરિણતિ કહે છે તે વાંસમાં થઈ નથી. જે અવસ્થામાં મનુષ્યની સર્વાંગીન પરિણતિ (વિકાસ) મંપૂર્ણ થાય તે અવસ્થાને હું ‘મનુષ્યત્વ’ કહું છું.

શિષ્ય:—ઉક્ત પરિણતિને ધર્મની સાથે શું સંબંધ છે?

ગુરુ:—વનસ્પતિની પરિણતિ કિંવા ઉત્કર્ષ કેટલેક અંશે પ્રયત્નસાધ્ય હોય છે. સાધારણ રીતે જેને આપણે ખેતી કહીએ છીએ તે ખેતી કાષ્ટ જગ્યાએ મનુષ્યોદ્ધાર થાય છે તો કાષ્ટ જગ્યાએ કુદરતદ્વારા (કુદરતી રીતે) થાય છે. એક સામાન્ય ઉદાહરણ આપું. તને કોઈ દેવતા આવીને એમ કહે કે:—“વૃક્ષ અને ધાસને એક સાથે હું પૃથ્વીમાં રાખવા માગતો નથી. માટે તું કહે તો સર્વ વૃક્ષોનો નાશ કરે અને કહે તો સર્વ ધાસનો નાશ કરે. માટે જોશ તને શું પસંદ છે?” તો તું તેનો શું જવાબ દે? વૃક્ષનું રક્ષણ કરવાની પ્રાર્થના કરે કે ધાસનું રક્ષણ કરવાની પ્રાર્થના કરે?

શિષ્ય:—વૃક્ષનેજ રાખવાનું કહું તેમાં પૂછવા જેવુંજ શું? ધાસ ન રહે તો કદાચ ગાય-ભેંસ વિગેરેને કબૂત્ર ખમ્બુ પડે, પરંતુ વૃક્ષ ન હોય તો પછી જાત જાતના ફળો-મેવાઓ વિગેરે ક્યાંથી મળે? ફળ-ફૂલના અભાવે મનુષ્યોને કેટલું બધું કष्ट થાય?

ગુરુ:—મૂર્ખ! તૃણગતિ જગતમાં ન રહે તો અન્નના અભાવે ઝીને મરવું પડે તેની કાંઈ ખબર પડે છે? ધાન પણ તૃણગતિયજ છે. ખેતી કરવાથી તૃણમાં પણ કેવી જીવનદાયિની શક્તિ આવવા પામે છે, તેનો કાંઈ ખ્યાલ કરી શકે છે? અત્યારે જે વસ્તુઓ તને મિષ્ટ અને મધુર લાગે છે તે વસ્તુઓ એક કાળે ઘણીજ કડવી અને સ્વાદરહિત હતી, એમ વનસ્પતિશાસ્ત્રના વિદ્વાનો સિદ્ધ કરે છે. કૃષિ વિગેરેથી એજ વસ્તુઓ આજે મિષ્ટ અને ખાવાયોગ્ય બનવા પામી છે. ખેતીથી જેમ વનસ્પતિમાં ઉત્કૃષ્ટતા આવે છે તેવીજ રીતે મનુષ્યો પોતાની વૃત્તિઓના અનુશીલનથી ઉન્નત અથવા યથાર્થ મનુષ્ય બની શકે છે. અંગ્રેજમાં તો ખેતીને અને અનુશીલનને ઉલ્લખને ‘કલ્ચર’ એવુંજ નામ આપવામાં આવે છે. એટલાજ માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘ધી સબસ્ટન્સ ઓફ રીલીજિયન ઇઝ કલ્ચર’ અર્થાત્ માનવવૃત્તિનો ઉત્કર્ષ એવુંજ નામ ધર્મ.

શિષ્ય:—તે ગમે તેમ હો; પણ મૂળ વાતનો તો કશોજ ખુલાસો થયો નહિ. મનુષ્યોની

સર્વાંગીન પરિણુતિ કોને કહેવાય ?

ગુરુઃ—એક નાનકડા અંકુરનું પરિણામ અથવા વિકાસ કે હિંદુત્વ, તેજ મહાન વૃક્ષરૂપે દષ્ટિગોચર થાય છે; પરંતુ એવું અંકુરને જો તું તેની પ્રાથમિક દશામાં ઉપરથી માટી ખસેડીને જુએ તો તને તે લગભગ અદૃશ્ય જેવો કિંવા અત્યંત દુર્લભ જેવો લાગ્યા વિના નહિ રહે. વખત જતાં એ દુર્લભ અંકુરજ મહાન ઘટાદાર ગંભીર વૃક્ષમાં પરિણત થાય છે. એટલે, તેને માટે ખેતી-પાણી-ખાતર વિગેરે તો જોઈએજ. સરખ માટી, થોડા પ્રમાણમાં પાણી અને નિર્ધારિત સૂર્યનો તાપ, વિગેરે જો એ અંકુરને ન મળે તો અંકુર કોઈ કાળે પરિણત-ઉત્તત અવસ્થાએ પહોંચી શકે નહિ; એટલુંજ નહિ પણ જે તરવોથી વનસ્પતિને પોષણ મળે એવાં તરવોવાળું ખાતર પણ આપણે તેને પૂરું પાડવું જોઈએ, અને પણ કે માણસો નુકશાન ન કરે તેને માટે આસપાસ વાડ પણ ખાંધી લેવી જોઈએ. આ પ્રકારની જો સરસ-લાળ લેવામાં આવે તોજ તે નાનકડો અંકુર વખત જતાં મહાન વૃક્ષરૂપે પરિણમે; એવીજ રીતે મનુષ્યોના સંબંધમાં પણ સમજી લેવું. જે બાળકના સંબંધમાં તે આગળ વાત કરી, તે પણ એક પ્રકારનો અંકુરજ છે. યથાયોગ્ય કર્પણથી અથવા અનુશીલનથી તે બાળક યથાર્થ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે, એટલુંજ નહિ પણ તે બાળક અનુ-શીલનના પ્રતાપે એક વખત સર્વ શુણ્યયુક્ત અને સર્વ સુખસંપન્ન મનુષ્ય પણ બની શકે. મનુષ્યોની જે પરિણુતિ હું કહેવા માગું છું તે એજ પ્રકારની.

શિષ્યઃ—પરાંપર કોઈ સમગ્રપું નહિ. સર્વ પ્રકારે સુખી અને સર્વ પ્રકારે શુણ્યયુક્ત શું પ્રત્યેક મનુષ્ય બની શકે ?

ગુરુઃ—અર્થ મનુષ્યો સર્વ શુણ્યયુક્ત બની શકે કે નહિ અને બને તો ક્યારે બની શકે એ વિષયની ચર્ચા કરવા જતાં બહુ સમય નીકળી જાય તેમ છે, કારણ કે તેમાં બહુ વિસ્તારથી બોલવાની જરૂર છે. તથાપિ હું એટલો સ્વીકાર કરું છું કે હમણાં હમણાં કોઈ એવો મનુષ્ય યર્ષ ગયો હોય એમ મારા જાણવામાં નથી, તેમજ નજીકના લવિષ્યમાં કોઈ એવો પુરુષ સહસા નીકળી આવે એવો પણ સંભવ નથી, છતાં ધર્મની હું જે વ્યાખ્યા કરવા માગું છું તેના યથાયોગ્ય અવલંબનથી સમસ્ત મનુષ્યો સર્વ શુણ્યયુક્ત બનવાનો પ્રયત્ન કરે તો કાળક્રમે તેઓ બહુ શુણ્ય-યુક્ત તો બની શકેજ એમાં મને જરા પણ શંકા નથી. મનુષ્યો જો સર્વ પ્રકારનાં સુખો પ્રાપ્ત કરવાનો તન-મનથી પ્રયત્ન કરે તો અનેક પ્રકારનાં સુખો તેઓ મેળવી શકે એ વાત નિઃસંશય છે.

શિષ્યઃ—અવિનય ધરતો હોય તો શ્લોક કરીશ, પણ મનુષ્યોની સર્વાંગીન પરિણુતિ કોને કહેવાય તે તો હજી હું સમજી શક્યો નથી.

ગુરુઃ—જો, ધ્યાન આપ. મનુષ્યને સુખ્ય એ અંગ છે. એક શરીર અને બીજું

મન. શરીરને કેટલાંક પેટા અંગ છે—જેમ કે હાથ-પગ વિગેરે કર્મેન્દ્રિયો, આંખ-કાન વિગેરે જ્ઞાનેન્દ્રિયો, મસ્તિષક-હૃદય-વાયુકોષ વિગેરે છવનસચ્ચલક પ્રત્યંગો, અસ્થિ મજ્જા-મેદ-માસ-રુધિર વિગેરે શારીરિક ઉપાદાનો, અને તુષા-તૃપા વિગેરે શારીરિક વૃત્તિઓ આ સર્વ પ્રત્યંગોની યથાયોગ્ય પરિણતિ (ખીલવણી) થતી જોઈએ. શરીરનાં પેટા અંગ જેમ જે ગણાવ્યાં તેમ મનને પણ કેટલાંક પેટા અંગ છે. જેમ કે—

શિષ્ય:—મનસબધી વાત હવે પછીને માટે રહેવા દો. અત્યારે તો શારીરિક પરિણતિઓના સબધમાંજ ચર્ચા થવા દો, કારણ કે પ્રથમ જો તે સમજાય તો પછી આગળ જતાં મનના વિષયમાં ઝંકિનતા જેવું કાંઈ જણાય નહિ. આપે જે શારીરિક પ્રત્યંગો ગણાવ્યા તેની કેવી રીતે પરિણતિ થઈ શકે? બાળકના, શરૂઆતમાં નાના અને દુર્બળ જણાતા બાલુઓ, વય વધવાની સાથે પોતાની મેજેજ બળવાન અને પરિણત થતા જાય છે. એમાં વળી અન્ય પ્રયત્નનો અવકાશજ ક્યા રહે છે ?

ગુરુ:—જે જે સ્વાભાવિક પરિણતિની વાત કહી તેનાં બે કારણો છે. હું પણ તેજ બે કારણો ઉપર લાર મૂકવા માગું છું. આ બે કારણોમાં પ્રથમ કારણ પોષણ અને ખીલું કારણ ગતિ અથવા હીલચાલ. જો એક બાળકના બાલુને તેના ખલાની સાથે નાનપણથીજ પ્રાધી રાખવામાં આવે, અને બાલુમાં લોહી હરીફરી શકે નહિ એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો એ બાલુ વધારે પુષ્ટ થઈ શકે નહિ, એટલું જ નહિ પણ અવશ્ય તે દુર્બળ અને નિર્ચક પણ બની જાય, કારણ કે બાલુની પ્રુષ્ટિ માટે જે લોહી જોઈએ તે બાલુ મેળવી શકે નહિ. બાલુને બાંધવામાં ન આવે તો એક બાળક પોતાનો હાથ કાઢી પણ સમયે હલાવી શકે નહિ એવા બદોબરત કરવામાં આવે તોપણ હલાવ્યા પિનાનો-નિર્નિક્ત્ર પડી રહેલો હાથ નિર્બળ અને પાતળો પડી ગયા વિના રહેશે નહિ. કદાચ તે એટલો બધો નિર્બળ ન બનવા પામે તોપણ છેવટે હાથમાં જે ઝડપ આવવી જોઈએ તેવી ઝડપ તો કાઢી શકે નહિજ આવે કેટલાંક બાવાઓ હાથને નિરંતર ઉચ્ચ રાખી તપસ્યાનો દેખાવ કરે છે તેમને જોયા છે !

શિષ્ય:—સમજ્યો અનુશીલનવડે એક બાળકના કોમળ અને નાના બાલુ ધીમે ધીમે પુષ્ટ થયના અનુબ્ધના બાલુ જેટલા વિસ્તારવાળા—બળવાળા અને ઝડપ વાળા બની શકે છે, પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે એ ક્રિયા તો મહજ રીતે થયાજ કરે છે. તેને માટે પ્રયત્નની શુ જરૂર છે ?

ગુરુ:—હું તારા બાલુની સાથે આ બાગવાન-મળીના બાલુની મરખામણી કરી જો. તે તારા બાલુની આંગળીઓને એવી રીતે કેળવી છે કે અત્યારે તારે પાંચ મીનીટમાં એક બે લાંબા કાગળો લખવા હોય તો ખુશીથી તુ લખી નાંખી શકે, અને આ બાગવાન મિચારો દશ દિવસ સુધી મહેનત કરે તોપણ તારા

જેવો “ક” અક્ષર પણ લખી શકે નહિ. તારે જ્યારે અમુક વાત કાગળમાં લખવાની હોય છે ત્યારે વિચાર કર્યા વિના કે ચત્ત કર્યા વિના રમતાં રમતાં જે સ્થાને જે આકારવાળા અક્ષરો જોઈએ તે તું લખી નાખી શકે છે; પણ માળીને તો બહુજ નવાઈ જેવું લાગે છે. તે બિચારો તો આ બધું કેવી રીતે બનતું હશે તે કદાચી પણ શકતો નથી. જગતમાં અનેક માણસો અત્યારે લેખનકળા બાજુ છે તેથીજ તેમને તેમાં આશ્ચર્ય જેવું લાગતું નથી. બાકી વસ્તુતઃ તો એ સિપિવિદ્યા એક બહુ ઇલાક કરતાં પણ અધિક આશ્ચર્યકારક છે, કારણ કે તેમાં બહુજ અનુશીલનની જરૂર પડે છે. દાખલાતરીકે તું એક શબ્દ લખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ધાર કે આ “અનુશીલન” શબ્દજ તારે લખવાનો છે. પ્રથમ તો તારે એ શબ્દનું પૃથક્કરણ કરી તેમાં કયા કયા વર્ણો રહેલા છે તેનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. “અનુશીલન”નું પૃથક્કરણ કરવાથી “અ, ન, ઊ, શ, ઈ, લ, અ, ન, અ” આ પ્રમાણે એક ચિત્ર તારા માનસપટ ઉપર અંકિત થાય, પછી એ પ્રત્યેક વર્ણનો આકાર કેવા છે તેવું તારે સ્મરણ કરવું પડે અને તેમાં કયો સ્વર મળે તો ઠીક એ વાતનો પણ નિર્ણય કરવો જોઈએ. આટલું નક્કી થયા પછી જ્યારે એક એક વર્ણને યાદ કરી કરીને કાગળમાં લખે ત્યારેજ માંડ માંડ “અનુશીલન” એ એક શબ્દ લખાય. છતાં તું જ્યારે એ શબ્દ લખવા જોસે છે ત્યારે એટલી બધી ઝડપથી લખી નાખે છે કે તારે તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની માનસિક ક્રિયા કરની પડતી હોય તેમ જણાતું નથી. એક માત્ર અનુશીલનના શુભને લઈનેજ આવી અપ્રાધારણ્ય કુશળતા અવરુપ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

અનુશીલનનો એક બીજો બેદ પણ સમજવાયોગ્ય છે. તું આ માળીના બાહુ સાથે તારો બાહુની સરખામણી કરી જો. જેવી રીતે પાંચ મીનીટમાં એક-બે લાંબા કાગળો તું પોતે લખી નાખી શકે છે, તેવી રીતે આ માળી પાંચ મીનીટમાં બે-ત્રણ કુદ માટી ખોદી કાઢવી હોય તો છુશીથી ખોદી શકે. તું બે કલાક સુધી તો શુ પણ બે પહોર સુધી મહેનત કર્યા કરે તોપણ તારાથી એ કામ પાર પડે નહિ; કારણ કે તે તારા બાહુઓને એ વિષયમાં બરાબર કેળવ્યા કે અનુશીલિત કર્યા નથી, અને તેથી બાહુની જે યથાયોગ્ય પરિણતિ થવી જોઈએ તે થઈ શકી નથી. એટલા માટે એમ કહેવામાં હવે કોઈ જાતની હરકત નથી કે તારા પોતાના અને આ માળીના ઉભયના હાથો કેટલેક અંશે અપરિણતજ રહી ગયા છે-તમારે ખૂંનેએ હાથની જે સર્વાંગીન પરિણતિ કરવી જોઈએ તે તમે કરી શક્યા નથી. એક બીજો દાખલો આપું. એક શિક્ષિત ગવૈયાના સાથે તારી પોતાની તુલના કરી જો. બાહ્યાવરથામાં તારા કંઠમાં ને ગવૈયાના કંઠમાં ઘણું કરીને ઘણો તફાવત નહિ હોય; પરંતુ ગવૈયો અનુશીલનના પ્રતાપે પોતાના કંઠને મધુર તથા આકર્ષક

ખનાની શકે છે, અર્થાત્ પોતાના કંઈની સર્વાંગીન પરિણતિ કરી શકે છે, બ્યારે તમે તેવું કશું કરી શકતા નથી. અને એને લખતે તમારે કંઈ અતુશીલત થયા વિનાનો રહી જાય છે. હજી, પગે ચાલીને જવું હોય તો તું કેટલા કોશ સુધી જઈ શકે ?

શિષ્ય:—મારાથી વધારે ચાલી શકાય નહિ બહુ બહુ તો બે ત્રણ કોસ ચાલી શકું

ગુરુ:—એનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે તારા બન્ને પગોની સર્વાંગીન પરિણતિ થવા પામી નથી. નિઃસંશય તારા હાથની, પગની અને ગળાની સહેજસાજ પુષ્ટિ અને પરિણતિ થઈ છે, તોપણ તેને સર્વાંગીન પરિણતિ તો કોઈ રીતે કહી શકાયજ નહિ. એજ પ્રમાણે અન્ય શારીરિક પ્રત્યગોના સંબંધમાં પણ સમજ લેવું. જ્યાંસુધી શારીરિક મમસ્ત પ્રત્યગોનો સર્વાંગીન પરિણતિ થાય નહિ ત્યાં સુધી આપણા શરીરની સર્વાંગીન પરિણતિ થઈ છે એમ કહી શકાયજ નહિ, કારણ કે જ્યાંસુધી સોળ આનામાં એક આનો પણ અધુરો હોય ત્યાંસુધી પૂરો રૂપિયો છે એમ કહેવાય નહિ. એક આનામાં એક પાઈ ઘટતી હોય ત્યાંસુધી રૂપિયો પણ અપૂર્ણ રહે. શરીરના સંબંધમાં જેમ આ વાત લાગુ પડે છે તેજ રીતે મનના સંબંધમાં પણ એજ નિયમ સમજ લેવો. મનનાં પણ અનેક પ્રત્યગો છે, અને તેને “વૃત્તિ” એવું નામ આપણે આપી ગયા છીએ. મનની કેટલીક વૃત્તિઓ જ્ઞાન મેળવવાનું તથા વિચાર કરવાનું કામ કરે છે, કેટલીક વૃત્તિઓ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાનું કામ કરે છે. જેમકે ભકિત-પ્રીતિ-દયા વગેરે. તે સિવાય કેટલીક વૃત્તિઓ આનંદનો ઉપભોગ કરાવવાનું કામ કરે છે. દાખલાતરીકે હૃદયને સૌંદર્યમાં જોડી, રસમદ્ય કરાવવો અને ચિત્તને વિનોદ કરાવવો એ આ વૃત્તિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. આ પ્રમાણે ત્રણે પ્રકારની માનસિક વૃત્તિઓની સંપૂર્ણ પુષ્ટિ તથા સંપૂર્ણ વિકાસ એવુંજ નામ માનસિક સર્વાંગીન પરિણતિ.

શિષ્ય:—અર્થાત્ જ્ઞાનમાં પાડિત્વ, વિચારમાં દક્ષતા, કાર્યમાં તત્પરતા, ચિત્તમાં ધાર્મિકતા, અને સૌંદર્યમાં રસિકતા એ સર્વ હોય તોજ મનુષ્યના મનની સર્વાંગીન પરિણતિ થઈ ગણાય. તે ઉપરાંત, વળી શારીરિક સર્વાંગીન પરિણતિ પણ થવી જોઈએ એમ આપણું કહેવું છે. અર્થાત્ મનની સાથે શરીર પણ બળવાન, નીરોગ અને સર્વ પ્રકારની શારીરિક ક્રિયાઓ કરવામાં યોગ્યતાવાળું બનવું જોઈએ. આવી યોગ્યતાવાળા કૃષ્ણ અને અર્જુન અથવા રામ અને લક્ષ્મણ સિવાય બીજા કોઈ પણ હોય એમ હું તો ધારતો નથી.

ગુરુ:—મનુષ્યજાતિમાં ઉત્કૃષ્ટ લેખાતી પ્રજા પ્રયત્ન કરે તો સંપૂર્ણ રીતે મહાપાવની પ્રાપ્તિ ન કરી શકે એમ હું તો કહાયિ માનતો નથી. યુગાન્તરે બ્યારે મનુષ્યજાતિ યથાર્થ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવા તરફ આકર્ષાશે ત્યારે અનેક મનુષ્યો ઉત્તમ આદર્શનું અનુકરણ અવશ્ય કરશે, એમ પણ હું ખાતરીપૂર્વક માનું છું. સરસ્વ

અથોમાં પ્રાચીન ભારતવર્ષના જે રાજાઓનું વર્ણન છે, તે વાંચવાથી જણાય છે કે પૂર્વે રાજાઓએ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોવું જોઈએ. અલગત તે વર્ણનોનો મોટો ભાગ ઇતિહાસ તથા પુરાણકારોના કથાલક્ષિત છે, પરંતુ એ ઉપરથી આટલી વાત સમજવા જેવી છે કે જે રથને આવા રાજાઓનું વર્ણન થતું હોય તે રથને એક કાળે ધાત્રી અને ક્ષત્રિયોની સન્મુખ મેં કહી તેવો એક ખાસ આદર્શ રહેતો હોવો જોઈએ, એવું અનુમાન અયોગ્ય નથી. હું પણ આજે તેજ આદર્શ સંબંધે કાંઈક કહેવા માગું છું. સામાન્ય રીતે એક એવો નિયમ છે કે જે મનુષ્ય પોતે જેવો બનવા માગતો હોય તેની સામે તેવા પ્રકારનો સર્વાંગસંપન્ન એક આદર્શ તો રહેવો જ જોઈએ. ભલે, કદાચ તે સંપૂર્ણરીતે તે આદર્શના જેવો ન થઈ શકે તોપણ તેનું અનુકરણ કરવાથી અનેક અંશે તે આદર્શની પાસે તો પહોંચી શકે. સોળ આનાનું યાન હોય તો મનુષ્ય છેવટે આઠ આના પણ પ્રાપ્ત કરે; પરંતુ એક બાળક કે જેને રૂપિયાના સોળ આનાનું યાન ન હોય તે બાળક રૂપિયાના ચાર પૈસા લઈને પણ સતોપૂર્વક પાછો આવે તો આશ્ચર્ય નથી.

શિષ્ય:—પણ એવો આદર્શ ક્યાં ? આજ કાલ તો કાંઈ એવો મનુષ્ય હોય એમ જણાતું નથી.

ગુરુ:—મનુષ્ય ન હોય તેથી શું થયું ? ઈશ્વર તો છે ને ? ઈશ્વર પોતેજ સર્વ ગુણોની સર્વાંગીત સ્તુતિ તથા ઉત્કૃષ્ટ પરિણતિનું એકમાત્ર ઉદાહરણ છે. વેદાન્તનો નિર્ગુણ ઈશ્વર ધર્મત્વની પ્રાપ્તિમાં બરાબર સહાયક થઈ શકતો નથી; કારણ કે તે નિર્ગુણ હોવાથી આપણા આદર્શરૂપે આપણી સન્મુખ રહી શકતો નથી. અદ્વૈતવાદીઓનું વ્રક્ષમેવાદિતીયમ્ ચૈતન્ય અથવા હર્ષદેવ સ્વેન્સરે જેને “ઇન્ફ્યુટેન્સ પાવર ઇન નેચર” નું નામ આપ્યું છે, અર્થાત્ જે કેવળ માત્ર દાર્શનિક અથવા વૈજ્ઞાનિક ઈશ્વર છે તેની ઉપાસના કરવાથી સંપૂર્ણ રીતે ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. આપણા પુરાણો જેનું વર્ણન કરે છે, ઇતિહાસ જેનો મહિમા ગાય છે તે ઈશ્વર અથવા તો ક્રિશ્ચિયોના ધર્મપુસ્તકમંત્રી સગુણ ઈશ્વર-તેની ઉપાસના કરવી એજ ધર્મનું મૂળ છે; કારણ કે એવો સગુણ ઈશ્વરજ આપણા આદર્શસ્થાનને માટે યોગ્ય છે. જેને ‘ઇમ્પર્સનલ ગોડ’ નિર્ગુણ ઈશ્વર-કહેવામાં આવે છે, તેની ઉપાસના નિષ્ફળ છે. જેને ‘પર્સનલ ગોડ’-સગુણ ઈશ્વર-કહેવાય તેનીજ ઉપાસના સાર્થક છે.

શિષ્ય:—સગુણ ઈશ્વરને આદર્શરૂપે માનવા જોઈએ એ તો જાણે કે ઠીક, પણ તેની ઉપાસના શાગટે કરવી ?

ગુરુ:—ઈશ્વરને આપણે જોઈ શકતા નથી, તેથી તેમનું વર્તન નીરખાને તે પ્રમાણે આપણે વર્તી શકીએ એવો બીજકલ સંજોગ નથી. આપણે જે કંઈ કરી શકીએ તે માત્ર એટલુંજ કે મનવડે તેનું ધ્યાન કરી શકીએ. એ રીતે ધ્યાન

કરવું તેનું બીજું નામ ઉપાસના છે બેશક ઉપાસનાને વેળે બોલે ગણી ઝટપટ પતાવી દેવી તેના તો ઝાંઘ અર્થેજ નથી સાજે સવારે માત્ર મધ્યાનુ રટણ કરી જવું એ તો વિશેષ દુષ્પ્રદ નથીજ ઈશ્વરના સર્વગુણમય-વિશુદ્ધ-સ્વભાવ ઉપર ચિત્તને રિચર-એકાગ્ર કરવું જોઈએ અને સપૂર્ણ ભક્તિભાવથી તેનું ધ્યાન કરવું જોઈએ પ્રીતિપૂર્વક હૃદયને તેના સ્વરૂપચિત્રન પ્રત્યે વાળવું જોઈએ ઇશ્વરના સ્વભાવ અનુસાર આપણે પણ સ્વભાવ બધાતો જાય એવી ધ્યાનકળે દૈવ ભાવના મેલવી જોઈએ આ રીતે ઉપાસનાદિ કૃત્યો થાય તોજ ઇશ્વરના મહાન પવિત્ર ગુણોની વિમન જ્યોતિ આપણા જીવનમાં પડે માટે પરમાત્માની નિર્મળતા આપણા જીવનમાં પ્રવેશ કરે, અને તેના જેવીજ સર્વ મગ્નમય શક્તિ આપણા ચરિત્રમાં સ્ફુરે, તેની દૈવ ઇચ્છા ભક્તિ રાખવી જોઈએ તથા સર્વદા તે આપણી પોતાની પામે જ રહેલો છે એમ માની તેના સ્વભાવની સાથે તદ્દીન બનવાના નિરતર સતત પ્રયત્નો ચાલુ રાખવા જોઈએ દુઃકામાં તેના મામીપ્યની, સાનોહ્યની, માંડપ્યની અને સાયુજ્યની ભાવના સેવવી જોઈએ આમ, થાય તોજ આપણે ધીમે ધીમે ઇશ્વરની પાસે પહોંચવા લાગ્યશાળી બનીએ આર્ય-સધિઓ વિશ્વાસપૂર્વક પ્રમોદી ગયા છે કે ઉપાસનાથી મનુષ્યો ક્રમે ક્રમે ઇશ્વરના સાંપ્ય અને સાયુજ્યને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, ઇશ્વરમાં તદ્દીન થઈ શકે છે, અને ઇશ્વરમાંજ મળી જઈ શકે છે આમ થવું એનું જ નામ મોક્ષ મોક્ષ એ ઝાંઘ ૧૪ જૂદી વસ્તુ નથી ઇશ્વરી આદર્શને અનુસરી ઇશ્વરી સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરવો તેનું જ નામ મોક્ષ જેઓ મુક્ત થઈ શકે છે તેઓ સર્વ પ્રકારના દુઃખોથી મુક્ત થઈ સર્વ સુખોના અધિકારી બની શકે છે

શિષ્ય — હું આજ સુધી એમ સમજતો હતો કે ઇશ્વર મહાન સમૃદ્ધ સમાન છે અને તેની તુલનામાં આપણે એક મિદુમાત્ર પણ નથી

ગુરુ — ઉપાસનાનો મમ જેવો હિદુઓ મમજી શક્યા છે તેવો મમ કોઈ બીજા પ્રજા સમજી શકી નથી આજના એ પરમ રમણીય અને તાર્વિક ઉપાસના દુઃ વરણાત આત્મપીડનરૂપે તથા શૃંગારરૂપે આપણામાં ફેરવાઈ ગઈ છે

શિષ્ય — મને એક વાત મમજીવો મનુષ્યોમાં યથાર્થ મનુષ્યત્વનો અર્થાત મર્વાગ મયન્ન સ્વભાવનો આદર્શ મળી આવતો નથી તેથી ઇશ્વરનું ધ્યાન કરવું જોઈએ એ વાત હું કબૂલ કરું છું પરંતુ ઇશ્વર તો અનતપ્રકૃતિમય છે આપણી મુદ્દ પ્રકૃતિ તેને કેવી રીતે સ્પર્શી શકે ? આપણી અપેક્ષાએ તેના ગુણો પણ અનત અને વિસ્તાર પણ અનત છે, તો પછી ક્યારે વસ્તુનો આદર્શ અનતભાવમય ઇશ્વર કેવી રીતે બની શકે ? એ તો અનત સમુદ્રને જોયા પછી તળાવની પાળ તોડી નાખવા જેવું અથવા અનત આગશને જોયા પછી ઘડના અદરવાને ફાડી નાખવા જેવું સાદસ ગણાય એમ હું ધારું છું

ગુરુ — ધર્મના ઇતિહાસની જ ર દર્શાવવામાં આવે છે તે એટલાજ માટે ધર્મના

કૃતિહાસમા- (રીલીજયસ હીસ્ટરી) માં યથાર્થ ધાર્મિક પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો આપવામાં આવે છે. અનંતપ્રકૃતિમય ઇશ્વર, ઉપાસકોની પ્રાથમિક અવસ્થામાં આદર્શરૂપ ન બની શકે એ તારી વાત સત્ય છે, પરંતુ ઇશ્વરને અનુસરનારા મહાત્માઓ અર્થાત્ ને મહાપુરુષોના ગુણો જોઈને તેમને ઇશ્વરીઅંશ માનવાનું આપણને મન થઈ આવે તેઓજ પ્રાથમિક અવસ્થામાં આપણા આદર્શરૂપ બનવાને યોગ્ય છે. એટલાજ માટે ઇસુખ્રિસ્ત એક વખત ક્રિશ્ચિયોના આદર્શસ્થાને ગિરાજન્યા હતા, એટલાજ માટે જોહોએ શાક્યસિંહને આદર્શ પુરુષનું એક કાળે પવિત્ર સ્થાન અર્પણ કર્યું હતું. એટલું જતાં હિંદુશાસ્ત્રમાં ધર્મપ્રચારક, આદર્શ પુરુષોને જેવું બહુ માન મળ્યું છે તેવું પૃથ્વીના બીજા કોઈ ધર્મપુસ્તકમાં બીજા કોઈ પુરુષને મળ્યું નથી. જનકાદિ રાજર્ષિ, નારદાદિ દેવર્ષિ, અને વસિષ્ઠાદિ બ્રહ્મર્ષિઓ એક કાળે આર્ષપ્રજ્ઞમાં અનુશીલનના જયવંત આદર્શરૂપે પ્રકાશી રહ્યા હતા. તે ઉપરાંત શ્રી રામચંદ્રજી, યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, લક્ષ્મણ, અને દૈવીમત ધારણ કરનાર બીજા વિગેરે ક્ષત્રિયપુત્રો પણ આદર્શ પુરુષનું સુંદર સ્થાન શોભાવી ગયા છે. ઇસુખ્રિસ્ત તથા શાક્યસિંહ વિગેરે તો માત્ર ક્ષત્રી-સીન, કૌપીનધારી, સરળ ધર્મવેત્તાઓ હતા એટલુંજ. આપણા હિંદુધર્મના આદર્શ પુરુષો તેથી જુદાજ પ્રકારના હતા. તેઓનામાં કેવળ એક-એ ગુણોજ નહોતા, પણ એકી સાથે ધણા ગુણો પ્રકટીતીકળ્યા હતા, અને તેમણે પોતાની સર્વ વૃત્તિઓને સર્વાંગીન પરિણત તથા સ્ફુર્તિવાળી બનાવી હતી. વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહું તો હિંદુ-ઓના આદર્શ પુરુષો સિંહાસન ઉપર વિરાજવા છતાં પણ અંતરમાં ઉદારસીન (તટ-સ્થ-રાગદ્વેપરહિત) હતા, હાથમાં ધનુષ્ય-ખાણુ ધારણ કરવા છતાં પણ હૃદયથી અહિંસા ધર્મના મર્મને જાળીનારા હતા, રાજા હોવા છતાં પંડિત પણ હતા, અને શક્તિમાન હોવા છતાં સર્વ જૂતમાં પ્રેમભાવ રાખનારા હતા. તથાપિ ઉક્ત સર્વ આદર્શોના શિખરે વિરાજ અગ્રસ્થાન લાઇ શકે એવો એક બીજો આદર્શ પણ હિંદુ-ઓને માટે છે. એ આદર્શ એવો છે કે જેની પામે બીજા આદર્શો શીકકા પડી જાય. યુધિષ્ઠિરે જેમની પાસેથી ધર્મનું શિક્ષણ લીધું હતું, રવિ* અર્જુન જેમનો શિષ્ય હતો, રામ અને લક્ષ્મણ જેમના અશમાત્ર હતા, અને જેમના જીવનચરિત્ર સમાન બીજા મહામહિમામય જીવનચરિત્ર કોઈ કાળે મનુષ્ય-ભાષામાં લખાયું નથી, ચાલ આજે તને તેની ઉપાસનાથી દીક્ષિત કરું.

શિષ્ય:-તે કોણ ? કૃષ્ણ ?

ગુરુ:-તમે લેશ્મી માત્ર જયદેવના કૃષ્ણને અથવા વૃંદાવનવાળા કૃષ્ણનેજ ઓળખો છો અને તેથીજ કૃષ્ણનું નામ સંભળતાંની સાથે આમ અમકી ઉઠો છો. કૃષ્ણનું

* જયદેવે “ગીત-ગોવિંદ” નામનો એક અતિ ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કૃત કાવ્ય ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં મુખ્યત્વે શૃંગારિક કાવ્યો છે.

અનુવાદક

જીવન હજી તમે સમજતા નથી. જ્યોતેવવાળા કૃષ્ણની પાછળ સર્વ ધર્મચરીશુલુકત જે કૃષ્ણચરિત્ર પ્રકાશી રહ્યું છે તેને હજી તમે લોકો ભ્રષ્ટ્ર શક્યા નથી. જે કૃષ્ણ પાસનાથી તને હું આજે દીક્ષિત કરવા માગું છું તે શ્રીકૃષ્ણની શારીરિક વૃત્તિઓ મર્વાગીનરકૃતિ પામી, આપણે જેની કલ્પના પણ ન કરી શકીએ તેવા સૌંદર્યમાં એકરસ ચંદ્ર, અતુલનીય બળશાળી બની ચૂકી હતી, એટલુંજ નહિ પણ જેની માનસિક વૃત્તિઓ પણ એજ પ્રકારે સર્વાંગીન રકૃતિ પામી, ત્રણ જગતમાં પ્રકાશ દેવાની શક્તિ એવી વિદ્યા-શિક્ષા અને વીર્યયુક્ત બની ચૂકી હતી, તેની સાથે જેની પ્રીતિ-દયા વિશેરે વૃત્તિઓ પણ જગતનું દિત સાધવામાં કાષ્ટ રીતે પછાત પડી નહોતો. એટલા માટે તેને પોતાને પણ કહેવું પડે છે કે—

પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંભવામિ યુગેયુગે ॥

મારાશ એજ કે પોતાના બાહ્યબળથી દુષ્ટોતું દમન કર્યું હતું, છુદ્ધિબળથી ભારતવર્ષને એકતાના સૂત્રવડે બાધી રાખ્યું હતું, ગાનબળથી જેણે અપૂર્વ નિષ્કામ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો તેને હું નમસ્કાર કરું છું કેવળ પ્રેમમયજ હોવાથી જેણે નિષ્કામપણે સર્વ અનુબ્યાનાં દુષ્કર કાર્યો પણ કરી આપ્યાં હતાં, જેણે બાહ્યબળથી સર્વત્ર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો, એટલુંજ નહિ પણ બીજાને માટે સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરવામાં પોતે મુખ્ય આગેવાન હોવા છતાં જેણે સિંહાસન ઉપર વિરાજવાનું યોગ્ય ધાર્યું નહોતું, જેણે શિશુપાળના સેકડો અપરાધોને ક્ષમા આપી ક્ષમાશુભો પ્રચાર કર્યો છે, અને કેવળ દંડ આપવાની ખાતર જેણે દંડ આપવામાં પણ જરાય મોઝ સેળ્યો નથી, જેણે વેદની પ્રબળતાવાળા જમાનામાં નિડરપણે જાહેર કર્યું હતું કે “વેદમાં ધર્મ નથી, ધર્મ જોઈતો હોય તો લોકહિત કરો” તે પુરુષ ભલે ધર્મ હોય યા ન હોય તોપણ હું તેને નમસ્કાર કરું છું. જેનામાં એકીસાથે શાશ્વતિ, ધર્મચિન્તિત અને રામચન્દ્રના સર્વ ગુણો સ્પષ્ટપણે પ્રકાશી રહ્યા હતા, જે પુરુષ એક કાળે જનસમાજના બળના આધારરૂપ હતો, સમાજના શુભના આધારરૂપ હતો, જે સર્વ ધર્મોના વેત્તા હતો, એટલુંજ નહિ પણ તેની સાથે જે સર્વત્ર પ્રેમમય હતો, તે આદર્શપુરુષ ભલે ધર્મ હોય કે ન હોય; હું તેને નમસ્કાર કરું છું:—

નમો નમસ્તેઽસ્તુ સદસ્યકૃત્વઃ પુનઃચ મૂયોઽપિ નમો નમસ્તે ।

અધ્યાય ૫ મો-અનુશીલન

ગિષ્ય.—માફી રહેલી વાત આજે કહો તો માંસજવાની બહુ ધ્રુષ્ટ છે.

જુરુ.—હજી ખરેખરી વાત તો રહીજ ગઈ છે. અત્યારમુધીમાં આપણે માંસ

બેજ વાતોનો વિચાર કર્યો. (૧) મનુષ્યોનું યથાર્થ સુખ મનુષ્યત્વમા છે, અને (૨) આ મનુષ્યત્વ તે ખીલું કંઈજ નહિ પણ 'સર્વ' વૃત્તિઓની યથાયોગ્ય સ્થૂર્તિ, પરિણતિ અને સામંજસ્ય થવા દેતું તેનું જ નામ છે. હવે વૃત્તિઓ કેટલા પ્રકારની છે તે વિષે કંઈક વિચાર કરીએ.

વૃત્તિઓને સાધારણરીતે બે લાગોમાં વહેચી દઇ શકાય. એક તો શારીરિક વૃત્તિ અને બીજી માનસિક વૃત્તિ. માનસિક વૃત્તિઓમાં કેટલીક વૃત્તિઓ જ્ઞાન મેળવવાનું કાર્ય કરે છે, કેટલીક વૃત્તિઓ શરીર પાસે માત્ર કાર્ય અથવા તો પ્રવૃત્તિજ કરાવે છે, અને કેટલીએક વૃત્તિઓ એમાંનું એકે નહિ કરતાં માત્ર આનંદનોજ અનુભવ કરાવે છે. હવે જે વૃત્તિઓ જ્ઞાન ઉપાર્જન કરે છે તેને આપણે જ્ઞાનસંપાદક વૃત્તિઓ કહીશું. જે વૃત્તિઓ માત્ર કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરાવીનેજ બેસી રહે છે તેને કાર્યકારિણી વૃત્તિ કહીશું, અને જે વૃત્તિઓ કેવળ આનંદજ આપે છે તેને આનંદદાયિની અથવા ચિત્તરજિની વૃત્તિ કહીશું. જ્ઞાન, કર્મ અને આનંદ એ પ્રમાણે આ ત્રિવિધ વૃત્તિઓનું કૃણ શુ હોષ શકે એમ જો કોષ પૂછે તો તેનો ઉત્તર માત્ર એટલોજ કે “સમ્યક્-આનંદ” ની પ્રાપ્તિ એજ એ ત્રિવિધ વૃત્તિઓનો ઉદ્દેશ અથવા લક્ષ્ય છે.

શિષ્ય.—આપે જે ત્રણ વિભાગો પાડ્યા તે શું નિર્દોષ છે? મારા માનવા પ્રમાણે તો સર્વ વૃત્તિઓની પરિતૃપ્તિમાં આનંદ મિવાય ખીલું કંઈ હોષજ શકે નહિ.

ગુરુ.—અલગત એ વાત સત્ય છે, પરંતુ જ્ઞાનસંપાદક વૃત્તિનું મુખ્ય કૃણ જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ હોય છે, અને ગૌણ કૃણ આનંદ હોય છે. કાર્યકારિણી વૃત્તિનું મુખ્ય કૃણ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવી તે, અને ગૌણ કૃણ આનંદ હોય છે; પરંતુ કેટલીક વૃત્તિઓનું મુખ્ય કૃણ પણ આનંદ અને ગૌણ કૃણ પણ આનંદજ હોય છે. પાશ્ચાત્ય પડિતો તેને ‘એસ્થેટિક ફેલિસીટી’ કહે છે.

શિષ્ય.—પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો તો આ હેલી વૃત્તિનો પણ ‘ઇન્ટેલેક્યુઅલ’ અને ઇમેશનલમાં સમાવેશ કરી દે છે. આપ તો તેને ચિત્તરજિની વૃત્તિનું નામ આપી નહીં પાડો છો તેનું કેમ?

ગુરુ.—કારણ કે હું અહીં આ માત્ર પાશ્ચાત્યનેજ અનુસરતો નથી, તેમજ તેને અનુસરવાને બંધાયેલો પણ નથી. મને વિશ્વાસ છે કે સાતને અનુસરવાથી મારા ઉદ્દેશ કૃણશ્રુત થવા વિના રહેશે નહિ. હવે ત્રણ વાત ઉપર આવીએ. મનુષ્યોની મધળી શક્તિઓને ચાર લાગોમાં વહેચી નાખીએ તો નીચે પ્રમાણે વિભાગો કરી શકાય:—

(૧) શારીરિક વૃત્તિ. (૨) જ્ઞાનસંપાદક વૃત્તિ. (૩) કાર્યકારિણી વૃત્તિ, અને (૪) ચિત્તરજિની વૃત્તિ.

આ ચારે પ્રકારની વૃત્તિઓનું યથાયોગ્ય સ્થૂરણ, પરિણતિ તથા સામંજસ્ય, એનુંજ નામ મનુષ્યત્વ, એ વાત હવે પુનઃ કહેવાની જરૂર નથી.

શિષ્ય — કોઈ વિગેરે જે કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ અને કામ વિગેરે જે શારીરિક વૃત્તિઓ તેની પણ ખરામર સ્પૃતિ તથા પરિણુતિ, મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ માટે શુ જરૂરી છે ?

ગુરુ — ઉક્ત ચાર પ્રકારની વૃત્તિઓના અનુશીલનસંબંધે મારે એક-એ વાતો કહેવાની છે તે કહી લેવા દે ત્યારપછી તારી શકાતું સમાધાન કરીશ

શિષ્ય — તેની સાથે એક ખીજ પણ શકા છે આપે જે કંઈ કહ્યું તેમાં મને નહુ જાણુવા જેવું કશું લાગતું નથી વ્યાયામ અથવા કસરતથી શારીરિક વૃત્તિઓને પાંગપુષ્ટ કરવી એમ મૈ કહે છે અને અનેકા તેમ કરે પણ છે જેઓ સારી સમજદોઢ ધગવે છે તેઓ પોતાના પુત્રો તથા આશ્રિતોને સારી કેળવણી આપી તેમની જ્ઞાન મપાદક વૃત્તિઓ ખીનવવાનો બની શકે તેટલો પ્રયત્ન પણ કરે છે આજકાલ જેટલા વિદ્યાલયો જુઓ છો ત્યાં જ્ઞાનમપાદક વૃત્તિઓને ખીનવવા સિવાય ખીજું કંઈ જ થાય છે ? ત્રીજી કાર્યકારિણી વૃત્તિનું જે કે ખગમર અનુશીલન થતું નથી એમ મારે સ્વીકારવું જોઈએ તોપણ તેમ કરવાની પણ આપણી દરજ્જા છે એમ મૈ કોઈ માને છે. ચોથી-ચિત્તરજિની વૃત્તિનું સ્વદરજ્જા ઇચ્છવાયોગ્ય છે એ વાત તો સાહિત્ય લખિતકળા અને સૂક્ષ્મ સિદ્ધિવિદ્યા ઉપરથી સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે, અને સાહિત્યમાં પણ તેનાં સેકડો પ્રમાણે મળ્યા આવે છે એમાં આપે નવી વાત શુ કહી ?

ગુરુ — આ સસારનાં ખરૂં પૂછે તો લાગ્યેજ કોઈ નવી વાત હજો ખાસ સ્વર્ગમાં જઈ ત્યાંથી કોઈ નવો સદેશો તારે માટે આ પૃથ્વી ઉપર હું લાવ્યો નથી વરતુત મારી મર્વ વાતો પુરાતનીજ છે અને પોતાને પણ નવી વાતમાં વિશ્વાસ નથી અને તેમાં પણ હું અત્યારે તો ખામ રીતે ધમની વ્યાખ્યા કરવા બેઠો છું ધર્મ પુરાતન છે તો પછી ધર્મની વાતમાં નવીનતા કેવી રીતે સહવે ? નૂતન ધર્મ કયાંથી લાવવો, એજ હું તો સમજી શકતો નથી

શિષ્ય — છતાં આપે વિદ્યા અથવા શિક્ષણને ધર્મના અગરૂપે માની લીધાં એમાં અને નૂતનતાનો લાસ થાય છે

ગુરુ — નહિ તે નૂતન સિદ્ધાંત નથી શિક્ષણને ધમના એક અશતરીકે હિંદુ ધર્મમાં મૂળથીજ યોગ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. એટલા માટે પ્રત્યેક હિંદુધર્મ શાસ્ત્રમાં શિક્ષણ-પદ્ધતિને વિધિ-નિયમોથી ખરામર ગ્રંથી રાખવામાં આવી છે દાખલા તરીકે હિંદુઓને બ્રહ્મચર્યાશ્રમ એ કેવળ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનો વિધિ નથી તો ખીજું શુ છે ? કેટલાં વર્ષો સુધી અધ્યયન કરવું, કેવી રીતે અધ્યયન કરવું અને કયા કયા વિષયોનું અધ્યયન કરવું એ સર્વ વિસ્તારપૂર્વક હિંદુધર્મશાસ્ત્રમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે બ્રહ્મચર્યની પછી ગૃહસ્થાશ્રમ આવે છે તે પણ શિક્ષણનોજ એક વિભાગ છે બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં જ્ઞાનસપાદક વૃત્તિઓનું ચચાચોગર અનુશીલન થઈ રહે છે ત્યાર પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં કાર્યકારિણી વૃત્તિઓનું અનુશીલન કરવાનો પ્રસંગ પ્રત્યેકને પ્રાપ્ત

થાય છે. આ પ્રમાણે બે પ્રકારની શિક્ષણ-પદ્ધતિનો પ્રચાર કરવામાં હિંદુધર્મશાસ્ત્રે જે મહાન ફાળો આપ્યો છે, તે જગતના સાહિત્યમાં અપૂર્વ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. હું પણ તેજ આર્યઋષિઓનાં ચરણક્રમણમાં વંદન કરી તેમણે પ્રદર્શિત ફરેલી પદ્ધતિનો તને કાંઈક ખ્યાલ આપવા માગું છું. તેની સાથે એક વાત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ અને તે એજ કે આજની ત્રણ-ચાર હજાર વર્ષો પૂર્વે ભારતવર્ષને માટે જે વિધિ-નિયમો નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા તેજ નિયમો અક્ષરે અક્ષર અત્યારના કાળમાં બધેએસતા ચર્ષ શકે નહિ; અને હું તો એટલે સુધી કહેવાની હિમ્મત કરું છું કે જે તે ઋષિમહાત્માઓ અત્યારે જીવતા હોત તો તેઓ પણ સ્પષ્ટ રીતે રહી દેત કે.—“ના, અમારા તે સમયના નિયમો આ સમયે ચાલી શકે તેમ નથી. જે તે નિયમોને અત્યારે પણ અક્ષરે અક્ષર વળગી રહેશે તો અમારા દર્શાવેલા ધર્મનો તમે જોટો અર્થ કરો છો એમ અમને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.” હિંદુધર્મના બાહ્ય નિયમો અને વિધિઓમાં ગમે તેટલો ફેરફાર થાય તોપણ તેનો મર્મ લાગ તો સર્વદા અમરજ રહેવા યોગ્ય છે. તે મર્મલાગ સદા-સર્વદા જીવંત રહી મનુષ્યોત્તર દિવસ સાધવાને સર્વથા સમર્થ છે, કારણ કે તે નિયમોનો મૂળ પાયોજ માનવ-પ્રકૃતિ ઉપર રચાયેલો છે. કાંઈ કાંઈ નિધિ દેશ-કાળબેદે રૂપાંતર પામે તો તેથી ગભરાવાનું નથી. જેમ બીજી વસ્તુઓના સંબંધમાં બને છે તેમ નિયમો પણ સમય જતાં યોગ્ય ફેરફાર પામ્યા વિના રહેતા નથી. હિંદુધર્મમાં પ્રસંગોપાત જે સુધારા-વધારાઓ ચતા રહ્યા છે, તેનો એ સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે.

શિષ્ય:—આપ ધણું કરીને વિલાયતી પદ્ધતિને અનુસરતા હોય એવો મને મદદ રહે છે, કારણ કે શક્ષિણ એ ધર્મનો અંશ છે એ વાત કોમટના સિદ્ધાંત સિવાય બીજા કયાંઈ સાંભળી નથી.

ગુરુ:—હિંદુધર્મના કાંઈ એકાદ અંશની સાથે કોમટનો સિદ્ધાંત મળતો આવે તેથી શું આપણે આપણા આર્થમત તજ દેવો? ક્રિશ્ચિયનધર્મમાં ઇશ્વરની ઉપાસના કરવાનું કંઈ છે તેથી શું આપણે હિંદુઓએ ઇશ્વરોપાસનાને તિલાંજલિ આપી દેવી જોઈએ? એક પ્રસંગે “નાહટીન્ય સે ચ્યુરી” પત્રમાં હર્મટરપેન્સરે કોમટના સિદ્ધાંતની માંમે વાંધો ઉઠાવતાં ઇશ્વર-મંજણે પોતાના જે વિચારો જણાવ્યા હતા તે ધણુખરા આપણા વેદાન્તના અદ્વૈતવાદ તથા ‘માયાવાદ’ સાથે મળતા આવે છે. સ્પિનોઝાના વિચારો સાથે પણ વેદાન્તમતનું સાદૃશ્ય જોવામાં આવે છે. હવે વેદાન્તની સાથે હર્મટરપેન્સર અને સ્પિનોઝાનો મન મળતો થયો એટલાજ માટે આપણે આપણું વેદાન્ત તજ દેવું એ કયાનો ન્યાય કહેવાય? મારો પોતાનો અભિપ્રાય જણાવવા માગતો હોય, તો હું તો વેદાન્ત મતનો ત્યાગ કરવાને બદલે સ્પિનોઝા અથવા સ્પેન્સરનેજ યુરોપીયન હિન્દુ તરીકે ગણી લઉં. હિંદુધર્મના સ્થૂન અશોને યુરોપ

શિષ્ય.—ક્રોધ વિગેરે જે કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ અને કામ વિગેરે જે શારીરિક વૃત્તિઓ તેની પણ ખરાબર સ્પૃતિ તથા પરિણતિ, મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ માટે શું જરૂરની છે ?

ગુરુ.—ઉક્ત ચાર પ્રકારની વૃત્તિઓના અનુશીલનસંબંધે મારે એક-મે વાનો કહેવાની છે તે કહી લેવા દે. ત્યારપછી તારી શકાતું સમાધાન કરીશ.

શિષ્ય.—તેની સાથે એક ખીજ પણ શકા છે. આપે જે કાંઈ કહ્યું તેમાં મને નવું જાણવા જેવું કશું લાગતું નથી વ્યાયામ અથવા કસરતથી શારીરિક વૃત્તિઓને પરિપુષ્ટ કરવી એમ મૈ કહે છે અને અનેકા તેમ કરે પણ છે. જેઓ સારી સગવડો ધરાવે છે તેઓ પોતાના પુત્રો નથા આશ્રિતોને સારી કેળવણી આપી તેમની જ્ઞાન મપાદક વૃત્તિઓ ખીલવવાનો ખની શકે તેટલો પ્રયત્ન પણ કરે છે. આજકાલ જેટલા વિદ્યાલયો જુઓ છો ત્યાં જ્ઞાનમ પાદક વૃત્તિઓને ખીલવવા સિવાય ખીજું કામજ શું થાય છે ? ત્રીજી કાર્યકારિણી વૃત્તિનું જે કે ખગાબર અનુશીલન થતું નથી એમ મારે સ્વીકારવું જોઈએ તોપણ તેમ કરવાની પણ આપણી ફરજ છે એમ મૈ કહી માને છે. ચોથી-ચિત્તરંજિની વૃત્તિનું સ્પુરણ ઇચ્છવાયોગ્ય છે એ વાત તો સાહિત્ય લક્ષિતકળા અને સૂક્ષ્મ શિષ્ટવિદ્યા ઉપરથી સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે, અને સાહિત્યમાં પણ તેનાં સેકડા પ્રમાણે મળી આવે છે. એમાં આપે નવી વાત શું કહી ?

ગુરુ.—આ સસારમાં ખરૂં પૂઠે તો ભાગ્યેજ કોઈ નવી વાત હરો ખાસ સ્વર્ગમાં જન્મ ત્યાંથી કાંઈ નવો સદેશો તારે માટે આ પૃથ્વી ઉપર હું લાવ્યો નથી. વસ્તુતઃ મારી સર્વ વાતો પુગતનીજ છે. મને પોતાને પણ નવી વાતમાં વિશ્વાસ નથી, અને તેમાં પણ હું અત્યારે તો ખામ કરીને ધર્મની વ્યાખ્યા કરવા બેઠો છું ધર્મ પુરાતન છે તો પછી ધર્મની વાતમાં નવીનતા કેવી રીતે સંભવે ? નૂતન ધર્મ ક્યાંથી લાવવો, એજ હું તો મમજી શકતો નથી

શિષ્ય.—છતાં આપે વિદ્યા અથવા શિક્ષણને ધર્મના અગરપે માની લીધી એમ મને નૂતનતાનો ભાસ થાય છે.

ગુરુ.—નાહિ, તે નૂતન મિદ્ધાત નથી શિક્ષણને ધર્મના એક અંશતરીકે હિંદુ ધર્મમાં મૂળથીજ યોગ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. એટલા માટે પ્રત્યેક હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્રમાં શિક્ષણ-પદ્ધતિને વિધિ-નિયમોથી ખરાબર ગ્રંથી રાખવામાં આવી છે. દાખલા તરીકે હિંદુઓને બ્રહ્મચર્યાશ્રમ એ કેવળ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનો વિધિ નથી તો ખીજું શું છે ? કેટલાં વર્ષો સુધી અધ્યયન કરવું, કેવી રીતે અધ્યયન કરવું અને કયા કયા વિષયોનું અધ્યયન કરવું એ સર્વ વિસ્તારપૂર્વક હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્રમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પછી ગૃહસ્થાશ્રમ આવે છે તે પણ શિક્ષણનેજ એક વિભાગ છે. બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં જ્ઞાનસંપાદક વૃત્તિઓનું યથાચોગ્ય અનુશીલન થઈ રહે છે. ત્યાર પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં કાર્યકારિણી વૃત્તિઓનું અનુશીલન કરવાનો પ્રસંગ પ્રત્યેકને પ્રાપ્ત

ચાય છે. આ પ્રમાણે બે પ્રકારની શિક્ષણ-પદ્ધતિનો પ્રચાર કરવામાં હિંદુધર્મશાસ્ત્રે જે મહાન ફાળો આપ્યો છે, તે જગતના સાહિત્યમાં અપૂર્વ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. હું પણ તેજ આર્યઋષિઓનાં ચરણક્રમણમાં વહેન કરી તેમણે પ્રદર્શિત કરેલી પદ્ધતિનો તને કાંઈક ખ્યાલ આપવા માગું છું. તેની સાથે એક વાત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ અને તે એજ કે આજથી ત્રણ-ચાર હજાર વર્ષો પૂર્વે ભારતવર્ષને માટે જે વિધિ-નિયમો નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા તેજ નિયમો અક્ષરે અક્ષર અત્યારના કાળમાં બદલાયા છે. આજે નહિ; અને હું તો એટલે સુધી કહેવાની હિંમત કરું છું કે જો તે ઋષિમહાત્માઓ અત્યારે જીવતા હોત તો તેઓ પણ સ્પષ્ટ રીતે કહી દેત કે:—“ના, અમારા તે સમયના નિયમો આ સમયે ચાલી શકે તેમ નથી. જો તે નિયમોને અત્યારે પણ અક્ષરે અક્ષર વળગી રહેશે તો અમારા દર્શાવેલા ધર્મનો તમે ખોટો અર્થ કરો છો એમ અમને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.” હિંદુધર્મના બાહ્ય નિયમો અને વિધિઓમાં ગમે તેટલો ફેરફાર થાય તોપણ તેનો મર્મ ભાગ તો સર્વદા અમરજ રહેવા યોગ્ય છે. તે મર્મભાગ સદા-સર્વદા જીવંત રહી મનુષ્યોનું હિત સાધવાને સર્વથા સમર્થ છે; કારણ કે તે નિયમોનો મૂળ પ્રાયોજ માનવ-પ્રકૃતિ ઉપર રચાયેલો છે. કાંઈ કાંઈ ત્રિવિદેશ-કાળબેદે રૂપાંતર પામે તો તેથી ગભરાવાનું નથી. જેમ બીજી વસ્તુઓના સંબંધમાં અને છો તેમ નિયમો પણ સમય જતાં ઓછાકેસ ફેરફાર પામ્યા વિના રહેતા નથી. હિંદુધર્મમાં પ્રસંગોપાત જે સુધારા-વધારાઓ થતા રહ્યા છે, તેનો એ સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે.

શિષ્ય:—આપ ધણું કરીને વિલાયતી પદ્ધતિને અનુસરતા હોય એવો મને સંદેહ રહે છે, કારણ કે શક્ષિણ એ ધર્મનો અંશ છે એ વાત કોમટના સિદ્ધાંત સિવાય બીજા કયાંઈ સાંભળી નથી.

ગુરુ:—હિંદુધર્મના કાંઈ એકાદ અંશની સાથે કોમટનો સિદ્ધાંત મળતો આવે તેથી શું આપણે આપણા આર્યમત તણ દેવો? ક્રિશ્ચિયનધર્મમાં ઇશ્વરની ઉપાસના કરવાનું કહ્યું છે તેથી શું આપણે હિંદુઓએ ઇશ્વરોપાસનાને તિર્કાજીવિ આપી દેવી જોઈએ? એક પ્રસંગે “નાઇટીન્થ સેપ્ટેમ્બરી” પત્રમાં હર્મટરપેન્સરે કોમટના સિદ્ધાંતોની સામે વાંધો ઉઠાવતાં ઇશ્વર-સંબંધે પોતાના જે વિચારો જણાવ્યા હતા તે ધણાખરા આપણા વેદાન્તના એકૈતવાદ તથા માયાવાદ સાથે મળતા આવે છે. રિપનોઝાના વિચારો સાથે પણ વેદાન્તમતનું સાદૃશ્ય જોવામાં આવે છે. હવે વેદાન્તની સાથે હર્મટરપેન્સર અને રિપનોઝાનો મન મળતો થયો એટલાજ માટે આપણે આપણું વેદાન્ત તણ દેવું એ કયાંતો ન્યાય કહેવાય? મારો પોતાનો અભિપ્રાય જણાવવા માગતો હોય, તો હું તો વેદાન્ત મતનો ત્યાગ કરવાને બદલે રિપનોઝા અથવા ર્પેન્સરનેજ યૂરોપીયન હિન્દુ તરીકે ગણી લઉં. હિંદુધર્મના રચૂવ અંશોને યૂરોપ

સદેજસાજ સ્પર્શી શક્યો તે ઉપરથી હિન્દુધર્મ કટલો વ્યાપક તથા ઝેર હોવો નોંધ્યો, તેનો તું કંઈ વિચાર કરી શકે છે ?

શિષ્ય:—આપના કહેવા અનુસાર તો એકે વાત ધર્મની બહાર હોય એમ લાગતું નથી. ધર્મ એજ નો મથારા મુખનો એક માત્ર ઉપાય હોય તો સમસ્ત મનુષ્યજીવન ઉપર કેવળ ધર્મનાજ અધિકાર પ્રવર્તવો નોંધ્યો. હિન્દુધર્મનો પણ એજ ઉદ્દેશ હોય આશય છે. અન્ય ધર્મો એટલા બધા ભારપૂર્વક એ વિષયનો ઉપદેશ કરી શકતા નથી, એમ પણ હું નોંધી શકું છું, અને એટલા માટે બીજા ધર્મો અપૂર્ણ છે એમ માનવાને કારણે મળી આવે છે. હિન્દુઓની પાસે આ લવ કે પગલવ, મનુષ્ય કે ઈશ્વર, સમસ્ત જીવ કે સમસ્ત જગત્ એ સર્વ ધર્મમયજ બની રહે છે. એવો સર્વવ્યાપી-સર્વમુખમય અને પવિત્ર ધર્મ બીજો કયો હોઈ શકે ?

અધ્યાય ૬ ટ્રો-સામંજસ્ય

શિષ્ય:—વૃત્તિનું અનુશીલન શું એ તો કંઈક સમજ્યો. હવે ક્યે સ્થળે કયા વૃત્તિને ખીલવવી અને ક્યે સ્થળે કયા વૃત્તિનું દમન કરવું તે મમજાવો, અર્થાત્ વૃત્તિઓનું સામંજસ્ય કેવી રીતે જળવાવું નોંધ્યો તે વિશે આપના મુખથી સાલ જવાની ઇચ્છા છે. તું જણાવે માગુ છું કે જે શારીરિક વૃત્તિઓ વિગેરેનું આપે વર્ણન કર્યું તે સર્વ વૃત્તિઓ શું એક સરખી રીતે ખીલવા હોય તો મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકાય ? શમ-ક્રોધ-લોભ આદિ વૃત્તિઓનું જે રીતે અનુશીલન થાય છે, તેજ પ્રકારે શું ભક્તિ-પ્રીતિ-દયા વિગેરેનું પણ અનુશીલન કરવું ? પૂર્વપુરુષોએ પ્રાપ્ત કરેલ ધર્મવેત્તાઓએ કામકોધાદિનું દમન કરવાનો અને ભક્તિ-પ્રીતિ-દયાને ખીલવવાનો ઉપદેશ કર્યો છે, તેનો અર્થ શું ? ને એ બંને પ્રકારની વૃત્તિઓનું એકસરખું અનુશીલન થાય તો પછી મામજસ્ય કયા રહ્યું ?

ગુરુ:—ધર્મવેત્તા મહાપુરુષો જે કંઈ કહી ગયા છે તેજ તેને માટે પૂરતું છે કાળજી કે વિચાર કરવાથી તેનું મહત્ત્વ અને ઉપયોગિતા સમજી શકાય તેમ છે ભક્તિ-પ્રીતિ વિગેરે ઝેર વૃત્તિઓ જેની સપ્રસારણ શક્તિ-અર્થાત્ વિસ્તાર પ્રાપ્ત વાની-ખીલવાની શક્તિ મેં કરતા અધિક છે તે વૃત્તિઓને અધિક પ્રમાણમાં ખીલવા દેવી, તેનો અધિક વિસ્તાર થવા દેવો એજ ચોખ્ખું છે, અને એમ થાય તોજ વૃત્તિઓનું સામંજસ્ય સચવાઈ રહે છે. મેં સમજાવી વૃત્તિઓની રુકૃતિ તથા સામંજસ્ય માટે જે ઉપદેશ કર્યો છે તેનો અર્થ એવો નથી કે પ્રત્યેક વૃત્તિને સ્વસ્થતાપૂર્વક આગળ ને આગળજ વધાર્યા કરવી. તું જાણે છે કે બગીચામાં જે જે જલો અને રોપાઓ હોય તેને પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે ખીલવા દેવો

તોજ બગીચાની શાલામાં મનોહરતા આવે. એક તાડ અથવા નારીયેળાના વૃક્ષને ખૂબ ઉંચે ચડતું જોઈ ગુલાબ અથવા મલિકાના રોપને પણ તેની પેઠે ઉંચે ને ઉંચે સ્થાપતા જમ્મએ તો બગીચામાં અન્યવરણ કિંવા એડોજપણું જણાવા વિના રહે નહિ; કારણ કે ત્યાં સામંજસ્યનો નિયમ સચવાતો નથી. મતલબ કે જે વૃક્ષની જેવી સંપ્રસારણ શક્તિ હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેને ખીલવા દેવું એજ સુયોગ્ય માણાનું કર્તવ્ય છે. જો એક વૃક્ષની વૃદ્ધિથી બીજા વૃક્ષને બીલકુલ પોષણ મળી શકતું ન હોય, અથવા બીજા શબ્દોમાં કહું તો આંબલી કિંવા નારીયેળાની વૃદ્ધિથી ગુલાબનો રોપો સુકાઈ જતો હોય તો ત્યાં સામંજસ્યનો નિયમ સચવાતો નથી એવો આપણે નિશ્ચય કરવો જોઈએ. વૃક્ષોના સંબંધમાં આ નિયમ જેમ ઉપયોગી છે તેવીજ રીતે મનુષ્યોના સંબંધમાં પણ સમજ લેવું. હું કહી ગયો છું કે ભક્તિ, પ્રીતિ તથા દયા વિગેરે વૃત્તિઓ એવા પ્રકારની છે કે તેને ખૂબ વૃદ્ધિ પામવાનો આપણે અવકાશ આપવોજ, જોઈએ, અને જો એમ થાય, એટલે કે બીજી વૃત્તિઓ કરતાં તેને અધિક સ્ફુર્તિ તથા વિસ્તાર મળી શકે તોજ બાકીની સર્વ વૃત્તિઓનું સામંજસ્ય સુરક્ષિત રહે. કેટલીક શારીરિક વૃત્તિઓ એવા પ્રકારની છે કે તેની વિસ્તાર પામવાની શક્તિ મૂળથીજ અધિક હોય છે. હવે જો તે શારીરિક વૃત્તિઓને અને તેટલી છુટથી આગળ વંધવા દઈએ તો તેથી બીજી વૃત્તિઓની યોગ્ય સ્ફુર્તિને ઘણી હાનિ પહોંચે એ તદ્દન સંભવિત છે, અને એટલા માટે શારીરિક વૃત્તિઓને સ્વચ્છંદતા પૂર્વક ઉછેરવી એ અયોગ્ય છે. આંબલીના વૃક્ષ પાસે ગુલાબના રોપાઓ વાગ્યા હોય તો ગુલાબનો રસ આંબલી ચૂસી લે એવો એક નિયમ છે, પરંતુ એટલા ઉપરથી એમ સમજ લેવાનું નથી કે એવાં વૃક્ષોનો બગીચામાંથી છેક ઉત્તેડળ કરી નાખવો જોઈએ. કારણ કે જીવનમાં અનેકવાર ખટાઈનો પણ જરૂર તો પડે છેજ. તેવી રીતે નિષ્કૃષ્ટ વૃત્તિઓનો સર્વથા ઉત્તેડ કરી નાખવો એ પણ અયોગ્ય છે; કારણ કે જીવનમાં તેની પણ જરૂર પડે છે, પરંતુ એ વિષે બીજો કાષ્ટ પ્રસંગે વિસ્તારથી બોલીશ. આંબલીના વૃક્ષનો ઉત્તેડ તો નજ કરવો, પણ બગીચાના એક ખૂણામાં તેને ઉછરવાનો અવકાશ આપવો જોઈએ. ત્યાં રહીને પણ તે બહુ જોર કરી ન જાય અને બીજા રોપાઓને ગુફાન ન કરે તેની સાવચેતી રાખવી જોઈએ. તેમજ સમગ્ર ઉદ્યાનમાં એવાં વૃક્ષો બે-ત્રણથી વધુ ન ઉંચે તે માટે પણ લક્ષ રાખવું જોઈએ; કારણ કે એક બગીચામાં આંબલીનાં બે ત્રણ વૃક્ષો બસ લેખાય. તેજ રીતે નિષ્કૃષ્ટ-વૃત્તિઓદ્ધાર સાંસારિક જરૂરિયાતો પૂરી પડે તેટલેજ અંશે તેની ઉપયોગિતા સ્વીકારવી; અને તેને તેટલેજ અંશે ખીલવા દેવી જોઈએ. જરૂર કરતાં વિશેષ જોર કરી જન્ય એમ બનવા દેવું નહિ યોગ્ય વૃદ્ધિ અને યોગ્ય સામંજસ્ય એમ જો મેં કહ્યું તે એનુંજ નામ.

પોતો ઉદ્દેશ જનસમાજનું કલ્યાણ કરવા સિવાય બીજો કાંઈ સંભવતો નથી. સર્વ લોકોની કલ્યાણ-કામના એજ રાજદંડના પ્રણેતાઓનો મુખ્ય સિદ્ધાંત હોય છે.

ગુરુ:—મેં આત્મરક્ષાની વાત તને કહી તેવિધે ગંભીરતાથી વિચાર કરી ને. અનિષ્ટકારી મનુષ્યોથી પોતાનો બચાવ કરવાની લાગણી તેનુંજ નામ ક્રોધ. એવો ક્રોધ આપણામાં હોય તોજ હરામખોરોની સામે આપણે થઈ શકીએ; અને કાંઈની સામે થવું એજ આત્મરક્ષાનો પ્રયત્ન, એમ કહેવું અયોગ્ય નથી. તું કદાચ એમ કહેશે કે અનિષ્ટકારીઓથી બચતા રહેવાનો પ્રયત્ન તો આપણે આપણા બુદ્ધિબળથી કરી શકીએ તેમ છીએ તો પછી ક્રોધની શું જરૂર છે ? પરંતુ તેની સાથે આ એક વાત લક્ષમાં રાખવાની છે કે ને કેવળ બુદ્ધિબળથીજ આપણે આપણો બચાવ કરી શકતા હોઈએ તો આપણામાં એટલો બધો આગ્રહ કે વેગ આવી શકે નહિ. દુષ્ટોનું દમન કરવા માટે આપણામાં જે આગ્રહ, વેગ કે ત્વરા રહેલી છે તે કેવળ ક્રોધનેજ આભારી છે. ધીમે ધીમે બ્યારે મનુષ્યો બીજાને પોતાનાં જેવાજ—અર્થાત્ આત્મવત્ જોતાં શીખશે ત્યારે તેજ ક્રોધ આત્મરક્ષા તથા પરરક્ષામાં એકસરખો ઉપયોગી બની રહેશે. બીજાઓનું રક્ષણ કરવા માટે નિયમ-બદ્ધ જે ક્રોધ તેને દંડનીતિ કહેવામાં આવે છે.

શિષ્ય:—અસ્તુ, પરંતુ લોકમાં તો મને ધર્મ જેવું કાંઈ લાગતું નથી.

ગુરુ:—જે મનોવૃત્તિની અનુચિત સ્કૃતિને “લોભ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તેજ વૃત્તિની ઉચિત કિંવા, યોગ્ય સ્કૃતિને ‘ધર્મ’સંગત અર્જનરૂપદા (મેળવવાની ઇચ્છા) કહી શકાય. આપણી પોતાની જીવનયાત્રા સહીસલામત રીતે ચલાવવાને માટે, તેમજ જેઓની જીવનયાત્રા નિભાવવાનો ભાર આપણા ઉપર આવી પડ્યો છે તેમને માટે જે જે વસ્તુની જરૂર પડે તે તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી એ પણ ફરજ છે. આ પ્રમાણે યોગ્ય સીમામાં રહીને જે કાંઈ કમાવું તેને હું દોષપાત્ર લેખતા નથી; પણ એ ઉપરથી માત્ર ધનજ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ એમ હું કહેવા નથી માગતો. ભોગ્ય વસ્તુમાત્રની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ એવો મારો ઉદ્દેશ છે અને તે ધર્મયુક્ત છે. હવે તેમાં ને યોગ્ય સીમાનું ઉલ્લંઘન થાય તો તે સદ્વૃત્તિ તુરંતજ અશુભવૃત્તિમાં—લોભમાં ફેરવાઈ જાય છે. આ પ્રમાણે જે વૃત્તિનું યોગ્ય સ્કૃતિએ એક કાળે ધર્મસંગત હતું તેજ વૃત્તિનું અયોગ્ય સ્કૃતિએ મદાપાપરૂપ બની જાય છે. મારો કહેવાનો આશય ખરાબર સમજી લે, જેને આપણે નિષ્કૃષ્ટવૃત્તિ કહીએ છીએ તે સર્વ વૃત્તિઓને તેની ઉચિત હદમાં ખીસવા દેવી તેનું નામ ધર્મ અને તેનું ઉલ્લંઘન થવા દેવું તેનું નામ અધર્મ. આ સર્વ વૃત્તિઓ એવી તેજસ્વી છે કે ને આપણે સાવચેતી ન રાખીએ તો તે આપોઆપ પણ બળવાન થઈ જાય અને આપણા ઉપર અધિકાર જમાવી એમે એટલા માટે તેનું યથાયોગ્ય દમન કરવું એજ અનુદીક્ષેન

શિષ્ય:—હવે સમજ્યો કે કેટલીએક એવી વૃત્તિઓ છે, કે જેનું દમન કરવાથીજ ખીજી વૃત્તિઓ યોગ્ય પ્રમાણમાં ખીલી શકે.

ગુરુ:—પણ જો “દમન” શબ્દનો અર્થ “ધ્વસ” એવો કરતો હોય તો તે ઠીક નથી. કામનો ધ્વસ કરવાથી તો મનુષ્યજાતિનોજ ધ્વસ થાય. એટલા માટે ગમે તેવી હલકી વૃત્તિનો પણ ધ્વસ કરવો એ ધર્મવિરુદ્ધ છે—અધર્મ છે. આપણા પરમ રમણીય હિંદુધર્મમાં પણ એજ વાત કહેવામાં આવી છે. હિન્દુશાસ્ત્રકારોએ તેનો ધ્વસ કરવાનો કદાપિ ઉપદેશ કર્યો નથી, એટલુજ નહિ પણ ધર્મર્થે તેની આવશ્યકતા પણ સ્વીકારી છે. હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે યુત્તેત્પત્તિ અથવા વશરક્ષા એ પણ એક ધર્મનુજ અગ મનાય છે, તોપણ એક વાત ભૂલી જવાની નથી અને તે એજ કે ધર્મના પ્રયોજન સિવાય ઉક્ત વૃત્તિઓની સ્કૃતિ થવા દેવી એ નિષિદ્ધ વાત છે. હું જે ધર્મવ્યાખ્યા તને આજે સંભળાવવા માગું છું તેમા પણ મારે એની એજ વાત પુનઃ કહેવાની છે, કારણ કે વશરક્ષા કિવા સ્વાસ્થ્યરક્ષા સિવાય એવી નિકૃષ્ટ વૃત્તિને અધિક પ્રમાણમાં ખીલવા દઇએ તો ખીજી ઉચ્ચતર વૃત્તિઓની વૃદ્ધિમા તે આડે આવ્યા વિના રહે નહિ અને તેથી સામાન્યરથનો ભગ થાય. અયોગ્ય અને અનુચિતવૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો એનેજ જો દમન કહેવામાં આવે તો મે ઉપર કહી તેવી સર્વ વૃત્તિઓનું દમન કરવું એને અનુશીલન કહેવામાં હરકત નથી, એવા અર્થમાં ‘ઈન્દ્રિયોનું’ દમન કરવું એ પરમ ધર્મ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી.

શિષ્ય:—વશરક્ષા અર્થે કામવૃત્તિની મહેનસાજ જરૂર છે, એ વાત ઠીક છે, અને એને માટે એની આવશ્યકતા સ્વીકારવી જોઇએ, પણ તે સિવાય એવી ખીજી અનેક નિકૃષ્ટ વૃત્તિઓ છે, તેની સ્કૃતિ માટે આપનું ઉક્ત કથન કેવી રીતે બંધબેસતું થઇ શકે ?

ગુરુ:—પ્રત્યેક વૃત્તિને માટે મારો ઉપદેશ લાગુ પડી શકે તેમ છે. તુજ કહે કે એવી કયી વૃત્તિ છે કે જેને માટે ઉક્ત ઉપદેશ બંધબેસતો ન થઈ શકે ?

શિષ્ય:—દાખલાતરીકે ક્રોધ ક્રોધવ્રાત્તનો જડભૂળથી ઉઝેદ કરવામાં આવે તો તેમાં હું કાંઈ અનિષ્ટ જોતો નથી.

ગુરુ:—આત્મરક્ષા અથવા સમાજનક્ષાને માટે ક્રોધ ધણો ઉપયોગી છે. સમજ કરવાનો અથવા દડ કરવાનો કાયદો એ ત્રિધિકુક્ત સામાજિક ક્રોધ નથી તો ખીજું શું છે ? ક્રોધનો ઉઝેદ ચાય તો તેની માથે કાયદા—કાનુનનો પણ ઉઝેદ થઇ જાય, અને કાયદા—કાનુનનો ઉઝેદ ચાય તો પછી સમાજનો પણ ઉઝેદ થતાં વાર લાગે નહિ.

શિષ્ય:—દંડનીતિને હું ક્રોધમૂલક ગણી શકતો નથી. તેને તો દયામૂલકજ ગણવી જોઇએ; કારણ કે દંડનીતિનો પ્રચાર કરનાર અથવા તે પ્રમાણે શિક્ષા કરનાર પુરુ

પોતા ઉદ્દેશ જનસમાજનું કલ્યાણ કરવા સિવાય ખીન્ને કાંઈ સંભવતો નથી. સર્વ લોકોની કલ્યાણ-કામના એજ રાજદંડના પ્રણેતાઓનો મુખ્ય સિદ્ધાંત હોય છે.

ગુરુ:—જે આત્મરક્ષાની વાત તને કહી તેવિધે ગંભીરતાથી વિચાર કરી ને. અનિષ્ટકારી મનુષ્યોથી પોતાનો ખ્યાલ કરવાની લાગણી તેનુંજ નામ ક્રોધ. એવો ક્રોધ આપણામાં હોય તોજ હરામખોરાની સામે આપણે યદ્ય શકીએ; અને ક્રોધની સામે થવું એજ આત્મરક્ષાનો પ્રયત્ન, એમ કહેવું અયોગ્ય નથી. તું કદાચ એમ કહેશે કે અનિષ્ટકારીઓથી ખચતા રહેવાનો પ્રયત્ન તો આપણે આપણા શુદ્ધિજળથી કરી શકીએ તેમ છીએ તો પછી ક્રોધની શું જરૂર છે? પરંતુ તેની સાથે આ એક વાત લક્ષમાં રાખવાની છે કે જે કેવળ શુદ્ધિમળયોજ આપણે આપણો ખ્યાલ કરી શકતા હોઈએ તો આપણામાં એટલો ખધો આગ્રહ કે વેગ આવી શકે નહિ. દુષ્ટાનું દમન કરવા માટે આપણામાં જે આગ્રહ, વેગ કે ત્વરા રહેલી છે તે કેવળ ક્રોધનેજ આભારી છે. ધીમે ધીમે જ્યારે મનુષ્યો ખીજને પોતાના જેવાજ-અર્થાત્ આત્મવત્ જોતાં શીખશે ત્યારે તેમ ક્રોધ આત્મરક્ષા તથા પરરક્ષામાં એકમરખો ઉપયોગી બની રહેશે. ખીજઓનું રક્ષણ કરવા માટે નિયમ-બદ્ધ જે ક્રોધ તેને દડનીતિ કહેવામાં આવે છે.

શિષ્ય:—અસ્તુ. પરંતુ લોકમાં તો મને ધર્મ જેવું કાંઈ લાગતું નથી.

ગુરુ:—જે મનોવૃત્તિની અનુચિત સ્થિતિને “લોભ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તેજ વૃત્તિની ઉચિત ક્રિયા યોગ્ય સ્થિતિને ‘ધર્મ’સંગત અર્જનસ્પૃહા (મેળવવાની ઇચ્છા) કહી શકાય. આપણી પોતાની જીવનયાત્રા સહીસલામત રીતે ચલાવવાને માટે, તેમજ જેઓની જીવનયાત્રા નિભાવવાને ભાર આપણા ઉપર આવી પડ્યો છે તેમને માટે જે જે વસ્તુની જરૂર પડે તે તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી એ પણ કરજ છે. આ પ્રમાણે યોગ્ય સીમામાં રહીને જે કાંઈ કમાવું તેને હું દોષપાત્ર લેખતો નથી; પણ એ ઉપરથી માત્ર ધનજ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ એમ હું કહેવા નથી માગતો. યોગ્ય વસ્તુમાત્રની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ એવો ચારો ઉદ્દેશ છે અને તે ધર્મયુક્ત છે. હવે તેમાં જે યોગ્ય સીમાનું ઉદ્ધવન થાય તો તે સદ્વૃત્તિ પુરતજ અશુભવૃત્તિમાં-લોભમાં ફેરવાઈ જાય છે. આ પ્રમાણે જે વૃત્તિનું યોગ્ય સ્તુરણ એક કાળે ધર્મસંગત હતું તેજ વૃત્તિનું અયોગ્ય સ્ફુરણ મહાપાપરૂપ બની જાય છે. મારો કહેવાનો આશય ખરાબર સમજી લે. જેને આપણે નિષ્કૃષ્ટવૃત્તિ કહીએ છીએ તે સર્વ વૃત્તિઓને તેની ઉચિત હદમાં ખીસવા દેવી તેનું નામ ધર્મ અને તેનું ઉદ્ધવન થવા દેવું તેનું નામ અધર્મ. આ સર્વ વૃત્તિઓ એવી તેજસ્વી છે કે જે આપણે સાવચેતી ન રાખીએ તો તે આપોઆપ પણ બળવાન થઈ જાય અને આપણા ઉપર અધિ-કાર જમાવી બેસે. એટલા માટે તેનું યથાયોગ્ય દમન કરવું એજ અનુશીલન

માર્ગનો મૂળ ઉદ્દેશ છે. દમન અને ઉન્નત એ બે શબ્દો છેક જુદા અને લિન્ન અર્થ-
વાચક છે એ જૂલો જાણ નહિ. મહાદેવે મન્મથને હૃદયથી વધારે બળવાન બનતો જોઈ
તેનો એક સમયે ઉન્નત કર્યો હતો, પરંતુ લોકહિતાર્થે તેને પાછો જીવિત કર્યો સિવાય
આશુ નહિ. x શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં કૃષ્ણે જે ઉપદેશ કર્યો છે તેમાં પણ ઈન્દ્રિ-
યોનો ઉન્નત કરવાનું કયાય કહ્યું નથી. દમન કરવાનું જ સર્વત્ર પ્રબોધ્યું છે, કેમકે
ઈન્દ્રિયો સંયમમા રહે તોજ હૃદયની શાંતિનો ભંગ થાય નહિ. દર્શાવેલું:—

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરન્ ।

આત્મવશ્યૈર્વિધેવાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥

શિષ્ય — અસ્તુ. હવે એ બાબત ઉપર વધુ વખત ગાળવાની જરૂર નથી. હવે
અધુના ભક્તિ-પ્રીતિ-દયા વિગેરે શ્રેષ્ઠવૃત્તિઓના અનુશીલન સંબંધે કાંઈક ઉપદેશ કરો.
ગુરુ:— એ વિષય ઉપર મને પણ એટલા બધા વિસ્તારથી બોલવાની ઇચ્છા
નહોતી, પરંતુ કેટલાંએક કારણોને લઈને તેમ કરવું પડ્યું. પ્રથમ તો એ કે તારી
શંકાનું નિવારણ કર્યા સિવાય આગળ વધવાનું મને યોગ્ય લાગ્યું નહિ, અને બીજું
એ કે આગકાલ યોગધર્મની જે ઘેલછા લોકોમાં ઢાળા થવા પામી છે તેના
પ્રત્યે મને એવો તિરસ્કાર છે કે પ્રમોગપાત તેવિધે બોલ્યા વિના રહી શક્યો નહિ.
યોગની પાછળ ઘેવા જેવા બનેલા કેટલાક માણસોનો અભિપ્રાય એવો છે કે કેટલીક
વૃત્તિઓનો સમૂહો ઉન્નત કરી નાખવો અને કેટલીક વૃત્તિઓને હદ ઉપરાંત બળવાન
બનાવી દેવી. આ અભિપ્રાય બહુ બૂલભરેલો છે. વૃત્તિઓનું યથાયોગ્ય અનુશીલન
થાય નહિ અને એક વૃત્તિની ખીલવણી બીજી વૃત્તિને વિધ્નરૂપ થાય તો ત્યાં સામ-
જસ્યનો નિયમ સચવાતો નથી અને એથી કરીને ધર્મ પણ અધર્મરૂપે પરિણમે છે
નિરૂદ્ધવૃત્તિ કે ઉદ્ધવૃત્તિ એ ઉલ્લખમાથી એકેકે વૃત્તિનો છેક ઉન્નત કરી નાખવો એ
અધર્મ છે. વિષયી અથવા સ્વાર્થી ગાણસને આપણે અધર્મી કહીએ છીએ, તે ગણ
માટે ? કારણ કે તેની તે નિરૂદ્ધવૃત્તિઓ ઉચ્ચવૃત્તિઓને આડે આવી એ ઉચ્ચવૃત્તિઓને
જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં ખીલવા દેતી નથી. તેજ પ્રમાણે એક યોગી પણ અધ-
ર્મીક છે, કારણ કે તે બીજી બધી વૃત્તિઓ તરફ ઉપેક્ષા કરી પોતાની ઉચ્ચવૃત્તિઓને
હૃદયી અધિક પ્રમાણમાં કેળવ્યા કરે છે. અલગજા એટલું છે કે ઉચ્ચ અને નીચ

x મન્મથનો ઉન્નત થવા છતાં મનુષ્યો રતિથી પોતાનો બચાવ કરી શક્યા
નહિ, એટલા માટે મન્મથને પુનઃ સજીવન કરવો પડ્યો. આ ઉપરથી એટલું સમ-
જવાનું છે કે વૃત્તિઓનો ઉન્નત જેમ છટ નથી તેજ પ્રમાણે વૃત્તિઓને બંદોબસ્ત દેવી
એ પણ ઇચ્છાયાગ્ય નથી. પાંચાણિક કથાઓનો આ રીતે અર્થ કરવામાં આવે
તોજ તે માર્મિક ગાય. એક-એ પાંચાણિક વાર્તાઓનો અર્થ આજ નિમ્નધર્મમાં હવે
પછી અમે આપીશું.

વૃત્તિના બેદાને લઇને રવાથી તથા વિપથી માણસને હલકી કેડીનો અધાર્મિક અને યોગી તથા કઠોર તપસ્વીને ઉચ્ચ કેડીનો અધાર્મિક કહીએ તો કાંઇ ખોટું નથી. અધાર્મિક તો બનેલ છે, જે મને ખરું પછે તો હું તો એટલે સુધી કહું છું કે વસ્તુતઃ એકે વૃત્તિ નિષ્કૃષ્ટ કે અનિષ્કૃષ્ટ નથી. આપણા પોતાના દોષને લઇને કોઈ વૃત્તિ અનિષ્કૃષ્ટ થાય તો તેમાં એ વૃત્તિને શામાટે નિંદવી ? નિષ્કૃષ્ટ જેવી કોઈ વસ્તુ પરમાત્માએ આપણને આપી નથી. તેની પાસે નિષ્કૃષ્ટ કે ઉત્કૃષ્ટ એવો કશો ભેદજ નથી. તેણે જે જે કાંઈ કર્યું છે તે કેવળ અમુક ઉપયોગ પૂરતુંજ કર્યું છે, અને જ્યાંસુધી અમુક વસ્તુ ઉપયોગી હોય ત્યાંસુધી તે ઉત્કૃષ્ટજ રહે છે. ખરું છે કે જગતમાં કેટલુંક અમંગળ જેવું પણ છે; પરંતુ એ અમંગળ મંગળની સાથે એવા તો ગાઢ સંબંધથી જોડાયેલું છે કે તેને મંગળનો એક અંશવિશેષ લેખીએ તો તે કાષ્ટરીતે વ્યયોચ્ય નથી. આપણી સર્વ વૃત્તિઓ મંગળમયજ છે. જ્યારે તેનાથી કાંઈ અમંગળ થઇ જાય ત્યારે સમજવું કે તે આપણા પોતાના દુરુપયોગ અથવા દોષનુંજ પરિણામ છે. જગતસંબંધી શાંતરીતે તું વિચારો કરશે તો તને જણાશે કે આપણું મંગળ કરવા સિવાય જગત રચનાનો ખીજો ઉદ્દેશજ નથી. નિષ્કલ વિશ્વના સર્વ અંશો મનુષ્યોની વૃત્તિને કેવળ અનુકૂળતાજ આપી રહ્યા છે. એટલાજ માટે યુગોનાં યુગો વીતવાની સાથે મનુષ્યજાતિની એકંદરે ઉન્નતિજ થતી રહી છે—એકંદરે અવનતિ તો થઇજ નથી, કારણ કે ધર્મ સિવાય ઉન્નતિનું ખીજું એકે કારણ નથી. જે નારિતક વૈજ્ઞાનિકધર્મનું ઉપહાસ્ય કરી વિજ્ઞાનનેજ જગતની ઉન્નતિના કારણરૂપ માને છે તે વિચારો એટલું સમજી શકતો નથી કે તેનું વિજ્ઞાન એ પણ ધર્મનોજ એક અંશ—આગ છે, અને પોતેજ તે અંશનો ધર્મીઆઈ છે. તે વૈજ્ઞાનિક જ્યારે “હોવ”નો માદમા ગાય છે, અને આપણે જ્યારે પ્રભુના નામનું ઉચ્ચારણ કરીએ છીએ ત્યારે આપણે સર્વ માન એકજ ક્રિયા કરીએ છીએ—એકજ પ્રાર્થના કરીએ છીએ. બનેની વાણી કેવળ વિશ્વેશ્વરનુંજ કીર્તન કરે છે. મનુષ્યો ધર્મની પાછળ આવા ઉપહાસ્યો તથા કલેશ—કંકાસો શામાટે કરતા હશે તેનું કારણજ હું સમજી શકતો નથી.

અધ્યાય ૭ મો—સામંજસ્ય અને સુખ

શુભ્રે:—નિષ્કૃષ્ટ વૃત્તિઓ સંબંધી વાત રહેવા દઈ હવે ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તિઓના સંબંધમાં જે કાંઈ કહું તે લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળો.

શિષ્ય:—આપ કહી ગયા છો કે ભક્તિ વિગેરે કેટલીક કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ ખૂબ આગળ વધી શકે તેવી છે, અને તેથી તેને વિસ્તાર પામવા દઇએ તોજ સર્વ વૃત્તિઓનું સામંજસ્ય જળવાઈ રહે. એથી ઉલટી રીતે કામાદિ વૃત્તિઓ એવી છે કે

તેને જે વિસ્તાર પામતી અટકાવવામાં ન આવે તો સામંજસ્યનો ભંગ થયા વિના રહે નહિ. જન્મે પ્રકારની વૃત્તિઓ વિસ્તાર પામવાની શક્તિ ધરાવે છે એ વાત તો આપ પશુ કબૂલ કરી ગયા છો. જે ઉભયવિધ વૃત્તિમાં વિસ્તાર પામવાની એક-સરખી શક્તિ રહેલી છે તો પછી ભક્તિ વિગેરેને આગળ વધવા દેવી અને કામાદિ વૃત્તિને અમુક સીમાથી આગળ વધવા ન દેવી તેનું શું કારણ ? આપ કહી ગયા છો કે જે કામાદિ વૃત્તિ જળવાન જની જાય તો ભક્તિ-પ્રીતિ અને દયાદિ વૃત્તિઓ બરાબર ખીલી શકે નહિ; પરંતુ ભક્તિ-પ્રીતિ આદિ વૃત્તિ જે જળવાન થઈ જાય તો કામ-ક્રોધાદિની ઉત્તમ રીતે ખીલવણી થઈ શકે નહિ, અને તેથી સામંજસ્યનો ભંગ થાય, તેમ કોઈ કહે તો તેનું સમાધાન આપ કેવી રીતે કરો ?

ગુરુ:—શારીરિક વૃત્તિઓ કે જેને પાશવવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે, અર્થાત્ જે વૃત્તિ પશુઓમાં પશુ છે, અને આપણામાં પશુ છે તે વૃત્તિ આપણા જીવનની રક્ષાને માટે અથવા તો વંશની રક્ષાને માટે જરૂરની છે. એમ આગળ કહી ગયો છું: પરંતુ આ પાશવવૃત્તિ પોતાની મેળેજ સ્ફુરે શકે એવી હોવાથી તેને ખીલવવાને માટે અનુશીલનની કે પ્રયત્નની જરૂર રહેતી નથી. દાખલાતરીકે ક્રુધા અને તૃષ્ણા માટે આપણે કોઈ ખાસ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી, તેમજ ઉંધવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને પશુ કોઈ ખાસ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કયાંય જેવામાં આવતી નથી. અહીંયાં એક વાત બહુજ લક્ષમાં રાખવાની છે. સ્વતઃસ્ફુર્ત વૃત્તિ અને સદૃશ વૃત્તિ એ બે છે કે ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓ છે. જે વૃત્તિ જન્મની સાથેજ આપણામાં ઉતરી આવી છે તેને “સદૃશ” કહી શકાય, અને સર્વ વૃત્તિ “સદૃશ”-રહેની સાથેજ ઉત્પન્ન થયેલી છે; પરંતુ સર્વ વૃત્તિને સ્વતઃસ્ફુર્ત (પોતાની મેળેજ સ્ફુરવાવાળા) કહી શકાય નહિ. જે સ્વતઃસ્ફુર્તિવાળા વૃત્તિ છે તેને ખીણ વૃત્તિનું અનુશીલન કરી દરકત કરી શકવું નથી.

શિષ્ય:—કોઈ સમજાયું નહિ. જે વૃત્તિ સ્વતઃસ્ફુર્ત નથી તે ખીણ ગતિના અનુશીલનથી શામાટે હુમ થાય ?

ગુરુ:—અનુશીલનને માટે ત્રણ વસ્તુ જરૂરની છે. (૧) સમય (૨) શક્તિ-અને (૩) અનુશીલનનું ઉપાદાન-અર્થાત્ જે વડે વૃત્તિનું અનુશીલન થાય તે. અનાત્મ કાળમાં આપણી શક્તિ અને સમય અત્યંત પરિમિત છે. અનુબ્યજીવન અમુક વર્ષ કરતાં વધારે લંબાઈ શકતું નથી. ભરણ-પોષણ અર્થે વખતનો જે ભોગ અપરે પડે છે, તેના હિસાબે વૃત્તિઓને ખીલવવાનો સમય આપણને બહુજ અલ્પ મળે છે, એ વાત નિર્વિવાદિત છે. હવે જે આ અવકાશના સમયનો કોઈ પણ રીતે સદુપયોગ ન થાય તો વૃત્તિઓના અનુશીલનને માટે ખીણ સમય મળી શકે નહિ. સમયનો દુરુપયોગ ન થાય તેટલા માટે એવો નિયમ કરવો જોઈએ કે “ જે ગતિને માટે અનુશીલનની જરૂર નથી-અર્થાત્ જે સ્વતઃસ્ફુર્ત છે તેના અનુ-

વિધન થતું નથી; કારણ કે તે વૃત્તિઓ પોતેજ સ્વતઃસ્ફુર્ત હોય છે, તેની ખીલવ-ણીને માટે કોઈને કશો પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી, એ વાત હું તને આગળ કહી ગયો છું. નિઃસંશય, એટલું થાય જ કે જેમ જેમ માનસિક વૃત્તિઓ કેળવાય તેમ તેમ પાશવવૃત્તિઓ દબાતી જાય, અર્થાત્ બન્નેનાં ઉપાદાનો બિન્ન બિન્ન હોવાથી પાશવવૃત્તિઓનું દમન થાય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ વૃત્તિઓનું યથાયોગ્ય દમન એજ વસ્તુતઃ વૃત્તિઓનું યથાર્થ અનુશીલન છે.

શિષ્ય:—પરંતુ, યોગીઓ અન્ય વૃત્તિઓને ખૂબ કેળવીને અથવા તો ખીલ કોઈ ઉપાયથી પાશવવૃત્તિને છેક ધ્વસ કરી નાખે છે તે યોગ્ય કહેવાય કે નહિ ?

ગુરુ:—પ્રયત્ન કરવાથી કામાદિ વૃત્તિને ઉચ્છેદ ન થાય એવું કશુંજ નથી, પરંતુ તે બવસ્થા, અમારા અનુશીલન ધર્મમાં નથી. સન્યાસ ધર્મને માટેજ તેને રહેવા દે, કારણ કે સન્યાસ એ નિવૃત્તિનો માર્ગ છે, અને અનુશીલન એ પ્રવૃત્તિનો માર્ગ છે.

શિષ્ય:—અસ્તુ. આપના સામંજસ્યતત્ત્વનો સામાન્ય નિયમ સમજાય તેવો છે. અર્થાત્ જે સ્વતઃસ્ફુર્ત વૃત્તિ છે તેને બહુ વધવા ન દેવી અને જે વૃત્તિ સ્વતઃસ્ફુર્ત નથી તેને ખીલવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ વાત તો બરાબર 'સમગ્રજ', પરંતુ તેમાં એક શંકા છે. પ્રતિભા-જેને અગ્રેજીમાં " જીનીયસ " કહેવામાં આવે છે તે શું સ્વતઃસ્ફુર્ત નથી ? પ્રતિભા એ કોઈ એક ખાસ પ્રકારની વૃત્તિ નથી એ વાત મારા જાણનામાં છે; પરંતુ ધારો કે કોઈ માનસિકવૃત્તિ એવી હોય કે જે પોતાની મેળે બળ શુભ કરી આગળ વધવા માગતી હોય તો શું તેને વધવા ન દેવી ? હું માનું છું કે એવી વૃત્તિને દબાવવી તેના કરતાં આત્મહત્યા કરવી એજ વધારે યોગ્ય છે.

ગુરુ:—તારું કહેવું બરાબર છે.

શિષ્ય:—જે ઉક્ત કથન યથાર્થ હોય તો હવે પ્રશ્ન એ છે કે અમુક વૃત્તિને વધવા દેવી અને અમુકને ન વધવા દેવી એનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવો ? અમુક વસ્તુ પીતૃગની છે કે સુવર્ણની છે એનો નિર્ણય કરવા માટે કોઈ કસોટી તો જોઈએ ? આપની પાસે એવો કોઈ કસોટીનો પથ્થર છે ?

ગુરુ:—હું કહી ગયો છું કે મુખનો ઉપાય ધર્મ છે, અને મનુષ્યત્વની ગ્રાપ્તિ એજ મુખ છે. એટલા માટે મુખ એજ આપણી કસોટી.

શિષ્ય:—બહુ ભયંકર વાત ! હું એમ કહું કે ઇન્દ્રિયોની પરિવૃત્તિ એજ ખરું મુખ છે, તો આપ તેની સામે કેવી રીતે વાધો લઈ શકો ?

ગુરુ:—નહિ. હવે તારાથી એમ કહી શકાય નહિ; કારણ કે મુખ એટલે શું એ વિષય હું તને અગાઉ સમજાવી ગયો છું. આપણી મુખસ્ત વૃત્તિઓનું સ્ફુર્ત, તત્ત્વ વૃત્તિઓનું પરસ્પર સામંજસ્ય અને તેમની યથાયોગ્ય પરિવૃત્તિ એજ યથાર્થ મુખ છે.

શીક્ષતને માટે હું વધારે વખત આપીશ નહિ; અને જે વૃત્તિને અનુશીક્ષતની જરૂર છે, અર્થાત્ પ્રયત્ન કરવાથીજ જે વૃત્તિ ખીલી શકે તેમ છે તેની પાછળજ હું બાકીના સમયનો ઉપયોગ કરીશ.” એવો નિયમ જો ન કરવામાં આવે અને સ્વતઃ-સ્ફુર્ત વૃત્તિના નિરર્થક અનુશીક્ષન પાછળજ સઘળો સમય વીતાવી દેવામાં આવે તો સમયના સંકેતને લઇને અન્ય વૃત્તિઓનું આવશ્યક તથા યોગ્ય અનુશીક્ષન ન થાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે; અને એમ થાય તો બાકીની વૃત્તિઓ અપકવ અવસ્યામાંજ પડી રહે એમ કહેવાની જરૂર નથી. સમયના સંબંધમાં જેમ ઉપલી વાત સત્ય હોય છે તેવીજ રીતે શક્તિના સંબંધમાં પણ એજ વાત લાગુ પાડી શકાય. આપણામાં કાર્ય કરવાની જે શક્તિ રહેલી છે તે મોટે ભાગે પરિમિત છે, અને આજીવિકા ચલાવવા માટે તેનો ધણો ખર્ચો ભોગ આપવો પડે છે. આથી કરીને સ્વતઃસ્ફુર્ત વૃત્તિઓને કેળવવા માટે જે શક્તિ ખર્ચવી જોઇએ તે આપણાથી ખર્ચી શકાતી નથી. તેમાં પણ પાશવવૃત્તિઓને અધિક પોપણ આપવાથી શક્તિનો ધણો ક્ષય થાય છે એ વાત પણ લક્ષમાં રાખવી જોઇએ. ત્રીજી વાત એ પણ સમજવાયોગ્ય છે કે સ્વતઃ-સ્ફુર્ત પાશવવૃત્તિના અનુશીક્ષનના ઉપાદાનમાં x અને માનસિક વૃત્તિના અનુશીક્ષનના ઉપાદાનમાં પરસ્પર ભારે વિરોધ રહ્યા કરે છે. વધારે સ્પષ્ટરીતે કહું તો જ્યાં પાશવવૃત્તિ બળવાન હોય ત્યાં માનસિક વૃત્તિ સંપૂર્ણ બળથી ખીલી શકતી નથી. જે મનુષ્ય વેશ્યાઓના મંડળમાં રાતદિવસ વસતો હોય તેના હૃદયમાં ઈશ્વરસંબંધી વિચારો આવવા પ્રાયઃ અસંભવિતજ છે. કાંઈ ભયકર યુરસાવાળા લશ્કરી માણસ પાસે જેમ દીન ભિક્ષુક જતાં ધરધરે છે તેમ વિલાસની પાસે જતાં વિશુદ્ધિ પણ કમકમે છે ! હુંકામાં કહેવાનો આશય એટલોજ છે કે પાશવવૃત્તિઓ ધરીરની રક્ષાને માટે અથવા જાતિની રક્ષાને માટે ઉપયોગી છે તેને લઇને હો, કે વંશપરંપરાથી તેની ખીલવણી થતી આવે છે તેને લઇને હો કે પછી આહાર, વિહાર, રીતરીવાજના દોષોને લીધે માણસો નબળા બનતા ચાલીને પાશવવૃત્તિઓના દુરુપયોગને રોકી શકતા નથી તેને લઇને હો-મને તેમ હો-પણ એ વૃત્તિઓ એટલી બધી બળવાન હોય છે કે તેની ખીલવણી કરતી વખતે સમસ્ત હૃદય ઉપર તેની સત્તા વર્તવા લાગે છે, અને બીજી કાંઈ વૃત્તિને ખીલવાનો અવકાશ મળતો નથી.

હવે જે વૃત્તિઓ સ્વતઃસ્ફુર્ત નથી તેને કેળવવાને માટે આપણે આપણા અવકાશના અવસરનો ઉપયોગ કરીએ અથવા આજીવિકાના નિહવામાંથી બાકી રહે તેટલી શક્તિનો ઉપયોગ કરીએ તો તેથી સ્વતઃ સ્ફુર્ત વૃત્તિને કાંઈ પણ પ્રકારનું

x ઉપાદાન એટલે વસ્તુની ઉત્પત્તિમાં અનિવાર્ય સાધન. જેમકે માટી વિના ઘરો યજ્ઞજ શકે નહિ. માટે માટી એ ધાતુનું ઉપાદાન કારણ કહેવાય, ઉપાદાનને અંગ્રેજીમાં “ મટિરીયલ કોઝ ” કહેવામાં આવે છે.

આપું છું કે તને કોઈ તારા વિષયમુખમાં કોઈપણ પ્રકારની હરકત કરશે નહિ-તારી નિંદા પણ કોઈ કરશે નહિ. છતાં કોઈ હરકત કરે કે નિંદા કરે તો તેને માટે હું તને નુકસાની આપવાને પણ તૈયાર રહીશ. મારા દસ્તાવેજના બદલામાં તારે પણ એક દસ્તાવેજ લખી આપવો પડશે, અને તેમાં તારે લખી આપવું પડશે કે— “ હવે આમાં કોઈ મુખ લાગતું નથી, એમ કહીને હું વિષયભોગોથી કોઈ કાળે કંટાળીશ નહિ, વિષયોની પરિતૃપ્તિ અર્થે મારે ગમે તેટલી મહેનત કરવી પડે, ગમે તેટલાં કષ્ટો ખમવાં પડે, ગમે તેટલા રોગના દુઃખલાગે સહન કરવા પડે, ગમે તેટલો આયુષ્યનો ક્ષય થાય તોપણ વિષયભોગોની નિંદા કરી નાસી છુટવાનો સંકેપ કદી પણ નહિ કરું. ” કેમ. આવો દસ્તાવેજ લખી આપવાને તું તૈયાર છે ?

શિષ્ય:—મહેરબાની આપની. હું એવા દસ્તાવેજથી બધાવા રાજી નથી; પરંતુ હું જાણવા માગું છું કે જેમણે સમસ્ત જીવન ઈન્દ્રિયોના વિષયો ભોગવવા પાછળજી ગુમાવી દીધું હોય એવા મનુષ્યો પણ શું આ સંસારમાં નહિ હોય ? હું ધારું છું કે એવા મનુષ્યો એક-બેજ નહિ પણ સંખ્યાબંધ મળી આવે તેમ છે.

ગુરુ:—એવા મનુષ્યો સંસારમાં અનેક હશે એમ આપણને માની લેવામાં કશો ખામ નથી; પરંતુ આપણે કેવળ બહારનીજ ખજર રાખીએ છીએ, તેમના અંતઃકરણમાં શું શું ચતું હશે તેની કદપના કોણ કરી શકે તેમ છે ? વસ્તુતઃ જો વિષયો મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં ઉતરીને આપણે તપાસ કરીએ તો આપણને સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે કે તે ઈન્દ્રિયપરાયણ લોકો ઈન્દ્રિયોની પરિતૃપ્તિ અર્થે જે પ્રવૃત્તિ પ્રયત્ન કરે છે તેના પ્રમાણમાં તેઓ પરિતૃપ્તિનું મુખ લેશ પણ અનુભવી શકતા નથી. વિષયોથી જે તૃપ્તિ થાય તો પછી તેના ઉપર કંટાળો પણ આવવોજ જોઈએ; પરંતુ વાસનાઓની સંપૂર્ણ પરિતૃપ્તિ થતીજ નથી, અને તેટલાજ માટે તે ઈન્દ્રિયપરાયણ મનુષ્યોનો પ્રમળ યત્ન સતત ચાલુ રહ્યા કરે છે. તેમના અંતઃકરણમાં રાતદિવસ અચાતિનો અગ્નિ સજગતો હોય છે. એ અગ્નિ શાંત કરવાને તે બિચારા ચાતિરૂપી પાણીની તપાસમાં ચોતરફ રખડી મરીને અર્થાતિમાં ક્ષેત્રો વધારાજ કરે છે; પણ એ વાત તેમને કોણ સમજાવે ?

શિષ્ય:—છતાં એવા પણ અનેક મનુષ્યો જોવામાં આવે છે કે જેઓ રાત-દિવસ ઈન્દ્રિયના વિષયોમાં રમ્યા પચ્યા રહે છે તોપણ તેનાથી તેમને કંટાળો આવતો નથી. દાખલાતરીકે દારૂડીયાઓનેજ દૈવો. કેટલાક દારૂડીયા માણસો મેં એવા જોયા છે કે તેઓ આખો દિવસ દારૂ પીવા કરે છે, અને ઘેનમાં તે ઘેનમાંજ વખત પસાર કરે છે, છતાં તેઓ દારૂથી કંટાળી ગયા હોય એમ કોઈ દિવસ જણાતું નથી. પરિતૃપ્તિના અંતે કંટાળો આવતો હોય તો પછી ચામાટે તેઓ દારૂ તજી દેતાં નથી-ચામાટે દારૂ તજી દેવાની ઇચ્છા પણ કરના નથી ?

શિષ્ય:—પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે ધર્મ સમસ્ત જનસમાજને ઉપયોગી થઇ શકે એવો હોય તોજ તે ઉચિત લેખાય.

ગુરુ:—મારાથી કે તારાથી ધર્મ ઉત્પન્ન કરી શકતો હોત તો આપણે જનસમાજને ઉપયોગી બની શકે એવી રીતનો ધર્મ તૈયાર કરી આપત—લેતાનો “આર્ડર” મળત તે પ્રમાણે ધર્મને તૈયાર કરી મોકલી આપી શકત; પરંતુ ધર્મ એ વસ્તુ કંઈ એવી નથી કે આપણી ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે તેને બદલી નાખી શકીએ. ધર્મ તો ઈશ્વરી નિયમોને આધીન છે. ધર્મના પ્રભુતાઓએ જે રીતે તેનું બંધારણ કર્યું છે તેજ રીતે આપણે તેને સમજવો જોઈએ. છતાં ધર્મ જનસમાજને માટે નિરુપયોગી કિંવા અનુપયોગી છે એમ તો કહી શકાય નહિ. પ્રયત્ન કરવાથી અનુશીલનદ્વારા સર્વ કોઈ ધર્મને માટે અધિકારી થઈ શકે છે. એક વખતે સમસ્ત મનુષ્યજાતિ ધર્મને માટે યોગ્ય બની શકશે, એમ પણ હું દૃઢ વિશ્વાસપૂર્વક કહી શકું છું. જ્યાંમુઘી તમે પરમ ધાર્મિક બની શકો નહિ ત્યાંમુઘી તમારે તમારા આદર્શનું અનુકરણ કરવામાં કોઈ જાતનો પ્રમાદ કરવો થઈ નહિ. આદર્શસંબંધે મેં જે કોઈ કહ્યું છે તે એકવાર પુનઃ યાદ કરી લે. આદર્શ પુરુષો કેવા હોય તેનું બરાબર સ્મરણ કરી શકશે તો તારી શંકાનું સમાધાન તું પોતેજ કરી શકશે.

શિષ્ય:—પરંતુ જો હું એમ કહું કે મને તમારા એ તત્ત્વજ્ઞાનવાળા કે કુપ્રાપ્ત સુખની જરૂર નથી; મને તો ઈન્દ્રિયોની પરિતૃપ્તિનું સુખ મળે એજ ઇચ્છા છે તો આપ શું કહેશો ?

ગુરુ:—બીજું શું કહું ? માત્ર એટલુંજ કહીશ કે તેં જે સુખ કહ્યું તે સુખ પ્રાપ્ત કરવાને માટે ધર્મની જરૂર નથી, અધર્મ એજ એક માત્ર એવા-ઈન્દ્રિય-સુખનો ઉપાય છે.

શિષ્ય:—ઈન્દ્રિયોની પરિતૃપ્તિમાં શું સુખ નથી ? ત્યાં પણ ઈન્દ્રિયતિત્ત્વ રહ્યું તથા સાર્થક્ય તો છેજ. તો પછી ઈન્દ્રિયના વિષયોને નિર્બળ કરી નાખી દયા-પ્રીતિ-ભક્તિ આદિ ઇતિએને વિશેષ બળવાન ચામાટે બનાવવી તેનું કારણ સમજાતું નથી. ઈન્દ્રિયના વિષયોને વધારે પ્રમાણમાં પોષણ આપીએ તો દયા-દાક્ષિણ્ય આદિ ઇતિએનો ખંસ થઈ જાય એવો ભય રહે છે, એમ આજે અમાઉ કહ્યું છે. હું તેના ઉત્તરમાં કહું છું કે ખંસ થતો હોય તો ભલે યાય, મારે ઈન્દ્રિય-સુખોથી ચામાટે દુર રહેવું ?

ગુરુ:—તારી એ કલ્પના બહુ બૂલભરેલી છે. તોપણ હું તેનો ઉત્તર આપવા પત્ત કરીશ તને ઈન્દ્રિય-વિષયોની પરિતૃપ્તિમાં સુખ લાગતું હોય તો ભલે હું ઈન્દ્રિય-વિષયો મોખવાની સંપૂર્ણ છૂટ આપું છું, એટલુંજ નહિ પણ એક દસ્તાવેજ તુઠાં લખી

આપું છું કે તને કોઈ તારા વિષયસુખમાં કોઈપણ પ્રકારની હરકત કરશે નહિ-તારી નિંદા પણ કોઈ કરશે નહિ, છતાં કોઈ હરકત કરે કે નિંદા કરે તો તેને માટે હું તને તુકથાની આપવાને પણ તૈયાર રહીશ. મારા દસ્તાવેજના બદલામાં તારે પણ એક દસ્તાવેજ લખી આપવો પડશે, અને તેમાં તારે લખી આપવું પડશે કે— “હવે આમાં કોઈ સુખ લાગતું નથી, એમ કહીને હું વિષયભોગોથી કોઈ કાળે કંટાળીશ નહિ, વિષયોની પરિત્યાગિ અર્થે મારે ગમે તેટલી મહેનત કરવી પડે, ગમે તેટલાં કષ્ટો ખમવાં પડે, ગમે તેટલા રોગના દુઃખલાગ્યાં સહન કરવા પડે, ગમે તેટલો આયુષ્યનો હુલ થાય તોપણ વિષયભોગોની નિંદા કરી નાસી છુટવાનો સંકલ્પ કદી પણ નહિ કરું.” કેમ, આલો દસ્તાવેજ લખી આપવાને હું તૈયાર છે?

શિષ્ય:—મહેરબાની આપની, હું એવા દસ્તાવેજથી બંધાવા રાજી નથી; પરંતુ હું જાણુવા માગું છું કે જેમણે સમસ્ત જીવન ઈન્દ્રિયોના વિપરો ભોગવવા પાછળજ ગુમાવી દીધું હોય એવા મનુષ્યો પણ શું આ સંસારમાં નહિ હોય? હું ધારું છું કે એવા મનુષ્યો એક-બેજ નહિ પણ સંખ્યાબંધ મળી આવે તેમ છે.

ગુરુ:—એવા મનુષ્યો સંસારમાં અનેક હશે એમ આપણને માની લેવામાં કશો બાધ નથી; પરંતુ આપણે કેવળ બહારનીજ ખમર રાખીએ છીએ, તેમના અંતઃકરણમાં શું શું થતું હશે તેની કદપના કોણ કરી શકે તેમ છે? વસ્તુતઃ જો વિષયો મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં ઉતરીને આપણે તપાસ કરીએ તો આપણને સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે કે તે ઈન્દ્રિયપરાયણ લોકો ઈન્દ્રિયોની પરિત્યાગિ અર્થે જે પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરે છે તેના પ્રમાણમાં તેઓ પરિત્યાગિતું મુખ લેશ પણ અનુભવી રાકતા નથી. વિષયોથી જો તૃપ્તિ થાય તો પછી તેના ઉપર કંટાળો પણ આવવોજ જોઈએ; પરંતુ વાસનાઓની સંપૂર્ણ પરિત્યાગિ થતીજ નથી, અને તેટલાજ માટે તે ઈન્દ્રિયપરાયણ મનુષ્યોનો પ્રયત્ન યત્ન સતત ચાલુ રહ્યા કરે છે. તેમના અંતઃકરણમાં રાતદિવસ અચાતિતો અગ્નિ સળગતો હોય છે, એ અગ્નિ રાત કરવાને તે બિચારા ચાતિરૂપી પાણીની તપાસમાં ચોતરફ રખડી મરીને અધ્યાત્મમાં ઉલટો વધારોજ કરે છે; પણ એ વાત તેમને કોણ સમજાવે?

શિષ્ય:—છતાં એવા પણ અનેક મનુષ્યો જોવામાં આવે છે કે જેઓ રાત-દિવસ ઈન્દ્રિયના વિષયોમાં રચ્યા પચ્યા રહે છે તોપણ તેનાથી તેમને કંટાળો આવતો નથી. દાખલાતરફે દારૂડીઓનેજ દેવો. કેટલાક દારૂડીયા બ્રાહ્મણો મેં એવા જોયા છે કે તેઓ આજો દિવસ દારૂ પીવા કરે છે, અને ધેનમાં તે ધેનમાંજ વખત પસાર કરે છે, છતાં તેઓ દારૂથી કંટાળી ગયા હોય એમ કોઈ દિવસ જણાતું નથી. પરિત્યાગિના અંતે કંટાળો આવતો હોય તો પછી ચામાટે તેઓ દારૂ તજી દેતા નથી-ચામાટે દારૂ તજી દેવાની ઇચ્છા પણ કરતા નથી?

ગુરુ — “શામાટે તજ દેતા નથી” એનો અર્થ સમજી લે. “તજ દેતા નથી” તેનું કારણમાત્ર એજ છે અને તે એજ કે તજ શક્તા નથી; કારણ કે વખત જતાં દારૂ પીવાની લાલસા એક વ્યાધિ મમાન બની જાય છે. ડોક્ટરો તેને ‘હિસોમેગીઆ’ કહે છે તેને માટે દવા અને ચિકિત્સા છે. રોગીની એકલી ધન્ય માત્રથી તે રોગ દૂર થઈ જતો નથી રોગીના રોગ દૂર કરવો એ વૈદના હાથમાં છે દવા નિષ્ફળ જાય તો રોગનું અનિવાર્ય પરિણામ રોગીને સહન કર્યા વિના ચાલે નહિ—અર્થાત્ મૃત્યુદેવ પોતે આવીને રોગીનો ઉદ્ધાર કરે દારૂડીયો માણસ દારૂ છોડી દેવા માગતો નથી, એમ આપણાથી કહી શકાય નહિ, પણ છોડી દઈ શકતો નથી એમ કહેવું એજ વાજબી છે લોકો ગમે તેમ કહે, પરંતુ હું તો ખાત્રીપૂર્વક માનું છું કે દારૂડીયાની ટાળીમાથીજ દારૂ છોડી દેવાની ઉત્ક્રાંધાણા અનેક માણસો તને મળી આવશે જે દારૂડીયો માણસ અંકવાડીયામાં એકવાર દારૂ પીએ છે તે આજે એમ કહી શકશે કે—“દારૂ પીવો શામાટે તજ દઉં?” દારૂ કે તે વખતે તેની દારૂ પીવાની ઇચ્છા અસત બળવાનપણે તેનામાં વર્તતી હોય છે બળવાન બનેલી દારૂની તૃષ્ણાજ તેના મુખમાથી ઉક્ત શબ્દો બહાર કઢાવે છે પરંતુ જે મનુષ્યની દારૂ પીવાની તૃષ્ણા પરિતૃપ્ત થાય છે તે મનુષ્ય પોતેજ પોતાને જગતના સર્વ મનુષ્યો કરતા વિશેષ દુખી માનવા લાગે છે કેવળ દારૂ પીવાના સબધમાંજ આ વાત લાગુ પડે છે એમ નથી વસ્તુતઃ સર્વ પ્રકારની ઈશ્વર સનાઓનું એ પરિણામ અનિવાર્ય છે. એક વ્યભિચારી મનુષ્ય પોતાની વિવેચના સનાને બેઠાવી દે તો તેનું ફળ એક ખાસ પ્રકારના રોગરૂપે તેને સહન કરવું પડે. તેને માટે પણ આપધ છે અને આપધ નિષ્ફળ થાય તો મૃત્યુ પોતે અમળે આવીને તેને રોગમાથી મુક્ત કરે છે. મને મારા એક ડાક્ટર મિત્રે એક રોગીના સબધમાં એની વાત કરી હતી કે “અમુક રોગી મનુષ્ય એટલો બધો વ્યભિચારી હતો કે છેવટે તેને હાથ-પગ બાંધીને ધરપીતાનમા લાવવો પડ્યો અને ત્યાં તેના હાથ-પગ ઉપર તથા બીજા અંગ-પ્રત્યંગ ઉપર છરી અને ચૂર્ચ વતી કેટલક જખમો કર્યા ત્યારે તે શાંત થયો.” બહુ ભોજન કરનારા પેટભરાઓની વાત તો તે સાબળીજ હશે એક એવા માણસનો મને થોડા વખત ઉપર પરિચય થયો હતો તે માણસ ભોજન વખતે એટલું બધું ઠાંમી ઠાંમીને ખાતો કે છેવટે તેને સમઢણીનો રોગ નાચ પડ્યો. કુધાટતિને દહ ઉપરાંત પોતે આપવાથી કેવળ બચકર પરિણામે આવે છે તે સર્વને પરિચિત છે તે માણસ, પોતે ચૂર્ચ પણ ન હતો તે સારી રીતે સમજતો હતો કે વધારે પડતું ભોજન કરવાથી કોઈ રીતે લાભ નથી, અને તે માટે ખાવાના લોકને સયમમાં રાખવાનો પણ પ્રયત્ન કરતો પરંતુ કુધાટતિનું અયોગ્ય અનુદીવન તેનામાં એટલું બધું બળવાન થઈ ગયું હતું

કે તે પોતે પોતાનો સંકલ્પ સિદ્ધ કરી શકતો નહિ. છેવટે તે મિચ્છારો અકાળે મરણને શરણુ થયો ! તુંજ કહે કે એને શું “ સુખ ” કહેવું હયિત છે ?

શિષ્ય:—આપની સુખસખધી વ્યાખ્યા હવે સમજાય છે. જે સુખ ક્ષણિક હોય તેને સુખ કહી શકાય નહિ એજ આપના કથનનો આશય છે ને ?

ગુરુ:—ક્ષણિક સુખ હોય તોપણ તેને સુખ શામાટે ન કહેવાય ? ધાર કે મને એક મુંદર ગુલાબનું ફૂલ મળે છે, અને તેની સુગંધનો આનંદ લઉં છું. આ પુષ્પ તથા તેની સુગંધ ક્ષણિક છે તોપણ તેનાથી સુખપ્રાપ્તિ નથી થતી એમ કેમ કહેવાય ? એક ઉરતાદ ગવૈયો આપણને એક મુંદર ગાયન ગંભજાવીને ચાલ્યો જાય ત્યારે ગાયનથી મળતો આનંદ પણ બધ થઇ જાય, એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ એ ક્ષણિક સુખને સુખ નથી એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? મતલબ કે ગમે તે મુખ ગમે તેટલું ક્ષણિક હોય તોપણ તેને સુખ તો કહેવુંજ જોઇએ.

શિષ્ય:—હવે સમજ્યો. જે સુખ ક્ષણિક હોય અને જેના પરિણામે ધણુ લાંબા વખત સુધી દુઃખ ભોગવવું પડે તેને સુખ ન કહેવાય. એવા પ્રકારનું સુખ તે દુઃખની પ્રથમાવસ્થાજ છે, એમ કહીએ તોપણ ખોટું નથી. કેમ ? એમજ ને ?

ગુરુ:—હવે માર્ગ ઉપર આવ્યો. પરંતુ એ વ્યાખ્યા ન્યાયની દૃષ્ટિએ દૂષિત છે. એટલા માટે સુખના બે ભેદ પાડીએ તો ઠીક. (૧) રથાથી અને (૨) ક્ષણિક, તેમાં—

શિષ્ય:—રથાથી સુખ કેને કહેવું ? ધારો કે કોઇ એક વિપ્રસક્ત વ્યક્તિ પાંચ વર્ષ સુધી ઈન્દ્રિયસુખ ભોગવે છે. પાંચ વર્ષ સુધી સુખ ભોગવવાનો પ્રસંગ મળવો એ આ જગતમાં અસ્વાભાવિક પણ નથી. હવે એટલી મુદતના સુખને ક્ષણિક સુખ કહેવાય કે નહિ ?

ગુરુ:—પહેલી વાત તો એ કે સમસ્ત જીવનની સરખામણીમાં પાંચ વર્ષ એ એક મુદ્દર્ત જોટલા પણ નથી. તુ પરમાણ માનતો હોય ન માનતો હોય પણ હું તો માત્ર છું; અને એટલા માટે કહું છું કે અનંતકાળની સાથે સરખામણી કરતાં પાંચ વર્ષ કશીજ ખીસાતમાં લેખાય નહિ. એ પ્રસંગોપાત મારે કહી દેવું જોઇએ કે પરભવનો ભય બતાવી હું તને ધાર્મિક બતાવવા માગતો નથી; કારણ કે અનેક મનુષ્યો પરભવને માનતા નથી—વાણીમાત્રથી ભલે માનતા હોય પણ હૃદયથી પરભવને માનનારાની સંખ્યા બહુ અલ્પ છે. ઘણા મનુષ્યો તો એમજ માની જોતા છે કે પરભવનો ભય એ ખીજું કશુંજ નથી, પણ લડુ વયના બાળકને ડરાવવા માટે જેમ વાઘનો ભય બતાવવામાં આવે છે, તેના જેવોજ એક પ્રકારનો મિથ્યા ભયમાત્ર છે. ઘણા ખરા મનુષ્યો આજકાલ પરભવને માનતા નથી તેવું પણ એજ કારણ છે. જે ધર્મના પાત્રો “ પરભવના ભય ” ઉપર ચલુવામાં આવે

છે તે ધર્મ અત્યારે જનસમાજના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી. જે ભય એક કાળે આપણા દેશમાં પ્રમળપણે વર્તતો હતો અને જે ભયને લીધે એક કાળે યુરોપમાં પણ ધર્મના સરકારો દાખલ થવા પામ્યા હતા તે પરભવનો ભય આ “વીસમી સદી” એ વિજ્ઞાનનું બળ ખતાવી દૂર કર્યો છે. ભોગ-વિલાસમાંજ જીવનની સાર્થકતા સમજાવનારી, કાળા સુખવાળી આ વીસમી શતાબ્દિએ એક હાથમાં તોય-ખંડુક અને બીજા હાથમાં કળ-કારખાનાંએને ધારણ કરી સેકેન્ડા શિક્ષિત-અર્થશિક્ષિત તથા અશિક્ષિત હિંદી યુવકોને ધર્મસંસ્કારથી અજાણ કર્યા છે-પરકાળની માનીનતા એ કેવળ ભ્રમ છે એમ માનતા કરી દીધા છે. હું પણ આપણી ધર્મચર્યામાં પરકાળને એક બાલુએજ મૂકી રાખીશ, કારણ કે જે વસ્તુ તમારા હૃદયક્ષેત્રમાં નથી તે વસ્તુ ઉપર ધર્મનો પાયો નાખવામાં આવે તો તે બીલકુલ ટકી શકે નહિ. પરકાળને બાદ કરવાથી આપણી ધર્મચર્યામાં કોઈ પણ પ્રકારની મુશ્કેલી ઉભી થવા પામે તેમ નથી; કેમકે આ કાળે પણ સુખનો ઉપાય એકમાત્ર ધર્મજ છે, અને પરકાળે પણ સુખનો ઉપાય ધર્મજ છે. દુકામાં સુખનો ઉપાય ધર્મ અને દુઃખનો ઉપાય અધર્મ એમ મેં જે કહ્યું તે જેમ આ કાળને માટે મત્ય છે તેવીજ રીતે પરકાળને માટે પણ અમાધિત સત્ય છે. આ કાળે દુઃખના નામમાત્રથી પણ સૌ કોઈ ચરચરે છે, અને સુખને માટે તન-મન-ધનથી પ્રયત્ન કરે છે,* એટલા માટે આ કાળનાજ સુખ-દુઃખ ઉપર તારા હૃદયમાં ધર્મની રચાપના કરીશ તો તે સંપૂર્ણ દૃઢતાથી ચિરકાળને માટે ટકી રહેશે, એમાં શક નથી. આ બે કારણોને લઈને એટલે કે આ કાળ સર્વસંમત હોવાથી અને બીજું પરકાળ સર્વસંમત નહિ હોવાથી હું કેવળ આ કાળ ઉપરજ ધર્મનો પાયો નાખવા માગું છું. પરંતુ “રચાવી સુખ કોને કહેવાય ?” એવો પ્રશ્ન ત્યારે રણ કરવામાં આવે ત્યારે તો મારે કહેવું જોઈએ કે અનંતકાળપર્યંત ટકી રહેનાર જે સુખ-આ કાળ અને પરકાળ (ચરીર પાશ પછીનો સમય) એમ ઉભયકાળમાં વ્યાપી રહેનાર જે સુખ તેજ “રચાવી સુખ” કહેવાય. એ સિવાય એક બીજો ઉત્તર પણ છે.

શિષ્ય:—આપનો બીજો ઉત્તર પાછળથી સાંભળીશ. અત્યારે એક વાતને નિર્ણય થઈ જવો જોઈએ. કશુંકારને માટે પરકાળનો સ્વીકાર કરવામાં મને દરાન નથી; પરંતુ હું જાણુવા માગું છું કે જે સુખ આ કાળે પ્રાપ્ત થાય તેજ સુખ કે પરકાળે પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે ખરું ? તેવીજ રીતે જે દુઃખ આ કાળે પ્રાપ્ત થાય તેજ દુઃખ સુ પરકાળે પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે ખરું ? આપે કહ્યું કે “જે સુખ આ કાળ અને પરકાળ એમ ઉભયકાળ વ્યાપ્ત હોય તેજ સાચું સુખ કહેવાય.” એ

પ્રકારનું સુખ શું બને કાળમાં પ્રાપ્ત કરી શકાય ?

ગુરુ:—પરકાળનો સ્વીકાર કર્યા વિના એ વિષય કેવી રીતે ચર્ચાનો તેની મને સમજણ પડતી નથી; પરંતુ ખેર-તારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પહેલાં મારે જે બાબતો જાણી લેવી જોઈએ; કારણ કે જન્માંતરને માટે જેના હૃદયમાં શ્રદ્ધા હોય તેને સમજાવવાનો માર્ગ જૂનો છે, અને જન્માંતરને માટે જેને શ્રદ્ધા ન હોય તેને સમજાવવાનો માર્ગ જૂદો છે. બોલ, તું જન્માંતર માને છે ?

શિષ્ય:—ના.

ગુરુ:—ભલે, પરકાળનો જે તું સ્વીકાર કરે છે અને જન્માંતરને માનતો નથી તો તારે જે વાતોનો સ્વીકાર કરવો પડશે. પહેલી વાત તો એજ કે આ શરીર આપણી સાથે કાયમ રહેવાનું નથી, અને તેને લીધે શારીરિક વૃત્તિઓદ્વારા પ્રાપ્ત કરેલું સુખ-દુઃખ એ કોઈ પરકાળે આપણી સાથે આવી શકે નહિ. બીજી વાત એ કે શારીરિક સુખો કદાચ આપણી સાથે પરકાળમાં ન આવે તોપણ ત્રણ પ્રકારની માનસિક વૃત્તિઓ તો કાયમને માટે સાથે ને સાથેજ રહેવાની અને તેને લીધે માનસિક વૃત્તિઓદ્વારા પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય સુખ-દુઃખ તો પરકાળે પણ રહેવાનુંજ. આ પ્રકારનાં માનસિક સુખો જ્યાં અધિક પ્રમાણમાં અનુભવાય તેને સ્વર્ગ કહી શકાય; અને જ્યાં માનસિક દુઃખો અધિક પ્રમાણમાં અનુભવાય તેને નરક કહી શકાય.

શિષ્ય:—પરકાળ જે હોય તો ધર્મવ્યાખ્યામાં તેને એક અગત્યનું સ્થાન આપણે આપવું જોઈએ. બીજી અનેક ધર્મ વ્યાખ્યાઓમાં પરકાળ ઉપર ઘણું ખર્ચ વર્જન કરવામાં આવ્યું છે. આપ પણ પોતે પરકાળને માનવા છતાં ધર્મવ્યાખ્યામાંથી તેનો ખડિહકાર કરશો તો આપની વ્યાખ્યા અસંપૂર્ણ, તેમજ ભૂલભરેલી થઈ પડશે એમ મને લાગે છે.

ગુરુ:—અસંપૂર્ણ થઈ પડે એમાં તો કશો સંદેહ નથી. પરંતુ ભૂલભરેલી થઈ પડે એમ માનવાને કશું કારણ નથી; કારણ કે સુખનો ઉપાય જે એક માત્ર ધર્મ હોય અને આ કાળનું સુખ પરકાળે પણ ટકી શકે એમ હોય તો પછી આ કાળનો ધર્મ તેજ ધર્મ પરકાળે માટે પણ હોવા યોગ્ય છે, એમ માનવું અસંગત નહિ લેખાય. પરકાળને ન માનના હોય તે મનુષ્ય પણ આ કાળનેજ સર્વસ્વ માની અસંપૂર્ણરૂપે ધાર્મિક બની શકે. ધર્મ નિત્ય છે, એટલુંજ નહિ પણ ધર્મ આ કાળે જેમ સુખપ્રદ છે તેજ રીતે પરકાળે પણ સુખપ્રદ છે. તું પરકાળને માન્યા ન માન તોપણ ધર્મને માન આપી ધર્માચરણ કરવામાં પ્રમાદ કરીશ નહિ, એજ મારી તને પુનઃ પુનઃ સલામતી છે. ધર્માચરણથી મનુષ્ય આ કાળે પણ સુખી થઈ શકે છે અને પરકાળ હોય તો પરકાળે પણ સુખી થઈ શકે છે.

શિષ્ય:—આપ પોતે પરકાળ માનો છો તે કોઈ પ્રમાણને આધારે કે પરકાળની

માનીનતા ઠીક લાગે છે એટલાજ ખાતર ?

ગુરુ — પ્રમાણુ વિના તો હું કોઈ વાતજ માનતો નથી.

શિષ્ય — જો પરકાળને માટે આપની પાસે પૂરતાં પ્રમાણો હોય અને આપ પોતે પરકાળને માનતા હો, તો પછી મને વિશ્વાસ ઉપજવવા આપ શામાટે ઉપદેશ આપતા નથી ? આપની પાસે જે પ્રમાણો હોય તે મને કેમ સમજાવતા નથી ?

ગુરુ :—તે પ્રમાણો બહુધા વિવાદાત્મક છે એમ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ, છતાં એ સર્વ વિવાદોનો નિર્ણય થયો નથી તેમજ ચર્ચ શકે તેમ નથી એમ હું માનતો નથી. આજકાલ એ વિવાદોનું બરાબર સમાધાન થતું નથી, તેનું એજ કારણ છે કે વૈજ્ઞાનિકોએ કુસંસ્કારથી અનેકનાં ચિત્તોને મસિન બનાવી દીધાં છે. વિવાદવાળા વિષયો ચર્ચવાની મારી મુદ્દલ ઇન્દ્રિય નથી. એટલુંજ નહિ પણ તેમ કરવાની મને જરૂર પણ નથી. “જરૂર નથી” એમ કહું છું તે એટલાજ માટે કે પવિત્ર બનવાનો, શુદ્ધિત બનવાનો અને ધર્માત્મા બનવાનો જે ઉપદેશ હું આપું છું તેમાંજ સઘળું રહસ્ય સમાઈ જાય છે, અને તેથી ખાસ જૂદા પ્રકારના વિવાદાત્મક વિષયો ચર્ચવાની મને જરૂર નથી પડતી. આપણે આ ધર્મવ્યાખ્યામાં જેમ જેમ આગળ પ્રવેશ કરતા જઈશું તેમ તેમ ક્રમે ક્રમે સર્વ વાતો સ્પષ્ટ થતી જશે. સમસ્ત ચિત્તવૃત્તિઓની સ્વાર્ગીન સ્ફુર્તિ અને પરિણુતિવિષે મેં જે ઉપદેશ તને હજી હમણાંજ આપ્યો છે તેનું છેવટનું ફળ ચિત્તશુદ્ધિ—કિવા પવિત્રતા સિવાય બીજું કાંઈજ નથી, એ વાત પણ તને હવે પછી સમજશે. પરકાળને માટે તું શ્રદ્ધા રાખે કે ન રાખે તે માટે મારો બહુ આગ્રહ નથી, તથાપિ જો તું તારા ચિત્તને શુદ્ધ કરી શકશે, તારા આત્માને પવિત્ર બનાવી શકશે, તો તું આ કાળે અને પરકાળે પણ સુખી થઈ શકશે, એમ હું હિમ્મતપૂર્વક કહી શકું છું. ચિત્તની શુદ્ધિ થવાથી આ કાળેજ સ્વર્ગનું સુખ ભોગવી શકાય તેમ છે. જો આ કાળેજ સ્વર્ગ સમાન સુખ મળે, તો પછી પરકાળે સ્વર્ગ મળશે કે નહિ એ શંકાજ નિરર્થક છે. જો મારી આટલી વાત તું બરાબર સમજી શકશે તો પરકાળ માનવા માટે હું તને શામાટે આગ્રહ નથી કરતો તેનું રહસ્ય પણ તારાથી સહેજે સમજાઈ જશે. મારી આ ધર્મવ્યાખ્યા પરકાળ માનનારાઓને માટે તેમજ પરકાળ ન માનનારાઓને માટે—બન્નેને માટે એક મરખી ઉપયોગી છે. જેઓ પરકાળ નથી માનતા તેમને આ કાળે યથાર્થ સુખી થઈ હોય તોપણ ધર્મનો આશ્રય લેવો જોઈએ, અને જેઓ પરકાળ માનતા હોય તેમણે પણ ધર્મનો આશ્રય લેવો જોઈએ. જો આમ છે તો પછી આ કાળ કે પરકાળ માટે કોઈને આગ્રહપૂર્વક ઉપદેશ કરવાની શું જરૂર છે ? પરકાળ માનનારાઓ વિશ્વાસ પ્રતિદિન દબતર થતા જાય એવી પ્રબુધાર્થના કરી આપણે હવે નજ વિષ તરફ જવું જોઈએ.

શિષ્ય:—આપે કહ્યું હતું કે આ કાળ અને પરકાળ-ઉભય કાળબાપી જે સુખ તેજ યથાર્થ સુખ છે. જે લોકો જન્માંતર માનતા નથી તેમને માટે આપે એક જાતનું સુખ ઉભય કાળમાં હોઈ શકે એ વાત સિદ્ધ કરી; પંતુ જે લોકો જન્માંતર માનતા હોય તેમને માટે આપ શું કહી શકશો ?

ગુરુ:—મારા પ્રથમના શબ્દો યાદ કર. મેં કહ્યું છે કે અનુશીલનની સંપૂર્ણતા એજ મોક્ષ. અનુશીલન પૂરેપૂરું થાય તો પછી પુનર્જન્મ લેવો પડતો નથી. ભક્તિ-તત્ત્વનો વિષય જ્યારે તને સમજાવીશ ત્યારે મારા આ કથનનું રહસ્ય વધારે સ્પષ્ટ-તાથી તને જણાવીશ.

શિષ્ય:—જગતમાં પ્રત્યેક મનુષ્ય અનુશીલનની સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે એ સદજ નથી અને જેઓ સંપૂર્ણ અનુશીલન કરી ન શકે તેઓને પુનઃ જન્મ લેવો પડે એ તો સ્વાભાવિકજ છે. હવે પ્રશ્ન એ છે કે જેઓએ આ ભવમાં થોડું ઘણું અનુશીલન કર્યું હોય તેઓને તે જત જન્મના અનુશીલનનું સુખરૂપી ફળ પરજન્મે મળી શકે ખરું ?

ગુરુ:—આ જન્મના કર્મનું ફળ પરજન્મમાં મળવું જ નોંધ્યે, એવો જન્માં-તરવાદનો સુખ્ય સિદ્ધાંત છે. સમસ્ત કર્મેના સમવાય—એકીકરણ એજ અનુશીલન-અમારા સિદ્ધાંત પ્રમાણે આ જન્મના અનુશીલનનું શુભ ફળ પરજન્મમાં અવશ્ય-મેવ મળવું જોઈએ. મી કૃષ્ણે પોતેજ અર્જુનને એ વાત કહી છે:—“તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ॥

શિષ્ય:—મૂળ વાંતથી આપણે બહુ દૂર નીકળી ગયા છીએ. “સ્થાયી સુખ” જ્ઞાને કહેવાય એ વાત તો રહીજ ગઈ. આપે કહ્યું હતું કે જે સુખ આ કાળે અને પરકાળે પણ સ્થાયી રહી શકે તેજ યથાર્થ-સ્થાયી સુખ કહેવાય. તે સિવાય બીજો પણ એક ઉત્તર છે એમ આપે કહ્યું હતું. એ બીજો ઉત્તર શું છે, તે કૃપા કરીને જણાવશો ?

ગુરુ:—મારો બીજો ઉત્તર પરકાળ ન માનનારાઓને માટે છે. “આ જીવન એજ સર્વસ્વ છે, મૃત્યુ પામ્યા પછી જીવન જેવું કંઈજ રહેતું નથી.” એમ જેઓ માની બેસા છે તેમને માટે તો આ જીવનમાં જે સુખ અંતકાળસુધી ટકી રહી શકે એજ સ્થાયી સુખ કહેવાય; કારણ કે જેઓ પરકાળ ન માનતા હોય તેમને તો આખી જીંદગી સુધી જે સુખ ચાલે તેજ સ્થાયી સુખ એમ કહેવા સિવાય બીજો શું ઉપાય છે ? તેં કહ્યું હતું કે અનેક મનુષ્યો પાંચ-પાંચ અને દશ-દશ વર્ષ સુધી ઇન્દ્રિય-નુબોમાં નિમગ્ન રહે છે; પરંતુ પાંચ-સાત કે દશ વર્ષ એ કંઈ બહુ લાંબુ જીવન ન કહેવાય. ઘણું કરીને અનેક મનુષ્યોનું ઇન્દ્રિયસુખ જીવનના અંત સુધી ટકી શકતું નથી; કારણ કે ઇન્દ્રિય-પરાયણ મનુષ્યોનું સુખસ્વભવ ત્રણ પ્રકારે ઉડી જાય છે. પ્રથમ તો અતિભોગોપભોગ ભોગવવાને લીધે જે આત્મિક અથવા વિરાગ ઉપજે તેને

લક્ષને, ખીલું' ઇન્દ્રિયાસક્તિને લીધે જે રોગ કિંવા અસામર્થ્ય અવસ્થાએ આવવુંજ જોઈએ તેને લક્ષને, અને ખીલુ વ્યોવૃદ્ધિને લક્ષને. એક મનુષ્ય ઇન્દ્રિયસુખોમાં અને તેલો સ્વીપચી રહે તોપણ ઉક્ત ત્રણ પ્રકારમાંથી કોઈ એક પ્રકારે તેનું સુખ-સ્વપ્ન ઉડી જવાતું, એ વાત ચોક્કસ છે, અને તેથી ઇન્દ્રિયસુખો ક્ષણિક છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે તદ્દન યથાર્થ છે.

શિષ્ય:—ત્યારે જે વૃત્તિઓને ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તિઓ કહેવામાં આવે છે તે વૃત્તિઓના અનુશીલનથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય તે સુખ શું આ જીવનમાં ચિરસ્થાયી રહી શકે ?

ગુરુ:—એમાં તો અણમાત્ર સંદેહ નથી. એક સામાન્ય ઉદાહરણથી આ વાત તને સમજાવું. પ્રથમ દયાવૃત્તિને લઈએ. પરોપકારથી દયાવૃત્તિ ખીલી શકે છે. આ વૃત્તિમાં માત્ર એકજ દોષ છે, અને તે એજ કે જે મનુષ્ય પરોપકારવડે દયાવૃત્તિને યોગ્ય પ્રમાણમાં ખીલી શકતો નથી તે મનુષ્ય દયાવૃત્તિના અનુશીલનમાં કેવા પ્રકારનું ખાસ સુખ રહેલું છે તેનો તે પોતે અનુભવ કરી શકતો નથી. જેઓએ દયાવૃત્તિનું અનુશીલન કર્યું છે તેઓ સારી રીતે જાણે છે કે દયાના અનુશીલનમાં અણવા તો પરોપકારમાં એક પ્રકારનું એવું તીવ્ર સુખ રહેલું છે કે નિષ્કૃષ્ટ વર્જના મનુષ્યો તેની કલ્પના પણ કરી શકે નહિ. પરોપકાર કરવાથી હૃદયમાં જે સુખ થાય છે તે સુખ જગતની સર્વોત્તમ સુંદરીઓના સહવાસમાં પણ મળી શકતું નથી. વળી તેમાં ખીલ ખુખી એ છે કે એ દયાવૃત્તિને જેમ વિશેષ વિશેષ ખીલીવતા જઈએ તેમ તેમ તેની સુખજનકતા વધતી જાય છે. નિષ્કૃષ્ટ વૃત્તિઓના અનુશીલનથી ગ્લાનિ ઉપજવાનો જે ભય સ્વાભાવિક રીતે રહેલો હોય છે તેવો ભય તો આ દયાવૃત્તિના અનુશીલનમાં જરા સરખો પણ રહેતો નથી. તેજ પ્રમાણે અતિવૃત્તિથી જે વિરાગ તથા દુર્જનતા ઉત્પન્ન થવાનો ભય હોય છે તે પણ ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તિઓના અનુશીલનમાં રહેતો નથી; એટલુંજ નહિ પણ ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તિઓ જેમ જેમ વિરોધરૂપે ખીલી જાય છે તેમ તેમ તેનું બળ અને સામર્થ્ય વધી પામતું જાય છે. તે સિવાય તેના નિયમિત અનુશીલનમાં પણ કોઈ દિવસ વિલંબ નહતું નથી. એક પેટભરો મનુષ્ય બહુ બહુ તો દિવસમાં બે વાર, ત્રણ વાર કે ચાર વાર દાસી દાસીને ખાઈ શકે. તેજ રીતે ખીજા ઇન્દ્રિયલોલુપી મનુષ્યોના ભોગની પણ અમુક હદ હોય છે; પરંતુ પરોપકારી વૃત્તિ તો એવા પ્રકારની છે કે કદાચ ને કદાચ કિંવા ક્ષણે ક્ષણે તેનું અનુશીલન કરવામાં આવે તોપણ કોઈ દિવસ કંટાળા-વિરાગ કે રોગ ઉત્પન્ન થવાનો ભય રહે નહિ. જો કોઈ ધારે તો છેવટે જીવનના અંતિમ સમયપર્યંત તે વૃત્તિનું અનુશીલન નિભાવી શકે. અનેક મનુષ્યો મરતાં મરતાં પણ અમુક વાક્યોથી કે અમુક ઈસારાથી લોક-કથાઓનાં ધર્મો કરતા જાય છે. અડીચને મરતાં મરતાં એક દુરાચારી યુવકને બોલાવીને કહ્યું હતું કે—'જો ધાર્મિક મનુષ્ય

કેવા આનંદથી મરી શકે છે ? ”

હવે પરકાળવિષે બોલીશ. ભલે, જન્માંતર માનવામાં ન આવે અને પરકાળ-
નોજ સ્વીકાર કરવામાં આવે તોપણ આપણી માનસિક વૃત્તિઓ પરકાળે પણ વિઘ-
માન હોય છે; મતલબ કે દયાવૃત્તિ પણ પરકાળે હોય છે-કારણ કે તે એક પ્રકારની
માનસિકવૃત્તિ છે. આપણે આ હવનમાંથી જે પ્રકારની માનસિક અવસ્થા સાથે
લક્ષ્યને જઈશું તેજ અવસ્થા પરકાળની પ્રાથમિક અવસ્થા લેખાંશે. કેમકે જ્યાં સુધી
કોઈ એક ખાસ કારણ નથી મળતું ત્યાંસુધી કોઈ પણ અવસ્થામાં આકસ્મિક
ફેરફાર થવા પામતો નથી એવો એક સામાન્ય નિયમ છે. આપણે આપણી માન-
સિકવૃત્તિને ઉત્તમરૂપે આ અવસ્થામાં ખીલવી શકીએ તો તે આ અવસ્થામાં સુખપ્રદ
આપ એટલુંજ નહિ પણ પરકાળે પણ તે સુખપ્રદ થઈ શકે. જો આપણે ધારીએ
તો પરકાળે પણ એ પ્રાથમિક અવસ્થાને અધિક પ્રમાણમાં ખીલવી અધિક સુખી
બની શકીએ.

શિષ્ય—એ સર્વ સુખો કેવળ સ્વપ્રવત્ હોય એમ મને લાગે છે, અને તેથી
મારા અંતઃકરણમાં તે વાત ઉતરતી નથી. દયાનું અનુશીલન અને સાયંકેય કર્મ-
નેજ આભારી છે. આપણે જ્યારે આ દેહનો ત્યાગ કરી જઈશું ત્યારે દેહની સાથે
આપણી કર્મેન્દ્રિયો પણ અહિં આજ રહી જવાની, તો પછી પરકાળમાં કર્મ કેવી રીતે
થઈ શકે ?

ગુરુ—તારો આ પ્રશ્ન બહુજ કુદ્ર છે. તું એટલું પણ નથી જાણતો કે જે
ચૈતન્ય આ દેહમાં બ્યાપી રહ્યું છે તેજ ચૈતન્ય કર્મેન્દ્રિયોદ્વારા પોતાનું કામ કરે
જાય છે; પરંતુ જે ચૈતન્ય દેહથી બધાયતું હોતું નથી તે ચૈતન્યને કામ કરવા માટે
કર્મેન્દ્રિયોત્તી જરૂર પડે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી, અને તે સુદ્ધિતસ ગત પણ નથી.

શિષ્ય—કેમ સુદ્ધિતસ ગત નથી ? અન્યથા સિદ્ધિશૂન્યસ્ય નિયત પૂર્વવર્તિતા કાર-
ણમ્ ॥ મતલબ કે કર્મેન્દ્રિયો વિના કર્મ કોઈ કાળે થઈ શકે નહિ. જે મનુષ્ય કર્મે-
ન્દ્રિયરહિત હોય તે મનુષ્ય કર્મ કરી શકતો હોય એવું તો મેં કયાં જોયું નથી.

ગુરુ—ધૈર્યમાં નથી જોઈ શકતો ? અગર તું એમ કહેવા માગતો હો કે “ હું
ધૈર્યને માનતો નથી ” તો આપણી વાત આગળ ચાલી શકશે નહિ. પરકાળને
ધર્મથી લુહો પારી તારી સાથે ધર્મચર્યા કરવા હું તૈયાર છું, પરંતુ ધૈર્ય વિના
ધર્મની બ્યાખ્યા મારાથી કોઈ રીતે થઈ શકે તેમ નથી. અગર તું એમ માનતો હો
કે “ ધૈર્ય સાક્ષર છે, અને તેથી તેણે એક કારીગરની માફક આ જગત તૈયાર
કર્યું છે ” તોપણ હું તારી સાથે આગળ વાત ચલાવવા માગતો નથી. હું આત્મ-
ચાતુર્ય કે તું ધૈર્યને તો માનતો હોય, તેમજ તે નિરાકાર છે એમ પણ સ્વીક-
રતો હોય. જો આટલી વાત તું સ્વીકારી શકશે તો ધૈર્ય પોતે કર્મેન્દ્રિયરહિત હોવા

છતાં કર્મનો કર્તા બની શકે છે તે વાતનો સ્વીકાર કરવામાં તને કડિનતા જેવું નહિ જણાય, કારણ કે ઇશ્વર પોતેજ સર્વકર્તા અને સર્વસૃષ્ટા છે.

પરલોકમાં જીવનની અવસ્થા જુદાજ પ્રકારની હોય છે, તેથી તેમની જરૂરીઆતો પણ જુદાજ પ્રકારની હોય, છે. ત્યાં તેમને ઇન્દ્રિયોની જરૂર ન પડતી હોય તો તે તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

શિષ્ય—કદાચ તેમ હોઇ શકે, પરંતુ એ સર્વ વાતો માત્ર અનુમાનવાળી છે અનુમાન અથવા કપોલકલ્પના ઉપર મને વિશ્વાસ નથી.

ગુરુ—કપોલકલ્પના નહિ, પણ અનુમાનવાળી વાત છે, એમ તો કુ પણ સ્વીકારે છું પરંતુ તેનો તારે સ્વીકાર કરવો કે નહિ તે તારી ઇચ્છાને આધીન છે. હું પરલોક પ્રત્યક્ષ જોઇ આપ્યો છું અને તને તે સંબધી વિશ્વાસ કરવાનું કહું છું, એમ તો કાંઇજ નથી. એ સર્વ વાતો એવી છે કે તેને માટે અનુમાન સિવાય બીજું એકેકે પ્રમાણ મળી આવતું નથી, તેમ છતાં અનુમાનવાળી વાતોનો પણ કાંઇ એક ખાસ પાયો અવશ્ય હોય છે. પાયા વગરનું અનુમાન ટકી શકતું નથી. હવે જો પરકાળ હોય અને તું “લો ઓફ કન્ડીન્યુઇટી”—અર્થાત્ માનસિક અવસ્થાનો કમાન્વય માનતો હો તો પરકાળસંબધી મેં જે અનુમાન કયું તે સિવાયનું બીજું કાંઇપણ પ્રકારનું અનુમાન કરવું યોગ્ય નથી. મેં જે ‘લો ઓફ કન્ડીન્યુઇટી’—કમાનુગત ભાવ સંબધી ઇસારો કર્યો તે ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવો છે. હિન્દુઓ, ક્રિશ્ચિયનો અને ઇસ્લામીઓનું સ્વર્ગ—નરક ઉક્ત નિયમથી વિરુદ્ધ છે.

શિષ્ય—પરકાળનો સ્વીકાર કરી ચૂક્યો છું તો પછી આપનો એ નિયમ સ્વીકારવામાં બહુ આનાકાની કરવી એ વ્યર્થ છે. આપું કોણું ગળે ઉતારી જાય તેને એક મુદ્દ બીજા ગણી જવું કાંઇજ મુશ્કેલ નથી; પણ હું જાણુવા માગુ છું કે એ પરકાળની રાજ્યની લગામ કોના હાથમાં હશે ?

ગુરુ—જેણે સ્વર્ગ—નરકની રચના કરી છે તેણેજ પરકાળરૂપી રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં રાખી છે, મારા તાગ જેવાથી એ રાજ્યની વ્યવસ્થા કે સ્થાપના થઇ શકે નહિ. હું તો માત્ર મનુષ્ય-જીવનની સમાલોચના કર્યા પછી ધર્મનો જે સ્પૂળ મર્મ સમજી શક્યો છું તેજ તને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરું છું; છતાં એ વાત તને કહી રાખું છું. વિદ્યાર્થી પાઠશાળામાંથી બહાર પડ્યા પછી તુરંતજ નીકે મહામહોપાધ્યાય બની શકતો નથી; પરંતુ કાળક્રમે તે એક મહાન પડિત બની શકે એવો સંભવ રાખીએ તો તે બોલું નથી. એથી ઉલટી રીતે જોઇએ તો જે વિદ્યાર્થી પાઠશાળામાં ભણ્યો નથી, તેમજ જોન સ્ટુઅર્ટ મીલની માફક પિતાના શિક્ષણ તરફ પણ ઉછર્યો નથી એવો વિદ્યાર્થી વખત જતાં ધુરંધર પડિત બની શકે એવી સંભાવના રહેતી નથી. આ લોકને હું એક પાઠશાળાની ઉપમા આપું છું. જે મનુષ્ય

જીવનકાળમાં પોતાની સદ્વૃત્તિઓને કેળવી-સ્વચ્છ કરીને પોતાની સાથે લઈ જાય છે તે મનુષ્ય પરકાળે અસામાન્ય સ્ફુર્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને તે વૃત્તિઓ ત્યાં તેને અનંત-સુખનાં દારણરૂપ બની રહે છે, આવું અનુમાન કરવું એ કોઈ રીતે અયુક્ત નથી. એજ પ્રમાણે જેની સદ્વૃત્તિઓ અનુશીલનના અભાવે અપકવ અવસ્થામાં પડી રહે છે, અને એવી અપકવ વૃત્તિઓને સાથે લઈને પરલોક જવું પડે, તેને પરલોકમાં કોઈપણ પ્રકારનું સુખ મળવા સંભવ રહેતો નથી. જે મનુષ્ય આ લોકમાં પોતાની અસદ્વૃત્તિઓને ઉસકેરી દઈ તેવી વૃત્તિઓને પોતાની સાથે લઈ જાય છે તે મનુષ્ય પરકાળે અનંત દુઃખ ભોગવે છે. જન્માંતર માનવામાં ન આવે, તોપણ ઉપર કલા તેવાં સ્વર્ગ-નરક તો માનવાંજ બેઠાંજ; દારણ કે તે અનાયાસે ભુદિગમ્ય થઈ શકે તેમ છે.

શિષ્ય:--હવે આપ પરકાળની ચર્ચાને તજી દઈ આ કાળ સંબંધી જે સુખની વ્યાખ્યા કરતા હતા તે વિષય પુનઃ હાથમાં લો.

ગુરુ:--તું હવે એટલું તો સમજી શક્યો હોઈશ કે પરકાળના વિષયને એક બાલુએ મુકી રાખીએ તોપણ ક્યા સુખને સ્થાપી સુખ કહી શકાય અને ક્યા સુખને ક્ષણિક સુખ કહી શકાય ?

શિષ્ય:--હજીસુધી એ વાત મારાથી બરાબર સમજાઈ નથી. પારો કે હું એકાદ મઝલ કે નાટકનો એકાદ અભિનય બેઠું આવ્યો, અને તેથી મને સહેજસાજ આનંદ થયો. હવે એ આનંદને સ્થાપી સુખ કહી શકાય કે ક્ષણિક સુખ કહી શકાય ?

ગુરુ:--મારા સમજવા પ્રમાણે એ તો ક્ષણિક સુખજ છે. ચિત્તરંજની વૃત્તિઓનું જે યોગ્ય અનુશીલન થાય અને તેના પરિણામે જે ફળ પ્રાપ્ત થાય તેનેજ સ્થાપી સુખતરીકે લેખી શકાય એ સ્થાપી સુખના એક અંશ અથવા સાધન તરીકે તે જે મઝલ અથવા અભિનયનું સુખ કહું તેને લેખી શકાય. હવે કેટલીએક વૃત્તિઓ એવી છે કે તેના અનુશીલનથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય તેને અસ્થાયી સુખ કહેવામાં આવે છે. આ અસ્થાયી સુખના દુ બે બેદ પાડું છું:--

(૧) એક સુખ એવા પ્રકારનું છે કે જેનું પરિણામ દુઃખરૂપ હોય, અને (૨) એક સુખ એવા પ્રકારનું કે જે ક્ષણિક હોવા છતાં પરિણામે દુઃખરહિત હોય. ઇન્દ્રિયાદિ નિમ્નૃષ્ટ વૃત્તિઓના સંબંધે ચર્ચા કરતી વખતે મેં જે કંઈ કહ્યું છે તે ઉપરથી તું એટલું તો સમજી શક્યો હોઈશ કે નિમ્નૃષ્ટ વૃત્તિઓનું પણ જે યોગ્ય અને પરિમિત અનુશીલન થાય તો દુઃખરહિત સુખ પ્રાપ્ત થાય અને એજ વૃત્તિઓને જે સ્વચ્છંદતાપૂર્વક બહેંકાવી દેવામાં આવે તો તેથી દુઃખરૂપી ફળવાળું સુખ પ્રાપ્ત થાય. આ પ્રમાણે એકંદરે સુખના ત્રણ પ્રકાર કહી શકાય.

(૧) સ્થાયી સુખ.

(૨) ક્ષણિક, પરન્તુ પરિણામે દુઃખરહિત સુખ.

(૩) ક્ષણિક, પરન્તુ પરિણામે દુખના કારણભૂત સુખ.

એમાના છેલ્લા પ્રકારના સુખને તો “ સુખ ” કહેવું ધટિતજ નથી માટે આપણે એ પ્રકારનું સુખ માનીશું. એક તો સ્થાયી સુખ અને બીજું અસ્થાયી સુખ અસ્થાયી સુખનો અર્થ અહીંમાં “ દુખશન્ય સુખ ” એવો કરવાનો છે સુખનો ઉપાય ધર્મ છે એમ મેં જે તને આગળ કહ્યું હતું ત્યાં આ પ્રકારનું સુખ સમજવું જે સુખનું પરિણામ દુખમય હોય તેને સુખ કહેવું એ તો શબ્દનો દુરુપયોગ કરવા જેવું છે કારણ કે દુખના પરિણામવાળું સુખ એ વસ્તુતઃ સુખ નથી, પરન્તુ દુખની પ્રથમાવસ્થાજ છે દુખના પરિણામવાળા સુખને તો મૂર્ખ મનુષ્યો કિંવા પશુઓજ સુખ માની લે છે જે પ્રાણી પાણીમાં ડૂબી મરે તેને પાણીની શીતળતા થોડો વખત તો આનંદ યા સુખ આપી શકે, પણ પરિણામે જે પ્રાણી જાય તો તે સુખને ‘ સુખ ’ એવું નામજ શી રીતે ધરી શકે? પાણીમાં ડૂબતા મનુષ્યને પાણીની શીતળતાથી જે સુખ થાય તે યથાર્થ સુખ નથી પણ ડૂબી મરવાના દુખની પ્રથમ અવસ્થામાત્ર છે તેવીજ રીતે દુખના પરિણામવાળું ગમે તે સુખ તેને સુખનું નામ આપી શકાય નહિ.

હવે તારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપું તે સાંભળ તે પૂછ્યું હતું કે ‘ અમુક વૃત્તિજ વધવા દેવી અને અમુક વૃત્તિને તો સયમમાજ રાખવી એનો નિર્ણય દેવી રીતે કરવો? ’ અર્થાત્ એવું કાંઈ લક્ષણ હશે કે જે લક્ષણને લઈને તેનો નિર્ણય થઈ શકે. ’ હવે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તું ખરાખર સમજી શકશે જે વૃત્તિના અનુશીલનથી સ્થાયી સુખની પ્રાપ્તિ થાય તેનેજ યથાશક્તિ આગળ વધવા દેવી એ આપણું કર્તવ્ય છે દાખલાતરીકે ભક્તિ-પ્રીતિ-દયા વિગેરે અને જે વૃત્તિના અનુશીલથી ક્ષણિક સુખની પ્રાપ્તિ થાય તેને સયમમા રાખી આગળ વધવા ન દેવી એજ આપણે માટે ઈષ્ટ છે, કારણ કે ક્ષણિક સુખ આપનારી વૃત્તિઓનું પરિણામ દુખમય હોય છે, એ વાત હું તને આગળ જણાવી ગયો છું જ્યાંસુધી તેનું અનુશીલન અમુક પરિમિત હદમાં રહીને થાય ત્યાંસુધી તો કાંઈ વિત્ર નથી કારણ કે યોગ્ય પ્રમાણમાં કેળવાયેલી વૃત્તિ દુખના પરિણામવાળી હોઈ શકતી નથી હવે એ સખ ઘે નારે કાંઈ વિશેષ બોલવા જેવું ગ્રહેતું નથી અનુશીલનનો ઉદ્દેશ માત્ર સુખની પ્રાપ્તિ સિવાય બીજો કશોજ સંભવતો નથી એટલા માટે જે અનુશીલનના પરિણામે સુખ પ્રાપ્ત થાય અને જે સુખમા દુખનો લેશ પણ ન હોય તેજ અનુશીલન કર્તવ્ય છે, તેજ અનુ-

શીલન વિહિત છે મતલબ કે સુખ એજ લક્ષણ અને સુખ એજ કસોટી. સુખની કસોટી ઉપર દરેક વૃત્તિને કસી જોવી, અને પરિણામે સ્થાયી કિંવા દુખશન્ય સુખ પ્રાપ્ત થાય એવો સંભવ લાગે તો તે વૃત્તિને આગળ વધવા દેવી.

અધ્યાય-૮ મો શારીરિક વૃત્તિ

શિષ્ય:—આપની આટલી વાત ઉપરથી “ અનુશીલન ” એટલે શું એ વિષય સમજાયો. “ સુખ ” એટલે શું એ પણ સમજાયું. તેની સાથે સુખ એ અનુશીલનનો ઉદ્દેશ અને સામંજસ્ય એ તેની સીમા, એ વાત પણ લક્ષમાં આવી ગઈ; પરંતુ વૃત્તિઓના અનુશીલન સંબંધે આપે હજી સુધી કંઈ કહ્યું નથી. અર્થાત્ વૃત્તિઓને કેવી રીતે કેળવવી તે વિષે આપે કંઈ ઉપદેશ આપ્યો નથી. કથી વૃત્તિને કેવી રીતે કેળવવી તે વિષે કંઈ ઉપદેશ આપવાની જરૂર હોય એમ આપને નથી લાગતું ?

ગુરુ:—એ વિષય શિક્ષણશાસ્ત્રનો છે. શિક્ષણશાસ્ત્ર પણ ધર્મશાસ્ત્રમાં આવી જાય છે; પરંતુ આજની આપણી ચર્ચામાં એને માટે સ્થાન નથી. આપણો ઉદ્દેશ તો માત્ર એટલોજ છે કે ધર્મ એટલે શું એ વિષય ખરાખર સમજી લેવો. વિષયોત્તર ન માત્ર તેટલા માટે શિક્ષણસંબંધે જેટલું કહેવા યોગ્ય હશે તેજ હાલ તો કહીશ.

વૃત્તિ ચાર પ્રકારની છે. (૧) શારીરિક, (૨) જ્ઞાનાર્જની (૩) કાર્યકારિણી, અને (૪) ચિત્તરંજિતી. સ પહેલાં શારીરિક વૃત્તિના સંબંધમાં બોલીશ; કારણ કે જીવનમાં એજ વૃત્તિનું સ્ફુરણ સૌ પ્રથમ - જીભવાય છે. શારીરિક વૃત્તિની સ્ફુર્તિમાં અને પરિવૃત્તિમાં જે સુખ છે તે વિસ્તારથી સમજાવવાની બાબેજ જરૂર છે; પરંતુ ધર્મની સાથે તેનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો હોઈ શકે એ વાત બહુ અગત્યની હોવાથી હું તેજ વિષય હાથમાં લઉં.

શિષ્ય:—વૃત્તિને કેળવવી અને ખીલવવી એ ધર્મ છે, એમ ઘણાખરા માણસો વિશ્વાસપૂર્વક માનતા નથી; તેટલાજ માટે આપને એ વિષય ચર્ચવાની જરૂર પડી છે ને ?

ગુરુ:—કોઈ કોઈ યુરોપીયન અનુશીલનવાદી, વૃત્તિના અનુશીલનને ધર્મ અથવા તો ધર્મનો અંશ માનવાને તૈયાર જણાય છે, પરંતુ શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલનની જરૂર હોય એવું તો તેમાંના કોઈએ કહ્યું નથી.

શિષ્ય:—તો પછી આપનેજ એમ કહેવાની શા માટે જરૂર પડી ?

ગુરુ:—જો સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓનું અનુશીલન એ ધર્મ હોય તો પછી શારીરિક વૃત્તિઓનું અનુશીલન એ પણ ધર્મમાંજ આવી જવું જોઈએ; પરંતુ અત્યારે એ વાતને એક બાબુએ રહેવા દે. જગતમાં જેને સર્વત્ર ધર્મ કહેવામાં આવે છે તેમાંના તું, ગમે તે મતવિષે વિચાર કરશે તો તને જણાશે કે શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલન માટે ક્યાંઈ ઉપેક્ષા કે બેદરકારી બતાવવામાં આવી નથી. યાગયજ્ઞ, વ્રત-અનુક્રાંત, તથા ક્રિયાકલાપ વગેરેને જો તું ધર્મ કહેતો હો; જો દયા-દાક્ષિણ્ય, પરા-પકાર વિગેરેને તું ધર્મ લેખતો હો, અગર તો દેવતાની ઉપાસના કિંવા ઇશ્વરોપાસ-

નાનેજ માત્ર ધર્મ કહેવો હો, એટલુંજ નહિ પણ ક્રિશ્ચિયનધર્મ કે ઇસ્લામધર્મ-નેજ ધર્મ કહેવો હો તો તે દરેક ધર્મને માટે શારીરિકવૃત્તિના અનુશીલનની પણ અનિવાર્ય જરૂર છે. અલગત, શારીરિકી વૃત્તિઓને ખૂબ ફળવવી એવો મુખ્ય અને ખુલ્લો ઉપદેશ કોઈ ધર્મમાં નથી, છતાં ધર્મમાં જે વિદ્યો નહે તે વિદ્યોનો નાશ કરવા અર્થે તેની પણ ધણીજ જરૂર છે, એમ તને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. આ વાત કોઈ ધર્મવેત્તાએ કદાપિ સ્પષ્ટરૂપે ઉપદેશી નથી; પરંતુ અત્યારનો કાળ એવો છે કે હવે તે વાત ખાસ કરીને સ્પષ્ટરીતે કહ્યા સિવાય ચાલતું નથી.

શિષ્ય:—ધર્મમાં વિદ્યન હોયજ કેમ શકે? અને કદાચ વિદ્યન આવતું હોય તો શારીરિકી વૃત્તિનું અનુશીલન તેને કેવી રીતે દૂર કરી શકે તે સમજાવો.

ગુરુ:—દાખલાતરીકે પ્રથમ રોગનેજ લે. રોગ એ ધર્મમાં મોટામાં મોટું નિમ્ન છે. જે શ્રદ્ધાળુ હિન્દુ રોગના પગમાં સપડાઇ જાય તે મનુષ્ય યાગયજ્ઞ, વ્રત-નિયમ કે તીર્થદર્શન વિગેરે કાંઈ કરી શકે નહિ એ તો સ્પષ્ટજ છે. જે શ્રદ્ધાળુ હિન્દુ પરા-પકારાદિ સદ્ગુણોને ધર્મ માનતો હોય તેને માટે પણ રોગ એક મહાન વિઘ્નરૂપ છે. મનલભ કે રોગને લીધે જે મનુષ્ય પોતેજ અરાક્ત હોય તે ખીજને કેવી રીતે ઉપ-યોગી થઈ શકે? જે મનુષ્યો એમ માનતા હોય કે ધર્મને માટે હાથ-પગ દલાવવાની કશી જરૂર નથી—માત્ર ઈશ્વરનું ધ્યાનજ કર્યા કરવું તેજ યથાર્થ ધર્મ છે તેને માટે પણ રોગ એ ધર્મમાં અંતરાયરૂપ છે. કારણ કે રોગી મનુષ્ય ઈશ્વરસંગ્રહી જેવું જોઈએ તેવું ધ્યાન કરી શકતો નથી. રોગની વેદનાને લીધે તેનું મન એકાગ્ર થઈ શકતું નથી. શારીરિક વેદનાનું આગમ્ય એટલું બધું છે કે ચિત્તને તે વિચલિત કે પરાજીત કર્યા વિના રહેતું નથી. રોગ એ કર્મયોગીઓના કર્મમાં મહાન વિદ્યન રૂપ છે. જ્ઞાનયોગીઓના જ્ઞાનયોગમાં વિદ્યનરૂપ છે, અને ભક્તોની ભક્તિમાં પણ વિદ્યનરૂપ છે. ટુંકમાં રોગ એ ધર્મનું પરમ વિદ્યન છે.

સમસ્ત શારીરિકી વૃત્તિઓને ખરાબર ખીલવવામાં ન આવે તોજ રોગ થાય, એ વિષય, હું ધારું છું કે તને વિશેષ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવાની જરૂર નથી.

શિષ્ય:—આ વિષયની સરૂઆતમાંજ શરીરને વિશેષ શરદી લાગવા દેવી એને આખે અધર્મ કહ્યો હતો. શરદી લાગવા દેવી એને પણ શું અનુશીલનનો અભાવ કહી શકાય?

ગુરુ:—શારીરિક તરવોનો તે અભ્યાસ કર્યો હશે તો તું સમજી શકશે કે શરદી એ ત્વચા ઇન્દ્રિયના સ્વાસ્થ્યકર અનુશીલનમાં એક વિદ્યન અથવા વ્યાધાત સમાન છે.

શિષ્ય:—આપના કહેવા ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિનું ત્યાંસુધી ખરાબર અનુશીલન થાય નહિ ત્યાંસુધી શારીરિક વૃત્તિનું પણ યથાયોગ અનુશીલન થઈ શકે નહિ.

ગુરુ:—ના, તેમ નથી. સમસ્ત વૃત્તિઓના યથાચોગ્ય અનુશીલનને પરસ્પરના અનુ-
શીલન સાથે ધણે ગાઢ સંબંધ રહેલો છે. કેવળ માત્ર જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓનું યોગ્ય અનુ-
શીલન થયું હોય તોજ શારીરિક વૃત્તિનું અનુશીલન યથા શકે એવું તો છેજ નહિ. -
એની સાથે કાર્યકારિણી વૃત્તિઓનું પણ યોગ્ય પ્રમાણમાં અનુશીલન થવું જોઈએ, કહું
કાર્ય કેવી રીતે કરવા યોગ્ય છે, કયો વૃત્તિનું કેવી રીતે અનુશીલન યથા શકે, તેમજ
અનુશીલનની આડે આવતા વ્યાધાતો કેવી રીતે દૂર કરી શકાય વિગેરે વિષયોનું જ્ઞાન
મેળવવા માટે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિની પણ આવશ્યકતા છે, જ્ઞાન વિના તો તું ઇશ્વરને
પણ ન ઓળખી શકે, પરંતુ એ વાત હમણા રહેવા દે.

શિષ્ય:—નહિ, એ વાતને એટલેથીજ મૂકી દઈ શકાય નહિ. કારણ કે એક
પ્રકારની વૃત્તિનું અનુશીલન બીજી વૃત્તિના અનુશીલન સાથે ધણે ગાઢ સંબંધ ધરાવે
છે. તો પછી સૌ પ્રથમ કય વૃત્તિનું અનુશીલન કરવું તેનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવો ?

ગુરુ:—સવળા વૃત્તિઓનું યથાસાધ્ય અનુશીલન એકી સાથે એકજ વખતે થઈ
કરી કેવું જોઈએ. અર્થાત્-શૈશવાવસ્થામાં.

શિષ્ય:—એ તો બહુ નવાઈની વાત ! કઈ વૃત્તિનું કેવી રીતે અનુશીલન કરવું
તેની તો શૈશવાવસ્થામાં કોમળે ખબર પણ ન હોય ! તો પછી એકી સાથે સમગ્ર
વૃત્તિઓનું અનુશીલન કેવી રીતે કોમળ કરી શકે ?

ગુરુ:—એટલાજ માટે શિક્ષકની સહાયતા લેવી જરૂરની છે. શિક્ષક અને
શિક્ષણ વિના કોઈ મનુષ્ય યથાર્થ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે લાગ્યશાળી યથા શકે
નહિ. શિક્ષકનો આશય હોયે એ તો સર્વતું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. માત્ર બાલાવસ્થા-
માંજ નહિ પણ ચિરકાળને માટે આપણે અન્યની પાસેથી શિક્ષણ લેવા તૈયાર
રહેવું જોઈએ. હિંદુશાસ્ત્રમાં ગુરુની પદ્ધતિ: માટે જે બહુ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું
છે તે છેક નિર્ચયક નથી, એટલુંજ નહિ પણ બહુ રહસ્યાત્મક છે, એમ કહું તો
પણ વધારે પડતું નથી. આજે આપણી મધ્યમાં જેવા જોઈએ તેવા ગુરુઓ
મળી આવતા નથી, તેમજ જેવું જોઈએ તેવું ગુરુનું સન્માન થતું નથી
તેટલાજ માટે આજે આપણા સમાજની આટલી બધી અવનતિ થઈ છે.
ભક્તિવૃત્તિના અનુશીલનવિષે જ્યારે હું ઉપદેશ કરીશ તે વખતે આ વિષય યાદ
કરજે. હમણાં તો મૂળ વાત ઉપરજ આવીશ.

પ્રત્યેક વૃત્તિને અન્ય પ્રકારની વૃત્તિ સાથે બહુ નજીકનો સંબંધ હોવાથી શારીરિક
વૃત્તિના અનુશીલનની ધણીજ અગત્ય છે. જો શારીરિક વૃત્તિને યોગ્ય પ્રમાણમાં
કેળવવામાં ન આવે તો રોગતાપાદિ વિધ્નો ધર્મકાર્યમાં નડ્યા વિના ન રહે એ
વાત હું તને સમજાવી ગયો છું. જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિને પણ શારીરિક વૃત્તિની સહાય
સ્વીકાર્યા વિના ચાલતું નથી. કારણ કે જો શરીર જેવું જોઈએ તેવું સુદૃઢ ન હોય

તો જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિને યોગ્ય પોષણ મળી શકે નહિ. સર્વ કોષ સારી રીતે જણે છે કે જે શારીરિક શક્તિઓ જળવાન અને પુષ્ટ ન હોય તો માનસિક શક્તિઓ પણ જળવાન અને પુષ્ટ થઈ શકે નહિ—અથવા તો સંપૂર્ણ વિકાસ પામી શકે નહિ. જેવી રીતે શારીરિક આરોગ્ય સુરક્ષિત રાખવાને માટે માનસિક આરોગ્યની જરૂર છે, તેવીજ રીતે માનસિક સ્વાસ્થ્યના રક્ષણને માટે શારીરિક સ્વાસ્થ્યની જરૂર છે. યુરોપિયન વિદ્વાનોએ અને વિજ્ઞાનવાદીઓએ શરીર તથા મનનો આ સંબંધ બહુ ઉત્તમ રીતે સિદ્ધ કર્યો છે. આપણી ડોલેન્નેમાં અને શાળાઓમાં અત્યારે જે શિક્ષણ અપાય છે તેમાં જે કોષ મુખ્ય અને મહાન હોય હોય તો તે એજ છે કે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક ખીલવણી તરફ ઘટવું લક્ષ અપાતું નથી. એ દોષને લીધે જનસમાજની શારીરિક અવસ્થા શોચનીય બનતી જાય છે, તેની સાથે માનસિક અધઃપતન પણ શરૂ થાય છે, અને ધર્મનો આધાર માનસિક શક્તિ ઉપર રહેલો હોવાથી ક્રમે ક્રમે ધર્મની પણ અધોગતિ થવા લાગે છે.

ત્રીજું વિધન તો ઉક્ત વિધન કરતા પણ અધિક મહત્ત્વનું છે. જેની શારીરિક વૃત્તિઓ બરાબર કેળવાતી નથી તે મનુષ્ય પોતાની આત્મરક્ષા કરી શકતો નથી. હવે તું વિચાર કરી જો કે જે મનુષ્ય પોતાની આત્મરક્ષા બરાબર ન કરી શકે તે મનુષ્ય નિર્વિધને ધર્માચરણ કેવી રીતે કરી શકે? પ્રત્યેક વસ્તુની પાછળ શત્રુઓ તથા લૂંટારાઓ તો લાગેલાજ હોય છે, અને તેઓ પ્રમોદાપાત ધર્માચરણમાં હરકત કર્યા વિના રહેતા નથી. તે ઉપરાંત જેઓ પોતાના બાકુ-બળથી હુણેલાં દમન કરી શકતા નથી તેઓને નિર્ભયતાને લઈને આત્મરક્ષા અર્થે અધર્મનું અવલંબન પણ લીધા વિના ચાલતું નથી. આત્મરક્ષા મનુષ્યને એવી તો પ્રિય હોય છે કે પરમ ધાર્મિક મનુષ્ય પણ સીધી નહિ તો આડકતરી રીતે પણ કટોકટીના વખતમાં અધર્મનું અવલંબન લીધા વિના રહેતોજ નથી. મહાભારતકારે “અશ્વત્થામા હત્ત ઇતિ ગજઃ” એ વાતમાં તેનું જુદું ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરે પાડ્યું છે.* આદુત્તજવડે દ્રોણાચાર્યનો પરાભવ કરવામાં અસમર્થ નીવડ્યા એટલે યુધિષ્ઠિર જેવા પરમ ધાર્મિક પુરુષને પણ મિથ્યા રાત્રી કટીને તેમને હેતરવાની જરૂર પડી.

શિષ્ય:—પ્રાચીનકાળમાં એવા પ્રસંગ આવતા હોય, પરંતુ અત્યારના જમાં નામાં તો રાજા પોતે સર્વનું રક્ષણ કરવાને બધાયેલ છે. આત્મરક્ષા માટે આધાર મર્વ કોષને જળવાન બનવાની શું જરૂર છે?

ગુરુ:—રાજા સર્વની રક્ષા કરે એવો નિયમ છે ખરો, પરંતુ વસ્તુતઃ કદાચ

* “અશ્વત્થામા હત્ત ઇતિ ગજઃ” એવા શબ્દો મહાભારતમાં નથી. “હતઃ કુંઝ” એ પ્રમાણે છે.

તેમ બનવું જણાવું નથી, જે તેનાથી તેમ યશ શકવું હોત તો આજકાલ રાજ્ય જે ક્લેશો-મારામારીઓ-બુટકાટો-ચોરીઓ અને ખુનો ધાપ છે તે થવા પામત નહિ. પોલીસના રીપોર્ટો વાંચવાથી જણાય છે કે જેઓ પોતાની આત્મરક્ષા કરવાને અસમર્થ હોય છે તેઓના ઉપરજ સર્વાન લુત્તમ મુજબરવામાં આવ્યો હોય છે. બળવાન મનુષ્ય ઉપર દોષ હુમલો કરી શકવું નથી, પરંતુ મારી આ વાતનો ખોટો અર્થ ન થાય તેટલા માટે મારે એ પણ સ્પષ્ટ કહી દેવું જોઈએ કે આત્મ-રક્ષાનો અર્થ એવો નથી કે પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાનાજ શરીરની અને પોતાનાજ ધનની રક્ષા કરીને બેસી રહેવું. હું જ્યારે તને પ્રીતિવૃત્તિના અનુશીલનવિષે કહીશ ત્યારે તું જોઈ શકશે કે આત્મરક્ષા એ જેમ આપણુ મહત્ત્વનું કર્તવ્ય છે, તેમ આપણું સ્ત્રી-પુત્રો, પરિવાર, સ્વજન, કુટુંબ, પાડોશી વિગેરેની રક્ષા કરવી એ પણ આપણું પ્રધાન કર્તવ્ય છે. પોતાની આત્મરક્ષા સાથે જે બીજાં મનુષ્યોની રક્ષા ન કરે તેને પરમ અધાર્મિક સમજવો; અને એટલાજ માટે મેં કહ્યું છે કે તેવી રક્ષાને માટે જે બળ અથવા શારીરિક શિક્ષણ જરૂરનું છે તે બળ અને શિક્ષણ જેનામાં ન હોય તેને પણ અધાર્મિક સમજવો.

આત્મરક્ષા અને સ્વજનરક્ષા કરતાં પણ બીજા એક વાત અધિક મહત્ત્વની છે, એટલુંજ નહિ પણ ધર્મના એક પ્રધાન અંશરૂપ છે. અનેક મહાત્માઓએ આ ધર્મનું પાલન કરવા જતાં પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપ્યો છે અને અનેક પવિત્ર પુરુષોએ સર્વસુખનો પરિત્યાગ કરી આપત્તિમાંજ જીવન ગાળવાનું પસંદ કયું છે. હું અહીંઆં હવે સ્વદેશરક્ષાવિષે બોલવા ઇચ્છુ છું.

આત્મરક્ષા અને સ્વજનરક્ષા એ જો ધર્મ હોય તો પછી સ્વદેશરક્ષા પણ ધર્મમાંજ સમાઈ જાય છે એમ કહેવાની જરૂર નથી. એક મનુષ્ય જેમ બીજા મનુષ્ય ઉપર હુમલો કરી તેનું સર્વસ્વ પડાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેમ એક સમાજ અથવા દેશ પણ બીજા સમાજ અથવા દેશ ઉપર હુમલો કરી તેનું સર્વસ્વ હુંદી જવાનો યત્ન કરે છે. જ્યાસુધી મનુષ્યોને રાગના હુકમથી કિંવા ધર્મની આગ્રાથી અકુશમાં રાખવામાં ન આવે ત્યાંસુધી મનુષ્યો પરસ્પર-એક બીજા ઉપર હુમલાઓ કર્યા વિના રહેતાં નથી. જે સમાજમાં રાગની આગ્રાનું પાલન થતું નથી તે સમાજનાં મનુષ્યો પોતાની મરજીમાં આવે તેને હેરાન કરી શકે છે, અને મરજી મુજબ ત્રાસ પર્તાવી શકે છે. મનુષ્યોના સંબંધમાં જેમ આ વાત ખરી છે તેમ સમાજોના સંબંધમાં પણ તેટલીજ ખરી છે. જો વિવિધ મનુષ્ય-સમાજો ઉપર એક રાજ અથવા એક શાસનકર્તા ન હોય તો એક બળવાન સમાજ બીજા નિર્બળ સમાજને હેરાન કરી તેનું સર્વસ્વ હુંદી જાય, એ સ્વાભાવિક છે. હું અહીંઆં જંગલી-અસભ્ય સમાજોના વિષયમાં બોલતો નથી, સુધરેલા ગણ્યતા

પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં પણ એ પ્રમાણે બનતું આપણે જોઈએ છીએ. આજે ક્રાન્સ જર્મની ઉપર હુમલો કરે છે તો કાલે જર્મની ક્રાન્સને જમીન દોસ્ત કરવા આગળ વધે છે. આજે તુર્કી ગ્રીસ ઉપર ચડાઈ લઈ ગય છે તો કાલે રશીઆ તુર્કીને મળી જવાની હીલચાલ કરે છે. એવીજ રીતે આજે પોલાન્ડનો વારો તો કાલે બલ્ગેરીઆનો વારો, એ પ્રમાણે યૂરોપની સંબંધજાતિઓ પણ કૂતરાની માફક પરસ્પર ડાકીઆ કરી રહી છે. શેરીનો કૂતરો જે મળે તે મોંમાં નાખીને નાસી ગય છે તેજ પ્રમાણે સંબંધ જાતિ અથવા અસંબંધજાતિ પણ ખીજી જાતિ પાસેથી પગલી લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. મતલબ કે દુર્બળ સમાજને પગતળે કચડી નાખવા બળવાન સમાજ હમેશાં તૈયારજ હોય છે. એટલાજ માટે કહેવું પડે છે કે દેશ-રક્ષા સિવાય આત્મરક્ષા કોઈ કોણે થઈ શકે નહિ. આત્મરક્ષા અને સ્વજનરક્ષા એ જો ધર્મ હોય તો દેશરક્ષા એ પણ ધર્મ છે, એટલુંજ નહિ પણ સૌથી અગત્યનો અને સૌથી વધારે મહત્વનો ધર્મ છે. કારણ કે જો દેશરક્ષા થઈ શકે તોજ સ્વ-પુરતું બરાબર રક્ષણ બની શકે, અને તોજ ધર્મો-નતિનો માર્ગ નિષ્કંટક બની શકે. પુનરકિતના લયથી એ વિષે વધારે બોલતો નથી.

કેટલીક સામાજિક અવસ્થાઓ ધર્મને માટે ઉપયોગી છે તો કેટલીક નિરૂપયોગી હોય છે. કેટલીક અવસ્થાઓ આપણી સમસ્ત વૃત્તિઓના અનુદીક્ષનને માટે અનુકૂળ હોય છે તો કોઈ કોઈ સામાજિક અવસ્થા પ્રતિકૂળ પણ હોય છે. અનેક સમયે એવી પ્રતિકૂળતાઓ રાજ અથવા રાજપુરુષનેજ આભારી હોય છે. યૂરોપમાં એક સમયે ગ્રેટેસ્ટ મતવાળાઓને કૂરતાથી જીવતા બાળા દેવામાં આવતા હતા. ઐર-ગળેબના વખતમાં હિંદુઓ ઉપર જે જુલમો થતા તે પણ તેના ઉદાહરણરૂપે ઉમેરી શકાય. ધર્મને માટે જે સામાજિક અવસ્થા અનુકૂળતાવાળી હોય તેને સ્વાધીનતા કહેવામાં આવે છે. “સ્વાધીનતા” એ દેહી વસ્તુ નથી. વિલાયતમાંથીજ એ ચીજ આપણા દેશમાં આવવા પામી છે. મૂળ શબ્દ “લીબર્ટી” નો એ અનુવાદ માત્ર છે. એ સ્વાધીનતાનો અર્થ એવો નથી કે રાજ પોતે સ્વદેશીજ હોવો જોઈએ. સ્વદેશી રાજ પણ અનેક સમયે સ્વાધીનતાનો યત્ન હોય છે, અને વિદેશી રાજ અનેક પ્રસંગે સ્વાધીનતાનો મિત્ર હોય છે. એને માટે હું ‘ધાર્’ છું કે, ઉદાહરણ આપવાની જરૂર નથી.

ધર્મોત્તરિતે માટે સ્વાધીનતા અત્યંત જરૂરની વસ્તુ છે. એટલાજ માટે પ્રત્યેક ધનુષ્યે આત્મરક્ષા-સ્વજનરક્ષા તથા સ્વદેશરક્ષાને માટે પોતાની સમસ્ત ચારિત્રિક વૃત્તિઓનું સંપૂર્ણ અનુદીક્ષન કરવું જોઈએ.

શિષ્ય:—ત્યારે એમજ કહી દો ને કે દરેકે યોદ્ધા બનવું જોઈએ !

ગુરુ:—નહિ, સપળાઓએ યુદ્ધનો ધધા કરવો એવો મારો આશય નથી. હ, એટલું છે કે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે યુદ્ધમાં કામ આપી શકાય તેટલા માટે આનંદમયધીન

બળવાન બનવું જોઈએ. નાનાં રાજ્યોએ પણ પોતાના રાજ્યમાં યુવાન-પુરુષોને યુદ્ધનું શિક્ષણ મળે એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. જે તેઓ તેમ ન કરે તો બીજાં મોટું રાજ્ય અનાયાસે નાનાં રાજ્યોને ચમદી નાખ્યા વિના રહે નહિ. ગ્રામીન ગ્રીક પ્રજાના પ્રાયઃ સધળાં મનુષ્યો યુદ્ધને માટે સર્વદા તૈયાર રહેતા. મહાન રાજ્યોમાં અથવા મહાન સમાજોમાં યુદ્ધનો ધર્મ અચૂક માણસો કરતા આવ્યા છે. ગ્રામીન ભારતવર્ષમાં પ્રજાની વતી ક્ષત્રિયો યુદ્ધ કરતા, અને મધ્યકાલીન ભારતવર્ષમાં પણ રાજપુતો દેશના પ્રતિનિધિરૂપે લડતા એ વાત સર્વ કોઈના જાણવામાં છે; પરંતુ એ રિવાજનું પરિણામ એવું આવતું કે જે પ્રજાનો એ એક જ ભાગ યાત્રુની સાથે લડતાં પરાભવ પામતો, તો સમસ્ત દેશને યાત્રુના પંજમાં સપડાવું પડતું. ભારતવર્ષના રાજપૂતો જેવા પરાજિત થયા કે તુરંતજ મુસલમાનોએ ભારતવર્ષને કબજામાં લીધો. હવે રાજપુત સિવાયની ભારતવર્ષની અન્ય અન્ય પ્રજાઓ પણ જે યુદ્ધને માટે તૈયાર હોત તો ભારતવર્ષની એવી દુર્દશા કોઈ કાળે યવા પામત નહિ. ઇ. સ. ના અઢારમાં સૈફના અંતભાગમાં ક્રાન્સના સમગ્ર યુવકોએ નેપોલિયન ઓનાપાર્ટની આગેવાની નીચે અસ્ત્ર ધારણ કરીને એકસ પીથી યુરોપને ધૂળવ્યું હતું.

શિષ્ય:—શરીરને કેવી રીતે કેળવ્યું હોય તો આપે કહ્યો તે ધર્મ બરાબર પાળી શકે ?

ગુરુ:—કેવળ બળનીજ જરૂર નથી. જંગલી માણસો સાથે લડવામાં શારીરિક બળ હિપયોગી થાય તેટલુંજ. બાકી આ વીસમી સદીમાં તો શારીરિક બળ કરતાં શારીરિક ક્વાયતજ બહુ જરૂરની છે. અત્યારના સમયમાં સૌં પ્રથમ શારીરિક બળની અને અરિથ તથા માંસપેશીની પરિપુષ્ટિને માટે વ્યાયામ જોઈએ. આ દેશમાં પહેલાં દંડ-કુસ્તી તથા મમદળ વિગેરે અનેક પ્રકારની કસરતો પ્રચલિત હતી; પરંતુ અગ્રેજ મુધારાંએ એ સર્વ આપણાં હાથમાંથી લઈ લીધું છે. આપણે આપણી પૂર્વની કસરતો અને રમતોને સામાટે તિલાંજલિ આપી દેવી તેનું એક કથેષ્ટ કારણ મારા જાણવામાં નથી. આપણી અનુકરણપ્રિયતા અથવા તો જીલ્લિસનુંજ એ એક ઉદાહરણ છે.

બીજું—અભ્યાસક્રમે પ્રધાનપદ આપવું જોઈએ. આપણાંમાંના પ્રત્યેક અસ્ત્ર-શસ્ત્રના પ્રયોગોમાં પકવ બનવું જોઈએ.

શિષ્ય:—પરંતુ અત્યારનો કાયદો અસ્ત્ર ધારણ કરવાની આપણને મનાઈ કરે છે, તેનું કેમ કરવું ?

ગુરુ:—એ તો કાયદા બાધનારાઓની બૂલ છે. કાયદાની એ બૂલ વખત જતાં મુધરી શકશે.

ત્રીજું—અસ્ત્રશિક્ષા હિપરાંત કેટલીક શારીરિક ક્વાયતો પણ શીખવી જોઈએ, કારણ કે શારીરિક ધર્મનું સંપૂર્ણ પાલન કરવા માટે કેટલીક ક્વાયતો બહુ જરૂરની છે. દાખલાતરીકે અશ્વારોહણ, યુરોપમાં જે મનુષ્ય અશ્વારોહણ કરી શકે

નથી, અને અભિવિદ્યા પ્રાપ્ત કરતો નથી તે મનુષ્ય ત્યાં બહુ ઉપહાસપાત્ર લેખાય છે. વિદ્યાવતની સ્ત્રીઓ પણ અશ્વારોહણ તથા અભિધારણ કરવાને શક્તિવાન હોય છે. આપણે હાથે કરીને કેવી દુર્દશાએ પહોંચ્યા છીએ ?

જેવી રીતે અશ્વારોહણ શારીરિક ધર્મનું એક પ્રકારનું અનુશીલન છે, તેવીજ રીતે પગે ચાલીને દૂર દૂરવા જવું, તથા તરતાં શીખવું એ પણ એક અનુશીલન છે. જે મનુષ્ય પગે ચાલીને અમુક મજલ કાપી શકે નહિ, તેમજ નદી-નાળું તરી શકે નહિ તે યથાર્થ ચોક્કો બની શકે નહિ. મેં કહ્યું તે શિક્ષણ કેવળ યોદ્ધાઓનેજ માટે જરૂરનું છે એમ માની લઈશ નહિ. જે મનુષ્યને તરતાં ન આવડે તે મનુષ્ય પાણીમાં પોતાનું કે બીજાનું કદાપિ રક્ષણ કરી શકે નહિ. યુદ્ધના પ્રસંગે લડવૈયાઓને આત્મરક્ષા અથવા પરરક્ષા કરવી પડે એટલાજ માટે તરતાં શીખવું જોઈએ એવો સિદ્ધાંત કરીને ખેતી રહીશ નહિ. સામા પક્ષ ઉપર હલ્લો લઈ જવાને તેમજ ઇન્ટુના પગ્ગમથી બચવાને માટે પણ આપણે અનેક પ્રસંગે પાણીમાં તરતા તરતા જવું પડે છે. પગે ચાલીને પણ ઠાસોના ઠાસો સુધી દોડવું પડે છે, માટે મનુષ્યમાત્રે આ સર્વ ક્વાયતો શીખવી જોઈએ.

શિષ્ય:—મતલબ કે શરીર પુષ્ટ અને બળશાળી બને તેટલાથીજ શારીરિકશક્તિનું અનુશીલન સંપૂર્ણ થયું ન ગણાય, પરંતુ તેની સાથે કસરત—ક્વાયત વિગેરે—

ગુરુ:—કસરત કિંવા વ્યાયામમાં મલ્લયુદ્ધનો પણ સમાવેશ કરી દેવો જોઈએ. કસરત કે તે બહુ બળદાયક છે. તેમજ આત્મરક્ષા તથા પરોપકારને માટે પણ તેની ફાળી જરૂર પડે છે.

શિષ્ય:—સમજ્યો. ટુંકમાં શરીરની પુષ્ટતા, વ્યાયામ, મલ્લયુદ્ધ, અભિધારણ, અશ્વારોહણ, સંતરણ તથા પગે ચાલતાં દૂર સુધી જવાની પણ ટેવ પાડવી જોઈએ—

ગુરુ:—એટલુંજ નહિ. સહનશક્તિ પણ જોઈએ. ટાઢ-તડેડા તથા ક્રુધા-નિપા સહન કરતાં શીખવું જોઈએ. ગમે તેટલો પરિશ્રમ થયો હોય તોપણ ચિત્તમાં ખેદ કે વ્હાનિ ન યાય તે માટે અભ્યાસ પાડવો જોઈએ. તે સિવાય એક લડવૈયાને માટે બીજા પણ કેટલાક અભ્યાસો કરવા જોઈએ. દાખલા તરીકે જરૂરના પ્રશ્નને માટી ખોદતાં આવડતું જોઈએ, ઘર બાંધતાં શીખવું જોઈએ, વજન ઉંચકી જવાની ટેવ પાડવી જોઈએ, વિગેરે અનેક સમયે યોદ્ધાઓને દશ-બાર દિવસ ચાલે તેટલો અન્નનો જથ્થો પીઠ ઉપર ઉંચકીને લઈ જવો પડે છે. ટુંકમાં એક કારીગર પોતાનાં ઉપયોગી અસ્ત્રો પોતાની પાસે રાખી તેને બરાબર ધારવાળા બનાવીને સાથે લઈ જાય છે તેવીજ રીતે આપણે; આપણું દેહરૂપી શસ્ત્ર તીક્ષ્ણ ધારવાળા શસ્ત્રની માફક હથેલાં તૈયાર રાખવું જોઈએ. કારીગર જેમ પોતાનાં સગલી રાખેલાં અસ્ત્રોથી સર્વ દ્રવ્યોને તોડી-ફોડી તથા સાધી શકે છે, તેવીજ રીતે આ દેહ પણ

મર્વ કર્મો કરી શકે તેવો સક્ષમ બનાવવો જોઈએ.

શિષ્ય:—પણ એ કેમ બની શકે તેનો ઉપાય તો આપે કાંઈ બતાવ્યો નહિ.

ગુરુ:—તેના ઉપાયો (૧) વ્યાયામ, (૨) શિક્ષણ, (૩) આહાર, (૪) ઇન્દ્રિય-સંયમ. એ ચાર ઉપાયો શારીરિક અનુશીલનને માટે પૂરતા છે.

શિષ્ય:—તેમાં આપે વ્યાયામ તથા શિક્ષણ સખધે જે કાંઈ કહ્યું તે મેં જ્ઞાન-પૂર્વક સાંભળ્યું છે, પરંતુ આહાર સખધે કાંઈ ખુલાસો થયો નથી. શરૂઆતમાંજ વાયસ્પતિ મહાશયના જ્ઞાનપાનસખધે જે પ્રશ્ન ઉઠ્યો હતો તે હવે મને યાદ આવે છે. વાયસ્પતિ મહાશય કેવળ ભાત-દાળ ઉપરજ છાંદગીનો નિર્વાહ કરતા. યુ માત્ર એટલું ખાધને ખેસી રહેવું તે ધર્માનુકૂળ છે ? તેનાથી વિશેષ પ્રકારનાં દ્રવ્યો આહારમાં લેવાં એ શું અધર્મ છે ? હું ન જૂલતો દોઢિ તો આપતો કહેવાનો આશય તે વખતે કાંઈક એવાજ પ્રકારનો હતો.

ગુરુ:—મેં કહ્યું હતું કે શરીરની રક્ષા તથા પુષ્ટિને માટે જો એટલેજ ખોરાક યથેષ્ટ હોય તો તેથી અધિક આહારની લાલસા રાખવી એ અધર્મ છે, શરીરની રક્ષા તથા પોષણને માટે કેવા પ્રકારના આહારની જરૂર છે એ વિષય તો વૈજ્ઞાનિક પડિતોના હાથમાંજ રહેવા દેવો જોઈએ. ધર્મના ઉપદેશકોનું તે કામ નથી. હું માનું છું કે વૈજ્ઞાનિક પડિતા દાળ-ખાતને શરીરરક્ષા તથા પુષ્ટિને માટે યથેષ્ટ લેખશે નહિ; પરંતુ તેની સાથે વાયસ્પતિ મહાશયના સયોજોને વિચારણામાં લખએ તો તેમના જેવા શરીરરક્ષક વિનાના માણસો માટે એવા સાદા ખોરાક યથેષ્ટ પણ લેખાવા જોઈએ. આપણે તે ચર્ચામાં માથું મારવાની અત્યારે કશી જરૂર નથી. વૈજ્ઞાનિકોનું કામ વૈજ્ઞાનિકો કરે એજ ઇચ્છવાયોગ્ય છે. આહારસખધેનો એક મહત્ત્વનો ઉપદેશ, કે જે સ્વયં શ્રીકૃષ્ણના મુખમાંથી નીકળ્યો છે, તે ગીતામાંથી હું તને સંભળાવું છું, એટલાથીજ સતોષ માની લેજે.—

આયુઃસત્ત્વવલારોગ્ય સુખપ્રીતિવિવર્દના ।

રસ્યાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરા હૃદ્યા આહારાઃ સાત્ત્વિકાપ્રિયા ॥

અર્થાત્—જે આહાર આયુષ્યમાં, ઉત્સાહમાં, ખળમાં, સ્વાસ્થ્યમાં, સુખમાં અને ચિત્તના આનંદમાં શક્તિ કરે, રચિને પ્રદીપ્ત કરે, જે આહાર રસપુરૂષ હોય, સ્નિગ્ધ હોય, અને જેનો સાત્ત્વિક અથવા શરીરમાં પાચન યાય તેવો અર્થાત્ “ન્યુટ્રીશીઅસ” હોય, એટલુંજ નહિ પણ જેના દર્શનમાત્રથી ખાવાની ઇચ્છા યાય તેજ આહાર સાત્ત્વિકોને પ્રિય થઈ પડે છે.

શિષ્ય:—પણ એમાં મધ-માંસ આહારાર્થે લેવા જોઈએ કે નહિ તે તો કાંઈ આચ્યુજ નહિ.

ગુરુ:—તે કામ વૈજ્ઞાનિકોનું છે. શારીરતત્ત્વવેત્તાઓને અથવા તો વૈદ્યોને પૂછી.

નથી, અને અન્નવિદ્યા પ્રાપ્ત કરતો નથી તે મનુષ્ય ત્યાં બહુ ઉપહાસપાત્ર લેખાય છે. વિદ્યાયતની સ્ત્રીઓ પણ અશ્વારોહણ તથા અન્નધારણ કરવાને શક્તિવાન હોય છે. આપણે હાથે કરીને કેવી દુર્દશાએ પહોંચ્યા છીએ ?

જેવી રીતે અશ્વારોહણ શારીરિક ધર્મનું એક પ્રકારનું અનુશીલન છે, તેવીજ રીતે પગે ચાલીને દૂર ફરવા જવું, તથા તરતાં શીખવું એ પણ એક અનુશીલન છે. જે મનુષ્ય પગે ચાલીને અસુક મજલ કાપી શકે નહિ, તેમજ નદી-નાણું તરી શકે નહિ તે યથાર્થ યોદ્ધો બની શકે નહિ. મેં કહ્યું તે શિક્ષણ કેવળ યોદ્ધાઓનેજ માટે જરૂરનું છે એમ માની લઈશ નહિ. જે મનુષ્યને તરતા ન આવડે તે મનુષ્ય પાણીમાં પોતાનું કે બીજાનું કદાપિ રક્ષણ કરી શકે નહિ. યુદ્ધના પ્રસંગે લડવાનાં આત્મરક્ષા અથવા પરરક્ષા કરવી પડે એટલાજ માટે તરતા શીખવું જોઈએ એવો મિલકાત કરીને બેસી ગઈશ નહિ. સામા પક્ષ ઉપર હુલ્લો લઈ જવાને તેમજ અનુભવ પળમાંથી બચવાને માટે પણ આપણે અનેક પ્રસંગે પાણીમાં તરતા તરતા જવું પડે છે. પગે ચાલીને પણ કાસોના કાસો સુધી દોડવું પડે છે, માટે મનુષ્યમાને આ સર્વ ક્ષાયતો શીખવી જોઈએ.

નિબંધ:—મતલબ કે શરીર પુષ્ટ અને બળશાળી બને તેટલાથીજ શારીરિક ધર્મનું અનુશીલન સંપૂર્ણ થયું ન ગણાય, પરંતુ તેની સાથે કસરત—ક્ષાયત વિગેરે—

ગુરુ:—કસરત કિવા બ્યાયામમાં મલ્લયુદ્ધનો પણ સમાવેશ કરી દેવો જોઈએ. ધારણ કે તે બહુ બળદાયક છે. તેમજ આત્મરક્ષા તથા પરોપકારને માટે પણ તેની ઘણી જરૂર પડે છે.

નિબંધ:—મમજ્યો. દુકામાં શરીરની પુષ્ટતા, બ્યાયામ, મલ્લયુદ્ધ, અન્નવિદ્યા, અશ્વારોહણ, સતરણ તથા પગે ચાલતાં દૂર સુધી જવાની પણ દેવ પાડવી જોઈએ—

ગુરુ:—એટલુંજ નહિ સહનશક્તિ પણ જોઈએ. ટાઢ-તડકા તથા હુલ્લ-નૂત સહન કરતાં શીખવું જોઈએ. ગમે તેટલો પરિશ્રમ થયો હોય તોપણ મિતમ્મ ખેદ કે ગ્લાનિ ન થાય તે માટે અબ્યાસ પાડવો જોઈએ. તે સિવાય એક લડવાને માટે બીજા પણ ફેટલાક અબ્યાસો કરવા જોઈએ. દાખલા તરીકે જરૂરના પ્રસંગે માઠી ખોદતાં આવડવું જોઈએ, ધર બાધતાં શીખવું જોઈએ, વજન ઉચકી જવાની દેવ પાડવી જોઈએ, રોગે અનેક સમયે યોદ્ધાઓને દશ-માર દિવસ ચાને તેટલો અન્નનો જથ્થો પીક ઉપર ઉચકાને લઈ જવો પડે છે. દુકામાં એક ધારીનર પેટના ઉપયોગી અન્નો પોતાની પાસે રાખી તેને બરાબર ધારવાળાં બતાવીને સાથે લઈ જાય છે તેવીજ રીતે આપણે આપણું કેલેક્ટી શસ્ત્ર તીક્ષ્ણ ધારવાળા શત્રુની માફક હાથે તૈયાર રાખવું જોઈએ. ધારીમર જેમ પોતાનાં સગવડી રાખેલાં અન્નોથી સર્વ દ્રવ્યોને તોડી-ફોડી તથા સાંધી શકે છે, તેવીજ રીતે આ દેવ પણ

મર્વ કર્મો કરી શકે તેવો સક્ષમ બનાવવો જોઈએ.

શિષ્ય.—પણ એ કેમ બની શકે તેનો ઉપાય તો આપે કાંઈ બતાવ્યો નહિ.

ગુરુ.—તેના ઉપાયો (૧) વ્યાયામ, (૨) શિક્ષણ, (૩) આહાર, (૪) ઇન્દ્રિય-સયમ. એ ચાર ઉપાયો શારીરિક અનુશીલનને માટે પૂરતા છે.

શિષ્ય.—તેમાં આપે વ્યાયામ તથા શિક્ષણ સખધે જે કાંઈ કંચુ તે મેં જ્ઞાન-પૂર્વક સાંભળ્યું છે, પરંતુ આહાર સખધે કાંઈ ખુલાસો થયો નથી. શરૂઆતમાંજ વાયસ્પતિ મહાશયના ખાનપાનસખધે જે પ્રશ્ન કહ્યો હતો તે હવે મને યાદ આવે છે. વાયસ્પતિ મહાશય કેવળ ભાત-દાળ ઉપરજ જીંદગીનો નિર્વાહ કરતા થુ માત્ર એટલું ખાઈને બેસી રહેવું તે ધર્માનુકૂળ છે ? તેનાથી વિશેષ પ્રકારનાં દ્રવ્યો આહારમાં લેવા એ શું અધર્મ છે ? હું ન જૂલતો હોઉં તો આપનો કહેવાનો આશય તે વખતે કાંઈક એવાજ પ્રકારનો હતો.

ગુરુ.—મેં કહ્યું હતું કે શરીરની રક્ષા તથા પુષ્ટિને માટે જો એટલેજ ખોરાક યથેષ્ટ હોય તો તેથી અધિક આહારની લાલસા રાખવી એ અધર્મ છે શરીરની રક્ષા તથા પોષણને માટે કેવા પ્રકારના આહારની જરૂર છે એ વિષય તો વૈદ્યાનિક પડિતોના હાથમાંજ રહેવા દેવો જોઈએ. ધર્મના ઉપદેશકોનું તે કામ નથી. હું માનું છું કે વૈદ્યાનિક પડિતો દાળ-ભાતને શરીરરક્ષા તથા પુષ્ટિને માટે યથેષ્ટ લેખશે નહિ, પરંતુ તેની સાથે વાયસ્પતિ મહાશયના સયોગેને વિચારણામાં લઇએ તો તેમના જેવા શરીરશક્તિમંત્રિના માણસો માટે એવા સાદા ખોરાક યથેષ્ટ પણ લેખાવા જોઈએ. આપણે તે ચર્ચામાં માથું મારવાની અંત્યારે કશી જરૂર નથી. વૈદ્યાનિકોનું કામ વૈદ્યાનિકો કરે એજ ઇચ્છિયારોગ્ય છે. આહારસખધેનો એક મહત્ત્વનો ઉપદેશ, કે જે સ્વયં થીકૃષ્ણના મુખમાંથી નીકળ્યો છે, તે ગીતામાંથી હું તને સંભળાવું છું, એટલાથીજ સંતોષ માની લેજો—

આયુઃસત્ત્વચલારોગ્ય સુખપ્રીતિવિવર્દના. ।

રસ્યાઃ સ્નિગ્ધા સ્થિરા હ્રદ્યા આહારાઃ સાત્ત્વિકાપ્રિયાઃ ॥

અર્થાત્—જે આહાર આયુષ્યમાં, ઉત્સાહમાં, જળમાં, સ્વાસ્થ્યમાં, સુખમાં અને ચિત્તના આનંદમાં વૃદ્ધિ કરે, રચિને પ્રદીપ્ત કરે, જે આહાર રસમુક્ત હોય, સ્નિગ્ધ હોય, અને જેનો તાત્ત્વિક અંશ શરીરમાં પાચન થાય તેવો અર્થાત્ “ન્યુટ્રીટીઅસ” હોય, એટલુંજ નહિ પણ જેના દર્શનમાત્રથી ખાવાની ઇચ્છા થાય તેજ આહાર સાત્ત્વિકોને પ્રિય થઇ પડે છે.

શિષ્ય.—પણ એમાં મધ-માંસ આહારાર્થે લેવા જોઈએ કે નહિ તે તો કાંઈ આવ્યુંજ નહિ.

ગુરુ.—તે કામ વૈદ્યાનિકોનું છે. શારીરતત્ત્વવેત્તાએને અથવા તો રેશોને પૂછી

જો કે મઘ-માસ વિગેરે આયુષ્ય, સત્ત્વ, બળ, આરોગ્ય, સુખ, તથા પ્રીતિવૃત્તિમાં વધ કરે છે કે નહિ? મઘ-માસમાં શા શા ગુણો તથા અવગુણો રહેલા છે તેનો ખુલાસો તેમની પાસેથી મેળવી લે.

શિષ્ય.—હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ તો તેનો નિષેધ કર્યો છે.

ગુરુ.—મારા વિચાર પ્રમાણે હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ મઘ-માસનો નિષેધ કરવામાં ખોટું કર્યું નથી. “અનુશીલન” તત્ત્વ એજ તેમના ધર્મોપદેશનું મૂળ હવું; કારણ કે મઘ-માસ અનિષ્ટકારી, અનુશીલનને હાનિકર તથા જોતે તમે ધર્મ કહો છો તેને વિનષ્ટકર હોવાથી એનો નિષેધ કરવામાં તેઓએ વાજબીજ કર્યું છે.

શિષ્ય.—કાંઈ પણ અવરથામાં શું મઘનો વ્યવહાર નજ કરવો?

ગુરુ.—જે પીડિત વ્યક્તિની પીડા મઘ મિવાય ખીજ કથાથી શાંત ન થાય એમ હાય, તેને માટેજ તેનો ઉપયોગ કરી શકાય. તથાપિ એક અવરથા એવી પણ છે કે જે સમયે ચિકિત્સકો કે વૈજ્ઞાનિકોની આસાની રાહ ન જોતાં પરિમિત મઘપાન કર્તવ્ય છે.

શિષ્ય.—એવી કયા અવરથા છે?

ગુરુ.—યુદ્ધ સમયની અવરથા એજ મારો કહેવાનો આશય છે. યુદ્ધકાળે મઘપાન ધર્માનુકૂળ લેખાય છે તેનું કારણ માત્ર એટલુંજ છે કે જે જે વૃત્તિઓના બળથી યુદ્ધક્ષેત્રમાં વિજય મળી શકે તે તે વૃત્તિ પરિમિત મઘપાનથી વિશેષ બળ વાન બને છે. આ સિદ્ધાંતને હિંદુશાસ્ત્ર પણ યોગ્ય માન આપે છે. મહાભારતમાં લખ્યું છે કે જ્યારેય વધના દિવસે એકલો અર્જુન શત્રુની સેનાને બેઠીને શત્રુઓની મધ્યમાં જઈને ઉભો રહ્યો હતો. યુધિષ્ઠિરને આખા દિવસમાં અર્જુનસંબંધી કંઈ સમાચાર મળ્યા નહિ તેથી તેઓ વ્યાકુળ થિતે બેસી રહ્યા હતા. તે સમયે પદ્મ સેનામાં સાત્યકિ સિવાય ખીજે એકકે એવો વીર યોદ્ધો નહોતો કે જે શત્રુઓની મધ્યમાં જઈ અર્જુનના સાચા સમાચાર લઈ આવે. યુધિષ્ઠિરે સાત્યકિને આ કૃતિ દર્શ કરવાની રમ્મ આપી. તેના ઉત્તરમાં સાત્યકિએ ઉત્તમ પ્રકારના મઘની પ્રથમ કરી. યુધિષ્ઠિરે પોતે તેને ઉત્તમ પ્રકારનો મઘ આણી આપ્યો. માર્કેડેય પુરાણમાં પણ જણાવ્યું છે કે સ્વયં શલિકાને અસુરોનો વધ કરતાં પહેલાં મુરપાન કરવું પડ્યું હતું. ૧૮૫૭ નો મહાન બળવો થયો તે વખતે ચિનહોરના યુદ્ધમાં અંગ્રેજ સેના હિંદુ તથા મુસલમાનોની સેનાએ પરાજિત કરી હતી. સ્વયં સર હેનરી લોરેન્સે યુદ્ધમાં અંગ્રેજ સેનાનો નાશક હતો, છતાં તેમને હાર ખાવી પડી હતી. અંગ્રેજ ઇતિહાસલેખક સર જોન રે તેના કારણે આપતાં એક કારણ એવું પણ જણાવ્યું છે કે તે દિવસે અંગ્રેજ સેનાને જરૂરજોગ મઘ મળી શક્યો નહોતો. એ કારણ છેક અસંભવિત નથી.

તે ગમે તેમ હો. મઘસેવનના સજ્જમાં મારા મત ટુંકમાં આ પ્રમાણે છે:—
(૧) યુદ્ધકાળે પરિમિત મઘસેવન થઈ શકે, (૨) સુયોગ્ય ચિકિત્સકની આજ્ઞાનુસાર રોગાદિમાં તેનો ઉપયોગ કરી શકાય, (૩) તે સિવાય મઘપાન કરવું અનુચિત છે.

શિષ્ય:—માંમાહારસંબંધે આપનો શું મત છે ?

ગુરુ:—મત્સ્ય-માંસ શરીરને ઉપકારી છે કે અપકારી છે તેનો નિર્ણય કરવો તે વૈજ્ઞાનિકાનું કામ છે. x ધર્મવેત્તા તો માત્ર એટલું જ કહી શકે કે મત્સ્ય-માંસનો આહાર કરવાથી મનુષ્યની પ્રીતિવૃત્તિના અનુશીલનને ધંકો પહોંચે છે, તેથી તે નિષિદ્ધ છે. જૂતમાત્રમાં પ્રીતિ રાખવી એ હિંદુધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. અમારો અનુશીલનવાદ પણ તે સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરે છે, પણ આમ કહેવા ઉપરથી અનુશીલનવાદ હિંદુધર્મથી કોઈ જુદો જ મતવાદ છે, એમ માની લઈ શક નહિ. અનુશીલનવાદ પણ હિંદુધર્મનો જ એક વિષય છે.

શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલનસંબંધે વિવેચન કરતાં (૧) વ્યાયામ (૨) શિક્ષણ તથા (૩) આહારના વિષયમાં મેં મારા વિચારો જણાવ્યા હવે (૪) ઇન્દ્રિયસંયમના સજ્જમાં મારે બે બોલ કહેવા જોઈએ. શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલનને માટે ઇન્દ્રિય-સંયમની અત્યંત જરૂર છે, એ વાત તને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવાની અગત્ય હતું જોતો નથી. ઇન્દ્રિયસંયમના અભાવે શરીર યોગ્ય પ્રમાણમાં પરિપુટ થઈ શકતું નથી, વ્યાયામ કરવા જેટલી ધરજ રહેતી નથી, શિક્ષણની સાર્થકતા થઈ શકતી નથી, એટલું જ નહિ પણ જે આહાર હોજરીમાં જાય તે આહાર પણ સપૂર્ણ રીતે પચી શકતો નથી, અને તેને લીધે શરીરમાં જેવું જોઈએ તેવું બળ આવતું નથી. તે સિવાય ઇન્દ્રિયોને સંયમમાં રાખવી એજ ઇન્દ્રિયોનું યોગ્ય અનુશીલન છે, એ વાત કું ન જૂલતો હોજી તો તને આમળ સમજાવી ગયો પણ છું. આટલે દૂર આવ્યા પછી મારે તને યાદ આપવું જોઈએ કે ઇન્દ્રિયસંયમ એ માનસિક વૃત્તિના અનુશીલનને સંપૂર્ણ આધીન છે; કારણ કે જો માનસિક વૃત્તિ નિર્જળ હોય તો શરીર ઉપર જેવો જોઈએ તેવો અંકુશ રહી શકે નહિ. સારાંશરૂપે મારે કહેવું જોઈએ કે હું આગળ જણાવી ગયો તેમ માનસિક વૃત્તિનું ઉચિત અનુશીલન, શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલનના ઉપર આધાર રાખે છે; તેવી જ રીતે હવે તું જોઈ શકશે કે શારીરિક વૃત્તિનું ઉચિત અનુશીલન પણ માનસિકવૃત્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. આ પ્રમાણે શરીર તથા મન એકબીજા સાથે બહુ જ યાદ સમઘથી જોડાયેલા છે. એકના અનુશીલન સિવાય અન્યનું અનુશીલન કોઈ કાળે સંભવે નહિ. જે કર્મોપદેશકો કે તજ, માત્ર માનસિક વૃત્તિના અનુશીલન ઉપર જ બાર મૂકીને બેસી રહે છે, તેઓને

x આ મૂળ પુસ્તક ધણી વર્ષો પૂર્વે લખાયતું હોઈને તે પછી ધણીખરા વૈજ્ઞાનિકાએ માંસાહાર નુકસાનકારક હોવાનું જાહેર કરેલું છે.

સંપાદક

ઉપદેશ અમંપૂર્ણ છે. જ્ઞાનજ્ઞ પ્રાપ્ત કરીને બેસી રહેવું એવો ઉપદેશ અસંપૂર્ણ હોવાના કારણે ધર્મવિરુદ્ધ છે. કાલેજના શિક્ષણ માત્રથી વિદ્યાર્થીઓ જેમ યથાર્થ મનુષ્ય બની શકતા નથી, તેમ થોડાં ધણાં પુસ્તકો કંઠસ્થ કરવાથી પણ વિદ્યાર્થીઓ યોગ્ય પડિત બની શકતા નથી. આ બંને માર્ગો અપૂર્ણ અને તેથી અનિષ્ટકારી છે.

અધ્યાય ૧ મો-જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિ

શિષ્ય:--શારીરિક વૃત્તિઓના સર્વધર્મા તો આપનો ઉપદેશ સાંભળ્યો. હવે જ્ઞાનાર્જની (જ્ઞાન મેળવનારી) વૃત્તિઓના અનુશીલનસંબંધે કાંઈક કહો તો સાંભળવાની ઈચ્છા છે. મારા સમજવા પ્રમાણે બીજા પ્રકારની વૃત્તિઓના અનુશીલનથી જે સુખ મળી શકે તે સુખ આ વૃત્તિના અનુશીલનથી પણ પ્રાપ્ત થવું જોઈએ, અને જ્યાં સુખ ત્યાં ધર્મ પણ હોયજ. એટલા માટે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓનું અનુશીલન અથવા તો જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ પણ કતવ્ય છે.

ગુરુ:--અલગત તે આવશ્યક કર્તવ્ય છે, કારણ કે જ્ઞાન વિના અન્ય વૃત્તિઓનું યથાર્થ અનુશીલન થઈ શકે નહિ, એ વાત શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલન સમયે કે તને બરાબર સમજાવી ચૂક્યો છું. તે સિવાય બીજી એક બાબતને માટે પણ જ્ઞાનની જરૂર છે, અને તે બાબત ઘણી મહત્ત્વની છે અને તે એ કે જ્ઞાન સિવાય કશરને ઓળખી શકાય નહિ, તેમજ વિધિપૂર્વક ઇશ્વરની ઉપાસના પણ થઈ શકે નહિ.

શિષ્ય:--જ્ઞાન હોય તોજ ઇશ્વરોપાસના થઈ શકે, એમ જે આપ કહેવા માનતા હો તો પછી મૂર્ખ મનુષ્યો ઇશ્વરની ઉપાસના કેવી રીતે કરી શકે? ઇશ્વર શું કેવળ પડિત પુરુષોને માટેજ છે?

ગુરુ:--મૂર્ખ મનુષ્યો માટે ઇશ્વરોપાસના નથી. મૂર્ખને માટે તો ધર્મ જેવી કાંઈ વસ્તુજ નથી એમ કહું તોપણ ખોટું નથી. જગતમાં જ્ઞાનપૂર્વક જેટલાં પાપે ચાય છે તેમાનાં ઘણાંખરાં પાપો પ્રાયઃ મૂર્ખ મનુષ્યો દ્વારાજ ચાય છે. અને મારે એક સ્પષ્ટીકરણ કરવું જોઈએ. જેને લખતાં વાંચતાં આવડતું ન હોય તેનેજ મૂર્ખ મનુષ્ય માની લઈશ નહિ, તેમજ જેને લખતાં-વાંચતાં આવડતું હોય તેજ જ્ઞાની એમ પણ માની લેવાનું નથી. પુસ્તકો વાંચ્યા વિના પણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, પાઠશાળાઓ અને નિયાળામાં બેસ્યા વિના પણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. આપણા દેશની પ્રાચીન સ્ત્રીઓએ તેનાં ઉત્તમ દષ્ટાંતો આપેલા પૂરાં પાઠ્યાં છે. તે સન્નારીઓમાં પ્રાયઃ કાંઈને પણ લખતાં વાંચતાં આવડતું નહોતું અને તેમના જેવો ધાર્મિક વ્યક્તિઓ પૃથ્વીમાં થોડીજ થઈ હશે. તે આદર્શ નારીઓ પુસ્તકોનું વાંચન કરું નહોતું તેથી તે સર્વ મૂર્ખ હતી, એમ કહેવાનું ઠીક નથી.

સાક્ષ્ય થઈ શકે નહિ. આપણા દેશમાં પૂર્વે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના જે કેટલાક ખાસ માર્ગો હતા, તે સર્વ આજે હુમ્મપ્રાય થઈ ગયા છે. “કયા” અને દરિદ્રીર્તન એ પૂર્વકાળે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો એક સુખ્ય ઉપાય હતો. પ્રાચીન સન્નારીઓ કયાપ્રારનાં સુખથી પુરાણ તથા ઇતિહાસની વાતો સાંભળતી અને એથી કરીને પુરાણ-ઇતિહાસમાં જ્ઞાનનો જે ઉત્તમ ભંડાર છુપાયેલો છે, તે તેમની પાસે ખુલ્લો થઈ જતો. કયાઓના શ્રવણથી તેમની જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓ-બહુ સારી રીતે સ્વચ્છ તથા પરિવૃત્ત થઈ શકતી હતી. તે સિવાય હિંદુધર્મના પ્રતાપે આપણા દેશમાં વંદ્યપરંપરાએ જે જ્ઞાનપ્રવાહ સતત વહા કરતો તે પ્રવાહ ઉપર પણ સન્નારીઓનો અધિકાર રહેતો હતો. આ સર્વ કારણોને લઈને અત્યારના આપણા મુશિક્ષિત ગણાતા યુવકો કરતાં પણ અનેક વિષયો પૂર્વકાળની સન્નારીઓ બહુ સારી રીતે સમજી શકતી હતી. દાખલાતરીકે અતિથિસત્કારનું માહાત્મ્ય જ્ઞાનવિના કોઈ કાળે સમજી શકાય નહિ, તેમજ વિશ્વવ્યાપી સત્યની માથે અતિથિ-સત્કારને દેવા પ્રકારનો સંબંધ છે, તે પણ જ્ઞાનદષ્ટિ વિના જોઈ શકાય નહિ. અત્યારનો આપણો સુધરેલો વર્ગ અતિથિનું નામ સાંભળીને પણ બળી જાય છે! અત્યારના શિક્ષિત વર્ગને જે જ્ઞાન નથી તે જ્ઞાન પૂર્વની અશિક્ષિત સન્નારીઓને હતું, એજ વાત હું કહેવા માગું છું. તે સ્ત્રીઓ અતિથિ-સત્કારનું માહાત્મ્ય બહુ સારી રીતે સમજી શકતી હતી. આ પ્રકારનાં એક નહિ પણ સેંકડો ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે. એ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો પ્રાચીન કાળની નિરક્ષર સ્ત્રીઓનેજ જ્ઞાની લેખણી જોઈએ, અને અત્યારના આપણા મુશિક્ષિત વર્ગને અજ્ઞાની લેખણી જોઈએ.

શિષ્ય:—એમાં શિક્ષિત વર્ગનો શો દોષ? ઇંગ્રેજ-શિક્ષાની પદ્ધતિને એની એમાં કોઈ શું કરે?

ગુરુ:—અલગત, એ વાત ખરી છે. મેં જે અનુશીલનવાદ તને સમજાવ્યો, અર્થાત્ સમસ્ત વૃત્તિઓનું યથાભાગ્ય અનુશીલન થવું જોઈએ, એમ મેં જે હતું તે વાત અત્યારના શિક્ષણમાં ચોક્કસથી નથી, અને તેને લઈનેજ વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ દૂષિત ગણાય છે. અંગ્રેજ રાજ્યના અધિકારીઓએ સિદ્ધાંત કયો કે પાઠશાળામાં તો એક ચોક્કસ પ્રકારની વૃત્તિનુંજ અનુશીલન થવું જોઈએ, અને એ પ્રમાણે કાર્યની શરૂઆત થઈ ગઈ! મતલબ કે વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ તેમના અનુકૂળ ઉદ્દેશો અને આવશ્યકતાઓનેજ આધારી છે, અને તેથીજ તે સદોષ રહી ગઈ છે. અનુશીલની શિક્ષણપ્રણાલીમાં ત્રણ મહાન દોષો ઉઠા વિચાર કરવાથી સહેજે તરી આવે છે.

શિષ્ય:—એ દોષો કયા કયા?

ગુરુ:—પ્રથમ દોષ તો એજ છે કે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓપ્રત્યે બહુજ વધારે લક્ષ આપવામાં આવે છે, અને કાર્યકારિણી અથવા ચિત્તરંજની વૃત્તિની ખીલવણી

માટે કાઢજ પ્રયત્ન ચતો નથી, અને તેથી કરીને કેળવણીનું જોષએ તેવું હિતમ ફળ મળી શક્યુ નથી હિદી યુવને મનુષ્ય વધી બહુ વેગળા પડી ગયા છે. વજીલ, ડાક્ટર અથવા સરકારી નોકર બનવું એનેજ જીવનનું પરમ લક્ષ્ય તેઓ માની બેઠા છે બીજી તરફ યુરોપના એક ભાગની પ્રજા જ્યારે શિક્ષકપુરાણ તથા સપ્તત્રિય બનવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય છે તો બીજી તરફ બીજા ભાગની પ્રજા યુદ્ધત્રિય તથા જીલમી બનવાનો પ્રયત્ન કરી રહી હોય છે. આની દૂષિત શિક્ષણપદ્ધતિના પરિણામે યુરોપમાં ડેક્ટરવાં યુદ્ધો તથા અત્યાચારો થયા છે તથા થાય છે તે કામથી અનુયુ નથી શારીરિક વૃત્તિ, કાર્યકારિણી વૃત્તિ તથા ચિત્તરંજની વૃત્તિની ખીનવણીની સાથે યોગ્ય પ્રમાણમાં બે માનસિક વૃત્તિની પણ ખીનવણી થાય તોજ તે જગતને તથા જનસમાજને ઉપકારી અથવા મગજકારી યથ શકે બીજી વૃત્તિઓનો તિરસ્કાર કરી કેવળ માત્ર શુદ્ધિનેજ કેળવ્યા કરવી એ કામ રીતે ઈચ્છવાયોગ્ય નથી અમારા જેવા સાધારણ મનુષ્યોની ધર્માનુકૂળ માન્યતાઓ કેના પ્રકારની છે તે તું જાણે છે? હિદુઓ માત્ર રૂપવાન ચદ્ર અથવા બળવાન કાર્તિકેયનેજ પૂજનીય માનીને બેસી રહેતા નથી, માત્ર શુદ્ધિમાન વૃદ્ધસ્પતિ કિવા યાત્રી બ્રહ્માની ઉપાસનાનેજ સર્વસ્વ માનીને તેટલેથીજ અટકી જતા નથી, એટલુંજ નહિ પણ કેવળ રસજ ગર્વર્શણ અથવા સરસ્વતી દેવીનેજ આગમ્યરૂપે સ્વીકારી શાત થતા નથી, પાનતુ હિદુઓની બકિત, હિદુઓની પૂજા, હિદુઓનું સર્વસ્વ તે સર્વાંગસપન્ન-અર્થાત્ સર્વાંગીન પરિણતિયુક્ત, છ પ્રકારના ઐશ્વર્યયુક્ત વિષ્ણુ ભગવાનનાજ ચરણમાં સમર્પિત થાય છે અનુશીલન-નીતિનો મુખ્ય સિદ્ધાંત પણ એજ છે કે સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓને એવી યોગ્યતાપૂર્વક કેળવવી કે એક વૃત્તિ બીજી વૃત્તિને દાબી દબ સ્વચ્છતાકૂર્ષક આગળ વધી શકે નહિ સારાશ કે પ્રત્યેક વૃત્તિને પોતપોતાની સીમામાં રહેવા દે તેનું યોગ્ય અનુશીલન કરવું એજ વિષ્ણુની આરાધનાનું મૂળ-પ્રધાન રહસ્ય છે

શિષ્ય — એ તો શિક્ષણના એક દોષની વાત થઈ બીજો દોષ શું છે?

ગુરુ — આધુનિક શિક્ષાપ્રણાલીનો ખીજો દોષ એ છે કે તે પ્રત્યેક મનુષ્યને એક ખાસ વિષયમાં પરિપક્વ થવાની ફરજ પાડે છે આથી સર્વ મનુષ્યોને સર્વ પ્રકારના વિષયો બાજીવાનો અવકાશ મળતો નથી અર્થાત્ એક મનુષ્ય ધારે તો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં ખૂબ પારગત બની શકે, પરંતુ તેને માટે સાહિત્યના દ્વાર તો બંધ રહેવાના એક મનુષ્ય વારે તો સાહિત્યની શાખામાં પરમ વિદ્વાન બની શકે, પરંતુ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરવાની તેને રજા મળતી નથી આવી રીતે એક મનુષ્ય બે એક ખાસ પ્રકારની વૃત્તિનેજ કેળવીને ઉપશાત થાય તો પછી મનુષ્યની બાકીની વૃત્તિઓને ખીલવવાનો અવકાશજ ક્યારે મળે? પરિણામ એ આવે કે બધા જુઓ ત્યાં તમને અર્ધ મનુષ્યત્વવાળોજ માણસ મળી આવે-સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વવાળા મનુષ્ય

તો દર્શન પણ જાગ્યેજ તમને થવાનું ! એક મનુષ્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં કુશળ હોય, પણ જો તે કાળ્પરસાદિના આસ્વાદનથી કમનસીમ હોય તો તે અર્ધ મનુષ્યજ છે, એમ કહેવું જોઈએ. એવીજ રીતે જો મનુષ્ય સૌંદર્યપ્રિય હોય અને સર્વ મૌદર્યોમાંથી પોતાની રસવૃત્તિને પોપણ આપી શકતો હોય, પરંતુ જન્મતાં અપૂર્વ વૈજ્ઞાનિક તરવોથી અજ્ઞાન હોય તો તે, પણ અર્ધ મનુષ્યજ છે. ઉપર કહ્યા તે ઉભય પ્રકારના મનુષ્યો મનુષ્યત્વરહિત છે, અને તેથી તેટલે અરો ધર્મબ્રહ્મ છે. જે સુત્રિય-પુત્ર પોતે યુદ્ધવિશારદ હોય છતાં રાજધર્મથી અનભિષ્ટ હોય, અથવા તો રાજધર્મ જાણુવા છતાં રણવિદ્યામાં અજ્ઞાન હોય તો તે હિંદુધર્માનુસાર ધર્મબ્રહ્મ છે. હિંદુ-શાસ્ત્રનો યથાર્થ મર્મ એજ પ્રમાણ છે.

શિષ્ય:—આપની ધર્મવ્યાખ્યા અનુસારે તો સર્વ મનુષ્યોએ સર્વ પ્રકારના વિષયોમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરવીજ જોઈએ.

ગુરુ:—નહિ, સર્વ મનુષ્યોએ તેમજ કરવું જોઈએ એવો મારો આગ્રહ નથી. અલગત, એટલું છે કે પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાની સમસ્ત મનોવૃત્તિઓની કક્ષોટી તેમજ ખીસવણી તો કરવીજ જોઈએ.

શિષ્ય:—તે બરાબર છે, પરંતુ સર્વ મનુષ્યોથી તેમ બની શકે એવું આપને લાગે છે. ખરું ? સર્વ મનુષ્યોની સર્વ વૃત્તિઓ એકસરખી તેજસ્વી હોતી નથી. કોઈની મનોવૃત્તિ વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં વધારે તેજસ્વી હોય છે તો કોઈની વૃત્તિ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અદ્ભુત કાર્ય કરી શકે તેવી હોય છે. સાહિત્યની વૃત્તિવાળો મનુષ્ય વિજ્ઞાનની શાખામાં જાય તો તેને પ્રાય નિષ્ફળજ થવું પડે; તેને બદલે વિજ્ઞાનની વૃત્તિવાળો મનુષ્ય ખીજ કોઈ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવાનું સાદસન કરતાં વિજ્ઞાનની પાછળજ સતત મગ્ન રહે. તો વખત જતાં તે એક મહાન્ વૈજ્ઞાનિક બની શકે. એકજ મનુષ્ય સાહિત્યમાં અને વિજ્ઞાનમાં-ઉભયમાં કેવી રીતે પારંગત બની શકે ?

ગુરુ:—તે ન બની શકે; પરંતુ “ પ્રતિજ્ઞા ” વિશે સ્પષ્ટીકરણ કરતાં મેં જે વિચારો તને અગાઉ જણાવ્યા હતા તે પુનઃ યાદ કર. તારા આ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે મારે જો કોઈ કહેવું જોઈએ તે સર્વ તેજ વખતે જણાવી ગયો છું. પુનરુક્તિની અગત્ય નહીં. હવે ત્રીજો દોષ સાંભળ.

વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિનો એક સાધારણ દોષ એ પણ છે કે તેમાં પાત્ર-ચાત્રનો લેણ પણ વિચાર કરવામાં નથી આવતો. અર્થાત્ અમુક વિષય વિદ્યાર્થી-ઓના અતઃકરણમાં વિકાસ પામે છે કે નહિ, તે જોવાની કોઈ તરફી લેતું નથી.

એક વૈદ્ય રોગીને સુધાતુર ભેષ ખાવાની છૂટ આગે, પણ તે દર્દી ખામેનું અન્ન પાચન કરી શકે તેમ છે કે નહિ તેનો બિલકુલ વિચાર ન કરે તો તેને સુચેઅ ચિત્તિસક કહેવાય નહિ તેવીજ રીતે જે શિક્ષક વિદ્યાર્થીની શક્તિનો તોય કરી સિવાય મગજમા બોળેજ ભર્યા કરે તેને પણ સુચેઅ શિક્ષક લેખી શકાય નહિ દર્દીને બહુ અનાજ ખાવા બદલ જેમ અશુભ્યું દર્દી બોગવવું પડે છે તેમ હવે ઉપરાત બોળે વિદ્યાર્થીઓના મગજમા ભરવાથી વિદ્યાર્થીઓને પણ માનસિક અશુભ્યું આધીન થવું પડે છે આથી કરીને ક્રમે ક્રમે વિદ્યાર્થીની જ્ઞાનાર્જની કૃતિઓની અવનતિ થતી જાય છે મુખસ્થ કરો, માઠ કરો, જોખી નાખો, કોષ કોષ પૂરે તો પોપટની માફક એ દમ ઉત્તર આપતાં શીખો ' એજ પ્રકારનું શિક્ષણ આજકાલ વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં આવે છે, પરંતુ આવા શિક્ષણથી વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિ તીવ્ર થતી જાય છે કે બુદ્ધિ થતી જાય છે, સ્વશક્તિ યુક્ત થતી જાય છે, કે પ્રાચીન પુસ્તકોનો પાલવ પટ્ટી પાછળ પાછળ આનંદારી થતી જાય છે, તેનો તો કોષ ભૂલે ચૂકે પણ વિચાર કરતું નથી અર્થાત્ વિદ્યાર્થીઓને જે માનસિક આહાર આપવામાં આવે છે તે તેમનાથી પાચન થઈ શકે છે કે નહિ તે તરફ તો કોષ નજર પણ કરતું નથી બિચારા શિક્ષિત ગર્દભો જ્ઞાનનો ભાર વહન કરી સસારમાં ચોતરફ ભટકીને આયુષ્ય પૂરું કરે છે ઇવં વિસ્મૃતિ નામની કરે જ્ઞામયી દેવી આવીને તેમનો ભાર લઇ લે છે, એટલે પછી તેઓ રોજામાં મળી જઈ સ્વચ્છદતાપૂર્વક ધાસ ખાવા લાગે છે

શિષ્ય — અમારા દેશના શિક્ષિત વર્ગ પ્રત્યે આપની ગેટલી બધી ડાપદણિ કેમ છે ?

ગુરુ — હું માત્ર આપણા દેશનાજ શિક્ષિત વર્ગવિષે બોલતો નથી અહીંના અંગ્રેજોને પણ એક યા બીજા પ્રકારે એવાજ છે આપણે તેમને મહાપ્રભુ માની તેમનું અનુચરણ કરવા લગ્યાછએ છીએ, અને તેમના અનુચરણ માનથી મનુષ્ય જન્મ સાર્થક થયો માની લઇએ છીએ તેઓ પણ સકાર્ય બુદ્ધિના છે તેમનું જ્ઞાન પણ પીડાદાયક છે

શિષ્ય — અંગ્રેજોની બુદ્ધિ સકાર્ય છે ?

ગુરુ — શનૈ શનૈ સર્વ સમજશે. જે ભતિ દોઢસો વર્ષથી ભારતવર્ષ ઉપર આધિપત્ય બોગવે છે છતાં ભારતવાસીઓસબધી એક વાત પણ હજમુખી સમજી શકી નથી, તેમનામાં બીજા લાખો ગુણો હશે, તોપણ તેમનામાં વિશાળ બુદ્ધિ હોય એમ તો હું કહી શકીશ નહિ, પણ બીજી તરફ અંગ્રેજોના કરતાં પણ આપણા હિંદીઓની બુદ્ધિ વિશે સકાર્ય માંગે પ્રવર્તે છે, એમ જ્ઞા વિના ચાલતું નથી અંગ્રેજોના શિક્ષણ કરતાં આપણું શિક્ષણ વિશેષ હલમ પ્રકારનું છે,

એમ પણ સ્વીકારવું નોંઝો; પરંતુ આપણે એ કુસરકારોનું મૂળ નેવા જઈએ તો યુરોપના અનુકરણ સિવાય કાગ્યેજ ખીણું કાંઈ દરો, કેમ, તારી પહેલી રાંકા દર થઈને !

શિષ્ય:—પણ આપે જ્ઞાનને પીઠાદાયક કહ્યું તેનો અર્થ શું સમજવો ?

ગુરુ:—જેવી રીતે આહાર સ્વાસ્થ્યકર હોવા છતાં અણર્થ થવાથી પીઠાદાયક થાય છે તેવીજ રીતે જ્ઞાન સ્વાસ્થ્યકર હોવા છતાં જો તેનો દુરુપયોગ થાય તો તે પણ પીઠાદાયક થવા વિના રહે નહિ. જ્ઞાનનું અણર્થ પીઠાદાયક છે, અર્થાત્ અમુક અમુક વાતો જાણી લીધા પછી તે પ્રત્યેકને પરસ્પર કેવો સખધ છે, અથવા તો એ જ્ઞાનનું પરિણામ શું તેનો વિચાર કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તે નિરર્થકજ છે. કોઈ કહે કે ગૃહમાં તો ખૂબ પ્રકાશ છે, માત્ર સીડી ઉપરજ અધાર્ છે, તો તેનો અર્થ શું ? રસ્તોજ ન સહે ! ક્યાં થઈને ક્યાં જવું તેની કશી માહિતીજ ન મળે ! જ્ઞાનની પીઠામાં ફસાયલા માણસો અમુક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેજ જાણતા નથી. એક સમયે એક અંગ્રેજે ઈ.લાંડથી દિંદમાં આવી એક ખગીચો ખરીદ કર્યો. તેને આ દેશના રીતરિવાજોનું ખીલકુલ જ્ઞાન નહોતું. એક દિવસે માળીએ આવીને તેને એક તાલું નાળીએર બેટદાખલ અર્પણ કર્યું. સાહેબે તો નાળીએરની છાલ ઉતારી લીધી અને અંદરનો ગોટા ફેંકી દીધો ! માળીને આ વાતની ખબર પડી એટલે તે સાહેબ પાસે ગયો અને કહ્યું કે “સાહેબ ! છાલ નહિ પણ તેનો તો અંદરનોજ ભાગ ખાવામાં વપરાય છે.” ત્યાર પછી માળીએ તેજ સાહેબને ફેટલીક ફેરીએ ખગીચામાંથી લાવીને અર્પણ કરી. સાહેબ તે માળીનો ઉપદેશ બુલી ગયો નહોતો. તેથી તેણે ફેરીની છાલ-ગર્ભ વિગેરે ફેંકી દીધું, અને ગોટલીજ ખાવા માટે કાઢી ગયો ! સાહેબને ખાતરી થઈ કે આ હિંદુસ્તાની ફળોમાં કાંઈ રસજ હોતો નથી ! માળીએ પુનઃ આવીને સાહેબને કહ્યું કે—“સાહેબ, તેને તો ચૂસીને અથવા ચીરો કરીને જ ખવાય, અને ગોટલી તો ફેંકીજ લેવી નોંઝો.” સાહેબે માળીનો ઉપદેશ લક્ષમાં રાખી લીધો. છેવટે માળીએ એક દિવસે રતાળુની એક ગાંડ મોકલી. સાહેબ પેલા માળીનું શિક્ષણ ગ્રિસરી ગયો નહોતો. તેથી તે રતાળુની ચીરો કરી કરીને ખાઈ ગયો; પણ રતાળુએ પેટમાં જઈને એવું તો દર્દ થઈ કહ્યું કે સાહેબ કોધથી લાલ-પીળો થઈ ગયો, અને માળીને મારી-મારીને મરણોત્તર કરી નાખ્યો. આવો દુઃખદાયક ખગીચો પણ નહિ જોઈએ, એમ ધારીને અર્થ ક્રિમતે ખગીચો પણ લેવી નાખ્યો. અનેક મહુખોનાં માનસલેનો આવી રીતે ખગીચાની માફક ફળ-ફલેથી પરિપૂર્ણ હોય છે, પરંતુ તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેની

તેમને ખમર ન હોવાથી મિચારાઓ ટોપરાને બદલે કાચલી અને રસને બદલે ગોટલી ખાઈને હેરાન થાય છે. અમુક પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેનો ક્યાં અને કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેની સૂચના ન મળે તો એવું જ્ઞાન પણ દુઃખદાયક થઈ પડે છે.

શિષ્ય:—ત્યારે શું જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓના અનુશીલનમાં જ્ઞાનની કલી જરૂર નથી ?
 ગુરુ:—એવુંકે ! એક અસ્ત્ર સમવધું હોય તો શું ખાલી જગ્યામાં ફેરવવાથી તે હેતુ સિદ્ધ થઈ જાય ? જેવ વસ્તુ સિવાય જ્ઞાનની ખીલવણી થઈને કેવી રીતે શકે ? છતાં એટલું લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની સાથે આપણી જ્ઞાનેચ્છા પણ વિકાસ પામરીજ જોઈએ. અત્યારે જે શિક્ષણપદ્ધતિ આપણામાં પ્રચલિત છે તે તો આપણા પેટમાં ઠાંસી ઠાસીને જોરાકેજ ભર્યા કરે છે ! આપણે તે જોરાકેજ પચાવી શકીએ છીએ કે નહિ, અને પછી હુધા જગૃત થાય છે કે નહિ, પેટમાં વધારે અન્ન રહી શકે તેમ છે કે નહિ, તેનો કંઈ પણ વિચાર નહિ કરતાં, બસ, ઠાંસી ઠાસીને જોરાકેજ ભર્યા કરે છે ! કેટલીક મૂર્ખ માતાઓ બાળકને ખૂબ ખવરાવી ખવરાવીને બાળકના શરીરનું સત્યાનાશ વાળે છે; તેની જ રીતે અત્યારના પિતાઓ તથા શિક્ષકો પણ પુત્રોની તથા વિદ્યાર્થીઓની ઉન્નતિને બદલે અવનતિ કરે છે !

જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું તે ધર્મનો એક પ્રધાન અંશ છે, પરંતુ એને બદલે અત્યારે તો ન્યાં જોઈએ ત્યાં ઉક્ત ત્રણ દોષો પ્રવર્તી રહ્યા છે ! ધર્મનો મૂલ્યાર્થ ધર્મ ન્યારે લોકો સમજવા લાગે ત્યારેજ આ કુશિક્ષારૂપી પાપ પણ સમાજમાંથી દૂર થઈ શકશે.

અધ્યાય ૧૦ મો—મનુષ્યમક્તિ

શિષ્ય:—વૃત્તિઓનું યોગ્ય રહુરણ, સામંજસ્ય તથા સાર્થક્ય એજ સુખ અને એજ મનુષ્યત્વ એ વાત ખરાખર સમજાઈ. વૃત્તિઓ ત્રણ પ્રકારની તે પણ સમજાઈ: જેમકે (૧) શારીરિક, (૨) જ્ઞાનાર્જની અને (૩) કાર્યકારિણી અથવા ચિત્તરજની. તેમાં શારીરિકી વૃત્તિ તથા જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિના અનુશીલનમંબધે આપે જે ઉપદેશ કર્યો તે મેં ખરાખર સાંભળ્યો છે. નિકૃષ્ટ કાર્યકારિણી વૃત્તિઓના અનુશીલનનો શું જરૂર છે, તે વાત પણ આપે સામંજસ્યનો વિષય સમજાવતી વખતે, બય-દોષ-લોભ ઇત્યાદિના દર્શાવપૂર્વક કહી સંભળાવી. હવે નિકૃષ્ટ કાર્યકારિણી વૃત્તિસંબંધે આપને વિશેષ બોલવાનું હોય એમ હું ધારતો નથી. ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તિઓના અનુશીલનસંબંધે આપને કંઈ કહેવાનું હોય તો કહો.

ગુરુ:—હવે કાર્યકારિણી વૃત્તિઓમાં જેને સર્વત્ર ઉત્કૃષ્ટ કહેવામાં આવે છે તે

વૃત્તિવિષે વિવેચન કરે તે લક્ષપૂર્વક સાંભળ. જે અર્થમાં વૃત્તિને નિષ્કૃષ્ટ કહેવામાં આવે છે, તેથી છેક જુદાજ અર્થમાં અમુક વૃત્તિઓને ઉત્કૃષ્ટવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે. દાખલાતરીકે ભક્તિ-પ્રીતિ વગેરે.

શિષ્ય:—ભક્તિ અને પ્રીતિ એ ઉભય વૃત્તિઓ શું જૂદી જૂદી છે? ઈશ્વરમાં જે પ્રીતિનો આરોપ થાય તેને ભક્તિ કહેવાય એમજ હું તો માનું છું.

ગુરુ:—તારી એ માનીનતાવિષે મારે વાંધો ઉઠાવવાની જરૂર નથી; પરંતુ અનુશીલન તત્ત્વ સમજતી વખતે તેને પ્રથમ પ્રથમ ઓળખવાથી બહુ સરળતા થાય તેમ છે. ખરું પૂછે તો ઈશ્વરમાં જે પ્રીતિનું આરોપણ થાય તેનેજ ભક્તિ કહેવાય એવું પણ નથી. મનુષ્યો—અર્થાત્ રાજા, ગુરુ, પિતા, માતા તથા સ્વામી વિગેરે પણ ભક્તિને પાત્ર છે. તે સિવાય એમ પણ બનતું બોધએ છીએ કે અનેકાને ઈશ્વર પ્રત્યે બીલકુલ ભક્તિભાવ નથી હોતો, છતાં પ્રીતિ તો હોય છેજ.

ઈશ્વરભક્તિની વાતને હાલ તુર્તમાં રહેવા દે. પ્રથમ મનુષ્યભક્તિવિષે જે કહું તે સાંભળી લે. આપણા કરતાં જે ઉત્કૃષ્ટ હોય અને જેની ઉત્કૃષ્ટતા આપણને ઉપકારક થઈ શકે તેજ આપણી ભક્તિને પાત્ર બની શકે છે, એવો ભક્તિનો એક સામાન્ય નિયમ છે. ભક્તિની સામાજિક આવશ્યકતા મુખ્ય બે કારણોને આભારી છે. (૧) ભક્તિ સિવાય નિષ્કૃષ્ટ મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ મનુષ્યનું અનુસરણ કરી શકે નહિ. અને (૨) જે નિષ્કૃષ્ટ મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ મનુષ્યને અનુસરી શકે નહિ તો સમાજમાં ઐક્ય રહી શકે નહિ. સમાજનાં બંધનો તૂટી બાય તો સમાજની ઉન્નતિ થઈ શકે નહિ, એ વાત સહેલાઈથી સમજાય તેમ છે.

હવે મનુષ્યોમાં કાણુ કાણુ ભક્તિને પાત્ર હોઈ શકે તેવિષે વિચાર કરીએ. (૧) પિતામાતા આપણી ભક્તિને પાત્ર છે. તેઓ આપણા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, એ વાત સમજાવવામાં બહુ સમય વીતાવવાની જરૂર નથી. ગુરુ આપણા કરતાં જ્ઞાનમાં શ્રેષ્ઠ છે, અર્થાત્ આપણને જ્ઞાન આપનાર છે, અને તેથી તેઓ પણ ભક્તિને પાત્ર છે. વસ્તુતઃ જો ગુરુ ન હોય તો મનુષ્યો મનુષ્યત્વજ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. શારીરિકી વૃત્તિનો વિષય અર્થતાં પ્રસંગોપાત એ વાત હું તને કહી ગયો છું, એટલા માટે ગુરુ તો ખાસ કરીને ભક્તિને પાત્ર છે, એમ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવાની જરૂર નથી. હિંદુ-ધર્મ સર્વતત્ત્વદર્શી છે, એથી કરીને ગુરુભક્તિ ઉપર ભાર મૂકવામાં હિંદુધર્મ જેટલું અસિમાન લક્ષ્ય શકે તેટલું અભિમાન બીજા ધર્મ લક્ષ્ય શકે તેમ નથી. પુરોહિત-અર્થાત્ આપણા કૃષ્ણાણુને અર્ધ ઈશ્વરની પાસે જે નિત્ય પ્રાર્થના કરે, આપણા હિતને માટે સર્વદા સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નો કરે, અને આપણા કરતાં પણ જે અધિક પવિત્ર તથા ધર્માત્મા હોય તે પણ ભક્તિને પાત્ર છે. જે મનુષ્ય કેવળ પેટની ખાતરજ પુરોહિતનો ધંધો કરતો હોય તે ભક્તિને પાત્ર નથી. ઓના કરતાં સ્વામી દરેક

રીતે ત્રેષ છે, એટલા માટે સ્વામી પણ ભક્તિને પાત્ર છે. હિંદુધર્મ એમ પણ કહે છે કે સ્ત્રીઓએ પણ સ્વામીની ભક્તિને પાત્ર બનવું જોઈએ; કારણ કે હિંદુધર્મ સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરે છે કે સ્ત્રીને સાક્ષાત્ લક્ષ્મીસ્વરૂપા માનવી જોઈએ. ધર્મના મનુષ્યો, જે ભક્તિને યોગ્ય એવા વડીલોની ભક્તિ ન કરે, અર્થાત્ પુત્ર-કન્યા અથવા વધુ જે પોતાના માતા-પિતાની ભક્તિ ન કરે, જે સ્ત્રી પોતાના સ્વામીપ્રત્યે ભક્તિ-ભાવ ન રાખે, જે સ્ત્રી પોતાના સ્વામીનો તિરસ્કાર કર્યા કરે, વિદ્યાર્થીઓ જે ગુરુ અપમાન કર્યા કરે તો તે ગૃહ ક્રાંત કાળે ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ; એવા ગૃહને ગૃહ કહેવા કરતાં નરકજ કહેવું એ વધારે યોગ્ય છે. આ વાત એવી તો સ્વતઃસિદ્ધ છે કે કટપૂર્વક સમજાવવાની જરૂર પડે તેમ નથી. આવી રીતે ભક્તિને પાત્ર એવાં વડીલોપ્રત્યે યોગ્ય ભક્તિભાવ વહેવા દેવો એ પણ અનુશીલનવાદનો એક મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. હિંદુધર્મનો પણ તેજ ઉદ્દેશ છે, એટલુંજ નહિ પણ અન્યાન્ય ધર્મો કરતાં હિંદુધર્મ એ વિષયને ધણુંજ અગત્યનું સ્થાન આપે છે. હિંદુધર્મ જગતનો સર્વોચ્ચ ધર્મ લેખાય છે તેનું એ પણ એક કારણ છે.

(૨) ગૃહના જેવુંજ સમાજનું પણ બધારણુ સમજી લેવું. ગૃહના સ્વામીની માફક અથવા પિતામાતાની માફક રાજા આપણા સમાજનો અધિપતિ છે. તેના ચુલના પ્રતાપે કિંવા તેના દંડના પ્રતાપે સમાજ સર્વદા પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે. સંતાનોવડે પિતા જેવી રીતે ભક્તિપાત્ર છે તેવીજ રીતે રાજા પણ પ્રજા તરફની ભક્તિને પાત્ર છે. ખરી રીતે તો પ્રજાની ભક્તિજ રાજાને બળવાન તથા શક્તિમાન બનાવે છે. નહિ તો એક રાજાના બે બાહુમાં તે કેટલુંક બળ રહી શકે ?

શિષ્ય:—તો પછી ખીજા શીક્ષીપ જેવા તથા ઔરંગઝેમ જેવા રાજાઓની વિરુદ્ધમાં લડત ચલાવવી એ પાપરૂપ લેખાય કે નહિ ?

ગુરુ:—કદાપિ નહિ. રાજા જ્યાંસુધી પ્રજાપાલક હોય ત્યાંસુધીજ તે રાજા છે. જ્યારે તે પ્રજાપીડક બને ત્યારે તે રાજા નથી, અને તેથી, તે આપણી ભક્તિને પાત્ર નથી. આવા રાજાની ભક્તિ કરવાને બદલે તેને પોતાને સારી રીતે રાજ્ય ચલાવવાની ફરજ પડે તેવી રીતનું વર્તન ચલાવવું એજ દેશવાસીઓનું કર્તવ્ય છે; કારણ કે રાજા સ્વચ્છંદી હોય તો તેથી પ્રજાનું ક્રાંત કાળે કલ્યાણ થાય નહિ; પરંતુ આ સર્વ વાતો ભક્તિના વિષય સાથે સંબંધ ધરાવતી નથી, તેથી તે વિષે અહીંના સમયનો બજા કરવો અનુચિત છે. પ્રીતિનો વિષય નીકળશે ત્યારે તે વિષે વિસ્તારપૂર્વક કું બોલીશ. આત્મારે તો માત્ર એકજ વાતનો ઉલ્લેખ કરી રાજાભક્તિનો વિષય સમાપ્ત કરીશ. રાજા જેવી રીતે આપણી ભક્તિને પાત્ર છે તેવીજ રીતે રાજાના પ્રતિનિધિરૂપ રાજા-પુત્રો પણ વધારેજ સન્માનને પાત્ર છે; પરંતુ જ્યાંસુધી તેઓ રાજાધર્મમાં નિરુક્ત હોય અને ધર્મપૂર્વક પોતાની ફરજ બજાવતા હોય ત્યાંસુધીજ તેઓ સન્મા-

નને પાત્ર છે. તેમ ન હોય ત્યારે-તો તેઓને પણ એક સાધારણ મનુષ્યજ લેખવા જોઈએ.

રાજપુરુષોપ્રત્યે યોગ્ય લક્ષિ દર્શાવવી એ કીક છે, પરંતુ કોઈ પણ બાબતમાં હદ ઓળંગી જવી એ કીક નથી; કારણ કે લક્ષિતની માત્રા વધી ગય તો બીજી વૃત્તિઓને હાનિ સહન કરવી પડે એ વાત હું તને પ્રથમ કહી ચૂક્યો છું. રાજાઓ સમાજના પ્રતિનિધિ સમાન છે અને રાજપુરુષો સમાજના નોકરો છે એ વાત કોઈએ વિસરી જવી જોઈતી નથી. આપણા દેશી લોકો એ વાતને ભૂલી જઈ, રાજપુરુષોની અપરિમિત ખુશામત કરે છે, તે અનુચિત છે.

(૩) રાજના કરતાં પણ સમાજના શિક્ષકો અધિક લક્ષિતને પાત્ર છે. જેઓ વિદ્વાન અને યુદ્ધિમાન હોવાની સાથે સમાજને પણ પરિશ્રમપૂર્વક શિક્ષણ આપવાના નિરંતર પ્રયત્નો કરે છે તેઓજ સમાજના યથાર્થ નેતા છે-તેઓજ સમાજના યથાર્થ રાજાઓ છે. મતદમ કે ધર્મવેત્તાઓ, વિદ્યાનવેત્તાઓ, નીતિ-વેત્તાઓ, દાર્શનિકો, પુરાણવેત્તાઓ, સાહિત્યકારો, તથા કવિઓપ્રત્યે યથોચિત લક્ષિ દર્શાવવી એ પણ પ્રત્યેકનું કર્તવ્ય છે. અત્યારસુધીમાં પૃથ્વીની જે કાંઈ ઉન્નતિ થઈ છે તે આજ મહાપુરુષોને આભારી છે. તેઓ જે માર્ગે પૃથ્વીને લઈ જવા માગે તેજ માર્ગે પૃથ્વી ગતિ કરવા લાગે છે. તેઓ રાજાઓના પણ ગુરુ છે; કારણ કે રાજાઓ જ્યારે તેમની પાસેથી યોગ્ય શિક્ષણ લે છે, ત્યારેજ તેઓ સારી રીતે રાજ્ય ચલાવવાને યોગ્ય બને છે. ભારતવર્ષમાં ભારતીય ઋષિ-મહર્ષિઓની જે કીર્તિ હજી સુધી સચવાઈ રહી છે, અને વ્યાસ, વાલ્મીકિ, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, મનુ, યાગવલ્કય, કપિલ, તથા ગૌતમ આદિ ભારતવર્ષના પૂજ્યપાદ મહર્ષિઓના જે કીર્તિસ્થંભો અમર રહી ગયા છે, તે તેમના સામાજિક ગુરુપદનેજ આભારી છે. યુરોપમાં પણ ગ્રેલિલીઓ, ન્યૂટન, કાન્ટ, ડેન્ટે તથા શેક્સપીયર વિગેરેએ એ મહત્વનાં આસનો એક કાળે શોભાવ્યાં હતાં.

શિષ્ય:—જેનો જેટલા પ્રમાણમાં આપણાપર ઉપકાર થાય તેનાપ્રત્યે તેટલોજ લક્ષિભાવ ધરાવવો, એવો આપનો કહેવાનો આશય છે શું ?

ગુરુ:—નહિ. ઉપકારીપ્રત્યે પ્રીતિભાવ રાખવો તેને લક્ષિ નહિ, પણ કૃતજ્ઞતા-જ લેખવી જોઈએ. અનેક સમયે નિકટ મનુષ્યો પણ આપણાપર ઉપકાર કરી શકે છે. લક્ષિ આપણી પોતાની ઉન્નતિને અર્થે છે. જેનામાં લક્ષિભાવ નથી હોતો તે પોતાના ચરિત્રની ઉન્નતિ કરી શકતો નથી. લોકગુરુપ્રત્યે લક્ષિભાવ રાખવા વિષે મેં જે હમણાં તને ઉપદેશ કર્યો તે પુનઃ યાદ કર. દાખલાતરીકે હું કોઈ એક અંચકારનો અંચ વાંચવા બેઠો છે. હવે જો તને તે લેખક ક્રિવા અંચકારપ્રત્યે લક્ષિ ભાવ ન હોય તો તે અંચ તારા ઉપર કોઈ પ્રકારનો ઉપકાર કરી શકે નહિ. અંચ-માંનો ઉપદેશ તારા ચરિત્ર ઉપર કશી અસર ઉપજવી શકે નહિ. એટલુંજ નહિ પણ

ભક્તિભાવ વિના યથાકારનો આશય પણ તું યથાર્થ રીતે સમજવાને ભાગ્યદાણી યથ શકે નહિ. યથાકારની સાથે તારી સહૃદયતા ન હોય તો તેના ક્યનો તારે માટે નિષ્ફળ જ થાય. એટલાજ માટે મે ક્યું હવું કે જો જગતના શિક્ષકો પ્રત્યે આપણને ભક્તિ ન હોય તો તેમનું શિક્ષણ પણ આપણા માટે નિરર્થક થઈ પડે છે. સહૃદયતાવાળું શિક્ષણ, અને ભક્તિભાવયુક્ત ગાન એજ આપણી ઉન્નતિનું મૂળ કારણ છે. ભક્તિ સિવાય કોઈ કાળે કોઈની ઉન્નતિ યથ નથી તેમ થાય એવો સંભવ પણ નથી. શિક્ષકોપ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખવો એ પણ પરમ ધર્મ છે.

શિષ્ય:—આપ જો ધર્મની અનેકવાર પ્રશંસા કરો છો તે હિંદુધર્મ તો એવા ધર્મનું શિક્ષણ આપતો હોય એમ હું ધારતો નથી.

ગુરુ —એવી વાતો તો મૂર્ખ મનુષ્યનાજ મુખમાં રોબે. હિંદુધર્મ જટલે અથે એવી આપતોતું શિક્ષણ આપે છે તેવું શિક્ષણ જગતનો અન્ય કોઈ ધર્મ આપતો નથી. હિંદુધર્મમાં બ્રાહ્મણો સર્વત્ર પૂજ્ય લેખવામાં આવ્યા છે, તેવું શું કારણ છે, તેવું જાણે છે ? તેઓ વર્ણુશ્રેષ્ઠ તથા એક પામરથી લઈ એક શ્રીમંત મુખી પ્રત્યેકની ભક્તિને પાત્ર લેખાય છે તેવું એજ કારણ છે કે ભારતવર્ષમાં એક કાળે બ્રાહ્મણ સામાજિક શિક્ષકો હતા. ધર્મવેત્તાઓ પણ તેઓ, નીતિવેત્તાઓ પણ તેઓ, એટલુંજ નહિ પણ વિજ્ઞાનવેત્તાઓ, પુરાણવેત્તાઓ, દાર્શનિકો તથા સાહિત્યપ્રવૃત્તાઓ અને કવિઓ પણ તેઓજ હતા. એટલાજમાટે હિંદુધર્મના અનંત જ્ઞાની ઉપદેશકોએ તેમની સંપૂર્ણ ભક્તિ કરવાનું લોકોને ફરમાવ્યું છે. સમાજનાં મનુષ્યો બ્રાહ્મણોપ્રત્યે સંપૂર્ણ ભક્તિભાવ ધરાવતાં હતાં. તેટલાજ માટે ભારતવર્ષ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી ચક્રો ફરતા. ભારતવર્ષીય જનસમાજે બ્રાહ્મણ શિક્ષકોની આધીનતા સ્વીકારી તેથીજ તેઓ અત્યાસે ઉન્નતિના શિખરે પહોંચ્યા હતા.

શિષ્ય:—અત્યારે તો ધણાખરા લોકો એમજ કહે છે કે બ્રાહ્મણોએ દમ્બ કરીને પોતાનું પેટ ભરવા માટેજ બ્રાહ્મણભક્તિનો ભારતવર્ષમાં પ્રચાર કર્યો છે.

ગુરુ.—એમ કહેનારાઓ પોતાની રમૂજ કુદિને લીધે બ્રાહ્મણભક્તિનું વધારું સહૃદય જોઈ શકતા નથી, તેથીજ તેઓ બ્રાહ્મણોને દ્વિરે જોડે આરોપ મૂકે છે. ડ ખરામર વિચાર કરી જોતો તો તને જણાશે કે પૂર્વે આપણા સમાજનાં સર્વ વિશિષ્ટ વિધાનો તથા વ્યવસ્થાઓ બ્રાહ્મણોનાજ હાથમાં હતાં. આવી રીતે પોતાના હાથમાં દરેક પ્રકારની સત્તા હોવા છતાં પણ બ્રાહ્મણોએ પોતાની આજીવિકાસમયે કેયે વ્યવસ્થા રાખી હતી તેનો એકવાર વિચાર કરી જો. બ્રાહ્મણોથી રાજ્યના અધિકારી થવાય નહિ. બ્રાહ્મણોથી વાણિજ્ય કે ખેતીવાડીનો ધંધો પણ થાય નહિ. એવી વ્યવસ્થા પોતેજ પોતાને માટે બ્રાહ્મણોએ સ્વીકારી લીધી. પોતાની ઉચ્ચ જીવિકા માટે આ પ્રમાણે તેમણે ધરિદાપૂર્વક અન્ય સર્વ મહત્ત્વનાં માન્ય નષ

કરી દધને જે એકર્ણ માર્ગ ખુલ્લો રાખ્યો તે કયો માર્ગ ? માત્ર લિક્ષા, લિક્ષાના જેવો દુઃખદાયક અને દરિદ્ર માર્ગ લાગ્યેજ ખીન્ને કોષ હશે. આવા નિઃસ્વાર્થ અને ઉદારચિત મનુષ્યોને ભારતમાતા સિવાય ખીજ કયા માતા જન્મ આપી શકે ? તેઓએ પોતાની બહાદુરી ખતાવવા અથવા તો પુણ્યને સંચય કરવાના હેતુથી એ લિક્ષાવૃત્તિનો માર્ગ સ્વીકાર્યો નહોતો; પરંતુ તેઓ સમજતા હતા કે જે ઐશ્વર્ય-સંપત્તિમાં મન જશે તો પછી જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન નડ્યા વિના રહેશે નહિ. તેમજ સમાજને પણ જેવું જોઇએ તેવું શિક્ષણ મળી શકશે નહિ. એકાગ્ર મનથી ઉચ્ચ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અને એકનિષ્ઠાપૂર્વક લોકશિક્ષણ આપવું એજ ઉદ્દેશથી તેઓએ સર્વશ્વનો ત્યાગ કરી લિક્ષાવૃત્તિને એક માત્ર માર્ગ પોતાને માટે ખુલ્લો રાખ્યો હતો. યથાર્થ નિષ્કામ ધર્મ જેમના હારોહારમાં વ્યાપ્ત થઇ ગયો હોય તેઓજ આમ પરહિતવ્રતની પ્રતિજ્ઞા લઇ સર્વત્યાગી બનવાની હિંમત કરી શકે. તેઓએ પોતાના પ્રત્યે અચળ ભક્તિ રાખવાનું લોકોને ઉપદેશ્ય હતું તે પણ કાંઈ તેમના પોતાના સ્વાર્થને માટે નહોતું. તેઓ સમજતા હતા કે જે સામાજિક શિક્ષકો પ્રત્યે લોકોનો ભક્તિભાવ ન હોય તો સમાજની કોષ કાળે ઉન્નતિ થાય નહિ, અને એટલાજ માટે તેમણે બ્રાહ્મણુલ્લક્ષિતો ભારતવર્ષમાં પ્રચાર કર્યો હતો. આવી રીતે તેમણે જે એક સમાજ તથા સભ્યતાની સૃષ્ટિ કરી હતી તે આજે પણ જગતમાં અતુલનીય લેખાય છે. હજસુધી યુરોપ પણ એ આદર્શનું અનુકરણ કરી શક્યો નથી; કારણ કે હજસુધી પણ યુરોપમાં યુદ્ધને એક સામાજિક આવશ્યકતા સમજવામાં આવે છે. આ દેશના બ્રાહ્મણોએજ યુદ્ધનું ભય કર દુઃખ, યુદ્ધની બચ કર ખાનાખરાખી તથા યુદ્ધનો સામાજિક ઉત્પાત પોતાના ચારિત્ર્યબળથી દૂર કર્યો હતો. બ્રાહ્મણની નીતિનું અવગ્રહન લેવાથી સમાજને યુદ્ધ કરવાની કશી જરૂર રહેતી નથી. પૂર્વના બ્રાહ્મણોના કીર્તિસ્તંભોમાંથી હજ એક કાંકરી પણ ખરવા પામી નથી, એજ તેમની અક્ષય કીર્તિનું જ્વલંત ઉદાહરણ છે. જગતમાં જે-જે ઉન્નત જાતિઓ અત્યારસુધીમાં થઈ ગઇ છે તેમાં બ્રાહ્મણોના જેવી પ્રતિભાશાળી, શક્તિશાળી, જ્ઞાની તથા ધાર્મિક જાતિ બીજી કોઈ થઈ નથી. ગ્રામીન એથેન્સમાં અથવા રોમમાં, મધ્યકાલીન ઇટાલીમાં અથવા વર્તમાન કાલીન જર્મનીમાં કે ઈંગ્લાંડમાં બ્રાહ્મણ જેવી એક પણ ઉન્નત, પ્રતિભા-શાળી તથા સમતાશાળી જાતિ થઇ નથી. રોમના પુરોહિતો, કે બાદના લિઝુઓ કે અન્ય કોઈ સંપ્રદાયના ધર્મોપદેશોમાં પણ બ્રાહ્મણોના જેવા જ્ઞાની કે ધાર્મિક હજ સુધી થયા નથી.

શિષ્ય:—પરંતુ અત્યારે તો બ્રાહ્મણો ખુલ્લી રીતે વેપાર-ધંધો કરવા લાગી ગયા છે, એટલુંજ નહિ પણ કાલી માતાના નામથી કસાઇને પણ ધંધો કરવા લાગ્યા

લક્ષિતભાવ વિના અચકારનો આશય પણ તું યથાર્થ રીતે સમજવાને લાગ્યદાળી થઈ શકે નહિ. અચકારની સાથે તારી સહૃદયતા ન હોય તો તેના કંઈનો તારે માટે નિષ્ફળજ થાય. એટલાજ માટે મેં કહ્યું હતું કે જો જગતના શિક્ષકો પ્રત્યે આપણને લક્ષિત ન હોય તો તેમનું શિક્ષણ પણ આપણા માટે નિરર્થક થઈ પડે છે. સહૃદયતાવાળું શિક્ષણ, અને લક્ષિતભાવયુક્ત જ્ઞાન એજ આપણી ઉન્નતિનું મૂળ કારણ છે. લક્ષિત સિવાય કોઈ કોણે કોઈની ઉન્નતિ થઈ નથી તેમ થાય એવો સભર પણ નથી. શિક્ષકોપ્રત્યે લક્ષિતભાવ રાખવો એ પણ પરમ ધર્મ છે.

શિષ્ય:—આપ જો ધર્મની અનેકવાર પ્રશ્નસા કરો છો તે હિંદુધર્મ તો એવ ધર્મનું શિક્ષણ આપતો હોય એમ કહી શકાય નથી.

ગુરુ—એવી વાતો તો મૂર્ખ મનુષ્યનાજ મુખમાં શોભે. હિંદુધર્મ જટિલ અથવા એવી બાબતોનું શિક્ષણ આપે છે તેવું શિક્ષણ જગતનો અન્ય કોઈ ધર્મ આપતો નથી. હિંદુધર્મમાં બ્રાહ્મણો સર્વત્ર પૂજ્ય લેખવામાં આવ્યા છે, તેનું શું કારણ છે, તે તું જાણે છે ? તેઓ વર્ણુત્રેષ્ઠ તથા એક પામરથી હમ એક શ્રીમત મુખી પ્રત્યેકની લક્ષિતને પાત્ર લેખાય છે તેનું એજ કારણ છે કે ભારતવર્ષમાં એક કોણે બ્રહ્મણના સામાજિક શિક્ષકો હતા. ધર્મવેત્તાઓ પણ તેઓ, નીતિવેત્તાઓ પણ તેઓ, એટલજ નહિ પણ વિજ્ઞાનવેત્તાઓ, પુરાણવેત્તાઓ, દાર્શનિકો તથા સાહિત્યપ્રણેતાઓ અને કવિઓ પણ તેઓજ હતા. એટલાજ માટે હિંદુધર્મના અનંત જ્ઞાની ઉપદેશોએ તેમની મૂર્ખતાને લક્ષિત કરવાનું લોકોને ફરમાવ્યું છે. સમાજનાં મનુષ્યો બ્રાહ્મણોપ્રત્યે સર્વથા લક્ષિતભાવ ધરાવતાં હતાં. તેટલાજ માટે ભારતવર્ષ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી ચક્રો ફેરવે. ભારતવર્ષીય જનસમાજે બ્રાહ્મણ શિક્ષકોની આધીનતા સ્વીકારી તેથીજ તેઓ જ્ઞાન-યાત્રે ઉન્નતિના ચિખરે પહોંચ્યા હતા.

શિષ્ય:—અત્યારે તો બ્રહ્મણ્યના લોકો એમજ કહે છે કે બ્રાહ્મણોએ નહિ કરીને પોતાનું પેટ ભરવા માટેજ બ્રાહ્મણલક્ષિતનો ભારતવર્ષમાં પ્રચાર કર્યો છે.

ગુરુ—એમ કહેનારાઓ પોતાની સ્થૂળ બુદ્ધિને લીધે બ્રહ્મણ્યનું યથાર્થ સહૃદય જોઈ શકતા નથી, તેથીજ તેઓ બ્રાહ્મણોને તિરે જોડે આરોપ ને છે. કે બ્રહ્મણ્ય વિચાર કરી જોયો તો તને જણ્યારો કે પૂર્વે આપણા સમાજનાં સર્વ વિધિ વિધાનો તથા વ્યવસ્થાઓ બ્રાહ્મણોનાજ હાથમાં હતાં. આવી રીતે પોતાના હાથમાં દરેક પ્રકારની સત્તા હોવા છતાં પણ બ્રાહ્મણોએ પોતાની આજીવિકામુખ્યે કેવી વ્યવસ્થા રાખી હતી તેનો એકવાર વિચાર કરી જો. બ્રાહ્મણોથી નાન્યના અગિ કારી થવાય નહિ. બ્રાહ્મણોથી વાણિજ્ય કે ખેતીવારીના કંઈ પણ કામ નહિ. એવી વ્યવસ્થા પોતેજ પોતાને માટે બ્રાહ્મણોએ સ્વીકારી લીધી પોતાની ઉચ્ચ વિદ્યા માટે આ પ્રમાણે તેમણે ઇશિદાપૂર્વક અન્ય સર્વ મહત્ત્વનાં કાર્યો નહિ

કરી દઇને જે એકર્ણ માર્ગ ખુલ્લો રાખ્યો તે કયો માર્ગ ? માત્ર ભિક્ષા. ભિક્ષાના જેવો દુઃખદાયક અને દરિદ્ર માર્ગ લાગ્યેજ ખીન્ને કોઇ હશે. આવા નિઃસ્વાર્થ અને ઉદારચિત્ત મનુષ્યોને ભારતમાતા સિવાય ખીજ કયી માતા જન્મ આપી શકે ? તેઓએ પોતાની બહાદુરી બતાવવા અથવા તો પુણ્યનો સંચય કરવાના હેતુથી એ ભિક્ષાવૃત્તિનો માર્ગ સ્વીકાર્યો નહોતો; પરંતુ તેઓ સમજતા હતા કે જે ઐશ્વર્ય-સંપત્તિમાં મન જશે તો પછી જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન નડ્યા વિના રહેશે નહિ. તેમજ સમાજને પણ જેવું બેઠએ તેવું શિક્ષણ મળી શકશે નહિ. એકાગ્ર મનથી ઉચ્ચ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અને એકનિષ્ઠાપૂર્વક લોકશિક્ષણ આપવું એજ ઉદ્દેશથી તેઓએ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી ભિક્ષાવૃત્તિનો એક માત્ર માર્ગ પોતાને માટે ખુલ્લો રાખ્યો હતો. યથાર્થ નિષ્કામ ધર્મ જેમના હાડાહાડમાં વ્યાપ્ત થઇ ગયો હોય તેઓજ આમ પરહિતત્રતની પ્રતિજ્ઞા લઇ સર્વત્યાગી બનવાની હિંમત કરી શકે. તેઓએ પોતાના પ્રત્યે અચળ ભક્તિ રાખવાનું લોકોને ઉપદેશ્યું હતું તે પણ કોઈ તેમના પોતાના સ્વાર્થને માટે નહોતું. તેઓ સમજતા હતા કે જે સામાજિક શિક્ષકો પ્રત્યે લોકોનો ભક્તિભાવ ન હોય તો સમાજની કોઇ કાળે ઉન્નતિ થાય નહિ, અને એટલાજ માટે તેમણે બ્રાહ્મણભક્તિનો ભારતવર્ષમાં પ્રચાર કર્યો હતો. આવી રીતે તેમણે જે એક સમાજ તથા સભ્યતાની સૃષ્ટિ કરી હતી તે આજે પણ જગતમાં અતુલનીય લેખાય છે. હજીસુધી યુરોપ પણ એ આદર્શનું અનુકરણ કરી શક્યો નથી; કારણ કે હજીસુધી પણ યુરોપમાં યુદ્ધને એક સામાજિક આવશ્યકતા સમજવામાં આવે છે. આ દેશના બ્રાહ્મણોએજ યુદ્ધનું ભયંકર દુઃખ, યુદ્ધની ભયંકર ખાનાખરાળી તથા યુદ્ધનો સામાજિક ઉત્પાત પોતાના આરિત્રજળથી દૂર કર્યો હતો. બ્રાહ્મણની નીતિનું અવલંબન લેવાથી સમાજને યુદ્ધ કરવાની કશી જરૂર રહેતી નથી. પૂર્વના બ્રાહ્મણોના કીર્તિસ્તંભોમાંથી હજી એક કાંકરી પણ ખરવા પામી નથી, એજ તેમની અક્ષય કીર્તિનું જ્વલંત ઉદાહરણ છે. જગતમાં જેજે ઉન્નત જાતિઓ અત્યારસુધીમાં થઈ ગઇ છે તેમાં બ્રાહ્મણોના જેવી પ્રતિભાશાળી, શક્તિશાળી, જ્ઞાની તથા ધાર્મિક જાતિ ખીજ કોઈ થઈ નથી. પ્રાચીન એથેન્સમાં અથવા રોમમાં, મધ્યકાલીન ઇટાલીમાં અથવા વર્તમાન કાલીન જર્મનીમાં કે ઈંગ્લાંડમાં બ્રાહ્મણ જેવી એક પણ ઉન્નત, પ્રતિભા-શાળી તથા ક્ષમતાશાળી જાતિ થઇ નથી. રોમના પુરોહિતો, કે બાઈબલના ભિક્ષુઓ કે અન્ય કોઈ સંપ્રદાયના ધર્મોપદેશકોમાં પણ બ્રાહ્મણોના જેવા જાતી કે ધાર્મિક હજી સુધી થયા નથી.

શિષ્ય:—પરંતુ અત્યારે તો બ્રાહ્મણો ખુલ્લી રીતે વેપાર-ધંધો કરવા લાગી ગયા છે, એટલુંજ નહિ પણ કાલી માતાના નામથી કસાઇનો પણ ધંધો કરવા લાગ્યા

છે. શું તેમની પણ ભક્તિ અમારે કરવી જોઈએ ?

ગુરુ.—કદાપિ નહિ. જે ગુણને માટે આપણે જેની ભક્તિ કરીએ તે ગુણ તેનામાં ન હોય તો પછી આપણે શામાટે ભક્તિ કરવી ? ગુણવિના ભક્તિ કરી એ તો અધર્મજ છે. ભારતવર્ષના મનુષ્યો આ હેતુથી વાત ન સમજી શક્યા તેથી તેમની અવનતિ થઈ. જે ગુણના પ્રતાપે બ્રાહ્મણો એકવાર ભક્તિને પાત્ર હતા તે ગુણજ જે તેમનામાં ન રહ્યો તો પછી તેમની ભક્તિ કરવાની જરૂર શું હોય ? દુર્મુણી અને દુરાચારી બ્રાહ્મણોની ભક્તિ કરવાથી લોકો ધીમે ધીમે કુશિક્ષાનજ સરકારો પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા અને એ રીતે સમાજની અધોગતિનો આરંભ થયો. હવે આપણે સમજ્યા. પછી તો એ રસ્તેથી પાછું જ ફરવું જોઈએ.

શિષ્ય.—અર્થાત્ હવે બ્રાહ્મણોની ભક્તિ ન કરવી, એમજ ને ?

ગુરુ.—નહિ, તેમ નહિ. જે બ્રાહ્મણમાં સદ્ગુણ હોય, અર્થાત્ જે ધાર્મિક, વિદ્વાન, નિષ્કામ અને લોકસેવક હોય તેની ભક્તિ કરવી, અને જેનામાં એવા ગુણ ન હોય તેની ભક્તિ ન કરવી. તેને બદલે જે શ્રદ્ધમાં બ્રાહ્મણના જેવા ગુણો હોય, અર્થાત્ જે વ્યક્તિ જન્મથી શુદ્ધ હોવા છતાં પણ જે વિદ્વાન, ધાર્મિક, નિષ્કામ અને લોકસેવક હોય તો તેની ભક્તિ કરવામાં હવે કોઈએ સંકોચ રાખવો નહિ.

શિષ્ય.—આપના સિદ્ધાંત સાથે કાષ્ઠ દિંદુધર્માવલંબી એકમત થાય એમ મને તો લાગતું નથી.

ગુરુ.—ભલે ન થાય, તેથી શું થયું ? પરંતુ દિંદુધર્મનો યથાર્થ ધર્મ તો તેજ છે. મહાભારતના વનપર્વમાં માર્કંડેય સમસ્યા-પૂર્વાધ્યાય ૨૧૫ માં આ પ્રમાણે સ્તોત્ર વાક્ય છે:—“ પાતિત્યજનક, કુક્રિયાસકત, અને દાનિક બ્રાહ્મણ વિદ્વાન હોય તોપણ તે શ્રદ્ધ સમાન છે. અને જે શ્રદ્ધ સત્ય, દમ અને ધર્મમાં સતત અતુરજત હોય તેને બ્રાહ્મણ સમાન હું લેખું છું. કારણ કે મનુષ્ય માત્ર વ્યવહાર્યજન, મનુષ્ય કે ન બની શકે છે. ” પુનઃ વનપર્વમાં અજગર પર્વાધ્યાય ૧૮૦ માં રામર્ષિ નંદી આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરે છે:—“ વેદમાં કહેલા ધર્મો જેવા કે:—સત્ય, દાન, દમ, અહિંસા અને કરુણા વિગેરે શ્રદ્ધમાં પણ જેવામાં આવે છે. સત્યાદિ બ્રાહ્મણ્યમિત ધર્મો જે શ્રદ્ધમાં જેવામાં આવે તો તે શ્રદ્ધ પણ શુ બ્રાહ્મણજ ગણાય ? ” તેના ઉત્તરમાં કૃષ્ણ મિત્ર કહે છે કે:—“ અનેક શ્રદ્ધોમાં બ્રાહ્મણના જેવાં લક્ષણો અને અનેક શ્રદ્ધોમાં શ્રદ્ધોના જેવાં લક્ષણો જેવામાં આવે છે. માટે બ્રાહ્મણકુલમાં જન્મેલો બ્રાહ્મણ ગણાય અને શુદ્ધ કુળમાં જન્મેલો શુદ્ધ ગણાય એમ કહેવાય નહિ. જે જે વ્યક્તિઓમાં વૈદિક વ્યવહારો જેવામાં આવે તેઓજ બ્રાહ્મણ નામને યોગ્ય છે, અને જેમનામાં એ લક્ષણો જેવામાં ન આવે તેઓ શ્રદ્ધ નામને યોગ્ય છે ” એવું

એવાં અન્ય અનેક વાક્યો ઉદ્ધૃત કરી શકાય. વૃદ્ધ ગૌતમ સંહિતાના ૨૧ મા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે:-

ક્ષાન્તં દાન્તં જિતક્રોધં જિતાત્માનં જિતેન્દ્રિયમ્ ।

તમેવ બ્રાહ્મણં મન્યે શેષાઃ શૂદ્રાઃ ઇતિ સ્મૃતાઃ ॥

અમિહોત્તરતપરાન્ સ્વાધ્યાયનિરતાન્ શુચીન્ ।

ઉપવાસરતાન્ દાન્તાંસ્તાન્ દેવા બ્રાહ્મણાન્ વિદુઃ ॥

ન જાતિઃ પૂજ્યતે રાજન્ ગુણાઃ કલ્યાણકારકાઃ ।

ચઙ્ગાલમપિ વૃત્તસ્થં તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ ॥

અર્થાત—ક્ષમાવાન, યગશીલ, જિતક્રોધ, અને જિતાત્મા તથા જિતેન્દ્રિયનેજ બ્રાહ્મણ કહેવાય. તે સિવાયના સર્વને શૂદ્રજ જણાવા. જેઓ અમિહોત્તર વ્રતને વિષે તત્પર હોય, સ્વાધ્યાયમાં તદ્દીન રહેતા હોય, પવિત્ર હોય, ઉપવાસરત અર્થાત અચળી હોય તેઓનેજ દેવતાઓ બ્રાહ્મણના નામથી ઓળખે છે. હે રાજન્ ! જાતિ પૂજ્ય નથી, ગુણજ કલ્યાણકારક છે. જન્મથી ચંડાલ છતાં પણ જે વ્રતશીલ હોય તો દેવતાઓ પણ તેને બ્રાહ્મણ સમાનજ માને છે.

શિષ્ય:—અરુ. મનુષ્ય-સમાજમાં ત્રણ વર્ગના મનુષ્યો પ્રતિ લક્ષિતલાવ પ્રકટ કરવો એજ આપણ કહેવાનું તાત્પર્ય છે ને ? (પ્રથમ) શૂદ્રમાં વસતા મુરખીઓ પ્રતિ, (દ્વિતીય) રાજા પ્રતિ અને (તૃતીય) સમાજ શિક્ષક પ્રતિ. તે સિવાય બીજા કોઈ વર્ગ છે ?

ગુરુ:—(૪) જે વ્યક્તિ ધાર્મિક અથવા રાત્રી હોય તેને ઉક્ત ત્રણ વર્ગમાંના એકે વર્ગમાં ઉદ્દેશ્ય કયો નથી, છતાં તે લક્ષિતને પાત્ર છે. ધાર્મિક મનુષ્ય ગમે તેટલા નીચ જાતિનો હોય તોપણ તે લક્ષિતપાત્ર છે.

(૫) તે સિવાય પણ કેટલાક એવા માણસો છે કે જે કેવળ વ્યક્તિવિશેષરૂપેજ લક્ષિતને પાત્ર હોઈ શકે, અથવા તો અવસ્થા વિશેષમાં તેમના પ્રત્યે લક્ષિત દર્શાવી શકાય. આ પ્રકારની લક્ષિતને આચાર્યકૃતપણું અથવા સન્માન કહીએ તોપણ ચાલી શકે. કોઈ એક ખાસ કામ પાર પાડવા માટે આપણે બીજા કોઈ મનુષ્યની આરા પાળવી પડે તેમ હોય તો તે વ્યક્તિ પ્રત્યે આપણે આપણી લક્ષિત કિંવા સન્માન પ્રદર્શિત કરવું જોઈએ. અંગ્રેજીમાં તેનું એક બહુ મુદર નામ છે, અને તે એજ કે ‘સર્વોર્ડિનેશન’ એ શબ્દ યાદ આવતાની સાથેજ મને ‘ઓર્ડીનેશન સર્વોર્ડીનેશન’ નું સ્મરણ થઈ આવે છે. આપણા દેશમાં એ વસ્તુ છેક નહોતી એમ કહી શકાય નહિ, પરંતુ તે ઇચ્છવાયોગ્ય તો નહોતીજ. આપણા દેશમાં લક્ષિતને બદલે પ્રથમ લય હતો. લક્ષિત એ મનુષ્યની શ્રેષ્ઠ વૃત્તિ છે, ન્યારે લય એ નિદ્રા વૃત્તિ છે. લક્ષિતશબ્દ લય જેવું માનસિક અવનતિનું મહાન કારણ બાગ્યેજ બીજું કોઈ

હશે. દરેક માણસે પોતાના ઉપરિની આગાનું પાલન કરવું, તેનું સન્માન કરવું, અને તેની ભક્તિ કરવી, પરંતુ કારણ વિના તેનાથી કોઈ પણ પ્રકારે ડરવું નહિ. એક બીજા પ્રકારની આગાહિતા પણ આપણા દેશમાં જરૂરની છે. આપણા ધર્મ-કર્મો તથા આચાર-વ્યવહારો પ્રાયઃ સમાજના હિતાર્થેજ હોય છે. સમાજનું કામ માણસોએ એકસપીથી એકત્ર ચઢતે ચલાવવું જોઈએ. પાંચ માણસોમાં જો એકતા ન હોય તો તેમનાથી સામાજિક હિતનું કોઈ કામ થઈ શકે નહિ. એટલા માટે પાંચ માણસોમાં એક મનુષ્યે નાયક બનવું જોઈએ; અને બાકીનાઓએ તેની આગાનું પાલન કરી પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવું જોઈએ. આ રીતે પણ આગાહિતા (સર્જોર્ડીનેશન) ની જરૂર છે. કમનસીબે આપણામાં અત્યારે એવું આગાહિતાપણું રહ્યું નથી. જે કાર્ય પ્રથમ દશ માણસો એકત્ર ચઢતે કરતાં તે કાર્ય આજે પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતે એકલોજ પાર પાડવા પ્રયત્ન કરે છે. આજે કોઈ કોઈની આગાને માન આપવું નથી તેથી અનેકાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ થાય છે. અનેક સમયે એમ પણ બને છે કે એક નિષ્ઠ વ્યક્તિ આગેવાનતરીકે નીભાય છે, અને કેટલાક શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોને તેની આગા પ્રમાણે ચાલવું પડે છે. આવી રીતે સમાજના હિતને અર્થે શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોએ નીચ આગેવાનનું સન્માન સાચવવું એ કર્તવ્ય છે, કારણ કે જો તે તે ન કરે તો કાર્યનો ઉદ્દેશ સફળ થાય નહિ, અને સમાજને હાનિ સહન કરવી પડે. આપણા દેશમાં આવી ઉદારતા બતાવવામાં આવતી નથી, તેથી આપણી સામાજિક ઉન્નતિ સંપૂર્ણરિતે સિદ્ધ થઈ શકતી નથી.

(૬) એક મનુષ્ય જે વિષયમાં બહુ નિપુણતા ધરાવતો હોય તે વિષયમાં તેનું ખૂબ સન્માન કરવું એ પણ ભક્તિના વિષયમાં આવી જાય છે. ઉમરમાં જેઓ મોટા હોય તેમને વયોદ્વેષે ભક્તિપાત્ર લેખવા.

(૭) સમાજપ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખવો. મનુષ્યમાં જેટલા શુભો હોય તે સર્વ શુભો સમાજમાં પણ હોયજ, એ વાત બહુ લક્ષમાં રાખવાયોગ્ય છે. સમાજ આપણને યોગ્ય-શિક્ષણ આપી આપણું ભરણપોષણ કરી આપણી રક્ષા કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ પ્રસંગોપાત્ત દંડ કરીને આપણને અયોગ્ય માર્ગે જતા રોકે છે. એટલા માટે સમાજ આપણા શુરુ સમાન પણ છે અને આપણા રાજ સમાન પણ છે. જે રીતે સમાજનું કલ્યાણ થાય તે રીતે સંપૂર્ણ ભક્તિપૂર્વક આપણે વર્તવું જોઈએ. આ શિક્ષણનો વિશેષ પ્રચાર કરવા માટે કોમ્પર્થર્મે “ માનવ-દેવી ” ની પૂજા કરવાનો જે ઉપદેશ કર્યો છે, તે બહુ યોગ્ય છે.

આજકાલ ભક્તિના અભાવે આપણા દેશની કેટલી દુર્દશા થઈ છે ! કેટલી બધી ઉચ્છૃંખલતા આવી ગઈ છે ! પૂર્વે હિંદી પુત્રોમાં ભક્તિનો લેશમાન અભાવ જોવામાં આવતો નહોતો. હિંદુધર્મમાં અથવા હિંદુશાસ્ત્રમાં ભક્તિ ઉપરજ મુખ્ય

ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, એમ કહુ તોપણ અત્યુક્તિ નથી; પરંતુ અત્યારે આપણા સુશિક્ષિત ગણતા વર્ગમાં તેમજ અશિક્ષિત વર્ગમાં ભક્તિનો છાંટો પણ રહ્યો નથી. પાશ્ચાત્ય સામ્યવાદ (સોશીઆલીઝમ) નો મથાર્ય મર્મ નહિ સમજી શકવાને લીધે હિંદી યુવકોના મગજમાં કાષ્ઠિક ઉધા ખ્યાલોજ ભરાઈ બેઠા છે. અત્યારના સુધરેલા યુવકો એમ માને છે કે મનુષ્યમાત્ર સમાન છે-મનુષ્યમાં. ઉચ્ચ-નીચના બેદો પાડવા અસ્વાભાવિક છે, અને તેથી કોઈએ કોઈની ભક્તિ કરવાની કશી જરૂર નથી. મનુષ્યની સર્વત્રેષ્ઠ વ્રતિ, જે ભક્તિ, તેને અત્યારના લણેલા યુવકો નીચતાનું ચિન્હ સમજવા લાગ્યા છે, તે ખરેખર શોચનીય છે. પિતાને અત્યારે “ માઈ ડીધર ફાધર ” કહેવામાં કોઈને કશો સંકોચ થતો નથી, પણ એના ખરો અર્થ તો એટલોજ યષ્ટ થકે કે “ છુટ્ટો છોકરો. ” આજકાલ માતાને “ ફાધરના ફ્રીલી ” તરીકે અર્થાત-પિતાના પરિવાર તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે, અને મોટા ભાઈને તો પોતાની જાતિનો એક મનુષ્યજ લેખવામાં આવે છે. ગુરુને એક સાધારણ માસ્તરતરીકે ગણી દ્રાવવામાં આવે છે. પુરોહિતો તો જાણે કોઈ કામનાજ નથી ! જે સ્વામીની એક કાળે દેવતા સમાન પૂજા થતી તે સ્વામીને આજકાલ એક સાધારણ બન્ધુ સમાન લેખવામાં આવે છે, એટલુંજ નહિ પણ કવચિત્ કવચિત્ તેની પાસેથી નોકરનું પણ કામ કરાવવામાં આવે છે. સ્ત્રીને આપણે લક્ષ્મીસ્વરૂપ માનવી જોઈએ એવું તો કોઈના મનમાં પણ આવતું નથી, કારણ કે લક્ષ્મીને માને છેજ કોણ ? આ તો જાણે આપણા ગૃહની વાત યષ્ટ ! ગૃહની બહાર જઈને જોઈયું તો જણાશે કે રાજાને અનેક માથુસો પોતાના કદા થતું મમાન માનવા લાગી ગયા છે. રાજપુરુષ એ જાણે કે કોઈ લુલ્હમી રાક્ષસ હોય એમજ સૌ કોઈને કસી ગયું છે. સમાજના ગુરુઓ તો આપણી પાસે ઉપદ્રાસ્યા-સ્પદજ બની ગયા છે, અને આપણી સમાલોચના શક્તિ કેટલી તીક્ષ્ણ છે તે પ્રકટ કરવા માટે સમાજશિક્ષકના વિષય સિવાય બીજો કોઈ વિષયજ આપણને મળતો નથી. જગતમાં કોઈ ધાર્મિક કે યાત્રી હોય એમ તો આપણા સ્વપ્નમાં પણ આવતું નથી. જો કોઈ ધાર્મિક પુરુષના અનાયાસે દર્શન થઈ જાય છે તો આપણને ભક્તિભાવ સ્ફુરવાને બદલે તેના પ્રત્યે દયા દિવા તિરસ્કારજ સ્ફુરે છે ! કોઈ યાત્રી પુરુષ મળ્યો તો તેને પરિણિત કેવી રીતે કરવો તેનાજ ખ્યાલો આપણા મનમાં રમ્યા કરે છે ! હું કોઈના કરતાં નિરૂપ જુ અથવા મારા કરતાં અમુક મહાન છે, એમ માનવું એ આ કાળે એક મહાન મૂર્ખતા ગણાય છે. આથી કરીને આપણા જીવનને ઉચ્ચ લક્ષ્યપ્રતિ દોરી શકે એવો કોઈ આદર્શ આપણને મળી શકતો નથી. આ મર્વનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે ઐક્યપૂર્વક આપણાથી જે સામાજિક હિતનાં કાર્યો થવા જોઈએ તે આપણાથી બની શકતાં નથી. વિદ્વાન

શિષ્ય:—પરાશર સમગ્રયું નહિ.

ગુરુ:—અર્થાત્ જ્યારે આપણી જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓ ધ્વિરસંબંધી અધ્યયન કરવામાંજ પ્રવૃત્ત રહ્યા કરે, કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ જ્યારે ધ્વિરનેજ સમર્પિત થાય, ચિત્તરંજની વૃત્તિઓ જ્યારે ધ્વિરના સૌંદર્યનોજ ઉપભોગ કરે, અને શારીરિકી વૃત્તિઓ જ્યારે ધ્વિરનાં કાર્યો બળવવામાંજ તક્ષીન રહ્યા કરે, અથવા ધ્વિરની આજ્ઞાનુંજ પાલન કરવા હાગે, ત્યારે તે અવસ્થાને ભક્તિ કહેવામાં આવે છે. જેનું જ્ઞાન પણ ધ્વિરમાંજ સમાપ્ત જાય, જેનું કર્મ પણ ધ્વિરમાંજ સમાપ્ત જાય, આનંદ પણ ધ્વિરમાંજ સમાપ્ત જાય અને જેનો દેહ પણ ધ્વિરનેજ આધીન રહે તેનામાં ધ્વિરભક્તિ છે, એમ સમજવું. ધ્વિરભક્તિનું યોગ્ય સ્તુરણ તથા ખીલવણી પણ ત્યારેજ થયાં ગણાય.

શિષ્ય:—આપના આ કથન સામે મારો પ્રથમ વાધો તો એજ છે કે આપે અત્યારસુધી ભક્તિને અન્ય અન્ન વૃત્તિઓ પૈકીની એક વૃત્તિમાત્રજ જણાવી હતી, અને હવે સઘળી વૃત્તિની સમષ્ટિને—એકત્રતાને ભક્તિ કહો છો. એનો અર્થ શું સમજવો?

ગુરુ:—ભક્તિ નામની એકજ વૃત્તિ છે. મારો કહેવાનો આશય એવો હતો કે જ્યારે મનુષ્યની સઘળી વૃત્તિઓ એક માત્ર ભક્તિવૃત્તિનેજ અનુસરે ત્યારેજ ભક્તિનું યોગ્ય સ્તુરણ થયું ગણાય. અનેક પ્રકારની વૃત્તિઓમાં ભક્તિ વૃત્તિની મેં શ્રેષ્ઠતા તને જણાવી તેનું કારણ પણ એજ છે. ભક્તિ જ્યારે ધ્વિરમાં સમાર્પિત થાય ત્યારે ખીણ વૃત્તિઓએ તેને આધીન થવુંજ જોઈએ, ધ્વિરસર્પિત ભક્તિ જે માર્ગ દર્શાવે તે માર્ગે અન્યાન્ય વૃત્તિઓએ જવુંજ જોઈએ, એજ મારો કહેવાનો આશય છે ભક્તિ એટલે સઘળી વૃત્તિઓની સમષ્ટિયુક્ત એક શક્તિ; એવો અર્થ કરવો તદ્દન અયોગ્ય છે.

શિષ્ય:—તો પછી સામંજસ્ય કયાં રહ્યું? આપ અગાઉ કહી ગયા છો કે સઘળી વૃત્તિઓની યથાયોગ્ય સ્તુતિ તેનુંજ નામ મનુષ્યત્વ. યથાયોગ્ય સ્તુતિનો તે સ્થળે આપે એવો અર્થ કયો હતો કે ક્રાંતપણ વૃત્તિને એટલી બધી આગળ વધવા ન દેવી કે જેથી કરીને ખીણ વૃત્તિઓની સ્તુતિને હાનિ પહોંચે. હવે જો સઘળી વૃત્તિઓ એક માત્ર ભક્તિવૃત્તિનેજ આધીન રહે તો પછી ખીણ વૃત્તિઓને આજ્ઞાધીન રહેવુંજ પડે, એ સ્વાભાવિક છે, અને જો એમ થાય તો વૃત્તિઓનું પરસ્પરનું સામંજસ્ય કયાં રહ્યું?

ગુરુ:—ભક્તિને અનુસરવાથી ક્રાંતપણ વૃત્તિની ઉદ્વૃષ્ટ સ્તુતિને વિન્ન નડતું નથી. મનુષ્યની વૃત્તિને એક યોગ્ય પ્રકારનો ઉદ્દેશ હોવોજ જોઈએ. તેમાં ધ્વિર સંબંધી ઉદ્દેશ સર્વથી મહાન છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. જે વૃત્તિ પોતે આગળ વધવાની અક્તિ ધરાવતી હોય તે વૃત્તિને ધ્વિરઅનુવર્તિ થાય તો તેના આગળ વધવામાં કાંઈ

તથા વૃદ્ધ પુરુષોની મરકરી કરતાં આપણને સહેજે સ કાચ થતો નથી. સમાજના ભયથી ડરી ડરીને ચાલીએ છીએ, પરંતુ સમાજ પ્રત્યે જે ભક્તિ જોષ્ટ્રએ તે આપણામાં રહી નથી આ સર્વના પરિણામરૂપે આજે આપણુ ગૃહ નદનવન બનવાને બદલે નરકાવાસ સમાન થઈ પડ્યું છે । શિક્ષણ અથવા કેળવણી પણ એવી છે કે તે આપણુ હિત કરવાને બદલે અહિતજ કરી રહી છે । રાજનૈતિક પુરુષોમાં પણ અનેક પ્રજારના મતભેદો પડ્યા લાગ્યા છે । સમાજમાં અધોગતિ તથા ઉચ્છ્રાંબલતાએ પ્રવેશ કર્યો છે આપણા ચિત્તમાં મલિનતાએ તથા મગજમાં અભિમાને ઉડા મૂળ નાખ્યાં છે

શિષ્ય:—ઉત્તરિને માટે ભક્તિની આટલી જાધી જરૂર હોય એમ તો મે કદાપિ ધાર્યું નહોતું

ગુરુ—એટલાજ માટે ભક્તિને હું સર્વત્રેષઃ વૃત્તિ કહેતો હતો હજી તો 'મે મનુષ્યભક્તિનીજ તને વાત કરી છે હવે પછી ઈશ્વરભક્તિવિષે વિવેચન' કરીશ ત્યાર પછી ભક્તિની શ્રેષ્ઠતા વિશેષરૂપે તું સમજી શકશે.

અધ્યાય ૧૧ મો—ઈશ્વરભક્તિ

શિષ્ય—આજે ઈશ્વરભક્તિવિષે કાંઈક ઉપદેશ આપો, એવી મારી પ્રાર્થના છે

ગુરુ—અત્યાર સુધીમાં તે જે કાંઈ મારી પામેથી સાલજીયું છે અને હવે પછી જે કાંઈ સાલજીયો તે સિવાય ઈશ્વરભક્તિસખધે બીજો કાંઈ ખાસ ઉપદેશ નથી અન્યતઃ મમજાવવા માટે તે વિષયનું અન્ય પ્રકારે વિવેચન કરવું પડે એ જૂદી વાત છે હિંદુધર્મમાં “ભક્તિ” શબ્દ મહાન્ અર્થસૂચક લેખાય છે, અને તે શબ્દ આપણામાં એટલો બધો પ્રસિદ્ધ છે કે તેને માટે વિશેષ બોલવું અનાવશ્યક છે ભિન્નભિન્ન ધર્મવેદાઓએ તેની વિવિધ પ્રકારે વ્યાખ્યાઓ કરી છે ક્રિષ્ણન ધર્મ જેવો આર્યેતર ધર્મ પણ ભક્તિને પ્રધાનપદ આપે છે, તે તું જાણતો હશે મર્વ ધર્મોના સિદ્ધાંતોનું મનન કર્યા પછી અને અતિ ઉન્નત ભક્તોના ઉત્તરચરિત્રોને અભ્યાસ કર્યા પછી ભક્તિના સ્વરૂપવિષે મે જે નિર્ણય કર્યો છે, તે હું તને અતઃ જણાવવા હચ્છુ છું બહુ ધ્યાનપૂર્વક એકાગ્ર મનથી મારી વાત નહિ સાંભળે તે તારો અને મારો ઉભાયનો પરિશ્રમ નિરર્થક જશે .

શિષ્ય—શ્રમાવે

ગુરુ—મનુષ્યની સઘળી વૃત્તિઓ ઈશ્વરાભિમુખી થાય અર્થાત સકળ વૃત્તિઓ ઈશ્વર તરફ વગે તેને ભક્તિ કહેવામાં આવે છે.

શિષ્ય:—પરાયર સમગ્રયું નહિ.

ગુરુ:—અર્થાત્ જ્યારે આપણી જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓ ઈશ્વરસંબધી અધ્યયન કરવામાંજ પ્રવૃત્ત રહ્યા કરે, કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ જ્યારે ઈશ્વરનેજ સમર્પિત થાય, ચિત્તરંજની વૃત્તિઓ જ્યારે ઈશ્વરના સૌંદર્યનોજ ઉપભોગ કરે, અને શારીરિકી વૃત્તિઓ જ્યારે ઈશ્વરનાં કાર્યો બજાવવામાંજ તહીન રહ્યા કરે, અથવા ઈશ્વરની આજ્ઞાનું પાલન કરવા લાગે, ત્યારે તે અવસ્થાને ભક્તિ કહેવામાં આવે છે. જેનું જ્ઞાન પણ ઈશ્વરમાંજ સમાપ્ત જાય, જેનું કર્મ પણ ઈશ્વરમાંજ સમાપ્ત જાય, આનંદ પણ ઈશ્વરમાંજ સમાપ્ત જાય અને જેનો દેહ પણ ઈશ્વરનેજ આધીન રહે તેનામાં ઈશ્વરભક્તિ છે, એમ સમજવું. ઈશ્વરભક્તિનું યોગ્ય સ્વરૂપ તથા ખીલવણી પણ ત્યારેજ થયાં ગણાય.

શિષ્ય:—આપના આ કથન સામે મારો પ્રથમ વાધો તો એજ છે કે આપે અત્યારસુધી ભક્તિને અન્ય અન્ય વૃત્તિઓ પૈકીની એક વૃત્તિમાત્રજ જણાવી હતી, અને હવે સઘળા વૃત્તિની સમષ્ટિને—એકત્રતાને ભક્તિ કહો છો. એનો અર્થ શું સમજવો?

ગુરુ:—ભક્તિ નામની એકજ વૃત્તિ છે. મારો કહેવાનો આશય એવો હતો કે જ્યારે મનુષ્યની સઘળી વૃત્તિઓ એક માત્ર ભક્તિવૃત્તિનેજ અનુસરે ત્યારેજ ભક્તિનું યોગ્ય સ્વરૂપ થયું ગણાય. અનેક પ્રકારની વૃત્તિઓમાં ભક્તિ વૃત્તિની મેં શ્રેષ્ઠતા તને જણાવી તેનું કારણ પણ એજ છે. ભક્તિ જ્યારે ઈશ્વરમાં સમાર્પિત થાય ત્યારે ખીણ વૃત્તિઓએ તેને આધીન થવુંજ જોઈએ, ઈશ્વરાર્પિત ભક્તિ જે માર્ગ દર્શાવે તે માર્ગે અન્યાન્ય વૃત્તિઓએ જવુંજ જોઈએ, એજ મારો કહેવાનો આશય છે ભક્તિ એટલે સઘળા વૃત્તિઓની સમષ્ટિયુક્ત એક શક્તિ; એનો અર્થ કરવો તદ્દન અયોગ્ય છે.

શિષ્ય:—તો પછી સામંજસ્ય કયાં રહ્યું? આપ અગાઉ કહી ગયા છો કે સઘળા વૃત્તિઓની યથાયોગ્ય સ્થુતિ તેનુંજ નામ મનુષ્યત્વ. યથાયોગ્ય સ્થુતિનો તે સ્થળે આપે એવો અર્થ કયો હતો કે કોઈપણ વૃત્તિને એટલી ખધી આગળ વધવા ન દેવી કે જેથી કરીને ખીણ વૃત્તિઓની સ્થુતિને હાનિ પહોંચે. હવે જો સઘળા વૃત્તિઓ એક માત્ર ભક્તિવૃત્તિનેજ આધીન રહે તો પછી ખીણ વૃત્તિઓને આગાધીન રહેવુંજ પડે, એ સ્વાભાવિક છે, અને જો એમ થાય તો વૃત્તિઓનું પરસ્પરનું સામંજસ્ય કયાં રહ્યું?

ગુરુ:—ભક્તિને અનુસરવાથી કોઈપણ વૃત્તિની ઉલ્લૂષ્ટ સ્થુતિને વિના નહીં. મનુષ્યની વૃત્તિને એક ચોક્કસ પ્રકારનો ઉદ્દેશ હોવાજ જોઈએ. તેમાં ઈશ્વર સંબધી ઉદ્દેશ સર્વથી મહાન છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. જે વૃત્તિ પોતે આગળ વધવાની શક્તિ ધરાવતી હોય તે વૃત્તિ જો ઈશ્વરનુવર્તી થાય તો તેના આગળ વધવામાં કોઈ

જાતનું વિદ્ય નડે નહિ. ઈશ્વરજ જે વૃત્તિનો ઉદ્દેશ હોય, અર્થાત્ અનંત મંગળ, અનંત જ્ઞાન, અનંત ધર્મ, અનંતસૌંદર્ય, અને અનંત શક્તિ જે વૃત્તિનો ઉદ્દેશ હોય, તેને આગળ વધતી કોણ અટકાવી શકે? માટે ભક્તિવૃત્તિને આધીન રહેવું એજ સર્વ વૃત્તિઓનું યથાર્થ સામંજસ્ય છે.

શિષ્ય:—આપે જે મનુષ્યતત્ત્વ અને અનુશીલન ધર્મ સમગ્રવ્યાપ્ત તેનું સ્વરૂપ તાત્પર્ય, મારા સમજવા પ્રમાણે, એવું નીકળે કે ઈશ્વરભક્તિ, એજ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ, એટલુંજ નહિ પણ ભક્તિ એજ અનુશીલનનો એક માત્ર ઉદ્દેશ હોવાયોગ્ય છે.

ગુરુ:—અનુશીલન ધર્મનો એવો આશય છે, એ વાત ખરી. વસ્તુતઃ વ્યાપ્તિ સુધી સઘળી વૃત્તિઓ ઈશ્વરમાં સમર્પિત ન થાય ત્યાંસુધી સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વજ પ્રાપ્ત ન થઈ શકે. વૃત્તિઓનું ઈશ્વરને અર્પણ કરવું તેજ સાચું મૂંઝાપણ! એજ સાચો નિષ્કામ ધર્મ! અને એજ સાચું સુખ! પ્રકારાંતરે કહીએ તો ચિત્ત શુદ્ધિ પણ એતુજ નામ! ધર્મ પણ એજ! અને ભક્તિ, પ્રીતિ, શાંતિ વિગેરે જે લક્ષણો કહ્યા છે તે પણ તેજ ધર્મનાં! મેં ઉપર કહ્યો તે સિવાય બીજો કોઈ યથાર્થ ધર્મ નથી. મારે જે કંઈ કહેવાનું છે તેનું મૂળ હું તનેજ સમજાવી ગયો; પણ એટલા ઉપરથી તું એમ માની લઈશ નહિ કે એટલી વાત સમજવા મત્રવીજ અનુશીલનધર્મનું સંપૂર્ણ રહસ્ય તું સમજી ગયો!

શિષ્ય:—વસ્તુતઃ હું કંઈજ સમજ્યો નથી. એ વાતનો હું પોતેજ સ્વીકાર કરું છું. અનુશીલન ધર્મમાં ભક્તિનું સ્થાન કયાં છે તેવો હું હજી તદ્દન અજ્ઞાન છું. શારીરિક અનુશીલનની વ્યાખ્યા આપે કહી સંજોગની ત્યારે મારી ખાત્રી થઈ હતી કે શારીરિક જગમાં વૃદ્ધિ કરવી અથવા તે શરીરની માંસપેશીઓને મજબૂત બનાવવી એ હર્તવ્ય છે. દલે, ધારો કે કોઈ મનુષ્ય રોગ, દારિદ્ર્ય કે એવાજ બીજા કોઈ કારણથી પોતાની શારીરિક વૃત્તિઓને સંપૂર્ણ પ્રમાણમાં કેળવી ન શકે તો શું તેનાથી ઈશ્વરભક્તિ ન થઈ શકે?

ગુરુ:—મારે કહેવાનું માત્ર એટલુંજ છે કે જે અવસ્થામાં મનુષ્યની અન્ય વૃત્તિઓ ઈશ્વરાભિમુખી થાય તે અવસ્થાને ભક્તિ કહેવાય. અમુક વ્યક્તિનું શારીરિક જળ અધિક ન્યૂન અથવા ગમે તેટલું હોય પણ જે તે વ્યક્તિ ઈશ્વરાભિમુખ રહે, અર્થાત્ પોતાના શારીરિક જળનો ઉપયોગ ઈશ્વરાનુમત કાર્યમાં કરે, તેમજ તેની દૈનિક પોતાની બીજી વૃત્તિઓને પણ સંયુક્ત કરે તો તેનામાં ઈશ્વરભક્તિ છે, એમ કહી શકાય. જે મનુષ્યમાં જેટલું જળ ન્યૂન હોય તેટલું અસર તેની હર્તવ્યાપ્તતામાં ખામી આવે એ વાત તો ખુણીજ છે. અનુશીલનની જરૂર એટલીજ છે કે શરીરને કિંવા મનને બરાબર કેળવી તેનો ઈશ્વરાનુમત (ઈશ્વરે ઉપદેશ) કાર્યમાં અંતઃકરણપૂર્વક ઉપયોગ કરવો. દાખલાતરીકે એક લૂંટારો એક લલા-નિર્દોષ મનુષ્યને

હેરાન કરે છે. આ દેખાવ બે માણસો જુવે છે. ધારો કે આ બન્ને પ્રેક્ષકો ઈશ્વર પ્રત્યે ભક્તિભાવયુક્ત છે; પરંતુ તેમાં એક જણ બળવાન અને બીજો નિર્બળ છે. બળવાન માણસે બહાર આવી પેલા લૂંટારાના હાથમાંથી પેલા નિર્દોષ માણસને મુક્ત કર્યો, પરંતુ બીજો દુર્બળ મનુષ્ય પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ તે કાર્યમાં વિજયી થઈ શક્યો નહિ. આવા પ્રસંગે વૃત્તિવિશેષના અનુશીલનના અભાવે દુર્બળ મનુષ્યમાં મનુષ્યત્વની ખામી હતી, એમ આપણે કહી શકીએ; પરંતુ તેનામાં ઈશ્વરભક્તિનો કિંવા મનુષ્યભક્તિનો અભાવ હતો, એમ કહેવું જાણે નહિ. સારીરિક વિગેરે વૃત્તિ-ઓનું જ્યાંસુધી યોગ્ય પ્રમાણમાં અનુશીલન ચાલ્યું નહિ ત્યાંસુધી કાંઈ પણ વ્યક્તિ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ, તેની સાથે મનુષ્ય પોતાની વૃત્તિઓના સા-મર્થ્યને જ્યાંસુધી ઈશ્વર-ભક્તિ પ્રતિ વહેવું ન કરે ત્યાંસુધી તેણે મનુષ્યત્વ મેળવેલું હોય તોપણ તે નિષ્ફળ છે, એમ કહેવું જોઈએ. માટે એ ઉચ્ચ યોગ્યતાઓનો સમાવેશ એજ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ. મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ અર્થે જેમ વૃત્તિઓનું સ્વા-તંત્ર્ય સ્પષ્ટ રહેવું જોઈએ તેમ તેની સાથે ભક્તિનું પણ પ્રાધાન્ય રહેવું જોઈએ. એટલાજ માટે મેં કહ્યું હતું કે વૃત્તિઓ ઈશ્વરને સમર્પિત કરવા માત્રથીજ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી, પરંતુ તેની સાથે વૃત્તિઓનું સમુચિત અનુશીલન પણ અત્યાવશ્યક છે.

શિષ્ય:—હજી એક બીજો વાધો છે. જે ઉપદેશ પ્રમાણે કાર્ય થઈ શકે એવું ન હોય, તેને હું ઉપદેશજ કહેતો નથી. હું પૂછું છું કે આપના ઉપદેશ પ્રમાણે શું સર્વ વૃત્તિઓને ઈશ્વરાભિમુખી કરી શકાય ? કોઈ પણ એક પ્રકારની ટત્તિ છે. હવે કોષને ઈશ્વરાભિમુખી કેવી રીતે કરી શકાય ?

ગુરુ:—જગત્પતી તે અતુલ મહાક્રોધવાણીનું તને સ્મરણ છે ?

ક્રોધં પ્રમો સંહર સંહરતિ યાવદ્ગિરં તે મરુતાં ચરન્તિ ।

તાવત્ સ વહ્નિર્મયનેત્રજન્મા મસ્માવશેષં મદનં ચકાર ॥

આ ક્રોધ મહા પવિત્ર ક્રોધ ગણાય, કારણ કે યોગમાં ભંગ કરનારી મદનની કુપ્ર-વૃત્તિ તે ક્રોધના પ્રતાપે વિનષ્ટ થઈ ગઈ ! આવા ક્રોધને સ્વયં પ્રભુતોજ ક્રોધ કહી શકાય. આવીજ એક નીચ વૃત્તિ કે જેને ઈશ્વરાભિમુખી કરવાથી વ્યાસદેવ મહાભા-રત જેવો અદ્વિતીય દ્રાવ્યમય જગત્પતે આપતા ગયા ! પણ હું જૂનું છું, તારા જેવા નવા જમાનાની રોસની પામેલા-તીસગી સહીના સુવકોને આ વાત એકએક બળે ઉતરતો નહિ. એટલા માટે માફ વિશેષ કયન તારા જેવાને માટે નિરર્થક છે.

શિષ્ય:—બીજો પણ એક વાધો છે—

ગુરુ:—તે સ્વાભાવિક છે. જે અવસ્થામાં મનુષ્યની સંધળી વૃત્તિઓ, ઈશ્વરમુખી

અથવા ઈશ્વરાનુવર્તી હોય તેને ભક્તિ કહેવાય. આ વાત એટલી બધી ગભીર છે, અને તેની અંદર એટલી બધી મહત્ત્વની વાતોનો સમાવેશ થઈ જાય છે કે એક વાર કહેતા માત્રથીજ તુ તે સમજી શકે એવી બિલકુલ સભાવના નથી. અનેક શક્યો થાય, અનેક વાંધાઓ જણાય, અનેક છિદ્રો જણાય, એટલુંજ નહિ પણ છેવટે આ ક્ષિપ્ર દેશ તને અર્થશૂન્ય પ્રલાપ જેવો લાગે તો તે પણ સભવિત છે, પરંતુ મારી તને યુનઃ યુનઃ એટલીજ લલામણુ છે કે એટલેથીજ નિરાશ ન થઈ જવું. પ્રતિદિન, પ્રતિમાસ, અને પ્રતિવર્ષ એજ એક તત્ત્વસખધી વિચારો કર્યા કરવા અને એજ એક તત્ત્વને ક્રિયામાં મૂકવાના હૃદયપૂર્વક યત્નો કરી જોવા. એથી કમશઃ એ તત્ત્વ તારી દષ્ટિ સન્મુખ દીપકની માફક સંપૂર્ણ તેજથી પ્રકાશવા લાગશે, અને ત્યારે એમ થાય ત્યારે સમજજો કે તારું જીવન સાર્થક થયું ! તારો મનુષ્યજન્મ સફળ થયો ! ઉક્ત ગભીર તત્ત્વ સિવાય અન્ય એક્ટે વાત મનુષ્યે લક્ષ્યપૂર્વક શીખવાની નથી. એક મનુષ્ય પોતાનું સમસ્ત જીવન સદ્વિચાર અને ઉચ્ચ ભાવનાઓમાં જ વ્યતીત કરે અને છેવટે ઉક્ત તત્ત્વ સમજી, તેને ક્રિયામાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કરે તોજ તેનું જીવન સફળ થયું જણાય.

શિષ્ય:—આવું દુષ્પ્રાપ્ય જ્ઞાન આપને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું ?

ગુરુ:—અનિ તરુણુ અવસ્થામાંથીજ મારા મનમાં આ એક પ્રશ્ન સદા ઉદભવ્ય કરતો કે.—“ આ જીવન કેવી રીતે સાર્થક થાય ? આ જીવનમાં એવું શું કર્તવ્ય કરવું જોઈએ કે મનુષ્યભવ સફળ થાય ? ” સમસ્ત જીવન આ એકજ પ્રશ્નનો સંતોષકારક ઉત્તર મેળવવા અર્થે મેં વ્યતીત કર્યું છે, અને તેના ઉત્તરની શોધમાંજ જીવન પ્રાય. પૂરું થવા આવ્યું છે. અનેક પ્રકારના લોકપ્રચલિત, ઉત્તરો અપાર સુધીમાં મને મળી ચૂક્યા છે. તેની સાત્યતા કિવા અસત્યતાનો નિર્ણય કરવા માટે અનેક ભોગો પણ આપી ચૂક્યો છું, અનેક કષ્ટો સહન કર્યા છે, યથાવકિત વાસ્તવામાં અને વિચારવામાં પણ પ્રમાદ કર્યો નથી, અનેક પ્રકારના લેજો પણ લખી વાળ્યા છે, અનેક લોકોની સાથે વાર્તાલાપો અને ચર્ચાઓ કરવામાં પણ ક્યારેક રાખી નથી, એટલુંજ નહિ પણ અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ પણ કરી ચૂક્યો છું. સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, દર્શન તથા દેશી-વિદેશી શાસ્ત્રો પણ ઉપલાવી જોયા છે. હુંકામાં, જીવન સફળ કરવા અર્થે પ્રાણીત પરિશ્રમ કરી ચૂક્યો છું. આ સર્વ પ્રયત્નો અને કષ્ટોના પરિણામે હું એટલું સમજી ચક્યો છું કે સઘળી વૃત્તિઓને ઈશ્વરાનુવર્તી કરવી તેજ યથાર્થ ભક્તિ, અને એવી ભક્તિ વિના યથાર્થ મનુષ્યત્વ કે ધર્મ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. “ આ જીવન કેવી રીતે માર્થક કરવું ” એ પ્રશ્ન ઉત્તરમાં એ એકજ ઉત્તર મને યથાર્થ અને સંતોષકારક લાગ્યો છે. જાકી સર્વ ઉપદેશો મને નિર્ઘર્ક જોવાજ જણાયા છે. વસ્તુતાએ મનુષ્યના સમસ્ત જીવનનું—સમસ્ત

અમનું એજ એક અતિમ ફળ, એજ એક છેલ્લું સુફળ છે. "આપે આવું માન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કર્યું?" તેના ઉત્તરમાં મારે તને માત્ર એટલુંજ જણાવવું જોઈએ કે સમસ્ત જીવન એ એકજ ગંભીર પ્રશ્નનો ઉત્તર પ્રાપ્ત કરવા અર્થે મેં વ્યતીત કર્યું છે, અને તેનો જે ઉત્તર આટલા લાંબા કાળે મને પ્રાપ્ત થયો છે, તેજ હું તને સંભળાવવા માગું છું. મારા સમસ્ત જીવનના પરિશ્રમેનું ફળ હું એકજ દિવસમાં કેવી રીતે સમજી શકે ?

શિષ્ય:—આપના કહેવા ઉપરથી મને એમ લાગે છે કે ભક્તિનાં લક્ષણોસંબધી આપે મને જે ઉપદેશ આપ્યો તે આપનો પોતાનોજ એક ખાસ સિદ્ધાંત છે. આર્ય-ઋષિઓ તે તત્ત્વ જાણતા નહોતા.

ગુરુ:—મૂર્ખ ! મારા જેવા ક્ષુદ્ર પ્રાણીમાં તે એવી શું શક્તિ છે કે આર્ય મહર્ષિઓ જે વાત ન જાણી શક્યા તે વાત હું જાણી કે શોધી શકું ? મારા ક્યનનો સારાંશ માત્ર એટલોજ છે કે સમસ્ત જીવન પર્વત તેમના શિશ્નુઓનો અભ્યાસ કરવાથીજ હું તેમના આશયો સમજી શક્યો છું. હા, એટલું છે કે જે ભાષામાં હું તને આજે ભક્તિ તત્ત્વ સમજાવું છું તે ભાષામાં તેઓએ તે વાત સમજાવી નથી. તમારા જેવા વીસમી સદીના નવયુવકોને મારે વીસમી સદીની ભાષામાંજ આ વાત સમજાવવાની જરૂર પડી છે. ભાષામાં ગમે તેટલો પ્રભેદ પડી જાય તોપણ સત્ય વસ્તુમાં કોઈ કાળે ફેરફાર થવા પામતો નથી. સત્ય વસ્તુ નિત્ય છે. તેમાં વિકર કે પ્રભેદ કદાપિ થયો નથી. શાંતિદેવના સમયમાં ભક્તિતનું જે સ્વરૂપ હતું તેજ સ્વરૂપ હજી આ કાળે પણ વર્તમાન છે. ભક્તિતનું ચચાર્થ સ્વરૂપ હજી પણ આર્ય મહર્ષિઓના ક્યનોમાં અને ઉપદેશોમાં મળી આવે છે. જેવી રીતે સમુદ્રમાં કુખડી માપ્યા વિના રત્નનું ચચાર્થ સ્વરૂપ જણાવું નથી; તેવીજ રીતે હિન્દુશાસ્ત્રરૂપી અગાધ સમુદ્રમાં નિમજ્જન કર્યા વિના શાસ્ત્રીય તત્ત્વરત્નોની ચચાર્થ પ્રાપ્તિ યદ્ય શક્યતી નથી.

શિષ્ય:—આર્ય મહર્ષિઓએ ભક્તિતની જે વ્યાખ્યા કરી છે તેજ વ્યાખ્યા આપની ખાસેથી સાંભળવાની મારી જિજ્ઞાસા છે.

ગુરુ:—એવી જિજ્ઞાસા ખરેખર આવકારદાયક છે. ભક્તિ ઉપર હિન્દુઓનીજ માલેકી છે, દરેક કે ભક્તિ એ વસ્તુજ હિન્દુઓની છે. ક્રિશ્ચિયન ધર્મમાં પણ જો કે ભક્તિવાદ છે, પણ હિન્દુધર્મમાં જે ખુબીથી ભક્તિની સાર્થકતા દર્શાવવામાં આવી છે, તેવી ખુબી ખીજ કોઈ ધર્મમાં નથી ખેદ માત્ર એટલોજ છે કે આર્ય મહર્ષિઓએ ભક્તિતની જે વ્યાખ્યા કરી છે તે વિસ્તારપૂર્વક સાંભળવાને તથા સંભળાવવાને જોઈએ તેટલો આપણને અવકાશ નથી. આપણો મૂળ ઉદ્દેશ અનુશીલન ધર્મ સમજાવતો હતો, તે તને રમરણમાં હતો. છતાં ભક્તિસંબધી રમૂળ વ્યાખ્યા હું તને પ્રસંગોપાત સંભળાવીશ.

શિષ્ય:—પહેલા મને એ વાત કહો કે શુ ચિરજાળથીજ ભક્તિવાદને હિંદુધર્મના એક અંશરૂપે માનવામાં આયો છે ?

ગુરુ —ના, તેમ નથી વેદિક ધર્મમાં ભક્તિ નથી હું ધારૂં છું કે વૈદિક ધર્મથી તુ પરિચિત હોઈશજ સાધારણ ઉપાસકોની સાથે ઉપાસ્ય દેવોનો જે સંબંધ આજ કાલ આપણી નજરે પડે છે તેવોજ સંબંધ વૈદિક યુગમાં હતો “ હે પ્રભુ ! મારા અર્પણ કરેલા આ મોમરસનું આપ પાન કરો, હવિ ભોજન કરો અને મને ધન આપો, સંપત્તિ આપો, પુત્ર આપો, માય આપો, ધાન્ય આપો, તથા મારા શત્રુઓનો પરાભવ કરો ” વિગેરે આગળ વધીને મહુ બહુ તો તેઓ એટલે સુધી પ્રાર્થના કરતા કે— ‘ હે પ્રભુ ! મારા પાપોનો પ્વસ કરે! ’ આ પ્રમાણે દેવોને પ્રસન્ન કરવાની ઇચ્છાથી વૈદિક યુગમાં લોકો યજ્ઞો વિગેરે કરતા એવી રીતે કામ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિઅર્થે જે યજ્ઞાદિ કરવા તેને કામ્ય કર્મ કહેવામાં આવે છે જે ઉપાસનામાં કામ્ય કર્મોની મુખ્યતા હોય તેને સાધારણ રીતે ‘ કર્મ ’ કહેવામાં આવે છે “ તમે અમુક કામ કરો તો તમને અમુક ફળ મળશે, માટે તમારે અમુકજ કર્મ કરવું, ’ એવી રીતની ધર્મ કરવાની પદ્ધતિને કર્મ કહેવાય વૈદિક યુગના ઉદના મમયમાં આવી રીતના કર્મોત્તમક ધર્મનું મળ બહુ વધી પડ્યું હતું યાગયજ્ઞોની પ્રબળતા એટલે સુધી વધી પડી હતી કે ધર્મના યથાર્થ મર્મનો છેક લોપ થઈ ગયો એવો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો હતો બરાબર એજ સમયે કેદનાક પ્રતિભાશાળી પવિત્ર પુરુષોને વિચાર થયો કે આ કર્મોત્તમક ધર્મ એજ યથાર્થ ધર્મ હોય એમ બને નહિ તેઓએ વિચાર કર્યો કે વૈદિક દેવ-દેવીઓની કલ્પનામાત્રથીજ આ બગડતું અસ્તિત્વ બરાબર સમજાય નહિ આ સર્વ કલ્પનાઓની પાછળ એક અનંત અને અદેય કારણ અવશ્ય હોતું જોઈએ આ કારણની તપાસ કરવા તેમણે પ્રયત્નો કરી કાંઈ લોકોની શ્રદ્ધા પણ ધીમે ધીમે કર્મ ઉપરથી અમવા લાગી છેવટે ત્રણ પ્રકારના વિષ્ણવ (યુગાતર-અથવા ઉચ્ચનાયલ) આ દેશમાં ઉપરિચિત થયા, કે જે વિષ્ણુની સત્તા હજી પણ આપણા દેશમાં પ્રચલિત છે એ ત્રણ પ્રકારના વિષ્ણુઓમાં એક વિષ્ણવ ચાર્વાકીયારા ઉપરિચિત થયો તેમણે એવા ઉપદેશની શરૂઆત કરી કે સંધ્યા કર્મકાંડો મિથ્યા છે બસ, ખાઓ, પીઓ અને ભોજન-મજા ભોગવો બીજો મતદાયક અથવા શાક્યસિંહે ઉત્પન્ન કર્યો તેણે કહ્યું કે—કર્મનું ફળ બલગત માનસ યોગ્ય છે, પરંતુ કર્મ એજ દુ બના કારણભૂત છે કર્મને લીધેજ પુનર્જન્મો લેવા પડે છે, માટે કર્મનોજ નાશ કરો વિવિધ તૃષ્ણાઓને તાત કરી ચિત્તમમપૂર્વક અષ્ટાંગધર્મના માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરી નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરો. ત્રીજો વિષ્ણવ દાર્શનિકોદ્ધાર ઉપરિચિત થયો. તેઓ પ્રાય બ્રહ્મવાદી હતા તેમને જાણાયું કે તેઓએ જગતનું અનંત કારણભૂત જે ચૈતન્યની શોધ કરવા માંડી હતી તે તત્ત્વ અતિશય કુદેય છે.

આ બ્રહ્મવસ્તુ જે બરાબર સમજાય તો તે પરમાત્મા સાથે કિંવા જગત્ના તે અંત-
રાત્મા સાથે આપણે કેવો સંબંધ છે, તેમજ આ જગત્ની સાથે પરમાત્માનો અને
આપણો શું સંબંધ છે, વિગેરે રહસ્યો સમજી શકાય. આ રહસ્યો સમજ્યા પછી
“ આ જીવન કેવી રીતે સાર્થક થાય ” તેકડિન પ્રશ્નનો ઉત્તર આપોઆપજ મળી
જાય છે. એટલા માટે બ્રહ્મનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું કડિન છે તોપણ યથાર્થ
ધર્મ તેજ છે. મતલબ કે જ્ઞાન એજ ધર્મ અને જ્ઞાન એજ નિઃસ્વેચસ્ અથવા પરમ
મગ્ગ છે. વેદના જે અંશને “ ઉપનિષદ્ ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તે
આ જ્ઞાનવાદીઓનીજ શોધનું પરિણામ છે. ઉપનિષદ્માં આપણા મહર્ષિઓની જ્ઞાન-
કીર્તિ પૂર્ણ પ્રસાદી પ્રકાશી રહી છે. બ્રહ્મનિરૂપણ અથવા આત્મજ્ઞાન એજ ઉપનિ-
ષદોનો ઉદ્દેશ છે. ત્યાર પછી જ દર્શનોમાં આ જ્ઞાનવાદ વિશેષ વૃદ્ધિ પામતો ગયો
અને તેનો પ્રચાર પણ વૃદ્ધિગત થતો ગયો. કપિલના સાંખ્યમતમાં જે કે બ્રહ્મનો
ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે તોપણ તે દર્શનશાસ્ત્ર જ્ઞાનવાદાત્મક ગણાય છે. દર્શનોમાં
કેવળ પૂર્વમીમાંસાજ કર્મવાદી છે. બાકીના સર્વ દર્શનો જ્ઞાનવાદી છે.

શિષ્ય:—જ્ઞાનવાદ તો બહુ અપૂર્ણ હોય એમ મને લાગે છે. જ્ઞાનથી ઈશ્વરને
જાણી શકાય પરંતુ જ્ઞાનથી ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય તે સમજાતું નથી. જાણુ-
વામાત્રથી કોઈ વસ્તુની કાંઈ ચોરીજ પ્રાપ્તિ થાય ? ધારો કે ઈશ્વરની સાથે આ-
પણા આત્માનું એકત્વ છે એ વાતનો મને નિશ્ચય થયો, પણ તેટલાથીજ ઈશ્વરની
પ્રાપ્તિ થઈ જાય એ કેવી રીતે બને ! આત્મા અને પરમાત્માને—કેલયને એકત્વ કર-
નાર કોઈ એક વસ્તુ જોઈએ કે નહિ ?

ગુરુ:—જ્ઞાનવડે જે ઐક્ય નથી પ્રાપ્ત થતું તે ભક્તિથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ભક્તિ-
વાદીઓ પણ એમજ કહે છે કે જ્ઞાનથી તો માત્ર ઈશ્વરને જોળખી શકાય પણ
જાણુવા માત્રથીજ ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ થઈ જતી નથી. જગત્માંની અનેક વસ્તુઓને આપણે
જાણીએ છીએ, પણ તે જાણવામાત્રથી શું આપણી પાસે આવી જાય છે ? આપણે જેના
પ્રત્યે દ્વેષ ધરાવતા હોઈએ તેને પણ જોળખીએ તો છીએજ, પરંતુ શું તેથી તેની
સાથે આપણે આપણું ઐક્ય રચાવી શકીએ છીએ ? નહિજ. તેવીજ રીતે જે આપણે
ઈશ્વરને જાણીએ અને છતાં તેનાપ્રત્યે દ્વેષ રાખીએ તો તે આપણને કેવી રીતે પ્રાપ્ત
થાય ? એથી ઉલટી રીતે જોઈએ તો જેના પ્રત્યે આપણી યાદના-પ્રીતિ હોય તેને
અનાયાસે આપણે મળી શકીએ છીએ. એક રરીરધારી મનુષ્ય પણ જે આપણી
અંતઃકરણની પ્રીતિ વિના આપણી સાથે દળીમળી શકતો નથી તો પછી જે અશ-
રીરી છે, અને જે કેવળ અંતઃકરણજ્વારાજ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે તે પ્રીતિ કે ભક્તિ
વિના કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? મતલબ કે જે આપણો ઈશ્વર પ્રતિ ગાઠ અનુરાગ
હોય તોજ આપણે તેનું સત્ય સ્વરૂપ પામી શકીએ. આ પ્રકારનો ગાઠ અનુરાગ

તેનું જ ખીલું નામ ભક્તિ છે. શાંડિલ્યસૂત્રના ખીલું સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:—

સા. (ભક્તિઃ) પરાનુરાક્તિરીશ્વરે ॥

શિષ્ય:—આ પ્રમાણે ભક્તિવાદની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ સાંભળવાથી મને ખુબ લાભ થયો. આપે જો આટલી પ્રસ્તાવના કરી ન હોત તો હું ભક્તિવાદ યથાર્થ રીતે સમજી શકત નહિ. આપની વાત સાંભળ્યા પછી મારા અંતઃકરણના ઉદ્ગાર આપની માસે પ્રકટ કર્યા વિના રહી શકતો નથી. યૂરોપીય વિદ્વાનો તથા સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી વિગેરે આ દેશના વિદ્વાનો વૈદિક ધર્મને શ્રેષ્ઠતમ ધર્મ કહી તેની પ્રશંસા કરે છે, પરંતુ તેઓ પૌરાણિક ધર્મને અથવા તો આધુનિક હિંદુધર્મને ખુબ નિષ્ટ ગણી કાઢે છે, તે કીક નથી, એમ મને હવે સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. વૈદિક ધર્મમાં ભક્તિ નથી, એટલા માટે તેને અસંપૂર્ણ કિંવા નિષ્ટ ગણી શકાય પરંતુ પૌરાણિક અથવા આધુનિક વૈષ્ણવાદિ ધર્મ કે જેમાં ભક્તિની પ્રધાનતા છે તેને અપૂર્ણ કાંઈ રીતે કહી શકાય નહિ. જેઓ પૌરાણિક ધર્મનો લોપ કરી વૈદિક ધર્મને પુનરુજ્જવન આપવા માગે છે તેઓ ગંભીર ભૂલ કરે છે, એમ મારાથી કહ્યા વિના રહેવાતું નથી.

ગુરુ:—તું જે કહે છે તે એક રીતે કીક છે, પરંતુ વેદમાં ક્યાંઈ ભક્તિવાદ નથી, એમ આપણાથી કહી શકાય નહિ. શાંડિલ્ય સૂત્રના ટીકાકાર સ્વપ્નેશ્વરે છદિગ્ય ઉપનિષદમાંથી એક વચન ઉદ્ધૃત કરી આ વાત સિદ્ધ કરી છે કે વેદમાં ભક્તિ સંબંધનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ નહિ હોવા છતાં ભક્તિવાદનો સારાંશ તો કેટલેક અંશે આની ગયો છે. તે વચન આ પ્રમાણે છે.—

“ આત્મૈવેદં સર્વમિતિ સ વા યપ યવ પશ્યન્નેવં મન્વાન एवं વિજાન-
જાત્મરતિ-રાત્મકોઢ આત્મામિથુન આત્માનન્દ સ સ્વરાહ્મવર્તીતિ ॥ ”

અર્થાત—(પૂર્વે જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તે) સર્વ આત્મામાં જ છે. જે તેને નિહાળી, વિચારી અને સમજીને આત્મામાં તહીન થાય, આત્માની સાથેજ કીક કરે, આત્માની સાથેજ મિથુન (મૈત્રી) કરે અને આત્મામાંજ જે આનંદ મેળવે તે સ્વ-રાગ (પોતે પોતાનો રાગ અથવા પોતે પોતાનામાંજ આનંદ અનુભવનાર) થાય. ” યથાર્થ ભક્તિવાદ તે એનું જ નામ.

અધ્યાય ૧૨ મો-ઈશ્વરભક્તિ-શાંડિલ્ય

ગુરુ:—ભક્તિને માટે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા એ પ્રધાન ગ્રંથ છે. છતાં ગીતામાં પ્રબોધાયેલો ભક્તિવાદ તને કહું તે પહેલાં ઐતિહાસિક પ્રથાને અનુસરી વેદમાં ભક્તિસંબંધે જે કંઈ કહ્યું હોય તે હુંકામાં મારે તારી પાસે રજુ કરવું જોઈએ

એમ ધારી અત્યારસુધી તે વિષયની ચર્ચા કરી, તોપણ કેટલુંક કહેવાનું બાકી રહ્યું છે તે આજે સંપૂર્ણ કરીશ. વેદમાં ભક્તિસંબંધી ઉદ્દેશ્ય મળી આવતો નથી એ વાત હું તને અગાઉ જણાવી ગયો છું. છદિગ્ય ઉપનિષદમાં તે સંબંધી પ્રસારો છે, એમ પણ મેં કહ્યું છે. છદિગ્ય ઉપનિષદમાં જે ઉદ્દેશ્ય છે તેની સાથે શાંડિલ્ય મહર્ષિનું નામ જોડાયેલું છે.

શિષ્ય:—ભક્તિસૂત્રના પ્રણેતા શાંડિલ્ય મહર્ષિ કહેવાય છે તે એજ કે ?

ગુરુ:—શાંડિલ્ય નામના એ મહર્ષિઓ પૂર્વે થઈ ગયા છે, એમ મારે તને પ્રથમજ કહી દેવું જોઈએ. તેમાં પ્રથમ શાંડિલ્યનું નામ ઉપનિષદની સાથે જોડાયેલું છે, અને બીજા શાંડિલ્યનું નામ ભક્તિસૂત્રના પ્રણેતાતરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ઉપનિષદવાળા શાંડિલ્ય મહર્ષિ જેટલા પ્રાચીન છે તેટલા ભક્તિસૂત્રના પ્રણેતા શાંડિલ્યઋષિ પ્રાચીન નથી. ભક્તિસૂત્રના ત્રીજા સૂત્રમાં પ્રાચીન શાંડિલ્યના નામને ઉદ્દેશ્ય છે.

શિષ્ય:—કોઈ આધુનિક સૂત્રકારે પ્રાચીન મહર્ષિનું નામ આપી પોતાના અંત્ય જગત્માં પ્રસિદ્ધ કર્યો હોય તો તે શું સંભવિત નથી? હાલ હુત્ તો પ્રાચીન શાંડિલ્યના મતનીજ વ્યાખ્યા કરો.

ગુરુ:—કમનસીબે તે પ્રાચીન ઋષિપ્રણીત કોઈ અથ અત્યારે મળી આવતો નથી. શ્રીશંકરાચાર્યે વેદાન્તસૂત્રનું જે ભાષ્ય રચ્યું છે તેમાંના કોઈ એક સૂત્રના ભાષ્યના ભાવાર્થ ઉપરથી કોલણુક સાહેબે એવું અનુમાન કર્યું છે કે પ્રાચીન ઋષિ શાંડિલ્યે પંચરાત્રની રચના કરેલી હોવી જોઈએ. કોલણુક સાહેબનું આ અનુમાન કદાચ સત્ય હોય અને ન પણ હોય. પંચરાત્રમાં, ખેશક ભાગવત ધર્મનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે, તથાપિ એવા એક સામાન્ય મૂળ ઉપર વિશ્વાસ રાખી શાંડિલ્ય મહર્ષિનેજ પંચરાત્રના પ્રણેતાતરીકે માની લેવા એ ઠીક નથી. તથાપિ પ્રાચીન ઋષિ શાંડિલ્ય ભક્તિધર્મના એક પ્રધાન પ્રવર્તક હતા તેમ માનવાને આપણી પાંસે પૂરતાં કારણો છે. જ્ઞાનવાદી શંકરાચાર્યે પોતાના ભાષ્યમાં ભક્તિવાદી શાંડિલ્યની નિંદા કરતાં કહ્યું છે કે;—

“વેદ પ્રાતિપેઘઞ્ચ ભવતિ ચતુર્ણુ વેદેષુ પરમ ધ્યેયોઽલબ્ધ્વા શાંડિલ્યે શ્વમ્ શાસ્ત્રમાધિગતવાન્ શ્વ્યાદિ વેદનિન્દાદર્શનાત્ ॥ તસ્માદસંગતા પપા કલ્પના इति सिद्धम् ॥”

અર્થાત્—આથી કરીને વેદનો પ્રતિનિષેધ થાય છે. ચાર વેદવડે શાંડિલ્યને પરમ-ત્રેયની પ્રાપ્તિ ન થઈ તેટલા માટે તેણે આ શાસ્ત્રની રચના કરી. તેણે વેદની જે નિંદા કરેલી છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે તેની કદવનાઓ મિલકુલ અસંગત છે.”

શિષ્ય:—પરંતુ એ પ્રાચીન ઋષિ શાંડિલ્ય ભક્તિવાદમાં કેટલી હદસુધી આગળ

૧ વધ્યા હતા તે જાણવાનું કાંઈ સાધન મળી શકશે ?

ગુરુ — હા, છે જાદોગ્ય ઉપનિષદના તૃતીય પ્રપાઠકના ચૌદમા અધ્યાયમાવી સહેજ તને વાચી સંભળાવું છું તે શ્રવણ કર

‘ સર્વકર્મા સર્વકામ સર્વગન્ધ. સર્વરસ સર્વમિદમભ્યાત્તોડવાક્યેના દર એવ મમ આત્માન્તર્હૃદય ઇતદ્ બ્રહ્મેતમિત. પ્રેત્યામિસંભવિતાસ્મીતિ યસ્ય સ્યાદદ્વા ન વિચિકિત્સાસ્તીતદ્ સમાહ શાઙ્ઘિસ્ય. ”

અર્થાત—સર્વકર્મવાળો (દોષ રહિત), સર્વ ક્રમવાળો—(મુખકર) સર્વ ગંધવાળો, સર્વ રસવાળો, સર્વ પ્રતિ અભિવ્યાપ્ત, વાણીરહિત, સંપ્રમરહિત આ મારો આત્મા હૃદયની અદર છે, આ બ્રહ્મને આ શરીરથી વિયોગ પામીને હું અવશ્ય પ્રાપ્ત થનારો છું, એવો જેનો નિશ્ચય હોય અને તેમા (એ નિશ્ચયના એવા કૃણના સંબંધમા) સશય ન હોય (તે વિદ્વાન ઇશ્વરભાવને પામે છે) એવી રીતે પ્રસિદ્ધ શાંઙ્ઘિસ્ય કહેતા હતા

જો કે આ વાત બહુ મહત્વની નથી કારણ કે ઉપનિષદના જ્ઞાનવાદીઓ પણ એજ વાત કહેતા આવ્યા છે ત્રદ્વા શબ્દ ભક્તિવાચક નથી છતાં ન્યા ત્રદ્વા દોષ ત્યાં સશય ન રહે એ વાત માનવા જેવી છે, અને એથી ત્રદ્વા શબ્દ ભક્તિને ઉદ્દેશીતે લખાએલો હોય તો તે બનવાયોગ્ય છે છતાં મૂળ વાતની શોધ કરવી હોય તો આપણે વેદાન્તસાર ગ્રંથનું મનન કરવું જોઈએ વેદાન્તસારના કર્તા તદ્દ ન દાચાર્ય ઉપાસના શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં જો છે કે—

‘ ઉપાસનાનિ સગુણબ્રહ્મવિષયકમાનસવ્યાપારરૂપાણિ શાન્ઙ્ઘિસ્ય વિચારાદીનિ ”

હવે બરાબર વિચાર કરી જો હિંદુધર્મમાં ઇશ્વરસંબંધી વિવિધ કલ્પનાઓ કરવામા આવી છે હિંદુઓએ ઇશ્વરના મુખ્યત્વે બે સ્વરૂપો કલ્પ્યાં છે એક નિર્ગુણ ઇશ્વર અને બીજો સગુણ ઇશ્વર અગ્રેષ્ઠમા જેને ‘ એન્સોલુટ ’ અથવા ‘ અન કન્ડીશનલ ’ કહેવામાં આવે છે તેજ નિર્ગુણ ઇશ્વર ને ઇશ્વર નિર્ગુણ હોય તેની ટાંઠ પશુ પ્રકારે આપણે ઉપાસના કરી શકીએ નહિ નિર્ગુણ ઇશ્વરની તો સ્તુતિ પણ આપણાથી યથ શકે નહિ કારણ કે ને નિર્ગુણ છે, જેની ‘ કન્ડીશનલ ’ એક એકઝીરટન્સ ’ જ નથી તેને સંબોધન કરી રીતે યથ શકે ’ તેની પ્રાર્થના તથા તેનું સ્મરણ કરી રીતે કરવું તે પણ આપણે જાણી શકીએ નહિ. એટલા માટે ઉપાસના અર્થે તે સગુણ ઇશ્વરજ ઉપયોગી છે, નિર્ગુણવાર્મા ઉપાસનાને રચાન મળતું નથી સગુણવાદીઓ અથવા તો ભક્તિવાદીઓનેજ અર્થાત્ શાંઙ્ઘિસ્ય આદિ પુરોહિતોજ ઉપાસના કરવાનો અધિકાર છે વેદાન્તસારનું ને વાક્ય બે હમધર્મ ઉદ્ધૃત કર્યું, તેમાંથી બે મુખ્ય વાતો સિદ્ધ થઈ શકે છે પ્રથમ તો એજ કે

સચ્ચવાદનો પ્રથમ પ્રવર્તક જે કાંઈ હોય તો તે શાંડિલ્યજ હોવા યોગ્ય છે, અને બીજી વાત એ કે ઉપાસનાનો પ્રથમ પ્રવર્તક જે કાંઈ હોય તો તે પણ શાંડિલ્યજ હોવો જોઈએ. ભક્તિ સચ્ચવાદ વિના ટકી શકે નહિ, એ વાત તો બહુ સરળતાથી સમજાય તેવી છે.

શિષ્ય:—તો શુ સમસ્ત ઉપનિષદો નિર્ગુણવાદી દર્શો ?

ગુરુ:—ઈશ્વરવાદીઓમાં કોઈ યથાર્થ નિર્ગુણવાદી દર્શકે નહિ તે માટે મને શક છે. વસ્તુતઃ યથાર્થ નિર્ગુણવાદીઓને નારિતક કહીએ તોપણ ખોટું નથી. જ્ઞાનવાદીઓએ માયાનામક એક ઇશ્વરી શક્તિ હોવાની કલ્પના કરી છે, અને જગતની ઉત્પત્તિમા તેનેજ કારણભૂત માની છે. તેઓ કહે છે કે આ માયાને લીધેજ આપણે ઇશ્વરને જાણી શકતા નથી, માયાથી મુક્ત થઈ શકાય તોજ બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય અને બ્રહ્મમાં તલીન બની શકાય. મતલબ કે જ્ઞાનવાદીઓ પાસે ઇશ્વર એક માન જેવ-જાણવાયોગ્ય વસ્તુજ બની રહે છે. બ્રહ્મવિષયક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધનાની અગત્ય તેઓએ સ્વીકારી છે. યમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, વ્રદા અને સમાધાન એ રીતે જ પ્રકારની સાધના * તેઓએ પ્રબોધી છે. ઇશ્વર સંબંધી શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યામન સિવાય અન્ય વિષયોનું ચિંતન તથા દમ અન્તરિન્દ્રિયોના નિગ્રહ કરવો તેને શમ કહેવામા આવે છે. ત્યાર પછી બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહને દમ કહેવામા આવે છે. વિષયોમાંથી પાછી વાળેલી બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના દમનપૂર્વક અને વિધિપુરઃસર બાવહારિક ધર્મોના પરિત્યાગ કરવો તેને ઉપરતિ કહેવામા આવે છે. ટાઢ-તડકો વિગેરે કષ્ટો સહન કરવા તેને તિતિક્ષા કહેવામા આવે છે. દમનની દૃઢતાને સમાધાન અને ગુરુવાક્યાદિમાં વિશ્વાસ રાખવો તેને શ્રદ્ધા કહેવામા આવે છે. પ્રત્યેક શાસ્ત્રમા આ પ્રમાણેજ જ સાધનાઓનું નિરૂપણ કર્યું છે એમ માની લેવાનું નથી. તથાપિ ધ્યાન-ધારણા અને તપસ્યાદિને જ્ઞાનવાદીઓએ પ્રાયઃ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે એમ કહેવામા હરકત નથી. આવી સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાનવાદીઓ પણ ઉપાસનાનો સ્વીકાર કર્યા વિના રહી શક્યા નથી. સાધારણ રીતે જેને ઉપાસના કહેવામા આવે છે તેને એક રીતે અનુશીલન કહીએ તો તે અયોગ્ય નથી, પરંતુ તે ઉપાસનાને સંપૂર્ણ તો નજ લેખી શકાય એ વાત હું તને પૂર્વે કહી ચૂક્યો છું. ભક્તિદ્વારા પ્રકટેલી ઉપાસના એજ યથાર્થ ઉપાસના છે. ભક્તિતત્ત્વની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા કરતાં જ્યારે ગીતાકત ભક્તિતત્ત્વ તને સમજાવીશ ત્યારે આ વિષય બની શકશે તેટલો સ્પષ્ટ કરીશ.

* બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પ્રવેશવા દમ્બજનાર માટે વિવેક, વૈરાગ્ય, પદ્મસપત્તિ અને મોક્ષેચ્છા એ ચાર સાધનોથી સંપન્ન હોવાની આવશ્યકતા કહેલી છે તે પૈકી પદ્મસપત્તિ નામક સાધનનેજ આ જ પ્રકારની સાધનારૂપે આ રચને વર્ણવેલું જણાય છે.

શિષ્ય — અત્યારસુધીમાં આપની પાસેથી મેં જે કાંઈ સાંભળ્યું તે ઉપરથી શું મારે એમ સમજી લેવું કે પ્રાચીન મહર્ષિ શાહિય એજ ભક્તિમાર્ગના પ્રથમ પ્રવર્તક છે ?

ગુરુ — જોગ્ય ઉપનિષદમાં જેવી રીતે શાહિયનું નામ છે તેવીજ રીતે દેવકી નંદન કૃષ્ણનું પણ નામ છે હવે આ બેમાં પ્રથમ કોણુ તે પ્રશ્નનો સતોષકારક નિર્ણય થઈ શક્યો નથી, અને એટલા માટે ભક્તિમાર્ગના પ્રથમ પ્રવર્તકની કી શ્રીકૃષ્ણને માનવા કે શાહિયને માનવા એ મારાથી નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી

અધ્યાય ૧૩ મો--ભગવદ્ગીતાનો સ્થૂલ ઉદ્દેશ

શિષ્ય:—હવે ગીતાકત ભક્તિતત્ત્વવિષે ઉપદેશ આપો તો સાભળવાની ઇચ્છા છે

ગુરુ:—ગીતાના બાગ અધ્યાયોને ભક્તિયોગના નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે, પરંતુ બારમા અધ્યાયમાં ભક્તિતત્ત્વની વ્યાખ્યા બહુજ અલ્પ પ્રમાણમાં છે બીજાથી બારમાપર્યંતના સર્વ અધ્યાયોની સૂક્ષ્મ આવોચના કર્યો વિના ગીતાકત યથાર્થ ભક્તિતત્ત્વ સમજી શકાય નહિ ગીતાનો ભક્તિવાદ સમજવો હોય તો પ્રથમના અગીઆર અધ્યાયોનું સફળ મનન કરી લેવું જરૂરનું છે આ અગીઆર અધ્યાયોમાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ એ ત્રણે વિષયો આવી જાય છે—ત્રણેની પ્રથમાં આવી જાય છે અન્ય કોઈ અથમાં આવી પ્રથમ પછી નથી તેમજ આવું સામ જસ્ય પણ નથી ગીતાને રમનો સર્વોત્તમ અથ માનવામાં આવે છે તેણે એજ કારણ છે કે તેમાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ ત્રણેને યોગ્ય ન્યાય આપવામાં આવ્યો છે અન્ય કોઈ અથમાં આવું સામજસ્ય નથી. હતા ને તો એવોજ નિર્ણય કર્યો છે કે આ ત્રણે તત્ત્વોની જે અતિમ અવસ્થા તે ભક્તિતત્ત્વમાંજ પરિસમાપ્ત થાય છે અને એટલા માટે વસ્તુતઃ ગીતા એ ભક્તિશાસ્ત્ર છે, મ કહીએ તો તે અયોગ્ય નથી

શિષ્ય:—આપ શું કહેવા માગો છો તે હું બરાબર સમજી શક્યો નથી પોતાના બધું અને વડીલોનો વધ કરી રાજ્યપ્રાપ્તિ કરવી એ યોગ્ય નથી એવો વિચાર કરી અર્જુન યુદ્ધની નિવૃત્ત થવા માગે છે તેને ઉપદેશ આપી શ્રીકૃષ્ણ યુદ્ધમાં જોડે છે એજ ગીતાનો મુખ્ય વિષય છે જો આ વાત સત્ય હોય તો ગીતાને ભક્તિશાસ્ત્ર કહેવાને બદલે ‘ધાતકશાસ્ત્ર’ કહીએ તો શું ખોટું છે ?

ગુરુ:—અચના માત્ર એકાદ બે પાના વાંચવાથી સમસ્ત અચનો આશય પોતે સમજી ગયા, એવો ખોટો ડોળ કરવાની અનેકાને ટેવ હોય છે આવા ઉપર ચોળીઆ વાચનારાઓ ગીતાને ધાતકશાસ્ત્ર કહેતા હોય તો ભલે કહે કુઝામાં, અર્જુનને યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કરવો એજ કાંઈ ગીતાનો મૂળ-મૂખ્ય ઉદ્દેશ નથી, પરંતુ

હમણાં તે વાતને રહેવા દે. બધાજ પ્રકારનાં યુદ્ધ પાપરૂપ નથી એ વાત હું તને પૂર્વે કહી ગયો છું.

શિષ્ય:—હું ન જૂલતો. હવે તો આપે એમ કહું હવે કે આત્મરક્ષાઅર્થે અથવા સ્વદેશરક્ષા અર્થે યુદ્ધ કરવું એ પાપ નથી.

ગુરુ:—આ સ્થળે અર્જુનને પણ આત્મરક્ષાજ કરવાની છે. પોતાની સપત્તિને ઉદ્ધાર કરવો તે પણ એક પ્રકારની આત્મરક્ષાજ છે.

શિષ્ય:—કેટલાક નરાધમો પણ યુદ્ધને માટે એવાજ ખોટા બાનાં કાઢી યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. નેપોલીઅન બાનાપાર્ટનોજ દાખલો હતો. ક્રિસ્ટરક્ષાનું બાનું કાઢી સમસ્ત યુરોપને નરશોષિતથી કનકિત કર્યું તેનો બચાવ આપ કેવી રીતે કરશો ?

ગુરુ:—નેપોલીઅનનું જીવનચરિત્ર જ્યારે કોઈ નિષ્પક્ષપાત લેખકદ્વારા લખાશે ત્યારેજ જગત જોઈ શકશે કે નેપોલીઅનનું કયન અસત્ય અથવા બહાનારૂપ તો નહોતું. નેપોલીઅનને નરાધમ ગણવો એ જૂલ છે. + પરંતુ અત્યારે આપણે તે વિષયની ચર્ચામાં ઉતરવાની જરૂર નથી. આપણે જે કાંઈ સમજવાનું છે તે એજ કે અનેક સમયે યુદ્ધ પણ પુણ્યકર્મજ હોય છે.

શિષ્ય:—પણ તે ક્યારે ?

ગુરુ:—એ પ્રશ્નના બે ઉત્તરો છે. એક યુરોપીયન હિતવાદીઓના ઉત્તર અને બીજો ભારતવર્ષીય ઉત્તર. યુરોપીઅન હિતવાદીઓ તેનો ઉત્તર એવી રીતે આપે છે કે જે સ્થળે એક લાખ માણસોનું અનિષ્ટ થતું હોય અને બીજી તરફ એક કોટી મનુષ્યોનું કલ્યાણ થતું હોય તો તે સ્થળે યુદ્ધ પુણ્યકર્મ છે, પરંતુ આ ઉત્તરની સામે એક એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે એક કોટી મનુષ્યોના હિતની ખાતર એક લાખ મનુષ્યોનું અહિત કરવું એ યોગ્ય છે, એ વાત એક સંજીવનને માટે માની લઈએ, તો પણ એક કોટી મનુષ્યોના હિતને અર્થે એક લાખ માણસોને સંહાર કરવાનો આપણને શું અધિકાર છે, તેનો કોઈ ઉત્તર આપશો ? યુરોપીઅન હિતવાદીઓ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકતા નથી. ભારતવર્ષીય ઉત્તર આધ્યાત્મિક હિંસા પારમાર્થિક છે. અધ્યાત્મ અથવા પરમાર્થ એજ સમસ્ત આર્યનીતિનું મૂળ છે આ મૂળ સમજાવવા માટે યુદ્ધના નિમિત્ત કોઈ ગમે તેટલા વિસ્તારથી બોલવા પારે તો બોલી શકે. યુદ્ધ સિવાયના બીજા નિમિત્તો કેટલાએક હિંસા પ્રત્યેના નિર્ણય માટે બહુ ઉપયોગી થઈ શકતાં નથી. એટલા માટે ગીતાકારે અર્જુનના યુદ્ધથી ઉપસમ ચત્રાના પ્રસંગનિમિત્ત પરમ પવિત્ર ધર્મનો પ્રવાહ વહેતો મૂકી દીધો છે.

શિષ્ય:—મૂળ વાતની ચર્ચામાં કેવી રીતે થઈ ?

+ વિવિધ અથમાણાનું આની આગળ પુસ્તક નેપોલિયનના ચરિત્રનું હોઈને તે મકિમ બાણના આ કથનની પૂરેપૂરી સત્યતા સ્પષ્ટ કરે છે.

શુરે—મગવાન કર્તવ્ય—અકર્તવ્ય મળ્યે અર્જુનને પ્રથમ બે પ્રકારના અનુદાનો સમજાવે છે તેમાં પ્રથમ આધ્યાત્મિકતા અર્થાત્ આત્માની નિત્યતા—અવિનાશીપણુ વિશે વિવેચન કરે છે આ વિષય જ્ઞાનનો છે, અને તેથી તેને જ્ઞાનયોગ અથવા સાંખ્યયોગ પણ કહેવામાં આવે છે તૃતીય અધ્યાયમાં તેઓ કહે છે કે—

લોકેઽસ્મિન્ દ્વિવિધા નિષ્ઠા પુરાત્નોક્તા મયાનગ્રા ॥

જ્ઞાનયોગેન સારવાના કર્મયોગેન યોગિનામ્ ॥

ભાવાર્થ—હે પારહિત અર્જુન ! આ લોકમાં જ્ઞાનીઓની જ્ઞાનયોગવડે અને યોગીઓની કર્મયોગવડે એવી બે પ્રકારની નિષ્ઠા મેં આગળ કહી છે

તેમાં પ્રથમ જ્ઞાનયોગ સંક્ષેપમાં સમજાવ્યા પછી કર્મયોગ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવે છે. આ જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ બે તુ બરાબર સમગ્ર શક્યે તો તને બંધુગે કે ગીતા એ એક ભક્તિશાસ્ત્ર છે ગીતાનો ભક્તિવાદ સમજાવવા માટે આજે આટલું લખાણ કરવું પડ્યું

અધ્યાય ૧૪ મો—મગવદ્ગીતા—કર્મયોગ

શુરે—હવે હું તને ભગવદ્ગીતામાં કહેલો કર્મયોગ સમજાવવા માગુ છું પરંતુ તે પહેલાં ભક્તિની મેં જે વ્યાખ્યા કરી તે પુનઃ યાદ કરી જ જે અવસ્થામાં મનુષ્યની સઘળી વૃત્તિઓ ઈર્ધરાભિમુખી થાય તે માનસિક અવસ્થાને ભક્તિ કહેવામાં આવે છે, અવના તો જે વૃત્તિની પ્રબળતાને લીધે એવી અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તેને ભક્તિ કહેવામાં આવે છે હવે વિશેષરૂપે હું જે મહુ તે એકાગ્રતાપૂર્વક શ્રવણ કર

શ્રીકૃષ્ણ કર્મયોગની પ્રશંસા કરતા અર્જુનને કર્મ કરવા પ્રવૃત્ત કરે છે, તે વખતે તેઓ કહે છે કે—

ન હિ કંચિત્ ક્ષણમપિ જાતુ વિષ્ટત્યકમકૃત ॥

કાર્યતે હ્યવશ કર્મ સર્વ પ્રકૃતિજૈર્ગુણે ॥

પ્રાપ્ત પ્રાણી ક્ષણવાર પણ નિષ્કર્મ મનાને બેસી રહી રહે નહિ કાગળ કે તે પોતે કદાચ કર્મ ન કરે તોપણ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેના શુભોને લીધે તેને કર્મમાં પ્રવૃત્ત થયે થવું જ પડે

મતલબ કે તેણે કર્મ તો કરવાનું જો, એ પરંતુ તે કર્મ કયા ?

હું પૂર્વે કહી ગયો છું કે પ્રથમ તો કર્મ કહેવાથી વેદોક્ત કર્મજન સમજતા અર્થાત્ પોતાના દેશાધુની ઝામનાથી દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવા માટે જે યજ્ઞયાગાદિ

કરવામાં આવે તેનેજ કર્મ એવું નામ આપવામાં આવ્યું. મતલબ કે કર્મ એટલે કામ્ય-કર્મ. પ્રત્યેક વેદાક્ત કર્મની સાથે કૃષ્ણાક્ત ધર્મની સિનતા તથા ઉદ્ધૃતા અહિંયાધીન શરૂ થાય છે. વેદાક્ત કામ્યકર્મના અનુષ્ઠાનોની નિંદા કરતાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે:-

યામિમાં પુષ્પિતાં વાંચં પ્રવદન્ત્યવિપશ્રિતઃ ।

વેદવાદરતાઃ પાર્થ નાન્વદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ।

ક્રિયાવિશેષવહુલાં મોગૈશ્વર્યમાર્તે પ્રતિ ॥

મોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાતાં મયાપહૃતચેતસામ્ ।

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે (૨-૪૨-૪૪)

ભાવાર્થ:-હે પાર્થ ! વેદના વાદમાજ મમ રહેનારા અને ભોગ તથા ઐશ્વર્ય વિના ખીણું કાંઈ મેળવવાનુંજ નથી એવું બોલનારા અગ્નીનીઓ માત્ર પુષ્પના જેવી સુશોભિત વાણીને બોલે છે, અને વિપયોનીજ કામનાવાળા તથા સ્વર્ગનેજ સર્વથી વ્રેષ માનનારા તે મનુષ્યો ભોગ તથા ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે જન્મ તથા કર્મનાં ફળને આપનારી એવી અનેક પ્રકારની બહોળી ક્રિયાઓ કરવાનું કહે છે. એવી વાણી સાંભળીને જેઓનું ચિત્ત તે તરફ ખેંચાઇ ગયું હોય એવા ભોગ અને ઐશ્વર્યમાં અતિ આસક્તિવાળા મનુષ્યો એવી ક્રિયાઓ કરે તોપણ કાર્યની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ પ્રત્યે રાખેલા જોરોતો સમકાલ તેઓની વ્યવસાયવાળી બુદ્ધિમાં ઉપજતો નથી.

અર્થાત્ વેદિકે કર્મ અથવા કામ્યકર્મનું અનુષ્ઠાન એ કાંઈ ધર્મ નથી. જનાં કર્મ તો કરવાજ જોઇએ. તો પછી કેવાં કર્મો કરવાં એવા સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. તેના ઉત્તરમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે જે કર્મ કામનારહિત હોય તેને નિષ્કામ કર્મ કહેવાય, અને એવાં નિષ્કામ કર્મ કરવાં તેજ સત્ય ધર્મમાર્ગ છે, તેજ સત્ય કર્મનું અનુષ્ઠાન છે.

શિષ્ય:-નિષ્કામ કર્મ કોને કહેવાય ?

ગુરુ:-ભગવાન પોતેજ નિષ્કામ કર્મનું આ પ્રમાણે લક્ષણ બોધે છે :-

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલેહતુર્મૂર્મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥ (૨-૪૭)

અર્થાત્-કર્મમાંજ તારો અધિકાર છે, કર્મના ફળમાં નહિ. કર્મના ફળની આશા તજ દે. કર્મનો ત્યાગ કરી દઇશ નહિ.

સારાંશ કે કર્મ કરવાને આપણે બધાયેલાજ છીએ, પરંતુ કર્મના ફળસંબંધી લેશ પણ આકાંક્ષા ન રાખવી જોઇએ.

શિષ્ય:-ફળની આકાંક્ષા ન રહે તો પછી કર્મ કરવાની પ્રવૃત્તિ કેણુ કરે ?

ગુરુ:-એ પ્રમાણે થકા થવી સ્વાભાવિક છે એમ ધારીને ભગવાન પોતેજ

બીજા સ્તોકમાં તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:-

યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ધનંજય ।

અર્થાત્ હે ધનંજય ! મગનો ત્યાગ કરીને અને યોગમાં સ્થિર થઈને ક્રમ કર શિષ્ય - કાષ્ઠજ સમગ્રાય નહિ સંગ એટલે શું ?

ગુરુ — સંગ એટલે આસક્તિ કર્મમાં આપણને કાંઈ પણ પ્રકારનો અનુરાગ કે આસક્તિ ન હોવી જોઈએ.

શિષ્ય — અને યોગસ્થ એટલે શું ?

ગુરુ — બીજા ચતુર્થમાં તેનું પણ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે -

સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥

અર્થાત્—કર્મ તો કરવાનું, પરંતુ કર્મ સિદ્ધ થાય કે અસિદ્ધ થાય તેમાં સમાન શુદ્ધિ રાખવી તમરથી બની શકે તેટલા કર્તવ્યો કરો પરંતુ તેમાં સફળતા કે નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થાય તેને માટે દર્પ કે શોક કરતો નહિ આવી રીતે સિદ્ધિ અસિદ્ધિમાં સમાન શુદ્ધિ રાખવી તેને લગવાને “યોગ” કહ્યો છે આ પ્રમાણે યોગમાં સ્થિર થઈને, કર્મમાં આસક્તિશૂન્ય બનીને કર્મનું જે અનુકૂળ કરવું તેને નિષ્કામ કર્માનુકૂળ કરેવામાં આવે છે

શિષ્ય—હજી બરાબર સમગ્રાય નહિ ધારો કે હું હાથમાં ખાતરીયુ લઈને તમારે ત્યા ખાતર પાડવા (ચોરી કરવા) આવ્યો છું તમે તે વખતે ગમતા હો છો આવી કરીને હું ચોરી શક્યો નહિ, તેમજ તે માટે મને કાંઈ દુઃખ પણ ન થયું મેં વિચાર કર્યો કે— બના, ચોરી થઈ તો કીક છે, નહિતર કાંઈ નહિ. તે સ્થળે મેં નિષ્કામ કર્મનું અનુકૂળ કર્યું એમ કહેવાય ?

ગુરુ—તે વિચાર કર્યો કે “ચોરી થઈ શકી તો કીક છે, નહિતર કાંઈ નહિ.” એ વાત બોલવામાં તો કીક લાગે છે, પરંતુ જે તું ચોરી કરવાના ખાસ ઉદ્દેશથી આવ્યો હો તો તારા મનમાં એવો વિચાર કદાપિ આવવા પામે નહિ, મનથી આવ્યો હો તો તારા મનમાં એવો વિચાર કદાપિ આવવા પામે નહિ, મનથી કે ચોરી કરવાની આકાંક્ષા રાખીને તું ન આવે હો, અર્થાત્ ધનરૂપી ફળ પ્રાપ્ત કરવાની આસક્તિ તારા હૃદયમાં ન હોય તો ચોરી કરવાનો વિચારજ તારાથી ન થઈ શકે જોને ‘કર્મ’ કહેવામાં આવે છે તેમાં ચોરી વિગેરેના સમાવેશ નથી થતો, એ વાત પણ તારે લક્ષમાં રાખવી જોઈએ ‘કર્મ’ એટલે શું એ વાત તને હવે પછી હું સમગ્રવીણ છતાં એક લાણીબરને માત્ર માની લઈએ કે ચોરીના પણ કર્મમાં સમાવેશ થઈ જાય છે, તોપણ એટલી વાત તો ચોક્કસજ છે કે તું અનાસક્તિપૂર્વક યોગી કરવાને આવે ન હોતો એટલા માટે એવાં કર્માનુકૂળને સત્ અથવા નિષ્કામ કર્માનુકૂળ કહી શકાય નહિ

શિષ્ય—પણ મારી શકાતું નિવારણ ન થયું ધારો કે એક બીલાડીની

માફક હું ભાણી ચાટવા બેઠો છું અથવા તો વીલીયમ ધી સામલેટની માફક દેશનો ઉદ્ધાર કરવા બેઠો છું. આ બન્ને ક્રિયાઓમાં ફળની આકાંક્ષા રહે તે સ્વાભાવિકજ છે.

ગુરુ:—જે જે કર્મ આપણે માટે કર્તવ્યરૂપ હોય તે તે કર્મ, કર્તવ્યપાલન કરવાની બુદ્ધિથીજ થવું જોઈએ. આહાર તેમજ દેશોદ્ધાર એ તમારો કર્તવ્યધર્મ છે, એટલા માટે તે ધર્મનું તમારે પાલન કરવુંજ જોઈએ. ચોરી એ કાંઈ કર્તવ્ય ધર્મ નથી.

શિષ્ય:—તો પછી કયું કર્મ કર્તવ્ય છે અને કયું નહિ, તે કેવી રીતે જાણી શકાય? જ્યાંસુધી એ વાતનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી નિષ્કામ ધર્મનું મૂળજ ન સમજાય.

ગુરુ:—એ અપૂર્વ ધર્મપ્રણેતાએ કોઈ વાત બાકી રાખી નથી, અતુલ્ય કર્મના સંમંધમાં તેણે કહ્યું છે કે—

यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंगः समाचर ॥

આ સ્થળે યજ્ઞ શબ્દથી ધર્મરતું સૂચન થાય છે. મારી વાત ઉપર તને વિશ્વાસ ન બેસતો હોય તો શંકરાચાર્યના પોતાનાજ શબ્દો શું કહે છે તે લક્ષમાં લે. ઉક્ત શ્લોકના ભાષ્યમાં તેઓ કહે છે કે:—“યજ્ઞો વૈ વિष्णुरिति श्रुतेर्यज्ञ ईश्वर-स्तदर्थम् ॥”

હવે ઉક્ત શ્લોકનો નિઃસંશય એવો અર્થ થઈ શકે કે:—“ધર્મરાર્થે અથવા ધર્મરતે ઉદ્દેશીને જે કર્મ—તે કર્મ સિવાયનાં સમસ્ત કર્મોને બંધનભારજ સમ-જર્વા—અર્થાત્ બાકીનાં કર્મો અતુલ્ય (કરવા યોગ્ય) નથી.” સારાંશ એજ છે કે આપણે કેવળ ધર્મરતેજ ઉદ્દેશીને કર્મો કરવાં જોઈએ. આમ કરવાનું પરિણામ શું આવે તેની કાંઈ દરખાત તું કરી શકે છે? એથી કરીને તો સમજી શકીએ તો ધર્મરોહિણી થયા વિના ચાલેજ નહિ, કારણ કે જે વૃત્તિઓ ધર્મરતુખી ન થાય તો ધર્મરોહિણી કર્મજ ન થઈ શકે. આ નિષ્કામ ધર્મને લક્ષિત કહેવામાં કોઈ જાતની હરકત નથી, કારણ કે લક્ષિત એ નિષ્કામ ધર્મનું નામાંતરમાત્ર છે. આ રીતે આપણે લક્ષિત અને કર્મવચ્ચેનું સામંજસ્ય તપાસી ગયા. કર્મની સાથે લક્ષિતને જે અંકય છે તે અન્ય સ્થાને એથી પણ વિશેષ સ્પષ્ટ છે.—મયિ सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याद्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्ध्वस्व विगतज्वरः ॥ અર્થાત્ વિવેકબુદ્ધિથી સકળ કર્મો અને અર્પણુ કર અને નિષ્કામ તેમજ મમતા તથા વિકારશૂન્ય બની યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થા.

શિષ્ય:—ધર્મરતે કેવી રીતે કર્મો અર્પણુ થઈ શકે ?

ગુરુ:—“અધ્યાત્મચેતસા” એ વાક્યની સાથે, “સંન્યસ્ય” શબ્દનો અર્થ સમજી લેવો જોઈએ. “અધ્યાત્મચેતસા” શબ્દની આખ્યા કરતાં ભગવાન

શ્રીશકરાચાર્યે લખ્યું છે કે—“ અહં કર્તૈશ્વરાય મૃત્યવન્ત કરોમીત્યનયા
લુક્કયા ” અર્થાત્ કર્તા એટલે ઈશ્વરની ખાતર તેના નોકરતરીકે આ કામ કરે
છુ, એવી બુદ્ધિપૂર્વક જે કર્મ થાય તેજ કર્મ કૃષ્ણને અર્પણુ થયેનુ ગણાય

આટલા વિસ્તાર પછી કર્મયોગનુ રહસ્ય તુ સમજી શક્યો હોઇશ, એમ હું
ધારે છુ તોપણ સારાંશરૂપે એકવાર પુનઃ કહી નઇશ પ્રથમ વાત તો એજ કે
કર્મ કર્યા વિના કામથી નહીં શકાય તેમજ નથી, પરંતુ કર્મ સંબંધી અનુષ્ઠેય
કર્મજન સમજવા જોઇએ, જે કર્મ ઈશ્વરોદ્દિષ્ટ (ઈશ્વરાર્પણુ બુદ્ધિયુક્ત) કિવા
ઈશ્વરાભિપ્રેત (ઈશ્વરે ઉપદેશીત) હોય તેજ કર્મ અનુષ્ઠેય અથવા કર્તવ્ય લેખાય
તે કર્મ પણ આસક્તિરહિતપણે કરવા જોઇએ, તેની સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિમા
સમાન બુદ્ધિ રાખવી જોઇએ, અને તે કર્મો ઈશ્વરને અર્પણુ કરવા જોઇએ, અર્થાત્
માના સ્વામીની વતી એક નોકરતરીકે હું આ કામ કરે છુ એવી બુદ્ધિથી કર્મ
કરવા જોઇએ જ્યારે આ પ્રમાણે કર્તવ્ય-કર્મો થવા લાગે ત્યારે કર્મયોગ સિદ્ધિ
થયો, એમ સમજી લેવુ.

જ્યારે ઈશ્વરાર્થે કર્મો કરવા લાગીએ ત્યારે આપણે આપણી શારીરિક શક્તિ
એને પણ ઈશ્વર પ્રત્યે વાળવી જોઇએ, એ સ્વાભાવિક છે, અને તેથી આ પ્રમા
ણેનો કર્મયોગ તે પ્રકારતરે ભક્તિયોગજ ખની રહે છે, એમ કહીએ તો અત્યુક્તિ
નથી. કર્મની સાથે ભક્તિને કેટલુ એકથ છે તે વિચાર કરવાથી બહુજ સ્પષ્ટ થવા
ચોગ્ય છે. આવો અપૂર્વ કર્મ, આણું અપૂર્વ એકથ કેવળ ગીતામાંજ
દૃષ્ટિગોચર થાય છે આવી અદ્ભુત વર્મવ્યાખ્યા કોઈ પણ દેશમાં, કોઈ
કાળે, કોઇએ કરી હોય એમ મારા જાણવામાં નથી ગીતાના ધર્મની
વ્યાખ્યા હજી પૂર્ણ થઇ નથી, કારણ કે કર્મયોગમાંજ ધર્મની સમાપ્તિ નથી કર્મ
એ તો ધર્મનુ પ્રથમજ પગથિયુ છે આવતી કાલે હું તને જ્ઞાનયોગનુ રહસ્ય
સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ

અધ્યાય ૧૫ મો—ભગવદ્ગીતાનું જ્ઞાન

ગુરુ—હવે જ્ઞાન સમગ્રી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશોનો સારાશ કહું તે શ્રવણ
કર કર્મનો વિષય સંપૂર્ણ કરી, અતુર્થ અધ્યાયમાં પોતાના અવતારવિષયક કથન
સમયે તેઓ કહે છે કે:—

વીતરાગભયક્રોધઃ મન્મયા મામુપાશ્રિતાઃ ।

વદ્વલો જ્ઞાનતપસા પૂતા મદ્ભાવમાગતાઃ ॥

ભાવાર્થ:—રાગ, હવ અને ક્રોધ જેના દળાગયા છે એવા મારાં યથેલા, મારે આશ્રયે રહેલા અને જ્ઞાનરૂપી તપથી શુદ્ધ થયેલા બહુ મનુષ્યો મારા ઇશ્વર સ્વરૂપને પામ્યા છે.

શિષ્ય:—એ જ્ઞાન કેવા પ્રકારનું ?

ગુરુ:—જે જ્ઞાનના પ્રતાપે જીવ સમસ્ત જૂતમાત્રને પોતાના આત્મામાં અથવા ઇશ્વરમાં જોઈ શકે તે. જેમકે:—

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ।

અર્થાત્ જે જ્ઞાન સમગ્ર જૂતમાત્ર મારામાં (ઇશ્વરમાં) તેમજ પોતાના આત્મામાં રહેલાં સમગ્રજ તે જ્ઞાન.

શિષ્ય:—તે જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું ?

ગુરુ:—ભગવાને પોતે તેનો ઉપાય આ પ્રમાણે બતાવ્યો છે:—

तद्धिद्धि प्रणिपातेन परिप्रभेन सेवया

उपदेक्षयन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥

અર્થાત્—પ્રણિપાત, પ્રસન્ન, અને સેવાદ્વારા જ્ઞાની-તત્ત્વદર્શીઓ પાસેથી તે સીખવું જોઈએ.

શિષ્ય:—હું આપને સેવાદ્વારા પરિગૃહ કરી પ્રણિપાત તેમજ પરિપ્રજ્ઞસંહિત પ્રાર્થના કરું છું કે મને તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપો.

ગુરુ:—મારાથી તે બની શકે નહિ; કારણ કે હું જ્ઞાની નથી તેમજ તત્ત્વદર્શી પણ નથી. છતાં સ્થૂળ વાત કહેવામાં હરકત નથી. હું તને પૂછું છું કે “જ્ઞાનદ્વારા સમસ્ત જૂત માત્રને પોતાનામાં તેમજ ઇશ્વરમાં જોઈશ” તે વાક્યમાં કયા કયા પદ-થોનો પરસ્પર સંબંધ છે.

શિષ્ય:—જૂત, હું, અને ઇશ્વર.

ગુરુ:—જૂતને જાણવાનું શું સાધન છે ?

શિષ્ય:—આલેખિજ્ઞાનશાસ્ત્ર.

ગુરુ:—અર્થાત્ આ વીસમી સદીમાં ગણિત, જ્યોતિષ, પદાર્થતત્ત્વ અને રસાયણ. (‘મેગમેટીકલ, એસ્ટ્રોનોમી, ફીઝીક્સ, કેમીસ્ટ્રી.’) આદિ શાસ્ત્રો જાણવા આ-વશ્યક છે. એવા શાસ્ત્રીય જ્ઞાન માટે આપણે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને ગુરુપદે સ્થાપવા જોઈએ. ત્યાર પછી હવે કહે જોઈએ કે “આપણને-પોતાને” જાણવાનું શું સાધન છે?

શિષ્ય:—અહિર્વિજ્ઞાન અને અંતર્વિજ્ઞાન.

ગુરુ:—અર્થાત્ હેઠ્ઠાં બે શાસ્ત્રો (બાયોલોજી, સોશીયોલોજી) પ્રકૃતિવિજ્ઞાન તથા સમાજવિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. આ જ્ઞાન પણ આપણને પાશ્ચાત્ય ગુરુઓ પાસેથીજ મળી શકે તેમ છે.

શિષ્ય — હવે, ઇશ્વરને જાણવાનું શું સાધન છે ?

ગુરુ — હિંદુશાસ્ત્ર ઉપનિષદો, દર્શનશાસ્ત્રો, પુરાણો ઇતિહાસમ્મયો તથા મુખ્યતઃ ગીતા

શિષ્ય — એટલે કે જગતમાં જે જે પ્રેમ પદાર્થો છે તે સર્વ આપણે જાણવા જેઠાએ આજપર્યંત પૃથ્વીમાં જેટલા પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રચલિત થયું છે તે સર્વ જ્ઞાન આપણે સંપાદિત કરવું જેઠાએ ત્યારે શું જ્ઞાન શબ્દનો અહીંઆ બહુ સાધારણ અર્થમાં વ્યવહાર થયો છે ?

ગુરુ — હું પૂર્વે કહી ગયો છું તેનું પુનઃસ્મરણ કર મેં કયું હતું કે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓની બરાબર રહુતિ તથા ઉન્નતિ થવી જેઠાએ જ્યાંસુધી સર્વ પ્રકારનાં જ્ઞાનોની આપણે ચર્ચા ન કરીએ અથવા રસપૂર્વક તેમાં ભાગ ન લઈએ ત્યાંસુધી જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓનું સંપૂર્ણ અનુશીલન અથવા ખીલવણી થાય નહિ હવે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિનું યોગ્ય રહુરણ થયા પછી જો અનુશીલન-ધર્મની વ્યવસ્થાને અનુસરી તે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓ ભક્તિને આધીન થઈ ઇશ્વરમુખી થાય તોજ તે ગીતાક્ત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી શકે કર્મયોગ જેવી રીતે અનુશીલનધર્મમાં સમાઈ જાય છે તેવીજ રીતે જ્ઞાનયોગ પણ અનુશીલનધર્મમાંજ સમાઈ જાય છે

શિષ્ય — અનુશીલનધર્મનું રહસ્ય હવે કાષ્ઠક સમજાય છે અત્યારસુખી અનુશીલનવાદને હું જૂઠાજ રૂપમાં સમજ્યો હતો

ગુરુ — હમણાં વિષયાંતરને રહેવા કે આપણે આજે જ્ઞાનયોગ સમજવાનોજ પ્રયત્ન કરવો જેઠાએ

શિષ્ય — જ્ઞાનમાંજ ધર્મની સંપૂર્ણતા જો આવી જતી હોય તો તો પછી પડિતોનેજ ધાર્મિક પુરુષો માની લેવા જેઠાએ

ગુરુ — પાંડિત્યમાં અને જ્ઞાનમાં જમીન આસમાન જેટલો તફાવત છે એ વાત કે તને પૂર્વે કહી ગયો છું જે વ્યક્તિ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ સમજે છે તથા ઇશ્વર અને જમીનની સાથે પોતાને કેવો સબંધ છે તે જાણે છે, તે વ્યક્તિ કેવળ પદ્ધિ નથી, પરંતુ જ્ઞાની પણ છે પાંડિત્ય વિના અનેક સત્પુરુષો જ્ઞાનીનું પવિત્ર પદ શાલાવી ગયા છે કેવળ જ્ઞાનવડેજ તેને પોતાને (ઇશ્વરને) યાત્રી શકાય છે એન શ્રીકૃષ્ણે પોને પણ ક્યાંક કહ્યું નથી તેઓ ખુદા રીતે જાહેર કરે છે કે:—

વૈત્તરાગભયક્રોધા મન્મયા મામુપાશ્રિતા ।

વહ્નો જ્ઞાનતપસા પૂતા મદ્ભાવમાગતાઃ ॥

અર્થાત્—જેઓએ પોતાના ચિત્ત ઉપર સયમ કર્યો છે, ઇશ્વરપ્રભુ છે, તેઓ જ્ઞાનદ્વારા પવિત્ર બનીને મારા ભાવને પ્રાપ્ત કરી શકે છે મતલબ કે કેવળ મારા દ્વારાજ તેની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, એવો કૃષ્ણાક્ત ધર્મનો મુદ્દન આદ્ય નથી

જ્ઞાન અને કર્મ ઉભયનો સયોગ જોઈએ. એકલું જ્ઞાન જેમ ઉપયોગી નથી તેમ એકલું કર્મ પણ ઉપયોગી નથી. * કર્મદ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, એટલાજ માટે સ્વયં ભગવાન કહે છે કે:—

આચરુશ્ચોર્મુનેયોગં કર્મ કારણમુચ્યતે ।

અર્થાત્:—જ્ઞાનયોગમાં આરૂઢ થવા ઇચ્છનારને માટે કર્મજ ઉપયોગી-કારણબૂત છે. મતલબ કે કર્મનુદાનદ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ. આ સ્થળે ભગવદ્વાક્યનો અર્થ એવો કરવાનો છે કે કર્મયોગ સિવાય ચિત્તશુદ્ધિ થઈ શકે નહિ; અને ચિત્ત-શુદ્ધિ ન થઈ હોય ત્યાંસુધી જ્ઞાનયોગપ્રતિ ગતિ થઈ શકે નહિ.

શિષ્ય:—તો શું કર્મદ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કર્યા પછી કર્મનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ?

ગુરુ:—નહિ, બનતો સયોગ તથા બનતો યથાયોગ્યતા સચવાવી જોઈએ. ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

યોગસંન્યસ્તકર્માણં જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ ।

આત્મવંતં ન કર્મણિ નિવ્રજન્તિ ધનંજય ॥

અર્થાત્:—હે ધનંજય ! જેણે યોગવડે કર્મોનો સંન્યાસ (ત્યાગ) કર્યો છે તેને, અને જ્ઞાનવડે જેના સંશયો છેદાઈ ગયા છે તેને તથા આત્મામાં નિદ્રાવાળા પુરુષને કર્મો બાંધી શકતાં નથી.

એટલાજ માટે મુખ્યતઃ બે વસ્તુઓ જરૂરની છે. (૧) કર્મનો સંન્યાસ અથવા ઇશ્વરાર્પણ, અને (૨) જ્ઞાનદ્વારા મંસાયછેદન. આ પ્રમાણે જ્ઞાનવાદ અને કર્મ-વાદના વિવાદનો નિવેડો આણી શકાય તેમ છે; તેમજ ધર્મની વ્યાખ્યા પણ તેથી સંપૂર્ણ થાય છે. ગીતાકારે સઘળા વિવાદોના નિર્ણયપૂર્વક જે અપૂર્વ-તત્ત્વ ધર્મ પ્રબોધ્યા છે તેનું યથાર્થ માહાત્મ્ય આવાજ સ્થળે સ્પષ્ટ થાય છે. તમારાં કર્મો ઇશ્વરને અર્પણ કરો, અને કર્મદ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરી પરમાર્થ-તત્ત્વસંબંધી તમારા સંશયોને છેદી નાખો, એ પ્રમાણેના ઉપદેશમાં જ્ઞાન અને ભક્તિ ઉભયનો સયોગ થઈ જાય છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી.

* આ સિદ્ધાંત જ્ઞાનવાદી શ્રીશંકરાચાર્યના મતથી વિરુદ્ધ છે એમ કહેવાની જરૂર નથી. તેમના મતાનુસાર જ્ઞાનમાં કર્મને તિલમાત્ર સ્થાન નથી. ઉદાર વિચાર-વાળા સુશિક્ષિત વર્ગો સિવાય, શ્રીશંકરાચાર્યના મતથી વિરુદ્ધ જણાતું અમારું આ ક્યન વર્તમાનકાળે કોઈ સાંભળશે નહિ, એ અમારા લક્ષ બહાર નથી. શ્રીધર સ્વામી જેવા ભક્તિવાદીઓ શ્રીશંકરાચાર્યના અનુવર્તી નથી, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના પૂર્વગામી આચાર્યોના મતનું ખંડન કરવા કિંવા પોતાના પક્ષનું સમર્થન કરવા શ્રી-શંકરાચાર્યને પોતાના ભાષ્યમાં અનેક સ્થળે વિસ્તાર કરવો પડ્યો છે, એ વાત પણ પ્રસંગોપાત અમારે કહી દેવી જોઈએ.

તદ્વુદ્ધયસ્તદાત્માનસ્તાન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ ।

ગચ્છંત્યપુનરાવૃત્તિં જ્ઞાનનિર્મૂલકલ્મષાઃ ॥

ભાવાર્થ:—ધર્મરમાજ જેમની શુદ્ધિ છે, ઈશ્વરમાજ જેમનો આત્મા છે, ઈશ્વરમાજ જેમની નિષ્ઠા છે, અને જેઓ ઈશ્વરપરાયણુજ છે, તેમના પાપો જ્ઞાનવડે ધોવાઈ જાય છે અને તેઓ પુનર્જન્મરહિત મોક્ષપદને પામે છે

શિષ્ય:—જ્ઞાન અને કર્મની સાથે—સમવાયપણેજ ભક્તિ રહેલી છે, એ વાત હવે મારાવી સમજાય છે કર્મને માટે કાર્યકારિણી અને શારીરિક વૃત્તિઓની ઉપયુક્ત સ્કૃતિ તથા પરિણતિ જરૂરની છે. તેની સાથે તે વૃત્તિઓને ઈશ્વરપરાયણી બનાવવાની પણ તેટલીજ જરૂર છે. જ્ઞાનને માટે પણ જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓની તેજ પ્રમાણે સ્કૃતિ તથા પરિણતિ જેટલી જરૂરની છે, તેટલીજ તેને ઈશ્વરમુખી બનાવવાની જરૂર છે આ બંને વિષયો મહુજ સ્પષ્ટ થયા પણ ચિત્તરજિની વૃત્તિનું શું કરવું ?

ગુરુ—તેનું પણ તેજ પ્રમાણે સમજ લેવું. પરંતુ તે વિષે વિસ્તારથી બોલવાનું હજી નાહી છે હાલ તુરંત તો મેં ઉપર કહ્યું તેજ ચિત્તરજિની વૃત્તિસંબંધે પણ સમજ લેવું

શિષ્ય—આપણી સમસ્ત વૃત્તિઓને યથાયોગ્ય સ્કૃતિ તથા પરિણતિયુક્ત કરી તેમને ઈશ્વરમુખી કરવી, એજ ગીતાકત જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ એ વાત હવે સ્પષ્ટ જણાય છે. અને જ્ઞાન તથા કર્મનો સયોગ તેજ ભક્તિ મનુષ્યત્વ અને અનુશીલનધર્મ-સંબંધે પૂર્વે મને જે આપે ઉપદેશ કર્યો હતો તે આ ગીતાકત ધર્મનીજ વૃત્તિ બ્યાખ્યા હોય એમ મને લાગે છે

ગુરુ—કમે કરમે એ વાત વધારે સ્પષ્ટ થતી જશે

અધ્યાય ૧૬ મો—મગવદ્ગીતાનો સંન્યાસ

ગુરુ—ત્યાર પછીની એક વાત સાંભળી લે. યુવાવસ્થામાં જ્ઞાનાર્જન કરવું અને મધ્યવયે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી કર્મ કરવા એવી દ્વિદુશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે, પરંતુ ગીતામાં ધર્મમાં તેવી ખામ આજ્ઞા નથી ગીતાકત ધર્મ તો કર્મદ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી એજ ઉદ્દેશ આપી રહ્યો છે. અને એ વાત સત્ય પણ લાગે છે, કારણ કે કેવળ અધ્યયનવડે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. તે મમે તેમ હો. મનુષ્યને માટે જીવનમાં એક સમય એવો આવે છે કે જે સમયે તેને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી હોય છે, અને કર્મ કરવાનો અવગ્રાશ અથવા તો શક્તિ કે આવશ્યકતા તેને હોતી નથી આવી અવસ્થામાંજ તૃતીય અથવા ચતુર્થ આશ્રમનો સ્વીકાર કરવાનું દ્વિદુશાસ્ત્રે

કહે છે. સાધારણ રીતે તેને સંન્યાસ કહેવામાં આવે છે. “ કર્મની ત્યાગ કરવો ” એ સંન્યાસીઓનું સ્થૂલ કર્તવ્ય છે. મુક્તિના ઉપાય તરીકે સ્વયં ભગવાને પણ તેજ માર્ગનો ઉપદેશ કર્યો છે. તે સિવાય તેમણે એમ પણ કહ્યું છે કે “ જો તમારે જ્ઞાનયોગમાં આરંભ થવું હોય તો ‘ કર્મ ’ એજ તમારે માટે આવશ્યક છે; પરંતુ જો જ્ઞાનયોગમાં આરંભ થઈ ચૂક્યા હો તો ‘ કર્મત્યાગ ’ એજ સહાયરૂપ છે.”

આરુઢક્ષોર્મુનેયોગં કર્મ કારણમુચ્યતે ।

યોગારુઢસ્ય તસ્યેવ શમઃ કારણમુચ્યતે ॥

અર્થાત્—યોગની ઇચ્છાવાળા મુનિને માટે નિષ્કામ કર્મજ સાધન કહેવાય છે, અને યોગમાં આરંભ થયેલા મુનિને માટે શમ-સંકલ્પનો ત્યાગ-એજ સાધન કહેવાય છે.

શિષ્યઃ—પરંતુ કર્મત્યાગ અને સંસારત્યાગ એ બન્ને શું એકજ અર્થનું સૂચન કરે છે? જો તેમજ હોય તો તો સંસારત્યાગ પણ એક પ્રકારનો ધર્મજ ગણાય! જ્ઞાનીને માટે શું તેજ કર્તવ્ય છે?

ગુરુઃ—પૂર્વગામી શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંત તો તેજ છે. જ્ઞાનીની સાધનામાં તેનો પોતાનો કર્મત્યાગ સહાયભૂત બને છે એ વાત સાચી પણ છે. સ્વયં ભગવદ્વાક્ય તેને ટેકા આપે છે; પરંતુ કર્મયોગવડે ચિત્તશુદ્ધિરૂપ યોગ્યતા મેળવ્યા વિનાજ હરકોઈએ કર્મનો ત્યાગ કરી દેવો અથવા સંસારને તિલાંજલિ આપી દેવી, એવી કૃષ્ણોક્ત પુણ્યમય ધર્મની શિક્ષા નથી. ભગવાને કર્મયોગ અને કર્મત્યાગ એ ઉભયને મુક્તિના સાધન કહ્યાં છે; પરંતુ તેમાં શ્રેષ્ઠતા તો કર્મયોગનેજ આપવામાં આવી છે.

સંન્યાસઃ કર્મયોગઃ નિઃશ્રેયસકરાવુમૌ ।

તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્ કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥

ભાવાર્થઃ—કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગ એ બંને માર્ગો નિશ્ચય કલ્યાણને કરનારા છે, પણ તેમાં કર્મસંન્યાસથી કર્મયોગ-કર્મ કરવા તેજ શ્રેષ્ઠ છે.

શિષ્યઃ—એવું તો કોઈ કાળે બને નહિ. રોગને દૂર કરવો એ જો ઇચ્છવા યોગ્ય હોય તો રોગનો દુઃખલો કદાપિ આવધારદાયક લેખી શકાય નહિ. કર્મત્યાગનો માર્ગ જો કીક ગણાતો હોય તો પછી કર્મયોગનો માર્ગ કદાપિ શ્રેષ્ઠ હોઈ શકે નહિ.

ગુરુઃ—કર્મ કરવા છતાં જો કર્મત્યાગનું ફળ મળી શકતું હોય તો?

શિષ્યઃ—તો તો પછી કર્મયોગજ શ્રેષ્ઠ; કારણ કે તેમ કરવાથી તો કર્મયોગ અને કર્મત્યાગ ઉભયનું એકાસાથે ફળ મળી જાય.

ગુરુઃ—ત્યારે યથાર્થ વસ્તુ પણ તેજ છે. પૂર્વગામી હિંદુધર્મનો ઉપદેશ એવો છે કે કર્મત્યાગપૂર્વક સંન્યાસ ગ્રહણ કરો. ગીતા એવો પ્રત્યેષ કરે છે કે કર્મ એવા ચિત્તથી કરો કે કર્મ કરવા છતાં સંન્યાસનું ફળ મળી શકે. નિષ્કામ કર્મ કરવા એજ યથાર્થ સંન્યાસ છે.

જ્ઞેયઃ સ નિત્યસંન્યાસી યો ન દ્વેષ્ટિ ન કાંક્ષતિ ।
 નિર્વિન્દ્યો હિ મહાબાહો સુખં બંધાત્પ્રમુચ્યતે ॥
 સાંખ્યયોગૌ પૃથક્ વાલાઃ પ્રવદંતિ ન પંડિતાઃ ।
 એકમપ્યાસ્થિતઃ સમ્યગુભયોર્વિદતે ફલમ્ ॥
 યત્સાંખ્યૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તદ્યોગૈરપિ ગમ્યતે ।
 એકં સાંખ્યં ચ યોગં ચ યઃ પश्यતિ સ પश्यતિ ॥
 સંન્યાસસ્તુ મહાબાહો દુઃસ્વમાપ્તુમયોગતઃ ।

યોગયુક્તો મુનિર્બ્રહ્મ ન ચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ (અ. ૫-૩૫૧૬.)

અર્થાત્ જે મનુષ્ય દેવ કરતો નથી તેમજ ઈન્દ્રિયે કરતો નથી તેને સદાએ સંન્યાસીજ જાણવો, કેમકે હે મહાબાહો ! એવો રાગદ્વેષરહિત નિર્વિન્દ્ય પુરુષ સુખપૂર્વક બધથી મુક્ત થાય છે. (સાંખ્ય) સંન્યાસ અને (કર્મ) કર્મયોગ એ બંને જૂદા જૂદા છે એવું તો બાળકો એટલે અજ્ઞાની મનુષ્યોજ કહે છે— પડિતો નહિ, કારણ કે એ બેમાંથી કોઈ પણ એક માર્ગને યથાર્થ રીતે આચરનારો મનુષ્ય બંને માર્ગના ફળને પામે છે. જે મોક્ષસ્થાન* સાંખ્ય-સંન્યાસ-વડે પમાય છે તે સ્થાન યોગથી (કર્મયોગથી) પણ પમાય છે, માટે સાંખ્યને અને યોગને જે એક જાણે છે તેજ યથાર્થ જાણે છે, છતાં હે મહાબાહો ! કર્મયોગ વિનાનો સંન્યાસ તો દુષ્કાર પામવાને માટેજ છે. કેમકે કર્મયોગવાળો સંન્યાસી થોડા વખતમાજ બહારને પામે છે. મતલબ કે જે મનુષ્ય અનુષ્ટેય કર્મો કરતાં છતાં ચિત્તથી નિષ્કામ રહે છે, અથવા તો હૃદયમાં કર્મસંબંધે સંન્યાસી બની રહે છે તેજ યથાર્થ ધાર્મિક મનુષ્ય છે.

શિષ્ય —આવો પરમ પવિત્ર વૈષ્ણવ ધર્મ ત્યજી દઈને લગોનીવાળા બાવાઓ શામાટે આમ તેમ રખડવા બહાર નીકળી પડ્યા હશે તે સમજાતું નથી. પાશ્ચાત્યો જેને ‘અસેડીસીઝમ’ કહે છે તેવો અર્થ વૈરાગ્ય શબ્દમાંથી નીકળતો નથી એ વાત હવે મને સમજાવવાની જરૂર નથી ગીતાકત પરમ પવિત્ર ધર્મમાં વૈરાગી આચાર્યના જીવનને સ્થાન નથી, તેમજ તેના જેવો પવિત્ર, સર્વવ્યાપી અને ઉન્નતિશીલ વૈરાગ્યધર્મ જગત્માં અન્ય કોઈ નથી એવો હવે મારો વિશ્વાસ બંધાયો છે. ગીતાકત પવિત્ર વૈરાગ્ય પાસે કિંવા સકર્મ વૈરાગ્ય પામે ધર્માચાર્યોની જીવન સત્તા નબી શકતી નથી ગીતા જેવા સરળ-અપૂર્વ ધર્મશાસ્ત્રને એક બાજુએ મૂકી દઈને લોકો વેદમાં, સ્મૃતિમાં, બ્રાહ્મણમાં તથા ડુરાનમાં શા માટે ધર્મની શોધ કરતા હશે તે મારાથી સમજાતું નથી. ગીતાકત ધર્મના પ્રચારક જેવા ધર્મવેતા પુરુષ પાસે બીજે કોઈ ધર્મવેતા ઉભો રહી શકે નહિ. લક્ષ્મણ, એ દૈવીધર્મપ્રણેતા કોણ હશે ?

* “સાંખ્ય” એ શબ્દના અર્થ માટે જેને સડા હોય તેણે શાંતરૂપાધ્ય નેતુ-
 મૂળ લેખક

ગુરુ:—કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ સમયે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના રથ ઉપર ચડી આવો ઉપદેશ કર્યો હતો, એમ જે કહેવાય છે તે ઉપર મને વિશ્વાસ નથી; કારણ કે વિશ્વાસ નહિ રાખવાના અનેક સળળ હેતુઓ મળી આવે છે. ગીતા એ મહાભારતમાં પ્રક્ષિપ્ત અંશ છે, એમ માફ માનવું છે, પણ ગીતોક્તધર્મના કર્તા કૃષ્ણજ છે એ સંબંધે મને લેશમાત્ર શંકા નથી. તેનાં અનેક સળળ શરણો પણ છે. અત્યારે તું જોઈ શકશે કે એ પવિત્ર-પુણ્યમય ઉપદેશના પ્રતાપે નિષ્કામ ધર્મનો જગતમાં વિશાળ પ્રચાર થતો જાય છે. માનવ-જીવન નિષ્કામધર્મની આરાધનાવડે સફળ કરવાની પવિત્ર ભાવનાઓ પ્રસરતી જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ નીતિ અને ધર્મમાં પણ એજ નિષ્કામ ધર્મના પવિત્ર અંશો પ્રવેશ કરી ચૂક્યા છે. વસ્તુતઃ કામ્ય કર્મનો ત્યાગ એજ સંન્યાસ અથવા તો નિષ્કામ કર્મ કરવા તેનુંજ ખીલું નામ સંન્યાસ. નિષ્કામ કર્મનો પણ ત્યાગ કરવો એને સંન્યાસ કહી શકાય નહિ.

કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગં પ્રાહુસ્ત્યાગં વિચક્ષણાઃ ॥

અર્થાત્ વિદ્વાનો સકામ કર્મોના ત્યાગને સંન્યાસ જાણે છે; અને વિચક્ષણ પુરુષો સર્વ કર્મના ફળના ત્યાગને સંન્યાસ કહે છે.

જે દિવસે યુરોપીય વિજ્ઞાન અને શિક્ષણ તથા ભારતવર્ષનો આ નિષ્કામધર્મ એ બન્ને એકત્ર થશે ત્યારે આ સંસાર સ્વર્ગ સમાન બનશે, અને મનુષ્યો દેવ સમાન બનશે. ત્યાર પછી વિજ્ઞાન અને શિક્ષણના નિષ્કામ પ્રયોગો થવા લાગશે, અને વિજ્ઞાનાદિ વિદ્યાઓનો સકામ વ્યવહાર કેવી રીતે કરવો તેની કોઈને કલ્પના પણ આવશે નહિ.

શિષ્ય:—મનુષ્યોના ભાગ્યમાં એવો દિવસ કોઈ કાળે આવશે ખરો ?

ગુરુ:—તમે લોકો આર્યપુત્રો છો, તે કેમ બૂલી જાઓ છો ? તમારાથી શું અસાધ્ય છે ? તમે જે કંઈ ધારો તે કરી શકો તેમ છો. તમે દૈવ ધારણા કરો તો સમસ્ત પૃથિવીના દોરનાર બની શકો. જે તમારા હૃદયમાં આવી મહત્વાકાંક્ષા તથા આત્મ-બળ ન હોય તો મારો આ સર્વ બકવાદ નિષ્ફળ છે. અસ્તુ. હવે, ગીતોક્ત સંન્યાસવાદનું યથાર્થ તાત્પર્ય તું શું સમજ્યો ? કર્મરહિત સંન્યાસ એ હલકી કોટીનો સંન્યાસ છે, એજ આજની આપણી ધર્મવ્યાખ્યાનો નિષ્કર્ષ છે. ભક્તિયુક્ત કિંવા ભક્ત્યાત્મક કર્મો આપણે કરવાં જોઈએ એ વાત હું તને પૂર્વે કહી ગયો છું. એટલા માટે ગીતોક્ત સંન્યાસનું પણ અંતિમ તાત્પર્ય તો એજ નીકળી શકે કે ભક્ત્યાત્મક કર્મયુક્ત સંન્યાસ એજ યથાર્થ સંન્યાસ છે.

અધ્યાય ૧૭ મો-ભક્તિ-ધ્યાન-વિજ્ઞાનાદિ

ગુરુઃ—ભગવદ્ગીતાના પ્રથમ પાંચ અધ્યાયોવિષે હું વિવેચન કરી ચૂક્યો છું. પ્રથમ અધ્યાયમાં સૈન્યદર્શન, બીજા અધ્યાયમાં જ્ઞાનયોગનો સ્વૂલ આભાસ, ત્રીજા અધ્યાયમાં સૈન્યદર્શન, ત્રીજા અધ્યાયમાં કર્મયોગ, ચોથા અધ્યાયમાં જ્ઞાન-કર્મસંન્યાસયોગ, અને પાંચમા અધ્યાયમાં સંન્યાસયોગ વિગેરે વિષયો આવી જાય છે. છઠ્ઠો અધ્યાય ધ્યાનયોગનો છે. ધ્યાન એ જ્ઞાનવાદીઓનું અનુદાન છે, તેથી તેનું જૂદું વિવેચન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. આ અધ્યાયમાં યોગ ક્રમે કહેવાય તેનાં લક્ષણો આપવામાં આવ્યાં છે. જે અવસ્થામાં યોગાનુદાનદ્વારા ચિત્તનો નિરોધ થાય, જે અવસ્થામાં વિશુદ્ધ અંતઃકરણદ્વારા આત્મદર્શન થવાથી, આત્મામાંજ પરિતૃપ્તિ અનુભવાય અને જે અવસ્થામાં કેવળ બુદ્ધિવડેજ પ્રાપ્ત થઈ શકે એવું અતીન્દ્રિય-આત્મચિત્ત સુખ પ્રાપ્ત થાય, એટલુંજ નહિ પણ જે અવસ્થામાં એક સમય સ્થિતિ થયા પછી પાછું ફરવા પછું રહેતું નથી અને જે અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થતા સુખની તુલના કોઈ પણ વસ્તુની સાથે થઈ શકતી નથી, તેમજ ગમે તેવું ભારે દુઃખ પણ જે અવસ્થામાંથી મનુષ્યને વિચલિત કરી શકતું નથી, તે અવસ્થાને “ યોગ ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. કેવળ નેતી-ધોતી, મુદ્રા, આસન, કે પ્રાણાયામ જેવાં સ્થૂળ સાધનોથીજ યોગ દશા પ્રાપ્ત થતી નથી; પરંતુ

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્રત્તેનાંતરાત્મના ।

અદ્વાવાન્ મજતે યો માં સ મે યુક્તત્તમો મતઃ ॥

અર્થાત્ જે યોગી મારામાંજ મન રાખીને શ્રદ્ધાપૂર્વક મને ભજે છે તેને મેં યોગયુક્ત વ્યક્તિઓમાં સર્વોત્તમ યોગી માનેલો છે. આ ભગવદુક્તિ સાંભળ્યા પછી હવે તને ખાતરી થઈ હશે કે ગીતાકત જ્ઞાન, કર્મ, ધ્યાન કે સંન્યાસ વિગેરે ધર્મોર્માનો એકેકે ધર્મ ભક્તિવિના સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. ભક્તિ એજ સર્વ રહસ્યોનો અને સર્વ તરવોનો એકમાત્ર નિષ્કર્ષ છે.

સાતમો અધ્યાય વિજ્ઞાનયોગસંબંધી છે. તેમાં હશ્વર પોતે પોતાના સ્વરૂપ સ્પષ્ટીકરણ કરી બતાવે છે. જે કે તે સ્થળે ભગવાન્ પોતે પોતાના નિર્ગુણ અને સંગુણ ભાવનું વર્ણન કરે છે, તથાપિ તેની સાથે એટલું પણ ખુલ્લી રીતે કહી કે છે કે ભક્તિ સિવાય મને પ્રાપ્ત કરવાનો એકેકે ઉપાય નથી. મતલબ કે ભક્તિ બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પણ સહાયક છે.

આઠમા અધ્યાયમાં તારકબ્રહ્મયોગ આવે છે. એ પણ એક પ્રકારનો સંપૂર્ણ ભક્તિયોગ છે. આ અધ્યાયમાં મુખ્યત્વે હશ્વરપ્રાપ્તિના સ્વૂલ ઉપાયોનું વર્ણન છે.

તે ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિ સિવાય તેને પ્રાપ્ત કરવાનો બીજો એક ઉત્તમ માર્ગ નથી.

નવમા અધ્યાયમાં વિષ્ણુત રાજયુક્તયોગને રથાત આપવામાં આવ્યું છે. આ અધ્યાયમાં ધણીખરી વાતો અતિશય મનોહારિણી છે. આપાર પૂર્વે જગદીશ્વર એક અતિશય મનોહર ઉપમાદાર, જગતની સાથેનો પોતાનો સંબંધ દર્શાવી ચૂક્યા છે. અર્થાત્-એક સૂત્રના દોરામાં જેવી રીતે અનેક મણિઓ ગુંથાયેલા હોય છે, તેવીજ રીતે આ સમસ્ત વિશ્વ એક મારાવડેજ અથિત યોગ્યું છે એમ કહ્યું છે. પ્રસ્તુત નવમા અધ્યાયમાં એક ખડુજ સુંદર ઉપમા આપવામાં આવી છે. જેમ:-

“ સર્વ જૂતમાત્રનું પાસન તથા ધારણુ મારો- આત્માજ કરી રહ્યો છે. છતાં મારો આત્મા કાંઈ જૂતોમાંજ આવી રહેતો નથી. જેમ મહાન અને સર્વત્ર ગતિ કરનારો વાયુ તેથી પણ મહાન એવા આકાશમાં નિત્ય રહેલો છે તે રીતે સર્વ જૂતો મારામાં સમાઈ રહેલો છે; પણ હું જૂતોમાં સમાઈ રહેલો નથી. ” હર્ષદ રમેન્સરની નદી ઉપરના પાણીના પરપોટાઓની ઉપમા કરતાં આ ઉપમા કેટલી બધી શ્રેષ્ઠ છે ?

શિષ્ય:-મારી આંખ ઉપરના પાટાઓ ધીમે ધીમે ફર થતા જાય છે. નિર્ચલુષ્ણ-વાદ એક પ્રકારનો ‘વા-ચેષઝ’ માત્ર છે, એવી મારી આજપર્યંત માન્યતા હતી. હવે મારી એ માન્યતામાં મોટો ફેર પડી ગયો છે.

ગુરુ:-એકવાર અગ્રેજ સંસ્કારો પ્રાપ્ત કર્યા, એટલે પછી આર્યશાસ્ત્રનું અનલોકન કરવા છતાં પણ યથાર્થ સત્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એમ જે કહેવાય છે તે સત્ય છે, અને તારા આ વાક્યો પણ એજ વાતને સિદ્ધ કરે છે. આપણામાં અનેક માણસો એવાં મળી આવે તેમ છે કે જેઓને કાચના ગ્લાસમાં પાણી ભરીને ન આપીએ તો તેમને તે પાણી પીવાની ઈચ્છાજ ન થાય ! અત્યારનો સુધરેલો વર્ગ મસિન પાણી પણ કાચના ગ્લાસમાં ગટગટાવી જાય છે ! તમે લોકો તો એમજ માની બેઠા હો કે સામ્યવાદ અથવા સમાનભાવના સિદ્ધિતો બુદ્ધધર્મ કે ક્રીશ્ચિયન ધર્મ સિવાય બીજો કયાંઈ છેજ નહિ. એક માત્ર શાક્યસિંહ કિંવા ઇસુખ્રિસ્તજ જગતના મનુષ્યોનો ઉદ્ધાર કરવાનેજ સમર્થ છે, એવું જૂત તમારા મનમાં ભરાઈ પેડું છે ! તમને એવા સંસ્કારો વળગી ગયા છે કે હિન્દુધર્મમાં વર્ણબેદ સિવાય બીજી કોઈ મહત્ત્વની વાતજ નથી, અને એટલા માટે મૂર્ખ તથા જાની, ધની તથા દરિદ્ર પુરુષ તથા સ્ત્રી, અને વૃદ્ધ તથા બાળક વિગેરેનો સમાનભાવે ઉદ્ધાર કરવાને બુદ્ધધર્મ કે ક્રિશ્ચિયન ધર્મ સિવાય હિન્દુધર્મ કોઈ રીતે ઉપકારક થઈ શકે નહિ, પરંતુ પ્રસ્તુત અધ્યાયના મત્ર જેજ ‘શ્લોકોત્તમ’ શ્રવણુ ફર:-

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

યે ભજંતિ તુ માં મક્ત્યા મયિ તે તેષુ વાચ્યહમ્ ॥

+ + + + +

માં હિ પાર્થ વ્યપાદિત્ય ચેડપિ ર્યુઃ પાપયોનયઃ ।

સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેડપિ યાંતિ પરાં ગતિમ્ ॥ (૮-૩૨)

અર્થાત્ યદપિ કુ સર્વં બ્રાહ્મીઓમાં સમાન રહ્યો છું, ને મારે કાઈ પ્રિય કે અપ્રિય નથી; તોપણ જેઓ મને લક્ષિતથી લગે છે તેઓ મારામાં અને હું તેઓનામાં વિશેષ ભાવે રહેલા છીએ. x x x x જેઓ પાપકર્મથી નીચે યોનિમાં જન્મેલા હોય, તેમજ સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો કે શૂદ્રો હોય તોપણ તેઓ મારો આશ્રય કરવાથી પરમ ગતિ (મોક્ષ) ને પામે છે.

શિષ્ય:—ઘણું કરીને આ આશય તો મૌદ્ધ ધર્મમાથીજ પ્રદર્શ કરવામાં આવ્યો હશે.

ગુરુ:—આત્મારના ભણેલા ગણાતા વર્ગમાં જેજ એક મોટામાં મોટી ખેવકુરી પ્રચલિત છે. યુરોપીયન પડિતો તમને શીખવે છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪૩ વર્ષે શક્ય સિંહ મૃત્યુ પામ્યો હતો. એટલા ઉપરથી તમે આખો મીચીને એવો સિદ્ધાંત કરી બેઠા છો કે ભારતવર્ષમાં જે કાંઈ સારું તત્ત્વ જેવામાં આવે તે સર્વ બુદ્ધધર્મજુંજ હોયું જેમજે. તમને એવો દંડ નિશ્ચય થઈ ગયો છે કે હિંદુધર્મ એવો નિકુળ છે કે તેમાંથી કાંઈ સારી વસ્તુ કાંઈ કાળે ઉત્પન્નજ થઈ શકે નહિ, પરંતુ બૌદ્ધધર્મ પોતેજ હિંદુધર્મનો એક ફાટો છે, એ વાત આત્મારનો ભણેલો વર્ગ બૂલી નય છે. હિંદુધર્મમાંથી બુદ્ધધર્મ જેવો એક પ્રબળ ધર્મ ઉત્પન્ન થવા પામ્યો તો પછી તેજ હિંદુધર્મમાં ખીજા કેટલાયે મહત્ત્વના સિદ્ધાંતો ભર્યા હશે, તેનો કાંઈ વિચાર કરી શકો છો ?

શિષ્ય —આપનું કહેવું ચોગ્ય છે. ને આપને કીક લાગે તો હવે રાજગુણ્યોગ ની વ્યાખ્યા સંભળાવવા ફેપા કરો.

ગુરુ:—રાજગુણ્યોગને સર્વપ્રધાન સાધન માનવામાં આવ્યું છે. તેનો સ્થૂપ આશય એવો છે કે.— જો કે ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ સર્વને માટે સંભવિત છે, તથાપિ જે મનુષ્ય જે ભાવે તેનું ધ્યાન કરે તેને તેવાજ રૂપે તે પ્રાપ્ત થાય, એવો પણ એક સામાન્ય નિયમ છે. જેઓ દેવ-દેવીઓની સક્રમ ઉપાસના કરે છે, અને તે દ્વારા ઇશ્વરનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરે છે તેઓ સ્વર્ગે જઈ શકે છે, પરંતુ તેમને ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેઓ નિષ્ક્રમપણે દેવ-દેવીઓની ઉપાસના કરે છે, તેઓની ઉપાસના નિષ્ક્રમ હોવાથી એક રીતે તેઓ ઇશ્વરનીજ ઉપાસના કરે છે, એમ કહી શકાય, કારણ કે ઇશ્વર સિવાય ખીજો દેવજ ક્યાં છે ? અને તેથી તેઓ નિષ્ક્રમ ઉપાસનાના ફળરૂપે સાક્ષાત્ ઇશ્વરત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. અહીં આ એવી શકા થવી સંભવિત છે કે જો દેવ-દેવીઓમાં પણ ઇશ્વર વ્યાપ્ત છે, તો પછી નિષ્ક્રમ ઉપાસનાદ્વારા તે

કેમ પ્રાપ્ત થતો નથી ? તો તેનું સમાધાન માત્ર એટલુંજ છે કે સકામ ઉપાસના એ ઇશ્વરની આરાધનાનો સત્ય માર્ગ નથી. જો કે દેવ-દેવીઓની ઉપાસના કરનારાઓ પણ પ્રકારાતરે તો ઇશ્વરનીજ ઉપાસના કરે છે; તોપણ વસ્તુતઃ ઇશ્વરની નિષ્કામ ઉપાસના એજ મુખ્ય ઉપાસના છે. તે સિવાય ઇશ્વરપ્રાપ્તિનો એકેકે રાજમાર્ગ નથી. એટલાજ માટે સર્વ હામનાઓનો ત્યાગ કરી, ઇશ્વરનેજ સર્વ કર્મો અર્પણ કરવાં અને ઇશ્વરમાં દૃઢ ભક્તિભાવ રાખવો એજ ધર્મ અને એજ મોક્ષનો ઉપાય છે. આ રાજગુહ્યયોગ ભક્તિરસથીજ પરિપૂર્ણ છે.

સાતમા અધ્યાયમાં ઇશ્વરનું સ્વરૂપ વર્ણવવામાં આવ્યું છે, અને દશમા અધ્યાયમાં તેની વિભૂતિઓનું વર્ણન છે. આ વિભૂતિયોગ બહુ વિચિત્ર છે; પરંતુ અત્યારે તે વિષયમાં ઉતરવાની જરૂર નથી. દશમા અધ્યાયમાં વિભૂતિઓનું વિવરણ કરી તેનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ વિશ્વરૂપ દર્શનના આકારમાં અર્જુનને અગ્નીઆરમા અધ્યાયમાં ભગવાન દર્શાવે છે. ત્યાર પછી ખારમા અધ્યાયમાં ભક્તિનો પ્રસંગ નીકળે છે આવતી કાલે હું તને એ ભક્તિયોગ સંભળાવીશ.

અધ્યાય ૧૮ મો-ભગવદ્ગીતાનો ભક્તિયોગ

શિષ્ય:—ભક્તિયોગ વિષયક વ્યાખ્યા કરવા પહેલાં મને એક વાત સમજાવો. ઇશ્વર એક છે તો પછી તેની પ્રાપ્તિનાં સાધનોમાં આટલો બધો વિવાદ કેમ ? સીધો માર્ગ તો સર્વદા એકજ હોવો ઘટે છે. એક શ્રામમાં જવાને માટે સીધા પાંચ માર્ગ હોય એમ અનેજ નહિ.

ગુરુ:—સીધો માર્ગ પાંચ ન હોય, પરંતુ એકજ હોય એ વાત સત્ય છે. પરંતુ પ્રત્યેક માણસને સીધો માર્ગજ પ્રાપ્ત થાય એમ જનતું નથી. એક પદ્ધતિના શિખરે પહોંચવા માટે જે એક સીધો માર્ગ હોય તે માર્ગે યદ્યપે કેવળ એક-એ જળવાન વ્યક્તિઓ સિવાય ભાગ્યેજ ખીલું કોઇ ઉપર ચઢી શકે. સાધારણ માણસોને માટે એવાં રચણાએ ધીમે ધીમે ચડતાં ફાવે એવા લાંબા માર્ગે યદ્યપે ધીમે ધીમે ચડવું એજ વધારે માફક હોય છે. આ સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં મનુષ્યો વસે છે. તેઓનું શિલ્પજ્ઞ, તેઓના સંસ્કાર તથા તેઓની પ્રકૃતિ પણ અનેક પ્રકારે ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. કેટલાકો સંસારી હોય છે, તો કેટલાકો સંસારક્ષેત્રમાં પ્રવેશ પણ કર્યો હોતો નથી; કેટલાકો સંસાર ભોગવીને તેથી વિરક્ત બની ગયા હોય છે, તો કેટલાકો સંસારમાંજ રહેવાનું પસંદ કરે છે. સંસારીઓને માટે હર્મ, તેમજ અસંસારીઓને માટે સંન્યાસ એજ ઉપયુક્ત છે. જે મનુષ્ય

જાની હોવા છતાં સમારમજ રહ્યો હોય તેને માટે જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનયોગ એજ પ્રશસ્ત છે. તેનીજ રીતે જે મનુષ્ય જ્ઞાની હોવાની માથે સસારને ત્યાગ કરી ચૂક્યો હોય, તેને માટે અર્થાત્ જ્ઞાની યોગીને માટે ધ્યાનયોગ એજ ઉત્તમ છે તે સિવાયના પામરથી લક્ષને ઉચ્ચ ગ્રામી મુખીના સવ મનુષ્યોને માટે સર્વ શ્રેષ્ઠ એવે રાજગુહ્યયોગજ ઠીક છે. સ્વાતંત્ર્ય કે મર્વ પ્રકારના મનુષ્યો ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શકે તેટલાજ માટે સ્વયં જગદીશ્વરેજ આત્મા આશ્રયમય અપૂર્વ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો છે. પરમાત્મા પોતે અનત કરુણામય છે તેવીજ તેમણે સર્વને અનુકૂળ નામે એવા ઉદ્દેશથી આવા સીધા માર્ગો દર્શાયા છે.

શિષ્ય:—પરંતુ આપની ધર્મવ્યાખ્યા જે સાચી હોય તો તો પછી ભક્તિ સર્વ સાધનાઓનું મૂળ છે, અને જે પ્રત્યેકને માટે ભક્તિયોગજ ઉત્તમ હોય તો તેનેજ એક સીધા માર્ગરૂપે આપણે ન લેખી શકાય ?

ગુરુ:—ભક્તિનું અનુલીનન અત્યાવરયક છે, એટલાજ માટે અનેક પ્રકારની સાધનાઓ તથા અનુલીનનપદ્ધતિઓ પ્રચલિત થઈ છે. મારો અનુલીનનવાદ જે તુ બરાબર સમજી શકો તો પછી તે ઉપર કહી તેવી રીતો તુ પોતેજ સમાધાન કરી શકો. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિનાં મનુષ્યોને માટે ભિન્ન ભિન્ન અનુલીનન પદ્ધતિઓ જરૂરની છે. યોગ એ કેવળ અનુલીનનપદ્ધતિનું નામતર માત્રજ છે.

શિષ્ય:—પરંતુ મહાન યોગોનું જે પ્રકારે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી પાકકર્મને સ્નાનાવિકરીતેજ એક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે. નિર્ગુણલ્પની ઉપાસનાને—અર્થાત્ જ્ઞાનને એક પ્રારંભ સાધન ગણાવવામાં આવ્યું છે, તેનીજ રીતે સગ્રહ લુપ્તલ્પની ઉપાસનાને—અર્થાત્ ભક્તિને પણ એક પ્રારંભ સાધનરૂપે ગણાવવામાં આવી છે. અનેક મનુષ્યોને માટે આ બંને સાધનો ઉપયોગી તેમજ સાધ્ય હોવા યોગ્ય છે તો જેમને માટે બંને માર્ગો એકસરખા ઉપયોગી હોય તેમણે એમાં કયા માર્ગનું અવતરન લેવું ? બંને સાધનાઓમાં ભક્તિ તો રહેલીજ છે, એ વાત મારા વક્ષમહાર નથી, તથાપિ પ્રશ્ન એ છે કે જ્ઞાનમયી ભક્તિ અને કર્મમયી ભક્તિ એ બેમાં શ્રેષ્ઠ કયું ?

ગુરુ:—આરમ્ભ અધ્યાયની શરૂઆત ચર્ચાની સાથેજ અર્જુને એ પ્રશ્ન શ્રીકૃષ્ણે પૂછ્યો હતો—શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ તેનો જે ઉત્તર આપ્યો હતો, તેજ આ આરમ્ભ અધ્યાયના ભક્તિયોગરૂપે આપણી પામે પ્રગટ છે. અર્જુનના પ્રશ્નનું અને તેના ઉત્તરનું સ્વરૂપ તુ બરાબર સમજી શકે તેટલાજ માટે ગીતાના પૂર્વગામી અગીઆર અધ્યાયો હું તને દુકામાં સમજાવી ગયો. કારણ કે જ્યાંસુધી પ્રશ્નનું સ્વરૂપ ન સમજાય ત્યાંસુધી ઉત્તર પણ બરાબર શુદ્ધિમાં ન ઉતરી શકે એ સ્નાનાવિક છે.

શિષ્ય:—શ્રીકૃષ્ણે તેનો શું ઉત્તર આપ્યો ?

ગુરુ:—તેમણે ૨૫૪ રીતે કહી દીધું કે નિર્ગુણધર્મના ઉપાસકો તથા સગુણ ધર્મરક્ષકો ઉભય ધર્મરતે પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પરંતુ તેઓમાં તફાવત માત્ર એટલોજ છે કે જ્ઞાના ઉપાસકોને અનેકાનેક ક્ષેત્રો તથા દુઃખો સહન કરવાં પડે છે, જ્યારે ભક્તો બહુજ સહેલાઈથી ઉદ્ધાર પામી જાય છે.

કેશોઽધિકતરસેપામવ્યક્તાસકચેતસામ્ ।

અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃસં દેહવાદ્ગિગ્ધાપ્યતે ॥

યે તુ સર્વાણિ કર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરાઃ ।

અનન્યેનૈવ યોગેન માં ધ્યાયંત ઉપાસતે ॥

તેપામહં સમુદ્ધર્તા મૃત્યુસંસારસાગરાત્ ।

મવામિ ન ચિરાત્પાર્થ મઘ્માવેશિત્વેતસામ્ ॥

અર્થાત—જેઓ અવ્યક્તમાં (જ્ઞાનોપાસનામાં) આસક્તચિત્તવાળા છે તેમને અતિ ધણો કઠિણ થાય છે, કારણ કે દેહધારીઓ અવ્યક્તાની ગતિને બહુ દુઃખથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે; પરંતુ જેઓ સર્વ કર્મોં મને અર્પણ કરીને મત્પરાયણ થઈ અનન્ય યોગવડે મારું ધ્યાન કરે છે, અને મનેજ ઉપાસે છે, તેવા મારામાંજ આવે-શ્યુક્ત ચિત્તવાળાઓના આ મૃત્યુયુક્ત સંસારસમુદ્રમાંથી હું સત્તર અને ૨૬ રીતે ઉદ્ધાર કરું છું.

શિષ્ય:—ભલા, તે ભક્તો કેવા હશે ?

ગુરુ:—૨૫૪ ભગવાન તેનું ૨૫૪ીકરણ આ પ્રમાણે કરે છે:—

અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ ષય ચ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃસમુદ્ધઃ ક્ષમી ॥

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ।

મઘ્યપિંતમનોબુદ્ધિયોં મે મત્કઃ ઇમે પ્રિયઃ ॥

યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ ।

હર્ષામર્ષભયોદ્વેગૈર્મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥

અનપેક્ષઃ શુચિર્દેશ ઉવાસીનો ગતવ્યયઃ ।

સર્વારંભપરિત્યાગી યો મન્નત્કઃ સ મે પ્રિયઃ ॥

યો ન દૃપ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ।

શુભાશુભપરિત્યાગી મત્કિમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥

સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ ।

શાંતોષ્ણસુહૃદુઃશ્વેપુ સમઃ સંગચિવર્જિતઃ ॥

તુલ્યનિદાસ્તાવિર્મોની સંતુષ્ટો યેનકેનાંચિત્ ।

અનિકેતઃ સિંધરમવિર્મકિમાન્મે પ્રિયો નરઃ ॥

યે તુ ધર્મ્યામૃતમિદં યથોક્તં પર્યુપાસતે ।

શ્રદ્ધધાના મત્પરમા ભક્તાસ્તેઽહીવ મે પ્રિયાઃ॥

અર્થાત—જેને મારું—નારૂં એવી મમત્વશુદ્ધિ નથી, જે નિરદંડાર છે, જેને સુખ અને દુઃખ ઉભય સમાન છે, જે ક્ષમાવાન છે, જે ક્રોધનો પણ દ્વેષ કરતો નથી, જે સર્વજ્ઞોનો મિત્ર છે, જે દયાળુ છે, જે સર્વદા સતુષ્ટ છે, જે સ્થિરચિત્તવાળો (યોગી) છે, જેણે પોતાના મનનો સંયમ કર્યો છે, જે બળવાન નિશ્ચયવાળો છે, અને જેણે પોતાનું મન તથા શુદ્ધિ મને અર્પણ કર્યાં છે, એવો જે મારો ભક્ત તેજ મને પ્રિય લાગે છે. જેનાથી લોકોને ઉદ્ધેગ થતો નથી, અને લોકોથી જેને સતાપ થતો નથી તેમજ જે દર્શ-ક્રોધ તથા બય-ગાસથી મુક્ત હોય છે તેજ મને પ્રિય લાગે છે મારો જે ભક્ત નિરૂદ્ધ, પવિત્ર, દક્ષ, ઉદારસીન, દુઃખરહિત, અને સર્વ આરભોનો પરિત્યાગ કરવાને શક્તિમાન હોય છે તેજ મને પ્રિય થઈ પડે છે. જેને કોઈ પણ વસ્તુપ્રત્યે દ્વેષ નથી તેમજ આપ્રક્રિત પણ નથી, જે કદાપિ શોક કે આક્રંક્ષા કરતો નથી, અને જે શુભ કે અશુભનો ત્યાગ કરવાને મમથા હોય છે તેજ મને પ્રિય હોય છે. જે તનુ અને મિત્ર પ્રત્યે એકસ-બીજા અવહાર રાખે છે, માન અને અપમાનના મમાન ભાવ રાખે છે, ટાલ-તડકા કે નુખ-દુઃખને પણ સમાન ગણે છે, જે કોઈ પણ વસ્તુપર આસક્તિ ધરાવતો નથી, જેને નિંદા અને સ્તુતિ સમાન છે, જેણે પોતાની વાણી ઉપર કાબૂ મેળવ્યો છે, યદ્વચ્છયા જે પ્રાપ્ત થાય તેથીજ જે સતુષ્ટ રહે છે, જેનું ક્રોધ નિશ્ચિન રથાન નથી, જેની શુદ્ધિ સ્થિર છે, અને જે મારી ભક્તિ કરે છે, તેજ મને પ્રિય થઈ પડે છે. મારાપર શ્રદ્ધા રાખી મત્પરાયણ થઈ મારા જે ભક્તો ઉપર વર્ણવેલા ધર્મામૃતનું સેવન કરે છે તે મને અતિશય પ્રિય છે.

હવે ભક્તિનું સ્વરૂપ સમજાવું ને ? દેવગુણનો ડોળ કરવામાત્રથીજ ક્રોધ સાનો ભક્ત બની શકતો નથી. માત્ર માણાના મણુકા ફેરવવાથી કે માત્ર હરિ ! હરિ ! શબ્દોના ઉચ્ચારથી ભક્ત થવાનું નથી. હા ઇશ્વર ! અરે પ્રભુ ! એવી બીજી એક સંભળાવવા માટે ખાલી જૂનો પાડવાથીજ સત્ય ભક્તિનું બીરદ પ્રાપ્ત થતું નથી. જેણે પોતાની ઈન્દ્રિયો ઉપર ગ્વિનય મેળવ્યો હોય, જેનું ચિત્ત સ્થિર મમા રહી શકતું હોય, જે સમદર્શી હોય, અને જે પરહિત કરવાને સદા તત્પર ગ્રહેતો હોય, તેજ યથાર્થ ભક્ત પુરુષ છે. પોતાના તેમજ સર્વના અત કર્ણમ્ સર્વદા ઇશ્વર વિરાજી રહ્યો છે એમ દૃઢતાપૂર્વક વિશ્વાસ રાખી, પોતાના ચરિત્રને સંપૂર્ણ નિર્દોષ બનાવવાનો જે પ્રયત્ન કરે તેમજ પોતાની સમસ્ત વૃત્તિઓને ઇશ્વર ભિમુખી કરે છે, તેજ યથાર્થ સંતપુરુષ કે ભક્ત મહર્ષિ છે. જેના ચરિત્ર ઉપર ભક્તિનો પ્રભાવ નથી, તે કદાપિ ભક્તતા પદને માટે યોગ્ય નથી. જેની સમસ્ત વૃત્તિઓ ઇશ્વરામુખી નથી, તે પણ પોતે ભક્ત હોવાનો કદિ દાવો કરી શકે નહિ.

ગીતાકેત ભક્તિયોગનો એજ સ્થૂલ આશય છે, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાને જગત્તો સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મશ્રેષ્ઠ કહેવામાં આવે છે તેનું કારણ એ છે કે આવો ઉદાર અને ઉત્તમ ભક્તિવાન જગત્માં ખીલે ક્યાંય નથી.

અધ્યાય ૧૯ મો-ઈશ્વરભક્તિ-વિષ્ણુપુરાણ

શુરુઃ—ભગવદ્ગીતાના ખાકી રહેલા અંશનું વિવેચન કરવાની હવે જરૂર નથી. અત્યાર પૂર્વે જે કાંઈ હું કહી ચૂક્યો છું તેને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાને માટે, હવે વિષ્ણુપુરાણમાંથી પ્રહ્લાદચરિત્ર લઈ તેનીજ સમાલોચના કરીશ. વિષ્ણુપુરાણમાં પ્રહ્લાદ અને કૃષ્ણ એ બે જગપ્રસિદ્ધ ભક્તતાત્માઓનાં જીવનચરિત્ર છે. આ બન્ને ભક્તતાત્માઓની ભક્તિ છેક ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની હતી. હવે તું એટલું તો મમજી શક્યો હોયશ કે ભક્તિ મુખ્યત્વે બે પ્રકારની છે:—(૧) સકામ, અને (૨) નિષ્કામ. સકામ ઉપાસનાને કામ્યકર્મ કહેવામાં આવે છે અને નિષ્કામ ઉપાસનાને ભક્તિ કહેવામાં આવે છે. કૃષ્ણને ઉપાસના સકામ હતી; કારણ કે તેણે જન્મ પદની પ્રાપ્તિઅર્થે વિષ્ણુની આરાધના કરી હતી. એટલા માટે તેની ઉપાસનાને યથાર્થ ભક્તિ કહી શકાય નહિ. જો કે ઈશ્વરમાં તેને દૃઢ વિશ્વાસ હતો, એટલુંજ નહિ પણ પોતાનાં મનજીવિં પણ તેણે ઈશ્વરનેજ અર્પણ કરી દીધાં હતાં, છતાં તેની ઉપાસનાને ભક્તની ઉપાસના કહી શકાય નહિ. પ્રહ્લાદની ઉપાસના નિષ્કામ હતી, કારણ કે તેણે કાંઈ પણ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષાથી પુશ્કરની ભક્તિ કરી નહોતી. બલકે ઈશ્વરપ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખવા માટે તેને અનેક પ્રકારની આપત્તિઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું, છતાં તેણે ઈશ્વરભક્તિમાં મહેજ પણ સંકાય સેળ્યા નહોતો. તે જાણતો હતો કે દેવજી ભક્તિની આતરજ તેને આ સર્વ આપત્તિઓ સહન કરવી પડે છે, તે છતાં તેણે ભક્તિનો છેક છેલ્લી ઘડી સુધી ત્યાગ કર્યો નહોતો. આવો નિષ્કામ પ્રેમ તેજ યથાર્થ ભક્તિ છે, તેમજ પ્રહ્લાદ જેવો નિષ્કામ પ્રેમીજ સાચા ભક્તના પવિત્ર નામને સપૂર્ણ યોગ્ય છે. વિષ્ણુપુરાણના મંથકર્તાએ સકામ ઉપાસના અને નિષ્કામ ઉપાસનાનાં ઉદાહરણો પૂરાં પાડવાઅર્થે તેમજ એક-બીજા જીવનચરિત્રની પરસ્પર તુલના કરવાઅર્થેજ આવાં બે ચરિત્રોની-કૃષ્ણ તથા પ્રહ્લાદનાં ઉપાખ્યાનોની-રચના કરેલી હોવી જોઈએ. ભગવદ્ગીતાના રાજયોગમંથકે મેં જે કાંઈ કહ્યું હતું, તે જો તને યાદ દશે તો તું સમજી શકશે કે સકામ ઉપાસના પણ છેક નિષ્કામ તો નથીજ હોતી. જે મનુષ્ય જેની કામનાપૂર્વક ઈશ્વરની ઉપાસના કરે છે તેને તે કામનાઅનુમારજ

ફળની પ્રાપ્તિ ચાય છે, પણ ખુદ પ્રથરની પ્રાપ્તિ થતી નથી. દુષ્ટ ઉચ્ચપદની કામના રાખી પ્રથરની ઉપાસના કરી હતી તેથી તેને પણ તેવુંજ ફળ મળ્યું. તેની ઉપાસનાને નીચલી ગ્રેણીની ઉપાસના કહી શકાય, પરંતુ તેને લક્ષિત તો નજ કહી શકાય. પ્રદહાદની ઉપાસના સંપૂર્ણ લક્ષિતમય હતી, તેથી તેને મુક્તિ મળી.

શિષ્ય:—કેટલાકો તો એમ કહે છે કે ખરે લાલ તો તેમાં દુષ્ટનેજ યથો મુક્તિ એક પ્રકારનો પારલૌકિક લાલ છે, અને તેની સત્યતા કે યથાર્થતા માટે પણ અનેક સંશયો છે. આવા લક્ષિતમય ધર્મની લોકો રહર કરે એવી અને તો સભાવના જણાતી નથી.

ગુરુ:—મુક્તિનું સત્ય સ્વરૂપ તુ જૂલી ગયો જણાય છે. આજ લોકમાં અનેક મનુષ્યો મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે અને કરી પણ શકે છે. જેનું ચિત્ત શુદ્ધ હોય અને દુઃખનો જેને સ્પર્શ થતો ન હોય તે આ લોકમાં પણ મુક્તાત્માજ છે એક મહાન ચક્રવર્તી રાગ પાસે અતુલ સત્તાસપત્તિ હોય છે તોપણ તે દુઃખથી મુક્ત રહી શકતો નથી, પરંતુ એક મુક્ત જીવ પાસે એક ડોડી ન હોવા છતાં પણ તે સુખી રહી શકે છે, કારણ એનું સ્પષ્ટ તેમજ બુદ્ધિમાં ઉતરી શકે તેવું છે. જે મનુષ્ય પોતાના આત્મા ઉપર વિજય મેળવે તે મનુષ્ય વિશ્વ ઉપર વિજય મેળવી શકે એમા આશ્ચર્ય જેવુંજ શું છે ? ચક્રવર્તી રાજાને કેવા પ્રકારનું સુખ હોય તે કોઈથી કહી શકાય નહિ, અથવા તો તે બહુ સુખીજ હોય એ બનવાયોગ્ય નથી, પરંતુ મુક્તાત્મા અર્થાત્ સયમી-વિશુદ્ધ ચિત્ત મહાત્મા પોતાના હૃદયમાં કેવું અને કેટલું સુખ ભોગવે છે તેનું વાણીથી વર્ણન થઈ શકે નહિ. મુક્તાત્મા આ જગતમાં પણ સુખપૂર્વક રહી શકે છે. એટલાજ માટે મેં તને એક પ્રસંગે કહ્યું પણ હવે કે ધર્મ સિવાય સુખ પ્રાપ્તિનો અન્ય એકંદે ઉત્તમ માર્ગ નથી. મુક્તાત્માની સકળ શક્તિઓ સંપૂર્ણ સ્ફુર્તિ પામી ચૂકી હોય છે, અને તેની સાથે તેનું સામંત્ર્ય પણ સુરક્ષિત રહેતું હોય છે, તેથીજ તેને મુક્ત કહેવામાં આવે છે. જેની શક્તિઓ સંપૂર્ણ સ્ફુર્તિ નથી પામી હોતી તે કાં તો અગ્નિ હોય છે, કાં તો અક્ષય ધોય છે અને કાં તો મહિન ચિત્તવાળો હોય છે. તેથી તે મુક્ત થઈ શકતો નથી.

શિષ્ય:—મને તો એમ લાગે છે કે એવી જીવન-મુક્તિની કામનાએજ ભારત વર્ષને અધોગતિની હિંડી ખાંધમાં ફેંકી દીધું છે, કારણ કે જેઓ જીવન-મુક્ત બને છે અથવા તો જીવન-મુક્ત બનવાની સાધનાઓ કરે છે તેઓ સાંસારિક બાબતોમાં જેવું બેઠએ તેવું લક્ષ આપી શકતા નથી, અને તેથી પરિણામે દેશની અવનતિ ચાય છે. ભારતવર્ષની અવનતિનું પણ તેજ કારણ હોય એમ મને લાગે છે.

ગુરુ:—મુક્તિનું યથાર્થ તાત્પર્ય નહિ સમજી શકવાને લીધેજ એવા જીવસંહાર આલો તમારામાં બરખર્ષ પેડા છે. જેઓ મુક્તાત્મા હોય છે, અથવા તો જેઓ

મુક્તિમાર્ગના મુક્તાદેશ હોય છે, તેઓ સંસારમાં નિર્લેપભાવથી રહે છે, એ વાત મત્ત છે, પરંતુ તેઓ નિષ્કામભાવથી પણ પોતાના કર્તવ્યો કર્યા વિના તો રહેતા નથીજ, એ વાત ખાત્રીપૂર્વક માની લેવી. મહાત્માઓના નિષ્કામ કર્મો સ્વ-દેશનું તથા જગતનું જેટલું કલ્યાણ કરી શકે છે તેટલું સકામ કર્મ કરનારાઓના કામોથી દેશનું કે જગતનું મંગળ થઈ શકતું નથી. નિષ્કામ કર્મવીરોની સમસ્ત વૃત્તિઓ વિકસિત તેમજ સ્ફુર્તિશુક્ત બની ચૂકી હોય છે તેથી તેઓ જેટલા દક્ષ તથા પ્રબળ પરિશ્રમી હોય છે તેટલા બીજા કોઈ હોઈ શકે નહિ. અગાઉ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું એક વાક્ય ઉધ્ધૃત કરીને મેં તને બતાવી આપ્યું છે કે દક્ષતા એજ ખરા ભગવદ્ભક્તોનું એક લક્ષણ છે. અને જેઓ દક્ષ હોવાની સાથે નિષ્કામ કર્મચોગી હોય તેઓ સ્વજાતિનું તથા જગતનું જેટલું હિત કરી શકે તેટલું અન્ય કોઈથી કોઈ કાળે નજ થઈ શકે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. આ દેશનાં સમસ્ત મનુષ્યો બ્યારે મુક્તિમાર્ગનું અવલંબન લેશે ત્યારેજ ભારતવર્ષીય પ્રજા જગતમાં શ્રેષ્ઠ પ્રજાતરિક્કિનું ઉચ્ચ પદ દીપાવશે. મુક્તિતાત્ત્વનો યથાર્થ ભાવ આજકાલ આપણામાં વિલુપ્ત થઈ ગયો છે, તેટલાજ માટે આ અનુશીલનવાદદ્વારા તેનો પુનરુદ્ધાર કરી તારા જેવા યુવકોના હૃદયમાં તેનો અભિષેક કરવા માગું છું.

શિષ્ય:—પ્રહ્લાદચરિત્રની જે સમાલોચના આપ કરવાના હતા, તે તો એક બાબુએજ રહી ગઈ !

ગુરુ:—પ્રહ્લાદચરિત્ર વિષે વિસ્તારથી બોલવાની મને ઈચ્છા નથી, તેમજ તેટલી જરૂર પણ નથી. માત્ર પ્રહ્લાદના જીવનની એક વાત બહુ લક્ષમાં લેવા જેવી છે, તેજ કહીશ. મેં કહ્યું છે કે—“ હે ધર્મર, અરે પ્રભુ ! ” એવી માત્ર મોહાની ખૂસો પાડવાથીજ ધર્મરતી પ્રાપ્તિ થઈ જતી નથી. જે આત્મજયી પુરુષ સર્વ ભૂતમાત્રને પોતાનાજ આત્મા સમાન લેખે અને સર્વજનના હિતાર્થે તદ્દલીન રહ્યા કરે, એટલુંજ નહિ પણ શત્રુ તથા મિત્રમાં સમાનભાવ રાખી શકે, તેજ નિષ્કામ-કર્મી અને યથાર્થ ભક્ત પુરુષ છે. ભગવદ્ગીતામાં પણ એજ મહત્ત્વની વાત ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. પ્રહ્લાદચરિત્ર તેનુંજ એક જ્વલંત ઉદાહરણ છે. બીજા શબ્દોમાં કહું તો ભગવદ્ગીતામાં જે વાત ઉપદેશના રૂપમાં છે તેજ વાત વિષ્ણુ-પુરાણમાં વાર્તાના રૂપમાં છે. + શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં ભક્તાત્માનાં જે લક્ષણો કહ્યા છે તે તું જૂલો ગયો હોયજ એમ ધારી પુનઃ એકવાર તારી પાસે કહી જઉં છું. નીચેનાં લક્ષણો તારી યાદશક્તિમાં ખરાબર સંગ્રહી લે.—

+ અહીં આ વાત પણ વાચક બંધુઓના ખાસ લક્ષપર લાવવા જેવી છે કે શ્રી-મદ્ભાગવતમાં તો વળી ભગવદ્ગીતાના ઉપદેશનેજ અમલમાં આવેલો દર્શાવી આપ-

અદ્વેષા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કહણ યવ ચ ।
 નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુ સુલ્લઃ ક્ષમી ॥
 સંતુષ્ટઃ સત્તતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ।
 મગ્ધપિંતમનોબુદ્ધિર્ચો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥
 યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો લોકોન્નોદ્વિજતે ચ યઃ ।
 હર્ષામર્ષમયોદ્વેગૈર્મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥
 અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષઃ સદાસીનો ગતઙ્ગથઃ ।
 સર્વારંભ પરિત્યાગી યોમદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥
 યો ન હૃપ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ।
 શુભાશુમપરિત્યાગી ભક્તિમાન્ યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥
 સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ ।
 શીતોષ્ણસુલ્લુપ્તો સમઃ સંગવિવાર્જિતઃ ॥
 તુલ્યનિંદાસ્તુતિર્મૈત્રી સંતુષ્ટો યેનકેનચિત્ ।
 અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્ભક્તિમાન્મે પ્રિયો નરઃ ॥

યે તુ ધર્મ્યામૃતમિદં યથોક્તં પર્યુપાસતે ।

અદ્વધાનામત્પરમા ભક્તાસ્તેऽતીવ મે પ્રિયાઃ ॥ (૧૨ ૧૩થી૨૦)*

પ્રારંભમાં પ્રદહાદને સર્વત્ર સમદર્શી અર્થાત્ સમાન દષ્ટિવાળો જણાવવામાં આવ્યો છે. પ્રદહાદના ગુણોવિષે ચરિત્રકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

સમચેતા જગત્યસ્મિન્ યઃ સર્વેષ્વેવ જન્તુષુ ।

યથાત્મનિ તથાન્યત્ર પરં મૈત્રગુણાન્વિતઃ ॥

ધર્માત્મા સત્યશૌચાદિગુણાનામાકરસ્તથા ।

ઉપમાનમશેપાનાં સાધુનાં યઃ સદાભવત્ ॥

અર્થાત્—મંથકારે પ્રદહાદને સર્વ ભૂતમાત્રમાં સમાનશુદ્ધિ રાખનાર, પોતાનાજ સમાન અન્ય પ્રાણીઓને ગણનાર તથા સત્ય-શૌચાદિ અનેક ગુણગુણાલંકૃત જણાવ્યો છે; પરંતુ કેવળ ગુણવાદ કરવાથી શું પડે? જેની સ્તુતિ કરવામાં આવે તેના જીવન ચરિત્રમાં તેવા ગુણો રપટ ન થાય તે તે ગુણાનુવાદ કરી અસર કરી શકા નથી. પ્રદહાદનો સૌથી પ્રથમ ગુણ તેના જીવન-ચરિત્રમાં એ જોવામાં આવે છે કે તે પરમ સત્યવાદી હતો. સત્ય જોવાવાળા સખંધમાં તે એટલો બધો દૃઢ હતો કે રમે

નારી એવી અનેક વાતો આપેલી છે. ભાગવતનો એકાદશ સ્કંધ તે એવી યોગી વાર્તાઓ ધરાવવા ઉપરાંત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની એકાદ ઉત્તમ દીક્ષા જોવામાં છે.

સુખાદઃ

*આ શ્લોકોનો ભાવાર્થ પૂર્વના અધ્યાયમાં જોઈ લેવો.

તેવા દુઃખના પંજમાં સપડાવા છતાં તેણે સત્યનો લેશમાન પરિત્યાગ કર્યો નહિ. ગુરુ પાસેથી પ્રદહાદને જ્યારે તેના પિતા-હિરણ્યકશિપુ પાસે લઈ જવામાં આવ્યો ત્યારે તેના પિતાએ તેને પૂછ્યું કે: “ બોલ, તું અત્યારસુધીમાં શું શીખ્યો ? કહે જોઈએ ? ”

પ્રદહાદે ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે: “ હું જે કાંઈ શીખ્યો છું તેનો સારાંશ એટલોજ છે કે જેને આદિ નથી, અત નથી, મધ્ય નથી, વૃદ્ધિ નથી, અને ક્ષય નથી અર્થાત્ જે અમૃત છે, જે મહાત્મા છે, અને જે સર્વકારણોનું પણ કારણ છે, તેને નમસ્કાર હો. ”

આ શબ્દો પુત્રના મુખથી સાંભળી હિરણ્યકશિપુ ક્રોધથી લાક્ષ્મ્યોળ જેવો બની ગયો. તેનાં તેજોમાથી અગ્નિની ઝીણગારીઓ બહાર નીકળવા લાગી ! તેણે ધૂનતા અવાજે પ્રદહાદના ગુરુનો સખ્ત તિરસ્કાર કર્યો. ગુરુએ કહ્યું કે: “ એમાં મારો લેશ પણ દોષ નથી. મેં તેમની એક પણ વાત તેને શીખવી નથી. ”

ત્યારબાદ હિરણ્યકશિપુએ પ્રદહાદને પ્રશ્ન કર્યો કે:—“ તો પછી બોલ ! પ્રદહાદ ! તને આ સર્વ વાતો કોણ શીખવી ? ”

પ્રદહાદ બોલી ઉઠ્યો કે: “ પિતા ! જે વિષ્ણુ ભગવાન આ અનંત જગત્ ઉપર પોતાનો અધિકાર વર્તાવી રહ્યા છે, અને જે મારા હૃદયને ત્રિષે પણ વિરાગ રહ્યા છે તેના સિવાય બીજા કોણ શીખવી શકે તેમ છે ? ”

હિરણ્યકશિપુએ કહ્યું કે: “ અરે એવકુદ ! આ જગત્ને ધૈર્ય તો હું જ છું ! વિષ્ણુ તે વળી કોણ ? ”

પ્રદહાદે જવાબ આપ્યો કે: “ જેના પરમપદને વ્યક્ત કરવાને વાણી અશક્ત બની રહે છે, યોગીઓ જેના પરમપદનું નિત્ય ધ્યાન કરે છે, જેનાવડે આ સમસ્ત વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું છે, અથવા જે પોતેજ વિશ્વસ્વરૂપ છે, તે વિષ્ણુજ પરમેશ્વરના નામને યોગ્ય છે. ”

હિરણ્યકશિપુનો ક્રોધ હવે અતિશય વંઝી વધવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું કે: “ પુત્ર-રૂપિ એજ વાત ! તારા માથા ઉપર મોતજ ભમતું જણાય છે ! પરમેશ્વર કેને કહેવાય તે તું જાણે છે ? મારી હયાતિમા તારો પરમેશ્વર મારા સિવાય બીજો કોણ હોઈ શકે ? ”

પ્રદહાદે નિઃસ્વતાપૂર્વક જણાવ્યું કે: “ પિતા ! તે શું કેવળ મારો એકલાનોજ પરમેશ્વર છે, એમ આપ માનો છો ? જગતનાં સર્વ પ્રાણીમાત્રનો તેજ એક પરમ ધૈર્ય છે. આપનો પણ તેજ ધૈર્ય છે. ધાતા કહે, વિધાતા કહે, અને તે કહે, તે સર્વ એક માત્ર તેજ પરમેશ્વરમાં આવી જાય છે ! પિતાજ ક્રોધ કરશો નહિ. પ્રસન્ન થાઓ !

હિરણ્યકશિપુએ કહ્યું કે: “ કાઈ પાપાત્માએજ આ એવકુદ બાળકના હૃદયમાં

પ્રવેશ કર્યો હોય તેમ જણાય છે.”

પ્રહાદે ઉત્તર આપ્યો કે:- “ નહિ પિતાજી ! આપ જૂલો છો. તે કેવળ મારા એકલાનાજ હૃદયમાં વસતો નથી, પરંતુ તે સર્વ લોકમાં વ્યાપી રહ્યો છે. તેજ એક મર્વના સ્વામી સમાન વિપ્લવગવાને મને, આપને તથા સર્વને સર્વ કર્મોમાં નિયુક્ત કરી દીધા છે.”

હવે પેલું ભગવદ્વાક્ય યાદ કર. *યત્તાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ એમાં ભક્તને દૃઢ નિશ્ચયવાળો શામાટે જણાવવામાં આવ્યો તેનો મેદ ઝાઝીઆ સ્પષ્ટ થાય છે. “ હર્ષામર્ષમયોદ્વૈર્ગૈર્મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ” એ વાક્યનું પણ સ્મરણ કર. ભક્તાત્મા ભયથી નિરંતર મુક્ત હોવો જોઈએ એમ શામાટે કહેવું પડ્યું તેનો અર્થ પ્રહાદના ઉક્ત જીવનપરથી સમજાવો ? ભયથી મુક્ત, તથા દૃઢ નિશ્ચયવાળો ભક્ત કેવો હોય તેવિષે શું હવે વિશેષ કહેવાની જરૂર રહી છે ? મદ્યપિત્તમનો વુદ્ધિઃ એટલે શું તે પણ સમજાઈ ગયું ને ? એક ભક્તાત્માનાં યથાર્થ લક્ષણો આ પ્રમાણે પ્રહ્લાદચરિત્રમાં જ્વલંતપણે પ્રકાશી રહ્યાં છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી.

હિરણ્યકશિપુએ પ્રહ્લાદનો તિરસ્કાર કર્યો અને તેને ત્યાંથી દાકી કદાચે પ્રહ્લાદ પુનઃ શુભગૃહે ગયો. કેટલોક સમય વીત્યા બાદ પુનઃ તેના અભ્યાસની પરીક્ષા કરવા પિતાએ તેને સભામાં બોલાવી મંગાવ્યો. પ્રહ્લાદે પ્રથમ પ્રશ્નનાજ ઉત્તરમાં પુનરપિ પોતાનો પુરાણો નિશ્ચય તેટલીજ પ્રખળતાથી પ્રકટ કર્યો, અને તે નિશ્ચય બીજને કાંઈજ નહિ, પણ આપણે મૈ કાંઈ જાણીએ છીએ તેજ એટલે કે-કારણં સકલસ્યાસ્ય સ નો ચિણ્નુઃ પ્રસીદતુ ।

પ્રહ્લાદને મારી નાખવાનો હિરણ્યકશિપુએ કુટ્તમ કરાવ્યો સેંકડો અને હજારો દૈત્યો તેને કચડી નાખવા એકત્ર થયા; પરંતુ પ્રહ્લાદ હિંમરાપિત્તમનોવુદ્ધિઃ—અર્થાત્ પોતાનું સર્વસ્વ જેણે ધન્યરનેજ સમર્પિત કર્યું છે તે પ્રહ્લાદ-દૃઢ નિશ્ચયવાળો પ્રહ્લાદ—ગભીરતાપૂર્વક જ્યારે ત્યાંજ સ્થિર થઈને ઉભો રહ્યો અને કહ્યું કે તમારાં શત્રોમાં પણ તેજ વિપ્લવ ભગવાનનો નિવાસ છે, અને મારામાં પણ તેજ ભગવાન વિરાજી રહ્યા છે. તમારાં અત્ર-શત્રો મને કરી હાનિ કરવાને સમર્થ નથી.” દૃઢ નિશ્ચય તે એનુંજ નામ ।

શિષ્યઃ—વિપ્લવપુરાણ એક પ્રકારની નવલકથા છે અને તેમાં અત્ર-શત્રો વિનરે પ્રહ્લાદને સ્પર્ધા શક્યાં નહિ એવી વાત આવે છે, એ વૃત્તાંત હું સારી રીતે જાણું છું; પરંતુ નવલકથામાં જે વાત સારી લાગતી હોય તે અવહારમાં પણ યથાર્થપે

* સન્તુષ્ટઃ સત્તતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ।

મદ્યપિત્તમનોવુદ્ધિયો મદ્મક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥

અની શકે એમ હું માની રાકતો નથી. એક મનુષ્ય ગમે તેટલો ધૈર્યરક્ષિત હોય તો-
પણ કુદરતી નિયમે તેની પાસે નિષ્ફળ હોય એમ માનવું જોઈય નથી. પરમ ભક્ત
પુરુષને પણ જો એક તલવારનો ધા લાગે તો રહિર નીકળવું જોઈએ.

ગુરુ:—અર્થાત્ તું ‘ મીરકલને ’ (અદ્ભૂત વ્યાપારોને) માનતો નથી, એજ વાત
તારે કહેવાની છેને ? વિષ્ણુપુરાણવાળી ધટના બહુ પુરાતન છે. ધૈર્યરત્ની શક્તિને હું
જેવી સીમાબદ્ધ માને છે તેવી હું માની શકતો નથી. વિષ્ણુપુરાણમાં પ્રહ્લાદની જેવી
રીતે રક્ષા થયાતું જણાવવામાં આવ્યું છે, તેવી રીતની રક્ષા આજકાલ આપણી
દષ્ટિ મનુષ્ય કાંઈની થતી નથી; એટલુંજ નહિ પણ એવી રક્ષા એક માત્ર નવલકથામાંજ
શોભા પામે એ વાતનો હું સ્વીકાર કરું છું; પરંતુ ધૈર્યરૂપાના પ્રતાપે કાંઈ એક
ખાસ કુદરતી નિયમદ્વારા બીજા કુદરતી નિયમોમાં ફેરફાર નજ થઈ શકે એમ તો
તારાથી કહી શકાય નહિ. એકાદ અજ્ઞાના આધાતથી પરમ ભક્તના શરીરમાંથી
રુધિર વહેવા લાગે એ ખરું, પણ ભક્તપુરુષ ધૈર્યરૂપાપ્રતાપે પોતાની શક્તિ તથા
શુદ્ધિનો એવો સરસ ઉપયોગ કરે કે અજ્ઞાના આધાતો પણ નિષ્ફળ થાય, તો તે
શું અનવાચ્ય નથી ? ભક્તાત્મા ખાસ કરીને “ દક્ષ ” પુરુષ હોવો જોઈએ એ
વાત હું તને સૌ પ્રથમજ કહી ગયો છું. જે પુરુષ દક્ષ હોય તેની સર્વ પ્રકારની
દુનિઓ સંપૂર્ણ અનુશીલિત થઈ હોય છે, અને તેથી તે અતિશય કાર્ણમ હોય છે.
તે ઉપરાંત તેના ઉપર ધૈર્યનો પણ સંપૂર્ણ અનુગ્રહ હોય છે. ધૈર્યાનુગ્રહ હોય તો
ગમે તેવા દુઃખના પ્રસંગોમાં પણ મનુષ્ય કુદરતી ઉપાયોવડેજ પોતાની આત્મરક્ષા
કરી શકે એમાં તને અસંભવિતતા જેવું શું જણાય છે ? પણ તે વાતને હમણું
જવા દે. અત્યારે એ વાતને ચર્ચવાની કાંઈ જરૂર નથી; કારણ કે હું અત્યારે ભક્તિનું
સ્વરૂપ સમજાવવા માગું છું. ભક્ત ધૈર્યાનુગ્રહ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે અથવા
પ્રાપ્ત કરી શકે કે નહિ તેવિષે હું અત્રે બોલવા માગતો નથી. ભક્તાત્માએ કાંઈ
પણ પ્રકારના કળની કામના રાખવી ન જોઈએ; કારણ કે કામનાયુક્ત ભક્તિને નિષ્કામ
ભક્તિ કહેવાય નહિ.

શિષ્ય:—પરંતુ પ્રહ્લાદે તો તે સમયે પોતાની રક્ષા થાય એવી કામના રાખેલી—

ગુરુ:—નહિ. તેણે એવી લેશમાત્ર ધૈર્ય રાખી નહોતી. માત્ર એવો દૃઢ સંક-
લ્પ તેણે કર્યો હતો કે જો મારા આરાધ્ય વિષ્ણુભગવાન મારા પોતાનામાં વાસ
કરી રહ્યા છે તો પછી તેઓ આ અજ્ઞામાં પણ હોવાજ જોઈએ. એથી કરીને આ
અજ્ઞા વિગેરે અને કશી હાનિ કરવાને સમર્થ નથી. તેનો આ પ્રકારનો દૃઢ નિશ્ચય
ધોમે ધોમે અધિક સ્પષ્ટ અને બળવત્તર થતો ગયો છે, એજ એક વાત મારે ભાર
મૂકીને કહેવાની છે.

હવે મૂળ કથા ઉપર આવીએ. અજ્ઞ-અજ્ઞાના આધાતોથી પણ જ્યારે પ્રહ્લાદના

ચરીરને કાંઈ ક્ષતિ ન થતી ત્યારે દિરણકશિપુએ પ્રસ્તાવને કહ્યું કે.—“અરે દુર્બુદ્ધિ ! હજી પણ ચતુર્તી સ્તુતિ કરવી ત્યજી દે. મૂર્ખાઈની પણ હદ હોય છે. જો મારા ચતુર્નાં ચુલુચાન કરવાં ત્યજી દે તો હું તારા સર્વ અપરાધોની ક્ષમા આપવા તૈયાર છું.”

ક્ષમાની વાર્તા સાંભળી પ્રસ્તાવ બોલી ઉઠ્યો કે.—“જેઓ સર્વના ભયોને દરવાને સમર્થ છે, જેઓનું સ્મરણમાત્ર કરવાથી જન્મ-જરા-મૃત્યુના ભયો નાશ પામે છે, તે અનંત ઈશ્વરને હૃદયમાં રથાન આપ્યા પછી મને કાંઈ ભયનો ભય લાગતો નથી—હું નિર્ભય-નિરૂર છું.”

ગીતાની “મયોદ્વેગૈર્મુક્તઃ” વાળી વાણી યાદ કર. ત્યાર પછી દિરણકશિપુએ તેના ઉપર સર્પો છોડી મૂક્યા પરંતુ સર્પદંશથી પ્રસ્તાવ મૃત્યુ પામ્યો નહિ. આ વાત ઉપર તને શ્રદ્ધા ઉપજતી ન હોય તો મને તેથી કશી હાનિ નથી; પરંતુ પુરાણકારને આ સર્પદંશવાળા વિગત શામાટે લખવી પડી તેનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ.—

સત્ત્વાસક્તમતિઃ કૃષ્ણે દશ્યમાનો મહોરગૈઃ ।

ન વિવેદાત્મનો ગાત્રં તત્ સ્મૃત્યાલ્લાદસંસ્થિતઃ ॥

તે સમયે પ્રસ્તાવનું મન કૃષ્ણમાં એટલું બધું આસક્ત હતું કે અનેક મહા ભયકર સર્પોએ તેને ડંસ માર્યા તથાપિ કૃષ્ણ-સ્મરણના આનંદમાં તેને તેની કશી વ્યથા જણાઈ નહિ. આવો ભક્તિપૂર્ણ આનંદ, નિર્મળ આદર્શ, હૃદયમાં જગત યાય છે ત્યારે સુખ-દુઃખમાં કાંઈ ભેદ જણાતો નથી. પેલું ભગવદ્વાક્ય પુનઃ સ્મૃતિમાં લાવઃ—“સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી.” ક્ષમી એટલે શું એ વાત હું હવે પછી કહીશ. હાલ તુર્ત તો “સમદુઃખસુખઃ” એ કથનનું સ્વરૂપ સમજી લે.

શિષ્યઃ—સમજ્યો. ભક્તાત્માના મનમાં રાત્રિદિન એક એવું મહાન સુખ રહ્યા કરે છે કે જેથી અન્ય પ્રકારનાં સુખ-દુઃખોને તે ગણતરીમાં લેખતો નથી.

ગુરુઃ—હા. સર્પદંશથી પણ ન્યારે પ્રસ્તાવનું મૃત્યુ ન થયું, ત્યારે દિરણકશિપુએ તેનાપર મહોન્મત્ત હરિતઓને છોડી મૂક્યા. હસ્તિઓના દાંત લાગી મથા, પણ પ્રસ્તાવને કશી હાનિ થઈ નહિ. તે પ્રસંગે પ્રસ્તાવ પેતાના પિતાને શું કહે છે તે એક વખત સાંભળી લેઃ—

દન્તા ગજાનાં કુલિશામનિષ્ઠુરાઃ શીર્ણાયદેતે ન વહં મમૈતત્ ।

મહાવિપત્ પાપવિનાશનોડયમ્ જનાર્વનાતુસ્મરણાનુભવઃ ॥

અર્થાત્—વજ્રના અપભ્રાગ જેવા કડિન ગજદંતો લાગીને તૂટી પડ્યા એ કશું મારા બળથી થયું નથી. જેઓ મહા વિપદ અને મહાપાપથી રક્ષણ કરવાને સમર્થ છે તે એક જનાર્દન પ્રભુના સ્મરણનાજ પ્રતાપે તેમ બન્યું છે.

પુનઃ પેણુ ભગવદ્વાક્ય યાદ કર. “ નિર્મમો નિરહંકારઃ ” + છત્યાદિ ભગ-
વદ્ભક્તિમાં જે નિરહંકાર શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે તે આવા રથને સાર્થક થાય
છે. ભક્તાત્મા આ વાત બહુ સારી સમજે છે કે વિશ્વમાં જે કાંઈ બને છે તે કેવળ
પરમાત્માની ઇચ્છાથીજ બને છે, અને તેથી તે ભક્ત પુરુષ હમેશાં અહંકાર
રહિત રહે છે.

હરિતઓ પણ પ્રહલાદના અંગને કશી હાનિ કરી ન શક્યા, ત્યારે હિરણ્યકશિપુ-
એ તેને આગમાં બાળીને ભસ્મ કરવાનો હુકમ કર્યો. પ્રહલાદને ધગધગતા અગ્નિમાં
નાખવામાં આવ્યો, પરંતુ ત્યાંથી પણ તે જેવોને તેવોજ બહાર નીકળ્યો. ભક્તાત્મા
ટાઢ-તડકામાં તથા સુખ-દુઃખમાં સમાનભાવવાળો હોય છે, એ વાત અગાઉ કહી
ચૂક્યો છું. પ્રહલાદને તે અગ્નિકુંડ પણ કમળપત્રના જેવો શીતળ જણાયો.

ત્યારબાદ દૈત્યપુરોહિત ભાર્ગવોએ દૈત્યપતિને જણાવ્યું કે: “ આપ ક્રોધને શાંત
કરી પ્રહલાદને અમારે હવાલે કરી દો. અમારી પાસે રહ્યા પછી પણ જે તે વિષ્ણુ-
ભક્તિનો પરિત્યાગ નહિ કરે તો અમે અમારા જાદુકળથી તેનો વધ કરી નાખીશું.
અમારા રાક્ષસી પ્રયત્નો કદાપિ નિષ્ફળ થતા નથી. ”

દૈત્યેશ્વર આ પ્રસ્તાવને સમ્મત થયો. ભાર્ગવો પ્રહલાદને પોતાની સાથે લઈ ગયા
અને દૈત્યપુત્રો જ્યાં ભણતા હતા ત્યાં પ્રહલાદને પણ ભણવા બેસવાનું કહ્યું. પ્રહલાદ
આ દૈત્યશાળામાં બેઠો તો ખરો, પણ ત્યાં એક જૂદો વર્ગ ખાલી, દૈત્યપુત્રોને
એકત્રિત કરી, તેમને વિષ્ણુભક્તિસંબંધી ઉપદેશ આપવા મંડી ગયો. પ્રહલાદની
વિષ્ણુભક્તિ એ માત્ર તેનું પરહિતવ્રત હતું એમ કહીએ તોપણ ચાલે:-

વિસ્તારઃ સર્વભૂતસ્ય વિષ્ણોર્વિશ્વમિદં જગત્ ।

દ્રુપદ્યમાત્સવત્તસ્માદમેદેન વિચક્ષણૈઃ ॥

સર્વત્ર દૈત્યાઃ સમતામુપેત્ય સમત્વમારાધનમચ્યુતસ્ય ॥

અર્થાત્ આ સમગ્ર જગત્ એ સર્વ ભૂતસ્વરૂપ વિષ્ણુનો વિસ્તારમાત્ર છે.
એટલા માટે વિચક્ષણુ વ્યક્તિએ સર્વને પોતાની સાથે અમેદભાવવાળા માનવા
જોઈએ. x x x x હે દૈત્યગણ ! તમે સર્વત્ર સમાન શુદ્ધિ રાખતા જાઓ. આતુ
સમાનત્વ-એટલે કે-સર્વ ભૂતમાત્રને પોતાના આત્મવત્ લેખવા-એજ ઈશ્વરની આરા-
ધના-પ્રભુની ભક્તિ છે.

પ્રહલાદના પોતાના શબ્દો ખાસ કરીને વિષ્ણુપુરાણમાંથી વાંચી લેવાની હું તને
બલામણુ કહું છું. નમુનાતરીકે અહિં આં એ-એ શ્લોકો આપ્યાવિના રહી શકતો નથી:-

અથ મદ્રાણિ ભૂતાનિ હ્રીનશક્તિરહં પરમ્ ।

મુદં તથાપિ કુર્ચીત્ હાનિદ્વેષફલમ્ યતઃ ॥

+ “ નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ! ”

વદ્ધૈરાણિ ભૂતાનિ દ્વેષં કુર્વન્તિ ચેત્તતઃ ।

શોચ્યાન્યદ્દોષતિમોદેન વ્યાપ્તાનીતિ મર્નાપિણાઃ ॥

અર્થાત્—જેથી કરીને આપણે શકિતરહિત બનતા હોઈએ, પરંતુ ખીજાનું મંગલ થતું હોય તો તેથી આપણે આનંદિત થવું જોઈએ. કાર્ધના પ્રત્યે કદાપિ દ્વેષભાવ રાખવો નહિ, કારણ કે—દ્વેષ એ અનિષ્ટનું મૂળ છે. જેઓ પોતાના શત્રુઓ પ્રત્યે દ્વેષ રાખે છે તેઓ મોહથી વ્યાપ્ત થઈ ગયેલા હોય છે, એમ ધારી ગાંતી પુરુષો તે માટે દુઃખી થાય છે.

હવે પેલું ભગવદ્વચન યાદ કર. ભક્તાત્માનાં લક્ષણો ગણાવતાં પ્રભુ પોતેજ કહે છે કે:—

યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ ।

યો ન હૃષ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ॥

એમાંના “ ન દ્વેષ્ટિ ” શબ્દ ઉપર વિચાર કરી જો, ઉક્ત ભગવદ્વાક્યમંબધે પુરાણકાર આ પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

પ્રહ્લાદે વિષ્ણુભક્તિનો ઉપદ્રવ પુનઃ ચાલુ કર્યો છે એમ દ્વિરુપદશિપુના જણવામાં આવતાં તેણે તેને ઝેર આપવાત્રો હુકમ કરમાયો. વિષયપાનથી પણ પ્રહ્લાદ મૃત્યુ પામ્યો નહિ. ત્યાર બાદ દૈત્યેશ્વરે પોતાના પુરોહિતોને બોલાવી ક્રોધ પણ મંત્ર-તંત્ર કે જાદુપ્રયોગથી પ્રહ્લાદને મારી નાખવાની આજ્ઞા કરી. તે પુરોહિતો પ્રહ્લાદને પોતાની સાથે લઈ ગયા અને એકાંતમાં ફેટલોક ઉપદેશ આપ્યો. તેઓએ પ્રહ્લાદને કહ્યું કે: “ તારો પિતા પોતે જગત્નો ઈશ્વર છે, તો પછી અનંત પરમાત્મા જેવાઓનાં ગુણગાન કરવાથી તારું શું કલ્યાણ થવાનું હતું? ” પ્રહ્લાદના વિચારોમાં કે વિશ્વાસમાં એથી પણ લેશમાત્ર ફરક ન પડ્યો. મતલબ કે પ્રહ્લાદ “ * સ્થિરમતિ ” જ રહ્યો, અને પુરોહિતોના ઉપદ્રા શબ્દો સાંભળીને માત્ર હસ્યો. એવડે દૈત્યપુરોહિતોએ અભિચાર ક્રિયા અજમાવવાનો આરભ કર્યો. અગ્નિમય સ્વરૂપાળી અભિચાર-ક્રિયાએ પ્રહ્લાદના હૃદયમાં ત્રિચળ માર્યું, છતાં પ્રહ્લાદને તેથી કશી હાનિ થઈ નહિ, ઉલ્લટું ત્રિચળ ભાગીને ચૂરેચૂરા થઈ ગયું. ત્યાર પછી તે મર્તિ-માન અભિચાર ક્રિયાને પોતાનેજ નિર્દોષ પ્રહ્લાદ પ્રતિ ઝેરવામાં આવી. તેને અદશે લેવા કોષાવેદમાં અભિચાર ક્રિયા કરનારા દૈત્યપુરોહિતો તરફ પાછી ફરી અને તેમનો પોતાનોજ ખવ મ કરવા લાગી. આ દેખાવ જોઈ પ્રહ્લાદ કરણ સ્વરૂપ પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે: “ હે કૃષ્ણ! હે અનંત! આ જીવોની રક્ષા કરો! ” એવી પ્રાર્થના કરીને ચાંત બેસી ન રહેતાં તે પેતે દૈત્યપુરોહિતોને બચાવવા આવી દોડ્યો અને પરમાત્માને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે: “ હે સર્વવ્યાપિન, હે જગત્

* અનિષેતઃ સ્થિરમર્તિર્મહિમાન્ મે પ્રિયો નરઃ ।

સ્વરૂપ! હે જગત્ કર્તા ! હે જનાર્દન ! આ બ્રહ્મણેને આવા અસંલ દુઃખમાંથી મુક્ત કરો. સકળ જૂતમાત્રમાં આપજ એક સર્વત્ર વ્યાપક છે એવી મારી દૃઢ માન્યતા હોવાથી એ બ્રહ્મણે મારા શત્રુ બનીને મને મારવા આબ્યા હતા, પરંતુ તેમને હું શત્રુરૂપે માની શક્યો નથી. તેમની રક્ષા કરો ! જેઓ મને વિષયપાન કરાવવા માગતા હતા, જેઓ મને હાથી નીચે ચગદી નાખવા માગતા હતા, અને જેઓ મને બાળીને ભસ્મ કરવા આહતા હતા, તેઓ પણ મારા મિત્રોજ છે ! તેઓપ્રત્યે જો મને અત્યારપર્યંત દ્વેષભાવ ઉત્પન્ન થયો ન હોય અને મારો મૈત્રીભાવ આદિથી અત્યરપર્યંત જેવોને તેવોજ જળવાઈ રહ્યો હોય તો હે પ્રભો ! મારા એ સત્યના બળથી એ બ્રહ્મણેનો ઉદ્ધાર કરો. ” તે પછી ધૃત્વરકૃષ્ણથી બ્રહ્મણે જીવતા થયા અને પ્રહ્લાદને આશીર્વાદ આપી પોતાના ગૃહ તરફ વિદાય થયા.

આવી ઉદારકથા બીજા કોષ ધર્મસાહિત્યમાં મળવી અશક્ય છે. આવો ઉન્નત ભકિતવાદ આર્યધર્મ સિવાય બીજે કોઈ પણ સ્થળે તું જતાવી શકશે ? આવા ઉન્નત ધર્મનો અન્ય કોષ પણ દેશમાં કોષ પણ કળે પ્રચાર થયો હોય, એમ હજી સુધી મારા જાણવામાં નથી. *

શિષ્ય:—આપનું કહેવું યથાર્થ છે. સ્વધર્મના અન્યોનો ત્યાગ કરીને સૌ પહેલાં અંગ્રેજી સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાથી અમારું વિશેષ અનિષ્ટ થયું છે, એ વાતનો હું સ્વીકાર કરું છું.

ગુરુ:—અગવદ્ગીતામાં જે ભકતાત્માને ક્ષમાશીલ-તેમજ-શત્રુમિત્રમાં તુલ્ય જાની જણાવવામાં આવ્યો છે તે ભકતાત્મા વસ્તુતઃ કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ, તેનો તને કાંઈક ખ્યાલ આવી ગયો હશે.

હિરણ્યકશિપુ પોતાના પુત્રનો આવો અપૂર્વ પ્રભાવ જોઈને બહુજ ચકિત થયો, અને તેણે પ્રહ્લાદને પૂછ્યું કે: “ તારામાં આવો પ્રભાવ કેવી રીતે આવી શક્યો ? ” તેના ઉત્તરમાં પ્રહ્લાદે જણાવ્યું કે:—“ જેઓના હૃદયમાં અચ્યુત હરિ વિશેષરૂપે અવસ્થાન કરે છે તેમનામાં સ્વાભાવિકરીતેજ એવા પ્રભાવનો પ્રવેશ થાય છે. જે મનુષ્ય બીજાનું અનિષ્ટ કરવાનો સ્વપ્ને પણ વિચાર કરતો નથી, તેનું કદાપિ કોષ

* સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન બાણુ પ્રતાપચંદ્ર મજુમદાર પોતાના ‘ઓરિયેન્ટલ કાષ્ટ્ર’ નામના ઉત્કૃષ્ટ ગ્રન્થમાં એવા ભાવનું લખે છે કે. “ જેઓ પોતાના પ્રાણુ લેવા માગતા હતા, તેઓપ્રત્યે દયા કરી ધસુશ્ચિસ્તે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે: “ પિતા ! તેઓને ક્ષમા આપો; કારણ કે તેઓ પોતે શુ કરે છે, તેનું તેમને પોતાને જાન નથી. આવી આદર્શ ક્ષમા બીજી ક્યા હોઈ શકે ? ” પરંતુ ધસુશ્ચિસ્તની દયા કરતાં પ્રહ્લાદની દયા કેટલી બધી ઉચ્ચ આદર્શસ્વરૂપ છે, તેનો તોલ ઉપલા જીવન-ચરિત્ર ઉપરથી વાચકોએ કરી લેવો.

અનિષ્ટ કરી શકતું નથી, કારણ કે ત્યાં મૂળ કારણનોજ અભાવ હોય છે. જે મનુષ્ય પોતાના કર્મોદ્ધાર, અથવા તો મન કે વાણીદ્વારા બીજને પીડા આપે છે તે મનુષ્ય હાથે કરીને પોતાનાજ વિનાશના બીજ વાવે છે, એમ સમજવું.”

“ જે કેશવ મારામાં વ્યાપ્ત છે તેજ કેશવ સર્વ ભૂતમાત્રમાં રહેલો છે, એમ માની હું કોઈપણ ભુરું ધ્વંસીતો નથી, તેમજ કોઈપણ અનિષ્ટ કરતો નથી. પ્રત્યેક પ્રાણીનું કંઈકાણું કેવી રીતે થાય તેજ સંબંધી વિચારો હું રાત્રીદિન સેવ્યા કરું છું. તો પછી કોઈ પણ શક્તિ મારું શારીરિક કે માનસિક અથવા ભૌતિક કે દૈવી અશુભ કેવી રીતે કરી શકે ? પરમાત્મા સર્વભય છે, એમ માની ભૂતમાત્રની અવ્યભિચારિણી ભક્તિ કરવી તે પડિતોનું કર્તવ્ય છે.

આથી અધિક ઉન્નત ઉપદેશ બીજો કયો હોઈ શકે ? આપણા વિદ્યાર્થીમાં કિંવા દોલેજોમાં આવા ઉપદેશનાં નૂનતરવો પણ સમજાવવામાં આવતાં નથી. આપણી ઉદ્ધાર ધર્મકથાઓને ત્યજી દઈ મેકાલેકૃત વૉનનું ઉંડરીગ્સ કે લૉડનું ક્લાઈવના પાપપૂર્ણ ઉપન્યાસોજ આપણી સન્મુખ ધરવામાં આવે છે, અને જલ્દી કે એ ઉપન્યાસોજ આપણામાં ઉચ્ચ સરકારો પ્રેરી શકે છે, એમ માની આપણા શિક્ષકો અભિમાન લે છે, એ કટલું બધું શાયનીય છે !

પ્રત્ષાદના ઉપદા શબ્દો સાંભળી દૈત્યપતિ આવત કુદ્ધ થયો અને તેણે પ્રત્ષાદને અગાસીએથી નાખી દઈને મારી નાખવાનો આદેશ કર્યો; એટલુંજ નહિ પણ વાયુદ્ધારા, માયાદ્ધારા તથા બીજા અનેક ઉપાયોદ્ધારા તેના જીવ લેવાનો હિરણ્ય કશિપુએ પ્રયત્ન કરી જોયો; પરંતુ પ્રત્ષાદને કશી હાનિ થઈ નહિ. દૈત્યપતિએ વિચાર કર્યો કે જો પુનઃ પ્રત્ષાદને વિદ્યાર્થમાં મોકલી તેના હૃદય ઉપર અન્ય પ્રત્ષારના મંત્રકારોની ડાપ પાડવામાં આવે તોજ તે કદાચિત સુધરી શકે. ખાત્રી મારી શિક્ષાઓથી તેને કાંઈ અમર થાય તેમ લાગતું નથી. એવડે તેને નીતિશિક્ષણ આપવા પુનઃ ગુરુ-ગૃહે મોકલવામાં આવ્યો. નીતિનું શિક્ષણ સંપૂર્ણ થયું એટલે દૈત્યકે પોતે પ્રત્ષાદને સાથે લઈ દૈત્યેશ્વરની પાસે આવ્યા. દૈત્યેશ્વરે પ્રત્ષાદની પરીક્ષા કરવા પ્રશ્ન કર્યો કે:-

“ હે પ્રત્ષાદ ! મિત્રો તથા શત્રુઓપ્રત્યે રાજ્યોએ કેવા પ્રમારનો બજાવ કરવો જોઈએ ? યુદ્ધક્ષેત્રમાં રાજ્યોએ કેવી રીતે વર્તવું ઉચિત છે ! પોતાના પ્રધન મંત્રીઓ તથા અમાત્યોપ્રત્યે કુચ્છજ રાજ્યોએ કેવા પ્રમારનું વર્તન રાખવું જોઈએ ? મોરો, આરોપીઓ, ગુન્હેગારો તથા રાત્યના શત્રુઓપ્રતિ રાજ્યે તો દૃઢિથી જોવું જોઈએ ! સપ્તિસમયે, વિમદસમયે તેમજ રાત્યના રિપુઓના મન અમયે રાજ્યનું શું કર્તવ્ય છે ? મારા આ પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપ ? ”

પ્રત્ષાદે સૌ પ્રથમ પિતૃદેવને પ્રજામ ક્યાં અને કહ્યું કે: “ ગુરોવે મને એ કર્વ

પ્રશ્નોના ઉત્તરો શીખવ્યા છે, અને હું તે શીખ્યો પણ છું—પરંતુ તેમણે શીખવેલી રાજનીતિ મને સતોષપ્રદ જણાઇ નથી. શત્રુઓ તથા મિત્રોપ્રત્યે પ્રસંગોપાત સામ-દામ-દંડ-ભેદ વિગેરે ઉપાયો અજમાવવા એમ મને કહેવામાં આવ્યું છે, પરંતુ, પિતાજી ! મારાથી જો કંઈ અપરાધ કે અવિનય થતો હોય તો તેની ક્ષમા યાચીને મારે કહેવું જોઈએ કે હું તો શત્રુઓ અથવા મિત્રોમાં કશો ભિન્નભાવજ નિહાળી શકતો નથી—મારી દૃષ્ટિએ તો હિસાબ એકસમાન છે. મને કંઈ કરવાપણું હોય એમ જ હું તો માની શકતો નથી, અને તેથી રાજનીતિ જેવાં સાધનોની મને સહાય લેવાની જરૂર પડે એમ માનતો નથી. જો જગન્મય જગન્નાથ પરમાત્મા ગોવિન્દ પોતેજ સર્વભૂતોના અંતઃકરણમાં નિવાસ કરીને રહેલા છે તો પછી શત્રુ-મિત્ર જેવા ભેદો પાડવા એ એક જાતની મૂર્ખતા નહિ તો બીજું શું છે ? આપનામાં જે ભગવાન વ્યાપ્ત છે તેજ વિભૂતિ મારામાં અને સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં વ્યાપ્ત છે. વસ્તુતઃ શત્રુ અથવા મિત્ર એવા ભેદો આપણે સામાટે પોષવા, તેજ હું તો સમજી શકતો નથી, અને એથી કરીને દુષ્ટ વિધિ-વિધાનવાળી નીતિશિક્ષા મને લેશ માત્ર આવશ્યક નથી.”

હિરણ્યકશિપુની કોષલવાળા નખથી ઘિખાપર્થ ત ભજૂકી નીકળી. તેણે એકદમ હલા ધર્મ પ્રદ્ધાદની છાતીમાં લાત મારી અને પોતાના અનુચરોને ફરમાવ્યું “ જાઓ, આ દુષ્ટને નાગપાશથી બાંધી સમુદ્રમાં ફેંકી દો. ” અનુચરોએ તુરતજ દૈત્યપતિની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું અને પ્રદ્ધાદને નાગપાશથી બદ્ધ કરી, સમુદ્રમાં ફેંકી તેના ઉપર પત્યરો દાખી દીધા. તે વખતે પ્રદ્ધાદ ધ્વરની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. કારણ કે અતિમકાળે ધ્વરસ્તુતિ કરવી એ પ્રત્યેક મનુષ્યની પવિત્ર ફરજ છે. પ્રદ્ધાદે આવા કષ્ટના સમયમાં પણ પોતાની આત્મરક્ષા કરવા પ્રજુને પ્રાર્થના કરી નહિ. ધ્વરમાં તક્ષીન થવું એજ આપણું કર્તવ્ય છે, એમ માની તે ધ્યાન કરતો કરતો ધ્વરસ્તુતિમાં એકાગ્ર યત્ન ગયો. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પ્રદ્ધાદ એક યોગી હતો, એમ કહીએ તોપણ કંઈ દોષ નથી. x અતે તેનાં બધો શિયિલ યધ ગયાં, સમુદ્રનું પાણી સૂકાઇ ગયું, અને તેના શિર ઉપરના પત્યરો એક ખાલુ ખસી ગયા. પ્રદ્ધાદ વિષ્ણુસ્તવન કરતો કરતો ત્યાંથી હોતો થયો. આ સર્વ સમયે પ્રદ્ધાદ જે સ્તુતિ કરતો હતો તે તેના પોતાના આત્મરક્ષણ અર્થે કરતો હતો તેમ માનવાનું એકંક કારણ આપણને મળી આવતું નથી. નિષ્કામપણે ધ્વરનું ભજન કરવું તે પ્રત્યેકનું કર્તવ્ય છે, એ વાત તે પોતે બહુ સારી રીતે સમજતો હતો. વિષ્ણુ પરમાત્માએ તેને આપરે પોતાનાં દર્શન આપી કૃતાર્થ કર્યો. પરમાત્માએ તેના ઉપર પ્રસન્ન થઇ વર માગવાનો આદેશ કર્યો. પ્રદ્ધાદ હમેશા સંતુષ્ટજ હતો,

* સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દદાનિશ્ચયઃ ।

તેથી તેને કાંઈ માગવાપણ હતુજ નહિ. છતાં પ્રભુની આજ્ઞાને માન આપી પ્રહ્લાદે એટલીજ યાચના કરી કે - “ જે હજારો યોનિઓમા મારે પરિશ્રમણ કરવું પડે તે સર્વ જન્મોમા આપના પ્રત્યેની મારી લક્ષિત અચળ રહે એવી મને આશિષ આપો ” લક્ષ્મીઆત્મા લક્ષિત સિવાય ખીજ કોઈ પણ વસ્તુની કામના કરતો નથી.

લગવાને કહ્યું “ જે વસ્તુ તારામા છે, તે તો સર્વદા રહેવાનીજ છે તો પછી લક્ષિત સિવાય ખીજ કોઈ વસ્તુની માગણી કર ”

પ્રહ્લાદે ખીજ વાર પ્રાર્થના કરી કે - “ આપની લક્ષિત કર છું તેથી માત્ર પિતાજીએ દ્વેષ અને ક્રોધથી જે પાપનો ભાગ સચિત કર્યો છે, તે પાપભર તેમના શિરેથી દૂર થાય, એવી કૃપા કરો ”

લગવાને તે યાચનાનો સ્વીકાર કર્યો, અને તૃતીય વગ માટે પ્રાર્થના કરવાનો આદેશ કર્યો, પરંતુ નિષ્કામ પ્રહ્લાદ માટે તૃતીય પ્રાર્થના કરવા જેવી કોઈ પણ વસ્તુ જગતમા નહોતી, કારણ કે તે સર્વારમપરિત્યાગી-હર્ષ-શોક-દ્વેષ-તથા રાગથી સંપૂર્ણ મુક્ત હતો, એટલુંજ નહિ પણ શુભાશુભપરિત્યાગી × પણ હતો. ઉપર તેણે પ્રભુની પાસે એવી યાચના કરી કે ‘ પ્રભુ, આપના પ્રત્યેની મારી લક્ષિત સર્વદા અચલિયારિણી રહે એવો આશીર્વાદ આપો ’

× સર્વારમપરિત્યાગી યો મન્નક્ત સ મે પ્રિયઃ ॥

યો ન હૃપ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાક્ષતિ,

શુભાશુભપરિત્યાગી મક્તિમાન્ ય સ મે પ્રિય ॥

શ્રીવિષ્ણુ લગવાનું છેવટનો વર પ્રદાન કરી ત્યાંથી અતર્હિત થયા ત્યાર પછી હિરણ્યકશિપુએ પણ પ્રહ્લાદ ઉપર અત્યાચાર કરવો ત્યજી દીધો.

શિષ્ય — હું ધારું છું કે નાનવાના એક પલ્લામાં વેદ, બાઈબલ, કુરાન તથા જગતનાં સર્વ ધર્મશાસ્ત્રોને મૂકીએ અને ખીજ પદનામાં જે પ્રહ્લાદચરિત્ર મૂકીએ તો એ જેમાં પ્રહ્લાદચરિત્રજ વધી જાય.

ગુરુ — ખરું છે કે પ્રહ્લાદચરિત્ર આર્ય ધર્મ સકળ ધર્મોમાં એક શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે આર્ય ધર્મ એ સર્વ ધર્મોનો એક માત્ર નિષ્કર્ષ (સારાશ) છે, અને તેથીજ તે સર્વ વિશુદ્ધ ધર્મોમાં વ્યાપ્ત છે જે ધર્મ જેટલે અંશે વિશુદ્ધ જણાય તેટલે જાણે તે આર્ય ધર્મ છે એમજ આપણે તો સમજવું જોઈએ ક્રિશ્ચિઅન ધર્મ કહો કે બુદ્ધધર્મ કહો કે મીન્ને ઝમે તે ધર્મ કહો, પરંતુ તે સર્વ એ આર્યધર્મમાજ પરિસમાપ્ત થઈ જાય છે “ જોડ ” ના નામથી ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરનાર, ‘અન્નાહ’ ના નામથી પ્રભુને સંબોધનાર અથવા ‘બ્રહ્મ’ અર્થથી ઇંદ્રો તુ આરાધન કરનાર એકમાત્ર જન્મનાયનેજ બોલાવે છે સર્વ જૂતા અતરામર રૂપ યાન જેણે નાપ્યું છે, તથા જેણે આનંદમય ચૈતન્યને પામવાનો પ્રયત્ન કરે

છે, અથવા તો કરે છે, અને જે સર્વ ભૂતોમાં પોતાના આત્મા જેવી અમેદ ભુદ્ધિ રાખે છે, તે પુરુષ ગમે તે દેશમાં જન્મ્યો હોય કે ગમે તે ધર્મ પાળતો હોય તો પણ તે હિંદુ-આર્ય તથા વૈષ્ણવ છે, એમ કહેવામાં કશી અત્યુક્તિ નથી. જેઓ મહાકેશ તથા દ્વેષ-પ્રપંચમાં અહોનિશ તક્ષીન રહેતા હોય, પોતાના માનવજંદુઓ-નું જ ગળું કાપવા તૈયાર હોય અને જનસમાજનું અનિદ કરવામાં જોમને લેશ પણ સંકાય રહેતો ન હોય, તેઓ ગળામાં સુતરનો તાંતણો તથા કંઠમાં રદાક્ષમાળા રાખવા છતાં પણ હિંદુ-આર્યના નામને યોગ્ય નથી. એકબીજાનો દ્વેષ કરનાર તથા માનવજંદુઓપ્રત્યે કૂરતાથી વર્તનાર મનુષ્યો મ્લેચ્છથી પણ અધમ છે, અને તેથી તેઓનો સ્પર્શ કરનાર પવિત્ર મનુષ્ય પણ દૂષિત થાય છે.

અધ્યાય ૨૦ મો-ભક્તિનું સાધન

શિષ્ય:—હવે મારો પ્રશ્ન માત્ર એટલોજ છે કે આપે ભક્તિની જે વ્યાખ્યા કહી તે ભક્તિને મારે સાધનરૂપે માનવી કે સાધ્યરૂપે માનવી ?

ગુરુ:—ભક્તિને સાધનરૂપે તેમજ સાધ્યરૂપે પણ માની શકાય. ભક્તિથી મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે, એટલા માટે ત્યાં ભક્તિ સાધનરૂપે છે. વળી, ભક્તિ મુક્તિપ્રદ હોવા છતાં તે પોતે મુક્તિની કે બીજી કોઈ પ્રકારની કામના રાખતી નથી, એટલા માટે તે સાધ્ય પણ છે.

શિષ્ય:—ભક્તિને જે સાધ્યરૂપે લેખીએ તો પછી તેનાં સાધનો પણ હોવાં જોઈએ. આપે કહી તે અનુશીલનપદ્ધતિને શું તેના સાધનરૂપે માની શકાય ? ઉપાસનાને ભક્તિના સાધનરૂપે પણ કાળથી સ્વીકારવામાં આવી છે, પરંતુ આપે હમણું જ વ્યાખ્યા કરી બતાવી તેને લક્ષમાં લેતાં ભક્તિમાં કયાંય ઉપાસનાને સ્થાન હોય તેમ હું જોઈ શક્યો નથી.

ગુરુ:—ભક્તિમાં પણ ઉપાસનાને યોગ્ય સ્થાન છેજ; પરંતુ ઉપાસના સખ્દ વિવિધ અર્થોમાં વપરાતો હોવાથી, અલગત ગેરસમજ ઉત્પન્ન થવાનો ભય રહે છે. સકળ ચિત્તવૃત્તિઓને તેમજ શારીરિક વૃત્તિઓને ધન્યરાહિમુખી કરવી તે સિવાય બીજી એકે ઉત્તમ ઉપાસના નથી. તું જ્યાંસુધી તારા નિત્ય-નૈમિત્તિક કાર્યો કરતાં અંતઃકરણ પૂર્વક ધન્યરત્ન સ્મરણ ન કરે ત્યાંસુધી તારાથી એ ઉપાસના થઈ શકે નહિ.

શિષ્ય:—તથાપિ હિંદુસાત્ત્વમાં ભક્તિની અનુશીલનપદ્ધતિવિષે જે કોઈ નિયમો પ્રબોધવામાં આવ્યા હોય તેવિષે હું આપની પાસેથી યત્કિમિત સંભળવા ઇચ્છું.

આપે જે ભક્તિતત્ત્વ મને સમજાવ્યું તે હિંદુશાસ્ત્રને અનુકૂળ તો છે, પરંતુ વર્તમાન કાળે તેનો પ્રચાર નથી. એટલે કે અત્યારે હિંદુઓમાં ભક્તિભાવ તો છેજ, પરંતુ તેનું સ્વરૂપ કંઈક જૂદાજ પ્રકારનું જણાઈ આવે છે. આજકાલ તો એક પ્રતિભાની સ્થાપના કરી, તેની પાસે બે હાથ જોડી, ગદગદભાવે અશ્રુભોજન કરતાં “હે પ્રભુ ! હે હરિ ! હે માતા !” ઇત્યાદિ શબ્દોનો ઉચ્ચસ્વરે ઉચ્ચાર કરવો અને પ્રતિભાનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવી, પ્રતિભાનું ચરણામૃત માથે-મુખે-કાને-નાકે આંખે લગાડી-ગુરુ:—તું જે કંઈ કહેવા માગે છે તે હું સમજી ગયો છું. પ્રતિભા પાસે એવો ભાવ દર્શાવવો તે પણ ચિત્તની એક પ્રકારની ઉન્નત અવસ્થા છે. માટે મસ્કરી કરીને તેને ઉડાવી દઈશ નહિ. તારા હૃદયસહી અથવા દીંડલ કરતાં એવા ભક્તાત્મા પ્રત્યે હું વધારે માનની દૃષ્ટિથી જોઉં છું; પરંતુ તે જે વાત કરી તે ગૌણ ભક્તિસભ્ય છે.

શિષ્ય:—આપની પ્રથમની વાતો સાંભળવાથી તો મને એમજ લાગ્યું હતું કે આપ એવી ભક્તિને ભક્તિરૂપેજ નહિ સ્વીકારતા હો.

ગુરુ:—અવશ્ય, એ ભક્તિને હું મુખ્ય ભક્તિરૂપે સ્વીકારતો નથી, તોપણ તે ગૌણ અથવા નિકૃષ્ટ ભક્તિ તો છેજ. આધુનિક હિંદુશાસ્ત્રોમાં પ્રાયઃ એવી ભક્તિને બહુજ અગત્યનું સ્થાન આપી દેવામાં આવ્યું છે, તે પણ મારા દક્ષ બહાર નથી.

શિષ્ય:—ગીતા જેવા ગ્રામ્યીન શાસ્ત્રમાં મુખ્ય ભક્તિતત્ત્વના સિદ્ધાંતો મળી આવવા છતાં આધુનિક શાસ્ત્રમાં ગૌણભક્તિને એટલું બધું મહત્ત્વ આપાડે આપી દેવામાં આવ્યું હશે ?

ગુરુ:—હું ધારું છું કે યાનાત્મક અને કર્માત્મક એવી રીતે ભક્તિના બે પ્રકાર છે, તે વાત તું અત્યાર પૂર્વે સમજી ચૂક્યો હોઈશ. ભક્તિ ઉભયાત્મક હોવાથી તેના અનુદીક્ષન પ્રસંગે મનુષ્યોએ પોતાની સમસ્ત વૃત્તિઓને ઈશ્વરાભિમુખી કરવી જોઈએ, એવો એક સામાન્ય નિયમ છે. અર્થાત્ સકળ વૃત્તિઓ ઈશ્વરને અર્પણ કરવી એ ભક્તિમાર્ગનું પ્રધાન રહસ્ય છે. હવે જો આપણી ભક્તિ કર્માત્મક હોય, અથવા આપણે આપણાં સર્વ કર્મો ઈશ્વરને અર્પણ કરવાનાં હોય તો પછી એ સ્વાભાવિક છે કે આપણે આપણી સમસ્ત કર્મેન્દ્રિયો પણ ઈશ્વરને અર્પણ કરી દેવી જોઈએ. અર્થાત્ હું તને કહી ગયો છું કે જગતમાં જેટલાં કરવા યોગ્ય કર્મો છે, જેટલાં ઇશ્વરાનુમોદિત કર્મો છે, અથવા તો જેટલાં કર્તવ્ય કર્મો છે તે સર્વનાં અર્પણ છે કે તેમાં આપણી ચારીરિકવૃત્તિને યોજવા વિના આપણાથી રહી વધાય નહિ, અને ચારીરિકવૃત્તિ ઇશ્વરાનુમોદિત (ઇશ્વરે ગીતાદિ સત્ શાસ્ત્રદ્વારા અનુમોદન આપેલાં) કર્મમાં જોડાઈ, એટલે તે ચારીરિકવૃત્તિ પણ ઇશ્વરાભિમુખી થઈ, એમજ દેખી શકાય; પરંતુ કેટલાંએક શાસ્ત્રકારો આ વાતને જૂદાજ પ્રકારે સમજતા છે. તેઓ

પોતાની કર્મેન્દ્રિયો થી રીતે ધરને અર્પણ કરવા માગતા હતા, તેનું ઉદાહરણ આપવા ભાગવત પુરાણમાંથી અત્રે કેટલાએક શ્લોકો આપું છું. ભગવત્કીર્તન સંબંધે તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—

વિલે ચતોરુક્રમચિક્રમાન્ યે ન શૃણ્વતઃ કર્ણપુટે નરસ્ય ।

જિહ્વાસતી દર્દુરિકેચ સૂત, ન યોપગાયત્યુચ્ચગાયમાથા ॥

ભારઃ પરં પટ્ટકિરીટજુષ્ટમપ્યુત્તમાંગં ન નમેન્મુકુન્દમ્ ।

પાદૌ કરૌ નો કુરુતઃ સપર્યાં હરેલ્લસત્કાંચનકંકણૌ વા ॥

વર્હાયતે તન્નયને નરાણાં લિજ્જાનિ વિષ્ણોર્ન નિરીક્ષતે ચત્ ।

પાદૌ નૃણાં તૌ દ્રુમજન્મભાજૌ ક્ષેત્રાણિ નાનુવ્રજતો હરેર્યૌ ॥

જીવન્મૃત્યો ભાગવતાદિધરેણું ન જાતુ મત્યૌંઽમિલમેત યસ્તુ ।

ધ્રીવિષ્ણુપદ્યા મનુજસ્તુલસ્યા શ્વસન્મૃત્યો યસ્તુ ન વેદ મન્ધમ્ ॥

તદશ્મસારં હૃદયં ચતેદં યદ્ગૃહ્યમાણૈર્હરિનામધેયૈઃ ।

ન વિક્રિયેતાથ યદા વિકારો નેત્રે જલં ગાત્રરોહપુ હર્ષઃ ॥

અર્થાત્—જે મનુષ્ય ઇચ્છે કે શ્રીહરિના ગુણાનુવાદનું શ્રવણ ન કરે, તેના બન્ને કર્ણો વૃથા ગત (ખાડા) માત્ર છે. હે સૂત ! જે હરિકીર્તન કરે નહિ તેની અશુભ જીવવા દેઝાની જીવવા સમાન છે. મસ્તકવડે જે મુકુન્દને નમસ્કાર નથી કરતો તેનું મસ્તક મુગટવડે ભલે મુશોભિત હોય તોપણ તે નિષ્ફળ ભારરૂપ છે. જે પોતાના હસ્તદ્વયવડે હરિની પૂજા ન કરે તેના હાથ કનક-કંકણથી શોભતા છતાં પણ મુડાના હાથ સમાન છે. જે ચક્ષુઓવડે વિષ્ણુમૂર્તિનું દર્શન ન થાય તે ચક્ષુઓને ચક્ષુ નહિ સમજતાં મોરના પીછામાંના ઝાંધ સમાન સમજવા. જેનાં ચરણો હરિતીર્થમાં પર્ચટન ન કરે તે ચરણો નિષ્ફળ છે. પ્રભુની ચરણરૂપ જે મનુષ્ય ધારણ કરતો નથી તે જીવવા છતાં પણ શમસમાન છે. વિષ્ણુના ચરણમાં અર્પણ કરેલી તુલસીની ગંધ જે મનુષ્ય નથી લેતો, તેના શ્વાસોચ્છવાસ ચાલતા હોય તોપણ તે મૃતવત્ છે. હરિના નામનું કીર્તન સાંભળી જેનું હૃદય ઉન્મત્ત ન થાય અને જેની આંખમાં પાણી ન આવે તથા જેનું અંગ રોમાંચિત ન થાય તેનું હૃદય લોહમય છે, એમ સમજવું.

આ પ્રમાણે એક શ્રેણીના ભક્તો ધરને પોતાની બાહ્યેન્દ્રિયો સમર્પણ કરવાનો માર્ગ દર્શાવતા ગયા છે; પરંતુ એ ઉપાસના મૂર્તિની અપેક્ષાવાળી છે નિરાકર પ્રભુ ત્રણે ઉપર કહ્યો તેવો આખિ-ધનનો નિયોગ યદ્ય સક્યો અસંભવિત છે.

શિષ્યઃ—પરંતુ મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર હજી મને મળ્યો નહિ. ભક્તિનું યથાર્થ સાધન શું ?

ગુરુ:—ભગવાન પોતે ગીતાના પારમા અધ્યાયમાં આ પ્રમાણે કહે છે:—

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसार सागरात् ।

भवामि न चिरात् पार्थ मद्यावेशितोत्તતસામ્ ॥

મય્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ વુદ્ધિ નિવેશય ।

નિવસિપ્યસિ મય્યેવ અતઃ કુર્ધ્વં ન સંશયઃ ॥ (૬-૭-૮)

અર્થાત—હે અર્જુન ! સર્વ કર્મો મારેવિષે અર્પણ કરીને, મત્પરાયણ રહીને, અને માત્ર સિવાય અન્ય આલંબન નથી એમ માનીને જેઓ ભક્તિયોગ સેવે છે, અર્થાત મારે પાન અને ઉપાસના કરે છે, તેવા મુમુક્ષુઓનો-મારેવિષે જેઓ યત્ન છે એવા ભક્તોનો-આ મૃત્યુયુક્ત સંસારમાંથી તું સત્વર ઉદ્ધાર કરે છે. મારેજીવિષે તું તારા મનની સ્થિરતા કર, અને જીવિને પણ મારેજીવિષે તું સ્થાપન કર. એમ કહેવાથી દેહ છૂટ્યા પછી પણ તું મારા વિષેજ વસીય. ”

શિષ્ય:—અહુ કહિને વાત જણાય છે. એવી રીતે કેટલાં માણસો ઇશ્વરને વિષે પોતાનું ચિત્ત સ્થિર કરી શકે ?

ગુરુ:—ધારે તો સર્વ કોઈ કરી શકે. પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

શિષ્ય:—પણ એવો પ્રયત્ન કરવો કેવી રીતે ?

ગુરુ:—શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ પોતેજ તે વાતનો ખુલાસો કર્યો છે. સાંભળ:—

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥

અર્થાત—“ હે અર્જુન ! મારેવિષે ચિત્તને સ્થિર કરવા જોઈતું તારામાં સામર્થ્ય ન હોય તો યોગાભ્યાસવડે મને પામવાની ઇચ્છા કર. ” મતલબ કે ઇશ્વરને વિષે ચિત્તની સ્થિરતા ન થાય તો પુનઃ પુનઃ પ્રયત્નોદ્વારા તેવો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

શિષ્ય:—અભ્યાસમાત્ર કહિને છે, અને તેમાં પણ આવો અભ્યાસ તો અહુન કહિને લાગે છે. મારા ધારવા પ્રમાણે આવો અભ્યાસ સર્વ કોઈથી થઈ શકે નહિ. જેમનાથી આવો અભ્યાસ ન થઈ શકે તેમણે શું કરવું ?

ગુરુ:—જેઓ કર્મ કરવાને રુચિત્તામાં છે તેમણે ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ અથવા ઇશ્વરાનુમોદિત કર્મો કરવાનો અભ્યાસ કરવો. આ પ્રમાણે સર્વે કોઈ કરતા રહેવાથી કર્મે કર્મે ઇશ્વરમાં મનની સ્થિરતા થશે. એટલા માટે ભગવાન પોતે કહી શકે છે કે:—

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।

मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ (૧૨ અ. ૧૦)

અર્થાત્—જો અભ્યાસ કરવા જેટલું તારામાં સામર્થ્ય ન હોય તો મારે વાસ્તેજ સર્વ કર્મ કરવા લાગ-અર્થાત્ મત્પરાયણ થઈને કર્મો કરવા લાગ. મારે વાસ્તે કર્મ કરતોયકો પણ તું સિદ્ધિને પામશે.

શિષ્ય:—પરંતુ કેટલાએકથી તો કર્મ પણ યથા શક્તાં નથી અને છેક અકર્મણ્ય બેસી રહે છે, તેમને માટે કંઈ ઉપાય ખરો ?

ગુરુ:—એવા પ્રશ્નની આશંકા કરી ભગવાન પોતેજ કહે છે કે:—

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मयोगमाश्रितः ।

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥

અર્થાત્—જો પ્રકારે મને ઉદ્દેશીને કર્મ કરવાનું તારામાં સામર્થ્ય ન હોય તો નિયત ચિત્તવાળો થઈ સર્વ કર્મનાં ફળનો ત્યાગ કર.

શિષ્ય:—એમ કેવી રીતે બની શકે ? જે કર્મ કરવાને અશક્ત છે, તેમજ જેને માટે કંઈ કર્મ નથી, તે પોતે કર્મના ફળનો ત્યાગ કેવી રીતે કરી શકે ?

ગુરુ:—કોઈ પણ જીવ તદ્દન કર્મશૂન્ય હોઈ શકે નહિ. જે સ્વતઃચરિત થઈને કર્મ ન કરે, તેને પણ કંઈક ને કંઈક તો કરવુંજ પડે. આ સંબંધી ભગવદ્વચન હું તને પૂર્વે કહી ચૂક્યો છું. એક મનુષ્ય પોતે જે કર્મ કરે, તે કર્મના ફળની આકાંક્ષા ન રાખે તો તેથી અન્ય કામનાના અભાવે ઈશ્વર પોતેજ તેના એકમાત્ર કાર્ય પદાર્થ બની રહે; અને જો એમ બને તો અનાયાસેજ ચિત્ત ઇશ્વરમાં સ્થિર થઈ જાય.

શિષ્ય:—જો ચતુર્વિધ સાધનો તો બહુ કઠિન હોય તેમ મને લાગે છે. એટલુંજ નહિ પણ તેથી ઉપાસનાનો કોષ્ટ હેતુ સિદ્ધ થતો હોય એમ પણ મને લાગતું નથી.

ગુરુ:—જો ચતુર્વિધ સાધનજ શ્રેષ્ઠ પ્રકારની ઉપાસના છે. જે સાધકો એવી સાધના અથવા ઉપાસના કરી શકે તેમને માટે અન્ય પ્રકારની સાધનાની કે ઉપાસનાની કશી જરૂર નથી.

શિષ્ય:—પરંતુ અજ્ઞાની, દુરાચારી, તથા બાળકો માટે આપે કહી તે સાધના કંઈ ઉપાયોગી થઈ પડે એમ હું ધારતો નથી. શું તેઓને ભક્તિ કરવાનો અધિકાર નથી ?

ગુરુ:—તેં કહ્યું તેવાં મનુષ્યોને માટે ઉપાસનાત્મક ગૌણભક્તિ ઉપયોગી થઈ શકે. ગીતામાં કહ્યું પણ છે કે:—

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

અર્થાત્—જે પ્રકારે જે મારો આશ્રય લે છે, તેને હું તેજ પ્રકારે પ્રાપ્ત થઈ છું. વળી, બીજો સ્થળે તેઓ કહે છે કે:—

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

તદહ મક્ત્યુપહૃતમશ્રામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥

અર્થાત્—પત્ર, પુષ્પ, ફળ, જળ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ ભક્તિવડે જે પુણ્ય મને આપે છે, તે શુદ્ધ વૃત્તિવાળા પુરુષે ભક્તિભાવવડે આપેતું તે સર્વ હું ગ્રહણ કરું છું.

શિષ્યઃ—ત્યારે શું ગીતામાં પણ સાકાર મૂર્તિની ઉપાસના કરવાનું વિધાન છે ?
ગુરુ—ફળ-પુષ્પાદિ અપણુ કરવા જે ગય રથૂળ પદાર્થો, કેવળ પ્રતિમાજન્ય અર્પણ થઈ શકે એવો કંઈ નિયમ નથી ઈશ્વર મને જ છે એટલે જ્યાં આપણે અર્પણ કરીશું ત્યાં તે પોતે તે સ્વીકારી લેશે.

શિષ્ય—પ્રતિમા આદિની પૂજાવિધે વિશુદ્ધ હિંદુધર્મમાં નિષેધ હશે કે વિધાન હશે ?
ગુરુ—અધિકારીભેદે તે નિષિદ્ધ તેમજ વિહિત પણ છે તે સમઘી ભગવાન કપિલ લનુ કથન હું ભાગવત-પુરાણમાંથી અહીં ઉદ્ધૃત કરું છું. ભાગવત-પુરાણમાં કપિલ ને ઈશ્વરનો અવતાર માનવામાં આવ્યા છે તેઓ પોતાની માતા-દેવહૃતિને નિર્ગુણ ભક્તિયોગના સાધનો કરી મતાવે છે તેમાં તેઓ એક રીતે સર્વભૂતમાત્રપ્રત્યે પ્રીતિ ભાવ રાખવાનું તથા દયા-ઐત્રી અને યમ-નિયમ પાળવાનું કહે છે, તો બીજી રીતે પ્રતિમાની પૂજા-ર્ચન કરવાનું પણ કહે છે પરંતુ વિશેષમાં તેઓ કહે છે કે—

અહં સર્વેષુ ભૂતેષુ ભૂતાત્માવસ્થિત સદા ।

તમવજ્ઞાય મા મર્ત્યઃ કુરુતેઽર્ચાવિહમ્બનમ્ ॥

યો મા સર્વેષુ ભૂતેષુ સન્તમાત્માનમોશ્વરમ્ ।

હિત્વાર્ચામ્ મજતે મૌઢ્યાદ્ મસ્મન્યેવ જુહોતિ સઃ ॥ ૩ સ્કં ૧૭

અર્થાત્—હું સર્વભૂતમાત્રમાં તેમના આત્મસ્વરૂપે રહેતો છું મારી અવગત કરીને—અર્થાત્ ભૂતમાત્રની અવગત કરીને જેઓ પ્રતિમાપૂજા કરે છે, તેઓ વ્યર્થ વિહમ્બના પામે છે સર્વ ભૂતોના આત્મસ્વરૂપ જે હું ઈશ્વર તેનો પરિત્યાગ કરીને જે મનુષ્યો પ્રતિમાને બને છે, તેઓ ભસ્મમાં વ્યર્થ થી હોમે છે વળી,

અર્ચ્વાદાવર્ચયેત્તાવદીશ્વરમ્ મા સ્વકર્મકૃત્ ॥

યાવન્ન વેદ સ્વહૃદિ સર્વભૂતેષ્વવસ્થિતમ્ ॥

“ જે વ્યક્તિ પોતાના ઝોંભાજ તલીન રહે અને સર્વ ભૂતમાત્રમાં ઈશ્વર રહેતો છે એવી શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત ન કરે, ત્યાંમુધી તેણે પ્રતિમાની પૂજા કરવી નોંધએ’ હવે તારી ખાતરી થઈ હશે કે શાસ્ત્રોમાં પ્રતિમા પૂજાની જેમ વિધિ છે તેમ નિષેધ પણ છે. જ્યાંમુધી મનુષ્યોપ્રત્યે પ્રેમભાવ ન ઉદભવે અને ઇશ્વરસંબધી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંમુધી પ્રતિમાની પૂજા એ એક પ્રકારના સાધનરૂપ છે જેના હૃદયમાં સર્વ જનપ્રત્યે પ્રીતિભાવ રહ્યા કરતો હોય, અને જેને કશું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય તેને માટે પ્રતિમાપૂજા આવશ્યક નથી જ્યાંમુધી ઉપર કહ્યું તે

જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી વિષયી લોકો માટે પ્રતિમાપૂજા જરૂરની છે; કારણ કે તેથી કરીને ક્રમે ક્રમે ચિત્તની શુદ્ધિ થતી ચાલે એવો સંભવ છે. પ્રતિમાપૂજાને ગૌણભક્તિમાં મૂકવી જોઈએ.

શિષ્ય.—ગૌણભક્તિ કાને કહેવી તેજ હું તો જરાનજ સમજતો નથી.

ગુરુ.—મુખ્યભક્તિમાં અનેક વિધી રહેલા છે. આ વિધીનો જેવડે નાશ થાય તેને શાકિયસૂત્રના પ્રણેતાએ “ગૌણભક્તિ” એવું નામ આપ્યું છે. ઇશ્વરનું નામકીર્તન, ફલ-પુષ્પાદિદ્વારા તેની પૂજા-અર્ચના, વદના અને પ્રતિમાપૂજન, વિગેરેને ગૌણભક્તિનાં લક્ષણો ગણાવવામાં આવ્યાં છે. સૂત્રના રીકાકારે પોતે પણ એટલી વાત તો સ્વીકારી છે કે ઉક્ત અનુષ્ઠનો ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન કરવામાં સાધનભૂત છે, અને તેટલા માટે તેને ભક્તિજનક સાધનો કહીએ તો તે અયોગ્ય નથી. ઉક્ત અનુષ્ઠાનોનું તે સિવાય બીજું કાંઈ કંઈ નથી. *

શિષ્ય.—તો હું ધારું કે પૂજા-હોમ-યાગ-નામકીર્તન તથા સંખ્યાવદનાદિ, વિશુદ્ધ હિંદુ-ધર્મથી વિરુદ્ધ નથી, એવો આપનો મત છે. તેની સાથે આપનો એવો પણ આશય છે કે એ સર્વની મંત્ર ભક્તિના સાધનોતરીકે જેટલી કિંમત આંકી શકીએ તેટલીજ આંકી શકાય.

ગુરુ.—તે સાધન તો છે, પણ નિરૂપ માધન છે, એમ પણ મારે કહી દેવું જોઈએ. ઉત્કૃષ્ટ સાધન કાને કહેવાય તે વાત પણ કૃષ્ણવાક્ય ઉપદ્રુત કરી તને જણાવી ગયો છું. જેઓ ઉત્કૃષ્ટ સાધનો પ્રાપ્ત કરવાને અશક્ત હોય તેમને માટેજ પૂજાદિનું વિધાન છે. છતાં સ્તુતિ વિગેરે માટે મને થોડું બોલવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, તે ખાસ લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળી લે. જ્યારે ઇશ્વરમરણના ઉદ્દેશપૂર્વક પૂજા-હોમ વગેરે થાય ત્યારે તેને ગૌણભક્તિના લક્ષણરૂપે નહિ સ્વીકારતાં મુખ્ય ભક્તિનું જ લક્ષણ માનવું જોઈએ. દાખલાતરીકે જીવન-મુક્ત પ્રવૃત્તિ જે વિષ્યસ્તુતિ કરી હતી તેને મુખ્યભક્તિજ કહેવી જોઈએ; પરંતુ અમારા પાપોનો ધ્વંસ થાઓ, અમરું જીવન સુખમાં પમાર થાઓ, એવી રીતની સકામ પ્રાર્થનાઓ તથા સંખ્યા-વંદનાદિ ક્રિયાઓ ગૌણભક્તિમાંજ ગણાવાયોગ્ય છે. મરી તો તને એટલીજ ભલામણ છે કે કૃષ્ણવાક્યને હૃદયમાં ધારણ કરી, ઇશ્વરાભિમુખી ઇતિઓદ્વારા જની રોકે તેટલાં કર્મો કરવાનો તારે પ્રયત્ન કરવો.

શિષ્ય.—પૂજા-હોમ-યાગ-યજ વિગેરે પણ ઇશ્વરને અર્પેજ.—

ગુરુ.—એ તારી જૂન છે. પૂજા-હોમ વિગેરે કર્મો ઇશ્વરાર્પે નથી હોતાં, પણ સાધકના પોતાના હૃદયાદિને માટે હોય છે. કાંઈ એમ કહે કે એ સર્વ કર્મો કેવળ

* મક્ત્યા કીર્તનેન મક્ત્યા દાનેન પરા મર્કિ સાધયેદિતિ * * * * ન
ફલાન્તરાર્થમ્ ગૌરવાદિતિ ॥

ભક્તિની વૃદ્ધિ અર્થે થાય છે તો તેને 'ધર્મચાર્ય' કમો' કેમ ન કહેવાય ? તેના ઉત્તર માત્ર એટલો જ છે કે સાધક પોતે પોતાની ભક્તિમાં વૃદ્ધિ કરવા સારું જે કર્મ કરે તે કર્મ પણ સાધકના પોતાના કલ્યાણને અર્થે થતું હોવાથી તેને ધર્મચાર્ય કમ' કહી શકાય નહિ. ધર્મચર જગત્ત્રય છે, અને તેથી જગતતુલ્ય જે કાર્ય, તેજ તેતુલ્ય કાર્ય, એમ આપણે દૈવ વિશ્વાસ પૂર્વક માનવું જોઈએ. જે કાર્ય કરવાથી જગતતુલ્ય કલ્યાણ થાય તેજ કાર્યને કૃષ્ણોક્ત સત્કર્મ કહી શકાય. એવા જગત્કલ્પના કાર્યો કરવાને તત્પર થા, અને સમસ્ત વૃત્તિઓને સુંદરરૂપે કેળવી તે દ્વારા જગતતુલ્ય કલ્યાણ કરવાને યોગ્ય થા. જગતતુલ્ય કલ્યાણ કરવું તેજ ધર્મચરના ઉદ્દેશ છે. જે આપણે પણ એવા ઉદ્દેશપૂર્વક કર્મો કરવા લાગીએ તો સ્વાભાવિક રીતેજ આપણું મન ધર્મચર સ્વરૂપમાં સ્થિર થાય અને ક્રમે ક્રમે જીવન્મુક્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકીએ.

જેઓ એમ કરવાને અસક્ત હોય તેઓ ગૌણ ઉપાસના અર્થાત્ પૂજા-નામકીર્તન તથા સંધ્યાવંદનાદિદ્વારા ભક્તિના નિર્મૂળ અનુશીલનમાં પ્રવૃત્ત થાય, તે પણ ધર્મચાર્યોગ્ય છે; તોપણ એટલું લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે જે કાંઈ સાધના કરતી તે અંતઃકરણપૂર્વક કરતી જોઈએ. શુદ્ધ હૃદયપૂર્વક ત્યાગપૂર્વક અનુશીલન થાય નહિ ત્યાગપૂર્વક ભક્તિનું લેશમાત્ર અનુશીલન થતું નથી. કેવળ બાહ્ય આડંબરોથી અનેક મનુષ્યો દિલ્લે બહિષ્કૃત કરી બેસે છે. ધણીવાર બાહ્ય આડંબરો ભક્તિના સાધનરૂપ બનવાને બદલે ઠગાઈના સાધનરૂપ બની જાય છે, એ વાત પણ વિસરી જવી જોઈતી નથી. આવી શક્તિ કરવા કરતાં તો કાંઈ કરવું નહિ એજ બહેતર છે. કેમકે જેઓ કાંઈ પણ પ્રકારનું અનુશીલન અથવા ભક્તિનું સાધન કરતા નથી, તેઓ અલખત ઠગભક્તો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, તોપણ તેમનામાં અને પશુઓમાં કાંઈ ભેદ હોય એમ હું માનતો નથી.

શિષ્ય:— તો પછી અત્યારના અનેક હિંદુઓને આપણે ઠગ, શંક અને પશુ-સમાનજ લેખવા પડે.

ગુરુ:—હિંદુધર્મની અવનતિનું એજ એક મુખ્ય કારણ છે; પરંતુ મને આશા છે કે જ્યારે હિંદુઓમાં વિશુદ્ધભક્તિનો પ્રચાર થશે ત્યારે તેઓ નવજીવન પ્રાપ્ત કરી, કોમ્પેલના સમયના અંગ્રેજો જેવા તથા મહામદના સમયના આરબો જેવા અતિશય પ્રતાપાન્વિત બન્યા વિના રહેશે નહિ; અને એ દિવસ પણ હવે બહુ દૂર નથી.

શિષ્ય:—મન-વચન-કાયાથી જગદીશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું કે આપની એ આશા શીઘ્ર ફલીભૂત થાય !

અધ્યાય ૨૧ મો--પ્રીતિ

શિષ્ય:—હવે લિન્ન લિન્ન હિંદુગ્રન્થોમાં ભક્તિની કેવી રીતે વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે તે સાંભળવાની મારી ઈચ્છા છે.

ગુરુ:—હું જે અનુશીલનધર્મની વ્યાખ્યા કરવામાં પ્રવૃત્ત છું, તેમાં તે વિષય અગત્યનો નથી. ભાગવત-પુરાણમાં પણ ભક્તિતત્ત્વ સંબંધે અનેક કથાઓ છે. છતાં તે સર્વમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાજ એક માત્ર મૂળસ્વરૂપ છે. અન્યાન્ય ગ્રન્થોમાં પણ ભક્તિતત્ત્વવિષે જે કથન મળી આવે છે તેને હું તો ગીતામૂલકજ સમજું છું. એટલામાટે સર્વ ગ્રન્થોની અને કથાઓની પર્વાલોચના કરી કાળક્ષેપ કરવો તે હું ઉચિત સમજતો નથી. માત્ર ચૈતન્યદેવનો ભક્તિવાદ કાંઈક જૂદા પ્રકારનો જણાય છે; પરંતુ આપણા અનુશીલનધર્મ સાથે તે ભક્તિવાદને સંબંધ નથી. ઉલ્ટો સહેજ વિરોધ આવે છે, અને એ કારણને લીધે હું તે ભક્તિવાદની આલોચનામાં ઉતરવા માગતો નથી.

શિષ્ય:—તો પછી હવે પ્રીતિવૃત્તિના અનુશીલનસંબંધે ઉપદેશ આપવાની કૃપાકરો.

ગુરુ:—ભક્તિવૃત્તિના સંબંધે બોક્ષતા પ્રીતિના મૂળતત્ત્વવિષે પણ હું બે લી ગયો છું. મનુષ્યોપ્રત્યે પ્રીતિભાવ ન ઉદભવે ત્યાંમુધી ઈશ્વરપ્રત્યે ભક્તિભાવ સ્કુરતો નથી. પ્રહ્લાદચરિત્રની આલોચના સમયે પ્રહ્લાદના પોતાના શબ્દોમાં આ સિદ્ધાંતની અમરકરકતાવિષે હું વિવેચન કરી ચૂક્યો છું. અન્ય ધર્મો મનુષ્યપ્રીતિ ઉપર આટલું વળન મૂકે છે કે નહિ તે હું જાણતો નથી, પરંતુ હિંદુધર્મ તો તેના ઉપર ખાસ ભાર મૂકે છે. પ્રીતિના અનુશીલનમાટે બે માર્ગો છે. એક તો પ્રાકૃતિક માર્ગ અથવા યુરોપીય માર્ગ અને બીજો આધ્યાત્મિક અથવા ભારતવર્ષીય માર્ગ. આધ્યાત્મિક માર્ગની ચર્ચાને હમણાં આપણે મુલતવી રાખીશું, અને પ્રાકૃતિક માર્ગવિષે હું જે કાંઈ સમજ્યો છું, તેજ હું તને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

પ્રીતિ બે પ્રકારની છે. (૧) સહજ અને (૨) સંસર્ગજ કેટલાંએક મનુષ્યોપ્રત્યે આપણી પ્રીતિ સ્વભાવસિદ્ધ હોય છે. દાખલાતરીકે માતાપિતાની પોતાનાં સંતાન પ્રત્યેની પ્રીતિ, અથવા સંતાનની માતાપિતાપ્રત્યેની પ્રીતિ. આ પ્રીતિને સહજ પ્રીતિનું નામ આપવામાં આવે છે. બાકી કેટલીક પ્રીતિવૃત્તિ સંસર્ગજ હોય છે. ઉદાહરણતરીકે સ્વામીની સ્ત્રીપ્રત્યેની પ્રીતિ અથવા સ્ત્રીની સ્વામી પ્રત્યેની પ્રીતિ. બન્ધુઓની પરસ્પરની પ્રીતિ તથા શેક અને નોકરની પરસ્પરની પ્રીતિ, વિગેરેને પણ એજ પેટામાં મૂકી શકાય. આ સહજ અને સંસર્ગજ પ્રીતિ ધીમે ધીમે પારિવારિક બંધનમાં પરિણમે છે, કિંવા એ ઉભય પ્રીતિને લીધેજ આપણાં પારિવારિક

હવનો બધાય છે, એમ કહુ તો અયોગ્ય નથી. આ પરિવાર એજ આપણી પ્રીતિ-વૃત્તિને કેળવવાનું પ્રથમ અને યોગ્ય શિક્ષાસ્થળ છે, કારણ કે જે બાવને આપણે વશીભૂત થઈ અન્યની ખાતર આત્મત્યાગ કરવાને તૈયાર થઈએ તેનું નામજ પ્રીતિ. એવી પ્રીતિની સામાન્ય વ્યાખ્યા છે પુત્રાદિને અર્થે આપણે આત્મત્યાગ કરવા નિત્ય તૈયાર રહીએ છીએ, એટલામાટે સસારમાં આપણી પ્રીતિવૃત્તિને ખીલવાનો પ્રથમ પ્રસંગ ત્યાજ પ્રાપ્ત થાય છે ધાર્મિક પુરુષો પારિવારિક હવનની મહત્તા ગાય છે, તેનું પણ એજ કારણ છે હિંદુશાસ્ત્રકારોએ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથી પસાર થયા પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડાવાનું ફરમાવ્યું છે, તેનું પણ એજ કારણ છે.

જો પરિવારિક હવનમાં યેગ્ય અર્થે પ્રીતિવૃત્તિનું અનુશીનન (ખીલવણી) થાય છે તો તે પ્રીતિવૃત્તિ પરિવારની સીમામહાર વિસ્તરવાનો સ્વાભાવિક રીતે પ્રયત્ન કરે છે. હું પૂર્વે કહી ગયો છું કે અન્યાયવ્રેષ્ઠ વૃત્તિઓની માફક પ્રીતિવૃત્તિ પણ અતિશય સ્ફુરણશીલ એટલે કે અધિક વિસ્તાર પામવાના સ્વભાવવાળી હોય છે, અને તેથી તે ગૃહ અથવા પરિવારની નાની નાની દીવાલોને તોડી નાખી બહાર નીકળવાનો પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરે છે. આવી રીતે આ પ્રીતિવૃત્તિ જ્યારે વિશેષ વિકસીત થતી જાય છે, ત્યારે તે ક્રમે ક્રમે બધુવર્ગ, સ્નેહીવર્ગ, અનુચરવર્ગ તથા આશ્રિતવર્ગ પ્રત્યે પણ ગતિમાન થાય છે અને તે પ્રસંગે પણ જો તેનું બરાબર અનુશીનન (ખીલવણી) થાય તો તે સ્વાભાવિક રીતે ગામનાં મનુષ્યો, ગ્રામનાં મનુષ્યો અને છેવટે દેશનાં મનુષ્યો ઉપર પણ ફરી વળે છે. આ પ્રમાણે પ્રીતિવૃત્તિ જ્યારે સમસ્ત દેશનાં મનુષ્યો ઉપર વિસ્તાર પામે છે, ત્યારે તેને “દેશવાત્સલ્ય” ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે આ અવસ્થામાં એ પ્રીતિ બહુજ બળવાન બને છે, અને બનતી પણ જોઈ-એજ. આ પ્રીતિવડે દેશની પ્રજાનાં અનેક માગલિક તથા કલ્યાણકારક કાર્યો થયાં છે તથા થાય છે. યૂરોપિયન પ્રજામાં આ પ્રીતિવૃત્તિનું બહુજ પ્રાપ્ત્ય જોવામાં આવે છે, અને એજ પ્રબળતાને લીધે તે પ્રજા આજે ઉન્નતિના શિખરે પહોંચી છે.

શિબ્દ:—યૂરોપમાં એવી પ્રમળ સ્વદેશપ્રીતિ જોવામાં આવે છે અને આપણા દેશમાં નથી જોવામાં આવતી તેનું શું કારણ હશે ?

ગુરુ.—મેં એ વિષે બહુ ગંભીરતાપૂર્વક વિચારો કરી જોયા છે. યૂરોપનો ધર્મ વિશેષે કરીને આધુનિક યૂરોપનો ધર્મ—આપણા હિંદુધર્મ જેટલો ઉત્તર નથી, એમ મને વિચાર કરતાં લાગ્યું છે આ વાત તારી શુદ્ધિમાં ઉતરે તેટલા માટે મારે જતા વિગતારથી જોણવું પડે તેમ છે

પ્રીતિવૃત્તિની સ્ફુર્તિ (ખીલવણી) દેશવાત્સલ્યપર્યંત પહોંચે એટલે તેને પ્રમુત્તી અતિમ સીમારૂપે માની લેવી એ એક ગંભીર બૂત છે. દેશવાત્સલ્યની ઉપર પણ પ્રીતિને માટે એક પગથીજ ચડવાનું બાકી હોય છે સમસ્ત જગત ઉપર પ્રીતિ-

લાવ ઉપજવો એજ પ્રીતિવૃત્તિની હેઠલી સીમા છે, અને યથાર્થ ધર્મ પણ તેજ છે. બાંધુધી સમસ્ત જગતપ્રત્યે આપણી પ્રીતિ સમાનલાભે ન રહેતી ત્યાં સુધી એ પ્રીતિ અપૂર્ણ રહે છે, અને તેથી ધર્મ પણ અપૂર્ણ રહી જાય છે.

અત્યારે આપણે એટલું સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકીએ છીએ કે યુરોપીય પ્રજાની પ્રીતિવૃત્તિ પોતાના સ્વદેશથી એક પણ પગલું આગળ વધી શકતી નથી. જે પ્રીતિએ સમસ્ત જગત અને સમસ્ત મનુષ્યો ઉપર ફરી વળતું જોઈએ, તે પ્રીતિ તેમનામાં માત્ર સ્વદેશની સંકુચિત સીમામાંજ અટકી ગઈ છે. પોતાના દેશનાં મનુષ્યો ઉપર પ્રેમ રાખવો અને અન્ય દેશનાં મનુષ્યોનો તિરસ્કાર કરવો, એવો પાશ્ચાત્ય પ્રજાનો સામાન્ય સ્વભાવ બંધાયેલો ગયો છે. તે સિવાય બીજી કદલી-એક પ્રજાએ એવી પણ છે કે જે પોતાના સ્વધર્મોએને પ્રેમપૂર્વક ચાહે છે, પરંતુ વિધર્મીઓપ્રત્યે સ્નેહભરી નજરથી જોઈ શકતી નથી, દાખલાતરીકે મુસલમાન પ્રજા. એક મનુષ્ય જો મુસલમાન ધર્મ પાળતો હોય તો પછી તે કયા દેશનો છે, તે જાણવાની પરવા નહિ રાખતાં મુસલમાનો તેને પ્રેમપૂર્વક ચાહવા લાગશે. મન-હણ કે ધર્મની એકતા જોયા પછી તેઓ જાતિને માટે દેવભાવ રાખતા નથી. મુસલમાન દષ્ટિ સર્વ મુસલમાન પ્રજાને એકસમાન લેખે છે, પરંતુ અગ્રેજ-ક્રિશ્ચિયનો અને રુ-ક્રિશ્ચિયનોમાં મારે વિરોધભાવ જોવામાં આવે છે.

શિષ્ય:—આપે કહ્યું તે રીતે તો જેમ મુસલમાન પ્રજાની પ્રીતિ * જાગૃતિક નથી તેમ યુરોપીયન પ્રજાની પ્રીતિ પણ જાગૃતિક નથી.

ગુરુ:—મુસલમાનોના પ્રીતિ-વિસ્તારમાં પણ અંતરાય કરનાર તેમની અમુક માન્યતા છે ખરી; પરંતુ જે સમસ્ત જગત મુસલમાન ધર્મનો અંગીકાર કરે તો મુસલમાન પ્રજા પણ સમસ્ત જગતને પ્રેમથી ચાહવા લાગે. * પરંતુ ક્રિશ્ચિયનોથી

* સમસ્ત જગત અથવા સમસ્ત મનુષ્યોપ્રત્યેની પ્રીતિને જાગૃતિક પ્રીતિ કહેવામાં આવે છે.

અનુવાદક.

* દિલ્હીની સાથે જણાવવું પડે છે કે હેલા મહાકુદમાં સ્વાર્થી ખ્રિસ્તી પ્રજા-ઓની હક્કી અસર મુસલમાનો ઉપર પણ પહોંચી ગઈ; અને લાખો મુસલમાનોએ સામા પક્ષમાંના પોતાના ધર્મમંદુઓ ઉપર હથીઆર ચલાવ્યાં. દિલ્હીઓની તો આ વિષયમાં અવદશા સેંકડો વર્ષથીજ ચાલુ થઈ ચૂકેલી છે. પરદેશીઓનાં ધર ભરવા સારૂ ભારતવર્ષની અજાણની સંપત્તિ લૂંટી આપવા માટેના કાપડ વગેરેના ધંધા કરીને પોતાના પાપી પેટ ભરવાનું અધમ કાર્ય કરવાવાળા, મોટાં મોટાં દીલાંવાળા અને ધર્માત્મામાં ગણાયે જતા લાખો દિલ્હીઓ મુગ્ધ અને બીજાં શકેરા તેમજ ગામોમાં આજે પણ પડેલાજ છેને! કરોડો લૂંટી આપી તેમાંથી લાખોની મળતર મેળવતી અને તેમાંથી થોડા સો કે થોડા હજારનું દાન કરી પોતાને ધર્માત્મા માની

તેવું બની શકે એમ નથી સમસ્ત જગત્ જો ક્રિશ્ચિયનધર્માનની ધાય તો પણ જર્મનો જર્મનક્રિશ્ચિયનને અને ફ્રેન્ચો ફ્રેન્ચક્રિશ્ચિયન સિવાય અન્ય કોઇને ચાહી શકવાના નહિ હવે પ્રશ્ન એ છે કે યુરોપીય પ્રીતિ દેશવ્યાપક બનવા છતાં શમાટે વિશેષ આગળ ગતિ કરી શકતી નથી ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવવા માટે આ પ્રથમ પ્રીતિસ્ફુર્તિમાં મુખ્ય વિરોધી વસ્તુ કયી છે તેનો આપણે વિચાર કરવો જોઇએ મને વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે આત્મપ્રીતિ એ તેમની પ્રીતિસ્ફુર્તિમાં મુખ્ય વિધ્નસ્વરૂપ છે પરંતુ-પક્ષીઓની માફક મનુષ્યોમાં પણ આત્મપ્રીતિની અતિશય પ્રમળતા જેવામાં આવે છે તેમનામાં કુદરતી રીતેજ પરપ્રીતિ કરતાં આત્મપ્રીતિ બહુજ બળવાન હોય છે એટલા માટે જો ઉત્તમ ધર્મદ્વારા આપણા સ્વાર્થી જીવનને અંકુશમાં ન રાખીએ તો પ્રીતિનો વિસ્તાર આત્મપ્રીતિની સીમા બહાર એક પગલું પણ આગળ વધી શકતો નથી જ્યાંસુધી પોતાના સ્વાર્થને ધક્કો ન લાગતો હોય અને આગળ પાછળ કાંઈ બદલો મળ્યો હોય કે મળવા સંભવ હોય ત્યાંસુધી જ આત્મપ્રીતિની ખીલવણી માણસથી થઈ શકે છે, એથી લેશ પણ તે આગળ વધી શકતો નથી આપણી પારિવારિક પ્રીતિને આત્મપ્રીતિ સાથે મિલકુલ વિરોધ આવેલો નથી હારણ કે આ મારો પુત્ર, આ મારી ભાર્યા, અને આ સર્વ મારા સુખના સાધનો છે, એમ માની તેમને ચાહવાનો આપણને સ્વભાવ પડી ગયો હોય છે તેથી આપણા કુટુંબ, મિત્રમંડળ, આશ્રિતનર્ગ તથા અનુચરવર્ગને આપણે પ્રેમથી ચાહીએ છીએ એજ પ્રમાણે ગામ, નગર કે દેશને પણ આપણા સુખને માટે આપણે ચાહીએ છીએ, પરંતુ જગત્ની સાથે આપણે કશો સંબંધ હોય એમ આપણને સમજતું નથી અને તેથી સમસ્ત જગત્ને આપણે પ્રેમપૂર્વક ચાહી શકતા નથી આ પૃથ્વી ઉપર લાખો અને કરોડો મનુષ્યો વસે છે, તેમનો દેશ-પ્રાંત-અવ

લેનારા એ બગમગતો ! તમારા જેવાઓના પ્રતાપેજ દેશ નિર્ધન બની જઈને દર વરસે લાખો અને કરોડો માણસો ભુખમરાથી, દુષ્ટાઓથી અને વ્યાધિઓથી મરે છે એ શું ચોખ્ખાને ચંદ્ર વાત નથી ? શું એ બધાઓના ખુની તમે નથી ? આ મહા ધૈર્યુન્દાથી બચવા માટે શું હથેરની આંખોમાં પણ તમે ધૂળ નાખી શકશો ? જ્યાંસુધી ગાંધી જેવો શુરુ આવી આવતો ચોકખી ગીને સમજાવનારો તમને નહોતો મળ્યો, ત્યાંસુધી તો અજાણપણે પણ બચાવ કદાચ ચાલી શકે, પણ હવે તો ચોકખા-છરાદાપૂર્વકનાજ ખુનીઓ તમે ખરા કે નહિ ? જાઓ, અને તમારે ભડકા તાકીને એવા ધંધાથી છેટા રહો ! ચાર દહાડાનું ચાંદરણું તો કાલે ટળી જશે અને પછી દીર્ઘમાન સુધી ધૈર્ય નકંમાં સડવાનું અને નીચ યોનિઓમાં રવડાનું આવશે સંપાદક

ખત આપણા દેશ અથવા પ્રાંતથી ભિન્ન હોય છે, પરંતુ તેઓ જે પૃથ્વી ઉપર વસે છે તે પૃથ્વી કાંઈ આપણી પૃથ્વીથી ભિન્ન હોતી નથી; પરંતુ તે છતાં પણ આપણે પૃથ્વીને આપણી પોતાની માની શકતા નથી, અને તેથી પૃથ્વીપરનાં મનુષ્યોને આપણે આહી શકતા નથી.

શિષ્ય:—એવી માનિનતા ખંધાઈ જવાનું શું કારણ હશે? તેનો ઉત્તર શું હશે કાષ્ઠએ નહિ આપ્યો હોય?

ગુરુ:—યૂરોપમાં એ પ્રશ્નના અનેક પ્રકારે ઉત્તરો આપવામાં આવે છે. યૂરોપમાં દ્વિતવાદની બહુજ પ્રબળતા છે. તેઓનો મુખ્ય સિદ્ધાંત જનસમાજના મોટા ભાગનું અધિક કલ્યાણ થવા દેવું, એવા પ્રકારનો છે. તે ઉપરાંત ઇસુ ખ્રિસ્તનો જગતિક પ્રીતિવાદ પણ એવું કહે છે કે સર્વ મનુષ્યમાત્ર પ્રથરના યુત્તરસ્વરૂપ છે, તેથી પ્રત્યેક મનુષ્યો પ્રતિ ભાઈ સમાન આચરણ રાખવું જોઈએ.

શિષ્ય:—આવા સંતોષકારક ઉત્તરો વર્તમાન હોવા છતાં, અને તે ઉપરાંત કાષ્ઠેટ્ટુ ધર્મનો ઉન્નત નીતિવાદ પ્રચલિત હોવા છતાં, યૂરોપીયન પ્રજાની પ્રીતિ પોતાના દેશની બહાર કેમ વિસ્તાર નહિ પામી શકતી હોય?

ગુરુ:—તેનાં કારણોની તપાસ કરવા આપણે પ્રાચીન કાળના ગ્રીસ તથા રોમ તરફ જવું પડશે. પ્રાચીન ગ્રીસ તથા રોમમાં પ્રથમ કોઈ પ્રકારનો ઉન્નત ધર્મ નહોતો. જે કાંઈ સુંદર અને શક્તિમાન હોય તેની મૂર્તિપૂજા સિવાય તેઓ કાંઈ વિશેષ બળુતા નહોતા, અને તેથી તેઓ ઉચ્ચ ધર્મના સિદ્ધાંતોથી છેક વિમુખ હતા. જગતનાં મનુષ્યો પ્રતિ શામાટે પ્રેમ રાખવો તે પ્રશ્નનો તેઓની પાસે એકે ઉત્તર નહોતો. એટલા માટે તેમનો પ્રીતિભાવ દેશની સીમાને ઝોળાંગી બહાર જઈ શક્યો નહોતો; પરંતુ મેં જે બે જાતિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો તે બન્ને જાતિઓ ઉન્નતસ્વ-ભાવવાળી આર્થવંશમાંથી. ઉદભવેલી હતી, તેથી તેમનામાં સ્વાભાવિક રીતેજ મહત્વના ગુણો ગહેલા હતા. આ મહત્વને લક્ષને તેમની પ્રીતિ સ્પેદ્યની સીમાપર્યંત વિસ્તરવા પામી હતી, અને એ દેશપ્રીતિએ બહુજ મનોહર તથા આકર્ષક સ્વરૂપ પકડ્યું હતું. દેશવાત્સલ્યના ગુણમાં ઉક્ત બન્ને જાતિઓ પૃથ્વીમાં અમર કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ગઈ છે.

આધુનિક યૂરોપમાં વર્તમાન કાળે, એક મહત્વ પોતે કિશ્કિયન હોય કે ગમે તે હોય તોપણ તેને મુખ્યત્વે પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમમાંથી ઉતરી આવેલું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. ટુંકમાં, પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમ અભ્યાસના યૂરોપને માટે આદર્શ સ્વરૂપ મનાઈ ગયા છે. આ આદર્શોએ આધુનિક યૂરોપમાં એટલું બધું આધિ-પત્ય મેળવ્યું છે કે તેની પાસે મહાત્મા કાષ્ઠેટ્ટની નીતિ પણ ઝાંખી પડી ગઈ છે. તે સિવાય આધુનિક યૂરોપ ઉપર એક બીજી જાતિની પણ સંભળ્ય અસર જોઈ શકાય છે. હું માહુડીજાતિ ત્રિપે બોલવા માગું છું તેનું સમજી ગયો હોઈશ. માહુડી

પ્રજા ખાસ કરીને બહુજ દેશવત્સલ હોય છે, પરંતુ દેશવાત્સલ્ય અને જગત્ વાત્સલ્યને અતિશય છેદુ છે, એ વાત પુનઃ કહેવાની જરૂર નથી. જે દેશવત્સલ હોય તે જગત્વત્સલ પણ હોય એમ ભાગ્યેજ બનતું જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની અસરો પ્રધાનતઃ યૂરોપીય પ્રજા ઉપર થઈ છે, અને તેથી તે લોકવત્સલ બનવાને બદલે દેશવત્સલ બનવા પામી છે. તેમાં પણ ખૂબી તો એજ છે કે આટલું છતાં યૂરોપનો ધર્મ ક્રિશ્ચિયન ધર્મ ગણાય છે. મિત્રારો ક્રિશ્ચિયન ધર્મ પણ ઉત્તમ ત્રણ અમરોને લીધે એટલો બધો નિર્માળ થઈ ગયો છે કે હવે તે માત્ર વાણીમાજ રહી ગયો છે. તેના જગત્ હિતના સિદ્ધિ તરફ કાંઈનું લક્ષ જોવાતું નથી. યૂરોપીય પ્રજા મોટેથી તો પોતાને જગત્વત્સલ બતાવવાનો ડાળ કરે છે, પરંતુ તેઓનાં અંતઃકરણોમાં જો હંમેશાં ઉતરીને તપાસીએ તો દેશવાત્સલ્ય સિવાય બીજું કાંઈ દેખાશે નહિ. મારા કંચનને આશ્ચર્ય સમગ્રાય છે ને ?

શિષ્ય — પ્રીતિવૃત્તિનું પ્રાકૃતિક અથવા યૂરોપીય અનુશીલન તો જાણે મારા સમજવામાં આવ્યું. આત્મપ્રીતિરૂપી અંતરાય નડવાથી યૂરોપીયન પ્રજાની પ્રીતિવૃત્તિ દેશવાત્સલ્યથી વિશેષ આગળ વધી શકતી નથી, અને તેથી તેઓ પ્રીતિની સપૂર્ણ ખિલવણી કરી શકતા નથી, એ વાતમાં મને હવે કાંઈ શંકા રહી નથી. જે પ્રજા જગત્ની સાથે પોતાનો અમુક સંબંધ છે, એ વાત શ્રદ્ધાપૂર્વક ન સ્વીકારે, તે પ્રજા જગત્નાં મનુષ્યોનું હિત સાધવાને તત્પર ન થાય, એમાં હવે મને કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું જણાતું નથી હવે પ્રીતિનો પારમાર્થિક અથવા ભારતવર્ષીય અનુશીલનનો મર્મ સમજાવવાની કૃપા કરશો ?

શુરુ.—પરંતુ તે પહેલાં તારે ભારતવર્ષીય દૃષ્ટિએ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ વિચારી લેવું જોઈએ. ક્રિશ્ચિયનોનો ઇશ્વર જગત્થી તદ્દન સ્વતંત્ર છે. અલગત તે જગત્નો ઇશ્વર છે, એમ મનાય છે, પરંતુ જર્મની અથવા ઝરૂશીયાનો રાજા જેવી રીતે સમગ્ર જર્મન પ્રજા અથવા ઝરૂશીયન પ્રજાથી એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે, તેવજ રીતે ક્રિશ્ચિયનોનો ઇશ્વર પણ જગત્થી એક પૃથક-જુદીજ વ્યક્તિ ગણાય છે. આ પૃથ્વીના રાજાઓની માફક તે ઇશ્વર પણ જગત્થી જિજ્ઞાસુ રહી રાજ્યપાલન તથા રાજ્યશાસન ચલાવે છે, અર્થાત્ દુષ્ટોનું દમન, શિષ્ટોનું પાલન, તથા લોકોની સાર સલામત પણ તે લે છે. તેમનો ઇશ્વર પોલીસની માફક મનુષ્યો ઉપર દેખરેખ રાખે છે. પૃથ્વીના રાજાની કૃપા પ્રાપ્ત કરવા જેવી રીતે આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેવીજ રીતે જ જગત્ના ઇશ્વરની કૃપા પ્રાપ્ત કરવા માટે મનુષ્યોએ તેના પ્રતિ પ્રીતિ તથા ભક્તિ ભાવ દર્શાવવો જોઈએ.

હિંદુઓનો ઇશ્વર તેવો નથી. તે તો સર્વ ભૂતમય-સર્વ ગ્રાણીમાત્રના અંતરાત્મ સ્વરૂપ છે. તે જડ જગત્મય નથી-પણ જગત્થી પૃથક્ છે, છતાં તેના વડેજ આ

જગતની સ્થિતિ તથા ગતિ છે. જેવી રીતે એક સૂત્રના આધારે મણિનો દાર શોભે છે, અને જેવી રીતે આકાશને વિષે વાયુ ગતિ કરે છે તેવીજ રીતે આ જગત ઇશ્વરનાજ આધારે ટકી રહ્યું છે. કોઈ પણ મનુષ્ય એવો નથી કે જેનામાં ઇશ્વરનો વાસ ન હોય. તે પ્રત્યેક પ્રાણીમાત્રમાં વિદ્યમાન છે. મારામાં પણ તેનોજ નિવાસ છે. મને પ્રેમથી ચાહનાર મનુષ્ય ઇશ્વરનેજ ચાહે છે. ઇશ્વરને નહિ ચાહનાર મનુષ્ય મને પણ ચાહી શકતો નથી, અને ઇશ્વરને ચાહનાર મનુષ્ય સકળ મનુષ્ય જાતિને પણ પ્રેમથી ચાહી શકે છે. જે કોઈ, ઇશ્વરને ચાહી શકતું નથી તે ઇશ્વરને કે પોતાને પણ ચાહી શકતો નથી. અર્થાત્ સમસ્ત જગત જ્યાંસુધી પ્રીતિની અંતર્ગત થઈ ન જાય ત્યાંસુધી પ્રીતિનું અસ્તિત્વજ સ્વીકારી શકાય નહિ. આ સમસ્ત જગત ઇશ્વરમય અથવા મારા પોતામયજ છે-હું પોતાજ છું એમ જ્યાં સુધી આપણે સમજી શકીએ નહિ, ત્યાંસુધી આપણે આપણને સંપૂર્ણ જ્ઞાન, નિર્મળ છુદ્ધિ, પવિત્ર ભક્તિ કે મનોહર પ્રીતિભાવ પ્રાપ્ત થવાની આશા રાખવી નિષ્ફળ છે. આ પ્રકારની જગતિક પ્રીતિ એજ હિંદુધર્મનું મૂળ છે. આવી અઠેઘ અને અભિન્ન જગતિક પ્રીતિ સિવાય હિન્દુત્વ પણ સંભવતું નથી.

શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાં તે મહામહિમામય વાક્યોનું પુનઃ સ્મરણ કર:-

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ *

અર્થાત્—જે યોગયુક્ત આત્મા સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં પોતાનેજ રહેલો સમજે છે અને પોતાનામાજ સર્વભૂતોનો વાસ છે, એમ માને છે; તથા જે મને સર્વત્ર વ્યાપક સમજે છે અને મારામાંજ સર્વને રહેલા જુવ છે તેનાથી હું અદશ્ય રહેતો નથી તેમજ તે પણ મારાથી અદશ્ય રહતો નથી.

હુકામા એટલુજ કહેવું જસ થશે કે હિન્દુશાસ્ત્ર અનુસારે મનુષ્યપ્રીતિ એ ઇશ્વરભક્તિની અદરજ સમાવેશ પામી જાય છે. મનુષ્યપ્રીતિ ન હોય તો ઇશ્વર-ભક્તિ પણ અસંભવિત છે. ભક્તિ અને પ્રીતિ, હિન્દુશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તદ્દન અભિન્ન

* વૈદિક ધર્મ પણ તેજ છે. વાજસનેય સંહિતો:પનિપદ્માં કહ્યું છે કે:-

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥

यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥

અને અચ્છેલ છે-લકિત વિના પ્રીતિ રહીજ ન શકે. તેમ પ્રીતિ વિના લકિત પણ રહી શકે નહિ લકિતતત્ત્વવતુ સ્પષ્ટીકરણ કરતી વેળા આ વાત હુ તને કહી ગયો હુ ભગવદ્ગીતા તેમજ વિષ્ણુપુરાણવાળા પ્રલ્હાદ્યચરિત્રમાંથી મે જે વાક્યો તારી પાસે ઉધ્ધુત કર્યા હતાં, તે ઉપરથી પણ તું જોઈ શક્યો હોઈશ કે લકિત અને મનુષ્ય પ્રીતિને બહુજ નિકટનો સબંધ છે.

જ્યારે હિરણ્યકશિપુએ પ્રલ્હાદને પ્રશ્ન કર્યો કે -“ શનુની સાથે રાગને કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ ? ” ત્યારે પ્રલ્હાદે ઉત્તરમાં કહ્યું કે -“ શનુ હોઈજ કેમ શકે ? પ્રાણીમાત્ર વિષ્ણુમય-ધર્મરમય છે. શનુ અને મિત્ર એવા ભેદો કેવી રીતે પાડવા તેજ હુ તો સમજતો નથી. ” પ્રીતિતત્ત્વ સબંધે આપણે જે વિચાર કરવાનો હતો, તેનો થોડો અંશ તો અહિંજ સમાપ્ત થાય છે. વસ્તુતઃ પ્રલ્હાદના છેલ્લા શબ્દો એવા મહત્ત્વના છે કે એટલા શબ્દો ઉપરથીજ હિંદુધર્મની શ્રેષ્ઠતા તથા મહત્તાનું સપૂર્ણ માપ કાઢી શકાય છે પ્રલ્હાદના સંજ્ઞા ઉત્તરો તથા ભગવદ્ગીતામાંથી ચુટી કઢાડેનાં વાક્યોનું આ રથજો એકવાર પુનઃ સ્મરણ કરી લે. જો તે વાક્યો તારા સ્મરણમાં ન રહ્યાં હોય તો તેનું ઉક્ત ગ્રંથોમાંથી પુનઃ અધ્યયન કરી લે જ્યાં સુધી એ વાક્યોનું મહત્ત્વ તારા હૃદયમાં અકિત નહિ થાય ત્યાંસુધી હિંદુધર્મનું પ્રીતિતત્ત્વ હુ સપૂર્ણ રીતે સમજી શકશે નહિ. આ પ્રીતિવડેજ જગત્ ટકી રહ્યું છે જો આવી પ્રીતિ આપણામાં સ્વાભાવિક રીતેજ ન હોત તો જગત્ ક્યારેનું એ અવ્યવસ્થિત અને છિન્નલિન્ન થઈ ગયું હોત પ્રીતિ વિના આ જગત્ કેવળ જડપિંડ જેવુંજ બની ગયું હોત મનુષ્યોમાં પ્રીતિતત્ત્વનો છેક અભાવ હોત તો જે વિદ્વેષી મનુષ્યો આ જગત્ ઉપર એક ક્ષણ માત્ર પણ જીવી શકત નહિ પ્રીતિના અભાવે આ સંસાર ક્યારનો મનુષ્યશૂન્ય બની ગયો હોત, અને કદાચ તેમ ન બન્યું હોત તો આ મનુષ્યનોકે અસલ નરકનું ભયકર રૂપ ધારણ કર્યું હોત લકિત પછી પ્રીતિની આગળ ખીજ એકે ઉચ્ચવૃત્તિ નથી જેવી રીતે ધર્મરતને વિષે આ જગત્ યથાયેજ છે, તેવીજ રીતે પ્રીતિવડે આ જગત્ ગતિમાન થઈ રહ્યું છે ધર્મર પોતેજ પ્રીતિ અને ધર્મર પોતેજ લકિત સ્વરૂપે જગતનો એક માત્ર આધાર છે. પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં જે પ્રીતિ તથા લકિત રહેલી છે તે ધર્મરૂપજ છે અજ્ઞાનને લીધે આપણે ધર્મરતને ઝોળખી શકતા નથી, તેમજ અજ્ઞાનને લીધે આપણે પ્રીતિ તથા લકિતનું સપૂર્ણ માહાત્મ્ય સમજી શકતા નથી એટલાજ માટે મે કહ્યું છે કે લકિત તથા પ્રીતિના યોગ્ય અનુશીલન અર્થે મનુષ્ય માત્રે પોતાની યાનાર્જની વૃત્તિઓને યથા યોગ્ય પ્રમાણમાં કેળવવી જોઈએ. યાનાર્જની વૃત્તિ જો કેળવાય નહિ તો લકિત પ્રીતિ આદિ વૃત્તિઓ પણ વિકસિત થઈ શકે નહિ પ્રત્યેક વૃત્તિનું યોગ્ય પ્રમાણમાં અનુશીલન અથવા ખીલવણી કરવી એ મનુષ્ય માત્રની પવિત્ર ફરજ છે, એમ કહું

હતુ તે એટલાજ માટે કે સમસ્ત વૃત્તિઓની યથાયોગ્ય સ્ફુર્તિ ન થાય તો ધર્મની પ્રાપ્તિ પણ થઇ શકે નહિ.

શિષ્ય:—પ્રીતિવૃત્તિની ભારતવર્ષીય અથવા પારમાર્થિક અનુશીલન પદ્ધતિ મારા જાણવામા આવી ગઇ. જ્ઞાનદારા મધ્યસ્થ સ્વરૂપ સમજી જગતની સાથે તેની તથા આપણી અભિનનતા છે, એવી ક્રમે ક્રમે આપણે દૃઢ શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ. છેવટે જ્યારે સર્વ લોકને આપણે આપણા આત્મા સમાન લેખતાં શીખીએ ત્યારેજ પ્રીતિવૃત્તિની સપૂર્ણ સ્ફુર્તિ થઇ એમ જણાય. આત્મપ્રીતિ (સ્વાર્થવૃત્તિ) પણ એ જગતિક પ્રીતિની વચમા વિદ્યમાન નથી. કારણ કે સમસ્ત જગત જો પ્રભુમય અથવા આત્મમય જણાવા લાગે તો પછી આત્મપ્રીતિ કાંઇ હાનિ કરી શકે એવો સંભવ રહેતો નથી. આવી પ્રીતિસ્ફુર્તિનું પરિણામ છેવટે માત્ર દેશવાત્સલ્યમાજ આવીને નહિ અટકતા જગત વાત્સલ્યમાજ પરિણામ પામે છે. પ્રાકૃતિક (લૌકિક અથવા સ્થૂલ) ઉન્નતિના પરિણામે યુરોપમાં તો દેશવાત્સલ્યનો જન્મ થયો છે, પરંતુ હું જાણુવા માગુ છું કે આપણા ભારતવર્ષમાં જગત વાત્સલ્યે કયાવ જન્મ લીધો છે?

ગુરુ—આજકાલ એવું બનતું જોવામાં આવતું નથી. પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના સસ્કારોએ આપણા ઉપર એવી તો સજ્જડ અસર કરી છે કે હવે આપણે જગતવાસન થવાને બદલે દેશવત્સલ થવા લાગ્યા છીએ. અત્યારે આપણને અન્ય પ્રજાઓ ઉપર તિરસ્કાર આવવા લાગ્યો છે, પરંતુ અત્યાર સુધી આ દેશમાં એવું કંઇજ નહોતું. “દેશવાત્સલ્ય” એવી વસ્તુજ આ દેશમાં નહોતી. અન્ય પ્રજાપ્રતિ ભેદભાવે વર્તી, એવો કોઇને કદાપિ ખ્યાન પણ આવતો નહોતો. હિંદુ રાજાઓની પછી મુસલમાન રાજાઓ થયા તોપણ હિંદુઓએ તેમની સામે કશો વાધો ઉઠાવ્યો નહિ હિંદુઓને મન હિંદુ તથા મુસલમાન એક સમાન હતા. મુસલમાન પછી અંગ્રેજો આવ્યા, તો પણ હિંદુઓએ એકેકે શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહિ, એટલુંજ નહિ પણ હિંદુઓએજ અંગ્રેજોને બોલાવી રાજ્ય ઉપર બેસાર્પા. હિંદુ સીપાહીઓ અંગ્રેજોની તરફથી લડ્યા અને હિંદુઓનું રાજ્ય તેમનેજ અર્પણ કર્યું. કારણ કે અંગ્રેજો પોતાનાથી લિનન જાતિના છે, એવો ખ્યાલજ હિંદુ પ્રજાને આવી શક્યો નહોતો. અંગ્રેજો પ્રત્યે તેમને મુદ્દલ દ્વેષભાવ નહોતો આજે પણ ભારતવર્ષ અંગ્રેજ રાજ્યપ્રત્યે સપૂર્ણ વફાદાર છે. અંગ્રેજ પ્રજા હિંદુજાતિની આવી પ્રભુભક્તિ-રાજભક્તિ સમ્યક્રૂપે સમજી શકતી નથી, અને તેથી તે હિંદુજાતિને દુર્બળ માની દૃષ્ટિમ પ્રભુમક્ત જાતિ માને છે. પરંતુ અંગ્રેજ પ્રજાની તે એક ગંભીર ભૂલ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી *

* અંગ્રેજ પ્રજાની એ ભૂલ, અને તે લોકોને એક માની લેવાની હિંદીઓની ભૂલ, એ બંને ભૂલો અથવા ભ્રમણાઓના ધટરફાટ હવે કેવી રીતે થવા માંડ્યા છે તે વાત હવે પ્રસિદ્ધ છે.

સંપાદક

શિષ્ય:—પરંતુ હિંદુ પ્રજા અથવા અંગ્રેજોના હિંદુ સીપાઇઓ “ધર્મ સર્વ જૂતમાત્રમાં છે, સર્વત્ર આત્મતત્ત્વ છે.” એમ માનીનેજ અંગ્રેજો તરફથી હડયા હોય એમ હું તો માની શકતો નથી.

ગુરુ:—સાધારણ જનસમાજ એવી તાર્કિક વાતોને સમજી ન શકે. એ વાત તો તદ્દન સ્પષ્ટજ છે. પરંતુ જાતીય ચરિત્ર સર્વદા જાતીય ધર્મનેજ અવલંબી રહ્યું હોય છે, એ સિદ્ધાંત વિસરી જવો જોઇતો નથી. જેઓ પોતાનો જાતીય ધર્મ સમજતા નથી તેઓને પણ જાતીય ધર્મને અધીન રહ્યા સિવાય ચાલતું નથી. અર્થાત્ જાતીયધર્મદ્વારાજ જાતીય ચરિત્ર ધરાય છે. ધર્મનો ગૂઢ મર્મ તો બહુજ અદ્ય મનુષ્યો સમજી શકે છે; પરંતુ જેઓ તે ગૂઢ મર્મ સમજી શકે છે તેમની આજ્ઞાથી અને તેમના અનુકરણદ્વારા તે દેશનું જાતીય (સામાજિક) ચરિત્ર પણ કંમે કંમે ગઠિત તથા શાસિત થતું ચાલે છે. હું તને જે અનુશીલન ધર્મ આજે સમજાવવા બેઠો છું. તે ધર્મ પણ સર્વ સાધારણ હિંદુ પ્રજાને માટે સહજ સમજાય એમ હું માનતો નથી; પરંતુ એટલું તો નિશ્ચિતજ છે કે જે વિદ્વાન પુરુષો આ ધર્મના રહસ્યને બરાબર સમજીને જુદજુ કરે તો તેમની આજ્ઞા અને અનુકરણદ્વારા સમસ્ત હિંદુજાતીનું જાતીય ચરિત્ર પણ ગઠિત થયા વિના રહે નહિ. જાતીય ધર્મનું મુખ્ય ફળ બહુજ અદ્ય મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ તેનું ગૌણ ફળ તો સૌ કોઇને અવશ્યજ પ્રાપ્ત થાય છે.

શિષ્ય:—એક વાત હજી બરાબર સમજાઇ નહિ. આપે પ્રીતિની જે પારમાર્થિક અનુશીલનપદ્ધતિ દર્શાવી તેના પરિણામે જગત્ વાત્સલ્યમાં દેશવાત્સલ્ય સમાધાનય, એ વાત તે હું સમજી ગયો. પણ દેશવાત્સલ્યના અભાવે આ ભારતવર્ષ સાતસે વર્ષથી પરાધીનપણે અવનતિ પામતો જાય છે, તેનો કાંઇ વિચાર કરો! આપે કહી તે પારમાર્થિક પ્રીતિ સાથે જાતીય ઉન્નતિને કાંઇ સંબંધ છે ખરો?

ગુરુ:—નિષ્કામ કર્મયોગદ્વારાજ જાતીય ઉન્નતિ થઈ શકે. પોતાનાં સર્વ કર્તવ્ય-કર્મ નિષ્કામપણે કરવાં જોઇએ. ‘જે કર્મો ધર્મશાસ્ત્રમોદિત એટલે કે શાસ્ત્રસંમત હોય તેજ કર્મો અનુષ્ઠેય છે, એ વાત તો પૂર્વે હું કહીજ ગયો છું. આત્મરક્ષા, દેશરક્ષા, પરપીડિતની રક્ષા, અને પતિતોનો ઉદ્ધાર-એ સર્વ ધર્મશાસ્ત્રમોદિત કર્મો છે, અને તેથી તે આચરવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ નિષ્કામ ચિત્તે આત્મરક્ષા, દેશરક્ષા, પીડિત બંધુઓની રક્ષા તથા દેશીય લોકોની ઉન્નતિ કરવાના પ્રયત્નો અંતઃકરણ પૂર્વક કરવા જોઇએ.

શિષ્ય:—નિષ્કામપણે આત્મરક્ષા કેમ થઇ શકે, તે સમજાતું નથી. આત્મરક્ષા પોતેજ સકામ છે.

ગુરુ:—તે પ્રશ્નનો ઉત્તર હવે પછી આપીશ.

અધ્યાય ૨૨ મો-આત્મપ્રીતિ

શિષ્ય:—નિષ્કામ આત્મરક્ષા કેવી રીતે થઈ શકે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે આજે આપવાનું કહ્યું છે. કૃપા કરીને તેનું સમાધાન કરો તો સાંભળવાની ઇચ્છા છે.

ગુરુ:—આપણા ભક્તિવાદના સમર્થન માટે કોઈ પાશ્ચાત્ય પંડિત પ્રમાણે આપે એવી આશા હું રાખતો નથી. છતાં હર્ષદરપેન્સરની એક મુક્તિનો ભાવાર્થ હું તને કહું તે સાંભળ:—

“ ઇશ્વરની સૃષ્ટિની રક્ષામાટે પ્રત્યેક પ્રાણીએ પોતાની આત્મરક્ષા કરવી જોઈએ. સૃષ્ટિ રક્ષા અર્થે આત્મરક્ષા અત્યંત પ્રયોજનીય છે, અને તેથી તે ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ છે. એ ઇશ્વરાનુમોદિત કર્મ સર્વદા નિષ્કામપણે કરવું જોઈએ. આત્મરક્ષા પણ નિષ્કામપણે થઈ શકે છે, અને તેમ કરવું એ પ્રાણીમાત્રની ફરજ છે. ”

હવે, પરહિત અને પરરક્ષાની સાથે આ આત્મરક્ષાની સરખામણી કરી જો. પરહિત ધર્મ કરતાં પણ આત્મરક્ષાધર્મનું ગૌરવ અધિક છે. જો જગતના લોકો પરસ્પરનું દિત ન કરે, અથવા પરસ્પરની રક્ષા ન કરે તો તેથી જગત મનુષ્ય-રહિત થઈ જાય એવો સંભવ નથી. ઉદાહરણ તરીકે અસભ્ય કિંવા જંગલી મનુષ્યો પરહિત ધર્મને લેશ પણ સમજતા નથી. છતાં પણ જગતમાંથી જંગલી જાતિઓ હજી નષ્ટ થઈ નથી, અને થઈ શકે પણ નહિ; પરંતુ કોઈ પણ સભ્ય અથવા અસભ્ય સમાજ જો આત્મરક્ષામાં બેદરકાર રહે તો તેનો નાશ તો વહેલો મોડો થયા વિના રહેજ નહિ. જો પ્રત્યેક મનુષ્ય અથવા પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાની આત્મરક્ષા અર્થે સર્વદા તત્પર ન રહે તો જગતમાં એક પણ મનુષ્ય કે એક પણ પ્રાણી બચી શકે નહિ. મતલબ કે પરહિત કરતાં પણ પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવી એ અત્યંત પ્રયોજનીય છે.

શિષ્ય:—આપના આ સિદ્ધાંતો મને તો નારિતક જેવા જણાય છે. કેમકે હું કોઈને કાંઈ પણ આપ્યા વિના મારું પેટજ ભર્યા કરું તો તેનું પરિણામ શું આવે ?

ગુરુ:—તું તારા માટે જે કાંઈ ખાવાની સામગ્રી એકત્ર કરી શકે, તે સર્વ સામગ્રી જો હું દરરોજ અન્નપત્રે વહેંચી દે તો, બહુ બહુ તો સાત-આઠ દિવસ તારા દાનધર્મનો અંત આવ્યા વિના રહે નહિ; કારણ કે તું પોતે ખાઈ ન શકે તો તારો દેહ પણ ટકી શકે નહિ. પરાયે કાંઈ પણ વાપરવું નહિ, એમ હું કહેવા માગતો નથી, પરંતુ પોતાની આત્મરક્ષાઅર્થે પણ પ્રત્યેકે ખાવું તો જોઈએ, એજ હું કહેવા માગું છું. પરાયે કાંઈ પણ વાપરી શકે એવી જેની સ્થિતિ ન હોય, તેણે પોતે આપ્યા વિના પોતેજ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી લેવો જોઈએ. અહીંયાં કેટ-

લીક ગેરસમજ ઉત્પન્ન થવાનો ભય છે ખરો. જેઓ પોતાના મોજશીખની ખાતર લખલૂટ ખર્ચ કર્યા કરતા હોય, તેઓ પરાયે કાંઈ પણ દાન આપી શકે નહિ, તો તે તેમને માટે કાંઈ પણ રીતે ક્ષતવ્ય લેખી શકાય નહિ. જેઓ ભૂતમાત્રમાં આત્મ ધુદ્ધિ રાખતા હોય, તેમણે તો પોતાના આહારમાં અને પેરના આહારમાં કેઈ પણ પ્રકારનો ભેદભાવ રાખવો ઉચિત નથી; ઘરણુ કે પોતાનામાં અને અન્યમાં સમાન ધુદ્ધિ રાખવી એજ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે.

શિષ્ય — ઉદાહરણ આપવામાં મારી ભૂલ થઈ ગઈ. પરાપકારાર્થે પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપવો એ શુ આપણુ કર્તવ્ય નથી ?

ગુરુ — અનેક સમયે તેમ કરવું એ પણ આવશ્યક કર્તવ્ય છે, અને તેવે સમયે તે કર્તવ્ય નહિ બળવવું એ અધર્મ છે.

શિષ્ય:—એ વિષે કૃપા કરીને એક એ દર્શાવો આપો તો સાબળવાની ઇચ્છા છે.

ગુરુ — જે માતાપિતાના પ્રતાપે તને આ દેહ પ્રાપ્ત થયો છે, અને જેમના પ્રતાપે તું કર્મ તથા ધર્મ કરવાને યોગ્ય બન્યો છે, તે માતાપિતાની રક્ષાર્થે પ્રસંગે પાત પ્રાણુ અર્પણ કરવો પડે તો કરવો એ ધર્મ છે, અને તેવે પ્રસંગે તે કર્તવ્ય ન બળવવું તે અધર્મ છે.

તેવીજ રીતે તને પ્રાણુદાન આપવાનો જો અન્ય કોઈએ પ્રયત્ન કર્યો હોય, તો તેમને માટે પણ તારે પ્રાણુનું બલિદાન આપવાને તત્પર રહેવું જોઈએ.

તેજ પ્રમાણે જેઓના રક્ષકતરીકે તારે તારું કર્તવ્ય બળવવાનું હોય, તેમને માટે પણ પ્રાણુ આપવો એ પણ તારું આવશ્યક કર્તવ્ય છે. હવે, તું કોનો કોનો રક્ષક છે, તે વિષે વિચાર કરી જો એક તો તારા સ્ત્રી-પુત્રાદિનો અને તારા પરિવાર વર્ગનો, (૨) સ્વદેશનો, (૩) તારા સ્વામીનો—અર્થાત્ જેઓ તને પગાર આપી પોતાના કાર્યમાં યોગ્ય છે તે શેઠનો, અને (૪) શરણાગતનો. એટલા માટે સ્ત્રીપુત્રાદિ પરિવાર, સ્વદેશ, સ્વામી તથા શરણાગત વિગેરેની રક્ષાઅર્થે તારે તારા પ્રાણુની આકૃતિ આપવી એ તારો ધર્મ છે.

જેઓ પોતાની રક્ષા કરવાને અશક્ત હોય, તેમની રક્ષા મનુષ્યમાત્રે કરવી જોઈએ. સ્ત્રીઓ, બાળકો, વૃદ્ધો, રોગીઓ તથા આઘળા-અપંગો વિગેરે પોતાની રક્ષા કરી શકતા નથી આવા મનુષ્યોની રક્ષાઅર્થે પણ આપણે પ્રાણુનો ત્યાગ કરવો પડે તો તે કરવો એ ધર્મ છે.

એ સિવાય પણ પ્રાણુપરિત્યાગ કરવાના અનેક પ્રસંગો આવે છે, કે જેની અત્યારે ગણતરી થવી અશક્ય છે, તેમજ તેની એટલી બધી આ પ્રસંગે જરૂર પણ નથી જેની જ્ઞાનાર્જની તથા કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ યથાયોગ્ય વિકાસ પામી હોય છે, તેઓ કેવે પ્રસંગે પ્રાણુપરિત્યાગ કરવો તે ધર્મ છે, અને કેવે પ્રસંગે તેમ કરવું એ

અધર્મ છે તે વાત બહુ સારી રીતે સમજી શકે છે.

શિષ્ય:—આપનો કહેવાનો આશય એવો છે કે આત્મપ્રીતિ એ અન્ય કંઈકની પ્રીતિવૃત્તિની વિરોધી હોવા છતાં તે તિરસ્કારને પાત્ર તો નથીજ; પરંતુ આત્મપ્રીતિને યોગ્ય નિયમોથી સીમાબદ્ધ કરીનેજ તેનું ઉચિત અનુસરણ તથા વિકાસ કરવો જોઈએ. એમજને ?

ગુરુ:—વસ્તુતઃ જો સ્વ-પરમાં કોઈ ભેદ ન લાગતો હોય અને સર્વ કોઈ સમાન છે, એવી વૃત્તિ સતત રહ્યા કરતી હોય, તો તો પછી સ્વ અને પર એવા ભેદો પાડવા એજ અનુચિત છે. આત્મપ્રીતિને યોગ્યરૂપે કેળવવાથી તથા તેને વ્યવસ્થિત બનાવવાથી ક્રમે ક્રમે તેનો સમાવેશ જગતિક પ્રીતિમાં થઈ જાય છે; કારણ કે આપણે કોઈ આ જગતની બહાર નથી. ધર્મનું, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને હિંદુધર્મનું મૂળ એક માત્ર ઈશ્વર છે. ઈશ્વર સર્વ જૂતમાં વ્યાપ્ત છે, અને તેથી પ્રાણીમાત્રનું હિત સાધવું એજ આપણો ધર્મ છે. હું પૂર્વેજ કહી ગયો છું કે સર્વ વૃત્તિઓને ઈશ્વરમુખી કરવી એ મનુષ્યજન્મનો અંતિમ ઉદ્દેશ છે. જો પ્રાણીમાત્રનાં હિતસાધનમાં ધર્મ હોય તો પછી પરનું હિતસાધન કરવું એ પણ ધર્મકર્તવ્ય છે, એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. તેવીજ રીતે પોતાનું હિત સાધવું એ પણ આપણું ધર્મકર્તવ્ય છે; કારણ કે આપણે પણ સર્વ જૂતના અંતર્ગતજ છીએ. જેવી રીતે અન્ય પ્રાણીઓમાં ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ છે, તેવીજ રીતે આપણામાં પણ છે, એ વાતનો અસ્વીકાર કેવી રીતે થઈ શકે ? સારાંશ કે પરપ્રાણીની રક્ષા કરવી એ જોમ આપણો ધર્મ છે, તેવીજ રીતે પોતાની રક્ષા કરવી એ પણ આપણો ધર્મ છે.

શિષ્ય:—પણ મૂળ વાતમંજ મોટા વાધો આવે છે, તેનું કેમ ? જો રચણે આત્મહિત અને પરહિત વચ્ચે પરસ્પર વિરુદ્ધતા ઉપસ્થિત થાય ત્યારે આત્મહિત સાધવું કે પરહિત સાધવું તેનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવો ? અત્યાર પૂર્વેના ધર્મવેત્તાઓ એમજ કહી ગયા છે કે જ્યાં આત્મ વિરોધ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં પરહિત સાધવું એજ ધર્મ છે. તે વિષે આપનો શું અભિપ્રાય છે ?

ગુરુ:—તે જ છેલ્લી વાત કહી તેવી વાત કોઈ ધર્મમાં હોય એમ મારા જાણવામાં નથી. કિંચિત્ત ધર્મ કહે છે કે બીજાઓ તરફથી જે પ્રકારના વર્તનની ઇચ્છા તમે રાખતા હો તેવા પ્રકારનું વર્તન તમે તેમના પ્રત્યે કરો. આ વચન ઉપરથી એટલું તો સમજી શકાય છે કે તેમાં પરહિતને પ્રાધાન્ય આપવાને બદલે સ્વહિત તથા પરહિત એ ઉભયને એકસરખું મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. પરંતુ એ વાતને આપણે હમણાં રહેવા દઈએ; કારણ કે આપણે પણ આ અનુશીલન તત્ત્વની વ્યાખ્યામાં, ખાસ પ્રસંગે પરહિતનેજ અગત્યનું સ્થાન આપવું પડશે; પરંતુ તારા પ્રશ્નનો નિર્ણય તો બહુજ સરળ રીતે થઈ શકે તેમ છે. તારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં

સર્વથી પ્રથમ મારે એટલું કહી દેવું જોઈએ કે પરતું અનિષ્ટ થાય એ તો સદાય અધર્મજ છે. એટલે કે અન્યનું અનિષ્ટ કરી પોતાનું હિત સાધવાનો કોઈને પણ અધિકાર નથી. હિંદુધર્મ તથા ક્રિશ્ચિયનધર્મ તથા ખ્રીસ્ત ધર્મો પણ આમા સમ્મત થયા વિના રહેશે નહિ વર્તમાન દાર્શનિકો તથા નીતિવેત્તાઓ પણ તેથી જાદ્ય પડી શકે તેમ નથી. અનુશીલન તત્ત્વ તું જો બરાબર સમજી શક્યો હોય તો તારા લક્ષ્યમા આટલી વાત તો ખાસ કરીને આનીજ હશે કે પરતું અનિષ્ટ ચિત્તવું એ પણ લક્ષિત, પ્રીતિ આદિ ગ્રેષ્ઠ વૃત્તિઓના અનુશીલનમાં મહાન વિધાર્પ છે, એટલુંજ નહિ પણ સમાનભાવ કે જેને લક્ષિત તથા પ્રીતિના લક્ષણરૂપ માનવામા આવે છે, તે સમાનભાવનો પણ એ દુષ્ટવૃત્તિ ઉચ્છેદ કરે છે પરતું અનિષ્ટ કરવાની ભાવનાથી લક્ષિત-પ્રીતિ-દયા આદિ ગ્રેષ્ઠ વૃત્તિઓ હુમ્મ થઈ જાય છે, એટલા માટે અન્યનું અહિત કરીને પણ પોતાનું હિત સાધી લેવું એ તો છેકજ અનુચિત છે. હિંદુશાસ્ત્રની તથા આપણા અનુશીલન ધર્મની પણ એજ આગ્રા છે. આત્મપ્રીતિને ઉપર કહ્યો તે એક મુખ્ય નિયમ છે.

શિષ્ય—આ નિયમનો અમન કેની રીતે કરવે, તે સમજાવો. દાખલાતરીકે એક માણસ ચોર છે, અને તેનાં સ્ત્રીપુત્રાદિ કુટુંબીઓ જીખથી ટળવળી રહ્યાં છે ચોરી કરનારા મનુષ્યો ઘણું કરીને એવી અવસ્થાજ ભોગવતા હોય છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી એવો કાષ્ઠ ચોર, ધારો કે મારે ત્યા રાત્રે ખાતર પાડવા આવે, અને તારાં તોડવા માટે તો તે વખતે મારે શું તેને ન પકડવો? ચોડી કરવાનો તેનો ઉદ્દેશ પોતાના પરિવાર વર્ગને અન્ન-વસ્ત્ર આપવા સિવાય બીજો કાંઈજ નથી, એ વાતનો હું અસ્વીકાર નથી કરતો, પરતું એવા ચોરને જતો કરવો, અથવા તો તેને ધનામ આપીને વિદાય કરવો, એને આપ શું યોગ્ય ધારો છો?

ગુરુ—નહિ, એવાઓને તો પકડી યોગ્ય સજા અપાવવી જોઈએ

શિષ્ય—એમ કરવાથી મારી સંપત્તિની તો રક્ષા કરી શકું અને મારે પોતાનું હિત સાધી શકું, પણ પેલા ચોરનું તથા તેના કુટુંબીઓનું લાયકર અનિષ્ટ થય તેનું શું કરવું? આપનો પ્રથમ નિયમ હવે કયા ગયો?

ગુરુ—ચોરનાં નિરપરાધી સ્ત્રીપુત્રાદિ જે જીખથી રીમાતાં હોય અને તેમને ખાવા માટે તું કાંઈ આપે તો તે કાર્ય અયોગ્ય નજ કહેવાય. ચોર પોતે પણ હુધ-તૃપ્તિથી પીડાતો હોય તો તેને પણ અન્ન-પાણી આપવું જોઈએ, પરંતુ તેને તેની ચોરીના અપરાધ માટે તો અવરન દડ મળવોજ જોઈએ, કારણ કે ચોર વિગેરેને જે ઉચિત શિક્ષા ન કરવામા આવે તો તેથી આપણું એકલાનુંજ નહિ પણ સમસ્ત મનુષ્યજાતિનું અનિષ્ટ થાય છે. ચોરોને આશ્રય આપવાથી ચોરવૃત્તિને ઉત્તેજન મળે છે અને તેથી એકદરે સમાજનું અહિતજ થાય છે.

શિષ્ય:—આ તો આપે વિજ્ઞાયતી હિતવાદનો સિદ્ધાંત રજુ કર્યો. જનસમાજના મોટા ભાગનું મોટું હિત થાય એ સ્વતંત્ર આવા પ્રસંગે અવલંબન લેવું જોઈએ, એમજ આપ કહેવા માગો છો તે ?

ગુરુ:—હિતવાદનો સિદ્ધાંત મરકરીમાં ઉડાવી મૂકવા જેવો નથી. હિતવાદીઓની એક મહાન ખૂલ છે તે આપણે સુધારી લેવી જોઈએ. તેઓ એમ કહે છે કે હિતવાદની અંદરજ સમસ્ત ધર્મોનું રહસ્ય સમાપ્ત જાય છે; પણ તે તેમનો ભ્રમ છે. હિતવાદ તો ધર્મોત્તરવનો એક સામાન્ય અંશમાત્ર છે. મેં હિતવાદને ઉપર જે મહત્ત્વ આપ્યું તેને તો આપણા અનુશીલનવાદના એક ખુણામાંજ હું રચાવ આપું છું. હિતવાદનો સિદ્ધાંત સત્ય છે, પણ તે ધર્મોત્તરવના સમસ્ત ક્ષેત્ર ઉપર પ્રસરી જાય એટલો બળવાન નથી. ધર્મ જોઈએ તો ભક્તિમાં અથવા સર્વજ્ઞૂતમાત્રમાં સમદષ્ટિ રાખવામાં છે. એ ભક્તિ કિંવા સમદષ્ટિથી મહાશિખરમાંથી જે હજારો નદીઓ તથા ઝરાઓ વહે છે તે પૈકી હિતવાદ તો એક નળવામાં નળવો ઝરો માત્ર છે. પરંતુ તે ઝરાનું જળ પવિત્ર છે. હિતવાદ પણ ધર્મનો છેજ. હિતવાદને અધર્મ કહેવાનું સાહસ કરવું એ મૂર્ખતા છે.

વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે કહું તો અનુશીલન ધર્મમાં “જનસમાજના મોટા ભાગનું મોટું હિત થાય” તે સિવાય અન્ય કોઈ વાત કહેવાની નથી. દાખલાતરીકે જૂત-માત્રનું હિતસાધન કરવું એ જો ધર્મ હોય તો પછી એક જણનું હિતસાધન કરવું એ પણ ધર્મજ છે. એક જણને બદલે જો દશ જણનું એક સરખું હિત થતું હોય તો તે વળી એકના હિતની અપેક્ષાએ દશ ગણો ધર્મ છે. જો એક તરફ એકજ વ્યક્તિનું હિત સધાતું હોય અને બીજી તરફ દશ જણનું તેટલુંજ હિત સધાતું હોય તો એક જણના હિતના બોગે પણ બીજા દશ જણનું હિત સાધવું એ ધર્મ—કર્તવ્ય છે. આવા સ્થળે દશ જણના હિતના બોગે એક વ્યક્તિનું હિત થવા દેવું એ અધર્મ છે.* મોટા ભાગના હિતનો સિદ્ધાંત આવા સ્થળે સફળ થાય છે.

બીજી રીતે કહીએ તો એક તરફ એક જણનું સ્વદષ્ટિ હિત સધાતું હોય અને બીજી તરફ એક જણનું વિશેષ હિતસધાતું હોય તો આવા સ્થળે અદષ્ટિ હિતનો પરિત્યાગ કરી વિશેષ હિતસાધન થવા દેવું એજ ધર્મ છે, અને તેથી વિરુદ્ધ વર્તવું એ અધર્મ છે. મહાન હિતનો સિદ્ધાંત આવા સ્થળે સ્પષ્ટ થાય છે.

શિષ્ય:—આ વાતો તો બહુજ સરળ અને સ્પષ્ટ છે.

ગુરુ:—આ વાતો અત્યારે જેટલી સ્પષ્ટ જણાય છે તેટલી કાર્ય કરતી વેળા

* દશ જણના હિતાર્થે એક જણનું અનિષ્ટ કરવું, એવો અર્થ મહેરબાની કરીને આ ઉપદેશમાંથી કોઈએ કહાડવો નહિ; કારણ કે એવો અર્થ યથાર્થ ધર્મથી વિરુદ્ધ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી.

સ્પષ્ટ જણાતી નથી. દૃષ્ટાંતતરીકે એક તરફ એક કુલીન બ્રાહ્મણ ગરીમાષ્ટને લીધે પોતાની કન્યા મોટી વયની થઇ જવા છતાં પરણાવી શકતો ન હોય અને બીજી તરફ એકાદ ગરીબનું કુટુંબ જીવનમાંથી અધમુવા જેવી અવસ્થા ભોગવતું હોય, એવા પ્રસંગે મોટું દિત પેલા ગરીબના પક્ષમાં હોવા છતાં તેને પૂરે એક આતો પણ તુ આપી શકશે નહિ અને પેલા બ્રાહ્મણને પાંચ રૂપિયા આપવા છતાં પણ તને તે રકમ નજીવી જણાશે. આ પ્રમાણે અનેક પ્રસંગોએ બને છે. વિશેષ દિત કાના પક્ષમાં છે, તેનો યથાવત્ તોલ અથવા વિવેક બહુજ ઓછાં મનુષ્યો કરી શકે છે.

શિષ્ય:—એ વાતને જવા ઘો. ઘોડાં મનુષ્યો કરતાં વધારે મનુષ્યોનું દિત સાધન એ ધર્મ છે, તેમજ એક મનુષ્યના અસ્પદિતને બદલે બીજા મનુષ્યોનું તેથી વધારે દિત થતું હોય તો તે વિશેષ દિત કરવું એ ધર્મ છે, એ વાત સમજાઈ; પરંતુ જે સ્થળે એક મનુષ્યનું વધારે દિત સધાતું હોય અને બીજી તરફ દસ મનુષ્યોનું અસ્પદિત સધાતું હોય ત્યાં શું કરવું ?

ગુરુ:—એવે સ્થળે માર્ક મૂકવા, અર્થાત્ આંકડાની ગણતરીથી કામ કરવું જોઈએ. ઉદાહરણતરીકે કલ્પના કર કે એક તરફ એક મનુષ્યનું જેટલું દિત સધાતું હોય તેના ચોથા ભાગ જેટલું દિત જે સો મનુષ્યોનું—પ્રત્યેકનું સધાતું હોય તો એકંદરે પચીસ મનુષ્યોનું દિતસાધન એક મનુષ્યના દિતસાધન કરતાં ઘણુંજ વધી જાય. આવા પ્રસંગે એક જણનું વિશેષ દિતસાધન રહેવા છં સો જણનું અસ્પદિત દિતસાધન કરવું, એ ધર્મ છે. બીજી રીતે જોતાં એક મનુષ્યનું જેટલું દિત સધાતું હોય તેના હજારમા ભાગ જેટલું દિતસાધન જે સો મનુષ્યોનું સધાતું હોય તો તેવે સ્થળે સો જણના દિતને રહેવા છં એક મનુષ્યનું સંપૂર્ણ દિત સધાવા દેવું એ કર્તવ્ય છે. કારણ કે સો મનુષ્યોનાં દિતની પેલા એક મનુષ્યના સુખની સાથે તુલના કરીએ તો માત્ર એક દર્શાવજ થાય.

શિષ્ય:—દિતાદિતનું એવી રીતે માપ થઈ શકે એ સંભવિત નથી. પ્રત્યેક પ્રસંગે જો એમ હિસાબ કરવા બેસીએ તો હિસાબમાં ને હિસાબમાંજ સમય નીકળી જાય.

ગુરુ:—અનુશીલનતત્ત્વના અભ્યાસીઓને માટે એ કાર્ય બહુ સરળ છે. જેઓની સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓ અને તેમાં પણ વિશેષ કરીને જેઓની માનાન્ની વૃત્તિઓ સારી રીતે કેળવાઈને સ્ફુર્તિપાત્ર (સક્ષમ) થઈ હોય તેઓ દિતાદિતનો નિર્ણય બહુ સારી રીતે કરી શકે છે. જેઓ અનુશીલનપદ્ધતિથી વિમુખ છે તેઓનેજ એ કામ કઠિન જેવું જણાય છે. વસ્તુતઃ એવાં મનુષ્યોને માટે સર્વ પ્રકારનો ધર્મ દુઃસાધ્ય છે, એ વાત હું તને પૂર્વે જણાવી ગયો છું. યુરોપીય દિતવાદીઓ એ વિષે બહુજ સ્પષ્ટ રીતે પોતાના સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી મારે તે વિષયપરત્વે વિશેષ વિસ્તારથી બોલવાની જરૂર નથી. અનુશીલનવાદ તથા દિત-

પાદનાં સ્થાનો તારાથી નિશ્ચિત થઈ શકે એટલા માટેજ મેં હિતવાદસંબંધી અત્રે ધસારો કર્યો છે.

શિષ્ય:—એ સ્થાનોનું જરા સ્પષ્ટીકરણ કરો.

ગુરુ:—હિતવાદ તથા અનુસીલનવાદ, બંનેનો પ્રીતિવૃત્તિના સામંજસ્યમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. સર્વ જૂતપ્રત્યે સમાન ભાવ રાખવો જોઈએ; પરંતુ જે સમયે વ્યક્તિ-વિશેષનું હિત પરસ્પર વિરોધી જણાય તે સમયે આકાશ મૂકાને તથા નિબ્બલ્પાત બુદ્ધિએ તુલના કરીને જનસમાજના મોટા ભાગનું વિશેષ હિત ક્યાં સમાયેલું છે, તેનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. તટસ્થપણે રહી જે વ્યક્તિઓના હિતાહિતનો નિર્ણય કરવો એ કાર્ય બહુ કઠિન નથી, પરંતુ જ્યારે આત્મહિત અને પરહિત વચ્ચે વિરોધ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે મનુષ્ય પોતાની સમતોલન વૃત્તિને યુક્તિથી જોડે છે. એટલા માટે એવે સ્થળે નીચેના નિયમો સદા સ્મરણમાં લાવવા જોઈએ:—

(૧) જ્યારે એક તરફ તારું પોતાનું હિત સમાયેલું હોય અને બીજી તરફ એક કરતાં વધારે મનુષ્યોનું સરખું હિત રહેલું હોય, ત્યારે તારે આત્મહિત ત્યજી દઈ પરહિત કરવું એ ધર્મ છે.

(૨) જ્યારે એક તરફ તારું પોતાનું હિત સમાયેલું હોય અને બીજી તરફ બીજા કોઈએક મનુષ્યનું અધિક હિત સમાયેલું હોય, તો તે સ્થળે પણ તારે પરહિતજ કરવા તત્પર થવું જોઈએ.

(૩) જ્યારે એક તરફ તારું વિશેષ હિત સમાયેલું હોય અને બીજી તરફ બીજાનું અપરહિત સમાયેલું હોય તે સ્થળે જે તરફની હિતની માત્રા એકંદરે વિશેષ જણાય તે તરફનું હિતસાધન કરવું એજ કર્તવ્ય છે. જે સામા પક્ષના હિતની માત્રા એકંદરે વિશેષ પ્રમાણમાં જાય તો સામા પક્ષનું હિત ચલાવેલું અને જે તારા પક્ષનું હિત વિશેષ પ્રમાણમાં થતું હોય તો તારે પોતાનું હિત સાધવું.

શિષ્ય:—પણ (૪) જે સ્થળે બંને પક્ષનું હિત સમાનભાવે રહેલું હોય ત્યાં શું કરવું ?

ગુરુ:—તે સ્થળે પરહિત ચલાવેલું એજ ધર્મ અથવા કર્તવ્ય છે.

શિષ્ય:—કેમ ? જે સર્વ જૂતમાત્ર સમાનજ હોય તો પછી ઉક્ત પ્રસંગે પણ સ્વ તથા પર પ્રત્યે સમાન ભાવ કેમ ન રાખવો ?

ગુરુ:—તેનો ઉત્તર અનુસીલનવાદ બહુ યોગ્ય પ્રકારે આપે છે. પ્રીતિવૃત્તિ પરાવશાગિણી હોય છે, કેવળ આત્માનુશાસિણી (સ્વાર્થી) પ્રીતિને પ્રીતિ કહી શકાય નહિ. પોતાનુંજ હિત સાધીને જેસી રહેવાથી પ્રીતિનું અનુસીલન, સ્ફુરણ તથા સાર્થક થતું નથી. પરહિત સાધનાથે જે પ્રીતિનો ઉપયોગ થાય તોજ તે પ્રીતિવૃત્તિ વિશેષ ઉન્નત તથા દિવ્ય બની શકે. એટલા માટે જ્યારે સ્વાર્થ તથા

પરાર્થ વચ્ચે ખેંચાખેંચી ચાલ તે સમયે પરપક્ષનું હિતસાધન કરવું, અને તેમાં પણ આત્મહિત થયા વિના રહેવું નથી; કારણ કે પરહિત કરવામાં બ્યારે માણસની પ્રીતિવૃત્તિ યોગ્ય છે ત્યારે તેની પોતાની પ્રીતિનું અનુશીલન સ્ફુરેણુ તથા સાર્થક્ય થયા વિના રહેવું નથી; અને એવી રીતે પરહિત કરવામાં પણ તેનું પોતાનું હિત તો સમાયેલુંજ રહે છે. મતલબ કે નિરંતર પરપક્ષનું હિત કરવા ઉદ્દેશથી રહેવું.

મે જે ત્રણ નિયમોનો ઉલ્લેખ કર્યો તેમાંનો પ્રથમ નિયમ બહુજ સ્પષ્ટ છે અર્થાત્ જ્યાં અન્યનું અનિષ્ટ થતું હોય ત્યાં પોતાના સ્વાર્થને તિલાંશિ આપવી આ નિયમની નીમા નક્કી કરવા હિતવાદીઓએ દ્વિતીય નિયમનો સ્વીકાર કર્યો છે.

તે સિવાય એક બીજો નિયમ પણ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. અનેક સમયે આપણું આત્મહિત જેટલું આપણા હાથમાં હોય છે તેટલું અન્યનું હિત આપણા હાથમાં હોતું નથી. ઉદાહરણતરીકે આપણે આપણી માનસિક ઉન્નતિ જેટલી ધારીએ તેટલી સાધી શકીએ, પણ અન્ય કોઈ વ્યક્તિની માનસિક ઉન્નતિ કરવાનું કાર્ય આપણા હાથમાં તેટલે અને હોતું નથી. આવા પ્રસંગે સૌ પ્રથમ આપણે આપણી માનસિક ઉન્નતિ સાધી લેવી એજ આપણુ પ્રથમ કર્તવ્ય છે; કારણ કે તેમાં સિદ્ધિની-સફળતાની સંભાવના વિશેષ રહેલી છે. વળી અનેક સ્થળે એવું પણ બને છે કે જો સૌ પ્રથમ આપણે આપણું હિત ન સાધી શકીએ તો પરહિતનું એક પણ કાર્ય આપણાથી યથ શકે નહિ. એવે સ્થળે પરહિત પૂર્વે આત્મહિતજ સાધી લેવું જોઈએ. દૃષ્ટાંતરૂપે જો હું મારી માનસિક ઉન્નતિ પ્રાપ્ત ન કરું તો તારી માનસિક ઉન્નતિ કરવાને કદાપિ સશક્ત બની શકું નહિ. મતલબ કે અવા સંયોગે માં સૌ પ્રથમ આપણે આપણુ હિત સાધવા તરફજ દૃષ્ટિ કરવી જોઈએ. વૈષ પોતેજ માદગીની પથારીએ પડ્યો હોય તો તે પોતે આરોગ્ય થવા પહેલાં અનેક દરદીઓને આરામ આપવાનું કર્તવ્ય બજાવી શકે નહિ. માટે એવા સંયોગોમાં પ્રથમ આત્મહિતજ સાધી લેવું, એ આવશ્યક કર્તવ્ય છે.

અત્યાર પૂર્વે જે કાર્ય હું તને કહી ગયો તેનો સક્ષિપ્ત સાર પુનઃ કહી સંભળાવું છું તે સારીપેઠે ધ્યાનમાં રાખજો.

પ્રથમ—આત્મ તથા પરનું અભેદ જ્ઞાન એજ પ્રીતિવૃત્તિનું ચચાર્ય અનુશીલન છે

દ્વિતીય—પરનું તેથી કરીને આત્મપ્રીતિનો છેક નિષેધ થાય છે, એમ સમજવાનું નથી અમુક સીમામાં યોગ્ય પ્રકારે આત્મહિત પણ કર્તવ્ય છે, કારણ કે સર્વ જૂતમાં પોતાનો પણ સમાવેશ છે.

તૃતીય—વૃત્તિઓના અનુશીલનનો ઉદ્દેશ એજ હોવો જોઈએ કે ક્રમે ક્રમે સર્વવૃત્તિઓ ઈશ્વરોન્મુખી થઈ શકે. ઈશ્વરોદિષ્ટ કર્મોજ નિરંતર કર્યા કરવા. કરવા

યોગ્ય કર્મોમાં સયોગોને અનુસરીને તથા ખૂબ વિચાર કર્યા પછી યોગ્ય લાગે ત્યારે આત્મહિતને તથા પરહિતને પણ પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ.

ઉક્ત નિયમોના પાલનથી હિંદુધર્મમાં કહેલા સમભાવને કશું વિદન થતું નથી. જે સ્થળે આત્મરક્ષા કરવાનો એક માણસને અધિકાર હોય છે તે સ્થળે અન્ય માણસને પણ આત્મરક્ષા કરવાનો તેટલોજ અધિકાર છે. જે સ્થળે પરહિતાર્થે આત્મભોગ આપવાને તું બંધાયેલો હોય છે, તે સ્થળે અન્ય પણ તારે માટે આત્મવિસર્જન કરવાને બંધાયેલો છે. આ પ્રકારનું જ્ઞાન એજ સમત્વ જ્ઞાન છે. જે અનેક વાતો બહારથી લાવી અહીં બંધાયેલો કરી છે તેથી ગીતાક્ત સામ્યજ્ઞાનને કશી હાનિ થતી હોય એમ માનીશ નહિ.

શિષ્ય:—પરંતુ મેં પૂર્વે જે એક પ્રશ્ન કર્યો હતો તેનો તો યોગ્ય ઉત્તર મળ્યો નહિ. મેં જિજ્ઞાસાપૂર્વક એમ પૂછ્યું હતું કે હિંદુઓની પારમાર્થિક પ્રીતિની સાથે જાતીય ઉન્નતિને કેવા પ્રધરનો સંબંધ રહેલો છે ?

ગુરુ:—તે પ્રશ્નના ઉત્તરનું પ્રથમ સૂત્ર નક્કી થઈ ગયું. હવે, ધીમે ધીમે એજ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

અધ્યાય ૨૩ મો—સ્વજનપ્રીતિ

ગુરુ:—હવે હર્ષદ્વિરોધ-સરતું પેલું વચન પુનઃ યાદ કર. તેણે કહ્યું છે કે:—

“પ્રત્યેક પ્રાણી જે પોતાની સભાજ ન લે તો બીજાની સંભાજ લેવા નીકળવાનું પરિણામ પોતાના મૃત્યુમાજ આવે; અને પ્રત્યેક પ્રાણી જે આ પ્રમાણે પોતાનું જીવન ગુમાવે તો પછી સંભાજ લઈ શકે એવાં કોઈ પ્રાણી જગતમાં રહે નહિ.”

જગદીશ્વરે જે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી છે તે સૃષ્ટિની રક્ષા કરવી, એવો ઈશ્વરનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. આ સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવે તો આત્મરક્ષા કરવી એ પણ ઈશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ છે, એ વાતમાં લેશ પણ સંશય રહેતો નથી; કારણકે તે સિવાય સૃષ્ટિરક્ષા અસંભવિત છે; પરંતુ એટલા ઉપરથી એમ સમજ લેવાનું નથી કે જમે તે પ્રકારે આત્મરક્ષા કરવી એજ કર્તવ્ય છે. જોઆ પોતાની આત્મરક્ષા કરવાને અશક્ત હોય, અને જોઆની આત્મરક્ષા કરવાની જવાબદારી આપણા ઉપર રહેલી હોય તેઓની રક્ષા પણ આત્મરક્ષા જેટલીજ પ્રયોજનીય છે; કારણ કે તે સિવાય જગતરક્ષા પણ સંભવે નહિ.

શિષ્ય:—આપ બાહ્યજન્ય વગેરેને ઉદ્દેશીને એ વાત કહો છો ?

ગુરુ:—હા. હું પ્રથમ એ વિષેજ બોલવા દમ્મુ છું. બાળકો પોતાનું રક્ષણ અને

પાલન કરવાને શક્તિવાન હોતા નથી. જો તેઓની રક્ષા તથા લાલન-પાલન કરવાનો જોગો બીજાઓ પોતાના માથે ન લે તો તે બાળકો જીવી શકે નહિ. જો સમસ્ત બાલકો પાલન અને રક્ષા વગર રહે તો તેઓને માટે મુવા સિવાય બીજો રસ્તો રહે નહિ, અને એથી પરિણામે જગત જીવ શૂન્ય બની જાય એટલા માટે આત્મરક્ષા કરવાની જોટલી ગંભીર જવાબદારી આપણા શિરે રહેલી છે, તેટલીજ ગંભીર જવાબદારી સંતાનાદિના પાલન માટે આપણા શિરે રહેલી છે. આત્મરક્ષાની માફક સંતાન-રક્ષા પણ ધર્મશ્રોદ્ધિષ્ટ (ધર્મશ્રવનાઉદ્દેશમુજ્જ્વળ) કર્તવ્ય છે તેથી તે કર્મને પણ નિષ્કામ-કર્મમાં પરિણત કરી શકાય, એટલુંજ નહિ પણ આત્મરક્ષાની અપેક્ષાએ સંતાનાદિનું પાલન તથા રક્ષણ વિશેષ જવાબદારીવાળું છે, એમ કહું તોપણ અતિશયોક્તિ નથી; કારણ કે જો સમસ્ત જગત આત્મરક્ષા માટે છેક ઉદાસીન બની જાય, અને કેવળ સંતાનાદિની રક્ષામાજ સંપૂર્ણ લક્ષ્ય આવે તો તેથી પણ સૃષ્ટિ સુરક્ષિત રહી શકે, પરંતુ જો સમસ્ત જીવો સંતાનાદિની રક્ષા નહિ કરતાં પોતાની આત્મ-રક્ષાજ ક્યાં કરે તો તો સંતાનાદિના અલાવે જીવસૃષ્ટિનો લોપજ થઈ જાય. મારો કહેવાનો આશય એટલોજ છે કે આત્મરક્ષા કરતાં પણ સંતાનરક્ષા એ વધારે મહત્વનું ધર્મકર્તવ્ય છે.

આ રથે એક મહત્ત્વની વાત પ્રત્યે તારું લક્ષ્ય જેમવું જોઈએ, અને તે એજ કે સંતાનાદિની રક્ષા અર્થે પોતાનો પ્રાણ આપવાનો પ્રસંગ આવે તોપણ તે ધર્મ-સંગત હોય કર્તવ્ય છે. આ વાત હું તને પૂર્વે કહી ગયો છું; પરંતુ આ રથે પુનઃ કહેવાનો પ્રસંગ લીધો તેનું કારણ એટલુંજ છે કે આ વાત આ સમયે પ્રમાણ-પૂર્વક રજુ થાય છે.

પશુ-પક્ષીઓ પણ પોતાનાં સંતાનોની રક્ષા કરે છે. ધાર્મિક જ્ઞાનને લીધે તેઓ એમ કરે છે, એમ કહી શકાય નહિ; પણ અપત્યપ્રીતિ એ એક સાધારણ વૃત્તિ છે, અને તે વૃત્તિને વશીભૂત થઈ તેઓ તેમ કરે છે. પુત્રપ્રેમ જો સ્વતંત્ર સ્વાભાવિક વૃત્તિ હોય તો તે સાધારણ પ્રીતિવૃત્તિની વિરોધી થાય એ બનવાયોગ્ય છે, અને ધણીવાર તેમ બનતું જોવામાં પણ આવે છે. કટલીક વાર આપણે જોઈએ છીએ કે અનેક પ્રાણીઓ સંતાનરક્ષાને વશીભૂત થઈ અન્યતુ અનિષ્ટ કરતાં આવડે આતા નથી જગતિકપ્રીતિ અને આત્મપ્રીતિ વચ્ચે વિરોધ ઉત્પન્ન થવાનો ભય મેં પૂર્વે દર્શાવ્યો હતો તેજ પ્રમાણે જગતિકપ્રીતિ અને અપત્યપ્રીતિ વચ્ચે પણ એવો ભય તથા સંશય ઉભો થાય છે.

જગતિકપ્રીતિ અને સંતાનપ્રીતિ વચ્ચે વિરોધ ઉત્પન્ન થવાનો ભય રહે છે, એટલુંજ નહિ પણ ધણીવાર સંતાનપ્રીતિની સાથે આત્મપ્રીતિ પણ જોડાયેલી હોય છે, એમ ન્યાયની ખાતર કહી દેવું જોઈએ. ‘આ મારો પુત્ર છે’ માટે બીજીની

પાસેથી પડાવી લઇને પણ તેને આપવું એવી ભાવના મનુષ્યોને તથા પ્રાણીઓને રહ્યા કરે છે. પુત્રના હિતમાં માતૃપિતાઓ પોતાનું જ હિત માને છે, અને તેથી મમે તે રીતે પુત્રનું હિત સાધવા તૈયાર રહે છે. અનેક મનુષ્ય તથા પ્રાણીઓ આવીજ બુદ્ધિથી પ્રેરાઇને કામ કરે છે એમ કહેવાની જરૂર નથી. એટલા માટે અપત્યપ્રીતિની યથાયોગ્યતા સાચવવા સર્વદા સાવચેત રહેવાની જરૂર છે.

શિષ્ય:—એવી સાવચેતી કેવી રીતે રાખવી ?

ગુરુ:—હિંદુધર્મનું કિંવા પ્રીતિતત્ત્વનું પેલું મૂળ સત્ર યાદ કર. ‘સર્વભૂત પ્રત્યે સમાનભાવ’ સમાનપ્રીતિનો સમાવેશ જનમતિપ્રીતિમાં કરી દઇ અપત્યપાલન તથા રક્ષણ એ ઇન્દ્રોદિષ્ટ ધર્મ છે માટેજ તે આચરવા યોગ્ય છે એમ માનીને “જગદીશ્વરની સેવાબજવવા ખાતર આ ધર્મ—કર્તવ્ય કરું છું, મને તેમાં ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ જેવું કંઈજ નથી.” એવી બુદ્ધિ રાખીને કરવાયોગ્ય કર્યો કરવાં જોઇએ. જો આમ બની શકે તો સંતાનના પાલન તથા રક્ષણનો ધર્મ પણ નિષ્કામધર્મમાં પરિણત થઇ શકે. આવી રીતે નિષ્કામ ધર્મમાં યોગજવાથી મનુષ્ય એક તરફ પોતાનાં કર્તવ્યકર્મોને સુદરલાવે કરી શકે તેમ બીજી તરફ શોક-ગ્રાહાદિથી નિર્લિપ્ત રહી પાપ તથા દુષ્ટ વાસનાઓના પંખમાથી પણ મુક્ત રહી શકે.

શિષ્ય:—આપ શું આ સંતાનરનેહરૂપી વૃત્તિનો ઉચ્છેદ કરી તે સ્થળે જનમતિક પ્રીતિને સ્થાપવાનો ઉપદેશ કરો છો ?

ગુરુ:—નાહિ. હું કાંઈ પણ વૃત્તિનો ઉચ્છેદ કરવાનો ઉપદેશ કરતો નથી, એ વાત મારે પુનઃ પુનઃ બાર મૂકીને જણાવવી જોઇએ. છતાં પાસવવૃત્તિ સંબધે મેં જે કાંઈ કહ્યું છે તેનું ફરી સ્મરણ કર. પાસવવૃત્તિઓનું ધ્મન કરવાનો ઉપદેશ તારા સ્મરણમાં હોવો જોઇએ. સંતાનરનેહરૂપીવૃત્તિ એક પ્રકારની પરમ રમણીય તથા પવિત્ર વૃત્તિ છે. પાસવવૃત્તિ સાથે તેની સરખામણી કરીએ તો માત્ર એટલુંજ મળતા-મળું મળી આવે કે તે વૃત્તિ જેમ મનુષ્યોમાં દહિજોત્યર થાય છે તેજ પ્રમાણે પણ-ઓમાં પણ દહિજોત્યર થાય છે. આવી વૃત્તિઓ સ્વતઃસ્ફુર્ત (પોતાની મેળેજ સ્ફુરવા-વાળા) લેખાય છે, એ વાત પુનઃ જણાવવાની જરૂર નથી. એટલા માટે સંતાન-રનેહરૂપી પ્રીતિવૃત્તિ પણ સ્વતઃસ્ફુર્ત છે, અને તેથી સમસ્ત માનસિક વૃત્તિઓ કરતાં તેનું બળ અતિ દુર્લભનીય છે, એમ પણ કહી દેવું જોઇએ. સંતાનપ્રીતિ મમે તેટલી રમણીય તથા પવિત્ર હોય તોપણ તેની અનુચિત સ્ફુર્તિ ધણીવાર વિદ્યારૂપ થઇ પડે છે. સ્વતઃસ્ફુર્ત વૃત્તિને સંયમમાં રાખવામાં ન આવે તો તે એકદમ અનુચિતપણે બજવાન થઇ બેસે છે, એટલા માટે તેના ઉપર અંકુશ રાખવાની જરૂર છે. જો તેના ઉપર અંકુશ ન રહે તો તે વૃત્તિના પ્રવાહમાં ઇશ્વરભક્તિ તથા મનુષ્યપ્રીતિ પણ તણાઇ જાય છે. હું પૂર્વેજ કહી ગયો છું કે ઇશ્વરપ્રત્યે ભક્તિ તથા મનુષ્યપ્રત્યે

પ્રીતિ એજ ધર્મનો મુખ્ય સાર, અનુશીલનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તથા સુખનું મૂળ છે. મનુષ્યત્વની અતિમ અવસ્થા પણ એજ હોવા યોગ્ય છે. માટે સંતાનપ્રીતિના અનુચિત સ્ફુરણથી ધર્મનાશ, સુખનાશ તથા મનુષ્યત્વનાશ ન થાય તે માટે સર્વદા સાવચેત રહેવાની જરૂર છે. જનસમાજનો મોટો ભાગ આવી વૃત્તિઓની શુદ્ધામગીરીમાં સપડાઈ જાય છે, અને ઇશ્વરત્વ તથા મનુષ્યત્વને છેક વિસરી જાય છે. તેઓ એમજ માની એસે છે કે સંતાનસ્નેહવિના ઇશ્વર કે જગત્ જેવી બીજી કંઈ વસ્તુ જ નથી. પોતાના પુત્ર-પરિવાર સિવાય અન્યને માટે કંઈ કર્તવ્ય હોય એવો તેને ખ્યાલ પણ આવતો નથી. આ મર્વ પરિણામ સ્વતત્ક્રુર્ત વૃત્તિઓના અનુચિત સ્ફુરણમાંથી જ પ્રકટે છે, એ વાત તું સમજી શક્યો હોઈશ આની સાથે બીજી પણ એક વાત લક્ષમાં રાખવા જેની છે. અવરથાવિરોધમાં પુત્રસ્નેહરૂપી વૃત્તિનું દમન કરવાને બદલે તેને વિશેષ પ્રદીપ્ત કરવી એ પણ કર્તવ્ય છે. અન્યાન્ય પાશવવૃત્તિઓની સાથે તેની સરખામણી કરતાં એક બહુજ મહત્ત્વનો ભેદ સ્પષ્ટ થઈ શકે છે, અને તે એજ છે કે તે પુત્રસ્નેહવૃત્તિ દામાદિ નીચવૃત્તિની માફક સર્વદા તેમજ સર્વત્ર સ્વતત્ક્રુર્ત હોતી નથી. એવા પણ નરપિશાચો તથા નારીપિશાચણીઓ જોવામાં આવે છે કે જેઓની આ અપત્યસ્નેહરૂપી પરમ રમણીય, પવિત્ર તથા સુખદર રાજાસાવિક વૃત્તિ છેક લુપ્ત થઈ ગઈ હોય છે. કેટલીક સામાજિક કુરીતીઓને લઈને પણ આ વૃત્તિનો લોપ થાય છે. તે જોયું હશે કે અનેકવાર માનાપિતારૂપી પિશાચો ધનની આશાથી પોતાના પુત્રને કે કન્યાને વેચવામાં સહેજ પણ આચકો ખાતા નથી. ત્યાં તેઓનામાં અપત્યપ્રીતિ હોય છે, એમ કોણ કહી શકે ? લોકમાં પોતાની અપદ્ધિર્તિ થશે એવા ભયથી ઘણી કુલકલ્પકિનીઓ પોતાના સંતાનોનો નાશ કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. અનેક વ્યભિચારિણીઓ સંતાનનો પરિત્યાગ કરી નાસી જાય છે. મારી કહેવાની મતલબ એટલીજ છે કે અપત્યપ્રીતિ કિંવા સંતાનપ્રીતિનો અભાવ અથવા લોપ એ પણ અતિ ભયંકર અધર્મનું કારણ છે. જે સ્થળે આ વૃત્તિ યોગ્ય રીતે સ્વતત્ક્રુર્ત ન થઈ હોય તે સ્થળે અન્યાસદ્વારા તેની સ્કૃત્તિ થવા દેવી એ આવશ્યક કર્તવ્ય છે. જે યથાયોગ્ય રીતે આ વૃત્તિને કેળવી હોય તો ઇશ્વરભક્તિ સિવાયની બીજી કંઈ વૃત્તિ એટલી સુખદાયી થતી નથી. સુખદાયીપણામાં સંતાનપ્રીતિ એક માત્ર ઇશ્વરભક્તિને બાદ કરતાં સર્વ શ્રેષ્ઠ છે.

સંતાન પ્રીતિના સંબંધમાં જેટલું કહ્યું તેટલુંજ દાંપત્યપ્રીતિના સંબંધમાં પણ કહી શકાય તેમ છે. અર્થાત્ (૧) સ્ત્રીના પાલન તથા રક્ષણનો ભાર આપણી શિરે રહેલો છે. સ્ત્રી પોતે પોતાનું આત્મરક્ષણ અથવા પાલન કરી શકે તેટલી સશક્ત હોતી નથી, તેથી તેના રક્ષણ તથા પાલનની જવાબદારી પુરુષો ઉપર રહેલી છે. સ્ત્રીનું પાલન તથા રક્ષણ ન થાય તોપણ પરિણામે જગદીશ્વરની સૃષ્ટિને હુલ્લ

યવાનો પ્રસંગ આવે, એટલા માટે જગદીશ્વરના હેતુની સિદ્ધિ અર્થે સ્ત્રી-પુત્રાદિની રક્ષા કરવી એ મનુષ્યોનું અનુષ્ઠેય કર્મ છે. આ અનુષ્ઠેય કર્મ ખજાવતાં સ્વામીને પ્રાણુત્યાગ કરવો પડે તો તે પણ ધર્મસંગત છે.

(૨) સ્વામીનું પાલન તથા રક્ષણ સ્ત્રીથી થઈ શકે નહિ; પરંતુ પતિની સેવા-ચાકરી તો સ્ત્રીથી જની શકે તેમ છે. માટે સ્ત્રીઓના પક્ષે પતિસેવા એ ધર્મકર્તવ્ય છે. હિંદુધર્મમાં સ્ત્રીને સહધર્મિણીતરીકે ઓળખાવવામાં આવી છે. હિંદુધર્મ ધીજન સર્વ ધર્મો કરતાં વેળે તથા સંપૂર્ણ હોવાનું એ પણ એક કારણ છે; પરંતુ દાંપત્યપ્રીતિને જો પાશવવૃત્તિમાં ફેરવી નાખવામાં ન આવે, તોજ સ્ત્રીને આપવામાં આવેલું સહધર્મિણીનું પદ સાર્થક થાય. સ્ત્રી સ્વામીના ધર્મની સહાયક છે, તેથી તેણે સ્વામીની સેવા કરવી, સ્વામીના સુખદુઃખમાં ભાગ લેવો તથા તેનાં કર્તવ્યોમાં સહાયતા આપવી એજ સ્ત્રીનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

(૩) જગતની રક્ષા કરવી તથા ધર્માચરણ કરવું એજ દંપતીપ્રીતિનો ઉદ્દેશ છે. આ વાત નિરંતર સ્મરણમાં રાખી દાંપત્યપ્રીતિનું અનુશીલન કરવામાં આવે તો તે વૃત્તિ પણ નિષ્કામ ધર્મમાં પરિણત થઈ શકે છે, અને તેમ કરવું એ ઉચિત પણ છે. જો ઉક્ત ઉદ્દેશ ભૂલી જવામાં આવે તો તેને પાશવવૃત્તિનું નામ આપવામાં બહુ હરકત નથી.

શિષ્ય:—હું તો એ દાંપત્યપ્રીતિનેજ પાશવવૃત્તિ માનું છું. જો કે સંતાન-પ્રીતિને એટલે અંશે પાશવવૃત્તિ લેખવા તૈયાર નથી, કારણ કે પશુઓમાં પણ દાંપત્યપ્રેમ હોય છે, અને તે પ્રેમ પણ બહુ તીવ્ર હોય છે.

ગુરુ:—પશુઓમાં દાંપત્યપ્રેમ નથી હોતો. જે રથજે રતિ સાથે કામદેવ લાગર થાય છે તે રથજેજ એવા પાશવ પ્રેમનો વિકાસ થાય છે. પશુઓમાં જે અનુરાગ જોવામાં આવે છે તે ભોગની કામનાથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે. આવો અનુરાગ જન્મ મનુષ્યોમાં હોય છે તેમ પશુઓમાં પણ હોય છે. આવા અનુરાગને મેં પૂર્વે કામવૃત્તિરૂપે ઓળખાવ્યો છે, તે તારા સ્મરણમાં દશે એ અનુરાગને હું દંપતિ-પ્રેમતરીકે ઓળખાવવા માગતો નથી. આ અનુરાગ સ્વતઃસ્ફુર્ત હોવાથી તેનું પણ દમન કરવું એ અનુશીલનમાં અંતર્ગત થઈ જાય છે. કામવૃત્તિ સહજ છે, જ્યારે દંપતિપ્રીતિ સંસર્ગજ (સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થયેલી) હોય છે. કામથી ઉદ્ભવેલો અનુરાગ ક્ષણિક હોય છે, જ્યારે દંપતિપ્રીતિ ચિરસ્થાયી હોય છે. એટલું જતાં અનેક સમયે દંપતીપ્રીતિનું સ્થાન કામવૃત્તિ પાડવી લે છે, એ વાતનો હું અસ્વીકાર કરતો નથી. તેની સાથે એટલું પણ દલીલેલું જોઈએ કે કેટલીકવાર કામવૃત્તિ દંપતિપ્રીતિ સાથે જોડાયેલી પણ હોય છે. જે અવસ્થામાં જોડેલે અંશે ઇન્દ્રિયવાસનાની પ્રજ્વળતા જોવામાં આવે તે અવસ્થામાં તેટલે અંશે દંપતિપ્રીતિને પાશવવૃત્તિ દલી

શકાય. આવા પ્રસંગે દપતિપ્રીતિ પણ બહુજ બળવાન વૃત્તિનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લે છે; પરંતુ તેમ થવા દેવું એ યોગ્ય નથી. સર્વ વૃત્તિઓની યથાયોગ્યતા સચવાવી જોઈએ. મે ઉપર જે નિયમોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે નિયમોને અનુસરીને વૃત્તિઓ ઉપર અકુશ રાખવો એજ વિધેય છે.

શિષ્ય:—મને તો એમજ લાગે છે કે કામવૃત્તિ એજ સૃષ્ટિક્ષામાં કારણભૂત છે. દપતિપ્રીતિ ન હોય અને એકલી કામવૃત્તિજ હોય તોપણ તેનાથી જગતની રક્ષા થઈ શકે, અને એ વૃત્તિને પણ નિષ્કામ ધર્મમાં પરિણત કરી શકાય, એમ હું માનું છું. દપતિપ્રીતિને નિષ્કામ ધર્મમાં પરિણત કરી શકાય એવી કોઈ વિચાર પ્રણાલી મારી શુદ્ધિમાં આવતી નથી.

ગુરુ:—રમરજ (કામથી ઉત્પન્ન થયેલી) વૃત્તિ પણ નિષ્કામ ધર્મમાં પરિણત થઈ શકે તે સંબંધે મારો બિન્ન અભિપ્રાય નથી, પરંતુ તારી વાતનો મૂળ પાયાજ કાચો છે. દાંપત્યપ્રીતિવિના કેવળ પાશવવૃત્તિથી જગતની રક્ષા થઈ શકે એમ માનવું એજ ભૂલ છે.

શિષ્ય:—કેમ ? પશુસૃષ્ટિ શું કેવળ પાશવવૃત્તિથીજ નથી જીવતી ?

ગુરુ:—પશુસૃષ્ટિ જીવિત અને રક્ષિત રહી શકે, પરંતુ મનુષ્યસૃષ્ટિ એવી રીતે જીવિત તથા સુરક્ષિત રહી શકે નહિ; કારણ કે પશુઓમાં સ્ત્રીજાતિને પોતાની રક્ષા તથા બરણપોષણ કરવાની શક્તિ રહેલી હોય છે, અને મનુષ્ય-સ્ત્રીજાતિમાં તેવું કાંઈ હોતું નથી. માટે જો મનુષ્યજાતિમાં પુરુષો સ્ત્રીજાતિનું રક્ષણ તથા પાલન કરે નહિ તો સ્ત્રીજાતિનો લોપ થવાનો સંભવ રહે છે.

શિષ્ય:—મનુષ્યજાતિમાં જોઓ જંગલી અવસ્થા ભોગવે છે, તેમનું શું થવું હશે ?

ગુરુ:—જંગલી અવસ્થા ભોગવતાં મનુષ્યો તો એક રીતે પશુસમાનજ હોય છે. તેઓમાં વિવાહ પ્રથા જેવું કાંઈ હોતું નથી. તેમજ જંગલી અવસ્થામાં રહેતી સ્ત્રીઓ પોતાનું પાલનપોષણ તથા રક્ષણ કરવાને કેટલી સશક્ત હોય છે, તેવિધે વિસ્તારથી બોલવાની જરૂર નથી. જંગલી મનુષ્યોના જીવનને ધર્મની સાથે કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ હોતો નથી. જ્યાંસુધી મનુષ્યો સમાજના બધારણુતલે નથી આવતાં ત્યાંસુધી તેમને શારીરિક ધર્મ સિવાય અન્ય કોઈ ઉન્નત ધર્મનો ખ્યાલ પણ હોતો નથી. ધર્મચરણ થઈ શકે તેટલા માટે સમાજરૂપી બધારણુની જરૂર છે. સમાજ સિવાય યાનોન્નતિ થઈ શકે નહિ, અને યાનોન્નતિ સિવાય ધર્માધર્મનો વિવેક થઈ શકે નહિ. ધર્મજ્ઞાન સિવાય ઈશ્વરભક્તિ પણ અસંભવિત છે. જે રથજે મનુષ્યોમાં પોતાનામાંજ જ્યાંસુધી કોઈ પણ પ્રકારના સંબંધો ન થાય અને તેઓ સમાજના છત્ર તળે ન આવે ત્યાંસુધી તે રથજે મનુષ્યપ્રીતિ આદિ ધર્મોની આશા રાખવી એ પણ વ્યર્થ છે. મતલબ કે જંગલી અવસ્થામાં શારીરિક ધર્મ સિવાય

અન્ય કોઇ ધર્મ હોય એ સંભવિત નથી.

મનુષ્યો ધર્માચરણ કરી શકે તેટલા માટે સમાજની આવશ્યકતા છે. સમાજની સ્થાપના કરવા પહેલાં વિવાહપ્રથા સુદૃઢ થવી જોઈએ. સ્ત્રી અને પુરુષ એકત્ર થઈ સાંસારિક વ્યવહાર પોતપોતાની જવાબદારી પ્રમાણે ચલાવે એ માટે વિવાહપ્રથા ચાલુ કરવાની સમાજને જરૂર જણાય છે. વિવાહ કર્યા પછી પુરુષે સ્ત્રીના પાલન તથા રક્ષણની જવાબદારી પોતાના શિરે સંભવી. સ્ત્રી પોતે પાલન તથા રક્ષણ માટે ગમે તેટલી સક્ષમ હોય તોપણ તેણે તે કાર્યથી વિમુખ રહેવું એજ યોગ્ય છે. કારણ કે સ્ત્રીને ખીજાં વિવિધ કર્તવ્યો બજાવવાનાં હોય છે. અત્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે લાંબા કાળથી જે પદ્ધતિ ચાલી આવે છે તેને લક્ષને સ્ત્રીઓ પોતાનું રક્ષણ પોષણ કરવાની શક્તિ ધરાવતી હોતી નથી. આવા સંયોગોમાં જે પુરુષવર્ગ સ્ત્રીઓનું પાલન-પોષણ ન કરે તો સ્ત્રીવર્ગનું અસ્તિત્વ વિનાશ પામવાની દૃઢ આવ્યા વિના રહે નહિ. આ સ્થળે જે કોઇ એવી શંકા કરે કે સ્ત્રીઓને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે અને લાંબા કાળથી પરાધીન રહેવાનો જે અભ્યાસ તેમને પડી ગયો છે તે દૂર કરવામાં આવે તો શું તેઓ પોતાનું પાલન-પોષણ ન કરી શકે? આ સંબંધે મારું કહેવું માત્ર એટલુંજ છે કે વિવાહપ્રથાનો નાશ કર્યા વિના અથવા તો સમાજના બંધારણને છિન્નભિન્ન કર્યા વિના એ વ્યવહાર નબી શકે નહિ; અર્થાત્ સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા અર્પવાની સાથેજ સમાજને નાશ પશુ અવશ્યભાવી છે.

શિષ્ય:—પાશ્ચાત્ય પ્રજા કે જે સ્ત્રી અને પુરુષો વચ્ચે સમાનતા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે શું વ્યર્થ વિડંબનામાત્ર છે ?

ગુરુ:—ખીજી શું ? પુરુષો શું કોઇ કાળે પુત્ર પ્રસવ કરી શકે ? અથવા શું શિશુઓને સ્તનપાન કરાવી શકે ? ખીજી રીતે શું સ્ત્રીઓ પલટનમાં ઘાબલ થઈ યુદ્ધક્ષેત્રમાં લડાઈ કરી શકે ? x

શિષ્ય:—આપનું કથન મને પરસ્પર વિરુદ્ધતાવાળું જણાય છે. આપ પૂર્વેજ કહી ચૂક્યા છો કે પ્રત્યેક પુરુષે તથા સ્ત્રીએ પોતાની શારીરિકશક્તિ યોગ્ય પ્રકારે ખીલવવી જોઈએ. હવે જે આપ સ્ત્રીઓને યુદ્ધમાં મોઢલવાની વિરુદ્ધમાં હો તો શું સ્ત્રીઓએ પોતાની શારીરિકશક્તિને બંને તેટલે અંશે ન ખીલવવી ?

ગુરુ:—શામાટે ન ખીલવવી ? જેની જેટલી શક્તિ હોય તેણે તે શક્તિ બહાર આણવાનો પ્રયત્ન કરવોજ જોઈએ. સ્ત્રીઓમાં યુદ્ધ કરવાની શક્તિ હોય તો ભલે તે શક્તિને યોગ્ય પ્રકારે ખીલવે, અને પુરુષોમાં સ્તનપાન કરાવવાની શક્તિ હોય

x અપવાદરૂપે કોઇ કોઇ સ્ત્રીઓ તેમ પશુ કરી શકે, પરંતુ આ તો સામાન્ય ધોરણની વાત છે.

તો બલે તેઓ પણ તે શક્તિ ખીતવે ।

શિષ્ય — યુરોપમા અનેક ઓઝો અધારોહણ કરી નિશાનગાળ ચલાવતાં થીએ છે, અને પુરુષોના જેટલીજ પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરે છે, તે સખધે આપ નુ પુલાસો અપો છો ?

ગુરુ — અભ્યાસજનિત એવાં વિકૃત દષ્ટાંતો સમસ્ત મનુષ્યસમાજને માટે બધાં બેસતાં યષ્ટ શકતાં નથી. અભ્યાસમાં અને અનુશીલનમાં મેં જે બેદ દર્શાવ્યો છે, તેનું સ્મરણ કર વિકૃત દષ્ટાંતોની ઉપેક્ષા કરવામાંજ લાભ છે જેટલી જરૂરી વાત હતી તેટલી તને આ પ્રસંગે કહી દીધી હવે, સત્તાનપ્રીતિ તથા દપતિ પ્રીતિસખધે જે બોલ કહી આ વિષય સમાપ્ત કરીશ

પ્રથમ કહી ગયો છું કે સત્તાનપ્રીતિ સ્વતઃસ્ફુર્ત છે દપતિપ્રીતિ સ્વતઃસ્ફુર્ત નથી તોપણ ઇન્દ્રિયવાસના કે જે સ્વતઃસ્ફુર્ત હોય છે તેની વૃત્તિની લાલસા દપતિપ્રીતિની સાથે સંયુક્ત હોવાથી એ દપતિપ્રીતિ પણ સ્વતઃસ્ફુર્ત વૃત્તિની માફક બળવતી જોવામા આવે છે આને લક્ષને એ ઉભય વૃત્તિઓ અતિ દુર્દમનીય બનવા પામે છે. અપત્યપ્રીતિ જેવી દુર્દમનીય વેગવાળી વૃત્તિ મનુષ્યોમા અન્ય કોઈ હોય એમ હું ધારતો નથી.

બીજું — એ બંને વૃત્તિઓ અતિશય રમણીય છે એ વૃત્તિઓના જેટલું બળ અથવા વેગ બીજી કોઈ વૃત્તિમાં હોય તો તે બનવાયોગ્ય છે, પરંતુ તેના જેવી પરમ રમણીય વૃત્તિ તો બીજી નથી, એમ સ્પષ્ટતાથી કહી દેવું જોઈએ પોતાની સ્વાભાવિક રમણીયતાને લીધે આ ઉભય વૃત્તિઓએ મનુષ્યની શેષ વૃત્તિઓ ઉપર એટલો બધો કાબૂમા મેળવ્યો છે કે સંસારની સમસ્ત પ્રજાના કાવ્યસાહિત્યમાં એ બંને વૃત્તિઓને-તેમા પણ વિશેષે કરીને દપતિપ્રીતિને-મહુજ ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. દપતિપ્રીતિ અથવા સત્તાનપ્રીતિ સિવાય જગતનું કોઈ પણ કાવ્ય ખાલી રહ્યું હોય એમ લાગ્યેજ કોઈ કહી શકશે

ત્રીજું — સાધારણ મનુષ્યોને માટે એ જે વૃત્તિઓ જેટલી બીજી કોઈ વૃત્તિ સુખદાયી થતી નથી અવગત, ભક્તિ અને જાગૃતિકપ્રીતિનું સુખ સૌથી વિશેષ તીવ્ર તથા ઉચ્ચ છે, તોપણ અનુશીલનવિના તે સુખની પ્રાપ્તિ અસંભવિત છે એ અનુશીલન પણ કઠિન જ્ઞાનનું સહયોગી છે સત્તાનપ્રીતિનું જે સુખ છે તેને માટે અનુશીલનની જરૂર રહેતી નથી. દપતિપ્રીતિનું સુખ જો કે કેટલે અશે અનુશીલનની અપેક્ષા રાખે છે, તો પણ તે અનુશીલન બહુ સહજ અને સુખકર હોવાથી તેમાં વિશેષ ધમ પડતો નથી.

ઉપર જણાવેલાં કારણોને લીધે અનેક સમયે ઉક્ત બંને વૃત્તિઓ મનુષ્યના ધર્મપાલનમાં વિબ્ધભૂત થાય છે. ઉક્ત વૃત્તિઓ પરમ રમણીય અને સુખદાયક

હોવાથી મનુષ્યો તેની અપરિમિત ખીલવણી કરવા પ્રયત્ન કરે છે, અને એ વૃત્તિ-ઓનો પોતાનો વેગ સ્વાભાવિકરિતેજ બહુ પ્રયત્ન હોવાના કારણે તે દુર્દમનીય થઈ પડે છે. આથી એતું પરિણામ એવું આવે છે કે એ બે વૃત્તિઓ અન્ય સર્વ વૃત્તિઓ ઉપર કાબૂ મેળવી જાય છે, અને કાબુને આગળ વધવા દેતી નથી. પછી ભક્તિ, પ્રીતિ અને અન્ય સમસ્ત ધર્મો તેનાજ વેગમાં સપડાઈ જઈ પોતાની સત્તા ગુમાવી બેસે છે. અનેક મનુષ્યો સ્ત્રી-પુત્રાદિની પાછળ ગાંઠા જેવા-બની જાય છે અને ધર્મકર્મને તિલાંજલિ આપી બેસે છે, તેનું પણ એજ કારણ છે. આપણી હિંદી પ્રજા ઉપર આ કક્કે ખાસ કરીને બળવાન થયેલું જણાવવામાં આવે છે, તે અસત્ય નથી.

સંન્યાસ ધર્મના પ્રવર્તકો અથવા ઉપદેશકો અપત્યપ્રીતિ તથા દંપતિપ્રીતિ પ્રત્યે તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી નીહાળે છે, તેનું પણ એજ કારણ છે. સંન્યાસીઓ સ્ત્રીમાત્રને પિશાચીરૂપે માને છે; પરંતુ હું તને આગળ કહી ગયો છું કે જો સંતાનપ્રીતિ તથા દંપતિપ્રીતિને તેની યોગ્ય સીમામાં કેળવવામાં આવે તો તે પરમ ધર્મ છે. તેમ કરવાને બદલે સ્ત્રી-પુત્રાદિને નિર્દયપણે ત્યાગ કરી દેવો એ પરમ અધર્મ છે. તે ઉપરાંત જગતિક પ્રીતિ સંબંધે વિવેચન કરતી વેળા હું તને કહી ગયો છું કે જગતિક પ્રીતિપર્યંત પહોંચવાને માટે પારિવારિક પ્રીતિ એક પગથીઆ સમાન છે. જેઓ પારિવારિક પ્રીતિરૂપી પ્રથમ પગથીઆનો ત્યાગ કરી જગત સાથે પ્રીતિ જોડવાનો દેખાવ કરે છે તેઓ તેમાં અનેકવાર નિષ્ફળ થયા વિના રહેતા નથી.

શિષ્ય:—ઇસુના સંબંધમાં એ કથન કેવી રીતે લાગુ પાડશે ?

ગુરુ:—ઇસુ અથવા શાક્યસિંહની માફક જેઓ એવું પરાક્રમ દાખવી શકે તેઓને હું ઈશ્વરશી લેખું છું. તે સાથે એટલું પણ કહેવું જોઈએ કે ઇસુ અથવા શાક્યસિંહ જેવા મનુષ્યો સિવાય એ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી આગળ વધવાને ભાગ્યેજ કોઈ સમર્થ થઈ શકે છે. હું એમ માનું છું કે જો ઇસુ અથવા શાક્યસિંહે ગૃહસ્થાવસ્થામાં રહી ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો હોત તો તેઓની ધાર્મિકતા અત્યારે છે તેના કરતાં પણ અધિકતાપાત્ર થઈ હોત, એમાં શક નથી. શ્રીકૃષ્ણ જેવા આદર્શ પુરુષો ગૃહસ્થાશ્રમમાંજ રહ્યા હતા. ઇસુ અથવા શાક્યસિંહ માત્ર સંન્યાસીઓ હતા-આદર્શ પુરુષો નહોતા.

સંતાનપ્રીતિ અને દંપતિપ્રીતિ સિવાય સ્વજનપ્રીતિના સંબંધમાં પણ થોડું બોલવાનું રહી જાય છે. (૧) જેઓ વસ્તુતઃ આપણા સંતાન ન હોય પણ 'સંતાનના સ્થાને હોય તેઓ પણ આપણી સંતાનપ્રીતિના હક્કદાર છે. (૨) જેઓ આપણી સાથે એક વચના લોહીથી જોડાયેલા હોય, તેઓ અર્થાત્ ભાઈ-બેન

વિગેરે પણ આપણાં પ્રીતિપાત્ર છે. સંસર્ગને લઇને હોય કે આત્મપ્રીતિની ઉદાર-
તાને લઇને હોય, પણ તેઓના પ્રત્યે પ્રીતિભાવ રાખવો એ આપણું કર્તવ્ય છે. (૩)
આ પ્રમાણે પ્રીતિનો વિસ્તાર ચતાંતી સાથેજ આપણા કુટુંબ તથા આડોશીપા
ડોશીપ્રત્યે પણ પ્રીતિભાવનો નિર્મળ ઝરો વહેવા લાગે છે. પ્રીતિનો સ્વાભાવિક
વિકાસ કેવી રીતે થતો જાય છે, તે વાત હું તને પૂર્વે જણાવી ગયો છું. (૪)
અનેક સમયે આપણે એવાં મનુષ્યોના સમાગમમાં આવીએ છીએ કે તેઓ
આપણાં સ્વજન ન હોય તોપણ તેમના સુહૃદ્ પ્રત્યે મુગ્ધ ચક્રને તેમના પ્રત્યે
ખાસ પ્રીતિભાવ રાખ્યા વિના આપણે રહી શકતા નથી. આવી રીતની બંધુ-
પ્રીતિ પણ કેટલીક વાર બહુ બળવતી થયેલી અનુભવવામાં આવે છે.

ઇશ્વરપ્રીતિની પણ યોગ્ય પ્રકારે ખીલવણી થવી જોઇએ, કારણ કે તે મનુ-
ષ્યોનો ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ છે. ક્યાં ક્યાં પ્રીતિને બળવાન બનાવવી તેનો શુદ્ધ હૃદયથી
નિર્ણય કરીને, અથવા ઉપર જણાવ્યા તે સાધારણ નિયમોને લક્ષમાં રાખીને પ્રીતિ
વૃત્તિનું અનુશીલન કરવું એજ યોગ્ય અને ઉત્તમ છે.

અધ્યાય ૨૪ મો—સ્વદેશપ્રીતિ

ગુરુ:—સમસ્ત વૃત્તિઓને જગત તથા ઉન્નત કરી ઇશ્વરમુખી કરવી એ અત્ય-
શીલનનો ઉદ્દેશ છે, અને તેને માટે સાધકે ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મો કરવાં જોઇએ. ઇશ્વર
પ્રાણીમાત્રમાં વ્યાપક છે, તેથી સમસ્ત જગતને પોતાના આત્માસમાન લેખી તેને
ચાહતાં શીખવું જોઇએ. જગતને આત્મવત્ લેખવામાં આવે તોજ મનુષ્યના હૃદયમાં
જગતિક (સમગ્ર જગત ઉપરની) પ્રીતિનો ઉદય થાય. કોઇ એમ પૂછે કે સમસ્ત
જગતને આત્મવત્ ચામાટે માનવું? તો તેનો એજ ઉત્તર આપી શકાય કે તેમ
કરવું એ ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્તવ્ય છે, અને તેથી તે ધર્મકાર્ય છે. છતાં એવી શંકા કર-
વામાં આવે કે જો કોઇપણ ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ જગતિક પ્રીતિથી વિરુદ્ધ જવું હોય
તો ત્યાં શું કરવું? આવા સ્થળે જો દિશાઓની સપૂર્ણ રક્ષા થવી અશક્ય છે. તો
પછી ત્યાં ક્યાં દિશામાં કર્તવ્ય કરવું?

શિષ્ય:—તે સ્થળે નિષ્પક્ષપાતપણે વિચાર કરી જે ત્રાણવામાં જે ત્રાણ
નમતું જણાય, તેજ દિશાનું અવલંબન લેવું જોઇએ, એમ મને લાગે છે.

ગુરુ:—એ વાત ખરી છે. તોપણ એ સંજયે હું કહું તે બરાબર થવલું કે
દંપતિપ્રીતિનો ત્રિપથ સમજવતી વેળા મેં તને કહ્યું હતું કે જેઓ સમાજની બહાર
હોય છે તેઓનું જીવન પશુવત્ હોય છે. દાખલાતરીકે જંગલી મનુષ્યો સમાજમાં

હોતા નથી, તેથી તેમનું જીવન લગભગ પથુ જેવું જ હોય છે. સમાજ સિવાય મનુષ્ય યથાયોગ્ય પ્રકારે ધાર્મિક જીવન ગાળી શકે નહિ, એટલું જ નહિ પણ સમાજ સિવાય મનુષ્ય કોઈપણ પ્રકારનું મંગળ અથવા આત્મત્રેય સાધી શકે નહિ, એમ કહું તોપણ અત્યુક્તિ નથી. હવે જો સમાજનો ધ્વંસ થાય તો મનુષ્યના ધર્મનો પણ ધ્વંસ થયા વિના રહે નહિ, અને ધર્મનો ધ્વંસ થાય તો પછી સર્વ પ્રકારના મંગળ કાર્યોનો ધ્વંસ પણ તેની સાથે જ થાય, એ સ્વાભાવિક છે. આ વિશે વધારે વિસ્તારથી તારા જેવા નસમજીને સમજાવવાની જરૂર નથી.

શિષ્ય.—વાચસ્પતિ મહાશય જો આ પ્રસંગે હાજર હોત તો તેઓ એ દલીલની સામે વાંધો ઉઠાવત, પણ મને તેમાં કોઈ સંશય નથી.

ગુરુ.—અસ્તુ. જો એમજ હોય, એટલે કે જો સમાજના ધ્વંસની સાથે ધર્મ-ધ્વંસ નોડાયેલો હોય અને ધર્મધ્વંસની સાથે સર્વ મંગળ કાર્યોનો ધ્વંસ અનિવાર્ય હોય તો એટલું તો ચોક્કસ છે કે ગમે તે પ્રકારે સમાજની રક્ષા કરવી એ આપણું ગભીર કર્તવ્ય છે. હર્બર્ટ સ્પેન્સર પણ કહે છે કે “આત્મરક્ષા કરતાં પણ દેશરક્ષા એ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. અને એટલા માટે હજારો તથા લાખો મનુષ્યો પોતાના આત્માનો ભોગ આપીને પણ દેશની રક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.”

આત્મરક્ષા જે કારણે ધર્મ લેખાય છે તેજ કારણે દેશરક્ષા પણ શ્રેષ્ઠ ધર્મ લેખાય છે. સ્વજનરક્ષાને પણ ધર્મનું અંગ લેખવામાં આવ્યું છે, તેનું એજ કારણ છે; કારણ કે આપણો પરિવાર એ પણ સમાજનું એક અંગ છે, પરંતુ સમુદાયના હિતની ખાતર પારિવારિક હિતની પણ ઉપેક્ષા કરવી એ કર્તવ્ય છે.

આત્મરક્ષા અને સ્વજનરક્ષાની પેઠે સ્વદેશરક્ષા એ પણ ઇશ્વરોદિષ્ટ કર્મ છે; કારણ કે તેમાં સમસ્ત જગતના હિતનો સમાવેશ થઈ જાય છે. સામાજિક મનુષ્યો અથવા દેશનાં મનુષ્યો આંતરવિગ્રહથી લડી મરતા હોય તે સમયે જો કોઈ પાપિષ્ઠ જાતિનો આગેવાન આવીને દેશજનોને દબાવી દે તો પૃથ્વીમાધી ધર્મ તથા ઉન્નતિનો ઉન્નદ દયા વિના રહે નહિ. એટલા માટે જૂતમાનના હિતની ખાતર સ્વદેશ-રક્ષણ કરવું એ પણ ધર્મ છે.

સ્વદેશરક્ષાને જો આત્મરક્ષા તથા સ્વજનરક્ષાની પેઠે ઇશ્વરોદિષ્ટ કર્મ માનવામાં આવે તો તેને પણ નિષ્ક્રમ કર્મ જનાવી શકાય. આત્મરક્ષા તથા સ્વજનરક્ષા કરતાં સ્વદેશરક્ષાના કર્મને વિશેષ સહેલાઈથી નિષ્ક્રમ કર્મ જનાવી શકાય, એ વાત હવે તને બહુ શ્રમપૂર્વક સમજાવવાની જરૂર હું ધારતો નથી.

શિષ્ય.—આ પ્રશ્નની શરૂઆતમાંજ આપે કહ્યું હતું કે “વિચાર કરીનેજ નિર્ણય કરવો.” તો હવે હું જાણુવા છું છું કે આટલા વિચારના પરિણામે આપણે શું નિર્ણય ઉપર આવ્યા ?

ગુરુ:—એજ કે સર્વ જૂતપ્રત્યે 'સમદષ્ટિ રાખવી એ જેમ આપણુ કર્તવ્ય કર્મ' છે, તેજ પ્રકારે આત્મરક્ષા, સ્વજનરક્ષા તથા દેશરક્ષા પણ આપણા કર્તવ્ય કર્મો છે. એ ઉભયની અદર જ્યારે પરસ્પર વિરોધ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે કયી તરફનું ત્રાજવું ભારે છે, તે ખારીખીથી-નિષ્પક્ષપાતપણે જોઈ જવું. આત્મરક્ષા તથા સ્વજનરક્ષાની જરૂર એટલા માટે છે કે તેનાથી દેશરક્ષામાં તથા જગત્સરક્ષામાં બહુ મોટી સહાય મળે છે, માટે બની શકે ત્યાંસુધી દેશરક્ષા કિંવા જગત્સરક્ષા તરફજ વિશેષ લક્ષ આપવું.

વસ્તુતઃ જગતિક પ્રીતિની સાથે આત્મપ્રીતિ, સ્વજનપ્રીતિ તથા દેશપ્રીતિને વિરોધ ઉત્પન્ન થાય એવો સંભવજ લાગતો નથી. દષ્ટાંતતરીકે ધારો કે કોઈ એક મનુષ્ય આપણા ઉપર હલો કરે, તો તેનાથી આપણે આપણુ આત્મરક્ષણ કરવું. પરંતુ તેની સામે નિર્દયતા કિંવા દ્વેષ દાખવવાની જરૂરજ શું છે? ક્ષુધાતુર ચોરના સખમમાં જ્યારે આપણે પ્રસંગ નીકળ્યો ત્યારે આ વાત હું તને સમજાવી ચૂક્યો છું. તે વખતે-મે તને એવા આશયનું કહ્યું પણ હતું કે જગતિક પ્રીતિ અથવા સર્વત્ર સમાનભાવનો અર્થ એવો નથી કે આપણે મૂંઝે મોઢે મારજ ખાધા કરવો. મારે કહેવાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે જો સર્વ પ્રાણીમાત્ર આપણા પોતાના આત્મા સમાનજ છે, તો પછી આપણે કોઈનું કદાપિ અનિષ્ટ ન કરવું. કોઈ મનુષ્યનું તો શું પણ કોઈ સમાજનું પણ કદાપિ અનિષ્ટ કરવા તૈયાર થવું નહિ. આપણા સમાજનું જેવી રીતે યથાશક્તિ ઇષ્ટસાધન કરવું, તેવીજ રીતે બની શકે તો પરસમાજનું પણ ઇષ્ટ કરવા ચૂકવું નહિ. શક્તિ પ્રમાણે ઇષ્ટ કરવું તેનો અર્થ માત્ર એટલોજ કરવાનો છે કે કોઈ સમાજનું અનિષ્ટ કરી અન્ય સમાજનું ઇષ્ટ કરવું એ ખીલકુલ ઉચિત નથી. પરસમાજનું અનિષ્ટ કરી આપણા સમાજનું ઇષ્ટ ન સાધવું તેજ રીતે આપણા સમાજનું અનિષ્ટ કરી પરસમાજનું ઇષ્ટ સાધવું એ પણ યોગ્ય નથી. આમ થાય તોજ યથાર્થ સમાનભાવ, જગતિકપ્રીતિ તથા સ્વદેશપ્રીતિની યથાયોગ્યતા સચવાય.

કેટલાએક દિવસો ઉપર તે એક પક્ષ પૂઝ્યો હતો, તેના ઉત્તર આપવાનો હવે યોગ્ય પ્રસંગ આવી લાગ્યો છે. હું ધારું છું કે તારા મનમાં યુરોપીય "પેટ્રીયોટીઝમ" (સ્વદેશવાત્સલ્ય) ના સરકારો બહુ દબ ચઢ ગયેલા હોવા જોઈએ, અને તેને જ લીધે તે એવો પ્રશ્ન મૂક્યો હશે. મેં તને આજે જે સ્વદેશપ્રીતિસખ્યે ઉપરેક કર્યો છે, તેને યુરોપની સ્વદેશવાત્સલ્યતા સાથે લેશ પણ સખધ નથી. યુરોપીય પેટ્રીયોટીઝમ (સ્વદેશવાત્સલ્ય) ને એક પ્રકારના મહાધોર પૈશાચિક પાપરૂપજ હું તો ઓળખું છું. પાશ્ચાત્ય સ્વદેશવાત્સલ્યતાનો અર્થ માત્ર એટલોજ છે કે પરસમાજની પાસેથી જે કંઈ હોય તે છીનવી લેવો અને પોતાના સમાજમાં લાવો તે પેટ્રીયોટીઝમ ધર્મ કહે છે કે અન્ય સમસ્ત જાતિઓનું સત્યાનાશ કાઢીને પછે

સ્વદેશની શોભા વધારે. આવા કર્મકર સ્વદેશપ્રેમરૂપી ધર્મને લઇને અમેરિકાની અસહી જાતિઓ આજે પૃથ્વીમાંથી લગભગ લુપ્ત થઇ ગઇ છે. આજે દેશવાત્સલ્યરૂપી ધર્મ ભારતવર્ષીય પ્રજાના હૃદયમાં કોઇ કાળે રચાન ન પામે, એજ મારી જગ-દીશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. બોલ, પ્રીતિતત્ત્વનો સ્પૂલ આશય હવે સમજીને ?

શિષ્ય:—હા જી. મનુષ્યની સર્વ વૃત્તિઓ ખીલે અને તે ધર્મરાત્રિવર્તિની થાય તે અવસ્થાને ભક્તિ કહેવાય, એ વિષય હવે હું બરાબર સમજી ગયો છું. આવી અવસ્થાનું પરિણામ જાગૃતિક પ્રીતિરૂપેજ ફળે; કારણ કે જૂતમાનમાં ધર્મર વ્યાપી રહ્યો છે, એ વાત પણ મારાથી સમજી શકાય છે. તેની સાથે એટલી વાત પણ નક્કી થઇ ગઈ કે જાગૃતિકપ્રીતિ સાથે સ્વજનપ્રીતિ અથવા સ્વદેશપ્રીતિને વિરોધ આવવાનો ભય પણ અસ્થાને છે. જે કંઇ વિરોધ કવચિત્ત્વે જોવામાં આવે છે, તે તો આપણી સક્રામવૃત્તિનેજ આભારી હોય છે. જે નિષ્ક્રામપણે કર્તવ્યો બજાવવામાં આવે તો એવો વિરોધ કદાપિ ઉત્પન્ન થાય નહિ.

તે સાથે એટલું પણ સમજી શક્યો છું કે આત્મરક્ષા કરતાં સ્વજનરક્ષાનું કર્તવ્ય વધારે મહત્ત્વનું છે, અને સ્વજનરક્ષા કરતા પણ સ્વદેશરક્ષાનું કર્તવ્ય વિશેષ મહત્ત્વનું છે. ન્યારે અતઃકરણમાં ધર્મરભક્તિ તથા સર્વ લોકપ્રીતિના સંસ્કારો દૃઢ થાય, ત્યારે તો દેશપ્રીતિ એ માત્ર ધર્મરભક્તિ કરતાંજ ઉતરતું અને અન્ય સર્વ કરતા અધિક મહત્ત્વનું કર્તવ્ય બની રહે છે.

ગુરુ:—ભારતવર્ષીય પ્રજાની સામાજિક તથા ધાર્મિક અવનતિનું કારણ હવે સ્પષ્ટ થઇ શકશે. ભારતવર્ષની આર્થપ્રજ્ઞમાં ધર્મપ્રીતિ તથા સર્વલોક પ્રત્યે સમ-દષ્ટિ હતી, પરંતુ તેઓએ દેશપ્રીતિને સાર્વલૌકિક પ્રીતિની અદરજ દુનાડી દીધી.

આથી પ્રીતિવૃત્તિની કમે કમે જે ખીલવણી થતી તેજ એ તેવી થઇ શકી નહિ. દેશપ્રીતિ તથા સાર્વલૌકિક પ્રીતિ એ બન્ને યથાસ્થાને યોગ્ય ખીલવણી થતી તેજ એ ન્યારે આ વાત આર્થ પ્રજ્ઞના હૃદયમાં ઉતરવા પામશે ત્યારે ભારતવર્ષ પુનઃ પૃથ્વીની એક જાતિના ઉચ્ચ સિંહાસને વિરાજશે એમાં મને જરા પણ સંશય નથી.

શિષ્ય:—આજે જે ધર્મતત્ત્વની વ્યાખ્યા કરી છે, તે ધર્મતત્ત્વને આર્થપ્રજ્ઞ સમજી શકે અને તેને કાર્યમાં પરિણીત કરી શકે તો કેટલો બધો લાભ થાય ?

×આ વાક્યને રચાને આવું વાક્ય હીક ગણાત કે ‘કાળે કરીને ભારતવર્ષની આર્થ પ્રજ્ઞના અચરણોમાંથી ધર્મપ્રીતિ તથા સર્વ લોકપ્રત્યેની સમદષ્ટિ નીકળી ગઈ અને દેશપ્રીતિનું સ્થાન પણ સ્વાર્થ અને વિષલોબુપતાએ લીધું.’

અધ્યાય ૨૫ મો—પશુપ્રીતિ

ગુરુ:—પ્રીતિતત્ત્વ સંબંધી હજી એક વાત કહેવાની બાકી છે અન્ય સર્વ ધર્મોની અપેક્ષાએ હિંદુ ધર્મ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેના હજારો ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે પ્રીતિતત્ત્વ સમગ્રવતી વેળા હિંદુધર્મની પ્રેરતા હું પ્રસંગોપાત સિદ્ધ કરી ચૂક્યો છું હિંદુધર્મ જાગતિકપ્રીતિનો જેવો ઉપદેશ કરે છે તેવો ઉપદેશ અન્ય કોઈ ધર્મમાં નથી ન્યાયની ખાતર મારે આ સ્થળે હેતુ જોઈએ કે અન્યતઃ અન્યાન્ય ધર્મો પણ સર્વ લોકપ્રત્યે પ્રીતિભાવ રાખવાની બનામણુ તો કરે છે, પરંતુ તેમ કરવાનું જે યથાયોગ્ય મૂળ કારણ દર્શાવવું જોઈએ તે તેઓ દર્શાવી શક્યા નથી, અને તેથી તેમની તે બનામણુ સાર્થક થઈ શકી નથી ત્યારે ઈશ્વર સર્વવ્યાપક હોવાથી સર્વ જૂતપ્રત્યે સમાનભાવ રાખવાનો હિંદુધર્મનો ઉપદેશ તરતજ હૃદયમાં ઉતરી જાય છે. હિંદુધર્મ ઉપદેશોલી દપતિપ્રીતિ પણ અન્ય જાતિઓમાટે આદર્શરૂપ છે તેમજ વિવાહપ્રથા પણ કોઈ રીતે ઓછી અનુકરણીય નથી આ ઉપરાંત હિંદુધર્મના પ્રીતિતત્ત્વનું એક વિશેષ ઉદાહરણ—પ્રમાણુ આપું છું તે લક્ષ પૂર્વક સામળ

જૂતમાત્રમાં ઇશ્વરનો નિવાસ છે, એટલા માટે પ્રાણીમાત્રપ્રત્યે સમદષ્ટિ રાખવી એ કર્તવ્ય છે પરંતુ જેઓ એમ સમજતા હોય કે ‘જૂતમાત્ર’ કહેવાથી કેવળ મનુષ્યોનોજ તેમાં સમાવેશ થાય છે તો તે જૂલ છે જૂતમાત્ર કહેવાથી જગતના સર્વ પ્રાણીઓ તેમાં આવી જાય છે અર્થાત્ પશુઓ પણ મનુષ્યોની પ્રીતિને પાત્ર છે. મનુષ્યોપ્રત્યે જેમ પ્રીતિભાવ રાખવાનો છે, તેજ પ્રકારે પશુઓપ્રત્યે પણ પ્રીતિભાવ રાખવો જોઈએ. આવો અભેદભાવ હિંદુધર્મ અથવા તો હિંદુધર્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ જૈનધર્મ સિવાય અન્ય સ્થળે નથી

શિષ્ય:—એ અભેદભાવ જૈનધર્મને હિંદુધર્મ પાસેથી લીધો હશે કે જૈનધર્મ પાસેથી હિંદુધર્મને લીધો હશે ?

ગુરુ:—અર્થાત્ તું એમ પૂછવા માગે છે કે પિતાની મીલકતનો વારસદાર પુત્ર થયો કે પુત્રની મીલકતનો વારસદાર પિતા થયો ?

શિષ્ય —પિતાને પણ કેટલીકવાર પુત્રની સપત્તિ મળે છે

ગુરુ —કુદરતી નિયમથી વિરુદ્ધ વાત જે કોઈ સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે, તેણે પૂરાનો રજુ કરવો જોઈએ જૈનધર્મ પાસેથી હિંદુધર્મને ઉત્તર અભેદજ્ઞાન લીધું, એમ કહેવામાં તું શું પ્રમાણુ આપી શકશે ?

શિષ્ય—મારી પાસે તો એવું કંઈ પ્રમાણુ નથી, પણ જુદાધર્મને હિંદુધર્મ પાસેથી એ અભેદજ્ઞાન લીધું એમ આપ કેવી રીતે પૂરવાર કરો છો ?

ગુરુ:—પિતાની માલ-મીલકત પુત્રને મળે એ એકજ પ્રમાણુ મારે માટે બસ છે. તે સિવાય વાજસતેય ઉપનિષદની શ્રુતિ ઉદ્ધૃત કરી મે તને બતાવી આપ્યું છે કે સર્વ જૂતપ્રત્યે સમાનભાવ રાખવો એજ પ્રાચીન વેદોક્ત ધર્મ છે.

શિષ્ય:—પરંતુ વેદમાં તો અશ્વમેધાદિની પણ વિધિ મળી આવે છે તેનું કેમ ?

ગુરુ:—વેદ જે કાંઈ એકજ વ્યક્તિવિશેષનો રચેલો ગ્રંથ હોત તો અસંગતિ દોષનો આરોપ તેના ઉપર મૂકી શકાત. ટોમસ એક્વીન્સના કથનની સાથે હર્બર્ટ સ્પેન્સરના સિદ્ધાંતોનું મળતાપણું તપાસવું એ જેમ વિચિત્ર છે, તેજ પ્રકારે વેદના ભિન્ન ભિન્ન અંશોનું પરસ્પર મળતાપણું શોધવું એ વિચિત્ર છે. એટલુંજ નહિ પણ અસંભવિત છે. હિંસામાંથીજ અહિંસાની ઉત્પત્તિ છે; પરંતુ તે ખાતરે હમણી રહેવા દમ્ભ્યું. “ પશુઓપ્રત્યે દયા કરવી” એ હિંદુધર્મનો ઉપદેશ પરમ રમણીય છે, એમાં તો કાંઈજ શક નથી. હિંદુઓ આ ઉપદેશનું લાખા કાળથી પાલન કરતા આવ્યા છે. જેઓ હિંદુઓ નથી તેઓ પણ અહિંસાધર્મનું અનુસરણ ચલાશક્તિ કરે છે. કેવળ ખેતી અથવા અથવા સ્વારી કરવા માટે પશુઓનું પાલન કરે છે, તેમનેજ ઉદ્દેશીને હું આ વાત કહેતો નથી. દૂતરાનું માંસ કાંઈ ઉપયોગમાં આવતું નથી, છતાં કેટલાકો દૂતરાને બહુ પ્રેમથી ઉછેરે છે, કારણ કે તેમાંથી જે આનન્દ-સુખ તથા પ્રેમનો બદલો મળે છે, તે તેઓ બહુ સારી રીતે બાળતા હોય છે. આપણા દેશમાં કેટલીએક બાઈઓ બિલાડી પાળી સંતાનહીનતાના દુઃખને બૂલી જવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મેં એક અગ્રજી પુસ્તકમાં વાંચ્યું છે કે “ જે ઘરમાં પાંજરામાં પક્ષી આનંદથી નાચતું હોય તે ગૃહમાં કોઈ પ્રેમી અથવા સુગ મનુષ્ય રહે છે, એમ સમજવું.” આ પુસ્તકનું નામ મને અત્યારે સ્મરણમાં નથી, પણ વાત ધણીજ મહત્ત્વની છે.

હિંદુઓમાં ખાસ કરીને ગાયને સર્વથી વિશેષ પ્રીતિપાત્ર માનવામાં આવે છે. હિંદુઓને માટે ગાયના જેની અન્ય એકે પરોપકારી વસ્તુ નથી. ગાયનું દૂધ હિંદુઓના જીવનસ્વરૂપ છે. આપણે હિંદુઓ માંસભોજન કરતા નથી. જે અન્નભોજન આપણે આહારમાં લઈએ છીએ તેમાં પુષ્ટિકર દ્રવ્ય બહુ અલ્પ પ્રમાણમાં હોય છે, તેથી જો ગાયનું દૂધ ન વાપરીએ તો એ દ્રવ્યની ખોટ કોઈ રીતે પૂરી થાય નહિ. ગાય કેવળ દૂધ આપીને આપણને ઉછેરે છે, એટલુંજ નથી, પણ જે ધાન્ય ઉપર આપણા સંપૂર્ણ આધાર છે તે ધાન્ય પણ એક રીતે ગાય-માતાનેજ આભારી છે, અને એટલા માટે ગાયને અન્નદાતા કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. બળદોદ્ધારા ખેતરો ખેડાય છે, અને ભારે બોળઓ એક ગામથી બીજે ગામ લઈ જવામાં આવે છે. જો ગાયોનું રક્ષણ ન થાય તો કેટલા બધા ખેતરો ખેડાયા વિના પડ્યાં રહે માફાં જરી જરીને જે માલ પરગામ મોકલવામાં આવે છે, તે કોણુ વહન કરી શકે ?

દુઃકર્મા, બારતવર્ષમાં ધણું ખર્ચ કરી ગાય અને તેની સંતતિ ઉપરજ નિર્ભર રહે છે. મૃત્યુ અને બળદો મૃત્યુ પામ્યા પછી પણ દધીચિની માફક પોતાના દાડ, ચામ તથા સ્ત્રીગર્ભદ્વારા આપણા ઉપર ઉપકાર કરતાં જાય છે. કેટલાએક મૂર્ખ મનુષ્યો કહે છે કે— “ગાય તો હિંદુઓનો એક દેવતા છે.” વસ્તુતઃ તે દેવતા નથી, પણ દેવતા જેટલો ઉપકાર આપણા ઉપર કરે છે, એટલાજ માટે તેને દેવતાસમાન લેખવામાં આવે છે. વૃષ્ટિદેવતા આપણા ઉપર જેટલો ઉપકાર કરે છે તેના કરતાં પણ ગાય વિશેષ ઉપકાર કરે છે. ઇન્દ્ર જો પૂજ્ય હોય તો ગાય પણ પૂજવાયોગ્ય છે. જો આપણા દેશમાંથી ગાયનો લોપ થઈ જાય તો હિંદુઓ પણ તેની સાથેજ લોપ થઈ જાય, એમાં શંક નથી. મુસલમાનોની દેખાદેખીથી જો હિંદુઓ પણ ગોમાંસ બંધી કરવા લાગ્યા હોત તો અત્યાર પૂર્વે હિંદુ નામનો ક્યારનોયે લોપ થઈ ગયો હોત, અથવા તો હિંદુઓ અત્યંત દુર્દશા ભોગવતા હોત, એમ વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ થયા વિના રહેશે નહિ હિંદુઓના અહિંસાધર્મજ હિંદુઓની રક્ષા કરી છે. અનુશીલનનું પ્રત્યક્ષ ફળ જોવું હોય તો પશુપ્રીતિના સાક્ષાત્ ઉપકારોપર એકવાર દૃષ્ટિપાત કરી જ. પશુપ્રીતિના અનુસરણના પ્રતાપેજ હિંદુઓ આજે જીવતી રહી ગઈ છે.

શિષ્ય:—ધણા મુસલમાનો પણ ગોમાંસ નથી ખાતા.

ગુરુ:—એ પ્રતાપ હિંદુઓના સહવાસનો છે. જેઓ હિંદુ વંશમાં જન્મ્યા છતાં ગોમાંસ બંધી કરતા હોય તેઓ કુલાંગાર છે—નરાધમ છે. એથી વધારે સખ્ત શબ્દો મારી પાસે નથી.

શિષ્ય:—કેટલાક પાશ્વત્ય પડિતો કહે છે કે: “હિંદુઓ જન્મોત્તર માને છે. તેથી રજેને આપણો દોષ પૂર્વપુરુષ દેહાંતર પ્રાપ્ત કરીને પશુરૂપે આપણે ત્યાં આવ્યો હોય તો ? એવા બચથી હિંદુઓ પશુઓપ્રતિ દયાવાન રહે છે.”

ગુરુ:—પાશ્વત્ય પડિતો અને પાશ્વત્ય ગર્દભો વચ્ચેનો ભેદ બુલ્લવો જોઈએ નહિ. હિંદુધર્મનો યથાર્થ મર્મ મેં તને કહી દીધો છે. હજી પણ તું શું ગર્દભ કાને કહેવાય અને પડિત કાને કહેવાય તેનો નિર્ણય કરી ચક્રો નહિ ? ગર્દભ તો એના અવાજ ઉપરથીજ પકડાઈ જાય. ઉક્ત કથન દોષ પાશ્વત્ય પડિતનું દોષ સંભવ નથી.

અધ્યાય ૨૬ મો—દયા

ગુરુ:—મહિત અને પ્રીતિ પછી દયાનું સ્થાન આવે છે. આર્ત અથવા દુઃખો પ્રાપ્તિપ્રત્યે જે વિશેષ પ્રતિભાવ તેને દયા કહેવામાં આવે છે. મહિતના પેટમાં જેમ

પ્રીતિનો સમાવેશ છે, તેવીજ રીતે દયા પણ પ્રીતિનો એક ખાસ પેટા ભાગ છે. સર્વ જુતમાત્રમાં જે પોતાનાજ આત્માને જેતો હોય અથવા સર્વ જુતમાત્રનો પોતાના-માજ અનુભવ કરતો હોય તે મનુષ્ય નિરંતર દયામયજ હોય છે. એટલા માટે ભક્તિના અનુશીલન (અનુસરણ અને વિકાસ) થી જેમ પ્રીતિનું અનાયાસે અનુ-શીલન થાય છે તેવીજ રીતે પ્રીતિના અનુશીલનની સાથે દયાનું અનુશીલન પણ રહેલુંજ હોય છે. ભક્તિ, પ્રીતિ અને દયાને હિંદુ ધર્મે એવા મુત્તમી એક બીજા સાથે યુથેલી છે કે તેને જૂદી પાડી બતાવવાનું કામ સહજ નથી. હિંદુધર્મ જેવો સર્વાંગસંપન્ન ધર્મ અન્ય કોઈ નથી, એવા ઉદ્ગારો આવા પ્રસંગે બળપૂર્વક બહાર આવ્યા વિના રહેતા નથી.

શિષ્ય:—છતાં દયાનું અનુશીલન પ્રથમ રીતે કરવાનું હિંદુધર્મમાં કહેલું છે.

ગુરુ:—એકવાર નહિ પણ હજારવાર પુનઃ પુનઃ દયાના વિષય ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. વસ્તુતઃ જેનામાં દયા નથી તેને હિંદુ એવું નામજ આપી શકાય નહિ. તોપણ એટલું છે કે હિંદુધર્મમાં દાન શબ્દનો જેટલો દૃઢથી ઉપયોગ થયેલો આપણા જોવામાં આવે છે તેટલો દયા શબ્દનો વ્યવહાર થયેલો જોવામાં આવતો નથી. ખરી રીતે તો દાનમાંજ દયાનું સત્ય અનુશીલન રહેલું છે; પરંતુ “દાન” શબ્દના અર્થ તરફ ધ્યાનપર મક્ક આપવામાં આવતું નથી. “દાન” કહેવાથી માત્ર અન્નદાન, વસ્ત્રદાન અથવા ધનદાનજ સર્વત્ર સમજવામાં આવે છે; પરંતુ એ અર્થ તો ખુબજ સાંકડો છે. દાનનો ખરો અર્થ ત્યાગ છે. ત્યાગ અને દાન એક બીજાના માત્ર પ્રતિશબ્દોજ છે. દયાના અનુશીલનથી ત્યાગ શબ્દનો પણ અનેક રથે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ ત્યાગ શબ્દથી કેવળ ધનત્યાગજ સમજવો, એ યોગ્ય નથી. ત્યાગ શબ્દથી સર્વ પ્રકારના ત્યાગોનું સૂચન થાય છે, અને તેમાં પ્રાણુત્યાગ પણ સમાઈ જાય છે. મતલબ કે જ્યાં દાનધર્મનો આદેશ કરવામાં આવ્યો હોય ત્યાં આત્મત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ પણ સાથેજ રહેલો છે એમ સમજી લેવું. આ પ્રકારનું દાન કરવું તેમાંજ ચચાર્ય દયાના અનુશીલનનો માર્ગ રહેલો છે. એક માણસ પાસે પુષ્કળ ધન-સંપત્તિ હોય, અને તે સંપત્તિનો અમુક અંશ કોઈ દીન-દરિદ્રીને અર્પણ કરે તો તેથી તેણે દયા કરી એમ કહી શકાય નહિ; કારણ કે એક તળાવમાંથી કોઈ પ્રવાસી બોબો ભરીને પાણી પીવે તેથી તળાવને કોઈ ખોટ જતી નથી, તેમ તારા ઉક્ત પ્રકારના દાનથી તને કોઈ કષ્ટ થતું નથી. તેણે જેવો સ્વાર્થત્યાગ કરવો જોઈએ તેવો સ્વાર્થત્યાગ એથી યતો નથી. આ ઉપરથી એવા દાનની પણ જરૂર નથી એમ માની લઈ શકાય નહિ. જેઓ એવું નજીવું દાન પણ કરી શકતા નથી તેઓ ધૈર્યનર નરાધમથી કોઈ

ચડીયાતા નથી, પરંતુ જેઓ એવું દાન કરતા હોય તેઓએ તેમાં પોતાની દાનવીરતા અથવા બહાદુરી સમજી લેવી એ પણ ભૂલ છે. એવી દાનવૃત્તિથી દયાનું યથાર્થ અનુશીલન (અનુસરણ અને ખીલવણી) થઈ શકતું નથી. પોતે કષ્ટ સહીને પણ પરાંપકાર કરવો તેજ ખરું દાન છે.

શિષ્ય:—જો આપણને કષ્ટ સહન કરવું પડે તો પછી શુભ વૃત્તિના અનુશીલનમાં સુખ રહેતું છે, એમ આપે કશું તેનો શું અર્થ ?

ગુરુ:—શુભ વૃત્તિનું અનુશીલન (અનુસરણ અને વિકાસ) યવાથી તે કષ્ટજ સુખના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે. શ્રેષ્ઠ વૃત્તિઓ ભક્તિ-પ્રીતિ-દયા વિગેરેનું આ એક ખાસ લક્ષણ છે કે તેના અનુશીલનથી દુઃખ પણ સુખરૂપેજ અનુભવાય છે. ઉક્ત વૃત્તિઓ સર્વ પ્રકારના દુઃખોને સુખમાં ફેરવી નાખવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે, ધર્મ એજ સુખનો એકમાત્ર ઉપાય છે, એમાં શંકા રાખવા જેવું નથી. સંસારી મનુષ્યો જેને કષ્ટ કહે છે તેની ઉત્પત્તિ “આ માંડ અને આ પારકું” એવા ભેદભાનમાંથીજ થાય છે. ધર્માનુકૂળ આત્મ-પ્રીતિની સાથે યોગ્ય પ્રમાણમાં આત્મત્યાગ રહેલો હોય તો પછી તેમાં કષ્ટ કે દુઃખ જેવું કશુંજ જણાતું નથી. એટલું ખરું કે એવું પ્રત્યેક અતુષ્ઠાન-કર્તવ્યકર્મ કે ઇશ્વરાનુમોદિત કર્તવ્ય નિષ્ક્રમ ભાવથી કરવું જોઈએ.

હિંદુશાસ્ત્રકારોએ દાનધર્મની જે રચાપના કરી છે, તેવિષે મને આ પ્રસંગે ખોલવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. હિંદુધર્મના કેટલાક સાધારણ દર્શનકારો કહે છે કે “દાન કરવાથી પુણ્ય થાય માટે દાન કરો.” કહેવાની જરૂર નથી કે આ રચણે પુણ્યને સ્વર્ગાદિ કામ્ય વસ્તુઓના ઉપાયરૂપે સૂચવવામાં આવ્યું છે. દાન કરવાથી અક્ષય સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય એટલા માટે દાન કરવું એવોજ સાધારણ હિંદુશાસ્ત્રકારોનો મત હોય છે. આવા દાનને હું ધર્મનું નામ આપી શકતો નથી. સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ માટે ધનનું દાન કરવું તેનો અર્થ માત્ર એટલોજ કે સ્વર્ગમાં રહેવાની સારી જગ્યા મળે એટલા માટે અત્યારથીજ મૂલ્ય આપીને ત્યાં જમીન ખરીદી લેવી. આ દાનને ધર્મ કહી શકાય નહિ. એ તો એક પ્રકારનો વેપાર અથવા વિનિમય છે. એવા વાણિજ્ય-વ્યાપારને ધર્મનું નામ આપવું ઠીક કહેવાય નહિ. x

દાન કરવું તે નિષ્કામપણેજ કરવું ઉચિત છે. નિષ્કામ દાન કરવાથીજ દયાવૃત્તિનું અનુશીલન થાય છે, અને દયાવૃત્તિના અનુશીલનથી પ્રીતિવૃત્તિનું પણ અનુશીલન થાય છે, તથા પ્રીતિના અનુશીલનથી ભક્તિનું અનુશીલન થાય છે

x પરંતુ સ્વર્ગ સુખના હેતુથી પણ દાન કરવામાં આવે, એ કાંઈ પણ દાન ન કરવા કરતાં તો સારુંજ છે. એટલુંજ નહિ પણ એવા દાન પણ વધને વધતે નિરક્ષમ કર્મમાં દોરવનારાં થઈ રહે છે, એ પણ ભૂલવું જોઈએ નહિ. સંપાદક

એ પ્રમાણે એક માત્ર દાનવૃત્તિના અનુશીલનથી (પાલન અને વિકાસથી) ઉત્તરોત્તર અનેક ઉત્તમ વૃત્તિઓનું સ્વાભાવિક રીતેજ અનુશીલન થાય છે. માટે જેથી કરીને દયાનું અનુશીલન થાય તેજ સ્થાન, સમય અને પાત્રમાં દાન કરવું એ આપણી પવિત્ર ફરજ છે. વૃત્તિના અનુશીલનમાં કર્તવ્ય અથવા ધર્મ રહેલો છે માટે તે ધર્માર્થેજ દાન કરવું એ ઉત્તમ છે. સ્વર્ગાર્થે અથવા ખીજે કોઈ બદલો મેળવવા માટે દાન કરવું એ તેવું ઉત્તમ નથી. ઇશ્વર સર્વ ભૂતમાં છે માટે સર્વભૂતને દાન આપવું, જે ઇશ્વરનું છે તે ઇશ્વરનેજ આપવું, અથવા તો ઇશ્વરાર્થે સર્વસ્વનો ભોગ આપવો એ મનુષ્યોનું પરમ કર્તવ્ય છે. સર્વભૂતમાં અને તારામાં તરવદિષ્ટી નેતાં કરી ભેદ નથી, એટલા માટે તારી પાસે જે કંઈ છે, તેના ઉપર તારા પોતાનો તેમજ સર્વ પ્રાણીનો હક્ક છે, અને જે વસ્તુ ઉપર પ્રાણીમાત્રનો અધિકાર છે, તે વસ્તુ પ્રાણીમાત્રને અર્પણ કરવા સદૈવ તત્પર રહેવું જોઈએ. ગીતાકત ધર્મમાં જે દાનનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તથા યથાર્થ હિન્દુધર્મ જે દાનની મહત્તા ગાય છે, તે દાન મેં ઉપર કહ્યું તેજ પ્રકારનું સમજવું. એવી ભાવનાથી જે દાન થાય તેજ યથાર્થ દાનધર્મ છે. રસ્તે ચાલતા એકાદ બિલુક તરફ અચૂક વસ્તુ ફેંકી દેવી તે કંઈ દાન નથી. કેટલાં એક મનુષ્યો તો એવું નિકૃષ્ટ દાન પણ કરી શકતાં નથી, એ જોઈ મને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે.

શિષ્ય:—સર્વને સમાન રીતે દાન આપવામાં આવે તો પછી પાત્રાપાત્રને વિચાર ક્યાં રહ્યો ? આકાશરથ સૂર્ય પૃથ્વી ઉપર સર્વ સ્થળે કથાપણુ બેઠાલા વિના પોતાનાં ફિરણો ફેંકે છે, એ વાત ખરી, પણ તેનાથી કેટલા પ્રદેશો દુઃખ થઈ જાય છે ? આકાશનો મેઘ સર્વત્ર જલ વર્ષાવે છે પણ તેથી કેટલાં ગામડાંઓ તથા શહેરો તણાઈ જાય છે ? એવી રીતના વિચારશૂન્ય દાનથી લાભને બદલે હાનિ થવાનો શું ભય નથી રહેતો ?

ગુરુ:—હું પૂર્વેજ કહી ચૂક્યો છું કે દાન કરવું તે એટલાજ માટે કે તેથી આપણી દયાવૃત્તિનું અનુશીલન થાય. જે દયાપાત્ર હોય, અને જે આર્ત અથવા પીડિત હોય તેનેજ દાન આપવું—અન્યને નહિ. સર્વભૂતપ્રત્યે દયા કરવી એમ કહેવામાં મારો એવો મુદ્દલ આશય નથી કે જેને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ ન હોય તેને માટે પણ આપણે સર્વસ્વનો ભોગ આપવા તૈયાર થઈ જવું. તથાપિ એટલું તો કહેવું જોઈએ કે જેને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ ન હોય એવો મનુષ્ય આ સંસારમાં દુર્લભ છે. જેને દારિદ્ર્ય દુઃખ ન હોય તેને ધનનું દાન આપવું નિષ્ફળ છે. તેવીજ રીતે જેને કોઈ પણ પ્રકારનો રોગ ન હોય તેને દવાનું દાન આપવું એ નિરર્થક છે. અનુચિત દાનથી અનેકવાર પૃથ્વીમાં પાપની વૃદ્ધિ થાય

છે, એ પણ લક્ષમાં રાખવાયોગ્ય છે. અનેક લોકોમાં અનુચિત દાન કરવાની પ્રવૃત્તિ વધી પડેલી હોવાથી, જે મનુષ્યો પૃથ્વીમાં સત્કાર્યપરાયણ રહીને જીવન ગાળી શકે તેવાં હોય તેવાંઓ પણ ભિક્ષુક અથવા પ્રપચકનો વેશ ધારણ કરે છે. અનુચિત દાન કરવાની પ્રવૃત્તિને લીધે સંસારના પ્રપંચોમાં ઘટાડો થવાને બદલે ઉલટી વૃદ્ધિ થાય છે. સશક્ત ભિખારીઓને દાન આપવાથી આગસને ઉત્તેજન મળે છે, એમ માનીને પણ કેટલાંકો દાન કરતાં અચકાય છે, આ પ્રમાણે બંને બાજુઓ તપાસીને યોગ્ય પાત્રે યોગ્ય દાન આપવું એજ ઉત્તમ છે. જેઓની ગાનાર્જની અથવા કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ યોગ્ય પ્રમાણમાં વિકસિત થએલી હોય છે, તેમને પાત્રાપાત્રનો વિચાર બહુ મુશ્કેલીભર્યો નથી લાગતો; કારણ કે તેઓ દયાશીલ હોવાની સાથે વિચારવાનું પણ હોય છે. મતલબ કે મનુષ્યની સર્વવૃત્તિઓ સુંદર રીતે વિકસિત ન થાય ત્યાંસુધી તેની કોઈ એક વૃત્તિ સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી.

ગીતાના સંપ્રદેશ અધ્યાયમાં દાનસંબંધે ભગવાનનું જે કથન છે, તેનું તાત્પર્ય પણ એવુંજ છે.

દાતવ્યમિતિ યદ્દાનં દીયતેऽનુપકારિણે ।

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદ્દાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥૨૦॥

યત્તુ પ્રત્યુપકારાર્થં ફલમુદ્દિશ્ય વા પુનઃ ।

દીયતે ચ પરિહ્રિષ્ટં તદ્દાનં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥૨૧॥

અદૈશકાલે યદ્દાનમપાત્રેભ્યઃચ દીયતે ।

અસત્કૃતમવજ્ઞાતં તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥૨૩॥

અર્થાત્—“આપવું એજ કર્તવ્ય” છે. એમ માનીને જે દાન આપવામાં આવે, જેના બદલાનો હેતુ ન રાખવામાં આવે, અને જે દાન દેશ, કાળ, પાત્રનો વિચાર કર્યા પછીજ આપવામાં આવે, તેજ યથાર્થ—સાત્ત્વિક—દાન છે. બદલાની આશાથી જે દાન આપવામાં આવે, અમુક ફળની આશાપૂર્વક જે દાન આપવામાં આવે, અથવા અપ્રસન્ન થઇને જે આપવામાં આવે તે રાજસ દાન છે. દેશ-કાળ-પાત્રનો વિચાર કર્યા વિના, અથવા અનાદર અને અવજ્ઞાપૂર્વક જે દાન આપવામાં આવે તે તામસદાન છે.

શિષ્યઃ—દાન આપતી વેળા દેશ-કાળ-પાત્રનો કેવી રીતે વિચાર કરવો, તે વિષે ગીતામાં કંઈ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે ?

ગુરુઃ—ગીતામાં નથી, પણ બાહ્યકારોએ તે વિષય ચર્ચ્યો છે; પણ અત્યારે તેથી લખાણ અર્થમાં ઉતરવાની જરૂર નથી. કોઈ પણ કર્મ એવું નથી કે જેમાં દેશ-કાળ-પાત્રનો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા ન હોય. દાનને માટે પણ તેમજ છે.

દેશ કાળ પાત્રનો વિચાર કર્યા વિના જે દાન કરવામાં આવે તેને સાત્ત્વિક નહિ, પણ તામસ દાન કહેવામાં આવ્યું છે. આમ કહેવાતું કારણ એટલું બધું સ્પષ્ટ છે કે તે સમજવાને માટે હિંદુધર્મની કોઈ વિશેષ વિધિ શોધી કાઢવાની જરૂર રહેતી નથી. દાખલાતરીકે આપણા ગુજરાત પ્રાંતમાં દુષ્કાળ પડ્યો હોય અને તેજ વખતે માચેસ્ટરની કાપડની મીલો પણ બંધ પડી ગઈ હોય, અર્થાત્ બંને જગ્યાએ કારીગરો અને મજૂરો દુઃખી સ્થિતિમાં આવી પડ્યા હોય તે પ્રસંગે આપણે કાંઈ પણ આપી શકીએ એવી અવસ્થામાં હોઈએ તો આપણી પ્રથમ ફરજ છે કે સૌ પહેલાં આપણે આપણા પ્રાંતના કષ્ટનિવારણાર્થે જ હાય લાંબાવવો. બીજી એક તો બંને સ્થાનોમાં અમુક અમુક સહાયતા આપવી એ પણ ઉત્તમ છે, પરંતુ જો ગુજરાતનાં મનુષ્યોને સહાય આપવાને બદલે માચેસ્ટર તરફ પક્ષપાત રાખીએ તો દેશનો વિચાર આપણે રાખ્યો છે, એમ ન કહેવાય. કારણ કે માચેસ્ટરનાં દુઃખી મનુષ્યોને મદદ કરે એવા અનેક પુરુષો બહાર આવે એવો સંભવ છે, પણ ગુજરાતનાં મનુષ્યો તરફ કોઈની દ્રષ્ટિ પડવાનો સંભવ નથી. કાળનો પણ તેજ પ્રકારે વિચાર કરવાનો છે, આજે જે વ્યક્તિને તેં તારા પ્રાણુના ભોગે ખચાવ્યો હોય તેજ વ્યક્તિને કદાચ આવતી કાલે સજા કરવાની ફરજ તારે શિરે આવી પડે તો તેને તું કોઈ પણ રીતે પ્રાણુદાન આપી શકે નહિ. પાત્રાપાત્રનો વિચાર પણ સ્પષ્ટ છે—પ્રાયઃ સર્વ તેનો વિચાર કરી શકે છે. એક દુઃખી મનુષ્યને દાન આપવા અનેક માણસો તૈયાર થાય છે, પણ કોઈ ચોર કે જુગારીને આપવાને તત્પર થતું નથી. એટલા માટે દેશે કાલેચ પાત્રે જ એની સદ્ધમ વ્યાખ્યામાં ખામ કરીને ઉતરવાની જરૂર નથી. જે હિંદુ ભગતિક મહાનીતિ સર્વના હિતમાં રહેલી છે, તેને અનુસરીનેજ દેશ કાળ પાત્રના બેદો દર્શાવવામાં આવ્યા છે; પરંતુ વિવિધ જાખ્યકારોએ એ સ્પષ્ટ અને સરળ વાતના પણ કેવા વિચિત્ર અર્થો કર્યા છે, તે પણ જોવા હોય તો એક નમુનો આપું શ્રીશંકરાચાર્ય તથા શ્રીધરસ્વામી કહે છે કે દેશે એટલે કુરુક્ષેત્ર આદિ તીર્થસ્થાનોમાં જે દાન થાય તેજ દાન યોગ્ય દેશે થયેલું ગણાય. કાળનો કેવો વિચિત્ર અર્થ કર્યો છે, તે જો. શંકરાચાર્ય કહે છે કે સંક્રાન્તિ આદિ પર્વને વિષે જે દાન થાય તેજ યોગ્ય દાન કહેવાય, તથા શ્રીધર સ્વામી કહે છે કે મહાશ્વ પ્રસંગે જે દાન કરવામાં આવે તેજ શ્રેષ્ઠ છે, પાત્ર એટલે શ્રી શંકરાચાર્ય કહે છે કે જે વેદમાં પારંગત હોય, જ અજોતો સારી રીતે બુદ્ધિ-કાર હોય, તથા આચારમાં નિષ્ઠાવાળો હોય તેને યોગ્ય પાત્ર સમજવો. તેજ સંબંધે શ્રીધર સ્વામી કહે છે કે જે તપ જપ તત આદિ કરતો હોય એવા બ્રાહ્મણનેજ યોગ્ય પાત્ર માનવો જોઈએ. સર્વનાથ ! હું મારા દેશમાં રહી દીનદુઃખી પીડિત મનુષ્યોની સેવા પહેલી તારીખથી ૩૧ મી તારીખખત કર્યા કરું તો,

તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે ભગવદભિપ્રેત દાન ચયું એમ નજ ગણાય । ભાષ્યકારોના વિચાર પ્રમાણે તો ગરીમ, રોગી કે દુષ્ટીને સહાય કરવી એ યોગ્ય દાન ન લેખાય આ પ્રમાણે કોઈ કોઈ ભાષ્યકારે અતિ ઉન્નત ઉદાર તથા સાર્વભૌમિક હિન્દુધર્મને એવો તો સડીણું, અનુદાર તથા ઉપધર્મ બનાવી દીધો છે કે તે ભાષ્યકારોના વિચારોને યથાર્થ હિન્દુધર્મના વિચારો કહેવાની હિમત કોઈથી યથ શકે નહિ મને એમ લાગે છે કે સ્મૃતિને અનુમોદન આપવા માટેજ ભાષ્યકારોએ ભગવાનના ઉદાર વાક્યને એટલું બધું સડીણું રૂપ આપી દીધું હશે જે કે ઉક્ત સર્વ અને મહા પ્રતિભાસ પન્ન, સર્વશાસ્ત્રવિત્ ભાષ્યકારોની પાસે હું કશીજ મિસા તમા નથી, તોપણ મારે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે,—

કેવલં શાસ્ત્રમાશ્રિત્ય ન કર્તવ્યો વિનિર્ણયઃ ।

યુક્તિર્હીનચિત્તોરે તુ ધર્મદ્વાનિઃ પ્રજાયતે ॥*

અર્થાત્ માન શાસ્ત્રના આધારેજ કર્તવ્યનો નિર્ણય કરવો યોગ્ય નથી યુક્તિહીન વિચારશૂન્ય બનીને કર્તવ્ય કરવાથી તો ધર્મદ્વાનિજ થાય છે વિચાર કર્યા વિના, આંખો મીચીને ધર્મગ્રંથોનું અનુસરણ કરવા જતાં આજકાલ આપણે કેવી દુર્વિશા-અધર્મ અથવા વિશૂષ્ણતાવાળી રિચિતિએ પહોંચ્યા છીએ તેનો વિચાર કરતાં ત્રાસ થયા વિના રહેતો નથી હજી પણ વિના વિચારે એવુંજ કર્યા કરીએ તો એ ઉચિત નથી. પોતપોતાની ભુદ્ધિ પ્રમાણે સર્વેએ વિચાર કરવો જોઈએ, નહિતર ચદનવાહી મર્દભ જેવીજ આપણી રિચિત રહી જવાની—અર્થાત્ ચદનનો મહિમા સમજવાને બદલે ચદનનો ભાર વહન કરીનેજ જીવન વીતાવી દઈશું

શિષ્ય:—નો પછી ભાષ્યકારોના પંજમાથી યથાર્થ હિન્દુધર્મનો ઉદ્ધાર કરવો એ આપણું પ્રધાન કર્તવ્ય નથી શું ?

ગુરુ:—પ્રાચીન ઋષિ-મહર્ષિ તથા પડિતો અતિશય પ્રતિભાસ પન્ન તથા મહા જ્ઞાની હતા. તેમનાપ્રત્યે વિશેષ ભક્તિભાવ રાખવો, અને તેમનો અનાદર અથવા અમર્યાદા કદાપિ ન થાય તેનું સતત લક્ષ રાખવું એ આપણો ધર્મ છે. છતાં જે રથજે તેમનું વાક્ય ઇશ્વરના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધતાવાળું ગણાય તે રથજે તે વાક્યનો પરિત્યાગ કરી ઇશ્વરાભિપ્રાયજન અનુસરણ કરવું, એજ મારો કહેવાનો મર્મ છે

* મતુ ૧૨ માં અધ્યાય, ૧૧૩ માં શ્લોકની દીકામાં બૃહસ્પતિનું વચન

અધ્યાય ૨૭ મો-ચિત્તરંજિની વૃત્તિ

શિષ્ય:—હવે અન્યાન્ય કાર્યકારિણી વૃત્તિઓની અનુશીલન-પદ્ધતિ સાંભળવાની ઇચ્છા રાખું છું.

ગુરુ:—એ વિષય શિક્ષણશાસ્ત્રનો છે, તેથી તેવિષે અત્રે વિસ્તારથી બોલવાનો પ્રસંગ નથી. શારીરિક વૃત્તિ તથા જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિસંગે કું કેવળ સાધારણ અનુશીલન પદ્ધતિ તને કહી ગયો છું—વૃત્તિવિરોધને ખાસ કરીને કેવી રીતે કેળવવી તે વિષે મેં કાંઈ કહ્યું નથી. બીજા શબ્દોમાં કહું તો શરીરને કેવી રીતે બળવાન બનાવવું, કેવી રીતે અત્રિશક્તિ અતાવવા, કેવી રીતે બુદ્ધિને તીક્ષ્ણ બનાવવી તથા મગજને ગાંઠિતશાસ્ત્ર સમજી શકે એવી યોગ્યતાવાળું કેવી રીતે બનાવવું; એ સર્વ વિષયોને મેં સ્પર્શ કર્યો વિનાજ રહેવા દીધા છે; કારણ કે એ વિષય કેળવણીશાસ્ત્રનો છે. અનુશીલન તત્ત્વનો સ્થૂન મર્મ સમજવાને માટે કેવળ સાધારણ વિધિનું જ્ઞાનજ ખાસ છે. એટલા માટે શારીરિક તથા જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિના અનુશીલનસંગે મેં સાધારણ વિધિજ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; પરંતુ કાર્યકારિણી વૃત્તિની અનુશીલન પદ્ધતિ—સાધારણ વિધિ—ભક્તિના વિષયમાં સમાવેશ પામી જાય છે. પ્રીતિતત્ત્વ ભક્તિતત્ત્વની અદર સમાવેશ પામે છે તથા દયાતત્ત્વ પ્રીતિતત્ત્વની અદર સમાવેશ પામી જાય છે, એ વાત કું તને પૂર્વે કહી ગયો છું. સમસ્ત ધર્મો ઉક્ત ત્રણ તત્ત્વોની અદરજ સમાવેશ પામે છે, એમ કહું તોપણ અતિશયોકિત નથી. એટલા માટે મેં ભક્તિ, પ્રીતિ તથા દયાનો વિષય બની શકે તેટલા વિસ્તારથી ચર્ચ્યો છે. નહિતર ઉક્ત સર્વ વૃત્તિઓની ગણના કરાવવી તેમજ તેની અનુશીલનપદ્ધતિનો નિષ્કર્ષ કરવો એ મારો ઉદ્દેશ નથી, તેમજ તેટલી શક્તિ પણ નથી. શારીરિક, જ્ઞાનાર્જની અને કાર્યકારિણી વૃત્તિસંગે મારે જે કાંઈ બોલવા યોગ્ય હતું તે બોલી ગયો છું. હવે, ચિત્તરંજિની વૃત્તિસંગે સંક્ષેપમાં કહું તે સાંભળ.

જન્મતના સર્વ ધર્મોમાં એક અપૂર્ણતા રહી ગઈ હોય, એમ મને લાગે છે, અને તે એજ કે ચિત્તરંજિની વૃત્તિઓના અનુશીલનમાટે ખાતર કરીને ઓપ્તએ બાર મૂક્યો નથી; પરંતુ એ ઉપરથી એવો સિદ્ધાંત કરી લેવો યોગ્ય નથી કે પ્રાચીન ધર્મવેદાઓ તેની આવશ્યકતા બરાબર સમજી શક્યા નહિ હોય, અથવા તો તેઓએ એ વિષયનો ખીલકુલ ઉપદેશ નહિ કર્યો હોય. હિંદુઓની પૂજાની સામગ્રી—પુષ્પ, ચંદન, ધૂપ, દીપ, નૃત્ય, ગીત તથા વાદ્ય આદિનો ઉદ્દેશ ભક્તિના અનુશીલનપૂર્વક ચિત્તરંજિની વૃત્તિના અનુશીલનનો પણ હોવો જોઈએ, અથવા

તો ઉક્ત સાધનોદ્વારા લક્ષિતનેજ નિયત કરવાનો હોયો જોઇએ, એમ વિચાર કરતા લાગ્યા વિના રહેતું નથી પ્રાચીન ગ્રીક પ્રજાના ધર્મમાં તથા મધ્યકાળના યુરોપીય રોમન ક્રિસ્તીઅન ધર્મમાં ઉપાસનાની સાથે ચિત્તરજિની વૃત્તિઓની સ્ફુર્તિ અર્થે ખાસ પ્રયત્નો કરવામાં આવતા હતા આપિતીસ અથવા રાફેલેનાં ચિત્રો, અને જર્મનીના રિખ્ત્રાત સંગીતશાસ્ત્રીઓનું સંગીત એ સર્વની ઉપાસના સમયે સહાયતા લેવામાં આવતી એટલુંજ નહિ પણ ચિત્ર-શિલ્પ તથા સંગીત આદિ લલિત કળાઓ ધર્મના ચરણ પાસે મસ્તક નમાવીને ઉભી રહેતી ભારતવર્ષમાં પણ ચિત્રકળા, શિલ્પકળા, તથા સંગીત વિધાને ઉપાસના અર્થે સહાયક સામગ્રી માનવામાં આવે છે.

શિષ્ય:—ઉપાસનાની સાથે ચિત્તરજિની વૃત્તિને તૃપ્ત કરવા માટેજ મૂર્તિપૂજા વિગેરેનો શાસ્ત્રમાં ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો હોય, એમ મને લાગે છે

ગુરુ:—એ વાત કેટલેક અંશે સત્ય છે, પણ તે સિવાય મૂર્તિપૂજાની ઉપયોગિત અન્ય કોઈ કારણે સિદ્ધ થતી નથી એમ કહી શકાય નહિ મૂર્તિપૂજાની ઉત્પત્તિ કેવ રીતે થઈ તે વિષે વિચાર કરવાનો અત્રે અવકાશ નથી ચિત્રવિદ્યા શિલ્પવિદ્યા તથા સંગીત વિદ્યા વિગેરે ચિત્તરજિની વૃત્તિને તૃપ્તિ તથા સ્ફુર્તિ અર્પા શી છે, એ વાત સત્ય છે, પરંતુ નાબ્યના જેવો ચિત્તરજિની વૃત્તિને ખીલવનાનો અન્ય એકેકે શ્રેષ્ઠ ઉપાય નથી. ગ્રીક અને રોમન ધર્મોએ પણ મ ધર્મ સહાય તરીકે હતી કિન્તુ હિંદુધર્મે કામ્યનો જે પ્રભાવ સ્વીકાર્યો છે તે તો ઇતિહાસમાં અપૂર્વજ છે રામાયણ અને મહાભારત જેવા કામ્ય ગ્રંથો એજ હિંદુ ઓના પ્રધાન ધર્મગ્રંથો મનાય છે વિષ્ણુપુરાણ તથા ભાગવતાદિ ગ્રંથોમાં એવાં એવાં વાક્યો મળી આવે છે કે અન્ય કોઈ દેરાના ધર્મસાહિત્ય સાથે તેની તુલના થઈ શકે નહિ આ ઉપગ્રંથો એમ જણાય છે કે ચિત્તરજિની વૃત્તિની ખીલવણી સમયે હિંદુધર્મે કોઈજ લક્ષ આપતું નથી, એમ તો આપણાથી કહી શકાય નહિ છતાં એટલું છે કે પૂર્વે જે શુભ પ્રવૃત્તિ વિધિરૂપે નહિ પણ લોભચારરૂપે ચાલતી હતી, તે પ્રવૃત્તિને આ કાળે આપણે વિધિગૃહ કરવી જોઇએ, અને શારીરિક તથા જ્ઞાનાર્મની વૃત્તિના અનુશીલન ઉપર જેટલો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તેટલોજ ભાર ચિત્તરજિની વૃત્તિના અનુશીલન ઉપર પણ મૂકવો જોઇએ

શિષ્ય:—અર્થાત્ આપ એમ કહેવા માગો છો કે શાસ્ત્રમાં જેવી રીતે શુભ જનની લક્ષિત કરવાનું, દયા રાખવાનું, દાન કરવાનું તથા શાસ્ત્રાધ્યયન કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે, તેજ પ્રકારે ચિત્રવિદ્યા-શિલ્પવિદ્યા-નૃત્યગીત-તથા કામ્ય આદિ લલિતકળાઓની પણ ખીલવણી કરવા શાસ્ત્રદ્વારા લેકેને પ્રેરણા કરવી જોઇએ ?

ગુરુ:—હા, નહિતર મનુષ્યોનો ધર્મ અપૂર્ણજ રહી જાય

શિષ્ય:—તે કેવી રીતે ?

ગુરુ.—આપણે પ્રત્યક્ષ જે કાંઈ જોઈ શકીએ છીએ તે ઉપરથી તો જગત્ એટલે બહુ શરીરો અને બીજી વસ્તુઓની સમષ્ટિ, એટલુંજ કહી શકાય; પરંતુ આ જગતમાં આપણે જે વિવિધ પ્રકારની, વિવિધ પ્રકૃતિવાળી તથા વિવિધ ગુણોવાળી વસ્તુઓ નિત્ય અનુભવીએ છીએ, તે સર્વ અનેકતાની અંદર તને કાંઈ ઐક્ય જેવું જણાય છે? વિશૂંખણની મધ્યમાં કાંઈ શૂંખણ જેવું જણાય છે?

શિષ્ય:—હા.

ગુરુ:—કેવી રીતે, કહે જોઈએ.

શિષ્ય:—એક અનંત સત્ય અથવા અનિર્વાચનીય શક્તિ-જેને હળાંટ સ્પેન્સર 'ઇન્ફીનિટીયલ પાવર ઇન નેચર' કહે છે, તેમાંથીજ સર્વ વસ્તુઓ જન્મે છે, જીવે છે અને છેવટે તેમાંજ વિલીન થઈ જાય છે.

ગુરુ:—એ સર્વોપરિ તત્ત્વને અથવા શક્તિને આપણે વિશ્વઆપી ચૈતન્યના નામથી ઓળખીશું. તે ચૈતન્યરૂપિણી શક્તિને ચિત્તશક્તિ કહીશું તો તે યોગ્ય થઈ પડશે. હવે, કહે જોઈએ એ સત્માં ચિત્તના અવસ્થાનતુ કૃણ શું?

શિષ્ય:—કૃણ તો આપે હમણાંજ સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું, અને તે એજ કે આ ભગતિક શૂંખણ-અવસ્થા; કિવા અનિર્વાચનીય ઐક્ય.

ગુરુ:—હવે જરા વિચાર કરીને જવાબ આપ કે જીવના સબધે આ અનિર્વાચનીય શૂંખણનું પરિણામ શું?

શિષ્ય:—જીવનની ઉપયોગિતા અથવા જીવનું સુખ.

ગુરુ:—તેનુંજ નામ આનંદ. એ સચ્ચિદાનંદનું જ્ઞાન થાય એટલે જગતનું પણ સાથેજ જ્ઞાન થાય; પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે તેને જાણવું શી રીતે? હવે ક્રમે ક્રમે આપણે તેનો વિચાર કરીશું. પ્રથમ તો એ સત્ અર્થાત્ જે ત્રિકાલાખાંધ્ય છે, તેનું અસ્તિત્વ કેરી રીતે જાણવું?

શિષ્ય:—એ સત્ની સાથે સત્ના ગુણો પણ આંવી જાયને?

ગુરુ:—હાજ તો.

શિષ્ય:—તો પછી સત્ અથવા સત્યને પ્રમાણુદારા જાણવું જોઈએ.

ગુરુ:—પ્રમાણુ કેટલાં છે?

શિષ્ય:—મુખ્યત્વે તો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન. બાકીનાં પ્રમાણોત્તો સમાવેશ અનુમાનમાંજ સમાજીને તેને પૃથક્કરણે ગણાવ્યા નથી.

ગુરુ:—હીક અનુમાનનું મૂળ પણ પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ છે, અથવા તો મત્યજ્ઞાન પણ હમેશાં પ્રત્યક્ષમૂલક હોવા યોગ્ય છે, એ વાત સ્મરણમાં રાખજો. જ્ઞાનેદ્રિયદારા કોઈ પણ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે. એટલા માટે પ્રથમ તો યથાર્થ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ-અર્થે ઇન્દ્રિયોની-અર્થાત્ સારીરિકી વૃત્તિઓની ખીલવણી થવી જોઈએ; અને જતે

પ્રમાણે અનુમાનજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિઓની યોગ્ય સ્ફુર્તિ તથા ખીવ વણી થવી જોઈએ જેને આપણે જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિ કહીએ છીએ તેમાંની કેટલીક વૃત્તિને મન એવું નામ આપણા દર્શનશાસ્ત્રમાં આપવામાં આવ્યું છે, તથા કેટલીક વૃત્તિઓને બુદ્ધિ એવું પણ નામ આપવામાં આવ્યું છે સકલ્પવિકલ્પની એટલે કે વિચારક વૃત્તિઓને 'મન' એવું નામ આપાયું છે અને નિર્ણયાત્મક વૃત્તિ 'બુદ્ધિ' નામથી જાળખાય છે એ પૈકી અનુમાનજ્ઞાનને માટે મનોમય વૃત્તિઓનીજ સ્ફુર્તિ ખાસ કરીને જરૂરની છે હવે કહે જોઈએ એ સદ્વ્યાપી ચિદ્દને-ચૈતન્યને-કેવી રીતે જાણી શકાય ?

શિષ્ય:—અનુમાનપ્રમાણ્યુદ્ધાર

ગુરુ —એમ કહેવું તે ઠીક નથી. જેને બુદ્ધિ અથવા વિચારકવૃત્તિ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તેદ્વારા-અર્થાત્ જ્ઞાનદ્વારાજ સતને જાણવું જોઈએ, અને ધ્યાનદ્વારા 'ચિત્'ને જાણવું જોઈએ, પરંતુ ત્યારબાદ આનદને કેવી રીતે જાણવો ?

શિષ્ય:—આનદ, એ તો અનુમાનગમ્ય નથી, પણ અનુભવગમ્ય છે આપણે આનદને અનુમાનથી જાણી શકતા નથી, પણ અનુભવથી-ભોગથી-જાણી શકીએ છીએ એ આનદનો અનુભવ જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિથી થવો અશક્ય છે આનદની પ્રાપ્તિ અર્થે તો કોઈ એક ખાસ પ્રકારની વૃત્તિ જોઈએ

ગુરુ —જે ઇત્તની હું વાત કરવા માગુ છું તેજ તે વૃત્તિ, અર્થાત્ ' ચિત્તર જિની ' વૃત્તિ તેના સમ્યક્ અનુશીનથીજ આ સમ્યિદાનદમય જગત્ અથવા જગત્ત્મય સમ્યિદાનદનો સ્વરૂપાનુભવ થઈ શકે છે જ્યાંસુધી તેવો અનુભવ ન થાય ત્યાંસુધી ધર્મ અપૂર્ણ લેખાય છે ચિત્તરજિની વૃત્તિની ખીલવણી ન થાય ત્યાંસુધી સપૂર્ણ ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ, એમ કહેવાય નહિ આપણા સર્વાંગસપત્ત હિન્દુ ધર્મનો ઇતિહાસ જો તુ બરાબર લક્ષમાં લેશે તો આ વાત તુ બહુ સારી રીતે સમજી શકશે આપણા ધર્મમાં જેટલા જેટલા ફેરફારો થયા છે તે સર્વ હિંદુધર્મને સપૂર્ણ બતાવવા માટેજ થયા છે, એમ તને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ આપણી પ્રથમાવસ્થામાં ઋગ્વેદસંહિતાનો ધર્મ બહુ પ્રમળ હતો તે ધર્મની આલોચના કરવાથી તને જણાશે કે જે કોઈ શક્તિમાન, જે કોઈ ઉપકારી અથવા જે કોઈ સુદર હોય તેનીજ ઉપાસના કરવી એ આદિ વૈદિક ધર્મ હતો તેમાં અલગત આનદનો ભાગ થયેજ પ્રમાણમાં હતો, પરંતુ સત્ તથા ચિત્તની ઉપાસનાનો કિંવા જ્ઞાન તથા ધ્યાનનો પ્રાપ્તિ અભાવ હતો એટલાજ માટે ઉપનિષદોએ તેમાં સુધારો કર્યો ઉપનિષદનો ધર્મ પરબ્રહ્મની ઉપાસનાની વિધિ દર્શાવે છે એટલામાટે તેમાં જ્ઞાનઅથવા ધ્યાનનો અભાવ નથી, પરંતુ આનદનો અભાવ છે, x એમ તો મારે કહેવું જોઈએ

x આ બંને કથન યોગ્ય જણાતાં નથી પરમાત્મા સમ્યિદાનદસ્વરૂપ છે તો પછી આનદ તો એના પેદામાંજ આવી ગયો એ સમ્યિદાનદની નિમગ્નપ્રાપ્તિ

સર્વ ઉપનિષદોનો ઉદ્દેશ બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિનો છે, એ વાતનો હું અસ્વીકાર નથી કરતો, પરંતુ તે જ્ઞાન તથા ધ્યાનમય ધર્મમાં ચિત્તરંજનીવૃત્તિને પ્રીત્તવવાની કાંઈ વ્યવસ્થા દર્શાવવામાં આવી હોય એમ મારા જાણવામાં નથી. + બૌદ્ધોમાં ઉપાસના નથી. બૌદ્ધો સત્તેજ માનતા નથી, નો પછી તેમના ધર્મમાં આનંદ હોયજ કયાંથી ? ઋગ્વેદ, ઉપનિષદ તથા બૌદ્ધ એ ત્રણે ધર્મોમાંથી એકે ધર્મ સામ્યદાનંદપ્રધાસી હિંદુજાતમાં સંપૂર્ણ સ્થાપીરૂપે નથી શક્યો નહિ, પરિણામે એ ત્રણે ધર્મોનો સારભાગ ગ્રહણ કરી પૌરાણિક હિંદુધર્મ બહાર આવ્યો. આ પૌરાણિક ધર્મમાં સત્તી ઉપાસના, ચિત્તી ઉપાસના તથા આનંદની ઉપાસના બહોળા પ્રમાણમાં છે. તેમાં પણ ખાસ કરીને આનંદભાગ વિશેષરૂપે સ્મૃતિ પામ્યો છે, અને એટલાજ માટે તે જાતીય ધર્મતરીકેનું અચળ સ્થાન હજી પણ સાચવી રહ્યો છે કોઈ પણ વિજાતીય અસંપૂર્ણ ધર્મ તેના ઉપર હુમલો કરીને હજીસુધી ફાવી ગયો નથી. આજકાલ જેઓ ધર્મસંસ્કાર અર્થે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તેઓએ આ એક વાતનું નિરંતર સ્મરણ રાખવું જોઈએ કે ઈશ્વર જેવી રીતે સતરૂપ છે, જેની રીતે ચિતરૂપ છે તેવીજ રીતે આનંદસ્વરૂપ પણ છે માટે જ્યાંસુધી ચિત્તરંજનીવૃત્તિજ્ઞાના અનુધીલનની વિધિ તથા ઉપાય દર્શાવવામાં ન આવે ત્યાંસુધી સંસ્કાર પામેલો ધર્મ પણ કદાપિ સ્થાપીરૂપે ટકી શકે નાહ.

શિષ્ય:—પરંતુ પૌરાણિક હિંદુધર્મમાં આનંદનો ભાગ હદ કરતાં વધારે છે, અને તેથી આનંદની પચાચોગ્યતા નયવાધ નથી, એ સખ ધે આપનો શું અભિપ્રાય છે ?

ગુરુ:—એ વાત ખત છે. હિંદુધર્મમાં અનેક જાળાં-જાંબરો ખાંડી ગયા છે

માટે અને દુ.ખમાત્રની આત્યંતિકા નિવૃત્તિને માટે તો કર્મ ઉપાસનાદિ સાધનો કહેલાં છે. માધન એજ સાધ્ય નથી, મુગધની ટીકાટ લઇ રેતવેના શ્યામાં એવ, તે હમેજ મુગધ નથી કે તેમાં મુગધનો અનુભવ થાય. એમાં તો ઉલટુ ધરમાં મુગ સગવડ હતી તેટલાં પણ નહિ મળતા કેટલુંક કષ્ટ પણ વેડવું પડશે; અને મુગધ તો તો સમયે માત્ર ઉદ્દેશમાં સમાયજી રહીને તેને માક્ષાત્કાર તો એ પ્રયત્નની છેવટે-ફળરૂપેજ થવાનો. આખાના યડ, ડાળ, પાદડા, વગેરેમાં ફેરીને સ્વાદ નજ હોય, પણ ઉવટી તુરાચજ હોય. એ બધાંથી આગળ વધી ડાળની છેવટે પહોંચવાનીજ ફેરી અને તેનો ઉમદા સ્વાદ મેળવી શકાય. આવી રીતે વિચાર કરવાથી સમજાશે કે ઉપનિષદે ઉપદેશ્યા ધર્મમાં આનંદનો અભાવ નથી પણ આનંદ તો (કેવળ આનંદજ નહિ પણ અનંત પ્રકારની અનુપમ અતુલ્ય મહત્તાઓ) તેના ઉદ્દેશમાં અને ફળમાં રહેલોજ છે; અને એ સમ્યદાનંદને પ્રાપ્ત કરવાના શિક્ષણથીજ ગીતા ઉપનિષદ ભરપૂર છે. બાહ્ય પદ્ધતિદ્વારા મેળવી શકાતા આભાસમાત્ર વિવચાનંદ કે જેની પ્રત્યક્ષગાળાનો બહવિદ્યામાં અધિકારજ નથી એમ એ વિદ્યાના ગ્રંથો પ્રથમથીજ કહી દે છે. તેમાં-ગીતા ઉપનિષદાદિમાં વિવચાનંદનું શિક્ષણ કે વ્યવસ્થા ન હોય એ તો સ્વાભાવિકજ છે.

એ હું કહુલ કરે હું, અને તેને ખખેરી નાખવાની પણ તેટલીજ જરૂર છે, એમ પણ હું માનું છું. હિંદુધર્મનો યથાર્થ મર્મ જેઓ સમજી શકશે તેઓ ધર્મના આવશ્યક તથા અનાવશ્યક અશોને પણ બહુ સારી રીતે સમજી શકશે તેથી તેઓ આવશ્યક અશોનો સ્વીકાર તથા અનાવશ્યક અશોનો પરિહાર બહુજ મહેલાઈથી કરી શકશે, એમાં શંક નથી. આમ નહિ થાય ત્યાં સુધી હિંદુજાતિની ઉન્નતિ થવી અસંભવિત છે હવે, આપણે આ રશને જે કાષ્ઠ વિચારવાનું છે, તે એજ છે કે જે ઇશ્વર અનંત મૌદર્યમય હોય તે ઇશ્વર જે સચુલ્ય હોય તો તેનામા સકળ ગુણોનો સમાવેશ હોય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. કારણ કે તે સર્વમય છે, એટલું નહિ પણ તેના મકળ ગુણો પણ અનંત છે. જે અનંત હોય તેના ગુણ અતવાળા કે પરિમાણવાળા હોઈ શકે નહિ મતલબ કે ઇશ્વર અનંત સૌદર્યવિશિષ્ટ હોઈને તે મહાન, પવિત્ર, પ્રેમમય, વિચિત્ર છતાં એક, સર્વાંગસંપન્ન તથા નિર્વિકાર પણ છે. તેના આ સર્વ ગુણો અમાપ હોવાથી એ સદ્ગુણોનું સમવાય સ્વરૂપ જે મૌદર્ય તે પણ અનંત હોવા યોગ્ય છે આપણી જે વૃત્તિઓના સૌદર્યનો ઉપભોગ કરી શકીએ તે વૃત્તિઓને જે આપણે યોગ્ય પ્રકારે ન કેળવીએ તો તે સૌદર્ય કેવી રીતે અનુભવી શકીએ ? તેટલાજ માટે હું હું હું કે જેમ શુદ્ધિ આદિ જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિઓને અને ભક્તિ આદિ કાર્યકારિણીવૃત્તિઓને કેળવવાની, ધર્મપ્રાપ્તિ અર્થે જરૂર છે, તેજ પ્રમાણે ચિત્તરજિનીવૃત્તિને પણ કેળવવાની તથા ખીલવવાની જરૂર છે. જ્યાંસુધી પગ્માત્માના સૌદર્યનો સમુચિત અનુભવ ન થાય ત્યાંસુધી તે પરમત્માપ્રત્યે આપણે સમ્યક્પ્રેમ અથવા સમ્યક્ભક્તિ સ્ફુરે શકે નહિ આધુનિક વૈજ્ઞાનધર્મે દૃષ્ટોપાસનાની માથે વ્રજલીલા-કીર્તનનો સયાગ કર્યો છે, તેનું કારણ હવે તું સમજી શકશે

શિષ્ય:—પણ એ વ્રજલીલાનું કેળવું સારું આપું છે, એમ આપ કહી શકશો ?

ગુરુ:—જેઓ આ વ્રજલીલાનું યથાર્થ તાત્પર્ય સમજી શક્યા છે, અને જેઓનું ચિત્ત શુદ્ધ થયું હોય છે, તેમને માટે એ વ્રજલીલાનું પરિણામ બહુ ઉત્તમ થયું છે, એમ કહેવામાં હોય નથી, પરંતુ જેઓ અજ્ઞાન હોય, વ્રજલીલાનો યથાર્થ આશય સમજવાને જેઓ અશક્ત હોય, અથવા જેઓની ચિત્તવૃત્તિ મૂળથીજ ડુલ્બિત હોય તેમને માટે એનું પરિણામ ખરાબજ આવે છે ચિત્તશુદ્ધિ સિવાય, કિંવા જ્ઞાનાર્જની, કાર્યકારિણી અને ચિત્તરજિની વૃત્તિના ઉચિત અનુલીનન સિવાય કાંઈપણ મુખ્ય યથાર્થ વૈજ્ઞાનિક યથા શકે નહિ વૈજ્ઞાનિક ધર્મ અજ્ઞાન અથવા પાપાત્માઓ માટે નથી જેઓ શવાકુળને ંદ્રિયસુખમાં તક્ષીન માની તેમને ઉપાસે છે, તેઓ યથાર્થ વૈજ્ઞાનિક નથી—પણ પિશાચ છે.

ધણખરા લોશ તો એમજ માને છે કે ગસલીલા એ એક પ્રકારનો અત્યંત

અલીલ અથવા અરાખ વ્યાપાર છે. અલખત, વખત જતાં લોકોએ રાસલીલાને એક રીતનો નીચ વ્યાપારજ બનાવી દીધો છે; પરંતુ ખરૂં જોઈએ તો મૂળમાં તો તે માત્ર ઇશ્વરોપાસનાનોજ એક પ્રકાર હતો અનંત સુદર એવા પરમાત્માના સૌંદર્યની ઉપાસના સિવાય અને ચિત્તરજિની વૃત્તિને ઇશ્વરાભિમુખી કરવા સિવાય એ રાસલીલાનો અન્ય એક ઉદ્દેશ નથી.

શિષ્ય:—હવે, એ ચિત્તરજિની વૃત્તિના અનુશીલનસમયે કાષ્ઠક ઉપદેશ આપો.

ગુરુ —જગતના સૌંદર્ય તરફ ચિત્તને આકર્ષવું અને જોડવું, એજ ચિત્તરજિની વૃત્તિને કેળવવાનું પ્રધાન સાધન છે. જગત સૌંદર્યમય છે, બાહ્ય પ્રકૃતિ જેમ સૌંદર્યમય છે તેવીજ રીતે આંતરપ્રકૃતિ પણ સૌંદર્યમય છે. બાહ્ય પ્રકૃતિ ચિત્તને બહુજ સહેલાઈથી આકર્ષી શકે છે. એ આકર્ષણને વશીભૂત થઈ સૌંદર્યગ્રાહી વૃત્તિઓના અનુશીલનમાં (તે વૃત્તિઓને જગાડવા અને ખીલવવામાં) નિત્ય તત્પર રહેવું. એ વૃત્તિઓ જેમ જેમ વિદ્યાસ પામતી જશે તેમ તેમ આંતરપ્રકૃતિના સૌંદર્યનો પણ અનુભવ થવા લાગશે, એટલુંજ નહિ પણ જગદીશ્વરના અનંત સૌંદર્યનો આભાસ સુદ્ધ આવશે. સૌંદર્યગ્રાહિણી વૃત્તિઓના એક એવો સ્વભાવ છે કે તે દ્વારા પ્રીતિ, દયા અને ભક્તિ આદિ શ્રેષ્ઠ વૃત્તિઓ પણ સાથે સાથે જાગૃત તથા પરિપુષ્ટ થવા વિના રહેતી નથી. છતાં એક વાતમાં બહુ સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે. ચિત્તરજિની વૃત્તિઓના અનુચિત અનુશીલન તથા સ્ફુર્તિથી અન્ય કેટલીક કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ દુર્મળ થઈ જાય છે એટલા માટે ધણાખરા મનુષ્યોનો એવો દૃઢ વિશ્વાસ બધામ ગયો છે કે કવિઓ વિગેરે કાવ્યો સિવાય અન્ય વિષયોમાં છેક નિરુપયોગી જેવા થઈ જાય છે. એક રીતે આ વાત સત્ય પણ છે, જેઓ ચિત્તરજિનીવૃત્તિનું અયોગ્ય અનુશીલન કરે છે, અને અન્ય વૃત્તિઓ સાથે તેનું યથાચોગ્યતા કિંવા સામજરય સાચવવાની કાળજી રાખતા નથી, અથવા “હું પ્રતિભાશાળી હોવાથી કવિતા લખવા સિવાય બીજું કામ ચારાથી કરાવજ નહિ” એમ માની જેઓ યથા ગર્વથી ફૂલી જાય છે, તેઓ સસારમાં પ્રાયઃ નિરુપયોગી થઈ પડે છે, એ વાત સત્ય છે. પરંતુ જો શ્રેષ્ઠ કવિઓ પોતાનો અન્ય વૃત્તિઓ કેળવવાની સાથે સાથે ચિત્તરજિનીવૃત્તિને પણ કેળવતા રહે છે તેઓ તો નિરુપયોગી થવાને બદલે સામાન્ય મનુષ્યો કરતાં પણ અધિક કુશળતા દાખવી શકે છે. યૂરોપના કવિઓ—શેક્સપીયર, મિલ્ટન, ડેડે, ગેટ વિગેરે શ્રેષ્ઠ રસિકાત્માઓ સસારવ્યવહારમાં પણ અતિ નિપુણ હતા, એમ કહેવાય છે. કા દાસે કાદમીરતુ રાજતંત્ર પોતાના હાથમાં લીધું હતું, તે શુ વ્યવહારદક્ષતા સિવાય! હોર્ડ ટેનીસનની કુખીર્તિ પણ શું સિદ્ધ કરે છે? ચાર્લ્સ ડીકન્સ વિગેરેનાં જીવનચરિત્રો પણ એની જેમ વાત કહે છે.

શિષ્ય:—કેવળ નૈસર્ગિક નું યપ્રત્યે ચિત્તને સંયુક્ત કરવાથી, ચિત્તરજિની

વૃત્તિઓની શું સમુચિત રકુર્તિ થઇ શકે ?

ગુરુ.—એ વિષયમાં તો મનુષ્યોજ મનુષ્યોને ઉત્તમ સહાય આપી શકે છે. શિશુવિદ્યા ચિત્રવિદ્યા, સંગીતવિદ્યા, તથા નૃત્યવિદ્યા વિગેરે વિદ્યાઓ મનુષ્યદ્વારાજ ઉદ્ભવી છે, અને તે વિદ્યાઓ ચિત્તરગ્નિનીવૃત્તિને કેળવવામાં અમૂલ્ય સહાય આપી શકે છે. ઉક્ત વિદ્યાઓના અભ્યાસથી બાહ્ય સૌંદર્યનો અનુભવ કરવાની શક્તિ ખાસ કરીને સતેજ યથા વિના રહેતી નથી. વસ્તુતઃ કાવ્ય એ એક અતિઉપયોગી સાધન છે. કાવ્યથી ચિત્ત વિશુદ્ધ થાય છે, અને હૃદય આંતર પ્રકૃતિના સૌંદર્યમાં રસ લેતાં શીખે છે. કવિને ધર્મનો પ્રધાન સહાયક લેખવામાં આવ્યો છે, તે પણ એટલાજ માટે. મનુષ્યત્વની ખીલવણી માટે વિજ્ઞાન અથવા ધર્મોપદેશ જોટલો જરૂરનો છે, તેટલુજ કાવ્ય પણ જરૂરુ છે. જેઓ ઉક્ત ત્રણ વસ્તુઓમાંની એક વસ્તુ ઉપર હદ કરતાં વધારે ભાર મૂકી દે છે તેઓજ મનુષ્યત્વ અથવા ધર્મનો ચચાર્થ લઘાવો લઇ શકતા નથી.

શિષ્ય:—પરંતુ કાવ્યમાં તો કેટલાંક કુવાક્યો પણ હોય છે.

ગુરુ:—ખરી વાત, પણ એથી કરીને તેનો ત્યાગ કરવો, તેના કરતાં વિશેષ સાવચેતીપૂર્વક કાવ્યોનો અભ્યાસ કરવો એજ હિતકારક છે. જેઓ કુકાવ્યો રચી જન-સમાજની વૃત્તિને કલુપિત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય તેઓ ચોર અને લુટારાઓની પેઠે મનુષ્યગતિના શત્રુઓ છે એમ ગણી એવા કુકવિઓને પણ શિક્ષા કરવી જોઇએ.

અધ્યાય ૨૮ મો—ઉપસંહાર

ગુરુ:—અનુશીલનસંબંધી મારૂ વક્તવ્ય હવે સમાપ્ત થાય છે. મારે જે કાંઈ કહેવા યોગ્ય હતું તે સર્વે કહી ચૂક્યો છું. એમાં કેટલીક વાતો અપૂર્ણ તેમજ અસ્પષ્ટ રહી ગઇ હશે, તોપણ મેં મારી શક્તિ પ્રમાણે એ વિષય ચર્ચ્યા છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. જે પ્રત્યેક વાતનો નિર્ણય કરવા એસીએ તો મૂળ વાતનો કાંઈ દિવસે ઉકેલ આવે નહિ. એટલા માટે ન છૂટકે કેટલીક વાતો અસ્પષ્ટ તથા અપૂર્ણ રાખીને આગળ ચાલવાની મને જરૂર પડી છે. હું આશા રાખું છું કે અત્યાર સુધીમાં મેં જે કાંઈ કહ્યું છે તે સર્વ તું યથાયોગ્ય રીતે સમજી શક્યો હોઇશ, અને જે વાત બરાબર સમજવામાં આવી ન હોય તે સમજવાનો પ્રયત્ન બિવિધમાં ચાલુ રાખીશ. મને વિશ્વાસ છે કે એમ કરવાથી કાળક્રમે તે વાત તારા સમજવામાં આવ્યા વિના રહેશે નહિ. ધણું કરીને સ્પૂલ વાતો તો તારા સમજવામાં બરાબર આવી ગઇજ હશે.

શિષ્ય:—કેટલીક મર્મકથાઓ સંક્ષિપ્તમાં બોલી જઈ-છુ, તે કૃપા કરીને એકવાર

સાલણી જાઓ:-

(૧) મનુષ્યમાં કેટલીક શક્તિઓ હોય છે, તેને આપે “વૃત્તિ” એવું નામ આપ્યું તે વૃત્તિઓનું અનુશીલન-એટલે કે તેની જાગૃતિ, અનુસરણ અને ઉત્તતિ કરીને તે શક્તિઓ અથવા વૃત્તિઓને ચંચિતાર્થ કરવી તેજ મનુષ્યત્વ, એમ આપ મિલક કરી ગયા હો.

(૨) મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ એજ ધર્મ છે.

(૩) તે અનુશીલનની સીમા; અને વૃત્તિઓનું પરસ્પરનું સામંજસ્ય સાચવવું જોઈએ.

(૪) વૃત્તિઓનું સામંજસ્ય તથા સ્ફુરણ એજ સુખ.

(૫) સમસ્ત વૃત્તિઓનું યથાયોગ્ય અનુશીલન કરી, તેને ધૃત્વરમુખી કરવી જોઈએ, અને વૃત્તિઓને ધૃત્વરમુખી કરવી એજ યથાર્થ અનુશીલન છે. એ અવસ્થાને ભક્તિ પણ કહી શકાય.

(૬) ધૃત્વર સર્વ જૂતભાવમાં છે, એટલા માટે સર્વ પ્રાણીપદાર્થ પ્રત્યે ભક્તિ તથા પ્રીતિ રાખવી એ અત્યાવશ્યક છે. જૂતભાવપ્રત્યે ભક્તિભાવ ન જન્મે ત્યાં સુધી ધૃત્વરપ્રતિ પણ ભક્તિભાવ ઉદ્ભવે નહિ, એટલુંજ નહિ પણ મનુષ્યત્વ તથા ધર્મ પણ અપૂર્ણજ રહી જાય.

(૭) આત્મપ્રીતિ, સ્વજનપ્રીતિ, સ્વદેશપ્રીતિ, પશુપ્રીતિ તથા દયા એ સર્વ પ્રીતિની અંદર સમાવેશ પામે છે. તેમાં પણ મનુષ્યની અવસ્થાનો વિચાર કરતાં સ્વદેશપ્રીતિ એ સર્વ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે, એમ કહી શકાય. ખસ, આપના કથનનો એટલો સ્પૂર્ણ ધર્મ મારા હૃદયમાં સુવર્ણાક્ષરે કોતરાઈ ગયો છે.

શુરુ:-પણ શારીરિક વૃત્તિ, યાનાજની વૃત્તિ, કાર્યકારિણી વૃત્તિ તથા ચિતરં-જિની વૃત્તિ વિગેરેનું તો તે નામ પણ ન લીધું?

શિષ્ય:-એની કાંઈ જરૂર નથી. અનુશીલનતત્ત્વના સ્થૂળધર્મનું વર્ણન કરતાં એવા વિભાગો પાડવા અનાવશ્યક છે. હવે હું મરાખર જોઈ શકું છું કે કેવળ મને સમજાવવા માટેજ આપે એવા વિભાગો પાડ્યા હતા.

શુરુ:-હવે હું અનુશીલનતત્ત્વ સમજાવો છું. તારી ધૃત્વરભક્તિ દહ યાય તથા તારો સ્વદેશપ્રેમ સવિશેષ પવિત્ર યાય એવી મારી આશિષ છે.

અનુશીલન અથવા તત્ત્વની સાથે જાતિભેદ અને કર્મનો સંબંધ

આપણે આપણી તમામ વૃત્તિઓદ્વારા શું કરીએ છીએ? કેટલીક વૃત્તિઓ વડે કેટલાક કર્મ કરીએ છીએ, અને કેટલીક વૃત્તિઓવડે કેટલુંક જાણીએ છીએ, મનુ-

બના જીવનમાં વૃત્તિ માત્રનું કર્મ અને જ્ઞાન સિવાય બીજું પરિણામ અથવા ફલ નથી; એટલા માટેજ જ્ઞાન અને કર્મ મનુષ્યોના સ્વધર્મ છે. જે સર્વ મનુષ્યો પોતપોતાની સમગ્ર વૃત્તિઓને વિહિત માર્ગમાં અભ્યાસવાળી કરે તો જ્ઞાન અને કર્મ બંને સર્વ મનુષ્યોના સ્વભાવરૂપજ યથ જાય; પરંતુ મનુષ્યસમાજની અપરિપક્વ દશામાં સાધારણ રીતે તેમ બનવું સંભવતું નથી. કેટલાક કેવળ જ્ઞાનનેજ પ્રધાન ગણી સ્વધર્મરૂપ માને છે, અને કેટલાક કેવળ કર્મનેજ પ્રધાન ગણી લઇ સ્વધર્મરૂપે સ્વીકારે છે.

જ્ઞાનનો ઉદ્દેશ બ્રહ્મમાક્ષાત્કાર છે. સમસ્ત જગત્ બ્રહ્મમાં છે, એટલા માટેજ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવી એ જેમનો સ્વધર્મ છે, તેમને બ્રાહ્મણ કહેવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણ શબ્દ બ્રહ્મનું શબ્દમાથી થયેલો છે.

કર્મને ચાર પ્રકારમાં વિભક્ત કરી શકાય, પરંતુ તે સમજવા પૂર્વે કર્મના વિષયને સારી રીતે જાણી લેવો જોઈએ. જગત્માં આંતરિક વિષય અને બાહ્ય વિષય એમ બે પ્રકારના વિષય છે. અંતર્વિષયને કર્મો વિષય કરી શકે નહિ. બાહ્ય વિષયજ કર્મોના વિષય છે. તે બાહ્ય વિષયોમાંના કેટલાક સર્વભોગ્ય છે. મનુષ્યોનાં કર્મ મનુષ્યોના ભોગ્ય વિષયોનાજ આશ્રય કરી શકે છે. તે આશ્રય ચાર પ્રકારનો છે. (૧) ઉત્પન્ન કરવું અથવા બનાવવું, (૨) યોજના કરવી અથવા સમ્રક કરવો; (૩) રક્ષા કરવી; અને (૪) સેવા કરવી.

(૧) એમાં જેઓ ઉત્પન્ન કરે તેઓ કૃષિધર્મી બેકુત, (૨) જેઓ સંયોજન અથવા સમ્રક કરે તેઓ શિલ્પી અથવા વ્યાપારી, (૩) જેઓ રક્ષા કરે તેઓ યુદ્ધધર્મી અને જેઓ સેવા ચાકરી કરે તે સેવાધર્મી (૪) જ્યારે જ્ઞાનધર્મવાળા, યુદ્ધધર્મવાળા અને વાણિજ્ય અથવા કૃષિધર્મવાળાઓને પોતપોતાના કાર્યો એટલા વધી પડે, કે જેથી તેઓ પોતાના દેહબ્યવહાર આદિ અગત્યનાં કાર્યોને ન પહોંચી વળે, ત્યારે કેટલાક લોકો તેમની સેવામાં નિયુક્ત થાય છે. તેમને શ્દ્ર કહે છે. આમ હોયનેજ (૧) જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અથવા લોકશિક્ષણ, (૨) યુદ્ધ અથવા સમાજ રક્ષણ, (૩) શિલ્પ અથવા વ્યાપાર, (૪) ઉત્પાદન અથવા ખેતી અને (૫) પરિચર્યા-સેવા. આ પાંચ પ્રકારનાં કર્મો છે. હિંદુધર્મશાસ્ત્રમાં એમાંની પહેલી બાબત તે બ્રાહ્મણના સ્વધર્મરૂપ કહી છે. બીજી બાબતને ક્ષત્રીયના સ્વધર્મરૂપ, ત્રીજી અને ચોથી બાબતને વૈશ્યના સ્વધર્મરૂપ અને ચોથી બાબતને શ્દ્રના સ્વધર્મરૂપ કહેલી છે.

ભગવદ્ગીતાની ટીકામાં મેં જે લખ્યું છે, તેમાંથી આ કેટલીક વિગત લીધેલી છે. અહિં એ સ્મરણમાં રાખવું અગત્યનું છે, કે સર્વ પ્રકારનાં કર્મનુષ્ઠાન માટે અભ્યાસનો ઉપયોગ કરવો જરૂરનો છે. જેનો જે સ્વધર્મ છે, તેને અનુસરતો અભ્યાસ કર્યા વિના તેનાથી તે સ્વધર્મનું સારી રીતે પાલન થઇ શકતું નથી.

સ્વધર્મને અનુસરતો અભ્યાસ નોંધ્યો, એમ કહેવાનો અર્થ એ છે, કે સ્વધર્મની આવશ્યકતાને અનુસરીને તેણે કર્મનો અથવા વૃત્તિનો અમુક સમય સુધી વિશેષ અભ્યાસ કરેલો નોંધ્યો.

યોગ્યતાની રક્ષાદ્વારા અમુક કર્મ અથવા વૃત્તિનો વિશેષ અભ્યાસ તો રીતે થઈ શકે તે મારા લખેલા 'શિક્ષાતત્ત્વ' માં આવી ગયેલું છે એથી આ ગ્રંથમાં તે વિષયના વિશેષ અભ્યાસની વાત લખવામાં આવી નથી. મેં આ ગ્રંથમાં સાધારણ અભ્યાસનીજ વાત કહી છે, કેમકે તેનોજ ધર્મતત્ત્વમાં સમાવેશ થઈ શકે એમ છે. વિશેષ અભ્યાસની વાત કહી નથી, કેમકે તે શિક્ષણતત્ત્વનો વિષય છે. ખતેમાં કાંઈ પણ વિરોધ નથી, અને હોઈ પણ ન શકે, એટલું મારે અહિં કહેવું અગત્યનું છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફના ઉત્તમ અને સસ્તા ગ્રંથો

અતિ ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો

ગ્રંથનું નામ	પૃષ્ઠ	કદઈંચ	મૂલ્ય	પ્રારંભ
ગિરધરકૃત શુદ્ધ રામાયણ	૭૫૦...	૫૧૧x૬	...૨૧	...૦૧
ધર્મતત્ત્વ-ખંડિમચરિત્ર સાથે... ..	૨૫૬...	૫૧૧x૮	...૦૧	...૦૧
અખાની વાણી... ..	૫૦૦...	૫x૮	...૧૧	...૦૧
શ્રીવાલ્મીકી રામાયણ-મોટા બે ભાગમાં... ..	૧૪૦૦...	૬૧૧x૧૦	...૬	...૧૧
મહાભારતનાં આદિ અને સભાષવર્ષ	૬૦૦...	"	...૨	...૦૧
શ્રીદાસબોધ-નવી આવૃત્તિ... ..	૬૨૦...	૫૧૧x૮	...૨૧	...૦૧
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-નવી આવૃત્તિ... ..	૭૦૦...	૫૧૧x૮	...૨૧	...૦૧
શ્રીમદ્ભાગવત-ઉત્તમ ભાષાંતર	૭૦૦...	૮x૧૧	...૫	...૧૧
શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-બે ભાગ બેગા... ..	૬૫૦...	૫૧૧x૮	...૨૧	...૦૧
સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ૧ લો. ભા. ૧થી ૫... ..	૫૦૦...	૫૧૧x૮	...૨	...૦૧
" " ગ્રંથ ૨ નો ભા. ૬ થી ૮... ..	નવી આવૃત્તિ સત્વર	પ્રસિદ્ધ થશે.		
" " ગ્રંથ ૩ નો ભા. ૧૦-૧૧... ..	૫૦૦...	૫૧૧x૮	...૨	...૦૧
" " ગ્રંથ ૪ થો. ભા. ૧૨-૧૪	થોડા માસ પછી છપાશે.	"	...૨૧	...૦૧
સ્વામી વિવેકાનંદ ગ્રંથ ૧ લો. ભા. ૧-૨-૩... ..	૫૭૫...	"	...૨૧	...૦૧
" " ગ્રંથ ૨ નો ભા. ૪-૫	૬૦૦...	"	...૨૧	...૦૧
" " ભાગ ૬-૭-૮ નોખા નોખા ૧૦૦૦... ..	૫x૬૧૧	...૩	...૦૧	...૦૧
" " ભાગ ૯ મો-સંપૂર્ણચરિત્ર	૧૦૪૦...	"	...૨૧	...૦૧
" " ભાગ ૧૦ મો રાજયોગ... ..	૩૦૦...	"	...૧૧	...૦૧
શ્રીભજનસાગર-નવી આવૃત્તિ... ..	૨૦૦...	૫x૮	...૦૧	...૦૧

સંતમહાત્માઓની યોધપ્રદ વાણી, તથા મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં
ઉત્તમ જીવનચરિત્ર સ્વરૂપ મૂલ્યે આપવાની યોજના

વિવિધ ગ્રંથમાળા-નવીન વર્ગ

આ વર્ગમાં દરવર્ષે સંતમહાત્માઓ ઈન્ની યોધપ્રદ વાણીનાં,
તથા ઉત્તમજીવન ચરિત્રનાં ૫૪ ના કદનાં ૧૫૦૦ પૃષ્ઠનાં
પુસ્તકો માત્ર રૂ. ૪)માં-અને પાકાં પૂઠાં સાથે
રૂ. ૫)માં મળશે. પો. માફ.

આ વિભાગ સંવત ૧૯૮૧થી શરૂ થઈ તેનાદ્વારા નીચે જણાવેલાંમાંથી તેમજ
બીજાં નક્કી થશે તે તે પુસ્તકો નીકળશે.

જીવનચરિત્રો:—સુપ્રસિદ્ધ સ્વામી ભારકરાનંદ સરસ્વતી, મહાન ગૌરંગનું વિસ્તૃત
ચરિત્ર, મુસલમાન મહાત્માઓનાં યોધપ્રદ વૃત્તાંત, જગત્પ્રસિદ્ધ ઉદારાત્મા કારતેગી.

સંત મહાત્માઓની વાણી:—આ વાણીનાં પુસ્તકોમાં નીચે જણાવેલા તેમજ
બીજાં અનેક સંત મહાત્માઓનાં ઘોળ, લગ્ન, ગરબી, હાપા, મહિના, સાખીઓ,
રેખતા, આખ્યાન વગેરે નીકળશે. જેમ કે પ્રીતમ, બોળે, ધીરો, નરસિંહ, મીરાંબાઈ,
નીરાંત, બાપુ, નિષ્કુળાનંદ, રવીંદાસ, ભાણુદાસ, દયાળભક્ત, ગોપાળ, બુટીયા, મોરાર,
લાલદાસ, નરહરિ, શામળ, ગિરધર, દ્વારામ, વગેરે. વળી આગળ જતાં દલપતરામ,
કેશવ, કલાપિ, મણિલાલ, નાનાલાલ, કાન્ત, ભોળાનાથ, બેટાદકર, ત્રિવિંશતિશરણ,
નૃસિંહાચાર્ય, ઇ. વર્તમાન કવિયુગના દિ-દી તથા યુજરાતી કવિઓની કવિતાઓ
પણ ચુંટી કઢાડીને અપાશે. અખાની વાણી તો નીકળી છે.

બંને વર્ગમાં ગ્રાહક થવાથી સ્વાસ્થ્ય લાભ

જેઓ વિવિધ ગ્રંથમાળાના આલુ વિભાગમાં ગ્રાહક હોવા
(અથવા થવા) ઉપરાંત નવીન વિભાગમાં પણ ગ્રાહક
થશે, તેમની પાસેથી રૂ. ૧) કરી એટલે કે રૂ. ૮ ને
બદલે ૭ અને પાકાં પૂઠાં સાથે ૧૦ ને
બદલે ૯ લેવાશે. પો. માફ.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય-અમદાવાદ અને મુંબઈ

વિવિધ વિષયનાં ઉત્તમ પુસ્તકો પૂરાં પાડનારી, આખા હિંદમાં
સર્વથી સસ્તી અને ૧૫ વર્ષથી ૫૦૦૦ પ્રતમાં નીકળતી

વિવિધ ગ્રંથમાળા-ચાલુ વર્ગ

આ વર્ગમાં દરવર્ષે પાાX૮ના કદનાં ૧૫૦૦ પૃષ્ઠનાં વિવિધ
વિષયનાં ઉત્તમ પુસ્તકો માત્ર રૂ. ૪ માં અને પાકાં
પૂઠાં સાથે રૂ. ૫ માં મળે છે. પોામક.

“વિવિધ ગ્રંથમાળાનાં સં. ૧૯૮૧ ના પુસ્તકો—સ્વામી રામતીર્થ ભાગ
૧૨-૧૩ માં સત્યાગ્રહ અને અસહકાર, યોગી રામચરકનું આરોગ્ય વિષેનું ઉત્તમ
પુસ્તક, દુકી વાતોનો નવો ભાગ, દર્શાતસગ્રહ ટાગોરકૃત ભારતધર્મ, જેન્સ
એનનના પુસ્તકો ભારતીય નીતિકથાઓ, સ્વામી વિવેકાનંદનો જ્ઞાનયોગ, એમથી
તેમજ વધુ પસંદગી જરી રહી તેમથી પણ નીકળશે

સૂચના ૧—ગમે તે માસમાં ગ્રાહક ચનારને પુસ્તકો આખા વર્ષનાંજ અપાઈ
લવાજમ પણ પૂરૂ વર્ષનુંજ લેવાય છે ૨ વર્ષ પૂરૂ થતા સુધીજ પોસ્ટેજ માફ હોઈ
તે પછી જૂદા ચડે છે ૩—આ માળાનાં બે વર્ગના પુસ્તકો મહિને મહિને નથી
નીકળતા, પણ મોટે ભાગે ૩૦૦થી ૫૦૦ પૃષ્ઠનાં પુસ્તકો નીકળે છે, અને તે તૈયાર ગાય
ત્યારે ત્યારે મોકનાતા રહીને વર્ષ પૂરૂ થતાં સુધીમાં બધાં પુસ્તક અપાઈ જાય છે ૪—વર્ષે
પ્રથમથી અમરઆપીને દરેક વર્ષનું છેલ્લું પુસ્તક વી પી થી મોકનીને નવા વર્ષનું
લવાજમ મળવાશે ૫—માળા ઉપરાંતના જે નાનામોટા ગ્રંથો નીકળે છે, તેની અબર
માળાનાં પુસ્તકોમાં છપાઈ તરતમાં લેનારને ખાસ કિફાયતે અપાય છે

આ માળાના આગલાં વર્ષોના હજી મળતા સેટ

સવત ૧૯૭૬ ના ત્રણ પુસ્તક—(કંઠ ૫x૬૧૧, પૃષ્ઠ ૧૫૦૦, રૂ. ૨૧) સ્વામી
વિવેકાનંદ ભાગ ૬-૭ માં, ભાગ્યના સૃષ્ટાઓ દુકી વાર્તાઓ ભાગ ૬ થો

સવત ૧૯૭૭ ના ત્રણ પુસ્તક—(કંઠ ૫x૬૧૧, પૃષ્ઠ ૧૫૦૦, રૂ. ૩૧ પામ
૪૧) દુકી વાર્તાઓ ભાગ ૭ માં, ક્રાઉન્ટ ટૅલ્સટોય, સ્વામી વિવેકાનંદનો રાજયોગ

સંનત ૧૯૮૦ ના ત્રણ પુસ્તક—(કંઠ ૫ાX૮, પૃષ્ઠ ૧૬૦૦, રૂ. ૪, પાકા પૂઠ
સાથે રૂ. ૫) સ્વામી રામતીર્થ ભાગ ૧૦-૧૧-પૃષ્ઠ ૫૨૮, નેપોલિયન બોનાપાર્ટનું
વિસ્તૃત ચરિત્ર પૃષ્ઠ ૮૪૦, ધર્મતત્ત્વ-પૃષ્ઠ ૨૪૮

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં—ત્રણદરવાજા બહાર, નદીને રસ્તે, સેશનકોર્ટ પાસે
સુંબઈમાં—કાલબાદેવીરાઈ, હનુમાનગલીને નાકે, કાલબાદેવીના મદીરસામે

સંતમહાત્માઓની બોધપ્રદ વાણી, તથા મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં
ઉત્તમે જીવનચરિત્ર સ્વલ્પ મૂલ્યે આપવાની યોજના

વિવિધ ગ્રંથમાળા-નવીન વર્ગ

આ વર્ગમાં દરવર્ષે સંતમહાત્માઓ ઈન્ની બોધપ્રદ વાણીનાં,
તથા ઉત્તમજીવન ચરિત્રનાં ૫૪ ના કદનાં ૧૫૦૦ પૃષ્ઠનાં
પુસ્તકો માત્ર રૂ ૪)માં-અને પાકાં પૂઠાં સાથે
રૂ. ૫) માં મળશે. પો. માફ.

આ વિભાગ સંવત ૧૯૮૧થી શરૂ થઈ તેનાદ્વારા નીચે જણાવેલાંમાંથી તેમજ
બીજાં નહીં થશે તે તે પુસ્તકો નીકળશે.

જીવનચરિત્રો:—સુપ્રસિદ્ધ સ્વામી ભારતરત્ન સરસ્વતી, મહાન ગૌરંગનું વિસ્તૃત
ચરિત્ર, મુસલમાન મહાત્માઓનાં બોધપ્રદ વૃત્તાંત, જગપ્રસિદ્ધ ઉદારાત્મા કારતેગી.

સંત મહાત્માઓની વાણી:—આ વાણીનાં પુસ્તકોમાં નીચે જણાવેલા તેમજ
બીજાં અનેક સંત મહાત્માઓનાં ધોળ, ભજન, મરખી, છંપા, મહિના, સાખીઓ,
રેખતા, આખ્યાન વગેરે નીકળશે. જેમ કે પ્રીતમ, ભોજો, ધીરો, નરસિંહ, મીરાંબાઈ,
નીરાંત, બાપુ, નિંકુજાનંદ, રવીદાસ, ભાણુદાસ, દયાળભક્ત, ગોપાળ, ભુટીયો, મોરાર,
લાલદાસ, નરહરિ, ચામળ, ત્રિધર, દયારામ, વગેરે. વળી આગળ જતાં દલપતરામ,
કેશવ, કલાપિ, મણિલાલ, નાનાલાલ, કાન્ત, ભોળાનાથ, બેટાદકર, ઐચિલિયરજી,
નૃસિંહાચાર્ય, ૬૦ વર્તમાન કવિયુગના હિન્દી તથા ગુજરાતી કવિઓની કવિતાઓ.
પણ સુંદી કહાડીને અપાશે. અખાતી વાણી તો નીકળી છે.

વંને વર્ગમાં ગ્રાહક થવાથી શ્વાસ લાભ

જેઓ વિવિધ ગ્રંથમાળાના ચાહુ વિભાગમાં ગ્રાહક હોવા
(અથવા થવા) ઉપરાંત નવીન વિભાગમાં પણ ગ્રાહક
થશે, તેમની પાસેથી રૂ. ૧) કમી એટલે કે રૂ. ૮ ને
બદલે ૭ અને પાકાં પૂઠાં સાથે ૧૦ ને
બદલે ૯ લેવાશે. પો. માફ.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય—અમદાવાદ અને મુંબઈ

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફના ઉત્તમ અને સસ્તા ગ્રંથો

અતિ ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો

ગ્રંથનું નામ	પૃષ્ઠ	કદદંડ	મૂલ્ય	પોસ્ટેજ
ગિરધરકૃત શુદ્ધ રામાયણ ...	૭૫૦...	૫૧૧x૬૯	...૨૧	...૦૧
ધર્મતત્ત્વ-ખંડિમયચિત્ર સાથે...	૨૫૬...	૫૧x૮	...૦૧	...૦૧
અખાની વાણી...	૫૦૦...	૫x૮	...૧૧	...૦૧
શ્રીવાલ્મિકી રામાયણ-મોટા બે ભાગમાં...	૧૪૦૦...	૬૧૧x૧૦	...૬	...૧૧
મહાભારતનાં આદિ અને સભાપર્વ ...	૬૦૦...	"	...૨	...૦૧
શ્રીદાસબોધ-નવી આવૃત્તિ...	૬૨૦...	૫૧x૮	...૨૧	...૦૧
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-નવી આવૃત્તિ...	૭૦૦...	૫૧x૮૧૧	...૨૧	...૦૧
શ્રીમદ્ભાગવત-ઉત્તમ ભાષાતર	૭૦૦...	૮x૧૧	...૫	...૧
શ્રીગમઠ્ઠુલુકથામૃત-બે ભાગ બેગા...	૬૫૦...	૫૧x૮	...૨૧	...૦૧
સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ૧ ભા. ભા ૧થી ૫...	૫૦૦...	૫૧x૮	...૨	...૦૧
" " ગ્રંથ ૨ ભા. ૬ થી ૯...	નવી આવૃત્તિ સત્વર	પ્રસિદ્ધ થશે.		
" " ગ્રંથ ૩ ભા. ૧૦-૧૧...	૫૦૦...	૫૧x૮	...૨	...૦૧
" " ગ્રંથ ૪ ભા. ૧૨-૧૪	થોડા માસ પછી છપાશે.	"		
સ્વામી વિવેકાનંદ ગ્રંથ ૧ ભા. ૧-૨-૩...	૫૭૫...	"	...૨૧	...૦૧
" " ગ્રંથ ૨ ભા. ૪-૫	૬૦૦...	"	...૨૧	...૦૧
" " ભાગ ૬-૭-૮ નોખા નોખા ૧૦૦૦...	૫x૬૧૧	...૩	...૦૧	
" " ભાગ ૯ મો-સંપૂર્ણચિત્ર ...	૧૭૪૦...	"	...૨૧	...૦૧
" " ભાગ ૧૦ મો રાજયોગ.....	૩૦૦...	"	...૧૧	...૦૧
શ્રીભજનસાગર-નવી આવૃત્તિ...	૨૦૦...	૫x૮	...૦૧	...૦૧

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો

આગળ ધરો...	૫૮૪...	૫x૬૧૧	...૧	...૦
ભાગ્યના સુધાઓ...	૭૨૦...	"	...૧૧	...૦
ગુપ્ત મામથક અને સમૃદ્ધિ...	૫૫૨...	"	...૧	...૦
પ્રભુમય જીવન...	૨૧૬...	"	...૦૧	...૦
ખંડિમનિખંધમાળા-ધર્મ તત્ત્વ તથા ચરિત્ર સાથે...	૬૦૦...	૫૧x૮	...૧૧	...૦

વૈદક સંબંધી ઉપયોગી પુસ્તકો

આર્યભટ્ટ અથવા હિંદો વૈદ્યરાજ.....	૧૦૦૦...	૫૧x૮૧૧	...૪	...૦
આરોગ્યવિષે સામાન્યજ્ઞાન-ગાંધીકૃત ...	૧૪૦...	૫x૬૧૧	...૦	...૦

બોધદાયક જીવનચરિત્રો

કાઉન્ટ ટોલસ્ટૉયનું જીવનચરિત્ર...	૬૨૦...	૫૫૫૮	...૨૫	...૦૮
સ્વામી વિવેકાનંદનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર...	૭૪૦...	૫૫૬૩	...૨૫	૦૮
જગતનો મહાન પુરુષ (મ૦ ગાંધીજી) ...	૩૫૦...	"	...૧)	૦)૨
મહાન નેપોલિયન...	૮૪૦...	૫૫૫૮	...૩)	૩)
ભારતનાં સીરતો અંથ ૧ લો	} ૨૦૦૦...	૫૫૫૮	...૧)	૧૧
" ૨ લો				
" ૩ લો				

સતીઓ તથા પુરુષો માટે બોધપ્રદ વાર્તાઓ

દુકી વાર્તાઓ ભાગ ૧, ૨, ૩, ૪ ચોથા માસ પછી છપાઈ બહાર પડશે.				
દુકી વાર્તાઓ-આ. ૫ મો-૨૮ વાતો.....	૩૦૪...	૫૫૬૩	...૦૫	...૦)૨
દુકી વાર્તાઓ-આ. ૬ છો-૨૭ વાતો ...	૩૬૦...	"	...૦૫	...૦)૨
દુકી વાર્તાઓ-આ. ૭ મો અનેક વાતો...	૩૫૦...	"	૧૧	...૦)૨
દયાળુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી.....	૧૬૮...	૪૫૭૫	...૦૧	...૦)૨

બાળકો માટે ખાસ ઉપયોગી પુસ્તકો

સદ્ગુણી બાળકો ૬૬ ખરાબનેલા બનાવો.....	૧૨૮...	૫૫૭૫	.. ૦૮	...૦)૨
બાળસદ્બોધ-વાર્તાઓએ ધાર્મિક શિક્ષણ...	૧૧૨...	"	...૦૧	...૦)૨
બાળકોની વાતો-રસિકવાતચીતરૂપે ૨૧ પાક...	૮૬...	૫૫૬૩	...૦૧	...૦)૨
દુઃખમાં વિદ્યાવ્યારા-સચોટ સાચાંદણતો.....	૮૦...	૫૫૫૮	...૦૧	...૦)૨
સુબોધકનીતિકથા ૧૫૨ બોધદાયક નાની વાતો...	૧૮૪...	૫૫૫૭	...૦૧	...૦)૨

ભગવદ્ગીતા, પંચરત્ન ગીતા, ઇત્યાદિ

કદ ઈંચ માફું પૂકું પાકું પૂકું પોરેબ

ભગવદ્ગીતા-ગુજરાતી રીકા સદિત		૦૮	૦૫	૦)૨
" " ભરાગી કે હિદી રીકા મદિત		૦૮	૦૫	માફ
ભગવદ્ગીતા-મૂલમાત્ર-નાના અક્ષરમાં	૩૫૫ પા	૦)૨	...	"
" " મધ્યમ અક્ષરમાં	"	૦૮	૦૫	"
" " મોટા અક્ષરમાં	૫૫૫ પા	૦૫	૦૫	"
પંચરત્નગીતા-મૂલમાત્ર-નાના અક્ષરમાં	૩૫૫ પા	૦૮	૦૫	"
" " મધ્યમ અક્ષરમાં	"	૦૫	૦૫	"
" " મોટા અક્ષરમાં	૫૫૫ પા	૦૫	૧)૨	"

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં-ત્રણ દરવાજા બહાર, નદીને રસ્તે, સેશન કોર્ટ પાસે.
મુંબઈ-કાલ્યાણની રોડ, હનુમાન મલીને નાકે. કાલ્યાણની ના મંદિર સામેની દુકાન

૧૧૩
-૭-

દ્વિ પછી વહાર પડનારા ગ્રંથો

નીચામાંના ધણાખરા ગ્રંથો ચાલુ તેમજ આવતા-૧૯૮૨ ના વર્ષમાં વિવિધ ગ્રંથોમાંના આ રીતે છુટા નીકળશે અને તરતમાં લેનારને કિંમત મળશે.

રામસીંચ-ભાગ ૧૨ થી ૧૪.

મહાન અકબર.

પઢિયારનાં સ્વર્ગનાં પુસ્તકો.

દુકી વાતોના નહિ મળતા ભાગો

ભારતના સંતપુરુષો.

શ્રીગોરાંગ મહાપ્રભુનું મોટું ચરિત્ર.

સંતવાણીસંગ્રહ-અનેક ભાગોમાં.

તુલસીકૃત રામાયણ-મૂળ તથા ટીકા.

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ-અને ભાગ.

યોગવાસિષ્ઠ અને ભાગ-નવી આવૃત્તિ.

ભગવતી ભાગવત-નવી આવૃત્તિ.

મહાભારતનાં અઢારે પર્વ.

સંપૂર્ણ મહાભારત

આ ગ્રંથ કહાડવાની યોજના અગાઉ આ સંસ્થાએ પડતી મૂંઝી, તે પાછી નવેમરથી શરૂ કરવાની તૈયારી ચાલે છે. ઇશ્વરેચ્છા તો આવતા વર્ષમાં તેની યોજના ચલુ કરાખને અનતાં સુધી એકાદ વરસમાંજ આખો ગ્રંથ રૂ. ૨૫)માં બહાર પડી જશે

પુસ્તકો મંગાવનારને ખાસ સૂચના

૧-પોસ્ટેજ ઉપરાંત રજીસ્ટર તથા વી. પી. ખર્ચ પણ રૂ. ૧૦ સુધીનું રૂ. ૦૧ બૂદ્ધ ભાગે છે. ૨-મુબઈમાં પણ બહારગામનીજ (અમદાવાદથી સહજ વધુ) કિંમત લેવાતી હોવાથી બહારથી મંગાવનારે અમદાવાદજ લખવું. ૩-મંગાવેલામાથી જે પુસ્તક ન આવે તે ખાસ સમજવું. ૪-રૂ. ૧) થી ઓછાના પુસ્તકાદિ જોખયે તો વી. પી. થી ન માગતાં મ. ઓ. કે ટીકીટોજ મોકલવી. ૫-પૂરું મૂલ્ય તથા વધારાના પેકીંગ અદલ ૦૧ પ્રથમથીજ મોકલીને દરેક રૂ. નાં સામટાં પુસ્તકાદિ રેલરસ્તે મંગાવનારને ખર્ચ બહુ ઓછો આવશે. ૬-રૂ. ૨૫) થી વધુનાં પુસ્તકાદિ લેવાથી પેકીંગ માફ છે, તથા કમીશન પણ મળશે. ૭-બહારનાં પુસ્તકો લાવીને મોકલાશે નહિ.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં-જણુદરવાજા બહાર, નદીને રસ્તે, સેશન કોર્ટ પાસે.

મુબઈમાં-કાલ્યાદેવી રોડ, હનુમાન ગલીને નાકે. કાલ્યાદેવીના મંદિર સામે.

આસો વદી ૧૨ સં ૧૯૮૦